The firm will replace the copy/copies free of cost if any defect is found

प्रकाशक

प्रो. वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री

कुलपति

राष्ट्रिय सस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

(मानवससाधन विकास मन्त्रालय, भारत सरकार के अधीन)

५६-५७, इन्स्टीटयूशनल एरिया,

जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजनासमन्यायक

प्रो. आर. देवनाथन्

प्राचार्य, दिल्ली परिसर

डॉ. प्रकाशपाण्डेय

सहायकनिदेशक (शोध एव प्रकाशन)

मूल्यम् : १४९० ०० रुप्यकाणि (५ भागो का सेट)

प्रथम पुनः मुद्रित सस्करणम् : १९८७

द्वितीय पुनः मुद्रित सस्करणम् . २००२

तृतीय पुनः मुद्रित सस्करणम् : २००६

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ए/यूए जवाहर नगर,

दिल्ली-११०००७ (भारत)

अर्जुन सिंह
ARJUN SINGH

मानव ससाधन विकास मत्री
भारत
नई दिल्ली - ११० ००१
MINISTER OF
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
INDIA
NEW DELHI - 110 001

संदेश

सस्कृत साहित्य मे अनेक ग्रन्थरत्न विद्यमान है जिनका पठन-पाठन एव अनुसधान इस राष्ट्र मे सहस्त्रो वर्षों से चला आ रहा है। वेद, शास्त्र, स्मृति एव पुराण जैसे विशाल ग्रन्थ सस्कृत वाड्मय का अग है। यह वाड्मय समय-समय पर प्रतिष्ठित विद्वानो द्वारा परिश्रम एव आर्थिक व्यय से अशत: प्रकाशित भी हुआ है। किन्तु समय के साथ इन ग्रन्थो की मुद्रित पुस्तके छात्रों, विद्वानो एव सामान्यजनो को दुर्लभ होने लगी है। अत: इन दुर्लभ सुसम्पादित ग्रन्थो का पुनर्मुद्रण कर न्यूनतम मूल्य पर उपलब्ध कराने की योजना मानव ससाधन विकास मत्रालय एव उसके अगभूत राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थान के द्वारा कार्यान्वित की गयी है।

मै आशा करता हूँ कि इस दूरगामी उपक्रम से सस्कृत के विद्वान्, छात्र एव सस्कृतप्रेमी सामान्यजन लाभान्वित होंगे तथा सस्कृत के ज्ञान, वैभव का विस्तार होगा। साथ ही मै यह भी कामना करता हूँ कि राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थान इस योजना मे अन्य महत्त्वपूर्ण ग्रन्थो को भी प्रकाशित कर सस्कृत की श्रीवृद्धि करेगा।

(अर्जुन सिह)

आमुखम्

दिक्षु विदिक्षु विद्वद्भिः समादृतः राजाराधाकान्तदेवेन सगृहीतः शब्दकल्पद्रुमेतिप्रसिद्धाभिधानः कोशः प्रथमतः बगाक्षरैः तेनैव स्वीयकोषव्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेणैव नानादिग्देशीयपात्रेभ्यः प्रदत्तः। अनन्तरं १८०८ शकाब्दे देवानागराक्षरैः मुद्रापयित्वा कालिकातावास्तव्याभ्या श्रीवरदाप्रसादवसुश्रीहरिचरणवसुभ्या यथोचितमुद्रया विद्वद्भ्यः प्रदत्तः। अस्य कोशस्य उपयोगिता अनुभवता मन्त्रालयेन १९८७ ईसवीये पुनर्मुद्रण कृतम्। महता प्रयासेन धनव्ययेन च प्रकाशितचराः ईदृशाः ग्रन्था· कालान्तरे दुर्लभता गताः। तेन च सस्कृताध्ययन-अनुसन्धानक्षेत्रे काठिन्यम् अनुभूयमानमासीत्। किन्तु यथोक्त देवनागराक्षरसस्करणप्रकाशकाभ्या-

मुद्रां नीतेऽथाविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः॥
पुनरेवास्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान्।
गुणांश्चाजनिमच्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः॥

भारतशासनान्तर्गत मानवससाधनविकास-मन्त्रालयस्य प्रकाशितचराणा दुर्लभाना च ग्रन्थाना पुनर्मुद्रणात्मकपरियोजनाया पुनर्मुद्रिताः अपि इमे ग्रन्थाः कालक्रमेण भूयोऽपि दुर्लभता गताः। अतः द्वितीयवारमपि पुनर्मुद्रण कारयित्वा पुस्तकाना सुलभता सम्पादनीया इत्येतत् मन्त्रालयस्य सकल्पमनु ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनर्मुद्रण प्रकाशन च विधीयमानमस्ति।

सन्दर्भेऽस्मिन् अपेक्षित मार्गदर्शन तथा शुभसन्देश च प्रदाय राष्ट्रियसस्कृतसस्थान समेधितवद्भ्यः मानवससाधनविकासमन्त्रिवर्येभ्य· श्रीअर्जुनसिंह महाभागेभ्य. आधमर्ण्यं वहामि। प्राशासनिक साहाय्य विधाय कार्यसाफल्याय सहकृतवत्यै मानवससाधनविकासमन्त्रालस्य भाषाविभागे सयुक्तसचिवायै श्रीमत्यै बेला बैनर्जीमहाभागायै तथा अन्येभ्यश्च तद्विभागीयाधिकारिभ्य धन्यवादान् व्याहरामि।

सकल्पस्यास्य साकारतासम्पादने योग्य प्रयास कृतवन्त देहली परिसरस्य प्राचार्यं प्रो आर. देवनाथ महोदय सस्थानस्य शोधप्रकाशनविभागस्य सहायकनिदेशक डॉ॰ प्रकाशपाण्डेय तदनुयायिकार्यकर्तृगण च साधुवादैः सम्भावयामि। योग्ये काले सुन्दर पुनर्मुद्रण विधाय उपकृतवते नागपब्लिशर्स इति मुद्रणालयस्य पतये श्रीसुरेन्द्रप्रताप एव श्रीनरेन्द्रप्रतापमहोदयाभ्या साधुवादान् व्याहरामि। आशासे यत् भूयः कृतेन अनेन द्वितीयपुनर्मुद्रणप्रयत्नेन संस्कृतविद्वासः सस्कृतप्रेमिणश्च लाभान्विता· प्रेरिताश्च भवेयुः इति।

सस्कृतसेवक
वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री
कुलपति
राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थानम्,
मानित विश्वविद्यालय
नवदेहली।

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA BY THE LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB, BAHADUR, K C S I, OF CALCUTTA

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb, he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor

Calcutta, 1822

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May, 1835

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr Mohl, one of the Members of the Council You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India

---

Extract of a letter from His Excellency W Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10*th May*, 1854, *Danish Legation*

The undersigned Minister to H M, the King of Denmark to the Court of St James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value, placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen

---

Extract of a letter from Dr Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin, dated 26th March, 1858

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted

---

Extract of a letter from J Prinsep, Esq, Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopædical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking, while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature

---

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Transactions of the R. A. S of G B and I., vol. 2nd Ap P LXIII

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopædical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr Fullerton, and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects"

Extract of a letter from P Clarke, Esq, Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain, and Ireland, dated 6th April, 1845

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopedique Sanscrit Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interpretation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tires, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntees aux livres classiques qui en ont fait usage L'utilite de cet ouvrage pour les études en Europe est malheusement restriente par son excessive rarete, car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente —La systeme de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur a la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraint usage, on n'y reussit jamais completment, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer

L enterprise de Radhakant Deb est, au reste, d' autant plus meritoire que l'etude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l' Inde qu'elle l'est actuellement

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken, by the description of the object to which the word applies, and by quotations from the classical works in which it is used

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time

---

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol I, No 1, *p* 77

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature, the 4th volume reached Paris two years ago

---

Extract of a letter from G A Bushby, Esq, Secretary to the Government of India, dated 15*th January*, 1848

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work

---

Extract of a letter from George Couper, Esq, Secretary to the Government of India, dated 5*th August*, 1853

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India

---

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1*st edition*, 1819, *P XXXVIII*

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the Sabdakalpadruma, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money, the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself The Sabdakalpadruma must take some considerable time before it is completed

---

Extract from an article by Dr H H Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol 13, *Pt* 2, *P* 209

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science

---

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied, I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper

Extract of a letter from A Stirling, Esq, Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826

I am well pursuaded that a work to which *you* have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen

Extract of a letter from G F Gordon, Esq, dated 8th February, 1826

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well earned reputation to which it will so justly entitle you

Extract from the Preface to the Rev Mr Morton's Dictionary of the Bengali and English language

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived

Extract of an article by Dr R Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol II, P 188 (1835)

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819, anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character, and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopædical portion, which forms by far, the most copious and interesting part of the whole, although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali, sometimes also in Persian, after which he proceeds to the *Paryáya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Práyaschitta* analogous in form and nature to that on *Karmavipaka* which we mentioned above we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes valuable as are their contents, to be sold separately

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835

J'eprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M Le Dr Mohl, l'un des membres du conseil Vous étiez depuis long temps appellé, Monsieur, a faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la litterateur Indienne par la publication de votre Sabda Kalpa Druma, veritable trezor philologique, philosophique et religeux de l'Inde * * * mais, j'ai deja pu voir parle examen rapide de plusieurs articles etendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contien cet ouvrage què est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consairé leurs veilles à robut honorable de populariser la belle langue et la litterateur interessante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta*, *Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers

---

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet homage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte, et du plaisir avec lequel je me souviens du beau present que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile Sabdakalpadruma Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulierès, en voulant bien m'en adresser un exemplaire

Translation

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful Sabdakalpadruma I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent

---

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms, your work will be the only one, in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated

---

Ditto dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H Piddington, Esq., dated 7th February, 1849

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says "Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars, tell him, I beg you, that his Sabdakalpadruma shall be a "*Namayasdruma*"

Ditto Dated Paris 20th March, 1859

Your very valuable work, the Sabdakalpadruma, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you *Exergiste monumentum ære perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with ঘ will at least require another final very big volume All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the Sabdakalpadruma

---

Extract of a letter from George Norton, Esq , dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr E Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me When translating the *Bháshá-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation

---

Extract of a letter from H. B Koenig, Esq , to Dr E Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol 17, Part 1, P. 33

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use

---

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science

---

Extract of a letter from F E Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850

In a letter from Dr Wilson, which Dr Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, *viz.*, to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom

I shall consider this precious work the gift of your generousity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor

---

Extract of a letter from Edward E Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U S A Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries

---

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha, dated Lahore, 9th June, 1852

The 7th Vol of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world, your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal * * * * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati of this Province have thereby an easy access to it, all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium

---

Extract of a letter from Dr Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated 7th August, 1852

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853

By this accomplishment your Highness has made an in exhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed

---

Extract of a letter from Dr Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c, dated 21st October, 1855

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of of useful information about the later Hindu notions and literature

---

Extract from the Preface to the Sanscrit Worterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St Petersburgh, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol 1, 1855

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Work, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischeh wörterbucherr und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen Arch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author

---

Extract of a letter from Dr Max Müller, Editor of the Rig Veda &c to Dr E Roer, dated — 1847 Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol 17, Part I, P 331.

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development

Extract from Dr M Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol 2

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology

---

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe

तथा च श्रुतिः यावदस्मिँल्लोके पुण्यपुण्येन कर्मणा श्रूयते तावदयं स्वर्गे लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr Chütz dated Bielefeld, 21st *October*, 1857

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth

---

Extract from Art VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H H Wilson, 19*th March*, 1859

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference

---

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India

India Office, 28*th July*, 1859

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty, and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal

I have the honor to be,
Sir,
Your most obedient humble servant,
CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908

अत्रत्य पाठशालायां हालसाहिब् समीपे भवदीयं महार्हं समस्तप्रत्नकोषगणातिवर्त्तिनम् अशेषशास्त्रविषय-संग्रहमनोहरं कोषमवालोकयम् सम्यक् परिचित मुद्रित वङ्गाक्षरतया च हालसाहिबेन सदालोचनाय नियोजितः प्रथम सप्तमकाण्डमुखोपन्यस्त मुखबन्धनाभिधप्रकरणं यथातथम् अद्राक्षम् तत्र च भवतां भवताम् एतत्कोषसमर्पणविषय सततवर्द्धमान मौदार्य्यातिशयम् उपलभ्य एतत्कोषप्राप्त्युत्कण्ठितचेता इमं वार्त्ताहरं भवत् सविधे प्राहिणवम् ॥

Translation

I have seen in this College, with Mr Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras* As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume, observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal* Messenger

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

ऐतद्यान्तिमामेकविहाय सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।
प्राप्तं खलु मामकेन नितरां शब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Asvina

भवत् प्रेरिताभिरचित शब्दकल्पद्रुमपर्व्वं दृष्ट्वं दृष्ट्वं चकाकम् चकत् सदीमचकपठितामाच भूयोभूयोऽवस्थिता परमतुष्टिर्जायते मुक्ता तमपि चालोचन चक्राभिः तैन मामाद्वेषपरिशोधितत्वम् चवगमतम् ।

Translation

Myself and the Panditas of my *Sabha* have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us, by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches

---

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did'not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

---

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859

यावच्चन्द्रदिवाकरौ क्षितितले तेजात्मना राजत-
स्तावद्देवनरस्य कीर्त्तिरतुला कल्पद्रुमात् स्थास्यति ।
राधाकान्त नृपस्य भूपसुमते भूमण्डले सम्मुदा
जीयाद्वै सह पुत्रपौत्रसहितः शैवेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्व्वं नच धनयुताः पण्डितजनाः ।
कथं तेषां सर्वं विदितमिव स्यात् पुस्तक शतात् ॥
सुखात्सारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य कृतितः ।
जितो राधाकान्तो जयतिदि विशेषाद्यरपतिः ॥

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Siva*, live delighted with his son, and grandson Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained

श्रीजगदीशो जयति।

भूमिका।

मङ्गलाचरणम्।

उपास्महे शिवं सत्यं सर्व्वसर्व्वार्थसाधकम्।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेऽशेषविष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम्।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताख्यं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम्।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम्।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः।
प्रलय-स्थिति सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत्।
चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्व्वैर्देवदानवमानवैः।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्मादिपूजिता।
जयत्यमरभाषेयं समाजद् युगे युगे ॥११॥
न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः।
गीर्व्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्व्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः।
पूर्व्वाचार्य्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्य्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्व्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसङ्क्षिप्तजटिलाश्छन्दोबद्धा दुरन्वयाः।
विनाचार्य्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्व्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना।
कार्य्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्व्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनैः।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्व्वाधिगम्यं निर्म्मातुं कोषं सर्व्वार्थसाधकम्।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक्।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्त्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम्।
यः सर्व्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कात्यायनमाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्म्ममे।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्य्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत्।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्राग्रेणेव दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधौ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुद्दीधरत् ॥२४॥

कलौ तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते।
उद्धृत्याऽनन्तकालाब्धेर्देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तद्धि शास्त्रं बुधैर्भुवि।
यत्नेनोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
वेदानुद्धृतवान् पूर्व्वं मत्स्यरूपी जनार्द्दनः।
असौ त्वशेषशास्त्राणि विप्लुतानि समन्ततः ॥२७॥
सुराः समेता दितिजैर्ममन्थुः क्षीरनीरधिम्।
एकएव ममन्थाऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः।
पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
कौस्तुभाख्यमपां सारं शौरेरेव हि भूषणम्।
कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम्।
शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः।
अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
समुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः।
श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद्भुवनत्रयम् ॥३३॥
न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः।
सर्व्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम्।
भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महौषधम् ॥३५॥
सर्व्वेषामेव धर्म्माणामाश्रमाणां च सर्व्वशः।
कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
जीविकामर्ज्जयन्त्यस्माद्विप्राः षट्कर्म्मशालिनः।
क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चान्ये वर्णसङ्कराः ॥३७॥
कर्म्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा।
रागिभिर्वीतरागैश्च सर्व्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः।
उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक्।
सम्प्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्व्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
ओषधीनामशेषाणां गुणपर्य्यायसंग्रहः।
नानाभाषाप्रचलिता आख्याश्चैवाऽत्र दर्शिताः ॥४१॥
इह सङ्गीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम्।
प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्व्वमतानुगम् ॥४२॥
आश्चर्य्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान्।
अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥४३॥
मन्दभाग्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः।
विहीना अपि शौर्य्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः।
योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
नानाटवीवनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च।
उपदेवकथाश्चित्रा ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
व्रतोपवासनियमा बलिहोमजपादयः।
पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजा सहस्रशः ॥४७॥
एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः।
नवद्वीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद्वङ्गजं न चेत्।
नामाऽपि तस्याऽस्य तदाऽगमिष्यद्विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत्।
यदयं वङ्गदेशस्य कृती कीर्त्तिञ्च रक्षति ॥५०॥
पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः।
पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
सोऽनर्घ्यं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम्।
अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थे न्ययोजयत् ॥५२॥
अस्य कोषमहासिन्धोर्न्निर्वोढा कालात् परं नृपः।
स प्रपेदे परं पारं भवाब्धेरिव निर्म्ममः ॥५३॥
सोऽशेषकोषपरयज्वा स्वकोषत्यागिनां वरः।
अमूल्यं वाऽतरन्मूल्यं विना विक्रीं महायशाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुक्रती स्वक्रतेरतुलं फलम् ।
विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
आमेरिकाख्यादूरीपवासिनोऽशेषपण्डिता. ।
शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययु' परमविस्मयम् ॥५६॥
धीरेन्द्राय नरेन्द्राय ये यथासन् तदा भुवि ।
तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेघा: शस्यमिवाऽम्बुभि: ॥५७॥
वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्द्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
शोभावाजारभूपाना सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
महावङ्गसमाजस्य तद्वशोऽद्यापि कीर्त्त्यते ।
अविसंवादितं सर्व्वैश्चूडामणिरिति चितौ ॥६१॥
एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्वयश्च यशसा नृप: ।
अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
गते बहुतिथे कालेऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।
वरदाकान्तमित्राद्यै: पुनर्मुद्राङ्कने श्रम: ॥६३॥
मुद्रां नीतेऽद्याऽविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तै: ।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि नि.शेषतां ययु' ॥६४॥
पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽत्यदुर्लभान् ।
गुणाद्याऽजनि मच्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने स्पृहा: ॥६५॥
मत' स्वत्वाधिकारिभ्य' क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
प्रवृत्ता दुष्करे कार्य्ये वयं सत्कार्य्यगौरवात् ॥६६॥
वङ्गाक्षरैरित' पूर्व्वं कोष एष प्रकाशित ।
तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
सर्व्वत्राद्रियते प्राय: सर्व्वै. संस्कृतपाठिभि ॥६८॥
सर्व्वेषां बोधसौकर्य्यमतोऽस्माभिर्व्विधित्सुभि: ।
प्रशस्तैर्नागरैर्व्वर्णैरेष कोष प्रकाश्यते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृप ।
संस्कृत प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
सर्व्वेषामेव शब्दाना व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहृता ॥७२॥
मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तय. कृता ॥७३॥
पाणिनीयं व्याकरणं प्राय संस्कृतपाठिभि ।
सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
अनुसृत्य ततोऽस्माभि: पाणिनीयानुशासनम् ।
सर्व्वेषामेव शब्दाना व्युत्पत्ति. परिदर्श्यते ॥७६॥
प्रव्रतीर्थाश्रमसरिद्देशारण्यमहीभृताम् ।
सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यै' पाश्चात्यसूरिभि: ॥७८॥
अदृष्टपूर्व्वा. शब्दार्था' प्रमाणानि बहूनि च ।
इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
.मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयो सुखसाध्यताम् ।
अस्माकं ग्राहकानां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥
परिशिष्टे वक्तव्या विषया ।
परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषया: ।
धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकाराद्या. पृथक् पृथक् ।
अनुबन्धाश्च धातूनां गणबाधभिदास्तथा ॥८३॥

कृत्तद्धितसमानानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।
प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्व्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥
द्वितीयपरिशिष्टे वक्ष्यवशा विषया ।
लौकिका बहव शब्दा वैदिकाश्च विशेषत ।
ग्रन्थप्रचारविरहादन्धकारइव स्थिता ॥८५॥
पाश्चात्यविदुषा ज्ञानापूर्व्वालोकेन तेऽधुना ।
दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्ति वितन्वते ॥८६॥
सार्थप्रमाणास्ते सर्व्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारत ॥८७॥
कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।
मूलातिरिक्ता शब्दा वै बहव सन्ति तेष्वपि ॥८८॥
तेऽपि सर्व्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
यथाज्ञान यथास्थान सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥
शब्दाब्धेस्तु पर पार न जानाति सरस्वती ।
अगाध चाऽप्रमेय त को वा निर्वक्तुमीश्वर ॥९०॥
स्वशक्तिकाष्ठामाश्रित्य तथाप्यस्माद्दृशैर्जनै ।
परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥
इयेष मुद्राङ्कयितु स राजा नागराक्षरै ।
पुनरेव स्वक कोष सर्व्वभोगविधित्सया ॥९२॥

परिशिष्ट च विस्तीर्ण वेदशब्दार्थबोधकम् ।
निर्म्ममे सोऽस्य कोषस्य महान्त यत्नमास्थित ॥९३॥
दुर्व्विज्ञासास्तु दैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽखिला ।
कीटै कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषत ॥९४॥
चक्रमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।
संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करण पुन ॥९५॥
अतो वय सम्प्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।
पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपस्येच्छानुसारत ॥९६॥
शब्दकल्पद्रुमस्रष्टु कुलात् तस्यैव भूभृत ।
पदे पदेऽत्र साहाय्य कार्य्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥
देवदेव । महादेव । रक्ष रक्ष चिर विभो ।।
वशावलीं तस्य राज्ञो धारा भागीरथीमिव ॥९८॥
हे विश्ववासिन सर्व्वे सन्तो विद्यानुरागिण ।।
सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥
करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम ।
सिद्धिदाता स भगवान् न पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥
भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरै ।
भक्तवाञ्छाप्रदो देवो वाञ्छित प्रददातु न ॥१०१॥

कलिकाता ।
७१, पाथुरियाघाटा ष्ट्रीट् ।
शकाब्दा १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसो:
तदनुजस्य च
श्रीहरिचरण वसो: ।

मुखबन्धनं।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्त्तितः।
उपासकानां कार्य्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत्॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्य्यो गणेशो विष्णुरेव च।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः।
राजाबाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बहुयत्नतः॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणवीजं।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्व्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति। किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं। तस्यैतत्कारणं। उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तल्लिप्सवो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्व्वमेव गृहीतवन्तः। इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं। तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं। किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता। तदुक्तं श्राद्धतत्त्व-धृतश्रुतौ,—

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ"॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं।

अष्टादशसंख्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्व्वाणवाणी। अतः सर्व्वोत्कृष्टा सर्व्वत्र समरूपा सर्व्वजनमान्या च। देवैर्ऋषिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्या प्रणीता। किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते। ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति। किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविद्गणैः पद्येन पर्य्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता। किन्तु तत्तद्ग्रन्थीयैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गस्मरणाभावात् प्रयोजनीय-पर्य्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करी। एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्य्यन्त-कान्तादि-हान्तशब्द-निवद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च। विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थयोर्लाभाभावः। इत्यादि-दोषसमूहमालोच्य परोपकाराय पठद्दशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्य्यन्तं बहुतरपरिश्रमैः धीरवर-निकर-साहाय्यैः दुष्प्राप्य-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-च्छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रागम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च सङ्कलय्य सकलशब्द-धात्वर्थानामनायासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान्। इमं सप्तकाण्डात्मक-बृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिग्देशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गेभ्यो याचकेभ्यश्च दत्तवान्॥

ग्रन्थस्य नामकारणं।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत्। स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव। मत्कृतमर्त्त्यीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति। अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं। प्राचीनसंग्रहकृद्भिरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं। तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान्॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि। निखिलाभिधानिक-शाब्दिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च झटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्व्विकाकारादि-हकारान्त-पञ्चाशद्वर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्व्वं। तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्य्यं। पदसाधने येषामन्त्याक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः। अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिषिक्तान् कृतवान्। तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान्। येषां धातूनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शून्यमास्ते। तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धात्वर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि। प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्य्यायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्तव्याख्यापदादीनि विहितानि सर्व्वत्रैव तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगा तद्विरहे तद्व्युत्पत्ति-र्लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्थयकारौ मूर्द्धन्य-णकार-दन्त्यनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्थवकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकारदन्त्यसकाराः सन्ति। एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्व्वक यथास्थान संस्थापनं कृतवान्। वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः। विशेषतो वकार-द्वयस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्त्तते। किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशकृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति। सा यथा,—

"उदूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः। अन्तःस्थं तं विजानीयात्तदन्यो वर्ग्य उच्यते" ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति। इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोष्ठ्यदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा बहु-प्रयत्नै-र्वकारद्वय-भेद प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णन्तु रवर्णात् पर शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्व्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः। किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः। अतएवाहं सर्व्वोत्तम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-सङ्ख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान्। तत्र १३१ अकारान्त-धातवः। २४ आकारान्त-धातवः। १९ इकारान्त-धातवः। २५ ईकारान्त-धातवः। ३२ उकारान्त-धातवः। १३ ऊकारान्त-धातवः। २१ ऋकारान्त-धातवः। १६ ॠकारान्त-धातवः। ६ एकारान्त-धातवः। २५ ऐकारान्त-धातवः। ५ ओकारान्त-धातवः। ५९ ककारान्त-धातवः। २१ खकारान्त-धातवः। २७ गकारान्त-धातव.। २० घकारान्त-धातवः। ५० चकारान्त-धातवः। १९ छकारान्त-धातवः। ७२ जकारान्त-धातवः। ३ झकारान्त-धातवः। ७१ टकारान्त-धातवः। २३ ठकारान्त-धातवः। ७६ डकारान्त-धातवः। १ ढकारान्त-धातुः। ५० णकारान्त-धातवः। ३१ तकारान्त-धातवः। २८ थकारान्त-धातव.। ७९ दकारान्त-धातवः। २७ धकारान्त-धातवः। २८ नकारान्त-धातवः। ६४ पकारान्त-धातवः। १५ फकारान्त-धातवः। ४५ बकारान्त-धातव। २९ भकारान्त-धातवः। ३२ मकारान्त-धातवः। ३१ यकारान्त-धातवः। ४२ रान्त-धातवः। ९२ लकारान्त-धातवः। ६८ वकारान्त-धातवः। २९ तालव्यशकारान्त-धातवः। ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः। ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः। ५० हकारान्त-धातवः। ४२ सौत्र-धातवः सन्ति। एषां मध्ये सख्याया एकछकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति। सौत्र-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः। एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत्। तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश। अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते। यथा,—

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकल कथितवान्। किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्थ प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभाग कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः। तस्यान्तिम-शब्दादेर्व्यर्णं व्यक्षर-पर्य्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत्। तद्दृष्टिमात्रेण यदक्षर-पर्य्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठारूढो भूतस्तद्बोधो भविष्यति। तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुलिङ्गस्य सङ्केतः "पु"। स्त्रीलिङ्गस्य सङ्क्षेपः "स्त्री"। क्लीवलिङ्गस्य चिह्नं "क्ली"। वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् त्रिलिङ्गस्य लक्ष्म "त्रि"। एवम-व्ययशब्दस्यैक-देशस्य "व्य" इत्यक्षरस्य ग्रहण कृत ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-बहुवर्णाः पङ्क्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपङ्क्तिशेषे एका क्षुद्र-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तर एव प्रमाणस्य पूर्व्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता। भिन्नार्थक-शब्दस्य एव प्रमाणस्य पर विषम-रेखाद्वय (॥) विन्यस्ता। प्रथमकाण्डे क्वचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-त्र्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापक एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्न "}" दत्त ॥

विशिष्टवृत्तान्तसमापनात् पर विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्व्वञ्च पुष्पाकारचिह्न (*) कृत। एव विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कित ॥

येषा प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तर तत्पर्य्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः। तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्य्याये द्व्यादि-सख्याङ्का स्थापिताः ॥

पूर्व्वोदित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अ—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः। यथा धक्क नक्क क नाशने इति ॥

आ—निष्ठाभावादि-कर्म्मवेट्। आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्म्मणि च विहितायां निष्ठाया वा इट् इत्यर्थः। यथा इमिंदा स्नेहे भावादिके वेति मिन्न मेदित तेन। प्रमिन्नः प्रमेदितः स। भावादिकर्म्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इट् इत्यर्थः। यथा आदित इति मिन्नः मिन्नवान् ॥

इः—नुन्वान्। वदिङ् नुत्यभिवादयोः। अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णुः॥

इर्—वा आङ्वान्। च्युतिर् चरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत्॥

ईः—अनिङ्निष्ठः। दीपीङ् य दीपने। नेमङीश्वीति दीप्तः दीप्तवान्॥

उः—क्त्वावेट्। षमु भक्षणे। पु क्त्विण्वदित इम् इति चमित्वा चान्त्वा॥

ऊः—वेट्कः। यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः। षिधू शिवे शास्त्रे। वेमूदिदिति असेधीत् असैत्सीत्॥

ऋः—चङ्यह्रस्वः। चङि ञेः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान्। यथा ढौकृङ् गत्यां। ञ्यङ्वुङख इत्यत्र ऋदिद्वर्जनात् अडुढौकत्॥

ॠः—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्त्तते। कणॄ आर्त्तस्वरे। भ्राज भ्रासेति अचीकणत्। अचकाणत्। येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पठ्यते कैश्चिन्न पठ्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः॥

ऌः—अङ्वान्। ओगमॢ गत्यां। शास्त्वृद्युतपुषादेरिति अगमत्॥

एः—सिचि अवृद्धिः। सिचि ञ्यविहितसौ। ए कट् वृतौ वृषि। इसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत्॥

ऐः—यजादिः स्यात्। यजै ञौ देवार्चने। व्यग्रहेति जिः इयाज। ग्रहस्वपाद्योरिति इज्यात्॥

ओः—निष्ठातनः। निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः। रुजो शौ भङ्गे। स्वृत्वाद्योदिदिति रुग्नः रुग्नवान्॥

औः—अनिट्। औ गमॢ गत्यां। वसेरस्वेत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता॥

कः—चुरादिः। गणत्क सख्याने। चुर्भ्यो ञिर्व्वेति गणयति॥

किः—चुरादिर्व्वा। पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भ्वादिरित्यर्थः। युज कि सयमे योजयति योजति। यद्यपि चुरादिभ्यो ञिर्व्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्तं। अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति। स्वमते तु चुर्भ्यो ञिर्व्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति॥

गः—क्र्यादिः। डु क्री ञ ग द्रव्यपर्य्यये। दिवस्तुतुदेति क्रीणाति॥

गिः—प्वादिरपि। अपिशब्दात् क्र्यादिश्च। पू ञ गि शोधे। प्वादेः स्व इतिह्रस्वः पुनाति। अपूः स स्वादिः। पूवर्ज्जितः स प्वादिर्ल्वादिश्च स्यात्। लू ञगि छिदि लुनाति। स्वृत्वाद्योदिदिति लूनः लूनवान्। कॄ गॄ ज्या स्त्वाह्लादेरिति लूनिः॥

घ—रुदादिः। लघिर रुद रोदे। रुद्भ्योऽयोहस्वसेम इति रोदिति। रुदाद्यस्तीति ईम् अरोदीत्॥

ङः—तङ्वान् कर्त्तरि। कर्त्तरि वाच्ये तङ्वान् आत्मनेपदी। एध ङ वृद्धौ। नवशः पमे इति एधते॥

ञः—ज्वलाद्यः। ज्वल ञ्म चलनिर्षेः। दूनीभूज्वलाद्येति णः ज्वालः। पक्षे पचादित्वादन् ज्वलः। एवं कुच ज रोधपर्क्ककौटिल्यलेखने। दूनीभूज्वलाद्येति णः कोचः। पक्षे कॄ गॄ ज्ञा प्रीति कः कुचः॥

झः—ज्वलाद्यः। इति केचित्॥

ञ—आत्मने। आत्मने आत्मार्थे फलवति कर्त्तर्य्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेष यज ञौ देवार्च्चायां यजते यजमानः यजति याजकः। चुरादेस्तु स्वार्थविहित-ञेर्ञ्कारेण ञित्वेऽपि उभयपद न स्यात् अन्यथा स्वम ञक् वितर्के इत्यादे ञानुबन्धो व्यर्थ स्यात्॥

ञिः—अद्यक्तः। अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्तः। ञि ष्ठा स्थाने। ज्ञार्चेच्छार्थञीच्छीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः॥

टुः—थाथुः। टु वृ ङ वेप चलने। ट्वितोऽथुरिति वेपथुः॥

ठः—फणादि। इति केचित्॥

डुः—त्रिमगयुतः। छ ञ द डु छतौ। ड्वितस्त्रिमे इति छत्रिमं॥

णः—फणादिः। फण ण निस्नेहे। ट फल भजेति फेणतुः पफणतुः फेणिथ पफणिथ॥

तः—अदन्तः। अदन्तानां पृथग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्कादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः।

दः—तनादिः। तन दु ञ विस्तृतौ। तनभ्यः शुविति तनोति। सेर्लुक् तथासोरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः। वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य॥

धः—रुधादिकः। रुधिर्धौ ञि ञ आवृतौ। दिवस्तु तुदेति रुणद्धि॥

नः—स्वादिः। षु ञ्ण सन्धाक्लेदपीड़मन्थे। दिवस्तु तुदेति सुनोति॥

पः—मुचादिः। मुचॢ श प ञौ मोचे। नुणरधोमुचामिति मुञ्चति॥

भः—शमादिः। शमुभिर्य शमे। यन्योशमादीति शाम्यति॥

मिः—घटादिः। ञ्णिचिन्नमोर्दीर्घो वा। दीर्घो दीर्घवान्। घट य म ङ चेष्टे। ञीन्नमोस्तुर्घश्चेति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं। ञिचि ह्रस्वः मोऽनुवर्त्तते। ञिचि ञौ ह्रस्वः ह्रस्ववान्। घटादि जनीति घटयति॥

मिः—वा। ञिचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। फण मि ण गतौ। वा सम यम फणेति फणयति फाणयति॥

यः—दिवाद्यः। दिव्‌ु जिगीषेच्छादौ। दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

र—वैदिकः। वेदेष्वेव प्रयुज्यन्ते नतु भाषायामित्यर्थः। गार्लिस्तुतौ जन्मनि। जगाति ॥

ल—अदादिकः। अद्लौ भचे। लुगह्लोऽपः अत्ति ॥

लि—ह्वादिः। ह्वादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्वसूचकानुबन्धो न कृतः। अथवा लु' स्वपादिश्च लिह्वादिरित्येकं वाक्य। लु लि एतदुभयानुबन्धौ धातू क्रमात् स्वपादिह्वादीस्त'। चकारस्योभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः। ह्वादि. पृथक्‌गण इत्येके। अतएव पठन्ति च।

"ह्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः" ॥ इति।

ऊलि होमेऽदने। ह्वादौ रे द्विः जुहोति।

लु—स्वपादिश्च। चकाराददादिश्च। स्वमते स्वपादेः प्रयोजन नास्ति। दरिद्रातीत्यादौ स्वपादित्वाद्दनादौ सार्व्वधातुके। आद्युदात्तत्वमिति वोपदेव ॥

व—वृतादिः। वृत ङ व न्ह वर्त्तने। वृद्भ्योनेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्स्यति विवृत्सति। आत्मनेपदे तु वर्त्तिष्यते विवर्त्तिषते। अन्यत्र विवर्त्तिषा विवृत्सा ॥

श—तुदादिकः। तुदौ ञ श व्यथे। दिवसुतुदेति तुदति ॥

शि—कुटादिश्च। चकारात् तुदादिश्च। कुटा नुभ्री ञ्णिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः। णू शि स्तवने इत्यादीना अनुवीदित्यादिषु न वृद्धिः। अगुणत्वादुव् च ॥

ष—छदङवान्। आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थ छदिति विशेषण। स्वमते तूभयत्र ङ एव। डु ञौ श पच पाके। भीषि चिन्तीति पक्वा ॥

घ—जचादि'। जच घ लु घ भचहासयोः। द्विरुक्त जचादीति द्विसञ्ज्ञाया शत्रन्तस्य त्रिदचोऽद्वेरिति न नुण् जचत्। क्लीवे जस्शसोस्तु द्वे' शतुर्नुण् इति जचति जचन्ति। आख्यातिकेऽन्तोऽन्तो द्वेरिति जचति। अनुस् सिद्वेरिति अजचु'। इति धातुदीपिकाया अनुबन्धफलनिरूपण ॥

व्याटिकोषविवरण।

सर्व्वेषा कोषाणामादि अग्निपुराणोक्ताभिधान। तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः। ततोऽव्ययवर्ग'। ततो नानार्थवर्गः। ततो भूपुराद्रिवनौषधिसिंहादिवर्गा। ततो नृब्रह्मचत्रविट्शूद्रवर्गा'। शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्ट। अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रम कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निघ्न-वर्गसङ्कीर्णवर्गाविति सञ्ज्ञा स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्य योग कृत्वा स्वीयकोष रचितवान्। एव जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरण कृतवान्। इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां सञ्ज्ञाः पश्चाल्लिख्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं	नामलिङ्गानुशासन	१	पुरुषोत्तम देवकृत	त्रिकाण्डशेष' ..	१५
अजयपालकृत	नानार्थसंग्रह'	२	तत्कृता	हारावली	१६
रुद्रसिंहकृता	नानार्थध्वनिमञ्जरी	३	भावमिश्रकृत	भावप्रकाश	१७
चक्रपाणिदत्तकृता .	शब्दचन्द्रिका ..	४	मथुरेशपण्डितकृता	शब्दरत्नावली	१८
जटाधराचार्य्यकृत .	पर्य्यायनानार्थकोष	५	महेश्वरवैद्यकृत . .	विश्वप्रकाश .	१९
दण्डाधिनाथकृता	नानार्थरत्नमाला	६	मेदिनीकरवैद्यकृत	नानार्थशब्दकोष	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता	धातुदीपिका	७	रामेश्वरशर्म्मकृता	शब्दमाला	२१
धनञ्जयकविकृता	नाममाला	८	रत्नमालाकरवैद्यकृता	आयुर्वेदार्णवोत्थितपर्य्यायरत्नमाला	२२
धरणिदासब्राह्मणकृतः	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चय	९	वोपदेवविप्रकृत .	कविकल्पद्रुम	२३
नरसिंहकाश्मीरपण्डितकृत	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्ट'	१०	श्रीनन्दनभट्टाचार्य्यकृत	वर्णाभिधान .	२४
नारायणदासकविराजकृत	राजवल्लभ .	११	श्रीरामशर्म्मकृत	उणादिकोष	२५
पद्मनाभदत्तद्विजकृतः	भूरिप्रयोग' .	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृते	उणादिवृत्ती	२६।२७
पुरुषोत्तमदेवकृत' . ..	एकाक्षरकोष' .	१३	हलायुधभट्टकृता .	अभिधानरत्नमाला	२८
तत्कृत' .	द्विरूपकोष' .	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	अभिधानचिन्तामणि	२९

अप्राप्तकोषनामानि।

एतद्भिन्नानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति। यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बहुकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि आसादितानि। एव विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दा' समाहृताः। उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरितत्वेन वक्ष्यमाणसमस्त प्राचीनकोषाणां शब्दा' एतत्कोषान्तर्गता भूता'।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र	१	वाचस्पति	४	मङ्गल	७	भागुरिरचितकोषः	१०
कात्यायन	२	व्याडि	५	शुभाङ्ग	८		
साहसाङ्क	३	विश्वरूप	६	बोपालित	९		

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनी	१	रन्तिदेव	७	गङ्गाधर	१३	चन्द्र	१९
शब्दार्णव	२	रत्नापरनामहर	८	वाभट	१४	विक्रमादित्य	२०
संसारावर्त्त	३	गोवर्द्धन	९	माधव	१५	गोमिरचितकोषः	२१
नाममालाख्य	४	रभसपाल	१०	धर्म्म	१६	पाणिनिपदानुशासनञ्च	२२
वररुचि	५	रुद्र	११	तारपाल	१७		
शाश्वत्	६	अमरदत्त	१२	वामन	१८		

एतदन्ये वलहङ्कप्रभृतिकृतकोषाः सन्ति ॥

लब्धालब्धामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य भृशप्रामाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बहुतरटीकाकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलब्धटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृन्नामानि टीकानामधेयानि चात्र व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्वामी	१	माधवी	११	कोलाहलाचार्य्य	२१	कृता व्याख्यासुधी	३०
सुभूति	२	मधुमाधवी	१२	शवरस्वामी	२२	अच्युतोपाध्यायकृतव्याख्या-	
हट्टचन्द्र	३	सर्व्वानन्दः	१३	रामतर्कवागीशः	२३	प्रदीप	३१
कलिङ्ग	४	अभिनन्द	१४	नयनानन्द	२४	मथुरेशविद्यालङ्कारकृता	
कोङ्कट	५	मल्लिनाथ	१५	विद्याविनोद	२५	सारसुन्दरी	३२
सर्व्वधर	६	रायमुकुटमणि	१६	रघुनाथचक्रवर्त्ती	२६	नारायणचक्रवर्त्तिकृता पदार्थ-	
राजदेवः	७	नीलकण्ठ	१७	व्याख्यामृत	२७	कौमुदी	३३
गोवर्द्धन	८	अरुण	१८	टीकासर्व्वस्व	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-	
द्राविड	९	भगीरथ	१९	सन्देहभञ्जिका	२९	त्रिकाण्डविवेक	३४
भोजराज	१०	जयादित्य	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित-		भरतमल्लिककृता मुग्धबोध	
						सम्मता टीका	३५

एतद्भिन्ना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

अत्राहृतविषयवृन्द शब्दसिन्धुदुस्तरत्वञ्च विज्ञापयामि ।

कोषगणातिरिक्तनानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वैदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-वेदाङ्गशिक्षादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकछान्दसिकसूत्रवृत्तिमात्रानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिबन्धादयः । श्रौतस्मार्त्तयज्ञमलमासादि-लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहतिथिकृत्यजन्माष्टमीदुर्गोत्सवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतडागभवनवृषोत्सर्गव्रतप्र-तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाह्निकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्म्मविपाकद्वादशयात्राधिकरणदत्तकव्यवस्था-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णतत्त्वषट्कर्म्मस्नानतर्पणपूजामुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमबलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेवतावादानवतीर्थावतारनदनदीदे-शभेदपीठपर्वतवृक्षराजनीतिवर्णाश्रमधर्म्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिधिरत्नाद्युत्पत्तिसृष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्म्माणप्रमाणादीनि । ज्यौतिषिक-सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्त्तुपक्षवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्ककोष्ठ-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशारीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्सौषधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्म्मषड्रसोत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वरताललयतानमानग्रामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीत-त्पत्नतदार्य्यागानसमयध्रुवकगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुग्रन्थीयनीतिदन्दनगरीवास्तुराजगृहविशेषसामान्यासनोपकरणालङ्कारास्त्र-याचायुक्तय. तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानोद्देशाः । पत्रकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश-स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्य्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवंशगोत्रप्रवरपर्य्यायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थनामानि बाहुल्यभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमन दुष्करतर । तदुक्तं कलापमुग्धबोधटीकाधृतश्लोके ।

अहश्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ । नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम्।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्व्वं प्राप्त्यभावेन न सङ्गृहीताः। अथवा भ्रमवशात् पतिताः। एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि। एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्य्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं। एवं दीकारोत्तरचकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कनप्रमादेन स्खलनं जातं। एवं अकाराद्यादिवर्गयवकारादिपर्य्यन्तधातूनां तत्तट्टीकाधृतपदोदाहरणादयः पुरा न लिखिताः। एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि। अतःपरमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डीयशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च छित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्व्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति। किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या मद्बन्धुवर्गा ममान्तिके बहुशः प्रार्थयन्ते। किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विरतोऽस्मि। यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयो स्वीयलाभार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं यथारीति गृहीत्वा अस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति॥

शाके वह्निसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खाग्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः।
काण्डैः सप्तभिरन्वितो भगवतोऽनुक्रोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः॥

अथ सर्व्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोनविंशतिपद्यानि।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम्।
तथामृतञ्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम्॥
सर्व्वातीतं सर्व्वगतं चिदेकरसमेव च।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम्॥
सर्व्वग्रहमपाणिञ्च सर्व्वेषां दर्शकं तथा।
अचक्षुषमपि श्रोत्रहीनं श्रोतारकं पुनः॥
अचिन्त्यमपि सर्व्वज्ञं सर्व्वेषाञ्च नियामकम्।
सर्व्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम्॥ १॥
तथौपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम्॥२॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः॥ ३॥
क्लेशकर्म्मविपाकाशयापरामृष्टमेव यं।
निर्म्माणकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम्॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः॥ ४॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम्॥
महापाशुपताः सर्व्वे श्रुवन्ति सततं भुवि। ५।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम्॥ ६। ७॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः। ८।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्व्वज्ञमिति सौगताः॥ ९। १०॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः। ११।
यमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम्॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्व्वाकाः प्रवदन्ति यं।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च॥ १२। १३॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते। १४।
शिल्पिनो विश्वकर्म्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम्॥ १५॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम्। १६।
सौरास्तेजोमयं सूर्य्यं गाणपत्या गणेश्वरम्॥ १७। १८॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम्॥ १९॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्य्याद्या द्वैतवादिनः।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्त्तिं यमाहुर्भक्तवत्सलम्॥ २०॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम्।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम्॥ २१॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः।
गोस्वामिनो नन्दसूनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं॥ २२॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम्।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञातिशययत्नतः।
शब्दादीन्यवशिष्टानि सङ्गृह्य बहुशास्त्रतः।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले।
येषामेव हि शब्दार्थपर्य्यायाणां तथैव च॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः।
पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च॥
न सङ्ग्रहोऽभवत् पूर्व्वग्रन्थे कारणकूटतः।
तेषां सङ्कलनं ह्यस्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम्॥

तथा वेदनिघण्ट्वाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
तस्यात्र देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुरूहोऽश्रुत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
तत्पर्य्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि	२१
२	हिरण्यनामानि	१५
३	अन्तरीक्षनामानि	१६
४	साधारणनामानि	६
५	रश्मिनामानि	१५
६	दिङ्नामानि	८
७	रात्रिनामानि	२३
८	रात्र्युषनामानि	१६
९	अहर्नामानि	१२
१०	मेघनामानि	३०
११	वाङ्नामानि	५७
१२	उदकनामानि	१००
१३	नदीनामानि	३७
१४	अश्वनामानि	२६
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०
१६	ज्वलतिकर्म्माणः	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११

इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्म्मनामानि	२६
२	अपत्यनामानि	१५
३	नृनामानि	२५
४	बाहुनामानि	२२
५	अङ्गुलिनामानि	२२
६	कान्तिकर्म्माणः	१८
७	अन्ननामानि	२८
८	अत्तिकर्म्माणः	१०
९	बलनामानि	२८
१०	धननामानि	२८
११	गोनामानि	९
१२	क्रुध्यतिकर्म्माणः	१०
१३	क्रोधनामानि	११
१४	गतिकर्म्माणः	१२२
१५	क्षिप्रनामानि	२६
१६	अन्तिकनामानि	११
१७	संग्रामनामानि	४६
१८	व्याप्तिकर्म्माणः	१०
१९	वधकर्म्माणः	३३
२०	वज्रनामानि	१८
२१	ऐश्वर्य्यकर्म्माणः	४
२२	ईश्वरनामानि	४

इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि	१२
२	ह्रस्वनामानि	११
३	महन्नामानि	२५
४	गृहनामानि	२२
५	परिचरणकर्म्माणः	१०
६	सुखनामानि	२०
७	रूपनामानि	१६
८	प्रशस्यनामानि	१०
९	प्रज्ञानामानि	११
१०	सत्यनामानि	६
११	पश्यतिकर्म्माणः	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्व्वपदसमाम्नानाय	९
१३	उपमानामानि	१२
१४	अर्चतिकर्म्माणः	४४
१५	मेधाविनामानि	२४
१६	स्तोतृनामानि	१३
१७	यज्ञनामानि	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि	८
१९	याच्ञाकर्म्माणः	१७
२०	दानकर्म्माणः	१०
२१	अध्येषणाकर्म्माणः	४
२२	स्वपितिकर्म्माणः	२
२३	कूपनामानि	१४
२४	स्तेननामानि	१४
२५	निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि	६
२६	दूरनामानि	५
२७	पुराणनामानि	६
२८	नूतननामानि	६
२९	द्विश उत्तराणि नामानि	२६
३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४

इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सस्निमित्यादिपदानि	८४
३	आशुशुक्षणिरित्यादिपदानि	१३२

इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥

पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अग्निरित्यादिपदानि	३
२	द्रविणोदा इत्यादिपदानि	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि	३६
४	वायुरित्यादिपदानि	३२
५	श्येन इत्यादिपदानि	३६
६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१

इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिलेखनाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
पूर्व्वे सप्तमकाण्डीयमुखबन्धे प्रकीर्त्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्मया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्मीकभक्षणजन्यमनस्तापतन्निवारणहेतुपद्यपञ्चकानि ।

इदानीं परिशिष्टीयबङ्गलादर्शपत्रिकाः ।
यन्त्रालयसमुत्पन्नवल्मीकगणभक्षिताः ॥
अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
तच्चेद्भूत तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
किन्तु सांप्रतमादर्शनाशजन्यो मनोगतः ।
तापो जामातृदौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
देवनागरवर्णैः शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
तस्य प्रकाशाल्लोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्त्तुर्व्वंशवर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेरंशरूपकः ।
कायस्थानां कुले देववंशस्योद्भवहेतुकः ॥
सुरशिदावादनगराधन्ने स्वजनपालकः ।
कर्णस्वर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
सदा हरिपदाम्भोजयुगलध्यानकारकः ।
मौद्गल्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
तस्य दुर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ।
तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
सदानन्देन सम्पूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ।
खानोपाधिस्तत्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
अदभ्रशालिशालिलाङ्गान्यपीताम्बरेति च ।
विख्यातो भुवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ । ८ ।
चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्द्देशनिवासिनः ॥
प्रथमः शिवदासाख्यश्चौखण्डिख्यातिसंयुतः ।
मलुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः ॥
नित्यानन्दो द्वितीयस्तु गयोपाधिः सुविश्रुतः ।
कृतसौदपुरवासो नित्यानन्देन पूरितः ॥
चतुर्भुजस्तृतीयो य सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
ताल्लाग्रामकृतावासश्चतुर्भुजपदाश्रितः ॥
चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायनः ।
सदा श्रीनाथचरणाम्भोजार्च्चनपरायणः ॥ ८ ॥
नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥१०॥
चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
काशीनाथश्च विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ।
विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दो द्विजार्च्चकः ॥ १४ ॥
रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्त्तितः । १५ ।
विद्याधरस्तस्य सूनुः गयेतिख्यातिमागतः ॥
आदौ नाजराग्रामवासी निताड़ावासकृत्ततः । १६ ।
तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥१७॥
षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
देवीदासस्तुरीयोऽभूत् मजुमदार उपाधितः ॥
परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरादृतः ।
मुड़ागाछादिदेशानां कानुनगोपदमागतः ॥
स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्वर्णसमाजतः ।
उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्युतः ॥
दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
देवीदासमजुमदारतनयाः षट् प्रजज्ञिरे ।
गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्ज्जितः ॥
चण्डीशरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्च्चकः ।
तृतीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्य्यकः ॥
महावञ्जङ्गतो यो हि पदे पैत्र्ये नियोजितः ।
सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
कामारपोलग्रामान्तर्वासस्तेन विनिर्म्मितः ।
कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो बहुभिर्ज्ञातिभिर्वृतः ॥
मुड़ागाछाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
स च केशवरायस्य चरितस्य विशेषतः ॥
अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
तद्देशाधिपते राज्ये नवाबेन नियोजितः ॥
अपगण्ड्यव्यवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः ।
अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्त्तेति कीर्त्तितः ॥ १९ ॥
तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
धार्म्मिकाः कर्म्मकुशला लोके सम्प्राप्तगौरवाः ॥
ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
महावञ्जङ्गतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्च्चकः ॥
बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिना रतः ।
एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
मध्यमो रामचरणो गुणैर्बहुभिरन्वितः ।
व्यवहर्त्तोपाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः ॥
स च हिजलीतमोलिप्तमहिषादलदेशतः ।
लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
कटकादिप्रदेशस्य महावञ्जङ्गतस्ततः ।
देवानीसञ्ज्ञकपदं प्राप्तवान् बहुमानितः ॥
बहुलैर्वर्गिभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
सङ्ग्रामं तुमुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
देवानरामचरणव्यवहर्त्तमहाशयात् ।
समुत्पन्नास्त्रयः पुत्रा अशेषकुशलालयात् ॥

वहन्तापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
ध्याम्नौषधदानेन गणनीयः स चाग्रिमः ॥
ग्रकोटादिदेशे सोऽभवदध्यचसत्तमः ।
॥णिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यमः पुण्यकृत्तमः ॥
ऋर्षिधरणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
ल्लीश्वरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभचणे ॥
रमाननामकलिपिं रायोपाधि तथैव च ।
न्सवानां सहस्र सादिपञ्चशतमेव च ॥ * ॥
निष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकरः ।
ासीत् किलकिलाकूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताश्रय. ।
कुलशीलादिसम्पन्नो गोष्ठीपतिमहाशयः ॥
षेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इंरेजिहायने ।
कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
सोऽभवत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
तः किलकिलापुर्य्यां वाणिज्यकार्य्यसाधने ॥
स्थितान् इंरेजनिचयान् नवाबो बलमाश्रित. ।
सेराजद्दौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाइव् महाबलः ।
आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
योद्धुं ययौ नवाबेन सार्द्धं स्वबलसंवृतः ।
गत्वा पलाशिग्रामे स युद्धं कृत्वाजयत् तत ॥
धरणीरसवाजीन्दुमित इंरेजिवत्सरे ।
कासमालीखाननामा नवाबोऽभूत्ततः पुरे ॥
स एवेरिंजपचीयान् प्रधानराजपूरुषान् ।
निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
मेजर् आदम् ततः शीघ्र सार्द्धं तेनैव मुन्सिना ।
गत्वा ऊदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
विजित्य वलवन्तं त नवाब सेनया सह ।
निष्कण्टकमिदं राज्य कृतवान् स भयापह. ॥
ाणर्तुसिन्धुशशभृन्मितइंरेजिवत्सरे ।
कृत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाइव् किलकिलापुरे ॥
सेत्य मुन्सिना सार्द्धं परामृश्य च विस्तर ।
ाफरालीखानसञ्ज्ञ नवाब मतिमत्तर ॥
इदेशस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
ाजफफरजङ्गनामानमतिबुद्धिमतां वर ॥
नायेबसुवादारं चकार गुणसागर ।
विंशतिलचन्तु मुद्राणां कृतवान् स्थिर ॥
ौर्य्यार्थं प्रत्यब्दं ततः क्लाइव् गुणाकरः ।
नैव मुन्सिना सार्द्धं दिल्ली गत्वा च सत्वरः ॥
ाहालमबादशाहेन नवाबेन च धीमता ।

सुजाद्दौला नामकेन स सन्धिमकरोत् सदा ॥
ऋङ्काब्धिचन्द्रभूमाने हिजरिसंवत्सरे ततः ।
शौषालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
श्रीशाहालमबादशाहो फर्मानाख्यलिपिं मुदा ।
दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
सहस्रपञ्चकञ्चैव मन्सवानां हि सादिनां ।
सहस्रत्रितयं वीर्य्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
उत्तमं शिविकायान झल्लरेण सुशोभित ।
नकाराख्यवाद्ययन्त्रं ध्वज तोगेतिनामितं ॥
राजबाहादुरोपाधि मानवृद्धियशस्कर ।
कृपया दत्तवानस्मै बहुमानपुरःसरं ॥
सुजाद्दौला नवाबस्य समीपात् राजयोग्यक ।
खेलातनामकं प्राप्तो वसन भूषणादिकं ॥
तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
महाराजेन्द्रबाहादुरोपाधि मानवृद्धितः ।
दापयामास शाहालम् बादशाहसमीपतः ॥
ततः स सहितो लार्ड क्लाइवेन महात्मना ।
काशीधाम समागम्य बभूवासौ महामना ॥
महाराजोपाधिकश्रीबलवन्ताह्वयेन च ।
स्विहेन हि सुबे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
कृत्वा विश्वेश्वरस्याग्रे नाट्यमन्दिरमध्यत. ।
नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तितः ॥
ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
शेताबरायेण सह सुबे वेहारकस्य च ॥
कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
ततस्तुष्टमनाः क्लाइव् कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
देवानीसंज्ञकं तस्मै राज्ञे बहुलमानद ॥
रसर्तुसिन्धुभूमाने इंरेजिहायने पुनः ।
शाहालमबादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मन. ॥
समीपतः फर्मानाख्यलिपिमानीय यत्नतः ।
तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमत ॥
यत्रास्तीदं विलिखितं दिल्लीशेन सता स्वयं ।
मन्सवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टय ॥
सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
एवं सुवर्णघटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
यच्च मुद्रितपारस्यभाषयास्तीति वर्णित ।
इंरेजकोम्पानिकर्मोत्तमरूपेण साधित ॥
पश्चतो बादशाहस्य समीपात् सननामके ।
सप्ताशीत्यधिके चैव रुद्रसङ्ख्यशतेऽब्दके ॥

राजोपाधेस्तया वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
भूपालनवकृष्णाभिधानवाहादुराय च ॥
दातु दयाभवत् लार्ड क्लाइवस्य महामतेः ।
तन्मया सह्नि चिह्न कोम्पानेस्तन्महीभृते ॥
दत्त तथा दशविध खेलात वस्त्ररूपक ।
किरीट कुण्डल रत्नभूषां हारञ्च मौक्तिक ॥
फलकं करवालञ्च दण्ड चामरमुत्तम ।
मयूरपुच्छव्यजन घटीयन्त्र मनोरम ॥
हस्त्यश्व भारवैर्युक्त शिविकायानमेव च ।
लार्ड क्लाइव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
एव सिपाइसञ्ज्ञाना नृणां तद्द्वारपालने ।
आज्ञा दत्त्वा तस्य हस्त गृहीत्वा तु वरासने ॥
हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुर प्रेरितवास्तत ।
हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्व्वहुदीनैश्च सहत ॥
स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
विवेश स्व पुर रम्य सर्व्वलोकैः प्रशंसितः ॥
समुद्ररसवाजीन्दुमाने दूरेजिहायने ।
स लार्ड क्लाइवो मेस्तर् वार्लेष्टाय महात्मने ॥
राज्यभार समर्प्याथ स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
चकार च महाराजो देवानीकर्म्म पूर्व्ववत् ॥
तस्मिन् समये माता मृता विष्णोः पद गता ।
अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
ततः कोम्पानिसक्रान्त कर्म्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्म्माणार्थ प्रयाचितः ।
मूल्य विनार्थितां भूमि दत्तवानतिमोदतः ॥
वसुसिन्धुमुनिक्षोणीमाने दूरेजिहायने ।
सुतानुट्यादिक ग्राम प्राप्तवानिह पत्तने ॥
तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
प्रजा भूता हि वहुला एतन्नगरवासिनः ॥
समुद्रवसुभूमीन्दुमाने वङ्गाख्यकाब्दके ।
हेष्टिंस् गवर्णरश्चाकुलावर्द्धमानाभिधानके ॥
देशे तञ्च महाराज साजाओलीतिनामके ।
कार्य्ये नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
राज्यस्य शासनञ्चैव राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
समर्प्यविषयस्यैव सुन्दर नियम स च ॥
कृत्वा राजकरान् सर्व्वानादाय वहुशक्तृतः ।
खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
एव रसवसुक्षौणीन्दुमे वङ्गाख्यवर्षतः ।
महाराजाधिराजो यस्तेजश्चन्देतिघषितः ॥
चतुःसप्ततिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिका ।
तथा सप्तशत मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
ऋण कृत्वा महाभागो महाराजसकाशतः ।
राज्ञः कर राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
खालिसासञ्ज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ता प्रतिवर्षतः ।
आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
रामर्षिशशिभूमाने वङ्गसवत्सरे स च ।
श्रीमद्राधावल्लभस्य सेवनार्थ चिराय च ॥
दत्तवान् वल्लभपुर कृत्वा देवोत्तर मुदा ।
श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्व्वदा ॥
आनरपुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
चारग्राम तथा देवोत्तर कृत्वा ददौ ततः ॥
तथाग्रद्वीपतः श्रीमद्गोपीनाथ मनोहर ।
विग्रह वल्लभपुरात् श्रीराधावल्लभ पर ॥
एवञ्च खड्दहग्रामात् श्रीश्यामसुन्दराह्वय ।
श्रीमन्नन्ददुलालाख्य शांड्वनाग्रामतः स्वय ॥
स्वक पुर समानीय स राजा वहुयत्नतः ।
विधिवोधितरूपेण चिर ससेव्य संयतः ॥
नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषिताम् ।
तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाहूयाथ पण्डितान् ।
दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
श्रीमद्गोपीनाथसंज्ञ श्रीगोविन्द तथा पर ।
विग्रह सप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधन वर ॥
वेहालाग्राममारभ्य कुलपी यावदुत्तम ।
स स्वव्ययेन पन्थान कृतवान् सर्व्वतः सम ॥
तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृत ।
चकार राजपन्थान मञ्जुल सुपरिष्कृत ॥
नेत्राम्वराब्धिभूमाने शकसञ्ज्ञकहायने ।
कुलाचार्य्यान् वुधगणांश्चानीय स्वनिकेतने ॥
स च द्वाविंशपर्य्यायिमुख्याना वहुयत्नतः ।
कुलीनानासेकयायीमकरोद्बहुरिदानतः ॥
आम्नायाम्वरपक्षेन्दुमानेऽसौ वङ्गवत्सरे ।
विहाय देहमगमत्पादाम्भोजयुग हरेः ॥ २१ ॥
रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातियुतस्य च ।
अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठ प्रकीर्त्तितः ।
व्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यम स्मृतः ॥
गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विश्रुतः ।
भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

समानितः स च समादरतस्तत्समीपतः ।
गात्राहं हेमवसन सप्तकं सप्तरूपतः ॥
हीमास्थपच्छिपुच्छेन युक्त युग्म किरीटकं ।
कुण्डलं मौक्तिक हारं फलक करवालकं ॥
यत् सदा भूपतीनां हि भूरिसम्भ्रमवर्द्धकं ।
प्राप्तवांस्तत्तु दुष्प्राप्यं बहुसम्मानपूर्व्वकं ॥
अथेन्दुरसपञ्चाङ्कमाने वङ्गाख्यहायने ।
पौषेऽष्टादशेऽपलक्षेण सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
समाहूय कुलाचार्य्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
कायस्थानां चतुर्विंशपर्य्यायाणां तथैव च ॥
सुमुख्यानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
एवं षड्भावजातानामेकयात्री चकार सः ॥
तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि मुद्रितं ।
कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्म्माणहेतुतः ।
स्कुलवुक् सोसाइटीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
स तदर्थं नीतिकथा वालाशिक्षादिपुस्तकं ।
कृतवान् हेकमते आश्जार् वृत्तायुर्व्वेदवाचकं ॥
पुस्तं पारस्यभाषातः इंरेजीभाषया पुनः ।
अनुवाद्य ग्रेटव्रटनदेशे राज्ञो महात्मनः ॥
स च राइयल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयत्ततः ।
तत्र मुद्राङ्कितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
अनुवादकसान्निध्ये तस्यैव दर्शनार्थतः ।
कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदस्याः प्रयत्नतः ॥
तथाष्ट वर्षायासकालसम्पादनीयकं ।
शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदर्पिता ।
यत्राप्यालोक्य सन्तुष्टाः सर्व्वदेशीयपण्डिताः ॥
प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
विशेषतो दिनेमारराज्येशोहेमहारकं ॥
स्वीयाख्यचिह्नसयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
प्रीत्या सम्प्रेषयामास राज्ञोऽर्थे मान्दायकं ॥
पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
निर्म्माय मुद्रितं तेन प्रदानार्थं बहुव्ययात् ॥ २४ ॥
अत्रैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
सङ्क्षेपेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारणं ॥
नागवेदाङ्कभूमाने इंरेजाब्दे हि वैरिणा ।
टाकीग्रामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्सिना ॥
दुष्टेनाभीष्टसिद्ध्यर्थं दण्डपाल्ससम्मके ।
विवादस्य परे मान्यजनानां मान्यनाशके ॥
कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्द्दोषभूभृतः ।
कस्वीग्रामस्य सेभिड्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
पोलिसमुपरिण्टेनडेण्टसंज्ञकस्य समीपतः ।
क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
सोऽपि तैर्म्मङ्क्षुधा चेष्टां कृतवान् तद्दमार्थतः ॥
किन्तु सेशन्जजाख्यस्य प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्द्दोषतां गतः ॥
तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विशेषतः ।
तेषामुद्यमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
तेन सर् हरवर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
स्नेहेनाक्लिन्नहृदयः सदयश्चातिवत्सलः ॥
आह्वानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
स चानीय स्वभवने तञ्च सम्मानपूर्व्वकं ॥
सान्त्वयित्वा जयात्तस्मै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेल्हौसिरात्मवान् ॥
स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहोत्सुकः ।
साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
पूर्व्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
उद्योगमन्ददोषस्थापकरोत् चालन स च ॥
स तु मुन्सी पुनरपि दण्डपारुष्यवादतः ।
फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
रूपवान् गुणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्म्मिको मानवोत्तमः ॥
इंरेजीभाषया सोऽपि कृष्णनाटकनामकं ।
तथा रसलक्षेत्याख्यमि रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
वङ्गीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
राजवाहादुरोपाधि प्राप्तो गवरनमेण्टतः ॥
देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तः कृतीदकः ।
अपूर्व्वगुणसयुक्तोऽपूर्व्वकृष्णस्तुरीयकः ॥
देवान् कुडर् नामधेयं ग्रन्थं स चोर्दुभाषया ।
निर्म्माण कृतवान् सोऽपि निजायासव्ययेच्छया ॥
ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुत्रवर्जितः ।
पञ्चमो देवताभक्तः सोऽल्पे वयसि संस्थितः ॥
कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
ग्रन्थं पारस्यभाषातोऽनुवादयत्नपूर्वकं ॥
षष्ठः कमलकृष्णस्तु देवे पैत्र्ये सदा रतः ।
कार्य्ये बहुगुणोपेतः कथा पण्डितमण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्म्मितं ।
श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
पारायण वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्सुकः ।
बहुवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् बभूव सदाशयः ।
यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
तेन देवान् सोश्यकाख्य पुस्तकश्चोर्दुभाषया ।
निर्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
गयाधामस्थितः सोऽपि पुत्रहीनोऽस्तं गत. ।
चन्द्रेषुपक्षभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
स्वपर्य्यायकुलीनानामैक्यायी कृता च तैः ॥२४॥
श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
देवब्राह्मणभक्तः स वुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुत ॥
धार्म्मिकः सत्यवादी स कर्म्मदक्षश्च सत्तमः ।
यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरादृत. ॥
एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
त्रयः सहोदराः सर्व्वे प्रत्येके लेभिरे सम ॥२५॥
जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूभृतः ।
तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
वभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमत ॥
श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठः स च स्मृतः ।
श्रीयुतापूर्व्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहतः ॥
त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
श्रीमद्व्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥२५॥
राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानीं मृतः स च ॥
श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युता ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
गवरनमेण्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
अध्यक्षोऽभूत्तत्र कर्म्मनिर्व्वाहकरणेन हि ॥
तस्मै गवर्णरो लार्डहार्डिञ्जः कृपयान्वितः ।
रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
नेजामतस्य देवानी प्राप्तवान् वहुभाग्यतः ॥
तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लब्धवानय ।
राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥२५॥
गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्व्वेषामग्रजः स तु ॥
श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मन ।
श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धनः ॥२५॥
श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
नाद्यापि तनयो जातो गृहदैवगुणदोषतः ॥
तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
श्रीमद्गिरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
एवं श्रीयुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
संजातस्य श्रीव्रजेन्द्रनारायणेतिसञ्ज्ञितः ॥२६॥
श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
श्रीमद्धरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णोऽग्रजातः सरसिजाननः ॥२६॥
जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
श्रीमत्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिवुद्धिमान् ॥
श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥२६॥
इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्म्मला ।
देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकातुला ॥

वर्णमाला।

नागरी।	English	বাঙ্গালা।	ଓଡ଼ିଆ।
अ	a	অ	ଅ
आ (ा)	á	আ (া)	ଆ (ା)
इ (ि)	i	ই (ি)	ଇ (ି)
ई (ी)	í	ঈ (ী)	ଈ (ୀ)
उ (ु)	u	উ (ু)	ଉ (ୁ)
ऊ (ू)	ú	ঊ (ূ)	ଊ (ୂ)
ऋ (ृ)	ri	ঋ (ৃ)	ଋ (ୃ)
ॠ (ॄ)	rí	ৠ (ৄ)	ୠ (ୄ)
ऌ (ॢ)	lri	ঌ (ঌ)	ଌ (ଌ)
ॡ (ॣ)	lrí	ৡ (ৡ)	ୡ (ୡ)
ए (े)	e	এ (ে)	ଏ (େ)
ऐ (ै)	ai	ঐ (ৈ)	ଐ (ୈ)
ओ (ो)	o	ও (ো)	ଓ (ୋ)
औ (ौ)	au	ঔ (ৌ)	ଔ (ୌ)
ं	ṇ or ṃ	ং	ଂ
	h	ঃ	ଃ
क	k	ক	କ
ख	kh	খ	ଖ
ग	g	গ	ଗ
घ	gh	ঘ	ଘ
ङ	n	ঙ	ଙ
च	c	চ	ଚ
छ	ch	ছ	ଛ
ज	j	জ	ଜ
झ	jh	ঝ	ଝ
ञ	n	ঞ	ଞ
ट	ṭ	ট	ଟ
ठ	ṭh	ঠ	ଠ
ड	ḍ	ড	ଡ
ढ	ḍh	ঢ	ଢ
ण	n	ণ	ଣ
त	t	ত	ତ
थ	th	থ	ଥ
द	d	দ	ଦ
ध	dh	ধ	ଧ
न	n	ন	ନ
प	p	প	ପ
फ	ph	ফ	ଫ
ब	b	ব	ବ
भ	bh	ভ	ଭ
म	m	ম	ମ
य	y	য	ଯ
र	r	র	ର
ल	l	ল	ଲ
व	v	ব	ଵ
श	ś	শ	ଶ
ष	sh	ষ	ଷ
स	s	স	ସ
ह	h	হ	ହ
क्ष	ksh	ক্ষ	କ୍ଷ

शब्दकल्पद्रुमः।

अ, अकारः । आद्यस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"दक्षत कुण्डली भूत्वा कुञ्चिता वामतो गता ।
ततोर्द्धसङ्गता रेखा दक्षोर्द्धा तासु शङ्करः ॥
विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा ।
अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

"शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने ।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमान् ॥
विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी" ।

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ अस्य पर्य्यायः ।

"अ श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः" ।

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ अन्यच्च ।

"अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः ।
पूर्णोदरी दण्डिमेधौ सारस्वतः प्रियम्वदः ॥
महाप्राज्ञी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतम् ।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामार्द्धजो ह्रस्वः करस्थः प्रणवाद्यकः" ।

प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः ।

"ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशी वासिनी वियत् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिथिरग्निमी ।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी" ॥

इति वर्णाभिधानतन्त्रम् ॥

अ, अ, अभावः । स्वल्पः । निषेधः । अनुकम्पा । इति मेदिनी । (नञोऽयमकारः षड्विधान् नञर्थान् बोधयति । यथा,—

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" ॥

इति । सादृश्ये यथा—अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः । अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः । अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटभिन्न इत्यर्थः । अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या स्वल्पोदरी इत्यर्थः । अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं धर्म्मधनं, धर्म्मधनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः । विरोधे यथा —अधर्म्मः परापकारः, परापकारः धर्म्मविरोधी इत्यर्थः ।)

अः, पुं, (अतति सर्व्वं व्याप्नोति इति अततेर्डः) विष्णुः । इति मेदिनी ।

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः" ॥

इति दुर्गादासधृतवचनम् । (स्त्री । ब्रह्म । यथा,—अ इ उ ऋ ओ ओम् कला च मूलं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम् ।)

अऋणी, [न्], त्रि, (न ऋणी, नञ्समासः । अत्र अशब्दो न नञ्जातः, तथात्वे अनृणी इत्येव स्यात् । अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अशुमात्रनिपातनात् नात्र सन्धिरिति ज्ञेयम् ।) अनृणी । अऋणग्रस्तः । अधारी । यथा,—

"दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।
अऋणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते" ॥

इति महाभारतम् ।

अंश, त् क विभाजने । अंशकरणे । इति कविकल्पद्रुमः । तालव्योष्मधः । विभाजन इति भाज त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपम् । अंशयति अंशापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका ॥

अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः । कर्म्मणि घञ् ।) विभाजनम् । तत्पर्य्यायः । भागः २ । वण्टकः ३ । इत्यमरः ॥ विभागः ४ भक्तिः ५ । इति जटाधरः ॥ अंसशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि । अंशस त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदर्शनात् । स्कन्धः । इति विद्याविनोदादयः ॥ (वस्त्वेकदेशः । रिक्थविभागः । चतुर्थभागः । भाज्याङ्कः । रविमूर्त्तिविशेषः । आदित्यविशेषः, यथा,—

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च ।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः" ॥

इति महाभारतम् । वृत्तस्य षष्ठ्यधिकत्रिशततमभागः । यदुवंशीयः नृपविशेषः, यथा,—ततः कुरुवत्सः तस्य अनुरथः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे ततश्च अंश इति ।)

अंशकं, क्ली, दिने । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशकः, पु, (अवश्यमंशं हरति इति अंश हारीति कन् ।) ज्ञातिः । दायादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अल्पांशः । अल्पार्थे कन् ।)

अंशभाक्, [ज्], त्रि, (अंशं भजते इति अंश + भज् + ण्विः ।) अंशी । (दायादः) यथा । बौधायनः ।

"अवन्तीमनिरुद्धाश्च त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम्" ॥
निरुद्धाश्च न कुर्व्वीरन्नंशभाक् तत्र सेतुकृत् ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अंशलः, त्रि, (अंशः प्रशस्तस्कन्धः अस्ति अस्य इति अंश + लच् ।) अंसलः । बलवान् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (प्रशस्तस्कन्धविशिष्टः ।)

अंशी, [न्], त्रि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि ।) अंशयोग्यः । वण्टकविशिष्टः । भागी । यथा याज्ञवल्क्यः ।

"विभागश्चेत् पिता कुर्य्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः" ॥

इति । सति तु पितरि पार्व्वणानधिकारात् पुत्राणां नांशिता । एवं धनिनः पौत्रस्वत्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता । इति दायतत्त्वम् ॥

अंशुः, पु, (अंशयति इति अंश विभाजने । मृगय्वादित्वात् कुः ।) किरणः ॥ प्रभा ॥ इति मेदिनी ॥ वेशः ॥ इति धरणी ॥ सूत्रादिसूक्ष्मांशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेगः ॥ सूर्य्यः ॥ इति विश्वः ॥ (ऋषिविशेषः । लतावयवः । सोमलतावयवः । भागः ।)

अंशुकं, क्ली, (अंशून् कायति । कै शब्दे । आतः इति कः । यद्वा अंशुभिः काशते । काश दीप्तौ । अन्येष्वपीति डः ।) वस्त्रमात्रं ॥ सूक्ष्मवस्त्रं ॥ उत्तरीयवस्त्रं ॥ इति मेदिनी ॥ शुक्लवस्त्रं ॥ इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (अधोवस्त्रं ।) पत्रं । तेजपात इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अंशुधरः, पु, (अंशूना धरः । धरति इति धरः । पचाद्यच् ।) सूर्य्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलानि अस्याः । अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा । अजादित्वात् टाप् ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः ॥

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः । मतुप् ङीप् च । अंशुमत्याः फलं मूलञ्च अंशुमती । अनुदात्तादेश्चेति अञ् । फलपाकमूलेषु इति लुपि युक्तवद्भावः ।) शालपर्णीवृक्षः । इत्यमरः ॥ (मरदेवसा ।)

अंशुमान् [त्] पुं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति । तदस्यास्तीति मतुप् ।) सूर्य्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असमञ्जपुत्रः सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । यथा ।

"सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् ।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः" ॥

इति रामायणे बालकाण्डे ७० सर्गः ॥ सूर्य्यवंशो-
यासमञ्जोराजपौत्त । यथा,—
"ततस्तकारासमञ्जा गङ्गानयनकारणं ।
लब्धवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ॥
दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लब्धवर्षं ययौ लोकान्तरं न्टपः ॥
अंशुमांस्तस्य पुत्त्रोऽभूद्गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लब्धवर्षं ममार कालयोगतः ॥
भगीरथस्तस्य पुत्त्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा लब्धवर्षं ममार कालयोगतः" ॥
इत्यादि ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
(विश्वव्यापिप्रकाशः परमात्मा ।) अंशुयुक्ते त्रि ॥
कोमलतया अवयवविशिष्टः ।)
अंशुमाली, [न्] पु, (अंशूनां माला अस्ति अस्य
इति । व्रीह्यादित्वात् इनि ।) सूर्य्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवांशुमाली चचार,
इति विष्णुपुराणम् ।)
अंशुल, पुं, (अंशुः विद्याज्योतिः अस्ति अस्य ।
इति । अंशु+लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अंशुहस्त, पु, (अंशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्य्यः ।
इति जटाधरः ॥
अंस, त् क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि
कल्पद्रुमः ॥ दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज
त् क तु पृथक्कृत्यां इत्यस्य रूपं । अंसयति
अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥
अंसः, पु, स्त्री, (अंस्यते समाहन्यते । अंस समा-
घाते । घञ् । यद्वा अमति अम्यते वा भारा-
दिना । अम गतौ । अमे सन् ।) स्कन्धः । इत्य-
मरः ॥ विभागे पुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥
(अन्यत् सर्व्वं अंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
अंसकूटः पु, (अंसे स्कन्धे कूटइव इति ।) ककुद् ।
षाँड़ेर झूँट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥
अंसल, त्रि, (अंसोऽस्यास्तीति । वत्सांसाभ्यां काम-
बले इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ॥
अंह, [स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमे हुक् च
इति असुन् हुगागमश्च । अमति गच्छति
अधोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अमेरसुनि
अहः इति मा भूदिति अमे हुक् चेति सूत्रं ।
तथा च—
"स्यान्मधोश्चतुर्यत्नमहसोरंहसस्तथा" ।
इति द्विरूपकोषः । एवञ्च 'दसार्धाः सिद्धसङ्घै-
र्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम्' इति सूर्य्य-
शतके पाठः अंशुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति
वदन्ति ।) पापं । इत्यमरः ॥ (दुःखं । विघ्नं ।
स्वधर्म्मत्यागः ।)
अंहतिः, स्त्री, (हन्ति दुरितमनया । हन्तेरंहच
इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः ॥ रोगः ॥ त्यागः ।
इति मेदिनी ॥
अंहती, स्त्री, (हन्तेरंह च इति अति, बह्वादित्वात्
ङीष् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अंहितिः, स्त्री, (अंहम्+अति । अंहादेश इडागमश्च ।)
दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
अंह्रिः, पुं, (अंहि+क्रिन् । वह्न्यादयश्च इति उणा-
दिसूत्रम् ।) पादः । वृक्षमूलं । इत्यमरः ॥
अंह्रिपः, पुं, (अंह्रिभिः पिबति इति । पा पाने ।
सुपोति योगविभागात् कः । वृक्षः । इति
हलायुधः ॥
अंह्रिस्कन्ध, पु, (अंह्रि पादः । तस्य स्कन्ध इव ।)
गुल्फः । (कुर्च्चशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥
अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ॥
अक, इ क लक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष्म
चिह्नयुक्तकरणं । इ क अङ्कयति वस्त्रं रजकः ।
नोपधपाठेऽपि णेर्नित्यत्वाडसुङ्नलोपोऽभावित्य-
स्याप्राप्तौ यगादौ अङ्क्यते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठश्चुरादेर्णेरनित्यत्वज्ञापनार्थं । तेन अङ्कतीत्यपि
स्यात् । तथाच वोपदेवः ।
"सिद्धे नित्यणिजन्तत्वान्नित्यनुन्त्वे कितामिदित् ।
निजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्विधि क्वचिदिति" ॥
अस्यार्थः । कितां कानुबन्धानां नित्यणिजन्तत्वा-
न्नित्यअन्तत्वान्नित्यनुन्त्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो णेरनित्यत्वबोधार्थं ।
किन्तु अनुम्विधिर्नकाराभावः क्वचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥
अक, इ उ गत्यां । लक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ अङ्क्यते । उ अङ्कते पुण्यतीर्थेषु रूपयुगमान्यश-
श्चितः । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥
अकं स्त्री, (न कं सुखं । तद्विरुद्धं वा । नञ्समासः ।
नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥
अकचः, पु, (नास्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-
ग्रहः । इति हारावली ॥ वाच्यलिङ्गस्तु केशशून्ये ॥
अकथ्य, त्रि, न कथ्यः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवक्तव्यः ॥
अकनिष्ठः, पु, (न कनिष्ठः नञ्समासः । बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (बहूनि शतसहस्राणि यावद-
कनिष्ठानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति ललि-
तविस्तरः ।) कनिष्ठभिन्ने वाच्यलिङ्गः ॥
अकनिष्ठग पु, (अकनिष्ठ+गम्+ड ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अकम्पितः, पुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)
बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-
रहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (असन्दिग्धान् स्वरान् ब्रूया-
दविकृष्टानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-
ख्यसूत्रम् ।)
अकरणिः, स्त्री, (न+कृञ् अनि ।) आक्रोश-
विशेषः । शापः । यथा तस्याकरणिरेवास्तु ।
इत्यमरः ॥
अकरा, स्त्री, (न+कृञ्+अच् । स्त्रियां ङीप् ।)
आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाच्यलिङ्गस्तु
कररहिते ॥
अकरुण, त्रि, (नास्ति करुणा यस्य इति ।) करुणा-

शून्यः । निर्दयः । अकृपः । यथा,—
"रघोर्वंशे कुलामकरुणः समुत्सारयसि कः" ।
इति महानाटकं ॥
अकर्कशः, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-
श्यरहितः । कोमलः इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा
अपरुषा । इति ललितविस्तरः ।)
अकर्णः, त्रि, (नास्ति कर्णौ यस्य सः ।) कर्णरहितः ।
यथा,—
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" ।
इति श्रीधरस्वामिकृतस्तुतिः ।) बधिरः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अकर्त्तनः, पु, (न+कृत्+ल्युट् ।) वामनः । खर्व्वः ।
इति जटाधरः ॥
अकर्त्तव्य, त्रि, (न+कृञ्+तव्य । न कर्त्तव्यं । नञ्
समासः ।) अकरणीयं । अकरणार्हं । अकार्य्यं ।
यथा,—
"अविरोधी भवान्नौ च सर्व्वमङ्गलमङ्गलं ।
विरोधी नाशवीजञ्च सर्व्वोपद्रवकारणं ॥
अकर्त्तव्यो विरोधश्च दारयोः क्षत्रियैः सह" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥
अकर्त्ता, [र्त्तृ] त्रि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—
"चातुर्व्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म्मविभागशः ।
तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययं" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥
(कर्म्मनिर्लिप्तः साङ्ख्योक्तः पुरुषः । कुकर्म्मकारी ।)
अकर्म्म, [न्] क्ली, (न कर्म्म । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकार्य्यं । यथा,—
"किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥
कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः ।
अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः ॥
कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।
१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म्म । कर्म्माभावः ।
दुष्कर्म्म ।)
अकर्म्मण्य, त्रि, (न कर्म्मणि साधुः । न+कर्म्मन्
+यत् । कर्म्मायोग्यं । कार्य्यानर्हं । निष्क-
र्म्मण्यः । अकेजुया इति भाषा । यथा,—
"षष्ठिदण्डात्मिकायास्तु तिथेर्निष्क्रमणे परे
अकर्म्मण्य तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अकर्म्मा, [न्] त्रि, (नास्ति कर्म्म यस्य । बहु-
व्रीहिः । कार्य्याक्षमः । निष्कर्म्मा । कार्य्याशुभ-
युक्तः ॥ (क्रियामन्दः । कुकर्म्मा । स्वेच्छाचारी)
अकर्म्मान्वित, त्रि, (कर्म्मणा अन्वितः न भव-
तीति । न+कर्म्मन्+अन्वितः ।) कुकर्म्मान्वितः ।
अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥
अकल्कनः, त्रि, (नास्ति कल्कनं दम्भः यस्य सः ।
न+कल्कन ।) दम्भरहितः । सत्यशील । शील-

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः॥ (शाठ्यरहितः। सरलः।) अकल्कल इत्यपि पाठः।

अकल्का, स्त्री, (नास्ति कल्कः अन्धकारमालिन्यं यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाच्यलिङ्गस्तु कल्करहिते। (शाठ्यशून्य। दम्भशून्यः। सरल। निर्म्मल।)

अकल्पित, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्पनारहितः। अकाल्पनिक। अकृत्रिम। अरचितः। (सत्य। प्रकृत। अवितथ।)

अकल्यः, त्रि, (न कल्यः सुस्थ। नञ्समास।) रोगी॥ (यथा,—

"अकल्यमालस्यविरविषमस्थक्रियाकुलान्।
... .. नाह्वाययेन्नृप"॥

इति मिताक्षराधृतवचनम्॥ असमर्थः। यथा,—

"अकल्यः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे"।

इति भागवते।) कल्यो निरामयः तत्र नञ्समासः॥

अकल्याण, क्ली, (न कल्याण। नञ्समासः।) अमङ्गल। अशुभ॥ (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, अव्य, अतर्कित। हठात् १। तत्पर्य्यायः। सहसा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः॥ नञ्समस्तकिम्शब्दस्य पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्॥

अकारण, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य स। न+कारण।) कारणशून्य। निर्हेतु। अनिमित्तं। यथा,—

"कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे,
न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणम्"।

इति श्रीभागवतं॥ (कारण विना। कारणाभाव। यथा,—"कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम्"। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणाः, पु, (विना कारणगुणं उत्पन्नाः जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+उत्पन्न+गुण।) स्वाभाविकगुणाः। न्यायमते विभुनिष्ठविशेषगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुख २ दुःख ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्न ६ धर्म्मः ७ अधर्म्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।

("अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः"॥

इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुणपूर्व्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणाभावात्।) इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

अकार्पण्य, क्ली, (न कार्पण्यम्। नञ्समासः।) कृपणताराहित्य। यथा,—

"लोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना।
अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्"॥

इत्येकादशीतत्त्वम्॥

अकार्य्य, क्ली, (न कार्य्यम्। नञ्समासः।) कार्य्याभावः। अकृत्यं। अकर्म्म। (दुष्कर्म्म। कुकार्य्यम्।) यथा,—

किमकार्य्यं कदर्य्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनां"।

इति श्रीभागवतं॥

अकाल, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा। नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः। यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकाल। यथा,—गुरोरस्तात् प्राक् वृद्धत्वे पक्षदशाहः। तस्यान्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे पञ्चदशाहः। गुर्व्वादित्ययोगे स्थितिकाल द्वात्रिंशद्दिनादि। सिंहे गुरौ स्थितिकालः सम्वत्सरस्थूलः। अस्य विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं प्राप्यते तदेव भाव्यः। वक्रिगुरौ अष्टाविंशतिदिनं। पूर्व्वराशावनागतातिचारिगुरौ एकवर्षं। अयमेव लुप्तसम्वत्सरः। पूर्व्वराशिगन्तातिचारिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिन। नीचस्थगुरोः स्थितिकाल सम्वत्सरस्थूल। राहुयुक्तगुरोः स्थितिसमयः एकाब्द स्थूल। भृगोर्म्मध्यास्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य मध्यास्ते द्विसप्ततिदिन। तस्योदयात् परं बालत्वे दशाहः। एतत्त्रय ग्रीष्मास्तमुच्यते॥ भृगोः पादास्तात् प्राक् वृद्धत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः। तस्योदयात् परं बालत्वे दिनत्रय। एतत्त्रय वक्रास्तमुदित। मलमासे मासमेकं॥ भानुलङ्घितमासे क्षयमासे च तदेव॥ भूकम्पाद्यद्भुते सप्ताहः॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिनचरणाङ्कितवर्षणे तद्दिन। दिनद्वयचरणाङ्कितवर्षणे दिनत्रय। दिनत्रयचरणाङ्कितवर्षणे सप्ताहः॥ दक्षिणायने षण्मासाः॥ श्रीहरिशयने चतुर्मास॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहणे कर्म्मविशेषे एकत्रिसप्तदिनानि॥ इति ज्योतिषतत्त्व॥

अकालज, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल+जन+ड।) अकालजातः। असमयोत्पन्नः। अपूर्णकालोद्भव। यथा,—

"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं"॥

इति राजवल्लभ॥

अकालजलदोदय, पु, कुज्झटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदयः॥ यथा रघुवंशे—

"यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न स।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः"॥

अकालमेघोदय, पु, (अकाले यः मेघानाम् उदयः।) कुज्झटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदय॥

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयूरव्यंसकादित्वात् बहुव्रीहिसमासः।) दरिद्रः। नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—"अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदाम्" इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकिञ्चन+तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परिग्रहत्यागरूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्र॥

अकिल्विष, त्रि, (नास्ति किल्विषं यस्य। बहुव्रीहिः।) किल्विषशून्य। पापरहितः। यथा,—

"न मां दोषेण सुग्रीव गन्तुमर्हस्यकिल्विष"।

इति रामायणं॥

अकीर्त्ति, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।) अयशः। यथा,—

"अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीताया २ अध्याये ३४ श्लोकः॥

अकीर्त्तिकर, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अयशस्कर। यथा,—

"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन"॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः॥

अकुतोभय, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य स। मयूरव्यंसकादिगणान्तर्गतः। न+कुतः+भय।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः। यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसामृतसिन्धुः॥

अकुप्य, क्ली, (न कुप्यं, कुप्यादन्यदित्यर्थः। नञ्समासः।) स्वर्णं। रूप्यं इति हलायुध॥ यथा—कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः"। इति भारवि)॥

अकूपार, पु, (न कूपारः। नञ्समासः। कु पृथिवीं पिपर्त्ति इति कूपारः। पृ पालनपूरणयोः। कर्म्मणि अण्। अन्येषामपीति दीर्घ।) समुद्र। इत्यमरः॥ कूर्म्मराजः। पाषाणादिः। इति मेदिनी॥ कमठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अकूर्च, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। बहुव्रीहि।) बुद्ध। इति त्रिकाण्डशेषः। कैतवशून्ये त्रि। (दम्भशून्ये)।

अकृत, त्रि, (न+कृ+क्त।) न कृतं। अनिष्पादितं। यथा—

"कालातीतन्तु यत् कुर्य्यादकृतन्तद्विनिर्द्दिशेत्"

इति स्मृतिः॥ (नित्यः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री) मोक्ष। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः। यथा—"यस्यां पितृदेशगमनादिलक्षणा प्रकृतिः सा न केनचित्कृता"।)

अकृतज्ञः, त्रि, (न+कृत+ज्ञा+क। न कृतज्ञ इति नञ्समासः।) कृतघ्नः। हितास्पर्शी। उपकाराभागी। उपकारहन्ता। यथा,—

"भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः।
आत्मारामाः पूर्णकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः"॥

इति श्रीभागवत॥

अकृतित्वं, क्ली, (अ+कृतिन्+त्व।) अक्षमता। अपटुता। कर्म्माकुशलत्वं। अयोग्यत्वं॥

अकृती, [न्] त्रि, (न+कृती। नञ्समासः।) कर्म्माक्षम। कार्य्याकुशलः। क्रियास्वप्रवृत्तः।

अकृत्रिमं, त्रि, (करणात् जातं कृत्रिमं। तत् न भवतीति नञ्समासः।) अकरणजं। अकृतं। सिद्ध। अकरणजातं। यथा स्मृतिः।

"ऋतुर्यं च यथा मार्गे स्नानार्थं स्वयमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नायादकृत्रिमे जले"॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं॥ * ॥ त्रि। कालसम।

"पूर्व्वपदं समासोक्तं प्रातिपदिकोऽस्य सेवेत।

शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनं" ॥
स्वभावोक्तं अकृत्रिमं। इति व्यवहारतत्त्वं ॥
(अक्रियोत्पन्नः। नैसर्गिकः। अयत्नकृतः। यथा,—
"तदकृत्रिमसौहार्द्दमायतस्त्वयि न मुञ्चति"।
इति हितोपदेशः।)

अकृपः, त्रि, (नास्ति कृपा यस्य सः।) कृपाशून्यः। निर्द्दयः। अकरुणः। यथा,—
"वनजौ वनजौ कृतखिन्नरामौ सकृपोऽकृपः"।
इत्यनुष्टुबाचार्य्यः ॥

अकृपणः, त्रि, (न कृपणः। नञ्समासः।) कार्पण्यरहितः। दीनताशून्यः। यथा,—
"महद्दा व्यसनं प्राप्तो दीन कृपण उच्यते।
कुलेऽप्यकृपणो राम संभूतः सर्वकामदे" ॥
इति रामायणं ॥ (पुष्कलः। बहुलः। यथा,—
"भूशय्यां नवपल्लवैरकृपणैरुत्तिष्ठ यामो वयम्"।
इति वैराग्यशतके।

अकृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (न कृष्णं मलिनं कर्म्म यस्य सः। न+कृष्ण+कर्म्मन्।) दुष्कर्म्मरहितः। निष्पापः। शुद्धाचारः। अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्मास्य। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अकेशः, त्रि, (नास्ति केशो यस्य। अल्पः अप्रशस्तो वा केशो यस्य सः।) केशरहितः। अल्पकेशयुक्तः अप्रशस्तकेशविशिष्टः ॥

अकैतव, क्ली, (न कैतवम्। नञ्समासः।) कैतवाभावः। अकपटता। अधूर्त्तता। अवञ्चना ॥

अकोटः, पु, (न+कुट+भावे घञ्।) गुवाक। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अकोविदः, त्रि, (न कोविदः। नञ्समासः।) अपण्डितः। मूर्खः ॥

अकौटिल्य, क्ली, (न+कौटिल्य। नञ् समासः।) कौटिल्याभावः। सरलता ॥

अक्का, स्त्री, (अकं दुःखं कायति म्लायति इति कै शब्दे।) माता। इति शब्दरत्नावली ॥

अक्तः, त्रि, (अञ्जेर्गतौ क्तः। अक्तपरिमाणस्य वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात्। अनक्ति अज्यते वा। अञ्जू व्यक्त्यादौ। अञ्जिघृसिभ्यः क्त इति औणादिकः क्तः।) युक्तः ॥ गतः ॥ व्यक्तः ॥ अनज व्यक्तिगतिम्रक्षणे इत्यस्मात् कर्म्मणि क्तः। यथा,—
"हिक्काश्वासातुरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते"।
इति चक्रदत्तः। (स्त्रियां अक्ता इति पदं रात्रिवाचकम् वेदे प्रसिद्धम्।)

अक्तु, स्त्री, रात्रिः। अनक्ति प्रतिदिनं गच्छति अक्तुः। अञ्जू धम्मि व्यक्तिगतिम्रक्षणे बाहुलकात् कुः अनिदितामिति नलोपः। वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥ (आयुध। किरणः। कान्तिः। नक्तञ्च। स्तोतः। अञ्जनघृत। एते अर्था वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः।)

अक्रव्यादः, त्रि, (न क्रव्यादः। नञ् समासः।) अमांसभक्षकः। यथा,—
"क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं।
अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलं" ॥
इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोकः ॥

अक्रमः, त्रि, (न क्रमः। नञ् समासः। नास्ति क्रमो यस्य इति वा।) क्रमरहितः। व्यतिक्रमः। यथा,—
"अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधी"।
इति माधवकरः ॥ (क्रमाभाव। क्रमविपर्य्यय। यथा,—'इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः' इति शृङ्गारशतकम्।)

अक्रान्ता, स्त्री, (न+क्रम्+क्त+आप्।) वृहती। इति कार्य्यचन्द्ररत्नमाला ॥ अनाक्रान्ते त्रि ॥

अक्रियः, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य। अप्रशस्ता वा क्रिया यस्य।) अक्रियान्वित। कुकर्म्मविशिष्टः। क्रियारहितः। यथा 'अक्रियत्वाच्च सर्व्वदा'। इति चरक ॥ (निश्चेष्टः। स्पन्दरहितः। कर्म्मत्यागी। यथा,—
"अनाश्रित कर्म्मफल कार्य्यं कर्म्म करोति यः।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः" ॥
इति गीतायाम्।) (स्त्री। क्रियाभाव। क्रियात्याग। अयथाक्रिया। यथा,—
"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वकर्म्मिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया" ॥
इति काव्यसङ्कलितः।)

अक्रूरः, पु, (क्रौर्य्यवान् क्रूरः, स न भवति इति अक्रूरः। यद्वा क्रूर इति भावप्रधानो निर्द्देशः। न विद्यते क्रौर्य्यम् इति अक्रूरः।) गान्दिनीपुत्रः। श्रीकृष्णपितृव्य। तस्य पिता श्वफल्क। (तस्य माता गान्दिनी।) इति श्रीभागवत ॥ क्रूरताशून्ये त्रि ॥ (सरले। यथा,—
"स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम्"।
इति मनु। पुंसि विष्णु। यथा,—
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिण क्षमिणां वरः"।
इति भारते।)

अक्रोधः, पु, (न क्रोध इति नञ् समास। नास्ति क्रोधो यस्य इति वा।) क्रोधश्चित्तविकार तद्विपरीतः। स तु आश्रमिणां दशधर्म्मान्तर्गतधर्म्मः। इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" ॥
इति।) वाच्यलिङ्गस्तु क्रोधरहितव्यक्तौ ॥

अक्लान्तः, त्रि, (न+क्लम्+क्त। न क्लान्त इति नञ्समासः।) क्लान्तिरहितः। अनवसन्नः। अम्लानः ॥

अक्लिका, स्त्री, नीलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

अक्लिष्टकर्म्मा, [न्] त्रि, (अक्लिष्टम् अनायाससाध्य कर्म्म यस्य। बहुव्रीहिः।) अक्लेशेन कर्म्मकर्त्ता। यथा,—
"दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः"।
इति रामायणं।

अक्लेशं, क्ली, (न क्लेश इति नञ् समासः।) क्लेशाभावः। यथा,—
"यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयं" ॥
इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ क्लेशाभाववति त्रि ॥

अक्लेशः, त्रि, (नास्ति क्लेशो यस्य इति बहुव्रीहिः।) क्लेशशून्य। अनायासः। अकष्टः ॥

अक्ष, न ऊ व्याप्तौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुम। न अक्ष्णोति धनं लोकः। व्याप्नोति राशीकरोति वा इत्यर्थः। ऊ आक्षिष्टां। आष्टां। इति दुर्गादास।

अक्ष, ऊ व्याप्तौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अक्षति धनं लोक। व्याप्नोति राशीकरोति वा इत्यर्थं। ऊ आक्षिष्टा। आष्टा। इति दुर्गादासः ॥

अक्ष, क्ली, (अक्ष्णोति अक्षति वा अश्यते वा अनेन अत्र वा अक्षू व्याप्तौ। पचाद्यच् घञ् वा। अश्नुते अत्यर्थं अशू व्याप्तौ। अशेर्देवने इति सो वा।) इन्द्रिय। (यथा विष्णुपुराणे,—
"शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण" ॥)
सौवर्च्चल। तुत्थ। इति मेदिनी। (चक्षु। यथा रामायणे,—
"सर्व्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतस"। इति।)

अक्षः, पुं, कर्षपरिमाण। (यथा,—
"ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं"।)
पाशकः। (अक्षैरक्षान् वा दीव्यति। इति सिद्धान्तकौमुदी।) (पाशक्रीड़ा। यथाह मनुः)—
'मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः'।)
कलिद्रुमः। इत्यमरः। (विभीतकवृक्षः। यथा छान्दोग्ये—यथा वै द्वे आमलके द्वे कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिमनुभवति।) ज्ञातार्थ। शकटः। व्यवहारः। गरुडाक्ष। इन्द्राक्षः। सर्पः। चक्र। इति मेदिनी। (चक्रधारणदारुभेदः। यथा,—
"छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च" ॥)
आत्मा। रावणपुत्रः। इति हेमचन्द्र। (यथा रामायणे—'निशम्य राजा समरे सहोत्सुकं
कुमारमक्ष प्रसमैक्षताथ वै'।)
जातान्धः। गरुडः। इति शब्दरत्नावली। (शिव। यथा भारते—
"अक्षश्च रथयोगी च सर्व्वयोगी महाबलः"।
इति) सस्कृतपलभा। यथा,—
"मन्दाश्विनिघ्ना पलभाङ्किता च
तदङ्गवधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्ष"।
इति भास्वती ॥
"प्रभा शरघ्ना स्वतुरीययोगा-
दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः"।
इति जातकार्णवः—
"दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत् प्रभा।
शङ्कुच्छाया हृते त्रिज्ये विषुवत् कर्णभाजिते ॥
लम्बाक्षज्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा"।
इति सूर्य्यसिद्धान्त ॥

अक्षकः, पु, (अक्ष+क) तिनिशवृक्षः। इति रत्नमाला।

अक्षक्रीड़ा, स्त्री, (अक्षैः या क्रीडा) द्यूतक्रीडा पाशककीडा। यथा। अक्षक्रीडाया व्यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रचरति। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यं॥ * ॥ कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा। ब्रह्मपुराणे,—

"शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः॥
पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्"।

द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रीडनं। यथा मनुः,—
"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते"।
इति तिथ्यादितत्त्वं॥ * ॥ दशमीद्वादशीसत्कारणनिषेधो यथा। स्मृतिः,—
"शाकं माषं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्"॥
कूर्म्मपुराणे,—
"कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम्।
द्यूतक्रीड़ां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्"।
इत्येकादशीतत्त्वं॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं॥

अक्षजं पु, (अक्ष+जन्+ड) वज्रं। इति पुरुषोत्तमः। अक्षिजं इति क्वचित् पाठः। (विष्णुः। यथा भागवते,—
"जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः"।

अक्षत, क्ली, (क्षण हिंसायां। नपुंसके भावे क्तः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना णलोपः।) लाजा। नपुंसकं। इति मेदिनी।

अक्षतः, त्रि, (न+क्षण+क्त) अहिंसितः। इति मेदिनी। अखण्डितः। इति शब्दरत्नावली। (यथाह मनुः,—
"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु स्थानेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्"॥)

अक्षतः, पु, यवः। इति मेदिनी। (यथा आश्वलायनगृह्यसूत्रे,—
"अक्षतसक्तूनां नव कलसान् पूरयित्वा"।)
शस्यमात्रं। इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः॥ अक्षताः पु भू म्नीति स्वामी॥ (न क्षताः येषां ते इति अक्षताः। मुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे लाजाः पु भूम्नितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्म्मणि क्तः। क्षतं खण्डितं। न क्षतमक्षतमिति विग्रह्य नित्यपुलिङ्गं नित्यबहुवचनान्तञ्च लाजाः अक्षतमिति व्याचख्यौ॥ केचित्तु अखण्डतण्डुला अक्षतमित्याहुः।)

अक्षता स्त्री, कर्कटशृङ्गी। काँकडाशृङ्गी इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुरुषसंसर्गरहिता स्त्री। स्मृतिः॥ यथाह याज्ञवल्क्यः—
"अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः पुनः"।

अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः। अक्ष+दृश्+ण्वुल्।) व्यवहारद्रष्टा व्यवहाराणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टा निर्णेता। धर्म्माध्यक्ष इत्यर्थः। इत्यमरः तट्टीका च॥ जज् इति इंराजीयभाषा॥

अक्षदृक्, (श्) पु, (अक्ष+दृश्+क्विप्।) अक्षदर्शकः। (व्यवहारस्य ज्ञाता।)

अक्षदेवी, (न्) त्रि, (अक्षैर्दीव्यति। दिवु क्रीड़ादौ। सुपीति णिनि।) द्यूतक्रीडाकारकः। इत्यमरः॥

अक्षद्यूः, पु, (अक्षैर्दीव्यति। दिवु क्रीडादौ। अक्ष+दिव्+क्विप्+ऊट्।) अक्षक्रीडकः। इति व्याकरणं॥

अक्षधरः पु, (अक्ष+धृ+अच्।) शाखोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥

अक्षधूर्त्तः पु, (अक्षेषु धूर्त्तः। सप्तमी शौण्डैरिति समासः।) द्यूतक्रीडकः। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतकृत् ५। इत्यमरः॥ जुयारी इति भाषा॥

अक्षधूर्त्तिलः पु, (अक्ष+धुर्+तिल्।) वृषः। इति हारावली॥

अक्षपाटकः पु, (अक्ष+पाट+वुन्।) धर्म्माध्यक्षः। इति जटाधरः॥ जज् इति भाषा॥

अक्षपादः पु, (अक्ष+पाद।) तार्किकः। तत्पर्य्यायः। नैयायिकः २। इति हेमचन्द्रः॥

अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष+पीडा।) यवतिक्ता लता। इति राजनिर्घण्टः॥

अक्षमः त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः।) क्षमारहितः। क्षमाशून्यः। (असमर्थः।)
"विष्णुसेवी च श्वपचो वंशानां कोटिमुद्धरेत्।
हरेरभक्तो विप्रश्च स्वञ्च रक्षितुमक्षमः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ३३ अध्यायः॥

अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः।) अक्षान्तिः। ईर्षा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये—
"अतिपातितकालसाधना
स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति"॥

अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला।) अक्षसूत्रं। वशिष्ठपत्नी। इति मेदिनी॥ (यथाह मनुः —
"अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा"।)
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षकारान्तवर्णमाला रुद्राक्षमाला च। यथा गौतमीये,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता जपकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति तन्त्रसारः॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्णमालाशब्दे च द्रष्टव्यं॥

अक्षयः त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः। बहुव्रीहिः।) क्षयरहितः। अव्ययः। कल्पान्तस्थायी। यथा—
"अक्षराणि फलान्याङ्करमरांस्त्रिदशानिव।
कल्पान्तस्थानसम्बन्धादमन्या नाशवर्ज्जिनः"॥
इति मीमांसककारिका॥ अपि च। भविष्यपुराणं।
"चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनपरो नरः॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनां।
तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"॥
इति तिथ्यादितत्त्वं॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनकयोगविशेषः। यथा ज्योतिषे,—
"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चयं।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं"॥
इति तिथ्यादितत्त्वं॥ (अनन्तः। अक्षयकालाभिमानी। अ वासुदेवे तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मणिष्ठः।)

अक्षयतृतीया स्त्री, (अक्षया या तृतीया तिथिः।) वैशाखशुक्लतृतीया। सा तु सत्ययुगाद्या। तत्र स्नानदानादावक्षयफलं। इति। स्मृतिः। यथा,—
"वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं"।
इति तिथ्यादितत्त्वं॥ * ॥ विवरणं तु वैशाखशब्दे द्रष्टव्यं॥

अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा।) वारतिथिघटितयोगविशेषः। यथा,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया"॥
इति भविष्यपुराणम्॥

अक्षरः पु, (न क्षरति। क्षर सञ्चलने। पचाद्यच्। यद्वा। अश्नुते। अशू व्याप्तौ। अशेः सरः।) शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली। यथा महाभारते,—
"विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च"॥
इति।) (अजः। जीवः।)

अक्षरं क्ली, (न क्षरति इति व्युत्पत्त्या।) ब्रह्म। (अविनाशि निर्व्विशेषं प्रणवाख्यं ब्रह्म। कूटस्थं नित्यं आत्मा। यथा,—
"क्षरादिरुद्धधर्म्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते।
कार्य्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते॥
यत्किञ्चिद्वस्तु लोकेऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं।
प्रमाणस्य च तत्सर्व्वमक्षरे प्रतिषिध्यते॥
यदप्रबोधात् कार्पण्यं ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः।
तदक्षरं प्रबोद्धव्यं यथोक्तेश्वरवर्त्मना"॥
अकारादिक्षकारान्तिकपञ्चाशद्वर्णः। इति मेदिनी॥ अस्योत्पत्तिकारणं। यथा बृहस्पतिः,—
"षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा"॥
इत्याह्निकतत्त्वं॥ तच्च पञ्चविधं। यथा,—
"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा।
गुण्डिका घुर्णसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः"।
इति वाराहीतन्त्रं॥ * ॥ अन्यत् मुद्राशब्दे वर्णशब्दे च द्रष्टव्यं॥ गगनं। धर्म्मः। तपस्या॥

अपामार्ग । इति हेमचन्द्रः ॥ मोक्ष । इत्यमर ॥ जल । इति वेदप्रयोग ।

अक्षर त्रि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीय । अच्युत । यथा,—

"तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षर पुरुष वेद सत्य
प्रोवाच त तत्त्वतो ब्रह्मविद्या" ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुति ॥ अपिच ।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीताया १५ अध्याये १७ श्लोक ॥ क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षर पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धे । कूटो राशि शिलाराशि पर्व्वतइव एकदेशेष नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षर पुरुष उच्यते विवेकिभि । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचञ्चु पु, (अक्षरैर्वित्त । तेन वित्त इति चञ्चु ।) लेखक । इत्यमरटीकाया वाचस्पति ॥

अक्षरचण पु, (अक्षरैर्वित्त । तेन वित्त इति चणप् ।) लिपिकर । इत्यमर । मुन्शी इति भाषा ॥

अक्षरचुञ्चु पुं, (अक्षरैर्वित्त । तेन वित्त इति चुञ्चुप्) अक्षरचञ्चु । लेखक । इत्यमर ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी उत्पादिका ।) लेखनी । कलम । यथा,—

"लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रसू" ।

इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवक पु, (अक्षर+जीवक ।) लिपिकर । इति हेमचन्द्र ॥

("लेखकेऽक्षरपूर्व्वा स्युश्चणजीवकचुञ्चव" ।
इति हेमचन्द्र ।)

अक्षरजीविक पु, (अक्षरैर्जीविका यस्य स ।) कायस्थ ।

"लेखक स्याल्लिपिकर कायस्थोऽक्षरजीवक" ॥

इति हलायुध । अक्षरजीविनि त्रि ॥

अक्षरतूलिका स्त्री, (अक्षराणा तूलिका लेखनसाधनमित्यर्थ ।) लेखनी । इति जटाधर ॥

अक्षरविन्यास पु, अक्षराणां विन्यास । लिपि । लिखन । इत्यमरटीकाया भरतादय ॥

अक्षरमुख पुं, (अक्षराणि मुखे तुण्डाग्रे यस्य स ।) शिष्य । छात्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अक्षरसंस्थान क्ली, (अक्षराणां संस्थान विन्यास ।) लिपि । लिखन । इत्यमर ॥

अक्षवती स्त्री, (अक्षा पाशका सन्ति अस्याम् इति मतुप् । संज्ञात्वात् ङीप् ।) अक्षक्रीड़ा । पाशाखेला इति भाषा । इत्यमर । (यथा महाभारते,—

"दमाश्रित [illegible]" ।)

अक्षवाट पु, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाट परिसर ।) मल्लभूमि । तत्पर्य्याय । नियुद्धभू २ । इति हेमचन्द्र ॥ कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ॥

अक्षविद् [द्] त्रि, (अक्ष व्यवहार द्यूत वा वेत्ति इति विद क्विप् ।) द्यूतज्ञ । व्यवहारज्ञ ॥

अक्षसूत्र स्त्री, (अक्षाणा सूत्र माला ।) अक्षमाला । जपमाला । इति जटाधर । यथा—

"पाणौ कार्म्मुकमक्षसूत्रवलय दण्डोऽपर पैप्पल" ।

इति महावीरचरिते ।)

अक्षाग्रकीलक पु, (अक्षस्य नाभिक्षेप्यकाष्ठस्य अग्रे अन्ते बन्धनार्थ कीलक ।) शकटचक्रपुरोवर्त्तिकीलक । तत्पर्य्याय । अणि २ । इत्यमर । अणी ३ आणि ४ । इति भरत ॥ चाकारखिल् इति भाषा ॥

अक्षान्ति स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमूष् सहने । दिवादि । अम्यामिलात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्समास ।) पराभ्युदयासहिष्णुत्व । भार्य्यादे परदर्शनाद्यसहिष्णुत्व । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । ईर्ष्या २ । इत्यमर ॥ ईर्षा ३ अक्षमा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

("अक्षान्तिसारसर्व्वस्व दुर्व्वाससमवेहि माम्" ।
इति विष्णुपुराणे ।)

अक्षारलवण क्ली, (न क्षारलवणम् इति नञ्समास ।) हविष्यान्नविशेष । महाहविष्यमिति ख्यात । यथा । "अणीचादिभङ्गगोक्षीरगोघृतधान्यमुद्गतिलयवसैन्धवसामुद्रलवणात्मकद्रव्य । क्षत्रिमात् लवणात् भिन्नमक्षारलवण मत" । इद मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमत । यथा—

"गोक्षीर गोघृत चैव धान्यमुद्गयवास्तिला ।
सामुद्र सैन्धवञ्चैवमक्षारलवण मत" ॥

इति नारायणवन्द्यघटीयकृतशुद्धिकारिका ॥

(यथाह मनु —
"मुन्यन्नानि पय सोमो मास यच्चानुपस्कृत ।
अक्षारलवणा चैव प्रकृत्या हविरुच्यते" ॥)

अक्षि क्ली, (अश्नुते अनेन । अशू व्याप्तौ सघाते च । अशेर्निदिति क्सि । यद्वा । अक्षति । अक्षू व्याप्तौ । इन् ।) चक्षु । इत्यमर । चक्षुर्गोलक । इति केचित् ॥

अक्षिक पु, रञ्जनद्रु । आच् इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

अक्षिकूटक पु, (अक्षि+कूटक ।) चक्षुस्तारा ॥

अक्षिगत त्रि, (अक्षि गत, अक्षिविषय इव खेदकृदित्यर्थ ।) द्वेष्य । इत्यमर ॥

अक्षिभेषज पु (अक्षि+भेषज ।) पट्टिकालोध्र । इति राजनिर्घण्ट ॥ (स्त्री, नेत्रौषधम् ।)

अक्षिव पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गतिगन्धनयो । आतोऽनुपसर्गे क ।) शोभाञ्जनवृक्ष । सामुद्रलवणे क्ली । इत्यमरटीकाया भरत ॥

अक्षिविकूणित क्ली, (अक्षि+वि+कूण+भावे क्त ।) कटाक्ष । अपाङ्गदृष्टि । इति हेमचन्द्र ॥

अक्षीक पु रञ्जनद्रु । आच् इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

अक्षीवं क्ली, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति वा । क्षीब मदे । पचाद्यच् ।) समुद्रलवण । इत्यमरः ।

अक्षीव त्रि, (न क्षीवति माद्यति इति न+क्षीव+अच् ।) अमत्त । इति मेदिनी ।

अक्षीव पुं, शोभाञ्जनवृक्ष । इत्यमर ॥

अक्षुण्ण त्रि, (न क्षुण्ण इति नञ्समास ।) अक्षोदित । अचूर्णित । इति क्षुदधात्वर्थदर्शनात् । अच्छिन्न । यथा । अक्षुण्ण परिवप । इति चूड़ाकरणे पशुपति ॥

अक्षुब्ध त्रि, क्षोभरहित । अक्षोभित । इति क्षुभ धातो क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्ध अक्षुब्ध इति नञ्समासनिष्पन्न ॥

अक्षेम क्ली, (न क्षेमम् इति नञ्समासः ।) अमङ्गल । यथा—

"किन्नु तेषा गृहे क्षेममक्षेम किन्नु साम्प्रतम् ।
कथन्ते किन्नु सद्वृत्ता दुर्वृत्ता किमु मे सुता" ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्याय ॥

अक्षोट पु, (अक्ष्णोति । अक्षू व्याप्तौ सघाते च । बाहुलकादोट ॥ अक्षस्येव उटा पर्णानि अस्य इति वा ।) अक्षोडवृक्षः । स च पर्व्वतजपीलु वृक्ष । इत्यमरटीकाया भरत ॥ आखरोट् इति हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥

"पीलु शैलभवोऽक्षोट कर्परालश्च कीर्त्तित ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत्" ॥

इति भावप्रकाश ॥

अक्षोड़ पु, (अक्ष्णोति इति अक्ष+ओड़प्रत्यय ।) पर्व्वतोत्पन्नपीलुवृक्ष । तत्पर्य्याय । कर्पराल २ कन्दराल ३ आक्षोड़ ४ अक्षोटः ५ आक्षोट ६ । इत्यमर तट्टीका च ॥

अक्षोड़क पु, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन् ।) पर्व्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभ पु, (न क्षोभ इति नञ्समास । नास्ति क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भ । तत्पर्य्याय । आलान २ शङ्कु ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिभ स्त्री, क्षुरिकर्म्मविहितनक्षत्र । यथा,—

'उत्तराचित्रययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकल विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान् नर' ॥
चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराया विशेषत ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्य चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्व ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊह समूह अस्ति अस्या इति इनिः । अक्षाणाम् ऊहिनी । पूर्व्वपदादिति णत्वम् । अक्षादूहिन्यामिति वृद्धि ।) सेनाविशेष । गणकसेना । तद्यथा । २१८७० हस्तिन । २१८७० रथा । ६५६१० घोटका । १०९३५० पदातय । समुदायेन २१८७०० ।
तथा चोक्त ।

"अक्षौहिण्यामित्यधिकै सप्तत्याष्टभि शतै ।

अयुतानि सहस्राणि गजानामेकविंशति ॥
एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यानं कीर्त्तितं बुधैः ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरङ्गमैः ।
नृणां शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा महाभारते आदिपर्व्वणि,—
"अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्व्वमेव यथायथम् ॥
अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्व्वं हि विदितं तव" ॥
सौतिरुवाच ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्याः प्रसङ्ख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
सङ्ख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्द्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह सङ्ख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः" ॥

अक्ष्णा स्त्री, (अश्नुते । अशू व्याप्तौ सङ्घाते च । कृत्य-स्रूभ्यां क्स्नः ।) कालः । इत्युणादिकोषः ॥

अखट्ट, पुं, पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पियासाल इति भाषा ॥

अखट्टिः, पुं, असद्व्यवहारः । आखुटि इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अखण्डः, त्रि, (न खण्ड्यते इति । खडि भेदने घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड रहितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ ("अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्" इति शाकुन्तले ।)

अखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सः ।) कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखण्डितर्त्तुः, त्रि, (न खण्डितः ऋतुरस्य इति । बहुव्रीहिः ।) सफलवृक्षादि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखात, क्ली, पुं, (न खातं नञ्समासः । खातभिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातं । अकृत्रिमजलाशयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति स्वामी ॥ पुंसि यथा,—अखातो देवखातकः इत्यमरदत्तः ॥

अखाद्य, त्रि, (न खाद्यं । अप्रशस्तं विरुद्धं वा खाद्यम् ।) खादनानर्हं । अभक्ष्यं ॥

अखिल, त्रि, (न खिलम् अस्य । न+खिल ।) सर्व्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहतं स्थानं । तत् न भवति इति अप्रहतस्थानं ।)

अख्यात, त्रि, (न ख्यातं विरुद्धार्थे वा नञ् ।) अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ।

अग, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगति सर्पः । इति दुर्गादासः ॥

अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्यां इ अङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

अग, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽप्राणिषु इति माध्विकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्व्वतः । वृक्षः । सर्पः । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरीसृपः ।)

अगच्छ, पुं, (न+गच्छ ।) वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगजा, स्त्री, (अग+जन्+ड ।) शिलाजतु । इति रत्नमाला ॥ पर्व्वतवृक्षजे त्रि ॥ (गिरिजाते ।)

अगण्य, त्रि, (न गण्यं । नञ् समासः ।) अगणनीयः । अगणेयः । अगणितव्यः । यथा,—
"गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभिरिति भारविः" ।

अगद, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदोक्ताष्टाङ्गान्तर्गतशाखाभेदः । यथा,—
"औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः" ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति" । इति मनुः ।) नीरोगे त्रि । इति रमानाथः ॥

अगदङ्कारः, पुं, (अगदम् अरोगं करोति इति । अगद+कृ+अण् । मुमागमः ।) वैद्यः । इत्यमरः ॥

अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न+गम+अच् । पचाद्यच् ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पर्व्वतः । न गच्छतीत्यगमः ॥

अगम्य, त्रि, (न गम्यं इति । न+गम्+यत् ।) अगन्तव्यः । अगमनीयः । गमनायोग्यः । यथा,—
"अगम्या सामवस्तत्र यत्राभूत् स महासुरः" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अगम्या, स्त्री, अमैथुनार्हा नारी । गम्यागम्याविवरणं यथा, यम उवाच,—
"या या गम्या त्वगम्यामेव निबोध कथयामि ते ।
स्वस्त्री गम्या च सर्व्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्व्वं विशेषं शृणु सुन्दरि ! ॥
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥
अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥
स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणं ॥
तत् पितृणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
कोटिजन्मार्ज्जितं पुण्यं सन्ध्यार्च्चातपसार्ज्जितं ॥
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ।
ब्राह्मणश्च सुरापीती विड्भोजी वृषलीपतिः ॥
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूं ॥
सुतां पुत्त्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
सोदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीभ्रातृकन्यकां ॥
शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीं ।
भ्रातृपुत्त्रप्रियाञ्चैवात्यगम्यामाह पद्मज ॥
एतास्वेकामनेका वा यो व्रजेन्मानवाधमः ।
स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
अकर्म्मार्होऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च महापापी सुदुष्करं" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अगरी, स्त्री, (न+गृ+अच्+ङीष् ।) देवताडवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः ।) अनिन्दितः । यथा,—
"ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः" ॥
इति मानवे ९ अध्याये १०९ श्लोकः ॥

अगरु, क्ली पुं, (न गरुः दुर्भरः अस्मात् इति ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अगस्ति, पुं, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति अगस्तिः । अस्यते क्तिच् । बाहुलकात् तिर्वा ।) वकवृक्षः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा वैद्यके,—
"अगस्तिः पित्तकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः" ॥

अगस्तिद्रु, पुं, वकपुष्पवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगस्त्य, पुं, (अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तम्भाति वा । स्त्यै संघाते । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अग+स्त्यै+क ।) वकपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मित्रावरुणयोः पुत्त्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायः । कुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥ अगस्तिः ४ पीताब्धिः ५ वातापिद्विट् ६ आग्नेयः ७ और्व्वशीयः ८ आग्निमारुतः ९ घटोद्भवः १० इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा यास्कनिरुक्ते,—
"तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥
बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्बभूवर्षिसत्तमः ॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते" ॥

अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य नक्षत्रस्य उदयः शरत्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्ररूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरभाद्रस्य सप्त-

दशदिने भवति। अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-दिनत्रये कर्त्तव्यं। यथा,—
"अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्"।
यथा ब्रह्मवैवर्त्ते,—
"अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः।
अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः" ॥
यथा भीमपराक्रमे।
"यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्व्वान् कामान् लभेत सः" ॥
यथा नारसिंहे।
"शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव।
मित्रावरुणयोः पुत्त्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते" ॥
प्रार्थनन्तु।
"आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" ॥
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं। विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-कर्त्तृधर्म्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्न्यर्घ्य-मन्त्रस्तु।
"लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्त्रि पतिव्रते।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मित्रावरुणिवल्लभे" ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥ (अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति इत्यागमः। तथा च रघौ,—
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः।

अगाध, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र। नञो-ऽस्त्यर्थानामिति बहुव्रीहिः।) अतिगभीरं। अतल-स्पर्शं। इत्यमरः ॥ (अतिगम्भीरः। दुर्बोधाशयः।)

अगाध, क्ली, छिद्रं। इति मेदिनी ॥

अगाधजलः, पु, (अगाधं जलं यस्मिन्। बहु-व्रीहिः।) ह्रदः। इत्यमरः ॥ त्रि। अपरि-च्छेद्यजलविशिष्टः।)

अगार, क्ली, (अगान् ऋच्छति। ऋ गतौ। कर्म्म-ण्यण्।) आगारं। गृहं। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च'।
इति। 'खलात् क्षेत्रादगाराद्वा' इति मनुः।)

अगिर, पु, (अग + इर।) अग्निः। सूर्य्यः ॥ राक्षसः ॥ इति जटाधरः ॥

अगु, पु, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः। बहु-व्रीहिः।) राहुग्रहः इति दीपिका ॥ किरण-रहिते त्रि ॥

अगुरु, क्ली, (न गुरु दुर्भरं यस्मात् इति। बहुव्रीहिः।) शिंशपावृक्षः ॥ कालागुरु। स नामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषः। अगर इति ख्यातः। अस्य पर्य्यायः। वंशिकं १ राजार्हं २ लोहं ३ कृमिजं ४ जोङ्गकं ५। इत्यमरः ॥ -कृमिजं ६ शृङ्गजं। ~ ~ ~
~ ~ ~
-टकज ६ दाघ्या ७ लोहाख्य ८ लघु ९। इति रत्नमाला ॥ पीतकं १० वर्णप्रसादनं ११ अना र्य्यकं १२ असारं १३ कृमिजग्धं १४ काष्ठकं १५। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः। तिक्तत्वं। उष्णत्वं। कटुत्वं। लेपे रूक्षत्वं। व्रणकफवायुवान्तिमुख-रोगनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टश्च ॥ अगुरुर्वा पुंसीति वोपालितः ॥ पुमान् इति सर्व्वा-नन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा,—
अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा।
वंशिकं कृमिजञ्चापि कृमिजग्धमनार्य्यकं ॥
अगुरूष्णं कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलं।
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अगुरु, त्रि, (न गुरुः। नञ् समासः।) गुरुभिन्नः। लघुः। इति मेदिनी ॥

अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपावृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अगूढगन्ध, क्ली, (न गूढः अत्युत्कटः गन्धो यस्य। बहुव्रीहिः।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः ॥

अगोचर, त्रि, (न गोचरः। नञ् समासः।) इन्द्रिय-जन्यप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः। यथा,—
"अगोचरहतं व्याघ्रः दिनमासमुत्सृजेत्"।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविचि-त्रिताय इति शृङ्गारशतके।)

अगौकाः [स्] पु, (अगः ओकः यस्य सः। बहुव्रीहिः।) शरभः। सिंहः। पक्षी। इति मेदिनी ॥ (त्रि। पर्व्वतवासी।)

अग्नायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषा-कप्यग्निकुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारादेशो ङीप् च।) अग्निभार्य्या। इत्यमरः ॥ त्रेतायुगं। इति जटाधरः ॥ ('अग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' इत्यमरः।)

अग्नि, पु, (अङ्गयन्ति अग्र्यं जन्म प्रापयन्ति इति व्युत्पत्त्या हविः प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यौपासनाख्येषु षडग्निषु। यद्वा अङ्गति ऊर्द्ध्वं गच्छति इति। अगि गतौ। अङ्गेर्नलोपश्चेति निः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-विशेषः। आगुन इति भाषा। धर्म्मस्य वसुभार्य्यायां जातः प्रथमोऽग्निः। तस्य पत्नी स्वाहा। पुत्त्रास्त्रयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३। षष्ठ-मन्वन्तरे अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्त्राः। एतेभ्यः पञ्चचत्वारिंशदग्नयो जाताः। सर्व्वे मिलित्वा एकोनपञ्चाशदग्नयः। इति पुराणं ॥ अस्य पर्य्यायः। वैश्वानरः १ वह्निः २ वीतिहोत्रः ३ धनञ्जयः ४ कृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः ७ तनूनपात् ८ तनूनपा ९ बर्हिः शुष्मा १० बर्हिः ११ शुष्मा १२ कृष्णवर्त्मा १३ शोचिष्केशः १४ उष-र्बुधः १५ आश्रयाशः १६ आशयाशः १७ बृहद्भानुः १८ कृशानुः १९ पावकः २० अनलः २१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः २४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुशुक्षणिः २७ हिरण्यरेताः २८ हुतभुक् २९ हव्यभुक् ३० दहनः ३१ हव्यवाहनः ३२ सप्तार्च्चिः ३३ दमुना ३४ दमूना ३५ शुक्रः ३६ चित्रभानुः ३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अप्पित्तं ४०। इत्यमरस्तट्टीका च ॥ वृषाकपिः ४१ जुहुवालः ४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः ४६ पाचनः ४७ विश्वप्सा ४८ छागवाहनः ४९ कृष्णार्च्चिः ५० जुहूवारः ५१ उदर्च्चिः ५२ भास्करः ५३ वसुः ५४ शुष्मः ५५ हिमारातिः ५६ तमोनुत् ५७ सुशिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अयपारिका ६० सर्व्वदेवमुखः ६१। इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं। आमा-शयाजनकत्वं। रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ अपिच।
"अग्नेरूर्द्ध्वगता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम्।
शोको रोगो लघुस्तैक्ष्ण्यं सततञ्चोर्द्ध्वभासिता" ॥
इति मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥
अथ कर्म्मविशेषेऽग्नेर्नामानि। यथा,—
"लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः" १।
लौकिके नवगृहप्रवेशादौ।
"अग्नेस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते २।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ४ ॥
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्म्मणि ६।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०"।
व्रतादेशे उपनयने।
"गोदाने सूर्य्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२"।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे। केशान्ते समा-वर्त्तने।
"वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४'।
विसर्गे साग्निकर्त्तव्यकर्म्मविशेषे।
"चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम १५ धृतिरग्निस्तथापरे १६"।
चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमे। अपरे धृति-होमादौ।
'प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८"।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ।
"लक्षहोमे च वह्निः स्यात् १९ कोटिहोमे हुताशनः २०।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम २१ शान्तिके वरदस्तथा २२ ॥
पौष्टिके बलदश्चैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४।
वश्यर्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६ ॥
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रव्यादोऽमृतभक्षणे २८" ॥
इति गोभिलपुत्त्रकृतसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं। यथा,—
"पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्च्चिः शक्तिधारकः" ॥
इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयाग्नेः शुभ-लक्षणानि। यथा,—
"अर्च्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्यसिद्धये" ॥
इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा भौमः १ दिव्यः २ उदर्य्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्धन-प्रभवः ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावः पचनस्वेदादिसमर्थश्च।

द्वितीय उदकेन्धनः पर्य्यग्न्वलनशीलो वाडवः ।
तृतीय उभयेन्धनः पर्य्यग्न्वलनशीलः भुक्तस्या-
हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तश्च विद्युदादिश्च ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभञ्जिका ॥ * ॥
अपिच,—
"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः" ॥
तेषां कार्य्यं यथा,—
"विषमोवातजान्रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते" ॥
इति माधवकरः ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्म-
क उच्यते। स तु आहाराभावे शोणितादीन् धा-
तून् पाचयित्वा आशु मारयति। इति रक्षितः ॥ * ॥
(देहजन्याग्नेः नादोत्पादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
"आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते"
अग्नेः सर्व्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
"त्वमग्ने सर्व्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्थस्त्राहि मां देवसत्तम" ।
यथा च भारते,—
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च ।
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये ।
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥
अस्य सर्व्वप्रथमाराध्यत्वं ऋग्वेदस्य सर्व्वप्रथमसूक्ते
उक्तं यथा,—"अग्निमीळे पुरोहितम्" इत्यादि।
विष्णुः । सूर्य्यः ।) अग्निकोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकवृक्षः । रक्तचित्रकः । भल्लातकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निका, पुं, (अग्नि+सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरक्तवर्णकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निकण, पु,(अग्नेः कणः । अग्नि+कण ।) अग्नि-
कणा । स्फुलिङ्गः । इत्यमरः ॥
अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि+कारिका ।) अग्नि-
कार्य्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निकार्य्य, क्ली,(अग्नि+कार्य्यं ।) अग्नावेव कार्य्यं।
हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । तत्पर्य्यायः ।
अग्नीन्धनं २ अग्नीध्रा ३ अग्निकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्व्वका-
ग्निज्वालनं। अग्नौ सायं प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं ।
यथा—
"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च" ॥
इति मनुः ।)
अग्निकाष्ठं, क्ली, (अग्नि+काष्ठं ।) अगुरु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निकुक्कुट, पु, (अग्नेः कुक्कुट इव ।) ज्वलदग्नि-
तृणोल्का । ज्वलन्त नुडा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्निकोण, क्ली, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं ।) पूर्व्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
इति ज्योतिषं ॥ यथा हलायुधधृतं,—
"गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्व्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्दिशि स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ॥
पूर्व्वदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
अग्निक्रीडा, स्त्री, (अग्निभिः क्रीडा ।) अग्निखेला ।
खधूपादियोगः । आतशबाजीति ख्याता ॥
अग्निगर्भ, पु, (अग्निः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः ।)
अग्निजारवृक्षः । सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीवृक्षः । त्रि ।अग्नियुक्तगर्भविशिष्टः ।
यथा,—"अग्निगर्भां शमीमिव" । इति शाकुन्तले ।)
अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्निः गर्भे यस्याः सा ।)
महाज्योतिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीवृक्षः ।)
अग्निचित्, पु, (अग्निं चितवान् स्वयम् इति चि
चयने । अग्नौ चेरिति क्विप् तुगागमश्च ।)
अग्निहोत्री । साग्निकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे—
"विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित्" ।)
अग्निज, पु, (अग्नि+जन्+ड ।) अग्निजारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)
अग्निजात, पु, (अग्नेः जातः । अग्नि+जन्+क्त ।)
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अग्नि-
जातमात्रे ।)
अग्निजार, पु, (अग्नि+जार, अग्निं जठराग्निं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति ण्वृ कर्म्म-
ण्यण् इति पाणिनिसूत्रं) औषधविशेषः । अस्य
पर्य्यायः । अग्निनिर्य्यासः २ अग्निगर्भः ३ अग्निजः
४ वडवाग्निमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
अग्निजातः ८ अग्निजालः ९ सिन्धुफेनः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवायुस्तम्भा-
तशूलातिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निजाल, पुं, (अग्नि+जाल ।) अग्निजारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखा ॥
(लाङ्गलिकी ।)
अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा ।) लाङ्गली-
वृक्षः । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नेः काल्यादिसप्तार्च्चींषि । इति
जटाधरः ॥ अग्नेः सप्तशिखा । तासां नामा-
दिकं सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (योगविशेषः ।
यथा,—
"सप्तम्यष्ट्यादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः ।
अग्निजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिताः" ॥
इति । योगशास्त्रे ।)
अग्निदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी ।)
क्षुपविशेषः । अस्याः पर्य्यायः । वह्निदमनी २
वज्रकण्टका ३ वह्निकण्टारिका ४ गुच्छफला
५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका
८ मर्त्येन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । वातकफगुल्म-
प्लीहनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निदीपन, त्रि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः ।)
अग्निवर्द्धकः । जठराग्निकारकौषधविशेषः । यथा
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"पारदान्तलवङ्गगन्धकं,
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तिन्तिडीफलरसेन मर्दितम् ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो,
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चणकानुमानतः,
सद्य एव जठराग्निदीपनः" ।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी" ॥
इति च भावप्रकाशः ॥
अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि+दीप्ता) महाज्यो-
तिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वह्नि-
ज्वलितः । यथा,—"नापि कर्णाकारफलकै-
र्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाप्यग्निदीप्तफलकैः" इति
कुल्लूकभट्टः ।)
अग्निदेवा, स्त्री, (अग्निः देवः अधिष्ठात्री देवता
यस्या इति) कृत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अग्निदेवः अग्निरूपो देवः । अग्निः देवः
अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजकः ।)
अग्निनिर्य्यासः, पुं, अग्निजारवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अग्निप्रस्तर, पु, अग्निजनकपाषाणः । चकमकीर
पाथर इति भाषा ॥
अग्निवर्द्धन, क्ली, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं वह्नि-
कारकम् ।) जठराग्निवृद्धिकारकम् । यथा,—
"जीरकं रुचिकृत् स्वर्य्यं गन्धाढ्यं कफवातनुत् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥
अग्निभ, क्ली, (अग्निरिव भाति इति । अग्नि+
भा+क ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निभू, पु, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि+भू+क्विप् ।)
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा किल तारका-
सुरेण उत्पीडितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अग्निरूपं स्ववीजं वह्निमुखे क्षिप्तं। तेन अग्निना कृत्तिकासु क्षिप्तं। ताश्च देवागतगर्भरक्षार्थं शरवनं प्रविश्य प्रसूता। तेन अग्निभूरिति कार्त्तिकेयः। जले क्ली। इति वेदपुराणं॥ यथाह मनुः,—
"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"॥

अग्निभूति, पुं, (अग्नि+भू+क्तिः।) बौद्धभेदः। सच शेषजैनाचार्य्यशिष्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निमणि, पु, सूर्य्यकान्तमणिः। इति जटाधरः॥

अग्निमन्थ, पु, (अग्निं मथ्नाति इति। मन्थ विलोड़ने। कर्म्मणि अण्।) गणिकारिकावृक्षः। इत्यमरः॥ (यथा वैद्यके,—
"अग्निमन्थः श्वयथुहृद् वीर्य्योष्णः कफवातहृत्।
पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः"॥
अग्निमन्थकुसुमशाकस्तु—
"अग्निमन्थभववालसुनीता
सप्तरात्रमुदके सुसाधिता।
तक्रतप्तघृतयुक्तपाचिता
हिङ्गुना जनितवासवासिता"॥
अपिच—
"अग्निमन्थोऽथ हृद्यश्च त्रिदोषशमनः सरः।
आध्मानच्छर्द्दिहा शोथचक्षूरोगविनाशकृत्"॥)

अग्निमारुति, पु, (अग्नौ जठराग्निविषये मारुतिः हनूमान् इव। तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो राक्षसा भस्मीभूता आसन्। इत्यसौ अग्निमारुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निमुखः, पु, (अग्निः मुखं यस्य, बहुव्रीहिः।) देवता। ब्राह्मणः। इति मेदिनी॥ चित्रकवृक्षः। भल्लातकः। इति विश्वः॥ (क्ली। अग्नेः पञ्चसु मुखेषु।)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः। बहुव्रीहिः।) भल्लातकी (भेला)। इत्यमरः॥ लाङ्गलिकी। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निरक्षणं, क्ली, (अग्नेः रक्षणम्। षष्ठीतत्पुरुषः।) अग्न्याधानं। अग्निहोत्रं। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निरजः, [स्] पु, (अग्नेः रजः स्फुलिङ्ग इव॥ इन्द्रगोपाख्यकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (क्ली— अग्निवीर्य्यं। स्वर्णं)।

अग्निरुहा, स्त्री, मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति) अग्नि+वृध+णवुल्।) अग्निवृद्धिकारकौषधादिः। आग्नेयः। इति वैद्यकं॥

अग्निवल्लभः, पु, (अग्नेः वल्लभः उद्दीपकत्वात् प्रियः।) शालवृक्षः। रालः। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निवाहः, पु, (अग्नेः वाहः।) धूमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (छागः)।

अग्निवाडः, पु, (अग्नेः वाड इव।) धूमः। इति जटाधरः॥ (प्रियव्रतपुत्रः। स्वायम्भुवमनुपुत्रः।)

अग्निवित्, पु, (अग्निं वेत्ति इति विद क्विप्।) अग्निचित्। अग्निहोत्री। इति हेमचन्द्रः॥ (अग्निसंस्कारश्च।)

अग्निवीजं, क्ली, (अग्निः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत्। अग्नेः स्वर्णस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—
"अपामग्नेश्च संयोगात् हेम रूप्यञ्च निर्बभौ।
तस्मात् तयोः स्वयोन्येव निर्णेको गुणवत्तरः"॥)
स्वर्णं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अग्निवीर्य्यं, क्ली, (अग्नेः वीर्य्यं सार इव।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रि, अग्नितुल्यद्रव्ये)।

अग्निशिखं, क्ली, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्य।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥ कुङ्कुमं। कुसुम्भपुष्पं। इति मेदिनी॥ (लाङ्गलिवृक्षः)।

अग्निशिखः, पु, (अग्नेरिव शिखा रक्तवर्णा केशरः अस्य।) कुसुम्भवृक्षः। कुङ्कुमं। दीपः। बाणः। इति शब्दरत्नावली॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्याः।) लाङ्गलिकीवृक्षः। विषलाङ्गला इति भाषा। वृक्षविशेषः। तस्य पर्य्यायः। विशल्या १ अनन्ता २ फलिनी ३ शक्रपुष्पी ४। इत्यमरः॥ (अग्नेः शिखा।) ज्वाला। आगुनेर शिष इति भाषा॥

अग्निशेखरं, क्ली, (अग्नेरिव शेखरं केशरं अस्य।) कुङ्कुमं। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निष्टोमः, [पुं, (अग्निना स्तोमः। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षः।) यज्ञविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य विधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमनामकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम। तस्य कालो वसन्तः। तत्राधिकारी अधीतवेदः आहिताग्निश्च। द्रव्यं सोमः। देवता इन्द्रवाय्वादयः। ऋत्विजः षोड़श। तेषाञ्च चत्वारो गणाः। होतृगणः १ अध्वर्य्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृगणः ४। एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः। तत्र होतृगणे होता १ प्रशास्ता २ अच्छावाकः ३ ग्रावस्तोता ४। अध्वर्य्युगणे अध्वर्य्युः १ प्रतिप्रस्थाता २ नेष्टा ३ उन्नेता ४। ब्रह्मगणे ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ अग्नीध्रः ३ पोता ४। उद्गातृगणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्त्ता ३ सुब्रह्मण्यः ४। स च पञ्चाहसाध्यः। प्रथमदिने दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं। तत्र द्वितीयदिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणं। ततो द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले च प्रवर्ग्योपसन्नामकयागानुष्ठानं। चतुर्थदिवसे प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानं। तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये केनापि वेदो नाधीतोऽग्निष्टोमो वा न कृतः स दुर्ब्राह्मणो भवति। तस्य दौर्ब्राह्मण्यपरिहारायाश्विनपशुः कर्त्तव्यः। यस्य यजमानस्य पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपानविच्छेददोषपरिहारार्थमैन्द्राग्नपश्वनुष्ठानं कर्त्तव्यं। इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मिन्नेव यूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनं। इत्थं पशुत्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे तस्मिन्नेव दिने वा तृतीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्य्यः। तत्र पात्रासादनं। पात्राणि च ग्रहाश्चमसाः स्थाल्यश्चेति। तत्र ग्रहपात्राणि वितस्तिमात्राणि उलूखलाकाराणि। ऊर्द्धपात्राणि चमसपात्राणि तावत्परिमितान्येव तिर्य्यगाकृतीनि कोणचतुष्टयविशिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि। स्थाल्यो मार्त्तिक्यः। ततः आरभ्य सोमलताखण्डनेन सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहैश्चमसैश्च होमः कर्त्तव्यः। तत्र सूर्य्योदयानन्तरं आग्नेयपशुयागः कर्त्तव्यः। एवमुक्थ्यपर्य्यायान्ते कृते प्रातःसवनसमाप्तिः। ततो माध्यन्दिनसवनं। तत्र दक्षिणा दानं। दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः। ततः तृतीयसवनं। इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन तृतीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अग्निष्टोमः प्रधानयागः। इतरेऽङ्गयागाः। तृतीयसवनसमाप्युत्तरमवभृथयागः। उदके वरुणदेवताकपुरोडाशहोमः। तदनन्तरमनुबन्ध्या पशुयागः। तत्र गौः पशुः। तस्य कलिनिषिद्धत्वात् तस्य च नित्यत्वात् तत् स्थाने आमीक्षायागः। तत्र उदयनीया ततः उदवसानीया। सा च पञ्चमदिवसे यावद्रात्रि कर्त्तव्या। तत्समाप्तावग्निष्टोम यागसमाप्तिः। इत्यग्निष्टोमयागीयपदार्थकला सूची॥

अग्निष्ठ, पु, (अग्नौ तिष्ठतीति। अग्नि+स्था+क।) लौहमयकटाहादिभर्जनपात्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कड़ा इति *भाषा*)।

अग्निसखः, पु, (अग्नेः सखा इति समासे राजाहः सखिभ्यष्टच् इति समासान्तष्टच्।) वायुः। वायुसखोऽग्निरिति दर्शनात्॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम्। सम्+दीप्+ल्युट्।) वह्निवर्द्धकौषधादि। यथा,—
"एला लवङ्गनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुः पञ्चषडुत्तरा॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं"॥
इति भावप्रकाशः॥
अपि च।
"अग्निसन्दीपनं हृद्यं शमयार्द्रकभक्षणं"।
इति राजवल्लभः॥

अग्निसम्भवः, पु, (अग्निः सम्भवो यस्य सः। अग्नि+सम्+भू+अप्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कार्त्तिकेयः। त्रि। अग्निसमुत्पन्नः।)

अग्निसहायः, पु, (अग्नेः जठरानलस्य सहायः उद्दीपकः। कपोतमांसस्य अग्निवर्द्धकत्वात्।) वनकपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अग्नेः सहायः बन्धुः। वायुः।)

अग्निसारं, क्ली, (अग्नेरिव सारं बलं यस्य।) रसाञ्जनं। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निस्तम्भनं, क्ली, (अग्नेः स्तम्भनम्। षष्ठीतत्पुरुषः।) मन्त्रौषधिद्वारा अग्नेर्दाहिकाशक्तिनिवारणं। तद्यथा,—
"मानूरस्य वसा मण्डूकजलौका तत्र पेषयेत्।

छन्नौ तु लेपयेत्तेन ह्यग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
मालूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधापितं ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥ २ ॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिका कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेद्बुधः ॥
एवमेतत् प्रयोगेण ह्यग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥ ३ ॥
रक्तपाटलमूलन्तु अवष्टभ्य मूलके ॥
दिव्य स्तम्भयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥ ४ ॥
मुण्डीतिका वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
चर्व्विता च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥ ५ ॥
गोरोचना भृङ्गराजं चूर्णयित्वा घृतं समं ॥
दिव्यस्तम्भस्य पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा" ॥ ६ ॥
ओमह्रां अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥

अग्निष्वात्ताः, पु, (अग्निना सुष्ठु यथा स्यात् एवम् आत्ताः भक्षिताः, श्रौतस्मार्त्ताग्निदग्धा इत्यर्थः । मन्वादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यषकारवान् एव पाठः । मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्त्रपितृगणविशेषः । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । इति शब्दमाला,—
"विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः" ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, क्ली, (अग्नये होत्रम् अत्र इति बहुव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं । मासमाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये विशेषोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः सायं हवनं । तदग्निना यागकर्त्तुर्दाहश्च । इति स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यानां कृतदारपरिग्रहाणां काणान्धत्वबधिरत्वपङ्गुत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वसन्तग्रीष्मशरत्सु अग्न्याधानं विहितं । अग्नयस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः ३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं । तेष्वग्निषु सायंकाले प्रातःकाले चाग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयं । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म्मणीति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि दश । पयः १ दधि २ यवागूः ३ घृतं ४ ओदनः ५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः १० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवागूवा च होमः शिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एकः ऋत्विक् नित्यं होमं यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवागूद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्रहोमः आरम्भप्रभृति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमदिने पूर्व्वोक्तानां दशानां द्रव्याणां मध्ये सम्प्रति प्रचलद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण प्रथममग्निहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण यावज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमस्य यस्मिन् दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायंकाले आरम्भणीयः । तत्र प्रातर्होमे सूर्यो देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः कर्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्यं । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाख्यौ यागौ । अमावस्यायामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागाख्यः । तत्रामायां कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्णमास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नामधेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पाच्तरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्शशब्दस्याल्पाच्कत्वात् पूर्व्वनिपातः । दर्शपूर्णमासावपि यावज्जीवं कार्य्यौ । तत्रापि त्रयाणां वर्णानामुपरि लिखितान्धत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां कृताग्निधानानां सपत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्व्वण्यारम्भः प्रतिपदि यागः इति परिभाषा । तत्राकृतसोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरोडाशयागः आज्येनोपांशुयाजयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्नपुरोडाशयागः । कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामाग्नेयपुरोडाशयागः आज्येनोपांशुयाजयागः अग्नीषोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्य्युः १ ब्रह्मा २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्व्वेदकर्म्मकर्त्ता अध्वर्य्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्म्मकर्त्ता ब्रह्मा । ऋग्वेदकर्म्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशोऽध्वर्य्योरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्म्मकर्त्ता । पुरोडाशो व्रीहितण्डुलैर्यवतण्डुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रवद्येन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण यावज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव नियामिकेत्यादिदिङ्मात्रमिदं । इति यजुर्व्वेदः ॥*॥ यज्ञाग्निसञ्चयः । तत्पर्य्यायः । अग्न्याधानं २ अग्निरक्षणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्रं, पु, अग्निः । घृतं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न्] पु, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति । अत इनिठनाविति इनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अग्निचित् २ आहिताग्निः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ४ । इत्यमरः ॥ साग्निकः ५ । इति पुराणं ॥
("अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्" ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पु, (अग्नि+इन्ध+रन् ।) ऋत्विग्विशेषः । तस्य कर्म्माग्निरक्षणं । इत्यमरः ॥ (अग्निद्वारा वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । काम्यायां प्रियव्रतात् उत्पन्नो नृपभेदः । स्वायम्भुवमनुपुत्त्रो राजभेदः ।)

अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्य्यं । हविर्द्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्नीन्धनं, क्ली, (अग्नौ इन्धनम् । अग्नि+इन्ध्+करणे ल्युट् ।) अग्निकार्य्यं । हविर्द्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
"अग्नीन्धनं भैक्षचर्य्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः" ॥

अग्न्यस्त्रं, क्ली, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्म्मधारयः ।) आग्नेयास्त्रं । अग्निघटितास्त्रं । वन्दूककामान इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, क्ली, (अग्नेः आधानं । अग्नि+आ+धा+ल्युट् ।) श्रुतिविहिताग्निसंस्कारः । अग्निरक्षणं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पु, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधारकुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु अग्निविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अग्निनिष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्नेर्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्य्यायः । उपाहितः २ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्रं, क्ली, (अग्यते अगति वा । अग कुटिलायां गतौ ऋज्रेन्द्रेति साधुः ।) उपरिभागः । आगा इति भाषा । अस्य पर्य्यायः । शिरः २ शिखरं ३ । इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरिमाणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥ (भिक्षाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । "ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्" ॥ इति स्मृतेः ।)

अग्रः, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं । अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्रे गण्यः । गणसङ्ख्याने, यत् ।) अग्रगणनीयः । यथा,—
"भ्रमनभवनयाने यद्भवानग्रगण्यः" ।
इति महानाटकं ॥

अग्रगामी [न्] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र+गम्+णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पु, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जने डः ।) ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्य्यायः । पूर्व्वजः २ अग्रियः ३ । इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—
"सर्व्वेषां धनजातानामाददीताग्रमग्रजः" ।)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते त्रि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् कर्म्मधारयः । अथवा जङ्घाया अग्र षष्ठीतत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा । जङ्घाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न्] पु, (अग्रे जन्म यस्य स बहुव्रीहिः,) (जन्+भावे मनिन्) ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मनः" ॥
मनुः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातकः, पु, (अग्रे जातं जन्म यस्य स बहुव्रीहिः, (जन्+भावे क्त) ब्राह्मणः । समासान्तः कः इति शब्दरत्नावली ॥

अग्रजाति, पु, (अग्रे जातिर्जन्म यस्य सः) (जन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रणी, त्रि, (अग्रे नीयतेऽसौ अग्र + नी + क्विप् अग्रग्रामाभ्याञ्च इति पाणिनिसूत्रेण णत्वं ।) (वह्नौ च पुं, यथा चास्याग्रणीत्वं तथाग्निशब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम्) अग्रिमः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रतः, [स्] (अग्रे अग्र + सप्तम्यर्थे तस् अव्य) अग्रे । प्रथमे । तत्पर्य्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥

अग्रतःसर, त्रि, (अग्रतः अग्रे सरति गच्छति यः सः अग्रतः + सृ + टः । स्त्रियां ङीप् अग्रतःसरी) (पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः इति पाणिनिसूत्रम्) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

अग्रदानी, [न्] पु, (अग्रे दानं प्रेतोद्देशेन तिलादर्पणं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अग्र + दान + विद्यमानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेतसम्प्रदानकषडङ्गतिलादिद्रव्यग्राही । यथा,—
"लोभी विप्रश्च शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान् ।
ग्रहणे मृतदानानामग्रदानी बभूव सः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥ तत्पर्य्यायः । आग्रहारिकः २ । इति स्मृतिः ॥

अग्रपर्णी, स्त्री, (अग्रे पर्णं पत्रं यस्याः सा जातित्वात् ङीप्) अजलोमा वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ आलकुशी इति केचित् ॥

अग्रमांस, क्ली, (अग्रं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अग्र + मन् + स । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्त्तिमांसवर्द्धनरूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥

अग्रयान, क्ली, (अग्रं प्रथमं यानं सेनागमनं) नासीरं । सेनाग्रगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रलोहिता, स्त्री, (अग्रमग्रभागः लोहितः रक्तवर्णं यस्याः सा बहुव्रीहिः) चिल्लीशाकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्रवीज, पु, (अग्रं शाखाग्रं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य स बहुव्रीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रवृक्षमात्रं । स च कुरुण्टादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रसन्धानी, स्त्री, (अग्रे फलभोगात्पूर्व्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्य्यमनया अग्र + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्जिका । जीवानां शुभाशुभकर्म्मलिखितं यमस्य पुस्तकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्रसर, त्रि, (अग्रे सरति गच्छति अग्र + सृ + ट ।) अग्रेसरः । अग्रगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—"अग्रेसरो जघन्यानां"।) इति भट्टिकाव्ये ।

अग्रह, पु, (नास्ति ग्रहः गार्हस्थ्याश्रमस्वीकारो यस्य स बहुव्रीहिः । वानप्रस्थे । नास्ति ग्रहो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अगृह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रमवहिर्भूतः ॥

अग्रहायण, पु, (हायनस्य वर्षस्य अग्रः । हस्व-ग्रीहिकालयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—"हायनस्याग्रोऽग्रहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च" । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्य्यायः आग्रहायणिके जातफलं तत्कृत्यञ्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अग्राह्य, त्रि, (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्म्मणि । ण्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं यथा,—
"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ।
सालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रतां" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अग्रिमः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + डिमन्) प्रधानं । उत्तमं । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अग्रजः । इति जटाधरः ॥

अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र + डिमन्) लवणीफलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अग्रिय, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र + घ) प्रधानं । इत्यमरः ॥

अग्रिय, पुं, (अग्रे भवः अग्र + घ) अग्रजः । ज्येष्ठभ्राता । इत्यमरः ॥

अग्रीय, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + छ) प्रधानं । इत्यमरः ॥ अग्रजे पु, । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अग्रुः, स्त्री, (अङ्ग्यते दृश्यं गृह्यतेऽनया अगि + क्रु ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥

अग्रेगा, पु, अग्रगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अग्रेगू, पु, (अग्रे गच्छति यः अग्रे + गम् + क्विप् ऊङ्गमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवार्त्तिकेन मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अग्रगामी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

अग्रेदिधिषु, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यति इन्द्रियदौर्व्वल्यात् त्यजति दिधि + सो + अस्सृदृनभ्रूजम्बुकम्बुककेलूककर्कन्धूदिधिषु इत्युणादिसूत्रेण कु षत्वञ्च दिधिषुः पुनर्भूर्योषित् अग्रे गणनीया दिधिषुः द्विरूढा स्त्री यस्य स बहु० हलदन्तात् सप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति पाणिनिसूत्रेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूढैव यस्य कुटुम्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः परपूर्व्वाग्रे दिधिषुस्तत्पुरन्ध्रिकः । इति सामान्येन नाममालादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहितपुत्रादिमती गृहिणीर स्वामी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अग्रेदिधिषु, स्त्री, (प्रागनूढज्येष्ठभगिन्याः प्रागूढकनिष्ठभगिन्याः । अग्रे प्रथमे ज्येष्ठायां भगिन्यां विद्यमानायां गणनीया दिधिषुः ज्येष्ठा विवाहकालासहनरूपधैर्य्यलोपकारिणीति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) अविवाहितज्येष्ठभगिनीसत्त्वे अग्रे विवाहिता कनिष्ठा । यथा,—
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषुः स्मृता" ॥
इति देवलः । दिधिषूर्दीर्घोकारान्तोऽपि ॥

अग्रेवण, क्ली, (वनस्याग्रे राजदन्तादित्वात् परनिपातः अलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् णत्वम् ।) वनस्याग्रभागः । इति शब्दमाला ॥

अग्रेसर, त्रि, (अग्रे सरति गच्छतीति अग्रे + सृ + टः ।) अग्रे गमनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । पुरोगः २ प्रष्ठः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्यमरः ॥ अग्रगामी ६ अग्रसरः ७ अग्रगः ८ पुरोगमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रेसरिक, त्रि, (अग्रेसरणं गमनम् अग्रे + सृ + भावे अप् अग्रेसरे गमने प्रसृतः अग्रेसर + ठन् अग्रगामिनि ।) अग्रगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्र्य, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + यत् ।) प्रधानं । उत्तमं इत्यमरः । ज्येष्ठभ्रातरि पु इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अघ इ ङ गतौ (अघि गतौ कर्म्मणि लट् ते इदितो नुम् धातोरिति पाणिनिसूत्रेण नुम् अङ्घ्यते । कर्त्तरि लट् ते अङ्घते) । निन्दायां । आरम्भे । जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ अङ्घ्यते । ङ अङ्घते वायुर्वेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव केचित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अघ त् क तदूकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्कृतिः पापकृतिः । अघयति व्याधः । कर्म्मणोऽर्थमध्यपाठादकर्म्मकोऽयं । तथा च,—
"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रिया" ।
इति गोयीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्म्मण उपसङ्ग्रहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति घटः । आस्ते जनः । इति दुर्गादासः ॥

अघ, क्ली, (अघ पापकरणे चुरा अघयति अघ + णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । व्यसनं । इत्यमरः ॥

अघमर्षण, त्रि, (अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्म्माक्षमत्वात् सह्यतेऽनेन अघ + मृष् + करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्व्वपापध्वंसि जप्यं । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेत्यादि) अश्वमेधयज्ञाङ्गावभृथस्नानमन्त्रः । वैदिकसन्ध्यान्तर्गतमन्त्रकरणकाघ्रातजलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रियाविशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,—
"षडङ्गन्यासमाचर्य्य वामहस्ते जलं ततः ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव सपुटं कारयेद्बुधः ॥
शिववायुजलपृथ्वीवह्निवीजैस्त्रिधा पुनः ।
अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया ॥
निक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दक्षे निधाय च ।
इडयाकृष्य देहान्तःक्षालितं पापसञ्चयं ॥
कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाड्या विरेचयेत् ।
दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विचिन्त्य च ॥
पुरतो वज्रपाषाणे निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विद्यतेऽस्य अघ + मतुप्) अघविशिष्टः । पापी ॥

अघासुर, पु, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवादित्वात् समासे मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः। स च कंसराजसेनापतिः। इति श्रीभागवतं ॥

अघो, [स्] व्य, सम्बोधन। यथा अघो यज इति वोपदेव ॥

अघोर, पु, (न घोरः सौम्यरूपः "या ते रुद्र! शिवा तनुरघोरा पापनाशिनी" इति वेद।) महादेव। इति शिवचतुर्द्दशीव्रतपूजायां ॥ अतिभयानके अभयानके च त्रि ॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्त्तिर्यस्याः। अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतुर्द्दशी। यथा,—
"भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्द्दशी।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं" ॥
इति स्मृतिः ॥

अघोष, त्रि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र बहुव्रीहि) शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र बहुव्रीहि अल्पध्वनियुक्ते। तथाहि,—
"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति स्मरणात्।) आभीरशून्यदेशादि। शब्दरहित। अल्पध्वनियुक्तः। व्याकरणशास्त्र संज्ञाविशेषे पु। स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णो शषसाश्च ॥

अघ्न्य, पु, (न हन्ति विनाशयति स्वकृतत्वात् न+हन्+कर्त्तरि यक्। निपातनात् साधुः।) ब्रह्मा। इत्युणादिकोषः ॥

अघ्न्या, स्त्री, (न हन्यते या हन्+कर्म्मणि यक् स्त्रियामाप्। पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनाम् इति वेद। "अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" ॥ इति निषेधात्।) स्त्रीगवी। इत्यमरः ॥

अङ्क त् क पदे। लक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठ्यवर्गाद्योपधः। पदं सञ्चारस्थानं। लक्ष्म चिह्नयुक्तक्रिया। तथा च,—
"अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा।
आत्मनिष्ठा क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु" ॥
इति वोपदेव ॥
"अङ्कयत्यरिसैन्यानि युधि एष्वेषु शायकैः"।
इति हलायुधः। अङ्कयति अङ्कापयति। इति दुर्गादासः ॥

अङ्क, पु, (अङ्कयति चिह्नयति, अङ्क+अच्) चिह्न। (स्वनामकाङ्कं निचखान शायकं इति रघुवंशे।) क्रोड़। (सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकं। इति विष्णुपुराणे ॥) रूपकविशेषः। अपराधः। रेखा। विभूषणं। समीपं। स्थानं। नाटकांशः। इति मेदिनी ॥ (प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः। भवेदगूढ़शब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः। इति साहित्यदर्पणे)। चित्रयुद्धं। इति विश्वः ॥ शरीरं। इत्युणादिकोषः ॥ नवसंख्या। इति ज्योतिषं ॥ (कुत्र भूमायां। प्रकरणे। अगे। कटिप्रदेशे। कलङ्के। एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः। इति कुमारसम्भवे।)

अङ्कति, पु, (अच्यते पूज्यतेऽसौ अनृच+कर्म्मणि अति न्यङ्क्वादीनाञ्च इति पाणिनिसूत्रेण चस्य कः। वायुपक्षे अञ्चति गच्छति इति व्युत्पत्त्या) ब्रह्मा। अग्निः। अग्निहोत्री। इति विश्वः ॥ वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्कनं, क्ली, (अङ्क+णिच् भावे ल्युट्) सञ्चारसंस्थान। चिह्नयुक्तीकरणं। आँकन् दागन इति भाषा। चिह्नकरणं। यथा पराशराङ्गिरसौ।
"अन्यत्राङ्कनलक्ष्माभ्यां वाहनिर्म्मोचने हते।
सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः" ॥
अङ्कनं त्रिशूलादिचिह्नकरणं। लक्ष्म स्थिरचिह्नकरणं। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अङ्कपालिका, स्त्री, (अङ्कपालि+स्वार्थे क स्त्रियामाप्।) आलिङ्गन। इति शब्दमाला ॥

अङ्कपाली, स्त्री, (अङ्केन क्रोडेन पालयति अङ्क+पा+अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्कपालिः।) आलिङ्गन। धात्री। वेदिकाख्यगन्धद्रव्य। तस्य नामान्तरं कोटिः। इति मेदिनी ॥

अङ्कलोड्य, पु, (अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड+ण्यत्) चिञ्चोटकवृक्षः। चैँचको इति भाषा। चिञ्चोड़मूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वं। अजीर्णकारित्वं। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

अङ्कित, त्रि, (अङ्क+क्त।) लाञ्छित। चिह्नित। इति व्याडि ॥

अङ्की, स्त्री, (अङ्क+स्त्रियां ङीप्।) अल्पः। मृदङ्गविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

अङ्कुर, पु, (अङ्क+उरच्) वीजोद्भवः। नूतनोत्पन्नतृणादि। (दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा। इति शाकुन्तले।) अस्य पर्य्यायः। अभिनवोद्भिद् २। इत्यमरः ॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः। इति कुमारसम्भवे।) अकुरः ५। इति राजनिर्घण्टः। रोहः ६ अङ्करः ७। इति हेमचन्द्रः ॥ जलं। रक्तं। लोम। इति मेदिनी ॥

अङ्कुरक, पु, (अङ्क्यते तृणादिभिर्निर्म्मीयतेऽसौ अङ्क+उरच् तत स्वार्थे क) नीड। पक्षिवासस्थान। इति शब्दमाला ॥

अङ्कुश, पु क्ली, (अङ्क्यते हस्तिचालनार्थमाहन्यतेऽनेन अङ्क+उशच्।) हस्तिचालनार्थलौहमयवक्राग्रास्त्रं। डाङ्कुश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सृणिः २। इत्यमरः ॥ सृणिः ३। इति तट्टीका ॥ अङ्कूषः ४। इत्युणादिकोषः ॥ (रामायणे,—
"उद्यान् हयान् खरान् नागान् अमर्द्दयद्वककमाङ्कुशैः ॥
कम्पना अङ्कुशा मक्षा कालचक्रा गदास्तथा" ॥)

अङ्कुशदुर्द्धर, पु, (अङ्कुशेन दुर्द्ध्रियते दुर्द्दम्यतेऽसौ दुर्+धृ+कर्म्मणि खल्।) दुरन्तहस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्कुशी, स्त्री, (अच्यते आराध्यतेऽसौ बौद्धविशेषैः अङ्क+उशच् स्त्रियां ङीप्। न्यङ्क्वादीनाञ्च इति चस्य कः।) जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्कूर, पु, (अङ्क+खर्ज्जूरादित्वात् ऊरच् वा उरच्) अङ्कुरः। अभिनवोद्भिद्। इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्कूष, पु क्ली, (अङ्क्यते हस्तिचालनार्थमाहन्यतेऽनेन अङ्क+ऊषच् करणे) अङ्कुशः। इत्युणादिकोषः ॥

अङ्कोट, पु, (अङ्क+ओटच्) अङ्कोठवृक्षः। इति रत्नमाला ॥

अङ्कोठ, पु, (अङ्क्यतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्क+ओठच्) वृक्षविशेषः। आकोड इति ख्यातः। धलआँकूडा इति केचित्। अस्य पर्य्यायः। निकोचकः २। इत्यमरः ॥ निकोठक ३ निकोचक ४। इति भरत ॥ अङ्कोलक ५ वोध ६ नेदिष्ठ ७ दीर्घकीलक ८। इति जटाधर ॥ अङ्कोट ९ रामठ १०। इति रत्नमाला ॥ कोठर ११ रेची १२ गूढ़पत्र १३ गुप्तस्नेह १४ पीतसार १५ मदन १६ गूढ़वल्लिका १७ पीत १८ ताम्रफल १९ दीर्घकील २० गुणाढ्यक २१ कोलक २२ लम्बकर्ण २३ गन्धपुष्प २४ रोचन २५ विशानतैलगर्भ २६। अस्य गुणाः। कटुत्वं। स्निग्धत्वं। विषलूतादिदोषनाशित्वं। कफवायुहारित्वं। सूतशुद्धिकारित्वं। रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः। शीतलत्वं। स्वादुत्वं। श्लेष्मनाशित्वं। गुरुत्वं। बलकारित्वं। धातुपोषकत्वं। विरेचकत्वं। वातपित्तदाहक्षयदुष्टरक्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्कोल, पु, (अङ्क्यतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्क+ओलच्) अङ्कोठवृक्षः। आकोड यस्य प्रसिद्धिः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अङ्कोलक, पु, (अङ्कोल+स्वार्थे क) अङ्कोठवृक्षः। इति जटाधरः।

अङ्कोलिका, स्त्री, आलिङ्गन। इति शब्दमाला ॥

अङ्कोल्लसार, पु, (अङ्कोल्लस्य सारः षष्ठीतत् स्थिराख्य।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्क्य, पु, (अङ्क्यते वाद्यते हरीतक्याकृतिर्वाद्यविशेषः य। अङ्क+ण्यत्।) हरीतक्याकृतिमृदङ्गः। पाखओयाज इति भाषा। इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
"सार्द्धतालत्रयायामश्चतुर्द्दशाङ्गुलाननः।
हरीतक्याकृतिर्य्यः स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधिविशेषाणां ललाटादिषु राज्ञा अङ्कनीयः। मनुः,—
"प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितं।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसं" ॥)

अङ्ग, त् क पदे। (अङ्गयति चेष्टयति अङ्ग+णिच् अच्।) लक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। पदं सञ्चारस्थान। लक्ष्म चिह्नयुक्तक्रिया। तथा च।
अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा।
आत्मनिष्ठा क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु ॥
इति वोपदेवः। अङ्गयति अङ्गापयति, इति दुर्गादासः ॥

अङ्ग, अव्य सम्बोधनं। इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
"अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कथेमां मन्यसे चमूं"।
पुनरर्थः।)

अङ्गं, क्ली, शरीरादेरेकदेशः। गा इति हिन्दी-भाषा। तत्पर्य्यायः। अवयवः २ प्रतीकः ३ अपघनः ४। इत्यमरः ॥ गात्रं। (शृङ्गारतिलके,—
"अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता"।)
अप्रधानं। (साहित्यदर्पणे,—
"एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा।
अङ्गमन्ये रसाः सर्व्वे कार्य्यनिर्व्वहणेऽद्भुतः" ॥
उपायः। इति मेदिनी ॥ (अङ्ग्यते विषयो बुध्यते अनेन अङ्ग+करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः। अङ्गं मनसि काये चेत्यभिधानान्तरदर्शनात्। यथा। "हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिरिति माघः" ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट्। यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" ॥
शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्योतिषं ५ छन्दः ६। इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं यथा। तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति तदीयप्रधानफलाजनकत्वं। इति तिथ्यादितत्त्व-टीका ॥

अङ्गः, पुं, स्वनामख्यातदेशः। इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारमते नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं। देशविशेषः। यथा,—
'वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ (अयञ्च देशः सरय्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य हुङ्कारेण कामस्य अङ्गत्यागात् अयं अङ्गनाम्ना ख्यातः। यथा रामायणे,—
"अनङ्ग इति विख्यातस्तत प्रभृति राघव।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह" ॥

अङ्ग, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग+अर्श आद्यच् तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूम्नि नीवृति। क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके इति मेदिनी।) अङ्गविशिष्टः। निकटः। इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह+भावे अप्। अङ्गानां रोगादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना। इति वैद्यकं ॥

अङ्गजं, क्ली, (अङ्गे जायते अङ्ग+जन्+सप्तम्यां जनेर्डः इति पाणिनिसूत्रेण ड कर्त्तरि) रक्तं। इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यलिङ्गः ॥

अङ्गजः, पुं, पुत्रः। केशः। कामः। मदः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गदः। इति काचि-न्मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे,—
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

अङ्गजा, स्त्री, कन्या। अङ्गाज्जाता इत्यस्मात् स्त्रियामाप् ॥

अङ्गणं, क्ली, (अङ्ग्यते गम्यते अत्र+अधिकरणे ल्युट् पृषोदरादित्वात् णत्वम्) अङ्गनं। चत्वरं। इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-संयुक्तमेतत्तिष्ठतितेऽङ्गने।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्ग्यते सेवार्थं गम्यते अगि+कर्म्मणि अतिः। ब्रह्मणि विष्णौ अग्नौ च।) ब्रह्मा। विष्णुः। अग्निः। अग्निहोत्री। इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निहोत्रिपक्षे तु कर्त्तरि अतिः। अङ्ग्यते गम्यते ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाहने।)

अङ्गदं, क्ली, (अङ्गं द्यति व्यथयति अङ्ग+दो+क उपपदसमासः) केयूरं। ताड़ बाजू इत्यादि भाषा। इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
"धूयमानैश्च वासोभिः शब्दैरङ्गदनूपुरैः"।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं द्यति युद्धकाले अवखण्डयति अङ्ग+दो+कर्त्तरि कः) कपिभेदः। स च वालि-नामवानरराजपुत्रः। इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
"कुमुदः पञ्चदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः।
अशीत्या वालिनः पुत्रमङ्गदं विभिदे शरैः" ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति या अङ्ग+दा+कर्त्तरि क स्त्रियामाप्) दक्षिण-दिग्हस्तिभार्य्या। इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, क्ली, अङ्गनभूमिः। आङ्गन् उठान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चत्वरं २ अजिरं ३। इत्यमरः ॥ अङ्गणं ४। इति तट्टीका ॥ प्राङ्गणं। (रामायणे,—
"महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयं"।)
५। यानं। गमनं। इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति अङ्गात् कल्याणे इति नः। कामिनी। सुन्दराङ्गी स्त्री। इति मेदिनी। (मनुः—
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः"।)
सार्व्वभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी। इत्यमरः ॥ वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनराशयः। इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः। स्त्रियश्च अशोकपुष्पेण स्वीयमङ्गमलङ्कुर्व्वन्ति इति लोके प्रसिद्धिः। अङ्गनायाः दक्षिणदिक्पत्न्याः प्रियः इतिव्युत्पत्त्या तत्स्वामिनि) अशोकवृक्षः। इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते सम्श्लिष्यतेऽनेन अङ्ग+पा+अलिः) आलिङ्गनं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धद्रव्ये।)

अङ्गमर्द्दः, पुं, (अङ्गं मर्द्दयति यः अङ्ग+मर्द्द+कर्म्मण्यण् उपपदसमासः।) अङ्गमर्द्दनकारकभृत्यः। तत्पर्य्यायः। संवाहकः २। इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गमर्द्दकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्द्दी ४। इति हलायुधः ॥

अङ्गमर्द्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्द्दकः संवाहकः षष्ठी-तत्।) अङ्गमर्द्दः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्द्दी [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्द्दयति संवाहयति यः अङ्ग+मर्द्द+णिनि।) अङ्गमर्द्दः। इति हलायुधः ॥

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः वाहिताग्न्यादिषु इति सूत्रेण परः पूर्व्वं वा निपात्यते।) वृक्षविशेषः। गुण्डारोचनी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। मिकाक्षः २ रोचनी ३ अधुपत्रकः ४। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिल्लः ५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८। इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग+रक्ष+णिनि।) अङ्गत्राणं। साँजोया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जालिका २ जालप्राया ३ आयसी ४। इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्क्रियतेऽनेन रञ्ज+करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपो-वृद्धिश्च। अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पुरुषः।) गात्र-रञ्जनं। अङ्गे चन्दनादिलेपनं। तत्पर्य्यायः। विलेपनं २। इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—
"स्नानानि चाङ्गरागाश्च माल्यानि विविधानि च"।)

अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग+राज्+क्विप् उपपदसमासः)। अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-पादश्च रामायणे,—
"सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति।
अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः" ॥

अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोड्यते छिद्यतेऽसौ लोडि+कर्म्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः तृतीयातत् पुरुषः। अङ्गलोध्य इति पाठे अङ्गेन वहिःस्थितचिह्नविशेषेण लोध्यः अनुमेयः धातूनामनेकार्थत्वादत्र लोडिधातुरनुमानार्थः।) चिक्वाट-कटणं। इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोध्य इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे स्वदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् क्षीणमिव भवति अङ्ग+वा+कर्त्तरि कः। शुष्कफलं। इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविकृतिः, पुं, (अङ्गानां विकृतिर्व्विकारो यस्मात् बहुव्रीहिः।) अपस्माररोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि+क्षिप्+भावे घञ्। अङ्गस्य विक्षेपः एकस्थानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पुरुषः अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः।) अङ्गहारः। नृत्ये अङ्गचालनरूपनृत्यं। इत्यमरः ॥

अङ्गवैकृतं, क्ली, (विकृति+प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्वार्थे अण् अङ्गस्य वैकृतम्) आकारः। इङ्गितं। इति जटाधरः

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-तत्। सम्+कृ+भावे घञ् सम्पर्य्युपेभ्यः इत्या-दिना इति सुट्।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधानरूपसंस्कारः। इति भरतः ॥ स्नानोद्वर्त्तनादिः। इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं। इत्यन्ये ॥ स्वेदादिकृतदौर्गन्ध्यहरणाय चन्दनादिना उद्वर्त्तनानुलेपनादिः। इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः। परिकर्म्म २। इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म ३। इति क्वचित् पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्थानादन्यस्थाने

चालन षष्ठीतत्पुरुषः।) अङ्गाना स्थानात् स्थानान्तरनयनं। तत्पर्य्यायः। अङ्गविक्षेपः २। इत्यमरः॥ अङ्गहारः ३। इति तट्टीका॥ स्थिरहस्तमयूरसकादिको द्वात्रिंशत्प्रकारः। इति मधुः॥ स्वस्तिकममरादिद्वात्रिंशद्रूपः। इति रायः। अङ्गुल्यादिविन्यासस्त्रिंशद्रूपः। इति कौमुदी॥

अङ्गहारः, पु, (अङ्गानि ह्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग+हृ+इञ् वशादिभ्यश्च इति पाणिनिसूत्रेण अधिकरणे इञ्। रङ्गभूमिः, नृत्यभूमिश्च।) अङ्गहार। इति भरतधृतहड्डचन्द्र॥

अङ्गहीन, त्रि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्पुरुषः। हा+कर्म्मणि क्तः।) अवयवरहितः। अङ्गहानिविशिष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"कालकर्म्मात्मबीजाना दोषैर्मातुस्तथैव च।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः॥)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्"॥
इति स्मृतिः॥ कामदेवे पुंलिङ्गः॥

अङ्गाधिपः, पु, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठीतत्पुरुषः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति भूरिप्रयोगः॥

अङ्गारः, पु, क्ली, (अगि+आरन् इदितो नुम्धातोरिति नुम्।) दग्धकाष्ठखण्डं। तच्च निरग्नि साग्नि च। कयला आङ्गरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलातः २ उल्मुकं ३। इत्यमरः॥ आलातं ४ उल्मूकः ५। इति तट्टीका।
("घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्"।)

अङ्गारः, पु, (रक्तः रक्तवर्णमङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात् साधुः।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी॥ हितावली। इति वैद्यक॥

अङ्गारकः, पु, (अङ्गार+स्वार्थे कः।) मङ्गलग्रहः इत्यमरः,—
("धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः।
अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः"॥
इति वराहपुराणम्।) (रामायणे,—
"दिवीव ग्रहयोर्घोरः बुधाङ्गारकयोर्महत्।
कौशलानाञ्च नक्षत्रं व्यक्तो मैत्राग्निदैवतं।
आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे"॥)
अङ्गारः। कुरुण्टकवृक्षः। इति मेदिनी॥ भृङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारतैलं, क्ली, (अङ्गारेण पक्वं तैलं शाकपार्थिवादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) स्वनामख्यातपक्वतैलं। तस्य पाकप्रकारो गुणश्च। यथा,—
"मूर्व्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मासी शतावरी॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोचनं"॥
इति सुखबोध॥

अङ्गारकमणिः, पु, (रक्तवर्णत्वादङ्गारकावत् मणिः अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः। माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यादित्यादिना तत्कृताशुभप्रतिकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वं।) प्रवालः। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारकुष्ठक, पु, (अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन्) हिलावली। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्य्यन्तेऽत्र धा+अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्। अङ्गाराणा धानी ततः स्वार्थे कः। पक्षे अङ्गारधानी।) अङ्गारधारणपात्रं। आङ्टा इति ख्याता। साँझाल इति केचित्। तत्पर्य्यायः। अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्यमरः॥

अङ्गारपरिपाचित, क्ली, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि+पच्+स्वार्थे णिच् ततः कर्म्मणि क्तः।) अङ्गारपक्वं। स्थूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं। कावाव इति ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका॥

अङ्गारपर्णः, पु, (अङ्गारवत् पर्णो पत्रं यस्य स बहुव्रीहिः। वनभेदे। सोऽस्यास्ति तत अर्शआद्यच् तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्व्वः। इति महाभारत॥

अङ्गारपुष्प, पु, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य स बहुव्रीहिः।) इङ्गुदीवृक्षः। जियापुता। इति ख्यातः। इति रत्नमाला॥

अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी यस्याः सा बहुव्रीहिः। समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभाव।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी॥

अङ्गारवल्लरी, स्त्री, करञ्जविशेष। इत्यमर॥ भार्ग्गी। गुञ्जा। इति राजनिर्घण्ट॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म्मधारय। गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लिका।) महाकरञ्ज। भार्ग्गी। इति राजनिर्घण्ट॥

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं। शकट+स्त्रियां ङीप् अल्पार्थे शकटी। अङ्गारस्य शकटी षष्ठीतत्पुरुषः। आङ्टा इति भाषा। धुनाची इति) अङ्गारधानिका। इत्यमर॥

अङ्गारि, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+अत इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः पृषोदरादित्वात् कलोप) अङ्गारधानिका। इति जटाधर॥

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार+इवार्थे कन् स्त्रियां टाप्) इक्षुकाण्ड। पलाशकलिका। इति मेदिनी॥ (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां टाप् इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपात्रम्।)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका। भास्करत्यक्ता दिक्। (सूर्य्यत्यक्ततया अङ्गारवत् रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी॥

अङ्गारितं, क्ली, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार+क्विप् ततः क्तः।) पलाशकलिकोद्गमः। (अङ्गारं करोति अङ्गार+णिच् कर्म्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच् वा दग्धप्रायकाष्ठं) दग्धे त्रि। इति विश्वः।

अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः। काँचली इति ख्याता। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्गिरा, [स्] पु, (अङ्गति ब्रह्मणो मुखाग्निः सरति अगि गतौ+असु इरस् च) मुनिविशेषः। स च ब्रह्मणो मुखाज्जातः। तस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या श्रद्धा। पुत्रः उतथ्य १ बृहस्पतिः २। कन्या सिनीवाली १ कुहू २ राका ३ अनुमति ४। इति श्रीभागवत॥

अङ्गी, [न्] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग+मत्वर्थे इन्।) अङ्गविशिष्टः। अवयवी। यथा येनाङ्गेनाङ्गी विकृतो भण्यते तस्मादङ्गाच्च त्रि। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥ प्रधानं। मुख्य। यथा। "यत्राङ्गी स्यात्प्रसङ्गान्तरे"। इति ध्वनिकारः॥

अङ्गीकारः, पु, (अङ्गीति च्व्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृ+घञ्) स्वीकारः। तत्पर्य्यायः। संवित् २ आगूः ३ प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रवः ६ संश्रवः ७ अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्यमर॥

अङ्गीकृत, त्रि, (अङ्गीति च्व्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृ+कर्म्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्य्यायः। ऊरीकृतं २ उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ सङ्गीर्णं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १० उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३। इत्यमरः॥

अङ्गुरि, स्त्री, (अगि गतौ+उ णिच् रलयोरेकत्वस्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्युणादिकोषः॥

अङ्गुरी, स्त्री, (अङ्ग+उणिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली। इत्यमरटीका॥

अङ्गुरीय, पु, क्ली, (अङ्गुरेरिदं तत्र भवं वा अङ्गुरि+छ तस्य ईयः) अङ्गुलीयक। आङ्टी इति भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात् लस्य रः। इति भरत॥ (यथा रामायणे,—
"ददौ चास्य तदा प्रीतः स्वनामाङ्काभिचिह्नितं।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः"॥)

अङ्गुरीयकं, क्ली, पु, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः॥ रामायणे,—
"रामनामाङ्कितश्चेदं पश्य देव्याङ्गुरीयक"।

अङ्गुलः पु, (अङ्ग+उन् अङ्गौ हस्ते लीयते अङ्गु+ली+ड) हेमचन्द्र॥ अङ्गुली॥ इत्यमरटीकायां रमानाथ॥ अवयवपरिमाणं। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः॥ (अष्टसख्यकयवोदरपरिमाणे यवोदरैरङ्गुलमष्टसङ्ख्यैरिति भास्कराचार्य्योक्तेः न०।) (यथा रामायणे,—
"न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं"।)

अङ्गुलि, स्त्री, (अङ्ग+उलिच्) करशाखा। आङ्गुल इति भाषा। (यथा मनुः,—
"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः"।)
गजकर्णिका। हस्तिशुण्डाग्रभाग। इति हेमचन्द्र॥ अङ्गुष्ठ। इत्युणादिकोष॥

अङ्गुलितोरणं क्ली, (अङ्गुले तोरणं वहिर्द्वारमिव षष्ठीतत्पुरुष) चन्दनादिद्वारा ललाटे कृतोऽर्द्धचन्द्र। इति हारावली॥

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुद् सत्त्वयाया धारयितुः हर्षं राति ददाति या अङ्गुलिमुद् + रा + कर्त्तरि कः) साक्षरोर्म्मिका। प्रभुनाम्ना स्वनाम्ना वा अङ्कितमङ्गुरीयकं। छापेर आङ्गटी मोहरखोदा आङ्गटी इति भाषा। इत्यमरः॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्थे कः) अङ्गुलिमुद्रा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अङ्गुलिमोटन, क्ली, (अङ्गुल्योर्म्मोटनं मर्द्दनं यस्मिन् तत् बहुव्रीहिः) अङ्गुलिद्वयमर्द्दनजातशब्दः। आङ्गुलमट्कान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्फुटी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्फुटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४। इति हारावली॥ मुष्टुटी ५। इति जटाधरः॥ मुष्टुटीतु मुष्टिपर्य्याये हेमचन्द्रेण लिखिता।

अङ्गुलिसन्देशः, पु, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः मोटनं षष्ठीतत्पुरुषः सम् + दिश + भावे घञ्) अङ्गुलिमोटनं। इति हारावली॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उलिच् स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः। आङ्गुल इति भाषा। (रामायणे,—

"कनिष्ठायामप्यङ्गुल्या भ्रातुर्मम स राक्षसः॥

व्यालाङ्गुलीभिर्भगवान् विदश्य स हतात्मनः"॥)

तत्पर्य्यायः। करशाखा २। इत्यमरः॥ (अङ्गुलिः ३ अङ्गुरिः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६।) इति तट्टीका॥ सा क्रमेण पञ्चधा, यथा,—अङ्गुष्ठः १ तर्ज्जनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमरजटाधरौ॥ हस्तिशुण्डाग्रं। इति मेदिनी॥

अङ्गुलीक, पु, क्ली, (अङ्गुल्या कायते निधीयतेऽसौ अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्म्मणि कः) अङ्गुलीयकं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्गुलीपञ्चक, क्ली, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः द्विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य परनिपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुष्ठः १ प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका ५। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गुलीयं, पु, क्ली, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली + छ तस्य ईय) अङ्गुलीयकं। इत्यमरटीका॥

अङ्गुलीयक, क्ली पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे क) अङ्गुलिभूषणं। आङ्गटी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊर्म्मिका २। इत्यमरः॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गुरीयं ४ अङ्गुलीयः ५। इति तट्टीका॥ करारोटः ६ अङ्गुलीकं ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पुंसि प्रमाणं। अथ मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः। इति भट्टिः॥

अङ्गुलीसम्भूत, पु, (अङ्गुल्याः सम्भूतः जातः सप्तमीतत्पुरुषः) नखः। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गुष्ठ, पु, (अङ्गौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु + स्था + कर्त्तरि कः अम्बाम्बगोभू इत्यादिना षत्वम्) वृद्धाङ्गुलिः। इत्यमरः। बुडो आङ्गुल इति भाषा। (मनुः,—

"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते"।)

अङ्गूषः, पु, (अङ्गति गच्छति अगि + ऊषन्) नकुलः। वाणः। इत्युणादिकोषः॥

अघः, [स्] क्ली, (अह्यते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि + सर्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) अघः। पापं। इत्युणादिकोषः॥ (सूर्य्यशतके,—

"विदधतु द्रुतमाय शीघ्रमघौघविघातं"।)

अङ्घ्रिः, पु, (अङ्घ्यते गच्छत्यनेन अघि + करणे इक्) अङ्घ्रिः। इति विश्वः॥

अङ्घ्रिः, पु, (अङ्घ्यते गच्छत्यनेन अघि + करणे रि) पादः। (सूर्य्यशतके,—"शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्"।) वृक्षमूलं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्घ्रिनाम, [न्] क्ली, (अङ्घ्रिरूपेण नमते जलाद्याकर्षणेन कल्पते यत् अङ्घ्रि + नम् + मन् णिच्) वृक्षमूलं। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्घ्रिनामक, पु, (अङ्घ्रिनाम + स्वार्थे क) वृक्षमूलं। इत्यमरः॥

अङ्घ्रिप, पुं, (अङ्घ्रिणा पिबति अङ्घ्रि + पा + क) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्घ्रिपर्णी, स्त्री, (अङ्घ्रिवत् पर्णं पत्रं यस्याः सा बहुव्रीहिः स्त्रियां ङीप्) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति ख्याता। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अङ्घ्रिवल्लिका, स्त्री, (अङ्घ्रिवत् वल्लिः उपमितिकर्म्मधारयः। स्वार्थे क) चित्रपर्णीलता। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः॥ अस्याः रूपान्तरं अङ्घ्रिवल्लिः अङ्घ्रिवल्ली॥

अच इ पूजायां। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ अञ्चते। अञ्चु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स एवायं। इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात्। उदनुबन्धाभावश्च क्षुधवसपजार्थाश्चेत्यादिना क्त्वाप्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नित्येड्विधानात्। इति दुर्गादासः॥

अच इ ञ गतौ। स्निग्धोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ अञ्चते। ञ अञ्चति अञ्चते। इति दुर्गादासः॥

अच उ ञ गतौ स्निग्धोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ अचति अचते। उ अचित्वा (उदितो वा इतीड्भावपक्षे) अक्त्वा। स्निग्धोक्तिरव्यक्तशब्दः। इति दुर्गादासः॥

अचण्डी, स्त्री, (चडि कोपने पचाद्यच् इदित्त्वात् नुम् स्त्रियां ङीप् न चण्डी नञ्समासः) सुशीला गौः। शान्त गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः सुकरा २। इत्यमरः॥ अकोपना स्त्री॥

अचल, पु, (चलति यः चल् + पचाद्यच् न चलः नञ्समासः) पर्व्वतः। (रामायणे,—

"आससाद ततो रामः स्थितं शैलमिवाचलं"।)

कीलकः। इति मेदिनी॥ अकम्पे त्रि॥ (स्थिरः, स्थिरः। यदुक्तं,—

"न स्वरूपात् न सामर्थ्यात्

न च ज्ञानादिकात् गुणात्।

चलनं विद्यते यस्य-

त्यचलः कीर्त्तितोऽच्युतः"॥

अविकारी, कूटस्थः)।

अचलकीला, स्त्री, (अचलः सुमेरुपर्व्वतः कीलः स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा बहुव्रीहिः। कीलो लोके द्वयोः स्तम्भ इति मेदिनी) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥

अचलत्विट्, [ष्] पु, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य सः बहुव्रीहिः) कोकिलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अचलभ्राता, [तृ] पु, बौद्धगणाधिपविशेषः। स तु शेषजैनाचार्य्यस्य एकादशशिष्यान्तर्गतः। इति हेमचन्द्रः॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) पृथिवी। इति मेदिनी॥ यथा रामायणे,—

"पृथिवीमपि काम त्वं ससागरवनाचलां"।

अचिरद्युति, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥

अचिररोचि, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति जटाधरः॥

अचिरा, स्त्री, (अचि ज्ञानोपदेशं राति ददाति या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच् + भावे इक्) अर्हतां मातृविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अचिरांशु, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः किरणाः प्रभाः यस्याः सा बहुव्रीहिः।) विद्युत्। इति हलायुधः॥ अचिरात् अ अचिरं। शीघ्रं। अविलम्बं। यथा,—

"अचिरादुपकर्त्तुराचरे-

दथवात्मौपयिकीमुपक्रियां"।

इति नैषधं॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दीप्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति हारावली॥

अचेतनः, त्रि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य सः बहुव्रीहिः) चेतनारहितः। चैतन्यशून्यः। अज्ञानः। यथा,—

"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु"।

इति मेघदूतकाव्यं॥ सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनं। इति चरकः॥

अचैतन्य, क्ली, (न चैतन्यं चेतना नञ्तत्पुरुषः) निश्चेतना। चेतनाभावः। अज्ञानं। यथा,—

"अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत्।

न जानन्त्यपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलं"॥

इति चैतन्यचन्द्रामृतं॥ तद्वति त्रि॥

अच्छ, अ, (न छ्यति सम्मुखत्वात् दृष्टिं नाच्छणोति न छो + घञर्थे क नञ्तत्पुरुषः) आभिमुख्यं। साम्मुख्यं। इति मेदिनी॥

अच्छः, त्रि, (न छ्यति निर्म्मलत्वात् दृष्टिं नाच्छणोति नञ् + छो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः। निर्म्मलः। इत्यमरः॥ (अमरुशतके, अच्छकपोलमूलगलितैः)।

अच्छ, पु, (न छ्यति निर्म्मलत्वात् दृष्टिं नाच्छणोति न + छो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः। भालूकः। इति मेदिनी॥

अच्छभल्ल, पुं, (अच्छा निर्म्मला भल्ला शस्त्राणीव नखा यस्य स बहुव्रीहिः यथा—मेदिन्या भल्ल स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयो) भालूक । इत्यमर । तट्टीकाकारमते अच्छो भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री,(अ विष्णुश्छायते आच्छाद्यतेऽनया, छो + करणे अङ्। अस्य विष्णो छा आच्छादनं षष्ठी-तत्पुरुष । अकारो वासुदेव स्यादित्येकाक्षरीय-कोषे।) विष्णोराच्छादनं। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति छिद्र यत्र बहुव्रीहि) छिद्र-रहित । दोषाभावविशिष्ट। यथा शातातप-पराशरौ ।—

"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवता ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलै सम"॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारणा, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहित-कर्म्मण अवधारणा निश्चय) दोषरहितकर्म्म-निश्चय । तज्ज्ञापकवाक्य। यथा,—

तत कर्म्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारण कुर्य्यात् । तथाच शातातपपराशरौ ।—

"अच्छिद्रमिति यद्वाक्य वदन्ति क्षितिदेवता ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफले समं" ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अपि च। वशिष्ठ ।

"तत शान्ति प्रकुर्व्वीत अवधारणवाचन" ।

अवधारणा अच्छिद्रावधारणा। इति तिथ्यादि-तत्त्व ॥ तद्वाक्य यथा,—अद्यामुके मासि अमुक-पक्षे अमुकतिथौ मत्कृतैतदमुककर्म्माच्छिद्रमस्तु॥

अच्छिन्नं, त्रि, (छिद + कर्म्मणि क्त न छिन्न नञ्-समास) छेदरहित । अकर्त्तित। यथा गर्ग,—

"श्रुत्वा पुत्त्रस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिता क्रिया ।
अच्छिन्ननाल पश्येत्त दत्त्वा रुक्म फलान्वित" ॥

इति शुद्धितत्त्व ॥

अपि च । शङ्ख ।

"अश्रद्दधान पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशय ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिन " ॥

अच्छिन्नसंशय फलोपायेतिकर्त्तव्यतासु निश्चय-शून्य । इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अच्युत, पुं, (न च्यवते स्वरूपतो न गच्छति य नित्य इति यावत्। च्यु+कर्त्तरि क्त न च्युत नञ्-समास । पीताम्बरोऽच्युत शार्ङ्गीत्यमर) विष्णु । इत्यमर ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्य्याच्युतदत्तहस्त ।) स्थिरे त्रि ॥ सोऽन्त्यवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशित-मसीति छान्दोग्योपनिषत् ।

अच्युताग्रज, पुं, (अच्युतस्य अग्रज) वलराम । इत्य-मर ॥ इन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥

अच्युतावास, पुं, (आवसते वास क्रियतेऽत्र आ + वस् + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवास । 'अश्वत्थ सर्व्ववृक्षाणा देवर्षीणाञ्च नारद' इति भगवद्गीतायाम्।) अश्वत्थवृक्ष ।

इति राजनिर्घण्ट ॥

अज क्षेपे । गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ अजति । इति दुर्गादास ॥

अज इक भासि (अजि दीप्तौ चुरा इदित्वानुम्।) इति कविकल्पद्रुम ॥ इक अञ्जयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादास ॥

अज, पुं, (न जायते नोत्पद्यते य नञ् + जन् + अन्येष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि ड उपपदसमास ।)
("न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञ सर्व्वभूताना तस्मादहमज स्मृत" ॥

इति भारते।

"योमामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्" ।

इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा। विष्णु । शिव । कामदेव । सूर्य्यवंशीयराजविशेष । स च रघु-राजपुत्त्र दशरथपिता च। मेष । इति ज्यो-तिष ॥ माक्षिकधातु । इति हेमचन्द्र ॥ जन्म-रहिते वाच्यलिङ्ग । छाग । इति मेदिनी ॥ तत्-परीक्षा । यथा,—

"नक्षत्राणा विभेदेन नराणान्तु गणत्रय ।
तेषा शुभाय निर्द्दिष्ट पशुवस्त्रत्रय बलौ ॥
ये कृष्णा शुचयश्छागा पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्सृज्यास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिता ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजाते शुभप्रदा ॥
यो मोहादथवाज्ञानादजमन्य प्रयच्छति ।
बध एव फल तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्"॥

इति युक्तिकल्पतरु ॥

अजकर्ण, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य स) असनवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।
("अजकर्ण कटुस्तिक्त कषायोष्णो व्यपोहति ।
कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्" ॥)

अजकर्णक, पुं, (अजकर्ण + स्वार्थे क) सालवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजकव, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च क ब्रह्मा च द्वन्द्व तौ वाति शिव त्रिपुरासुरवधे प्रीणयत्यनेन अज क + वा + करणे क । "क प्रजापतिरुद्दिष्ट को वायुरिति शब्दित" इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव-धनु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अजकाव, पुं, स्त्री, शिवधनु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्या सा) वनयवानी। तत्पर्य्याय । अजमोदा २। खराश्वा ३ कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-मर ॥ वृक्षविशेष । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥ इति मदनविनोद ॥ तिलौणि इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्य्याय । वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अवि-गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मी ८ पूति-मयूरिका ९। अस्या गुणा । कटुत्व । उष्णत्व। वातगुल्मोदररोगवर्णव्रणार्त्तिशूलनाशित्व । पीता चेदञ्जने हिता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्ध षष्ठीतत्पुरुष तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक इति ठस्य इक) वर्व्वरीवृक्ष । इत्यमर ॥ वावरि इति भाषा ।

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

अजगर, पुं, (अजं गिरति ग्रसते य गॄ + पचाद्यच् अजस्य गर षष्ठी तत्पुरुष) स्वनामख्यातवृहत्-सर्प । तत्पर्य्याय । शयु २ वाहस ३। इत्यमर ॥

अजगव, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरवधे गीत षष्ठी तत्पुरुष । तादृश गीतं वाति सम्व-ध्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-समास । "गश्च गीतश्च गौश्चैव गूश्च धेनु सरस्वती" इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाक । शिवधनु । इत्य-मर ॥ तस्य रूपान्तर। अजकव । अजकावं । अजीकव । अजगाव ॥

अजगाव, स्त्री, (अजयोर्व्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी तत्पुरुष । तादृशं गीतमवति सम्पादयति स्वत् अजग + अव + कर्म्मण्यण् उपपदसमास) शिव-धनु । इति शब्दमाला ॥

अजजीविक, पुं, (अज जीविका जीवनोपायो यस्य स) अजाजीवी । छागपालक । तत्पर्य्याय । जावाल २ । इति हेमचन्द्र ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्या सा) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्या रूपान्तरं । अजडा । अझटा ॥

अजडा,स्त्री,(अजडा जाड्याभाव सम्पादयति या अज-डा + करोत्यर्थे णिच् तत पचाद्यच्) कपिकच्छु । आलकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥

अजथ्या, स्त्री, (अजाना समूह अज + थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूह । तद्वन्नानावर्णत्वात्) स्वर्ण-यूथिका। इति दीक्षिता ॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्ड काष्ठ-मस्या सा स्त्रियां ङीप्। ब्रह्मदण्डीवृक्षकाष्ठेन यज्ञ-विधानात्।) ब्रह्मदण्डीवृक्ष इति राजनिर्घण्ट ॥

अजनक ,त्रि,(न जनक नोत्पादकः नञ्समास । जन-यति जन् + णिच् ण्वुल्) अनुत्पादक । अजन्मद । अस्रष्टा । अकारक ॥

अजननि, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्यनिरिति सूत्रेण निन्दाया भावे अनि । तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मराहित्य। उत्पत्त्यभाव । अकरणि । शाप । यथा । अजननिरस्तु तस्य। इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

अजन्य, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् णिच् यत्) उत्पात । शुभाशुभसूचकभूकम्पादि । इत्यमर ॥ अजननीये त्रि ॥

अजप, पुं, (अप्रशस्त जपति पठति य । जप् + पचा-द्यच् न जप नञ्समास ।) असदध्येता। कुपाठक । इति हेमचन्द्र ॥ (अज पाति रक्षति य + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमास) छागपालकः। यथा,—

"ओषधीर्नामरूपाभ्या जानते ह्यजपा वने" ।

इति चरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्य्यतेऽसौ अपितु श्वास-

प्रश्वासयोर्गमनागमनाभ्यां सम्पाद्यते जप् + घञर्थे कः स्त्रियां टाप् न जपा नञ्समासः ।) हंसमन्त्रः । यथा,—

"वियदर्द्धेन्दुललितस्तदादिसर्गसंयुतः ।
अजपाख्यो मनुः प्रोक्तो ह्यद्वयः सुरपादपः" ॥*॥

अस्य देवताऽर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिः । यथा,—

"उद्यद्भानुस्फुरिततडिदाकारमूर्द्धाम्बिकेशं
पाशाभीती वरदपरशुं सदधानं कराब्जैः ।
दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः शोभितं विश्वमूलं
सौम्याग्नेयं वपुरवतु नश्चन्द्रचूडं त्रिनेत्रम्" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकनिःश्वासप्रश्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम् ।

"अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।
मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्वासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥
उच्छ्वासैरेव निःश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥
नाभेरुच्छ्वासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।
षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट् प्राणा नाडिका मता ॥
षष्टिनाड्या ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ॥
जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम् ।
उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनम् ॥
विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी" ॥

अन्यच्चापि ।

"षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा" ॥*॥

सन्ध्यावन्दनहीना । इति महाभारतम् ॥

अजभक्षः, पुं (अजानां भक्षः खाद्यं षष्ठीतत्पुरुषः । भक्ष + कर्म्मणि घञ् ।) वर्व्वूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं, (अजः छागः यज्ञे मीढः सिक्तो येन स तद्देशाधिपः अजमीढ + अण् संज्ञापूर्व्वकवृद्धेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः ।) राजा युधिष्ठिरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः सा) यवानिका । तत्पर्य्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्मदर्भा ३ यवानिका ४ । इत्यमरः । यमानी द्विविधा ।
एका चैवयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता । अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयोरपीति सुभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदादिद्वयं वनयमान्याः । ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः । उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृतचैवयमानिकेति । यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च रत्नमाला ॥ इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वनयमानी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । खराश्वा २ वस्तमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६ हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शिखिमोदा १० मोदाढ्या ११ वह्निदीपिका १२ ब्रह्मकोशी १३ विशाखी १४ हयगन्धा १५ उग्रगन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ विशल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफवायुशूलाध्मानारुचिजठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमानी । यथा,—

"अजमोदा खराश्वा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तकः ॥
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ॥
नेत्रामयकृमिच्छर्द्दिहिक्काबस्तिरुजो हरेत्" ॥*॥

अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः ।

"पारसीययवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् पाचनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या । मुद + णिच् ण्वुल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका षष्ठीतत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकम् ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्य्ये च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नञ्समासः ।) पराजयः । यथा,—
"सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" ।
इति भगवद्गीता ॥ राढ़देशप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि + कर्म्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः ।) विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्यः, त्रि, (जेतुमशक्यः जि + कर्म्मणि "क्षय्य जय्यौ शक्यार्थे इति यत्" न जय्यः नञ्समासः ।) जेतुमशक्यः । अजेयः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा रघुवंशे,—"राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः" ।)

अजरः, त्रि, (जॄ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्, नास्ति जरा जीर्णावस्था यस्य सः) जरारहितः । वार्द्धक्यशून्यः । यथा,—
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्" ।
इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा ।) जीर्णफञ्जीलता । वृद्धदारकप्रभेदः । गृहकन्या । घृतकुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजर्य्यं, क्ली, (न जीर्य्यति जॄ + कर्त्तरि अजर्य्यं सङ्गतमिति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमार्य्येण रामाजर्य्यं कुरुतमिति भट्टिः) सङ्गतम् । सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अजरार्हे त्रि ॥ (यथा रघुवंशे,—
"मृगराजय्य जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध" ।)

अजलम्बनं, क्ली, (अज इव लम्ब्यते कृष्णवर्णत्वात् ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्म्मणि ल्युट्) स्रोतोञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न्] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मञ्जरी यस्य सः) वृक्षविशेषः । शूकशिम्बा । शूयाशिम्बी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शिखी २ केशी ३ मञ्जकेशा ४ अग्रपर्णी ५ । इति रत्नमाला ॥

अजशृङ्गी, स्त्री, (अजस्य छागस्य शृङ्गमिव फलं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) वृक्षविशेषः । माड़रशिङ्गी मेढ़ाशिङ्गी । इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३ चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्व्वी ६ नेत्रौषधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेषशृङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२ तिक्तदुग्धा १३ पुत्रशृङ्गी १४ कर्णिका १५ । अस्याः गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शःशूलशोथश्वासहृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितकारित्वञ्च ॥ तत्फलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं । हृद्यत्वं । लवणास्त्ररसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते,—
"अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह ।
एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहृत्" ॥

अजस्रं, क्ली, (नञ् + जस् + नमिकम्पिस्म्यजस इत्यादिना र नञ्समासः) निरन्तरम् । सततम् । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे, "अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे" ।)

अजहत्स्वार्था, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो यां वृत्तिं यद्वा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा ।) लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्वीयार्थात्यागिनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥

अजहल्लिङ्गः, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यद्वा न जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति ।) विशेष्यभूतोऽपि स्वलिङ्गात्यागी शब्दः । इति व्याकरणम् ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शूकान्, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारि वेद्युदेजिचेति सातिसाहिभ्यश्च इति पाणिनिसूत्रेण शकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः हित्व नञ्तत्, स्त्रियां टाप्) शूकशिम्बी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अत्याज्ये त्रि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते न + जन् + कर्त्तरि ड नञ् समासः । अत्र नञ्शब्दः शिरश्चालने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्निषेधार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां नमाम इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या ।) छागी । इत्यमरः ॥ माया । आद्या शक्तिः । इति पुराणम् ॥ ("अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"—इति श्वेताश्वतरोपनिषद् ॥) ओषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—
"अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा" ।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकान् निद्रापयति यः, जागृ + णिच् जागुरोऽविचिण्ण

मोऽस्तित्र इति शुद्ध तत पश्चाद्वच नञ्समासः ।) भङ्गराजद्रव्ये । इति शब्दरत्नावली ॥ जागरणरहिते त्रि ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीयते अत्युत्कटगन्धतया त्यज्यतेऽसौ अज्+इञ् अजादिभ्यश्च इति कर्म्मणि इञ् । अजेन आजि तृतीया तत् । स्त्रियां वा ङीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजव्यवसायेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ+जीव+पचाद्यच् अजेन आजीवः तृतीयातत्पुरुषः) जावालः । छागोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजात, त्रि, (जन्+कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्समासः ।) अजन्मविशिष्टः । अनुत्पन्नः । यथा, अजातपक्षा इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥ (यथा दायभागे,—
"ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः" ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते,—
"अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्" ।)
(शिवः । काशीपुत्त्रः । शमीकपुत्त्रः ।)(यथा हरिवंशे,
"श्यामपुत्त्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।
अजातशत्रुः शत्रुघ्ना जज्ञे तस्य विशाम्पतेः" ॥)
(विम्बिसारपुत्त्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अजातौल्वलि, पुं, (अजया उपजीवी तौल्वलि मुनिविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च । तुल्वलस्यापत्यं तुल्वल+अत इञिति इञ्) अजोपजीविमुनिविशेषः । इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयसमासे सुपद्मव्याकरणं ॥ तुल्वलस्यापत्यं तौल्वलिः अजोपजीवी चासौ तौल्वलिश्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन भक्ष्यार्थमद्यते भक्ष्यतेऽसौ अद्+कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या षष्ठीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिवलयवत् यथास्थानमारोहिणं नयति प्रापयति । आ+नी+कृत्यल्युटो बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । आजन्याने कुलीनाश्वाधावाप्सरसि हये इति मेदिनी) उत्तमघोटकः । तत्पर्य्यायः । हयोत्तमः २ वाताश्वः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आजानेयः ४ कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजान्त्री, स्त्री, (अजस्य अन्त्रमिव देहमन्त्रमिव फलं [illegible] गौरादित्वात् ङीष्) क्षुद्रविदारी । [illegible] इति भाषा तत्पर्य्यायः । नीलवृक्षा २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ छगलान्त्री ६ अन्तःकोटरपुष्पी ७ । इति रत्नमाला ॥ वृक्षादनी । वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, त्रि, (अजानां पालकः रक्षकः षष्ठीतत्पुरुषः) अजाजीवी । छागरक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः । जि+कर्म्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजितः ऐश्वर्य्येण । "वेधाः शार्ङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणोऽच्युतः" इति सहस्रनाम पर्य्याये ।) विष्णुः । बुद्धः । तीर्थङ्करजैनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, क्ली, (अजति धूल्यादि आवृणोति यत् अज्+कर्त्तरि इनन् बाहुल्यात् अजेर्व्यघञपोश्च इति नवी आदेशः) (अथाजिनं शोणितविन्दुवर्षि चेति कुमारसम्भवे) चर्म्म । ब्रह्मचार्य्यादिधार्य्यकृष्णसारादित्वक् । इत्यमरः ॥ जिनभिन्ने वाच्यलिङ्गं ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म्म पत्रं पक्षो यस्याः सा) चर्म्मचटिका । चामचिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतूका ३ । इति तट्टीका ।

अजिनपत्री, स्त्री, (अजिनं चर्म्म पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीष्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्म्मणां योनिः आकरः षष्ठीतत्पुरुषः । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, क्ली, (अजन्ति गच्छन्ति सरति यत्र अज+अधिकरणे किरच् । उठान इति भाषा । अजति गच्छति यः इति वायुः । अजति गच्छति क्षणभङ्गुरमिति यावत् इति शरीरः । अजन्ति इन्द्रियाणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विषयः ।) चत्वरं । (यथा विष्णुपुराणे,—
"पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे" ।)
वायुः । शरीरः । मण्डूकः । विषयः । इति मेदिनी ॥

अजिह्मं, त्रि, (जिह्मि वक्रतायां जिह्मि+मक् न जिह्मं नञ्समासः) अवक्रः । सरलः । इत्यमरः ॥ भेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां" ।)

अजिह्मगः, पुं, (अजिह्मं सरलं गच्छति यः अजिह्म+गम्+ड उपपदसमासः) बाणः । इत्यमरः ॥ अवक्रगे वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—
"ते तस्य कायं निर्भिद्य रक्तपुङ्खा अजिह्मगाः ।
निष्पेतुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥
स एविद्ध तयोर्गात्रे बभूवांशुमन्मतं ।
मार्गिमिंश न चाबन्धमपि दृष्टमजिह्मगैः" ।)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते त्रि ॥

अजीर्णं, क्ली, (जॄ+क्त, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः । तत्पर्य्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्वमिः ३ पक्तानाशः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथाजीर्णस्य विप्रकृष्टं निदानमाह । अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ सन्धारणात् उद्गातमूत्रपुरीषादीनां । स्वप्नविपर्य्ययात् दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात् । लघु चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥*॥ अन्यच्च ।

"ईर्षाभयक्रोधपरिप्लुतेन
लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति" ॥

परिप्लुतेन व्याप्तेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनविशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णञ्च बहुव्याधीनां कारणमित्याह ।
"अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि" ॥
अनात्मवन्तः अबुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विसूच्यादेः । मूलं कारणं ॥*॥ अन्यच्च ।
"प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति" ॥
तद्विनाशाद्विनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसंघात इत्यर्थः । यद्वा तत् अजीर्णं नाशात् भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्त्तते इत्यर्थः ॥*॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।
"ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मारुतमूढता ।
विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं" ॥
मारुतमूढता वायोरवरोधः । विबन्धः मलाप्रवृत्तिः ॥*॥ समिश्रकारणे संहितानजीर्णस्य भेदानाह ।
"आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः" ।
त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः ।
"अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः" ॥
केचित् सुश्रुतादयः । रसशेषतः भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पच्यते । भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स पाचकः स रसशेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं रसामाजीर्णं ॥*॥ रसामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं मधुरत्वागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषस्तु भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स पाचकः इति भेदः । अजीर्णं पचनं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च । निर्दोषं गौरवभ्रमशूलादिदोषात्मकं । दिनपाकि च आहारोऽशेषाभेदे पाकं यातीति स्वभावः । यत्तु सायङ्कालभुक्तादिदोषादिनान्तरे पाकं याति तद्दिनपाकि । अतएव यामसध्ये न भोक्तव्यमिति वचः,—
"वर्द्धन्ति षष्ठं पाजीर्णं प्राहुत प्रतिवासरं" ।
प्राहुत अविचारतः । प्रतिवासरं प्रतिदिनमपि । शुद्धं यावदजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते । इतर्दमिवालस्य प्रदोषं पाकार्थं कालमार्गहृद-

प्रियशब्दादिसेवनादिक । न चाप्याहारस्य निषेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यतीति वचनेन सायमाशस्यावश्य कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥ आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

"तत्रामे गुरुतोत्क्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटग
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्ध प्रवर्त्तते" ॥

गुरुता उदराद्दयो । उत्क्लेश उपस्थितं वमनमिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटक । अविदग्ध अनम्लो निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

"विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छापित्ताच्च विविधा रुज ।
उद्गारश्च सधूमाम्ल स्वेदो दाहश्च जायते" ॥

विविधा रुज चोषचोषदाहादय ॥*॥ विष्टब्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

"विष्टब्धे शूलमाध्मान विविधा वातवेदना ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडन" ॥

वातवेदना तोदभेदादय ॥ स्तम्भो गात्राणा । मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,

"रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे" ॥*॥

एतस्य उपद्रवानाह,—

"मूर्च्छा प्रलापो वमथु प्रसेक सादन भ्रम ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृतिर्वा रसशेषत" ॥*॥

अतिशयितेभ्य आमाद्यजीर्णेभ्यो विसूच्यादिरोगानाह,—

"आम विदग्ध विष्टब्धमित्यजीर्ण यदीरित ।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका" ॥

नात्र यथासङ्ख्य तदा विष्टब्धाद्विलम्बिका भवितु मर्हति । सा च कफवाताभ्या भवतीत्येकैकतोऽजीर्णादिसूच्यादित्रयोत्पत्ति ॥*॥ विसूच्यादिनिरुक्तिमाह,—

"सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्सन्तिष्ठतेऽनिल ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते" ॥*॥

विसूच्या निदानमाह,—

"न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपा" ॥

विदितागमा ज्ञातायुर्वेदा ॥*॥ विसूच्या लक्षणमाह,—

"मूर्च्छातिसारौ वमथु पिपासा
शूल भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहा ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्या शिरसश्च भेद" ॥

उद्वेष्टन हस्तपादयो । शिरसो भेद शिर शूल ॥ विसूच्या उपद्रवानाह,—

"निद्रानाशोऽरति कम्पो मूत्राघातो विसञ्ज्ञता ।
अमी उपद्रवा घोरा विसूच्या पञ्च दारुणा" ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादय उपद्रवा सर्व्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः । विसूच्या पञ्च दारुणा विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा दारुणा प्राणभयङ्कराः ॥*॥ अलसक लक्षणमाह,—

"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थ प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥
वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थ भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु" ॥

आनह्यते आध्मायते । प्रताम्येत् ग्लायति । परिकूजति आर्त्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन निरुद्धो मारुत उपरि धावति हृदयकण्ठादिक गच्छतीत्यर्थ । काश्यपस्त्वाह,—

"नाधो याति न चाप्यूर्द्ध्वमाहारो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलस स्मृत" ॥

विसूच्यलसयोररिष्टमाह,—

"य श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसञ्ज्ञ
छर्द्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्र ।
क्षामस्वर सर्व्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नर सोऽपुनरागमाय" ॥

सर्व्वविमुक्तसन्धि सर्व्वे विमुक्ता शिथिलीभूता सन्धयो यस्य स ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण माह,—

"दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्या
प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यत्र ।
विलम्बिका ता भृशदुश्चिकित्स्या-
माचक्षते शास्त्रविद पुराणा" ॥

भृशदुश्चिकित्स्या प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इयमसाध्येति जेज्जट ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य लक्षणमाह,—

"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचित ।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षण" ॥*॥

अथ चिकित्सा,—

"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥
गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्या
पथ्या तृतीयामथ दाडिम वा ।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्च्चो विबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥
व्योष दन्ती त्रिवृच्चित्र श्यामामूल विचूर्णित ।
तच्चूर्ण गुडसमिश्र भक्षयेत् प्रातरुत्थित ॥
एतद्गुडाष्टक नाम बलवर्णाग्निवर्द्धन ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्न प्लीहपाण्डवामयापहम् ॥

सर्व्वचूर्णसमो गुडो देय । केचित्तु द्विगुण गुड दत्त्वा गुटिका कुर्व्वन्ति । रेचकोऽय योग । गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चाम्लतक्रेण । सप्ताहादग्निकर पाण्डुरोगनाशन परम ॥ औषधमित्यध्याहार्य्य,—

"तत्रामे वमन कार्य्य विदग्धे लङ्घन हित ।
विष्टब्धे स्वेदन शस्त रसशेषे शयीत च ॥
वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्धवचाकल्क पीत्वा वा शिशिराम्भसा ॥

जलमत्र शरावमाह । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धव कर्षार्द्धमित । द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन । "कणादिकल्क वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते" इत्यनेनान्वय ॥*॥

"धान्यनागरसिद्ध वा तोय दद्याद्विचक्षण ।
आमाजीर्णप्रशमन शूलघ्न वस्तिशोधन ॥
भवेद् यदि प्रातरजीर्णशङ्का
सदाभया नागरसैन्धवाभ्या ।
विचूर्णिता शीतजलेन भुक्ता
भुक्तामशङ्को मितमन्नकाले ॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्र
दंदह्यते हृच्च गलश्च यस्य ।
द्राक्षा सिताभाक्षिकसम्प्रयुक्ता
लिह्वाभया चातिसुख लभेत ॥
त्रिकटुकमजमोदा सैन्धव जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभाग ।
प्रथमकवलभुक्त सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठरेऽग्नि वातरोगाश्च हन्ति" ॥

अजमोदात्र यवानी । अन्त समार्द्धकालात् । जीरके द्वे शुक्ल कृष्णञ्च । धरणमत्र मान । तेन समधरण धृताना तुल्यमान गृहीताना शुण्ठ्यादीना भागा सप्त । तत्राष्टमो भागो हिङ्गुन । हिङ्ग्वष्टकम् ॥*॥

"शुद्ध सूतं गन्धकञ्च पलमान पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरञ्चिपल स्मृत ॥
कृष्णा च मरिच तद्वत् सिन्धूत्थ त्रिपल मत ।
चतुष्पला च विजया मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवै ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुन पुन ।
अजीर्णारिरय प्रोक्त सद्यो दीपनपाचन ॥
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्य पाचयेद्रेचयेदपि ।

अजीर्णारि ॥*॥

"द्वौ क्षारौ चित्रक पाठा करञ्ज लवणानि च ।
सूक्ष्मैलापत्रक भार्गी कृमिघ्न हिङ्गु पौष्कर ॥
शटी दार्व्वी त्रिवृन्मुस्त वचा चेन्द्रयवास्तथा ।
दध्याम्ल जीरक धात्री श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥
अम्लवेतसमम्लीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हपुषारग्वध सम ॥
तिलमुष्ककशिग्रूणा कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्त गोमूत्रसेचितं ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्दिवसत्रय ॥
दिनत्रयन्तु शुक्तेन तथार्द्रकरसेन च ।
अत्यग्निकारक चूर्ण प्रदीप्ताग्निसमप्रभ ॥
उपयुक्त विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च प्लीहान गुदजानि च ॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्ठीला वातशोणित ।
प्रणुदत्युल्बणान्दोषान्मन्दमग्नि प्रदीपयेत् ॥

द्वौ क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च । दध्याम्ल विषाम्लिका इति लोके । श्रेयसी हरीतकी । उपकुञ्चिका मगरैला । अम्लवेतसाभावे चुक्र दातव्य । श्यामा सारिवा । मुष्कक मोष इति लोके । कोकिलाक्ष कोइलिया इति लोके । वृहदग्निमुखचूर्ण ॥*॥

"सुधार्कचित्रकैरण्डवरुण सपुनर्नव ।
तिलापामार्गकदलीपलाश तित्तिडी तथा ॥
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्थ भस्माखिलञ्च तत् ।
जलाढके विपक्वाय यावत् पादावशेषित ॥
सुप्रसन्न विनि स्राव्य लवणप्रस्थसयुत ।
पक्व निर्धूमकठिन सूक्ष्मचूर्णीकृत पुन ॥
यवानीजीरकव्योषस्थूलजीरकहिङ्गुभि ।

पृथगर्द्धपलैरेभिश्चूर्णितैस्तत् विमिश्रयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिवेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
तस्मिन् जीर्णेऽन्नमश्नीयाद्यूषैर्जाङ्गलजै रसैः ।
ईषदम्लैः सलवणैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ॥
एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शस्तं हि तक्रं वा भोजनं हितं ॥
मन्दाग्न्यजीर्णविकारेषु वातश्लेष्मामयेषु च ।
सर्व्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥
अश्मर्य्यां शर्करायाश्च विण्मूत्रानिलरोगिषु ।
वैश्वानरक्षारः ॥ * ॥
"सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
सौवर्च्चलं पञ्चकर्षं विडसैन्धवधान्यकं ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
तालीशं केशरं चव्यमम्लवेतसकं तथा ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकं ॥
दाडिमं स्यात्त्वचुः कर्षे त्वगेले चार्द्धकर्षके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्व्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
भक्षयेच्छाणमानं तत्तक्रमस्तुकाञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयं ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धञ्च भगन्दरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषञ्च हृद्रुजं ॥
अश्मरीं शर्करास्वापि पाण्डुरोगं कृमीनपि ।
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
हिताय सर्व्वलोकानां भास्करेणैतदीरितं ।
हन्यात् सर्व्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येके कुर्व्वन्ति" ॥
अथ दाडिमस्य वीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥*॥ सैन्धवं समूलमगधा चव्यानलनागरं पथ्या । क्रमवृद्धि मग्निवृद्धौ वड़वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं ॥*॥ पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वाग्निभिः सितातुल्यैः । वडवानल इव जरयति वह्वगुर्व्वपि भोजनं चूर्णं द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥
"एलालवङ्गनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुः पञ्च षडुत्तरं ॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं" ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
"इन्द्रासनं सप्तपलं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
पलत्रयं त्र्यूषणस्य सितायाश्च चतुःपलं ॥
अमृता शतपुष्पी च तथा कृष्णापराजिता ।
आसां चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावयेदेकतः सर्व्वं भृङ्गराजरसेन तु ।
स्वभाविकमिदं चूर्णं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥
विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां मन्दाग्निः सहसा नरः ।
मुच्यते ग्रहणीरोगात् गुदरोगात् सजाठरात् ॥
मेहं कुष्ठञ्च वीसर्पं वातरोगान् सशोणितान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्व्वकामिकं ॥
रोगानीकप्रशान्त्यर्थं मुनिभिः परिकीर्त्तितं ।
अस्याभ्यासात् बलं वीर्य्यं पुष्टिदृष्टियशस्तथा ॥

त्रिसन्ध्याद्यप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालामुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णे रसाः,—
"द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदं ।
मृतं लौहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
सच्चूर्ण्य सर्व्वं समिश्र्य द्रावयित्वाग्नियोगतः ।
सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पश्चाङ्कुलटले क्षिपेत् ॥
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्व्वं लौहपात्रे निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥
चुल्ल्यां निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वह्निना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्यया शनैः ॥
भृष्टटङ्कनचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्द्धेन विडेन च ॥
भावयेत् सप्तकृत्वस्तत्पणकाम्लजलेन च ।
ततः संशोष्य सपिध्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय वङ्गमासाग्निने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिवेत्तक्रं ससैन्धवं ॥
अतीवगुरु यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्व्वं जीर्य्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
शूलं गुल्मञ्च विष्टम्भं प्लीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः" ॥
क्रव्यादो रसोऽजीर्णे ॥*॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रसरत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
"क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिग्रुजा जटा ॥
एतत् सर्व्वं जयाशिग्रुवह्निमार्कवजैर्द्रवैः ।
भावयेत्त्रिदिनं घर्म्मे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
सप्तधार्द्रद्रवैर्घृष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरं ॥
हन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमग्निमार्दवं ।
श्लेष्महृच्छ्वासवमनमालस्यमरुचिं ज्वरात्" ॥
पञ्चकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरं । जयाच विजया । मार्कवो भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे । आर्द्रमार्द्रकं । निष्कः टङ्कः । ज्वालानलो रसोऽजीर्णे ॥*॥ रसप्रदीपे,—
"टङ्कणं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विषात् ।
कपर्द्दः स्वर्जिकाक्षारो मागधी विश्वभेषजं ॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणं ।
जम्बीराम्लैर्द्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥
विसूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये" ।
क्षारीयवक्षारः । अग्निकुमारो रसो विसूच्याद्यजीर्णे ॥*॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"शुद्धसूतं गन्धकञ्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धूत्थं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ * ॥
"पारदामृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितं ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
सङ्ग्रहग्रहणि कुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चणकानुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥
पारभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धकभाग १ मरिचभाग ८ जायफलभाग २ । रामवाणरसोऽजीर्णे ॥ * ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"पलं त्रिक्षाराः पलपरिमितं पञ्चलवणं द्वयं सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बुफलरसैः । ततस्तं तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेदारान् सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाणं कटुकत्रयञ्च पलार्द्धमानेन च हिङ्गुभागः । विषं पलद्वादशभागयुक्तं तावान्रसो गन्धक एष चोक्तः —
"बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्व्वदा सा स्यात् सर्व्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
सर्व्वोदरेषु शूलेषु विसूच्या विविधेषु च ।
अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता" ॥
शङ्खवटी अजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
"स्नुगर्कचिञ्चापामार्गरम्भातिलपलाशजान् ।
जवणान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
लवणानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
स्वर्जिका च यवक्षारष्टङ्कणं त्रितयं पलं ॥
सर्व्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बूफलरसे प्रस्थसमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वह्नौ प्रताप्य तु ।
वारान्निर्व्वापयेत् सप्त सर्व्वं द्रवति तद्यथा ॥
नागरं त्रिपलं ग्राह्यं मरिचञ्च पलद्वयं ।
पिप्पली पलमाना स्यात् पलार्द्धं भृष्टहिङ्गुनः ॥
ग्रन्थिकं चित्रकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पृथक् कर्षद्वयोन्मितं ॥
रसोगन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला ॥
एतानि कर्षमात्राणि सर्व्वं सच्चूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावार्द्धेन चुक्रेण सनीय वटिकाश्चरेत् ॥
माषप्रमाणा सा वैद्यैर्बृहच्छङ्खवटी स्मृता ॥
सर्व्वाजीर्णप्रशमनी सर्व्वशूलनिवारिणी ।
विसूच्यलसकादीनां सद्यो भवति नाशिनी" ॥
बृहच्छङ्खवटिका अजीर्णे ॥ * ॥
"टङ्कणकणामृतानां सहिङ्गुलानां समभागाः ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बुनीरैर्व्वटी कार्य्या ॥
वटिका कलायसदृशीमेकां द्वे वा समश्नीयात् ।

सत्वरमजीर्णशान्त्यै वह्नेर्वृद्ध्यै कफध्वस्त्यै” ॥
अजीर्णकण्टको रसः ॥ * ॥
“जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विसूचिकाम् ।
सतैलं कारवेल्लाम्बु विधुनोति विसूचिकाम् ॥
नागमूलस्य निष्क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विसूचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
बिल्वनागरनिःक्वाथो हन्याच्छर्द्दिविसूचिकाम् ।
बिल्वनागरकैडर्य्यक्वाथस्तदधिको गुणैः” ॥
कैडर्य्यं कट्फलम्,—
“व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुटिका हतास्रा
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन” ॥
मातुलुङ्गी मधुकर्कटी । अनुभूतमिदम्,—
“अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद् घ्नन्ति सूचिकाम् ॥
विसूच्यामतिवृद्धायां तप्तं दधिसमं जलम् ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठै-
रम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।
उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं
तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि” ॥
त्वक्तैलम् ॥ * ॥
“कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैलं तु संयुतम् ।
विसूच्यां मर्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणम्” ॥
कुष्ठतैलम् ॥ * ॥
“पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं भद्रं भद्रघनस्य वा ॥ * ॥
उत्क्लेशलक्षणम्,—
“उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितम् ।
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेदिति ॥
सरुग्वानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः” ॥
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कम् ॥ * ॥
“तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं
सक्षारमार्त्तिं जठरे निहन्यात् ।
स्वेदो घटैर्व्वा बहुबाष्पपूर्णै-
रुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥
विषम्विकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।
अतएवैतयोरुक्ता पृथक् नेह चिकित्सितम् ॥
तद्भुक्तक गुरुस्निग्धसान्द्रमन्दहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्ति पित्तश्लेष्म विरेचनैः ॥
अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पींषि ।
संसेवेत यवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ।
असकृत् पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥
शमाग्निवृद्धिपक्वाञ्च पयोदध्यादिरेचनम् ॥
यत् किञ्चित् मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् ।
सर्व्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा” ॥
सिततण्डुलं सितकमलं छागीक्षीरेण पायसं सिद्धं । भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादशदिवसाद्बुभुक्षितो भवेत् ॥*॥ अथ विशिष्टद्रव्याजीर्णे विशिष्टपाचनद्रव्यमाह,—

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।
नारिकेलफलतालवीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
भारमञ्जनि हरीतकी हिता ॥
मधूकमालूरकपादनानां
मरुषखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्दवीजं
घृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयम् ॥
खर्ज्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्त
विश्वौषधं कुस्तं च भद्रमुस्तम् ।
यष्ट्याह्वयोधिदुफलेषु शीतं
शस्तं तथा वार्ग्युचितं प्रणीतम् ॥
तण्डुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कणायुतम् ।
मण्डिका दधिजलेन जीर्य्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्य्यते” ॥
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्य्यते कथ्यते ।
“गोधूममाषहरिमन्थसतीलमुद्ग-
पाको भवेत् झटिति मातुलपुष्पकेण ।
खण्डञ्च खण्डयति माषभवं त्वजीर्णं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णम्” ॥
मातुलपुष्पकं धत्तूरफलम् ।—
“कङ्गुश्यामाकनीवारा कुलत्थश्चाविलम्बितम् ।
दध्नो जलेन जीर्य्यन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि लशुनान् सैन्धवं पचेत् ।
माषेण्डरी निम्बमूलं पायसं मुद्गयूषकम्” ॥
वटीवेशवाराल्लवङ्गेन फेणीश्रम पर्पटं शिग्रुवीजेन याति । कणामूलतो लड्डुकापूपशष्कुलीविपाको भवेच्छष्कुली मण्डयोश्च ॥ वेशवार वेगर इति लोके । तद् यथा ।—
“स्विन्नो निरस्थिः पिशितं सवङ्गकैला-
धान्याकजीरार्द्रकनागराणि ।
अम्लोषणं सैन्धवपूर्णमन्नं
यथोचितं संस्कृतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥
शष्टा शष्टकं पानकविशेषः । मण्डः माण्डे इति लोके ।—
“किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांस
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्य परिपाकमेति ॥
आममाम्रफलं मीने तद्वीजं पिशिते हितम् ।
कूर्म्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ
कपिञ्जलानां पिशितानि भुक्त्वा ।
काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥
कपोतो धवलः पाण्डुः ।
“शाकानि सर्व्वाण्यपि यान्ति
पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
मधूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारक्वथितेन पाकः” ॥
मधूकं पेचूक इति लोके । गायत्री खदिरः ।
“पलाशिकाकेमुककारवेल्ली-
वार्त्ताकुवशाण्डुरमूलकानाम् ॥
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता” ॥
मेघरवं चवराई इति लोके ।—
“विपच्यते शूरणकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्य्यति कोरदूषात्
कसेरुपाकं किल नागरेण ॥
लवणं तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्रसात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकात् ॥
क्षीरं जीर्य्यति तक्रेण तद्रव्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन वा दधि” ॥
मण्डकं माण्डे इति लोके,—
“रसाला जीर्य्यति व्योषात् खण्डं नागरमद्यकात् ।
सिता नागरमुस्तेन वधेद्वुस्त्वार्द्रकारसात् ।
जराग्निरागैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रणीतम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथाम्लैः” ॥
इरा मदिरा ।
“तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्या
तत्र क्षौमं मद्ययुक्तं विशेषात्” ॥
तत्र तोयाजीर्णे । इति जठराग्निविकाराजीर्णविसूचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भावप्रकाशः ॥
अजीव, त्रि, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स बहुव्रीहिः) मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञ्यनिरिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकरणिः । शापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति मुग्धबोधः ॥
अजुगुप्सितः, त्रि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सितः नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—
“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्देवपूर्व्वकम्” ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०९ श्लोकः ॥
अजेयः, त्रि, (न जेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्व्वक जिधातोः कर्म्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अजयनीयः । यथा ।—
“अजेयस्त्वञ्च संग्रामे ममापि हि भविष्यति” ।
इति स्कान्दे काशीखण्डे २३ अध्यायः ।
अज्येष्ठवृत्तिः, पुं, (ज्येष्ठस्य वृत्तिः आचरणं षष्ठीतत्पुरुषः नास्ति ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठाचरणं यस्य स बहुव्रीहिः) ज्येष्ठवृत्तिरहितः । भ्रातृषु पितृवद्वर्त्तनाभाववान् । यथा,—

"यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत्" ॥
इति मानवे ९ अध्याये ११० श्लोकः ॥
यो ज्येष्ठोऽनुजेषु पितृवद्वर्त्तते स पितेव मातेव आगर्हणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुलादिवदर्चनीयः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

अजैकपात्, [द्] पुं, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य स बहुव्रीहिः अलोपः) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (हरिवंशे,—
"अजैकपादहिर्ब्रध्नः त्वष्टा रुद्रश्च भारत ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः " ॥)

अजैकपाद, पुं, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य स विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ छन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे चन्द्रकलापप्रस्तावे अजएकपादिति ॥ (यथा भारते ।—
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्मृताः ")

अज्जुका, स्त्री, (अर्ज्जयति नायकादर्थमुपार्ज्जयति या अर्ज्जि + समिकः स इति वाहुलकादुकन् रस्य जः) नाट्योक्तौ वेश्या । इत्यमरः ॥ (एसा अज्जुआ हि च एन किन्पि आलिहन्ती चिट्ठदि मृच्छकटिके ।)

अज्झटा, स्त्री, (करट इतिवत् उज्झति सर्व्वदोषान् नाशयति या उज्झ + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप् पृषोदरादित्वात् उकारस्य अः । यद्वा, अदव्ययमाश्चर्य्ये अत् आश्चर्य्यकारी झटः सङ्घातोऽस्याः । अत्ति क्षिप्रं झटति झटसंघाते अच् । टाप् । अयासौ झटा च वा ॥
("अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।
चक्षुष्यं सर्व्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम्" ॥
इति सुश्रुते ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥

अज्झल, क्ली, उज्झति अस्त्रं वारयति या उज्झ + कर्त्तरि अलच् पृषोदरादित्वात् उकारस्य अकारः) फलकः । ढाल इति ख्यातः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, अङ्गारः, कोकिलः ।)

अज्ञः, त्रि, (ज्ञा + कर्त्तरि कः नञ् नञ्समासः ।) जडः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—
"अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदः" ॥
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽप्यचोऽफलः ।
इदं शरणमज्ञानां ।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥")

अज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट् न ज्ञानं नञ्समासः) विरुद्धज्ञानं । तत्पर्य्यायः । अविद्या २ अहम्मतिः ३ । इत्यमरः ॥ सृष्टिकाले ब्रह्मा प्रथमं पञ्चप्रकारमज्ञानं ससर्ज । यथा । तमः १ मोहः २ महामोहः ३ तामिस्रं ४ अन्धतामिस्रं ५ । इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनिर्व्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते त्रि ॥ (यथा मनुः—
अज्ञानात् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं ।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥)

अञ्चति, पुं, (अञ्चति गच्छति यः अञ्च + कर्त्तरि अति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्चल, पुं, (अञ्चति प्रान्तभागं गच्छति अञ्च + अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । आँचल इति भाषा । इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—
"ऊरू कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति" ॥

अञ्चित, त्रि, (अञ्च + कर्म्मणि क्तः नाञ्चेः पूजायामिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे ।—
"उभावलमञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्यां ॥)

अञ्चितभ्रूः, स्त्री, (अञ्चिते उत्कृष्टे भ्रुवौ यस्याः सा बहुव्रीहिः) सुन्दरभ्रूयुक्तनारी । इति स्त्रीपर्य्याये राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जनं, क्ली, (अनज् + भावे ल्युट्, कज्जले तु गम्यमाने करणे ल्युट्) म्रक्षणं । गमनं । व्यक्तीकरणं । इत्यनट् प्रत्ययान्तानजधातवः । कज्जलं । तत्तु षड्विधं । यथा,—
"सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दर्व्विका नीलमेघश्च अञ्जनानि भवन्ति षट्" ॥
तल्लक्षणानि यथा"—
"स्वदूमन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसं ॥
दृष्ट्वा निगाह्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन तान्यादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्व्विकाञ्जनं ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
आप्नुवन्ति महातोषं षड्भिरेभिः सदाञ्जनैः ॥
विधवा नाञ्जनं कुर्य्यात् महामायार्थमुत्तमं ।
नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाहृतं ॥
न मृत्पात्रे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनं ।
न पूजाफलमाप्नोति मृत्पात्रविहिताञ्जनैः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनं ।
तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः" ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणाः । तारायां मैल्यकारित्वं । निर्म्मलचन्द्रतुल्यनिराकुलदृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीराञ्जनं । रसाञ्जनं । अक्तिः । मसी । इति हेमचन्द्रः ॥ अभिः इति विश्वः ॥ आलङ्कारिकभाषया व्यञ्जनाख्यवृत्तिः । यथा,—
"अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनं ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥

अञ्जनः, पुं, (अनक्ति प्रतीच्यां दिशि रक्षकत्वेन प्रकाशते यः अनज् + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्हस्ती । अञ्जयति रवेणं शुभाशुभे सूचयति अनज् + णिच् + ल्युट्) जेष्ठी । जेठी इति भाषा । इति विश्वमेदिन्यौ, (दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनं । विरेकाद्दुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ इति आगमः) ।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोयस्याः सा बहुव्रीहिः स्त्रियां ङीप् यत्संयोगेन केशस्य श्यामता भवेत्) हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अञ्जना, स्त्री, (अनक्ति स्वकान्त्या शोभते अनज् + युच् कर्त्तरि) वानरीविशेषः । सा च हनूमन्माता । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
"अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।
अभिशापप्रभवाज्जाता पुनश्च दिवि चारिणी" ॥)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् कज्जलादधिका श्यामावर्णा) अञ्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृष्णवर्णत्वात् अञ्जन + मतुप् स्त्रियां ङीप्) मतौ च बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीकनामदिग्गजभार्य्या । इत्यमरः ॥

अञ्जनिका, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् वर्णोविद्यतेऽस्याः सा अञ्जन + अर्शआद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः ।) ज्येष्ठीविशेषः आँजनाइ इति । आञ्जिना इति च भाषा तत्पर्य्यायः । अञ्जनाधिका २ हालिनी ३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रमूषिका । इति जटाधरः ॥

अञ्जनी, स्त्री, (अनक्ति चन्दनकुङ्कुमादिभिः शोभते अनज् + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) लेप्यनारी । चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कटुकाच्च । कालाञ्जनीच्च । इति राजनिर्घण्टः ।

अञ्जलि, पुं, (अनज् + अलि अवयाञ्जलिपुटमेयमिति वेणीसंहारनाटके) हस्तसम्पुटः । आँजला इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । न प्रभाते त्वयेच्छामि निशि नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं रचितोऽञ्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि + स्वार्थे कः) बालमूषिका । इति जटाधरः ॥ अञ्जनिका । इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जले कारिका) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जस, त्रि, (अञ्ज + असच्) अवक्रः । ऋजुः ॥ इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसा, अ, (अञ्जं गतिं विलम्बम्वा स्यति नाशयति अञ्ज + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं, यथार्थं, प्रकृतं, इत्यमरः । (यथामनुः,—
"आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुं ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतं" ॥)

अञ्जिः, पुं, (अनज् + इन् । तिलकादिचिह्नम्) प्रेषणिकः । प्रेरकः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जिष्ठः, पुं, (अनक्ति स्वतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अञ्ज + इरु ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जीरं, स्त्री, (अञ्ज + भावे इन् स्त्रियां वा ङीप् अञ्जीम् अभिकारित्वादि गुणं राति ददाति अञ्जी आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अञ्ज + ईरन्) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आँजिर + इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मञ्जुलः २ काकोदुम्बरिकाफलं ३ । अस्य गुणाः । शीतलत्वं । स्वादुत्वं । गुरुत्वं । वायुपित्तरक्तशमित्वं । मूर्च्छातृट्पीडाकफमुखवैरस्यनाशित्वं । अग्निकारित्वञ्च । तद्वज्जीरं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥

अटनं, स्त्री, (अट् + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्व्वजलमधीश्वरत्वमगमत् त्वा माच भिक्षाटनं । इति घटकर्परः ॥)

अटनि, स्त्री, (अटति तथा गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अनि) धनुरग्रभागः । धनुकेर डगा इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥

अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियाम्बा ङीप्) अटनिः । धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते । ध्वनदगुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलं)॥

अटरुषः, पु, मतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥

अटरूषः, पु, (अटति मृत्युग्रासे पतत्यनेन अट + घञर्थे कः । अटं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति रुष + कर्त्तरि कः । अथवा रुष् + कर्म्मणि कः अटस्य रूषो वा षष्ठीतत्पुरुषः । वासकः काम नाशक इति वैद्यके) वासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अटविः, स्त्री, (अटति वार्द्धक्ये गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अविः पञ्चाशति वनं व्रजेदिति ।) वनं । इति रायमुकुटः ॥

अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रियां ङीप्) वनं । इत्यमरः । (यथा रामायणे । आनर्त्तांश्चैव मार्गांश्च कान्ताराण्यटवीस्तथा)॥

अटा, स्त्री, (अट् + भावे अङ् ततष्टाप्) पर्य्यटनं । भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकण्ठश्च ॥

अटाट्या, स्त्री, (पौनःपुन्येन अटनं भ्रमणम् अट् + सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्त्यशूर्ण्वीत्यादिना यङ् + भावे अः । स्त्रियां टाप्) पर्य्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनः पुनर्भ्रमणं । अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ॥) अट्ट कः तीक्ष्णे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टकयान्तः । कः अट्टयति । एकटकार इति रामः ॥ तीक्ष्णमत्यीभावः । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट ङ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । ङ अट्टिट्टिषते दन्त्यवर्गाद्योपधः । ङ अतिट्टिषते । दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । ङ अट्टितिषते खलः राजा । इति दुर्गादासः ॥

अट्टा, स्त्री, (अट्ट + अच्) शुष्का । भक्तं । अन्नं । इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥

अट्टः, पुं, (अट्टते एकं गृहमतिक्रम्य यत्र गृहे गच्छति अट्ट + अधिकरणे घञ्) क्षौमं । इत्यमरः ॥ हर्म्म्यादिगृहं । इति भरतः ॥ प्राकाराग्रस्थितरक्षागृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातगृहविशेषः । इति कोट्टः ॥ प्राकारमध्यस्योपरि ग्रहणं । इति केचित् ॥ हर्म्म्यादिवासकुटिका । इति केचित् ॥ मण्डपोपरि हर्म्म्यगृहं । इति केचित् ॥ प्राकारधारयोर्मध्येऽभ्यन्तरे क्षौमाग्रोऽट्टः । इति भट्टः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥ अट्ट इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टट्ट अ (वीप्सायादिर्व्वचनम् शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वमस्य अट्टट्टहासमशिवं शिवदूती चकार हेति चण्डी) अत्युच्चः । इति जटाधरः ॥

अट्टनं (क्ली) चक्राकारास्त्रं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अट्टहासः, पुं, महाहासः हासः । शब्दयुक्तहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी ननादोच्चैः साट्टहासं मुहुर्म्मुहुः ॥ त्र्यम्बकस्याट्टहासः । मेघदूते)॥

अट्टहासकः, पु, (अट्ट सातिशयं हासकः अतिश्वेत पुष्पत्वात् हास्यकारीव द्वितीयातत् पुरुषः) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अट्टहासी [न्] पु, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालः, पु, (अट्टवत् प्रासादस्येवत् अलति भवति अल + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥

अट्टालकः, पु, (अट्टवत् प्रासादस्येवत् अलति भवति अल + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनगृहं । अट्टालिकोपरि गृहं । तत्पर्य्यायः । क्षौमं २ अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) राजगृहं । तत्पर्य्यायः । नृपागारं २ हर्म्म्यं ३ सौधं ४ धवलागारं ५ । इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अटिलाट्टालिकादिभ्यो देशेभ्य ।)

अट्टालिकाकारः, पु, (अट्टालिका करोति यः अट्टालिका + कृ + अण् उपपद समासः प्रासादकारकः) शूद्रागर्भे चित्रकारौरसजातजातिविशेषः । तस्य कर्म्म गृहनिर्म्माणादि । राज इति थैकर इति च भाषा ।

"कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः ।
बभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः" ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥

अट्या, स्त्री, (अटनम् अट् + भावे क्यप् स्त्रियां टाप् समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्य्यटनं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—

"तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" ।

इति स्मृतिः ॥

अठ इ ङ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्म्मणि) अण्ठ्यते ङ अण्ठते । इति दुर्गादासः ॥

अठ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अठति । इति दुर्गादासः ॥

अड ऋ न व्याप्तौ (स्वादि सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋ वैदिकः । न अड्नोति । इति दुर्गादासः ॥

अड उद्यमे । (भ्वादि सेट् पर ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥

अड्ड अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गतृतीयोपधः । (भ्वादि सेट् पर अड्ड + सन् लट् तिप्) अड्डिड्डिषति । शिपि संयोगान्तलोपे अड्डि । अभियोगः समाधानं । अड्डति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोगः इति गोविन्द भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।

अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अण य ङ जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ङ अण्यते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अणकः, त्रि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः अधमः । इत्यमरः ॥

अणव्यं, क्ली, (अणोः सूक्ष्मस्यन्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + यत्) अणवीनं (अणोः, सूक्ष्मस्यन्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + खञ् तस्य ईन आदिवृद्धिश्च)। अणुधान्योत्पादकक्षेत्रं । इति राय मुकुटः ॥

अणिः, पु, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां वा ङीप्) अक्षाग्रकीलकः । रथचक्राग्रस्थित कीलः । इत्यमरः ॥ अस्त्रिः । सूच्यग्रभागः । सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अणी । आणिः (अणति शब्दायते अण् + इञ्, अणादिभ्यः इति इञ्, आणिः इति वत्)। इत्यमरटीका ॥

अणिमा [न्] पु, (अणु + भावे इमनिच् । अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणुत्वं । सूक्ष्मता । इति व्याकरणं । अष्टविधैश्वर्य्यमध्ये ऐश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्र विचरन्ति केश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति तट्टीका ॥

("अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥
इति आगमः ।)

अणीयः, [स्] त्रि, अतिशयेन अणु अणु + ईयसुन्) अत्यल्पः । अतिसूक्ष्मः । इत्यमरः ॥ (यथा मनु,—
"प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं" ॥)

अणु, त्रि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् । लवलेशकणाणवः इत्यमरः) क्षुद्रः । सूक्ष्मः । इति मेदिनी ॥

अणु, पु, (अण् + उन्) धान्यं । व्रीहिविशेषः । सूक्ष्मधान्यं । चिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः । (यथा मनु । न गृह्णीयात् शुल्कमण्वपि ॥)

अणुकः, त्रि, (अणुप्रकारः अणु + स्थूलादित्वात्

प्रकारार्थे कन्। अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे चीनादिधान्ये) चतुरः। निपुणः। अल्पः। स्तोकः। इति मेदिनी॥

अणुभा, स्त्री, (अणु सूक्ष्मा भा दीप्तिर्य्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणु सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अणुव्रीहिः, पु, (अणु सूक्ष्म व्रीहिः, कर्म्मधारयः, चीनादि।) सूक्ष्मधान्य। तत्पर्य्यायः। प्रसातिका २। इति रत्नमाला॥

अण्ड, क्ली, (अम् संयोगे भावे क्विप् अम संयोग डयन्ते गच्छन्त्यनेन अम्+डी+ करणे ड। पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे। "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः।) पक्ष्यादिप्रादुर्भावककोषः। अण्डा। डिम्। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पेशी २ कोषः ३। इत्यमरः॥ पेशिः ४ कोशः ५ पेशीकोषः ६। इति तट्टीका॥ डिम्बः ७। इति मेदिनी॥ मत्स्यपक्षिकूर्म्माण्डानां गुणाः,—

("नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च।
वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरूण्यण्डानि पक्षिणाम्"॥
इति वैद्यके।)

स्वादुत्व। कटुपाकित्व। रुचिशुक्रकारित्व। वातश्लेष्मनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ मुष्कः। वीर्य्यं। इति विश्वः॥ मृगनाभिः। इति केचित्॥

अण्डक, पु, (अण्ड+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः। इति हेमचन्द्रः॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः सा बहुव्रीहिः, स्त्रियां ङीप्।) अजान्त्रीवृक्षः। नीलराम्ना। नीलबुंह्रा इति ख्याता। इति काचिद्रत्नमाला॥ अन्त्रकोठरपुष्पी इत्यपि पाठः॥

अण्डकोश, पु, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्।) अण्डकोषः। इत्यमरटीका॥

अण्डकोष, पु, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्पुरुषः।) स्वनामख्यातशरीरावयवविशेषः। तत्पर्य्यायः। मुष्कः २ वृषणः ३। इत्यमरः॥ अण्डः ४ पेलः ५ अण्डकः ६। इति हेमचन्द्रः॥ बीजपेशिका ७। इति राजनिर्घण्टः॥ सीमा ८। इति जटाधरः॥ फलकोषकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ फलः १०। इति रामायणं॥ कोषकोषकमुष्काण्डवृषणा अण्डकोषकः। सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि कुत्रचित्॥ इति शब्दरत्नावली॥

अण्डकोषक, पु, (अण्डकोष+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः। इति शब्दरत्नावली॥

अण्डज, पु, (अण्डे जायते अण्ड+जन्+कर्त्तरि, ड उपपदसमासः) पक्षी। सर्पः। मत्स्यः। कृकलासः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अण्डजातमात्रे त्रि। इत्यमरः॥

("अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः।
यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च"॥
इति मनुः।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड+जन्+कर्त्तरि ड, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) मृगनाभिः। कस्तूरी। इति विश्वमेदिनीहेमचन्द्राः॥

अण्डालु, पु, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड+मत्वर्थे आलुच्) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अण्डीर, पु, (अण्ड+मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्यवान्।) पुरुषः। शक्तः। इति मेदिनी॥

अण्वी, स्त्री, (अणु+वोतोगुणवचनादिति पक्षे ङीप्) अङ्गुलिः। अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे। द्रष्टव्यः॥

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् भ्वादि सेट् पर) इति कविकल्पद्रुमः॥ अन्तीति बध्ने। शेषो दीर्घादिरित्यन्ये। अतएव अन्त्यते ईन्त्यते। क्षमते तु अन्त्यते इन्त्यते। छन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः॥ इति दुर्गादासः॥

अत ई बन्धने। इति कविकल्पद्रुमः॥

अत सातत्यगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ सातत्यगतं नैरन्तर्य्येण भ्रमणं प्राप्तणञ्च। अतति वायुः। अतति सूर्य्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

अतः, [स्] व्य, (एतस्मात्, एतद्+एतदोऽशिति पञ्चम्यर्थे तस् एतद्शब्दस्य अशादेशः) कारणं। अपदेशः। निर्द्देशः। इति विश्वः॥

अतएव, व्य, (एतद्+तस् पञ्चम्यर्थे तस्। एतद अन् इति एकारस्य अकारः।) अस्मादेव। एतत्कारणेनैव। अनेनैव हेतुना। यथा,—

"अतएव महेशानि रत्नयोः समता भवेत्"।

इति सारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ अतएव म। इति वोपदेवः॥

अतट, पु, (तट्यते आहन्यते जलेन इति तट्+घञर्थे क, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बहुव्रीहिः) पर्व्वतस्योच्चस्थानं। तत्पर्य्यायः। प्रपातः २ भृगुः ३। इत्यमरः॥ (यथा शाकुन्तले। मनोरथानामतटप्रपातः॥)

अतर्क, पु, (तर्क्यतेऽनेन तर्क+घञर्थे क। तर्कास्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य स बहुव्रीहिः) अहेतुकः। शुष्कतर्कपरः। इति महाभारते दानधर्म्मः॥

अतल, क्ली, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् बहुव्रीहिः। अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः।) प्रथमखण्डपातालं। भूरिप्रयोगः॥

अतलस्पर्श, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो यस्य स बहुव्रीहिः।) अगाधः। अतिगभीरः) इत्यमरः॥

अतलस्पृक् [श्] त्रि, (न तलं गाधभागः नञ्समासः, तत् स्पृशति यः अतल+स्पृश्+कर्त्तरि क्विन् अतलस्पर्शकारी। कर्म्मणि क्विन् तत् स्पृश्यते येन।) अतलस्पर्शः। तत्पर्य्यायः। अस्थाः२ अस्थागः३ अस्ताघः ४ अगाधः ५। इति हेमचन्द्रः॥

अतस, पु, (अतति सततं गच्छति यः अत्+कर्त्तरि असच्, स्त्रियां ङीष्।) (अतसीवृक्षविशेषः) वायुः। इत्युणादिकोषः॥ आत्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ वल्कलनिर्म्मितवस्त्रं। अस्त्रं। यथा—"अतसं क्षौमं प्रहरणं वायुश्चेति धातुवृत्तौ" माधवः॥

अतसी, स्त्री, (अत्+असच्, स्त्रियां ङीप्।) क्षुपपुष्पवृक्षभेदः। मसिना इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चणिका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी ५ सुवर्च्चला ६। इति रत्नमाला॥ पिच्छिला ७ देवी ८ मदगन्धा ९ मदोत्कटा १० क्षुमा ११ हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४। अस्याः गुणाः। उष्णत्व। तिक्तत्व। वातहारित्वं। श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च। अस्यास्तैलस्य गुणाः। मधुरत्व। पिच्छिलत्वं। मदगन्धित्व। कषायत्व। वायुकफकासनाशित्व॥ स्वादुत्वं। उष्णत्व। अस्त्रत्वं। पाके कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ॥ यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमा क्षुमा।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी"॥

इति भावप्रकाशः॥ शणवृक्षः। इत्यमरटीका॥

अति, व्य, प्रशंसा। (अत्+इ। पूजायां। अतिरतिक्रमणे चेति। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनिसूत्रम्।) प्रकर्षः। लङ्घनं। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अतिशयं। क्रान्तः। पूजनं। असम्भावना। इति दुर्गादासः। प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतोऽयं॥

अतिकथ, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादयः इति समासः। कथनायोग्यः।) अश्रद्धेयः। नष्टः। इति मेदिनी॥ नष्टधर्म्मः। इति हेमचन्द्रः॥

अतिकथा, स्त्री, (अयुक्ता कथा कर्म्मधारयः।) अपार्थवाक्यं। व्यर्थभाषणं। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥

अतिकन्दक, पु, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य कम्) हस्तिकन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अतिकेशर, पु, (अतिरिक्ताः केशराः किञ्जल्काः यस्य सः।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अतिक्रम, पु, (अतिक्रान्तः क्रमं नियमं, अति क्रम्+भावे घञ् वृद्ध्यभावः) क्रमोल्लङ्घनं। तत्पर्य्यायः। अतिपातः २ (अति पत्+भावे घञ्) उपात्ययः ३ पर्य्यायः ४। अभिक्रमः। रणे शत्रून् प्रति अभीतयोधादिर्गमनं। इत्यमरः॥

अतिक्रान्त, त्रि, (अति+क्रम्+कर्त्तरि क्तः) कृतातिक्रमः। कृतक्रमोल्लङ्घनः। राजानमतिक्रान्तः अतिराजी। इति वोपदेवः॥ अतीतः। यथा। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। इति रक्षितः॥

अतिक्रामक, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता। क्रमोल्लङ्घकः। अतिपूर्व्वक्रमधातोः कर्त्तरि णकः॥

अतिगण्ड, पु, (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे।) विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये षष्ठयोगः। तत्र जातफलं।

"कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
मूर्खः कृतघ्नो गलरोगयुक्तः।

सरोमदेह पुरुषोऽतिदीर्घ-
प्रकाशगन्धस्तिमिराङ्गकर्मा" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अतिगन्ध, पु, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य स ।) भूस्तृणं । चम्पक । मुद्गरवृक्ष । गन्धक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगर्व्वित ।)

अतिगन्धालु, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्त) पुत्रदात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगर्व्वित, त्रि, (अति अधिको गर्व्व कर्म्मधारय सोऽस्य जात अतिगर्व्व + इतच् ।) महादम्भ । अतिशयगर्व्वयुक्त । तत्पर्य्याय । समुद्धत २ । इति शब्दायुध ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति समास ।) पृश्निपर्णीविशेष । चाकुलिया इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ गुहातिक्रामके त्रि ॥

अतिचरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य चरति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच् स्त्रियां टाप् ।) पद्मचारिणीलता । स्थलपद्मिनी । इत्यमर ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिचार, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर + भावे घञ् ।) शीघ्रगमन । अतिक्रम्य गमन । कुजादिग्रहाणां नियमितभोगकालमनतिक्रम्य राश्यन्तरगमन । तत्र पूर्व्वराशिगमने वक्रातिचार । परराशिगमने अतिचार । एतौ गुरोः छेदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुन पूर्व्वराशिं नायाति तदा महातिचार । तेन लुप्तसम्वत्सरो भवति । यद्धायां समोन्यमानराशावपि वक्रातिचारी भवेत ॥ तत्र नाकाल । इति स्मृतिज्योतिषे ॥

अतिच्छत्र, पु, (छाद्यते आच्छाद्यतेऽनेन छद + णिच् + करणे ष्ट्रन् । अतिक्रान्तश्छत्रम् इति व्युत्पत्त्या छत्रातिक्रमकारी ।) भूतृण । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलतृणविशेष । अरण्यवर्व्वरकुल्या खाड़ा इति ख्यात । इति रत्नमाला ॥ छत्रा । काटछाति । भुँइछाति । भोयालछाति इति ख्याता । इत्यमर ॥

अतिच्छत्रक, पु, (अति + छत्र + स्वार्थे कन् ।) छत्रवृक्ष । छातारियाविष इति ख्यात । तस्य मूले पत्रे वचाकार कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥ भूतृण । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (छत्रमतिक्रान्ता, अत्यादय इति समास ।) अवाक्पुष्पी । मौरी इति ख्याता । इत्यमर ॥ शताह्वा । शलुफा इति प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥ (छत्रातिछत्रे लाङ्गली जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ इति सुश्रुते ॥)

अतिजव, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य स ।) अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन प्राप्तमुर्व्वीविभाग ॥ इति भट्टिकाव्ये ।) तत्पर्य्याय । जङ्घाल २ । इत्यमर ॥ जङ्घिल ३ अतिवल ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागर, पुं, (जागृ + भावे घञ् अतिशयितो जागरो जागरणं यस्य स ।) अतिजागरणयुक्ते त्रि ।) नीलक्रौञ्च । कालवक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीन, क्ली, (डी + भावे क्त तस्य न । अत्यन्त डीन गमनं कर्म्मधारय ।) पक्षिणां प्रपतनगमनं । इति महाभारत ॥

अतितीव्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीव्रा) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथि, पुं, कुशपुत्र । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः । इति मेदिनी ॥ कोषः । इति विश्वः ॥

अतिथि, त्रि, (अतति सातत्येन गच्छति न तिष्ठति अत + इथिन्) अज्ञातपूर्व्वगृहागतव्यक्ति । इति श्रीधरस्वामी । अतिथ् इति भाषा । तत्पर्य्याय । आगन्तुः २ आवेशिक ३ गृहागतः ४ । इत्यमर ॥ आवेशिक्क आवेशिको ५ अतिथो ६ । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी ॥ आगामुक ७ । इति हेमचन्द्र ॥ प्राघूर्ण ८ अभ्यागत ९ प्राघूर्णिक १० । इति हेमचन्द्र ॥ प्राघुणिकः ११ । इति विश्व ॥ प्राघुण १२ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ स च यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च स्थिति । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथि प्रोच्यते बुधैः ॥ ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोष यथा,—
"अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृत दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति" ॥
इति पुराण ॥ ॥ तस्य प्रतीक्षाकाल । "ततो गोदोहमात्रन्तु काल तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यदृच्छया" ॥ इति विष्णुपुराण ॥ ॥ गोदोहकालस्तु मुहूर्त्तस्याष्टमभाग । यथा । "आगम्य च तत कुर्य्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकन । मुहूर्त्तस्याष्टम भागमुदीक्षेतो ह्यतिथिर्भवेत्" ॥ इति मार्कण्डेयपुराण ॥ ॥ तस्य मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । "प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्ख पतित एव वा । सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथि स्वर्गसंक्रम" ॥ इति शातातप ॥ ॥ तस्य वेदादयो न प्रष्टव्या ।
"स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वापि तथा कुल ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या त मन्येताभ्यागत गृही" ॥
इति विष्णुपुराण ॥ ॥ तस्य देशादौ पृष्टे दोष ।
"देश नाम कुल विद्यां पृष्ट्वा योऽन्न प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति" ॥
इति स्मृति ॥ ॥ अतिथये शक्त्यनुसारेण दातव्य ।
"भोजन हन्तकार वा अग्र भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्य यथा विभवमात्मन " ॥
इति मार्कण्डेयपुराण ॥ ॥ भिक्षादिलक्षण ।
"ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्र ग्रासचतुष्टय ।
अग्राच्चतुर्गुण प्राहुर्हन्तकार द्विजोत्तमा" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्व ॥

अतिथिपूजन, क्ली, (अतिथे पूजन सेवा षष्ठीतत्पुरुष ।) अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्पर्य्याय । न्यग्रह २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदान, क्ली, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्त दान स्वसम्बन्धपूर्व्वकपरस्वत्वोत्पत्ति, कर्म्मधारय ।) बहुदान । अपरिमितदान । यथा,—
"अतिदाने बलिर्बद्ध अतिमाने च कौरवा ।
अतिरूपे हृता सीता सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्" ॥
इति चाणक्य ॥

अतिदिष्ट, त्रि, (अति + दिश् + क्त । अन्यधर्म्मस्यान्यत्रारोपणमतिदेश यथा,—"तिसृभिश्च गार्व्वधातुकमित्यादिनिर्द्देशिकसूत्रम् ।) अतिदेशविशिष्ट । यथा,—"न समानगोत्रां भार्य्यां विन्देतेत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथ न निषिध्यते" इति चेन्न उपदिष्टातिदिष्टगोत्राभावेन निषेधो भवतिदिष्टातिदिष्टस्य शूद्रगोत्राभावे । इत्युद्वाहतत्त्व ॥

अतिदीप्य, पु, (अत्यन्त दीप्यते विचित्रवर्णतया प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ण्यत् ।) रक्तचित्रकवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेश, पुं, (अति + दिश् + भावे घञ्) अन्यधर्म्मस्यान्यत्र आरोपण । यथा,—"इणवदिक" इत्यादि । इति दुर्गादास ॥ कारिका यथा,—
"प्रकृतात् कर्म्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्म्मसु ।
धर्म्मोऽतिदिश्यते येन अतिदेश स उच्यते" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविध । शास्त्रातिदेश । १ यथा,—"विधिना तुल्य श्रेय स्यात्" इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेश" । १ । कार्य्यातिदेश २ यथा,—"अप्रयाजास्ता इत्यत्र कार्य्येण निषेधेन दर्शपौर्णमासधर्म्मातिदेश" । २ । निमित्तातिदेश ३ यथा,—"विकृतौ सौर्य्यचरुयागे व्रीहिकार्य्यकारिणि मुद्गे व्रीहिकार्य्यनिमित्तत्वात् धर्म्मा प्रोक्षणादय कल्प्यन्ते" । ३ । व्यपदेशातिदेश ४ यथा,—"मासमग्निहोत्रं जुहोति इत्यत्र माससाध्यायनाख्ययागे अग्निहोत्रपदव्यपदेशात् अग्निहोत्रधर्म्मातिदेश" । ४ । "रूपातिदेश" ५ यथा,—"यजमानाङ्गिरो यूप" इत्यत्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमानधर्म्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेश" । इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्ण ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमास । गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्येति ह्रस्व ।) अतीतनौक । नावमतिक्रान्त । नावोत्तीर्ण । इत्यमर । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयो अतिनौ इति रूप ॥

अतिपतन, क्ली, (अति + पत + भावे ल्युट्) अत्यय । अतिक्रमण । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपथ [न्] पुं, (अत्युत्कृष्ट पन्था कर्म्मधारय । अते पूजार्थत्वान्न समासान्तप्रत्यय ।) सन्मार्ग । सुपथः । इत्यमर ॥

अतिपत्र, पु, (अतिरिक्त पत्र यस्य स बहुव्रीहि ।) हस्तिकन्दवृक्ष । शाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपात, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अतिक्रम । उपात्यय । पर्य्यय । इत्यमर ॥ (यथा शाकुन्तले—"न चेदन्यकार्य्यातिपात") ॥

अतिपातक, क्ली, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातक पापमतिक्रान्त प्रादिसमास ।) नवविधपापमध्ये गुरुतरपातक । तत् त्रिविध । पुंस मातृदुहितृ-

ख़ुमागमनजन्यं । स्त्रियास्तु पुत्रपितृश्वशुरगमनजन्य । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबल, त्रि, (अतिशयितं बलं यस्य सः बहुव्रीहिः ।) प्रबलः । अतिशयबलवान् । प्रकृष्टबलविशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणोऽतिबल प्रत्युत्थत राक्षस ॥ इति रामायणम्) ॥

अतिबला, स्त्री, (अत्यन्तं बलं यस्या सा बहुव्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याविशेषे यथा,—
"गृहाण द्वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा" ।
इत्यादि रामायणे ।) पीतपुष्पा । पीतवर्णवाडियाला इति ख्याता । पिटारगी । इति मदनविनोद ॥ गुरुशकरीमेद । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्याय । गणिका २ बल्या ३ विकङ्कता ४ वाट्यपुष्पिका ५ घण्टा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिचला ९ ऋष्यगन्धिका १० । तस्या गुणा । तिक्तत्व । कटुत्व । वातकृमिनाशित्वं । दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिभारग, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अतिभार+गम्+कर्त्तरि ड, उपपदसमास ।) (खर । अश्वतर । गर्दभात् वडवाजात अश्वभेद ।) खेसर । खच्चर इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिभी, पुं, (अतिबिभेत्यस्या अति भी+अपादाने क्विप् ।) वज्रज्वाला । इति हलायुध ॥

अतिभूमि, स्त्री, (अतिशयिता भूमिर्मर्य्यादा कर्म्मधारय,अतिमर्य्यादा ।) आधिक्य । यथा । प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वहस्तनभरा सुरतस्येति माघ ॥ अतिशयितभूमि ॥

अतिमङ्गल्य, पु, (अतिमङ्गलाय हित अतिमङ्गल+यत् ।) बिल्ववृक्ष । इति रत्नमाला ॥ अतिशयमङ्गलजनके त्रि ॥

अतिमर्याद, त्रि, (मर्यादामतिक्रान्त प्रादिसमास ।) अतिशयित । इति हेमचन्द्र ॥ अतिशये क्ली ॥

अतिमात्र, क्ली, (मात्रामल्पमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) अतिशय । तद्युक्ते त्रि । इत्यमर ॥ (यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात् ।)

अतिमुक्त, (पु) माधवीलता । इत्यमर । तिनिशवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

अतिमुक्त, त्रि, (अतिशयेन मुक्त निर्वाणमुक्तिं गतः अति+मुच्+कर्त्तरि क्त, निर्वाणमुक्तिविशिष्ट ।) निष्फल । निःसङ्ग । इतिविश्वमेदिन्यौ ॥ प्रासनिर्मोक ॥

अतिमुक्तक, पुं, (मुच्+भावे क्त, अतिशयेन मुक्तं मकरन्दो यस्य स, बहुव्रीहि, कप् ।) तिनिशवृक्ष । इत्यमर । तिन्दुकवृक्ष । पुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्याय । पुण्ड्रक २ वासन्ती ३ भ्रमरानन्द ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणा । कषायत्वं । शीतलत्वं । [illegible] । पित्तदाहज्वरोन्माद- हिक्काच्छर्दिनाशकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

(कर्णिकारान् कुरुवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥ इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्या सा ।) नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्या सा ।) मूर्व्वालता । रास्ना । क्लीतनक । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिरिक्त , त्रि, (अति रिच्+कर्त्तरि क्त । श्रेष्ठे भिन्ने शून्ये च । भावे क्त, अतिरेके आधिक्ये च ।) अधिक । अतिशयित । तत्पर्याय । समधिक २ । इत्यमर ॥

अतिरेक, त्रि, (अति रिच्+भावे घञ् । आधिक्ये श्रेष्ठत्वे च ।) अतिशय । यथा,—
"सम्पूर्णे तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि" ।
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

अतिरोग , पु, (अत्यन्तोरोग व्याधि अति रुज्+भावे घञ् ।) क्षयव्याधि । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिरोमश, पु, (अतिशयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य अतिरोमन्+मत्वर्थे श) वनच्छागल । इति हारावली ॥ वृहत्वानर इति केचित् ॥ अतिशयलोमयुक्ते त्रि ॥

अतिलोमशा, स्त्री, (अतिशयितं लोम अतिलोमन्+मत्वर्थे श, स्त्रियां टाप् ।) नीलवुह्ना । इति रत्नमाला ॥

अतिवर्त्तुल , पु, (अतिशयितो वर्त्तुल कर्म्मधारय ।) कलायविशेष । वाँटुला कडाइ इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा सतीलशब्दे द्रष्टव्या ॥

अतिवाद , पु, (अति+वद्+भावे घञ् ।) अभिवाद । परुषोक्ति । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥
("अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥ मनु ।)

अतिविकट , पु, (अतिशयितो विकट भीषण) दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले त्रि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमास । वा विषमतिक्रान्तं यया बहुव्रीहि ।) वृक्षविशेष । आतइच । आतैच इति भाषा । तत्पर्याय । विश्वा २ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६ शृङ्गी ७ महौषध ८ । इत्यमर ॥ काश्मीरा ९ श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११ भङ्गुरा १२ मङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा १५ विषरूपा १६ वीरा १७ मादी १८ श्वेतवचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्या गुणा । पाचकत्व । ग्राहित्व । दोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामातिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च ।
"त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुभा कृष्णा तथारुणा ।
रसवीर्य्यविपाकेषु निर्व्विशेष गुणाधिका" ॥
इति राजनिर्घण्ट ॥
"विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ॥
विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाश ॥

अतिविस्रब्धनवोढा, स्त्री, (अतिविस्रब्धा अतिप्रश्रययुक्ता नवोढा प्रणयिनी नायिका इति यावत् कर्म्मधारय ।)स्वीयान्तर्गतमध्यनायिकाभेद ।तस्या लक्षण । नायकातिशयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा । सधैर्य्यसापराधनायके वक्रोक्ति । अधैर्य्यसापराधनायके परुषवाक् । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टि , स्त्री, (अतिशयेन वृष्टि वर्षण ।) अतिशयवृष्टि । ईतिविशेष । स तु महद्दुर्भिक्षरूप ग्रामीणामुत्पात । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका खगा ।
प्रत्यासन्नाश्च राजान षडेता ईतय स्मृता" ॥
इति पराशर ॥

अतिवेलं, क्ली, (वेला मर्य्यादा कूल वा अतिक्रान्त प्रादिसमास , क्रस ।) अतिशयिते त्रि । इत्यमर ॥ (जलमतिवेल पयोराशे ॥ नीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथा यातना कर्म्मधारय । व्यथ+भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अतिशययातना । तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्ति ,स्त्री,(अतिशयेन व्याप्तिर्व्यापनं ।)अतिशयव्यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्याभाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय अतिव्याप्ति । इति तार्किका ॥ खाद्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन रविभुज्यमानराशीयरविसंयोगविशिष्टक्षान्तिमक्षणकत्वं मलमासत्वं भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय [illegible] तेन विशेषणीय । इति मलमासतत्त्वटीका ॥ मुख्यफलजनकक्रियापारजनकत्वे सति मुख्यफलाजनकत्वं अङ्गत्व घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिशयिता शक्ति कर्म्मसाधनसामर्थ्यं यस्य बहुव्रीहि, तस्य भाव तल् स्त्रियां टाप्) विक्रम । महाबल । इत्यमर ॥

अतिशक्तिभाक् [ज्] पु, (अतिशयिता शक्ति कर्म्म साधनसामर्थ्यं कर्म्मधारय । तां भजते अतिशक्ति+भज्+कर्त्तरि ण्वि, उपपदसमास ।) अतिशयशक्तिविशिष्ट । अतिसमर्थ । सवीर्य्यमतिशक्तिभाक् । इत्यमरः ॥

अतिशय , पु, (अति+शी+अच्) अधिक । तत्पर्याय । भर २ अतिवेलं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५ अतिमात्र ६ उद्गाढ ७ निर्भर ८ तीव्र ९ एकान्त १० नितान्त ११ गाढ १२ बाढ १३ दृढ १४ । इत्यमर ॥ अतिमर्य्याद १५ उत्कर्ष १६ । इति हेमचन्द्र ॥ बलवत् १७ सुष्ठु १८ किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्यव्ययवर्गे अमर ॥ अतिनिघ्न २३ समधिक २४ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमर ॥

अतिशयन, क्ली (अति+शी+भावे ल्युट्) अतिशय । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथ । (उदन्वतमतिक्रान्त [illegible] । अतिशयान्त [illegible]) ॥

अतिशायन, क्ली, (अति शी+स्वार्थे णिच् भावे

ल्युट्।) अतिशयन। इति शब्दरत्नावली॥ (आधिक्य। प्रकर्ष। प्रशंसा।)

अतिशोभन, त्रि, (अतिशोभते अति + शुभ + कर्त्तरि ल्यु।) अतिशयशोभायुक्त। अतिप्रशस्य। श्रेष्ठ। इत्यमरः॥

अतिसर्ज्जन, क्ली, (अतिशयेन सर्ज्जनं दानं अति + सृज् + भावे ल्युट्) अतिशयदान। तत्पर्य्यायः। विश्रणन २। इत्यमरः॥ दान। वध। इति मेदिनी॥ (विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात् ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्॥ इति कुमारसम्भवे॥)

अतिसार, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति निःसारयति अति + सृ + व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यमिति वार्त्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् वृद्धि दीर्घश्च।) बहुद्रवमलनिःसरणरोग। तत्पर्य्यायः। अन्नगन्धि २ उदरामय ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अतीसार ४। इति वैद्यकम्॥ *॥ तस्य निदानं।
"गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्त्तुपर्य्ययैः॥
जलाभिरमणैर्व्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते"॥
सम्प्राप्तिर्यथा,—
"संशम्याम्पो धातुरग्निं प्रवृद्धः
शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः।
सरत्यतीवातिसारं तमाहु-
र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति॥
एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः"॥ *॥
पूर्ब्वरूपं यथा,—
"हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि॥"
इति माधवकरः॥ अथ सामान्यातिसारस्य चिकित्सामाह।
"आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्व्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत्॥
क्रमशश्चिकित्सा। तत्रामपक्वयोर्लक्षणम्।
"संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्सु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम्॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्द्दिशेत्॥
न च संग्राहकं दद्यात् पूर्व्वमामातिसारिणे।
अकाले संगृहीतो हि विकारान् कुरुते बहून्॥
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोभगन्दरान्।
शोथं पाण्ड्वामयं प्लीहगुल्ममेहोदरज्वरान्॥
हिम्मस्य स्थविरस्यास्य वातपित्तात्मकस्य च।
क्षीणधातुबलस्यापि बहुदोषोऽतिविस्रुतः॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्।
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत्॥
लङ्घनमेव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं षडङ्गविधिनाह्वशृतं योगचतुष्टयमाह,—
"धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारिणे।
ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा॥
मुस्तोदीच्यशृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे।
हितं लङ्घनमेवादौ पूर्व्वरूपेऽतिसारिणः॥
कार्य्यं वानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनम्।
पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः॥
आमातीसारनाशाय क्वाथमेभिः पिबेन्नरः।
पथ्यादिक्वाथः॥ *॥
"पाठाहिङ्ग्वजमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः।
उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम्॥"
पाठादिचूर्णं॥ *॥
"हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां।
सैन्धवञ्चापि सम्पिष्य पाययेदुष्णवारिणा॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति।
न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः॥"
चिकित्सति अपनयति। हरीतक्यादिकल्कः॥ *॥
"वत्सकातिविषा बिल्वमुस्तबालककं शृतं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित्॥"
वत्सकादिक्वाथः॥ *॥
"एरण्डरससंसिक्तं पक्वमामस्य नागरम्।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परम्॥"
नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च॥ *॥
"धान्यबालकबिल्वाब्दनागरैः साधितं जलम्।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितम्॥"
धान्यपञ्चकं॥ *॥
"पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि।
रक्तेऽपि पित्तसाधर्म्याद्धितं धान्यचतुष्टयम्॥"
धान्यचतुष्कं॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा॥ *॥
"सलोध्रं धातकीबिल्वं मुस्तामाक्षिकलिङ्गकम्।
पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं पक्वातीसारनाशनम्॥"
लोध्रादिचूर्णं॥ *॥
"अम्बष्ठा धातकी लोध्रं समङ्गा पद्मकेशरम्।
मधुकारलुबिल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः॥"
अरलु श्योनाकः। पाठादिर्गणः॥ *॥
"समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च।
शाल्मलीवेष्टको लोध्रो दाडिमद्रुफलत्वचौ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रञ्च बिल्वमध्यं प्रियङ्गु च।
मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना॥"
समङ्गात्र लज्जालुः। शाल्मलीवेष्टको मोचरसः। दाडिमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ। प्रियङ्गोर्नपुंसकत्वमत्र फले वर्त्तमानत्वात् शृङ्गवेरमत्र शुण्ठी। दीर्घवृन्त श्योनाकः तस्य त्वक्। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि॥
"कच्छटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरं। जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्"॥
कच्छट घबराईं शाकस्य भेदः। कच्छटादिभिश्चतुर्भिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं गङ्गाधरक्वाथः॥ *॥
"मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।
चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि"॥
अरलु श्योनाकः। मथितं निर्ज्जलं दधि वस्त्रपूतं। गङ्गाधरचूर्णं॥ *॥
"मुस्तावत्सकबीजं मोचरसो बिल्वधातकीलोध्रं।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्"॥
द्वितीयगङ्गाधरचूर्णं॥ *॥
"मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रबालकैः।
बिल्वमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयववत्सकैः॥
आम्रबीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः।
मधुतण्डुलपानीयपीतैर्नश्येत् प्रवाहिका॥
सर्व्वोऽतिसारो ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्गीर्व्वाणवाहिनीं॥"
समङ्गा लज्जालु। वृद्धगङ्गाधरचूर्णं॥ *॥
"अङ्कोटमूलकल्कं तण्डुलपयसा समाक्षिकं पीतं।
सेतुरिव वारिवेगं झटिति रुन्ध्यादतीसारं"॥
अङ्कोठकल्कः॥ *॥
"कुटजत्वग्वृक्षामार्द्रा द्रोणनीरे पचेत् भिषक्।
पादशेषं शृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत्॥
लज्जालुर्धातकी बिल्वं पाठा मोचरसस्तथा।
मुस्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं॥
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्व्वीं प्रलिप्यते।
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत्॥
घोरान् सर्व्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।
असृग्दरं समस्तञ्च तथार्शांसि प्रवाहिकां"॥
कुटजावलेहः॥ *॥
"कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम्॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणां।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट्॥
पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा रुध्यलगामजा।
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्त्युदरे धृता॥ *॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं।
"अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः।
शकृदाम सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्य्यते"॥
अरुणमीषद्रक्तं। शकृत् पुरीषं। सरुक्शब्द शब्दो गुदे। तत्साहचर्य्यात् रुगपि गुद एव बोद्धव्या॥ *॥ तस्य चिकित्सा।
"वचा चातिविषा मुस्तं बीजानि कुटजस्य च।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये"॥ *॥
अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।
"पित्तात् पीतं शकृद्रक्तं दुर्गन्धि हरितं द्रुतं।
गुदपाकज्वरमूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते"॥ *॥
तस्य चिकित्सा।
"बिल्वशक्रयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं"।
बिल्वादिकषायः॥ *॥
"रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचं।
धातकीशृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्बणं।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत्॥
रसाञ्जनादिचूर्णं॥ *॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य

रक्तातीसारस्य सम्प्राप्तिमाह,—
"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
तद्दोषाज्जायते शीघ्र रक्तातीसार उल्वणः ॥*॥"
तस्य चिकित्सा ।
वत्सकतरुत्वगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् च ।
त्वगयुगल पलमान विपचेदष्टांशसम्मिते तोये ॥
अष्टमभाग शेषं क्वाथं मधुनापिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारमुल्वणमतिशयित नाशयेन्नियत ॥
कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥
"कुटजातिविषा मुस्त वालकं लोध्रचन्दनं ।
धातकी दाडिम पाठा क्वाथमेषां समाक्षिक ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसयुते ।
कुटजादिकषायोऽयं सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
चन्दनमत्र रक्तचन्दन कुटजादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशन ।
आमशूलविबन्धघ्न कुक्षिरोगहरं पर ॥"
बिल्व सुखिन्नं बालबिल्वगर्भ शीत तत्स्वेदनोदक
चानुपेय । गुडबिल्वं ॥ * ॥
"जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु कुट्टयेत् पल्लवान्नवान् ।
सगृह्य स्वरस तेषां अजाक्षीरेण योजयेत् ॥"
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशन ।
जम्ब्वादिस्वरस ॥ * ॥
"निष्क्वाथ्य मूलममल गिरिमल्लिकाया
सम्यक् पलद्वितयमम्बुचतुःशरावे ।
तत्पादशेषसलिल खलु शोषणीय
क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजाया ॥
प्रक्षिप्य माषकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ॥
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्य क्षिप्रमाप्नुयात्" ॥
कुटजक्षीर ॥ * ॥
"पीत्वा शतावरीकल्क पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
रक्तातिसार पीत्वा वा तया सिद्ध घृत नर ॥"
शतावरीकल्कक्षीरद्घृतञ्च ॥ * ॥
"गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह ॥
लीढ रक्तातिसारे तु ग्राहक परमं मत" ॥
नवनीतावलेह ॥ * ॥
"शीत मधुसितायुक्त चन्दन तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत्" ॥
चन्दनमत्र श्वेत । चन्दनकल्क ॥ * ॥
"विरेकैर्बहुभिर्यस्य गुद पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयो कार्य्यं सेकप्रक्षालनादिक" ॥
आदिशब्देन लेपादिग्रहः ।
"पटोलयष्टीमधुककाथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालन कार्य्य तेनैव गुदसेचन ॥
दाहे पाके हित छागीदुग्ध सक्षौद्रशर्कर ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्त पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयो ।
"गुदनि सरणे प्रोक्त चाङ्गेरीघृतमुत्तमं ।
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
स्विन्नमूषकमासेन तदा सस्वेदयेद्गुदं ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य सनीतस्य तु वारिणा ।
साज्यस्य गोलक कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुद ॥
(गुदव्यथायां)गुदभ्रंशे गुदस्वेदैरभ्यन्तरप्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्द मूषकस्यामिषेण हि ॥"
मूषकस्यामिषेण काञ्जिकेनोत्स्विन्नेन एरण्ड-
पत्रादिस्थामितेन स्वेदयेत् ।
"मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभ्रंशाभिधो व्याधि प्रशाम्यति न सशय ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लक्षारनागरसयुतं ।
घृत विपक्वं पातव्यं गुदभ्रंशगदापह ॥
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अम्ललोनिका तस्या स्वरस
कोलस्य क्वाथ दध्यम्ल दधिरूपभक्ष्य एतत्त्रयं
मिलित घृताच्चतुर्गुण । क्षारनागरयो कल्क ।
चाङ्गेरीघृत ॥ * ॥
"कोमल पद्मिनीपत्र य खादेच्छर्करान्वित ।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्ट न तस्य गुदनिर्गम ॥
पद्मिनीपत्र पुरइनिपत्र तत्सशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदभ्रंशोऽतीसार विनापि
भवति । तत क्षुद्ररोगेषु लिखित । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्यथाप्रसङ्गात् भ्रंशोऽपि लिखित ।
चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
सारस्य लक्षण ॥
"श्वेत स्निग्ध घन विस्र शीतल मन्दवेदन ।
गौरवारुचिसयुक्तं श्लेष्मणा सार्य्यते शकृत् ॥
विस्र स्यादामगन्धि यत् ॥*॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
"श्लेष्मातिसारे प्रथम हित लङ्घनपाचन ।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गण ॥
पथ्यातिविषा कुष्ठ बालबिल्व सनागर ।
वत्सकत्वक्फले पथ्या छर्द्दिश्लेष्मातिसारनुत्" ॥
पथ्यादिक्वाथ ॥ * ॥
"हिङ्गु सौवर्च्चल व्योषमभयातिविषा वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषा श्लेष्मातिसारनुत् ॥"
हिङ्ग्वादिचूर्णं ॥ * ॥
"कृमिशत्रुवचाबिल्वपेशीधान्याककट्फल ।
एषा क्वाथ भिषग्दद्यात् अतीसारे बलासजे" ॥
विडङ्गादिक्वाथ ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणा
लक्षणानि चिकित्सा च ।
"द्विदोषलक्षणैर्विद्यादतीसार द्विदोषज ।
तेषा चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
कट्फल मधुक लोध्रत्वक् दाडिमफलस्य च ।
सतण्डुलजल चूर्ण वातपित्तातिसारनुत्" ॥
वातपित्तातिसारे ॥ * ॥
"चित्रकातिविषा मुस्त बालबिल्व सनागर ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत्" ॥
वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥
"मुस्ता सातिविषामूर्व्वा वचा च कुटजः समा ।
एषा कषाय सक्षौद्र पित्तश्लेष्मातिसारनुत्" ॥
पित्तश्लेष्मातिसारे ॥ अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षण ।
"तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्च्च कुर्य्यान्नैकरूप तृषार्त्त ।
सर्व्वोद्भूते सर्व्वलिङ्गोपपत्ति
कृच्छ्रोऽसाध्यो बालवृद्धायवलाना" ॥
अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥
"पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरै ।
पाठाभूनिम्बवर्हिष्ठकुटजत्वक्फलै शृतं ॥

सर्व्वजं हन्त्यतीसार ज्वरञ्चापि तथा वमि ।
सशूलोपद्रव श्वासं कासं वापि सुदुस्तर ॥
पञ्चमूल्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्व्वलासे च सा योज्या महती मता" ॥
वर्हिष्ठं बालक । पञ्चमूल्यादिक्वाथ ॥ * ॥
"अभया नागर मुस्त गुडेन सह योजितं ।
चतु समेय गुटिका स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
आमातिसारमानाह सविबन्ध विसूचिका ।
कृमीनरोचक हन्याद्दीपयत्याशु चानल" ॥
चतु समो मोदक ॥ * ॥
"तत्काललब्धकुटजत्वच तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा चतु पलमिता जम्बुपल्लववेष्टिता ॥
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिता ।
लिप्ताञ्च घनपङ्केन निर्द्दहेद्गोमयाग्निना ॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृद दृष्ट्वा वह्ने समुद्धरेत् ।
ततो रस समादाय शीत क्षौद्रयुत पिबेत् ॥
उग्र ग्रहणीविपुटेण पुटपाकस्तु कौटज ।
जयेत् सर्व्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान् ॥
कुटजपुटपाक ॥ * ॥
"कुटजत्वक्कृत क्वाथो वस्त्रपूतो घनीकृत ।
स लीढोऽतिविषायुक्त स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन क्वाथादतिविषारज ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्थांशमिति केचिद्वदन्ति हि" ॥
कुटजावलेह ॥ * ॥
"पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दार्व्वीञ्च तत्समा ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥
छायाशुष्कांश्च तान् कुर्य्यात्तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात्तु पानाय गदिने भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्भूतान् द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान् ।
हन्यात् सर्व्वानतीसारान् वटकोऽय प्रयोजित" ॥
अङ्कोठवटक ॥ * ॥ अथागन्तुजस्य शोकाति-
सारस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वक लक्षणमाह ।
तैस्तैर्भावै शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तो ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाश ॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्र ह्यविड्वा
निर्गन्ध वा गन्धवद्वातिसार ।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्र
रोगो वैद्यै कष्ट एष प्रदिष्ट ॥
अयमर्थ । तैस्तैर्भावैर्बन्धुवित्तक्षयादिभि शोचतः शोक
कुर्व्वत । जन्तो प्राणिन । वाष्पोष्मा वाष्प शोकज-
देहोष्मणा जनित नेत्रनासागलादिषु जल तेन स-
हित उष्मा शोकज देहतेजः। स कोष्ठं गत्वा वह्नि-
माविश्य जठराग्नि मन्दीकृत्य । वाष्पसाहित्यादुष्म-
णापि वह्नेर्मन्दीभाव इति न दोष । वह्नेर्मन्दीभावादेव
अल्पाशनस्येति जन्तोर्विशेषणं। ततस्तस्य जन्तोः
रक्त क्षोभयेत् स्वस्थानाच्चालयेत् । इति संप्राप्ति ॥
अथ लक्षणं । तच्च रक्त अधस्तात् गुदात् काक-
णन्तीप्रकाश गुञ्जाफलसदृशं विड्विमिश्र गन्ध-
वच्च । अविट् निर्गन्धं वा ,निर्गच्छेत् । शोकोत्प-
न्नोऽतिसार अतिमात्रं दुश्चिकित्स्य । शोकाप-

नोदन त्रिणा केवलेन भेषजेन प्रतिकर्त्तुमशक्यत्वात्। एषोऽतिसारः वैद्ये काष्टः कष्टेन साध्यः। प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजत्वेन साम्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणामत्रैवाह।

"भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा।
तदातिसार्य्यते तन्तु क्षिप्रमुष्णञ्च सप्लवं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं।
न भयोपशमात्कर्म्म यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥

प्लवत इति प्लव जले प्लवमानं। ननु भयातिसारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव। यत आह। भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं दूषयन्ति। तन्मलमतिसरति। अत्र पूर्व्वमेव दोषसम्बन्धः। उच्यते।

"रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदाः"।

इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव। श्लोकस्य त्वयमर्थः। भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्तकफा अतीसाराय क्षोभिता सञ्चालिता न दूषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भवात्। अतिसर्त्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं दूषयन्ति तत् सर्व्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवातिसार्य्यते। पश्चादातसम्बन्धो भयाद्वायुरिति वचनात्। अतएव भयातिसारे वातहर्य्यैव क्रिया कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा।

"भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत्।
तयोर्व्वातहरी कार्य्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया" ॥

वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणैः। तयोश्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्व्विका वातहरी कार्य्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।

"अन्नाजीर्णात् प्रद्रुता क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसङ्घान् मलाश्च।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अन्नं भुक्तं तदजीर्णं चेति कर्म्मधारये अन्नाजीर्णं तस्मात् प्रद्रुता उपद्रुता। क्षोभयन्तः चालयन्तः। नैकशः इत्यत्र नाकादित्वान्नञो न विपर्य्ययः। मन्दामेन दोषा दूष्यन्ते शुक्रादिभक्षणादिभिरिव ते चातीसारमुत्पादयन्ति। मलाममेवातीसारमुत्पादयति। तेनामातीसारोऽपि दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते। उच्यते। आमातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं सम्प्राप्तिपूर्व्वको लक्षणविशेषः पृथगुक्तः। कः स चिकित्साविशेषस्तमाह। अतिसारेषु सर्व्वेष्वेव सग्राहकमौषधमुक्तमामातीसारे तु ग्राहकं विरुद्धं। यत उक्तं।

"नामे सग्राहकं विद्यादतीसारे कदाचन।
संगृहीतो ह्यलादामो विकारान् कुरुते बहून्" ॥

इति। बलाद्बेगजवलात्। विकारान् ग्रहण्याध्मानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा।

"वत्सकातिविषा शुण्ठी बिल्वहिङ्गुयवाम्बुदाः।
चित्रकेण युता एषां क्वाथ आमातिसारनुत्" ॥

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्व्वमुक्तैव ॥ * ॥

"शोथघ्नीन्द्रयवाः पाठा बिडङ्गातिविषा घना।
क्वथिता सोषणाः पीताः शोथातिसारनाशनाः" ॥

शोथघ्नी पुनर्नवा। उषणं मरिचं। सशोथातीसारे ॥ * ॥

"आमाश्रिमध्यमालूरफलक्वाथः समाक्षिकः।
शर्करासहितो हन्यात् छर्द्यतीसारमुल्वणं ॥"

मालूरफलं बिल्वफलं।

"कषायो भद्रमुस्तस्य सलाजमधुशर्करः।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं तृष्णादाहं ज्वरं भ्रमं" ॥

छर्द्यतीसारे ॥ * ॥

"दध्ना ससारेण समाक्षिकेण
भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु।
सुतप्तकुप्यक्वथितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन" ॥

निःसारकः निघाही इति लोके। सुतप्तकुप्यक्वथितेन। सुतप्तसुवर्णरजततरलोहनिर्व्वापणक्वथितेन। भुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसारके ॥ * ॥

"दीप्ताग्निर्निष्पुरीषो यः सार्य्यते फेनिलं शकृत्।
स पिबेत् क्वथितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो घृतं ॥
बला विश्वाघृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं।
दीप्ताग्निं पाययेत् प्रातः सुखदं वर्चसक्षये" ॥

पुरीषक्षये ॥ * ॥

"तुलां सकुट्य बिल्वस्य पचेत् पादावशेषितं।
सक्षीरं साधयेत्तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥
बिल्वं सधातकीकुष्ठं शुण्ठी रास्ना पुनर्नवा।
देवदारु वचा मुस्तं लोध्रमोचरसान्वितं ॥
एभिर्म्मदयिता पक्वं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत्।
बिल्वतैलमिति ख्यातमश्विपुत्रेण भाषितं ॥
ग्रहण्यर्शोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता" ॥

त्रयाणां ग्रहण्यर्शोऽतिसाराणां। बिल्वतैलं ॥ * ॥ अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाख्यस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणमाह।

"वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं
प्रवाहिकां वा प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" ॥

अस्यायमर्थः। अहिताशनस्य अतिशयेन वातलभक्ष्यभोजिनः। प्रवृद्धो वायुः प्रवाहतः कण्ठच्छद्भलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः। निचितं सञ्चितं। बलासं कफं। मलाक्तं पुरीषयुक्तं अल्पं। बहुशः वारंवारं। अधस्तात् गुदमार्गेण। नुदति प्रेरयति। तज्ज्ञाः पुराणा वैद्याः। तां प्रवाहिकां। प्रवदन्ति कथयन्ति ॥ * ॥

तस्या वातादिभेदेन रूपमाह।

"प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च।
सशोणिता शोणितसम्भवाच्च
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु" ॥

तत्र रूक्षप्रभवा वातजा। स्नेहप्रभवा कफजा। तु शब्दात्तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च। तासामतीसारवदादिशेत् लिङ्गं क्रमं चामविपक्वताञ्च। क्रमः चिकित्सा ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सामाह।

"बिल्वपेशी गुडं लोध्रं तैलं मरिचसंयुतं।
लीढ्वा प्रवाहिकाक्रान्तः सन्नरः सुखमाप्नुयात्" ॥

बिल्वादिरवलेहः ॥ * ॥

"धातकीबदरीपत्रकपित्थरससमाक्षिकं।
सलोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्व्वाहिकार्द्दितः" ॥

एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः। निर्व्वाहिका प्रवाहिका। धातक्यादि ॥ * ॥ अथ असाध्यातिसारिणोलक्षणमाह।

"पक्वजाम्बवसंकाशं यकृत्खण्डनिभं तनुं।
घृततैलवसामज्जवेसवारपयोदधि।
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभं ॥
कुणपं सम्यदालोक्य नातिसारमुपक्रमेत्।
तृष्णादाहारुचिश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनं" ॥
समूर्च्छारतिसम्मोहयुक्तं पक्ववलीगुदं।
प्रलापयुक्तञ्च भिषक् वर्ज्जयेदतिसारिणं ॥

समूर्च्छं सकलेन्द्रियमनसां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुरवस्थाविशेषः। सम्मोहः विज्ञतमविज्ञं।

"असंवृतगुदं क्षीणं शूलाध्मानैरुपद्रुतं।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥

असंवृतगुदं गुदसंवरणाक्षमं।
गुदे पक्वे गतोष्माणं गुदपाकारम्भके पित्ते विद्यमानेऽपि शीतगात्रं नष्टाग्निं वा।

"श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितं।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥
शोथं शूलं ज्वरं तृष्णा श्वासं कासमरोचकं।
छर्द्दिमूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः।
पुरीषस्योष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि।
मासाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः।
अपि यूनामसाध्यं स्यादतिदुष्टेषु धातुषु" ॥

एतैर्लिङ्गैः पर्व्वोक्तैः पक्वजाम्बवसंकाशतादिभिः ॥ * ॥ अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं।

"यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः" ॥

उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्तः उदरामयोऽतिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्ज्जनीयान्याह।

"स्नानावगाहनाभ्यङ्गगुरुस्निग्धादिभोजनं।
व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्ज्जयेत्" ॥

स्नानमुद्धृतजलेन। अवगाहनं नद्यादौ। इत्यतीसाराधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [न्] त्रि, (अतिसार + स्वार्थे कन् ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः। अतिसाररोगयुक्तः। उदरामयी। इत्यमरः ॥

अतिसाम्या, स्त्री, (साम्यं समतामतिक्रान्ता अत्यादीति समासः अतुल्यस्वगयुक्ता इति यावत्।)

लतायष्टिमधु। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणा शीतनकशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यष्टिमधु इति भाषा।)

अतिस्फिर, त्रि, (स्फायी ओप्याया वृद्धौ अति+स्फाय+स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिसूत्रेण रक् पृषोदरादित्वात् आयभागस्य इ अतिवृद्ध) अतिस्फूर्त्तिशाली। तत्पर्य्याय। स्फेष्ठ २। इति जटाधरः ॥

अतिहसित, क्ली, (अतिशयेन हसित हास्य हस्+भावे क्त।) अतिशयहास्य। इति जटाधर ॥ (ज्येष्ठाना स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च। नीचानामपहसित तथातिहसितञ्च षड्भेदा ॥ "मधुरस्वर विहसित सांसशिर-कम्पनमवहसित। अपहसित सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्ग भवत्यतिहसित" ॥ इति साहित्यदर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हास हास्यम् अति+हस्+भावे घञ्।) सशब्दहास। तत्पर्य्याय। अनुस्यूत २। इति हेमचन्द्र ॥

अतीत, त्रि, (अति+इण्+क्त) भूतकाल। तत्र तिखो घी टी ठी विभक्तयो भवन्ति। यथा भवद्भूतभव्ये त्रिश क्याद्या। क्याद्या क्तयस्तिख-तिस्ब क्रमादर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्यु। इति मुग्धबोधव्याकरण ॥ तस्य लक्षणादि यथा। वर्त्तमानध्वसप्रतियोगित्वमतीतत्व। लङ्लुङोरतीतत्व। लिट्क्वसोर्व्वक्तु परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च। लुङोऽतीतत्व क्रियातिक्रमस्य। कुतश्चिद्वैगुण्यात् क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रम। क्तक्तवत्वोरतीतत्व। इति सारमञ्जरी ॥

अतीत, त्रि, (अति इण् कर्त्तरि क्त।) गत। भूत। अतिक्रान्त। यथा,—
" न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे"।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्गीतशास्त्रमते मानप्रभेद ॥

अतीन्द्रिय, त्रि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति समास।) अप्रत्यक्ष। प्रत्यक्षाविषय। इन्द्रियागोचरं। इन्द्रियाग्राह्यं। इत्यमर ॥
("योऽसावतीन्द्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन"।
इति मनु।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दन" ॥ इति रघुवंशे ॥)

अतीव, व्य, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमास, अवद्धतातिशयेऽत्यन्तातिशये च।) अतिशय। इत्यमर ॥
("अहं हि कारण श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद" ॥
इति रामायणे ॥)

अतीसारः, पु, अतिसाररोग। इति वैद्यक ॥

अतुलः, पु, (नास्ति तुला सादृश्य यस्य स।) तिलवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका। तुलनारहिते त्रि ॥
("राक्षसेन्द्रप्रभावेण श्रिया चातुलया तथा" ॥
इति रामायणे ॥)

अतुल्यं,त्रि, (न तुल्य सदृशं नञ्समास।) निस्तुल्य। अनुपम। असाम्यं। असदृश। यथा,—
"अतुल्यमहसा साकं मम रामेण विग्रह"।
इति भट्टि ॥

अतुष्टिकर, त्रि, (तुष्टिं सन्तोष करोति तुष्टि+कृ+कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रिया ङीप् अतुष्टिकरी।) सन्तोषाजनकं। यथा मनुः,—
"अनिर्द्दशस्य प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च" ॥
इत्याह्निकतत्वं।

अतृप्ति, स्त्री, (तृप्+भावे क्तिन् न तृप्ति सन्तोष नञ्समास। बहुव्रीहौ तु तृप्तिरहित असन्तोषकर।) तृप्त्यभाव। अपरितुष्टि। अन्नाभिलाष। यथा,—
"उष्णाद्तृप्तितम प्रवेशदहन कट्वम्लतिक्ता रसा।
वर्णं पाण्डुविवर्जित क्वथितता कर्म्माणि पित्तस्यवै"
इति रक्षित ॥ अतृप्ते त्रि ॥

अतेज, [स्] क्ली, (न तेज तेजोविरोधितम नञ्समास।) छाया इति राजनिर्घण्ट ॥ तेजोरहिते त्रि ॥

अत्क, पु, शरीरावयव। अङ्ग। इत्युणादिकोष ॥

अत्क, त्रि, (अतति सततमनित्यतया विकार गच्छति अत्+कन् अतति सततं गच्छति अत्+कन्) पथिक। पान्थ। इत्युणादिकोष ॥

अतट ङ अतिक्रमे। वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ दन्त्यवर्गाद्योपध। ङ अतिट्टिषते। इति दुर्गादास ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सतत स्नेहं संबध्नाति अत्+तक् स्त्रिया टाप्।) माता। ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥ अत्ता मातायजस्वसा। इति नानार्थकोष ॥ प्राकृतभाषाया श्वश्रू। इति साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्ति, स्त्री, (अत्यते सततं कर्म्मणि सम्बध्यतेऽनया, अत् करणे क्तिन् माता च।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इति शब्दरत्नावली।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति+स्वार्थे कन्) अन्तिका। नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च।

अत्नु, पु, (अतति सततं गच्छति अत्+कर्त्तरि न वायु सततगन्ता पथिकः।) सूर्य्य। इत्युणादिकोष ॥

अत्यः, पु, (अतति शीघ्रं गच्छति अत्+कर्त्तरि यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् ण्यति आत्य इति स्यात् द्रुतगामी अश्व।) अश्व। वैदिकशब्दोऽय ॥

अत्यन्त, क्ली, (अन्त सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति समास।) अतिशय। यथा। अत्यन्त कठिनौ तथापि हृदयानन्दाय वक्षोरुहौ। इति नरहरिकवि ॥

अत्यन्तकोपन, त्रि, (अत्यन्त कोपन क्रोधशील द्वितीयातत्, कुप्+कर्त्तरि युच्।) अतिशयक्रोधी। तत्पर्य्याय। चण्ड २। इत्यमर ॥

अत्यन्तगामी, [न्] त्रि, (अत्यन्तं शीघ्र गच्छति अत्यन्त+गम्+णिनि उपपदसमास।) अतिशयगमनशील। अतिशीघ्रगमनकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। अत्यन्तिक २। इति हेमचन्द्र ॥

अत्यन्तः सुकुमार, पु, (अत्यन्त सुकुमार कर्म्मधारय।) कङ्गुनीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

अत्यन्तिक, पु, (अत्यन्त गच्छति अत्यन्त+ठन् ठस्येक इति ठस्य इक अति सातिशयमन्तिक कर्म्मधारय, अतिनिकटम्।) अतिशयभ्रमणकर्त्ता। अत्यन्तगामी। इति हेमचन्द्र ॥

अत्यन्तीन, त्रि, (अन्तस्यात्यय अव्ययीभावसमास। अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुष। लक्ष्मीं परम्परीणा त्वमत्यन्तीनत्वमुन्नये इति भट्टि।) भृशङ्गामी। अतिशयगमनशीलः। इत्यमर ॥

अत्यम्ल, क्ली, (अत्यन्त अम्लोरस फलपत्रादौ यस्य स।) वृक्षाम्ल। इति राजनिर्घण्ट ॥ तैँतुल इति भाषा ॥

अत्यम्लपर्णी, स्त्री, (अत्यम्ल पर्णं पत्रं यस्या सा जातित्वात् ङीप्।) लताविशेष। तत्पर्य्याय। तीक्ष्णा २ कण्डुरा ३ वह्निस्फुरणा ४ करवडवल्ली ५ वयस्था ६ अरण्यवासिनी ७। अस्य गुणाः। तीक्ष्णाम्लत्व। शीहशूलविनाशित्व। वातहारित्व। अग्निरुचिकारित्व। गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

अत्यम्ला, स्त्री, (अत्यन्त अम्लरसो यस्या सा स्त्रिया टाप्) वनबीजपूरः। मधुरलेबु। मधुटावा इति ख्याता। इति रत्नमाला ॥

अत्यय, पु, (अति+इण्+भावे अच्।) मृत्यु। अतिक्रम। दण्ड। दोष। कृच्छ्र। इत्यमर ॥
("जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्तत।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, क्ली, (अर्थमतिक्रान्त अत्यादीति समासः।) अतिशय। तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्ग। इत्यमर ॥।
("लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया"।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्प, त्रि, (अत्यन्तमल्प मनाक्।) यत्किञ्चित्। अतिसूक्ष्म। तत्पर्य्याय। अल्पिष्ठ २ अल्पीय ३ कणीयः ४ अणीय ५। इत्यमर ॥

अत्याकार, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिरस्कार। आ+कृ+भावे घञ्।) अतिशयित। आकारो देह कर्म्मधा। वृहद्देह। अतिशयित आकारो यस्य स तद्विशिष्ट।) न्यक्कार। तिरस्कार। इति हेमचन्द्र ॥

अत्याचार, क्ली, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति समास।) विरुद्धाचरण। आचारमतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासनिष्पन्न ॥

अत्याचार, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्म्मधा।) अनुचिताचार। असङ्गताचरण। आचारोल्लङ्घन। अन्याय ॥ (अति अनुचित आचार आचरण यस्य स अन्यायाचरणकारी।)

अत्याज्य, त्रि, (त्यक्तुं न शक्य अति त्यज्+शक्यार्थे ण्यत्, कुत्वाभावः।) त्यागानर्ह। अत्यक्तव्य। अत्यजनीयं। यथा, यत्तु पतितस्त्रीगमनस्य लघुत्व प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरुक्तं तदत्याज्यपरं। इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अत्याल, पु, (अति अत्याशयेन आ चतुर्दिक्षु अलति भूषति अति+आ+अल+कर्त्तरि अच्। लालचिता इतिभाषा) रक्तचित्रकवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा। अत्यन्तस्पृहा। असम्भावनीयवाञ्छा। यथा,—
"अत्याशाभिरुपागताध्वगगणान् धन्यावनौ तापिताञ्शोयत्तर्पयितु क्षमोऽस्मि मम तद्दुःखैर्मनो दूयते"। इत्युद्भट॥

अत्याहारी [न्] त्रि, अतिपूर्व्वाङ्पूर्व्वहृधातोः कर्त्तरि णिन्प्रत्ययनिष्पन्न। अतिशयाहारकर्त्ता। बह्वाशी। अपरिमितभोजी॥

अत्याहित, क्ली, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्त निधीयतेऽत्र अति आ+धा+क्तोऽधिकरणे द्रव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अधिकरणे) महाभीति। अतिशयभय। जीवानपेक्षि कर्म्म। जीवनाशारहितसाहसकर्म्म। इत्यमर॥ (अत्याहित किमपि राक्षसकर्म्म कुर्य्यात्। इति रामायण।)

अत्युक्ति, स्त्री, (अतिशयेन उक्ति कथनम् अति+वच्+भावे क्तिन्) आरोपितकथन। अतिशयोक्ति। असम्भवोक्तिः। अलङ्कारविशेष। यथा।
"अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णन।
त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिन"॥
इति चन्द्रालोक॥

अत्यूह, पु (अतिशयेन ऊहते रवजनितकण्ठवर्णकण्ठ यथा तथा शब्दायते य अति+ऊह+कर्त्तरि अच्। अतिशयित ऊहस्तर्क प्रादीति समास, अतितर्कः) कालकण्ठ। दात्यूहपक्षी। इति मेदिनी॥ अतिशयवितर्कः॥ (अत्यूहा नीलिकाया स्त्री कालकण्ठखगे पुमान्॥ इति-मेदिनी॥)

अत्यूहा, स्त्री, (अतिशयित ऊह पुष्पोत्कर्षेण तर्को यस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका। शेफालिका। इति मेदिनी॥

अत्र, व्य, एतद्+सप्तम्यर्थे त्रल् एतद्शब्दस्य अशादेश) एतस्मिन्। एखाने इति भाषा। एतच्छब्दस्य सप्तम्याख्यादेशे रूपोऽय॥ (अपि सन्निहितोऽत्र कुलपति॥ इति शाकुन्तले॥)

अत्रभवान्,[त्], त्रि,(एतद्+अन्येभ्योऽपीति प्रथमार्थे त्रल् अत्र अय भवान् कर्म्मधारय।) पूज्य। श्लाघ्य। मान्य। नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोग। इति हेमचन्द्र॥ (नूनमत्रभवत शराकृति सर्व्वथायमनुयाति सायक॥ इति भारवि॥)

अत्रि, पु, (अत्ति स्म एकगण्डूषेणैव सर्व्वमेव गङ्गाजल पीतवान् अद्+कर्त्तरि त्रिन् दस्य त।
"मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु।
ब्रह्मणो मानसा पुत्राः वशिष्ठश्चेति सप्त ते"॥
इति) सप्तर्षिमध्ये ऋषिविशेष। स च ब्रह्मणश्चक्षुषो जात। तस्य भार्य्या कर्दममुनिकन्या अनसूया। पुत्र दत्त १ दुर्व्वासा २ चन्द्रश्च ३। इति श्रीभागवत॥ (यथा मनु,—
"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु।
प्रचेतस वशिष्ठञ्च भृगु नारदमेव च"॥)

अत्रिजात, पुं, (अत्रेर्जात उत्पन्नः पञ्चमीतत्पुरुष।) चन्द्रः। द्विजन्मा। यथा,—
"अत्रिजातस्य या मूर्त्तिः शशिन सज्जनस्य च।
क्व सा चैवाग्निजातस्य तमसो दुर्जनस्य च"॥
इति त्रिविक्रमभट्ट॥

अत्रिदृगज, पु, (अत्रे दृक्चक्षु षष्ठीतत्पुरुष तस्या जात अत्रि दृक्+जन्+ड उपपदसमास।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्र॥

अत्रिनेत्रज, (पु,) चन्द्र। इति जटाधर॥

अत्रिनेत्रप्रसूत, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूत पञ्चमीतत्पुरुष) चन्द्र। इति हलायुध॥

अत्रिनेत्रभू, पु, (अत्रिनेत्रात् भवति य अत्रिनेत्र+भू+कर्त्तरि क्विप्) चन्द्र। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च द्वन्द्वः तयोः स्त्रीपुंसयोर्म्मैथुनात् जाता अत्रि भरद्वाज+"द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनयोरिति" वुन् तस्य अक स्त्रियां टाप्) अत्रिभारद्वाजी विवाह, इति शब्दरत्नावली॥

अथ, व्य, (अर्थ+ड पृषोदरादित्वात् रस्य लोपः।) मङ्गल। अनन्तर। आरम्भ। प्रश्न। कार्त्स्न्य। इत्यमर॥ अधिकारः। सशय। विकल्प। समुच्चय। इति मेदिनी॥ (अथ तस्य विवाहकौतुक ललित बिभ्रत एव पार्थिव॥ इति रघुवशे।)

अथकि (अर्थं पूर्व्वोक्त वाक्य कवते स्वीकरोति अर्थ+कु+डिम् पृषोदरादित्वात् वस्य लोपः। अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः।) व्य, स्वीकार। इति शब्दरत्नावली॥

अथर्व्व [न्] क्ली, (अथ लोकमङ्गलाय अर्व्वति प्रस्तूयते यत् अथ+अर्व्व+कर्म्मणि वनिप् शकन्ध्वादित्वात् पररूपं। मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्ये अथो अथ इत्यमर) वेदविशेष। इति मेदिनी॥ तत्तु चतुर्थवेद नवशाखायुक्त। अस्य विवरण वेदशब्दे द्रष्टव्य॥

अथर्व्वण, पु, (अथर्व्व विद्यतेऽस्य न प्रत्यय।) शिव। इति त्रिकाण्डशेष॥

अथर्व्वणि, पु, (अथर्व्ववेद नयति ज्ञानविषय प्रापयति अथर्व्वन्+नी+कर्त्तरि क्विप्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्व) अथर्व्ववेदज्ञब्राह्मण। पुरोहित। इति मेदिनी॥

अथर्व्वा [न्] पु, (अथ लोकमङ्गलाय अर्व्वति वेदविशेष प्राप्नोति अथ+अर्व्व+वनिप् शकन्ध्वादित्वात् पररूप) ब्राह्मण। इति मेदिनी॥ (कृतपदपङ्क्तिरथर्व्वणेव वेद॥ इति भारवि)॥

अथो, व्य, (अर्थ+डो पृषोदरादित्वात् रलोप) मङ्गल। आनन्तर्य्य। समुच्चय। प्रश्न। आरम्भ। कार्त्स्न्य। अधिकार। सशय। विकल्प। इति मेदिनी॥
("स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्म्म शौच सुभाषित।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्व्वत"॥
इति मनु॥)

अद इ बन्धे। (भ्वादि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुम॥ इ अन्द्यते। इति दुर्गादास॥

अद ल औ भक्षणे (अनिट् परस्मैपदी अदादि।) इति कविकल्पद्रुमः॥ ल अत्ति। औ अत्ता। गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शप स्थितौ अदतीत्यपीति वररुचि। इति दुर्गादास॥

अद [स्] त्रि, (न दस्यते अङ्ग इदन्तया अङ्गुलित्क्षिप्यते यत्र न+दस्+बाहुल्यात् क्विप् त्रिलिङ्गत्वञ्च।) एतत्। पुरोवर्त्ति। एइ इति भाषा। पर। परोक्षभूत। इति मेदिनी। सेइ इति भाषा।

अदत्त, त्रि, (न दत्तम् उत्कृष्ट नञ्समासः नञत्र अप्राशस्त्ये यथा कारिकायां।
"तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता"॥
इति।) अन्यायेन दत्त। यथा। यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्त। षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यर्थादुक्त भवति। नारदेन च। दत्त सप्तविध प्रोक्तमदत्त षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूप विवृत।
"अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितै।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः॥
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जित।
कर्त्ता ममेद कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते।
यद्दत्त स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति॥
अयमर्थः। भयेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्त। क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तं। पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्त। उत्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तं। परिहासेनोपहासेन दत्त। एक स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यास। छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति। बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण। मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन। अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना। आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन। उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयुक्तेन। अपवर्जित दत्तं। तथाय मदीयमिद कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्त। अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्त। यज्ञ करिष्यामीति धन लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येव षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते। प्रत्याहरणीयत्वात्। आर्त्तदत्तस्यादत्तत्व धर्म्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषय।
"स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्त श्रावित धर्म्मकारणात्।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र सशय"॥
इति कात्यायनस्मरणात्। यः पुन षोडशप्रकारमप्यदत्त गृह्णाति यश्चादेय प्रयच्छति। तयोर्दण्डो नारदेनोक्त।
"गृह्णात्यदत्त यो लोभात् यश्चादेय प्रयच्छति।
अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः"॥
इति मिताक्षरा॥ कन्यकाना त्वदत्तानां। इति कात्यायन॥

"नह्यदत्तां महीं पित्रा भरत शास्तुमिच्छति"

इति रामायणम् ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्सृष्टा नञ्समासः, नञत्र निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।

अदनं, क्ली, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । भोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

("इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।

आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा" ॥

इति मनुः ।)

अदभ्र, त्रि, (दन्भ+रक् । दभ्रमल्पं नदभ्रं नञ्समासः ।) प्रचुरम् । बहु । इत्यमरः ॥ (अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ इति किरातार्ज्जुनीयं ॥)

अदर्शनं, क्ली, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मा तापयिष्यति ॥ इति रामायणम् ।) असाक्षात् । दृष्ट्यगोचरः । तत्पर्य्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः । (व्याकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,— "विहृतिषु प्रत्ययादेरदर्शनम्" । इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल्+घञर्थे कन् ।) हिज्जलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दलरहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) घृतकुमारी इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा+तृच् ।) कृपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—

"अदाता पुरुषस्त्यागी सधनं त्यज्य गच्छति" ।

इति प्राचीनाः ॥

("कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।

मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" ॥

इति मनुः ॥)

अदान्त, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्लेशासहिष्णुः । अकृतवाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति पुराणम् ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नञो दाञो डितिरिति शाकटायनोक्तेर्डितिप्रत्ययान्तो वा । अदनाददितिः वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा काश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य सः ।) दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश्+कर्म्मणि क्यप् न दृश्यः, नञ्समासः ।) अदर्शनीयः । अद्रष्टव्यः । "यथा,— कन्याङ्गैरतिकोमलैस्त्रिभुवनव्याप्याप्यदृश्या जने" ।

इत्युद्भटः ॥

अदृष्टं, क्ली, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अग्निजलादिद्वारा जातं भयम् । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीयसंस्कारः । भाग्यम् । यथा । "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ इति श्रीहर्षः ॥ तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाश्यं । भोगनाश्यञ्च । धर्म्माधर्म्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्म्मस्तु स्वर्गादिकारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्म्मनाशाजलादिस्पर्शनाश्यश्च । अधर्म्मस्तु नरकादिकारणं । प्रायश्चित्तादिनाश्यश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अकृतदर्शनः । अवीक्षितः ।

"अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता" ।

इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य, अदृष्ट मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटिलचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः । इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः । नञत्र विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृकः, पुं, (देवो वृष्ट्यम्बु माता मातृतुल्यो यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।) देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा । (वितन्वति क्षेममदेवमातृकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्यः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्म्मणि यत् ।) घृतं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अद्ट ङ अतिक्रमे वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अद्दिट्टिषु अतिक्रमितुमिच्छति—अद्ट्+सन्+लट् ते ।) ङ अद्दिट्टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अद्ड, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अड्डिड्डिषति अभियोक्तुमिच्छति अद्ड्+सन्+लट् तिप् ।) अड्डिडिषति । क्विपि संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं । अड्डति पद्य विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्धा, व्य, (अतं सततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत्+धा+क्विप् ।) यथार्थं । तत्पर्य्यायः । तत्त्वं २ अञ्जसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्धा श्रिया पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ॥ इति रघुः ।)

अद्भुतं, क्ली, अपूर्व्वं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ आश्चर्य्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥

अद्भुत, त्रि, (अततीति अत्+क्विप् आकस्मिकार्य्यमत्यय तथा भाति-भा+डुतच् ।) आश्चर्य्यं । तत्पर्य्यायः । इङ्गः २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथाद्भुतं । अद्भुतसागरे आथर्व्वणाद्भुतवचनं । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति । तेन आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्व्वस्वभावप्रच्यवेऽदेवकर्त्तृकोऽद्भुतः इति ॥ एवञ्च सुधोदयपर्व्वग्रहणादीनां गणितागतत्वेन प्राकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्भाक्तम् ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ॥

"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥

ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्त्यद्भुतां स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च" ॥

तांश्च परः न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नोत्पातं दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेलानन्तचमण्डलनिरूपणं ।

यथा दीपिकायां ॥

"प्राक्पूर्व्वत्रिचतुर्भागेषु द्युनिशोरङ्कतेषु सर्व्वेषु ।

अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभेषु ॥

वेलामण्डल ॥ * ॥

"अर्य्यमादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् ।

देवेज्याजविशाखयाम्ययुगले पित्रदये चानलः ॥

विश्वादित्रयधातृमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः ।

सर्पोमान्त्यमृगान्त्यमूलयुगलेशानेष्वपामीश्वरः ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः ।

सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥

सवरुणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः ।

फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः ॥

यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्देवताश्रया ।

तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डलद्वयजाद्भुते" ॥ * ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमान्तरीक्षं निबोध मे ।

उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥

गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दिशेत् ॥

चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं ।

जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितं ॥

भौमञ्चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।

नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च ॥ * ॥

शीतोष्णता विपर्य्यासः सन्ततूनां रिपुजं भयं ॥

पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।

अकालप्रभवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ॥

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥*॥

प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।

अर्कोदयेऽर्काभिमुखश्वारावो त्भयं दिशेत् ॥

उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेर्म्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥

गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।

चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च ॥

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।

षड्भान्मासांस्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद्गृहमेधिनः ॥

पलाशः पुत्रस्य वा मृत्युर्द्दैव्यश्चापि विनश्यति ।

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥

गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।

मासात्त्रीणि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः ॥

श्वा शृगालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ॥

नेय सद्दि नाद्वितीय । इति नैषध ॥

अद्वैत, त्रि, (द्विधाभेदमित प्राप्त । द्वित + स्वार्थे अण् न द्वैतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,—
यदद्वैत ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति श्रीचैतन्यचरितामृत ॥

अद्वैत, पु, (द्विधाभेदमित प्राप्त हतीयातत्, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ततोभिन्न नञ्समास ।) द्वैत रहित विष्णु । यथा,—
"विष्णुमानन्दमद्वैत विज्ञान सर्व्वग प्रभु ।
प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालय ॥"
इति गारुडे २२८ अध्याय ॥ • ॥ शिवावतारविशेष । यथा,—
"नित्यानन्दो भक्तरूपो वजे च श्रीहलायुध ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो य श्रीसदाशिव ॥"
ततमित्रादिविवरण यथा,—
"महादेवस्य मित्र य कुवेरो गुह्यकेश्वर ।
कुवेरपण्डित सोऽद्य जनकोऽस्य विदावर ॥
पुरा कुवेर कैलासे सिध्यसाध्यनिमित्तिते ।
जजाप परम मन्त्र शैव श्रीशिववल्लभ ॥
ततो दयालुर्भगवान् वर हणिष्विति सोऽब्रवीत् ।
तत कुवेरो वरयामास त्व मे सुतो भव ॥
प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेश सदाशिव ।
जन्मजन्मान्तरे पुत्त्र प्राप्स्यामि पुत्त्रता तव ॥
इति प्राप्य वर काल कियन्त कालमास्थित ।
कार्य्यादीशवशात् सोऽद्यावैतस्य जनकोऽभवत् ॥
योगमाया भगवती गृहिणी तस्य साम्प्रत ।
सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशत ॥
तस्य पुत्त्रोऽच्युतानन्द कृष्णचैतन्यवल्लभ ।
श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुत ॥
य कार्त्तिकेय प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन" ।
इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥

अद्वैतवादी, [न्] त्रि, (अद्वैत "चिदेव सत्य नान्यत् किञ्चिन" इति वदति, अद्वैत + वद् + णिनि उपपदसमास ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मत यथा,—
ब्रह्मैव सत्य प्रत्यक्षादिसिद्ध विश्व ब्रह्मणि आरोपित । यथा रज्जु रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्व वस्तुवत् प्रतिभाति प्रज्ञानिर्व्विश्वापि पर्य्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सद्वस्तु नास्ति । अत्र प्रमाण शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभामतीरत्नप्रभादि ॥

अध [स्] अ, (अधरस्य अधादेश तत असिच् ।) तल । नीच । अधोभाग । यथा,—
"लोकानुपर्य्युपर्य्यास्तेऽधोऽधोऽध्यधि च माधव" ।
इति वोपदेव ॥ पाताल । योनि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधःपुष्पी, स्त्री, (अध अधोमुख पुष्प यस्या । अधस् + पुष्प + ङीप् ।) गोजिह्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥ तृणविशेष । हेठाञ्जली । चोरखड्किा । भाँटुइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । अवाक्पुष्पी २ मधुल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अधःक्षिप्त, त्रि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।) अधस्पातितः । इति जटाधरः ॥

अधम, त्रि, (अव पालने + अम, तस्य धादेश ।) न्यून । निन्दित । अपकृष्ट । तत्पर्य्याय । निकृष्ट २ प्रतिकृष्ट ३ अर्व्वा ४ रेफ ५ याप्य ६ अवम ७ कुत्सित ८ अवद्य ९ कुपूय १० खेट ११ गर्ह्य १२ अणक १३ । इत्यमर ॥ रेपः १४ अरम १५ आणक १६ अवरः १७ । इति तट्टीका ॥ (या च्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति मेघदूते)॥

अधमः पु, (अव पालने + अम, तस्य धादेश ।) उपपतिभेद । तस्य लक्षण । मन्दमानसत्त्वात्त्रनुन्दुत्य । नायकस्त्रीविषये कार्य्याकार्य्यानभिज्ञः । इति रसमञ्जरी ॥

अधमभृतक, त्रि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।) (अधम । निकृष्ट । भृतक । भृत्य ।) अधम भृत्य । भारवाहक । इति हेमचन्द्रः ॥

अधमर्ण, त्रि, (अधम + ऋण ऋणदानविषये अधम देयविषये अधम निन्दित राजदन्तादित्वात् परनिपात । वा अधम ऋणमवसानेनात्वेन विद्यते यस्य ।) ऋणग्रहीता । खाती । इत्यमर ॥ सा. तक इति भाषा ।
("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदित ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावित ॥
यस्यार्थेऽधमर्णस्य देहीत्याह स वाददि ।
अभियोक्ता दिशेदेश्य कारण नान्यदुद्दिशेत्" ॥
इति मनु ।)॥

अधमर्णिक, त्रि, (अधमनवदेयत्वेन निन्दित ऋण । तदेव दातव्येन विद्यते यस्य । अधमर्ण + अत इनिठनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्ण । यथा,—
"गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिक ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तर ॥"
इति मिताक्षरा ॥
("ये यैरुपायैरर्थ स्व प्राप्नुयादुत्तमर्णिक ।
तैस्तैरुपायै सगृह्य दापयेदधमर्णिक" ॥
इति मनु ।)॥

अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्वीयाद्यन्तर्गतनायिकाभेद । अस्या लक्षण । हितकारिप्रियतमे अहितकारित्व । अस्या क्रिया अधमा । अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति रसमञ्जरी ॥

अधमाङ्ग, क्ली, (अधमम् अङ्ग कर्म्मधारय ।) पाद । चरण । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधर, क्ली पु, (न ध्रियते कामुकस्य धैर्य्यं न तिष्ठति यत्र, न + धृ + पुसि सञ्ज्ञाया च प्रायेणेति अधिकरणे च ।) स्मरागार । रतिगृह । योनिरिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥

अधर, पु, (न ध्रियतेऽसौ धृ + अच् ततो नञ्समास ।) मुखावयवविशेष । नावो ठोँट । इति भाषा । ओष्ठः । उपर ठोँट । इति भाषा । तयो पर्य्याय । रदनच्छद २ दशनवासस् ३ । परन्तु दशनवासपि प्रयोगावयवयोः सदा । अधरी दशनवाससी उभयत्र सोष्ठे च । अधरावपि उभावेवेति शब्दार्णव । ओष्ठाधरावुपरितनाधोवर्त्तिनौ च ओष्ठौ । इत्यमर । प्राञ्चः प्रोक्ता । तत्र "पाणिपादाङ्गुलीगर्भौ नैयायिकमतेऽपि च । नानुक्त्वोऽधरोष्ठौ च समस्तेष्टु यथाक्रमम्" । नियमात् यथा,—
"स्फुटम् अधरो पिबति नैयायिकमतेऽपि । गौरमिनीनामधरौ नाना देव दिशो । ग्राम स्नेहोऽधरोष्ठ स्यात् वैयाकरण । मण्डले सम्यगिन्द्यायोगात् दृष्टेऽसौ"
इति माघुरव ।

अधर, त्रि, (न धर नञ्समास ।) नीच । अधस्तन । हीन । अपकृष्ट । इति मेदिनी । वादौ । इति हेमचन्द्र । (यथा मङ्गलपिधनि दत्तिगेऽभूत्तलमधर ।)॥

अधरत, अ, [स्] (अधर + तसिल् प्रथमापञ्चम्यर्थयो ।) अधस्तात् । अधोभाग । इत्यमर ॥

अधरमधु क्ली, (अधरस्य मधु यद्वीतत् ।) अधरामृत । अधररस । इति त्रिकाण्ड ।

अधरस्तात् अ, अधरत । इति हलायुध ।

अधरस्तात्, अ, (अधर + अस्ताति विकल्पे ष्वस्तातिप्रत्यये अधादेश ।) अधस्तात् । अधरात् । दिक्शब्दात् दिग्देशकालेष्वर्थे ... स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरण ।

अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समास ।) अधोदिक् इति व्याकरण ॥ नीचा । यथा । अधराधरैव सा । इति नैषध ॥

अधरात्, अ, अधरत । अधरेण । अधस्तात् । इत्यमरटीका ॥

अधरामृत, क्ली, (अधरस्य अमृतम् ।) अधररस । यथा,—
"सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।
नो चेद्वय विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयो पदवीं सखे ते ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २९ अध्याय ।

अधरीण, त्रि, (अधर कृत तिरस्कृत अधरं ख तस्य ईन ।) धिक्कृत । तिरस्कृत । इति जटाधर ॥

अधरेण, अ, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा अधर + एनप् ।) अधोदिग्देशकाल । अधोदिक्देशकाले । इति व्याकरण ॥

अधरेद्यु, [स्] अ, (अधरे परे दिवसे अधर + एद्युस् ।) अधरदिवस । परदिन । इति शब्दरत्नावली ॥

अधर्म्म, पु, (ध्रियतेऽनेन धृ + मनिन् ततो नञ्समास, नञत्र विरोधार्थे ।) धर्म्मविरोधी । स तु ब्रह्मण पृष्ठाज्जात । इति श्रीभागवत । तत्र

अपराधः। श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारः। यथा,—
"अधर्म्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति॥"
इति महाभारतम्।
("अधर्म्ममिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते"।
इति महाभारतं॥)

अधर्म्मी, [न्] त्रि, (अधर्म्मः पापं विद्यतेऽस्य।) अधार्म्मिकः। अधर्म्मात्मा। अधर्म्मशब्दादस्त्यर्थे इन्॥

अधश्चरः, पु, (अधश्चरति इति अधस्+चर+अच्।) चौरः। इति हारावली॥ अधोगामिनि त्रि॥

अधश्चौरः, पु, (अधः चौरः। अधस्+चुर+अच्+स्वार्थे अण्) नीचचौरः। सिंदेलचोर इति भाषा। इति केचित्॥

अधस्तात् अ, (अधर+अस्ताति।) अधोभागः। इति हलायुधः॥ (तस्माधस्तात् वयमपि रतास्तेषु पर्य्यटनेषु। इति उत्तरचरिते।) (तथा "निमज्जतोऽधस्तादश्नौ दारुप्रतीच्छकौ"॥ इति मनुः।) पश्चाद्भागः। इत्यमरटीका॥ रतिगृहं। भगं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अधामार्गवः, पु, (न धीयतेऽसौ अधाः न+धा+क्विप्। तादृशं मार्गं वाति गच्छति। अधा+मार्ग+वा+क।) (अपामार्गः। इति क्षीरस्वामी।) धामार्गववृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

अधार्म्मिकः, त्रि, (धर्म्मं चरति। धर्म्म+ठक्। न धार्म्मिकः।) अधर्म्मी। अधर्म्मात्मा। पापी। तत्पर्य्यायः। आधार्म्मिकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा,—
"यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः।
अधार्म्मिकः स्याद्वृषलः अवकीर्णी व्रतव्रती"॥
इति जटाधरः॥ अतो नाधार्म्मिके वसेद्ग्रामे। इति कुल्लूकभट्टश्च॥

अधि अ, (न धीयते धार्य्यते। नञ्+धा+कि।) प्रादिविंशत्युपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। उपरिभागः। इति दुर्गादासः॥ अधिकारः। ईश्वरः। इति मेदिनी॥ अधिकः। यथा अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः। इति स्मृतिः॥

अधिः, पु, आधिः। मनःपीडा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अधिकं, क्ली, (अधि+स्वार्थे कन्।) काव्यालङ्कारभेदः। तस्य लक्षणं। अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं। उदाहरणं यथा। ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः॥ इति कुवलयानन्दे अप्पयदीक्षितः॥

अधिकः, त्रि, (अध्यारूढ एव अधि+स्वार्थे कन्।) अतिरिक्तः। अनेकः। इति हैमचन्द्रः। (पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे। स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। इति मनुः।)

अधिकरणं, क्ली, (अधि+कृ+अधिकरणे ल्युट्।) एकन्यायोपपादनं। इति हैमचन्द्रः॥ अधिक्रियते अत्र। विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेतग्रन्थः। यथा,—
"विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरः।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं"॥
विषयो विचारार्हवाक्यं। विशयोऽस्यायमर्थो न वेति संशयः। पूर्व्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासः। उत्तरः सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः। निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्य्यनिश्चयः। एवं क्रमेण विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ अधिक्रियतेऽर्थोविचारोऽस्मिन्ननेनेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मीमांसा। सा च द्विधा कर्म्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति। कर्म्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म्ममीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्व्वमीमांसा इत्युच्यते। ब्रह्मकाण्डवेदविचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते। इत्यत्र मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या ग्रन्थपरं ज्ञेयं। भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्व्वकनिर्णयपरमिति। यत्र अधिक्रियते विचारोऽस्मिन् इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त इत्युदीच्येनाभिहितं तन्न। सिद्धान्तस्याधिकरणचरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वानुपपत्तेः। यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायावयवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथैवात्रापीति सुधीभिर्भाव्यं। तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि। तदुक्तं,—
"विषयोऽविषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं"॥
विषयो विचारार्हवाक्यं। यथा। खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीत इत्यादि संयोगपृथक्त्वाधिकरणादे। एव विषयो निश्चयस्तद्भिन्नस्तद्विरोधी वा अविषयः संशयः। तदुक्तं,—
"विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः"॥
नियामकः कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मकव्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव। एवमेव न्यायगुरुन्यायवागीशभट्टाचार्य्यचरणाः॥ अन्ये तु विशय इति विपूर्व्वस्य शीङः संशयार्थकत्वमालोच्य तालव्यमध्यपाठं वदन्ति विशयः संशयः इति व्याचक्षते तत्र विपूर्व्वशीङः संशयार्थकत्वे मानमनुसन्धेयं। संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः। पूर्व्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कोपन्यासेन सिद्धान्तविरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं। उत्तरं प्रकृतसिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्धसंशयापरकोटिव्यवस्थापनं। निर्णयः सिद्धान्तसिद्धविषयार्थवाक्यतात्पर्य्यावधारणं। कर्म्ममीमांसाधिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्विशदधा विवृतानि। इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी॥*॥ व्याकरणमते आधाररूपकारकं। तच्चतुर्व्विधं। सामीप्यं १ यथा गङ्गायां घोषः। कालिन्द्या रेमे। आश्लेषः २ यथा दिवि देवाः। कानने रेमे। विषयः ३ यथा शास्त्रे निपुणः। केलौ कुशलः॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं। सकले स्थितः॥*॥

अधिकर्द्धिः, त्रि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य सः।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः। तत्पर्य्यायः। समृद्धः २। इत्यमरः॥

अधिकर्म्मिकः, पु, (अधिकृत्य हट्टं कर्म्मणि प्रभवति अधिकर्म्मन्+ठन् तस्य इक) हट्टाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ हाटेर दारोगा इति भाषा।

अधिकाङ्गं, क्ली, (अङ्गादधिकं मयूरव्यंसकादित्वात् समासः।) सकञ्चुका मध्ये यद्बध्नन्ति तत्। कञ्चुकादिदार्ढ्यार्थं शूरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि। तत्पर्य्यायः। सारसनं २। इत्यमरः॥ विंशतिकुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे त्रि॥ (यथा मनुः।—
"नोद्वहेत् कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं"॥)

अधिकारः, पु, (अधि+कृ+घञ्।) राजादीनां चामरधूननच्छत्रधारणादिव्यापारः। तत्पर्य्यायः। प्रक्रिया २। इत्यमरः॥ प्रकरणं। यथा नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा॥ स्वामित्वं। यथा "सर्व्वं स्युरधिकारिणः" इति स्मृतिः॥ अधिकृतदेशादिः। यथा निजाधिकारः भिन्नाधिकारः इत्यादि बहुव शिष्टप्रयोगाः॥ (यथा मनुः।—
"तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्"॥)

अधिकारी, [न्] त्रि, (अधिकरोति अधि+कृ+नन्द्यादित्वात् णिनि।) प्रभुः। स्वामी। अधिपतिः। अधिकारविशिष्टः। स्वत्ववान्। इति स्मृतिः॥ यथा,—
"इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके"॥
इति मलमासतत्त्वं॥ अपिच।
"स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि"।
इत्याह्निकाचारतत्त्वं॥ वेदान्तमते विधिवदधीतवेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता। इति वेदान्तसारः॥*॥ धनाधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः॥*॥ श्रीमूर्त्यादीनां वेशकर्त्ता। इति लोकप्रसिद्धं॥

अधिकारी, [न्] पुं, (अधिकरोति अधि+कृ+नन्द्यादित्वात् णिनि।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता। अधिगताखिलवेदार्थनितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता। इति वेदान्तसारः॥ पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः॥

अधिकृतः, पुं, (अधि+कृ+क्त।) अध्यक्षः। आयव्ययवेदकः॥ इत्यमरः॥ (आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः। इति शाकुन्तले।) कृताधिकारदक्षे वाच्यलिङ्गः।

अधिक्रमः, पु, (अधि+क्रम्+घञ् वृद्ध्यभावः।) आक्रमणं। इति हेमचन्द्रः॥

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूढा पर्व्वतोपरिभागम् अधि+त्यकन् स्त्रियां टाप्।) पर्व्वतोपरिभूमिः। इत्यमरः॥ (उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका॥ अमरकोषः। यथा रघुवंशे,—"अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं"॥)

अधिप, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि+पा+क।) अधिपतिः। स्वामी। इत्यमरः॥ राजा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा रघुवंशे—"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते॥)

अधिपतिः, पु, (अधिपाति रक्षति अधि+पा+डति।) प्रभुः। स्वामी। इति हलायुधः॥ (यथा रघुवंशे। "वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसां"॥)

अधिभूः, पु, (अधि+भू+कर्त्तरि क्विप्।) स्वामी। प्रभुः। इत्यमरः॥

अधिमासः, पु, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकः मयूरव्यंसकादित्वात् समासः।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्त्तिचान्द्रमासः। रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः। तत्पर्य्यायः। अधिकमासः २ असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलिम्लुचः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७। इति मलमासतत्त्वं॥

अधिमांसकः, पु, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तकः।) दन्तरोगविशेषः। यथा,—

"दन्तरुक् पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रुजः।
लालास्रावी कफकृतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या॥

अधिरथः, पु, (रथमधिरूढः अत्यादीति समासः।) कर्णपिता। स तु सूतजातिः। तस्य कर्म्म सारथ्यं। यथा। विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव। इति महाभारतं॥ (यथा हरिवंशे। "सत्यकर्म्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै। यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः"॥)

अधिराज्यभाक्, पु, (अधिकं राज्यं कर्म्मधारयः, तत् भजते अधिराज्य+भज्+ण्वि उपपदसमासः।) अधिराट्। यथा। अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक्। इति महाभारतं।

अधिराट्, [ज्] पु, (आधिक्येन राजते अधि+राज्+कर्त्तरि क्विप्।) सम्राट्। चक्रवर्त्ती। इति महाभारतं॥ (यथा रघुवंशे। इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्याः अधि+रोह+इन् स्त्रियां ङीप्।) (अधिरोहणी इति पाठे अधिरुह्यते अनया अधि+रुह्+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) वंशकाष्ठादिनिर्म्मितारोहणमार्गः। सिँड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निःश्रेणिः २। इत्यमरः॥ निःश्रेणी ३। इति तट्टीका॥ अधिरोहणी इत्यपि पाठः॥

अधिवचनं, क्ली, (अधि+वच्+ल्युट्। पक्षपातेन कथनं। "अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं" इति माधवाचार्य्यः।) नाम। संज्ञा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अधिवासः, पु, (अधि+वस्+घञ्।) निवासः। धूपनादिभिः संस्कारः। इति मेदिनी॥ तद्द्रव्याणि। मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्व्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ स्वस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ स्वर्णं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२। इति भवदेवः॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धान्नं क्वचिच्च चामरस्थाने। तत्रानुष्ठानं। दुर्गापूजादौ ब्रह्मयात्रायागादौ पूर्व्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्म्मणि तद्दिने पूर्व्वाह्णे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूर्व्वोक्तक्रमेण वारत्रयं स्पर्शयेत्। द्रव्यविशेषेण संस्कारः। तत्र यजुर्व्वेदोक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा। तेष्वादौ महीं गृहीत्वा,—

"ॐ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्। अनया तेजस्विन्या अस्य शुभाधिवासनमस्तु। एवं सर्व्वत्र"। १।

गन्धं गृहीत्वा,—

"ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं। ईश्वरीं सर्व्वभूतानां त्वामिहोपाह्वये श्रियं"।२।

महीं गृहीत्वा,—

"ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं माहिꣳसी"। ३।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति।

शिलां गृहीत्वा,—

"ॐ प्रपर्व्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयाना ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनुरीयमाणा। विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि"। ४।

धान्यं गृहीत्वा,—

"ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्यं"। ५।

दूर्व्वां गृहीत्वा,—

"ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि। एवानो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च"। ६।

पुष्पं गृहीत्वा,—

"ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तं इष्णन्निषाण मुम्म इषाण सर्व्वलोकम्म इषाण"। ७।

फलं गृहीत्वा,—

"ॐ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः"। ८।

दधि गृहीत्वा,—

"ॐ दधिक्राव्णोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभिणो मुखाकरत् प्रणआयूꣳषितारिषत्"। ९।

घृतं गृहीत्वा,—

"ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि"। १०।

स्वस्तिकं गृहीत्वा,—

"ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु"। ११।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

"ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्तु यह्वाः घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्म्मिभिः पिन्वमानः"। अत्र "वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः"। इत्यपि पठन्ति। १२।

शङ्खं गृहीत्वा,—

"ॐ प्रतिश्रुत्काया अर्त्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकꣳ शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपं"। १३।

कज्जलं गृहीत्वा,—

"ॐ समिद्धोऽञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमासधस्थं"। १४।

रोचनां गृहीत्वा,—

"ॐ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः रोचन्ते रोचना दिवि"। १५।

सिद्धान्नं गृहीत्वा,—

"ॐ अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्रदातारं तारिषऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे। सिद्धान्नमत्र आतपतण्डुलाः"। १६।

काञ्चनं गृहीत्वा,—

"ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम। १७।"

रजतं गृहीत्वा,—

"ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं"। १८।

ताम्रं गृहीत्वा,—

"ॐ असौ यस्ताम्रोऽरुण उतबभ्रुः सुमङ्गलः ये चेनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषाꣳ हेडईमहे"। १९।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

"ॐ रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनो वनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ बलगहना उपधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवास्थ"। २०।

दर्पणं गृहीत्वा,—

"ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवोयाति भुवनानि पश्यन्"। २१।

दीपं गृहीत्वा,—

"ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये निहोता सत्सु बर्हिषि" । २२ ।
सर्व्वद्रव्ययुक्तङ्खकं गृहीत्वा,—
"ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्व्वेदीयदुर्गोत्सवपद्धति ॥ * ॥ सामवेदिनामधिवासमन्त्रास्तत्तद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं गन्धेन,—
"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातय योऽस्य काम विधतो नरोषति मनोदानाय चोदयन्" । १ ।
"ॐ महित्रीणामवरस्तु द्युक्षमित्रस्यार्य्यम्ण दुराधर्षं वरुणस्य" । २ ।
इति मह्या ।
पुनर्गन्धेन,—
"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातय इत्यादि' । ३ ।
"ॐ वित्वदापो न पर्व्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवा तत्वागिर ।। सुष्टुतयो वाजयत्या जिन्नगिर्व्वर्वाहो जिग्युरश्वा" । ४ ।
इति शिलया ।
"ॐ धानावन्त करम्भिण मपूप्यवन्तमुक्थिन इन्द्रप्रातर्जुषस्व न" । ५ ।
इति धान्येन ।
"ॐ जज्ञायथा मपूर्व्व्य मघवन् वृत्रहत्याय । तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तभ्ना उतो दिवम्" । ६ ।
इति दूर्व्वया ।
"ॐ पवमान यश्शुहि रश्मिभिर्व्वाजसातम । दधत्स्तोत्रे सुवीर्य्यम्" । ७ ।
इति पुष्पेण ।
"ॐ इन्द्रन्नरोने मधिता हवन्ते यत्पार्य्या युञ्जते धियस्ताः शूरो नृपाता श्रवसश्च कामत्वा गोमति व्रजे भजात्वन्न" । ८ ।
इति फलेन ।
"ॐ दधिक्राव्णोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिन सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायुंषि तारिषत्" । ९ ।
इति दध्ना ।
"ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा" । १० ।
इति घृतेन ।
"ॐ अस्ति सोमोऽयं सुत पिबन्त्यस्य मरुत उतस्वराजोऽश्विना" । ११ ।
इति स्वस्तिकेन ।
"ॐ सिन्धोरुच्छासे पतयन्तमुक्षण हिरण्यपावा पशुमप्सु गृभ्णते" । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
"ॐ स्वसन्वेयो वसूना यो राया मानेता य इडाना सोमो य सुक्षितीना" । १३ ।
इति शङ्खेन ।
"ॐ अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतु रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते" । १४ ।
इति कज्जलेन ।
"ॐ आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसूनि जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिम" । १५ ।
इति रोचनया ।
"ॐ प्रणीउषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवस्तुषे वा मश्विना वृहत्" । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
"ॐ सदसस्पतिमद्भुत प्रियमिन्द्रस्य काम्य । सनि मेधा मयासिषं" । १७ ।
इति काञ्चनेन ।
"ॐ यद्वर्चो हिरण्यस्य यद्वा वर्चो गवामुत । सत्यस्य ब्रह्मणो वर्चस्तेन मा सहजामसि" । १८ ।
इति रौप्येण ।
"ॐ रन्महासि सूर्य्य वडादित्य महा असि महस्ते सतो महिमापनिष्ट समह्ना देवमहा असि" । १९ ॥
इति ताम्रेण ।
"ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिम तनोत्वरिष्टं । यज्ञं समिम दधातु विश्वे देवा स इह मादयन्ता मो प्रतिष्ठ" । २० ।
इति दीपेन ।
"ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योति पश्यन्ति वासर परावाय दिव्य तोदिवि" । २१ ।
इति दर्पणेन ।
"ॐ उद्यल्लोकानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय । होहा रेवात्र धर्म्मो ज्योतीषि" । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्र पूर्व्वोक्तसर्व्वद्रव्यस्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गोत्सवपद्धति' ॥

अधिवासन, क्ली, (अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट् ।) अधिवास । गन्धमाल्यादिभि संस्कारकरणं । इत्यमर' ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्या शुभाधिवासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धति' ॥)

अधिविन्ना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि + विद् + कर्म्मणि क्त स्त्रियां टाप् ।) अध्यूढा । प्रथमविवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिन अपेक्षिकप्रथमोढा भार्य्या । इत्यमरः ॥ ("अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं" ॥ इति मनु ।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते पच्यतेऽत्र अधि + श्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) चुल्ली । इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।

अधिष्ठानं, क्ली, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि + स्था + अधिकरणे ल्युट् ।) नगरं । चक्रं । प्रभाव । अध्यासन । अवस्थान । इत्यमर' ॥ (यथा रामायणे,—
"यद्भयात् सम्परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
कैलास पर्व्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहन" ॥)

अधिक्षिप्त', त्रि, (अधि + क्षिप् + कर्म्मणि क्त ।) प्रतिक्षिप्तः । इत्यमर' ॥ प्रेरित । इति भरतः ॥ प्रणिहित' । स्थापित' । कुत्सितः । भर्त्सित' । इति मेदिनी ॥

अधीत', त्रि, (अधि + इङ् + कर्म्मणि क्त ।) कृताध्ययन । पठित' । यथा,—
"अधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगो" ।
इति स्मृति ॥ पठितशास्त्र । पाठे क्ली ॥

अधीति, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन् ।) अध्ययनं । पठन । इति जटाधर' ॥

अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत + इन् ।) अध्ययनविशिष्ट' । कृताध्ययन । इति व्याकरणं ॥

अधीन, त्रि, (इन प्रभुमधिगत अत्यादीति समास ।) परवशः । तत्पर्य्याय । निघ्न २ आयत्त ३ अस्वच्छन्द ४ गृह्यक ५ । इत्यमर ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
"त्वदधीन खलु देहिना सुखं" ॥)

अधीर, त्रि, (न धीर स्थिर' नञ्समासः ।) चञ्चल' । इति हलायुध ॥ कातर । इत्यमर ॥ (यथा नागानन्दे,—
"निर्व्याज विधुरेष्वधीर इति
मा येनाभिधत्ते भवान्" ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा चणस्थायिनी, नञ्समास ।) विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थाया मध्याप्रगल्भनायिकयोर्भेद' ॥ तस्या लक्षण । व्यक्तकोपप्रकाशकत्व । मध्याधीरायाः परुषवाक् कोपप्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिकं कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । इति रसमञ्जरी ॥

अधीश, त्रि, (अधिक ईश कर्म्मधारयः ।) अधिपति । प्रभु । इति हलायुध ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
"चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः ॥)

अधीश्वर, त्रि, (अधिक ईश्वर कर्म्मधारय ।) प्रणताशेषसामन्त । महाराज । चक्रवर्त्ती । इत्यमर ॥

अधुत, त्रि, अकम्पित । धुञ्कम्पने इत्यस्मात् कर्म्मणि क्त', पश्चान्नञ्समास । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, व्य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति निपातनात् ।) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति । इत्यमर ॥

अधुनातन, त्रि, (अधुना भवम् अधुना + ष्यु तुट् च ।) इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवृत्ति । एतत्कालीनं । इति व्याकरणं ॥

अधृत, पु, (धृ क्त', न धृत नञ्समास' ।) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित । अकृतधारणवस्तुनि त्रि ॥

अधृष्ट, त्रि, (धृष् + क्त', न धृष्टः नञ्समास' ।) सलज्ज । तत्पर्य्याय । अप्रगल्भ २ । इति शब्दरत्नावली ॥ शारद' ३ अप्रतिभ' ४ । इति जटाधर ॥ प्राञ्चीन' ५ । इत्यमर' ॥

अधृष्य, त्रि, (धृष् + कर्म्मणि क्यप् ।) प्रगल्भ' । अधर्षणीय । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" ॥)

अधृष्या, स्त्री, (न + धृष् + संज्ञायां क्यप् । यस्यां

स्थाने पराभवो न भवति तादृशी नदी।) नदी-विशेष । इति मेदिनी ॥

अधैर्य्य, त्रि, (नास्ति धैर्य्यं यस्य स ।) धीरताशून्यः। धैर्य्याभावे क्ली । यथा,—
"धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये"।
इति भानुभट्टः ॥

अधोऽशुक, क्ली, (अध नीचदेशस्थम् अंशुकं वस्त्रं, कर्म्मधारय ।) परिधानवस्त्र । इत्यमर ॥

अधोघण्टा, स्त्री, (अध अधोदेशादारभ्य घण्टेव फलं यस्याः सा ।) अपामार्ग । इति रत्नमाला ॥

अधोजिह्विका, स्त्री, (अल्पा जिह्वा कन् स्त्रियां टाप्, अध अधरा जिह्विका कर्म्मधारय ।) तालुमूलस्थक्षुद्रजिह्वा । इति हारावली ॥ आलजिव इति भाषा ।

अधोभुवन, क्ली, (अध नीचदेशस्थ भुवन लोक कर्म्मधारय ।) पाताल । इत्यमर ॥

अधोमर्म्म, [न्] क्ली, (अध अधर मर्म छिद्र ।) गुह्यद्वारं । इति हेमचन्द्र ॥

अधोमुख, त्रि, (अधोमुख यस्य स ।) अधोवदन । पातालमुख । तत्पर्य्याय । अवाङ्मुख २ । इत्यमर ॥ अवाचीन ३ । इति जटाधर ॥ अधोमुखनक्षत्रगणो यथा —
"अश्लेषवह्नियमपित्र्यविशाखयुक्ता
पूर्व्वत्रय शतभिषा च नवाप्युडूनि ।
एतान्यधोमुखगणानि शुभानि नित्य
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि" ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रह ।

अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुख यस्या सा, स्त्रिया टाप्।) गोजिह्वाक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

अधोवायु, पु, (अध अधर वायु कर्म्मधारय ।) अपानवायु । यथा,—
"क्षुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत्" ।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदय ॥

अधोक्षज, पु, (अध आत्मत्वाभावात् हीनम् अक्षज प्रत्यक्षज्ञान यस्य स । अक्षात् इन्द्रियात् जायते अक्ष+जन् ड, पञ्चमीतत् ।) विष्णु । इत्यमर ॥ (यथा महाभारते । अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।)

अध्यग्नि, क्ली, (अग्ने समीपे अव्ययीभाव ।) विवाहकाले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्त धनादि । यथा,—
"विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्त्तितं" ॥
इति दायभागे कात्यायन ॥

अध्यण्डा, स्त्री, (अधिकमण्ड वीज यस्या सा, स्त्रिया टाप्) कपिकच्छुः । इत्यमर ॥ आलकुशी इति भाषा । भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

अध्ययन, क्ली, (अधि+इङ्+भावे ल्युट्।) गुरुमुखादानुपूर्व्वीश्रवण । पठन । ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतमिद । इति शब्दरत्नावली ॥

अध्यवसाय, पुं, (अधि+अव+सो+भावे घञ् ।) उत्साह । इत्यमर ॥ कर्म्मसु सकारः प्रयत्न । इति मधु ॥ कर्म्मसु दृढयत्नकारको भावः । इति रमानाथः ॥ कर्म्मसु प्रयत्न इति नयनानन्द ॥ अशक्ये मनोद्यम । इति केचित् ॥ उद्योगोद्यमौ पात्र । इति भरतः ॥

अध्यशन, क्ली, (अधिकमशनं भोजनं कर्म्मधारय ।) अजीर्णे भोजनं । यथा । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । इति भावप्रकाश ॥

अध्यक्ष, पुं, (अध्यश्नोति समन्तात् व्याप्नोति अधि+अश्+अच् ।) (कर्म्मधारयादि व्यवहारे अधिकृत । व्यापकः ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अध्यक्ष, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादिसमास ।) प्रत्यक्ष । इन्द्रियजन्यज्ञानं ।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
इति कुमारसम्भवे ।) अधिकृतः ।
व्याप्यव्यापादिनिरीक्षक । इत्यमर ॥

अध्यापक, त्रि, (अधि+इङ्+णिच्+ण्वुल् ।) अध्यापनकर्त्ता । पाठगुरु । अध्यापयिता । तत्पर्य्याय । उपाध्याय २ । इत्यमर ॥

अध्यापन, क्ली, (अधि+इङ्+णिच्+भावे ल्युट् ।) पाठन । विद्यादान । ब्राह्मणाना षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु,—
"अध्यापनमध्ययनं यजन याजनं तथा ।
दान प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मन" ॥)

अध्याय, पु, (अधि+इङ्+भावे घञ् अध्ययनम् ।) वेदपुराणादिपरिच्छेद । ग्रन्थसन्धि । तन्नामान्तराणि यथा । सर्ग । वर्ग । परिच्छेद । उद्घात । अङ्क । संग्रह । उच्छ्वास । परिवर्त्त । पटल । काण्ड । स्थानं । प्रकरणं । पर्व्व । आह्निकं । इति त्रिकाण्डशेष ॥ स्कन्ध । स्तवक । उल्लास । पादः । उद्योत । विरचनं । इत्यादयपि ॥
यदुक्तम् ।
("सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वास परिवर्त्तश्च पटल काण्डमेव च ॥
स्थान प्रकरणं चैव पर्व्वोल्लासाह्निकानि च ।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता ॥")

अध्यारूढ, त्रि, (अधि+आङ्+रुह्+क्त ।) समारूढ । कृतारोहण । अभ्यधिक । अतिशय । इति मेदिनी ॥

अध्यारोप, पु, (अधि+आ+रुह्+णिच्भावे अच्) वस्तुन्यवस्त्वारोप । सच्चिदानन्दानन्ताद्वयब्रह्मणि अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थ । असर्पभूतरज्जौ सर्पारोपवत् । इति वेदान्तसार ॥

अध्यावाहनिक, क्ली, (अध्यावाहन पितृगृहात् स्वामिगृहागमन तत्काले लब्ध अध्यावाहन+लब्धार्थे ठन् तस्य इकः । अधि+आ+वह्+णिच् ल्युट् ।) स्त्रीधनविशेषः । यथा,—
"यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।
अध्यावाहनिक नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं ॥"
इति दायभागे कात्यायन ॥

अध्याहरण, क्ली, (अधि+आ+हृ+भावे ल्युट् ।) अध्याहार । तर्कण । ऊहन । इति शब्दरत्नावली ॥

अध्याहार, पु, (अधि+आ+हृ+भावे घञ् ।) तर्क । ऊह । इत्यमरः ॥ अस्पष्टार्थस्य शब्दान्तरेण स्पष्टीकरण । आकाङ्क्षासमानकपदानुसन्धान । वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजन । युक्तिप्राप्तस्य पदान्तरस्योदाहृत्य व्याख्यीकरण । इति तट्टीका ॥

अध्यर्द्ध, त्रि, (अधि+ऋध्+क्त, आगमशास्त्रविधेरनित्यात् इडागमाभाव । कृत्तद्धितसमासाश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धे ।) सार्द्धत्रिसङ्ख्या । ३ ॥ साडे तिन इति भाषा । यथा,—
अवाप्य सा भूमि भुजगनिभमध्यर्द्धवलय ।
इति आनन्दलहरी ॥

अध्युष्ट्र, पुं, (उष्ट्रमधिगत प्रादिसमासः ।) उष्ट्रयुक्तरथ । उष्ट्रवाह्यप्रेक्षा । इति हारावली ॥

अध्यूढ, पु, (अधि+वह्+क्त ।) महेश्वर । इति मेदिनी ॥ (अधिरोपित । समृद्ध । अभ्युदयशाली ।)

अध्यूढ, त्रि, (आधिक्येन वृद्धि गत अधि+वह्+क्त ।) अधिकवृद्धियुक्त । समृद्ध । इति धरणी ॥

अध्यूढा, स्त्री, (अधि+वह्+कर्म्मणि क्त, स्त्रिया टाप् ।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका । कृतानेकविवाहस्य प्रथमोढा स्त्री । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥

अध्येषणा, स्त्री, (अधि+इष्+णिच्+भावे युच्, स्त्रियां टाप् ।) याच्ञा । इति हेमचन्द्र ॥ आराध्यस्यादरपूर्व्वक कर्म्मणि नियुक्तकरण । गुर्व्वादेः सत्कारपूर्व्वक कस्मिंश्चिदर्थे नियोजन । तत्पर्य्याय । सनि २ । इत्यमर ॥ सनी ३ । इति तट्टीका ॥

अध्वग, पु, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन्+गम्+ड, उपपदसमास ।) पथिक । इत्यमरः ॥ उष्ट्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥ खेसर । इति राजनिर्घण्ट ॥ खच्चर इति भाषा ।

अध्वगभोग्य, पु, (अध्वगेन पथिकेन भोग्य, अनायासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुष ।) आम्रातकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अध्वगा, स्त्री, (अध्वन्+गम्+ड, उपपदसमास । स्त्रियां टाप् ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन्+जन्+ड, उपपदसमास, स्त्रियां टाप् ।) स्वर्णुलीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अध्वनीन, त्रि, (अध्वनि साधु अध्वन्+ख तस्य ईन ।) पथिक । इत्यमर ॥

अध्वन्य, त्रि, (अध्वनि साधु अध्वन्+यत् ।) पथिक । इत्यमर ॥ (अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिला रात्रिं तथा क्रन्दित ॥ इति अमरुशतक ॥)

अध्वर, पु, (अध्वान सन्मार्गं राति ददाति अध्वन्+रा+क उपपदसमास ।) यज्ञ । वसुभेद । सावधानः । इति मेदिनी ॥ ("तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश" । इति रघुवंशे ।)

अध्वरथ, पु, (अध्वैव रथो गमनसाधन यस्य सः ।) पथरथः । अध्वगमनोपयुक्तरथ । तत्पर्य्याय । परियानिक २ । इति हेमचन्द्र ॥

अध्वर्युः, पु, (अध्वरं यज्ञं यौति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्विप्, पृषोदरादित्वात् तुम्भाव रस्याकारलोप, हैमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेदवेत्ता। इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
"विवाहयज्ञे वितते ऽत्र यूय-
मध्वर्य्यवः पूर्व्ववृता मयेति" ।)

अध्वशल्य, पु, (अध्वनि पथि शल्यमिव आचरति सकण्टकतया अध्वशल्य + क्विप् ततोऽच् ।) अपामार्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥

अध्वा [न्] पुं, (अत्ति गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाहुल्यात् क्वनिप्, पृषोदरादित्वात् दकारस्य ध ।) पन्थाः । काल । सन्धान । अवस्कन्द । इति मेदिनी ॥ शाखा । स्कन्ध । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुण । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य्यनाशित्वं । इति राजवल्लभ ॥

अध्वान्तशात्रव, पु, (अध्वान्तस्य वर्त्मसीमाया शात्रव शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुष ।) श्योनाकवृक्ष ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन श लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुम ॥ श लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

अन ङ य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुम ॥ य ङ अन्यते । इति दुर्गादास ॥

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अंशुमत् मोचान्तर्व्वर्त्तितया सूर्य्यकिरणशून्य फल यस्याः सा ।) अंशुमत्फला । कदली । इति जटाधरः ॥

अन [स्] क्ली, (अनिति जीवत्यनेन जीविकोपायत्वात् अन् + असुन् ।) शकट । इत्यमरः ॥ (यथा मनु,—
"होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" ।)
अन्न । इत्युणादिकोष ॥ जननी । जन्म । जन्मी । इति कोषान्तरं ॥

अनक, त्रि, (अन् + अच् + कुत्सायां कन् ।) अणक । अधम । इत्यमरटीकायां भरत ॥

अनगार, पु, (नास्ति अगारं गृहं यस्य स, गृहस्थाश्रमशून्य ।) ऋषि । मुनि । इति हेमचन्द्र ॥ अगारशून्ये वाच्यलिङ्ग ॥

अनग्नि, पु, (नास्ति श्रौत स्मार्त्तो वा अग्निर्यस्य स ।) श्रौतस्मार्त्तकर्म्महीन ॥ इति महाभारते दानधर्म्म ॥ (अनाहिताग्निर्ब्राह्मण । यथाह मनु,
"अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेत स्यान्मुनिर्मूलफलाशन" ॥)

अनघ, त्रि, (नास्ति अघ पाप यस्य स ।) अपाप । निर्म्मल । मनोज्ञ । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले—
"अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघ" ॥)

अनङ्गं, क्ली, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।) आकाश । मन । इति मेदिनी ।

अनङ्ग, पु, (नास्ति अङ्ग कायो यस्य स ।) कामदेव । इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । "अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि" ॥) अङ्गरहिते वाच्यलिङ्ग ॥

अनङ्गक, क्ली, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्, तत स्वार्थे क ।) चित्त । मन । इति शब्दरत्नावली ॥

अनङ्गासहृत् [द्] पु, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असहृत् शत्रु शिवललाटाग्निना तद्देहभस्मीकरणात् ।) शिव । इति हेमचन्द्रः ॥

अनच्छ, त्रि, (न अच्छ निर्म्मल ।) आविल । अनिर्म्मल । इत्यमरः ॥

अनञ्जनं, क्ली, (नास्ति अञ्जनं स्वमूर्त्तिप्रकाशो यस्य तत्, निराकारत्वात्, अनञ्ज + भावे ल्युट् ।) आकाश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अञ्जनशून्ये त्रि ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—
"नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनु" ।)

अनडुज्जिह्वा, स्त्री, (अनडुहो वृषभस्य जिह्वेव जिह्वा पत्रं यस्या सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनडुही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे आम् ।) अनड्वाही । इति हेमचन्द्र ॥ गाइ इति भाषा ।

अनड्वान्, [डुह्] पु, (अनडुह् + प्रथमैकवचनम् ।) वृष । एँडे इति भाषा । तत्पर्य्याय । गौ २ भद्र ३ बलीवर्द्द ४ दम्य ५ दान्त ६ स्थिरः ७ बली ८ उक्षा ९ ककुद्मान् १० ऋषभः ११ वृषभ १२ वृष १३ धुर्य्य १४ धुरीय १५ धौरेय १६ शाक्कर १७ शिववाहन १८ रोहिणीरमण १९ वोढा २० गोनाथः २१ सौरभेयक २२ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा मनु,—
"अजमेषावनड्वाह खर इलैकाद्यायनम्" ॥)

अनड्वाही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष्, आमागमस्य आमभावपक्षे केवल ङीष् ।) अनडुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्र ॥ गाइ इति भाषा ।

अनद्य, पुं, (अद् + कर्म्मणि ण्यत् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभाव, न अद्य अप्रशस्तखाद्यः, नञ्समास, नञत्र अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्षप । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनधिगत, त्रि, (अधि + गम् + कर्म्मणि क्त, न अधिगत ज्ञात, नञ्समास । गतभिन्नः प्राप्तभिन्न ।) अनवगत । यथा,—"अरे विद्वन्मन्या त्वमनधिगतवेदार्थविभवा" । इति भगवद्वाक्यमिति प्रामाणिका ॥

अनध्यक्ष, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगत प्रादिसमासः, प्रत्यक्षः तद्भिन्न नञ्समास ।) अप्रत्यक्ष । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ अध्यक्षभिन्न ॥

अनन्त, क्ली, (नास्ति अन्त सीमा यस्य तत् ।) आकाश । इत्यमर ॥ अभ्रक । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनन्त, पु, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य स, तथाहि भागवते "लोके नष्टे द्विपरार्द्धावसाने भवानेक शिष्यते शेषसञ्ज्ञः" ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बलदेव । अनन्तजिन्नाम जिन । इति हेमचन्द्र ॥ शेषनाग । इत्यमर ॥ वासुकि । इति शब्दमाला ॥ सिन्दुवारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनन्त, त्रि, (नास्ति अन्त सीमा विनाशो वा यस्य स ।) अन्तरहित । अनवधि । अशेष । असीम । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमारसम्भवे ।—"अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य" ।)

अनन्तजित्, पु, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्विप्, अनन्तो नाम जित् जयी बौद्धविशेष शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनानां चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतचतुर्द्दशजिन । तत्पर्य्याय । अनन्त २ । इति हेमचन्द्र ॥

अनन्ततीर्थकृत्, पु, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि शास्त्राणि कर्म्मधारय, तानि कृतवान् अनन्ततीर्थ + कृ + क्विप्, उपपदसमास ।) अनन्तजित् । इति हेमचन्द्र ॥ (अनन्तजित् नाम जिन ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।) अनवकाशं । अन्तररहितं । तत्पर्य्याय ॥ अव्यवहितं २ संसक्तं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेमचन्द्र ॥ पश्चादर्थे क्ली ॥ (पश्चात् । तत परं । यथा रघुवंशे,—"पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्" ॥)

अनन्तविजय, पु, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्याना शत्रूणां शब्देन विजय विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुष ।) युधिष्ठिरराजस्य शङ्ख । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्य्य पु, (अनन्तमसीमं वीर्य्यं तेजो यस्य स ।) भाविकल्पे जिनाना चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंशतीर्थकरजिन । इति हेमचन्द्र ॥

अनन्तव्रत, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठीतत्पुरुष ।) भाद्रशुक्लचतुर्द्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य व्रत । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—
"अनन्तव्रतमेतद्धि सर्व्वपापहरं शुभं ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपाप प्रणश्यति" ॥ * ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्व्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—
"गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ ।
वक्रिजीवास्तविश्लेऽङ्गि गुर्व्वादित्ये दशाहिके ॥
पूर्व्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
प्राग्राशिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्यद्भुतसम्प्राप्ते नीचस्थेऽप्यं मलिम्लुचे ।
भानुलङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ ॥
पौषादिकचतुर्म्मासे चरणाद्धितवर्षणे ।
एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥
तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्वितः ।
विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान् ॥
तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणं ।
परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्व्वर्ज्जयन्ति हि ॥
द्वात्रिंशद्दिवसास्ताले जीवस्य भार्गवस्य च ।
दासप्ततिर्म्महत्यस्ते पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥
अस्तात् प्राक् परयो पक्षं गुरोर्वार्द्धकबालते ।
पक्षवृद्धो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाहिक ॥
मादास्ते तु दशाहानि वृद्धोबालो दिनत्रयं" ॥ * ॥

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे” ।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्द्दश्यामर्च्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्नव्यापिनी तिथि-
र्ग्राह्येति वाच्यं । पूर्व्वाह्णो वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्व्वाह्णे दैवकृत्यविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्बाधायोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयेऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्नो नोक्तः ।
यथा,—
“कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्द्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥
कृत्वा पूपद्वयं तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितं ।
स्वयमेकन्तु भुञ्जीत करे बद्ध्वा सुडोरकं ॥
चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं ।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रनिग्रन्थिसमन्वितं ।
चतुर्द्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ * ॥
पूजाडोरकबन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—
“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥
इति मन्त्रमुक्त्वा ।
“अनेन डोरकं बद्ध्वा भोक्तव्यं सुस्थमानसैः” ।
इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—
“पापोऽहं पापकर्म्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्व्वपापहरो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितं ।
यत्तवाङ्घ्रियुगाब्जाग्रे मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
इत्याभ्यां नमस्कुर्य्यात् । अनन्तकथामप्यत्र शृ-
ण्वन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ
प्रयोगः । आचम्य स्वस्तिवाच्य सङ्कल्पं कुर्य्यात्,—
“अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्द्दश्यां तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रः श्रीअमुक धनधान्यपुत्त्र-
पौत्त्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
प्रीतिकामो वा चतुर्द्दशवर्षपर्य्यन्तं भगवदनन्त-
भट्टारकपूजाचतुर्द्दशग्रन्थियुक्तडोरकमूलबन्धन-
कथाश्रवणब्राह्मणप्रदानकातपसिततण्डुलप्रस्थ-
द्वयघटितपूपार्द्धामकल्पनतदर्द्धात्मकालेकभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य सूक्तं
पठेत् ॥ * ॥ ततो गुण्डिकया अष्टदलपद्मं निर्म्माय
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु
ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्-
पालशिवदुर्गालक्ष्मीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-
येत्,—“ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्कन्धस्थं सहस्रनय-
नोज्ज्वलं । मणिकाञ्चनघटितनानालङ्कारभूषितं
वज्रहस्तं शच्यन्वितं देवगन्धर्व्वगणैस्तं मुनिगणैः
स्तूयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं
क्रमेण सम्पूज्य प्रणमेत्,—
“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः ।
ऐरावतगजारूढ़ः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो दृष्टपात्रे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—
ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्य समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतशुद्ध्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—
“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लावर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतिनं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
श्रिया वाण्या च सहितं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥
फणासप्तसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरभिष्टुतं” ॥
एवं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्वा मानसोपचारैः
सम्पूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।
आं हृदयाय नम एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
र्ध्यात्वावाहयेत् ।
“ॐ आगच्छानन्त देवेश लक्ष्मीभ्यां वाहनान्वित ।
गन्धर्व्वादिगणोपेत सान्निध्यमिह कल्पय” ॥
ततः पूजयेत् ।
पाद्यं गृहीत्वा,—
“ॐ पाद्यं गृहाण देवेश सुरासुरमनोहर ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥
अर्घ्यं गृहीत्वा,—
“अर्घ्यं गृहाण देवेश सुगन्धिकुसुमान्वित ।
दूर्व्वाक्षतसमायुक्त नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥
आचमनीयं गृहीत्वा,—
“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भव प्रभो ।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पन्नगाधिप” ॥
एवं मधुपर्कं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥
गन्धं,—
“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥
पुष्पं,—
“ॐ पुष्पं गृहाण भोऽनन्त सुगन्धिद्रव्यमुत्तमं ।
मह्यनाम नमस्तेऽस्तु कुशलं कुरु सर्व्वदा” ॥
धूपं,—
“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गोऽगुरुणा सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुरनायक” ॥
दीपं,—
“ॐ दीपं गृहाण भोऽनन्त आज्वल्यमानमद्भुतं ।
त्वं गृहाण सदा देव रक्ष मां घोरसागरात्” ॥
यज्ञोपवीतं,—
“ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेण त्रिवृत्तं पद्मयोनिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥
नैवेद्यं,—
“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्द्दशफलैर्युतं ।
भक्त्या सम्पादितं देव सपूपं गृह्यतां विभो” ॥*॥
ततो बलभद्रं सम्पूज्य स्तुतिं कुर्य्यात्,—
“ॐ बलभद्र महाकाय हलिन् लाङ्गलायुध ।
कादम्बरीमदोन्मत्त नमामि बलदेवकं” ॥
तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।
ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्म्माय । अधर्म्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्य्याय । अनैश्वर्य्याय ।
शिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्य्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वह्निमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्व्वाभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥
ततः स्तुतिं पठेत्,—
“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
हृदिस्थं सर्व्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणाधिपं ।
सर्व्वपापहरं देवं प्रणमामि जनार्द्दनं ॥
अनन्तरूपेण बिभर्षि पृथ्वीं
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।
अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्ट
अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रहृष्ट ॥
प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।
सृष्टिस्थितिविनाशानां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्द्दकं ।
जगतां हितकर्त्तारं नौमि पद्मेक्षणेच्छया ॥
जन्मजन्मकृतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धके ।
वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हलायुध ॥
भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्च्चितं ।
यथोद्दिष्टामिमां पूजां परिपूर्णां कुरुष्व मे ॥
पापोऽहं पापकर्म्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥
ततो घटस्थजलेन सम्प्रोक्ष्य करमूले डोरकं
समर्पयेत् ।
“ॐ इदं डोरमनन्ताख्यं चतुर्द्दशगुणात्मकं ।
सर्व्वदेवमयं विष्णो स्वकरे धारयाम्यहं” ॥
ततो भोज्यमुत्सृजेत् ॥ * ॥
ततः कथां शृणुयात् ।
यथा,—
“अरण्यवासमुषितो युधिष्ठिरस्तपो वशी ।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन कृष्णेन परमात्मना ॥
कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।
विशेषेण च गोविन्दं पप्रच्छ च युधिष्ठिरः ॥*॥
युधिष्ठिर उवाच ।
केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।
निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥*॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयत प्रभु ॥
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥ * ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञित ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तक्षक स्मृत ॥
परमात्मोत्तम वापि उताहो ब्रह्म उच्यते।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनार्द्दन ॥ * ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यगतिरूपेण य काल उपपद्यते ॥
कलाकाष्ठामुहूर्त्तादिदिनरात्रिव्यवस्थया ।
पक्षो मास ऋतुर्व्वर्ष युगकल्पव्यवस्थया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ।
दानवानां विनाशाय वसुदेवकुलोद्भव ॥
अनन्त विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्कर शेषं सर्व्वव्यापिनमीश्वर ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूप निबोध तत् ।
पूर्व्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमम् ॥ * ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानश्च तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्व्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्व्वं बहु विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विज ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् शीलवान् विजितेन्द्रिय ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्रशीलसम्पन्ना सुरूपा भृगुवंशजा ॥
तस्या कालेन सञ्जाता दुहिता सर्व्वलक्षणा ।
शीला नाम्ना सुशीला सा वर्द्धते पितृवेश्मनि ॥
माता तस्यास्तु कालेन ज्वरदाहप्रपीडिता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्या कर्म्म यत् पारलौकिकं ।
तत सुमन्तु सत्यज्य दुःखशोकं क्रमात् पुन ।
नापत्नीको गृही धर्म्मं कर्त्तुमर्हति वै क्वचित् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानस ॥
देवलस्य मुने कन्या कर्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्लज्जा कलहप्रिया।
अदत्त्वा गृहकृत्येषु दत्त्वा भोजनकर्म्मणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु शीला पितुर्गेहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभि सार्द्धं शिशुक्रीडामनुत्तमां ।
गृहान्तरस्थद्वारदेहलीतोरणादिषु ॥
चतुरङ्गकवर्णैश्च रक्तपीतसितासितैः ।
स्वस्तिक पद्मशङ्खौ च मण्डयन्ती पुन पुन ॥
कुर्व्वन्ती प्रत्यह बाला देवतातिथिपूजनं ।
स्नेहकृते सदा दक्षा पितुरत्यन्तवल्लभा ॥
कालेन कियता विप्रस्तां दृष्ट्वा यौवनोद्गतां ।
कस्मै देया मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

ततो दैववशात्तत्र कौण्डिन्य समुपागत ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्म्मतत्पर ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तु सुतया सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छीला प्रतिपाद्या प्रयत्नत ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामलङ्कृतां साध्वीं शीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म्म समाप्य समये मुनि ॥
सुमन्तु कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्सयामास कर्कशैर्व्वचनै पति ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयञ्चापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभृते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
सुमन्तुश्चातिदीनात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्थयोग्यञ्च द्रव्यमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्र परिचार्य्य पुन पुन ॥
ततो विवाहं निर्व्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य शीलामादाय वै ययौ ॥
तत सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोज्यवेलाया समुत्तीर्य्य सरित्तटे ॥
ददर्श शीला नारीणां समूह व्रतचारिणां ।
पुसा वृन्दश्च तत्रैव रक्तपीताम्बरासन ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्यानन्त पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादर ॥
विनयावनता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वर ।
किमिदं क्रियते कार्य्यं भवतीभिस्सदुच्यतां ॥ * ॥
स्त्रिय ऊचु ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
गत्वा सरसि य स्नात्वा अनन्तार्च्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिजासमन्वितं ॥
अनन्त देवदेवेश चतुर्बाहु किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसङ्काश काञ्चनाङ्गदभूषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं विविधायुधधारिणं ।
एह्येहि भगवन् कृष्ण तव यज्ञः प्रवर्त्तते ॥
वारिधान्यां तथानन्त भगवन्त नियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्य धूपवस्त्रानुलेपन ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पिष्टकार्थं व्रीहिचूर्णं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यत्तु तद्ग्राह्यं प्रस्थसंमितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कमाक्तं सुडोरकं ॥
चतुर्दशग्रन्थियुक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमांस्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्व्वर्त्य पूजां देवस्य पूपं भुक्त्वा यथासुखं ।
विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
शीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा ताभिरुदाहृतं ।
व्रतं चकार सा साध्वी बद्ध्वा डोरकमुत्तमं ॥
पूपप्रस्थञ्च सा कृत्वा भुक्त्वा चैव तथैव च ।

पुनर्जगाम तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्कुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्वमत्तमातङ्गमहिषैर्गोधनान्वितं ॥
शीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वह्निकुण्डं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विधेर्दोषात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ।
शीलाया करमूले च बद्धमेव प्रयत्नत ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भ्रुकुटीकुटिलं मुख ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्ध्वा भार्य्येऽत्र तिष्ठसि ।
प्रमेयं कस्य देवस्य दुर्ब्बुद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥
शीलोवाच ।
अनन्त देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभ ।
करे बद्धं विधानेन शृणु मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविपुलं धनं ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
शीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्य कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वाकृष्य कुपितो भुजाड्डोरमनन्तकं ।
क्षिप्त ज्वालाकुले वह्नौ निर्भर्त्स्य बहुधा प्रियां ॥
तत सा सम्भ्रमात् शीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वह्नेः सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तया करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न कैश्चित् वर्ण्यते लोके सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निद्रा तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि दग्धानि वह्निना क्वचित् ।
निरीक्ष्य स्वपुरं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ शीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषत ।
विचचार पुरीं सर्व्वां शून्यागारसमन्विता ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य सञ्जाता बुद्धिरुत्तमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्म्मति ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्कुलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्त्तुं भादौ द्रष्टुं तथा हरे ॥
विकल स ययौ मार्गे जनजन्तुविवर्ज्जिते ।
तत्रापश्यच्च त वृक्षं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्ज्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषत ।
तमपृच्छत् त्वयानन्त क्वचिद्दृष्टो महाद्रुम ॥
स चोवाच महावृक्षो नानन्तं वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे तृणमध्ये सवत्सिका ॥
तृणमध्ये प्रधावन्ती न खादति न जिघ्रति ।
हे महाधेनुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेक्षित ॥
सवत्सा तमुवाचाथ नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे वृषश्रेष्ठं वने स्थितं ॥
तमपृच्छदथ विप्र अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
वृषभस्तमुवाचेदं विषयं ब्राह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो व्रजन् ददर्शाग्रे गर्द्दभं कुञ्जरं तथा ॥

नानामायाप्रचरन्त मदगर्व्वमदर्पित ।
स त दृष्ट्वा द्विजोऽपृच्छदनन्त दृष्टवान् किमु ॥
प्रत्युत्तरमुवाचेद नामन्त वेद्मि हे द्विज ।
ततो व्रजन् ददर्शाग्रे रम्य पुष्करिणीद्वय ॥
अन्योन्यजलसघातैर्व्वीचिभिरुपशोभितं ।
शुभे कुमुदकाह्लारे कमलोत्पलशोभितं ॥
भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारण्डवैर्युत ।
तमपृच्छत् द्विजोऽनन्तो भवतीभ्याश्च लक्षित ॥
पुष्करिण्यावूचतुस्त न जानीवो हरि क्वचित् ।
निपपात ततो विप्रो हाहा कृत्वा रुदन् भुवि ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथ पश्यामि तं विभुं ॥*॥
तत कृपालुहृदयो देवेशो देवपूजित ॥
तत्प्रत्यक्षाद्भगवान् विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागत ।
वृद्धब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचन द्विज ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दु ख सुखी भव ।
अनन्त दर्शयिष्यामि कृपया विष्णु हरि शिव ॥
ब्राह्मण त समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
ता पुरीं दर्शयामास ततस्त्वान्तर्दधे द्विज ॥
स ता ददर्श कौण्डिन्य पुरीं त्रैलोक्यदुर्लभा ॥
दिव्यनारीनरैर्युक्ता मणिरत्नविभूषिता ॥
सुवर्णरचिता सर्व्वा वेष्टिता तक्षकादिभि ।
तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तक ॥
विश्वरूप जगन्नाथ चतुर्ब्बाहु किरीटिनं ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिण गरुडध्वजं ॥
दक्षिणे विलसल्लक्ष्मीं वामे क्रीडत्सरस्वतीं ।
सप्तफणासमायुक्त दिव्यसिंहासनेस्थित ॥
एव रूप जगन्नाथ दृष्ट्वा भक्त्या स्तुति कृता ।
जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपत ॥
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
अज्ञानेन मया देव यत् कृत पापकर्म्मणा ।
तत्सर्व्व कृपया शम्भ क्षमस्व मधुसूदन ॥*॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुति श्रुत्वा जनार्द्दन ।
प्रसन्नो भगवान्देवस्त्वानन्तोऽनन्तरूपधृक् ॥
कथ मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥*॥
अनन्त उवाच ।
तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषत ।
वर गृहाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मय ॥*॥
कौण्डिन्य उवाच ।
स्वकर्म्मफलभोगेन या यां योनि व्रजाम्यहं ।
तस्या तस्या हृषीकेश हरिभक्तिर्दृढास्तु मे ॥
अतिप्रमादान्मोहाद्वा यन्मया दुष्कृत कृत ।
तदाग क्षम्यता नाथ प्रणमामि पुन पुन ॥
श्रुत्वानन्तस्तु तद्वाक्य ददौ तस्मै वरत्रय ।
दारिद्र्यनाशन धर्म्मं विष्णुलोक तथाक्षय ॥*॥
कौण्डिन्य उवाच ।
पूर्णो मनोरथो देव मम चाद्य विशेषत ।
किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
कश्चूत कोऽयम का गौ किन्तत् पुष्करिणीद्वय ।
कः खरः कुञ्जरः को वा को वा वृद्धद्विजोत्तमः ॥

कृपया कथयस्वाद्य पथि दृष्टो मया विभो ।
श्रीअनन्त उवाच ।
यस्त्वामस्त्वो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्व्वित ।
उपस्थिताय शिष्याय विद्या यस्मान्न दत्तवान् ॥
तेन कर्म्मविपाकेन वृक्षत्व प्राप्य तिष्ठति ।
वृषभो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्म्मकृत पुरा ॥
दत्त पर्य्युषित द्रव्य स्वादु भुक्त्वा स्वयं यतः ।
वृषमत्व समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्ज्जने ॥
विप्राय वसुधा दत्त्वा निष्फलां शस्यवर्ज्जितां ।
तेनासौ गोत्वमासाद्य त्वणमध्ये प्रधावति ॥
धर्म्माधर्म्मौ विजानीयाद्यत्तत् पुष्करिणीद्वय ।
गर्द्दभोऽभ्यानसम्पन्न कुञ्जरो मदगर्व्वित ॥
ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
एतत्ते कथित सर्व्व गच्छ विप्र निजाश्रम ॥
पुन सम्पद्धिस्ते विप्र भविष्यति न संशयः ।
भुक्त्वा भोगांश्च विपुलान् संप्राप्स्यसि महत् पद ॥
इति दत्त्वा वर तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
कौण्डिन्योऽपि गृह गत्वा करोति व्रतमुत्तम ॥
अनन्ताख्य महापुण्य वर्षाणाञ्च चतुर्द्दश ।
शीलया सह धर्म्मात्मा सुख भुक्त्वा मनोरथान् ॥
विष्णुलोक समासाद्य रराज शीलया सह ।
अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्ता यास्यन्ति परमा गति ।
एवमेव हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतान्नृप ॥
पुत्रपौत्रधनैर्युक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ" ॥
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रत समाप्तं ॥

अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि शिरांसि यस्या सा ।) वासुकिपत्नी । इति शब्दमाला ॥

अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्या सा ।) पार्व्वती । पृथिवी । अग्निशिखावृक्षः । श्यामालता । दूर्व्वा । पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी । गुडूची । इति मेदिनी ॥ यवास । श्वेतदूर्व्वा । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनन्तमूल । तत्पर्य्याय । गोपवल्ली २ कारावा ३ सुगन्धा ४ भद्रवल्लिका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ । इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १० उत्पलशारिवा ११ । इत्यमर ॥ गोप्यादि-पञ्चश्यामलताया नागजिह्वायां इति केचित् । गोप्यादिद्वय श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवेति द्वय अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तस्या गुणा । मलबन्धकारित्व । रक्त-पित्तनाशित्व । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

अनन्यगतिकः, त्रि, (नास्ति अन्या गति यस्य । समासान्त क ।) गत्यन्तररहित । एकाश्रय । "अनन्यगतिके जने विगतपातके पातके यथारुचि तथा कुरु प्रिय तथापि मान्य भजे" । इत्युद्भट ॥

अनन्यज, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् स अनन्यो विष्णु, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥

अनन्यवृत्ति, त्रि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।) एकमात्रवृत्ति । तत्पर्य्यायः । एकतान २ एकाग्र ३ एकायन ४ एकसर्ग ५ एकाग्र्यः ६ एकायनगत ७ । इत्यमर ॥

अनपायी, [न्] त्रि, (नास्ति अपाय विनाशोऽस्य इति, न + अपाय + इनि ।) निश्चल । अपाय-शून्य । अनश्वर । यथा,—
"अनपायिभिरस्माभिर्गृह्यतायाश्च गृहे प्रभो" ।
इति श्रीभागवत ॥
("अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी" ।
इति कुमारे ॥)

अनभिज्ञ, त्रि, (अभि जानाति इति अभिज्ञ, अभि + ज्ञा + क, न अभिज्ञ इति नञ्समास ।) मूर्ख । प्रचारहितः । बुद्धिहीन । यथा,—
"धिक् त्वा चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्"
इति भ्रमराष्टक ॥

अनभिलाष, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समास ।) अरुचि । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनिच्छा ॥ (त्रि, नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-शून्य ।)

अनम, पु, (नमति प्रणमति इति नम, नम् + पचाद्यच, न नम अनम इति नञ्समास ब्राह्मण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अनमितम्पच, त्रि, (मितं परिमित पचति इ मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमि म्पच, न अमितम्पच इति अनमितम्पच, क समास ।) मितम्पचः । कृपण । इत्यमरटीका रमानाथ ॥

अनम्बर, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य स ।) बौद्धविशेष । इति सिद्धान्तशिरोमणौ ग लाध्याय ॥

अनय, पु, (अय शुभावहो विधिस्तद्भिन्न नञ् समास ।) दैव । अशुभ । व्यसन । विपद् । इ मेदिनी ॥
("अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विस्तृता मति" ।
इति रामायणे ।)

अनर्गल, त्रि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।) निरर्गल । प्रतिबन्धकरहित । तत्पर्य्याय । अवाधन उच्छृङ्खल ३ उद्दाम ४ नियन्त्रित ५ निरङ्कुश ६ । इति हेमचन्द्र ॥
("तत पर तेन मखाय यज्वना
तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गल पुन" ।
इति रघुवंशे ।)

अनर्थक, त्री, (नास्ति अर्थ यस्य तत्, समासान्तः क ।) निरर्थक । अर्थशून्यवाक्य । तत्पर्य्याय । अबद्ध २ । इत्यमर ॥ अपार्थ ३ । इति तट्टीका ॥

अनल, पुं, (नास्ति अल बहुदाह्यवस्तुदहनेऽपि तृप्तिर्यस्य सः, तृप्तिकारणस्थले, वत्सरे भगवति वासुदेवे ।) अग्नि । वसुभेद । इति मेदिनी ॥ चित्रकः । रक्तचित्रक । भल्लातक । पित्त । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वह्नेः प्रभेव प्रभा यस्याः

सा ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया पत्नीत्वात् ।) अग्निभार्य्या । स्वाहा । आग्नेयी । इति जटाधरः ॥

अनलि, पु, (अनिति अन् + पचाद्यच् अनः तन्मधुपानेन जीवनधारयिता अलिः भ्रमरो यत्र सः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनवधानं, क्ली, (न अवधानं मनोयोगः नञ्समासः ।) चित्तस्याविक्षेपः । अमनोयोगः । अप्रणिधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो यस्य सः, तस्य भावः ततस्तल् स्त्रियां टाप् ।) मनोयोगशून्यता । चित्तस्यानन्यविषयाभावत्वं । कार्य्ये अनवहितत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रमादः २ । इत्यमरः ॥

"कर्त्तव्याकरणं यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
उच्यते हितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता"॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अनवरः, त्रि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनिष्ठः । अन्यूनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
"सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत" ।
इति विराटपर्व्व ॥

अनवरतं, क्ली, (अव + रम् + भावे क्त, नास्ति अवरतं विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्य्यायः । सततं २ अनारतं ३ अश्रान्तं ४ सन्ततं ५ अविरतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजस्रं ९ प्रसक्तं १० आसक्तं ११ अनद्धं १२ । इति जटाधरः ॥ तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
("अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरकर्म्मा" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनवरार्द्ध्यः, त्रि, (अवरमर्द्धं, कर्म्मधारयः, तत्र भवः, अवरार्द्ध + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः । प्रधानः । इत्यमरः ॥

अनवलम्बः, त्रि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य सः ।) अवष्टम्भनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
"न परं पथि पक्षपातिता-
नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा" ।
इति नैषधं ॥

अनवसरः, त्रि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य सः ।) निरवकाशः । अवसराभावे पु । यथा,—
"अतर्कैश्वर्य्ये त्वय्यनवसरदुःस्था हतधियः" ।
इति महिम्नः स्तोत्रं ॥

अनवस्करः, त्रि, (अव अधोवर्त्मना कीर्य्यते क्षिप्यते अव + कृ + अप्, "वर्चस्कोऽवस्करः इति सुडागमः" नास्ति अवस्करो मलं यस्य तत् ।) निर्म्मलः । शोधितः । इत्यमरः ॥

अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अवस्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
"घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति स्यात्" । इति तार्किकाः ॥ उपमायोपमादकयोरविश्रान्तिः । इति मीमांसकाः । दशाभावः । स्थित्यभावः ॥
("एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी" ।
इति काव्यप्रकाशे ।)

अनवस्थानं, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।) वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये त्रि ॥ (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)

अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता । अधैर्य्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अनशनं, क्ली, (अश् भावे ल्युट्, न अशनं भोजनं, नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ॥ (प्रायोपवेशनं । "तदहमनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अनश्वरः, त्रि, (नश् + कर्त्तरि वरच् न नश्वरः, नञ्समासः ।) सनातनः । नित्यः । ध्रुवः । शाश्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
("मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे" ।
इति वैराग्यशतके ।)

अनसूया, स्त्री, (असु कण्ड्वादित्वात् यक् + भावे अ, स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूयाभावः । तस्या लक्षणं यथा वृहस्पतिः ।
"न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता"॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडे २९ अध्यायः ॥ कर्द्दममुनिकन्या । इति श्रीभागवतं ॥ असूयाशून्ये त्रि ॥

अनहंवादी, [न्] त्रि, (अहमिति गर्व्वं वदति यः, अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्समासः । अहमित्यव्ययं ।) गर्व्वरहितः ।
"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" ।
इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्व्वरहितः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अनहङ्कृतिः, स्त्री, (न अहङ्कृतिः अहङ्कारः नञ्समासः ।) अहङ्काराभावः । तत्पर्य्यायः । अशौचं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि नास्ति अहङ्कृतिः यस्य इति समासे अहङ्कारशून्यः ।)

अनक्षः, त्रि, अक्षिहीनः । अन्धः । न विद्येते अक्षिणी यस्य इत्यर्थे ष प्रत्ययः । अक्षभिन्नः ॥

अनक्षरं, क्ली, (न सन्ति प्रशस्तानि अक्षराणि यत्र तत् ।) दुर्व्वचनं । इति भरतः ॥ अवचनार्हे । इति मधुः ॥ गालिप्रभृतिः । गुणाक्षेपकदोषाविष्कारिवाक्यं । इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवाच्यं २ । इत्यमरः ॥

अनक्षि, क्ली, (अप्रशस्तमक्षि नेत्रं, नञ्समासः ।) कुत्सितचक्षुः । तत्पर्य्यायः । असौम्याक्षि २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाकुलः, त्रि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः । एकाग्रः । अव्याकुलः । अव्यग्रः । इति जटाधरः ।
("अनाकुलाऽविक्लवा च सुसम्भ्रान्ता च मे मतिः" ।
इति रामायणे ।)

अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुमयोग्या कण्टकव्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्टकारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अनाक्रमणविशिष्टे त्रि ॥

अनागतं, त्रि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्त, न आगतं नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनायातं । अनुपस्थितः । अज्ञातं । यथा—
("तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतं" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।)
"अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा" ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्रीपुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु + अण् ।) अप्राप्तर्त्तुका । अरजस्का । तत्पर्य्यायः । गौरी २ नग्निका ३ । इत्यमरः ॥

अनाचारः, पु, (न कुत्सित आचारः नञ्समासः । नञत्र अप्राशस्त्ये अभावार्थे तु आचाराभावः ।) कदाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धकर्म्मकरणं । यथा,—
"सर्व्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूलचर्व्वणं" ॥
इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनातपः, पु, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्याभावः नञ्समासः ।) रौद्राभावः । छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि छायाविशिष्टे ।
"खल्वाटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके । वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशात् विल्वस्य मूलं गतः" ॥ इति नीतिशतके ।)

अनातुरः, त्रि, (न आतुरः रोगी नञ्समासः ।) अरोगी । यथा,—
"तेषामनातुरा पूर्व्वं वातलाद्याः सदातुराः" ।
इति चरकः । ("भेजे धर्म्ममनातुरः" । इति रघुवंशे ।)

अनाथः, त्रि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।) प्रभुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
"वना वना वनाथवत् खगीवना वनाभवत्" ।
इति नलोदयः ।
("नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे" ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनादरः, पु, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्समासः ।) निरादरः । तत्पर्य्यायः । परिभवः २ परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रीढा ५ अवमानना ६ अवज्ञा ७ अवहेलं ८ असूक्षणं ९ । इत्यमरः ॥ असूक्षणं १० असूर्क्षणं ११ असूर्द्दणं १२ । इति भरतः ॥ ("गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः" । इति पञ्चतन्त्रं ।)

अनादिः, त्रि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य सः ।) आदिरहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः । यथा,—
"अनादिरादिर्गोविन्दः सर्व्वकारणकारणं" ।
इति ब्रह्मसंहिता ॥

अनादृतः, त्रि, (आ + दृ + कर्म्मणि क्त, न आदृतः नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अवमानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आ-
। यथा,—
। पृष्ठा आश्रुत्यात्मानुशासन"।
तं ॥ व्युत्पादन । यथा नामलिङ्गानु-
र ॥ (उपदेश । नियोगकरण ।
भूतानां कार्य्यं श्रेयोनुशासनम्" ।

(अनु पौन पुन्येन शीलनमभ्यास ,
+ भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यास ।
यथा,—
क्षयानुशीलन भक्तिरुत्तमा" ।
मृतसिन्धु ॥
(अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।)
तत्पर्य्याय । मन्यु २ शोक ३
। जटाधर ॥
नु + सन्ज + भावे घञ् ।) कारुण्य ।
हलायुध ॥ एकत्रान्वितपदस्यान्य-
यथा । कोपोमलयपापहृतमित्यादौ
तस्य कोपेऽन्वय ॥ न्याये उपनय-
नेगमनेऽनुषङ्ग । यथा । वह्निव्याप्य-
स्मादह्निमान् ॥ प्रसङ्ग । अन्योद्देशेन
पि सिद्धि । यथा,—
तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफला श्रुति" ।

स्त्री, (अनु सतत स्तुभ्यतेऽनया,
+ क्विप् षत्व ।) सरस्वती । इति
॥ अष्टाक्षरपद छन्द । सा तु
षमवृत्तभेदेन त्रिधा तत्र श्लोकस्य
। तस्य लक्षण ।
सर्व्वत्र सप्तम द्विचतुर्थयो ।
दाना प्रेप्स्वनियमो मत " ॥
शरी ॥ अस्या प्रस्तारा २५६ । इति

अनु + स्था + भावे ल्युट्) । कर्म्मा
। यथा,—
वदेवेन कर्म्मानुष्ठानपद्धती" ।
व्यवस्थापन । उपयोगिता । आनु
र्य्यकरण । अभ्यास । अनुशीलन ।

रत्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहिते" ।
ष्ठायी ।
मनुष्ठान सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रित" ।
शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसम्पादनम् ।
ननित्यत्व स्वातन्त्र्यमपकर्षति" ।
रिते ।)
न उष्ण, नञ्समास ।) उत्पल ।
घंटः ॥
(न उष्ण , नञ्समास ।) अलस ।
उष्णभिन्न । शीतल । बङ्गीयौ तु

, स्त्री, (अनुष्णा शीतला वल्लीव, कर्म्म-
नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुसन्धान, क्ली, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।) अन्वेषण । चेष्टा । इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलादिति काव्यप्रकाश ॥

अनुसारः, पु, (अनु + सृ + भावे घञ् ।) अनुसरण । अनुयान । अनुक्रमः । यथा,—
"अथ लौहविधि वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारत" ।
इति वैद्यकसुखबोध ॥

अनुहार,पु, (अनु + हृ + घञ् ।) अनुकार । सदृशीकरण । सदृशरूपवेशभाषाद्याविष्करण । इत्यमर ॥ उपमा । इति हेमचन्द्र ॥
("तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुण" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुक्षण, क्ली, (क्षणे क्षणे वीप्सायामव्ययीभाव ।) प्रतिक्षण । सर्व्वदा । अनवरत । क्षणशब्दस्य वीप्सार्थानुपसर्गेणाव्ययीभावसमास ॥

अनूक,क्ली, (अनु + उच् + घञर्थे क , न्यङ्क्वादीनाञ्च इति कुत्वम् ।) कुल । वंश । शील । स्वभाव । इति मेदिनी ॥

अनूक ,पु, (अनु + उच् + घञर्थे क , न्यङ्क्वादीनाञ्च इति कुत्वम् ।)गतजन्म । पूर्व्वजन्म । इति मेदिनी ॥
(वंश । कुल । स्वभाव । शील ।
"अनूक तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि" ।
इति मेदिनी ।)

अनूचान , पु, (अनु + ब्रू + लिट् तस्य कानच्) साङ्गवेदविचक्षण । शिक्षादिषडङ्गसहितवेदवेत्ता । इत्यमर ॥
("इदमूचुरनूचाना प्रीतिकण्टकिततत्वचः" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचान स नो महान्" ।
इति मनुः ।)

अनूचान, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् । वेदस्यानुवचन कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना साधु ।) विनीतः । सविनय । इति मेदिनी ॥
(साङ्गवेदविचक्षण ।
"अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे" ।
इति मेदिनी ॥
शिक्षाकल्पादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
"इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकिततत्वच " ।
इति कुमारसम्भवे ।
"ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचान स नो महान्" ।
इति मनु) ॥

अनूढ़, त्रि, (वह + कर्म्मणि क्त सम्प्रसारण ततो नञ्समास ।) अविवाहित । आइबड इति भाषा । यथा,—
"परिवेत्तानुजोऽनूढ़े ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" ।
इत्यमरः ॥

अनूद्य, त्रि, (अनु + वद् + क्यप् सम्प्रसारण ।) अनुवाद्य । अनुवदनीय । अवदनीये क्रमबध्य । इति संक्षिप्तसारव्याकरण ॥

अनून,त्रि (न ऊन, नञ्समास ।) अखण्ड । समग्र । पूर्ण । इति जटाधर ॥ (अहीन । अन्यून ।
"इमामनूनां सुरभेरवेहि" । इति रघुवंशे ।)

अनूनक,त्रि, (न ऊन, नञ्समासः, ततः स्वार्थे कन् ।) सकल । पूर्ण । अखण्ड । इत्यमरः ॥

अनूप, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्त अच्, अस्य उत्व ।) जलबहुलदेशः । जलप्लावितस्थान । तत्पर्य्याय । जलप्राय२। इत्यमर ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्व । स्निग्धत्व । वातश्लेष्मकारित्व । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ एतद्देशीयजलगुणा । गुरुत्व । घनत्व । पिच्छिलत्व । मधुरत्व । श्लेष्मजनकत्वं । स्निग्धत्व । अग्निनाशित्व । प्रमेहगलगण्डश्लीपदच्छर्द्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

अनूप , पु, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहि) महिष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (जलप्रायः । जलबहुल । बहम्बुयुक्त । "अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्" । इति मेदिनी ॥)

अनूपज, क्ली, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप + जन् + ड उपपदसमास ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनूपदेश, पु, (अनूप जलप्राय देश कर्म्मधारयः।) जलप्रायदेश । तस्य लक्षण यथा,—
"नदीपल्वलशैलाद्यफुल्लोत्पलकुलैर्युत ।
हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवितः ॥
सरोवराहमहिषरुरोहिकुलाकुल ।
प्रभूतद्रुमगुल्माढ्यो नानाशस्यफलान्वित ॥
अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषित ।
अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममयार्त्तिमान्" ॥
इति भावप्रकाश ॥

अनूरु, पु, (नास्ति ऊरू यस्य स ।) सूर्य्यसारथि । अरुणः । इत्यमर ॥ (ऊरुहीन ।) ॥

अनूरुसारथि, पु, (अनूरु अरुण सारथि रथ चालको यस्य स ।) सूर्य्य । यथा,—
"गत तिरश्चीनमनूरुसारथेः" ।
इति माघ ॥

अनृजु त्रि, (न ऋजु सरल, नञ्समास ।) असरल । शठ । इत्यमर ॥
("न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजु " ।
इति मनुः ।)

अनृणी, [न्] त्रि, (ऋण विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि ऋणी,नञ्समासः ।) अऋणी । अधारी । यथा,—
"एकमप्यक्षर यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्या नास्ति तद्द्रव्य यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत्" ॥
इत्याह्निकतत्त्व ॥ ऋणाभावविशिष्ट । यथा यक्ष उवाच ।
"को मोदते किमाश्चर्य्यं क पन्था का च वार्त्तिका ।
वद मे चतुर प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवा" ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
"पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये ।
शेषा स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतःपर ॥
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणं ।

वं निहितं गुहायां
येन गतः स पन्थाः ॥
ह्यमोहमये कटाहे
रात्रिन्दिवेन्धनेन ।
र्वीपरिघट्टनेन
लं पचतीति वार्त्ता" ॥
तमहाभारते वनपर्व्वणि ३१२ अ-
।च ।
पी जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः" ।
त्त्व ।
(न ऋतं नञ्समासः ।) ऋषिः ।
त्यमरः ॥ विवाहादिषिस्वर्केष्वनृतं न
यथा,—
काले रतिसंप्रयोगे
। सर्व्वधनापहारे ।
ार्थे ह्यनृतं वदेत
न्याङ्करपातकानि" ॥
ारते कर्णपर्व्वणि अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-

एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
ंख्यान तद्विशिष्टञ्च । बहु । यथा,—
राजन्यरथाश्वसङ्कुलः" ।
वि. ॥
(अनेकं जायते, अनेक+जन्+डः
ास ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि ॥
, (अनेक+प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
ङ्कधा । यथा,—
तोपमं वीर्य्यं गूढमित्यवभाषते ।
मगूढानां नैव मोढित्यनेकधा" ॥
ावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ॥
, (अनेककाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति,
पा+क, उपपदसमासः ।) हस्ती
॥
गुण, पु, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
ित इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
त्य ।) बहुनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
२ द्वित्वपृथक्त्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
ाद्धान्तमुक्तावली ॥
गस्य वियोगस्य सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
क्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः" ।
ाषापरिच्छेदे ।)
, त्रि, (नास्ति एडः वधिरः मूकः वाक्-
्हितश्च यस्मात् सः ।) धूर्त्तः । शठ ।
ाम्विहीनः । इति मेदिनी ॥ काणा वोवा
माषा ।
[स्] पु, (न हन्यते, न+हन्+असुन्
रादित्वात् हन् स्थाने एहादेशः, ततः
ति अनसादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
ुसस्यान्तिके सोऽहम्हिदानेहःप्रतीक्षितः" ।
राजतरङ्गिणी ।)
स्त्री, (न एक भावे ष्यञ् ।) ऐक्याभावः । अने-

कता । एकस्य भावः ऐक्यं नञ्समासः ॥
अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
अनोकहः, पु, (अनसः शकटस्य अकः गमनं षष्ठी-
तत्, तत् हन्ति अनोक+हन्+ड ।) वृक्षः ।
इत्यमरः ॥
("एकातपत्रं गिरिनिर्झराणां
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" ।
इति रघुवंशे ।)
अनृच उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ॥
अनृच उ पूजने । गमने । श्लिष्टोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अञ्चित्वा अक्त्वा । श्लिष्टोक्तिर-
व्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥
अनृच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह
विशेषणं । क अञ्चयति बुद्धिं सुधी । विशिनष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अनृज उ ध ञि व्यक्तौ । गतौ । म्रक्षणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अञ्जिष्यति अङ्क्ष्यति । ध अनक्ति ।
ञि अक्तोक्ति । व्यक्ति स्फुटीकरणं ।
"शरीरमात्रा भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यता" ।
इति माघः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ॥
अन्त, क्ली, (अम्+तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ॥
अन्तं, क्ली, पु, (अम्+तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ॥
तत्पर्य्यायः । जघन्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥
अन्त, पु, (अम्+तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपं ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अन्त, त्रि, (अम्+तन् ।) अन्तिकं । निकटं ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरं । इति विश्वः ॥
अन्तःकरणं, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्म्मधारयः, कृ+करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं ।
धीन्द्रियं । तत्पर्य्यायः । मनः २ गिरा ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्य्यभेदान्नामचतुष्टयं,
यथा,—
"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी" ॥
इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—"मिलितैस्तु
तैः अन्तःकरणमेकं स्यात्" इति । तैः पञ्चभूतस्य
सत्त्वांशैर्मिलितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)
"धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विंशङ्कैः" ।
इति रघुवंशे ।)
अन्तःकुटिलः, पु, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।)
शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥
अन्तःपुरं, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति पुरं गृहं, कर्म्म-
धारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्य्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ शुद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥
अन्तःपुरादयो राजदारेष्वपि तात्स्थ्यात् वर्त्तन्ते ।

यथा । "शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे" । इति
नैषधम् । इति भरतः ॥ "दाक्षिण्येन ददाति
वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा" । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ॥
अन्तःपुराध्यक्षः, पु, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तल्ल-
क्षणं यथा,—
"वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
अन्तःसत्त्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भल्लातकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरुदरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्याः सा ॥
अन्तःस्वेदः, पु, (अन्तः मध्ये स्वेदः मदजलं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तकः, पु, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त+करो-
त्यर्थे णिच् ततो ण्वुल् ।) यमः । इत्यमरः ।
("ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्त्तुं
किमुतान्यहिंस्राः" । इति रघुवंशे ।)
अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त+गम्+डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
"वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्"
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ म्रतः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥
अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त+तस् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पक्षम्यर्थः । शासनं । इति विश्वः ॥
(शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
"वैश्योऽह्नि प्राश्नताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः"
इति मनुः ।)
अन्तरा, व्य, (अम्+अरन् तुडागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । स्वीकारः । इति विश्वः ॥
अन्तरं, क्ली, (अन्तं राति ददाति, अन्त+रा+क,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । छिद्रं । आत्मीयः । विना ।
बहिः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥*॥ अवकाशे यथा । "न्यग्रोधस्तूपान्तरमध्य-
तास्थ्य" । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा ।
"निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिषु" ॥ परिधाने यथा ।
अन्तरे शाटका परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्धौ
यथा, "मर्व्वतान्तरितो रविः" ॥ भेदे यथा,—
"यदन्तरं सर्षपशैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैनतेययोः" ।
इति रामायणं ॥ तादर्थ्ये यथा । तामन्तरेण अर्थं
गृहीतं तदर्थमित्यर्थः ॥ छिद्रे यथा । "प्रहरेदन्तरे
रिपुं" ॥ आत्मीये यथा । "अयमत्यन्तरो मम" ॥
विनार्थे यथा । "हरे तदालोकनमन्तरेण" ॥
बहिरर्थे यथा । अन्तरे चण्डालगृहा वाह्या
इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा । "अत्रान्तरे च कुलटा
कुलवर्त्मपातेत्यादि" ॥ मध्ये यथा । "वाक्यान्त-
न्तरे आगतः पर्व्वतः पतितो कुमाः" ॥ अन्तरे

यथा "हकारस्य घकारोऽन्तरतमः"। इति भरतः॥

अन्तरङ्ग, त्रि, (अन्त: सदृशं अङ्गं यस्य स।) आत्मीय। स्वसम्पर्क। यथा,—

"चरमगिरिकुरङ्गी शृङ्गकण्डूयनेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः"।

इति कालिदासः॥

अन्तरा, व्य, (अन्तरेति अन्तर+इन्+डा, टिभागलोपः।) वर्ज्जन। विना। यथा,—

("न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्म्मिकं राममन्तरा"। इति रामायणे।) मध्य। निकट। इति मेदिनी॥

अन्तरापत्या, स्त्री, गर्भिणी। अन्तरे उदरमध्ये अपत्यं यस्याः सा॥

अन्तराय, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त+इन्+अच्, षष्ठीतत्पुरुषः।) विघ्न। इत्यमरः॥

("स चेत् स्वयं कर्म्मसु धर्म्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः"।

इति रघुवंशे।)

अन्तराल, क्ली, (अन्तरा मध्यं लाति, अन्तरा+ला+क।) मध्यप्रदेश। अभ्यन्तर। इत्यमरः॥ ("मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरेः सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा"। इति माघः। "उदेति भानुर्गगनान्तराले"। इति पद्यमाला।)

अन्तरालक, क्ली, (अन्तराल+स्वार्थे कन्।) अभ्यन्तर। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तरित, त्रि, (अन्तरं इतः प्राप्तः द्वितीयातत्, अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर+तारकादित्वात् इतच्।) अन्तर्द्धानप्राप्त। व्यवहित। तत्पर्य्यायः। प्रच्छन्न २। इति त्रिकाण्डशेषः। व्यवकलिताङ्क। बाकि इति भाषा। इति लीलावती॥

अन्तरिक्ष, क्ली, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, पृषोदरादित्वात् ऋकारस्य इकारः। अन्तरीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः।) अन्तरीक्ष। आकाश। इति छान्दसः। इत्यमरटीकायां पुरुषोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः॥

("अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीड़येत्"। इति मनुः।)

अन्तरीप, क्ली, पु, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समासान्तः अः, द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इति अपईदादेशः।) द्वीप। इत्यमरः॥

अन्तरीय, क्ली, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तर्+छः तस्य ईयः।) अधोवस्त्र। परिधानवस्त्र। इत्यमरः॥

("नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रं आच्छादयति जानुनी।
अन्तरीयं प्रशस्तं तत् अच्छिन्नमुभयोस्तयोः"॥
इत्येव लक्षणं)

अन्तरीक्ष, क्ली, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, पृषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः।) गगन। इत्यमरः॥ अभ्रकधातु। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तरीक्षजल, क्ली, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जलं षष्ठीतत्।) आकाशजल। दिव्योदक। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तरे, व्य (अन्तरेति अन्तर+इण्+विच् तस्य लोपः।) मध्य। अभ्यन्तर। इत्यमरः॥

अन्तरेण, व्य (अन्तरेति अन्तर+इण+ण तस्य नेत्वं पृषोदरादित्वात्।) मध्य। विना। व्यतिरेक। इत्यमरः॥

अन्तर्गडुः, त्रि, (अन्तर्मध्ये गडुः ग्रीवाप्रदेशजातगलमांसपिण्डमिव निरर्थकः।) निरर्थक। यथा। इति हेमचन्द्रः॥

("काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रशस्यते"। इति साहित्यदर्पणे।)

अन्तर्गत, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणात् गतं, अथवा अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम्।) विस्मृत। मध्यप्राप्त। इति हेमचन्द्रः॥ ("अन्तर्गतमपवे ग्रामे"। इति मनुः। "सागरान्तर्गता केचित् केचित् पर्व्वतमाश्रिताः"। इति रामायणम्।) आभ्यन्तर। हृदयमध्यस्थित। अन्तःकरणस्थ। "अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं"। इति शाकुन्तले।

"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः"॥

इति मनुः।)

अन्तर्गृह, क्ली, (गृहस्य मध्ये, अव्ययीभावः।) गृहमध्य। इति नानार्थकोषशब्दार्थे अमरः॥ घरेर भितर इति भाषा। (वाराणसीस्थे सन्मावरणवति स्थानविशेषे।

"अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति।
वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति॥
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति"।

इति काशीमाहात्म्यम्।)

अन्तर्जठर, क्ली, (जठरस्य उदरस्य मध्ये अव्ययीभावः।) कुक्षिमध्य। कोष्ठ। इत्यमरः॥

अन्तर्दधन, क्ली, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियतेऽनेन, अन्तर्+दध्+करणे ल्युट्।) सुरावीज। इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्तर्दाह, पु, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्तापः।) कोष्ठसन्तापः। शरीराभ्यन्तरज्वाला। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तर्द्धा, स्त्री, (अन्तर्द्धानं, अन्तर्+धा+भावे अङ् स्त्रियां टाप्।) अन्तर्द्धान। इत्यमरः॥

अन्तर्द्धान, क्ली, (अन्तर्धानं, अन्तर्+धा+भावे ल्युट्।) आच्छादन। इति शब्दरत्नावली॥ तत्पर्य्यायः। अन्तर्द्धा २ व्यवधा ३ अन्तर्द्धि ४ अपवारण ५ अपिधान ६ तिरोधान ७ पिधान ८ छदन ९। इत्यमरः॥ ("अन्तर्द्धानस्मृति कान्तिर्धृतिः श्रोतृज्ञता तथा" इति याज्ञवल्क्यः।)

अन्तर्द्धि, पु, (अन्तर्द्धानम् अन्तर्+धा+भावे कि।) अन्तर्द्धान। इत्यमरः॥

अन्तर्द्वार, क्ली, (अन्तर्गृहमध्यस्थ द्वारं।) प्रकोष्ठद्वार। इति भरतः॥ गृहाभ्यन्तरद्वार। गृहाभ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वार जालद्वार वा। इति स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। प्रच्छन्न २। इत्यमरः॥ पक्षद्वार

खड्किकाद्वार। ...
"प्रच्छन्नमन्तर्द्वारञ्च ...
इति सुवरस्वामी॥

अन्तर्भूत, त्रि, (...
भू+कर्त्तरि क्त।) ...
स्थ। अन्तर्गत। ...
"स एव भगवान् ...
इति पद्मपुराणे ...

अन्तर्म्मना, [स्] त्रि, (...
र्मनः चेतो यस्य ...
व्याकुलचेता। ...

अन्तर्यामी, [न्] पु, ...
कार्य्येषु इन्द्रियादीनि ...
यम्+णिच्+ ...
नियामक। तत्पर्य्याय ...
पुद्गल ५ ईश्वरः ६। ...
... ...
सारः॥ मनोगतश्चे त्रि ...
("अन्तराविश्य ... ।
अन्तर्यामीश्वर ...

अन्तर्वंशिक, पुं, (वंश ...
वंश+ठक् तस्य इकः, ...
यष्टिधारी नियुक्त ...
अन्तःपुराध्यक्ष। ...

अन्तर्व्वत्नी, स्त्री, (अन्त ...
ऽस्याः, अन्तर्+ ...
इति सौपद्मनागमौ। ...
("तस्यामेवास्य ...
सुतावसूत सम्पन्नौ ...
इति रघुवंशे।)

अन्तर्व्वमि, पु (अन्तः ...
यति अन्तर्+वम्+ ...
इति बाहुल्यात् इक् ...
इति त्रिकाण्डशेष॥

अन्तर्व्वाणि, त्रि, (अन्तः ...
विहिता वाक् यस्य स, ...
शास्त्रज्ञ। इत्यमरः॥

अन्तर्व्विगाहन, क्ली, (अ ...
अन्तर्+वि+गाह्+ ...
हेमचन्द्र॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः ...
अन्तर्वेदि इति पाठे अ ...
ब्रह्मावर्त्तदेश। ...
... ...
देशे ख्याता। तत्पर्य्यायः ...
त्रिकाण्डशेषः॥

अन्तर्हास, पु, (अन्तर्व्यक्तो ...
हास। गूढ़हास्य। तत्प ...
त्रिकाण्डशेष॥ ... त्रि ...
समुख स ...
"सान्तर्हास ...
इति मेघदूतम्।)

ित, (अन्तर्+धा+क्त ।) लुक्कायितं।
ातत्पर्य्याय । सवीतं २ सद्यं ३ आहतं ४
पिहितं ६ छन्नं ७ स्थगितं ८ अपवारित
ानं १० । इति हेमचन्द्र ॥ ("अन्तर्हिते
ैव कुमुदती मे दृष्टिं न नन्दयति संस्मर-
ा" । इति शाकुन्तले ।)

[न्] पु, (अन्तेऽध्येतुमध्यापकसमीपे
अन्त+वस्+णिनि उपपदसमासः ।)
ाति । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयन शी
क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्यु ।
। इति मेदिनी ॥

ाय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने" ।
ेदिनी ।)

ी, [न्] पु, (अन्ते नीचजातितया ग्राम-
ामवशेते तिष्ठति, अन्त+अव+शी+
उपपदसमासः ।) चण्डाल । मुनिविशेष ।
ामचन्द्र ॥ नापित । इत्यमर ॥

ी, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यते-
अन्त+करोत्यर्थे णिच्+इक् । अन्तिकेति-
ार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा
ो । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी
मर ।) समीपे च । यथा । "मुग्धप्रभीत-
ातुरन्तिमाचो" । इति श्रीभागवत ॥

त्रि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त+
स्य इक ।) निकट । इत्यमर ॥ सामीप्ये
इति धरणी ॥ ("अन्तर्गतप्रार्थनमन्ति-
। "स्वनसि मृदुकर्णान्तिकचर:" । इति
ाले । "ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्" ।
कुमारसम्भवे ।)

ाम, त्रि, (अतिशयेन अन्तिक, अन्तिक+
।) अतिनिकट । तत्पर्य्याय । नेदिष्ठ २ ।
ार ॥ नेदीयान् ३ अन्तितम ४ । इति
ार ॥

ा, स्त्री, (अन्त नाशाय अभिनेतृसामीप्य-
अस्ति, अन्त+ठन् तस्य इक स्त्रियां
।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमर ॥
ार्य्याय । अत्तिका २ अत्तिका ३ । इति
ाका । चुल्ली । शातलानामौषधं । इति मे-
ो ॥ आमारकशा इति ख्याता ।

अन्तिक निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ ।
ाया ज्येष्ठभगिन्याश्च नाट्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका" ॥
ा मेदिनी ।)

ाश्रय, पु, (अन्तिकस्य आश्रय अवलम्बनं,
ष्ठीतत्पुरुष ।) निकटाश्रय । समीपस्थावल-
न । तत्पर्य्यायः । उपघ्न २ । इत्यमर ॥

म, त्रि, (अन्त+डिमच् ।) अन्ते भवः ।
ाम । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥
अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।
ाद्व दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे" ॥
ाति हितोपदेशे ।) अतिनिकटः । इत्यमर-
ाकायां नीलकण्ठ ॥

अन्तेवासी, [न्] पु, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापक-
समीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया
ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यलुक्, अन्त+वस्
+णिनि ।) शिष्य । ।
("कुशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञामयति व" ।
इति महावीरचरिते ।
"तात । प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते" ।
इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमर ॥ प्रान्त-
स्थायिनि त्रि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, क्ली, (अन्ते भवं, अन्त+यत् ।) दशसागर-
संख्या । सहस्रलक्षकोटि । इति लीलावती ॥
द्वादशलग्नं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्य, त्रि, (अन्ते भव, अन्त+यत् ।) अन्ते भव ।
शेषोत्पन्न । अधम । जघन्य । इति मेदिनी ॥
(अन्तिम । चरम । शेष ।
"असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्त्य, पु, (अन्ते भव अन्त+यत् ।) मुस्ता । इति
मेदिनी ॥ मुता घास इति भाषा । म्लेच्छ । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यज, पु, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य+जन्+
ड ।) शूद्रः । इति हलायुध ॥ रजकादिसप्त-
जातय । यथा,—
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृता" ॥
इति यमवचन ॥ जघन्यजे त्रि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] पु, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां
जन्मानन्तरं जन्म यस्य स ।) चतुर्थवर्णः । शूद्र ।
इति रत्नावली ॥
("प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मन" ।
इति मनु ।)

अन्त्यजाति, पु, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य स ।)
चाण्डालादि । यथापस्तम्ब ।
"अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्य्यात्तत्र विशोधन ॥
चान्द्रायण पराको वा द्विजातीनां विशोधनं ।
प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनिर्दिशेत् ।
तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, क्ली (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्म्म-
धारय ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशि । इति
ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्ण, पु, (अन्त्य वर्णः जाति कर्म्मधारय ।)
शूद्र । इति हेमचन्द्र ॥

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्त्य सन् अवस्यति,
अन्त्य+अव+सो+णिनि उपपदसमास ।)
चाण्डालादिसप्तजातय । यथा,—
"चाण्डाल श्वपच क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिन" ॥
इति अङ्गिरा ॥ (निषादस्त्रिया चण्डालजातो
मुद्दाफरास इति ख्यात संकीर्णजातिविशेष ।

"निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं ।
श्मशानगोचरं सूते वाह्यानामपि गर्हितम्" ॥
इति मनु ।)

अन्त्येष्टि, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टि, कर्म्म-
धारय ।) चरमसंस्कार । स तु शवदाहादि-
रूप । यथा,—
"सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिमर्द्धति" ।
इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञाया स्मार्त्तभट्टाचार्य्य ॥ तत्-
प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्य ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-
प्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र
लिख्यते । तत्र पिण्डदानं तत्र क्रम । तण्डुल-
प्रभृतिद्रव्यं द्विः प्रक्षाल्य ऐशान्यां दिशि सखिन्नं
पचेत् । तत पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-
वामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुलो-
च्छ्रायां दक्षिणप्लवा पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि
रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्य्य तिलान् प्रक्षिप्य ।
ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व इत्या-
स्तीर्णकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत-
स्तिलमधुघृतादिमिश्र तत्पिण्ड गृहीत्वा अद्या-
मुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मण एतत् प्रथम-
पिण्ड पूरक इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । तत
पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुक-
गोत्रप्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते ऊर्णातन्तुमयं वास ।
तत आममृण्मयपात्रे जलाञ्जलि पिण्डसमीपे
स्थापयेत् । गन्ध माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् ।
वाष्पपर्य्यन्त पिण्डं पश्यंस्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-
दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्यकृतचूडोपनयनाना
अनूढकन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनेति शेष । एवं
कृतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-
दान । उपनयनकाले आगते लब्धोपनयनाना
दर्भोपरि पिण्डदान । एवं अष्टवर्षविवाहकाले
आगते ऊढस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । रात्रा-
वाचम्य दक्षिणामुख प्राचीनावीती पातितवाम-
जानु त्रिकाष्ठिकोपरि मृण्मयपात्रे उदकं तथा
पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेतात्र स्नाहि पिब
चेद क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं
दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु
द्वितीय पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेष । द्वितीय-
पिण्डे मृण्मयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वय । तृतीयादि-
पिण्डे पात्रादिवृद्धि । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-
त्राण्यञ्जलयश्च तावन्ति । त्र्यहाशौचप्रथमदिने
पिण्डाना त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये
त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टय । तृतीये पञ्चमं
वा कल्प्य । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ ।
द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्त्रय । पञ्चाहाशौचे तु प्र-
थमपञ्चमदिनयोरेकैकश्च पिण्ड । द्वितीयचतु-
र्थयोर्द्वौ द्वौ । तृतीये चत्वार । षडहाशौचे द्वि-
तीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्त्रय । शेषेष्वेकैकः । सप्ता-
हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-
ष्वेकैक । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ
द्वौ । शेषेष्वेकैक । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने
द्वौ । शेषेष्वेकैक । पक्षिणीदशाहाशौचयोस्त

आद्यद्वितीयदिनयो पञ्च पञ्च पिण्डा । द्वादशा-शाद्यशौचे नवदिनेषु नवपिण्डा । शेषदिने दशम । सद्य शौचैकाहयोरेकाह एव दशपिण्डा । अशौ-चान्तमध्ये पिण्डो देयः रात्रावपि ॥ * ॥

गङ्गाम्भस्यस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-चम्य उदङ्मुख कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-च्चार्य्य अद्यामुकेत्यादि अमुकस्य एतदस्थिसम-सङ्ख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गाधिकरणकमहीय-मानत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्र-क्षिपामीति सङ्कल्प्यापसव्य कृत्वास्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलै संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणा दिश पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्म्मराजायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्त्वास्थि प्रक्षि-पेत् । ततो मज्जन कृत्वोत्थाय सूर्य्यं दृष्ट्वा दक्षि-णामुत्सृजेत् । इति शुद्धितत्त्व ॥ * ॥ किञ्च शातातप ।

"जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरञ्च मृण्मये" ।

पारस्कर । मृण्मये ता रात्रिं क्षीरोदके विहा-यसि निदध्यु । प्रेतात्र स्नाहीत्युदक पिब चेद क्षीर । इद मत्रावितीति गौडा । गारुडे तु ।

"अपक्वे मृण्मये पात्रे दुग्ध दद्यात् दिनत्रयम्" ।

इत्युक्तं । हेमाद्रौ माघे तु दशाहमुक्त ।

"तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्र पयो जल ।
सर्व्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशन" ॥

देवजानीये कारिकाया ।

"तत्र प्रेतोपशान्तये दशरात्रमखण्डित ।
कुर्य्यात् प्रदीप तैलेन वारिपात्रञ्च मार्त्तिक ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिञ्च निर्व्वपेत् ।
नामगोत्रेण सम्बुध्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत्" ॥

इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेद ॥

अन्त्र, क्ली, (अन्त्यते काय सम्बध्यतेऽनेन अति बन्धने करणे ष्ट्रन् ।) पुरीतत् । इत्यमर ॥ ध्याँतुडी (आँत् इति भाषा । आँत् इति ख्यात देहबन्धको नाडीभेद ।

उक्ता सार्द्धास्त्रयो व्यामा पुंसामन्त्राणि सूरिभि ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत् ॥

इति वैद्यकम् ।)

अन्त्रवृद्धि, स्त्री, पु, (अन्त्रजन्या वृद्धि, शाक-पार्थिवादित्वात् समास मध्यपदलोपश्च ।) रोग-विशेष । तन्निदानादि यथा,—

"वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनै ।
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनै ॥
क्षोभणैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयव यदा ।
पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभ श्वयथुं तदा" ।

धारणे उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणे अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणे ।

"विषमाङ्गप्रवर्त्तन वक्रत्वेनाङ्गमोटन" ।

अन्यानि क्षोभणानि च बलवद्विग्रहकठोरधनुरा-कर्षणादीनि । तै क्षोभितः सदूष्य सञ्चालित पवन यदा क्षुद्रान्त्रावयव द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशा-दधो नयेत् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थ सन् वङ्क्षण-सन्धौ ग्रन्थिरूप श्वयथुं कुर्य्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥

उपेक्षिताया अन्त्रवृद्धेरवस्थामाह ।

"उपेक्ष्यमाणस्य मरुद्विवृद्धि-
माध्मानरुक् स्तम्भवतीश्च कुर्य्यात् ।
स पीड़ितोऽन्त स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्त" ॥

उपेक्षमाणस्य वृद्धिमित्यर्थ । मरुद्वृद्धिं मुष्क-वृद्धि । आध्मानरुक् स्तम्भवतीं कुर्य्यात् । तत्रा-ध्मानमुदरे रुक् वृद्धयोर्मुष्कयो स्तम्भो गात्रे तद्-युक्तां कुर्य्यात् इत्यर्थ । भोजोऽप्याह ।

"अन्त्र द्विगुणमादाय वातो नयति वङ्क्षण ।
वङ्क्षणात्तद्गुणा युक्त फलकोष्यां प्रपद्यते" ॥

स मुष्कवृद्धि । अन्त उदरे प्रध्मापयन् आग-मनमार्गमुन्नमय्य कुर्व्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-साध्यमाह ।

"पक्वाशयान्त्रावयवश्चिरादामुष्कयोर्व्वातसञ्चयात् ।
स्यादन्त्रवृद्धि सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृति" ॥

स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातवृद्धि-समाकृति ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव व्रध्नमाह ।

"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवच्छोथ दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥
ज्वरशूलाङ्गसादाढ्य त व्रध्नमिति निर्दिशेत्" ॥ * ॥

अथ वृद्धेश्चिकित्सा ।

"वृद्धावत्यासनं मार्गमुपवास गुरूणि च ।
वेगाघात पृष्ठयान व्यायाम मैथुन त्यजेत् ॥
वातवृद्धौ पिबेत् स्निग्ध यथाप्राप्त विरेचन ।
सक्षीर वा पिबेत् तैल मासमेरण्डसम्भव ॥
गुग्गुलुम्बेरण्डज तैल गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धि जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥
पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ।
जलौकाभिर्हरेदस्र वृद्धौ पित्तसमुद्भवे ॥
चन्दन मधुक पद्ममुशीर नीलमुत्पल ॥
क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरुजापह ॥
त्रिकटु त्रिफलाक्वाथ सक्षार लवण पिबेत् ।
विरेचनमिद श्रेष्ठ कफवृद्धिविनाशन ॥
लेपन कटुतीक्ष्णोष्ण स्वेदम रूक्षमेव च ।
परिषेकोपनाहौ च सर्व्वमुष्णमिहेष्यते ॥
मुहुर्मुहुर्ज्जलौकाभि शोणित रक्तजे हरेत् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसयुत ॥
शीतमालेपन सर्व्व सर्व्व पित्तहर तथा ।
पित्तवृद्धिक्रम कुर्य्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥
स्वेदोमेद समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरो विरेचनद्रव्यै सुखोष्णैर्मूत्रसयुतै ॥
संस्वेद्य मूत्रप्रभव वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सीवन्या पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्व्रीहिमुखेन वै ॥
मुष्कशोथमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षण" ।

व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अस-वता ॥

"तैलमेरण्डज पीत्वा बलासिद्ध पयोन्वित ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धि जयेन्नर ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलारग्वधगोक्षुरै ।
पटोलेन वृषेणापि विधिना विहित घृत ॥
रुबुतैलेन संयुक्तमन्त्रवृद्धि व्य[illegible]
रास्नादिक्वाथ ॥ * ॥
"गन्धर्व्वहस्ततैलेन ग्र्यपेणापि युत
विशालामूलज चूर्ण वृद्धि हन्यान्न
विशाला इन्द्रवारुणी ॥ * ॥
"वचासर्षपकल्केन प्रलेपः श्वे[illegible]
शिग्रुत्वक्सर्षपै पिष्टै [illegible]
शुद्धसूत द्विभागन्ध मृतान्येतानि [illegible]
लौहं रङ्ग तथा ताम्र कांस्यञ्चाय[illegible]
तालक तुत्थक वापि तथा शङ्ख [illegible]
त्रिकटु त्रिफला चव्य विडङ्ग [illegible]
कर्च्चूर मागधीमूल पाठां सह्वषां[illegible]
एलाबीज देवकाष्ठ तथा [illegible]
एलादिसमभागानि चूर्णयेदथ [illegible]
कषायेण हरीतक्या वटिका [illegible]
एका तां वटिका यस्तु नि[illegible]
अण्डवृद्धिरसाध्योऽपि तस्य नश्यति
वृद्धिबाधिका वटी ॥ * ॥ अथ व्र[illegible]
"भृष्टस्वैरण्डतैलेन सन्दक् कल्को
क्षयासैन्धवसयुक्तो व्रध्नरोगहर
अशाजीहवुषाकुष्ठ गोमेदवदर[illegible]
काञ्जिकेन श्वयिष्ठ तल्लेपो व्र[illegible]
गोमेद पत्र । तथा च निर्घण्टौ
"पत्र हलाह्वय राम गोमेद व[illegible]
इतिवृद्धिव्रध्नाधिकार । इति भाव

अन्दिका, स्त्री, (अन्दति नाश्याय सम्बध्नाति, अदि+ण्वुल् स्त्रियां [illegible] ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) चुल्ली । इत्यमरटीकायां नी इति भाषा ।

अन्दु, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, उणादिसूत्रात् ।) हस्तिनिगड । भाषा । स्त्रीपादभूषणा । इति हे चन्द्र गञ्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुक, पुं, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अ उण्, तत स्वार्थे कन् ।) [illegible] तत्पर्याय । निगड २ । इत्यमर ॥ विशेष । तत्पर्याय । पादकटक २ । कायस्थेश ॥

अन्दू, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि+ ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्ति लौहनिगड । आन्दया इति भाषा । भूषण । मल गुजरी इत्यादि भा । मेदिनी ॥ (निगड । शृङ्खला । व अन्द स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे [illegible] मेदिनी ।)

अन्दूक, पु, (अन्दू+स्वार्थे कन्, [illegible] पक्षे केद्दया इति ह्रस्वाभाव । [illegible] प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति मन्यथा अन्दूका इति स्यात् ।) अन्दू टीकायां स्वामी ॥ अस्मत् क दृ कविकल्पद्रुम ॥ (पाणिनिमते तु

विघाते चुरादि सेट्।) वृकच्छयो दृष्टिरहितीभाव। तेनाकर्म्मकोऽयं। सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवासच्छयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थितिजराखज्जाप्रमादोदये। मोहे खोटनवेगयुद्धदहनख्यातिद्वरोन्मादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमणके शान्तौ श्रुतौ मज्जने॥ दृप्तौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे मृतौ सशये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टाक्रुधौ रोदने। वृद्धौ ह्रावक्षतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोयवेशे बले कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयतनाद्ये धातवोऽकर्म्मका॥ दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातव। वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्म्मका॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातव। तदङ्गावेऽकर्म्मका स्युस्तदत्हत्या सकर्म्मका॥ इति। अन्धयति अन्धापयति वृद्ध। इति दुर्गादास॥

अन्धं, क्ली, (अन्ध+अच्।) अन्धकार।
("सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा"। इति उत्तरचरिते।) जल। इति मेदिनी।

अन्धः, त्रि, (अन्ध+अच्।) चक्षुर्द्वयहीन। आन्धा आँधला इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। अदृक् २। इत्यमर। ("वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगत"। इति साहित्यदर्पणे।
"अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नर कण्टकै सह।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्ष सभाङ्गत"।
इति मनुः।)

अन्ध, [स्] क्ली, (अन्ध+असुन्।) अन्न। इत्यमरः॥

अन्धक, पु, (अन्ध+ण्वुल्।) देशभेद। इति शब्दरत्नावली॥ नृपभेद।
("सुदष्ट्र च सुचारु च कृष्णामित्यन्धकास्त्रय"। इति हरिवंशे।) असुरभेद। इति महाभारत॥
("स व्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत।
तमन्धकोऽय नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिन"।
इति हरिवंशे।) मुनिविशेष। इति याज्ञवल्क्य॥ (दृष्टिहीन। चक्षुर्द्वयहीन।
"अन्धक कुब्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी।
त्रयोऽप्यन्यायत सिद्धा सम्मुखे कर्म्मणि स्थिते"॥
इति पञ्चतन्त्रे।)

अन्धकरिपु, पु, (अन्धकस्य असुरस्य रिपु नाशकतया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुष।) शिव। इत्यमर॥ श्लेषकाव्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्य्याग्निचन्द्रेषु च वर्त्तते॥

अन्धकार, पु, क्ली, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध+कृ+अण्।) तेज सामान्याभाव। आँधार इति भाषा। तत्पर्य्याय। ध्वान्त २ तमिस्र ३ तिमिर ४ तम ५। इत्यमरः॥ ("अथान्धकार गिरिगह्वराणा"। इति रघुवंशे।) भूच्छाय ६। इति राजनिर्घण्ट॥ महान्धकारे अन्धतमस। ७ सर्व्वव्यापकान्धकारे सन्तमस। ८ अल्पान्धकारे अवतमस ९। इत्यमरः॥ अस्य गुणा। भयदृष्टितेजोऽवरोधकारित्व। तिक्तत्व। सर्व्वव्याधिकरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अन्धकासुहृद्, पु, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्, नाशकतया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुष।) शिवः। इति हेमचन्द्र॥

अन्धकूप, पुं, (अन्धमन्धकार करोति, अन्ध+करोत्यर्थे णिच्+पचाद्यच्, तादृश कूप।) सान्धकारकूपः। इति त्रिकाण्डशेष॥ आँधुया पातुया इति भाषा।
("मज्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे।
अन्धकूपे निरालम्बश्छिन्नरज्जुर्यथा घट"॥
इति सद्भावे।)

अन्धतमस, क्ली, (अन्धयति, अन्ध+अच्, अन्धं तम कर्म्मधारय, समासान्त अच्।) निविडान्धकार। इत्यमर॥
("प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रवि"। इति शिशुपालवधे।)

अन्धतामस, क्ली, (तम एव तामस प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्।) निविडान्धकार। महान्धकार। इत्यमरटीकाया स्वामी॥

अन्धतामिस्र, क्ली, (तमिस्रैव तामिस्रं, स्वार्थे अण्, अन्ध निविड तामिस्र कर्म्मधारय।) निविडान्धकारमयनरकविशेष। पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्गताज्ञानविशेष। देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धि। इति भारतभागवते,—
("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकविशेषः" स च निविडान्धकारमय। "तस्या धर्म्मपत्नामन्धतामिस्रमभ्यध्यायत्"। इति महावीरचरिते।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविघाते, अन्ध+भावे घञ्, अन्ध दृष्टिविघात मुष्णाति तत्सेवनेन नाशयति, मुष्+ण्वुल् पृषोदरादित्वात् दीर्घ स्त्रियां टाप्।) देवताडवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्धाहि, पु, स्त्री, (अन्ध अहि सर्पइव।) मत्स्यभेद। इति त्रिकाण्डशेष॥ कुँचिया इति ख्यात।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध+ण्वुल् स्त्रियां टाप्।) द्यूतविशेष। रात्रि। इति मेदिनी॥ सर्षपी। इति हेमचन्द्र॥ स्त्रीविशेष। चक्षूरोगविशेष। इति शब्दरत्नावली॥

अन्धु, पु, (अन्ध+उण्।) कूप। इत्यमर॥

अन्धुल, पु, (अन्ध+उलच्।) शिरीषवृक्ष इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्ध्र, पु, (अन्धयति गीतेन मृगान् अन्धवत् करोति, अन्ध+कर्त्तरि र।) व्याध। मृगयाजीवी। इति कश्चित् सग्रहकार। (वैदेहिकात् कारावरस्त्रिया जातो जातिविशेष, स तु सतत ग्रामवहिर्वासी मृगयाजीवी च।
"कारावरनिषादात् तु चर्म्मकारः प्रसूयते।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ"॥
इति मनु।)

अन्नं, क्ली, (अद्+कर्म्मणि क्त।) सिद्धतण्डुल। यथा,—
"शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुष धान्यमुच्यते।
आम वितुषमित्युक्त स्विन्नमन्नमुदाहृत"॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचन॥ तत्पर्य्यायः। भक्त २ अन्ध ३ भिस्सा ४ ओदनं ५ दीदिविः ६। इत्यमर॥ भिस्सा ७। इति तट्टीका॥ कूरं ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अट्ट ९ कशिपु १० जीवातु ११। इति जटाधर॥ कूर १२ आपूपिकं १३ जीवन्ति १४ प्रसादनं १५। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्य गुणा। बुद्धिशुक्रप्रीतिपुष्टिधात्विन्द्रियबलकारित्व। गुरुत्व। क्षुधाक्षयरोगश्रमकार्श्यनाशित्वञ्च॥ * ॥ नवान्नगुणा। श्लेष्मकारित्व। स्वादुत्वं। सुस्निग्धत्व। दुर्जरत्वं। गुरुत्वञ्च॥ * ॥ पुराणान्नगुणा। विरसत्वं। रूक्षत्वं। पथ्यत्व। अग्निकारित्वञ्च॥ * ॥ उष्णान्नगुणा। प्रशसनीयत्व। हृद्यत्वं। अग्निकारित्व। वायुश्लेष्मनाशित्व। रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च॥ * ॥ अत्युष्णान्नगुणा। बलनाशित्व॥ * ॥ शीतशुष्कान्नयोर्गुणा। दुर्जरत्व॥ * ॥ अतिक्लिन्नान्नगुणा। ग्लानिकारित्व॥ * ॥ तण्डुलान्वितान्नगुणा। दुर्जरत्व॥ * ॥ जलधौतसद्योऽन्नगुणा। शीघ्रपाकित्व। हिमत्व। लघुत्वञ्च॥ * ॥ रात्रिस्थितजलयुक्तान्नगुणौ। त्रिदोषकोपकारित्व। रूक्षत्वञ्च॥ * ॥ भृष्टतण्डुलान्नगुणौ। लघुत्व। अग्निप्रदीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ * ॥ धान्य। इति राजनिर्घण्ट॥ विष्णु। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं॥ अदनीयद्रव्यमात्र॥ अन्नसाधन यथा,—
"सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्।
तद्भक्त प्रद्रुतं चोष्णं विषद गुणवन्मत"॥
तद्गुणा।
"भक्त वह्निकर पथ्य तर्पणं रोचनं लघु।
अधौतमस्रुतं शीत गुर्व्वरुच्य कफप्रदं"॥
इति भावप्रकाश॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदस्तृप्तिमायाति सुखमक्षय्यमन्नद"॥
अन्नस्य प्रजापतिर्द्देवता। अक्षयसुखप्राप्ति फलं। प्रतिग्रहे सुष्टिग्रहणा। इति शुद्धितत्त्व॥ अपि च,
"ब्रह्महत्याकृत पाप अन्नदानात् प्रणश्यति।
अन्नद पापकर्म्मापि पूत स्वर्गे महीयते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ * ॥ अथ प्रजापतिदैवतान्नदानावर्त्त। तत्र अन्नदानस्तुति। ब्रह्मपुराणे।
"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्रित्य पर।
तस्मादन्न प्रशसन्ति सदैव पितृमानवा॥
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परा गति।
सर्व्वकामसमायुक्त प्रेत्य चेहाधिकं शुभ"॥
तथा,—
"अन्नमूर्ज्जस्वल लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नर।
सता पन्थानमाश्रित्य सर्व्वपापै प्रमुच्यते"॥
महाभारते।
"अन्नद पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप"॥
तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पाण्डव"॥
आग्नेयपुराणे। अन्नस्तुत्यनन्तरं।
"तस्मादन्न सदा देहि श्रद्धया नृपसत्तम।

ब्रह्महत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति” ॥
तथा,—
“अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
पुण्यं यशस्समायुष्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
सर्व्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
महाकाञ्चनचित्राणि सेवितान्यप्सरोगणैः ॥
अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुरालये ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला दिव्यरूपाद्यलङ्कृताः ॥
हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चाग्रतः ।
हस्त्यश्वरथयानैश्च क्रीडमानाश्च ते नराः” ॥
पद्मपुराणे ।
“आपर्व्वतनदी वापी पृथिवी सर्व्वकामदा ।
विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्व्वदा ।
क्षुधिते यः प्रयच्छेत अन्नं श्रद्धासमन्वितं ।
ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥
चान्द्रवारुणलोकाश्च याम्या कौवेरकास्तथा ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च सर्व्वे चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥
ददत् कन्यामलङ्कृत्य हस्त्यश्वञ्च महाधनं ।
अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोडशीं” ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“यावतो ग्रसते ग्रासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
अन्नप्रदस्य तावन्तः क्रतवः परिकीर्त्तिताः” ॥ * ॥
अथान्नदानधर्म्माः । यमः ।
“आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ।
तत् प्रीणयति पात्राणि साम्प्रतं मानवर्ज्जितं ॥
दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
योऽन्नं बहुमतं भुङ्क्ते यस्यान्नं नावमन्यते ।
यस्यान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
प्रीतितोऽन्नञ्च यो दद्यात् गृह्णीयात् योऽभिपूज्य च ।
प्रीतितोऽप्ययमश्नाति पूजितं स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्यादप्रियेणान्नं यस्यान्नं नाभिनन्दति ।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतं” ॥ * ॥
अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
कूर्म्मपुराणे ।
“गृहच्छायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं” ॥
अन्नदानेन पक्वान्नदानेन फलं नाप्नोति ।
इति गृहच्छायामान्नदानेन यादृशं फलं तादृशं
पक्वान्नदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहच्छायामान्नदाने
सति तस्य पच्यमानत्वनिष्पत्तेः ॥ * ॥
अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।
“अन्नाद्भूतानि जातानि देवा अन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्व्विना श्राद्धं प्रकीर्त्तितं” ॥
तथा,—
“अपि कीटपतङ्गानां शुना चाण्डालयोनिना ।
दत्त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
बान्धवेभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं पुत्त्रेभ्योऽन्नं प्रयच्छति ।
दीनान्धकृपणानाञ्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
ग्रासमात्रं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नसम्भवे ।
स्वर्गे वसेत् समानान्तु शतं भोगैर्म्मनोरमैः ॥
ग्रासे ग्रासे फलं ह्येतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।
एतदेवायने प्रोक्तं द्विगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना ब्राह्मणस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्व्वभावसमन्वितं” ॥
सर्व्वभावसमन्वित इति सम्बोधनं । अत्र यजमानः प्राणिमात्रेभ्यो गृह्णातीदमूर्णतान्नपात्रः उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् । तद्यथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वगृहे अन्यत्र वा भक्तशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव धार्म्मिकास्ताम्रपट्टविलिखितां भूमिं समुपकल्प्य आचन्द्रार्कस्थायिनीं भक्तशालां ददाति ॥ * ॥
वायुपुराणे ।
“क्षिप्रमव्यग्रमक्लिष्टं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
सव्यञ्जनं सदा स्निग्धं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥
क्षिप्रमतिथिप्रार्थनानन्तरमेव । अक्लिष्टमनुपहतं । भक्ष्यमप्रतिषिद्धं ।
“तस्यादित्यसङ्काशं विमानं हंसवाहनं ।
अन्नदो लभते तिष्ठ कल्पकोटीस्तथैव च ॥
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्यस्येह तत्फलं” ॥
बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभुक्षितेभ्यः सव्यञ्जनं स्निग्धमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य बुभुक्षितानन्विष्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
महाभारते ।
“श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायम्भुवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
श्रान्ताय क्षुधितायान्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं श्रान्ताय क्षुधितायान्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले श्रान्तक्षुधितमनुसन्धायान्नं तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“सङ्घो ददाति यस्यान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥
अभीष्टसमये सद्ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तसङ्घोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सङ्घोऽन्नं दास्ये । ततः प्रभृति अभिमतकाले सङ्घो ब्राह्मणादिभ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत्” ॥
अपरिक्लिष्टमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं श्रान्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्व्वायान्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्विष्य यथोक्तमन्नं तस्मै दद्यात् । अथाध्वनि वर्त्तते इति शब्दनिर्द्देशात् पथि गच्छते पथिकाय वर्त्मनि कुटीं कृत्वा तत्रतत्रैवान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“मृष्टान्नं मानवो दत्त्वा मृष्टान्नार्थिने काङ्क्षितं ।
अक्षय्यं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति” ॥
मृष्टं संस्कृतं । सव्यञ्जनमन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य तदर्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तमृष्टान्नाकाङ्क्षिगोचरमृष्टान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति मृष्टान्नार्थिभ्यो मृष्टमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य मृष्टान्नार्थिनोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति मृष्टान्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथान्नदानप्रकरणे ।
“सहस्रपरिवेष्टा तु नरकान्तु न गच्छति ।
विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते” ॥
सहस्रपरिवेष्टा सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः ॥ यथासम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसहस्रपरिवेष्टृत्वफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो व्यञ्जनादिसहितमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिने सहस्रं मनुष्यान् भोजयेत् । देवलः ।
“कृत्वापि पातकं कर्म्म यो दद्यादन्नमीप्सितं ।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः” ॥
विशेषेण इत्यभिधानात् अब्राह्मणेऽपि फलमेतद्भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईप्सितमित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य तेभ्यः पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुखनानावर्णेभ्य आत्मीयतमःक्षयकामोऽहं यथासम्भवं ईप्सितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुपस्थितेभ्यः ईप्सितमन्नं दद्यात् । इत्यादि बल्लालसेनकृतदानसागरे अन्नदानावर्त्तः ॥

अन्न, पुं, (अनित्यनेन अन+नन्, अद्यते इति अद्+क्त वा ।) सूर्य्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अन्न, त्रि, (अनित्यनेन अन+नन् ।) भुक्तः । खादितः । इति मेदिनी ॥

अन्नकोष्ठक, पुं, (कोष्ठमिव, कोष्ठ+कन् अन्नस्य तण्डुलादेः कोष्ठकः रक्षणस्थानं ।) तण्डुलादिरक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गोला कलस इत्यादि भाषा ।

अन्नगन्धि, पुं, (अन्नस्येव अपक्वतया गन्धोऽस्य सः । उपमानाच्च इति पाणिनिसूत्रेण इच् समासान्तः ।) उदरामयरोगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्णं यस्याः सा राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वनामख्यातदेवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यथा,—
“माया हृद्भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः” ॥
कल्पे च ।
“प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।
अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥
मायाद्या च यदा देवी तदा सा सर्व्वसम्पदा ।
श्रीबीजाद्या यदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥
वाग्बीजाद्या यदा विद्या वाग्मीशत्वप्रदायिनी ।
कामाद्या च यदा विद्या सर्व्वकामप्रदायिनी ॥
तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
माया श्रीयुग्मबीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

श्रीमाया युग्मबीजाद्या सर्व्वसम्पत्तिपूरणी" ॥ * ॥ एषा पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठ-मन्वन्त पीठशक्तीर्न्यस्य ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नम । मुखे पङ्क्ति-च्छन्दसे नम । हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नम । तत्रैव ।

"एतेषां मन्त्रराशीना ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृत ।
पङ्क्ति छन्द समाख्यातं देवता चान्नपूर्णिका" ॥

ततः कराङ्गन्यासौ । क्रीँ अङ्गुष्ठाभ्या नमः । क्रीँ हृदयाय नम । इत्यादि सर्व्वत्र मायावीजेन कुर्य्यात् । तथा च निवन्धे ।

अङ्गानि मायया कुर्य्यात् ततो देवी विचिन्तयेत्।

कल्पे च ।

"यद्वीजाद्या भवेद्विद्या तद्वीजेनाङ्गकल्पना" ॥*॥ ।

ततो ध्यान ।

"रक्ता विचित्रवसना नवचन्द्रचूडा-
मन्नप्रदाननिरता स्तनभारनम्रा ।
नृत्यन्तमिन्दुसकलाभरणं विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदु खहन्त्री" ॥

एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य शङ्खस्थापन कुर्य्यात् । तत सामान्योक्तपीठपूजा विधाय भुवनेश्वरी-मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्वन्ता पीठपूजा विधाय पुन-र्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं वि-धाय आवरणपूजामारभेत । यथा केशरेष्वग्नि-कोणे क्रीँ हृदयाय नम । नैर्ऋते क्रीँ शिरसे स्वाहा । वायव्ये क्रीँ शिखायै वषट्। ऐशान्या क्रीँ कवचाय हुँ। मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट्। चतु-र्द्दिक्षु क्रीँ अस्त्राय फट्। अष्टदलेषु पूर्व्वादिषु ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-येत्। तत्रैव ।

"दलेषु पूजयेदेता ब्राह्म्याद्या क्रमश सुधी"।

भूद्रस्य प्रणवश्चतुर्द्दशस्वरो विन्दुयुक्त ॥ कालिका-पुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तत्वात् । तत इन्द्रा-दीन् वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपादि विसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणजप षोड-शसहस्रसङ्ख्यः । तथा च ।

"यथाविधि जपेन्मन्त्र वसुयुग्मसहस्रक ।
साज्येनान्नेन जुहुयात्तद्दशांशमनन्तर" ॥

अथ मन्त्र प्रणवादिरष्टादशाक्षर । मायादि श्रीवीजादिश्च । तथा माया विना प्रणवादि कामादि श्रीवीजादि वाग्भवादिश्च सप्तदशा-क्षर । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु यद्यद्वीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्र ।

"नम कल्याणदे देवि नम शङ्करवल्लभे ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायागृहीताङ्गि नम शङ्करवल्लभे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्म्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
वाञ्छादात्रि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽनघे ।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकाभीष्टदे देवि भवदु खविनाशिनि ।
कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयुवतीमये ।
ब्रह्माण्यादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्व्वसाम्राज्यदायिनि ।
सर्व्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यर्चितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि ।
सर्व्वसम्पत्प्रदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र सशय ॥
प्रात काले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुर सर ।
तस्य चान्नसमृद्धि स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्य न प्रकाश्य कदाचन ।
प्रकाशात् कार्य्यहानि स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्" ॥

इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्त ॥ * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवच ॥

"कथितास्त्वान्नपूर्णाया या या विद्या सुदुर्ल्लभा ।
कृपया कथिता सर्व्वा श्रुतास्त्वाधिगता मया ॥
साम्प्रत श्रोतुमिच्छामि कवच यत् पुरोदित ।
त्रैलोक्यरक्षण नाम कवचं मन्त्रविग्रह" ॥

ईश्वर उवाच ।

"शृणु पार्व्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षण नाम कवच ब्रह्मरूपक ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपञ्च महदैश्वर्य्यदायक ।
पाठनाद्धारणान्मर्त्यस्त्रैलोक्यैश्वर्य्यभाग्भवेत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषि शिव ।
छन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्व्वसिद्धिदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोग प्रकीर्त्तित ।
क्रीँ नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं तत ।
अन्नपूर्णे तत स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पात्वन्नपूर्णा सर्व्वाङ्ग रत्नकुम्भान्नपात्रदा।
श्रीवीजाद्या तथा चैषा द्विरन्ध्राणां तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भ्रुवौ पातु कण्ठ वाग्वीजपूर्व्विका ।
कामवीजादिका चैषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तार श्रीँ क्रीँ नमोऽन्ते च भगवति पद तत ।
माहेश्वरि पद चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नाभिमेकोनविंशार्णा पायान्माहेश्वरी सदा ।
तार माया रमा काम षोडशार्णास्तत पर ॥
शिरस्था सर्व्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
ध्वजश्च सर्व्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या क्रीँ पातु भुवनेश्वरी ॥
शिर श्रीँ क्रीँ तथा क्लीँश्च त्रिपुटा पातु मे गुद।
षड्दीर्घभाजा वीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मा ॥
इन्द्रो मा पातु पूर्व्वे च वह्निकोणेऽनलोऽवतु ।
यमो मा दक्षिणे पातु नैर्ऋत्या निर्ऋतिश्च मा ॥
पश्चिमे वरुण पातु वायव्या पवनोऽवतु ।
कुवेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्द्धाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमात् ।
वज्राद्याश्चायुधा पान्तु दशदिक्षु यथाक्रमात् ॥
इति ते कथितं पुण्य त्रैलोक्यरक्षण परं ।
यद्धृत्वा पठनाद्देवा सर्व्वैश्वर्य्यमवाप्नुयु ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणाद्यत ।
सृजत्यवति हन्त्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाञ्जल्यष्टक देव्यै मूलेनैव पठेत्तत ।
युगायुतकृतायास्तु पूजाया फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्यत कृत्वा कमला निश्चला गृहे ।
वाणी वक्त्रे वसेत्तस्य सत्य सत्यं न संशय ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्य्याविधि स्मृत ।
भूर्ज्जे विलिख्य गुलिका स्वर्णस्था धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि सर्व्वतपोमय ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्गात्रं प्राप्य पार्व्वति ।
माल्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशय" ॥

इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसवादे अन्नपूर्णाकवच समाप्तं। इति तन्त्रसार ॥ * ॥ तस्या स्तुत्यन्तर यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

"ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्य्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्वराडम्वरी
मुक्ताहारविलम्वमानविलसद्वक्षोजकुम्भान्तरी ।
काश्मीरागुरुवासिताङ्गरुचिरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥२॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्म्मैकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्व्वैश्वर्य्यकरी तप फलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥३॥
कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐकारवीजाक्षरी ।
मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥४॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी
लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाङ्कुरी ।
विश्वाधीशमन प्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥५॥
गुर्व्वी सर्व्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेश्वरी
नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्यान्नदानेश्वरी ।
सर्व्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥६॥
आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी
काश्मीरा त्रिपुरेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्कुरी शर्व्वरी।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥७॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णवदना वालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्काग्निसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
मालापुस्तकपाशकाङ्कुशधरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥८॥

दर्व्वीपाकस्वर्णरत्नघटिका दक्षे करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरी रसभरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥९॥
सर्व्वत्राणकरी महाभयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षा देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥

इति श्रीशङ्कराचार्य्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्य्यस्थाने वेदव्यास इति पाठः ॥

अन्नप्राशन, क्ली, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन् तत् । अन्न+प्र+अश+भावे ल्युट् ।) षष्ठे मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे वा बालिकाया प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । ततः आज्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । ततः पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्य शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वर्त्य मन्त्रेण कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—

"ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्य्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" ॥

षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ ।

"अन्नस्य प्राशनं कार्य्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्व्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणं" ॥

भुजबलभीमे ।

"षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
राश्लेयाश्वतिमित्र्यभैश्च नितरामन्नादिमद्यं शुभं" ॥

युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथाचापि तिथ्यादिविद्धमृक्षं विवर्ज्जयेत् ।

"वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणं ।
त्रिकोणाष्टकयूकान्त्यग्रहा यद्वत्तथापरं ॥
दुष्टः पापधरो-लग्नात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे" ।

मार्कण्डेयः ।

"देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्कगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।
कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं न्यसेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अन्नमयकोष, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । "आनन्दमयोऽभ्यासादिति" शारीरकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति वेदान्तसारः ॥

अन्नमल, क्ली, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मद्यं । यथा,—

"सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अन्नविकार, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।) शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणितमांसादिपरिणामजस्वरमधातुः । रेतः ।)

अन्नाद, पुं, (अन्नमत्ति भुङ्क्ते अन्न+अद+अण् । विष्णुरन्नमन्नखादकञ्च जगदभिन्नतया, तथाहि श्रुतौ "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय इत्यादि शङ्करभाष्ये । "यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च" ।) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अन्नभोक्तरि त्रि ॥ (परान्नभोजनकारी ।)

अन्य, त्रि, (अन्+बाहुल्यात् य ।) असदृशः । इति मेदिनी ॥ परः ।
("चातकतापशरण्यो जलधरभिन्नो भवे भवेत्कोऽन्यः" । इति नीतिमाला ।

"सोऽयमन्येन वेगादुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः" ।

इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्य्यायः । भिन्नः । २ अन्यतरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः ६ । इत्यमरः ॥ विलक्षणः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ । नेमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अन्यत्, व्य, (अन्+बाहुल्यात् यत् ।) इतरः । भिन्नः । यथा देवदत्त आयातोऽन्यद्यज्ञदत्तः ।
"अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्य्यं महीयते" ।
इत्यादौ तु क्लीवलिङ्गप्रथमैकवचनान्तान्यशब्दस्वीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।

अन्यत, [स्] व्य, (अन्य+"सर्व्वविभक्तिभ्यस्तसिलिति" तसिल् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—

"एकतो हि धिगमूमगुणज्ञा-
मन्यतः कथमदःप्रतिजल्पः" । इति नैषधं ॥

अन्यतम, त्रि, (अन्य+डतमच् ।) भिन्नतमः । बहूनां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥ अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
("एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्" ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः ॥

अन्यतरः, त्रि, (अन्य+डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥ भिन्नतरः । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
("अधर्म्मेण च यः प्राह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति" ॥
इति मनुः ।) न्यायमते द्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः ॥

अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपातनात् एद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्वययोरेकतरदिने । इत्यमरः ॥

अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन्+अन्य+त्रल् ।) वर्ज्जनं । विना । यथा,—
"अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्" ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।

"अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः" ।

इति काव्यप्रकाशः । (कार्य्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
"मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः" ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" ॥
इति मनुः ।)

अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य+प्रकारार्थे थाल् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारः । इति व्याकरणं ॥
("स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा" ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अयथायथम् ।
"अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्य्युः कार्य्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्य्यात् तान् सहस्रञ्च दण्डयेत्" ॥
इति मनुः ।)

अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।) कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वे सति कार्य्यानुत्पादकत्वं । सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्य्यं प्रति कारणस्य पूर्व्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्य्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥ यस्य स्वातन्त्र्येण अन्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु कारणमादायान्वयव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तितां गृहीत्वैव यस्य यत्कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटादिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्य्यजनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा कुलालपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तिभिरेव कार्य्यत्वसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति रासभादिः ॥ ५ ॥ इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्यदा, व्य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—
"अन्यदा भूषणं पुंस क्षमा लज्जेव योषित ।
पराक्रम परिभवे वैयात्य सुरतेष्विव" ॥
इति माघ ॥

अन्यपुष्ट, पु, (अन्यया स्वमातृभिन्नया पुष्ट ।) कोकिल । यथा,—
"अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" ।
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्व्वा, स्त्री, (अन्य पूर्व्वो यस्या सा ।) पौनर्भवा कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
"सप्त पौनर्भवा कन्या वर्ज्जनीया कुलाधमा" ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्नि परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येता काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" ।
इत्युद्वाहतत्त्व ॥

अन्यभृत्, पु, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति अन्य + भृ + क्विप् ।) काक । इति हेमचन्द्र ॥ (कोकिल ।)

अन्यभृत, पु, (अन्यया स्वमातृभिन्नया भृत पालित तृतीयातत्पुरुष ।) कोकिल । इति हलायुध ॥
("कलमन्यभृतासु भाषित
कलहंसीषु मदालस गत" । इति रघु ।)

अन्यमनस्क, त्रि, भिन्नचित्त । अन्यमना । अन्यस्मिन् मनो यस्य स इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन सिद्ध ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थितकार्य्येऽनवहितहृदय । अस्थिर । चञ्चलचित्त ।)

अन्यवर्द्धित, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धित पुष्ट ।) अन्यपुष्ट । परैधित । अन्येन प्रतिपालित । इति जटाधर ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्व्वस्वीकृतवाक्यात् भिन्न वदति, अन्य + वद + णिनि उपपदसमास ।) इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तर ।
आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥

अन्यशाखक, पु, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य स, समासान्त क ।) स्ववेदशाखामुत्सृज्यान्यपरशाखाश्रयकर्म्म कुर्व्वाण । तत्पर्य्याय । शाखारण्ड २ । इति हेमचन्द्र ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +, दृश + क्विन्, उपपदसमास । "दृक् दृशवतुषु" इति आकार ।) अन्यप्रकार । इति मुग्धबोधव्याकरण ॥

अन्यादृश, त्रि, (अन्यइव पश्यति अन्य + दृश् + कञ् आत्वञ्च ।) अन्यप्रकार । इति मुग्धबोधव्याकरण ॥

अन्याय, पु, (न्याय । सङ्गति । युक्ति । औचित्य, तस्मादन्य नञ्समास ।) न्यायभिन्न । अनौचित्य । अयुक्ति । यथा,—
"अन्यायेनापि यद्भुक्त पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागत" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥

अन्याय्य, त्रि, (न्यायादनपेत, न्याय + अनपेतार्थे यत्, ततो नञ्समास ।) अनुचित । अयोग्य । यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यधिकरणमालाया माधवाचार्य्य ॥ (असङ्गत । गर्हित । धर्म्मविरुद्ध । युक्तिविरोधी ।
"न्याय्यं सम्येच्छते कर्त्तुमन्याय्यं वा करोति य" ।
इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यून, त्रि, (न न्यून, नञ्समास ।) न्यूनतारहित । सम्पूर्ण । इति जटाधर ॥

अन्येद्यु, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्यदिने । इत्यमर ॥
("अन्येद्युरात्मानुचरस्य भाव
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनु" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्य्य, पु स्त्री, (अन्यस्या स्वमातृभिन्नविमातुरुदरे जात अन्योदर + यत् एकपितृक भिन्नमातृको भ्राता ।) वैमात्रेय । यथा,—
"अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धन हरेत्" ।
इति याज्ञवल्क्य ॥ (अन्यमातृज ।)

अन्योन्य, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्व, तत पूर्व्वपदात्पर सुश्च ।) उभयत । तत्पर्य्याय । इतरेतर । २ परस्पर । ३ । इति हेमचन्द्र ॥
("अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहले"
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रय, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रय । इति स्मार्त्ता ॥ स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहक । इति तार्किका ॥ तर्कविशेष । तस्य लक्षण । स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्व । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषय स्यात् तदैतद्घटभिन्न स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्य स्यात् तदैतद्घटजन्यभिन्न स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्ति स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति जगदीश ॥

अन्वक्, [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अञ्चति गच्छति अनु + अञ्च + क्विन् ।) पश्चाद्गामी । इत्यमर ॥ (अनु पद । पश्चात् । "ता देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वक् ययौ मध्यमलोकपाल" । इति रघुवंशे ।)

अन्वय, पु, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंश । कुल । इत्यमर ॥
("तदन्वये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तर" ।
इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।
"रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्" ।
इति रघुवंशे ।
"कायस्थेभिधा शूरवधू शुद्धान्वया" ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाता पुत्रपौत्रादय ।
"मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणा तदन्वय" ।
इति नारद ।
"स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय" ।
इति मनु ।) पदाना परस्पराकाङ्क्षा योग्यता च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्ध । इति रामतर्कवागीश ॥

अन्ववाय, पु, (अनु + अव + इण् + भावे अच् ।) वंश । कुल । इत्यमर ॥ ("कथमेकान्ववायोऽयमस्माकं" । इति शाकुन्तले ।)

अन्वष्टका, स्त्री, (अष्टौ परिमाणान्यस्या, अष्टन् + कन्, इत्वाभाव, अष्टकामनुगता प्रादिसमास ।) अष्टकापश्चात्तिथि । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनाश्विनमासाना कृष्णनवमी । तत्र सामौना मातृकश्राद्ध । इति श्राद्धविवेक ॥ तत्र साग्निकर्त्तव्यमातृपञ्चश्राद्धं । यथा प्रश्न ।
"पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृ प्रतिद्विजा ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" ॥
एतच्चान्वष्टकाश्राद्ध सामिमात्रेण कर्त्तव्यं ।
तथा च विष्णु । अन्वष्टकास्वष्टकावदमौ कृत्वा मातृ पितामही प्रपितामही पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इति । अत्र होमलादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थं । न चामौ करणहोमे विप्रपाण्यादेर्व्विधानादत्रापि तथैवेति वाच्यं । प्रकृतीभूतश्राद्धविधुक्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात् । शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्ब्बाधवत् । न वा लौकिकामौ होम ।
"न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकामौ विधीयते" ।
इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणावप्येव । इति श्राद्धतत्त्व ॥

अन्वक्ष, त्रि, (अनु + अक्ष + पचाद्यच् । अक्षमिन्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमास, प्रत्यक्षे, अनुगते अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमर ॥

अन्वाधि, पु, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु + आ + धा + कि ।) एकस्मिन् यदर्पित वस्तु तेन पुरुषान्तरे अमुष्मिन् स्वामिनि त्व दास्यसीति निर्द्दिष्ट तत् । इति विवादार्णवसेतु ॥ कार्य्येषु वाचनेन अमुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य यत् समर्पितं तत् । इति हलायुध ॥ यथा,—
"अर्थमार्गणकार्य्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यास्त्वमिति यो दत्त स इहान्वाधिरुच्यते" ॥
इति कात्यायन ॥ पुनर्व्वन्धक । पश्चान्मानसी व्यथा । अनुपूर्व्वकस्य आधिशब्दस्य इत्यर्थद्वयमपि सम्भवति ॥

अन्वाधेय, क्ली, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्पणीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवाहानन्तरपितृमातृभर्तृकुललब्धस्त्रीधन । यथा,—
"विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्वाधेय तदुक्तन्तु लब्ध बन्धुकुलात्तथा" ॥
इति कात्यायन ,—

अन्वासन, क्ली, (अनु + आस् + ल्युट्) सेवक्ति । अनुशोचन । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ । शिल्पादिगृह । इति हलायुध ॥ (अनुवासन ॥

पश्चात् ताप ।)

अन्वाहार्य्य, क्ली, (प्रतिमासममावस्यायां, अनु + आ + हृ + ण्यत् ।) मासिकश्राद्धम् । इत्यमरः ॥ सतु प्रत्यमावास्याविहितं पार्व्वणश्राद्धं अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भरतः ॥ गोभिलस्तूत्तरकर्म्मणा-माधवश्राद्धं । तदन्ताङ्गदक्षिणा च । यथा,— "यत् श्राद्धं कर्म्मणामादौ यापाते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा" ॥ इति गोभिलसूत्रं ॥

अन्वाहार्य्यक क्ली,(प्रतिमाससमाहरणीय, अनु + आ + हृ + ण्यत्, तत स्वार्थे कन् ।) अन्वाहार्य्य । यथा,— "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" । इति मनुः ॥

अन्वाहित, त्रि, (अनु + आ + धा + कर्म्मणि क्त ।) यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितं तत् । इति मिताक्षरा ॥ ("याचितान्वाहितन्याससन्निक्षेपादिष्वयं विधिः" । इति याज्ञवल्क्यः,— "एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु" ॥ इति नारदः ।) गच्छित द्रव्य तद्दत्वा स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकरा इति भाषा ॥

अन्वित ,त्रि, (अनु + इण् + क्त ।) युक्त । मिलित । इति जटाधरः ॥ ज्ञातान्वयपदादि । यथा,— "पदार्थान्तरैरन्वितानां सङ्केतो गृह्यते" । इति काव्यप्रकाशः ॥ (पदानां योग्यताकाङ्क्षादिरूपान्वयसहित । परस्पर सम्बद्ध । "वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" ॥ इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्विष्ट, त्रि, (अनु + इष् + क्त ।) अन्वेषित । ज्ञातान्वेषण । इत्यमरः ॥ ("यदायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हैः" । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्वीत , त्रि, (अनु + ईङ गतौ + कर्त्तरि क्त ।) अन्वित । युक्त । इति जटाधरः ॥

अन्वेषण, क्ली, (अनु + इष् + ल्युट्) अन्वेषणा । अनुसन्धान । यथा । "सुग्रीवो राममित्र क्त जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽद्य" । इति महानाटकम् । ("दोषान्वेषणमेव सत्सङ्गेषु नैसर्गिको दुर्ग्रहः" । इत्युद्भटः ।)

अन्वेषणा,स्त्री, (अनु + इष् + णिच् + भावे युच् तस्य अन, तत टाप् ।) तर्कादिना यथावोधितधर्मार्थ न्वेषण । अन्वेषणमात्र । तत्पर्य्याय परीष्टि २ पर्य्येषणा ३ गवेषणा ४ । इत्यमरः ॥

अन्वेषित', त्रि, (अनु + इष् + णिच् + कर्म्मणि क्त ।) ज्ञातान्वेषणा ।तत्पर्य्याय ॥ गवेषित । २ अन्विष्ट । ३ मार्गित ।४मृगित ।५ इत्यमरः ।६ परीष्ट । ७ पर्य्येषितः । इति अन्वेषणापर्य्याये परीष्टि-पर्य्येषणापदद्दर्शनात् ॥

अन्वेष्टा, (ष्टृ) त्रि, (अनु + इष् + तृच् ।) अन्वेषणकर्त्ता । तत्पर्य्याय ॥ अनुपदी २ । इति हेमचन्द्र ॥ ("अन्वेष्टारो माधवगणा भ्रमन्ति शलशोभयोः" । इति नलोपाख्यानं ।)

अप, अ, (न पाति, न + पा + ड "पादयोऽसत्त्वे" इति निपातसंज्ञया स्वरादिनिपातमव्ययमिति अव्ययम् ।) उपसर्गविशेषः । अपसार्थ । अनादर । अपकृष्ट । अपवाकल्य । वैरूप्य । त्याग । नञर्थ । इति दुर्गादासः ॥ अपकृष्टार्थ । वर्ज्जनार्थ । वियोग । विपर्य्ययः । विकृति । चौर्य्य । निर्द्देश । हर्षः । इति मेदिनी ॥

अप , [स्] क्ली, (आप् + असुन्, पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ।) यज्ञकर्म्म । इत्युणादिकोषः ।

अपकर्म्म, क्ली, (अपकृष्ट कर्म्म ।) दुष्क्रिया । मन्दकर्म्म । अपकृष्टार्थापोपसर्गेण कर्म्मशब्दस्य कर्म्मधारयसमास ।

अपकार', पु, (अप + कृ + भावे घञ् ।) द्रोह । अनुपकारः । मन्दकरणं । इति रत्नायुधः । (अनिष्टसाधन । असद्व्यवहार । अत्याचार । द्वेष । "उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्य लक्षणमेतयोः" । इति माघ ।)

अपकारगी, [र्] स्त्री, (अपकारेण गी वाक्य ।) अपकारवाक्य । भर्त्सन । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] त्रि, (अपकरोति, अप + कृ + णिनि ।) अपकारक । द्रोहक । यथा,— "अपकारिणि चेत् क्रोध क्रोधः क्रोधे कथन ते । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि" ॥ इत्युद्भट । (अहितकारी । अनिष्टसाधक । पीडक । दुर्वृत्त । कुकर्म्मकारी । "किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा" । इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अपकृष्ट, त्रि, (अप + कृष् + क्त ।) अधम्य । तत्पर्य्याय । अधम ।२ निकृष्ट ।३ अणक ।४गर्ह्य । ५ अवद्य । ६ काण्ड । ७ कुत्सित । ८ प्रतिकृष्ट । ९ याप्य । १० रेफ ।११ अवम ।१२ ब्रुव ।१३ खेट ।१४ पाप ।१५ अपशब्द ।१६ कुपूय ।१७ चेल ।१८ अर्व्वाच ।१९ । इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रम', पु, (अप + क्रम + भावे घञ्, "नोदात्तोपदेशे मान्तस्येत्यादिना वृद्धिनिषेध" ।) पलायन । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + कृ + भावे श ।) द्रोह । अपकारः । इति हेमचन्द्र ॥ (विपरीतप्रयोग । "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया" । इति माघ ।)

अपक्रोश, पु, (अप् + क्रुश् + भावे घञ् ।) निन्दन । जुगुप्सन । भर्त्सन । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्व , त्रि, (न पच्यते, पच् + कर्म्मणि क्त, ततो नञ्समास ।) पक्वभिन्न । काँचा इति भाषा । यथा,— "तैले विपर्य्ययं विद्याद् पक्वे चापक्व एव च" । इति वैद्यकपरिभाषा । तत्पर्य्याय । २ असिद्धं ।

३ आम । ४ अपक्व । इति रत्नमाला । ("अपक्वे लवणं दद्यात् पक्वे दद्यात् मरीचकम्" ॥ इति आमवायौ ।)

अपगत , त्रि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्त, अपयाते पलायिते च ।) मृत । इति हेमचन्द्र । गतः । दूरीभूतः । यथा,—"तापोऽपगतक्षुधा न च कृशा धूली न धौता तनोः" इत्यादि वाक्यसेन ।

अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तरि ड, स्त्रियां टाप् ।) आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरत । (स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा इत्यमर ।)

अपघन , पु, (अपहत्य मिलिता वियुज्यते, अप + हन् + "अपघनोऽङ्ग"-मिति पाणिनिसूत्रेण अप् घञ्यर्थे च ।) अवयव । अङ्ग । इत्यमर । ("दृतिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्" । इति सूर्य्यशतके ।)

अपघात, पु, अपहनन । अपकृष्टार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् हस्य घ नस्य त । अपकृष्टमृत्युफलकव्यापार । अपहन्यते इति व्युत्पत्त्या अपपूर्व्वक हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अपचयः, पुं, (अप + चि + भावे अच् । अपकरण ।) क्षति । हानि । तत्पर्य्याय । अपहारः २ । इत्यमर ॥ (पूजा सम्मानन । व्यय । "देहस्यापचयोमतो निविशते गाढं स्वरेषु ग्रह" । इति शान्तिशतके ।) [पूजित । इत्यमर ।

अपचायित , त्रि, (अप + चाय + कर्म्मणि क्त ।)

अपचार, पु, (अप + चर + भावे घञ्, अपद्य-सेवन ।) अहिताचरण । यथा, "योनिप्रदोषाच भवन्ति स्त्रिये पञ्चापचारा विविधापचारै" । इति माधवकर । ("कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रिय । असाध्य कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा" ॥ इति माघ ।)

अपचित , त्रि, (अप + चाय + पूजार्थे कर्म्मणि क्त । अपचितश्चेति पाणिनिसूत्रेण पक्षे चायस्थाने चिभाव । अप + चि + क्त ।) क्षीन । व्ययित । अवयवापचययुक्त । क्षीण । कृश । "अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्य" । इति शाकुन्तले ।

अपचिति , स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् । हानि । व्यय । पूजा । निष्कृति । इति मेदिनी । (क्षय । ध्वंस । सम्माननः । "अद्य त्वमपचिति भ्रातु पितुश्च सकलामिमा" । इति रामायणे ।)

अपच्छाय, त्रि, (अपगता छाया यस्मात् स ।) देव । उपदेव । निष्प्रभ । अपगता छाया यस्मात् इति बहुव्रीहौ ह्रस्व । (अपकृष्टच्छायाविशिष्ट । पिशाचादि । "अजाखुर खुरोत्सर्गमार्ज्जनीरेणुवर्ज्जनै । दीपखट्वाच्छायेव त्यज्यते निर्धनोजन" ।)

अपञ्चीकृत, स्त्री, (अपञ्चात्मक पञ्चात्मक कृत, पञ्च + अभूततद्भावे च्वि कृ + क्त, ततो नञ्समास । सूक्ष्मभूत । पञ्चीकृतभिन्नाकाशादिपञ्चभूत । इति वेदान्तसार ।

("पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं"॥
इति पञ्चदश्या।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्कारिण्या इति यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्समासः।) आसन्नं। संसक्तं। अपदान्तरं। अव्यवहितं। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः, गौरादित्वात् ङीष्।) वस्त्रप्रावरणं। इति हेमचन्द्रः। कानात्। इति भाषा। (यवनिका। पर्दा। इत्यादि भाषा।)

अपटु, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः।) व्याधितः। रोगी। इत्यमरः। पटुतारहितः। काव्यक्षम। यथा,—
"सा कान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतं"।
इत्यमरुकविः॥

अपतर्पणं, क्ली, (अप+तृप्+भावे ल्युट्।) लङ्घनं। रोगादौ भोजनाभावः। इति हेमचन्द्रः। (अपगतं तर्पणं तृप्त्यभावो यस्य तत्। गतलोभ। तृप्तिशून्य।)

अपत्य, क्ली, (न पतति वंशो यस्मात्, पत+बाहुल्यात् यत्, ततो नञ्समासः।) पुत्त्रः। कन्या। तत्पर्य्यायः। २ सन्तानः। ३ तोकं। ४ सन्ततिः। ५ प्रसूतिः। इति जटाधरः।
("अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते")।
इति हितोपदेशे।
"महीभृतः पुत्त्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिं"।
इति कुमारसम्भवे।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति, अपत्य+दा+कर्त्तरि क, उपपदसमासः।) गर्भदात्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अपत्यपथ, पु, (अपत्यस्य गर्भान्निःसारणस्य पन्था मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच्।) भगं। योनिः। इति हेमचन्द्रः।

अपत्यशत्रु, पु, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः।) कर्कटः। इति शब्दचन्द्रिका। काँकडा। इति भाषा।

अपत्रप, त्रि, (अप+त्रप्+भावे अङ्,।) त्रपारहितः। निर्लज्जः। अपगता त्रपा यस्येति बहुव्रीहौ आकारस्य ह्रस्वः॥ ("सापत्रप कुलगुरुर्विहितस्त्वया न"। इति धनञ्जयविजयव्यायोगे।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना। लज्जाशून्या।) अन्यतो लज्जा। परस्मात् लज्जा। इत्यमरः। लज्जामात्रं। इति रत्नकोषः।

अपत्रपिष्णु, त्रि, (अप+त्रप्+शीलार्थे कर्त्तरि इष्णुच्।) स्वभावसत्रपः। लज्जाशीलः। इत्यमरः। लाजुक इति भाषा।

अपथं, क्ली, व, (न प्रशस्तः पन्था मार्गः, नञ्समासः। नास्ति पन्था प्रशस्तः मार्गो यत्र तत्। प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ।) अपन्थाः। मार्गः एव यो न भवति तत्। इत्यमरः। योनिः। इति शब्दरत्नावली। (विमार्गः। कुपथः। असन्मार्गः। साधुविगर्हितः पन्थाः। "अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः"। इति रघुवंशे।
"न कश्चित् वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते"।
इति शाकुन्तले।)

अपथ्य, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः।) पथ्यभिन्नं। अहितं। यथा,—
"यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां"।
इति पथ्यापथ्यग्रन्थः।

अपदानं, क्ली, (अप+दैप्शोधने भावे ल्युट्, विद्यमानार्थे अर्श आद्यच्। अथवा अपदायति परिशुध्यत्वेन कर्म्मणा, अप+दैप्+शोधने करणे ल्युट्।) अवदानं। वृत्तकर्म्म। वृत्तिः प्रवर्त्तनं सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत्। यत्र कर्म्मणि वृत्तिः सर्व्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥
("गणयत्यपदानसम्मितां
भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां"।
इति शाकुन्तले।)

अपदान्तर, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः।) अव्यवहितं। संयुक्तं। इत्यमरः। अभिन्नपदे क्ली। (सन्निकर्षः। सान्निध्यं। सामीप्यं। नैकट्यं।)

अपदिशं, क्ली, व्य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समासान्त अच्।) दिक्कोणं। दिशोर्मध्यं। तत्पर्य्यायः। विदिक् २। इत्यमरः।
("क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां"।
इत्यमरः।)

अपदेश, पु, (अप+दिश्+घञ्। स्थान।) निमित्तं। शरव्यं। स्वरूपाच्छादनं। तत्पर्य्यायः। २ व्याजः। ३ लक्ष्यं। इत्यमरः। परानिष्टकारिभिन्नशठता। इति महाभारतटीका। (ख्यातिः। कीर्त्तिः। कुलं।
"रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-
र्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्"।
इति रघुवंशे।)

अपध्वंसज, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वंस्+करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पादकः सङ्करस्तस्माज्जायते, अपध्वंस+जन्+ड, उपपदसमासः।) वर्णसङ्करः। यथा,—
"शूद्रायान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः"।
इति मनुः। (प्रतिलोमजातः। भिन्नवर्णसङ्कमजातः। करणादिसंकीर्णवर्णः।)

अपध्वस्त, त्रि, (अप+ध्वंस्+क्तः।) परित्यक्तः। निन्दितः। चूर्णीकृतः। इति मेदिनी। (अतिदुराचारः।) परित्यक्तः। "अपध्वस्तं परित्यक्ते निन्दिते ऽप्यवचूर्णिते"। इति मेदिनी।

अपनयनं, क्ली, (अप+नी+भावे ल्युट्।) खण्डनं। दूरीकरणं। यथा,—"इति श्रीशाम्बपुराणे रोगापनयने श्रीसूर्य्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः"
इति।
("नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्र"।
इति शाकुन्तले।)

अपनोदन, क्ली, (अप+नुद्+भावे ल्युट्।) खण्डनं। दूरीकरणं। यथा,—"मानापनोदनविनोदनतो गिरीशे"। इति श्रीहर्षः। (अपनुदति दूरीकरोति, अप+नुद्+कर्त्तरि बाहुल्यात् ल्युटि।) खण्डकः। दूरीकारकः।
"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं जप्यं सर्व्वपापापनोदनं"।
इति मनुः।)

अपन्था, [थिन्] पु, (न पन्थाः, नञ्समासः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् चात्र अजभावः।) अपथं। इत्यमरः।

अपपात्रित, त्रि, (अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः, येन जनेन भुक्तं भोजनपात्रमपकृष्टं भवतीति यावत् चण्डालादिः, अपपात्रं कृतः, अपपात्र+करोत्यर्थे णिच्+क्त।) उत्कटदोषैर्ज्ञातिभिर्भिन्नोदकीकृतः। यथा,—"अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते"। इति शुद्धितत्त्वे शङ्खापस्तम्बौ।

अपभ्रंश, पुं, (अप+भ्रंस्+घञ्।) ग्राम्यभाषा। अपभाषा। तत्पर्य्यायः। अपशब्दः २। इत्यमरः॥ पतनं। यथा,—
"अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा"।
इत्यभिज्ञानशकुन्तलं॥ (अधःपतनं। ध्वंसः। अधोगतिः।)

अपम, पु, (अपकृष्टतया मीयते, अप+मा+घनर्थे क।) क्रान्तिः। इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥

अपमान, क्ली, (अप+मा+भावे ल्युट्।) अनादरः। अमर्य्यादा। इति शब्दरत्नावली॥ तत्पर्य्यायः।
"स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः।
अपमानं परिभवस्तिरस्कारस्तिरस्क्रिया।
अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने।
क्षेपो निकारधिक्कारौ पर्य्यायः स्यादनादरे"॥
इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ तस्य अप्रकाश्यत्वं यथा,—
"अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च।
वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्"॥
इति चाणक्यः॥
("अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः।
स्वकार्य्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्य्यध्वंसो हि मूढता")॥

अपमित्यक, क्ली, (अपमित्य अपमानं स्वीकृत्य गृह्यते, अप+मेङ् प्रणिमाने+क्त्वा तस्य ल्यप्, "भयतेरिदन्यतरस्यामिति" व्याख्याने इतक्, ततः कन्।) ऋणं। इति हलायुधः॥

अपमृत्यु, पु, (अपकृष्टः रोगेण विना मृत्युः म र्ट

कर्म्मधारय ।) अपघातमरणम् । विना रोगेण मरणम् । यथा,—
"अपमृत्युभयं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्" । इति देवीमाहात्म्यकीलकम् ॥ वस्तु शुद्धितत्त्वे प्रोक्त पक्षिमत्स्यमृगदंष्ट्रिशृङ्गिनखिपतनानशनवज्राग्नि- विषबन्धनजलप्रवेशांस्वहतादिजन्यमरणं तदेवाप- मृत्युरिति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥

अपयान, क्ली, (अप + या + भावे ल्युट्) पलायनम्। इत्यमरः ॥ प्रमाणम् । प्रस्थानम् । "मानस्य द्रुत- मपयानमाश्रितस्य" । इति माघः ।)
"अपयानेऽपि च भवान् समर्थो लघुविक्रमः"। इति रामायणे ।

अपर, क्ली, (न पूर्य्यते, पृ + अप् ततो नञ्- समासः ।) हस्तिपश्चाद्भागः । गजान्यजङ्घादि- भागः ।इति मेदिनी ॥

अपर, त्रि, (न पृणाति प्रीणयति, पृ + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः ।) अन्यः । इतरः । अर्व्वाचीनः। इति मेदिनी ॥

अपरत्व, क्ली, (अपरस्य भावः भावे त्व ।) न्यायमते तत् द्विविधं । दैशिकं कालिकञ्च । दैशिकं यथा। अल्पसूर्य्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः । तस्यासमवायि कारणं दिक्संयोगः ॥ कालिकं यथा । अल्प सूर्य्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यगुणः । तस्यासमवायि- कारणं कालपिण्डसंयोगः । तदुभयं अपेक्षाबुद्धि- जन्यं । अपेक्षाबुद्धिनाशादेव तदुभयोर्नाशः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अपरति, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन् ।) निवृत्तिः । विरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अपगता रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रीतिरहितः । अपकृष्टा रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः ।)

अपरपक्ष, पु, (अपरः शेषः पक्षः अथवा अपरः शुक्लादितरः पक्षः, कर्म्मधारयः ।) कृष्णपक्षः स तु पितृपक्षः । यथा । पूर्व्वः पक्षो देवानाम् परः पक्षः पितृणामिति श्रुतिः ॥ पक्षौ पूर्व्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ । इत्यमरः ॥ मनुः । जयः श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्व्वा सम्पद्यते इति श्राद्धतत्त्वम् * ॥

अपररात्र, पु, (रात्रेः अपरः शेषावयवः एकदेशि समासः, अच् समासान्तः "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंस्त्वं ।) रात्रिशेषः । तत्पर्य्यायः । उषन्म २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपरस्पर, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपरस्पराः क्रियासातत्ये" इति सुडागमः, क्रिया वता साहित्ये ।) क्रियासातत्यं । कर्मनिरन्तरता। इत्यमरः ॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्य्यतेऽस्मात्, पृ + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः ।) जरायुः । इति मेदिनी ॥ पश्चिमदिक् । इति हेमचन्द्रः ॥

अपराङ्ग, क्ली, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः । यथा चागूढमपरस्याङ्गमिति भरतमुनिः ॥ अस्यार्थः । अपरस्य रसादेर्वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा । इति काव्यप्रकाशः ॥ तस्यैवोदाहरणम् ।
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः" ॥ अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गमिति ॥

अपराङ्मुखः, पु, (परा + अञ्च + क्विन्, पराक् मुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः ।) अविमुखः । सम्मुखीभूतः । यथा,—
"आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः" ॥ इति मानवे ७ अध्याये ८९ श्लोकः ॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्त, ततो नञ्- समासः ।) शिवः । विष्णुः । ऋषिविशेषः । अनि- र्ज्जिते त्रि । इति मेदिनी ॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा । जयन्तीवृक्षः । शणपर्णी । इति मेदिनी ॥ स्वल्पफला । विष्णुक्रान्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥ शेफाली । शमीभेदः । शङ्खिनी । क्षुपभेदः । इति वैद्यकम् ॥ स्वनाम- ख्यातपुष्पलताविशेषः । शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्य्यायः । आस्फोता २ गिरिकर्णी ३ विष्णुक्रान्ता ४ । इत्यमरः ॥ आस्फोटा ५ । इति तट्टीका ॥ गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभण्डा ९ गवादनी १० । इति रत्नमाला ॥ अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्द्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्त्री १९ नगपर्य्यायकर्णी २० अश्वाह्वादिखुरी २१ । अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । पित्तोपद्रवविष- दोषनाशित्वं । चक्षुर्हितत्वं । त्रिदोषशमनताका- रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथकासनाशित्वं । कण्ठहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता ।
मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्व्वोक्तविधिना नरैः ।
नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता ।
ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी" ॥
इति स्कान्दे ।)

अपराद्धपृषत्क, त्रि, (अपराद्धः लक्ष्यात् च्युतः पृषत्कः वाणो यस्य सः ।) लक्ष्यच्युतशायकः । यस्य वाणो लक्ष्यात् च्युतः सः । इत्यमरः ॥
("कृतहस्त सुप्रयोगविशिख कृतपुङ्खवत् ।
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्यात् यच्च्युतसायकः" ।
इत्यमरः ।)

अपराध, पु, (अप + राध् + भावे घञ् ।) अकार्य्योद्दिष्टोय । तत्पर्य्यायः ॥ आगः २ मन्तुः ३ । इत्यमरः ॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा । आगमे ।
"यानैर्व्वा पादुकैर्व्वापि गमनं भगवद्गृहे ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्छिष्टे वाप्यशौचे भगवद्दर्शनादिकम् ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् ।
शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषा मिथोजल्पो रोदनानि च विग्रहः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव नृषु च क्रूरभाषणम् ।
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥
शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके ।
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ।
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः" ॥*॥
वाराहे ।
"द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्त्यन्ते वसुधे मया ।
वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान् ।
सर्व्वधर्म्मपरिभ्रष्टाः पच्यन्ते नरके चिरं ॥
राजान्नभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं ।
ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः परः सुकृतनाशनः ॥
तथैव विधिमुल्लङ्घ्य सहसा स्पर्शनं हरेः ।
द्वारोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं ॥
पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणम् ।
कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽच्युतार्च्चने ॥
तथा पूजनकाले च विड्डुत्सर्गाय सर्पणं ।
श्राद्धादिकमकृत्वा च नवान्नस्य च भक्षणम् ॥
अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः ।
अकर्म्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा ॥
अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च ॥
रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं ।
परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमारुतं ॥
क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भुक्त्वाप्यजीर्णभुक् ।
भक्षयित्वा क्रोडमांसं पिण्याकं जालपादकं ॥
तथा कुसुम्भशाकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च ।
हरेः स्पर्शो हरेः कर्म्मकरणं पातकावहं ॥ * ॥
किञ्च तत्रैव ।
मम शास्त्रं बहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।
मुक्त्वा च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते ॥
मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम ।
यो मे कुसुम्भशाकेन प्रापणं कुरुते नरः ॥
अपि च ।
"मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्व्वयेत्तु यः ।
कुरुवकपलाशस्थैः पुष्पैः कुर्य्यान्ममार्च्चनं ॥
ममार्च्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
पाठाशनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनः ॥
वामहस्तेन मां धृत्वा स्नापयेद्वा विमूढधीः ।
पूजापर्य्युषितैः पुष्पैः ष्ठीवनं गर्व्वजल्पनं ॥
तिर्य्यक्पुण्ड्रधरो भूत्वा यः करोति ममार्च्चनं ।
याचितैः परपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्च्चनं ॥
अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं ।
अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत् ॥
अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः ।
अपूजयित्वा विघ्नेशं सम्भाष्य च कपालिनं ॥
नरः पूजां तु यः कुर्य्यात् स्नपनञ्च नखाम्भसा ।
अमौनी घर्म्मलिप्ताङ्गो मम पूजां करोति यः ॥

ज्ञेया परेऽपि बहवोऽपराधाः सदसंमताः ।
आचारे शास्त्रविहितनिषिद्धातिक्रमादिभिः" ॥ * ॥
अथापराधशमनं ।
"संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेके यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनितानपराधान् जहाति सः ।"
स्कान्दे ।
"अहन्यहनि यो मर्त्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" ॥
अथ कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं ।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः" ॥
तत्रैवान्यत्र ।
"द्वादश्यां जागरे विष्णोर्यः पठेत्तुलसीस्तवं ।
द्वात्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः" ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराह्णः, पुं, (अह्नः अपरः एकदेशिसमासः, समासान्तः टच्, अह्नःस्थाने अह्नादेशः ।) शेषः अह्नः । दिनशेषभागः । इत्यमरः । ("रामाश्च रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे" इति अमरुशतके । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" । इति मनुः ।) विकाल इति भाषा । तस्य भेदाः । द्विधा विभक्तदिनस्य शेषभागः ॥ त्रिधा विभक्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्दण्डदिनमाने विंशतिदण्डात् परं दशदण्डं यावत् । पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादशदण्डात् परं षड्दण्डं यावत् । इति श्रुतिस्मृती ॥

अपराह्णतनः, त्रि, (अपराह्णे भवम् सप्तम्येकवचनान्त अपराह्ण+ट्यु तुट् च, 'घकालतनेषु कालनाम्नः इति' पक्षे अलुक् ।) अपराह्णभववस्तु । अपराह्णजातं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराह्णेतनः, त्रि, (अह्नोऽपरः एकदेशिसमासः, तत्र भवम् अपराह्ण+ट्यु तुट् च, "घकालतनेषु कालनाम्नः" इति पक्षे अलुक् ।) अपराह्णतनः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकल्पितः, त्रि, (परि+क्लृप्+कर्म्मणि क्त ततो नञ्समासः ।) अज्ञातः । अदृष्टः । यथा,—
"अपरिकल्पितपूर्व्वः कश्चमत्कारकारी
स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्य्यपूरः ।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः
सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव" ॥
इति ललितमाधवः ॥

अपरिच्छन्नः, त्रि, परिच्छदशून्यः । परिपूर्व्वकछदधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्नः, त्रि, (परि+छिद+क्त ततो नञ्समासः ।) परिच्छेदरहितः । असीमः । बहिरन्तरशून्यं । यथा,—"किं परिच्छिन्नस्य गेहे घटादेरिव प्रवेशो भवेत् तत्र तस्यानन्तत्वात् अपरिच्छिन्नत्वेन बहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः" । इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्वः, त्रि, परिपाकरहितं । किञ्चित्पक्वं । परिपूर्व्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्वे मस्य च कत्वे परिपक्वः ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितः, त्रि, (परि+मा+क्त, ततो नञ्समासः ।) परिमाणरहितः । मानतुलासंख्याशून्यः । यथा,—"अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्व्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा" । इति श्रुत्यध्यायः ।

अपरिम्लानः, पुं, (परि+म्लै+क्त तस्य नत्वं, ततो नञ्समासः ।) रक्ताम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतनः । अपरिशुष्कः । निर्म्मलः ।)

अपरिष्कारः, पुं, ("संपर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति" सुडागमः ।) परिष्काराभावः । अनिर्म्मलत्वं । तद्वति त्रि । परिपूर्व्वकृधातोर्भावे घञि नञ्समासः ।

अपरिष्कृतः, त्रि, अमार्ज्जितः । अनिर्म्मलः । अभूषितः । अनलङ्कृतः । परिपूर्व्वकृधातोः कर्म्मणि क्ते नञ्समासः । यथा,—
"मलपूतिसमायुक्तं श्लेष्मविण्मूत्रपिच्छिलं ।
रेतोनिष्ठीवमानाभिः स्रवद्भिरपरिष्कृतं" ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्य्यः, त्रि, (परि+हृ+कर्म्मणि ण्यत्, ततो नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याज्यः । यथा,
"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपः, त्रि, (अपकृष्टं रूपं कर्म्मधारयसमासः ।) अपकृष्टरूपः । विकृतरूपः । अपोपसर्गेण रूपशब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्म्मधारयसमासे क्ली ॥ लोके तु आश्चर्य्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] व्य, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य एद्युसादेशः) । अपरेऽह्नि । अपरदिने । इत्यमरः ॥ ("पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः ।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्णं तपस्यायां पर्णमप्युपवृत्तिर्व्वा यस्याः सा, टाप् ।) दुर्गा । इत्यमरः ॥
("स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः" । इति कुमारसम्भवे ।)
पर्णशून्ये त्रि ॥

अपर्य्याप्तः, त्रि, (परि+आप्+क्त, नञ्समासः ।) पर्य्याप्तिशून्यः । असीमः । असमर्थः । यथा,—
"अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपर्य्युषितं, क्ली, (परि+वस्+क्त, नञ्समासः ।) अशुष्कं । सद्योभवं । यथा नारसिंहे,—
"अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैः ।
स्वीयारामोद्भवैर्व्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिं" ॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्व्वदण्डः, पुं, (अपर्व्वः पर्व्वरहितः ग्रन्थिशून्यः इति यावत् दण्डः कर्म्मधारयः ।) रामशरवणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपलं, क्ली, (अपलाति अपराक्रमत्वं गृह्णाति येन, अप+ला+करणे क । नास्ति पलं मांसं यस्य सः, मांसशून्यः ।) कीलकः । इति शब्दमाला ॥ पलशून्ये त्रि ॥

अपलपनं, क्ली, अपलापः । अपोपसर्गात् लपधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप+लप्+भावे ल्युट् ।)

अपलापः, पुं, (अप+लप्+भावे घञ् ।) सतोऽप्यसत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्य्यायः । २ निह्नुतिः । ३ अपह्नुतिः । ४ अपह्नवः । ५ निह्नवः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति मेदिनी ॥

अपलापिका, स्त्री, (अप+लष्+भावे ण्वुल् ।) तृष्णा । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवनं, क्ली, (अपकृष्टं कृत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं कर्म्मधारयः ।) उपवनं । कृत्रिमवनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपव्रियन्ते लोकाः संभज्यन्तेऽत्र, अप+वृ+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति अप्, ततः स्वार्थे कन्, अथवा अप+वृ+आदिभ्यः संज्ञायां वुन् तस्य अकः ।) अन्तर्गृहं । तत्पर्य्यायः । २ गर्भागारं ३ वासौकः ४ शयनास्पदं । इति हेमचन्द्रः ॥ ("दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्प्रभा वहिः" ।)

अपवर्गः, पुं, (अपवृज्यते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप+वृज्+घञ् कुत्वं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रियावसानसाफल्यं । कर्म्मफलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ क्रियान्तः । कार्य्यसमाप्तिः । इति जटाधरो रत्नावली च । पूर्णता । इति धरणिः ॥ (निर्व्वाणं मुक्तिः । "अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्म्मयोर्गतौ" इति रघुवंशे । समाप्तिः । शेषः । अवसानं । "क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृता कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः" । इति भारविः ।)

अपवर्ज्जनं, पुं, (अप+वृज्+भावे ल्युट् ।) दानं । मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप+वद+भावे घञ् ।) आज्ञा । निन्दा । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ उपक्रोशः ६ जुगुप्सा ७ कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयः । "लोकापवादाद्भयं" इति नीतिशतके । "त्यक्तापि हि वैदेही सापवादो जनो मम" । "हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि" । इति उत्तरचरिते । आज्ञा । अनुमतिः । आदेशः । "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेश्चचाल निर्ह्रादवती महाचमूः" । इति भार-

वि ।) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेष । बाधक । यथा,—
"क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" । इति कलापपरिशिष्ट ॥ रज्जुविवर्त्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्त्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादे प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्व। तदुक्त ।
"सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरित ।
अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृत" ॥
अस्य फल। आभ्या अध्यारोपापवादाभ्या तत्त्वम्पदार्थशोधनमपि सिद्ध भवति । इति वेदान्तसार ॥

अपवारण, क्ली, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।) व्यवधान। अन्तर्द्धान। इत्यमर ॥

अपवारित, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्म्मणि क्त ।) अन्तर्हित। इति हेमचन्द्र ॥

अपवित्र, त्रि (पू + इत्र, ततो नञ्समास ।) पवित्रतारहित। अशुद्ध। यथा,—
"अपवित्र पवित्रो वा सर्व्वावस्था गतोऽपि वा ।
य स्मरेत् पुण्डरीकाक्ष सबाह्याभ्यन्तर शुचि"॥
इति स्मृति ॥ (अविशुद्ध । अनिर्म्मल। दूषित । मलिन ।
"अपवित्रमिद कर्म्म कृत मोहान्धया तया" ।
इति रामायणे । "यदेष सारमेयोऽपवित्रः स्कन्धारुढो नीयते" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्ध, त्रि, (अप + व्यध् + क्त ।) प्रत्याख्यात । निराकृत । इति हेमचन्द्र ॥ (त्यक्त । प्रतिक्षिप्त ।
"कुबेरस्य मन शल्य शसतीव पराभव ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुम" ॥
इति कुमारसम्भवे। चूर्णीकृत । दलित ।
"मर्द्दितास्त्वपविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रज" ।
इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्र, पु, (अपविद्धः पुत्र, कर्म्मधारय,) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेष । स तु पोषणाद्यसमर्थमातापितृभ्या त्यक्त तयोरन्यतरमरणे अन्यतरेण वा त्यक्त अनन्तर अन्येन गृहीत्वा पुत्रत्वेन परिकल्पित । यथा,—
"मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण वा ।
य पुत्र परिगृह्णीयादपविद्ध स उच्यते" ॥
इति मनु ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगत विष यस्या सा, स्त्रियां टाप् ।) निर्व्विषीतृणा। इति राजनिर्घण्ट ॥

अपशद, पु, (अप + शद + कर्त्तरि अच् । अपसद इति पाठे अप + सद + अच् ।) अपसदः । नीच इत्यमरटीकाया भरत ॥

अपशब्द, पु, (अप असस्कृत शब्दः, कर्म्मधारय ।) असस्कृतशब्द । अशास्त्रीयशब्दः । लौकिकशब्द । ग्राम्यभाषा । तत्पर्याय । अपभ्रंश २ । इत्यमर ॥
("तत्त्व शक्तिवैकल्यात् प्रमादालसतादिभि ।
अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" ॥
इति हरिवंशे ।)
"आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृतः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितं" ॥
इति दण्डी ॥

अपशुक् [च्] पु, (शुच् + भावे क्विप्, अपगता शुक् शोको यस्य स ।) आत्मा । यथा। "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनापशुघ्नात्" । इति श्रीभागवत ॥

अपशोक, पु, (अपगत शोको यस्मात् स ।) अशोकवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः ॥ ("शोकरहित । दु खहीन ।
"हरप्रीतिकरो हृद्यो ह्यशोक शोकनाशन ।
दुर्गाप्रीतिकरोऽसि त्व मामशोका सदा कुरु" ॥
देवीपूजापद्धतिः ।)

अपष्ठ, क्ली, (अप + स्था + क, अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्यादिना षत्व।) अङ्कुशाग्र। इति हेमचन्द्र ॥

अपष्ठु, त्र्य, (अप + स्था + "अपदुःसुषु स्थ कु, इति कु, सुषमादित्वात् षत्वम्।) निरवद्य । विपरीत। शोभन । इति शब्दमाला ॥

अपष्ठु, पु, (अप + स्था + कु, सुषमादित्वात् षत्व ।) काल । वामे त्रि। इति मेदिनी॥ (समय । असत्य । विरुद्धार्थ । प्रतिकूल । विपरीत ।
"तव धर्म्मराज इति नाम कथमिदमपष्ठु पठ्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गल जना ।" इति माघ । वाम । दक्षिणेतर ।)

अपष्ठुर, त्रि, (अप + स्था + कुरच्, सुषमादित्वात् षत्व ।) प्रतिकूल। इति हेमचन्द्र ॥

अपष्ठुल, त्रि, (अप + स्था + कुरच्, रस्य लत्व ।) प्रतिकूल । विपरीत । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अपसदः, पु, (अपसीदति अपकृष्टत्व प्राप्नोति, अप + सद + पचाद्यच् ।) नीच । इतरलोक । इत्यमर ॥
("विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदा स्मृता" ॥
इति मनूक्ते अनुलोमवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पु स्त्री ।)

अपसर, पु, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरण। स्थानात् स्थानान्तरगमन । अपोपसर्गात् गत्यर्थ सृधातोर्भावे अल्प्रत्यय ॥
("निरन्वयोऽनपसर प्राप्त स्याच्चौरकिल्बिषं" ।
इति मनु ।)

अपसर्ज्जन, क्ली (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्ष । परित्याग । दान । इति भूरिप्रयोग ॥ (वधः। हत्या । परिवर्जन ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि अच् ।) चर । हरकरा इति प्रसिद्ध । इत्यमरः ॥ (गूढ़चरः । स्पशः ।
"यथार्हवर्णं प्रणिधिरपसर्पश्चर स्पशः ।
चारश्च गूढ़पुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु" ॥
इत्यमर ।
"सर्प्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्प
पप्रच्छ भद्र विजितारिभद्रः" ।
इति रघुवंशे ।)

अपसलवि, त्र्य, (अप + सल् + बाहुल्यात् अवि।) प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा । पितृतीर्थ । यथा।
"प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्येन पितृभ्यो निदधाति" । इति श्राद्धतत्त्वे भट्टभाष्यधृतगृह्य॥

अपसव्य, क्ली, (सव्यादपक्रान्त, "निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समासः ।) अपसलवि । पितृतीर्थ । इति श्राद्धतत्त्वे भट्टभाष्यधृतगृह्य।

अपसव्य, त्रि, (सव्यादपक्रान्त, "निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समास ।) शरीरदक्षिणभाग । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीत।
"वाता मण्डलिनस्तीव्रमपसव्यं प्रचक्रमु" ।
इति रामायणे ।)

अपस्कर, पु, (अपकीर्य्यते, अप + कृ + अप्, "अपस्करो रथाङ्गमिति" पाणिनिसूत्रेण सुडागम ।) रथाङ्ग। तच्च चक्रयुगचक्रादि। इत्यमर। गुह्यद्वार । विष्ठा । इति धरणी ।

अपस्नात, त्रि, (अपकृष्टत्वेन स्नात अपकृष्टार्थत्वात्, अप + स्ना + कर्त्तरि क्त ।) मृतमुद्दिश्य कृतस्नानो जन । इत्यमरः ॥ ("अपस्नातस्यानिमीलितमौलिरिव भवनमाजगाम" इति हर्षचरिते ।) संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति स्वामी ।

अपस्नान, क्ली, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृतस्नानं । मृतोद्देशकस्नान । इति हेमचन्द्र ॥ (अप विषस्नान । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदक। स्नानावशिष्ट जल।
"उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत" ।
इति मनु ।)

अपस्मार, पु, (अपस्मर्य्यते पूर्व्ववृत्त विस्मर्य्यतेऽनेन, अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी इति भाषा । तत्पर्याय । अङ्गविकृति २ लालाध ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥*॥
तस्य सामान्यरूप ।
"तमःप्रवेश संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृते ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्व्विध" ॥*॥
तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्ति ।
"चिन्ताशोकादिभि क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिता ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वसमपस्मार प्रकुर्व्वते" ॥*॥
तस्य पूर्व्वरूप । यथा,—
"हृत्कम्प शून्यता स्वेदो ध्यान मूर्च्छा प्रमूढ़ता ।
निद्रानाशश्च तस्मिश्च भविष्यति भवत्यथ" ॥*॥
वातिकस्य रूप ।
"कम्पते प्रदशेत् दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्" ॥*॥
पैत्तिकस्य रूप ।
"पीतफेनाङ्गवक्त्राक्ष पीतासृग्रूपदर्शनः ॥
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिक" ॥*॥
श्लैष्मिकरूप ।
"शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्ष शीतहृष्टाङ्गजो गुरु ।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात्" ॥*॥
त्रिदोषजरूप ।

"सर्व्वैरेभि समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषज" ॥ * ॥ असाध्यलक्षणं ॥
अपस्मार स चासाध्यो य क्षीणस्यानवश्च य ॥ * ॥ अरिष्टलक्षणं ।
"प्रस्फुरन्त सुबहुश क्षीणं प्रचलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्" ॥ * ॥ तस्य वेगकाल ।
"पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मला ।
अपस्माराय कुर्व्वन्ति वेग किञ्चिदथान्तर ॥
देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रया" ॥
इति माधवकर ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
"तैलेन लशुन सेव्य पयसा च शतावरी ।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्व्वापस्मारभेषज ॥ * ॥
चूर्णं सिद्धार्थकादीना भक्षितैरथवापि तैः ।
गोमूत्रपिष्टै सर्व्वाङ्गलेपे शाम्यत्यपस्मृति" ॥
सिद्धार्थकादि उन्मादोक्त ॥ * ॥
"शिग्रुकट्वङ्गकिणिहीनिम्बत्वग्भि पाचित ।
चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं" ॥
कट्वङ्ग शोनापाठा । किणिही चिरिचिरा ॥ * ॥
"निर्गुण्डीभववन्दाकनावनस्य प्रयोगत ।
उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागद ॥ * ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यविष्ठा वा शकृत् पारावतस्य च ।
अञ्जनाद्धन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषत" ॥
मनोह्वा मन शिला । तार्क्ष्यो गरुड । शकृत् विष्ठा ॥ * ॥
"य खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारज ।
अपस्मार महाघोर चिरोत्थं स जयेद्ध्रुवं" ॥
वचा घुरवच् ॥ * ॥
"कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्व च पिबेत् त्र्यहं" ॥
त्र्यहमिति एतस्य मानाद्दिवसत्रयेणैवापस्मारोपशमो भवतीत्यभिप्राय ॥ * ॥
"ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरृतं घृत ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहर पर" ॥
एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृत प्रस्थमित वचाकुष्ठशङ्खपुष्प्योषा समुदिताना कुडवमितानां कल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसयुक्तेन पचेत् । ब्राह्मीघृत ॥ * ॥
"कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनं" ॥
कुष्माण्डकघृत ॥ * ॥
"द्वौ कीटमेषौ विधिवदानीय रविवासरे ।
कण्ठे भुजे वा सधार्य्य जयेदुग्रामपस्मृति" ॥
अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥
"शिग्रुकुष्ठबलाजाजीलशुनव्योषहिङ्गुभि ।
वस्तमूत्रे शृतं तैल नावन स्यादपस्मृतौ" ॥
बल वालक । अजाजी जीरक । वस्तः छाग । नावन नस्य ॥ * ॥ इत्यपस्माराधिकार । इति भावप्रकाश ॥
अपहार, पु, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपचय । हानि । इत्यमर ॥ अपहरणं । चौर्य्यं । सगोपनं । धनस्वाम्यनुपयोगित्वय । इति दायभाग ॥ (विनाश ।
"कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता" ।
इति रामायणे । स्तेयं । यद्वान्यापहारादिकं कर्म्म द्रव्यस्वामिसमक्ष बलात्कृत तत्साहस स्यात् ।
इति कल्लूकभट्ट । निह्नव । "कथ वा आत्मन अपहार करोमि" । इति शाकुन्तले ।)
अपहारकः, त्रि, (अप + हृ + ण्वुल् ।) अपहारी । अपहरणकर्त्ता । यथा,—
"परापवादनिरत परद्रव्यापहारक" ।
इति पुराणं ॥
("द्विविधान् तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" ॥
"अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्य वागपहारक ।
वस्त्रापहारक श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारक" ॥
इति मनु । चौर ।
"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारक" ।
इति मनु ।)
अपहास, पु, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अकारणहास्य । इति हेमचन्द्र ॥
अपह्नव, पु, (अप + ह्नु + भावे अप् ।) अपलाप । स्नेहः । इति मेदिनी ॥
("ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चक शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्" ॥
इति मनु ।)
अपह्नुति, स्त्री, (अप + ह्नु + भावे क्तिन् ।) अपलाप । अपह्नव । इति शब्दरत्नावली ॥ उपमेयासत्यकरणपूर्व्वकोपमानसत्यतास्थापिकालङ्कृति । तस्या लक्षणं ।
"प्रकृत यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुति" ।
उदाहरणं ।
"अवाप्त प्रागल्भ्य परिणतरुच शैलतनये ।
कलङ्को नैवाय विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
अमुष्येय मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे ।
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि" ॥
इति काव्यप्रकाश ॥
("प्रकृत प्रतिषिध्यान्यस्थापन स्यादपह्नुति ।
गोपनीय कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
यदि श्लेषेणान्यथा वान्यथयेत् साप्यपह्नुतिः" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)
अपानाथ, पुं, (अपां नाथ अलुक्समास ।) समुद्र । इति राजनिर्घण्ट ॥
अपानिधि, पु, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधिकरणे कि, अपां निधि आधार ।) समुद्र । वारानिधि इति दर्शनात् ॥
अपापति, पु, (अपां पति, अलुक्समास ।) समुद्र । इत्यमर ॥ वरुण । अप्पतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपापित्त, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य पित्तत्व, अलुक्समास ।) अग्नि । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकवृक्ष । वह्निसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाक्, [च्] त्रि, (अप + अञ्च + क्विन्, नलोप ।) दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्य्याय । अपाचीनं २ । इति हेमचन्द्र ॥
अपाक, पु, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समास ।) पाकाभाव । अजीर्णता । यथा,—
"अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्य गौरव ज्वर ।
अपाक शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं" ॥
इति माधवकर ॥ पाकाभावविशिष्टे त्रि । यथा,—
"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषा
समूर्च्छिता मासमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्त स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनल्पमूल चिरवृद्ध्यपाक" ॥
इति माधवकर ॥
अपाकशाकं, क्ली, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्समास, अपाक शाको यस्य तत् ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्ट ॥
अपाङ्ग, पु, (अपाञ्चति वक्र गच्छति चक्षुर्यत्र, अप + अञ्च + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्त । चक्षुःकोण ।
("चलापाङ्गा दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं" ।
इति शाकुन्तले । "कुवलयदृशां लोललोलैरपाङ्गै" ।
इति शान्तिशतके ।) तिलक । इत्यमर ॥ अङ्गहीने त्रि । इति मेदिनी ॥
अपाङ्गक, पु, (अपकृष्टमङ्ग यस्य समासान्त क ।) अपामार्गवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ आपा इति भाषा । अङ्गहीने त्रि ॥
अपाङ्गदर्शन, क्ली, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शन तृतीयातत्पुरुष ।) कटाक्ष । इति हेमचन्द्र ॥
अपाची, स्त्री, (अप + अञ्च + क्विन्, स्त्रियां ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति हलायुध ॥
अपाचीन, त्रि, (अपाच्या दक्षिणस्यां दिशि भवं, अपाच् ख तस्य ईन ।) अपागथ । दक्षिणदिग्भववस्तु । विपर्य्यस्त । विपरीत । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिणादिक् ततो भवार्थे यत्प्रत्यय ॥ पचनायोग्य । पचधातो कर्म्मणि ण्यति पाच्यं पश्चान्नञ्समास ॥
अपाटव, क्ली, (पटोर्भाव पटु + भावे अण् नास्ति पाटव पटुता यत्र तत् ।) रोग । इति हेमचन्द्र ॥ अपटुता । जडता । पटोर्भाव पाटव ततो नञ्समास ॥
अपात्र, क्ली, (कुत्सित पात्र अप्राशस्त्ये नञ्समास ।) कुपात्र । असत्पात्र । यथा । "अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे" । इति मलमासतत्त्वं ॥ (योग्यताहीन । निन्दित । विद्यातपोहीन । दानादियोग्यताहीन ।
"विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
यशसे न न धर्म्माय जायेतानुशयाय तु" ॥
इति कथासरित्सागरे ।)
अपात्रीकरणं, क्ली, (अनपात्र अपात्र कुत्सितपात्रं क्रियतेऽनेन, अपात्र + च्वि + कृ + करणे ल्युट् ।) नवविधपापमध्ये पापविशेष । तच्चतुर्व्विधं ।

निन्दितधनादानं १ वाणिज्यं २ शूद्रसेवनं ३ असत्यभाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, क्ली, (अपादीयते विश्लिष्यतेऽस्मात्, अप + आ + दा + ल्युट् ।) यस्माद्वस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं भवति तत् । षट्कारकमध्ये पञ्चमकारकः । तत्रैकाद्यर्थे पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा वृक्षात् पर्णं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात् बिभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगुप्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात् पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्म्मात् प्रमाद्यति नीचः ५ । यत आदानं । यथा भूपात् धनमादत्ते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः पुत्त्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां रक्षति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्विरमति विप्रः ९ । यतोऽन्तर्द्धिः । यथा गुरोरन्तर्द्धत्ते शिष्यः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां वारयति ११ । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

अपानं, क्ली, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप + अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलद्वारं । तत्पर्य्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ । गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुह्रदं ६ । मार्गः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति, अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥ अवाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्ती वायुः । इति वेदान्तसारः ॥
("अधोनयत्यपानस्तु आहारञ्च नृणामधः ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्तितः" ॥
इत्युक्तलक्षणोऽवाग्गमनवान् कृकाटिकापृष्ठपार्श्वपायूपस्थवर्त्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः । पापशून्यः । यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृज्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन, अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) वृक्षविशेषः । आपाङ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शैखरिकः २ धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्पर्णी ५ कीशपर्णी ६ किणिही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः ॥ शैखरेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति तट्टीका ॥ खलमञ्जरी १२ प्रत्यक्पुष्पी १३ क्षारमध्यः १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति रत्नमाला ॥ दुर्ग्रहः १७ अध्वशल्यः १८ काण्डीरकः १९ मर्कटी २० दुरभिग्रहः २१ वाशिरः २२ पराक्पुष्पी २३ कण्टी २४ मर्कटपिप्पली २५ कटुमञ्जरिका २६ मयूरः? [illegible] २७ चारकः २८ पाण्डुकण्टकः २९ नाशाकण्टः ३० क्षवः ३१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डूदरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवर्द्धकत्वं । छेदकारित्वं । स्रंसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्ज्जरत्वं । विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रूक्षत्वं । रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्ग ओषधीनां सर्व्वासामेक इद्वशीति अथर्व्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्पतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥

अपाम्पित्तं, क्ली, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदुत्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकवृक्षः । वह्निसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विश्लेषः । इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥ विनाशः । यथा,—
"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्" । इति काशीखण्डः ॥

अपारः, क्ली, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारः । नद्यादेरर्व्वाक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे त्रि ॥

अपावृतः, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः ।) पिहितः । आवृतः । स्वतन्त्रः । स्वाधीनः । इति मेदिनी ॥ (उद्घाटितः । अनावृतः । अपसारितावरणः ।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्" ।
इति गीता ।)

अपावृत्तः, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्तः ।) लुठितः । इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गडागडि इति भाषा । (अन्तरितः । परावृत्तः । निवृत्तः ।
"प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप + आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं । सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्तालम्बः २ प्रग्रीवः ३ मत्तवारणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः । निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।
"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपासङ्गः । तूणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, क्ली, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं । इत्यमरः ॥

अपास्तः, त्रि, (अप + अस + क्त ।) निरस्तः । यथा ।
एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेलामात्रं निषिध्यते इति मैथिलमतमपास्तं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपाक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमपगतमनुगतमिति यावत्, प्रादिसमासः । अपकृष्टमक्षि चक्षुः कर्म्मधारयः, अच् समासान्तः । अपगतमक्षि चक्षुः कर्म्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्यक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्यः । एतावर्थौ व्युत्पत्तिलभ्यौ ॥

अपि व्य, (न पिबति पिगतौ क्विप्, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः । आवरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं । समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्तपदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ । ("अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" इति पाणिनिसूत्रम् ।)

अपिगीर्णः, त्रि, (अपि + गॄ + कर्म्मणि क्तः ।) स्तुतः । वर्णितः । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।) पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलं" ।
इति माधवकरः ॥ (परिस्कृतः । अमलिनः । निर्म्मलः । गाढ़ः ।)

अपितु व्य, (अपि + तु ।) यद्यर्थः । यद्यपि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, क्ली, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । अन्तर्द्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।
"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धः, त्रि, (अपि + नह् + कर्म्मणि क्तः, अस्य वालोपे पिनद्धञ्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनद्धः ४ । इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्म्मणि क्तः । न पीतः, नञ्समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अभक्ष्यपाने च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसः, क्ली, (अपीनाय अस्थूलताय सीयते कल्पते, अपीन + सो + कर्म्मकर्त्तरि कः । पीनसात् रोगविशेषात् भिन्न नञ्समासः ।) पीनसरोगः । इति रभसः ॥ तद्वहिते त्रि ॥

अपीव्यः, त्रि, अतिसुन्दरः । यथा,—
"अपीव्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं" ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमग्रभागो यस्याः सा, टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्, न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—
"हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्व्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त इति यावत् ।)

अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि क, उपपदसमासः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेकजातफलवृक्षमात्रं ॥ (अहेतुकफलदातरि त्रि)

अपूप, पु, (न पूयते विशीर्य्यति, न + पूय + प, यलोपः ।) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("रुधाक्तसरस याव पायसापूपमेव च" । इति मनुः ।)

अपूप्य, पुं, (अपूपाय हितः "विभाषा हविरपूपादिभ्यः" इति पाणिनिसूत्रेण यत् ।) गोधूमचूर्णं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिपूर्णां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः ।) शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व्व, क्ली, (नास्ति पूर्व्वं पूर्व्वकालभवं दृष्टं यस्य तत् ।) कर्म्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्य्यायः । अनुशयः २ नियोगः ३ अतिशयः ४ कार्य्यं ५ प्रयोगः ६ । इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्व्वं १ समुदायापूर्व्वं २ उत्पत्त्यपूर्व्वं ३ अङ्गापूर्व्वं ४ । येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्व्वं । अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः सहत्यफलापूर्व्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्व्वद्वयं कल्पनीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन सङ्घातापत्त्यभावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां सङ्घातासम्भवात् अङ्गापूर्व्वाणि कल्पनीयानि । तत्र तत्र विभागः । इत्यधिकरणमाला ॥

अपूर्व्व, त्रि, (नास्ति पूर्व्वं यस्य, न पूर्व्वः नञ्समासः ।) आश्चर्य्यं । यथा,—
"अपूर्व्वेयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।
यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति" ॥
इति उद्भटः ॥ पूर्व्वदिग्देशकालभिन्न ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेत राक्षस इव पातकं यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीष् ।) तुलसीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेय, त्रि, (पा + कर्म्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ।) पानायोग्यः । अपानीयः । यथा,—"मद्यमपेयमदेयमनिग्राह्यं" इति तिथ्यादितत्त्वे उशनःसूत्रं ॥
("जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं" ।)
("ये कृतः सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान्" ॥
इति मनुः ।)

अपेक्षणीय, त्रि, (अप + ईक्ष + कर्म्मणि अनीयर् ।) अपेक्षायोग्यः । अपेक्ष्यं । अपेक्षितव्यं । यथा,—
"आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः" । इति नवरत्नमध्ये शङ्कुः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भावे अ, स्त्रियां टाप् ।) कार्य्यनिमित्तयोरन्योन्याभिसम्बन्धः । इति सुमद्भट्टीकायां विष्णुमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
"सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" । इति वेदान्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभिलाषः । आशा ।
"अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतः स्वपयति" । इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्माननाः ।
"अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदपेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्" ॥
इति मनुः । पर्य्यालोचनं । विचारः । अनुचिन्तनं ।
"सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" । इति रघुवंशे ।
"न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय" । इति मेघदूते ।)

अपेक्षाबुद्धि, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । नानैकत्वावगाहिबुद्धिः । अयमेकः अयमेकः इत्याकारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
("अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" इति
"अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः"
इति च भाषापरिच्छेदे ।)

अपोगण्ड, त्रि, (अपकृष्टकर्म्मणि वेदविहितकार्य्यादन्यकर्म्मणि गण्डः उद्यतः, गडि उद्यमे + पचाद्यच्, निपातनात् अपशब्दस्याकारस्य उकारः, अपसि कर्म्मणि गण्डः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः ।) स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । पोगण्डः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शिशुः । वलिभः । त्रिवलियुक्तः । इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥ हे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्यङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थः । विकलः स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अपकृष्टं गच्छति अपोगण्डः । नाम्नोति गमेर्डः निपातनात् पस्य पोभावः ।
"अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके" ।
इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिलोपे पोगण्डोऽपि । पोगण्डो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः ॥ पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां टाप्, पृषोदरादित्वात् दित्त्वं ।) उपोदिका । पूतिकाशाकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपोह, पु, (अप + ऊह + भावे घञ् ।) अपगतः ऊहः । वितर्काभावः । शुश्रूषाद्यष्टधीगुणान्तर्गतषष्ठगुणः ।
("शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः") ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ अतद्व्यावृत्तिः । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अप्न, [स्] क्ली, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप + करणे नस् ह्रस्वः ।) यज्ञकर्म्म । इत्युणादिकोषः ॥

अप्नु, पु, (आप्यते भोगाय प्राप्यते ये, आप् + कर्म्मणि तु ह्रस्वः ।) शरीरं । रूपं । इत्युणादिकोषः ॥ ("अथाप्नवे द्वितीये यामाद्धर्त्तिं शुष्टोति" । इति शतपथब्राह्मणं ।)

अप्न, [स्] क्ली, (आप् + असुन् नुट् ह्रस्वश्च ।) जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्पति, पु, (अपां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वरुणः । इत्यमरः ॥ समुद्रः । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्पित्त, क्ली, (अपां पित्तमिव ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ चित्रकवृक्षः । वह्निसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकट, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः ।) अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—
"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते" ।
इति भागवतामृते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाण्ड, पु, (नास्ति प्रकृष्टः काण्डः स्कन्धो यस्य सः ।) काण्डरहितवृक्षः । स तु भिण्टिकादिः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाश, पु, (न प्रकाशः नञ्समासः ।) प्रकाशाभावः । तत्पर्य्यायः । जनान्तिकं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।
"द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" ॥
इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचाद्यच् । अन्धकारावृतः । अदृश्यः ।
"प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः" ।
इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोथितः ।
"यानि चैवम्प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्" ॥
इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।
"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तम्मन्युमृच्छति" ।
इति मनुः ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकृष्ट, पु, (न प्रकृष्टः नञ्समासः ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखर, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः ।) प्राखर्य्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्धर्म्मे क्ली । खं रातीति कः खरः प्रकृष्टः खरः प्रखरस्ततो नञ्समासः । (मृदुः । शान्तः ।)

अप्रगुण, त्रि, (न प्रकृष्टो गुणो धैर्य्यरूपो यस्य सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः ।) व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकार, त्रि, (प्रति करोति विश्वासं नीत्वा दयति प्रति + कृ + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकारः ततो नञ्समासः ।) विश्वस्तः । विश्वासपात्रं । इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्ष, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः । नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

अप्रतिभ, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा यस्य सः । इति प्रतिभाशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जाशीलः । हतज्ञानः ।) (स्त्रियां उत्तरस्यां प्रतिपत्ति-

रूपो नियहस्थानविशेष, उत्तरार्थं परोक्तं बुद्धापि यत्रोत्तरामेये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्रतिभानिग्रहस्थानम् ।)

अप्रतिरथ, क्ली, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थं तेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेद । मङ्गल । इति भूरिप्रयोगत्रिकाण्डशेषौ ॥ (युद्धार्थयान । युद्धसमये यात्राकृतमङ्गल ।
"यद् यात्रा मङ्गल साम तदप्रतिरथ विदुः" ॥
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथ प्रतियोद्धा यस्य सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोग ॥ तुल्ययोद्धृरहित । इति पुराण ॥
("दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनय प्रसूय" ।
इति शाकुन्तले ।
"एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः" ।
इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्या कथा । तत्पर्य्याय । सङ्कनिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अप्रतिष्ठ, त्रि, अप्रतिष्ठित । प्रतिष्ठारहित । नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति बहुव्रीहौ कप । यथा । हयशीर्षपञ्चरात्रीयसङ्कर्षणकाण्डे ।
"सर्व्वसूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठ यस्मान्निष्फलमुच्यते" ॥
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्व ॥
("अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य न" ।
इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुल, क्ली, (प्रकृष्टतुलाया अभाव, अव्ययीभावः ।) प्रकृष्टपरिमाणाभावः । अनिर्वृतिरिति लोकप्रसिद्धिः । प्रकृष्टतुलारहिते त्रि । नास्ति प्रकर्षा तुला यस्य धनादे धनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्यय, पु, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततोनञ् समास । नास्ति प्रत्यय विश्वासो यस्य वा) (सन्देहः । संशय ।
"बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत" ॥
इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभाव । अविश्वास । यथा "दोषाणां सन्निधान कपटशतमय क्षेत्रमप्रत्ययानां" । इति श्रीशिक्षन ।

अप्रत्यक्ष, त्रि, (अक्षमिन्द्रिय प्रतिगतः प्रादिसमास, न प्रत्यक्ष नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्य । इन्द्रियागोचरः । तत्पर्य्याय । अतीन्द्रिय २ । इत्यमरः ।
("किन्तु तस्य बलश्चोऽह भ्रातृरूपस्य वैरिण ।
अप्रत्यक्ष च मे वीर्य्य समये तव राघव" ॥)
प्रत्यक्षाभावे क्ली ॥

अप्रधान, क्ली, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्यरहित । तत्पर्य्यायः । अप्राग्र्य १ उपसर्ज्जन २ । इत्यमरः ॥ वाच्यलिङ्गोऽप्यय । इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद + क्त, ततोनञ्समासः ।) अवधानविशिष्ट । सावधानः । यथा,—
"पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः" ।
इति वोपदेवः ॥

अप्रयोग, पुं, (प्र + युज् + घञ्, ततो नञ्समास) प्रयोगाभावः । अयुक्तोक्त्यादिः । यथा । "उक्तार्थानामप्रयोगः" । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्भं, क्ली, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।) अविलम्ब । शीघ्र । इति हलायुध ॥ तद्वति त्रि । (सत्वर । विलम्बरहितः । झटिति ।)

अप्रशस्त, त्रि, (प्र + शंस + क्त, नञ्समास ।) असत् । अश्रेष्ठ । अविहित । यथा,—
"अप्रशस्त निशि स्नान राहोरन्यत्र दर्शनात्" ।
इति तिथ्यादितत्त्वे पराशर ॥ (मूत्रपुरीषादिक ।
"अप्रशस्तन्तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक्" ।
इति मनु ।)

अप्रसन्न, त्रि, (प्र + सद + क्त, नञ्समास ।) आविल । अनच्छ । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुष्ट । यथा,—
"त्वयि प्रसन्ने परधर्म्मभि किं
त्वय्यप्रसन्ने परधर्म्मभि किं" ।
इति प्राचीनाः ॥ (अतुष्टः । अप्रफुल्ल । विमना । विरक्त । प्रतिकूल । "अप्रसन्नमना किं नु सदा मां प्रति वत्सल" । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्ध, त्रि, (प्र + सिध् + क्त, नञ्समास ।) प्रसिद्धतारहितं । अविख्यात । यथा,—
"लिङ्ग सामर्थ्य रूढिगत प्रसिद्ध न त्वप्रसिद्ध" ।
इति तिथ्यादितत्त्व ॥ ("अप्यप्रसिद्ध यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म्म" इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुत, त्रि, (न प्रस्तुत नञ्समास ।) अप्रक्रान्त । प्रकरणाप्राप्त । यथा,—"अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया" ।
इति काव्यप्रकाश ॥ अप्रशंसित । प्रपूर्व्वस्तुत्यर्थस्तुधातो कर्म्मणि क्ते नञ्समास ॥
"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेक स्यादनेकासु क्रियासु चेत्" ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेष । सा च अप्राकरणिकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेप । तस्या लक्षण । "अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया । सा च कार्य्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति" ।
"तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा" ॥
आद्याया उदाहरणं यथा,—
"याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्य्यानितरां कृशासि कथयत्येव सवाष्पे मयि । लज्जामन्थरतारकेण निपतद्धाराश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः" ॥
इति काव्यप्रकाश ॥ इतरासां उदाहरणानि बाहुल्यान्नोक्तानि ॥

अप्रहत, त्रि, (न प्रहन्यते स्म, प्र + हन् + क्त, नञ्समास ।) अकृष्टभूमि । खिला भूमि । इत्यमर ॥ (वस्त्रभेदः । तल्लक्षण यथा,—
"ईषद्धौत नव श्वेतं सदशं यन्नधारितं ।
निर्णेजकाद्यघटित चाप्रहत वास उच्यते" ॥
इति ।)

अप्राग्र्य, त्रि, (प्राग्र्य प्रधान नञ्समासः ।) अप्रधानं । इत्यमर ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपूर्णतनं । नव्य । प्राचीतरदिग्जातं । प्राग्भव प्राचीन ततो नञ्समास ॥

अप्राप्त, त्रि, (प्र + आप् + कर्म्मणि क्त, नञ्समासः ।) अलब्ध । यथा । "अप्राप्तप्रापको विधिः" । इति संक्षिप्तकौमुदी दुर्गादासश्च । (अनधिगतः ।
"अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरित" ।
इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थित । अनागत । न्यूनवयाः । अप्राप्तकाल ।
"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि" ।
इति मनु ।)

अप्राप्तव्यवहार, पुं, (अप्राप्त व्यवहारो येन स, यद्वा अप्राप्त व्यवहार व्यवहारयोग्यं वयो येन स ।) व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्क । नाबालग् इति पारसी भाषा । यथा,—
"अप्राप्तव्यवहाराणां धन व्ययविवर्ज्जित ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च" ॥
इति दायतत्त्वधृतकात्यायनवचनं ॥ किञ्च ।
"गर्भस्थै सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराद् शिशु ।
बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्र पितरावृते" ॥
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचन ॥

अप्राप्ति, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्समास ।) अप्रापण । अलाभ । तद्वति त्रि । यथा,—
"तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका" ।
इति काव्यप्रकाशकार ॥

अप्राप्य, त्रि, (प्र + आप् + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समास ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्तव्य । प्रपूर्व्वादाप धातो कर्म्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्रामाणिक, त्रि, (प्रमाणेन सिद्ध, प्रमाण + ठञ् तस्य इक, नञ्समास) प्रमाणानभिज्ञ । प्रमाणासिद्ध । प्रामाण्यरहित । यथा । "अतोऽपि भ्रात्रार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधानमप्रामाणिक" । इति दायभाग ॥

अप्रामाण्य, क्ली, (प्रमाणस्य भाव, प्रमाण + भावे ष्यञ् नञ्समासः ।) प्रामाण्याभाव । यथा,—
"अप्रामाण्य जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः" ।
इति पदाङ्कदूत ॥

अप्रिय, त्रि, (प्री + कर्त्तरि क, नञ्समास ।) अनभीष्ट । अनीप्सित । अप्रीतिकर । अहृद्य । यथा,— [इति पुराण ॥
"सत्य ब्रूयात् प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं" ।

अप्रियवचः, क्ली, (अप्रिय अप्रीतिकर वचः वाक्य कर्म्मधारय ।) निष्ठुरवाक्य । इति पारुष्यशब्दार्थे भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां, नञ्समासः ।) शृङ्गीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्रीतिकरी नारी ।)

अप्रीतं, त्रि, प्रीतिरहितः। असन्तुष्टं। प्रीत्यर्थे-प्रीधातोः कर्त्तरि क्तः नञ्समासः॥

अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव पातकं प्रादिसमासः, गौरादित्वात् ङीष्।) अपेतराक्षसी। तुलसी। इति रत्नमाला॥

अप्सरस, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्यान्ति, अप्+सृ+असुन्।) स्वर्वेश्या। उर्व्वशीमेनकाद्याः। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः॥ ("अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्"॥)

अप्सरा, स्त्री, स्वर्वेश्या। इति शब्दरत्नावली। ("स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि"। इति शब्दार्णवे।)

अफल, त्रि, (नास्ति फलं यस्मात् उत्पन्नं धर्म्मोत्पन्नं वा यस्य सः।) विफलः। निष्फलः। इति हेमचन्द्रः॥ फलकाले अनुत्पन्नफलकवृक्षः। तत्पर्य्यायः। वन्ध्यः २ अवकेशी ३। इत्यमरः॥ झावुकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्याः सा।) भूम्यामलकी।

अफेनं, क्ली, (निन्दितं फेनं निर्य्यासो यस्य तत्।) वृक्षनिर्यासविशेषः। आफि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खसखसरसः २ निफेनं ३ अहिफेनकं ४ अस्य गुणाः। सन्निपातनाशित्वं। शुक्रबलमोहकारित्वञ्च॥ तच्च चतुर्व्विधं। एकं श्वेतवर्णं। अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम जारणा। द्वितीयं कृष्णवर्णं। मृत्युकारकत्वान्नाम मारणा। तृतीयं पीतवर्णं। वयस्तम्भनकारकत्वान्नाम धारणा। चतुर्थं कर्व्वूरवर्णं। मलसारकत्वान्नाम सारणा। इति राजनिर्घण्टः। (त्रि, फेनरहितः। "अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित्"। इति मनुः।)

अब इ उ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ अम्बाते। उ अम्बते अम्बा पुत्रं। इति चतुर्भुज दुर्गादासश्च॥

अबद्धं, त्रि, (बन्ध+क्त, नञ्समासः।) प्रकृतानुपयोगिवचनं। समुदायार्थशून्यवाक्यं। अनर्थककथा। इत्यमरः॥ ("जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां। द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि॥ तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा। राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः"॥ इत्यादावस्य विषयः। अनियन्त्रितः। स्वाधीनः। मुक्तः।) बन्धनशून्यः॥

अबद्धकं, त्रि, (बन्ध+क्त, नञ्समासः, स्वार्थे कन्।) समुदायार्थशून्यवाक्यं। इति शब्दरत्नावली॥

अबद्धमुख, त्रि, (न बद्धं नञ्समासः, अबद्धं यथा-मिलाप्रकथनेन अप्रतिबद्धं मुखं यस्य सः।) अप्रियवादी। दुर्म्मुखः। इत्यमरः॥ (स्त्रियां वा ङीष् अबद्धमुखी अबद्धमुखा।)

अबध्य, त्रि, (हन्तुमयोग्यः हन्+अर्हाद्यर्थे कर्म्मणि यत्, "हनोवा बधश्च" इति बधादेशे। बधमर्हति इति बध्यः, न बध्यः, नञ्समासः।) अनर्थकवाक्यं। बधायोग्यः। इति मेदिनी॥ ("अबद्धाश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि"। इति स्मृतिः। बधदण्डायोग्ये ब्राह्मणे च, "बध सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने"। "तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः। अविशेषेण सर्व्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः॥ बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति"॥ इति मिताक्षरायां।)

अबन्ध्यः, त्रि, (बन्ध+ण्यत्, न बन्ध्यः अफलः नञ्समासः।) सफलः। फलकाले फलयुक्तवृक्षः। तत्पर्य्यायः। फलेग्रहिः २। इत्यमरः॥ फलग्रहिः ३। इति तट्टीका॥ अमोघफलोदयः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ ("इयेष सा कर्त्तुमबन्ध्यरूपतां"। इति कुमारसम्भवे। "याच्यमार्गसितावन्ध्यप्रार्थनं"। "कर्म्मभिरप्यवन्ध्यैः"। इति रघुवंशे।)

अबलं, त्रि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत्।) बलरहितं। दुर्व्बलं। यथा। "अबलस्वकुलाशिनो झषान्"। इति नैषधं॥

अबल, पु, (नास्ति बलं यस्य सः, छायाभङ्गुरत्वात् तस्य तथात्वं।) वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा।) नारी। इत्यमरः॥ ("तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी"। इति मेघदूते।)

अबाध, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत्।) बाधशून्यं। अनिवारितं। तत्पर्य्यायः। निरर्गलं २। इत्यमरः। अनर्गलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उद्दामं ५ अनियन्त्रितं ६ निरङ्कुशं ७। इति हेमचन्द्रः॥ बाधा पीडा तया हीनश्च॥ (अङ्कशास्त्रे त्रिभुजाशविशेषः। अस्फुटत्वं। अविस्पष्टता। जटिलीभावः।)

अबिन्धन, पु, (आपएव इन्धनमुद्दीपनसाधनं यस्य सः।) वाड़वाग्निः। इति सन्देहभञ्जिका॥ ("अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति"। इति रघुवंशे।)

अबोधः, पु, (बुध+भावे घञ्, नञ्समासः।) अज्ञानं। यथा। "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः"। इति भारविः॥ बहुव्रीहौ त्रि॥ (अज्ञानः। मूढ़ः। अनभिज्ञः। हतबुद्धिः। किङ्कर्त्तव्यविमूढ़ः।)

अब्ज, क्ली, (अप्सु जायते, अप्+जन+कर्त्तरि ड, उपपदसमासः।) पद्मं। इति मेदिनी॥ दशार्व्वुदसंख्या। शतकोटिः। इति लीलावती॥

अब्ज, पु, (अद्भ्यः जायते, अप्+जन्+ड।) चन्द्रः। धन्वन्तरिः। निचुलवृक्षः। इति मेदिनी॥

अब्ज, पु, क्ली, (अद्भ्यः जायते, अप्+जन+डः।) शङ्खः। इति मेदिनी॥ (जलभवशुक्तिमुक्तादिकाः।) "अब्जमश्ममयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतं"। "अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च"। इति मनुः।)

अब्जज, पु, (अब्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते, अब्ज+जन्+कर्त्तरि ड।) ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अब्जभोगः, पु, (अब्जस्य शङ्खस्य भोग इव शरीरमिव भोगो यस्य सः।) पद्मकन्दः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अब्जयोनि, पुं, (अब्जं विष्णुनाभिपद्ममेव योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः।) विधाता। ब्रह्मा। इत्यमरः॥

अब्जवाहन, पुं, (अब्जमिव शङ्खवत् शुभ्रं वाहनं वृषो यस्य सः।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अब्जहस्त, पुं, (अब्जं पद्मं हस्ते यस्य सः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अब्जिनी, स्त्री, (अब्जानां समूहः, अब्ज+पुष्करादित्वात् इनि, स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। इति राजनिर्घण्टः॥ पद्मसमूहः। पद्मलता। पद्मयुक्तदेशः। इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः॥

अब्जिनीपति, पुं, (अब्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अब्द, पु, (अबति सीमानं रक्षति अब+"अब्जादयः" इति दन् मेघपर्व्वतविशेषपक्षे तु अपो ददाति, अप्+दा+कर्त्तरि क।) वत्सरः। मेघः। मुस्ता। इति मेदिनी॥ पर्व्वतविशेषः। इति विश्वः॥

अब्दसार, पुं, (अब्दस्य मुस्तायाः सारः मूलनिर्य्यासः।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

अब्धिः, पु, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप्+धा+अधिकरणे कि, उपपदसमासः।) समुद्रः। इत्यमरः॥

अब्धिकफ, पु, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव कफाकारतया तस्य तादृशत्वं।) समुद्रफेनः। तत्पर्य्यायः। डिण्डीरः २। फेनः ३। इत्यमरः॥

अब्धिजौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि+जन+कर्त्तरि ड, उपपदसमासः।) अश्विनीकुमारौ। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

अब्धिद्वीपा, स्त्री, (अब्धिसंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा यस्याः सा।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता नगरी।) द्वारकापुरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अब्धिनवनीतक, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव, षष्ठीतत्पुरुषः।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

अब्धिफेन, पु, (अब्धेः समुद्रस्य फेन, षष्ठीतत्पुरुषः।) समुद्रफेनः। इति राजनिर्घण्टः॥

अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, अब्धि+मण्ड+उक, स्त्रियां ङीष्।) मुक्तास्फोटः। शुक्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ झिनुक इति भाषा॥

अब्धिशयन, पु, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शेते, शी+बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (नारायणोऽपि प्रलये अब्धौ शेते, यदुक्तं,— "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः"। इति मनुः।)

अब्ध्यग्नि, पु, (अब्धेः समुद्रस्य अग्निः, षष्ठीतत्पुरुषः।) वड़वानलः। इति हेमचन्द्रः॥

अभक्षः, पुं, (अपो भक्षयति, अप+भक्ष+णिच्+शिशिकामिभक्ष्याचरिभ्यो ण इति कर्त्तरि ण, उपपदसमासः।) सर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभ्रं, क्ली, (अपो बिभर्त्ति, अप्+भृ+कर्त्तरि क।) मेघ। इत्यमर। मुस्तातृण। अभ्रकधातुः। इति राजनिर्घण्ट॥

अभ्रमातङ्ग, पुं, (अभ्रस्य, मेघस्य अधिप मातङ्ग शाकपार्थिवादित्वात् समास, मध्यपदलोपश्च।) ऐरावतः। इत्यमर॥

अभ्रिः, स्त्री, (अप नौकामलापनयनाय बिभर्त्ति धारयति, अप्+भृ+कि।) काष्ठकुद्दालः। नौकामलापनयनार्थकुद्दालाकृतिकाष्ठ। इत्यमर॥ (पण्यादिद्रव्याणा समष्टीकरणपात्रं। तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः।
"अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः।
पलालभारक षण्ढे सीसकञ्चैकमासक"॥
इति मनु।)

अभ्रिय, त्रि, (अभ्रे मेघे भव, अभ्र+घ तस्य इय।) मेघोद्भववस्तु। इत्यमर॥

अब्रह्मचर्य्यक, क्ली, (ब्रह्मचर्य्यविरोधि, विरोधे नञ्समास। तत स्वार्थे कन्।) मैथुन। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ब्रह्मचर्य्यशून्ये त्रि॥

अब्रह्मण्य, क्ली, (ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु, ब्रह्मण्+यत्, नञ्समास।) नाट्योक्तौ नाय बध्य इत्याकारोक्ति। अवध्याख्या। तत्पर्य्याय। अवध्योक्ति २। इत्यमर॥ ("नेपथ्ये अब्रह्मण्यमब्रह्मण्य। अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृत पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्घोषित"।
इति उत्तरचरिते। वेदविरुद्ध अतिनिन्दित कर्म्म। निरतिशयव्यसनशोकादिप्रकाशोक्तिरिय।)

अभ इ उ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम॥ इ अम्भ्यते। उ अम्भते। इति दुर्गादास॥

अभय, क्ली, (भयस्याभाव इत्यव्ययीभाव, यद्वा नास्ति भय यस्मात् तत्, हरीतक्या दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री।) वीरणमूल। इत्यमर॥ भयाभाव। ("नात परतरो धर्म्मो नृपाणा यद्रणार्ज्जित"।
विप्रेभ्यो दीयते द्रव्य प्रजाभ्यश्चाभय सदा"।
इति याज्ञवल्क्य।
"योदत्वा सर्व्वभूतेभ्य प्रव्रजत्यभय गृहात्।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिभ"॥
इति मनु।)
"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
बन्ध मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी"॥
इति श्रीभगवद्गीता॥ भयरहिते त्रि। इति विश्वः॥

अभयडिण्डिम, पु, (अभयाय स्वयोद्धृभयाभावाय डिण्डिम।) युद्धढक्का। सङ्ग्रामपटह। इति त्रिकाण्डशेष॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भय यस्या सा।) हरीतकी। इत्यमर॥ चम्पादेशजातपञ्चशिरा हरीतकी। सा नेत्ररोगे प्रशस्ता। इति राजवल्लभः॥ (दुर्गा।)

अभक्ष्य, त्रि, (भक्ष+कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समास। अभक्षणीय। अखाद्य। यथा,—
"अधार्य्ये धर्म्मे मे बुद्धि करिष्यसि किमस्थिमि।
अभक्ष्यं चैव मे मांस त्वादृशैर्ब्रह्मचारिभिः"॥
इति रामायणं॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्षणाय मन्वादिभि शास्त्रकारैः निषिद्ध द्विजातिभिः वर्ज्जनीयं वस्तु। तानि च यथा, लशुनगृञ्जनपलाण्डुशाखानि चौणि स्थूलकन्दशाकानि। विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि च। लोहितवृक्षनिर्य्यास। छेदनोद्भववृक्षनिर्य्यास। शेलुफलं। गव्य। पेयूषञ्च। देवाद्यनुद्देशेन आत्मार्थं पक्का कृसरसयावपायसापूपाः। असंस्कृत पशुमास। नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक्। हवींषि च होमात् प्राक इत्यादि।)

अभाजन, क्ली, (न भाजनं, नञ्समास।) अपात्र। अयोग्य। यथा,—
"दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवृद्धोरभाजन।
क्विप्प्रत्ययनिभ कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते"॥
इति काव्यप्रकाश॥ पात्ररहिते त्रि॥

अभाव, पु, (भू+भावे घञ्, नञ्समास।) मरण। असत्ता। इति विश्वमेदिनौ॥
"अस्ति पुत्रो वशे यस्य भृत्योभार्य्या तथैव च।
अभावे सति सन्तोष स्वर्गस्थोऽसौ महीतले"॥
इति चाणक्य।
("अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्।
साग्न्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्विते"॥
इति मनु।) द्रव्यादिषट्कभिन्न। स द्विविध। संसर्गाभाव १ अन्योन्याभावश्च २। इति भा.प-परिच्छेद॥ भावशून्यः भाव स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्र॥

अभावनीय, त्रि, अचिन्तनीय। चौरादिकचिन्तनार्थभूधातो कर्म्मण्यनीये नञ्समास॥

अभाषण, क्ली, (भाष्+ल्युट्, नञ्समास।) अकथन। मौन। इत्यमर॥

अभि, अ, (न भाति, न+भा+कि।) उपसर्गविशेषः। अस्यार्था। समन्तात्। उभयार्थ। वीप्सा। इत्थम्भाव। घर्षण। इति दुर्गादास॥ अभिलाष। आभिमुख्य। इति मेदिनी॥ चिह्न। इति वोपदेवहेमचन्द्रौ॥

अभिक, त्रि, (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधु।) कामी। कामुक। इत्यमर॥

अभिक्रम, पु, (अभि+क्रम+घञ्। नोदात्तेति वृद्ध्यभावः। अभिक्रम्यते कर्म्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्म्मारब्धफले प्रारम्भे च।) अभीतयोधादेर्युद्धे शत्रुसम्मुखगमन।
आरोहण। इति हेमचन्द्र॥

अभिख्या, स्त्री, (अभि+ख्या+अङ्।) नाम। शोभा। कीर्त्ति। इति मेदिनी॥ आख्यान। इति शब्दरत्नावली॥ (शोभा। सौन्दर्य्यं। रमणीयता। [इति रघुवंशे।
"काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो शुद्धवेशयो"।
"कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्य-
दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः"।
इति कुमारसम्भवे। यशः॥)

अभियस्त, त्रि, (अभि+यस्+कर्म्मणि क्तः।) शत्रुणाक्रान्त। इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमर। (अभियुक्त।)

अभिग्रहः, पु, (अभि+ग्रह्+भावे अप्।) अभियोगः। इत्यमरः॥ कलहाह्वान। अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं। आभिमुख्येन युद्धादिप्रवृत्ति। इति तट्टीकायां भरत॥ गौरवं। अभिग्रहण। इति मेदिनी॥ लुट् इति भाषा। (चौर्य्यकरण।)

अभिग्रहण, क्ली, (अभि+ग्रह्+भावे ल्युट्।) अभिहार। इत्यमर॥ चौर्य्यकरण। सम्मुखे हरण। इति तट्टीकायां भरत॥ (साहस। अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमण।)

अभिघात, पु, (अभि+हन्+भावे घञ्।) दण्डादिभिरभिहनन। आघात। यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभियुक्ताभिशापत"।
इति माधवकर॥ शब्दादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व्वस्थितचतुर्थद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णा क्रमेण परस्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्णयुक्ता। तत्र क्ली। यथा—
"अभिघात स्यात् पूर्व्व चेदद्वित्र्यन्त्रिवर्णाश्चेत्।
नगवर्गाणा परतो धरणीचन्द्रद्विरामाख्या"॥
इति केरलग्रन्थः॥ (प्रहार। अभिहननं। आघातः।
"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य"।
इति वेणीसंहारे। सङ्घर्षण। समर्द्द। पीड़न। क्लेशदान। शोकक्षोभ।
"सम्भवाञ्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यश।
शीतातपाभिघाताञ्च विविधानि भयानि च"॥
इति मनु। प्रतीकार। अपसारण।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिमुख्येन हन्ति, अभि+हन्+णिनि।) शत्रु। इत्यमर॥ (विपक्ष। आक्रमणकारी।
"एकदा न विगृह्णीयात् बहून् राजाभिघातिन।
सदर्पोऽप्युरग कीटैर्बहुभिर्नश्यति ध्रुव"॥
इति हितोपदेशे। पीडाजनक। आघातकारी।
"सुव्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना।
भवितव्य नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना"।
इति रामायणे। प्रतीकार। अपसारण।)

अभिघार, पुं, (अभि घार्य्यते समन्तात् वह्नौ सिच्यते, अभि+घृ क्षरणे णिच्+अच्।) घृत। इति राजनिर्घण्ट॥

अभिचर, पुं, (आभिमुख्येन सेवायै चरति, अभि+चर्+ट।) दास। भृत्य। इति हेमचन्द्र॥

अभिचारः, पुं, (आभिमुख्येन शत्रुवधार्थं चार कार्य्यकरण अभि+चर+भावे घञ्।) हिंसा कर्म्म। इत्यमर॥ अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारणोच्चाटनादिहिंसात्मककर्म। इति भरतः॥ मारणादिफलकतान्त्रिकप्रयोगविशेष। स षड्विध। मारण १ मोहन २ स्तम्भन ३ विद्वेषण ४ उच्चाटन ५ वशीकरण ६। इति तन्त्रसारः॥ उपपातकविशेषः। इति प्रायश्चित्तविवेक॥ स तु श्येनादियागेनानपराधस्य मारण। इति कुल्लूकभट्टः॥ यथा,—

"हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च"।
इति मनौ ११ अध्यायः ॥ * ॥ अथाभिचारः।
"ॐ विरूढ़े रूपिणि चण्डिके वैरिणममुकं देहि देहि स्वाहा"। इति खड्गमभिमन्त्र्य खड्गमन्त्रांश्च पठित्वा खड्गं सम्पूज्य छागादिकममुकोऽसि इति वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्ध्वा वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा।
"ॐ अय स वैरी यो द्वेष्टि तमिमं पशुरूपिणं।
विनाशय महादेवि स्फ्रें स्फ्रें खादय खादय" ॥
इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं पठित्वा बलिं सम्पूज्य अद्याश्विने मासि महानवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अमुकशत्रुनाशाय इमं छागं महिषं वा अमुकदैवतं भगवत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्प्रददे। इत्युत्सृज्य आं ह्रूं फट् इति छित्त्वा मूलं पठित्वा एतद्रुधिरं दुर्गायै नमः। इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा अष्टाङ्गमांसैर्होमं मूलमन्त्रेण कुर्य्यादिति तन्त्रसारः ॥

अभिचारी, [न्] त्रि, (अभिचरति शत्रुवधार्थं कर्म्म करोति, अभि + चर + णिनि।) अभिचारकर्त्ता। तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी। अभिपूर्व्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥

अभिजन, पुं, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् + आधारे घञ्, वृद्ध्यभावः।) ख्यातिः। जन्मभूमिः। कुलश्रेष्ठः। वंशः। इति मेदिनी ॥ (अन्वयः।
"अभिजनतपोविद्यावीर्य्यक्रियातिशयैर्निजैः"।
इति महावीरचरिते।
"कथं दशरथाज्जात शुद्धाभिजनकर्म्मणः"।
इति रामायणे।)

अभिजात, त्रि, (अभिजन् + भावे क्त, अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः।) सुन्दरः। न्याय्यः। इति विश्वः ॥ कुलजः। कुलीनः। बुधः। पण्डितः। इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः।
"जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवतां कुशः।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी" ॥
इति रघुवंशे।
"न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नापहृतं वदेत्।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं" ॥
इति मनुः। उचितः। उपयुक्तः। योग्यः। सुरूपः। मनोहरः। मान्यः। पूज्यः। धन्यः। श्लाघ्यः। भगवान्। समृद्धः।)

अभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्विप्।) दिवसस्याष्टममुहूर्त्तः। कुतपकाल इति प्रसिद्धः ॥ यथा,—
"अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं" ॥
इति मत्स्यपुराणं ॥ नक्षत्रविशेषः। तत्तु तारकात्रयात्मकशृङ्गाटकाकृति। उत्तराषाढ़ाया शेषपञ्चदशदण्डाः श्रवणाया प्रथमदण्डचतुष्टयं एतद्धूनविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्भवति ॥ इति ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं।
"अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतश्चारुकीर्त्तिः सुवेशः।
द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मानवः स्याद-
भिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अभिज्ञ, त्रि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि + ज्ञा + कर्त्तरि क।) प्रवीणः। निपुणः। विज्ञः। इत्यमरः ॥ (बोद्धा। दक्षः। कुशलः।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः"।
"अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिज्ञान, क्ली, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा + करणे ल्युट्।) चिह्नं। इति हेमचन्द्रः। (अङ्कः। लक्षणं।
"एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः"।
इति मेघदूते। स्मृतिः। ज्ञानभेदः।
"एवमुक्तस्तु रामेण हनूमान् वानरर्षभः।
पूर्व्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः सम्प्रत्यभाषत" ॥
इति रामायणे। सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं। स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिह्नं। "अथ मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकं"। इति भट्टिकाव्ये।)

अभितस्, [स्] व्य, (अभि + तसिल्।) शीघ्रं। साकल्यं। आभिमुख्यं। उभयतः। "अङ्गान्ययाद्बीदभितः प्रधानं"। इति भट्टिकाव्ये।) समीपं। इति मेदिनी ॥

अभिधर्षण, क्ली, (अभि + धृष् + भावे ल्युट्।) रक्षःपिशाचभूतादेरभिषङ्गः। इति महाभारतं ॥ सर्व्वतोभावेन धर्षणञ्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्, स्त्रियां टाप्।) नाम। इति हेमचन्द्रः ॥ न्यायमते शब्दशक्तिः। मीमांसामते विधिसमवेतविधिव्यापारीभूतपदार्थः। तस्या लक्षणं। "स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते"। इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र "सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा"। इति साहित्यदर्पणः ॥ (आख्या। आह्वा। अभिधानं। नामधेयं।)

अभिधान, क्ली, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा + करणे ल्युट्।) नाम। इत्यमरः ॥ कथनं। यथा। "तवाभिधानाद्व्यथते नताननः"। इति भारविः। शब्दकोषः। यथा। "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकं"। इति वोपदेवः ॥ (आख्या। नामधेयं।
"आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च"।
इत्यमरः। "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः"। इति साहित्यदर्पणे। उक्तिः। उल्लेखः। निर्द्देशः।)

अभिधेय, क्ली, अभिधानं। नाम। ("इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः" इति वोपदेवः।) अभिधीयते अनेनेति करणे य ॥

अभिधेय, त्रि, (अभि + धा + कर्म्मणि यत्।) अभिधागम्यं। वाच्यं। प्रतिपाद्यं। यथा। "इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः"। इति वोपदेवः ॥

अभिध्या, स्त्री, (अभि + ध्यै + अङ् + टाप्।) परस्वे विषयस्पृहा। इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिहीर्षा। दोषचिन्तापूर्व्वकं परस्वे लिप्सा इत्येके। विषयप्रार्थना। इति स्वामी। विषयस्य लाभस्य स्पृहा विषयस्पृहा विषयेन चौर्य्यादिना स्पृहा इति तृतीयासमासः इत्यन्ये। विषयिस्पृहेतिपाठे परस्वविषये विषयितया स्पृहा जिहीर्षामात्रं। इति कश्चित् इति कौमुदी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अभिलाषः। इति रायमुकुटः ॥

अभिनन्दन, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि + णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः। चतुर्थतीर्थकरजिनोऽयं। इति हेमचन्द्रः ॥ सर्व्वतोभावेनानन्दजनके त्रि ॥

अभिनय, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः प्रकाश्यतेऽनेन अभि + नी + करणे अच्।) हृद्गतक्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः। अङ्गुल्यादिना यन्नीतमनःकार्य्यं। तत्पर्य्यायः। व्यञ्जकः २। इत्यमरः ॥ दृश्यकाव्यं। रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणं। स चतुर्व्विधः। आङ्गिकः १। वाचिकः २। आहार्य्यः ३। सात्त्विकः ४। इति साहित्यदर्पणः ॥ ("तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्"। इति उत्तरचरिते।)

अभिनव, त्रि, (अभि + नु + भावे अप्।) नूतनः। इत्यमरः ॥
("अभिनवमधुलोलुपस्त्वं
तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्"।
इति शाकुन्तले।)

अभिनवोद्भित् [द्] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भिनत्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् + कर्त्तरि क्विप्।) अङ्कुरः। इत्यमरः ॥

अभिनिर्मुक्त, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्य्येण निर्मुक्तः।) सूर्य्यास्तकालशायी। यस्मिन् सुप्ते सूर्य्योऽस्तं याति सः। इत्यमरः ॥
("सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा" ॥
इति मनुः।)

अभिनिर्य्याण, क्ली, (शत्रुमभिलक्षीकृत्य निर्य्याणं निर्गमः।) विजिगीषोः प्रयाणं। यात्रा। इत्यमरः ॥ (जिगीषया गमनं।
"यत्नेनयाभिनिर्य्याणं स्मृतं तदभिषेणनम्"।
इति हलायुधः।)

अभिनिवेश, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे घञ्।) मनःसंयोगविशेषः। मनोनिवेशः। आवेशः। शास्त्रादौ प्रवेशः। तत्पर्य्यायः। निबन्धः २। इति हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनकाविद्याविशेषः ॥ (आग्रहः। अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपोऽध्यवसायः। दृढ़सङ्कल्पः।
"इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशं"।
इति रघुवंशे।
"अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा"।

इति कुमारसम्भवे । आसक्ति । अनुराग । अभिलाष । "बलीयान् खलु मेऽभिनिवेश" । इति शाकुन्तले ।)

अभिनिष्ठान, पु (अभि + नि + स्तन् + घञ्, अभि-निस् स्तन शब्दसंज्ञायां इति षत्वं ।) विसर्ग । अक्षर । इति मेदिनी ॥

अभिनीत, त्रि, (अभि + णी + क्तः ।) युक्त । न्याय्य । अतिसंस्कृत । प्रशस्तो भूषितो वा । अमर्षी । क्रोधन अक्षमावान् वा । इत्यमर ॥
("अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधी ।
अभिनीततर वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिर" ।
इति महाभारते । विश्व । धीर ।
"स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थित पथि निरत्यये ।
मित्रार्थमभिनीतत्व यथावत् कर्त्तुमर्हसि" ।
इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ऋ] त्रि, (अभि + णी + कर्त्तरि तृच् ।) अभिनयकर्त्ता । केचो सम्योयाणा इत्यादि भाषा । इति नाटकप्रसिद्ध ॥

अभिपन्न, त्रि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्त ।) अपराद्ध । अपराधवान् । व्यापद्गत । प्राप्तविपत्ति । अभिग्रस्त । शत्रुणाक्रान्त । इत्यमर ॥ (स्वीकृत । अङ्गीकृत । अभिभूतः । पीडित ।
"दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा ।
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति" ।
"दृष्टिर्दोषाभिपन्ना" । इति सुश्रुते ।)

अभिप्राय, पु, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।) इच्छाविशेष । तत्पर्य्याय । आशय २ छन्द ३ । इत्यमर ॥ आकूत ४ भाव ५ । इति जटाधर । (अभिसन्धि । हृद्गतो भाव ।
"दुर्य्योधन ममाप्येतत् हृदि सपरिवर्त्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैव तु विवृणोम्यह" ।
इति महाभारते । [इति मनु ।)
"तेषा स्व स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्" ।

अभिप्रेत, त्रि, (अभि + प्र + इन् + क्त ।) अभिप्रायविषयीभूत । अभीष्ट । यथा,—
"कामाय तु हित काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्त खगाधिप" ॥
इति भविष्यपुराण ॥ (वाञ्छित । सम्मत ।)

अभिभव, पु, (अभि + भू + भावे अप् ।) गर्व्वनाश । परिभव । पराभवः । इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च ॥ (पराजय । तिरस्कार ।
"रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषता मन" ।
इति रघुवंशे ।
"बलवानपि निस्तेजा कस्य नाभिभवास्पद" ।
इति हितोपदेशे ।)

अभिभूत, त्रि, (अभि + भू + क्त ।) आनरहित । तत्पर्य्याय । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विह्वलः ३ व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विक्लव ६ विह्वलः ७ । इति जटाधर ॥ पराभूत । भग्नदर्प । तत्पर्य्याय । आत्तगर्व्व २ । इति जटाधर ॥ आत्तगन्ध ३ । इत्यमर ॥ अभिहृत ४ । इति सट्टीका ॥

("दैत्याभिभूतस्य युवामवोढ
ममस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम्" ।
इति भट्टिः ।)

अभिभूति, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अनादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (पराभव । पराजयः । मानभङ्ग । निकार ।
"अभिभूतिभयादसूनतः
सुखमुज्झन्ति न धाम मानिन" ।
इति भारवि ।)

अभिमत, त्रि, (अभि + मन् + कर्म्मणि क्त ।) इष्ट । सम्मत । यथा,—
"अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु-
स्तरषु चुकुवुरर्थे पक्षिणश्चानुकूलाः" ।
इति भट्टि ॥ (हृद्य । प्रिय । हृदयङ्गमः ।
"स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयात" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो-
रुजमावहन्नभिमतो मे" ॥
इति शाकुन्तले ।)

अभिमन्त्रण, क्ली, (अभि + मन्त्र + करणे ल्युट् ।) आह्वान । आकारण । इति हेमचन्द्र ॥ डाकन् इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरण । यथा,—
"दत्त्वान्न पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्" ।
इति याज्ञवल्क्य ।)

अभिमन्थ, पु, (अभि मथ्यते चक्षु पीड्यतेऽनेन, अभि + मन्थ + करणे घञ् ।) चक्षूरोग । इति त्रिकाण्डशेष ॥ अधिमन्थ इति वैद्यके पाठ । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
"वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावतां ।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदना ॥
उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्र निर्म्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्द्धञ्च त विद्यादधिमन्थ स्वलक्षणै" ॥
स तु चतुर्विध । यथा । "हन्याद्दृष्टि श्लैष्मिक सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तज पञ्चरात्रात् । षड्रात्राद्वै वातिकः सनिहन्यान्मिथ्याचारात् पैत्तिक सद्य एव" ॥ इति माधवकर ॥

अभिमन्यु, पुं, (अभिमन्यते युद्धार्थं, अभि + मन् + युच्, निपातनात् अनादेशाभाव ।) अर्ज्जुनपुत्रः । स तु सुभद्रागर्भजात । इति महाभारत ॥

अभिमर, पुं, (अभिम्रियतेऽस्मात्, अभि + मृ + अप्) युद्ध । वध । स्वसैन्यभय । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ बन्धन । इति जटाधरः ॥ (संहारः । समरः । अवरोधः । स्वपक्षाद्भय । सङ्केतस्थाननिर्गम । प्राणनिरपेक्षो यो भय हेतो व्याड़ हस्तिन वा योधयति स अभिमरः इत्येके ।)

अभिमर्द्द, पु, (अभि + मृद् + भावे घञ् ।) अवमर्द्द । पीडन । सम्पराय । युद्ध । इति मेदिनी ॥ (शत्रुकृतपीड़न । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधन । "कृतोऽभिमर्द्द कुरुभि प्रसह्य" । इति महाभारते ।)

अभिमाति, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्र ॥

अभिमान, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्थादिना दर्प । तत्पर्य्याय । अहङ्कार २ गर्व्व ३ मान ४ मोघः ५ प्रणय ६ प्रेमप्रार्थना ७ हिंसा ८ स्मन ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्मयः १० अवलेपः ११ दर्प १२ अवष्टम्भ १३ टङ्कः १४ । इति जटाधरः ॥ अपि च ।
"गर्व्वो मदोऽभिमान स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृति ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः ।
अहङ्कारस्य पर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानित, क्ली, (अभिमान जातोऽस्य, अभिमान + इतच् । अभिमान्यतेऽत्र, अभि + मन् + णिच् + आधारे क्तः ।) सुरत । मैथुन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ अभिमानयुक्ते त्रि ॥ (गर्व्व । मदः । दर्प ।)

अभिमानी, [न्] त्रि, (अभिमन्यते, अभि + मन् + णिनि ।) अभिमानयुक्त । अभिमानग्रस्त । यथा,—
"कर्त्ता द्यूतच्छलाना जतुमयशरणोद्दीपित सो ऽभिमानी" । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमाय, त्रि, (मायामविद्यामधिगत, प्रादि समास ।) इतिकर्त्तव्यतामूढ । अभिभूत । इति जटाधर ॥

अभिमुख, त्रि, (अभिगतो मुख । अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समास ।) सम्मुख । इति जटाधर ॥

अभियाति, पु, (युद्धार्थमभिमुख यातिः गमन, अभि + या क्तिच् ।) शत्रु । इति हेमचन्द्र ॥

अभियाती, [न्] पु, (युद्धार्थमभियानं गमन, अभि + या + भावे क्त, इनि ।) शत्रु । इत्यमर टीकायां रायमुकुट ॥

अभियुक्त, त्रि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । परकर्त्तकरुद्ध । इति मेदिनी ॥
("उद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः" ।
इति उत्तरचरिते ।
"अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह" ।
इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोगविषयीभूतः । आसामी इति ख्यात । तत्पर्य्यायः प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—
"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवं ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तर व्यवहारत" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥

अभियोक्ता, [ऋ] त्रि, (अभि + युज् + कर्त्तरि तृच् ।) अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । फरियादी इति ख्यात । तत्पर्य्याय । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—
"अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा काल प्रदातव्य कार्य्यशक्त्यनुरूपत" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोग, पु, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

राधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आह्वास नालिश इति ख्यात। यथा,—
"अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्"।
इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थाह्वानं। इति रायमुकुटः॥ अपकारकरणेच्छापूर्व्वकाक्रमणं। तत्पर्य्यायः। अभिग्रहः २। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥
("स प्राप्तप्राप्तपराभियोगं
नरेन्द्रगुप्तं नगरं मरुत्त्वात्"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिरामः, त्रि, (अभिरमते मनोऽत्र, अभि+रम्+आधारे घञ्।) रुचिरः। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोज्ञः। रमणीयः। आनन्दकरः।
"मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः"।
इति रघुवंशे।)

अभिरूपः, पुं, (अभिलक्ष्यं रूपमस्य।) पण्डितः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, त्रि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप+णिच्+अच्।) मनोहरः। पण्डितः। इति मेदिनी॥ ("इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्"। इति शाकुन्तले।)

अभिलापः, पुं, (अभिलप्यते मानसं कर्म्म कथ्यतेऽनेन, अभि+लप्+करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्कल्पाङ्गवाक्यं। यथा। "काम्याभिलापसहितं कुशतिलजलत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः"। इति प्रक्रमाधिकरणे॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।
"तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च।
सविकल्पकसंवेद्यं"। इति साहित्यदर्पणे।)

अभिलावः, पुं, (अभि+लू+भावे घञ्।) छेदनं। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पुं, (अभि+लष+भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्य्यायः। इच्छा २ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ तृट् ६ वाञ्छा ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ काङ्क्षा १२ कान्तिः १३ रुक् १४ रुचिः १५ दोहदं १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ श्रद्धा १८ तृष्णा १९ मतिः २० छन्दः २१। इति जटाधरः॥ ("भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः"। इति शाकुन्तले। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे"। इति रघुवंशे।) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] त्रि, (अभि+लष्+णिनि।) अभिलाषयुक्तः। यथा,—
"जलाभिलाषी जलमाददाना
छायेव ता भूपतिरन्वगच्छत्"।
इति रघुवंशे॥

अभिलाषुकः, त्रि, (अभि+लष्+शीलार्थे उकञ्।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्य्यायः। लुब्धः २ गृध्नुः ३ गर्द्धनः ४ तृष्णक् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विलासविभवालसः ७। इति जटाधरः॥
("जयमत्र भवान् नूनमरातिष्वभिलाषुकः"।
इति भारविः।)

अभिलासः, पुं, (अभि+लस्+भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

अभिवादः, पुं, (अभि+वद+भावे घञ्।) अप्रियवाक्यं। तत्पर्य्यायः। पारुष्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।
"अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्"॥
इति मनुः।)

अभिवादकः, त्रि, (अभि+वद्+णिच्+ण्वुल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्य्यायः। वन्दारुः २। इत्यमरः॥ अप्रियवक्ता। पारुष्यार्थाभिपूर्व्ववदे कर्त्तरि णकः॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।
"आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः"।
इति नलोपाख्याने।)

अभिवादनं, क्ली, (अभिमुखीकरणाय वाचा नामोच्चारणपूर्व्वकनमस्कारः, अभि+वद्+णिच् भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्व्वकनमस्कारः। अभिवादये भो अमुकशर्म्माहमित्येवंरूपः। तत्तु पादस्पर्शपूर्व्वकनमस्कारः। तत्पर्य्यायः। पादग्रहणं २। इत्यमरः॥
("अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलं"॥
इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि+वि+आप्+भावे क्तिन्।) सर्व्वत्रावस्थानं। सर्व्वतोवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। समूर्च्छनं २। इत्यमरः॥

अभिशपनं, क्ली, (अभि+शप्+भावे ल्युट्।) मिथ्याभिशंसनं। अभिशापः। अभिपूर्व्वशपधातोर्भावेऽनट्॥

अभिशप्तः, त्रि, (अभि+शप्+क्त।) प्राप्ताभिशापः। शापग्रस्तः। यथा,—
"न नामग्रहणं कुर्य्यात् कृपणस्य गुरोस्तथा।
भार्य्याया अभिशप्तस्य जनकस्य विशेषतः"॥
इति मेघदूतटीका॥
("न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्ज्जयन्"।
इति रामायणे। "अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत्"। इति कुमारसम्भवे।)

अभिशस्तः, त्रि, (अभि+शन्स्+क्त।) परस्त्रिया परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आहूतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। आच्छारितः २ क्षारितः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिपक्रुष्टः।
"वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा।
नाग्निर्ददाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः"॥
इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातककर्त्ता। [इति मनुः।)
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी"।

अभिशस्तिः, स्त्री, (अभि+शन्स्+भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥ ("स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिविशुद्धम् अवाप"। इति विष्णुपुराणे।) याच्ञा। इत्यमरः॥

अभिशापः, पुं, (अभि+शप्+घञ् वृद्धि।) त्वयेदं स्तेयं त्वया हतमित्यादिमिथ्यादूषणवाक्यं। मिथ्यापवादः। तत्पर्य्यायः। मिथ्याभिशंसनं २। इत्यमरः॥ क्रोधात् दिशादिभिर्दुःखाभिधारणा। इति पुराणं॥ आत्मगुरुवृद्धसिद्धानां अनिष्टाभिशंसनं। इति विजयरक्षितः॥
("यस्याभिशापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः"।
इति नलोपाख्याने।)

अभिषङ्गः, पुं, (अभि+सन्ज+घञ् उपसर्गादिति षः।) पराजयः। आक्रोशः। शपथः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मथुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ सर्व्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः॥ भूताद्यावेशः। यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः"।
इति माधवकरः॥ (पराभवः। परिभूतिः।
"जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारि"।
इति रघुवंशे।
"तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां"।
इति कुमारसम्भवे। शोकः। दुःखं। "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत्"। इति रघुः।)

अभिषवः, पुं, (अभि+सु+अप्, णत्वं षत्वं।) यज्ञः। स्नानं। मद्यसन्धानं। तत्तु चिरस्थापितमदोत्पादकद्रव्यं। इति मेदिनी॥ यज्ञस्नानं सोमलतापानञ्च। तत्पर्य्यायः। सुत्या २ सवनं ३। इत्यमरः॥
("भवेदभिषवः स्नाने मद्ये सन्धानयज्ञयोः"।
इति मेदिनी)

अभिषवं, क्ली, काञ्जिकं। इति हलायुधः॥ काँजि इति भाषा।

अभिषुतं, क्ली, (अभि+सु+क्त षत्वं।) काञ्जिकं। इत्यमरः॥

अभिषेकः, पुं, (अभि+सिच्+भावे घञ्।) स्नानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥
("एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदीं"।
इति विष्णुपुराणे।
"निर्व्वृत्तपर्य्यन्यजलाभिषेका
वासोवसानामभिषेकयोग्य"।
इति कुमारसम्भवे।)
अथ ४दोलयात्राभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। शीतलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५ घृतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ पुष्पोदकं १२ चन्दनमिश्रामलक्युद्वर्त्तनं १३ सुगन्धिजलं १४ तेनाष्टवारस्नानं तत्र द्वितीयसप्तमाष्टमवारेषु दुग्धघृत-

मधुयोजन। गन्धोदक १५। तेन पञ्चधा स्नानं। तीर्थजल १६ गङ्गोदक १७ वल्मीकतोय १८ सर्व्वौषधिजल १९ सहस्रधाराजल २० घटोदक २१ केषाञ्चिन्मते अष्टोत्तरशतघटोदक। इति उत्कलखण्ड॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ४दुर्गापूजाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १। तया दर्पणप्रतिविम्बे देवीमुद्दर्त्त्य यथाक्रम वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्र पठित्वा स्नापयेत्। शुद्धजल २ शङ्खजल ३ गङ्गाजल ४ गन्धोदक ५ पञ्चगव्य प्रत्येक यथा— गोमूत्र ६ गोमय ७ दुग्ध ८ दधि ९ घृत १० कुशोदक ११ पञ्चामृत १२ शिशिरोदक १३ मधु १४ पुष्पोदक १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्व्वौषधिमहौषधिजल १७ पञ्चकषायोदक १८ अष्टमृत्तिका १९ फलोदक २० उष्णोदक २१ सहस्रधाराजल २२ अष्टकलसोदक यथा। व्योमगङ्गाम्बुपूर्णाद्यकलस २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलस २४ सारस्वततोयपूर्णतृतीयकलस २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलस २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णपञ्चमकलस २७ निर्झरोदकपूर्णषष्ठकलस २८ सर्व्वतीर्थाम्बुपूर्णसप्तमकलस २९ शुद्धजलपूर्णाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमपुनरुक्ताधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते। यथा। नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ वृष्टि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्व्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २० ह्रद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि। शीतलजलञ्च २७॥ तिलतैल १ गन्धतैले २॥ नदीकूल १ वराहदन्त २ वेश्याद्वार ३ राजद्वार ४ वृषशृङ्ग ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवद्वार ९ गङ्गा १०—मृत्तिका॥ गजदन्त ११ नद १२ उभयकूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ श्मिपथ १६— मृत्तिका इति केचित्॥ पञ्चामृत प्रत्येक सर्व्वौषधिमहौषधी पृथक्॥ पञ्चकषाया प्रत्येक॥ पञ्चामृतातिरिक्तमधुघृतदुग्धानि॥ उद्वर्त्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित्॥ तैलहरिद्रा इति केचित्॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित्॥ कालीपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिष्वपि तथा। तासां मध्ये पूर्व्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते। यथा। प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य्य ६ पद्म ७ कह्लार ८ कुमुद ९ खण्ड १० अक्षत ११ वापी १२ रक्तचन्दन १३ नानातीर्थं १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितण्डुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि॥ पञ्चतीर्थमृद् १॥ विष्णुतैलं १॥ उद्वर्त्तनद्रव्य तैलहरिद्रायुक्तामलकी १॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरदेवीकालीपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणी रागवाद्यानि॥

पुं। रागरागिण्यौ। वाद्य।

वृ। मालसी १ मङ्गलोत्सव		१
दे। वाराडी १ इन्द्रविजय		१
का। मालवः १ विजय		१
वृ। देवकीरी २ भुवनविजय		२
दे। मालवगौड २ मङ्गलविजय		२
का। ललिता २ दुन्दुभि		२
वृ। वाराडी ३ विजय		३
दे। मालव ३ देवोत्सव		३
का। विभाषा ३ दुन्दुभिः		३
वृ। देशाल ४ राजाभिषेकः		४
दे। देशाल ४ घनताल		४
का। भैरवी ४ वंशी		४
वृ। धानुषी ५ मधुरी		५
दे। भालवी ५ मधुकर		५
का। कोडा ५ इन्द्राभिषेक		५
वृ। भैरवी ६ करतालः		६
दे। भैरवी ६ ढक्का		६
का। वागाडी ६ शङ्ख		६
वृ। गुञ्जरी ७ वंशी		७
दे। वसन्त ७ शङ्ख		७
का। वसन्त ७ पञ्चशब्दः		७
वृ। वसन्त ८ पञ्चशब्द		८
दे। कोडा ८ मृदङ्ग		८
का। धानुषी ८ विजयः		८

अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्रव्याणि। नदी १ नद २ सागर ३ निर्झर ४ मेघजलानि ५ पञ्चामृत ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्य ७ अश्वखुर ८ गजदन्त ९ पर्व्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिका १२ तिलतैल १३ घृत १४ पञ्चकषायोदक १५ आम्र १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिलकल्कशालितण्डुलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्य २४ उष्णोदक २५ तीर्थोदक २६ अष्टोत्तरशतकुम्भा तदर्द्धं वा विंशतिर्व्वा एको वा २७। वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रयतोलकमितेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन द्रव्यमालोड्य कार्य्यं॥ अशक्तौ तु। वल्मीकमृत्तिका। गोमय। शुष्कगोमय। भस्मयुक्तपरिमितजल। गन्धयुक्तजलञ्च। इति देवप्रतिष्ठातत्त्व॥ * ॥ अथ राजाभिषेकद्रव्याणि। मृगचर्म्मास्तीर्णालङ्कृतस्वर्णभद्रासन १ गङ्गायमुनासङ्गमजल २ यावत्पुण्यनदीजल ३ पूर्व्वमुखनदीजल ४ पश्चान्मुखनदीजल ५ तिर्य्यङ्मुखनदीजल ६ सर्व्वसमुद्रजल ७ क्षीरिवृक्षप्रवालयुक्तपद्मोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाञ्चनपूर्णकुम्भाः ८ रुचकः ९ रोचना १० घृत ११ मधु १२ दुग्ध १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजल १६ मङ्गलद्रव्य १७ मणिदण्डश्वेतचामरव्यजन १८ माल्यभूषितश्वेतच्छत्र १९ श्वेतवृष २० श्वेताश्व २१ महागजवर २२ वराभरणभूषिताष्टकन्या २३ सर्व्ववादित्राणि २४ अलङ्कृतवन्दी २५। इति वाल्मीकिरामायणे अयोध्याकाण्ड॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः। पुरोहितो राज्ञ प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिनेऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्व्वदिने गणेशमातृकापूजन पुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्व्वाङ्ग कुर्य्यात्। राजा राज्ञी च नियम कृत्वा उपवास कुर्य्यात्। परदिने अमात्यसामन्तसहित पुरोहित कृतमङ्गलस्नानौ राज्ञीराजानौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डप मध्ये व्याघ्रचर्म्माच्छादितासने उपवेशयेत्। तत पूर्व्वोत्तरयोर्वा वेदीं कृत्वा तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं सस्थाप्य घृताक्ता पलाशाश्वत्थशमीसमिधो वैदिकैर्म्मन्त्रैर्जुहुयात्। तत औडुम्बरस्रुवेण वैदिकमन्त्रैर्घृताहुतीर्जुहुयात्। तत सर्व्वतोभद्रमण्डपे स्थापितस्वर्णरजतताम्रमृण्मयकलसस्थसर्व्वौषधिपल्लवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसवासितपुण्यनदीतोय सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भि सह गृहीत्वा तूर्य्यघोषैर्मङ्गलपाठै राजसूयवाजपेय महाभिषेकोक्तसूक्तमन्त्रै सस्त्रीक राजानं प्राङ्मुख मूर्द्ध्नि कन्याभि सहाभिषिञ्चेत्। ततोऽमात्यादय सर्व्वे अभिषिञ्चेयु। तत पुरोहितमन्त्रिसामन्तप्रकृतिपुरुषा अलङ्कृताभि कन्याभि सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञोर्ललाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्य्यादिद्रव्यैस्तिलक दद्यु। ततो राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीट दत्त्वा छत्रचामरादिराजचिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयु। ततो दुन्दुभिस्वस्तिपुण्याहचतुर्व्वेदघोषै स्वकुलक्रमागतनाम्ना अमुक त्व राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुमलाजाक्षतादि विकिरेयु। ततो वन्दिनो मागधाश्च स्तुति कुर्य्यु। ततो ब्राह्मणा आशिष कुर्य्यु। तत अमात्यादय राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्य्यु। इति महाभारतादय॥ * ॥

अभिषेणन, क्ली, (सेनया अभियानम्। सेना शब्दात् णिच्, ल्युट्। उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम्।) शत्रु प्रति सेनासहितगमन। सेनया सह करणभूतया वा विजिगीषो शत्रोरभिमुख्येन गमन। इत्यमरभरतौ॥ ("यत् सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्"। इत्यमरः।)

अभिष्टुत, त्रि, (अभि + स्तु + कर्म्मणि क्तः।) वर्णित। स्तुत। इत्यमर॥ ("अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूने"। इति भागवतपुराणे।)

अभिष्यन्द, पु, (अभि + स्यन्द + घञ्। "अनुविपर्य्यभिनिभ्य स्यन्दतेरप्राणिषु" इति षत्व।) अति वृद्धिः। आस्रावः।

"अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम्।
स्वर्गाभिष्यन्दवमन कृत्वेवोपनिवेशितम्"॥

इति कुमारसम्भवे।) चक्षूरोगविशेष। इति मेदिनी॥ तस्य निदान सम्प्राप्तिश्च। यथा,—

"उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च॥
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

छर्द्दिर्विघाताद्व्यसनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च
विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः" ॥
स च चतुर्व्विधः । यथा,—
"वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्व्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥
निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
सङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति" ॥
इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—
"द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिरे गते ते बहुधा हि नेत्रे ।
ताः म्रक्षणोत्सादनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति" ॥
म्रक्षणं सेचनं । उत्सादनं उद्वर्त्तनं ।
"मलोष्मसङ्घट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेन्मदाद्दृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि" ॥
मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टास्ताः शिरा नय-
नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥
"चक्षुष्याः शालयो मुद्गा यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।
पञ्चिमास विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥
पटोलकर्कोटककारवेल्ल-
फलानि सर्पिःपरिपाचितानि ।
तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं
दृष्टेर्हितं स्वादु तथापि तिक्तं ॥
कट्वम्लगुर्व्वीष्णतीक्ष्णोष्णमाषनिष्पावमैथुनं
मद्यवल्लूरपिण्याकमत्स्यशाकविरूढकं ।
विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥
सेक आश्चोतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्कैर्नेत्रमुपाचरेत्" ॥ * ॥
कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।
"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलिताक्षस्य मर्त्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥
स चापि स्नेहनो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्य्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षड्भिर्वाचां शतैः स्नेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लेखने कार्य्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्व्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः" ॥
छोटिका टुटकी इति लोके ।
"सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे" ।
स यथा,—
"एरण्डदलमूलत्वक्शृतमाजं पयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनं ॥
पथ्याक्षामलखस्खसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
कृत्वा पोटलिकां तामहिफेनोत्थद्रवेणाक्ता ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्व्वाभिष्यन्दसञ्चयः शीघ्रं ।
योगोऽयमृषिभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
मुक्ता माणितल छूटा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहं ।
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः" ॥ * ॥
अथाश्चोतनविधिः ।
"क्वाथक्षीरद्रवस्नेहबिन्दूनां यत्तु पातनं ।
द्व्यङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्चोतनञ्च तत् ॥
बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशबिन्दवः ॥
स्नेहने द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवैष निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूक्षं स्यात् क्रमादाश्चोतनं हितं ॥
आश्चोतनानां सर्व्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतोन्मिता ।
ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
आश्चोतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित्" ।
तद्यथा,—
"बिल्वादिपञ्चमूलेन रुहत्यैरण्डशिग्रुभिः ।
क्वाथ आश्चोतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ॥
त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्व्वाभिष्यन्दनाशनं" ॥ * ॥
अथ पिण्डीविधिः ।
"उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन सम्बद्धाभिष्यन्दव्रणनाशिनी ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरयं" ॥
सा यथा,—
"एरण्डपत्रमूलत्वग्भिर्निर्म्मिता वातनाशिनी ।
धात्री विरचिता पित्ते शिग्रुपत्रकृता कफे ॥
निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्महरी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
धार्य्या नेत्रेऽनिलश्लेष्मशोथकण्डूव्यथाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा" ॥
"पथ्याक्षामलखस्खसवल्कलकल्कोऽहिफेनजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी शमयति सकलानभिष्यन्दान्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अभिष्यन्दिरमणं, क्ली, (अभिष्यन्दः प्रधाननगर-
स्यातिरृद्धा तत्सन्निधाने स्थापनं स एव विद्यते
ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्म्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
र्य्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥
अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम्
+ तप् + णिच् + आधारे अच् ।) युद्धं । इति
हलायुधः ॥
("जन्य स्यादभिसन्तापः संमदो विग्रहस्तथा" ।
इति हलायुधः ।)
अभिसन्धानं, क्ली, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)
वञ्चनं । प्रतारणा । इति हेमचन्द्रः ॥
("पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्म्यमेव बभूव तत्" ॥
इति रघुवंशे ।)
अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम + धा +
भावे कि ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—
"पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां,
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" ॥
इति रुचिस्तवः ॥
("अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" ॥
इति कुमारसम्भवे ।)
अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पात्यते योद्धा यत्र, अभि
+ सम् + पत् + आधारे घञ् ।) युद्धं । इत्यमरः ॥
अभिसरः, पुं, (आभिमुख्येन सरति, अभि + सृ +
पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
("राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्" । इति हर्ष-
चरिते ।)
अभिसर्ज्जनं, क्ली, (अभि + सृज् + भावे ल्युट् ।)
दानं । वधः । इति धरणी ॥
अभिसारः, पुं, (अभि + सृ + आधारे घञ् ।) बलं ।
युद्धं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-
पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्य-
लङ्कारशास्त्रं ॥ ("रतिसुखसारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेशं" । इति गीतगोविन्दे । "एवं
कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने" । इति
साहित्यदर्पणे ।)
अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्द्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + सृ + ण्वुल्,
स्त्रियां टाप् ।) स्वीयादिषोडशनायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-
भूषणं । शङ्का । बुद्धिनैपुण्यं । कपटसाहसादिः ।
सा त्रिविधा । दिवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभि-
सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मञ्जरी ॥

("कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका"
इत्युक्तलक्षणया कान्तप्रार्थनया स्वयं सङ्केतस्थान-
गामिनी स्वस्थाने वा कान्तानयनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारेः ।
"अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" ॥)
अभिहार, पुं, (अभि + हृ + घञ् ।) चौर्य्यं। सम्मुखे
हरणं। तत्पर्य्यायः । अभिग्रहणं २ । इत्यमरः ॥
सन्नहनं । कवचधारणं । अभियोगः । अपचिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमणं । इति मेदिनी ॥ (साहसं ।
अपहरणं ।
"यस्याभिहारं कुर्य्याच्च स्वयमेव नराधिपः" ।
इति महाभारते ।)
अभिहित, त्रि, (अभि + धा + कर्म्मणि क्त ।)
उक्तं । कथितं । इत्यमरः ॥
("अर्थिनाभिहितोयोऽर्थं प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
सम्भोजिनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा दिशि" ॥
इति मनुः ।)
अभीक, पुं, (अभि + कन्, "अनुकाभिकाभीकः
कामयिता" इति पाणिनिसूत्रम् ।) कविः । इति
मेदिनी ॥ स्वामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पतिः ।
कामुकः । कामी ।
"ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाथ सः" ।
इति भट्टिकाव्ये ।
उत्सुकः । क्रूरः । निष्ठुरः । निर्भयः । निःशङ्कः ।
("अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ" ।
इति मेदिनी ।)
अभीक, त्रि, (अभि + कन् ।) कामुकः । क्रूरः ।
उत्सुकः । निर्भयः । इति शब्दरत्नावली ॥
अभीप्सित, त्रि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिष्टं, अभि + आप्
+ सन् कर्म्मणि क्त ।) वाञ्छितं । अभीष्टं ।
इत्यमरः ॥
("मेने मेनापि तत्सर्व्वं पत्युः कार्य्यमभीप्सितं" ।
इति कुमारसम्भवे ।)
अभीर, पुं, (अभीरयति गाः अभिमुखीकृत्य गोष्ठं
नयति, अभि + ईर + णिच् + अच् ।) आभीरः ।
गोपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अभीरु, पुं, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे क्रु ततो नञ्
समासः ।) भैरवः । यथा,—
"अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः" ।
इति वटुकभैरवस्तवः ॥ निर्भये त्रि ॥ (निर्भीकः ।
भयहीनः । निःशङ्कः । "स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरूनविकारिणः" । इति मनुः ।)
अभीरु, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्रु शीलार्थे, नञ्-
समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
अभीरुपत्री, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्रु शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असङ्कुचितपत्रत्वात्
तथात्वं, न भीरूणि पत्राणि यस्याः सा,
स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
अभीशु, पुं, (अभितः श्यति सूक्ष्मं तनूकरोति, अभि
+ शो + कु, पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) प्रग्रहः ।
वागडोर इति भाषा । ("स्थिरा वसन्तु नेयोरयो।
अस्मा स येषां सुसंस्कृता अभीशव" । इति ऋक् ।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरणं । इति हलायुधः ॥
अभीशु, स्त्री, (अभितः अश्नुते व्याप्नोति, अभि +
अश + कर्त्तरि उन्, पृषोदरादित्वात् अशोमो
दीर्घः ।) अङ्गुलिः । वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥
अभीषङ्ग, पुं, (अभि + सञ्ज घञ्, दीर्घः ।) आ-
क्रोशः । इत्यमरः ॥
अभीषु पुं, (अभि + इष् + उ ।) किरणः । इत्यमरः ॥
कामः । अनुरागः । इति शब्दरत्नावली ॥
अभीष्ट, त्रि, (अभि + इष् + कर्म्मणि क्त ।)
वाञ्छितं । तत्पर्य्यायः । अभीप्सितं २ हृद्यं ३
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६ । इत्यमरः ॥
("प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा" ।
इति हितोपदेशः ।
"अभीष्टायामभूदब्रह्मन् पितुरत्यन्तवल्लभः" ।
इति विष्णुपुराणं ।)
अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यथ द्विजा ।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्या कटुकामीष्टा देवाभीष्टा महाशया" ।
इति शब्दचन्द्रिका ।)
अभीक्ष्ण, क्ली, (क्षणमभिगतं, प्रादिसमासः पृषो-
दरादित्वात् दीर्घः अणोपश्च ।) भृशं । नित्यं ।
तद्युक्तक्रिययोऽस्त्रि । इति मेदिनी ॥ (पुनः पुनः ।
शश्वत् । अविरतं । निरन्तरं । "उदीर्णरागप्रति-
रोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमः" । इति
माघः ॥
"इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनोऽपि
न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीं" ।
इति भट्टिकाव्ये ।)
अभीक्ष्णं, अ, (अभि + क्ष्णु तेजने डमु, पृषोदरा-
दित्वात् दीर्घः "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इति
अव्ययं ।) पुनः पुनः । अनारतं । इत्यमरः ॥
अभुक्त, त्रि, (भुज् + भावे क्त अर्श आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज + कर्म्मणि क्त,
नञ्समासः ।) उपवासी । यथा,—
"अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्य्यति" ।
इति वैद्यकं ॥ अकृतभोजनं वस्तु ॥ (भुक्ता ब्राह्मणा
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम् । 'नाभुक्तं क्षीयते
कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि' । इति पुराणम् ।)
अभूमि, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः ।) स्थाना-
भावः । अनाधारः । आश्रयाभावः । यथा । "अभूद-
भूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियाम्" इति माघः ॥
"नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्" इति नैषधः ॥
अभेद, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः ।) भेदरहितः ।
अविशेषः । यथा,—"अभेदः शिवरामयोः" इति
पुराणं ॥ (तादात्म्यम् ।
"काकः कृष्णः पिकः कृष्णः कोभेदः पिककाकयोः ।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः" ॥
इति नीतिरत्ने । "भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्य्ययौ" । इति साहित्यदर्पणे ।)
अभेद्य, क्ली, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत्,
नञ्समासः ।) हीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अभेदनीयवस्तुनि त्रि । यथा,—
"अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यञ्च दंशनं" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥
अभोजन, क्ली, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
भोजनाभावः । उपवासः । यथा,—
"अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं ।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः" ।
इति वैद्यकं ॥ (अनशनं ।
"वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं" ॥
इति मलमासतत्त्वं ।)
अभ्यग्र, त्रि, (अभिमुखमग्रं यस्य तत् ।) समीपः ।
निकटः । इत्यमरः ॥
अभ्यङ्ग, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुत्वं ।) तैलमर्दनं ।
तत्पर्य्यायः । स्नेहनं २ । इति राजनिर्घण्टः ।
यथा,—
"तैलमल्पं यदङ्गेषु न च स्याद्वाऽङ्गतर्पणं ।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः ।
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्" ।
इत्यायुर्व्वेदः ॥ * ॥ अस्य गुणाः । मार्दवकारित्वं ।
कफवातनाशित्वं । धातुपुष्टिजनकत्वं । तत्त्वर्णबल-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः । निद्राचक्षुर्हितकारित्वं ।
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि
सम्बद्धे स्तः अतस्तच्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-
णीयः ॥ कफग्रस्तक्षतमेदवमनाजीर्णिभिर्नाभ्यङ्गः
करणीयः । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतं ।
स्रोतोभिस्तर्पयेद्वाङ्गं स चाभ्यङ्ग उदाहृतः" ।
तत्पर्य्यायः । अभ्यञ्जनं २ । इति शुद्धितत्त्वधृता-
युर्व्वेदः ॥ आभा इति भाषा ।
अभ्यङ्ग, पुं, (अभि + अञ्च + अच्, पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) तिलकल्कः । इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः ।
अभ्यञ्जन, क्ली, (अभि + अन्ज + कर्म्मणि ल्युट् ।)
तैलं । इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्द्दनम् ।
"भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
श्वभिभूतः स्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति" ।
इति मनुः ।)
अभ्यन्तर, क्ली, (अन्तरमभिगतं प्रादिसमासः ।)
मध्यं । तत्पर्य्यायः । अन्तरालं २ । इत्यमरः ।
अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)
अभ्यमित, त्रि, (अभि + अम् + क्त ।) रोगी ।
इत्यमरः ॥
अभ्यमित्रीण, पुं, (अमित्रस्याभिमुख्यं अव्ययीभाव
समासः, अलङ्गामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + ख
तस्य ईनः ।) अभ्यमित्र्यः । इत्यमरः ॥

("हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगयुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं तद्य सन्ततु" ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रीय, पु, (अमित्रस्य शत्रोराभिमुख्यं अव्ययीभाव, अभ्यमित्रमलङ्गामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + छ तस्य ईय ।) अभ्यमित्र्य । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्र्यः, पु, (अभ्यमित्र + पूर्ब्बवत् यत् ।) स्वसामर्थ्यवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्य्याय । अभ्यमित्रीय २ अभ्यमित्रीणः ३ । इत्यमरः ॥
("तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
मारीचोऽनुनयस्त्वासादभ्यमित्र्यीभवामि ते" ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्णं, त्रि, (अभि + अर्द्द + क्त, आविदूर्य्ये इडभाव णत्वञ्च ।) निकट । इत्यमर । (आसन्न । निकटवर्त्ती । "तीव्र स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने । तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः" । इति रत्नावली । "उद्यन्ता सैनिका न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिक्राम्यन्ताम्" । इति महावीरचरिते । समीप । सन्निधान । अन्तिक । "अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया" । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं,क्ली,(अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट् ।) शल्यादेरुत्पाटन । तत्पर्य्याय । निर्हार २ । इत्यमर ॥

अभ्यवस्कन्द, पु, (अभि + अव + स्कन्द + घञ् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमान प्रहार । तत्पर्य्याय । अभ्यासादन २ प्रपात ३ धाटी ४ । इति हेमचन्द्र ॥

अभ्यवस्कन्दन, क्ली, (अभि + अव + स्कन्द + भावे ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमान प्रहार । शत्रुसम्मुखगमन । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहार, पु, (अभि + अव + हृ + भावे घञ् ।) भक्षण । आहारः । इति हेमचन्द्र ॥

अभ्यवहृतं, त्रि, (अभि + अव + हृ + क्त ।) भुक्त । खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसन, क्ली, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यासकरण । पौनःपुन्येन करण चिन्तनञ्च । यथा,—
'स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" । इति मेदिनी ॥ (अभ्यास । पौन पुन्येनैकक्रियाकरण । पुन पुन आवर्त्तनम् ।
"विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" ।
इति रघु ।
"स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मय तप उच्यते" ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असु उपतापे हिंसायाञ्च, कण्ड्वादित्वात् यक् + भावे अ स्त्रियामाप् ।) असूया । गुणेषु दोषारोपण । यथा । "चैवस्य दान तामस" । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ ("अनिर्वृत भूतिषु गूढवैर सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम्" । इति भट्टिकाव्ये" । ईर्ष्या । विद्वेष । औद्धत्यादन्यगुणार्द्धनासहिष्णुता ।

"केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभि" ।
इति कुमारसम्भवे ॥
"प्रत्यादृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूय" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षित, क्ली, (अभि + आ + काङ्क्ष + भावे क्तः, इदित्वान्नम् ।) मिथ्याभियोग । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछादाओया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, क्ली, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।) मिथ्याभियोग । मिथ्याविवाद ।शतं मे धारयसीत्यादि मिथ्योद्भावन । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागत, पु, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्त ।) अतिथि । इति हेमचन्द्र ॥ "स च ज्ञातपूर्ब्ब गृहागत" इति श्रीधरस्वामी ॥
"बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागत ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्व्वत्राभ्यागतो गुरु" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागम, पु (अभि + आ + गम् + अप् ।) समीप । मारण । युद्ध । वैर । अभ्युत्थान । इति विश्व ॥ (घात । प्रहार । शत्रुता । विरोध । समीप । अन्तिक । सन्निधान ।
"अभ्यागमो विरोधाभिघाताभ्युद्गमनान्तिके" ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखागमन । उपस्थिति ।
"का त्व शुभे कस्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारण ते" ।
इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिक, त्रि, (अभ्यागारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृत, ठन् तस्य इक ।) कुटुम्बव्यापृत । पुत्रदारादिपोषणव्यग्र । इत्यमरः ॥

अभ्यादान, क्ली, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।) आरम्भः । इत्यमर ॥ प्रथमारम्भ । इति रायमुकुट ॥

अभ्यान्त, त्रि, (अभि + आ + अम + कर्त्तरि क्त इडभाव, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमर ॥

अभ्यामर्द, पु, (अभ्यामृद्यतेऽत्र, अभि + आ + मृद् + आधारे घञ् ।) सङ्ग्राम । इत्यमरः ॥

अभ्याश, त्रि, (आभिमुख्येनाश्यते व्याप्यतेऽनेन, अशू व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीप । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

अभ्यास, पु, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असुक्षेपे कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यसन । आवृत्ति । इति मेदिनी ॥ पराभ्यास । तत्पर्य्याय । खुरली २ योग्या ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ समीपे त्रि । इत्यमरः । चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे वाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने सर्व्वत समाहृत्य पुन पुन स्थापनमभ्यास ॥ यथा,—
"अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" ।
इति भगवद्गीताटीकाया नीलकण्ठ ॥

अभ्यासादन, क्ली, (अभि + आ + सद + णिच् + ल्युट् ।) नि शक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमान प्रहार । शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पु, (अभि + आ + हृ + भावे घञ् ।) अभिहार । चौर्य्य । इत्यमरटीका ॥ (अभिग्रहण । भोजनं । आहार ।)

अभ्युत्थान, क्ली, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।) गौरव । इति हेमचन्द्र ॥ आसनादेरुत्थानं । यथा,—
"यदा यदा च धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्त्तिः । यश । गौरवेणोत्थानादिना प्रत्युद्गमनं । "अलमलमभ्युत्थानेन, ननु सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवानेवास्माक पूज्य" । इति नागानन्दे ।
"नाभ्युत्थान क्रिया यत्र नालापा मधराक्षरा ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्ये न गम्यते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।
"नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजा प्रजा" ॥
इति रघुवंशे । सूर्य्योदय । उदयः । उद्भव ।)

अभ्युदय, पु, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्टलाभ । विवाहादि । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे श्राद्धतत्त्व ॥ सर्व्वतोभाविनोदय । अर्थाद्धनजनादिवृद्धिः । यथा,—
"राजन्नभ्युदयोऽस्तु वक्लनकवे हस्ते किमास्ते तव
स्लोक कस्य कवेरमुष्य क्षतिनस्तत् पश्यता पद्यते ।
किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशा द्राक्चामरान्दोलनादुद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझणत्कार क्षण वार्य्यता" ॥
इत्यस्य पूर्व्वार्द्धं वक्लनकविकर्णाटराजयोर्वाक्यं शेषार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नति । समृद्धिः ।
"विपदि धैर्य्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रम" । इति हितोपदेशे । पराक्रमः । वीर्य्य । प्रभाव । "यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा" । इति भागवतपुराणे ।)

अभ्युदित, त्रि, (अभि + उत् + इन् + क्त ।) यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति स । सूर्य्योदयकालशायी । इत्यमर ॥ उदयप्राप्त । यथा,—
"माघे मासि रटन्त्याप किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नमपि चाण्डाल क पतन्त पुनीमहे" ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (अभित सर्व्वत उदतिशयेन इत गत प्रातर्विहित कर्म्मास्मादिति व्युत्पत्त्या सूर्य्योदयकाले निद्रया अननुष्ठितवत्कालोचितक्रियाकलाप ।)

अभ्युपगत, त्रि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्वीकृत । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्र ॥
("प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।
जिता शकुनिना राज्य तत्र किं मम दुष्कृत" ॥
इति महाभारते । समीपागत । अन्तिकसमागत । अनुमित । निर्द्धारितः । सिद्धान्ततया निरूपित । सदृशीभूत । सन्निकृष्ट ।)

अभ्युपगमः, पु, (अभि + उप + गम् + भावे अप् ।) स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति मेदिनी ॥ (अङ्गीकार । प्रतिज्ञा । "प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगम" । इति रत्नावली । अनुमति । अनुमोदन ।

"सर्व्वदोयानभिष्वङ्गादाम्नायसमता गता ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणं पुण्यपापयोः" ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्ति, स्त्री, (अभि + उप + पद् + क्तिन् ।) अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्व्वका-भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । "तदर्ह-स्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्" । इति शाकुन्तले । रक्षा । परित्राणम् ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवामन्नप्रे तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्" ।
इति मनुः ।)

अभ्युपाय, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।) अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः । यथा । "तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इहाभ्युपायः" । इति काव्यप्रकाशः ॥ (कौशलम् ।
"अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्" ।
"निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम्" ।
"निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु" ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायन, क्ली, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपायनम् । उपढौकनद्रव्यम् । यथा,—
"तावानय मम गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः" ।
इति श्रीभागवते ॥

अभ्युपेत, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतः । उपगतः । यथा,—
"अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः" ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
"मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युष, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि + उष् + बाहुलकात् कर्म्मणि कः ।) अभ्यूषः । पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्यूष, पुं, (अभि + ऊष + बाहुलकात् कर्म्मणि कः ।) पाकावस्थागतकलायादि । अर्द्धपाकयवसर्षपादि । वह्निना ईषद्दग्धः घुट घुट शब्दवान् इति केचित् ॥ दरदग्धः इति श्रीधरः ॥ तत्पर्य्यायः । आपक्वः २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४ अभ्योषः ५ । इति भरतः ॥ * ॥ पोलिका । रोटी इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं । रोचकत्वं । बलकारित्वं । श्लेष्मवृद्धिजनकत्वं । पित्त-रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * ॥ अङ्गारकृतायास्तस्या गुणाः । अग्निदीपनत्वं । वायुवृद्धिकारित्वं । लघुत्वं । बलकारित्वञ्च ।
"सा स्नेहयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वः । यथा,—
"आपक्वमवपक्वं स्यादाभ्युषं पौलिपौलिके ।
अभ्यूषोऽभ्योष इत्येते ईषत्पक्वयवादिषु" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्योष, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ, अभि + ऊष + कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यूषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्र गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ओष्ठवर्गाधेतु-धीयमध । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।

अभ्र, क्ली, (अपोबिभर्त्ति इति अप + भृ + क ।) मेघः । आकाशः । स्वर्णं । अभ्रकधातुः । इति मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-लक्षणगुणाः ।
"पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतं ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृतां ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनाद्दलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्व्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णन्तु गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधं ।
मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयं ॥
अज्ञानाद्भक्षणात्तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
दर्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिं ॥
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति ॥
तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् ॥
सर्व्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदं" ॥ * ॥
मारिताभ्रगुणाः ।
"अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
प्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च ॥
"रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्व्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रं" ॥*॥
अशोधिताभ्रदोषाः ।
"पीडां विधत्ते विविधां नराणां
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं ह्यसिद्धं गुरुतापदं स्यात्" ॥ * ॥
अस्य शोधनविधिर्यथा ।
"कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्लजैर्द्रवैः ॥
भावयेदष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति" ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ॥
"कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषयित्वाथ मर्द्दयेत् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयं ।
म्रियते नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्व्वकर्म्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत् ।
घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्व्वयोगेषु योजयेत्" ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
"पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्द्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रलिह, पुं, (अभ्रं लेढि स्पृशति, अभ्र + लिह + कर्त्तरि खश्, मुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युच्चः ।
"अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्रक, क्ली, (अभ्र गतौ + ण्वुल्, तस्य अकः ।) स्वनामख्यातधातुः । अभ्र इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । गिरिजं २ अमलं ३ । इत्यमरः । गिरिजामलं ४ गौर्य्यामलं ५ । इति स्वामी । गिरिजाबीजं ६ गरध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः । शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १० अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ महत् १३ अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ बहुपत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरीजेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । रसायनत्वं । स्निग्धत्वं । बलवर्णाग्निवर्द्धकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं । बल्यत्वं । कुष्ठमेहत्रिदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तच्चतु-र्व्विधं यथा,—
"श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्व्विध्यं चातिभिन्नक्रियार्हं ।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमग्रा गुणाढ्यं" ॥
इति मदनविनोदः ॥
("अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः ।
अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनं" ॥
इति चक्रदत्तः ।)

अभ्रङ्कष, पुं, (अभ्रमाकाशं कषति गच्छति धातूना-मनेकार्थत्वात् अभ्र + कष् + खच् + मुम् ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभ्र-लिहः ।
"सर्व्वाङ्कषयशः शाखं रामकल्पतरुं कपिः ।
आदायाभ्रङ्कषं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं" ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाच, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । तस्य छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।) राहुग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् ।) राहुग्रहः । इति हारावली ॥

अभ्रपुष्प, क्ली, (अभ्रं मेघ एव पुष्पं जलरूपफलस्य निदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।) जलं । यथा,—
"अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं
सार्थिना विमुखता यदमाजि" । इति नैषधं ॥

अभ्रपुष्पः, पु, (अभ्रमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य सः।) वेतसवृक्षः। इत्यमरः॥

अभ्रम, त्रि, (न भ्रमः भ्रान्तिः, नञ्समासः।) (भ्रमाभावः।) भ्रमरहितः। अभ्रान्तः। नास्ति भ्रमो यस्येति बहुव्रीहिः॥

अभ्रमांसी, स्त्री, (अभ्रमिव जटायां मांसमस्याः सा गौरादीत्वात् ङीष्।) आकाशमांसीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (जटामांसी।)

अभ्रमातङ्गः, पु, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता मातङ्गः, शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च।) ऐरावतः। इन्द्रहस्ती। इत्यमरः॥ (स च समुद्रजातः पूर्व्वदिङ्नागः।)

अभ्रमाला, स्त्री, (अभ्राणां माला श्रेणी, षष्ठीतत्पुरुषः।) मेघश्रेणी। मेघसमूहः। इति हलायुधः॥ (घनघटा। कादम्बिनी।)

अभ्रमुः, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम+उण्, नञ्समासः, मान्तत्वात् वृद्ध्यभावः।) ऐरावतस्त्री। सा पूर्व्वदिग्हस्तिनी। इत्यमरः॥

अभ्रमुप्रियः, पु, (अभ्रमोः पूर्व्वदिक्हस्तिन्याः प्रियः।) ऐरावतहस्ती। इति हेमचन्द्रः॥ (अभ्रमातङ्गः।)

अभ्रमुवल्लभः, पु, (अभ्रमोः वल्लभः प्रियः।) ऐरावतहस्ती। इत्यमरः॥

अभ्ररोहं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

अभ्रवाटिकः, पु, (अभ्रस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा, समासान्तः कः, ह्रस्वः।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

अभ्रान्त, त्रि, (भ्रम्+कर्त्तरि क्त, नञ्समासः।) भ्रान्तिशून्यः। यथा।
"आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्"
इत्यत्र "यतोऽभ्रान्तबुद्धयः"। इति चरकटीकाकारः॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः। भ्रमशून्यः। स्थिरश्च।)

अभ्रिः, स्त्री, (अपो बिभर्त्ति, नौकामार्ज्जनार्थं धारयति, अप्+भृ+कर्त्तरि कि।) काष्ठकुद्दालः। नौकामार्ज्जनार्थकुद्दालाकृतिकाष्ठं। इत्यमरः॥ (तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः।
"अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः"। इति मनुः।)

अभ्रियः, त्रि, (अभ्रे भवः, अभ्र+घ तस्य इयः।) अभ्रोद्भववस्तु। तत्पर्य्यायः। मेघभवः २। इत्यमरः। (घनसम्भूतः। विद्युत्। मेघजलं। वज्रं। कुलिशं।)

अभ्री, स्त्री, (अभ्रति मलं गच्छति अभ्र+इन्, कृदिकारादिति पक्षे ङीष्।) काष्ठकुद्दालः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अभ्रेषः, पु, (भ्रेष् चलने+घञ्, नञ्समासः।) उचितः। न्यायः। इत्यमरः॥

अभ्रोत्थं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति, अभ्र+उत्+स्था+क।) वज्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम क रोगे। क आमयति व्याधिर्लोकं। इति दुर्गादासः॥

अम गतौ। भजने। शब्दे। अमति। इति दुर्गादासः॥

अम्, व्य, (अम्+क्विप्, स्वरादित्वादव्ययत्वमस्य।) शीघ्रता। अल्पं। इति व्याडिः॥

अम, त्रि, (अम्+भावे घञ्, मान्तत्वान्न वृद्धिः, आमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्शआद्यच्, प्रायेण अपक्वफलभक्षणेन रोगोत्पत्तेरस्य तथात्वं।) अपक्वफलादि। इति शब्दरत्नावली॥ रोगे पु। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥

अमङ्गलं, क्ली, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्।) अशुभसूचकं। तद्यथा,—
"सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाण्डैरसङ्ख्यकैः।
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि॥
ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः।
मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरां॥
कृष्णवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि।
मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टिनीं॥
पतिपुत्त्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनं॥
कुचैलमतिरूक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनं।
अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा॥
चिता दग्धशवं भस्म निर्व्वाणाङ्गारमेव च।
सर्पच्छत्रनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषं॥
श्राद्धपात्रञ्च पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा।
देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनं॥
शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं।
कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणं॥
शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च।
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणं॥
दक्षिणे च शृगालञ्च कुर्व्वन्तं भैरवं रवं।
कपर्द्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलं॥
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनं।
अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणं॥
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनं।
पुंश्चलीपतिपुत्त्रञ्च पुंश्चल्योदनभोजिनं॥
देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणं।
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं॥
पितृमातृविरक्ताञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनं।
सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनं॥
विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं च्युतं विश्वासघातकं।
गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकं॥
जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्द्दयं।
व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकं॥
गलितव्याधिगात्रञ्च काणं वधिरमेव च।
पुक्कसं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा॥
छिन्नं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्द्दभं तथा।
मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कश्चिन्नृकपालिनं॥
झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च वृक्षपातनं।
वृकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च मल्लुकं॥
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा।
अग्रदानिब्राह्मणञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनं॥
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुषमेव च।
कुवार्त्तां मृतवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणं॥
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि।
मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरं॥
वामाङ्गस्पन्दनं देहजाड्यं राज्ञो बभूव ह।
तथापि राजा निःशङ्को दर्शं दर्शममङ्गलं"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः॥

अमङ्गलः, पु, (नास्ति मङ्गलं यस्य) एरण्डवृक्षः॥ इति शब्दचन्द्रिका॥

अमङ्गल, त्रि, (न मङ्गलं, नञ्समासः।) मङ्गलशून्यः। अकुशलः। यथा। "अमङ्गलं रूपमिदं दधत् कथं"। इति विदग्धमोदतरङ्गिणी॥ मङ्गलाभावे क्ली। यथा। "अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं"। इति कुमारसम्भवः॥

अमङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल+यत् ततो नञ्समासः।) अमङ्गलजनकः। यथा,—
"अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं"।
इति पुष्पदन्तः॥ (अशुभकरः। अशिवसूचकः।
"देवि! मैवममङ्गल्यवादिनी भव"। इति नागानन्दः।)

अमण्ड, पु, (नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टः भूषा वा यस्य सः।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः॥ (मण्डहीनभक्तादि। भूषणहीनश्च।)

अमत, पु, (अम् रोगे+अतच्, अथवा मन्+भावे क्त, नास्ति मतमभिप्रायो यत्र सः। अथवा मन्+कर्म्मणि क्त, नञ्समासः।) रोगः। मृत्युः। कालः। इत्युणादिकोषः॥

अमति, पु, (अम्+अति।) कालः। चन्द्रः। इति मेदिनी॥ दुष्टे त्रि। इति शब्दरत्नावली॥
"अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च"।
इति शब्दरत्नावली। अबुद्धिः। अज्ञानं। अनभिसन्धिः।
"भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहं।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च"॥
इति मनुः।)

अमत्रं, क्ली, (अमति भुङ्क्तेऽन्नमत्र, अम् भोजने आधारे अत्रन्।) पात्रं। अस्य भाषा अमित्ति। इत्यमरः॥ (भाजनं। स्थालं। भोजनपात्रं।)

अमत्सर, पु, अन्यशुभद्वेषाभावः। अत्र नञ्समासः॥ मात्सर्य्यरहिते त्रि। अत्र बहुव्रीहिसमासः॥

अमनि, स्त्री, (अमति यात्यत्र, अम+आधारे अनि।) वर्त्म। पन्थाः। इत्युणादिकोषः॥

अमन्द, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः।) वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मन्दभिन्ने त्रि। यथा।
"पृष्ठभ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयनान्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः।" इति श्रीभागवतं॥ (भीषणः। घोरः। अतिगभीरः।
"आगुञ्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरम्
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्"।
इति उत्तरचरिते। प्रचुरः। बहुलः। अनल्पः।

"क्वणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्द्दिनद्विरदवारिदैरावृतः" ॥
इति उत्तरचरिते । "आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं" । इति काव्यप्रकाशः । अजस्रः । कुशलः । उद्योगी ।)

अममः, पुं, (नास्ति ममेत्यभिमानो गृहादिषु यस्य ।) भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताशून्ये त्रि । (संसारमायारहितः । विषयासक्तिशून्यः ।
"अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः" ॥
इति मनुः ।)

अमर, पुं, (मृ + कर्त्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः । इत्यमरः ॥
("विबभौ देवशङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः" ।
इति महाभारते ।
"फलं कर्म्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना" ।
इति शान्तिशतके ।)
कुलिशवृक्षः । अस्थिसंहारवृक्षः ॥ इति मेदिनी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्युरहिते त्रि । यथा,—
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्" ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशाब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकार विक्रमादित्यराजसभीयनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च । यथा,—
"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ॥
इति नवरत्नम् ॥ स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥

अमरज, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् + ड ।) दुर्खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालस्कन्धः । मलतरुः ।)

अमरदारु, पुं, (अमराणां दारु, षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवदारुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरद्विज, पुं, (अमरपूजको द्विजः शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पक, पुं, (अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य समासान्तः कः ।) काशतृणम् । इति रत्नमाला ॥ केशः । इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्णं पुष्पं यस्या सा जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, स्वार्थे कन् ।) अधःपुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अमररत्न, क्ली, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्लरी, स्त्री, (अमरा छेदनेऽपि न म्रियमाणा वल्लरी वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैद्यकं ॥

अमरा, स्त्री, (न म्रियते मृ + कर्त्तरि अच्, नञ्समासः ।) दूर्व्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । स्थूणा । जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवारुणीवृक्षः ॥ वटीवृक्षः । महानीलीवृक्षः । गृहकन्या । घृतकुमारी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रि, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्व्वतः, देवालयत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्याः, अमर + मतुप् मस्य वः दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥ अमराः सन्ति अस्यामिति मोऽन्भूमादिति वतुः नाम्न्यर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पूषभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥ महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्म्मोवाच ।
"रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीशितुः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा" ॥
गणावूचतुः ।
"शिवशर्म्मन् महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षपुरी त्वियं ॥
तपोबलेन महता निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ।
दिवापि कौमुदी यस्यां सौधश्रेणीश्रियं श्रयेत् ॥
यदा कलानिधिः क्वापि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् ।
तदा सप्रेयसीं ज्योत्स्ना सौधेष्वेषु निगूहयेत् ॥
यदर्कभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशङ्किता ।
मुग्धानाशु विशेषिचत्रमपि स्वा चित्रशालिका ॥
हर्म्म्येषु नीलमणिभिर्न्निर्म्मितेष्वत्र निर्भयं ।
रजनीलिमानमाधाय तमोऽत्र स्वपि तिष्ठति ॥
चन्द्रकान्तशिलाजालस्रुतमत्रामलं जलं ।
तत्र चादाय कलसैर्न्नेच्छन्त्यन्यजलं जनाः ॥
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः ।
चेलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत् ॥
गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।
यतो जानाति सर्व्वेषां चिन्तां चिन्तामणिर्न्नृणां ॥
सूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्म्मविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्व्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥
कीर्त्तिरुच्चैःश्रवा यस्य सर्व्वतो वाजिराजिषु ।
रत्नमुच्चैःश्रवाश्चात्र हयानां मौलमाणिकं ॥
ऐरावतो दन्तिराजश्चतुर्द्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोज्ज्वलः ॥
तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं सोर्व्वशी त्विह ।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां ॥
त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता ।
प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह ॥
स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यन्नविशिष्येत किञ्चन ।
यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्य्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥
अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।
किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥
अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यमलावती ।
गन्धवत्यलकैशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥
अयमेव सहस्राक्षः स्वयमेव दिवस्पतिः ।
शतमन्युरयन्देवो नामान्येतानि नामतः ॥
सप्तापि लोकपाला ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भिरीड्यते ॥
एतत्स्थैर्य्येण सर्व्वेषां लोकानां स्थैर्य्यमिष्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसंयमाः ।
गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि महेन्द्रपदलिप्सवः ॥
सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः ।
शतवन्तो महायत्नः शक्रैश्वर्य्यं जिघृक्षवः ॥
निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजां ॥
असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्त्यपि ते द्विजाः ॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोड़श ।
ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥
अक्लीववादिनो धीराः सङ्ग्रामेष्वपराङ्मुखाः ।
विक्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजूका वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः ॥
एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्च्चिष्मतीं वीक्ष्य वीतिहोत्रपुरीं शुभां" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्त्य, पुं, (न मर्त्त्यः, इति नञ्समासः ।) देवः, इत्यमरः ॥ (मरणधर्म्मरहितः । अक्षयः । अविनश्वरः ।)

अमर्त्यभुवन, क्ली, (अमर्त्त्यानां देवानां भुवनं वासस्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्ष, पुं, (मृष + भावे घञ्, नञ्समासः । नास्ति मर्षः क्षोभो यस्य, त्रि, क्षोभशून्यः ।) क्रोधः । इत्यमरः ॥
("कच्चित्पितृवधामर्षात् पुनर्नोत्सादयिष्यति" ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह घाते असहिष्णुश्च ।
"यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः" ॥
इति भगवद्गीता ।)

अमर्षण, त्रि, (मृष् + बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट् नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः । कोपनस्वभावः । अतिसङ्क्रुद्धः । प्रकोपितः ।
"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः" ।
इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः । परकृतापमानादेरसहनशीलः ।
"गत्वा कुरून् वासुदेवेन सार्द्धं
अमर्षणा घर्षयत सुतं मे" । इति महाभारते ।
"अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः" । इति रघुवंशे ।)

अमल, क्ली, (नास्ति मलं यस्य तत् ।) अभ्रधातुः । निर्म्मले त्रि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्याः सा, अथवा अम् + कलच् स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥ सातलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ नाभिनालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमस, पु, (अम गतिरोगादौ असच्।) काल। निर्बोध। रोग। इत्युणादिकोषः॥ ("अमसो वालिशे काले रोगभेदे पुमानयं"। इति अमरः।)

अमा, अव्य, (न मा + का स्वरादित्वादव्यय।) सहार्थं। निकट। इत्यमर॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेष परिच्छिनत्ति, मा + क, नञ्समास।) अमावस्या। इति त्रिकाण्डशेष॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला। तथा च स्कान्दपुराणीयप्रभासखण्डे।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला।
संस्थिता परमा माया देहिना देहधारिणी"॥

अस्यार्थ। चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या स्रक्सूत्रवत् सर्व्वानुस्यूता अमा नाम्नी महाकला प्रोक्ता। इति रघुनन्दनः॥ (सह। सार्द्ध। समीपं। निकट। अन्तिकं।)

अमास, त्रि, (नास्ति मास यस्य स।) दुर्ब्बल। इत्यमरः॥ अल्पमासयुक्तः। मासरहितश्च॥ (कृश। क्षीणकाय। निरामिषभक्ष्यवस्तु।)

अमात्य, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप्।) मन्त्री। इत्यमरः॥ तत्परीक्षा। यथा,—

"शान्तो विनीत कुशल सत्कुलीन शुभान्वित।
शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजामिह"॥ इति युक्तिकल्पतरु॥

("भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सतत भृत।
मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्"॥
इति महाभारते।)

अमानन, क्ली, (मन् + णिच् + भावे ल्युट्, नञ्समास।) अनादर। न्यक्कार। इति शब्दरत्नावली॥

("अतुष्टिदान कृतपूर्व्वनाशन-
ममानन दुश्चरितानुकीर्त्तन।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृति-
र्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणा"॥
इति हितोपदेशे।)

अमानस्य, क्ली, (मानसाय मनसे हित मानस + यत्, नञ्समास।) दुःख। पीडा। व्यथा। तद्युक्ते त्रि। इत्यमर॥ आमनस्य आमानस्यमपि पाठ॥

अमान्य, त्रि, (मन् + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समास।) अमाननीय। अनादृत्य। मान्यशब्दस्य नञा समास॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्य्येण मासो यस्या, गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्व।) अमावस्या। इत्यमरटीकाया रमानाथ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्य्येण मासो यस्या, गौरादित्वात् ङीष्।) अमावस्या। इत्यमरटीकायां रमानाथ॥

अमायिक, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक।) मायारहित। माया विद्यते यस्य स मायिक ततो नञा समास॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौं यस्या, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात् ङीष्।) अमावास्या। इति शब्दरत्नावली॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौं यस्या, अमा + वस + आधारे ण्यत् स्त्रियां टाप्।) कृष्णपक्षान्ततिथिः। सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्चदशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षित कालो वा। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्य पर सन्निकर्ष सामावस्या। इति गोभिल॥ परः सन्निकर्षश्च उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन एकराश्यवच्छेदेन सहावस्थानरूपः। इति रघुनन्दनः॥ तत्पर्य्याय। अमावास्या २। दर्श ३। सूर्य्येन्दुसङ्गम ४। इत्यमर॥ पञ्चदशी ५। इति स्मृति॥ अमावसी ६। अमावासी ७। इति शब्दरत्नावली॥ अमामसी ८। अमामासी ९। इत्यमरटीकाया रमानाथ॥ सा दृष्टेन्दुकला सिनीवाली १०। नष्टेन्दुकला च कुहू ११। इत्यमर॥ तद्यवस्थादि यथा। अथामावस्या। सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात्। वराहपुराणे चाण्डालशपथे।

"षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्द्दशी।
अस्नातानां गति यास्ये यद्यह नागमे पुन"॥

अतोऽत्र स्नानमावश्यकं। अतोऽत्र जीवत्पितृकेणापि स्नातव्यम्।

"अमास्नान गयाश्राद्ध दक्षिणामुखभोजन।
न जीवत्पितृक कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्"॥

इति वचन रागप्राप्तस्नाननिषेधकं।

"भोगाय क्रियते यत्तु स्नान यादृच्छिक नरै।
तन्निषिद्ध दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु"॥

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च॥ * ॥ पैठिनसि। "न पर्व्वसु तैल क्षौरं मांसमभ्युपेयात् नामावास्याया हरितमपि छिन्द्यात्"। इति॥ * ॥

"पुष्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ।
अमायाञ्च नदीस्नान पुनात्यासप्तमं कुल"॥

अत्र दहत्याजन्मदुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठ॥ * ॥ व्यास।

"अमावास्या भवेद्वारे यदि भूमिसुतस्य च।
गोसहस्रफल दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी"॥
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत्।
गोसहस्रफल दद्यात् स्नान यन्मौनिना कृतम्"॥

सिनीवाली चतुर्द्दशीयुक्तामावास्या व्यक्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिष्टविधौ न युग्मादर निरवकाशत्वेन सशयायोगात्। एतच्च मौनमरुणोदयकालमारभ्य स्नानपर्य्यन्त। न तु स्नानकालमात्रे। तत्र,

"उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौन समाचरेत्"॥

इति स्कान्देन तस्य सामान्यत प्राप्तत्वात्। उच्चारे पुरीषोत्सर्गे॥ * ॥ स्मृति।

"करतोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहू।
अरुणोदयवेलाया सूर्य्यग्रहशतै समा"॥

स्नानमन्त्र।

"करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठे सुविश्रुते।
पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पाप हर करोद्भवे"॥

पौण्ड्रान् देशविशेषान्॥ * ॥ मरीचिः।

"मासे नभस्यमावास्या तस्या दर्भचयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुन"॥

अत्र।

"दर्भा कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नय।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुन पुन"॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ श्रावणामावास्याया उपादानं।

"वार्षिकांश्चतुरो मासान्नाहरेत् कुशमृत्तिका।
आददीत तदभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं"॥

इति संवत्सरप्रदीपधृतशिवरहस्यीयस्यापवादकमिति॥ विद्याकरधृतं।

"सद्ग्रहाद्वत्सर यावत् शुद्धि स्यादिशवर्हिषा।
ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्म्मणि"॥ * ॥

संवत्सरप्रदीपे।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप।
कृत्वा श्राद्ध विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डक"॥

तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशीशब्दे द्रष्टव्यौ॥ * ॥ अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह कौथुमि।

"संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदश।
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्ध न कुर्य्यादिन्दुसंक्षये"॥

सम्वत्सरप्रदीपे।

"एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदि दर्शद्वयं भवेत्।
दर्शश्राद्ध तदादौ स्यान्न परत्र मलिम्लुचे"॥

यत्तु।

"जातकर्म्मणि यत् श्राद्ध दर्शश्राद्ध तथैव च।
मलमासेऽपि तत्कार्य्यं व्यासस्य वचन यथा"॥

इति व्यासवचन तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं॥ * ॥ अमावास्याश्राद्धकालमाह छन्दोगपरिशिष्टं।

"पिण्डान्वाहार्य्यक श्राद्ध क्षीणे राजनि शस्यते।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपत"॥

पिण्डाना पितॄणा अन्वाहार्य्य श्राद्ध मासैकतृप्तिजनक यत्तत्तथा। तथा च मनु।

"पिण्डाना मासिक श्राद्धमन्वाहार्य्य विदुर्बुधा"।

राजनि चन्द्रे। शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि अमावास्याश्राद्ध सूचित। एतादृग्व्युत्पत्ते साग्निनिरग्निसाधारणत्वात् वक्ष्यमाणकात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तमितावर्द्धमानाभेद साधारण॥ * ॥ यत्तु,—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।
पिण्डान्वाहार्य्यक श्राद्ध कुर्य्यान्मासानुमासिक"॥

इति मनुवचन तत्साग्नि पिण्डपितृयज्ञ निर्व्वर्त्त्य मासानुमासिक प्रतिमासिक श्राद्ध कुर्व्वीतेतिक्रमविधायक। अत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्व। तथा च।

"लक्षणवीप्सेत्थम्भूतेष्वभिभागे परिप्रती।
अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते"॥

चन्द्रक्षयेऽमावास्याया न तु कात्यायनोक्तक्षये

तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव श्राद्धविवेकः । अतएव तत्रैवामावास्यातिरिक्त-कृष्णपक्षविहितपार्व्वणश्राद्धे यथासमिति वच-नात् व्यवस्थेयुक्ता । तत्र सामिककर्त्तृकत्वाविशेषिता-मावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्य-वस्था सामिनिरग्निसाधारणीत्यवगम्यते । एवञ्चा-मावास्यायां मृताहनिमित्तक औरसक्षेत्रजपुत्त्र-कर्त्तृकपार्व्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु यथासमित्यनेन । एतद्विस्तृत मलमासतत्त्वे ॥ * ॥ यत्तु दशममुहूर्त्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि श्राद्धे तस्य त्याग । पिण्डपितृयज्ञार्थ एवेति वासरतृतीयांशाभिधान सामिपरमेवेति परि-शिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्त । पूर्व्वाह्णो वै देवाना मध्य दिन मनुष्याणा अपराह्णः पितृणा इति श्रुत्या तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्म्माङ्गत्वेन बोधनादेव श्राद्धे परित्याग । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृती-यांश इत्युक्त । वासरस्य तृतीयांशे त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्त्त आपद्यपि वर्ज्जनीय इत्यर्थः । तेन ।

"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परः ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्ध तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु" ॥

इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्त्तत्रये आपदि मुहूर्त्त-द्वयमभ्यनुज्ञात अतिशब्दस्वरसात् । "त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्शा च वह्नृचैः" । इति हारीत-वचनाच्च । तेन पूर्व्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रलाभे पर-दिने वासरस्य तृतीयांशालाभे पूर्व्वदिने एव श्राद्ध। एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-वेलामात्र निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्त । सर्व्वकर्म्मसु स्नानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः । इति श्राद्धविवेकः ॥ तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्का-रणा । अतएव पराशरः ।

"दिवाकरकरैः पूत दिवास्नान प्रशस्यते ।
अप्रशस्त निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्" ॥

इति ॥ * ॥ दर्शद्वैधे कुत्र श्राद्धमित्याह छन्दोग-परिशिष्टे कात्यायन ।

"यदा चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते" ॥

चतुर्दशीयाम चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-द्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्द्देशो-ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमावास्याचतुर्द्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थ प्रहर कृत्स्नं किञ्चिन्न्यून वा अनुपूरयेत् अत्रानुपूरये-दित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादोनदण्डद्वया-न्यूनप्रथममुहूर्त्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते । एतेन प्रहरत्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरीयतृतीयांश सम्बन्धिपञ्चधाविभक्तापराह्णमुहूर्त्तयोर्मुहूर्त्तान्यून-दर्शलाभे द्वैध न त्वेकदिनमात्रे तल्लाभे । तत्र पूर्व्वाह्णेन वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वैधा-मुदयात् । अतो यद्दिने वासरतृतीयांशे तादृश-दर्शलाभस्तत्रैव श्राद्ध । मुहूर्त्तोनतिथेस्तु कर्म्मा-नर्हत्वान्न द्वैधावसरः । तथा च भविष्ये ।

"प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराह्णिकी" ॥

इति । अत्र च प्रागुक्तजावालिवचनोक्ता मुहूर्त्ता-त्मिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-त्मिका वक्ष्यमाणरौहिणादिग्रहणे तथा दृष्ट-त्वाच्च । ततश्च पूर्व्वोक्तद्वैधे तद्दिवसीयचतुर्द्दश्य-पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-लव्यापिनी न तु पूर्व्वापरदिवसीययावच्चतुर्दश्य-पेक्षया अनुपस्थिते । एव व्यस्मिवावर्द्धमानयो-रपि । तदैव पूर्व्वदर्श एव श्राद्ध । स्वोक्तचन्द्र-क्षयानुरोधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतु-र्दशधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णीयकिञ्चि-न्न्यूनमुहूर्त्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-रोधात् पूर्व्वदिने श्राद्ध न तु मुख्यापराह्णीय-मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश-ष्टमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्य्यन्त-मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव श्रवणात्तिथिद्वैधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तरव्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्व्वापरदिने वासरतृतीयांशीयमु-ख्यापराह्णे मुहूर्त्तोनदर्शलाभस्तत्रापि पूर्व्वदिन एव श्राद्ध वासरतृतीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्व्वदिने त्रि-मुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने तृतीयांश-मुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् श्राद्धम् । अन्यथा,—

"यदा चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूरयेत्" ।

इति विशेषाभिधान व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥

अथ "यत्र पूर्व्वाह्णे श्राद्ध तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्व्वीत" इति गोभिल-विरोध । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायां सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव ।

"यदुक्त यदहस्त्वेव दर्शन नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेय क्षीणे राजनि चेत्यपि" ॥

"यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्व्वीत" इति यद्गोभिलसूत्र तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्र कुहूपर तच्च वर्द्धमानापक्षे नियत । क्षीणास्तमितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च "यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्व्वीत" इति श्रुतिरेतत्समानार्थक श्रुत्यन्तर वा तदपि वर्द्ध-मानादिपर न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तायुक्ता ।

"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि" ।

इति विरोधात् । क्षीणे इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायकम् । अथैव दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्गोभिलस्य सूत्रा-न्तर तदर्थम् । "यदहस्त्वेव" इत्यादि द्वितीय-सूत्रप्राप्ततिथे सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते रित्यत आह स एव ।

"यश्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्या प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्व्वपेत्" ॥

दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्त तच्चतुर्दश्या श्राद्धाय पूर्व्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सप्तम मावास्याविषय । इद पुनरित्यमतचतुर्दशीविष यमिति श्राद्धविवेक । तत् किममावास्यावच्चतु र्दशीत्यनाह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथि प्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र पूर्व्वदिने दिवा सार्द्धमुहूर्त्तमात्रे अमावास्या पर दिने च सार्द्धदशममुहूर्त्तमात्रे तत्र चोभयदिने श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त चतुर्दश्यन्ते निर्व्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये सामिनिरग्न्योर्व्विशेषमाह कालमाधवीये शा लाकि ।

"अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" ॥

आदिशब्दादनुपनीतशूद्रयोर्ग्रहण ॥ * ॥ क्षयमाह कात्यायन ।

"अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः" ॥

चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमा क्षीण चतुर्थभागैक कलावशिष्टो भवति । "अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवति ष्ठते" इत्यादिस्वरसात् । अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्ताया तेन अमावास्यायाः सप्तमे यामे क्षयश्चन्द्रस्य इत्यव गम्यते । "ततस्त्वन्त्यकलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति" श्राद्धविवेक । उत्पत्तिरायक्षणसम्बन्ध । तेन विनाशस्यानन्त त्वेऽपि नातिव्याप्ति ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह स एव ।

"आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्या ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः" ॥

आभ्यामिति ल्यब्लोपे पञ्चमी इमे प्राप्येत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्व्विदः । अत्र पौर्णमास्या न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीज ब्रह्मपुराणीयतिथिकृत्य । तथा च श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणं ।

"पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्व्वदा" ।

अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्यां चित् तिथौ श्राद्धविधानादमावास्यापि लभ्यत इति ॥ * ॥ को विशेषस्तत्राह स एव ।

"अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-
मेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति" ॥

अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागोनकला वशिष्ट चतुर्थभागोना या कला तयावशिष्ट कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते। अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव अमावास्यान्तयाम एव अस्य क्षयमेति। अन्य-

चामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः। तेन मार्ग-शीर्षज्यैष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा चतुर्द्दशीयाममिति वचनात् पूर्व्वदिने एव श्राद्ध प्राप्नोति तथापि तद्वचन चन्द्रक्षयानुरोधमूल-मिति। तत्क्षयानुरोधात् क्षीणायामपि पर-त्रापराह्णलाभे श्राद्ध अन्यथैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात्॥ * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव। यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य यथ्यस्तस्मिंस्तृतीयया परि-दृश्यो नोपजायेत। यथो मास। तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोनकलया परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयेति। तेन मल-मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्द्दश्यस्तया-मादि दर्शसप्तमयामपर्य्यन्त क्षय इति। मलमास-युताब्दस्तु एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-स्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति ॥ * ॥ चन्द्रक्षयानुबद्ध क्षीणापद्मुपस्पृशति स एव।

"एव चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्"।

एवं चार गतिविशेष॥ * ॥ स्तम्भिताया व्यव-स्थामाह स एव।

"सम्मिश्रा या चतुर्द्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित्।
खर्व्विता ता विदु' केचिदुपेध्वमिति चापरे"॥

क्षीणाया पूर्व्वमुक्तत्वात् (वर्द्धमानायास्व वक्ष्य-माणत्वात् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्व। खर्व्विता नीचा पितृलोकप्रापणानर्हा केचित् यजुर्व्वेदिन। अपरे ऋग्वेदिन तामेव उपेध्वमुपगच्छत श्राद्धा-येति शेष। उपेध्वमित्यत्र गताध्वामितिपाठे गत प्राप्त पितृलोकप्रापणाय अध्वा अनयेति गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः। "तस्माच्छन्दोगा उभया-नुरोधादिच्छात उभयादर कुर्व्वन्ति" इति का-त्यायनस्वरस' ॥ * ॥ व्यवस्थामाह लघुहारीत।

"त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्शा च बह्वृचैः।
कुहूरध्वर्युभि कार्य्या यथेष्ट सामगैरिति"॥

अत्र त्रिमुहूर्त्तत्वमुपादानात् स्तम्भितायां पूर्व्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि बह्वृचाना श्राद्ध। न तु मुख्यापराह्णलाभादपि परदिने। सामगाना तत्रा-प्यनियम। एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्णा-लाभेऽपीय व्यवस्थेति श्राद्धविवेक॥ मुख्या-पराह्णस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात्॥ ॥ * ॥ वर्द्धमानाया व्यवस्थामाह कात्यायनः।

"वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्"॥

यामांस्त्रीनिति पूर्व्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्द्दश्य-पेक्षया। अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन श्राद्ध-विधानात् कथममावास्याश्राद्धे पर्य्युदस्तरात्र्यादी-तरकालपरिग्रहः। सत्य। तिथिद्वैधे क्षीणादि-भेदेन खण्डविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशा-पेक्षा अन्यथोभयदिने वासरतृतीयांशप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्तेः। प्रागुक्तनिरमादेः कुहूर्म्मते-त्यस्य निर्व्विषयतापत्तेश्च अतः पर्य्युदस्तेतरकाल-स्यापि परिग्रह। यदा तु पूर्व्वापरखण्डयोरन्य-तरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव साया-ह्नमुहूर्त्तद्वयपर्य्युदस्तेतरकालकुतपादिमुहूर्त्तपञ्चक-रौहिणादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांशीयापरा-ह्णमुहूर्त्तद्वयकालाः। यथाक्रममायत्सामान्यप्रशस्त-प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेया। एवमखण्डति-थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्व्वोक्तत्वात्।

"सायाह्ने त्रिमुहूर्त्ते स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्"।

इति मत्स्यपुराणात्।

"रात्रौ श्राद्ध न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते"॥

इति मनुवचनाभ्या।

"ऊर्द्ध मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते"॥

इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थ। तत्रैव।

"अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं"॥

इत्युक्त। "पूर्व्वाह्णो वै देवाना मध्य दिनं मनुष्याणा अपराह्णः पितृणा" इति श्रुति। वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायनवचनं।

"सायाह्ने त्रिमुहूर्त्ते स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्"

इत्येषामेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांशीयापराह्ण-मुहूर्त्तद्वयस्य लाभः। इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वासो यत्र, गौरादित्वात् ङीष्।) अमावस्या। इति शब्दरत्नावली॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र तिथौ सा, अमा+वस+आधारे ण्यत्, स्त्रियां टाप्। णित्वात् वृद्धि।) अमावसीतिथि। इत्यमर॥

अमित्र, पु, (अम रोगे इत्रच्।) शत्रु। इत्यमर॥ (रिपु। विपक्ष। शत्रुपक्षीय। प्रतिकूल।

"मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि मन्मथा"॥

इति रामायणे।)

अमिथ, क्ली, (अम् रोगे कर्म्मणि इथन्) लौकिक-सुख। इत्युणादिकोष॥ कलाभाव'॥ (न मिथ-च्छलं नञ्समास, छलनाभाव। नास्ति मिथच्छल यस्य तत्, कपटशून्य।)

अमी, [न्] त्रि, (अम् रोगे+भावे घञ्, मान्त-त्वात् वृद्ध्यभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन्।) रोगी। यथा। अम्यर्यं। इति वोपदेव॥

अमीव, क्ली, (अम+वन्, ईडागम।) पापं। दुःख। यथा,—

"त त्वाह भवभीताना प्रपन्नाना भयापहं।
आपृच्छे शापनिर्म्मुक्त पादस्पर्शादमीवहन्"॥

इति श्रीभागवतं॥

("न हि त्वमीदृशं दृष्ट्वा तस्यामीव दर्शनम्।
जीवितुं शक्यसि चिरं विषं पीत्वेव दुर्म्मतिः"॥

इति रामायणे।)

अमुकं, त्रि, बुद्धिस्थतोपलक्षितवक्तव्यधर्म्मावच्छिन्नं। सस्वरूपविशेषधर्म्मपुरस्कारेण तत्तद्वस्तुवाचक। फलना इति भाषा। अदसशब्दस्य अकि कृते सोरोत्त्वाभावे अकोऽकारस्य उत्त्वे अमुक इति भवति अमुक इत्यागमिका। इति क्रमदीश्वर॥ यथा,—

"अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः"।

इति श्राद्धतत्त्वं॥ (अभिवादये इति शब्दोच्चारणा-नन्तर अमुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकी-र्त्तयेत्। इति कुल्लूकभट्ट।

"सनिवेश प्रमाणाश्च स्वहस्तेन लिखेत् स्वयम्।
मत मेऽमुकपुत्त्रस्य अमुकस्य महीपते"॥

इति नारद।)

अमुक्त, क्ली, (मुच्+क्त, न मुक्त विरोधे नञ्-समास।) छुरिकाविशेष। इति हलायुध॥ छातकुरी इति भाषा। मुक्तिरहिते अत्यक्ते च त्रि॥ (अप्राप्तमोचन'। अव्यक्तन्त्वः।

"अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा"।

इति साहित्यदर्पणे।

"अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषसमुद्भवैः"।

इति महाभारते। खड्गादिकं। यदुक्तम्,—

"खड्गादिकममुक्तञ्च नियुद्धं विगतायुधम्"।

इति।)

अमुत्र, व्य, (अमुष्मिन् अदस्+त्रल् उत्त्वमत्वे।) जन्मान्तरं। परलोक। इत्यमर॥ (अमुष्मिन् इत्यर्थस्य वाचक।

"अनेनैवार्भका सर्व्वे नगरेऽमुत्र भक्षिता"।

इति कथासरित्सागरे। भवान्तरे। जन्मान्तरे।

"तथैव य क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति।
अप्रिय सर्व्वभूताना सोऽमुत्रेह च नश्यति"।
"इच्छन्ति सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं"॥

इति महाभारते।)

अमुष्यपुत्त्र, पु, स्त्री, (अमुष्य पुत्त्र निपातनात् अलुक् समास'।) प्रख्यातवंशोद्भव। कुलीनः। इति जटाधर'॥

("स्यादामुष्यायणस्त्वार्य्योऽमुष्यपुत्त्रो महाकुल"।
इति जटाधर।)

अमूर्त्त, त्रि, (मूर्च्छ+क्तः, नञ्समास।) मूर्त्ति-भिन्न। मूर्त्तिरहित। यथा। सत्त्वाना अमूर्त्त-त्वादिति वोपदेवः॥ न्यायमते। आकाशं। काल। दिक्। आत्मा। एषा सामान्यगुणाः संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४ विभागः ५। आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः। कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-गुणाः। बुद्धि १ सुख २ दुःख ३ इच्छा ४ द्वेष ५ यत्न ६ भावनाख्यसंस्कार ७ धर्म्म ८ अधर्म्म ९। इति भाषापरिच्छेदः॥ (रूपहीन। आकृतिरहित। वायुः। अन्तरीक्षञ्च। यदुक्तं,—

"सन्निवेशो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते।
क्षित्यम्ब्वग्नित्रय मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं"॥ इति।
"क्षितिर्जलं तथा तेज पवनो मन एव च।
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी"॥

इति भाषापरिच्छेद'।)

अमूदृश, त्रि, (माद्विनिमिते तु, अमुमिव पश्यति, अदस्+दृश्+कञ्, दशायने आत्वे कृते अतः

उत्पमत्ते ।) एवंप्रकार । एतद्रूप । इति मुग्धबोधं ॥ यथा,—"अमूदृशी तव कविवन्दिवर्णिते"। इति नैषध ॥

अमूलकं, त्रि, मूलरहित । प्रमाणशून्य । नास्ति मूल यस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्यय ॥

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूल शिफा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखावृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूलरहिते त्रि । इति मुग्धबोध ॥

अमृणाल, क्ली, (मृणालतुल्य सादृश्ये नञ्समास, तस्य मृणालसदृशकोमलत्वात् तथात्व ।) वीरणमूल । इत्यमर ॥

अमृत, क्ली, (मृ+भावे क्त, नास्ति मृतं मरण यस्मात् तत्, तत्पायिना मरणाभावात् तस्य तथात्व ।) समुद्रोद्भवदेवभक्ष्यामरत्वजनकद्रव्यविशेष । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा देवा इन्द्र वत्स कृत्वा हिरण्मयपात्रे अमृतरूपम्पयोऽदूदुहन् तत्तु दुर्व्वाससः शापात् समुद्रमध्य गत पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णकलस गृहीत्वा धन्वन्तरिरुत्थित । इति भारतभागवते ॥ तत्पर्य्याय ॥ पीयूष २ सुधा ३ । इत्यमर ॥ पेयूष ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ निर्जर ५ । समुद्रनवनीतक ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ जलं । घृत ॥ यज्ञशेषद्रव्य ॥ अयाचितवस्तु ॥ मुक्ति । इति मेदिनी ॥ दुग्ध । औषध । विषसामान्यं । वत्सनाभ । पारद । इति राजनिर्घण्ट ॥ अन्न । धन । स्वर्ण । भक्षणीयद्रव्य । हृद्य । स्वादुद्रव्य । इति हेमचन्द्र ॥

अमृत, पुं, (मृ+कर्त्तरि क्त, नञ्समास ।) धन्वन्तरि । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्द । वनमुद्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दर । अतिहृद्य । इति भरतधृतव्याडि ॥ (आत्मा, यथा महाभारते,—

"इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् पर ॥
महत परमव्यक्तमव्यक्तादमृत पर ।
अमृतान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति" ॥

सूर्य्य ॥ सुरपतिरिन्द्र ॥ विष्णो सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेद ॥) मरणरहिते त्रि । यथा । "अमृते जारज कुण्ड" । इत्यमर ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुस्वादुर्जटा यस्या सा ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्ट ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्य दीधितयो यस्य स ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥ ("अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापममुष्य" । इति नैषधे ।)

अमृतफल, क्ली, पुं, (अमृतमिव स्वादु फल ।) पारावतवृक्ष । पटोल । इति राजनिर्घण्ट ॥ नासपाती । इति पारस्य भाषा । यथा । अथामृतफल यद्दक्कसातकाविलप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति प्रसिद्ध ।

"अमृतफलं लघु वृष्य सुस्वादु त्रीन् हरेद्दोषान् ।
देशेषु मुद्गलानां बहुल तल्लभ्यते लोकैः" ॥
इति भावप्रकाश ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु फल यस्या सा, स्त्रियां टाप् ।) द्राक्षा । आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लघुखर्ज्जूरीवृक्ष । फलविशेष । नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोगनाशकत्वात् तथात्व ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु रसो यस्या सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पक्वान्नविशेष ॥ सा च

"तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टक ।
शुभ्रमीषद्दधियुत मर्द्दयेद्दृढपाणिना ॥
एव समुद्धृत कृत्वा स्थापयेद्रजनीमित ।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निम्बचैस्तिले ॥
विधायापूपकं तेन तन्विकाया घृते पचेत् ।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम्+भू+भावे अप्, अमृतस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत् सम्भव उत्पत्तिर्यस्या सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारज, पु, (अमृतस्य सार तस्मात् जायते, अमृतसार+जन्+ड, उपपदसमास ।) गुड । तत्राजोद्भवखण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥

अमृतसू, पु, (अमृत तुषार सूते, अमृत+सू+क्विप्, उपपदसमास ।) (अमृतान् देवान् सूते, अमृत+सू+क्विप्, उपपदसमास ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥ देवमातरि स्त्री । अमृताना देवानां सू प्रसूति ॥

अमृतसोदर, पु, (अमृतस्य सोदर सोदर्य्य तस्य एकस्थानादुत्पन्नत्वात् तथात्व ।) घोटक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (उच्चैःश्रवा अश्व ।

"सुरादेवी समुत्पन्ना तुरग पाण्डुरस्तथा" ।
इति भारते ।)

अमृतस्रवा, स्त्री, (स्रवति इति स्रु+अच् । स्त्रियां टाप् । अमृतस्य स्रवा षष्ठीतत्पुरुष ।) रुदन्तीवृक्ष । लताविशेष । तत्पर्य्याय । वृक्षारुहा २ उपवल्लिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ । अस्या गुणा । पथ्यत्व । ईषत्तिक्तत्व । रसायनत्व । व्रणनाशित्व । विषकुष्ठामकामलाश्वयथुजयकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

("उक्तामृतस्रवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी ।
व्रणघ्नी विषकुष्ठाम कामलां श्वयथु जयेत्" ॥
इति राजनिर्घण्ट ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृत मरण यस्याः सा ।) गुडूची । मदिरा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती । गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रक्तत्रिवृत् । दूर्व्वा । आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ तुलसी । इति शब्दमाला ॥ पिप्पली । इति मेदिनी ॥ चम्पादेशजस्थूलमांसा हरीतकी । सा विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभ ॥ (सूर्य्य दीधितिविशेषा ।

("सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मय" ।
इति रघुवंशे ।)

अमृतान्ध, [स्] पु, (अमृतमन्ध अन्नमिव तृप्तिकर यस्य स ।) देवता । इत्यमर ॥ (अमृत सुधा अन्धो भक्ष्य यस्य स ।)

अमृताफल, पु, (अमृतमिव फलं यस्य, पृषोदरादित्वात् दीर्घ ।) पटोल । इति द्रव्याभिधान ॥

अमृताशन, पु, (अमृत अश्नाति भुङ्क्ते, अश+बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः, षष्ठीतत्पुरुष ।) देवता । इति हलायुध ॥

अमृताष्टक, क्ली, (अमृताप्रभृति अष्टक यस्य तत् ।) हरितक्याद्यष्टद्रव्य । यथा,—

"अमृता कटुकारिष्टपटोलघनचन्दन ।
नागरेन्द्रयवश्चैतदमृताष्टकमीरित ॥
क्वथित सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापह ।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारण" ॥
इति भावप्रकाश ॥

अमृतासङ्ग, क्ली, (अमृतस्येव आसङ्गो यस्य तत् ।) तुत्यविशेष । तत्पर्य्याय । कर्परिकातुत्थ २ अञ्जन ३ । इति हेमचन्द्र ॥

अमृताहरण, पु, (अमृतमाहरति, मातृदास्यापनयनार्थ स्वर्गात् भूलोक नयति, आ+हृ+कर्त्तरि ल्युट्, तत षष्ठीतत्पुरुष ।) गरुड । इति हारावली ॥ ("पुरा किल गरुडो मातुर्विनताया सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्व्वदेवान् विनिर्जित्य सोमरक्षकच्छेदनयन्त्रादिकमतिक्रम्य स्वर्गादमृत नागकुलाय दातुमाहृतवान्" । इति पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्व्वणि ।

"श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ! ॥
इत्युक्तो गरुड सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितु ॥

•

स चक्र क्षुरपर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मय ॥
ज्वलनार्कप्रभ घोर छेदन सोमहारिणाम् ।

अच्छिन्नत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्तत ॥
समुत्पाट्यामृत तत्र वैनतेयस्ततो बली ।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान् ॥

एव तदमृत तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च कृता सर्पा गरुडेन महात्मना" ॥)

अमृताह्व, क्ली, (अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते, आ+ह्वे+क, तस्य तुल्यस्वादत्वात् तथात्व ।) लघुविल्वफलाकृतिखोरासानदेशजनासपातीनामफल । तत्पर्य्याय । रुचिफल २ । अस्य गुणा । गुरुत्व । वातनाशित्व । स्वादुत्व । अस्लत्व । रुचिशुक्रकारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणा । श्यत्व । सुस्वादुत्व । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् मुद्गलदेशे

बहुलं लभते। इति भावप्रकाशः॥

अमृतोत्पन्नं, क्ली, (अमृतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्णत्वात्।) खर्परीतुत्थ। इति राजनिर्घण्टः॥

अमृतोत्पन्ना, स्त्री, (अमृतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा, "जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति निष्ठायाः परनिपातः"।) मक्षिका। इति राजनिर्घण्टः॥

अमृतोद्भव, क्ली, (अमृत विषमिव उद्भवति कृष्णवर्णत्वात्, उद्+भू+अच्।) तुत्थं। खर्परीतुत्थ। इति राजनिर्घण्टः॥

अमेधा, [स्] पु, (नास्ति मेधा यस्य सः, समासान्त असिच्।) मूढः। मूर्खः। इति हेमचन्द्रः॥
("नमः समस्तात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम्।
सुमेधसामन्तरस्मै सता स्वस्मै स्वयम्भुवे"।
इति वोपदेव।)

अमेध्य, क्ली, (न मेध्यं पवित्रं विरोधे नञ्समासः।) पुरीषं। इति शब्दरत्नावली॥ अपवित्रे त्रि॥ (अपवित्रं। मलमूत्रादिकं वस्तु।
"नाग्निं मुखेनोपधमेत् नग्नां नेक्षेत च स्त्रियं।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्"॥
इति मनु।)

अमोघः, त्रि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः।) सफलः। अव्यर्थः। इति मेदिनी॥ नदविशेषे पु। इति शब्दरत्नावली॥ (इष्टफलप्रदः। अवन्ध्य। अविफल।
"यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज त्वया"।
इति कुमारसम्भवे।
"अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः"।
इति रघुवंशे।)

अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः।) पाटलिवृक्षः। विडङ्गं। इत्यमरः॥ हरीतकी। इति मेदिनी॥

अम्ब गतौ। (इति कविकल्पद्रुमः।) भ्वादिवर्गशेषोपध। अम्बति। इति दुर्गादासः॥

अम्बक, क्ली, (अम्बति नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति, अम्ब+ण्वुल्। वा अम्ब्यते भूगर्भं प्राप्यते, अम्ब+कर्मणि घञ् स्वार्थे कन्।) नेत्र। इति हेमचन्द्रः॥
"आसीनमासन्नशरीरपात-
स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श"।
इति कुमारसम्भवे।) ताम्र। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बर, क्ली, (अबि शब्दे+भावे घञ्, अम्बशब्दस्य राति आदत्ते अम्ब+रा+क।) वस्त्रं। ("एवमुक्ता सुमित्रा सा विवर्णा मलिनाम्बरा"।
इति रामायणे।)
आकाश। ("दावाग्नि कथमम्बरे" इति साहित्यदर्पणे।) कार्पासः। स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यं। इति विश्वः॥ अभ्रधातुः। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बरिष, क्ली, (अम्ब्यते पच्यतेऽत्र, अबि+अरिष वा दीर्घः निपातनात्।) भर्ज्जनपात्रं। भाजना खोला। इति भाषा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अम्बरीषं, क्ली, (अबि+गतौ+कर्म्मणि घञ्, अम्बा लब्धा ईर्ष्या यस्मात् तत्, सिद्धवत् पृषोदरादित्वात् एवर्णविपर्य्ययेण साधु।) भ्राष्ट्रः। भर्ज्जनपात्र। इत्यमरः॥ युद्धं। इति मेदिनी॥

अम्बरीष, पुं, (अम्ब्यते पच्यते अत्र, निपातनात् साधुः।) विष्णुः। शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ किशोर। भास्करः। नृपभेद। स तु सूर्य्यवंशीयनाभागराजपुत्रः।
("भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः।
नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्त्रः परमधार्म्मिकः॥
अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपमिताऽभवत्"॥
इति हरिवंशे।) नरकभेद॥ आम्रातकवृक्ष। अनुताप। इति मेदिनी॥

अम्बष्ठ, पु, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा+स्था+क, आम्बाम्बेति षत्व,ङ्यापो संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्व, असवर्णजातत्वात् तस्य तथात्व।) देशविशेषः। विप्राद्वैश्यायामुत्पन्न। इति मेदिनी॥ अयं चिकित्सावृत्ति वैद्य इति ख्यात। इत्यमरटीकायां भरत॥ हस्तिपक। यथा,—
"अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्राम मा चिरं"।
इति श्रीभागवत॥ कायस्थजातिविशेष। इति पश्चिमदेशे प्रसिद्ध॥

अम्बष्ठकी, स्त्री, (अम्बष्ठं कायति स्वग्रहणार्थमाह्वयति, अम्बष्ठ+कै+क, गौरादित्वात् ङीष्।) लताविशेषः। आकनादि निमुखी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पाठा २ अम्बष्ठा ३ कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाष्ठीला ६ वरा ७ तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोषिका १० रुका ११। इति रत्नमाला॥ विद्धकर्णी १२ स्थापनी १३ श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्तिका १७। इत्यमरः॥ अविद्धकर्णी १८ अविद्धकर्णा १९। इति तट्टीका॥ अम्बष्ठिका २० यूथिका २१ विद्धकर्णिका २२ दीपनी २३ तिक्तपुष्पा २४ वृकतिक्ता २५ शिशिरा २६ वृकी २७ मालती २८ देवी २९ वृत्तपर्णी ३०। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्याः गुणाः। अतीसारशमनत्व। लघुत्व। त्रिदोषनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तिक्तत्व। गुरुत्व। उष्णत्व। वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्व। भग्नसन्धानकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बष्ठा, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्वोत्पत्तिस्थाने इति यावत्, तिष्ठति, अम्बा+स्था+कः, अम्बेत्यादिना षत्वम् पूर्ववत् ह्रस्वः, स्त्रियां टाप्।) क्षुपविशेषः। अम्बाडा इति ख्याता। अस्याः पर्य्यायः। मालिका २ माला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५ अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ दृढवल्का ९ मयूरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२ श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ छिन्नपत्री १५ भूरिमल्ली १६। अस्याः गुणाः। कषायत्वं। अम्लत्वं। कफकण्ठरोगवातरोगबलाशनाशित्वं। रुच्यमिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ २॥ पाठा। चाङ्गेरी। यूथिका। इत्यमरमेदिनीकरौ॥

अम्बष्ठिका, स्त्री, (अम्बष्ठा+संज्ञायां कन्, स्त्रियां टाप्।) अम्बष्ठा। आकनादि इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥ ब्राह्मणी। वामनहाटी इति प्रसिद्धा। इति रत्नमाला॥

अम्बा, स्त्री, (अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते, अबि गतौ+घञ्, स्त्रियां टाप्।) जननी। इति शब्दरत्नावली॥
"अम्ब। यत्त्वमिदं प्रात्थ प्रश्रमाय वचो मम"।
"नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्म्मणा"।
इति विष्णुपुराणे।)
नाट्योक्तौ सैव। इत्यमरः॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा। इति महाभारतं॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः। दुर्गा। इति केचित्॥

अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं लाति गृह्णाति, अम्बा+ला+क, उपपदसमास, ह्रस्वे अत इत्वं स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप्।) माता। इति शब्दरत्नावली॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ पाण्डुराजमाता। इति भारतं॥ (काशीराजस्य कनिष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्य्यपत्नी।
"अम्बालिका च राजेन्द्र। राजकन्या यवीयसी।
अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे॥
भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्म्मणा"।
इति महाभारते।)

अम्बिका, स्त्री, (अम्बा+स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप्।) दुर्गा।
"ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः।
आशीर्भिरेधयामासुः पुरः पाकाभिरम्बिकाम्"॥
इति कुमारसम्भवे। माता। इति मेदिनी॥ जैनदेवीविशेष। इति हेमचन्द्र॥ कटुकीवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ काशीराजस्य मध्यमादुहिता। विचित्रवीर्य्यस्य पत्नी। धृतराष्ट्रस्य माता।
"अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा।
अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे॥
भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्म्मणा"।
इति महाभारते।)

अम्बिकेय, पु, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं पुमान्, अम्बिका+ढक् तस्य एय, वृद्ध्यभाव।) गणेश। कार्त्तिकेयः। धृतराष्ट्रराज॥ अम्बिकाया अपत्यमित्यर्थे ष्णेय॥

अम्बिकेयक, पु, (अम्बिकेय+स्वार्थे कन्।) गणेशः। इति जटाधर॥

अम्बु, क्ली, (अबिशब्दे उण्।) वालामामौषधिः। इत्यमरः॥ बाला इति भाषा। जल ("सुधा स्वर्गालयपटली भवता निपीतान्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि"। इति भामिनीविलासे। "अम्बुजमम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु"। इत्युद्भटः। "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं"। इति काव्यप्रकाशे।)

अम्बुकण्टक, पुं, (अम्बुनि जले कण्टक इव, साकृश्यार्थे कन्।) कुम्भीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुकिरात, पु, (अम्बुनि जले किरातः व्याध इव।) कुम्भीर। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुकीश पुं, (अम्बुनि कीशः वानर इव।) शिशु-

मारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः॥ सुसुक इति भाषा।

अम्बुकूर्म्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म्म इव)। शिशुमारः। इति हेमचन्द्रः॥

अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य।) छोलङ्गवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अम्बुचामर, क्ली, (अम्बुनः चामरमिव।) शैवालं। इति जटाधरः॥ शेयाला इति भाषा।

अम्बुज, क्ली, (अम्बुनि जायते, अम्बु+जन्+ड।) पद्म। इति मेदिनी॥ "इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन"। इति शृङ्गारतिलके। "अम्बुजमम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु"। इत्युद्भटः।) वज्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुजः, पु, (अम्बुसमीपे जातः।) हिज्जलवृक्षः। इत्यमरः॥ (निचुलवृक्षः॥ "अम्बुजं कमले क्लीबं हिज्जले तु पुमानयं"। इति शब्दरत्नावली। "अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकं"। इति मेदिनी।)

अम्बुजन्म, [न्] क्ली, (अम्बुनो जन्मास्य।) पद्म। इति राजनिर्घण्टः॥ (सारसविहङ्गः॥ शङ्खः। त्रि, जलजात। सलिलोद्भव।)

अम्बुताल, पु, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां गच्छति अम्बु+तल+अच्।) शैवाल। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुदः, पु, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने+कः।) मेघः। इति रत्नमाला॥ ("सदा मनोज्ञाम्बुदनादसोत्सुकम्"। इति ऋतुसंहारे। "अशक्यं निर्व्वापयितुं न वासव स्वतस्त्वऽस्ते वह्निमिवाद्भिरम्बुदः"। इति रघुवंशे।) मुस्तकः। यथा। "कामीसविश्वानलदः सचाम्बुदः"। इति वैद्यकं॥

अम्बुधिः, पु, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु+धा+कर्म्मण्यधिकरणे कि।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ ("रे चापल्ययुजो मृगा श्रितनगा कल्लोलमालाकुलामेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिता सङ्गाहितुं वा कथम्"। इति भामिनीविलासे। "सुरासुरास्तु गन्धर्व्वाः क्षोभयामासुरम्बुधिम्"। इति रामायणे।)

अम्बुधिस्रवा, स्त्री, (अम्बुधि+स्रु+अप्, स्त्रियां टाप्।) गृहकन्या। घृतकुमारी इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बुपः, पु, (अम्बूनि जलानि पाति पिवति वा, अम्बु+पा+कः।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (जलेश्वरः। वरुणः।) शतभिषाख्यनक्षत्र। त्रि, जलपानकारी।)

अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बूनि पत्रे यस्याः सा।) उच्चटावृक्षः। इति रत्नमाला॥

अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बूनि प्रसादयति स्वच्छतां नयति अम्बु+प्र+सद+णिच्+अच्, उपपदसमासः।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निर्म्मली इति ख्यातः।

अम्बुप्रसादन, क्ली, (अम्बूनि प्रसादयति, प्र+सद णिच्+ल्युट्।) कतकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु बिभर्त्ति, अम्बु+भृ+क्विप्।) मेघः। मुस्तकः। इत्यमरः॥ समुद्रः। इति केचित्॥

अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, जन+डः) शम्बूकः। शामुक इति हेमचन्द्रः॥ इति भाषा।

अम्बुरुः, पुं, (अम्बु+उरन्।) द्वाराधः काष्ठ। इति हेमचन्द्रः॥ गोबराट् इति भाषा।

अम्बुरुहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु+रुह+क, ततष्टाप्।) स्थलपद्मिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तदर्थयं वाचयति सूचयति, वच्+णिच्+अण्, उपपदसमासः, ङीप्।) ऋतुमती पृथ्वी। यथा,—

"यदारे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूत तदाराभ्यन्तरे तावत्कालावधि विशत्यादिदण्डाधिकादिनत्रयमम्बुवाची। तत्राध्ययन बीजवपन न कार्य्यं। सर्पभयोपशमनाय दुग्ध पेय"। इति कृत्यतत्त्वं॥*॥ अपिच। ज्योतिषे।

"रजोयुक् चाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
तस्यां पाठो वीजवापो नाशिनीर्दुग्धपानतः॥
मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
भवति ऋतुमती खलु पृथ्वी वर्ज्जयेत् बीजधानि।
यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं
न भवति फलभागी शस्यचारण्डपाकं"॥

रजोयुक् सा ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।

"धरण्यामृतुमत्याञ्च भूमिकम्पे तथैव च।
अन्तरागमने चैव विद्या नैव पठेद्बुधः"॥

ज्योतिषे।

"यस्मिन् वारे गतस्तांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत्।
अम्बुवाची भवेत्तस्य पुनस्तत्कालवारयोः"॥

इदन्तु प्रायिकं। इति तिथ्यादितत्त्वं॥*॥ अन्यच्च।

"यदार्द्रैच्च समादाय मानोर्म्मन्मथगामिता।
पुनस्तत्क्षेनमादाय यजन त्रिदिनं त्यजेत्॥
काम्यनैमित्तिकश्चैव यात्रा मन्त्रक्रियास्तथा।
ऋतुमत्यां न कुर्व्वीत पूर्व्वसङ्कल्पितादृते॥
न कुर्यात् खननं भूमेः सूत्रपेऽथापि शङ्करि।
वीजानां वपनश्चैव चतुर्व्विंशतियामकं॥
प्रमादाद्गमनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
सञ्च कुर्य्यात् तत्प्राणाय खननात्तिलकाञ्चनं"॥

इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटल॥*॥ अपरञ्च।

"रवौ रुद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
तस्माद्दिनत्रयं यावत् वीजवायं परित्यजेत्॥
चत्वारिंशत्त्रिमितिकाषड्भागयुतो रविर्यदा भवति।
तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्क्षपादस्थितो यावत्॥
दिग्भागशून्यलिप्ति गणितेन भवति रविर्यदा साभ्र।
स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्रौद्रे"॥
"न स्वाध्याय वषट्कार न देवपितृतर्पणं।
कृषाणां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा"॥

इति राजमार्त्तण्डः॥*॥ अत्र शाकनिषेधो यथा,—

"यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा।
अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत्॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
भक्षणं नैव कर्त्तव्यं चाण्डालान्नसमं स्मृतं"॥

इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं॥

अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्+णिनि ङीप्।) पाटलावृक्षः। इति जटाधरः।

अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा, गौरादित्वात्, ङीष्।) पाटलावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बुवाहः, पुं, (अम्बूनि वहति, अम्बु+वह+अण्, उपपदसमासः।) मेघः। इति रत्नमाला। ("विश्वासितावायासमार्पितजीवितोऽय नाकर्णितं किमु सखे भवताम्बुवाहः"॥ इति भामिनीविलासे। "विभ्राजमानो गतच पिशङ्गोर्जटाभिरिव तन्तमिवाम्बुवाहः"। इति भारविः।) मुस्तक। मेघनामा इत्यमरटीकोक्तत्वात्॥

अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति, अम्बु+वह+णिनि, उपपदसमासः, ङीप्।) काष्ठाम्बुवाहिनी। काष्ठादिकृतच्छिन्नं यन्नौकाद्यातिजलसेचनी। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

अम्बुवेतसः, पु, (अम्बुजातो वेतसः, कर्म्मधारयः, मध्यपदलोपश्च।) जलवेतसः। तत्पर्य्यायः। परिव्याधः २ विदुलः ३ नादेयी ४। इत्यमरः॥

अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्पः शिरीषः, अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्।) जलशिरीषवृक्षः। तत्पर्य्यायः। शिरीषिका २ टिण्टिणिका ३ दुर्व्वला ४ वारिशिरीषिका ५। अस्या गुणाः। त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशित्वं। इति भावप्रकाशः॥

अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु+सृप+णिनि, उपपदसमासः।) जलौका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जोँक इति भाषा।

अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बूनि सिच्यन्ते अनया, अम्बु+सिच्+करणे ल्युट्, ङीप्।) अम्बुवाहिनी। नौकाजलसेचनपात्र। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

अम्बूकृतं, त्रि, (अनम्बु अम्बु सम्पद्यमानं कृतं, अम्बु+कृ+क्त, अभूततद्भावे च्वि।) श्लेष्मकणनिर्गमसहितवाक्यं। तत्पर्य्यायः। सनिष्ठीव २। इत्यमरः॥ सथूत्कारं ३। इति हेमचन्द्रः॥ (सनिष्ठीवमुखरावः। "दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि"। इति उत्तरचरिते।)

अम्ब्ल, पुं, (अबि शब्दे क्तः।) अम्ब्लरसः। इत्यादिकोषः॥ अम्बल। टक इति च भाषा।

अम्भ, [स्] क्ली, (आप्यते, आप्+असुन्।) जलं। बालनामौषधं। इत्यमरः॥ लग्नादितश्चतुर्थराशिः। इति ज्योतिषं॥ (सङ्ख्याशब्दे चतुर्थसङ्ख्या। वैदिकच्छन्दोभेदः।)

अम्भःसार, क्ली, (अम्भसां सार।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ अम्भस्सारमपि पाठः॥

अम्भःसूः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू+क्विप्।) धूमः। इति हेमचन्द्रः॥ अम्भस्सूरिति च पाठः॥

अम्भोजं, क्ली, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी । पुष्कराह्व इत्यमरटीकासारात् । चन्द्रे पु । यथा । "पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतं" । इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते त्रि ॥

अम्भोजन्मजनिः, पु, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य स ।) ब्रह्मा । यथा,—
"अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्" । इति श्रीभागवत ॥

अम्भोजयोनिः, पु, (अम्भोजं नारायणनाभिपद्मं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य स ।) ब्रह्मा । यथा,—
"मदनमुपगतोऽहं पूर्व्वमम्भोजयोने" ॥
इति प्रबोधचन्द्रोदय ॥

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इनि ततः ङीप् ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नलिनी । "अम्भोजिनीवननिवासविलासहेतुं हंसस्य हन्तुमपरामपि ता विधाता" । इति नीतिशतके ।)

अम्भोदः, पुं, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + क ।) मेघः । मुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, त्रि ।)

अम्भोधरः, पु, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच् ।) मेघः । ("सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः" । इति ऋतुसंहारे ।) मुस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

अम्भोधिः, पु, (अम्भांसि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
("अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः" ॥
इति साहित्यदर्पणे ।
"सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ।
इति माघे ।)

अम्भोधिवल्लभः, पु, (अम्भोधेः वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोनिधिः, पु, (अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
("अमूत सा नागवधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यं" ।
इति कुमारसम्भवे ।) विष्णौ सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अम्भांसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्व्वाश्रयत्वात् । "अम्भोनिधिरनन्तात्मा" । इति महाभारते ।)

अम्भोराशिः, पुं, (अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोरुहं, क्ली, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह + क ।) पद्मं । ("आस्ते पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहा" । इति भामिनीविलासे ।) सारसपक्षी । इत्यमरः ॥

अम्मयः, त्रि, (अपां विकारादिः, अप् + मयट् ।) जलविकारः । फेनादिः । इत्यमरः ॥ जलमये त्रि । यथा,—
"न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः" ॥
इति श्रीभागवत ॥
("सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः" ।
इति रघुवंशे ।)

अम्रः, पु, (अमति सौरभेण दूरं गच्छति, अम + रन् ।) आम्रवृक्षः । फले क्लीव । इति शब्दरत्नावली ॥

अम्रातः, पु, (अम्लं रसं सर्व्वेषु मत्स्यपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अम्ल + अत + अण् वा लस्य रत्वं, पक्षे अम्लातः ।) आम्रातकवृक्षः ॥ इति शब्दमाला ॥

अम्रातकः, पु, (अम्लं रसं सर्व्वेषु मत्स्यपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अम्ल + अत + अण् + स्वार्थे कन् ।) आम्रातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("आम्राम्रातकजम्बूत्वक् कषाये विपचेद्बुधः । यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत्" ॥
इति शार्ङ्गधरः ।)

अम्लं, क्ली, (अम + क्त ।) तक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लः, पु, (अम + क्त ।) षड्रसमध्ये रसविशेषः । टक इति भाषा । तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्लः । इति सुश्रुतः । अस्य गुणाः । शाकवद्दोषकारित्वं । हृद्यत्वं । रुच्यग्निरक्तमांसकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । स्निग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्णवीर्य्यत्वं । जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीणयिमृदुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तदतिप्रयुक्तगुणाः । पाचकत्वं । पित्तश्लेष्मवान्तिक्लेदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं । वह्निशीतलत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ भ्रान्तितुष्टिकफपाण्डुदोषकार्श्यकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ * ॥ अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाह वाभटः ॥ "अम्लो ज्वालयते मुखम् ।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ।
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥
उष्णवीर्य्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ।
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनम् ॥
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमं ।
कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान्" ॥
हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
"जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनैर्म्मल्यकारी,
बीभत्सं वा जनयति तथा वातरोगापहारी ।
कण्डूकुष्ठज्वरजकरो लोहितं शोफिने स्याद्दम्लः प्रोक्तः पवनशमनोऽस्रक्प्रकोपं तनोति" ॥
सुश्रुतस्त्वाह ॥ "अम्लो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठ-विदाही वह्निशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति । स एवगुणोऽप्येकः एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्ष-नयन-सम्मीलन रोमसंवेजनकफविलयन-शरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-भग्न-शून-प्रच्युतावमूत्रित-विसर्पित-छिन्न भिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति" ॥ * ॥ "अम्लो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं वृंहयति, ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संस्रावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्लेदं जनयति, प्रीणयति । लघुरुष्णः स्निग्धश्च ॥ स एवगुणोऽप्येकोऽत्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयति अक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-कृश-दुर्व्वलानां श्वयथुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दष्ट-दग्ध-भग्न-शून-प्रच्युतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्द्दित-च्छिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्च" ॥ इति चरकः ॥)

अम्लकः, पु, (अम्लोऽम्लः अल्पार्थे कन् ।) लकुचवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लकुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अम्लकाण्डं, क्ली, (अम्लं काण्डं यस्य ।) लवणतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लकेशरः, पु, (अम्लः केशरो यस्य ।) मातुलुङ्गः । बीजपूरः । इति रत्नमाला ॥ (टावालेबु इति भाषा ।)

अम्लचूडः, पु, (अम्ला चूडा शिखा यस्य ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लजम्बीरः, पु, (अम्लो जम्बीरः ।) अम्लनिम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लनायकः, पु, (अम्लं रसं नयति, नी + ण्वुल् ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लनिशा, स्त्री, (अम्लरसे नि शेषेण शेते, अम्ल + नि + शी + ड + स्त्रियां टाप् ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपञ्चफलं, क्ली । अम्लरसयुक्तपञ्चप्रकारफलं । तद्यथा । कोलं १ दाडिमं २ वृक्षाम्लं ३ चुक्रिका ४ अम्लवेतसं ५ ॥ मतान्तरे । जम्बीरं १ नारङ्गं २ अम्लवेतसं ३ तिन्तिडीकं ४ बीजपूरं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कोलञ्च दाडिमञ्चैव वृक्षाम्लं चुक्रिका तथा ।
अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" ॥
"जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतसं पुनः ।
तिन्तिडीकं बीजपूरमम्लपञ्चफलं स्मृतम्" ॥)

अम्लपत्रः, पु, (अम्लं पत्रं यस्य ।) अश्मन्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपत्री, स्त्री, (अम्लं पत्रं यस्याः सा, ङीप् ।) पलाशीलता । क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपूरं, क्ली, (अम्लेन अम्लरसेन पूर्य्यते, पूर + कर्म्मणि घञ् ।) वृक्षाम्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लफलं, क्ली, (अम्लं फलं यस्य ।) वृक्षाम्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेँतुल इति भाषा ।

अम्लफलः, पु, (अम्लं फलं यस्य सः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लभेदनः, पु, (अम्लार्थं भिद्यतेऽसौ, अम्ल + भिद् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लरुहा, स्त्री, (अम्लाय रोहति, अम्ल + रुह +

क ।) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अमितबलाख्या-मोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मदकारित्वं । गुल्माध्मानविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("नाम्ना याऽम्लजला सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्यास्तथा मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी श्रेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजित् च कथिता सा मालवे तु स्मृता" ।)

अम्ललोणिका, स्त्री, (अम्लं रसं लाति गृह्णाति अम्लल तम् ऊनयति हीनयति, अम्लल+ऊन+ण्वुल्, टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । आमरुल । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्बष्ठा ५ । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं । ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वस्त्रादिमलनिर्हारिगेशकषायरसगन्धगुणोऽप्यस्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ चुक्राम्लिका शब्दे द्रष्टव्यौ । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रक" ॥
क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शफली इति च पाठः ।
"चाङ्गेरी दीपनी रुच्या लघूष्णा कफवातनुत् ।
पित्तलाम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
("दीपनी चोष्णवीर्य्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा" ॥
इति चरकः ॥
"चाङ्गेरी कफवातघ्नी वह्निकृद् ग्रहणी हिता" ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
"चाङ्गेर्य्यम्लाग्निदीपनी" ।
"ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघु" ॥
इति च वाभटः ॥
"ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी" ॥
इति सुश्रुतः ।)

अम्ललोणी, स्त्री, अम्ललोणिका । चाङ्गेरी । इत्यमरटीका ॥

अम्लवती, स्त्री, (अम्लो रसो विद्यतेऽस्याः, अम्ल+मतुप् मस्य वत्वम् ।) चुक्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमरुल । इति भाषा ।

अम्लवर्गः, पुं, (अम्लानां अम्लरसप्रधानानां वर्गः ।) अम्लगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुच । अम्लवेतस । जम्बीरक । वीजपूरक । नागरङ्ग । दाड़िम । कपित्थ । अम्ल । वीजाम्लक । अम्बष्ठा । करमर्दक । निम्बूक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मतान्तरे यथा,—
"आम्रमाम्रातको धात्री लकुचञ्च कपित्थकं ।
नारङ्गं द्विविधा जम्बू करमर्द प्रियालकं ॥
दाड़िमं पार्व्वती द्राक्षा द्विधा वदरतूदकं ।
वीजपूरञ्च जम्बीरं निम्बूमम्लवेतसम् ॥
रुच्याम्ल इतिमन्यन्ते चाङ्गेर्य्यम्लगणः" ।)
"अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाम्लचणकाम्लकाः ।
नागरङ्गं तिन्तिड़ी च चिञ्चाफलञ्च निम्बुकम् ॥
चाङ्गेरी दाड़िमञ्चैव करमर्द्दं तथैव च ।
एष चाम्लगणः प्रोक्तो वेतसाम्लं मदोषगम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाञ्च ॥
"दाड़िमामलकाम्रातकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्द-वदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिड़ीककोशाम्र-भव्य-पारावत-वेत्रफल-लकुचाम्लवेतसदन्तशठ-दधितक्रसुराशुक्तसौवीरतुषोदकधान्याम्ल-प्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्गः" । इति सुश्रुतः ।)

अम्लवल्ली, स्त्री, (अम्ला वल्ली लता ।) त्रिपर्णिका नामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवाटिका, स्त्री, (अम्लस्य वाटिका स्थानमिव ।) नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अम्लत्वं । तीक्ष्णत्वं । रुच्यत्वं । उष्णत्वं । गुल्मपाककारित्वं । विदाहपित्तास्रप्रकोपकारित्वं । विष्टम्भदायित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—
"स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतीक्ष्णा
रुच्या तथोष्णा गुल्मपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपिनी च
विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च" ।)

अम्लवास्तूक, क्ली, (अम्लरसान्वितं वास्तूकं शाकभेदः ।) चुक्र । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवीज, क्ली, (अम्लस्य वीजं कारणं ।) वृक्षाम्ल । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवृन्त, क्ली, (अम्लरसो वृन्ते यस्य ।) वृक्षाम्ल । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेंतुल इति भाषा ।

अम्लवेतस, पुं, स्वनामप्रसिद्ध अम्लरसवृक्षविशेषः । चुकापालङ इति ख्यात इति केचित् । अम्लकुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्यायः । अम्ल २ वेधी ३ रसाम्ल ४ आम्लवेतस ५ वेतसाम्ल ६ अम्लसार ७ शतवेधी ८ भेदक ९ भीम १० भेदन ११ भेदी १२ राजाम्ल १३ अम्लभेदन १४ अम्लाङ्कुशः १५ रसासारः १६ फलाम्ल १७ अम्लनायकः १८ सहस्रवेधी १९ वीराम्ल २० गुल्मकेतु २१ वराभिधा २२ शङ्खद्रावी २३ मांसद्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ । इति रत्नमाला ॥ चुक्र २६ । इत्यमरः ॥ तत्फलगुणाः । अत्यम्लत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायुकफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । मलभेदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागमांसलौहसूचीद्रवकारित्वं । चणकाम्लवत् गुणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आनाहरोगनाशित्वं । तत्पक्वफलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"स्यादम्लवेतसश्चुक्रः शतवेधी सहस्रजित् ।
अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं लघु दीपनं ॥
हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलोहितदूषणम् ।
रूक्षं विण्मूत्रदोषघ्नं प्लीहोदावर्त्तनाशनं ॥
हिक्कानाहार्शविश्वासकासाजीर्णवमिप्रणुत् ।
कफवातामयध्वंसि छागमांसद्रवत्वकृत् ॥
चणकाम्लगुणं प्रोक्तं लौहसूचीद्रवत्वकृत्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
("अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनन्त्वम्लवेतसम्" ।
इति च चरकः ।)

अम्लशाक, क्ली, (अम्लं शाकं यस्य तत् ।) वृक्षाम्ल । चुक्र । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ।)

अम्लशाक, पुं, (अम्लः शाको यस्य सः ।) अम्लरसशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाकाम्ल २ गुल्माम्ल ३ अम्लचुक्रिका ४ चिञ्चाम्ल ५ अम्लचूड़ ६ चिरसारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयाम्लत्वं । वातनाशित्वं । पथ्यदीपनत्वञ्च । समशर्करामिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्त्तिनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—
"अम्लशाकस्त्वतीवाम्लो वातघ्नः पथ्यदीपनः ।
साम्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्त्तिनुत्" ।)

अम्लसार, क्ली, (अम्लरस एव सारः यस्य तत् ।) काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लसार, पुं, (अम्लरस एव सारः यस्य सः ।) अम्लवेतस । निम्बूक । हिन्ताल । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लहरिद्रा, स्त्री, (अम्लरसयुक्ता हरिद्रा ।) हटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लाङ्कुश, पुं, (अम्लः अङ्कुशाकारः च यः दलः ।) अम्लवेतस । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लातक, पुं, (न म्लायति, म्लै+तन् स्वार्थे कन्, नञ्समासः ।) अम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणपर्य्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ।

अम्लान, पुं, (म्लै+क्त ततो नञ्समासः ।) महासहावृक्षः । इत्यमरभरतौ । आँटिया इति ख्यातः ।

अम्लान, त्रि, (म्लै+क्त, न म्लानः नञ्समासः ।) म्लानिरहितः । यथा,—
"अम्लानपङ्कजा माला शिरस्युरसि चाम्बरा" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिष्कृतः । निर्म्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्यग्रः । अपर्य्युषितः । अशुष्कः ।)

अम्लानिनी, स्त्री, (अम्लानानां पद्मानां समूहः । इनि ।) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्लिका, स्त्री, (अम्लैव, स्वार्थे कन् ।) तिन्तिड़ी । इत्यमरः ॥ पलाशीलता । श्वेताम्लिका । चुक्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लोद्गारः । इति मेदिनी ॥ [इति वाभटः ।
("दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं" ।
"अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः" ।
इति चरकः ।
"अम्लिकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलं" ।
इति सुश्रुतः ।)

अम्लिकावटक:, पु, (अम्लिकाया वटक: ।) अम्लिकां स्वेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्र कृतजले मग्नवटक: । अम्लवड़ा इति भाषा । अस्य गुणा: । रुच्यम्लिकादित्वं । वटकागुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥
("अम्लिका स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्तत: ।
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपना: ।
वटकस्य गुणै: पूर्व्वैरेतेऽपि च समन्विता: ॥")

अम्लीका, स्त्री, अम्लिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥

अम्लोटक:, पु, (अम्ल उट: पत्रं यस्य स: ।) अश्मन्तकवृक्ष: । अम्लकुचाइ इति ख्यात: । इति रत्नमाला ॥

अय ङ गतौ । (इति कविकल्पद्रुम: ।) ङ अयते । इति दुर्गादास: ॥

अय:, पु, (एति सुखमनेन, इण + करणे अच् ।) शुभावहविधि: । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमर: ॥ (कल्याणदायकं दैवं ।
"स गुप्तमूलप्रत्यन्त: शुद्धपार्ष्णिरयान्वित:" ।
इति रघुवंशे । नरकभेद: । अय: पानमप्यत्र ।
इति वैद्यकरत्नसारसङ्ग्रह: ॥)

अय:,[स्] क्ली, (इण् गतौ, असुन् ।) लौहं । इत्यमर: ॥ (गुडूच्यादिलौह: ॥
"आयु:प्रदाता बलवीर्य्यधाता,
रोगापहर्त्ता मदनस्य कर्त्ता ।
अय:समानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां" ॥ * ॥
"गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिफलाद्यसमन्वितं ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्ववातहरं परं" ॥)

अयनं, क्ली, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
"ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ पन्था: । सूर्य्यस्य उत्तरदक्षिणदिग्गमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासा उत्तरायणं । श्रावणादिषण्मासा दक्षिणायनं । इत्यमर: ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावे ल्युट् ॥ रविसंक्रान्तिविशेष: । यथा भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु ।
"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुला मेषे गोलमध्ये तथापरा" ॥
मृगो मकर: । गोलो राशिचक्रं । देवीपुराणे,
"यावद्विंशत्कला भुक्ता तावत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निशि भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने" ॥
तत्र स्नानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा मात्स्ये ।
"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।"
इत्यादि ।
"अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरे: ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्य्यगतिविशेष: । यथा,—
"मृगसंक्रान्तित: पूर्व्वं मध्यात्तारादिमान्तरे ।
रव्यर्द्धं चतु: पञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्पञ्चवत्सरानेकदिनं स्याच्चयनं रवे: ।
एवं चतु:पञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
उत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्ध्रुवं ।
कर्किसंक्रमणे तद्वद्भितो दक्षिणायनं" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांश:, पुं, (अयनस्य अंश: भाग: ।) सूर्य्यगतिविशेषस्य भाग: । अथायनांशज्ञानसाधनं ।
"शाकं नखाम्बरं हत्वा अयनांशं प्रकल्पयेत् ।
तानकैर्हते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने" ॥
अस्यार्थ: । शक शाकोगवेदेशियाणां नखान्तरं हत्वा यथा वेगच्छं ३ । ४७ नखान्तरं अयनम् ४ । १७ अत्रान्तरेण द्वयोराधिक्येन २० त्रिंशत्पल तथायनांशे पूरयेत् ॥ अयनांशन्तु ज्ञातकार्य्येषोक्त । यथा,—
"शाकेवेदाब्धिवेदोनं हि: हत्वा दशभिर्हरेत् ।
लब्धं हीनस्य तथैव पञ्चाशारायनांशका" ॥
इति । नखस्थाने लब्धेन इति पाठ सिद्धान्तरहस्ये । ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात् ऊनविंशतिरन्यथा । ते च एग खागमै: ३० त्रिहत्वा हरेत् । भागगतिन्तु ऊनविंशति १९ । तत्र वेगच्छे मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिकदण्डचतुष्टयात्मकं वेगच्छं भवति । एष द्वयाधिक मूल्यं । किन्तु नखान्तरेण यथाधिकं लभ्यते तथाधिकं लग्नं भवति । एवं दश नखान्तरेण हानित्वं लभ्येऽपि हानिरिति निष्कर्ष: ॥ * ॥ इदानीं स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते । वाणेवेदो ४ । ५-ऽष्टवेदै: श्रुति ४ । ४८-रिभगयनैर्मिश्रितं ५ । २८ -लाम्बुषेषु ५ । ४० मीनो वेदागमे ५ । ३४ -राशिभिरिषु ५ । ३०-मिथुनदामिने ५ । ३६ -पुकुवेदै ५ । ४१-चांशोगिन्दुभिस्तु ५ । १८ श्रुतिरपि रसरामै ४ । ३६-तुला सप्तबाणै ३।५७ रामोऽश्वाद्रिस्तु ३।४७ सिद्धान्तज्ञमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयप्रायुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्केन वेदो ४ । ६ मेष स्यात् वसुवेदै: सरं ४।४८ वृष । मुनिहग्नौ शरो ५।२७ द्वन्द्व व्योमाब्धिवाण ५ । ४० कर्कट ॥ वेदरामै शर ५ । ३४ सिंह धान्याङ्कयुग्मपञ्च ५ । २९ । तुला अष्टविरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिक खाब्धिपञ्चक ५ । ४० । नवचन्द्रवाण ५ । १९— धनुर्वेदरामै सुख ४ । ३४ मृग । वसुपञ्चत्रय: ३ । ५८ कुम्भ: अष्टवेदत्रयो ३ । ४७ मीन ॥ * ॥ शन्नुवेदश्च ४ । ६ मेषो नवसुखसुख ४-४९ । -गौर्म्मयुग्मै शिवाख्यो ५ । २८ द्वन्द्वोऽङ्गाप्यिचणाख्यो ५।३९ हिमकरभवनो रामरामै वाणश्च ५ । ३३ । सिंह कन्याजरामैरिषु ५ । ३१-रियुगसुखाभीषु ५ । ३४ युक्तो ऽलिद्व्यौ ५ । ४१ वेदेशाख्योऽष्टवीसरहरमुख ५ । १८ -कोदण्डमाऊर्वंराद्दा ॥ वन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४ रविसुतभवन पञ्चत: पञ्चराम ३ । ५७ कुम्भो मीनश्च सुखक्षो गिरिसुखदहन ३ । ४७ प्रत्यह प्रक्रमेण । अक्तं यामिन्नराशावशुदिनमवसायस्य राशीवणाख्यो यद्याति तस्य मुत स्यादुदयमनुदिवाराश्वमाऊर्वंराद्दा ॥ * ॥ नखं नखान्तर कृत्येति प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा । वेदोऽङ्कै ४ । ९-रिभवेदै: श्रुति ४ । ४८-रिषुरिभपक्षै: ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो रामागमै ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षै ५ । २९ रिषु सप्तरामै ५ । ३७ बाणा शून्याब्धिने ५।४० -पुर्णतिभि ५ । १८ रिपुगुणैरब्धि ४ । ३५ रव्ये: बाणी ३ । ५८ रामोऽश्वाद्रिस्तु ३ । ४७ सिद्धान्तज्ञमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥
"चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भणं यदा ।
तदेतालग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्" ॥
इति ज्योतिषसंग्रह: ॥ (गति । गमनं । मार्ग: ।
"अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं
दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते" ।
इति रघुवंशे । स्थानं । भूमि: । समरसमारम्भकाले योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्व्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानं । सैनासन्निवेशविशेषस्य प्रवेशमार्ग: ।
"अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिता: ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्त: सर्व्व एव हि" ॥
इति भगवद्गीता । आश्रय: । विश्रामस्थानं ।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव: ।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायण: स्मृत:" ॥
इति मनु: । गृहं । वसति: । वासस्थानं । शास्त्रं । भावसाधनो यस्य ।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चय: ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥
छन्द: पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" ॥
इति कूर्म्मपुराणे ।)

अयानयीन:, पु, शार: । यथा । अनुपदसर्व्वान्नायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानय स्थानविशेष: । तन्नेय: । अयानयीन: शार: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अयन्त्रित:, त्रि, (न यन्त्रित:, नञ्समास: ।) अबाध: । अनर्गल: । इति हेमचन्द्र: ॥ (अनियन्त्रित: । अनियमित: । स्वाधीन: ।
"सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्र: सुयन्त्रित: ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी" ॥
इति मनु: ।)

अयस्कान्त:, पु, (अयस: कान्त: रमणीय: ।) लौहविशेष: । कान्तलोह इति ख्यात: । तत्पर्य्याय: । कान्तलोहं २ कान्त: ३ लौहकान्तक: ४ कान्तायसं ५ कृष्णलोहं ६ महालोहं ७ । अस्य गुणा: । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । पाण्डुशोथकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनुत्तमत्वञ्च । स चतुर्व्विध: । भ्रामक: १ चुम्बक: २ रोमक: ३ स्वेदक: ४ । एते रसायने उत्तरोत्तरगुणिन: ।
"क्रमेण दार्ढ्याङ्गकान्तिकार्ल्लसौरोगदायिन:" ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ चुम्बकप्रस्तरोऽप्ययं । (चुम्बक

इति ख्यात प्रस्तरभेद । चुम्बकपाथर इति भाषा ।
"उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्" ॥
इति कुमारसम्भवे ।)
("तत् कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणं" ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रह ॥)

अयस्कार, पु, (अयोविकारं करोति, कृ+अण् उपपदसमास ।) प्रजङ्घाग्र । जङ्घाग्रभाग । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकार । अयस्करोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अया, [स्] पुं, (इन्+असुन् ।) अग्नि । इत्युणादिकोष ॥

अयाचक, त्रि, (याच+ण्वुल्, ततो नञ्समास ।) याच्ञारहित । यथा । "यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु" । इत्युद्भट ॥ (भिक्षापराङ्मुख । प्रार्थनाविमुख ।)

अयाचित, त्रि, (याच्+क्त, नञ्समास ।) याच्ञां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थित । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थित । "अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं" । इति कुमारसम्भवे । "अमृतं स्यादयाचितं" । इति मनुः । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः" । इति स्मृति ।)

अयाचित, पुं, (याच्+क्तः, ततो नञ्समास ।) मुनिविशेष । तत्पर्य्याय । उपवर्ष २ हलभृति ३ कृतकोटि ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अयान, क्ली, स्वभाव । इति हारावली ॥ अगमन । गत्यर्थयाधातोर्भावेऽनट् ततो नञ्समास ॥

अयि, व्य, प्रश्न । (इण्+इन् ।) अनुनय । सम्बोधन । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । ("अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं" । इति उत्तरचरिते । "अयि घनोरु ! पदानि शनैः शनैः" । इति वेणीसंहारे । "अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः" । इति कुमारसम्भवे ।)

अयुक्छद, पु, (अयुग्मा सप्त सप्त छदा अस्य ।) सप्तपर्णवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

अयुक्त, त्रि, (युज्+क्त, नञ्समास ।) अमिश्रित । अनुचित । यथा,—
"अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा" ।
इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहित । अनियोजित । यथा,
"अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते" ।
इति रामायणे । सर्व्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्त्तव्येष्वनवहित ।
"परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,
न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,
विपन्नराज्यो न चिराद् विपत्स्यते" ॥
इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छद, पु, (अयुग्मा सप्त सप्त छदा अस्य ।) विषमच्छद । सप्तपर्णवृक्ष । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (छातिम इति ख्यातः सप्तच्छदवृक्ष ।
"अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां
भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः" ॥
इति किरातार्ज्जुनीये ।)

अयुत, क्ली, (न युत, नञ्समास ।) दशसहस्रसंख्या । इति हेमचन्द्र ॥ १०००० दशहाजार इति भाषा । ("नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं [illegible] रथानां शतं" । इति रामायणे ।)

अयुत, त्रि, (न युत, नञ्समास ।) अमिश्रित । अयुक्त । यथा । अपृथगभावोऽयुतसिद्धि । इति चरकटीका ॥ (असंयुक्त । असम्मिश्र । संयोगरहित । मुनि स्वनामख्यात राधिकस्य पुत्र स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण्+एच् ।) कोप । विषाद । सम्भ्रम । स्मरण । इति मेदिनी ॥ सम्बोधन । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । "अये कान्ते मुग्धे चटुलनयने चन्द्रवदने" । इत्युद्भट । "अये कथं तातकार्यमित्यवस्थितेन" । इति वेणीसंहारे ।)

अयोग, पु, (युज्+घञ्, नञ्समास ।) विश्लेष । विधुर । कूट । कठिनोद्यम । इति मेदिनी ॥ वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिर्वा । यथा,—
"योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनं" ॥
इति वैद्यक ॥ ("तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगोऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः" ॥ इति माधवकरकृतरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय रक्षितः ॥
"कालाद्यायतनानीति अर्थानां कर्म्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्व्वशोऽदर्शनमयोगः अतिसूक्ष्मातिश्लिष्टातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः" ॥ इति चरक ॥) योगो ध्यानं तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेद । मिथः सरूढ़गाढ़ानुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुरुजनपराधीनतया दैवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्यादर्शनरूपदशाविशेष, यदुक्तं दशरूपादर्शे ।
"तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।
पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गमः" ॥
अयञ्च पूर्व्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।
"श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" ॥)

अयोगव, त्रि, (अयइव कठिना गौर्वाणी यस्य सः, अच् । अयोगं दुष्प्रयोगं वाति वा+क ।) वैश्यकन्यायां शूद्रादुत्पन्नसन्तान । इति जटाधर ॥ ("शूद्रादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥
इति मनुः ।
शूद्राद् वैश्यायां जात प्रतिलोमज सङ्कीर्णवर्णः ।
"प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनं ।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे" ॥
इति मनुः ।)

अयोगुड, पु, (अयसा निर्म्मितो गुड़ः पिण्डः ।) गुलिका । यथा,—
"धर्म्माशीविषविषं क्षयितं ताम्रमेव वा ।
पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुड़ाः" ।
इति चरक ॥

अयोग्रं, क्ली, (अयोऽग्रे मुखे यस्य तत् ।) मु[illegible] इत्यमर ॥

अयोघन, पु, (अयांसि हन्यन्ते ताड्यन्तेऽनेन, ह[illegible] अप्+घनादेशश्च ।) एकीभूतलौहपुञ्ज । [illegible] इति भाषा । तत्पर्य्याय । लौहकूट २ । हेमचन्द्र ॥
("अयोघनेनाय इवाभितप्तं
वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे" ।
इति रघुवंशे ।
"कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे" ।
इति नैषध ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध+ण्यत्, [illegible] समास ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अ[illegible] इति प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय । साकेत १ को[illegible] ३ । इति हेमचन्द्र ॥ उत्तरकोशला ४ । [illegible] त्रिकाण्डशेष ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्ति[illegible]
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतासु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी" ॥
इति भूतशुद्धितन्त्र ॥ * ॥ तद्वर्णन यथा,—
"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो मह[illegible]
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्म्मिता स्वयम् ॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥
तान्तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥
कपाटतोरणवती सुविभक्तान्तरापणा ।
सर्व्वयन्त्रायुधवतीमुषिता सर्व्वशिल्पिभिः ॥
सूतमागधसम्बाधा श्रीमतीमतुलप्रभां ।
उच्चाट्टालध्वजवती शतघ्नीशतसङ्कुला ॥
वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीं ।
उद्यानाम्रवणोपेता महतीं शालमेखलां ॥
दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।
वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥
सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्म्मभिरावृतां ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभितां ॥
प्रासादैः रत्नविकृतैः पर्व्वतैरिव शोभितां ।
कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीं ॥

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ।
सर्व्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥
गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ।
शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥
दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।
शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥
तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥
तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां
द्विजोत्तमैर्व्वेदषडङ्गपारगैः ।
सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभि-
र्महर्षिकल्पैरृषिभिश्च केवलैः" ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ * ॥
"तस्यां पुर्य्यामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्म्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
बलवान्निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥
तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्म्मात्मानो बहुश्रुताः ।
नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥
कामी वा न कदर्य्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥
सर्व्वे नराश्च नार्य्यश्च धर्म्मशीलाः सुसंयताः ।
मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥
नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ।
नामृष्टो न न लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः ॥
स्वकर्म्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
नाषडङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नासहस्रदः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥
वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥
दीर्घायुषो नराः सर्व्वे धर्म्मं सत्यञ्च संश्रिताः ।
सहिताः पुत्त्रपौत्त्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
क्षत्त्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्त्रमनुव्रताः ।
शूद्राः स्वकर्म्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ।
सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
काम्बोजविषये जातैर्व्वाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ॥
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।
सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥
तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां
गृहैर्व्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसङ्कुलां
शशास वै शक्रसमो महीपतिः" ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ युद्धायोग्ये त्रि ॥

अयोमलं, क्ली, (अयसो मलमिव ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डूरं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः । "शतोर्द्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवर्षकम् । अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥ यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टञ्चापि तद्गुणम्" । इति वैद्यकम् ॥ (अस्य शोधनमारणं यथा,—
"दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु,
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्ण्य लीढं मधुना चिरेण,
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)

अरं, क्ली, (इयर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रम् । चक्राङ्गम् । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रगे त्रि । इति मेदिनी ॥

अरः, पुं, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य द्वादशांशः । स तु अवसर्पिण्याः षष्ठभागः ॥ जिनानामष्टादशतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरकः, पुं, (अ + ऋ + क्कन् ।) शैवालम् । इति हारावली ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरग्वधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । सोंदालि इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादय आरग्वधशब्दे ज्ञेयाः ।)

अरघट्टः, पुं, (अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ, अर + घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपात् जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रभेदः । कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलककाष्ठभेदः । "स कदाचिद्धावत्तरुद्वेजितोऽरघट्टघटिकामारुह्य कूपात् क्रमेण निष्क्रान्तः" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरघट्टकः, पुं, (अरघट्ट + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः । तत्पर्य्यायः । पादावर्त्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अरजाः, [स्] स्त्री, (रञ्ज + असुन्, नलोपः नञ्समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥ रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्म्मलः । धौतः । परिष्कृतः ।)

अरटुः, पुं, (अरं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) अरलुवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अरणिः, पुं, (ऋ + अनि ।) गणिकारिकावृक्षः । इति मेदिनी । सूर्य्यः । इति काशीखण्डः ॥

अरणिः, पुं, स्त्री, (ऋ + अनि ।) निर्म्मन्थ्यदारु । अग्निसाधनीभूतकाष्ठम् । घर्षणाद्दाराग्निजनककाष्ठम् । इत्यमरः ॥ (अग्निमन्थनकाष्ठम् । अग्न्युत्पादनाय यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण घृष्यते तदरणिनामकं काष्ठम् ।
"विपत्तयश्चोऽरणिमन्थनोत्थ-
प्रतापवह्नेरिव धूमलेखा" ।
इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षाऽपि मथिताऽपि च । प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम्" ॥ इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरणीकेतुः, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यं, क्ली, (अर्य्यते म्टगैः, ऋ गतौ, अर्त्तेर्निश्चेति अन्यः ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्डकादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
"दण्डकं सैन्धवारण्यं जम्बुमार्गञ्च पुष्करम् ।
उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥
हिमवानर्ब्बुदश्चैव नवारण्यं विमुक्तिदम्" ।)

अरण्यः, पुं, कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो रैवतस्य मनोः पुत्त्रः । यदुक्तं हरिवंशे,—
"अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
रैवतस्य मनोः पुत्त्राः पञ्चमस्यैतदन्तरे" ।)

अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)

अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमीतत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्य्यायः । वनजा २ भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । अस्या गुणाः । हिमत्वं । रूक्षत्वं । व्रणशस्त्रक्षतवनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यकुलत्थिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलत्थिका, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः । बनकुलथी इति भाषा ।

अरण्यकुसुम्भः, पुं, (अरण्यस्य कुसुम्भः, षष्ठीतत्-

पुरुष ।) वनकुसुम्भ । तत्पर्य्याय । कौसुम्भ २ अग्निसम्भव ३ । अस्य गुणा पाके कटुत्व । श्लेष्मनाशित्व । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यघोली, स्त्री, (अरण्यजा घोली, कर्म्मधारय ।) वनघोली । पत्रशाकविशेष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अरण्यचटक, पु, (अरण्यस्य चटक, षष्ठीतत्पुरुष ।) वनचटक । तत्पर्य्याय । धूसर २ भूमिशय ३ । अस्य गुणा । शीतत्व । लघुत्व । शुक्रवृद्धिकारित्व । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
"चटकाखल तु शीत लघु वृष्य बलप्रद ।
तद्वदारण्यचटक तत्तूर्णं लघुपथ्यदम्" ॥)

अरण्यशार्द्रका, स्त्री, (अरण्ये जायते या, अरण्य+जन्+ड, अरण्यजा आर्द्रका, कर्म्मधारय ।) वनार्द्रका । इति राजनिर्घण्ट ॥ वन आदा इति भाषा । अस्य गुणपर्य्यायौ ऐन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अरण्यजीर, पु, (अरण्यस्य जीर, षष्ठीतत्पुरुष ।) वनजीर । इति राजनिर्घण्ट ॥ वनजीरा इति भाषा ।

अरण्यधान्य, क्ली, (अरण्यस्य धान्य, षष्ठीतत्पुरुष ।) नीवार । इति राजनिर्घण्ट ॥ उडी धान इति भाषा ।

अरण्यमक्षिका, स्त्री, (अरण्यस्य मक्षिका, षष्ठीतत्पुरुष ।) दंश । इति शब्दरत्नावली ॥ डाँश इति भाषा ।

अरण्यमुद्ग, पु, (अरण्यस्य मुद्ग, षष्ठीतत्पुरुष ।) मकुष्ठक । इति राजनिर्घण्ट ॥ वनमुग इति भाषा । (अस्य गुणा मुकुष्ठकशब्दे द्रष्टव्या ।)

अरण्यवायस, पु, (अरण्यस्य वायस, षष्ठीतत्पुरुष ।) द्रोणकाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ दाँड काक इति भाषा ।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य+वस्+णिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यम्लपर्णी लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अरण्यवास्तूक, पु, (अरण्यस्य वास्तूक, षष्ठीतत्पुरुष ।) वनवास्तूक । इति राजनिर्घण्ट ॥ वन वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्य्यायौ कुणञ्जरशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अरण्यशालि, पु, (अरण्यभव शालि, कर्म्मधारय मध्यपदलोपश्च ।) नीवार । वनधान्य । इति राजनिर्घण्ट ॥

अरण्यशूरण, पु, (अरण्यजात शूरण, कर्म्मधारय ।) वनशूरण । इति राजनिर्घण्ट ॥ वनओल इति भाषा ।

अरण्यश्वा, [न्] पु, (अरण्ये श्वेव हिंस्र ।) वृक । इति हेमचन्द्र ॥ नेकडे बाघ इति भाषा ।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्यस्य गन्तु षष्ठी, चतुर्थीतत्पुरुष ।) ज्यैष्ठशुक्लषष्ठी । वांटाषष्ठी इति भाषा । यथा राजमार्त्तण्डे,—
"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसञ्ज्ञिता ।
व्यजनैस्तकाननस्थामटन्ति विपिने स्त्रिय ॥
ता विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्तति शुभाम्" ॥
कन्द शूरणादि । मूल तदितरत् । इति तिथ्यादितत्त्व ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य+आनुक्+स्त्रियां ङीष् । महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति सूत्रस्थेन हिमारण्ययोर्महत्त्वइति वार्त्तिकेन अरण्यशब्दस्य आनुगागम, ततो ङीष् ।) महावन । इत्यमर ॥ ("अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामारण्यानी" । इति हितोपदेशे ।)

अरतत्रप, पु, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य ।) कुक्कुर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ रत्यलज्जे त्रि ॥ (नास्ति रते शृङ्गारे त्रपा लज्जा यस्य स ।)

अरति, पु, (ऋ+अति ।) क्रोध । इत्युणादिकोष ॥

अरति, स्त्री, (रम्+क्तिन्, नञ्समास ।) अनवस्थितचित्तत्व । इति रक्षित ॥ क्रीडाभाव । इति कार्त्तिक ॥ रतिविरह । रतिशून्ये त्रि ॥ (विरक्ति । प्रीतिविरह । अनुरागराहित्य । उत्साहहीनता । उद्यमाभाव । उद्योगराहित्य । निश्चेष्टता । सुखाभाव । दुःख । क्लेश । औत्सुक्य । उद्वेग । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभाव । यदुक्त,—
"स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थिति ।
अरति सा तु विज्ञेया" । सुरुतभाव । असास्थ्य ।
"श्रमोऽरतिर्विवर्णत्व वैरस्य नयनप्लवः" ।
इति सुश्रुते ।)

अरत्नि, पु, (ऋ+कत्नि, रत्नि बद्धमुष्टिकर, स नास्ति यस्य ।) विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकाहस्त । कूर्पर । इति मेदिनी ॥ ("एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नय" । इति रामायणे ।) कफोणि । हस्त । करतलपार्श्व । बद्धमुष्टिहस्त । कील, घुसी इत्यादि भाषा ।
"पपात मूर्ध्नि मद्राज प्रच्छन्नत् विलपिष्यत ।
नम्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना" ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धन, क्ली, (न रन्धन, अत्र अभावे नञ् ।) पाकाभाव । तत्तु कन्यासङ्क्रान्त्या छतश्चेत् वृद्धारन्धन कथ्यते । सौरभाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने छत श्चेत् इच्छारन्धनमित्युच्यते । इति लोकप्रसिद्ध । तत्र प्रमाणं ।
"कर्कावमयाद् सिंहाद्ये सिंहान्ने सिंहकन्ययो ।
मनसाभ्रेयनागेभ्यो दत्त्वा सर्व्वं निशोधित" ॥
इत्याचारमार्त्तण्डधृतवचन ॥

अरम, त्रि, (न रम्यतेऽत्र, आधारे घञ् ।) अवम । अधम । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (नीच । निकृष्ट । हीन ।)

अरर, त्रि, (ऋ+अरच् ।) कवाट । इत्यमर ॥ (पुंसि करीरकोष । आच्छादन । इति विश्व ॥ (पुंसि चर्म्मकर्त्तनच्छुरिकाभेद । यज्ञाङ्ग । युद्ध । रण ।)

अररि, पु, क्ली, (ऋच्छति ऋ+विच्, अरमियर्त्ति ऋ इनि ।) कपाट । इति हेमचन्द्र ॥

अररु, पु, (ऋ+अरु ।) शत्रु । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (अस्त्रभेद । स्वनामख्यातोऽसुरभेद ।)

अररे, अव्य, (अर शीघ्र राति, रा+के ।) त्वरान्वितसम्बुद्धि । शीघ्रसम्बोधन । इति शब्दरत्नावली (शीघ्र प्रत्युत्तरलाभेच्छया छते अतिशयतरसम्बोधने ।
"अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते" ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अरलु, पु, (अर लाति, ला+कु, ऋ+अरु रस्य ल ।) श्योनाकवृक्ष । इत्यमर ॥ शोनागाछ इति भाषा ।

अरविन्द, क्ली, (अराकाराणि दलानि तद्वृक्षदृश्यात् अरा, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद्+श ।) पद्म । सारसपक्षी । इत्यमर ॥ ताम्रपद्मकमल । नीलोत्पल । इति राजनिर्घण्ट (“उन्मीलित तूलिकयेव चित्र सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्" । इति कुमारसम्भवे ।
"अरविन्दमिद वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुल ।
स्मरामि वदन तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्" ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द+इनि, ङीप् ।) नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूह । पद्माकर । इति रत्नमाला ॥

अरसिक, त्रि, (रस वेत्ति, रस+ठन्, नञ्समास ।) अरसज्ञ । अविदग्ध । यथा । "अरसिकेषु रसस्य निवेदन शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख" ॥ इत्युद्भट ॥

अराजक, त्रि, (नास्ति राजा यत्र स, कप् ।) राजशून्यदेशादि । यथा,—
"चौरप्राय जनपद हीनसत्त्वमराजक" ।
इति श्रीभागवत ॥ (नियन्तृहीन । शासनकर्तृरहित ।
"अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्वृत्त सतत लोक राजा दण्डेन शास्ति वै" ॥
इति महाभारते ।)

अराजक, पु, (नास्ति राजा यत्र स कप् ।) राजशून्यदेशादि । यथा,—
"अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभु" ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोक ॥

अराति, पु, (न राति ददाति सुख, रा+क्तिच्, नञ्समास ।) शत्रु । इत्यमर ॥
("अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचन" ।
इति साहित्यदर्पणे ।
"अनेकयुद्धविजयी सन्धान यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वश गच्छन्त्यरातय" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अराल, त्रि, (ऋ+विच्, अरमालाति, आ+ला+क ।) कुटिल । वक्र । इत्यमर ॥
("अराले स्वाभाव्यादलिकलभसश्रीभिरलकै" ।
इति आनन्दलहरी ।)

अराल:, पु, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्ज्जरस । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥ वक्रहस्त । इति शब्दरत्नावली ॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अपस्था । कुलटा । इति शब्दरत्नावली ॥

अरि:, पु, (ऋ + इन् ।) शत्रु: । इत्यमर ॥ ("उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा" । इति हितोपदेशे। [इति मनु ।) "अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च" । चक्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ खदिरभेद: । तत्पर्य्याय । सन्दानिका २ दाली ३ खदिरपत्रिका ४ । अस्य गुणा । कषायत्व । कटुत्वं । तिक्तत्वं । रक्तार्त्तिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

अरित्र, क्ली, (ऋच्छत्यनेन, ऋ + इत्र ।) कर्ण । हालि इति भाषा । तत्पर्य्याय । केनिपातक २ । इत्यमर ॥ केनिपात ३ । इति भरत: ॥ ("लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभित" । इति माघ ।)

अरिन्दम, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति, दम् + अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम्, उपपदसमास ।) शत्रुदमनकारक । इति मुग्धबोधव्याकरणं ।
("यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।
सेविता विषया: पुत्र यौवनेन मया तव" ॥
"ज्ञात्वा तु तदगृहं सर्व्वमादीप्तं पाण्डुनन्दना ।
सुरङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमा" ॥
इति महाभारते ।)

अरिमर्द, पु, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्नाति, मृद् + अण्, उपपदसमास ।) कासमर्द्दवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट ॥ (त्रि, शत्रुमर्द्दनकारी ।)

अरिमेद:, पु, (अरेर्विट्खदिरस्येव मेद: सारं यस्य स ।) वृक्षविशेष । गुहया वावला इति भाषा । तत्पर्य्याय । इरिमेद २ रिमेद ३ गोधास्कन्द ४ अरिमेदक ५ अहिमार ६ पूतिमेद ७ अहिमेदक ८ विट्खदिर ९ । अस्य गुणा । कषायत्व । उष्णत्व । तिक्तत्व । भूतविनाशित्व । शोथातिसारकासविषवीसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषधं यथा,—
"तुला हुता नीलसहाचरस्य,
द्रोणेऽम्भस: संश्रपयेद्यथावत् ।
पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलं,
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तै: ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलाना ।
तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन,
स्थैर्य्यं द्विजाना विदधाति सद्य" ॥ * ॥
महासहचर तैल ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह ॥)

अरिष्ट, क्ली, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्समास ।) सूतिकागृह । ("अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा" । इति रघुवंशे ।) अशुभ । तक्र । मरणचिह्न । (यदुक्तम्, "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्याद् रिष्टमप्यभिधीयते" ॥) शुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रव । तत्पर्य्याय । उपलिङ्ग २ उपसर्ग ३ अजन्यं ४ ईति ५ उत्पात ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (मद्य । यथा । द्राक्षारिष्ट । दशमूलारिष्ट । वब्बूलारिष्टं ।
"अरिष्टं लघुपाकेन सर्व्वतश्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणै: समा" ॥
इति वैद्यके ।)
("मरणचिह्नार्थे लक्षणं यथा । नियतमरणख्यापकलिङ्ग ॥ इति माधवसंगृहीतरोगविनिश्चयग्रन्थटीकाकृद्विजयरक्षित ॥ * ॥ तत्र प्रकृतवर्णोऽर्द्धशरीरे विकृतवर्णोऽर्द्धशरीरे द्वावपि वर्णौ मर्य्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यथैव सव्यदक्षिणविभागेन यथैव पूर्व्वपश्चिमविभागेन यथोत्तराधरविभागेन यथान्तर्व्वहिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति विद्यात्" ॥ इति चरक ।
"शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
तत्त्वरिष्ट समासेन व्यासतस्तु निबोध मे" ॥
इति च सुश्रुत ॥)

अरिष्ट, पु, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्समास ।) लशुन । निम्ब: । फेनिलवृक्ष: । काक । कङ्कपक्षी । इति मेदिनी ॥ वृषभासुर: । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ मद्यविशेष । इक्षुविकारसहितामयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादिभूरिभेषजक्वाथादिसन्धानवान् अरिष्टोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥ अस्य गुण । अर्श:शोथग्रहणीकफरोगनाशित्व । इति राजवल्लभ ॥
("द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्सन्धितं भवेत् ।
आसवारिष्टभेदैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचित ॥
यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसव ।
अरिष्ट क्वाथसिद्ध स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितं" ॥
इति शार्ङ्गधर ॥ गुणोऽस्य यथा चरकेणोक्त: ॥
"शोफार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्ट कफकृतानोगान् रोचनदीपन ॥ * ॥
दन्तीचित्रकमूलानामुभयो: पञ्चमूलयो ।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
त्रिफलायाः दलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपल तत ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥
तुला गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासार्द्धं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबेन्नित्य अर्शोभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्न वातवर्च्चोऽनुलोमन ॥
दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदु" ॥
इति दन्त्यरिष्ट । इति चरक ॥
"अरिष्टो द्रव्यसयोगसंस्कारादधिको गुणै ।
बह्वदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च स: ॥
दीपन कफवातघ्न सर पित्तविरोधन: ।
शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हित" ॥
इति सुश्रुतञ्च ॥)

अरिष्टक, पु, (अरिष्ट एव स्वार्थे क ।) फेनिलवृक्ष:, इति शब्दरत्नावली ॥ रीठाकरञ्ज इति ख्यात: । अरिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ रिठा इति भाषा । (अस्य गुणा यथा,—
"अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिद्गर्भपातन:" ।
इति । एतत्फलचूर्णैर्हि कृतस्नाना नेपालदेशीयकम्बलानामित्यर्थ प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शास्त्रविदा मनम् । यदुक्तं मनुना,
"कौषेयाविकयोरूषै: कुतपानामरिष्टकै: ।
श्रीफलैरंशुपट्टाना क्षौमाणा गौरसर्षपै:" ॥ इति)

अरिष्टताति, त्रि, (अरिष्ट + तातिल् ।) क्षेमङ्कर । शुभङ्कर: । इति भूरिप्रयोग ॥ (स्त्री, शुभाशंसनं । सौभाग्यबुद्धि । कुशलातिशय्यं । "तदत्रभवता निष्पन्नाशिषा काममरिष्टतातिमाशास्महे" । इति महावीरचरिते ।)

अरिष्टदुष्टधी, त्रि, (अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दूषितबुद्धि । मरणकुबुद्धियुक्त । तत्पर्य्याय: । विवश २ । इत्यमर ॥

अरिष्टनेमि, पुं, (अरिष्टस्य नेमि:, षष्ठीतत्पुरुष ।) जिनाना चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतद्वाविंशतितीर्थङ्कर । इति हेमचन्द्र ॥ (विनतागर्भसम्भूत: स्वनामख्यातः काश्यपमुनिपुत्त्र, यथा हरिवंशे,
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबल ।
अरुणश्चारुणिश्चैव विनताया: सुता स्मृता" ॥
दक्षो: प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्र स्वनामख्यातो राजा, यथा, हरिवंशे,
"चित्रकस्याभवन् पुत्रा पृथुर्विपृथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ।
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्म्मा धर्म्मभृत्तथा" ॥
स्वनामख्यात प्रजापति । यथा रामायणे,
आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिस्तथैव च ।
काश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिम" ॥)

अरिष्टसूदन, पु, (अरिष्ट तन्नामानमसुर सूदयति य, अरिष्टस्य सूदन नाशक इति वा ।) विष्णु: । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शुभाशुभनाशके त्रि ॥ (कृष्ण । स खलु माथुरे कल्पे अरिष्टनामानमसुरं सूदितवान् ।)

अरिष्टा, स्त्री, (अरिष्ट + स्त्रियां टाप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्ट ॥ कट्की इति भाषा । (स्वनामख्याता काश्यपपत्नी, सा हि सर्व्वान् गन्धर्व्वान् जनयामास । यथा,—
"अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्व्वानमितौजस:" ॥
इति हरिवंशे ।)

अरु, [स्] पु, (ऋ + उसि ।) सूर्य्य । इत्युणादिकोष ॥ रक्तखदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥

अरु, [स्] पु, क्ली, (ऋ + उस् ।) व्रणं । क्षतं । इत्यमर ॥

अरु:, [स्] अ, (ऋ + उसि ।) मर्म्म । सन्धिस्थान । इत्युणादिकोष ॥

अरुचि, पुं, (न रुचिर्यस्य स ।) रोगभेद: । स च सत्यभिलाषेऽभ्यवहारासामर्थ्यरूप । इति रक्षित ॥ तत्पर्य्याय । अरोचक २ अश्रद्धा ३ अनभिलाष ४ । इति राजनिर्घण्ट: ॥
("दोषै: पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययाच्च,

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ ।
गात्रे रुचिर्भवति न मिषजो विकार,
मक्षोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति" ॥
इति सुश्रुतः । अलङ्कारशास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशामध्ये परिगणितो वस्तुवैराग्यरूप स्मरदशा
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—
"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।
अधृतिर्वस्तुवैराग्यं सर्व्वश्चारागिता इति" ॥
अरुज, पु, (रुजति, रुज्+क, नञ्समासः ।) आर-
ग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सोँदालि इति
भाषा । (स्वनामख्यातदानवविशेषः ।
"प्रह्लादोऽश्वशिरा कुम्भः सङ्कादो गगनप्रियः ।
अनुह्लादो हरिहरौ वराहः सहरोऽरुजः" ॥
इति हरिवंशे ।)
अरुणा, स्त्री, (ऋ+उनन् ।) कुङ्कुमम् । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अरुण, पु, (ऋ+उनन् ।) सूर्य्यसारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्य्यायः ।
सूरसूतः २ अनूरुः ३ काश्यपिः ४ गरुडाग्रजः ५ ।
सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । अव्यक्तरागः । ईषद्रक्तवर्णः ।
इत्यमरः । सन्ध्यारागः । शब्दरहितः । कपिल-
वर्णः । कुष्ठभेदः । अरुणगुणविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ पुन्नागवृक्षः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । कृष्ण-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।
"कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे" ।
इति रामायणे ।)
अरुणकमल, क्ली, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म्म-
धारयः ।) रक्तोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरुणलोचन, पु, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः ।)
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरुणसारथि, पु, (अरुणः गरुडाग्रजः सारथिर्यस्य
सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
अरुणा, स्त्री, (अरुण+स्त्रियां टाप् ।) अतिविषा ।
श्यामा । मञ्जिष्ठा । त्रिवृता । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुण्डि-
तिका । इति रत्नमाला ॥
अरुणात्मज, पु, (अरुणस्य आत्मजः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
जटायुपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अरुणावरजः, पु, (अरुणस्य अवरजः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
("अरुणावरजश्रीमानारुरोह रणे हरिः ।
सुवर्णः खेन वपुषा सुपर्णः खेचरोत्तमम्" ॥
इति हरिवंशे ।)
अरुणोदय, पु, (अरुणस्य सूर्य्यादित्यस्य उदयो यत्र
सः ।) सूर्य्योदयात् पूर्व्वं मुहूर्त्तद्वयकालः । यथा,—
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (यदुक्तं,—
"रजनीशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः" । इति ।
"नॄन् प्रशासतश्च यो घण्टाताडोऽरुणोदये" ।
इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुण्य-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" ॥
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहण-
फलं स्नानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायात् । तेन बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गा-
स्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
बहुशतसूर्य्यग्रहणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गे-
णान्वयात् कालानां स्नानानां तत्फलानामपि बहु-
शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्णा-
सप्तम्यां पूर्व्वापरयोर्य्यारुणोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्व्वदिने तत्काले स्नानं ।
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ॥
इति कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्त्तीयेन पूर्व्वस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्म्माङ्गत्वेन
इतरस्य चेतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण
तत्कालमारभ्याह्निककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-
रुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभ एव स्नानं ।
"व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" ॥
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्तं
श्राद्धयोग्यकालानुरोधादिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
वचने घटिका दण्डरूपा । परवचने नाडीनामा-
द्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्यो-
दयात् प्रागपि प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघ-
सप्तम्याख्यगुणफलविधिर्लाघवादित्याहुस्तच्चिन्त्यं ।
प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वं इति जैमिनिसूत्रेण
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।
"य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ" ॥
इति । विष्णुस्मृतौ । "यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
स्नायादनातुरः" । इति नित्यस्नानप्रकरणात् प्रक-
रणान्तराख्यानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।
किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गात्सिद्धिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-
काम्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सकृदनुष्ठानं । "प्रधानस्याक्रिया यत्र
साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नावृत्तिर्न च तत्क्रिया" ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये" ॥

इति मनुवचनेनैकदाजस्रस्नाननिषेधात् ।
"धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः" ।
इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
शेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देशकाल
विहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति श्राद्धचिन्ता
मणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सकृ-
दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति
न्यायेन फलं बोध्यं । तच्च इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्य्य-
भेदवन्निर्द्देष्टुमशक्यं ।
"पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्" ॥
इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचनं
प्रागर्द्धे कार्त्तिकमलमासाब्दविषयं ।
"देशकालाश्रमद्रव्यदातृमनोगुणाः ।
सुपात्रस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः" ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे लेकदापि
नानास्नानं ।
"विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः" ।
इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । "तीर्थभेदे तन्त्र-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च" । अतएव गङ्गावाक्यावली-
तीर्थचिन्तामणौ । यत्तु प्रयागे त्र्यहस्नाने कोटी
हतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारणस्नानस्य
पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तद्युक्तं तदा सकृत्
स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्त्र्यहफल-
कामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ स्नाने
परिपाटीमाह कृत्यकल्पतरौ विष्णुः । सप्त
बदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।
"यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी" ॥
इत्युच्चार्य्य स्नायादिति शेषः । रोगं छिद्रं । विधि-
कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्कत्वात् माकरीपदं
मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरं ।
"तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादि मासकृत्ये विनिर्द्दिशेत्" ॥
इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्ता-
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।
"यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्द्दिवाकरः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम्" ।
अतएव नारसिंहे रथाख्यायामित्युक्तं । यथा,—
"महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥
माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायान्तु वर्ज्जयेत्" ।
द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां प्रतिभाद्र-
पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्यादि-
साहचर्य्याच्चान्द्रत्वं प्रतीयते । अतएव चतुर्द्दश-
मन्वन्तरादिगणने क्वापि न रथशब्दोल्लेखः । यथा ।
भविष्यमत्स्ययोः ।
"अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः" ।
अत्र अमावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-पुनस्तथापद्योपात्कीर्त्तनादानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्त्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति लिखितं । अत्र पाठद्वैधे श्रीपतिरत्नमालायां । "अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वादशपूर्ण्णे मधौ तृतीया च" । इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव ग्राह्या । श्रीदत्तोऽप्येवं।माघसप्तम्यास्त्वाकृत्य सौरागमेऽपि ।
"अर्कपत्रैः सबदरैर्दूर्व्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोवृत्तिदर्शनात्" ॥
अष्टाङ्गविधिना ।
"योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत् ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं" ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
"कृष्णराशिविशेषेण यत्कर्म्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यत्रापि दृश्यते" ॥ * ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि । नमस्ते रविमण्डले" ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
"सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥
सप्तिरश्वः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अरुणोपलः, पुं, (अरुण उपलः, कर्म्मधारयः ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । चुनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपुष्पं ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्तुदः, त्रि, (अरूंषि मर्म्माणि तुदति, तुद+खश्+मुम् च ।) मर्म्मपीडकः । तत्पर्य्यायः । मर्म्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः । श्रवणकटुः । "माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गाहस्व काकः स्वयं कर्णारुन्तुदमन्तरेण रणितं त्वां मन्महे कोकिल" । इति भामिनीविलासे । मर्म्मपीडाकरः । हृदयग्रन्थिरूपमर्म्मस्थानस्पर्शकारी । यथा,
"नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मधीः" ।
इति मनुः ।
"तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म्म शान्तं प्रतापवत्" ।
इति माघः ।
"अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः" ।
इति रघुवंशे ।)

अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्पर्य्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा कर्दममुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥ आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः । गतायुषस्तां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
"दीपनिर्व्वाणगन्धञ्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीं ।
न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः" ॥
यथा च सुश्रुते,—
"न पश्यति स नक्षत्रं यस्तु देवीमरुन्धतीं ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषं" ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्रं पाठयन् वधूं तां दर्शयति च ॥

अरुन्धतीजानिः, पुं, (अरुन्धती जाया यस्य सः, निङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्धतीनाथः, पुं, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुष्कः, पुं, (अरुर्म्मर्म्मस्थानं कायति पीडयति, कै+क ।) भल्लातकवृक्षः इति शब्दरत्नावली ॥

अरुष्करं, स्त्री, (अरुः करोति अरुः+कृ+ट, उपपदसमासः षत्वं ।) भल्लातकफलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुष्करः, पुं, (अरुः करोति, अरुः+कृ+ट, षत्वं उपपदसमासः ।) भल्लातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अरुष्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः+कृ+ट, षत्वं, उपपदसमासः ।) व्रणकरः । क्षतकारकः । इति मेदिनी ॥

अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह+क, नञ्समासः ।) भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला इति ख्याता ।

अरूपं, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यं । यथा । "अरूपवातातीसारादाविवारुण्य" । इति रक्षितः ॥ कुत्सितरूपं ।
("इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्" ।
इति रामायणे ।)

अरूषः, पुं, (ऋ+ऊषन् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अरे, व्य, (ऋ+ए ।) नीचसम्बोधनं । इति हेमचन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया । इति मेदिनी ॥ (रोषाह्वाने । अपकृतौ । "अरे चेतोमीन । भ्रमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्" । इति शान्तिशतके । "अरे अनुश्रुन् । निरपराधराजकुलकदन महापातकिन् अशिष्टविकृतचेष्ट ।" इति महावीरचरिते ।)

अरेरे, व्य, (अरे+वीप्सायां द्विरुक्तिः ।) अधमसम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सक्रोधाह्वानं । इति शब्दमाला ॥

अरोकः, त्रि, (रुच्+घञ्, नञ्समासः ।) निष्प्रभः । दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्छिद्रन्तद्रहितश्च ॥

अरोचकः, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रुच्+णिच्+ण्वुल्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः । अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
"वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
कषायवक्त्रोऽस्य मतोऽनिलेन ॥
कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं ।
माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
विबद्धसम्बन्धयुतं कफेन" ॥ इति माधवकरः ॥
अरोचका न भोजने रुचिमुत्पादयन्तीत्यरोचका व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह । परिहृष्टदन्त अम्लभक्षणेनेव परिहृष्टो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवक्त्रः । कषायरसं वक्त्रं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं" ।
कट्वम्लमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य लक्षणं ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वक्त्रं कफलक्षणेन पठनीयं । यतो विदग्धः श्लेष्मा लवणभावमुपैति ।
"माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
स्निग्धत्वदौर्गन्ध्ययुतं कफेन" ।
पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे । स्निग्धत्वं बहिः ॥ * ॥
आगन्तुजमाह ।
"अरोचके शोकभयातिलोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
त्रिदोषजे नैकरसम्भवेच्च" ॥
क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरशनरूपयोर्ग्रहणं । स्वाभाविकं । अविकृतरसं ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह । नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन मुखे विकृतिमभिधायान्यदेशे विकृतिमाह ।
"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च" ॥
हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतं । चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । बहुभिस्त्रिभिर्दोषैः । बहुरुजं उन्मादादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वं । जडता शून्याङ्गता । अपरं आगन्तुजं । भक्तद्वेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्यामरोचकत्वेनैव संगृहीतौ ॥ * ॥ वृद्धभोजस्त्वेषां लक्षणानि पृथगाह ।
"प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु" ॥
आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं मिष्टं न लगति इति यावत् ।
"चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
यत्र नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते" ॥ * ॥
अथारोचकस्य चिकित्सा ।
"भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ।
रोचनं दीपनं वह्नेर्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ १ ॥
शृङ्गवेररसञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहं ॥ २ ॥
पक्वाम्लिका सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

एलालवङ्गकर्पूरमरिचैरवधूलिता ॥
पानकस्यास्य गण्डूषं धारयित्वा मुखे मुहुः ।
अरुचिं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा’ ॥
काञ्जिकापानं ॥ ३ ॥
“राजिका जीरकौ भृष्टौ भृष्टं हिङ्गु सनागरं ।
सैन्धवं दधि गो सर्व्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्याद्रुचिरुत्तमा ।
तक्रमेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वह्निवर्द्धनं” ॥
तक्रं ॥ ४ ॥
“गव्यमावर्त्तितं दुग्धं निवद्धं दधि माहिषं ।
एकीकृत्य पटे घृष्टं शुभ्रशर्क्करया समं ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्वितं ।
नाम्ना शिखरिणी कुर्य्यात् रुचिं सकलवल्लभा ॥
शिखरिणी ॥ ५ ॥
द्वे पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्व्योषपलत्रयं ।
त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परं ।
दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” ॥
दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥
लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं
नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकं ।
जलं सकृष्णागुरुभृङ्गकेसरं
कणा सविश्वा नलदं सहैलया ॥
तुषारजातीफलवंशरोचना-
सिताभ्रभागाः सकलं विचूर्णितं ।
सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषजित् ॥
उरोविवन्धं तमकं गलग्रहं
सकासहिक्कारुचियक्ष्मपीनसं ।
ग्रहण्यतीसारमुरुक्षतं तथा
तथा प्रमेहानखिलानिहन्ति हि ’ ॥
कक्कोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं बालकं । भृङ्गं त्वक् । नलदमुशीरं ।तुषारं कर्पूरं । लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(‘यवाग्रूः पञ्चकोलस्य कुलत्थाढक्ययूषकं ।
मुद्गयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
सहिङ्ग्वयूषयाढ्यैश्च व्यञ्जनं सम्प्रशस्यते ।
अगस्तिसूतवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
कारवेल्लं पटोलञ्च पलाण्डु सुरसा शठी ।
लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहश्च कटुम्बिका ॥
शठीसर्षपवास्तूकं शतपुष्पा यमानिका ।
तुण्डीरकस्य मूलानां शाकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥
गोधूमपुलिका श्रेष्ठा भट्टाकारोचके ।
शाकलानि च मांसानि भोजयेद्भिषगुत्तमः ’ ॥
इति हारीतोक्तपथ्यादिनियमः ॥ ० ॥
‘अरुचौ वमनो ग्राह्यो धूमाः समुखधावनाः ।
मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्वासनानि च ॥
कुष्ठसौवर्च्चलाजाजी शर्करामरिचं विडं ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनं ॥
लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजं ।
आर्द्रा दाडिमनिर्य्यासाच्चाजाजी शर्करायुतं ॥
सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्व्वातायेकजसर्व्वजान् ॥
कारवी मरिचाजाजी द्राक्षावृक्षाम्लदाडिमं ।
सौवर्च्चलं गुडं क्षौद्रं सर्व्वारोचकनाशनं ॥
वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्य्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणाञ्च मनोघ्नजे” ॥
इति चरकोक्तारुचिचिकित्सा । सनिदानलक्षणा चिकित्साप्यस्य ॥ * ॥ सुश्रुते ।
“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययाच्च,
भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ़ ।
नान्नेऽरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं,
वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
हृद्दाहचोषबहुता मुखतिक्तता च,
मूर्च्छा सतृड् भवति पित्तकृते तथैव ॥
कण्डूगुरुत्वकफसंस्रवसादतन्द्रा,
श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि,
रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु,
चिन्ताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च” ॥ * ॥
चिकित्सा यथा,—
“वाते वचाम्बु वमनं कृतवान् पिबेच्च,
स्नेहैः सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णं ।
कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी,
रास्नैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
स्नेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव,
सर्व्वैश्च सर्व्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥
द्राक्षापटोलविडवेत्रकरीरनिम्ब-
मूर्व्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।
वीजं करञ्जनटपञ्चभवैश्च पिष्टै-
र्लेहं पचेत् सुरभिमूत्रयुतं यथावत् ॥
मुस्ता वचा त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
भार्गी च कुष्ठमथ निर्दहनीश्च पिष्टा ।
मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद्वा,
पाठान्तगामतिविषा रजनीश्च मुख्या ॥
मण्डूकिमर्कममृताश्च सलाङ्गलाख्या,
मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविद्वा ।
एतान्न सन्ति चतुरो लिहतस्तु लेहान्,
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयाश्च ॥
सात्म्यान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्,
पानानि मूलफलषाडवरागयोगान् ।
अद्यादसांश्च विविधान् विविधे प्रकारै-
र्भुञ्जीत वापि लघुरूक्षमनः सुखानि ॥
आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च,
कुर्य्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
क्षीरद्रुमाणि रजनीत्रिफलायुतानि,
चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥
क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।
मुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः,
क्वाथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥
मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथारिष्टैः,
क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
स्वादेवमेव कफवातहृते विधिश्च,
शान्तिं गते हुतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
इच्छाभिघातभयशोकहृतेऽन्तरग्नौ
भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय,
पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्त ॥
दैन्ये गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥’*॥
रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्वाथेन भावयेत् ।
जम्बीरस्य रसैर्वापि चार्द्रकस्य रसेन वा ॥
मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मज्जरसैर्बुधः ।
पश्चाद्विशोष्य सर्व्वांस्तान् टङ्कणञ्चावचारयेत् ।
देवपुष्पं वाणमितं रसपादं मृताम्रकं ।
मासमात्रञ्च तत् सर्व्वं नागरेण गुडेन वा ।
सर्व्वारोचकशूलार्त्तिमामवातं सुदारुणं ।
सोऽयं निवारयत्याशु केशरी करिणं यथा’ ।
सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहः ॥)

अर्क, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ एककाकारप्रकृतिः पञ्च रेफनिमित्तकद्वित्वे विभाषया वक्तव्यः । तेन च अर्कयति अर्क्कयति एव सर्व्वत्र । इति दुर्गादासः ॥

अर्क, पुं, (अर्च + कर्म्मणि घञ्, कुत्वम् ।) सूर्य्यः । इन्द्रः । ताम्रं । स्फटिकं । इति मेदिनी ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभ्राता । इति दशदिनाथः ॥ सप्तवारान्तर्गतः रविवारः । इति ज्योतिषं ॥ वृक्षविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः ५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्ज्जुघ्नः ८ शीतपुष्पकः ९ जम्भनः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरणः १२ सदापुष्पः १३ सूर्य्याह्वः १४ आस्फोतकः १५ तूलफलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुकः १८ आस्फोतः १९ गणरूपः २० मन्दारः २१ अर्कपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेतार्कपर्य्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३ गणरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रक्तार्कपर्य्यायः । विकीरः १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४ दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अग्निकारित्वं । वातशोथव्रणार्शःकुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीव्रत्वञ्च । अस्य क्षीरगुणाः । क्रिमिदोषव्रणनाशित्वं । कुष्ठार्श उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
“श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्प सदापुष्प स बालार्क प्रतापस ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरण ।
रक्तपुष्प शुक्लफलस्तथास्फोत प्रकीर्त्तित ॥
अर्कद्वय सर वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान्
निहन्ति शोहगुल्मार्शश्लेष्मोदरयकृत्कृमीन्
शुक्लार्ककुसुम वृष्य लघु दीपनपाचन ।
अरोचकप्रसेकार्श कासश्वासनिवारण ॥

रक्तार्कपुष्प मधुर सतिक्त
कुष्ठक्रिमिघ्न कफनाशनञ्च ।
अर्शो विष हन्ति च रक्तपित्त
सङ्ग्राहि गुल्मे श्वयथौ हित तत् ॥

क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्ण स्निग्ध सलवण लघु ।
कुष्ठगुल्मोदरहर श्रेष्ठमेतद्विरेचन" ॥
इति भावप्रकाश ॥ * ॥ निर्यासविशेष । आरक
इति आरवीभाषा । तस्य विधिर्यथा,—
"द्रव्यकल्प पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्ण रसस्तथा ।
तैलमर्क क्रमाज्ज्ञेय यथोत्तरगुण प्रिये ॥
पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।
क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा तु विनाशका ॥
आद्ये गुणा गुणा सर्व्वे द्वितीयञ्च ततो लघु ।
तृतीय शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थ नातिदोषकृत् ॥
पञ्चम दोषरहित गुणसद्म प्रकाशक ।
पञ्चमस्य तु सामर्थ्य स्वय पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
वर्षाणान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निश मया ।
सम्पूर्णो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
पुवारे पुरुषर्क्षे च दिवार्को यस्तु निर्म्मित ॥
रमणीषु प्रदातव्यो विलोमात् पुसु योजयेत् ॥
लोहचूर्ण गैरिकञ्च खटिका भस्मृत्तिका
मृत्तिकास्थिभव चूर्ण काच कीकसज रज ॥
एतानि समभागानि सर्व्वतुल्या च मृत्तिका
भक्षणीया पञ्चमूत्रे खराश्वमहिषोद्भवे ॥
गजाजसम्भवाभ्याञ्च शटित तद्विशोषयेत् ।
यथा गन्धविनाश स्यात् तथा समर्दयेत्तत ॥
लघुहस्त कुलालोऽस्य कुर्य्याद्यन्त्र सुनिर्म्मल ।
यथेष्टा स्थालिका कुर्य्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिका ॥
पृथुबुध्नोदराकारा द्व्यङ्गुलोत्सेधवेष्टनी ।
सारिकान्ते तु परिधि त्र्यङ्गुलोत्सेधशोभिता ॥
विनिर्माथाथ सार्य्यन्ते यथा शिल्पविनिर्म्मिता ।
छिद्र कृत्वा नल दद्याद्गजशुण्डसम बुध ॥
सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्य्यात् पिधानक ।
अर्द्धनिम्बफलसम परिधि तस्य चान्तत ॥
वेदाङ्गुल मस्तकोर्द्ध्व कार्य्य तोयस्य धारणे ।
समर्धा तत्र नलिका कुर्य्यात्तोयविमोचनी ॥
तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णास्थ्ना मृत्तिकाम्बुना
अथवा श्वेतकाच तु सर्व्वदोषापनुत्तये ॥ * ॥
अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरण प्रिये ।
शिलाजतुस्थले कुर्य्यात् दीर्घगर्त्त मनोहर ॥
निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसञ्चय द्विचतुष्पदा ।
सर्जिक्षार महाक्षार मृत्क्षार लवणानि च ॥
गन्धकोष्णजल क्षेप्य नानामूत्राणि तत्र वै ।
एव कृत्वा मासषट्क दद्यात् पाषाणमृत्तिका ॥
काष्ठस्योर्द्ध्व तदूर्द्ध्वन्तु कुर्य्याद्वह्नीष्टिका शुभा ।
त्रिवर्षाज्जायते सर्व्वमेकीभूत दृशत्सम ।
ततो निष्काश्य तच्चूर्ण कृत्वा पात्राणि निर्ममेत
प्रशस्त भोजन तत्र सूचयेदन्नदूषण ॥
महाविषस्य सयोगात्तस्य भङ्ग प्रजायते ।
सूचीविषादिसयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
तत्र क्षिप्त क्षुद्रविष पात्र कृष्ण प्रजायते ।
एव ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिक ॥
विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्य्यात् पात्रन्तु लोहज ।
स्वर्णज रौप्यज वापि कुर्य्यात् पात्रमकल्मष ॥
अथवा ताम्रज कुर्य्यादन्तर्व्वङ्गविलेपित ।
पात्रन्तु बुद्ध्वा कुर्व्वीत कषायो न भवेद्रस ॥
द्रव्यान्तरस्य सयोगादर्क तैलञ्च गर्भत ।
सर्व्वेषा नि सरत्येव पाषाणस्यापि कि पुन ॥
घनसारकस्तथा तैल गन्धताम्रादिसम्भव ।
बेधक सर्व्वधातूना देहस्यापि च सिद्धिद ॥
यत्तैलकरणे दक्षस्तार्कनि सारणे क्षम ।
तत्तत्सेवाकरो नित्य स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
कुत्सितार्कस्तु यामेन द्वियामाभ्यान्तु मध्यम ।
त्रिभिर्यामैर्भवेच्छ्रेष्ठ स एवार्कस्तु सिद्धिद ॥
द्रव्यादधिकसौगन्ध्य यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते
जीर्णास्थिपात्रसङ्क्षिप्तो द्रव्यवर्ण प्रदृश्यते ॥
शङ्खकुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थित ।
जिह्वोपरिगत स्वाद दद्याद्द्रव्यभवन्तु य ॥
तमेवार्क विजानीयादन्यज्ज्ञेय रसादिवत् ।
ज्ञात्वा सुगन्ध दुर्गन्धमर्क पुष्पादिभि सुधी ॥
गुणार्थ पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत्
दुर्गन्ध भक्षयेदर्क यदि मोहात् कथञ्चन ॥
तदास्य जायते ग्लानिर्व्वान्तिरालस्यक तृषा ।
तद्दोषस्य विनाशाय कुर्य्याद्वान्तिमतन्द्रित ॥
दीपोद्गमप्रसूनाना पिबेदर्कपल जन ।
चम्पेल्यर्कपल वापि शीतार्त्तो मालतीभव ॥ ॥
अर्कनिष्काशनार्थाय क्रमाज्ज्ञेया षडग्नय
धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषा वक्ष्यामि लक्षण ।
विज्वालो यो धमशिखो धूमाग्नि स उदाहृत ॥
ससारमतिशुष्क यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति ।
तत्काष्ठ काष्ठमित्याढ्य खदिरादिसमुद्भव ॥
द्वाभ्या तस्य चतुर्थाभ्या योऽग्निर्दीपाग्निरुच्यते ।
चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्नि परिकीर्त्तित ॥
अर्द्धीकृताभ्या द्वाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृत ।
अर्द्धैस्तै पञ्चभि प्रोक्त खराग्नि सर्व्वकर्म्मसु ॥
मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
प्रसरन्ति यदा ज्वाला स भडाग्निरुदीरित ॥
सार्द्धयामञ्च यामञ्च याममेक मुहूर्त्तक ।
मुहूर्त्तमात्रमित्येवमर्कार्थे वह्नय स्मृता ॥ * ॥
जीर्णास्थिपात्रे गृह्णीयादर्क वा काचसम्भवे ।
पाषाणसम्भवे पात्रे कास्यजेऽथ हिमस्थले ॥
पिबेदर्कमनिर्व्वाप पीत्वा ताम्बूलभक्षण ।
कुर्य्यादनुक्तताम्बूले लवङ्ग भक्षयेत्तत ॥
मर्दनादिषु सर्व्वत्र द्रव्यतैल प्रयोजयेत् ।
अर्क एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥
ये ये द्रव्यगुणा प्रोक्ता सर्व्वे तेऽर्कसमाश्रिता ।
सेवेतार्क प्रिये तस्माद्राजा परमधार्म्मिक ॥
स्वस्थेऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
ज्ञात्वा तल्लक्षण दद्यादन्यथा ब्रह्महा भवेत् ॥ * ॥
वर्णस्वराणा प्रमिति दूतोक्तस्य तु कारयेत् ।
शक्रैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भाग समाहरेत् ॥
एकशेषे गुणा शीघ्र द्विशेषे वर्द्धते गद ।
त्रिशेषे मरण वाच्य स्वार्थ वाचयते यदि ॥
अर्क तदेतत् विज्ञाय दद्यादर्क न चान्यथा ।
गदिना तु यदा दूत प्रेषितश्चेद्विचार्य्यते ॥
नपुसकान्त्यैरूनास्तु स्वरा एकादश प्रिये ।
वर्णास्तत्सङ्ख्यका लेख्या कठवाद्याश्च तत्तले ॥
एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्कान् प्रविन्यसेत् ।
रसास्त्रयो दश वेदा पर्व्वता ऋतव कृता
वह्नय पृथिवी शून्य चन्द्रमा इति च क्रमात्
विहाय जीव दूतस्य नामाङ्काक्षरयोजन ॥
एवमेवातुरे कृत्वा द्वयोरष्टावशेषित ।
कृत्वाङ्कयोग गदिनोऽधिके शेषे शुभ भवेत् ॥
समशेषे दीर्घरोग न्यूनशेषे च तन्मृति ।
एतद्विचार्य्य दातव्यमन्यदप्यौषध बुधै ॥
चक्रद्वयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्क विमोहित ।
जायते तद्यशस्तस्य यथा मम मृते सति" ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि
शतक प्रथम ॥ * ॥
"अथात सप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि
पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्य्यान्निष्काशन भिषक् ॥
अत्यन्तकठिन चाद्य कठिनञ्च द्वितीयक ।
आर्द्र तृतीयमुद्दिष्ट चतुर्थ वुन्तुल भवेत् ॥
पञ्चमञ्च द्रवद्रव्य तेषा विधिरथोच्यते ॥ * ॥
रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
द्विगुणे नि क्षिपेत्तोये छायाया स्थापयेच्च तत्
यावच्छुष्क भवेत्तोय द्रव्यञ्च शिथिल यथा ॥
तत पुन क्षिपेत्तोय पूर्व्वद्रव्यसम भिषक् ।
कृत्वाष्टप्रहर तत्तु सूर्य्यचन्द्रकरैरल ॥
सपूज्य गणपति सूर्य्य भैरव कुलदेवता ।
नि क्षिपेदर्कयन्त्रे तत् क्षिप्रास्यार्क समाहरेत् ॥
वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
चन्दनादीनि सर्व्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥
कीटैर्भुक्त घुणैर्दुष्ट यच्च गन्धविवर्ज्जित ।
रहित स्वरसेनापि नार्ककर्म्मणि योजयेत् ॥
यथार्कसस्थित द्रव्य कुर्य्याद्भोक्तुस्तथा वपु ।
अर्के तरुणभैषज्य तस्मात् सयोजयेत् प्रिये ॥ ॥
यवान्यजाजीत्रिकटुभूनिम्बादिकमौषध ।
ज्ञेय तत् कठिन द्रव्य तदर्कस्य विधि शृणु ।
द्विगुण नि क्षिपेत्तोय द्रव्ये तु कठिने मते ।
अष्टप्रहरिक तच्च कुर्य्यात् पर्य्यायमेकक ॥
रक्षेत् द्रव्य द्विगुणित दृष्ट्वा देशे तु कौतुक ।
पश्चात् दत्त्वार्कयन्त्रे तत् अर्कनिष्काशयेच्छनै ॥
आर्द्रद्रव्य द्विधाप्रोक्त सरस नीरस तथा ।
सद्गुञ्ज गुप्तरसक द्विधा नीरसमुच्यते ॥
वास्तूक सार्षप शाक निर्गुण्डीरण्डमाषक ।
धत्तूराद्यमिद सर्व्वमार्द्र सरसमुच्यते ॥
एषा नालान् चूर्णयित्वा विशदे नि क्षिपेज्जल

मुहूर्त्तमुष्णे संस्थाप्य ग्राह्योऽर्को विबुधोत्तमैः ॥
मत्स्यानान्तु शताशेन तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
दद्यात् घटीमर्ककरां ततोऽर्कं कलयेच्छनैः ॥
वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रद्रव्यन्तु नीरसं ।
विशांश निःक्षिपेत्तोयं जलं घर्म्मे च धारयेत् ॥
ततो निष्काशयेदर्कं क्रमशश्चाग्निनोक्तवत् ।
सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
सातलावच्चसेहुण्डक्षीरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णका ।
खण्डानि तेषां कृत्वाथ निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
दिनत्रयञ्च निष्काश्य तोयादौषधं कुट्टयेत् ।
तदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं दशांशकं ॥
निष्काशयेच्छनैरर्कं स तु तीक्ष्णार्कसञ्ज्ञकः ।
दुग्धिकार्कक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्म्मे विनिवेशयेत् ।
यावज्जलस्योष्णता स्यात् ततो यन्त्रे विनिःक्षिपेत् ॥
आदावौषधं चूर्णयित्वा षष्ठांशजलसंयुतं ।
एवं द्रव्यं लवयित्वा खयुक्त्यार्कं विनिर्हरेत् ॥
खण्डीकृत्य च आमानां फलानां मृदुकायिनां ।
सरसानाञ्च गृह्णीयादर्कं तोयेन वर्ज्जितं ॥ * ॥
काष्ठोडम्बरिकादीनां आमानां दार्ढ्यभागिनां ।
कृत्वा खल्पानि खण्डानि अशीत्यंशं प्रदापयेत् ॥
पृथक् पृथक् च तुवरीं सर्ज्जिक्षारञ्च सैन्धवं ।
दत्त्वा विमर्दयेत् सर्व्वं चत्वारिंशांशकं जलं ॥
क्षिप्त्वा तत्कलसं घर्म्मे यामार्द्धेनोष्णता भवेत् ।
ततो यन्त्रे तु तद्दत्त्वा गृह्णीयादर्कमुत्तमं ॥
अतिपक्वफलानान्तु वीर्य्यं तस्यार्कमाहरेत् ।
पुष्पार्कार्थं षोडशांशं जलं पुष्पेषु दापयेत् ॥
वकुवारफलादीनि चिञ्चिकादीनि यानि च ।
क्षेप्याण्युक्तोदके तानि वल्कलत्वस्य शान्तये ॥
ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
तेषामर्कमथ द्रावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
द्रवद्रव्योत्क्षेपशान्त्यै प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
शतपत्रप्रसूनैर्व्वा जात्युत्थैर्मालतीभवैः ।
गुलाबपारिजातैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
दुग्धे दध्नि रसे तक्रे क्षौद्रे तैले च सर्पिषि ।
मूत्रादौ देहतोये च चम्बेल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
निष्काशयेत् सर्व्वथार्कं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
अथवा स्तम्भकं द्रव्यं दधिस्तु नवनीतकं ।
वर्षदक्षीजलस्योक्ता मधूच्छिष्टन्तु सर्पिषः ॥
गोकण्ठकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किण्वकं ।
तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्व्वं घृतसमन्वितं ॥
यन्त्रे दत्त्वा द्रवद्रव्यं ययोस्थालीनिवेशनं ।
तथा स्थूलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्त्रं प्रपूरयेत् ॥
आच्छाद्य सार्कैः पूर्णं स्थालीं दद्यादधोमुखीं ।
तथा चाकर्षितं सर्व्वं द्रवं फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
दुर्गन्धिर्य्यो भवेदर्कस्तं कुर्य्यात् सुचिगन्धकं ।
सर्व्वेषामेव मांसानां दुर्गन्धानाञ्च सर्व्वशः ॥
घृताभ्यक्ता हिङ्गुजीरमेथिका राजिका कृता ।
नवीनायां हण्डिकायां दद्यात् द्रव्यं पुनः पुनः ॥
तत्र दद्यात्सदर्कन्तु यथा दुर्गन्धतां भजेत् ।

तथा पुनः पुनः कार्य्यं जायते गन्धवारणं ॥
आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्वह्निदीपनं ॥ * ॥
सर्व्वेष्वर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
अर्काणान्तु प्रदातव्या ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
सर्व्वत्र वातरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
महिषाक्षस्तथा राल निर्य्यासः सर्व्वकस्य च ।
कृष्णागुरु कदम्बश्च महिषाक्षादिपञ्चकं ॥
सर्व्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
सर्व्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
एलाकर्चूरगोह्लणाः सप्तैते चन्दनादयः ॥
जटामांसी नखं पत्री लवङ्गं तगरं रसं ।
शिलाया गन्धपाषाणं सप्त मांस्यादिका अमी ॥
वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्ककं ।
नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः ॥
पञ्चांशद्गन्धपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलुः ।
चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती ॥
त्रिभागं सर्ज्जका सारस्तावदेव हि रालकं ।
उशीरं तु द्विभागं स्यात् घृतभ्रष्टं नखं समं ॥
कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
पलाण्डुलशुनादीनां निर्गन्धीकरणं मृणु ।
उत्पाद्यान्तर्व्विषं सम्यक् तक्रमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
पर्य्यायमेकमत्यम्लमध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
दद्यान्निष्काश्यान्यतक्रं कुर्य्यात्तच्चाष्टमांशकं ॥
द्रोणपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्व्वापत्ररसेऽपि वा ।
त्रिपर्य्यायोत्तरं तत्तु रसेन क्षालयेत् सुधीः ॥
हरिद्राराजिकातोये स्थाप्य पर्य्यायमेककं ।
उष्णोदकेन सक्षाल्य पर्य्यायं वासयेत्ततः ॥
सहस्रपत्रीपुष्पैर्व्वा अभावे पल्लवैरपि ।
आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मस्तुना ॥
युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
ततो निष्काशयेदर्कं शात्यादिकपिधानितं ॥
अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
को जानाति रसोनस्य ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
एकतः सर्व्वं एवार्का मांसार्कस्तु तथैकतः ।
मया स्वर्गे गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नामृतं ॥
तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिग् जीवितं प्रभो ।
नीता वाथ प्रभुक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं करोम्यहं ।
ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति सोऽब्रवीत् ॥
दत्तं मया समस्तं ते देवानध्यत्वमेव च ।
किन्ते कार्य्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
संप्रवक्ष्यामि मांसार्कं मद्यस्यार्कं तथैव च ।
द्रव्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुखं महत् ॥
मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं मृदुलं कठिनं घनं ।
तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रान्निष्काशयेच्छनैः ॥
मृदुलं यद्भवेन्मांसं चत्वारिंशांशकं पटुः ।
स्थूलखण्डीकृते तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
मध्यांशेनाष्टगन्धेन तद्विलोड्य च निःक्षिपेत् ।
रसमिक्षोरष्टमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
जातीपत्रं लवङ्गञ्च त्वगेला नागकेशरं ।

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धाष्टकं लिदं ।
कार्य्यं पुष्पपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
जायतेऽसौ महास्वादु सुधासमरसः प्रिये ।
दृढमांसस्य खण्डानि लघून्येव प्रकल्पयेत् ।
दद्याच्च तुवरीं तत्र लवङ्गं प्रोक्तया दिशा ।
क्षालयेदारनालेन त्रिवारं कोष्णवारिणा ।
क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्व्ववत् ।
दृढमांसस्य खण्डानि कुर्य्यादतिलघूनि च ।
आलोड्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पयसा पुनः ।
सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्व्ववदेव हि ।
तद्दत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्व्ववदर्ककं ।
सर्ज्जिक्षारं यवक्षारं श्वेतक्षारञ्च टङ्कणं ।
सौभाग्यक्षारकं सौरक्षारं शङ्खभवं तथा ।
अर्कसेहुण्डपालाशक्षारञ्च तुवरी तथा ।
अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ।
लवणाष्टकमेतच्च सैन्धवञ्च सुवर्चलं ।
विडं समुद्रसञ्जातं उद्भिदं रोमकं गडं ।
कृत्वा सर्व्वाणि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
नखांशनिम्बुरसकैः सर्व्वमार्द्रीकृतञ्च तत् ।
अधःसच्छिद्रपीठर्यां मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ।
मृत्कर्पटसमायुक्तां सच्छिद्रं यथाविधि ।
तस्याग्रे कूपिका योज्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ।
सा कूपिका तले स्थाप्या मेलयेच्च द्वयोर्मुखं ।
जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ।
अनलं क्रमतो देया यामयामश्च पञ्च च ।
अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्भवः ।
दद्यादस्थीनि मांसानि शङ्खशुक्त्यादिकान्यपि ।
सर्व्वाण्यपि विलीयन्ते शङ्खद्रावे न संशयः ॥ * ॥
पारावताजचटकशशशूकरटिट्टिभाः ।
क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्व्वे मांसेषु मृदुलाः स्मृताः ।
मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शल्किसम्बराः ।
एते कठिनमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिकाः ।
गजकुम्भीरघण्टाद्याः सुगन्धा वर्कराद्यः ।
गोधा गोऽश्वा लुलापाद्या घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि शटितं तत् समुद्धरेत् ।
तद्वासनानिवृत्यर्थमष्टगन्धं प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वोक्तैर्धूपयेद्धूपैर्ज्जायते गन्धवर्ज्जितं ।
अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽष्टगन्धकः ।
तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ।
आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्याच्छिलमीकृतैः ।
धान्याम्लं शालिचूर्णादिकोद्रवादिकृतं भवेत् ।
शण्डाकीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्व्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ।
कन्दमूलफलादींश्च सस्नेहलवणानि च ।
एकीकृत्य कृतोऽर्को यस्तत्सूक्तमभिधीयते ।
पक्वौषधाम्बुसंसिद्धो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ।
अरिष्टलघुपाकेन सर्व्वतश्च गुणाधिकं ।
शालिपिष्टकपिष्टादिकृतो योऽर्कः सुरा तु सा ।

पुनर्नवाशिवापिष्टैर्विहिता वाहनी स्मृता ॥
इक्षो पक्वे रसे सिद्ध सीधु पक्वरसस्य च ।
आमैस्तैरेव य सिद्ध स च शीतरसः स्मृतः ॥
पर्य्यायावाम्भवेन्मद्यं तामसं राक्षसप्रिय ।
मध्वलावायाजसन्तु तदूर्द्ध सात्विकं भवेत् ॥
सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राश्च मदिरा चरेत् ॥
भङ्गादिमत्तद्रव्याणा यवानीपादयोगतः ।
अर्कं निष्काशयेद्धीमान् बोधकः स्यान्मदस्य स ॥
धुस्तूरादिकवीजानि नक्तं पयसि नि क्षिपेत् ।
कण्ठशोषविबन्धादिरहितोऽर्को भवेत् सहि" ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं द्वितीय ॥ * ॥
"अथात सम्प्रवक्ष्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
हरीतक्या शूलहृत्कामलाग्निदाहनाशन ॥
विभीतकस्य तृट्छर्द्दिकफकासविनाशनः ।
आमलस्य त्रिदोषास्त्रपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
पिप्पल्या श्वासकासामवातार्शोज्वरशूलहृत् ।
मरीचस्य कृमीन् श्वासं हरेत् सर्व्वान् गदानपि ॥
ग्रन्थिकस्य प्लीहगुल्मकफवातोदरापह ।
चव्यार्कोऽत्यन्तरुचिकृत् विशेषाद्गुदजापह ॥
अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्निमान्द्यनुत् ।
चित्रकस्याग्निकृत् कासग्रहणीकृमिशोथहा ॥
यवान्या पाचनो रुच्यो दीपन शुक्रशूलहृत् ।
अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादन ।
जीरकस्य तु सग्राही गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
कृष्णजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
कारव्या बलकृत् ह्यर्को ज्वरघ्न पाचन सर ॥
धान्यार्कस्य तृषादाहवमिश्वासत्रिदोषहृत् ।
शोथज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ॥
मिश्रेयाया वह्निमान्द्ययोनिशूलकृमीन् हरेत् ।
ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतत्रिदोषहृत् ॥
मेथिकाया श्लेष्मवातज्वरामकफनाशन ।
वनमेथ्या सर्व्वरोगान् हरेत् कुञ्जरवाजिना ॥
चन्द्रशूरस्य हिक्कासृग्वातहृत् पुष्टिवर्द्धन ।
हिङ्गुन पाचनो रुच्य कृमिशूलोदरापह ॥
वचाया वह्निवमिकृत् विबन्धाध्मानशूलहृत् ।
पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादबल हरेत् ॥
कुलिञ्जनस्य स्वरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधन ।
स्थूलग्रन्थिभवस्यार्को विशेषात् कफकासनुत् ॥
द्वीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूल फिरङ्गक ।
हपुषाया हरेत् प्लीहं विष मोहञ्च दारुणं ॥
हपुषाया समीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् ।
विडङ्गस्योदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥
तुम्बुरोर्गुरुताश्वासकासप्लीहकृमीन् हरेत् ।
वंशरोचनजस्तृष्णाक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
समुद्रफेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
जीरकोत्थ शुक्रकफबलहृच्छीतल सम ॥
आर्षभ पित्तदाहास्त्रकासवातक्षयापह ।
महामेदोद्भवोऽर्कस्तु वृष्यस्तन्य कफावहः ॥
महामेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।

काकोल्या शुक्रल शीतः पित्तशोषज्वरापह ॥
क्षीरकाकोलिकाजातो वृंहणो दाहवातहा ।
ऋद्ध्या वल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशन ।
वृद्ध्या गर्भप्रद शीत क्षतकासक्षयापह ॥
मधुयष्ट्याः केशकर स्वर्य्यं पित्तानिलास्त्रजित् ।
जलयष्ट्या विषच्छर्द्दितृष्णाग्लानिक्षयापह ॥
कम्पिल्लस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
आरग्वधस्य पित्तास्त्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ॥
कट्व्या मेहश्वासकासकृमिकुष्ठज्वरापहः ।
भूनिम्बस्य तृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् ॥
भद्राया वस्तुपित्तास्त्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
मदनोत्थ छर्द्दनेन चातुर्थज्वरकादिहृत् ॥
रास्नोद्भव समीरास्त्रवातशूलोदरापह ।
नागभिन्नोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ॥
माचिकाजस्तु पित्तास्त्रपक्वातीसारहा लघु ।
तेजस्विन्या श्वासकासकफहृद्वह्निदीपन ॥
ज्योतिष्मत्या वान्तिकरो वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदः ।
कुष्ठस्य हन्ति वातास्त्रकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥
पौष्करस्यारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
हैमाह्वाया रेकवान्तिकर कण्डूविनाशन ॥
शट्या हरेदूर्द्धवातहिक्कातृष्णाक्षयस्वरान् ।
कट्फलोत्थ श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुचीन् हरेत् ॥
भार्ग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।
पाषाणभेदजो योनिरोगकृच्छ्राश्मगुल्महा ॥
धातकीजस्तृषासारविषक्रिमिविसर्पजित् ।
मञ्जिष्ठाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
कुसुम्भजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापह ।
लाक्षाज कृमिवीसर्पव्रणोरक्षतकुष्ठहा ॥
हरिद्राया मेहशोथत्वग्दोषव्रणपाण्डुनुत् ।
आरण्यकहरिद्राया कुष्ठवातास्त्रनाशन ॥
कर्पूरकहरिद्राया सर्व्वकण्डूविनाशन ।
दार्व्या विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥
रसाञ्जनोद्भवो नेत्रविकारव्रणदोषहृत् ।
वाकुच्याः कृमिविष्टम्भपाण्डुशोथकफापहः ॥
प्रपुन्नाटस्य हन्त्येव कण्डूदद्रुविषानिलान् ।
विषाजो दीप्तिकृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
लोध्रज शीतलो ग्राही चक्षुष्य कफपित्तनुत् ।
कृष्णत्वचोद्भवो नेत्र्योदरातीसारशोथहृत् ॥
भल्लातकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरकृमिव्रणान् ।
गुडूच्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापह ॥
ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापह ॥
वैल्व श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥
गम्भारीजो भ्रमतृष्णाशूलार्शोविषदाहहृत् ।
पाटल्याश्छर्द्दिशोथास्त्रतृट्श्लेष्मारुचिदाहहा ॥
अग्निमन्थोद्भव शोथकृमिपाण्डुबलासनुत् ।
श्योनाकजस्तु गुल्मार्शःकृमिहृद्रुचिदीप्तिकृत् ॥
शालिपर्ण्याः क्षतकृमिज्वरच्छर्द्यतिसारहा ।
पृश्निपर्ण्या ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
वार्त्ताक्या ज्वरवैरस्यमलारोचकशूलहा ।
कण्टकार्य्या गर्भकर पाचन कफकासहा ॥
गोक्षुरस्याश्मरीमेहकृच्छ्रहृद्रोगवातहा ।
जीवन्त्याः सारहृन्नेत्रदोषान्तत्यनाशन ॥

मुद्गपर्ण्या शोथदाहग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ।
माषपर्ण्या शुक्रकरो वातपित्तज्वरास्त्रजित् ॥
पद्माङ्कुलोद्भव शूलशिर पीडोदरापहः ।
गवुकोत्थो मधुश्वासकासकुष्ठामममारुतान् ॥
मन्दारजो वातकुष्ठकण्डूव्रणविषापह ।
अर्कार्कः प्लीहगुल्मार्श श्लेष्मोदरकृमीन् हरेत् ॥
वस्त्रीजो लेपतो हन्याद्व्रणशोथोदरव्रणान् ।
सातलोत्थ कफानाहपित्तोदावर्त्तशोथहा ॥
लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफास्त्रव्रणरुग्गितः ।
करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहः ॥
चण्डालोत्थस्तु विषवत् भक्षणे लेपने सुहृत् ।
धत्तुरजो हरेत् लोमयूकाकृमिविषादिकं ॥
वासोद्भवो ज्वरच्छर्द्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
पार्पटो हन्ति पित्तास्त्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ॥
निम्बजो भ्रमतृट्कासज्वरारुचिवमिप्रणुत् ।
महानिम्बोद्भवो गुल्ममूषिकाविषनाशन ॥
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदकृमिप्रणुत् ।
काञ्चनारो गण्डमालागुदभ्रंशव्रणापहः ॥
कोविदारस्तु पित्तास्त्रप्रदरक्षयकासहा ।
शोभाञ्जनार्को रुचिकृत् शुक्रलो ग्राहिदीपन ॥
मधुशिग्रूद्भवो हन्यात् विद्रधिश्वयथुकृमीन् ।
शिग्रुजो विषहृन्मेध्यो नस्येनाक्षिशिरोगहृत् ॥
गिरिकर्ण्या कुष्ठशूलशोथव्रणविषापहः ।
सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ॥
निर्गुण्ड्यर्को हरेज्जन्तुव्रणकुष्ठारुचीन् लघुः ।
कौटजो दीपन शीत कफतृष्णामकुष्ठजित् ॥
कारञ्ज कफगुल्मार्शोव्रणक्रिमिविषापह ।
घृतकारञ्जको भेदी वातार्श कृमिकुष्ठजित् ॥
करञ्ज्या वमिवातार्श कृमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
उच्चटार्क केशकारो वातपित्तकफापहः ॥
गुञ्जाया हरते श्वासमुखशोषभ्रमज्वरान् ।
कपिकच्छूद्भवो वृष्यो वृंहणो वाजिकर्म्मकृत् ॥
मासरोहिण्युद्भवस्तु वृष्यो दोषत्रयापहः ।
चिक्क कुर्य्याद्धातुपुष्टिं तत्क्षणान्मारयेज्जनान् ॥
पुस्तकान्तरे चेल्हुरिति च पाठ ॥
कण्टकार्य्या दीपन श्लेष्मशोथोदरवजं हरेत् ।
वेतसो हरते दाह शोथार्शोयोनिरुग्व्रणान् ॥
जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
इज्जलार्कस्तु हरते चराचरविषं स्फुटं ॥
अङ्कोठकस्य शूलामशोथग्रहविषापहः ।
बलार्को ग्राही वातास्त्रपित्तास्त्रक्षतनाशनः ॥
अतिपूर्व्वबलार्कस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
महाबलार्को हरते कृच्छ्र वातानुलोमनः ॥
नागपूर्व्वबलार्कस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
लक्ष्मणार्कन्तु सेवेत बन्ध्यापि लभते सुतं ॥
स्वर्णवल्ल्याः शिर पीडात्रिदोषान् हन्ति दुग्धदा ।
कार्पासार्कं कर्णसस्यः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
वंशज कफपित्तघ्नः कुष्ठास्त्रव्रणशोथजित् ।
नलार्को वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥
पाठ्या जयेत् ज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ।
श्वेतरक्तोद्भवो रेकी पित्तनार्शोदरापहः ॥
शरपुङ्खोद्भव प्लीहान् गुल्मव्रणविषापहः ।

जवासजो मदभ्रान्तिपित्तास्रकुष्ठकासजित् ॥
मण्डिजोऽत्यन्तबलकृत् शीहमोहानिलार्त्तिजित् ।
अपामार्गभवश्छर्द्दिकफमेदोऽनिलापहः ॥
आरक्तापामार्गभवो धातुस्तम्भनकारकः ।
कोकिलाक्षभवः शीघ्रं सेकाच्छोफान्निवारयेत् ॥
अस्थिसंहारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छ्रिवे ।
कुमारिकाया उत्थोऽग्निदग्धविस्फोटकान् जयेत् ॥
पुनर्नवायाः श्वेतायाः सर्व्वनेत्रामयापहः ।
पुनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तास्रनाशनः ॥
प्रसारिण्या वातहरो वृष्यः सन्धानकृत् सरः ।
सारिवाया वह्निमान्द्यकासामविषनाशनः ॥
भृङ्गराजस्य दत्तोऽर्कः केश्यस्त्वच्यः शिरोऽर्त्तिहृत् ।
शणपुष्पीलतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
त्रायन्त्यर्कः शूलविषविलेपीज्वरनाशनः ।
मूर्व्वाया मोहहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहः ॥
काकमाच्या नेत्रहितश्छर्द्दिहृद्रोगनाशनः ।
काकनासाभवो वामी शोथार्शश्वित्रकुष्ठहृत् ॥
काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डूविषक्रिमीन् ।
नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवमिक्रिमीन् ॥
मेषशृङ्ग्या श्वासकासश्लेष्माध्मिशूलहा ।
हंसपाद्या हन्ति शूलभूतरक्तविषव्रणान् ॥
सोमवल्ल्यास्त्रिदोषघ्नश्चीरहृच्च रसायनः ।
आकाशवल्ल्या शीतोऽर्कः पित्तश्लेष्मामनाशनः ॥
पातालगरुडीजातोऽर्को वृष्यः पवनापहः ।
वन्दाकजोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोव्रणापहः ॥
वटपत्रीभवस्त्वोष्णो योनिमूत्रगदापहः ।
हिङ्गुपत्र्या विवन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहः ॥
वशपत्र्याः पाचनोष्णो हृद्बस्तिगदसङ्घहृत् ।
मत्स्याक्ष्यर्को ग्राहिशीतकुष्ठपित्तकफास्रजित् ॥
सर्पाक्ष्या रोपणः सर्पवृश्चिकोन्दुरदंशहृत् ।
शङ्खपुष्प्या विषहरः स्मृतिकान्तिबलाग्निदः ॥
अर्कपुष्प्या कृमिश्लेष्ममेहपित्तविकारजित् ।
लज्जालुकाया भगरुग्रक्तपित्तातिसारहृत् ॥
अलम्बुषासम्भवोऽर्कः कृमिपित्तकफापहः ।
दुग्धिकायाः कफहरो वृष्यस्तम्भी क्रिमिप्रणुत् ॥
भूम्यामलक्या कासतृष्णाकफपाण्डुक्षतापहः ।
ब्राह्म्या बुद्धिप्रदस्त्वार्कः षण्मासाभ्यासनः कविः ॥
मण्डूकपर्णिका पाण्डुविषशोथज्वरान् हरेत् ।
द्रोणपुष्प्या ज्वरश्वासकामलाशोथजन्तुजित् ॥
सूर्य्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरुक्कृमिपाण्डुता ।
बन्ध्याकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पव्रणापहः ॥
मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगुल्मोदरापहः ।
देवदाल्याः शूलगुल्मश्लेष्मार्शोवातजित् परः ॥
धत्तूरजो ग्राहिहिमो वह्निकृन्मददाहहा ।
गोजिह्वाया मेहकासप्रवासारज्वरापहः ॥
नागपुष्प्याः सर्पविषस्वेदप्रहनिवारणः ।
वेतसान्तरो मूत्रघातास्मरीयोन्यनिलार्त्तिजित् ॥
किङ्कणा वह्निरुचिकृद्दर्शःकुष्ठकृमिप्रणुत् ।
कौकुन्दरो ज्वरं रक्तं मुखशोषं कफं हरेत् ॥
सुदर्शनार्कस्त्वत्युष्णः कफशोथास्रवातजित्” ।
इति श्रीलङ्केशनाथकृतार्कचिकित्सायामौषध्यर्क-
विधानं तृतीयशतकं ॥ ० ॥ अत परं नानौषध-
विधानं चतुर्थशतकं । नानारोगनिवारणार्थं
पञ्चमशतकं । विस्फोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
क्षुद्ररोगादेर्निवारणं सप्तमशतकं । कार्म्मणं ना-
माष्टमशतकं । गणसंख्या नवमशतकं । धातु-
शुद्धिर्दशमशतकं । एतत् सर्व्वं अर्कप्रकाशे
रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाहुल्यभिया न
लिखितं ॥
(“अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्ब्याश्च पल्लवाः ।
करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसां” ॥
इति चक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥ ० ॥
“अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्ने-
न्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणा ता-
पसवृक्षश्चेति” । इति अर्कादिगणः ॥
“अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
क्रिमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हुडहुडिया इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

अर्कचन्दनं, क्ली, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)

अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् + डः, पञ्चमीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः । सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याञ्च स्त्री । इति महाभारतं ।

अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्य्य इव तीक्ष्णं पत्रं यस्य सः ।) आदित्यपत्रवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्य्य इव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः सा ।) वृक्षविशेषः । इशेर मूल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहा ४ । इति रत्नमाला ॥

अर्कपर्णः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य सः ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ।)

अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्ष इव तीक्ष्णः पादपः ।) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः सा, जातित्वात् ङीप् कप् ।) वृक्षभेदः । अर्कहुली हुलीपुष्पस्येति ख्याता । तत्पर्य्यायः । पयस्या २ सूर्य्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति रत्नमाला ॥

अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः सा, जातित्वात् ङीप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
“अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका ।
अर्कपुष्पी कृमिश्लेष्ममेहपित्तविकारजित्” ।
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणाः कुटुम्बिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + कः, अर्कस्य प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः । (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) गौतमः । सः इक्ष्वाकुकुलोद्भवशाक्यवंशीयबुद्धः । इत्यमरः ।

अर्कबान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + स्वार्थे अण्, अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हुडहुडिया इति ख्याता ।

अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःसहं मूलं यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला ॥ इशेर मूल इति भाषा ।

अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस् + जन् + डः, उपपदसमासः ।) सूर्य्यपुत्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । रेवन्तः २ ह्यगः ३ हयवाहनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कवल्लभः, पुं, (अर्कस्य वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) बन्धूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धूकवृक्षशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अर्कवेधं, क्ली, (अर्केण विध्यते, अर्क + व्यध + पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः । (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ।)

अर्कव्रतं, क्ली, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आरोग्यसन्तत्यादि सूर्य्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्य्यस्य जलशोषणवत्प्रजाकरग्रहणं । यथा,—
“अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करान्राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्” ।
इति मनुः ।

अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्त्रः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अनुकूला, चतुर्थीतत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हुडहुडिया इति ख्याता । (अस्या विशेषः आदित्यभक्ताशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

अर्काश्मा, [न्] पुं, (अर्कस्य अनुगतः अश्मा, मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) अरुणोपलः । (चुनि इति ख्यातः प्रस्तरभेदः ।) सूर्य्यकान्तमणिरिति यावत् । इति हलायुधः ॥

अर्काह्वः, पुं, (अर्केण आह्वयते यः, अर्क + आ + ह्वे + अप् ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति भाषा ।

अर्कोपलः, पुं, (अर्कस्यानुगत उपलः, कर्म्मधारयः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चुनि इति ख्यातो रत्नभेदः । स्फटिकमणिः । “अर्का

पलोल्लसितवल्लिभिरङ्कि तप्तःक्लीग्रं महाव्रतमिवाच
चरन्ति वप्रा" । इति माघः ।)

अर्गलं, क्ली, स्त्री, (अर्ज+कलच्, कुत्वम् ।) कपाट-
बन्धककाष्ठविशेष । इत्यमरः ॥ हुड़ुका तसला
इत्यादि भाषा ।
("ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमिलिताक्षीव भियामरावती" ।
इति काव्यप्रकाशे ।
"ता सत्यनाम्नी दृढतोरणार्गला
गृहैर्विचित्रैरुपशोभिता शिवा" ।
इति रामायणे ।
"अथानपोढ़ार्गलमप्यगार" । इति रघु । प्रति-
बन्ध । प्रत्यवाय । अन्तराय ।
"ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धिसार्गलमात्मन" ।
इति रघुवंशे ।)
कल्लोले त्रि । इति मेदिनी ॥ देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ माथ्यस्तोत्रविशेषः ॥ यथा
मार्कण्डेय उवाच ।
"ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तम ।
शीघ्र सिद्धति तत्सर्व्वं कथयस्व महाप्रभो ॥
ब्रह्मोवाच ।
अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित ॥
अर्गल दुरितं हन्ति कीलक फलद तथा ।
कवच रक्षते नित्य चण्डिका त्रितयं दिशेत् ॥
अर्गल हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।
कीलक हृदये यस्य वशकीलितमानस ॥
कवच हृदये यस्य स वज्रहृदय खलु ।
ब्रह्मणा निर्म्मित पूर्व्वं विनिश्चित्यापि चेतसा" ॥
इत्यादि । तदाद्यश्लोको यथा,—
"जय त्व देवि चामुण्डे जय भूतापहारिणि ।
जय सर्व्वगते देवि । कालरात्रि नमोऽस्तु ते" ॥
तस्य शेषश्लोको यथा,—
"इद स्तोत्र पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नर ।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पद" ॥
इत्यर्गलास्तोत्र ॥

अर्गलिका, स्त्री, (क्षुद्रार्गला, अर्गला गौरादित्वात्
ङीष् स्वार्थे कन् ।) अल्पार्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
खिल इति भाषा ।

अर्घ, मूल्ये, (भ्वादि—पर—सक सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
दास । ("परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति
रत्नानि समुद्रजानि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अर्घः, पु, (अर्घ+घञ् ।) मूल्य ।
("कुर्य्युरर्घं यथापण्य ततो विंश नृपो हरेत्" ।
"मणिमुक्ताप्रबालाना लौहाना तान्तवस्य च ।
गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्" ॥
इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अयं शब्दः
सामगानां सर्व्वत्राभिलापे सयकारो नपुंसकलिङ्गे-
नैव प्रयोज्य अन्यवेदिना निर्यकारः पुलिङ्गेन
प्रयोज्यः । इति श्राद्धतत्त्व ॥ (दूर्व्वाघृतसर्षप-
पुष्पादिविरचितोदेवब्राह्मणादिसम्मानार्थः पूजो-
पचारभेद । "अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवा-
र्घेण मामुपतिष्ठते" । इति उत्तरचरिते ।
"स प्रत्यग्रै कुटजकुसुमै कल्पितार्घाय तस्मै" ।
इति मेघदूते ।
"दूर्व्वासर्षपपुष्पाणा दत्वार्घं पूर्णमञ्जलिम्" ।
इति याज्ञवल्क्य ।)

अर्घीशः, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घो, तेषु ईशः ।)
शिव । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्य, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ+ण्यत्, न्यङ्क्वादि-
त्वात् कुत्वं, अर्घमर्हति इति पादार्घाभ्याञ्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्य । पूज्य । इति मेदिनी ॥
अर्घ्यार्थ । तत्तु पूजार्थदूर्व्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रित-
वारि । इत्यमर ॥
("अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथ,
स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं,
सोऽनवेक्ष्य भरतायनो यतः" ।
इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजलम् इति अमरटीकायां
भरत ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविध ।
तत्राद्यस्य क्रम । स्ववामे त्रिकोणवृत्तभूविम्ब
विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्र
प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्य्याङ्कुशमुद्रया मन्त्रेण
सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्या
सम्पूज्य धेनुमुद्रा प्रदर्श्य प्रणवमष्टधा दशधा वा
जपेत् ॥ अन्यस्य क्रम । स्ववामे त्रिकोणमण्डल
कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्ख
प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षत-
दूर्व्वादि तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विलोम-
मातृकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकाया
वह्निमण्डलपूजा शङ्खे सूर्य्यमण्डलपूजा जले
सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्कुशमुद्रया सूर्य्यम-
ण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण षडङ्गदयादेवता तत्रा-
वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठ्यास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रां
प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जल वीक्ष्य चक्रमन्त्रैः सकलीकृत्य
गन्धपुष्पाभ्या देवता संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया-
च्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रा प्रदर्श्या-
स्त्रेण सरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जल प्रोक्षणीपात्रे
निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसार ॥

अर्घ्या, स्त्री, (अर्घ+यत् ।) शरत्कालमुनितपोवनतरू-
द्भूतमधु । तस्य गुणा । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।
आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्च्च, क, पूजे । (चुरादि—सक—सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुम ॥ क अर्च्चयति । गोवर्द्धनस्त्विम-
मात्मनेपदिन मत्वा विस्माजसे मकरकेतनमर्च्च-
यन्तीत्यादि स्वच्छिवमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्च्च, ञ, पूजे । (भ्वादि—सक—सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुम ॥ ञ अर्च्चति अर्च्चते । इति दुर्गादासः ॥

अर्च्चक, त्रि, (अर्च्चति, अर्च्च+ण्वुल् ।) पूजक ।
अर्च्चनाकारक । यथा,—
"अर्च्चकस्य तपोयोगात् अर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च बिम्बानां देव सान्निध्यमृच्छति" ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥
("ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजार्च्चकः" ।
इति मनु ।)

अर्च्चनं, क्ली, (अर्च्च+भावे ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—
"धनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवद्विजार्च्चनं" ।
इति राजवल्लभ ॥ पूजाद्रव्ये त्रि । यथा,—
"अर्च्चकस्य तपोयोगात् अर्च्चनस्यातिशायनात्" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्च्चना, स्त्री, (अर्च्च+युच्, टाप् ।) पूजा । इति
जटाधर ॥ गुरुदेवद्विजानां नित्यार्च्चनागुणा ।
स्वर्गयशःआयुर्धनधान्यकारित्व । अलक्ष्मीपाप-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्च्चा, स्त्री, (अर्च्च+आधारे अङ् ।) पूजा । प्रतिमा।
इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । "अर्च्चा चेत्
विधितस्ते वद तदा किं मोक्षकामस्त्रभे" ॥
इति शिवशतके ।)

अर्च्चिः, स्त्री, (अर्च्च+इन् ।) अग्निशिखा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
("आसीदासन्ननिर्व्वाणप्रदीपार्च्चिरिवोषसि" ।
इति रघुवंशे ।)

अर्च्चि, [स्] स्त्री, क्ली, (अर्च्च+इसि ।) अग्निशिखा ।
किरण । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥
अय शब्द सान्त इदन्तश्च ॥ ("इर्म्याणां हेमशृङ्ग-
श्रियमिव निचयैरर्च्चिषामादधान" । "विरम
विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्धं प्रकटयसि किमुच्चै-
रर्च्चिषा चक्रवालम्" । इति रत्नावली ।)

अर्च्चितः, त्रि, (अर्च्च+कर्म्मणि क्तः ।) पूजित ।
इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानित ।
"येऽस्मन्येव हते तत्र गत्वा तान् परमार्च्चितान्" ।
"अर्च्चितास्ते नरे पौरैः माधवा भरतर्षभ" ।
इति महाभारते ।)

अर्च्चिष्मान्, [त्] पु, (अर्च्चिर्विद्यतेऽस्य, अर्च्चिस्+
मतुप् ।) अग्नि । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्य्यः । अर्च्चि-
शब्दात् अतिशये मतुप्रत्यय ॥ (त्रि, दीप्तः । तेजो-
विशिष्ट । प्रभावान् ।) (स्वनामख्यातो देवर्षिभेद ।
यदुक्तं, हरिवंशे,
"अर्च्चिष्मांस्तमस्यैव भारिश्च वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः" ।)

अर्च्च्य, त्रि, (ऋच्+स्तुतौ ण्यत्, अर्च्च+यत् वा ।)
अर्च्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
("मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखार्भं,
तमर्च्च्यमारादभिवर्त्तमानम्" ।
इति रघुवंशे ।)

अर्ज्ज, अर्ज्जने । (भ्वादि—पर—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्ज्जनमत्रास्य लाभः । यशः-
स्यार्ज्जति यः स्थिरमिति हलायुधः । इति
दुर्गादास ॥

अर्ज्ज, क संस्कारे (चुरादि—उभं—सकं—सेट् ।)
इति कविकल्पद्रुम ॥ क अर्ज्जयति किमपि
लोकः सत्करोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्रायः । अर्ज्ज-
यति धनं परिजनः । इति रमानाथ । इति
दुर्गादासः ॥

अर्ज्जक, पुं, (अर्ज्जयति, अर्ज्ज + ण्वुल्।) श्वेतपर्णास। बावुइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वेतच्छदः २ गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरक ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ वर्व्वरीभेदः। आजवला इति पश्चिमदेशे ख्यात। तत्पर्य्याय। क्षुद्रतुलसी २ क्षुद्रपर्णा ३ सुखार्ज्जकः ४ उग्रगन्ध ५ जम्बीर ६ कुठेर ७ कठिञ्जर ८। अस्य गुणा। कटुत्व। उष्णत्व। कफवातामयनेत्ररोगनाशित्व। रुचिकारित्व। सुखप्रसवकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ सामान्यतुलसी। इति रत्नमाला॥

("कफघ्ना लघवो रूक्षा स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धना।
कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्ज्जकभूस्तृणा"॥
इति सुश्रुतस्य॥)

अर्ज्जकः, त्रि, (अर्ज्जयति, अर्ज्ज + ण्वुल्।) उपार्ज्जनकर्त्ता। यथा। "अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्यांशद्वयमभिधायार्ज्जकस्यांशद्वयमभिहित"। इति दायभाग॥

अर्ज्जन, क्ली, (अर्ज + ल्युट्।) उपार्ज्जन। स्वत्वहेतुभूतो व्यापार। यथा। अर्ज्जन स्वत्वहेतुभूतो व्यापार अर्ज्जन स्वत्व नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति दायभाग॥

("अर्ज्जयितृव्यापारोऽर्ज्जनमिति जीमूतवाहन"।
"स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्" इति महेश्वर"।
"स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम् इति। श्रीकृष्ण।
"पितृनिधनकालीन वा जीवनमेव पुत्रस्यार्ज्जन भविष्यति"। इति दायभाग।
"अर्थानामर्ज्जने दुःखमर्ज्जितानाञ्च रक्षणे"।
इति पञ्चतन्त्रे।
"द्रव्यार्ज्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्ज्जनम्"।
इति मनु।)

अर्ज्जुन, क्ली, (अर्ज + उनन्।) तृण। नेत्ररोग। इति विश्वमेदिन्यौ॥ तस्य लक्षण। "एको य शशरुधिरोपमस्तु विन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्ज्जुन वदन्ति"। इति माधवकर॥

("नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्ज्जुन विन्दु शशलोहितलोहित" इति वाभटस्य।)

अर्ज्जुन, पुं, (अर्ज + उनन्।) पाण्डुराजस्य तृतीयपुत्र। स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जात। तत्पर्य्यायः। फाल्गुन २ जिष्णु ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीभत्सु ६ विजयः ७ कृष्ण ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १०। इति विराटपर्व्व। पार्थः ११ शक्रनन्दन १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डव १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वज १६ राधाभेदी १७ सुभद्रेश १८ गुडाकेश १९ वृहन्नलः २०। इति जटाधर॥ ऐन्द्रि २१। इति भूरिप्रयोग॥ *॥ स्वनामख्यातवृक्षविशेष। आजन इति भाषा। तत्पर्य्याय। नदीसर्ज्ज २ वीरतरु ३ इन्द्रद्रु ४ ककुभ ५। इत्यमर॥ शम्बरः ६ पार्थ ७ चित्रयोधी ८ धनञ्जय ९ वैरान्तकः १० किरीटी ११ गाण्डीवी १२ शिवमल्लक १३ सव्यसाची १४ कर्णारिः १५ करवीरक १६ कौन्तेय १७ इन्द्रसूनुः १८ वीरद्रु १९ कृष्णसारथिः २० पृथाजः २१ फाल्गुनः २२ धन्वी २३। इति राजनिर्घण्ट॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥
ककुभः शीतलो भग्नक्षतक्षयविषास्रजित्।
मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवर कफपित्तहृत्"॥
इति भावप्रकाश॥ अस्य गुणाः। क्षतभग्नरक्तस्तम्भनमूत्रकृच्छ्ररोगे पथ्यत्वं। इति राजवल्लभ॥ कषायत्व। उष्णत्वं। व्रणशोधनत्व। कफपित्तश्रमतृष्णार्त्तिनाशित्वं। वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ *॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—
"अर्ज्जुनस्य त्वचा सिद्ध क्षीर दद्याद्धृदामये"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥)

कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन। माहिष्मती नाम पुरी तस्य राजधान्यासीत्, स खलु भुजवीर्य्येण सप्तद्वीपां धरामजयत्। योगाद् बाहुसहस्रञ्च लब्धवान्।

"तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यत किल भारत॥
योगात् योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया॥
तेनेय पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपर्व्वता।
ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता॥
तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्तयज्ञशतानि वै।
प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय"॥
"योऽर्ज्जुनेनार्ज्जनस्तुल्यो द्विबाहुर्व्वहुबाहुना"।
इति महाभारते।) मयूर। मातुरेकसुत। इति मेदिनी। श्वेतवर्ण। तद्वति त्रि। इत्यमर॥

अर्ज्जुनध्वज, पु, (अर्ज्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथकेतुभूत, सतत तत्रावस्थानात्।) हनूमान्। इति हेमचन्द्र॥

अर्ज्जुनी, स्त्री, (अर्ज्ज + उनन्, गौरादित्वात् ङीष्।) गवी। करतोयानदी। कुट्टनी। उषा। इति विश्वमेदिन्यौ॥

अर्ज्जुनोपम, पु, (अर्ज्जुन स्वनामख्यातः वृक्ष उपमा यस्य स।) वृक्षभेद। शेगुन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महापत्र २ शाकवृक्ष ३ अनील ४ अर्ण ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ शाकाख्य ६ खरपत्र ७। इति रत्नमाला॥

अर्ण, पु, (अर्त्ते नः।) शाकवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका। अक्षरं। इत्यागमः॥ वर्ण। यथा,—
"वर्णोऽक्षर रश्मिरर्णा स्वरास्तु कथिता अच।
व्यञ्जनानि हलो वर्गाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता"॥
इति वीजवर्णाभिधान॥

अर्णः, [स्] क्ली, (ऋच्छति, ऋ गतौ उदके नुट् चेत्यसुन् तस्य च नुट्।) जल। इत्यमर॥

अर्णव, पु, (अर्णांसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्णसो लोपश्चेति व सलोपश्च।) समुद्र। इत्यमर॥

("अहृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः"।
इति रघुवंशे।)

अर्णवज, पुं क्ली, (अर्णवात् जायते, अर्णव + जन + ड, उपपदसमासः।) समुद्रफेन। इति रत्नमाला॥ (समुद्रफेनशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेय॥)

अर्णवमन्दिर, पुं, (अर्णव मन्दिरमिव यस्य सः।) वरुण। इति हेमचन्द्रः॥

अर्णवोद्भवः, पु, (उद्भवत्यस्मात्, उत् + भू + अपादाने अप्, अर्णवः उद्भवो यस्य सः।) अग्निजार वृक्षः। इति राजनिर्घण्ट॥ (अग्निजारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्या॥) (चन्द्र। अमृत।)

अर्णोद, पु, (अर्णांसि ददाति, दा + क।) मुस्तक। मेघः। इति राजनिर्घण्ट॥

अर्णोभवः, पु, (अर्णांसि जले भवति, अर्णस् + भू + अप्, उपपदसमास।) शङ्खः। इति राजनिर्घण्टः॥

अर्त्तगल, पुं, (आर्त्तइव गलति, गल + अच्, पृषोदरादित्वात् वा ह्रस्व।) आर्त्तगल। नीलझिण्टिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (नीलझिण्टि शब्देऽस्य गुणो व्याख्येय॥)

अर्त्तन, क्ली, (ऋत + ल्युट्, पक्षे इयङभाव।) जुगुप्सा। निन्दा। इत्यमरः॥

अर्त्ति, स्त्री, (अर्द + क्तिन्।) पीडा। धनुरग्रभाग। इत्यमर॥ (पीडार्थे उदाहरण यथा,—
"चूर्ण सम रुचकहिङ्गुमहौषधाना,
मुष्णाम्बुना कफसमीरणसम्भवासु।
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविसूचिकासु
पेयन्तथा यवरसेन च विड्विबन्धे॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (ऋत + ण्वुल्।) अत्तिका। नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अर्थ तु क ङ याचने। इति कविकल्पद्रुम॥ (चु-आत्म-सक-सेट्।) अर्थयते अर्थापयते। प्रार्थयत्यल्पमूल्यानीत्यादौ प्रार्थन प्रार्थ पश्चात् प्रार्थं करोति इति णौ परस्मैपद। इति दुर्गादास॥

अर्थ, पुं, (अर्थ + घञ्।) विषय। याच्ञा। धन। कारण। वस्तु। शब्दप्रतिपाद्य। निवृत्ति। प्रयोजन। इति मेदिनी॥ प्रकार। इति हेमचन्द्र॥ (धनार्थे यथा,—
"अर्थेन बलवान् सर्व्व अर्थाद्भवति पण्डित"।
इति हितोपदेशे। अयञ्च त्रिवर्गस्यान्तर्गत।
"कस्यार्थधर्म्मौ वद पीडयामि
सिन्धोस्तटावोघइव प्रवृद्ध।" इति कुमारसम्भवे।
"तमसो लक्षण कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते
सत्त्वस्य लक्षण धर्म्म श्रैष्ठ्यमेषा यथोत्तर"॥
इति मनुः। शब्दप्रतिपाद्य। शब्दानामभिधेय।
"वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये"।
इति रघुवंशे। अभिधेय। अलङ्कारशास्त्रादौ अर्थस्त्रिविध, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) याच्ञा। भिक्षा। इत्यमर॥

अर्थपति, पु, (अर्थानां पति, षष्ठीतत्पुरुष।) कुवेर। राजा। इति मेदिनी॥

("अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वर"।
"स नैषधस्यार्थपते सुतायाम्"। इति रघुवंशे।)

अर्थप्रयोग, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ठीतत्पुरुष।) वृद्धिजीविका। इत्यमरः॥ सुदे देया वाड़ी देया इत्यादि भाषा।

अर्थवाद, पु, (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद+करणे घञ्।) स्तुति। प्रशंसा। इति हेमचन्द्र॥ स तु त्रिविध। गुणवाद १ अनुवाद २ भूतार्थवाद ३। यथा,—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मत"॥
इति भट्ट॥ तत्त्वसम्बोधिनीमते सप्तविध। स्तुत्यर्थवाद १ फलार्थवाद २ सिद्धार्थवाद ३ निन्दार्थवाद ४ परकृति ५ पुराकल्प ६ मन्त्र ७। एषामुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्य। यथा। "अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूप" सोऽपि त्रिविध। गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात्। यथा—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मत"॥
इति॥ अयमर्थ। विरोधे विशेष्यविशेषणयो सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवाद अङ्गकथनरूपत्वात्। यथा "यजमान प्रस्तर" इति। अत्र प्रस्तर कुशमुष्टि तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवाद। अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वाद। यथा नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतव्य अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च। अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवाद। तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवाद। यथा इन्द्रो वृत्रहन्नित्यादि। सोऽपि द्विविध। स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च। यथा,—
"सन्ध्यामुपासते ये च" इत्यादि स्तुत्यर्थवाद।
"स्त्रीतैलमाससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान्॥
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरक मृत"।
इत्यादि निन्दार्थवाद। इति श्राद्धविवेकटीकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ * ॥
"प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसन"।
इति वेदान्तसार॥ तद्विवरण यथा। अथार्थवादाधिकरणं। तत्रार्थवादाश्च बहुषु श्रूयन्ते ते किं प्रमाण न वेति संशये पूर्व्वपक्षसूत्र। आम्नायस्य प्रवर्त्तकत्व तदर्थमेव तदवतारादिति। अस्यार्थ। आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विधेये इति शेष। तदर्थं वेदाभिधानात्। तच्च प्रवर्त्तकत्व कार्य्यताज्ञानद्वारैव तद्विना प्रवृत्त्यभावात्। अत सिद्धार्थकाना स्तुत्यर्थवादाना कार्य्यतावाचकपदाभावात् न कार्य्यताधीजनकत्व। अतोऽप्रामाण्यमेव। अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पन स्तुतविशेषणत्व वा युक्त अतएव सिद्धान्तसूत्र। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति। अस्यार्थ। अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्यु। तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तेषां तात्पर्य्यं तत्रैव प्रामाण्य यत्परशब्द स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे स्तुत्यादौ तत्र तात्पर्य्याभावात्। तर्हि यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादे स्वतन्त्रार्थवादाना का गतिरित्यत्राह भूतार्थाना क्रियार्थेन समाम्नाय। अस्यार्थ। भूतार्थानां सिद्धार्थाना क्रियार्थेन कार्य्यबोधकेन विधिना इति यावत्। समाम्नाय पाठ कार्य्य इति शेष। ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्य्यान्वितबोधकतया तेषा प्रामाण्यं। यथा। लिखिष्यमाणयूपाहवनीयवाक्याना यूपाहवनीयपरिचयाय कार्य्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्य। तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन।
"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुख स्वःपदास्पद"॥
इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं। अन्यथा यूपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवाक्याना प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्य। यत्र तु विधिना सह विरोध तत्र न स्वार्थे प्रामाण्य। यथा "अहरह सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ।
"सन्ध्यामुपासते ये तु नियत संशितव्रता।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"॥
इत्याद्यर्थवादाना॥ अतो नित्ये कर्म्मणि फलश्रुतिरर्थवादएव सोऽपि रुच्युत्पादनपर। अतोऽत्र कार्य्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक्। इति धर्मदीपिका॥

अर्थवान्, [त्] पु, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ+मतुप्+मस्य व।) पुरुष। इति राजनिर्घण्ट॥ अर्थविशिष्टे त्रि॥ (ऐश्वर्य्यशाली। "तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन"। इति रघुवंशे। अभिधेययुक्त। सार्थक।
"करोति य सर्व्वजनातिरिक्ता
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभि"।
इति किरातार्जुनीये। "अर्थवान् खलु मे राजशब्द"। इति शाकुन्तले।)

अर्थविज्ञान, क्ली, (अर्थस्य विज्ञान, षष्ठीतत्पुरुष।) शुश्रूषाद्यष्टधीगुणान्तर्गतगुणविशेष। शब्दार्थज्ञान। इति हेमचन्द्र॥
("शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा"॥)

अर्थव्ययज्ञ, त्रि, (अर्थस्य व्यय तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा+क।) धनव्ययप्रकारवित्। (किं धन, कथ, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः।) तत्पर्य्याय। सुकुल २। इति हेमचन्द्र॥

अर्थशास्त्र, क्ली, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्र, षष्ठीतत्पुरुष।) चाणक्यादिप्रणीत नीतिशास्त्र। तत्पर्य्याय। दण्डनीति २। इत्यमर॥ यथा,—
"वृहस्पतिप्रभृतिभि प्रणीतस्त्वार्थशास्त्रकं।
तत्रैव दण्डनीति स्यादत्र ज्ञेयौ नयानयौ"॥
इति शब्दरत्नावली॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेष। यथा विष्णुपुराण।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर।
धर्म्मशास्त्र पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रय।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ता"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ * ॥ धर्म्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य बाध्यत्व यथा॥
"स्मृत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधन।
परस्परविरोधे तु न्याययुक्त प्रमाणवत्"॥
अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य। यदाह,—
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि।
चौरदण्डेन त पापं दण्डयेत् पृथिवीपति॥
इत्यनयोर्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्म्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्र बाध्यते। ततश्चार्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोच"। इति मलमासतत्त्व॥

अर्थसिद्धक, पु, (अर्थात् सिद्ध, अर्थ प्रयोजन धन वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः क।) सिन्दुवारवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

अर्थागम, पु, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुष।) धनागम। तत्पर्य्याय। आय २। इति हलायुध॥
("अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्य्या प्रियवादिनी च।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्"॥
इति हितोपदेशे।)

अर्थिक, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी याचक कुत्सितार्थे कन्।) वैतालिक। निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता। इति हेमचन्द्र॥

अर्थी, [न्] त्रि, याचक। सहाय। सेवक। विवादी। इति विश्व॥ धनी। अर्थो विद्यतेऽस्येति इन्॥

अर्थ्य, क्ली, (अर्थ+यत्।) शिलाजतु। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ अर्थहिते त्रि॥

अर्थ्य, त्रि, (अर्थे साधु, तत्साधुरिति यत्, अर्थादनपेत, धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्यय।) पण्डित। धनवान्। न्याय्य। इत्यमरभरतौ। याच्य। याचनार्थकार्थधातो कर्म्मणि य॥ (अर्थयुक्त। उदरार्थयुक्त।
"अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वर"।
इति रघुवंशे।
"वागीश वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे"।
इति कुमारसम्भवे।)

अर्द यातनागतियाचनेषु। (गतौ, सक पीड़ाया अक भ्वादि परं सेट्।) इति कविकल्पद्रुम॥ यातना ताडन। अर्द्दति पुत्र पिता। "शरद्घन नार्द्दति चातकोऽपि"। न याचतीत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

अर्द ञ वधे। (चुरा-उभ-सक-सेट्।) इति कविकल्पद्रुम॥ ञ अर्द्दति अर्द्दते। "रक्ष सहस्राणि चतुर्द्दशार्द्दीत्"। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादास॥

अर्द क वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ क अर्द्दयति। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादास॥

अर्दन, क्ली, (अर्द+ल्युट्।) याचन। पीडन। हनन। गमन। अर्दधातोर्भावेऽनट्प्रत्यय॥
("हजस्वेति तदोवाच बल परबलार्द्दनम्"।
इति रामायणे।)

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रा, स्त्री, (अर्द्धं चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्र + टाप् ।) कृष्णत्रिवृत् । इत्यमरः ॥ काल तेउडी इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रिका, स्त्री, (अर्द्धचन्द्र + स्वार्थे कन्, ङ्क्से अत इत्त्वे टाप् ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्द्धचोलक, पु, क्षुद्रचोलकः । इति हारावली ॥ काँचली इति भाषा ।

अर्द्धजाह्नवी, स्त्री, (अर्द्धं जाह्नव्या ।) कावेरी नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धतिक्तः, पु, (अर्द्धः असम्पूर्णस्तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अर्द्धनारीशः, पु, (अर्द्धाङ्गे या नारी पार्व्वतीरूपा तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य ध्यानं यथा,—

"नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तं ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धनारीश्वरः, पु, (अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।) उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।
अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

"अजेशः सर्व्वसोमेशस्तथा लाङ्गुलिदारुकौ ।
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढिदण्डिनौ" ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥ * ॥ अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

"अग्निसंवर्त्तकादित्यरानिलौ षष्ठविन्दुमत् ।
चिन्तामणिरिति ख्यातं वीजं सर्व्वसमृद्धिदं" ॥

अग्नी रेफः । संवर्त्तकः क्षकारः । आदित्यो मकारः । रः रेफः । अनिलो यकारः । औ स्वरूपः । षष्ठस्वरः ऊकारः ॥ प्रपञ्चसारे । "अनलकयमरेफप्राणसत्यान्तवामश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो मन्त्रराजः" । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः । र॰ क्ष॰ म॰ र॰ य॰ औं॰ ऊ॰ । इति मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । यथा शिरसि काश्यपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः । हृदि अर्द्धनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात् । रः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क्ष तर्जनीभ्यां स्वाहा । म मध्यमाभ्यां वषट् । म अनामिकाभ्यां हुँ । रं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । य करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे । "रेफादिव्यञ्जनैः षड्भिः कुर्य्यादङ्गानि षट् क्रमात्" । ततो ध्यानं ।

'नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तं ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं" ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत । यथा । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च र इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु पूर्व्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । पत्राग्रेषु पूर्व्वादितः ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चामुण्डां महालक्ष्मीञ्च पूजयेत् । तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । तथा च ।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रमित्थं मन्त्री विचिन्तयन् ।
अयुतं मधुरासिक्तैर्जुहुयात्तिलतण्डुलैः" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धपारावतः, पु, (अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव ।) चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अर्द्धमाणवः, पु, द्वादशयष्टिकाहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ बारोनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धरात्रः, पुं, (अर्द्धं रात्रेः, अर्द्धं नपुंसकमित्येकदेशी समासः, अहः सर्व्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति समासान्तोऽच्प्रत्ययः, रात्र्यह्नाहाः पुंसि इति नियमात् पुंस्त्वम् ।) रात्र्यर्द्धभागः । दुइप्रहर रात्रि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशीथः २ । इत्यमरः ॥ निसम्पातः ३ अवसरालयः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥ रात्र्यष्टममुहूर्त्तः । स तु रात्रिमध्यदण्डद्वयात्मकः । सम्पूर्णार्द्धरात्रोऽप्ययं । महानिशा । सा तु सार्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धतृतीयप्रहरपर्य्यन्तं । इति स्मृतिः ॥

("मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" ।
"मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा" ॥

इति मनुः ।)

अर्द्धर्चं, पु, क्ली, (अर्द्धं ऋचः समासान्तः अच्प्रत्ययः ।) अर्द्धऋक् । ऋङ्नामकवैदिकमन्त्रार्द्धभागः । इत्यमरः ॥

अर्द्धलक्ष्मीहरिः, पु, (अर्द्धं लक्ष्म्या आकारे, अर्द्धं च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा । गौतमीये,—

"ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकः" ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

"तारं नमः पदं ब्रूयान्नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनोऽणायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्वक्षरः परः" ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिस्नानान्तं कर्म्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्य्यात् । तद्यथा गौतमीये,—

"केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ [illegible] मृज्याम्मुख ततः ॥
एकेन हस्तं [illegible] येचात ।
सप्रोक्ष्यैकेन मू [illegible] ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् ।
स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ॥
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्" ॥

केशवादयस्तु केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-विष्णु मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषीकेश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्कर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्नानिरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-नृसिंहाच्युत-जनार्द्दनोपेन्द्र-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु ओम् केशवाय नमः । इत्यादि । तथा च ।

"सचतुर्थिनमोऽन्तैश्च नामभिर्व्विन्यसेत् सुधीः"

ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्यासान्तं कर्म्म विधाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्य्यात् । अस्य ऋष्यादिन्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

"ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकः" ॥

ततो ध्यानं ।

"उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टं ।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिं" ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धवीक्षणं, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णं वीक्षणम् ।) अपाङ्गदर्शनं ॥ कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धशनं, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्ध + अश् + ल्युट् ।) अर्द्धाशनं । अर्द्धभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धसफरः, पुं, (अर्द्धः सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः । दाँडिका माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दण्डपालः २ । इति हारावली ॥

अर्द्धहारः, पु, (ऋध-वृद्धौ + अच्, अर्द्धः सम्पन्नः हारः ।) चतुःषष्टियष्टिकाहारः । इत्यमरः ॥ चौषट्टिनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धाशनं, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्ध + अश + ल्युट् ।) अर्द्धभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धासनं, क्ली, (अर्द्धमासनस्य ।) स्नेहदानं । अनुत्सनं । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदानरूपः स्नेहव्यञ्जकः सम्मानभेदः । यथा,—
"अर्द्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ" । इति रघुवंशे ॥ "मम हि दिवौकसां समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य" । इति शाकुन्तले ।)

अर्द्धेन्दुः, पु, (अर्द्धमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गलहस्तः । नखचिह्नं । अतिप्रौढस्त्रीयोन्यङ्गुलियोजनं । इति मेदिनी ॥ अर्द्धचन्द्रबाणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धोदयः, पु, (अर्द्धस्य [illegible]
योगविशेषः । [illegible]
नक्षत्रैर्युक्ता [illegible]
भवति ।

"अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहैः समः ॥
अत्र सूर्य्यपर्व्वशताधिक इति ज्ञत्यचिन्तामणौ
पाठः । तथा ।
"दिवैव योगः प्रशस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।"
स्कान्दपुराणे ।
"अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्व्वं गङ्गासमं जलम् ।
शुद्धात्मानो द्विजाः सर्व्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम्" ॥
शिवविष्णुस्नानप्रशस्तकालेऽपि । स्मृत्सारदीपे ।
"अर्द्धोदये च पूषार्के श्रवणार्के रोहिणीबुधे" ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अर्द्धोरुक, स्त्री, (अर्द्धमूर्व्वोः अर्द्धोरु, तत्र कायते,
काय + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोरुपर्य्यन्तं चेल-
माकारपरिधेयवस्त्रं । तत्पर्य्याय । चण्डातक २ ।
इत्यमरः ॥
अर्पण, क्ली, (ऋ + णिच् + ल्युट् ।) प्रापणम् । सम-
र्पणं । यथा,—
"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः । (स्थापनम् ।
न्यासः ।
"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्" ।
इति रघुवंशे । त्यागः । परित्यागः ।
"अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)
अर्पिसः, पुं, (ऋ + णिच् + इसन् ।) हृदयम् । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (अग्रमांसम् ।)
अर्ब्ब, हिंसे । (भ्वादि पर-सक-सेट् ।) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥
अर्ब्बुद, पुं, क्ली, (अर्ब्ब + क्विप्, तस्मै उदेति, उद्
+ इण + ड ।) दशकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
मांसकील । मांसपुरुष । आब् इति भाषा ।
इति सिद्धादिसंग्रहे अमरो मेदिनी च ॥ तस्य
निदानलक्षणे ।
"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं ॥
कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं
तदर्ब्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति" ।
महान्तं ग्रन्थ्यपेक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य
तत् चिरवृद्ध्यपाकं । अपाकमिति ग्रन्थेः सका-
शादस्य भेदज्ञापकं । अत्यगाधं दूरानुप्रविष्टं ॥*॥
निदानपूर्ब्बकाण्यि विशिष्टानि लक्षणान्याह ।
"वातेन पित्तेन कफेन वापि
रक्तेन मांसेन च मेदसा च ।
तज्जायते तस्य च लक्षणानि
ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति" ॥
ग्रन्थेः समानानि वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकमेदोजानां
ग्रन्थीनां लक्षणैर्व्वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकमेदोजाना-
मर्ब्बुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
र्ब्बुदमाह ।
"दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य गतस्त्वपाकं ।
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिं ॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्ब्बुदपीडितस्तु" ॥
दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
सदर्शोश्च मांसात्मके। सर्व्वेष्वर्ब्बुदेषु दूष्यत्वे रक्तो
न विशेषतो रक्तदुष्टिः । एवं मांसार्ब्बुदे विशेषतो
मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति
उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषणं ईषत्पाकश्च एकदेशपाकेन ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवा
सुश्रुतेनोक्ता । तैः पीडितत्वात् । अर्ब्बुदपीडित
रक्तार्ब्बुदपीडितः ॥*॥ मांसार्ब्बुदस्य सम्प्राप्तिमाह ।
"मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णं-
मपाकमश्मोपममप्रचाल्यं" ॥
मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनारहितं
ईषद्वेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्पाकं
वा । अश्मोपमं पाषाणवत् कठिनं । अप्रचाल्यं
स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसार्ब्बुदयो रक्तमांसयो-
र्हेतुत्वेनोक्तिः तथापि रक्ते पित्तं मांसे वायु
रारम्भकः ॥*॥ निदानमाह ।
"प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ़
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य" ।
मांसाशनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः ॥*॥ असाध्यमाह ।
"मांसार्ब्बुदं त्वेतदसाध्यमाहुः
साध्येष्वपीमानि विवर्ज्जयेत्तु ।
संप्रस्रुतं मर्म्मसु यच्च जातं
स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं" ॥
साध्येष्वपि वातजादिष्वपि । इमानि वक्ष्यमाणानि
संप्रस्रुतादीनि ॥*॥ अपरासाध्यमाह ।
"यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्ब्बजाते
ज्ञेयं तदध्यर्ब्बुदमर्ब्बुदज्ञैः ॥
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा
द्विरर्ब्बुदं तच्च भवेदसाध्यं" ॥*॥
अर्ब्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।
"न पाकमायाति कफाधिकत्वा-
न्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां
सर्व्वार्ब्बुदान्येव निसर्गतस्तु" ।
ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात् । नन्वन्यथा कफमेद-
सोराधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथाच कथं न पाक
इत्याह निसर्गात् स्वभावात् ॥*॥
अथार्ब्बुदस्य चिकित्सा ।
"यत्नार्ब्बुदानां न गतो विनाशः
प्रदीपदेशात्कृतिदोषदुष्टे ।
यथाविधिक्लेदितपूर्ब्बुदानि
विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ।
दन्तिद्रवन्तीचित्रकमूलमर्कपयः स्नुहीपयश्च ।
मधुप्रगाढ़ो लेपोऽयं भेदोऽर्ब्बुदहरः परः ॥१॥
मूलकस्य क्षारो हरिद्रायाश्चैव च ।
प्रलेपनेन नश्यन्ति भेदोऽर्ब्बुदापहः ॥२॥
पटोलपत्रकुष्ठानि सकलानि मज्जा वटस्य पत्रेण । बद्ध
स्निग्धमनाग्नात् महार्व्वुपशान्तिमर्ब्बुदं गच्छेत् ॥३॥
शिग्रुमूलगोर्व्वापं रक्तोत्थं सुरसा यव ।
तथैव प्रयोगविधा लिम्पेदर्ब्बुदशान्तये ॥४॥
रक्तोत्थं सर्षपः । सुरसा तुलसी । यवः इन्द्रयवः ।
अत्रापि कर्त्तव्यः । इत्यर्ब्बुदाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
अर्ब्बुर, पुं, (अर्ब्ब + उरच् ।) पर्व्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥
अर्भ, पुं, (ऋ + भ ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ।
(प्रभाहीनः । मलिनः । शिशुः । क्षुद्रः । किशोरः ।
शाकपार्थिवादिवत् ।)
अर्भक, पुं, (अर्भ एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य
मरः ॥
("अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः" ।
इति रघुवंशे ।) मूर्खः । कृशः । इति मेदिनी ।
सम्पः । सदृशः । इत्युणादिकोषः ॥
अर्म्म, क्ली, पुं, (ऋ + मन् ।) चक्षूरोगविशेषः ।
इति सिद्धादिसंग्रहे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।
प्रस्तार्य्यर्म्म १ शुक्लार्म्म २ रक्तार्म्म ३ मांसार्म्म ४
स्नाय्वर्म्म ५ । एषां लक्षणानि चक्षूरोगशब्दे द्रष्ट
व्यानि । वैद्यके नान्तक्लीबलिङ्गोऽयं शब्दः ॥
अर्म्मक, पुं, (ऋ + बाहुलकात् मन् ।) क्षोमपरि
माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
अर्य्य, पुं, (ऋ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ।
श्रेष्ठे त्रि । इति सट्टीकायां भरतः ॥ (त्रि, उत्कृष्टः ।
न्याय्यः । प्रभुः ।
अर्य्यमा, [न्] पुं, (अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते, मा +
कनिन् ।) सूर्य्यः ।
("प्रोषितार्य्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव" ।
इति माघः ।
"सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः" ॥
इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दिता
जातो द्वादशादित्यमध्ये परिगणितः स्वाव था
दित्य, यदुक्तं हरिवंशे,—
"मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दित्या दक्षकन्यया ।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः" ।)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ पितृदेवविशेषः । इति
मेदिनी ॥

अर्य्या, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप्।) वैश्यस्त्रीजाति। इत्यमरः॥

अर्य्याणी, स्त्री, (अर्य्य + आनुक् + ङीष्।) वैश्यस्त्रीजाति। इत्यमरः॥

अर्य्यी, स्त्री, (अर्य्य + ङीष्) वैश्यपत्नी। इत्यमरः॥ वैश्यस्त्रीजाति। इति दुर्गादासः॥

अर्व्व वधे। (इति कविकल्पद्रुमः)॥ (भ्वादि पर-सक०-सेट्।) अर्व्वति। इति दुर्गादासः॥ अन्तः-स्थवकारान्तोऽयं॥

अर्व्वती, स्त्री, (अर्व्व + बाहुलकात् वनिप् + ङीप्।) घोटकी। इति हलायुधः॥ कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अर्व्वा, [न्] पुं, (ऋ + वनिप्।) घोटकः। इत्यमरः॥ इन्द्रः। गोकर्णपरिमाणं। इति विश्वः॥ कुत्सिते त्रि। इत्यमरः॥

अर्व्वाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अञ्चति, अनुच + क्विन्, पृषोदरादित्वात् अर्व्वादेशः।) पूर्व्व-कालतः पश्चात्। तत्पर्य्यायः। अवरः २। इत्यमरः॥ निकटं। इति भरतः। अर्व्वाच् इति केचित्॥

अर्व्वाचीनः, त्रि, (अर्व्वाभवः, ख।) पश्चाज्जातः। विपर्य्यस्तः। इति धरणिः॥ (इदानीन्तनः। अधो-भागस्थितः। अवरदेशगतः।

("यदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्व्वाचीनमन्तरीक्षात्"। इति शतपथब्राह्मणे।)

अर्श्शं, क्ली, (ऋश् + अच्।) अर्श्शोरोगः। इति शब्दरत्नावली॥ (वलिकाकारः गुह्यस्थरोगभेदः।)

अर्श्शः, [स्] क्ली, (ऋ + असुन्, सुट्।) स्वनाम-ख्यातपायुरोगः। तत्पर्य्यायः। दुर्नामकं २। इत्यमरः॥ दुर्नाम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्कुरः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ अनामकं ६। इति शब्द-रत्नावली॥ यथा। अथार्श्शोऽधिकारः। तत्रार्श्शसां सन्निकृष्टनिदानान्याह।

"पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च।
अर्श्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये"॥

केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते। तन्मतमाश्रित्याह। शोणितादिति। सहजानि शरीरेण सह जातानि। सङ्ख्यामाह। षट्प्रकाराणीति। गुद-वलित्रये सार्द्धचतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावयव-भूतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्य्युपरि सन्ति। तासां नाम प्रवाहिणी विसर्ज्जनी सव-रणी चेति। तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्द्ध्वं मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः। सार्द्धैकाङ्गुलमाना द्वितीया। तृतीया च तावती। उक्तञ्च।

"अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते।
गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः॥
सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः"॥ *॥

अथ वातार्श्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह।

"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनं॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म्म च।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्व्वातार्श्शसां मतः"।

प्रमितमपरिमितं। तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं। पैष्ट्यादिमद्यमद्यस्य वातसमकत्वात्। आतप-स्पर्शावीर्य्योऽप्युक्ततरौष्ण्यादातप्रकोपे हेतुः वाता-र्श्शसां। नन्वर्श्शांसि सर्व्वाणि त्रिदोषजानि। यत आह।

"पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये।
सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे"॥ इति।

तथा सति कथं वातार्श्शसामिति उच्यते। तत्त-दाधिक्याद्व्यपदेशभेदः इति न दोषः। अतएव अग्रे वक्ष्यते। पित्तोल्वणानामिति तथाच चरकः।

"अर्श्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः।
दोषैर्द्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्श्शसां"॥

इति॥ *॥ अथ पित्तार्श्शसो विप्रकृष्टनिदान-माह।

"कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनं
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्व्वं पानभोजनं।
पित्तोल्वणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्श्शसां"॥

उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। अग्न्यातपप्रभा अग्न्या-तपयोः प्रभा तेजः। अथवा अग्न्यातपेतरतेज-स्विद्रव्यस्य दीप्तिः प्रभा। अशिशिरो देशो मरुः। असूयनं परसम्पत्तिद्वेषः। पानभोजनं पीयत इति पानं। भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ॥ *॥

अथ कफार्श्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह।

"मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्श्शसां"॥

अचिन्तनं निश्चिन्तता॥ *॥ अथ त्रिदोषार्श्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह।

"सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं"।

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि अर्श्शांसि तेषां सर्व्वो हेतुः। पृथग्वातपित्त-कफार्श्शोहेतुः। त्रिदोषार्श्शसां लक्षणञ्च सहजैः सहजार्श्शोभिः समं सदृशं। ननु त्रिदोषाणां इति विशेषणं व्यर्थं। यतः सर्व्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः। उक्तञ्च।

"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः।
एकस्तु कुपितो दोषः इतरावपि कोपयेत्"॥

इति। युक्तिमप्याह। खकारणादुद्धो वायुः शै-त्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेनोरूपं पित्तं वर्द्ध-यते। तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं वर्द्धयते। श्लेष्मा च शैत्यादायुं द्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयते इति। उच्यते। यत्र स्वस्वकारणात्त्रयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेशः इति न दोषः॥ *॥ अथार्श्शसां पूर्व्वरूपमाह।

"विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्व्बल्यं कुक्षेराटोप एव च।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्त्तेः शङ्का चोदरस्य च।
पूर्व्वरूपाणि निर्द्दिष्टान्यर्श्शसामभिवृद्धये"॥

दौर्व्बल्यमावल्यं। आटोपः गुड्गुडाशब्दः। अभि-वृद्धये उत्पत्तये॥ *॥ अथार्श्शसां संप्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणमाह।

"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन्।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्श्शांसि तान् जगुः"॥

त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते। चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात्। अपानं गुदं। आदिशब्दान्नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्व्वन्ति॥ *॥ अथ वातार्श्शोलक्षणमाह।

"गुदाङ्कुरा बहुनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः।
म्लाना श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः।
विम्बीकर्कन्धुखर्ज्जूरकार्पासीफलसन्निभाः॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः॥
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विड्बद्धमुपवेश्यते॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च"॥

बहुनिलाः वातोल्वणाः। गुदाङ्कुराः अर्श्शांसि। चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा यथाविशेषः चरचराव इति लोके तदन्विताः। श्यावारुणाः श्यावाः धूम्रवर्णाः। अरुणाः ईषद्रक्ताः। स्तब्धाः कठिनाः। विशदाः अपिच्छिलाः। परुषाः गो-जिह्वावत् स्पर्शे कर्कशाः। खराः कर्कोटकफल-वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः। विम्बादिफल-सन्निभाः आकृत्या। अत्र वि[illegible] वक्ष्यमाणं केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं।

"कदम्बपुष्पाभाः स्थूलाः अनेक[illegible]खराः।
सिद्धार्थकोपमाः पीतसू[illegible]"॥

तैरार्त्तः इति अर्श्शोभिः पीडितः। तैरार्त्तो विड्मुप-वेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः [illegible]सार्थत्वात्। ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वर्त्तिरूपं। पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः। बद्धं संहतं। विट्शब्दो नपुंसकेऽप्यस्ति। उपवेश्यते त्यज्यते। अतएव वातार्श्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः। अष्ठीला नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्दात्थाधिविशेषः॥ *॥ अथ पित्तार्श्शोलक्षणमाह॥

"पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः।
तन्व्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः॥
शुष्कजिह्वायकृत्खण्डज[illegible]कीका[illegible]भाः।
दाहपाकज्वरस्वेदतृष्णामूर्च्छारतिप्रदाः॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्च्चसः।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः"॥

पित्तोत्तराः पित्तोल्वणाः। तनु अघनं। श्लथाः लम्बिनः। सन्निभाः आकृत्या। पाको गुदस्य। सोष्माणः उष्णस्पर्शाः। हरित् हरिच्छायवर्णः। पीतं हरितालवर्णं। हारिद्रं हरिद्रावर्णं। आदि-शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं॥ *॥ अथ केचि-द्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-र्श्शोलक्षणमाह।

अर्श

इति लोके। शिलाभित् पाषाणभेदः। अश्ममार-
कनेल इति लोके। स्वर्णक्षीरी चोक इति लोके।
कुष्ठलाक्षीवाद्यं तैलं॥ ६॥
"शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं
चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात्।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
गुल्मारुचिश्वासमकण्ठहृदामयेषु"॥
तद्यथा। एलात्र सूक्ष्मा ग्राह्या। यत आह मदन-
पालः।
"एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत्"।
इत्यादि। तस्या बीजभागः १ त्वग्भाग २ दल
पत्रं। यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः।
"तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाह्वयम्"।
इति तस्य भागः ३। नागो नागकेशरः। यत
आह निघण्टौ धन्वन्तरिः।
"नागपुष्पं मतं नाग केशरं नागकेशरम्"॥
इत्यादि। तस्य भागः ४ मरीचभाग ५ पिप्पलि-
भागः ६ शुण्ठीभागः ७ चिनिभागः २८। सम-
शर्करचूर्णं॥ १०॥
"त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च।
पिप्पल्या कुडवार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च॥
तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च।
द्विपलं पिप्पलीमूलमर्द्धकर्षञ्च पत्रकात्॥
सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षञ्च त्वङ्मृणालयोः।
गुडात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत्॥
अक्षप्रमाणगुटिका प्राणदा चेति सा स्मृता।
पूर्व्वं भक्षस्य पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं॥
मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरतोयं पिबेदनु।
हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि सहजान्यस्रजानि च॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च।
पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे उरोरोगे गलग्रहे॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च।
क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा॥
छर्द्यतीसाररोगाणां कामलाहिक्किनां तथा।
शुण्ठीस्थानेऽभया देया हृद्‌ग्रहे पित्तजे गदे॥
प्राणदेयं सिता दत्त्वा गुडमानाच्चतुर्गुणा।
अस्रपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलं।
पलद्वयं त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयं॥
फलाम्लधान्याम्लरसास्रसासा
मद्यं मदद्रोगिणि चानुपानं।
इक्षो रसक्षारहिमाम्बु पित्ते
उष्णाम्बुयूषौ कफजे विदध्यात्॥
गव्यमम्लमादेय मन्दौ क्रूरे च मद्य वा।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा"॥
इति प्राणदा गुटिका॥ ११॥
"त्रिकत्रयं वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्वयं।
चव्यतिक्ता कलिङ्गानि शताह्वा लवणानि च॥
ग्रन्थिबिल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥
चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा।
एरण्डतैलयुक्तं वा लिह्याच्चूर्णमिदं नरः॥

अर्श

हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि श्वासशोथभगन्दरान्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरं॥
हिक्का कास प्रमेहांश्च पाण्डुरोग सकामलं।
आमवातमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिं गुदक्रिमीन्॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा विषमाग्निश्च प्रकीर्त्तिताः।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्व्वानाशु नाशयेत्॥
महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसां।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्धि भेषजं॥
त्रिकत्रयं त्रिफलात्रिकटुत्रिसुगन्धीनि।
क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च। लवणानि पञ्च।
ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं। विडालपदकं कर्षं। विजय-
चूर्णं॥ १२॥
"मरिचमहौषधचित्रकसूरण-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः।
सर्व्वसमो गुडभाग
सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान्।
निःशेषयति श्लीपद-
मर्शांसि विनाशयत्याशु"॥
तद्यथा। मरिचभाग १ शुण्ठीभाग २ चिता-
भागः ४ सूरणभाग ८ गुडभागः १५। लघु-
सूरणमोदकः॥ १३॥
"षोडशसूरणतोऽग्ना वह्नेरष्टौ महौषधस्याथ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन॥
त्रिफला कणा समूला तालीशारुष्करक्रिमिघ्नानां।
भागा महौषधसमा दहनांशास्तालमूली च॥
भागः सूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्व्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामघ्नः।
गुरुवृष्यभोज्यनिरन्तैरितरेषूपद्रवं कुर्य्यात्॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्व्वमगस्त्यस्य योगराजेन।
भीमस्य मारुतेरपि महाग्ननौ येन तौ जातौ॥
अग्निबलमात्रहेतुर्न केवलं सूरणो महावीर्य्यः।
हन्ता श्लीपदचारानलविनाशयत्यर्शसामेष॥
श्वयथुश्लीपदगदहृद्‌ग्रहणीश्च कफानिलोद्भुताः।
नाशयति वलीपलितं मेधां कुरुते जरां हरते॥
हिक्कां कासं श्वासं सराजरोगान् प्रमेहांश्च।
प्लीहानञ्च तथोग्रं हन्यादाशु रसायनं पुंसां"॥
एषां भागो यथा। सूरणभाग १६ चिताभाग ८
सोंठिभाग ४ मरिचभाग २। हरड़े बहेरा
आवरा। पीपर पिपरामूल। तालीश तालीश-
पत्र। अरुष्कर भल्लातकं। तदसत्त्वे रक्तचन्दनं।
विडङ्ग प्रत्येकं भाग ४ तालमूली मूषली तस्याः
भाग ८ विधाराभागः १६ त्वग्भाग २ एलाइच-
छोटीबीजभाग २ गुडभाग ४। ७२। वृहत्सू-
रणो मोदकः॥ १४॥
"चित्रकं जीवती दन्ती श्वदंष्ट्रा छिन्नक शटी।
गवाक्षीमुस्तविश्वाङ्कविडङ्गानि हरीतकी॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात्।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ सूरणस्य तु षोडश॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्य चतुर्भागावशेषितं।

अर्श

पूत तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यः त्रिगुणं गुडं॥
लेहं पचेत् पुनस्तावद्यावद्दर्व्वीप्रलेपनं।
अवतार्य्य ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत्॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान्।
एलात्वङ्मरिचं चापि नागाह्वं चापि षट्पलं॥
द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत्।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशिनः"॥
तेजोवती तेजवती तेजवल्कल इति च।
कन्दः सूरणः।
"हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि तथा सर्व्वोदराण्यपि।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकं॥
दीपयेदनलं मन्दं यक्ष्माणं चापकर्षति।
आढ्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः॥
भवन्त्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः।
दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः॥
गुडः श्रीवाहुशालोऽयं रसायनवरो मतः।
दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः॥
यावद्दर्व्वीप्रलेपः स्याद्यावद्वा वर्त्तुली भवेत्।
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न स्रवते गुडः॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यति।
एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः॥
सार्द्धं पलं पलस्यार्द्धं भक्षयेद्गुडखण्डयोः।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा"।
वाहुशालो गुडः॥ १५॥
"तिला भल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकं।
दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहं॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुदद्रुरुजापहा।
गुदजान्नाशयत्याशु भक्षिता सगुडाभया"॥ १६॥
"प्रणम्य शङ्करं रुद्रं दक्षयाग्निं महेश्वरं।
जीवितारोगमन्विच्छन्नारदोऽपृच्छदीश्वरं॥
सुखोपायेन हे नाथ अर्शश्चाराग्निभिर्व्विना।
चिकित्सामर्शसां नृणां कारुण्यात् कथयस्व मे॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया।
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत्॥
पाषाणवज्रादिलोहानामादायान्यतमं शुभं।
हत्वा निर्म्मलमादौ तु कुनट्या माक्षिकेण च॥
मत्तूरमूलकल्केन स्निग्धेन्द्रसयुतेन च"।
कुनटी मनःशिला। माक्षिकं सुवर्णमाक्षिकं।
मत्तूर वकम इति लोके। शालिका इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ। रसः पारदः।
"वह्नौ निःक्षिप्य विधिवत् सारागारेण निर्धमेत्।
ज्वाला च तस्य रोद्धव्या [illegible] वा"॥
सार काठसार। [illegible] रसेन्द्र-
चिन्तामणौ पाठः।
"ततो विज्ञाय गलितं [illegible]।
त्रिफलाया रसे पूते तदा[illegible]।
न सम्यग्गलितं यत्तु तेनैव [illegible]।
ध्मात निर्व्वापयेत्तस्मिन् लोहं [illegible]॥
यल्लोहं न मृतं तच्च पाच्य भूयोऽपि [illegible]।
मारणाच्च मृतं यच्च तच्च[illegible]॥
ततः सशोध्य विधिवत् चूर्ण[illegible]भाजने।
लोहेनैव तथा वत्स दृषदा [illegible]॥

कृत्वा लौहमये पात्रे मार्द्दे वा लिप्तरन्ध्रके ।
रसे पञ्चोपमं कृत्वा तं पचेद्गोमयाग्निना ॥
पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
त्रिफलायाश्च भृङ्गायाः केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
माणकन्दकभल्लातवह्नीनां सूरणस्य च ।
हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च" ॥
भृङ्गः भङ्गरिया । केशराजः भृङ्गराज इति ख्यातः ।
कुलिशं स्नुहीक्षीरं ।
"पुटे पुटे चूर्णयित्वा लौहात् षोडशिकं पलं ।
तस्मान् त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
अष्टमागावशिष्टे तु रसे तस्याः पचेद्बुधः ।
अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लौहभाजने ॥
ताम्रे वा लौहदर्व्या तु चालयेद्विधिपूर्व्वकं ।
ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्धे च सर्पिषि ॥
मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात् पाकमाज्यतः ।
आरभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
भ्रामरं घृतसंयुक्तं विलिह्याद्गक्तिकक्रमात् ।
वर्द्धमानानुपानञ्च गव्यक्षीरेण संयुतं ॥
गव्याभावे तु छागायाः स्निग्धव्यञ्जनादिभोजनं ।
सद्योवह्निकरञ्चैव भस्मकञ्च नियच्छति ॥
हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
गुल्माग्निपाण्डुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमवबाहुकं ।
श्वयथुं रुधिरस्रावं दुर्नामानं विशेषतः ॥
बलवर्द्धनं हृद्यञ्चैव कान्तिदं स्वरवर्द्धनं ।
शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनं ॥
आयुष्यं श्रीकरञ्चैव वयस्तेजस्करं शुभं ।
सश्रीकपुत्रजननं वलीपलितनाशनं ॥
दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
अनेनार्शांसि दह्यन्ते यथा तूलञ्च वह्निना ॥
सौकुमार्य्याल्पकायत्वात् मद्यसेवी यथा नरः ।
जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजने सह दापयेत्" ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरण-
स्थाने जीर्णे मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
"लावतित्तिरवर्त्तीरमयूरशशकादयः ।
चटकः कलविङ्कश्च वर्त्तिका हरितालकः ॥
शेमकश्च वृहल्लावो वनविष्किरकादयः ।
पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
वर्त्तीरः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
कलविङ्को गृहचटकः । वर्त्तिका वटई इति लोके ।
हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्किरा-
वर्त्तकादयः ।
"मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमर्शाय देहिने ॥
वृन्ताकस्य फलं शस्तं पटोलं वृहतीफलं ।
प्रलम्बाभीरुवेत्राग्रं तालकल्याणकीयकं" ॥
प्रलम्बा लम्बालावुः । अभीरुः शतावर्य्याः पत्रशाकं ।
तालकं देवदाली । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
"जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरा गरी ।
प्रोक्ताखुविषहृद्वेणी देवदाली च तालकः ॥
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोथपाण्डुता"
नाशयेदित्यादि ॥

"वास्तूकं धान्यशाकञ्च केमुकं चक्रवर्त्तनं" ।
चक्रवर्त्तनं चकवतशाकं ।
"नारिकेलञ्च खर्ज्जूरं दाडिमं कदलीफलं ।
शृङ्गाटकञ्च पक्वाम्रं द्राक्षा तालफलानि च ।
जातीकोषं लवङ्गञ्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
हितान्येतानि वस्तूनि लौहमेतत् समश्नतां ।
नाश्रीयात्क्षुच्चं कोलं कर्कन्धुवदराणि च ।
जम्बीरं बीजपूरञ्च तिन्तिडीं करमर्द्दकं" ॥
कोलः क्षुद्रवदरः । कर्कन्धुवदराणि महान्ति ।
"आनूपानि च मांसानि शकरं पुण्डुकानपि ।
हंससारसदात्यूहशङ्कुकङ्कबलाकिकाः ॥
माणकन्दकरीराणि कतकञ्च कलिङ्गकं ।
कुष्माण्डकञ्च कर्कोटं केमुकञ्च विशेषतः ॥
कटुकं कालशाकञ्च कशेरु कर्कोटीं तथा ।
ककारादीनि सर्व्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
शङ्करेण समाख्यातः सूर्य्यराजोऽनुकम्पया ।
जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवं ॥
स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्य्येति वायुना ।
पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमध्रुवं ॥
ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
वर्ज्जनीयाः स्वधर्म्मेण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरसलोढं चिरस्थितं घर्मे ।
द्रावयति लौहदोषान् वह्निर्नवनीतपिण्डमिव" ॥
मुनिरसोऽगस्तिः ।
"काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिरुद्गारे ।
अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
कृमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
क्षपयत्यचिरात्सितयं लौहाजीर्णोद्भवं शूलं" ॥
वङ्गसेनस्य अगस्तेः ।
"जीर्णे लौहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसाराख्यं ।
लौहव्यापन्नश्यति विवर्द्धते जाठरो वह्निः" ॥
तद्यथा,—
"पथ्यासैन्धवशुण्ठीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
त्रिवृतो भागौ भिष्टं भाव्य तत् सिद्धसाराख्यं" ॥
"भवेद्यद्यतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा तु तं जयेत् ।
गुञ्जादादशकादूर्द्ध्वं स्तद्भिरस्य भयप्रदा" ॥
शङ्करप्रणीतं लौहं । इति सामान्यक्रिया ॥१०॥*॥
अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
"रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निगृहीते रुजः शूलानाहासृगामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क-
थिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दार्व्वीत्वगुशीरनिम्बा
वा" ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिक्वाथः ॥१॥
नवनीततिलाभ्यासात् २ । केशरनवनीतशर्करा-
भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥
"दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः" ।
मथितं सररहितं निर्ज्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपद्मकेसरं क्षौद्रं नवनीतं स्वच लिहन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शाः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
पयसा शृतेन यूषैः ससीनमुद्गाढ़कीमसूराणां ।
ओदनमद्यादम्लैर्मधुरैर्वीमत्सुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

समङ्गोत्पलमोचाकतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं छागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके" ।
समङ्गा लज्जालुः । मोचाको मोचरसः । तिरीटो
लोध्रः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
"भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढ़ं सूत्रं छिनत्त्यर्शोभगन्दरं" ॥
क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
"नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
क्रियामर्शस्सु कुर्व्वीत तत्र तत्र यथोदितां ॥
चर्म्मकीलन्तु सञ्छिद्य दहेत् क्षारेण चाग्निना ।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटकासनं ।
यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत्" ।
इत्यर्शोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
अर्शस, त्रि, (अर्शस् + अस्त्यर्थे अच् ।) अर्शोरोग-
युक्तः । इत्यमरः ॥
("हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्" ।
इति मनुः ।
"अन्नपानौषधं सर्व्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसाम् ।
हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः" ।
इति भावप्रकाशः ।)
अर्शसान, पु, (ऋ + असानच्, सुट् ।) अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ ("अर्श-
सानाय शत्रूणां हिंसित्रे" । इति वेदभाष्यम् ।)
अर्शी, [न्] त्रि, (अर्शोऽस्त्यस्य, अर्शः + इनि ।)
अर्शोरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
अर्शोघ्न, पु, (अर्शो हन्ति, अर्शः + हन् + ट ।)
ओलः । तत्पर्य्यायः । सूरणः २ कन्दः ३ । इत्य-
मरः ॥ सूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ ओल इति
भाषा । (अर्शोरोगविनाशकः ।
"अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्" ।
इति सुश्रुते ।)
अर्शोघ्नी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + ङीप् ।) ताल-
मूली । इति मेदिनी ॥
अर्शोहित, पुं, (अर्शसि हितः, सेवनेन तन्नाशक-
त्वात् ।) भल्लातकः । इति त्रिकाण्डशेषः । भेला
इति भाषा ।
अर्ह योग्यत्वे । (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) पूजने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं ।
सकर्म्मकोऽपि ।
"यज्ञदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं" ।
इति दुर्गादासः ॥
("अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति" ।
इति मनुः ।
"द्विधाप्यहान्यर्हसि सोढुमर्हम्" ।
इति रघुवंशे ।
"गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति" ।
इति मनुः ।)
अर्ह क पूजने । (चुरां-उभ-सक-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
("राजार्ज्जिंहत्स मधुपर्कपाणिः" । इति भट्टि-
काव्ये ।)

अर्हः, पु, (अर्ह+अच् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हः, त्रि, (अर्ह+अच् ।) योग्यः । उपयुक्तः । यथा,—
"तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् सबान्धवान्"। इति श्रीभगवद्गीता ॥

अर्हणा, स्त्री, (अर्ह+युच्+टाप् ।) पूजा । इत्यमरः ॥ ("अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे"। इति रघुवंशे ।)

अर्हन्, [त्] पुं, (अर्ह प्रशंसायां शतृ ।) क्षपणकः । बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शैवस्य पर्य्यायः । जिनः २ पारगतः ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाष्टकर्म्मा ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ शम्भुः ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्प्रभुः ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४ वादी १५ अभयदः १६ सार्व्वः १७ सर्व्वज्ञः १८ सर्व्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ बोधदः २२ पुरुषोत्तमः २३ वीतरागः २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह+शतृ ।) पूज्यः । मान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ ("यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते"। इति कुमारसम्भवे । "त्वमर्हतामग्रसरः स्मृतोऽसि नः"। इति शाकुन्तले ।)

अर्हन्त, पु, (अर्ह+बाहुलकात् झच् ।) बुद्धः । क्षपणकः । मान्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हितः, त्रि, (अर्ह+क्त ।) पूजितः । इत्यमरः ॥

अल ऋ वारणपर्य्याप्तिभूषासु (भ्वादि-उभं-सकं ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋ अलति अलते मायां गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्य्याप्तिः सामर्थ्यं । "पर्य्याप्तिस्तु यथेष्टं स्यात् शक्तौ शक्ते निवारणे"। इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जनं भूषयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अलं, स्त्री, (अल+अच् ।) वृश्चिकपुच्छकण्टकः । इति हेमचन्द्रः । विछार डल इति भाषा । हरितालं । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥

अलं, अ, भूषणं । पर्य्याप्तिः । वारणं । निरर्थकं । शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं । यथा,— "सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि चेत्"। इति लीलावती ॥

अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल+क्वुन् ।) भङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षोदश्चूर्णं तस्य कुन्तलाश्चूर्णकुन्तला तद्धि तत्र न्यस्यते इत्यन्ये । अलति भूषयति मुखं इत्यलकः । इति भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । चूर्णकुन्तलः २ । इत्यमरः ।
("कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं
स्तनेषु हारा अलकेष्वशोकः"।
इति ऋतुसंहारे ।
"हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं"। इति मेघदूते ।)

अलकः, पु, (अल+क्वुन् ।) अलर्कः । क्षिप्तकुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्य्याप्नोति, अल+क्वुन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्म्मधारयः ।) कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षीयगङ्गा । इति शब्दमाला ॥ "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-हिमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठन्ती भारतमपि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति"। इति श्रीभागवत ॥ (हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गैव देवलोके अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,—
"देवेषु गङ्गा गन्धर्व्वं । प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।
तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैति भारतं ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने" ॥
इति भागवतपुराणे ।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः सा।) कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रियः, पु, (अलकान् प्रीणाति अलक+प्री+क ।) वृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल+ क्वुन् +टाप् ।) कुवेरनगरी । इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्का कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिपः, पु, (अलकायाः अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपतिः, पु, (अलकायाः अधिपतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलक्तः, पु, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं ।) वृक्षनिर्यासविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः । अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९ यावकः १० अलक्तकः ११ रक्ता १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १३ क्रिमिः १४ वरवर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तौ यावो वृक्षामयो जतु ।
लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः ॥
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् ।
व्रणोरःक्षतवीसर्पक्रिमिकुष्ठगदापहा ॥
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः"।
इति भावप्रकाशः ॥ॐ॥ लाक्षारसः । आलता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३ रागः ४ निर्भर्त्सनः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफवातरोगव्रणदोषनाशित्वं । कण्ठरोगशमनत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलक्तकः, पु, (अलक्त एव, अलक्तः स्वार्थे कन् ।) निर्भर्त्सनं । अलक्तः । इति हलायुधो हारावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अलक्ताङ्कानि पदानि पादयोः"। इति कुमारसम्भवे । "पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गनानाङ्कृते" इति नागानन्दे ।)

अलगर्दः, पु, (लगति स्पृशति, क्विप्, लग्, अर्द्दयति, अर्द्द+अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्दश्चेति इति लगर्दः, न लगर्दः, नञ् सन् पीडक इत्यर्थः, निर्व्विषत्वात् तद्भिन्नः ।) जलसर्पः । जलबोडा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सविषो जलव्यालभेदः । विलकेउटिया इति भाषा, "तत्र सविषा कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचनन्दा चेति"। सुश्रुते ।)

अलगर्द्धः, पु, (अलं गृध्यति इति गृध+अच्, पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलव्यालः । इत्यमरः ॥ केउटिया इति ख्यातः । जलबोडा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्करणं, क्ली, (अलम्+कृ+भावे ल्युट् ।) भूषणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलङ्करिष्णुः, त्रि, (अलम्+कृ+इष्णुच् ।) अलङ्कारकर्त्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्तीदयः ॥ तत्पर्य्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥ अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ॐ॥ अलङ्कारयुक्तव्यक्तिः । इति सारसुन्दर्य्यादयः ॥ तत्पर्य्यायः । अलङ्कर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५ भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्त्ता, [ऋ] त्रि, (अलम्+कृ+तृच् ।) अलङ्करिष्णुः । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्म्मीणः, त्रि, (अलं समर्थः कर्म्मणे, ख ।) कार्य्यकुशलः । कर्म्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पु, (अलम्+कृ+भावे घञ् ।) भूषणं । तत्पर्य्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ॐ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तद्धारणादिनमुच्यते ।
"रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥
अभिषेकेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥
शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा ।
कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥
प्रधानभूषणान्येषु यथासङ्ख्यानि निश्चयः ।
पद्मरागश्च वज्रश्च विजयो गोविदास्तथा ॥
मुक्ता वैदूर्य्यनीलश्च तथा मरकतः क्रमात् ।
आदित्यादिदशानां सर्व्वसम्पत्तिदायकाः ॥
सुवर्णेनापि घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ।
प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥
प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।
तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह मृगुनन्दनः ॥
सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ।
अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमं" ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥*॥ मणिविशेषमाया लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥*॥ काव्यालङ्कार । स द्विविध । शब्दालङ्कार १। अर्थालङ्कारश्च २। तस्य लक्षण। काव्यशोभाकरधर्म्मं। इति काव्यादर्शं॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षण। वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः। इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः॥ अङ्गदादिवत् शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थिरधर्म्मः। इति साहित्यदर्पण॥ अस्य विवरणं दण्डि काव्यप्रकाश साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-चन्द्रालोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका कुवलयानन्द सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्थेषु ज्ञेय। अलङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदाहरणानि चन्द्रालोकादृतानि तदतिरिक्तानि साहित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते॥

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
अक्रमातिशयोक्तिः —— १	"अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्य्ययो"।१	"आलिङ्गन्ति सम देव ज्या शरास्च परांसते"॥१
अतद्गुण —— २	"सङ्गतानुगुणासङ्गीकारमाङ्गरतद्गुण" । २	"चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि"॥२
अत्यन्तातिशयोक्तिः —— ३	"अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्ये हेतुप्रशक्तिले" ।३	"यास्यामीत्युदिते तन्वा वलयोऽभवदूर्म्मिका"॥३
अत्युक्ति —— ४	"अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णन" । ४	"त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिन"॥४
अधिक- —— ५	"अधिक पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णन" । ५	"ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः"॥५
अनन्वय —— ६	"उपमानोपमेयत्व यदेकस्यैव वस्तुनः" । ६	"इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः" ॥६
अनुकूल —— ७	"अनुकूल प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् । ७	"कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षत। बधान भुजपाशाभ्या कण्ठमस्य दृढ तदा" ॥७
अनुगुण —— ८	"प्राक्सिद्ध स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधे" । ८	"नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलता" ॥८
अनुज्ञा —— ९	"दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्" । ९	"मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव छत हरे। नर प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति" ॥९
अनुप्रास —— १०	"अनुप्रास शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्" । १०	"आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे भ्रमरान्। अयमेति मन्दमन्द कावेरीवारिपावन पवनः"॥१०
अनुप्रासस्तु पञ्चविध । एकस्य लक्षणोदाहरणे उक्ते ।	"अनेकस्यैकधा साम्यसकृद्वाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येष छेकानुप्रास इष्यते" ॥	"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्- कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथ कथमपि ध्यानावधानक्षण प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासरा"॥
अपरे यथा, छेकानुप्रास ——		
श्रुत्यनुप्रास —	"उच्चार्य्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके"। सादृश्य व्यञ्जनस्यैतत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥	"दृशा दग्ध मनसिज जीवयन्ति दृशैव या। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचना"॥
अन्त्यानुप्रास —	व्यञ्जनञ्चेद्यथावस्थ सहाद्येन स्वरेण तु। आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास स एव तत्" ॥	"केश काशस्तवकविकाश काय प्रकटितकरभ विलासः। चक्षुर्दग्धवराटककल्प त्यजति न चेत कामममनस्य" ॥
लाटानुप्रास —	"शब्दार्थयोः पौनरुक्त्य भेदे तात्पर्य्यमात्रत । लाटानुप्रास इत्युक्त" ॥	"स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते। पश्य निर्जितकन्दर्प कन्दर्पवशग प्रिय" ॥
अनुमान —— ११	"अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञान साध्यस्य साधनात्" । ११	"जानीमहेऽस्या किल सारसाक्ष्या विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्र । तत्कान्तिजाले प्रसृतैस्तदङ्गेष्वा पाण्डुता कुड्मलताक्षिपद्मे" ॥ ११
अन्योन्य —— १२	"अन्योन्य नाम यत्र स्यादुपकारः परस्पर" । १२	"त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया" ॥ १२
अपह्नवातिशयोक्ति —— १३	"रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः। यद्यपह्नुतिगर्भत्व सैव सापह्नवा मता" । १३	"त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ" ॥ १३
अप्रस्तुतप्रशंसा —— १४	"अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया"। १४	"सुकः कृती स कृत्येषु योऽन्य शक्राश्र याचते" ॥१४
अभिधाहेतु —— १५	"अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह" । १५	"तारुण्यविलासः। इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्ता। विलासहासयोस्तथ्यवशाय-मूलोऽयमलङ्कार" ॥ १५
अर्थान्तरन्यास —— १६	"उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयो"।१६	"हनूमानब्धिमतरत् दुष्कर किं महात्मनां ॥ गुणवद्वस्तुसंसर्गात् याति स्वल्पोऽपि गौरव। पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्र शिरसि धार्य्यते" ॥ १६
अर्थापत्ति —— १७	"दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते । क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतनं। क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ"। १७	"हारोऽय हरिणाक्षीणां लुटति स्तनमण्डले। मुक्तानामप्यवस्थेय के वय स्मरकिङ्कराः"॥ "विललाप सवाष्पगद्गद सहजामप्यपहाय धीरता। अतितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां" ॥ १७

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
अल्प ——— १८	"अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता" । १८	"मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" ॥ १८
अवज्ञालङ्कृति ——— १९	"ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतिस्तु सा"। १९	"स्वल्पमेवाम्बु लभते पान्थ प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः" ॥ १९
असङ्गति ——— २० तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	"विरुद्धभिन्नदेशत्व कार्य्यहेत्वोरसङ्गति । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा" । २०	"विषं जलधरै पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजाता वसुधा चिकीर्षन् द्या तथाकृथा । गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पुराकरो" ॥ २०
असदर्थनिदर्शना ——— २१	"अपरं बोधन प्राहु क्रियया सत्सदर्थयो" । अस्यार्थ । कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया-परान् प्रति असत सतो वार्थस्य बोधनवर्णन । २१	"नश्येद्राजविरोधीति क्षीणा चन्द्रोदये पुन" ॥ २१
असम्भव ——— २२	"असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णन" । २२	"को वेद गोपशिशुक शैलमुत्पाटयिष्यति" ॥ २२
आवृत्तिदीपक ——— २३ तत् त्रिविधं । पदावृत्ति । अर्थावृत्ति । उभयावृत्ति ।	"त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपक" । २३	"वर्षत्यम्बुदमालेय वर्षत्येषा च शर्व्वरी ॥ उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमा । माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावला" ॥ २३
आक्षेप ——— २४ अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	"आक्षेप स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेप बुधा केचन मन्वते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते"। २४	"चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुख । नायं दूति तनोस्तापस्तस्या कालानलोपम । गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्म्मम" ॥ २४
उत्प्रेक्षा ——— २५ सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तूत्प्रेक्षा । हेतूत्प्रेक्षा । फलोत्प्रेक्षा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येक द्विविधे । एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा ।	"सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मता । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे" । २५	"धूमस्तोमं तम शङ्के कोकीविरहशालिनाम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जन नभ ॥ रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुव । त्वन्मुखाभेच्छया नून पद्मैर्व्वैरायते शशी ॥ मध्य किं कुचयोर्धृत्यै बद्ध कनकदामभि । प्रायोऽब्ज त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तु तोये तपस्यति" ॥ २५
उत्तर ——— २६	"किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तर" । २६	"यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरा सरित्" ॥ २६
उदात्त ——— २७	"उदात्तमृद्धिरचित श्लाघ्यमाल्योपलक्षण" । २७	"सासौ यत्राभवद्युद्ध तव धूर्ज्जटिनाऽर्ज्जुन" ॥ २७
उपमा ——— २८	"उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयो" । २८	"हंसीव भूपते कीर्त्ति स्वर्गङ्गामवगाहते" ॥ २८
उपमेयोपमा ——— २९	"पर्य्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता" । २९	"धर्म्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म्म इव त्वयि" ॥ २९
उल्लास ——— ३०	"एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि" । ३०	"अपि मा पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ काठिन्य कुचयोर्दृष्ट्वा वाञ्छन्त्य पादपद्मयो । निन्दन्ति विश्वधातार त्वद्धाटीष्वरियोषित ॥ तद्भाग्य धनस्यैव यत्राश्रयति सज्जन ॥ लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वध" ॥ ३०
उल्लेख ——— ३१ लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	"बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते । एकेन बहुधोल्लेखोऽप्यसौ विषयभेदत" । ३१	"स्त्रीभि कामोऽर्थिभि स्वद्रु काल शत्रुभिरैक्षि सः । गुरुर्वचस्यर्जुनोऽय कीर्त्तौ भीष्म शरासने" ॥ ३१
एकावली ——— ३२	"गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणीरेकावली मता" । ३२	"नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दो स्तम्भशासनौ । दो स्तम्भौ जानुपर्य्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुज" ॥ ३२
कारकदीपकं ——— ३३	"क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फ कारकदीपक" । ३३	"गच्छत्या गच्छति पुन पान्थ पश्यति पृच्छति" ॥ ३३
कारणमाला ——— ३४ सा पूर्व्वपूर्व्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	"गुम्फ कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रान्तकारणै "। ३४	"नयेन श्री श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुल यश ॥ भवन्ति नरका पापा पाप दारिद्र्यसम्भव । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव" ॥ ३४
काव्यलिङ्गं ——— ३५	"समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्ग समर्थनं" । ३५	"जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन" ॥ ३५
काव्यार्थापत्ति ——— ३६	"कैमुत्येनार्थसंसिद्धि काव्यार्थापत्तिरिष्यते" । ३६	"स जितस्त्वन्मुखेनेन्दु का वार्त्ता सरसीरुहां" ॥ ३६
कैतवापह्नुति ——— ३७	"कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निह्नवे पदै" । ३७	"निर्यान्ति स्मरनाराचा कालादृक्पातकैतवात्" ॥ ३७
गूढोक्ति ——— ३८	"गूढोक्तिरन्योद्देश्या गीर्यदन्य प्रति कथ्यते" । ३८	"वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षक" ॥ ३८
चपलातिशयोक्ति ——— ३९	"चपलातिशयोक्तिस्तत्पौर्वापर्य्यव्यतिक्रम" । ३९	"अग्रे मानो गत पश्चादनुनीता प्रियेण सा" ॥ ३९
चित्र ——— ४०	"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते" । ४०	"मारमासुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा । मात्तधूर्त्तममावासा सा वामा मेऽस्तु मारमा" ॥ ४०

अर्थ	अर्थ	अर्थ
अर्थालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
चित्रक यमनेकविध यथा। पद्म-छत्र-धनु-खड्ग-नागपा ड-नौका-बन्धा। अश्वगति-त्रिपदी-गोमूत्रिः।		
छेकापह्नुति ——— ४१	"छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निह्नवे"। ४१	"प्रजल्पन् मत्पदे लग्न कान्तः किं न हि नूपुरः"।
तद्गुण ——— ४२	"तद्गुण स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"। ४२	"पद्मरागायते नासामौक्तिक तेऽधरत्विषा"। ४२
तुल्ययोगिता ——— ४३		
सा त्रिधा।		
प्रथमा यथा ———	"वर्ण्यानामितरेषा वा धर्म्मैक्य तुल्ययोगिता"।	"सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च।
		त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते।
		मालतीशशभृल्लेखा कदलीना कठोरता।
द्वितीया यथा ———	"हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता।	प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया।
तृतीया यथा ———	गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" ॥४३	लोकपालो यम पाशी श्रीद शक्रो भवानपि"। ४३
दीपक ——— ४४	"वदन्ति वर्ण्यावर्ण्याना धर्म्मैक्य दीपक बुधा"॥४४	"मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपति"॥ ४४
दृष्टान्त ——— ४५	"चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्व दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः"। ४५	"त्वमेव कीर्त्तिमान्राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्"। ४५
निदर्शना ——— ४६	"वाक्यार्थयो सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना।	"या दातु सौम्यता सेय पूर्णेन्दोरकलङ्कता।
सा त्रिधा।	पदार्थगर्भामप्यन्ये वदन्त्यन्यां निदर्शना॥	त्वन्मेत्रयुगल धत्ते लीला नीलाम्बुजन्मनोः॥
	अपरां बोधन प्राहुः क्रिययासत्तदर्थयो"। ४६	नश्यन्नाशविरोधीति क्षीयं चन्द्रोदये तम"॥ ४६
निरुक्तिः ——— ४७	"निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पन"। ४७	"ईदृग्भैश्चरितैर्जाने सत्य दोषाकरो भवान्"॥ ४७
परिकर ——— ४८	"अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणे"। ४८	"सुधांशुकलितोत्तसस्ताप हरतु व शिव"॥ ४८
परिकराङ्कुर ——— ४९	"साभिप्रायविशेष्यश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः"। ४९	"चतुर्णा पुरुषार्थाना दाता देवश्चतुर्भुज"॥ ४९
परिणाम ——— ५०	"परिणाम क्रियार्थ चेद्विषयी विषयात्मना"। ५०	"प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा"॥ ५०
परिवृत्ति ——— ५१	"परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथ"। ५१	"ययावेक शर मुक्त्वा कटाक्षान् स रिपुस्त्रियः"॥५१
परिसख्या ——— ५२	"परिसख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणा"। ५२	"स्नेहक्षय प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवा"॥ ५२
पर्य्यस्तापह्नुतिः ——— ५३	"अन्यत्र तस्यारोपार्थ पर्य्यस्तापह्नुतिस्तु सा"। ५३	"नाय सुधांशु किं तर्हि सुधांशु प्रेयसीमुख"॥ ५३
पर्य्याय ——— ५४	"पर्य्यायो यदि पर्य्यायेणैकस्यानेकसश्रय।	"पद्म मुक्त्वा गता चन्द्र कामिनीवदनप्रभा॥
स द्विविध।	"एकस्मिन् यद्यनेक वा पर्य्याय सोऽपि सम्मत"॥५४	अधुना पुलिन तत्र यत्र स्रोत पुराजनि"॥ ५४
पर्य्यायोक्त ——— ५५	"पर्य्यायोक्त तु गम्यस्येद्वचोभङ्ग्यान्तराश्रयः।	नमस्तस्मै कृतो येन मुधा राहुवधूकुचौ॥
तत् द्विविध।	पर्य्यायोक्त तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधन"॥ ५५	यामि चूतलता द्रष्टु युवाभ्यामास्यतामिह"॥ ५५
पिहित ——— ५६	"पिहित परवृत्तान्तज्ञातु साकूतचेष्टित"। ५६	"प्रिये गृहागते प्रात कान्ता तल्पमकल्पयत्"॥५६
पुनरुक्तवदाभास ——— ५७	"आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभाषण।	"भुजङ्गकुण्डलीव्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः।
	पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दग"॥ ५७	जगन्त्यपि सदा पायादव्याच्चेतोहर शिव"॥ ५७
पूर्व्वरूप ——— ५८	"पुन स्वगुणसम्प्राप्ति पूर्व्वरूपमुदाहृत।	हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्तद्धवलोऽभवत्॥
स द्विविध।	पूर्व्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि"॥ ५८	दीपे निर्व्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः"॥५८
प्रतिवस्तूपमा ——— ५९	"वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता"। ५९	"तापेन भ्राजते सूर्य्य शूरश्चापेन राजते"॥ ५९
प्रतिषेध ——— ६०	"प्रतिषेध प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तन"। ६०	"न द्यूतमेतत् कितवाक्रीडन निशिते शरैः"॥ ६०
प्रतीप ——— ६१	'प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पन।	"तल्लोचनसम पद्म तद्वक्त्रसदृशो विधु।
तल्लक्षणभेदेन पञ्चविध। न तु नामभेदेन।	अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत्॥	अल गर्व्वेण ते वक्त्रकान्त्या चन्द्रो भवादृशः।
	वर्ण्योपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः।	क शौर्य्यदर्पस्ते मत्यों त्वत्तुल्या सन्ति हि क्षिया।
	वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत्॥	मिथ्यावादो हि मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभ किलाम्बुज।
	प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते"। ६१	दृष्ट चेद्वदन तस्या किं पद्मेन किमिन्दुना"॥ ६१
प्रत्यनीक ——— ६२	"प्रत्यनीक बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम"। ६२	"जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामध कृतौ"॥ ६२
प्रस्तुताङ्कुर ——— ६३	"प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर"। ६३	"किं भृङ्ग सत्या मालत्या केतक्या कण्टकस्थया"॥ ६३
प्रहर्षण ——— ६४	"उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षण।	"तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका॥
तत् त्रिविध।	वाञ्छितादधिकार्थस्य ससिद्धिश्च प्रहर्षण॥	दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रवि॥
	यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभ फलस्य तत्"॥६४	निध्यञ्जनौषधीमूल खनतासादि सो निधिः"॥ ६४
प्रौढोक्ति ——— ६५	"प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पन"। ६५	"कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"॥ ६५
भाविक ——— ६६	"भाविक भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णन"। ६६	"अद्य विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुरा"॥ ६६
भाषासमावेश ——— ६७	"शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि।	"गुञ्जन्मणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे।
	वाक्य यत्र भवेत् सोऽय भाषासम इतीष्यते"॥६७	विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-समीरे"॥ ६७

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
भेदकातिशयोक्ति —— ६८	"भेदकातिशयोक्ति स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्" । ६८	"अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्य्यञ्च भूपतेः" ॥ ६८
भ्रान्तापह्नुतिः —— ६९	"भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे" । ६९	"ताप करोति सोत्कम्प ज्वरः किमु सखे स्मरः" ॥६९
भ्रान्तिमान् —— ७०	"स्यात् स्मृतिर्भ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयं" । ७०	"अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजं" ॥ ७०
मालादीपक —— ७१	"दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते" । ७१	"स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थिति " ॥७१
मिथ्याध्यवसिति —— ७२	"किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं" ।७२	"मिथ्याध्यवसितिर्व्वेश्या वशयेत् खस्रजं वहन्" ॥७२
मीलितं —— ७३	"मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते" । ७३	"रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे" ॥ ७३
मुद्रा —— ७४	"सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थ परैः पदैः" । ७४	"नितम्बगुर्व्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा" ॥ ७४
यथासंख्यं —— ७५	"यथासंख्य क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वय " । ७५	"शत्रुं, मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय" ॥ ७५
यमकं —— ७६	"सत्यर्थे पृथगर्थाया स्वरव्यञ्जनसंहते । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते" । ७६	"नवपलाशपलाशवन पुरःस्फुटपरागपरागतपङ्कजं । मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सु- मनोभरैः" ॥ ७६
युक्ति —— ७७	"युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये" । ७७	"त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्या धनु पौष्पं करेऽलिखत्" ॥७७
रत्नावली —— ७८	"क्रमिकाप्रकृतार्थाना न्यासं रत्नावलीं विदुः" । ७८	"चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्व्वज्ञस्त्वं महीपते" ॥ ७८
रूपकं —— ७९ तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । ताद्रूप्यरूपकञ्च । तच्च समन्यूनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं । समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेद-रूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । न्यूनताद्रूप्यरूपकं । अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	"विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जन विषयस्य यत्" । "रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभि" ॥७९	"अय हि धूर्ज्जटि साक्षाद्येन दग्धा पुर क्षणात् । अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तीयीक विलोचनं ॥ शम्भुर्व्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिता । अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता । अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते" ॥ ७९
रूपकातिशयोक्तिः —— ८०	"रूपकातिशयोक्ति स्यात् निगीर्य्याध्यवसानत " । अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखन विना विषयि-वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्व्वकं विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसान तस्मिन् सति रूपकातिशयोक्ति" । ८०	पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्नि सरन्ति सिताः शराः" ॥८०
ललित —— ८१	"प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णन" । ८१	"ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति" ॥ ८१
लुप्तोपमा —— ८२ सा चाष्टधा । वाचकलुप्ता । धर्म्मलुप्ता । उपमान-लुप्ता । धर्म्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता । वाचकोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानलुप्ता । धर्म्मो-पमानवाचकलुप्ता ।	"वर्ण्योपमानधर्म्माणामुपमावाचकस्य च । एकद्वित्र्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा" ॥ ८२	"तडिद्गौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्म्मम । कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ यत् त्वया मेलन तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भव" ॥ ८२
लेश —— ८३	"लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं" । ८३	"अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । "शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणा गिरा फल" ॥ ८३
लोकोक्ति —— ८४	"लोकप्रवादानुकृतिं लोकोक्तिरिति कथ्यते" । ८४	' सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने" ॥ ८४
वक्रोक्ति —— ८५	"वक्रोक्ति श्लेषकाकुभ्यामपूर्व्वार्थप्रकल्पन" । ८५	"मुञ्च मान दिन प्राप्त नेह नान्दी हरान्तिके" ॥८५
विकल्प —— ८६	"विरोधे तुल्यबलयोर्व्विकल्पालङ्कृतिर्म्मता" । ८६	"सद्य शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः" ॥८६
विकस्वर —— ८७	"यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वर" ।८७	"स न शिग्ये महान्तो हि दुर्द्धर्षा सागरा इव" ॥ ८७
विचित्र —— ८८	"विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया" । ८८	"नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिं" ॥८८
विधि —— ८९	"सिद्धस्यैव विधान यत्तामाहुर्व्विध्यलङ्कृतिं" । ८९	"पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्" ॥८९
विनोक्तिः —— ९० लक्षणभेदेन सा द्विविधा ।	"विनोक्ति स्यादिना किञ्चित् प्रस्तुत हीनमुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्य विनोक्ति सापि कथ्यते" ॥९०	"विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पद । विना खलैर्व्विभात्येषा राजेन्द्र भवत सभा" ॥ ९०
विभावना —— ९१ अस्या लक्षणान्युदाहरणानि च षट् ।	"विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्य्यजन्म चेत् । हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता ॥ कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके । अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥ विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना । कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना" ॥९१	"अपलाक्षारसासिक्त रक्तं ते चरणद्वय । अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्ज्जगज्जयति मन्मथ ॥ नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गम । शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतः ॥ शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ता । यश पयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव" ॥ ९१
विरोधः —— ९२ स दशधा ।	"जातिश्चतुर्भिर्ज्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभि । क्रियाक्रियाद्रव्याभ्या यत् द्रव्य द्रव्येण वा मिथ । विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः" ॥ ९२	"तव विरहे मलयमरुद्दावानल शशिरुचोऽपि शोषमणि । हृदयमनिरुतमपि भिन्ते नलिनी-दलमपि निदाघरविरस्या ॥ सन्ततमुसलासङ्गा-द्बहुतरगृहकर्म्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

अल	अल	अल
अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि।
		कठिना सति भवति करा सरोजकुमार अजस्य गृहतो जन्म निरीहस्य हतद्विष। मतो जागरूकस्य याथार्थ्य वेद कस्तव॥ वल्लभं सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुष। राकाविभाव जानिर्व्विषज्वालाकुलो भयेत्॥ नयनयुगासेच मानसक्त्यापि दुष्प्राप। रूपमिद मदिरा मदयति हृदय दुनोति च मे"॥ ९२
विरोधाभास ———————— ९३	"आभासत्व विरोधस्य विरोधाभास इष्यते"। ९३	"विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ"।
विवृतोक्ति ———————— ९४	"विवृतोक्तिः श्लेषगुप्त कविनाविष्कृत यदि"। ९४	"वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति स सूचन"। ९४
विशेष ———————— ९५ स त्रिविध।	"विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णन। विशेष सोऽपि यद्येक वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते॥ किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः"। ९५	"गते सूर्य्येऽपि दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्करा। अन्तर्वहि पुर पश्चात् सर्व्वदिक्ष्वपि सैव मे। त्वा पश्यता मया लब्ध कल्पवृक्षनिरीक्षण"। ९
विशेषोक्तिः ———————— ९६	"कार्य्याजनिर्विशेषोक्ति सति पुष्कलकारणे"। ९६	"हृदि स्नेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि"।
विषम ———————— ९७ तत् त्रिविध।	"विषम वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयो। विरूपकार्य्यस्योत्पत्तिरपर विषम मत॥ अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्तदिष्टार्थसमुद्यमात्"। ९७	"क्वेय शिरीषमृद्वङ्गी क्व तादृङ्मदनज्वर। कीर्त्ति प्रसूते धवला श्यामा तव कृपाणिका। भक्ष्याशया हि मञ्जूषा दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षित"।
विषादन ———————— ९८	"इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्राप्तिश्च विषादन"। ९८	"दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्व्वाण एव स"। ९८
व्याघात ———————— ९९ स द्विविध।	"स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्। सौकार्य्येण निवद्धापि क्रियाकार्य्यविरोधिन"। ९९	"यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमै स्मर। दया चेद्बाल इति मय्यपरित्यज्य एव ते"। ९९
व्याजनिन्दा ———————— १००	"निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते"। १००	"विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिर"। १०
व्याजस्तुति ———————— १०१ स द्विविध।	"उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयो"। १०१	"क्व स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिव। साधु दूति पुन साधु कर्त्तव्य किमत पर। यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि"। १०१
व्याजोक्ति ———————— १०२	"व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपन"। १०२	"सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा"। १०२
व्यतिरेक ———————— १०३	"व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययो"। १०३	"शैला इवोन्नता सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमला"। १०
शुद्धापह्नुति ———————— १०४	"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नव"। १०४	"नाय सुधांशु कि तर्हि व्योमगङ्गासरोरुह"। १०
श्लेष ———————— १०५ स च त्रिविध। प्रकृतानेकविषय १ अप्रकृता- नेकविषयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविषय ३।	"नानार्थसंश्रय श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रय"। १०५	"सर्व्वतो माधव पायात् स यो गङ्गामदीधरत्। अब्जेन त्वन्मुख तुल्य हरिणा हतशक्तिना। उच्चरद्भूरिकीलाल शुशुभे वाहिनीपति"। १०५
सदर्थनिदर्शना ———————— १०६	"विभावन समृद्धानां फल सुहृदनुग्रह"। १०६	"उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रिय"। १०६
सन्देह ———————— १०७	"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रय"। १०७	"पङ्कज वा सुधांशुर्व्वेत्यस्माकन्तु न निर्णय"। १०७
सम ———————— १०८ तत् त्रिविध।	"सम स्याद्वर्णन यत्र द्वयोरप्यनुरूपयो। सारूप्यमपि कार्य्यस्य कारणेन सम विदु। विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्त्तुमुद्यम"। १०८	"स्वानुरूप कृत पद्महारेण कुचमण्डल। नीचप्रसक्ता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता। युक्तो वारणलाभोऽय भूपतेर्वारणार्थिन"। १०८
समाधि ———————— १०९	"समाधि कार्य्यसौकर्य्यं कारणान्तरसन्निधे"। १०९	"उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तञ्च भानुमान्"। १०९
समासोक्ति ———————— ११०	"समासोक्ति परिस्फूर्त्ति प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्"। ११०	"अयमैन्द्रीमुख पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा"। ११०
समुच्चय ———————— १११ स द्विविध।	"बहूना युगपद्भाजा भावगुम्फ समुच्चय। अथ प्रथमिकाभाजामेककार्य्यान्वयोऽपि स"। १११	"नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव द्विष। स शील वयो विद्या धनञ्च मदयत्यमु"। १११
सम्बन्धातिशयोक्ति ———————— ११२ लक्षणभेदेन सा द्विधा।	"सम्बन्धातिशयोक्ति स्यादयोगे योगकल्पन। योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते"। ११२	"सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डल। त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे"। ११२
सम्भावन ———————— ११३	"सम्भावन यदीद स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये"। ११३	"यदि शेषोऽभवद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तव"। ११३
सहोक्ति ———————— ११४	"सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः"। ११४	"दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्ति प्रत्यर्थिभि सह"। ११४
सामान्य ———————— ११५	"सामान्य प्रकृतस्यान्यतादात्म्य सदृशैर्गुणै"। ११५	"मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः। अविभाव्या सुख यान्ति चन्द्रिका अभिसारिका"। ११५
सार ———————— ११६	"उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते"। ११६	"मधुर मधु पीयूष तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः"। ११६
सूक्ष्म ———————— ११७	"सूक्ष्म पराशयाभिज्ञे तरसाकूतचेष्टित"। ११७	"मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत्"। ११७
लोकोक्ति ———————— ११८	"लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्ते स्यादर्थान्तरगर्भिता"। ११८	"भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरण सखे"। ११८
स्वभावोक्ति ———————— ११९	"स्वभावोक्ति स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णन"। ११९	"कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षै स्तव्धकर्णै समीक्ष्यते"। ११९

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
स्मृतिमान् —— १२०	"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रय" । १२०	"पङ्कज पश्यतः कान्ता मुख मे गाहते मन" ॥१२०
हेतु —— १२१ स द्विविध ।	"हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते । हेतुर्हेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते" । १२१	"असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवा ॥ लक्ष्मीविलासो विदुषा कटाक्षावेङ्कटप्रभो" ॥१२१
हेत्वपह्नुति —— १२२	"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नव । स एव युक्तिपूर्व्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुति" । १२२	"नेन्दुस्तीव्रो न निशार्क सिन्धोरौर्व्वोऽयमुत्थितः" ॥ १२२

अलङ्क्रिया, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे श ।) भूषितकरण । तत्पर्य्याय । भूषा २ । इत्यमर ॥

अलङ्कृत, त्रि, (अलम् + कृ + कर्म्मणि क्त ।) अलङ्कारयुक्त । तत्पर्य्याय । भूषित २ प्रसाधित ३ परिष्कृत ४ मण्डित ५ । इत्यमर ॥ ("अलङ्कृत जनाकीर्णं विविशुर्व्वरणावतम्" । इति महाभारते ।)

अलञ्जर, पुं, (अलम् + ज्वृ + अच् ।) मृण्मयबड़जलधरपात्रं । जाला इति ख्यात । तत्पर्य्याय । अलिञ्जर २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकाया भरत ॥

अलति, पु, (अल + बाहुलकात् अतिच् ।) गीतविशेष । इत्युणादिकोष ॥

अलन्धूम पु, (अलमत्यर्थो धूम ।) धूमसमूह । इति जटाधर ॥

अलम्, व्य, भूषण । पूर्णता । सामर्थ्यं । निषेध । इत्यमर ॥ निरर्थक । इति भरत ॥

अलम्बुष, पु, (अल पुष्णाति, पुष + क, पृषोदरादित्वात् पस्य ब ।) प्रहस्त । वमन । राक्षसविशेष ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणा सहाय स्वनामख्यातो राक्षस ।
"सात्यकिश्चापि सक्रुद्धो राक्षस क्रूरमाहवे ।
अलम्बुष शरैर्घोरैर्विव्याध नवभिर्बली" ॥
इति महाभारते ।)

अलम्बुषा, स्त्री, (अल पुष्णाति, पुष + क, पस्य ब, तत स्त्रियां टाप् ।) मुण्डीरी । स्वर्गवेश्याभेद । इति मेदिनी ॥
("अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा" ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरेखादि ॥ लज्जालुभेद । तत्पर्य्याय । खरत्वक् २ मेद ३ गला ४ । अस्या गुणा । लघुत्व । स्वादुत्व । कृमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
(भावप्रकाशस्य ॥
"अलम्बुषा गोक्षुरक त्रिफला नागरा मृता ।
यथोत्तर भागवृद्धा श्यामाचूर्णन्तु तत्सम ॥
पिबेन्मधुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
शीत जयत्यामवात सशोथ वातशोणितं ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्थ ज्वरारोचकनाशन ।
पश्चाच्चधान्यत्रिफला भागवृद्धावय क्रम" ॥*॥
अलम्बुषाद्य चूर्णम् ॥*॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह ॥
"अलम्बुषा गोक्षुरक मूल वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥
काञ्जिकेन तु तत्पेयं विडाख्यपदमाचक ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपम ॥*॥
अपराजम्बुषाद्य चूर्ण ॥*॥ इति च भावप्रकाशे ।)

अलर्क, पु, (अलमर्क्यतेऽर्च्यते वा, अर्क + अच्, अर्च + घञ् वा ।) क्षिप्तकुक्कुर । ("आलर्कं विषमिव सर्व्वत प्रसृप्तम्" । इति उत्तरचरिते ।) श्वेतार्कवृक्ष । श्वादा आकन्द इति भाषा । (अस्य पर्य्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
"अलर्को गणरूप स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्प सदापुष्प सबालार्क प्रतापस ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरण ।
रक्तपुष्प शुक्लफलस्तथास्फोट प्रकीर्त्तितः ॥
अर्कद्वय सर वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
निहन्ति प्लीहगुल्मार्शश्लेष्मोदरशकृत्क्रिमीन् ॥
अलर्ककुसुमं वृष्यं लघुदीपनपाचन ।
अरोचकप्रसेकार्शकासश्वासनिवारणम्" ॥
इति भावप्रकाश ॥
"दुष्टकर्द्दमसस्पर्शा कण्डूक्लेदान्वितान्तरा" ।
अङ्गुल्योऽलस मित्याङ्ग ॥ इति वाभट ॥)
तत्पर्य्याय । प्रतापस २ राजार्क ३ गणरूपी ४ । इति रत्नमालामरी ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्णदन्तसूच्याकृतिलोमजन्तुविशेषः । दंशनामासुरो भृगुशापात् अय जन्तुर्भूत्वा कर्णस्योरु भित्त्वा परशुरामदृष्टिपातात् शापमुक्तः पूर्व्वरूपो बभूव । इति महाभारते राजधर्म्मे ॥
("ददर्श रामस्त चापि कृमि शूकरसन्निभं ।
अष्टपाद तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव सवृत ॥
रोमभि सनिरुद्धाङ्गमलर्क नाम नामत ।
सोऽब्रवीदहमासं प्रागदंशो नाम महासुर ।
पुरा देवयुगे तात । भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽह भृगो सुदयिता भार्य्यामपहरं बलात् ॥
महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपत भुवि" ।
स्वनामख्यातो नृपति ।
"शैब्य शैनकपोतीये स्वमास पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्वा जगाम गतिमुत्तमाम्" ॥
इति रामायणे । स्वनामख्यात काशिराज, स हि वत्सराजस्य पुत्त्र सन्नतेश्च पिता, यथा हरिवंशे,—
"वत्सपुत्रस्त्वलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ।
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्य सत्यसङ्गर ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टि वर्षशतानि च ।
तस्यासीत् सुमहद्राज्य रूपयौवनशालिन" ।)

अलले, व्य, पिशाचभाषाया सम्बोधनं । तत्पर्य्यायः । अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

अलवाल, क्ली, (लवमालाति, ला + क, ततो नञ्समास ।) आलवाल । वृक्षमूले जलधारणार्थखातालि । थाला इति ख्यात । इत्यमरटीकाया भरतादय ॥

अलवालक, क्ली, (अलवाल एव, अलवाल + स्वार्थे कन् ।) आलवाल । इति शब्दरत्नावली ॥

अलस, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।) आलस्ययुक्त । आलस्या इति भाषा । तत्पर्य्याय । मन्द २ तुन्दपरिमृज ३ आलस्य ४ शीतक ५ अनुष्ण ६ । इत्यमर ॥ शीतल ७ कुण्ठ ८ मुखनिरीक्षक ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रियामन्द । क्रियाजड । अवश्यकर्त्तव्येषु अप्रवृत्तिशील । "अव्यवसायिनमलसं दैवपर साहसाच्च परिहीन । प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मी" । इति हितोपदेशे ।)

अलस, पु, (लस + अच्, ततो नञ्समासः ।) वृक्षविशेष । पादरोगभेद । इति मेदिनी ॥ पाँकुइ इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।
दुष्टकर्द्दमसस्पर्शादलसं तं विभावयेत्" ॥
अलस कादई इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
"पादौ सिक्तारनालेन लेपन त्वलसे हित ।
पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलै ॥
कुद्राक्षरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत् ।
तत कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्व्विचूर्णयेत्" ॥
अवधूलयेत् ।
"करञ्जवीज रजनी कासीस मद्मक मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हित" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ("दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शा कण्डूक्लेदान्वितान्तरा । अङ्गुल्योऽलसमित्याङ्ग" ॥ इति वाभट ॥)

अलसक, पु, (न लसति अनेन, लस + करणे वुन् ।) उदररोगविशेषः । इति माधवकर ॥ तस्य रूपं ।
"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥
वातवर्च्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य च" ॥
तन्त्रान्तरे ।
"प्रयाति नोर्द्ध नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसक स्मृत" ॥
अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
(अलसकमुपदेक्ष्याम । दुर्ब्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिण स्थिरगुरुबहुरूक्ष-

शीतगुरुकाम्लसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीड़ितं श्लेष्मणा च विमद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न वहिर्मुखी भवति। ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि। अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टाममद्धमार्गास्तिर्य्यग्गाच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति। ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते। विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिन पुनरेव दोषमाममविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्गत्वात्। तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति। तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेत्। पाययित्वा सलवणमुष्णवारि। ततः स्वेदनवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम्। इति चरके॥)

अलसा, स्त्री, (लस+अच्, ततो नञ्समासः, स्त्रियां टाप्।) हंसपदीलता। इति मेदिनी॥ हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा।) स्त्रीविशेषः। सा अलसदृष्टियुक्ता। इति हेमचन्द्रः॥

अलक्षणा, स्त्री, (लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं, विरोधे नञ्, नञ्समासः।) दुर्लक्षणं। मन्दचिह्नं।
("आचारात् धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्"।
इति मनुः।) वर्हिशिखेऽपि॥

अलक्ष्मी, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञत्र विरोधे।) नरकदेवता। तत्पर्य्यायः। निर्ऋतिः २। इत्यमरः॥ कालकर्णी ३। इति शब्दरत्नावली॥ कालकर्णिका ४। इति जटाधरः॥ ज्येष्ठादेवी ५। इति पाद्मोत्तरखण्डे॥ तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे द्रष्टव्यं॥ *॥ दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजाविधिर्यथा। तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मीपूजनं। इत्याचार्य्यचूडामणिप्रभृतयः॥ गोमयपुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा ध्यायेत्।
"अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां द्विभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां लौहाभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्च्चितां गृहसम्मार्ज्जनीहस्तां गर्द्दभारूढ़ां कलहप्रियां"। इति ध्यात्वा विमुखेन "ॐ अलक्ष्म्यै नमः" इत्यनेन निर्म्माल्येन कृष्णपुष्पेण सम्पूज्य प्रणमेत्।
"(ॐ)अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनी।
सुखरात्रौ मया दत्तां गृह्ण पूजाञ्च शाश्वतीं॥
दारिद्र्यकलहप्रिये देवि। त्वं धननाशिनी।
याहि शत्रोर्गृहे नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्व्वदा।
पुत्त्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्नागमिष्यसि॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि"॥
ततः शूर्पवाद्येन सीमान्तं तां विसृजेत्।
इति कृत्यचन्द्रिका॥ *॥ किञ्च,—
"एवं गते निशीथे तु नारी च खट्टडाङ्कनात्।
अलक्ष्मीं वहिष्कार्य्या अमन्त्रञ्च यथाविधि"॥
इति कृत्यतत्त्वार्णवधृतब्रह्मपुराणं॥ *॥
"एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने।
तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः॥
निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात्"॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नधृतभविष्यपुराणं॥

अलातं, क्ली, (ला+क्त, नञ्समासः।) अङ्गारः। इत्यमरः॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठं।
"कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्वाणालातलाघवम्"।
इति कुमारसम्भवे।)

अलाबुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न+लबि उणित् नलोपश्च वृद्धिः।) लताविशेषः तत्फलञ्च। लाउ इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४ तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलाबुः ८ एलाबुः ९ लाबुः १० लाबुका ११। इत्यमरतट्टीके च॥ तुम्बिका १२ तुम्बि १३ अलाबूः १४। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः।
"अलाबुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनं"।
इति भावप्रकाशः॥ भेदकत्वं कफकारित्वं। गुरुपाकित्वं। हिमत्वं। पित्तनाशित्वञ्च। तन्नाडीगुणाः। गुरुत्वं। मधुरत्वं॥ मलभेदकत्वं। वातश्लेष्मकारित्वं। रूक्षत्वं। शीतलत्वं। पित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("वर्च्चोभेदीन्यलाबूनि रूक्षशीतगुरूणि च"।
इति चरकश्च।
"अलाबुर्भिन्नविट्का तु रूक्षागुर्व्वतिशीतला"।
इति च सुश्रुतः॥)

अलारं, क्ली, (अरार्य्यते, ऋ+यङ्लुक्+अच् रस्य लः।) कवाटं। इति शब्दरत्नावली॥

अलिः, पु, स्त्री, (अलति दंशे समर्थो भवति यः, सः, अल+इन्।) भ्रमरः।
("अलिपङ्क्तिरनेकशस्तया,
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता"।
इति कुमारसम्भवे।
"अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय"।
इति रघुवंशे।) वृश्चिकः। इत्यमरः॥ काकः। कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥ मदिरा। इति मेदिनी॥ (वृश्चिकराशिः।)

अलिकं, क्ली, (अल्यते भूष्यते, अल+कर्म्मणि इकन्।) ललाटं। इत्यमरः॥

अलिकुलसङ्कुलः, पु, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः, तृतीयातत्पुरुषः।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अलिगर्द्दः, पुं, (अलिरिव वृश्चिक इव गर्द्दति, गर्द्द+अच्।) जलसर्पः। आलाध इति ख्यातः। इति शब्दरत्नावली॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा।) जिह्वोपरि क्षुद्रजिह्वा। आलजिव इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली॥

अलिजिह्विका, स्त्री, (अलिजिह्वा एव स्वार्थे कन्, टाप्।) अलिजिह्वा। इति शब्दरत्नावली॥

अलिञ्जरः, पुं, (अल+इन, अलिं सामर्थ्यं जरयति जृणाति वा, अलि+जॄ+अच्, पृषोदरादित्वात् साधुः।) मृदादिनिर्म्मितजलाधारविशेषः। जाला इति ख्यातः। इत्यमरः॥
("उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्"॥
इति महाभारते।)

अलिदूर्व्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्व्वा।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

अलिन्दः, पु, (अलते भूष्यते, अल+कर्म्मणि बाहुलकात् किन्दच्।) वहिर्द्वारसम्मुखस्थचत्वरकृत्रिमभूमिः। तत्पर्य्यायः। प्रघाणः २ प्रघणः ३ वहिर्द्वारप्रकोष्ठः ४ आलिन्दः ५। इत्यमरः॥ गृहद्वारपिण्डकः। अलिन्द गाञ्जीति अलम् इन्द्रःत्यादि। यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः। स्वार्थे ष्णे आलिन्दो दीर्घादिरपि।
"गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणप्रघणस्तथा"।
इत्यमरदत्तः। अथ पिण्डक आलिन्द इति हट्टः। इह तूभयमेव श्लेषादिति साङ्कः। इत्यमरटीकायां भरतः॥*॥ अन्यच्च।
"प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके।
गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयः।
आलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि"।
इति शब्दरत्नावली॥
("शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनां।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि॥"
इति माघः।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप+बाहुलकात् कर्म्मणि वुन्।) भ्रमरः। कोकिलः। कुक्कुरः। इति मेदिनी॥ (वृश्चिकः।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्वृश्चिक इव पत्त्रमस्याः, कपि अत इत्वम्।) वृश्चिकाख्यक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

अलिपर्णी, स्त्री, (अलिरिव पर्णमस्याः, ङीप्।) वृश्चिकालीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अलिप्रियं, क्ली, (अलीनां प्रियं, षष्ठीतत्पुरुषः।) रक्तोत्पलं। रक्तपद्मं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः।) पाटलावृक्षः। इति रत्नमाला॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मकते, मक+अच्, पृषोदरादित्वात्साधुः।) भेकः। कोकिलः। भ्रमरः। पद्मकेशरः। मधूकवृक्षः। इति मेदिनी॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद+णिच्+अच्।) गणिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अलिम्बकः, पुं, (न+लिपि+वुन्) पद्मकेशरः। भेकः। भ्रमरः। कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥ (कुक्कुरः। मधूकवृक्षः।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह+णिच्+णिनि+ङीप्।) कोविदारपुष्पं। इति राजनिर्घण्टः॥

अली, [न्] पुं, (अल वृश्चिकपुच्छस्थकण्टक विषं तेऽस्य इनि।) भ्रमरः।

("मलिनिमालिनि माधवयोषिताम्"।
इति माघः।) वृश्चिकः। इति मेदिनी॥

अलीकं, क्ली, (अल+ईकन्।) अप्रियं। ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति"। इति रामायणे।) मिथ्या। इत्यमरः॥ ("ज्ञातेऽलीकनिमीलिते नयनयोः"। इति अमरुशतके।) स्वर्गः। इति मेदिनी॥ ललाटं। इति हेमचन्द्रः॥

अलीकं, त्रि, (अल+ईकन्।) मिथ्या। अप्रियं। अल्पं। इति शब्दरत्नावली॥

अलीकमत्स्यः, पुं, अङ्गारस्विन्नतिलतैलभृष्टमाषपिष्टं। तत्र प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा।
"माषपिष्टिकया लिप्तनागवल्लीदलैर्महत्।
तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गारकोपरि॥
ततो भित्त्वाग्नित खण्डं तिलतैलेन भर्ज्जयेत्।
अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः॥
तं वन्ताकभटित्रेण वास्तूकेन च भक्षयेत्॥"

अलुः, स्त्री, (अल+उन्।) आलुः। क्षुद्रकलसी। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अलुब्ध, त्रि, (लुभ+क्त, नञ्समासः।) लोभरहितः। यथा मनुः।
"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः"॥
"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः।" इति व्यवहारतत्त्वं॥
("अलुब्धे स्निग्धे प्रबुद्धे सामात्ये परिवृतः"। इति कादम्बरी।)

अले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्दरत्नावली॥

अलेले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्दरत्नावली॥

अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ्।) लोभाभावः। यथा,—
"इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः"॥
इति महाभारतं॥

अलोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न लोभी इति नञ्समासः।) लोभशून्यव्यक्तिः। नास्ति लोभो यस्य इति बहुव्रीहिसमासादिन्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

अलोहितं, क्ली, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला॥

अलौकिकः, त्रि, (लोके विदितः, लोक+ठक् ततो नञ्समासः।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः। अमानुषिकः। लोकातीतः। यथा,—
"अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि समुल्लिलेख।
विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-
मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य"॥
इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः॥
("उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम्"। इति भागवतपुराणम्।)

अल्पं, त्रि, (अल्+प।) किञ्चित्। तत्पर्य्यायः। ईषत् २ मनाक् ३ स्तोकं ४।
("अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः"। इति मनुः।) क्षुल्लकं ५ श्लक्ष्णं ६ दभ्रं ७ कृशं ८ तनुः ९ तनूः १० त्रुटिः ११ त्रुटी १२ मात्रा १३ लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका १८ अणुः १९ सूक्ष्मं २०। इत्यमरः॥ क्षुद्रं २१ क्षुद्रकं २२ खुल्लं २३ कणा २४। इति शब्दरत्नावली। (अतिसामान्यः।
"अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्"।
इति रघुवंशे। संक्षिप्तं। अदीर्घं।
"अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं,
स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः"।
इति पञ्चतन्त्रम्।)

अल्पकः, पु, (अल्प एव, अल्प+स्वार्थे कन्।) यवासवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः॥
"यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः।
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित्॥
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा"॥
इति भावप्रकाशः।) (स्वल्पपरिमितः। किञ्चित्।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्"॥
इति मनुः।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्याः सा।) भूतकेशीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अल्पगन्ध, क्ली (अल्पो गन्धो यस्य तत्।) रक्तकैरवं। इति रत्नमाला॥

अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य।) खर्व्वः। दुर्ब्बलः। अल्पास्थियुक्तः। क्षुद्रदेहवान्। तत्पर्य्यायः। पृश्निः २। इत्यमरः॥

अल्पपत्रः, पु, (अल्पं पत्रं यस्य सः।) क्षुद्रपत्रतुलसी। इति रत्नमाला॥

अल्पपद्म, क्ली, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला॥

अल्पप्रमाणकः, पु, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन्।) चेलानं। इति रत्नमाला॥ चेलो चेला तरमूज इति ख्यातः। खरमूज इति केचित्।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिष नटिया इति ख्यातः शाकः, कर्म्मधारयः।) शाकविशेषः। क्षुद्रनटिया इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः तण्डुलीयः २। इत्यमरः॥ (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः।)

अल्पसरः, [स्] क्ली, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्म्मधारयः।) क्षुद्रसरोवरः। डोवा गेडे इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वेशन्तः २ पल्वलः ३। इत्यमरः॥

अल्पायुः, [स्] पु, (अल्पं संक्षिप्तम् आयुर्जीवनकालो यस्य सः।) छागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अचिरजीविते त्रि॥ (अदीर्घजीवी।
"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च"।
इति मनुः।)

अल्पिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प+इष्ठन्। अत्यल्पः। इत्यमरः॥ [अत्यल्प। इत्यमरः॥

अल्पीयः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसुन्।)

अल्लः, पु, (अल्+क।) } परमेश्वरः।
अल्ला, स्त्री, (अल+क, स्त्रियां टाप्।) }

एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते। यथा। "ॐ अस्मल्लां इल्ले मित्रावरुणौ दिव्यानि धत्ते। इलल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः। ह्यामि मित्रो इल्लां इल्लल्लेति इल्लाल्लां वरुणो मित्रो तेजकामाः। होतारमिन्द्रो होतारमिन्द्रो महासुरिन्द्राः। अल्लो ज्येष्ठं श्रेष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्लां अल्लोरसूल महमदरकवरस्य अल्लो अल्लां आदल्लाबुकमेककं। अल्लाबुकं। निखातकं। अल्लो यज्ञेन हुतहुत्वा अल्ला सूर्य्यचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां सर्व्व दिव्यां इन्द्राय पूर्व्वं मायापरमन्तः अन्तरिक्षाः। अल्लो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते इल्लल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः। इल्लाकवर इल्लाकवर इल्लल्लेति इल्लाल्लां इल्लां इल्लल्ला अनादिस्वरूपा अथर्व्वणी शाखा हूँ ह्रीं जनान् पशून् सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट्। असुरसंहारिणी ॐ अल्लो रसूलमहमदरकवरस्य अल्लो अल्लां इल्लल्लेति इल्लल्ल"। इत्याथर्व्वणसूक्तं।

अल्ला, स्त्री, (अल्यते इत्यल्, क्विप्, अले भूषायै लाति गृह्णाति, ला+क।) नाट्योक्तौ माता। इति वोपदेवः॥ (अथर्व्ववेदे अल्लाल्लेत्यादिख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः।)

अव रक्षणे। (यथायथं सक-अकं-च, भ्वादिं-पर-सेट्।) गतौ। कान्तौ। स्पृहायामिति यावत्। प्रीतौ। तृप्तौ। द्युतौ। शोभायामिति यावत्। श्रुतौ। आकर्णने इति यावत्। प्राप्तौ। श्लेषे। आलिङ्गने इति यावत्। अर्थने। याच्ञायामिति यावत्। वेशे। प्रवेशे इति यावत्। भावे। सत्तायामिति यावत्। वृद्धौ। गृहे। आदाने इति यावत्। बधे। सामर्थ्ये। अवगमे। कृतौ। करणे इति यावत्। कामे। इच्छोत्पादने इति यावत्। (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमतट्टीका च॥) "अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ तृप्तौ द्युतौ श्रुतौ। प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ गृहे बधे। सामर्थ्येऽवगमे कामे कृतौ"। ज्ञप्तिरर्थाः। कान्तिरिच्छा। द्युतिः शोभा। कामः इति भ्रान्ताद्युत्पत्तेरिच्छोत्पादना इति भेदः। श्लेष आलिङ्गनं। सामर्थ्यं शक्तिः। रक्षणे प्रसिद्धोऽयं। प्रीतौ तु। "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी"। इति रघुः॥ अन्यत्र विरलप्रयोगः। केचित्तु श्रुति-भाग-गृह-काम-कृतीर्न पठित्वा क्रिया-श्रवण-दहन-भावानाहुः। अवति। इति दुर्गादासः॥

अव, अ, (अव+अच्।) उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। निश्चयः। असाकल्यं। अनादरः। इति दुर्गादासः॥ आलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अल्पं। परिभवः। नियोगः। पालनं। इति शब्दरत्नावली॥

पातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः। तथाहि मनुः। अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने। अवगूर्य्य ब्राह्मणताड़नार्थं दण्डमुद्यम्य शतयातनाजनकं यत् पापमुत्पादित तत्क्षयकाम कृच्छ्रप्राजापत्यव्रतं चरेत्। तदुक्तं सर्वाधिकरणे। शयो' प्रजापते' प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन शतयातनाभिहिता। तथा च श्रुति। शयु' प्रजापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवाना हविर्वहन् आशिषोऽयाचत। देवास्त्ववगोरणे शतयातनास्त्वित्याशिषोऽददतेति। शास्त्रदीपिकादौ दर्शपौर्णमासप्रकरणे। देवा वै शयुं वार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्य नो वहेति किं मे प्रजाया इति तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत् यो निहन्यात् त सहस्रेण यो लोहितमकरोत् यावत पांशून् व्यनक्ति तावत' परिवत्सरान् स स्वर्गान्निच्यवेत। तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्य्यात् इति"। इतिहासात्मक ब्राह्मणञ्च। इति प्रायश्चित्ततत्त्व॥

अवग्रह', पु, (अव+ग्रह+ घञ्।) वृष्टिरोध। (अनावृष्टिः।
"वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्"।
"नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे"॥
इति रघुवंशे।) प्रतिबन्धक। हस्तिललाटं। इति मेदिनी॥ गजसमूह'। इति हारावली॥ स्वभाव। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यदुक्त,—
"तौ स्थास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्परावग्रहनिर्विकारौ"।
इति मालविकाग्निमित्रनाटकम्।) ज्ञानविशेष। इति हेमचन्द्र॥ शाप। इत्यमरटीकायां भरतादय'॥ (ग्रहण। स्वीकार। हरण। अपसारण। निरोध। अवरोध।
"स रोचयामास परैश्च बन्ध
प्रसह्य रक्षोभिरवग्रहञ्च"।
इति रामायणे। अवान्तरपदसञ्ज्ञा सूचयितुं पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम्। अनादरः। निन्दासूचकवाक्यप्रयोगः।)

अवग्रहण, क्ली, (अव+ग्रह+भावे ल्युट्।) प्रतिरोधः। अनादरः। इति मेदिनी॥

अवग्राह, पु, (अव+ग्रह+घञ्।) ग्रहदोषादिजन्यवृष्टिव्याघातः। सुको इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वृष्टिविघातः २ अवग्रह ३। इत्यमरः॥ हस्तिललाट। शाप'। इति तट्टीका॥ (यथा,—
"अवग्राहस्ते भूयात्"।)

अवघट्ट', पु, (अव+घट्ट+आधारे घञ्।) भूरन्ध्रं। गर्त्त। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवघात', पु, (अव+हन्+घञ्।) आघातविशेष'। तण्डुलादिकण्डन। इति हेमचन्द्रः॥ कांड़ान यस्य प्रसिद्धिः। यथा। चरुविधौ विद्याकरवाजपेयी। शास्त्रावधारणवेलायां हि यत्र प्रयोजनाभावादिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोप शास्त्रार्थः। यथा कृष्णलेऽवघातादि... । यत्र तदनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापित' पदार्थो नियमापूर्व्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव। अतएव प्रकृतावपि आलस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुलादिषु गृहीतेष्वाघातादि समाचरन्ति याज्ञिका।
"घाते न्यूने तथा छिन्ने सान्नाय्ये मान्त्रिके तथा।
यज्ञे मन्त्रा' प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधका"॥
सान्नाय्ये हविषि मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्रा' प्रयोक्तव्या'। इति शुद्धितत्त्वं॥ (अपमृत्यु)॥

अवचस्कारः, त्रि, अवचनस्य। कथार अवाध्य इति भाषा। न वच करोतीत्यर्थे वच'शब्दपूर्व्वककृधातो टप्रत्ययेन निष्पन्न॥

अवचूर्णितं, त्रि, (अव+चूर्ण+कर्म्मणि क्त।) चूर्णीकृतद्रव्य। गुँड़ा करा इति भाषा। तत्पर्य्याय। अवध्वस्तः २ अपध्वस्त ३। इत्यमर' तट्टीका च॥

अवचूल', पुं, (अवनता चूड़ा यस्य, वा डस्य ल।) ध्वजाग्रबद्धाधोमुखवस्त्र। इति हेमचन्द्र॥

अवचूलकं, क्ली, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, सञ्ज्ञायां वा कन्।) चामरं। इति त्रिकाण्डशेष॥

अवच्छिन्नं, त्रि, (अव+छिद्+क्त।) अवच्छेदकतानिरूपकं। विशिष्टं। इति न्यायभाषा। अवच्छेदाश्रय। यथा। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यव्याप्ति। इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः॥
("जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि।
बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम्॥
साभासबुद्धे कर्त्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि"।
इति अध्यात्मरामायणे।)

अवच्छुरित, क्ली, (अव+छुर+भावे क्त।) महाहास्य। इत्यमरटीकायां भरत॥

अवच्छुरितकं क्ली, (अवच्छुरितमेव, स्वार्थे कन्।) महाहास्यं। इति शब्दरत्नावली॥

अवच्छेद, पु, (अव+छिद्+भावे घञ्।) परिच्छेद'। एकदेशः। विशेषणत्व॥
("शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव"।
इति साहित्यदर्पणम्।)

अवच्छेदकं, त्रि, (अवच्छिनत्ति, अव+छिद्+ण्वुल्।) न्यायमते अव्याप्यवृत्त्यधिकरणसम्बन्धैकदेशः। इतरव्यावर्त्तक। विशेषणं। अवच्छिद्यतेऽनेनेति यथा। अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेष' तदाश्रयावच्छेदक। इति न्यायशास्त्र॥

अवच्छेदकत्व, क्ली, (अवच्छेदकस्य भाव, भावार्थे त्व।) स्वरूपसम्बन्धविशेष'। यथा। घटकस्यावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष। इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणि'॥ अनतिरिक्तवृत्तित्व। यथा। अवच्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं। तेन विशिष्टस्यासत्त्वेपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षति। इति सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणि'॥ अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्व। यथा। ननु तादृशप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं। वह्नित्वं न घटवृत्ति तादृशप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्ति अतआह तार्णतार्णेति। इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकं। यथा। तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्व वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं। इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणि'॥ अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेष' तदाश्रयावच्छेदक। तच्चावच्छेदकत्व इह शिखरिणि नितम्बे लताशनो न शिखरे इत्यादिप्रतीतिबलात् कुत्रचिदव्याप्यवृत्त्यधिकरणदेशविशेषादिदानीं गोष्ठे गौर्नतु गृहे इत्यादिप्रतीतिबलात् कुत्रचित् देशवृत्तितायां काले कुत्रचित् कालवृत्तितायां देशे अप्यस्ति। इति न्यायशास्त्र॥

अवच्छेदावच्छेद', पु, व्यापकत्वं। इति न्यायभाषा॥

अवज्ञा, स्त्री, (अव+ज्ञा+अङ्।) अनादरः। अवहेला। इत्यमर॥ ("आत्मन्यवज्ञा शिथिलीचकार"। इति रघुवंशे।)

अवज्ञातं, त्रि, (अव+ज्ञा+क्त।) अवमानितं। अनादृतं। तिरस्कृत। इत्यमर॥
"अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते"।
इति महाभारते।)

अवज्ञानं, क्ली, (अव+ज्ञा+भावे ल्युट्।) अवज्ञा। यथा अवज्ञान अवज्ञा आतो अन्त'श्रद्धेरिति ङ। सम्पादित्वात् क्विबिति मधु'। तन्मते गोपावद्रूप। इत्यमरटीकायां भरत'॥ (अवमानः। तिरस्कारः। अनादर।
"ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः"।
इति रघुवंशे।)

अवट, पु, (अव+अटन्।) खिलं। गर्त्त। कूप।
("रक्षसा गतसत्त्वानामेष धर्म्म' सनातनः।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोका सनातना"॥
इति रामायणे।) कुहकजीवी। इति विश्वमेदिन्यौ॥

अवटि, पु, (अव+अटि।) गर्त्तः। इति हलायुधः॥

अवटीट', त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमास, नतार्थे नासाया टीटादेश कर्शष्यादित्वादच्।) नतनासिक। खाँदा छेपड़ानेको यस्य प्रसिद्धि। तत्पर्य्याय। अवनाटः २ अवभ्रट' ३। इत्यमर॥

अवटु, पु, स्त्री, (अव+टीक+मितद्र्वादित्वात् डु।) ग्रीवापश्चाद्भाग। इत्यमर॥ घाड़ इतिख्यातः। कूप। गर्त्त। इति हेमचन्द्र॥ वृक्षभेद'। इत्युणादिकोष'॥

अवडङ्ग, पु, (अवगतो डङ्ग' शब्दो यस्मात्।) हट्ट' इति जटाधर'। कस्यचिन्मते अवमङ्ग इति पाठः॥

अवडीन, क्ली, (अव+डी+भावे क्त।) पक्षिणामधोगमन। पक्षिणामवरोहणं। इति जटाधरः॥

अवतंस', पु, क्ली, (अव+तनु्स+घञ्।) कर्णपूर। कर्णभूषण।
("त मातरो देवमनुप्रजन्य
स्ववाहनक्षोभचलावतंसा"।

इति कुमारसम्भवे ।) शेखरः । शिरोभूषणं । तत्पर्य्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥ मुकुट ४ मकुट ५ मौलि ६ मौलीकः ७ शेखरं ८ उष्णीषकः ९ कौटीरक १० कोटीर ११ किरीट १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरोमणि १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्य्याय । वतंसः २ कर्णपूरः ३ कुण्डल ४ कर्णवेष्टन ५ उत्तंसः ६ दन्तपत्रं ७ कर्णिक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमस, क्ली, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः, अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसभिदाये भास्वताभ्युद्गमेन
प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्त" ।
इति माघ ।)

अवतारः, पु, (अव + तॄ + करणे घञ् ।) अवतरणं । पुष्करिण्यादिः । तीर्थं । इति मेदिनी ॥ (सोपानपद्धति । प्रस्तावना । आभास । उपक्रमणिका । यथा । "दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः" । इति शान्तिशतके ।) देवाना विशिष्टतोविष्णोर्मूर्त्त्यन्तरेण पूर्णांशावेशरूपेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त्वसङ्ख्येया तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराह २ नारदः ३ नरनारायणौ ४ कपिल ५ दत्तात्रेय ६ यज्ञ ७ ऋषभदेव ८ पृथु ९ मत्स्य १० कूर्म्म ११ धन्वन्तरि १२ मोहिनी १३ नृसिंह १४ वामन १५ परशुराम १६ वेदव्यास १७ रामः १८ बलरामः १९ कृष्ण २० बुद्ध २१ कल्की २२ ॥ इति श्रीभागवते ॥ यथा,—
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रित ।
चचार दुश्चर ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डित ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगता महीं ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः शौकरं वपु ॥
तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य स ।
तन्त्र सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्म्यं कर्म्मणा यत ॥
तुर्य्ये धर्म्मकला सर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥
पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविप्लुत ।
प्रोवाचासुरये साङ्ख्य तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥
षष्ठमत्रेरपत्यत्व वृत प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥
ततः सप्तम आकूत्या रुचेर्य्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तर ॥
अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणा सर्व्वाश्रमनमस्कृत ॥
ऋषिभिर्य्याचितो भेजे नवम पार्थिव वपुः ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनाय स उशत्तमः ॥
रूपं स जगृहे मात्स्य चाक्षुषोदधिसंप्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वत मनु ॥
सुरासुराणामुदधि मथ्नता मन्दराचल ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥
धान्वन्तर द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
चतुर्दशं नारसिंह बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जित ।
ददार करजैरूरावेरका कटकृद्यथा ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वर बलेः ।
पदत्रय याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपं ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्या पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधस ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतः परं ॥
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद् भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धोनाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्वनिधेर्द्विजा ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दशअवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धा । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—
"अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।
इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—
"भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः पुरा ।
स एव जातो भवने कौशल्यायां तवाधुना" ॥
इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, क्ली, (अव + तॄ + णिच् + ल्युट् ।) भूतादिग्रह । वस्त्राञ्चल । अर्च्चन । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्ध्वादध आनयन । यथा,—
"क्रियतां यदि ममोपि गङ्गाया अवतारणं" ।
इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, त्रि, (अव + तॄ + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरणविशिष्टः । प्रादुर्भूतं । नद्यादौ कृतावरोहः । यथा । ज्योतिषे ।
"नीलग्रीव शुभग्रीव सर्व्वकामफलप्रद ।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते" ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

अवतोका, स्त्री, (अवपतित तोकमस्याः सा ।) मनद्गर्भा गौः । तत्पर्य्यायः । स्रवद्गर्भा २ । इत्यमरः ॥ गावखागाइ । गावफेला गाइ । इति भाषा ॥

अवदंशः, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरापानरुचिजनकचर्व्वणद्रव्य । गजर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भक्षणं २ । इत्यमर । विदंशः ३ सन्धानं ४ चेलकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीतवर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, त्रि, (अव + दै + क्तः ।) शुक्लगुणविशिष्टं । ("कुन्दैः सविभ्रममधूहसितावदातैः" । इति श् संस्कारे । पीतवर्णयुक्त । निर्म्मल ।
"तच्च क्रमेण विदुषां कलयावदाते
श्रद्धावता हृदि पदं स्वयमादधाति" ।
इति शान्तिशतके ।) मनोज्ञं । इत्यमरहेमचन्द्रौ

अवदान, क्ली, (अव + दो + ल्युट् ।) इष्टं का प्रशस्तमथच निर्व्यूढ़ कर्म्म । ये कर्म्मे प्रश सकले प्रशंसा करे सेइ समाप्तकर्म्म इति भा तत्पर्य्यायः । अपदान २ । इत्यमरः तट्टीका खण्डन । इति मेदिनी ॥
("विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः
सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः" ।
इति कुमारसम्भवे ।) वीरणमूलमिति सार (पराक्रम । वीर्य्य । यथा,—
"नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुने
प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्" ।
इति रघुवंशे ।)

अवदारण, क्ली, (अवदीर्य्यतेऽनेन, अव + दॄ + णि करणे ल्युट् ।) खनित्र । खन्ता इति भा इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खनन । यथा
"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्य्यते" ।
इति रामायणे । अव + दॄ + भावे ल्युट् ।)

अवदाहं, क्ली, (अवशमितोदाहो येन तत् ।) वी णामूल । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य वि ज्ञेय ।)

अवदाहेष्ट, क्ली, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् वीरणमूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्टकापथं, क्ली, उशीर । खस् इति भाषा इति भरतः ॥

अवदीर्णं, त्रि, (अव + दॄ + क्त ।) द्रवीभूतघृतादि तत्पर्य्याय । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ् ।) दुग्ध । इ त्रिकाण्डशेष ॥

अवद्य, त्रि, (न वदति परं गुणं, अवद्यपण्यवर्य्या रेफा कुत्सिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि यत् ।) अध कुत्सित । गर्हित । निन्द्यं । इत्यमरः ॥

अवद्य, क्ली, अनिष्टं । इति वोपदेवः ॥ पाप । इ भाषिणिः ॥("अवद्यवन्दनवर्षा तामवधार्य्यता" इति रघुवंशे ।)

अवधान, क्ली, (अव + धा + ल्युट् ।) मनोयोग तत्पर्य्याय । समाधानं २ प्रणिधान ३ समाधि ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, क्ली, (अव + धृ + णिच् + ल्युट् ।) नि यः । यथा । "हि हेतावधारणे" । इत्यमर

अवधारितः, त्रि, (अव + धृ + णिच् + क्त ।) कृता वधारणः । यथा ।
"त्वया समुखि किं प्रोक्तं न मया अवधारित ।
विवेचय महाभागे सङ्केतो वर्त्तते वसु" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्याय ।

अवधार्य्यः, त्रि, (अव + धृ + ण्यत् ।) अवधारणीय अवपूर्व्वकधृधातोर्ण्यत् प्रत्ययेन निष्पन्न । नि श्चेयं ।

अवधिः, पुं, (अव + धा + कि ।) अवधानं। सीमा। कालः। ("अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते" इति भारविः ।) विलं। इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अवधीर, त्, क, अवज्ञाया। (अदन्त + चुरा॰-उभय॰ सक॰-सेट् ।) अवधीरयति। आवधीरयत् साधुमसाधुः। इति दुर्गादासः ॥

अवधूत, पुं, (अव + धू + क्तः ।) सन्न्यासाश्रमी। तद्विधानं सन्न्यासिशब्दे द्रष्टव्यं। तद्भेदा यथा। देव्युवाच।
"द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूताश्चतुर्विधाः ॥
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वतः कथय प्रभो।
चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विशेषतः ॥
सदाशिव उवाच।
ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः।
गृहाश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये ॥
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्च्चिते ॥
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च स्वाश्रमाचारवर्त्तिनः।
विदध्युः सर्व्वकर्म्माणि शम्भुनेरितवर्त्मना ॥
विना ब्रह्मार्पितञ्चैते तथा चक्रार्पितं विना।
निषिद्धमन्नं तोयञ्च न गृह्णीयुः कदाचन ॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणां।
प्रागेव कथितो धर्म्म आचारश्च वरानने ॥
स्नानं सन्ध्याशनं पानं दानञ्च दाररक्षणं।
सर्व्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रे १४ उल्लासः ॥*॥ अन्यच्च।
शङ्कर उवाच।
"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्।
वीरस्य मूर्त्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः ॥
यद्रूपं कथितं सर्व्वं सन्न्यासधारणं परं।
तद्रूपं सर्व्वकर्म्माणि प्रकुर्य्याद्वीरवल्लभ ॥
दण्डिनो मुण्डनं चामावास्यायामाचरेद्यथा।
तथा नैव प्रकुर्य्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये ॥
असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोच्चयं।
अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षानपि धारयेत् ॥
दिगम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपिनी भवेत्।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गः कुर्य्याद्भस्माङ्गभूषणं" ॥
इति निर्व्वाणतन्त्रे १४ पटलः ॥*॥ अपि च।
"एककोटिं विधायैव काष्ठदण्डं तथा प्रिये।
परस्य चाजिनञ्चैव योगीव धारयेत् सदा ॥
खट्टाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी।
कपाले धारयेच्चक्रं चन्दनाद्यैर्व्विशेषतः ॥
एवं पिङ्गलकं वस्त्रं धारयेत् सर्व्वदा सुत" ।
सुत इति शिवस्य सम्बोधनं।
सुदर्शनाख्यं यच्चक्रं तत्तु सधारयेद्बुधः ॥
विषाणं कपिलञ्चैव मण्डिडिण्डिमझर्झरान्।
वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः" ॥
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥*॥ अपरञ्च।
"क्षमा दानं तपो ध्यानं बालभावेन शैलजे।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलनायकः ॥
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः।
संविदासेवनं कुर्य्यात् सदा कारणसेवनं ॥
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शम्भुरूपो न संशयः" ।
इति निर्व्वाणतन्त्रं ॥*॥ किञ्च।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रं ॥*॥ अन्यच्च।
"निर्व्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः ॥
स्वरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकवान्।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्व्वाणतां व्रजेत् ॥
त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं" ॥*॥
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानीमपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं सञ्ज्ञाकथनगर्भं लक्षणविशेषमाह।
"अवधूतस्य चाख्यानं शृणुष्व पर्व्वतात्मजे।
वनारण्ये भारती च गिरिश्च पुरिरेव च ॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टध्यानादिकञ्चरेत्।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्त्तितः ॥
लम्बकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत्।
अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलजे ॥
नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्म्मविशारदः।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावला ॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः।
सदोर्द्ध्ववाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ॥
सर्व्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः ॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्त्तितः ॥
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु।
भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्य्याद्यत्नेन पूजनं ॥
देवताया सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा।
अन्तर्योगेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥
अवधूताश्रमे देवि। यस्य भक्तिः सुनिश्चला।
तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्ध्यति भूतले ॥
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत्।
शक्तितः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत्।
अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत्" ॥
इति निर्व्वाणतन्त्रं ॥*॥ अपि च।
"भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णविभेदतः।
पूर्णः परमहंसाख्यः परिव्राडपरः स्मृतः ॥
कृतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्ब्बलः।
तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत् ॥
रक्षन् स्वजातिचिह्नञ्च कुर्व्वन् कर्म्माणि केवलं।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रं ॥*॥ अपि च।
"अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः।
अवधूतो शिवादेवी अवधूताश्रमं शृणु ॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान्।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चितानुगः ॥
सचेलश्चापि दिग्वासा विषयोनिविहारवान्।
सदारः सर्व्वदारश्च साट्टहासो दिगम्बरः ॥
गृहावधूतो देवेशि द्विवयस्तु सदाशिव" ।
इति मुण्डमालातन्त्रे २ पटलः ॥*॥ अवधूतस्य ओम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्म्मकर्त्तव्यतामाह।
"ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन्।
कुर्य्यादात्मोचितं कर्म्म सदा वैराग्यमाश्रितः ॥
कुर्व्वन् कर्म्माण्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत्।
यतेतात्मानमुद्धर्त्तुं तत्त्वज्ञानविवेकतः" ॥*॥
सर्व्वेषामोम् तत्सदिति निर्द्देशेन कर्म्मफलमाह।
"ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म्म समाचरेत्।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्" ॥*॥
तन्मन्त्रक्रियमाणकर्म्मणः सम्पूर्णत्वमपि।
"जपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः ॥
किमन्यैर्ब्बहुभिर्म्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः।
ब्राह्मेणानेन मन्त्रेण सर्व्वकर्म्माणि साधयेत् ॥
सुखसाध्यमवाञ्छल्यं संपूर्णफलदायकं।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमम्बिके ॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिमं।
गेहं तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत् ॥
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं ॥
चतुर्व्विधानां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां ॥
मन्त्रान्ते शोधनेनाशं स्यादेतेन शोधितं ॥
पश्यन् सर्व्वत्र सद्रूपं जपंस्तत् सन्महामनुं।
स्वेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट् ॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात्।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्थमेनं जपेन्मनुं ॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्व्वकारणकारणं।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं ॥
युग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा।
जप्त्वैतस्य महेशानि साधकः सिद्धिभाग्भवेत्" ।
इति मन्त्रप्रशंसा ॥*॥ शैवावधूतस्य सर्व्वकर्म्मानधिकारमाह।
"शैवावधूतसंस्कारविधूताखिलकर्म्मणः।
नापि दैवे नवा पित्र्ये नार्षे कृत्येऽधिकारिता" ॥*॥
अथ परमहंसः।
"चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
त्रयोऽन्ये योगभोगाढ्या मुक्ताः सर्व्वे शिवोपमाः ॥
हंसो न कुर्य्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिग्रहं।
प्रारब्धमश्नन् विहरेत् निषेधविधिवर्जितः ॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्म्माणि गृहमेधिनां।
तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्कल्पो निरुद्यमः ॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्ज्जितः।
निर्निकेतस्तितिक्षुः स्यान्निःशङ्को निरुपद्रवः ॥
नार्पणं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥
इति ते कथितं देवि। चतुर्णां कुलयोगिनां।
लक्षणं सविशेषेण साधूनां मत्स्वरूपिणां ॥
एतेषां दर्शनात् स्पर्शादालापात् परितोषणात्।
सर्व्वतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजन्मनां" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रं ॥

अवध्यं, त्रि, (वधमर्हति, यत्, ततो नञ्समासः ।) मारणानर्हं। वधायोग्यं। अनर्थकवाक्यं। इति विश्वमेदिन्यौ। यथा,—

"अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतास्वपि।"
प्रभुस्त्रीणामवध्यत्वमाह मत्स्यपुराणं।
"किं त्वया न श्रुतं लोके अवध्या प्रभुयोषित"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आत्मन अवध्यत्व यथा,—
"देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ॥*॥ तद्वधे पापं यथा,—
"यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे।
अधर्म्मो नृपतेर्दृष्टो धर्म्मस्तु विनियच्छतः" ॥
इति मानवे ९ अध्याये २४९ श्लोक ॥

अवध्वंस, पुं, (अव + ध्वन्स + घञ्।) परित्यागः। निन्दन। अवचूर्णन। इति मेदिनी ॥

अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वन्स + क्त।) परित्यक्तः। निन्दित। अवचूर्णित। इति मेदिनी ॥

अवनं, क्ली, (अव + ल्युट्।) प्रीणन। इत्यमर ॥ रक्षणं। इति हेमचन्द्र ॥ गमन। स्पृहा। तर्पणं। शोभनं। श्रवणं। प्राप्ति। आलिङ्गनं। याचनं। प्रवेशन। सत्ता। वृद्धि। ग्रहण। वध। शक्ति। अवगमन। काम। करण। एते अवधात्वर्था ॥

अवनत, त्रि, (अव + नम् + क्त।) नम्रं। नतभागः। नोया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवाग्र २ आनत ३ नत ४। इत्यमर तट्टीका च ॥ (अधोभूत। "लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनत प्राणदयितः"। इति अमरुशतके।)

अवनद्ध, क्ली, (अव + नह् + क्त।) आनद्ध। मृदङ्गादिवाद्य। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आवद्ध। आच्छादित। यथाह मनुः,—
"चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः।"
लिप्त यथा, "स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीम।" इति वेणीसंहारनाटकम्।)

अवनय, पुं, (अव + नी + भावे अच्।) अवनाय। निपातन। अधःपातन। इति भरत ॥

अवनाट, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमास, नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्श आद्यच्।) नतनासिक। खाँदा ह्येपडानाक्‌व्यक्ति इति भाषा। तत्पर्य्याय। अवटीट २ अवभ्रट ३। इत्यमर ॥

अवनाय, पुं, (अव + नी + घञ्।) अवनय। अधोनयनं। इत्यमरः ॥ नीचे फेलान इति भाषा।

अवनि, स्त्री, (अव + अनि।) पृथिवी। इत्यमर ॥
("तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थ"। इति मेघदूते।)

अवनी, स्त्री, (अव + अनि + ङीप्।) पृथ्वी। इति भरत ॥ त्रायमाणा लता। इति राजनिर्घण्ट ॥

अवनीपति, पुं, (अवन्याः पति, षष्ठीतत्पुरुष।) राजा। इति जटाधर ॥
("स कथा सुमहाभाग प्रीतिमानवनीपतौ"। इति मत्स्यपुराणे।)

अवनेजनं, क्ली, (अव + निज् + ल्युट्।) पितृदानार्थमास्तृतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्मपुराणम्,—
"सपुष्पं जलमादाय रेखा पृष्ठे पृथक् पृथक्।
अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोत्रनामानुमन्त्रितं ॥
पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयो"। मातामहादीनामप्येवं। इति। पिण्डोपरि जलसेचनं। यथा ब्रह्मपुराणं,—
"ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्य च करन्तत।
प्रक्षाल्य च जलेनाथ चिराचम्य हरिं स्मरेत्।
"तेभ्य सखवपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजन।
दत्त्वात्र पितरस्वेति पठेच्चोदङ्मुखस्थित" ॥
इति च श्राद्धतत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं।
"न कुर्य्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्"।
इति मनुः।)

अवन्ति, पुं, (अव + झिच्।) अवन्तीदेशः। इति हेमचन्द्र ॥ नदीविशेष ॥ इत्युणादिकोषः ॥ यथा,
"प्रागज्योतिषा कामरूपा मालवा स्युरवन्तय"।
इति हेमचन्द्र ॥ अपि च।
"अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः।
एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिन" ॥
इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्याय ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, बाहुलकात् झिच् तत स्वार्थे कन्, टाप्।) उज्जयनीनगरी।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥
इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोम, क्ली, (अवन्तिषु अभिषुतं सोम, शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) काञ्जिक। इत्यमरसिंह ॥ काँजि इति भाषा। (काञ्जिकशब्देऽस्य गुणा व्याख्येया।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी। उज्जैन इति ख्याता। तत्पर्य्याय। उज्जयिनी २ विशाला ३ पुष्पकरण्डिनी ४। इति हेमचन्द्र ॥ यथा,—
"ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलाद्रिशिखरोद्धृतः।
अवन्तीसप्तको देश कालिका तत्र तिष्ठति" ॥
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटल ॥ अन्यच्च।
"उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाञ्च चन्द्रमा।
अवन्त्याञ्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुज" ॥
इति संस्कारतत्त्वधृतमत्स्यपुराणं ॥ अन्यत् पूर्व्वलिखित ॥ ("प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्।" इति मेघदूते।)

अवन्ध्य, त्रि, (वन्ध्ये साधुरिति वन्ध्य, वन्ध + यत्, ततो नञ्समास।) फलवान्। फलकाले फलयुक्तवृक्ष। तत्पर्य्याय। फलेग्रहि २ फलग्रहि ३। इत्यमर ॥
("कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्याम्"। इति मेघदूते।)

अवपात, पुं, (अव + पत् + घञ्।) रन्ध्र। गर्त्तं। इति हेमचन्द्र ॥ अधःपतन ॥ (गजादीनां ग्रहणार्थं तृणकुशादिना प्रच्छन्नो गर्त्तं। यथा,—
"अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्त्तश्छन्नस्तृणादिना"।
इति यादव।
"रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्न
करीव वन्य परुषं ररास"।
इति रघुवंशे। नाटकादौ भयादिजनितपलायन सम्भ्रमादिवर्णनेन प्रस्तुतस्य परिवर्त्तः। यथा,—
"अवपातन्तु निष्क्राम-प्रवेश-त्रास-विद्रवैः"।
इति दशरूपे।)

अवभृथः, पुं, (अवभ्रियते अनेन, अव + भृ + क्थन्।) दीक्षान्तयज्ञ। प्रधानयागसमापन परयज्ञ। यज्ञादेर्न्यूनाधिक-दोष-शान्ति निमित्तक शेष कर्त्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमर तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषस्नान। इति भरत त्रिकाण्डशेषश्च ॥
("ततस्त्वकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्म्मणा"
इति भारते।
"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि"।
इति रघुवंशे।)

अवभ्रट, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासिकाया सञ्ज्ञायामिति भ्रटच्। अवभ्रटा नासिका अस्ति अस्य इति अर्श आद्यच्।) नतनासिक। इत्यमर ॥ खाँदा इति भाषा।

अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्षणादौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो निपातित। अवो भवो वा, अवोऽधमोऽस्येति म।) अधमः। निन्दित। इत्यमर ॥
("अनलकानलकानवमां पुरीम्"। इति रघुवंशे।)

अवम, क्ली, तिथ्यन्तद्वयस्पृगेकदिनवार। एकतिथेर शेषे अपरतिथेर आद्यन्तसत्त्वे इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं। यथा "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति स तद्भवत्यवमदिनं। त्रिदिनस्पृक्तिथिरयस्य सार्द्धं नादरः"। इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमत, त्रि, (अव + मन् + क्त।) अवज्ञात। अपमानित। अनादृतं। इत्यमर ॥
("सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुध्यते"।
इति मनु।)

अवमति, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्य्ये मतिर्यस्य।) स्वामी। ईश्वर। पति। प्रभु। नेता। इति जटाधर ॥

अवमर्द, पुं, (अव + मृद् + घञ्।) पीडनं। मर्द। इत्यमर ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पीडन। इति भरत ॥
("वन्यावमर्दक्ष्मयि संस्थितो
यथा न गर्व्वं गुरुदारसत्त्वा"।
इति रामायणे।) शत्रुकृतगाढप्रहार इति केचित्। पदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमान, पुं, (अव + मन् + भावे घञ्।) अपमान। अमर्य्यादा। यथा,—
"सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" ॥
इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोक ॥

"मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते"। इति कुल्लूकभट्टः ॥

अवमाननं, क्ली, (अव + मन् + णिच् + ल्युट्।) अपमानः। यथा। अवमाननम् अवमानना। मान कि पार्थे अवपूर्व्वः भीषि अश्नीति अन। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन + णिच् + युच्।) अवज्ञा। अनादरः। इत्यमरसिंहः ॥ ("अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता"। इति विष्णुपुराणे।)

अवमानित, त्रि, (अव + मान + क्त।) कृतापमानः। अवज्ञातः। अनादृतः। इत्यमरः ॥ ("विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता"। इति साहित्यदर्पणे।)

अवमान्यः, त्रि, (अव + मन + ण्यत्।) अवमाननीयः। यथा,—
"या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ॥
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्" ॥
इति मानवे ९ अध्याये ८२ श्लोकः ॥

अवमूर्द्धशय, त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्।) अधोमुखशायी। अवनतो मूर्द्धा अस्येत्यवमूर्द्धः। तथाविधः शेते इत्यवमूर्द्धशयः ॥ ("उत्तानशया देवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः" इत्युक्तम्।)

अवमूर्द्धशायी, [न्] त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि।) अधोमुखशायी। अवमूर्द्धं यथा स्यात् तथा शयितुं शीलमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवयवः, पु, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्।) अङ्गम्। इत्यमरः ॥ ("स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम्"। इति अमरुशतके। उपकरणम्। अंशः। एकदेशः।
"तेषामवयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्"।
इति मनुसंहितायाम्। न्यायमते आरम्भकद्रव्यञ्च, तत् उपादानकारणतया च व्यवह्रियते यदुक्तम्,—
"अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी"।
इति भाषापरिच्छेदे। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमान्यनुमानावयवाश्च।)

अवरः, त्रि, (न व्रियते इति वृञ् वरणे + ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति अप्।) चरमः। इति मेदिनी। कनिष्ठः। अश्रेष्ठः। यथा,—
"श्रीर्नेशेन विना शम्भुः पृथग्विश्वेन तत्पुनः।
न नाना शम्भुना रामाद्दर्शनाधोक्षजोऽवरः" ॥
इति मुग्धबोधव्याकरणे वोपदेवः ॥ निकृष्टः। यथा,—
"दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ४९ श्लोकः ॥

अवरं, क्ली, (वृ + अप् ततो नञ्समासः।) गजान्त्यजङ्घादिदेशः। इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अवरजः, पु, (अवर + जन् + ड।) कनिष्ठभ्राता। इत्यमरसिंहः ॥ ("अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मा तु लक्ष्मणम्"। इति रामायणे। हीनवर्णजातः।
"द्वौ शूद्रावरजौ धीरविचित्राख्यौ निजाख्यया"। इति राजतरङ्गिण्याम् ॥ शूद्रः।
"यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्।
तत्सर्व्वमाचरेद् युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः" ॥
इति मानवे।)

अवरतः, [स्] व्य, (अवर + तसिल्।) अवरस्तात्। चरमे। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्।) विरामः। निवृत्तिः। इत्यमरः ॥

अवरवर्णः, पु, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म्मधारयः।) शूद्रः। इत्यमरः ॥

अवरवर्णक, पु, स्त्री, (अवरवर्ण + कन् स्वार्थे।) चतुर्थवर्णः। शूद्रः। इति रत्नावली ॥

अवरव्रतः, पुं, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतं यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरस्तात्, व्य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्शब्देभ्य इति अस्ताति।) अवरतः। पश्चात्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः। अवर + टाप्।) दुर्गा। इति विश्वः ॥

अवरार्ध्यः, त्रि, (अवरार्द्धे भवः इति अवरार्द्ध यत्।) अवरार्द्धभवः। शेषार्द्धजातः। इति केचित् ॥

अवरीण, त्रि, (अवरीयते स्म इति अव + रीङ् स्रवणे क्त।) धिक्कृतः। तिरस्कृतः। निन्दितः। इत्यमरः ॥

अवरोध, पु, (अव + रुध् + भावे घञ्।) तिरोधानम्। (आधारे घञ्।) राजस्त्रीगृहम्। राजगृहम्। इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ ("आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्"। इति रामायणे।) राजदाराः। इति मेदिनी ॥
("यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ॥
इति रघुवंशे। निरोधः। बाधा। अन्तरायः। आच्छादनम्। केदारादिवेष्टनम्।)

अवरोधक, त्रि, (अव + रुध + ण्वुल्।) अवरोधकारकः। अवरोधकर्त्ता। अवपूर्व्वकरुधधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ ("सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः"। इति रामायणे।)

अवरोधनं, क्ली, (अवरुध्यते अत्र रुध आवरणे कर्म्मणि ल्युट्।) राज्ञामन्तःपुरम्। इत्यमरसिंहः ॥ (अव + रुध् + ल्युट् भावे।) रोधकरणम्। यथा,—
"कृष्ण त्वदीय-पद-पङ्कज-पञ्जरान्ते
अद्यैव मे विशतु मानस-राजहंसः।
प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः
कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते" ॥
इति पाण्डवगीता ॥

अवरोधिकः, पुं, (अवरोध + तत्र नियुक्त इति ठक्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। अवरोधः निवासत्वेन अस्ति अस्य वा ठन्।) राजान्तःपुराध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥

अवरोहः, पु, (अव + रुह् + भावे घञ्।) अवतरणम्। आरोहणम्। (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्।) शतोद्गमः। इति मेदिनी ॥ वृक्षमूलादग्रपर्य्यन्तं गता लता। शाखाशिफा। इत्यमरः। बोया नामना इति भाषा ॥
("सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः" ॥
इति रामायणे।) स्वर्गः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरोहशाखी, [न्] पु, (अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्य मत्वर्थीय इनि।) न्यग्रोधः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (न्यग्रोधशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव + रुह + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम्।) अश्वगन्धालता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अवरोही, [न्] पु, (अव + रुह + णिनि।) वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

अवर्णः, पु, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो विरोधे नञ्समासः।) निन्दा। परीवादः। इत्यमरसिंहः ॥
("सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे
आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः"।
इति रघुवंशे।)

अवलग्नः, पु, क्ली, (अवलग्यते इति अव + लग + क्त। इड्भावः। लस्ज + क्त, वा।) मध्यदेशः। इत्यमरः ॥ माजा इति भाषा। ("विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम्"। इति माघः।)

अवलग्नः, त्रि, (अव + लग + क्त।) संलग्नः। संयुक्तः। इति मेदिनी ॥

अवलम्ब, पुं, (अव + लवि + अच्।) अवलम्बनम्। अवपूर्व्वलम्बधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (आश्रयः।)

अवलम्बनं, क्ली, (अव + लवि + आधारे ल्युट्।) आश्रयः। यथा,—
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता।
अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभू-
न्नपतिष्यतः करसहस्रमपि" ॥
इति माघे ९ सर्गः ॥

अवलम्बित, त्रि, (अव + लवि + क्त।) अविलम्बितम्। शीघ्रम्। इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानम्। कृतावलम्बनम्। आश्रितम् ॥

अवलक्ष, पु, (अवलक्ष्यते इति अव + लक्ष + घञ्।) वलक्षः। श्वेतवर्णः। (अर्श आदित्वात् अच्।) तद्वति त्रि। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अवलिप्तः, त्रि, (अव + लिप् + क्त।) धनादिगर्व्वितः। यथा,—
"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः" ॥
इति मानवे ४ अध्याये ७९ श्लोकः। अवलिप्ता धनादिगर्व्विता इति कुल्लूकभट्टः ॥
"अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि शृणु ममायतः"।

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

अवलिप्तता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अहङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्य्यशक्तिः स्थिरे"। इति नीतिशतके ।)

अवलीढं, त्रि, (अव + लिह + क्त कर्म्मणि ।) भक्षितं । यथा मनुः,—

"पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च" ।

इत्यादि । "पतत्रिणावलीढं काकादिना भक्षितं" । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला ।) हेला । अनायासः । यथा,—

"रतिश्च नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनं ।
कान्तं दृष्ट्वा च्छिन्नस्येव सोमायेनावलीलया" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।

अपिच ।

"शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया" ॥

इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्याय ॥

अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट् ।) लुण्ठन । लोटा गड़ागड़ी इतिभाषा । अवपूर्व्वकलुठधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अवलेपः, पु, (अव + लिप् + भावे घञ् ।) अहङ्कारः । ("दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥ सङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपन, स्त्री, (अव + लिप् + ल्युट् भावे ।) विलेपनं । मर्द्दनं । माखा इति भाषा । अवपूर्व्वकलिपधातोरनट् प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अवलेहः, पु, (अवलिह्यते क्वाथादेः पुनः पाकात् घनीभूततया खाद्यते इति अव + लिह + कर्म्मणि घञ् ।) लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्य्यायश्च यथा,—

"क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसंक्रिया ।
सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राक् इत्युच्यते बुधैः" ॥

("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरिभाषा । यथा,—

"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत ॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥
एतद्योन्य कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजे रसे" ।

तन्त्रान्तरे च उक्तं ।

"अस्याक् मधुना लिह्यादार्द्रकस्य रसेन वा ।
समोह दारुणं हन्यात्सश्वासकासमन्वितम्" इति ॥
"सर्व्वेषु सन्निपातेषु न चौद्रमवचारयेत् ।
शीतोपचारि चौद्रं स्यात्शीतञ्चात्र विरुध्यते" ॥

अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्व्वदा स्वेदो हित उक्तः । तन्नाभिसम्बन्धाद्देहस्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णेन मधुना विरोधः । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।

"उष्णैर्विरुध्यते सर्व्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णञ्च तन्निहन्ति यथा विषं" इति ॥

शीतोपचारि चौद्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्यास्तीति शीतोपचारि । शीतञ्चात्र सन्निपाते विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्द्ध्वजत्रुगतरोगहरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।

"ऊर्द्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका ।
अधोरोगहरी या सा भोजनात्प्राक् प्रयुज्यते" ।

पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥ शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानीं प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥ * ॥

"छिन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥
तेनास्य शाम्यति श्वासः कासो मूर्च्छारुचिस्तथा" ॥

इत्यवलेहः ॥ * ॥ अन्यत् यथा,—

"पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि सममागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ॥

चातुर्भद्रिका ॥ * ॥

"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि सममागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये" ॥

अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ॥

("क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसंक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ।
सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः ॥
सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽप्सु मज्जनं ।
स्थिरत्वं पीडिते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥
दुग्धमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलकषायकं ।
वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ * ॥

तदुदाहरणं । यथा,—

"कण्टकारीतुला नीर-द्रोणे पक्त्वा कषायकं ।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकं ॥
भार्गी रास्ना शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्घृततैलयोः ॥
पक्वा लेहत्वमानीय शीते मधु पलाष्टकं ।
चतुष्पलं तु गोक्षीर्य्या पिप्पलीनां चतुष्पलं ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिश्वासकासानशेषतः ॥ * ॥

कण्टकार्य्यवलेहः ॥ * ॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहन, स्त्री, (अव + लिह् + भावे ल्युट् ।) लेहन । जिह्वाद्वारा खादन । चाटन् इति भाषा । अवलेह । अवपूर्व्वलिहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलोकन, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे ।) दर्शन । आलोकन । इति हेमचन्द्रः ॥

("जलवेलावलोकनकुतूहली" ।

इति भागानन्दे ।)

अवलोकितः, पु, (अव + लोक + भावे क्त ततो ऽस्त्यर्थे अच् ।) लोकनाथ । बुद्धः । इति त्रिकमेदिन्यौ ॥

अवलोकित, त्रि, (अव + लोक + कर्म्मणि क्त ।) निरीक्षित । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे क्त ।) प्रेक्षणक्रियायां, क्ली ॥

अवल्गुज, पु, (अवल्गोरशोभनाज्जायते इति अव लगु + जन् + ड ।) सोमराजी । इत्यमरः ॥ बकुची वर्णसोमराजी । हाकुच् यस्य प्रसिद्धिः । तस्य गुणाः । वायु कफ-कुष्ठ त्वग्दोष-नाशित्व । इति राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुची शब्दे मन्तव्यं ॥

("अवल्गुजाद्वीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठप्रणाशनम्" ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अववाद, पु, (अव + वद + घञ् ।) आज्ञा । निन्दा । विश्वास । इति मेदिनी ॥

अवश, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य ।) अवशीभूत । विवशः ।

यथा,—

"श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यञ्च क्रिया कार्य्या विधानतः" ।

इति शुद्धितत्त्वं ॥ (क्लीं, अवश्यं । निश्चितम् ।)

अवशक्थिक, त्रि, (अववद्धे शक्थिनी येन ।) वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घादयवृढ़बन्धनपूर्व्वकोपविष्ट । कौङवान्धिया वसा इति भाषा । यथा । कात्यायन ।

"आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्ज्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" ।

आसनारूढ़पाद आसनारूढ़पादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावशक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवशिष्ट, त्रि, (अवशिष्यते इति अव + शिष + क्त ।) शेष । उद्वर्त्त । अवशेषाश्रय । यथा,—

"वल्मीकमूषिकोत्खाता मदमन्तर्ज्जला तथा ।
शौचावशिष्टा गेहाच नादद्यात् लेपसम्भवा" ।

इत्याह्निकतत्त्व ॥

अवश्य, व्य, (न वश्य ।) निश्चय । तत्पर्य्यायः । नूनं २ । निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥

("अवश्य याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" । इति मनुः ।) (न + वश + यत् ।) अनायत्ते त्रि ।

अवश्याय, स्त्री, (अव + श्यै + ण । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुज्झटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

अवश्याय, पुं, (अवश्यायते शैत्यमापद्यते इति श्यैङ् गतौ + श्याद्व्यधेति णः । ततो आतो युगिति युक् ।) हिम । इत्यमरः ॥

("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रक्लिन्नशाद्वला" । इति रामायणे ।) गर्व्वः । इति विश्वप्रकाशः ।

अवष्कयणी, स्त्री, वष्कयनी । चिरप्रसूता गौः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

अवष्टब्ध, त्रि, (अवष्टभ्यते स्म, ष्टभि स्तम्भे स्तम्भु

रोधने वा क्तः । स्तम्भे अवाच्चेति षः । अवा-
च्चालम्बन इति सूत्रेण आविदूर्य्ये स्तम्भे षत्व-
विधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपर इति अयस्त्रीना-
वष्टब्धे इत्यत्र मनोरमायां स्थितं ।) अविदूर ।
समीप । अवलम्बित । आश्रित । इत्यमर ॥ बद्धः ।
रुद्ध । इति भरत ॥ आक्रान्त' । इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भ, पु, (अव + ष्टम्भु रोधे इति + घञ् ।
षत्वञ्च ।) स्वर्ण ।
("रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः" ।
इति रघुवंशे ।) स्तम्भः । प्रारम्भ । इति मेदिनी ॥
सौष्ठव । इति हलायुध ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्पन्दता ।)
अवष्वाण, स्त्री, (अव + स्वनशब्दे + घञ् । षत्वञ्च ।)
भक्षण । इति हेमचन्द्र ॥
अवस्, अ, (अवर + पूर्व्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्यय, तत्सन्नियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
व्यतिरेक' । इति केचित् ॥
अवस, पु, (अव रक्षणादौ अवति इति अत्यवि-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राजा । सूर्य्य' ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
अवस, स्त्री, (अव + असिच् भावे ।) रक्षण । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥
अवसक्थिका, स्त्री, (अववद्धे सक्थिनी यया वन्ध-
पट्याल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्टा ।
तत्पर्य्याय । पर्य्यस्तिका २ परिकर ३ पर्य्यङ्क ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (पर्य्यङ्कबन्ध । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-जङ्घा द्वयदृढबन्धनपूर्व्वकोपवेशन । यथा,—
"आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते" ॥
इति कात्यायन ।
"शयान प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च" ॥
इति मनु ।)
अवसथ', पु, (अव + सो + कथन् ।) छात्रनिलय ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाडी यस्य
प्रसिद्धि । ग्राम' । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥
अवसथ्य, पु, (अवसथ + यत् ।) छात्रवेश्म ।
इति हेमचन्द्र ॥ चौपाडी इति भाषा ॥
अवसन्न, त्रि, (अव + सद + क्त ।) अवसादप्राप्त' ।
विषण्ण' । यथा,—
"महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिर ।
अथावाच्य सर्व्वस्स्वमतिपरिणामावधि गृणन्
ममाप्येष स्तोत्रे हर निरपवाद परिकर" ॥
इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं । अपि च ।
"आचारेणावसन्नोऽपि पुन प्रार्थयते यदि" ।
इति व्यवहारतत्त्व ॥
अवसर', पु, (अव + सृ + अच् ।) प्रस्ताव । मन्त्र-
विशेष । वर्षण । इति मेदिनी ॥ वत्सर । क्षण ।
इति हेमचन्द्र' ॥ अवकाश' । यथा । "गो-
वधे एका चेद्वृद्धिमिरित्युपदेशेन दशवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येक पूर्णप्रायश्चित्तदैगुण्यं स्यात्" । इति
प्रायश्चित्ततत्त्व ॥ (योग्यकाल । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूप' कालिकोऽवकाश । यथा,—
"कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य" । इति कुमारे ।
शिष्यजिज्ञासानिवृत्तावश्यवक्तव्यरूप सङ्गति-
विशेष । अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसर' । "उप-
मानेऽवसरसङ्गति" । इति जगदीश' ।)
अवसर्ग, पु, (अव + सृज् + घञ् ।) स्वेच्छाचार ।
तत्पर्य्याय । प्रकाम्य २ स्वाच्छन्द्य ३ अनुमननं ४ ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥
अवसर्प', पु, (अव + सृप् + अच् ।) अपसर्प' । चर ।
इत्यमरटीकायां भरत' ॥
अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप + णिनि ङीप् ।)
जिनानां कालविशेष । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्र' ॥
अवसव्य, त्रि, अपसव्य । दक्षिण । इति रायमुकुट ॥
अवसाद, पु, (अव + सद + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्य्याय । विषाद' २ साद' ३ विषण्णता ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (शेष' । क्षय' । यथा,—
"धैर्य्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धु" ।
इति किरातार्ज्जुनीये ।)
अवसान, क्ली, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्ति ।
शेष । तत्पर्य्याय' । साति २ । इत्यमर' ॥ विराम'
३ । इति जटाधर ॥ मृत्यु' ।
("पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निष्ठुरे-
ष्विष्टैर्धनैः पञ्चपदीनमुच्यते" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्र ॥
अवसाय', पु, (अव + सो + घञ् ।) शेष' । समाप्ति ।
निश्चय । इति मेदिनी ॥
अवसितं, त्रि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्कमर्दित-
धान्य । तत्पर्य्याय । ऋद्ध२ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
ज्ञात । अवसानगत । समाप्त । तत्पर्य्याय' । सित
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ ("यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्" । इति शाकुन्तले ।)
अवसेकिम', पु, (अवसेकेन + निर्वृत्त' । अवसेक +
इमनच ।) वटक । इति हेमचन्द्र ॥ वड़ा इति-
भाषा ॥
अवस्कन्द ,पु, (अव + स्कन्द + घञ् ।) विजिगीषूणा
निवेशस्थान । शिविर । इति हलायुध' । अव-
गाहनं । यथा,—
"लतानुपात कुसुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।
कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त" ॥
इति भट्टौ २ सर्गे ११ श्लोक' ॥ नद्यामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र स्नानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरत' ॥ (आक्रमण । यथा,—
"अवस्कन्दभयात् राजा प्रजागरकृतश्रमम् ।
दिवासुप्त समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम्" ॥
इति हितोपदेश' ।)
अवस्कन्दन, क्ली, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहन । इति भट्टि ॥ अवतरण । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्व्वस्कन्दधातोर्ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्कार, पु, (अव कीर्य्यते क्षिप्यते इति । अव +
कृ + घञ् + सुट् ।) विष्ठा । गुह्य । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्ज्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथ' सारसुन्दरी च ॥
अवस्तात्, अ, (अवरस्मिन्, अवरस्मात्, अवरमि-
त्यर्थे अस्ताति ।) अवरे । पश्चात् । शेषे । अन्ते ।
इति पाणिनि' ॥ ("अवस्तात्स्वर्गलोकं प्रापयन्त" ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)
अवस्तार, पु, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादि ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्य्यतेऽनेनेति स्तृञ्
आच्छादने घञ् ॥
अवस्तु, क्ली, (न वस्तु । नञ्तत्पुरुषः ।) असद्वस्तु ।
(यथा,—
"अवस्तुनिर्ब्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुक" ।
इति कुमारे ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूह ॥
अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ् ।) दशा । कालि-
कविशेष । इत्यमर ॥
"कौमार पञ्चमाब्दान्त पौगण्ड दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु तत परं ॥
आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धस्तु सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवते' पर" ॥
इति स्मृति' ।
अवस्थाचतुष्टय, क्ली, (अवस्थायाश्चतुष्टय । तत्पुरुषः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । "आपञ्चदशवर्ष
बाल्य । आत्रिंशद्वर्षं कौमार । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वन । पञ्चाशत ऊर्द्धं वृद्धत्वं" । इति वैद्यकशास्त्रे ॥
अवस्थान, क्ली, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थिति ।
वास । यथा । "पर सन्निकर्षश्च उपर्य्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकावच्छेदेन सहाव-
स्थानरूप" । इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा, "कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्" ।
इति पञ्चतन्त्र ।
"पञ्च दृढमवस्थानं स कृत्वा कपिकुञ्जर" ।
इति रामायण ॥)
अवस्थित , त्रि, (अव + स्था + क्त ।) कृतावस्थान ।
अवस्थितिविशिष्ट । स्थित । यथा ।
"यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिता प्रमुखे धार्त्तराष्ट्रा" ।
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोक ॥
अवस्थिति , स्त्री, (अव + स्था + क्तिन् ।) अवस्थानं ।
थाका । इति भाषा । अवपूर्व्वकस्थाधातो' क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यास ।)
अवहस्त, पु, (अवर हस्तस्य । एकदेशी तत्पुरुष ।)
हस्तपृष्ठ । इति हेमचन्द्र ॥
अवहार', पु, (अव + हृ + घञ् ।) चौर । द्यूत-
युद्धादिविश्राम । निमन्त्रण । उपनेतव्यद्रव्यं ।

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्म्मान्तरे । इति शब्दरत्नावली ॥ (आह्वानम् । स्वधर्म्मपरित्यागपूर्व्वकधर्म्मान्तरग्रहणम् । प्रत्यर्पणम् ।)

अवहारक, पु, (अवहार + स्वार्थे क ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्य्यायः । अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्त्तके त्रि ।

अवहार्य्य, त्रि, (अव + हृ + ण्यत् ।) समर्पणीयः । यथा,—

"आधिः सीमा निधिः सीमौ न कालात्ययमर्हतः ।
अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" ॥

इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थदण्डयोग्यः । यथा,—

"अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं षट्शतं दमम् ।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्" ॥

इति मनुः ।)

अवहालिका, स्त्री, (अव + हल् + ण्वुल् + टाप् ।) प्राचीरः । इति हारावली ॥

अवहित, त्रि, (अव + धा + क्त ।) विख्यातः । अवधानं गतः । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः । यथा,—

"प्रत्युत्थावहितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने पुरा" ।

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।)

अवहित्था, स्त्री, स्त्री, (न वहिः तिष्ठतीति अवहि + स्था + क + टाप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । रत्यादिसूचकमुखरागादिराकारः । अङ्गवैकृतमिति यावत् ॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे,—

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ।
व्यापारान्तरसक्त्यान्यथाभाषण-विलोकनादि-करी" ॥

उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,—

"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्व्वती" ॥

लज्जावशात् कमलदलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोप इत्यर्थः । अनेन अवहित्थाख्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

"अवहित्था तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं" ।

इति मल्लिनाथः ।)

अवहेल, क्ली, स्त्री, (अव + हेड् + घञ् डस्य ल, डलयोरेकत्वस्मरणात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

अवहेलन, क्ली, (अव + हेड् + ल्युट् ।) अवहेला अवमानना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलित, क्ली, (अव + हेड + क्त ।) अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टे त्रि ॥ कृतावहेलनवस्तु । अवहेलं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

अवक्षुत, क्ली, (अव + क्षु + क्त ।) उपरिक्षुतच्युतं । यथा मनुः,—

"द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतं" ।

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवाक्, [च्] त्रि, (नास्ति वाक् यस्य सः ।) वाक्यरहितः । इत्यमरः ॥ बोवा इति भाषा । क्विबन्तवच्धातोर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थयोः अवपूर्व्वाञ्चधातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) शतपुष्पा । शुलुफा इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले ॥ मौरी इति भाषा । वृक्षविशेषः । रेठाऊली चोरऊली चोरखड्की इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अधःपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिरा, [स्] पु, (अवाक् अवनतं शिरो यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—

"अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्म्मनिश्चये" ॥

इति मानवे ८ अध्याये ९४ श्लोकः ॥

("इति ब्रुवति रामे तु लज्जयाऽवाक्शिरास्तदा"
इति रामायणम् ।)

अवाग्र, त्रि, (अवनतमग्रमस्य ।) नम्रः । अवनतः । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [नूच] त्रि, (अव + अन्च + क्विप् ।) नीचवदनः । तत्पर्य्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमरजटाधरौ ॥

("साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्नार्य्यसंसदि ।
अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते" ॥

इति मनुः ।)

अवाङ्मुख, त्रि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदनः । यथा,

"तत् श्रुत्वा स बलः स्नेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुलः ।
अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगद्गदः" ॥

इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६२ तरङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन्च + क्विप् + ङीप् । दक्षिणदिक् । इति वामदेवादयः ॥ अधोदिक् । इति व्याडिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीन, त्रि, (अवाच्यां भवः । अवाची + ख ।) दक्षिणदिग्भववस्तु । अधोमुखः । इति स्वामिजटाधरौ ॥

अवाच्य, क्ली, (न + वच + ण्यत् ।) दुर्व्वाक्यं । तत्पर्य्यायः । अनक्षरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हे । अनक्षरं गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनक्षरं अव्ययानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवाच्यं वक्तुमयोग्यं वच्लौ वाचि ह्रस्वस्यासोरिति यथा सुवचवेति कनिषेधः ॥ इति भरतः ॥

("वाच्यावाच्ये हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्" ।
इति भारते ।
"अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव" ।
इति रामायणे ।)

अवाच्य, त्रि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

"अनक्षरमवाच्यन्तु वचनार्हं न यद्भवेत् ।
एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्द्धरः" ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकालादौ भवः ।)

अवाच्यदेशः, पु, (अवाच्यो देशः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] त्रि, (वद + णिन् । न वादी । नञ् तत्पुरुषः ।) अविरोधी । अविवादी । अवक्ता । अवदनशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ् समासनिष्पन्नं ॥

अवाध, त्रि, (नास्ति वाधा यस्मिन् ।) वाधाशून्यः । अनर्गलः । तत्पर्य्यायः । निरर्गलः २ । इत्यमरः ।

अवाध्य, त्रि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितव्यः । न वाध्यः अवाध्यः इति नञ् समासनिष्पन्नं ॥

अवानं, त्रि, (अव + अन् + अच् ।) शुष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

("अवानमश्नुकादष्टमेकमात्रफलं किल" ।
इति भारते ।)

अवान्तर, त्रि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रादिसमासः ।) प्रधानान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेय परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वर्त्ति मुखाणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफले कर्म्म रुच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादः । यथा,—

"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् ।
पित्रैवमुक्तः पिबति तत्फलमप्यतिबालकः" ॥

"अत्र तत्फलनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिकमेव एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते"

इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्य, त्रि, (अवापितं अकृतवपनं धान्यम् ।) अकृतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोयाधान इति भाषा । तत् वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्धीनगुणं । इति राजवल्लभः ॥

अवार, क्ली, (अव + ऋ + घञ् ।) अर्व्वाक्तटं । नद्यादेः । पूर्व्वतीरं । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।

अवारपार, पु, (अवारं अर्व्वाक्तीरं पारं उत्तरतीरञ्च यस्य ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीण, त्रि, (अवारपारं गच्छतीति । अवारपार + ख ।) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः । इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे कन् + टाप् ।) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवरिका च माठ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारित, त्रि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अकृतवारणः । अनिवारितः । यथा,—

"अवारितद्वारतया तिरश्चा-
मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष-
मध्यापयामः परमाणुमध्याः" ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीण, त्रि, (अवारं गच्छतीत्यर्थे ख ।) पारगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवार्य्य, त्रि, (न वार्य्यं । नञ्समासः ।) अनिवार्य्यं ।

अवारणीय। अवारितव्य। वारणायोग्यं। यथा,—
"नमस्ते नित्यविलसद्दैत्यावक्षनिकेतन।
अवार्य्यवीर्य्यवन्द्य विश्वायैतत् प्रणमाम्यहं" ॥
इत्युत्कलखण्डे २७ अध्यायः॥

अवासा, [स्] त्रि, (नास्ति वासो यस्य।) वस्त्ररहित। नग्न। इत्यमरः॥

अवास्तवं, त्रि, अयथार्थं। मिथ्या। न वास्तवं अवास्तवमिति नञ्समासनिष्पन्नं॥

अवाच्य, त्रि, परिरक्षकः। अवपूर्व्वकात् रक्षधातोरल् प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

अवि, पुं, (अव+इन्।) सूर्य्यः। पर्व्वतः। मेषः। इत्यमरः॥ [इति मनुः।)
("अश्वशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणां"।
"मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां।
गोजावीनां स्त्रियाः पुंसां मूत्रवर्ग उदाहृतः"॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे॥)
नाथः। मूषिककम्बलं। इति मेदिनी॥ प्राचीरं वायुः। इति दण्डी॥

अवि, स्त्री, ऋतुमती। इत्यमरः॥

अविकटः, पुं, (अवीनां मेषाणाम् संघातः। अवि+कटच्।) मेषसमूहः। इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टं॥ भेडारपाल इति भाषा।

अविकट, त्रि, अविशाल। अकराल। अविस्तार। न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नं॥

अविकं, क्ली, (अवि+क।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

अविकारी, [न्] त्रि, (न विकारी+नञ्तत्पुरुषः।) विकाराजनकः। यथा वृहस्पतिः।
"कन्दमूलफले पुष्पे शस्ते शुक्तारसन्तु यत्।
अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्"॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वं॥

अविगन्धिका, स्त्री, (अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः। ततः स्वार्थे कन्।) अजगन्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अविगीत, त्रि, (न विगीतम्। नञ्तत्पुरुषः।) अनिन्दित। यथा। "नापि मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवत्"। इति मङ्गलवादचिन्तामणिः॥

अविघ्न, पुं, (न विघ्न। नञ्तत्पुरुषः।) करमर्दकवृक्षः। इत्यमरः॥ पानिआमला इति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥

अविचार, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति।) अन्यायः। अत्याचारः। विचाररहिते त्रि। (विचाराभाव।) यथा,—
"अविचारेण सर्व्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः।
संसारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः"॥
इति मत्स्यपुराणं॥

अविचारित, त्रि, (न विचारित। नञ्तत्पुरुषः।) अकृतविचार। अविवेचित। अविचारशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नं॥ ("अत सर्व्वथाऽविचारितं कर्म्म न कर्त्तव्यम्"। इति पञ्चतन्त्रम्। अविवेचित सम्यग्विवेचनं विना। यथा,—
"स किं भृत्यः स किं मन्त्री य आदावेव भूपतिम्।
युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं निर्दिशत्यविचारितम्"॥
इति हितोपदेशः।)

अविच्छिन्नं, क्ली, (न विच्छिन्नं, नञ्तत्।) विच्छेदाभाववत्। अनिष्पत्तिमत्। यथा,—
"अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पच्यते।
अविज्ञातफलं कर्म्म तस्य प्रकरणाङ्गता"॥
इति मलमासतत्त्वम्॥

अविज्ञ, त्रि, (न विज्ञः। नञ्तत्पुरुषः।) अप्रवीणः। अनिपुणः। अनभिज्ञः। अशिक्षित। अज्ञानी। यथा,—
"एते सर्व्वे गुणाः कान्त सन्ति कान्ते त्वयि ध्रुवं।
त्वां न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञाश्च वञ्चिताः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः॥

अविज्ञेय, त्रि, (न विज्ञेयं। नञ्तत्पुरुषः।) दुर्ज्ञेयं। यथा,—
"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः"॥
इति मानवे १ अध्यायः॥

अविडीनं, क्ली, (न विडीनम्। नञ्तत्पुरुषः।) पक्षिणां आभिमुख्याभिगमनं। इति महाभारतं॥

अवितं, त्रि, (अव+क्त।) प्रातं। रक्षितं। इत्यमरः॥

अवितथं, क्ली, (न वितथम्। नञ्तत्पुरुषः।) सत्यं। ("अवितथमाह प्रियंवदा"। इति शाकुन्तले।) तद्विशिष्टे त्रि। इति रत्नावली॥ (सार्थकः। यथा,—"वत्स। अवितथैषा तव भारती भवतु"। इति नागानन्दे।)

अवित्यज, पुं, क्ली, (न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु इति। न+वि+त्यज+क।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

अविदूस, क्ली, (अवेर्मेषस्य दुग्धम्। अवे दुग्धे सोढ़दूसमरीसचः, इति दूसप्रत्ययः।) मेषदुग्धं। इति हेमचन्द्रः॥ (मेषदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

अविद्धकर्णा, स्त्री, अम्बष्ठा। आकनादि इति ख्याता। इति भट्टराजः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अविद्धकर्णी, स्त्री, (न विद्धः पर्णरूपः कर्णो यस्याः।) विद्धकर्णलता। इति भरतः॥ (माचिकाशब्देऽम्बष्ठकीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

अविद्य, त्रि, (नास्ति विद्या यस्य सः।) विद्यारहितः। अविद्वान्। विद्याहीनः। यथा,—
"अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः"।
अपि च। कात्यायनः।
"नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्"॥
इति दायतत्त्वं॥ अन्यच्च।
"अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा"॥
इति मानवे ९ अध्याये २०५ श्लोकः॥

अविद्यमानः, त्रि, (न विद्यमानः। नञ्तत्पुरुषः।) अवर्त्तमानः। सत्तारहितः। अभावः। यथा नारदः,—
"अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः"॥
इति दायतत्त्वं॥

अविद्या, स्त्री, (न विद्या। नञ्तत्पुरुषः।) अज्ञानं। इत्यमरः॥ माया। इति वेदान्ते॥ (अहङ्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी, अयथार्थबुद्धिः। यदुक्तम्,—
"अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम्।
यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्"॥
अन्यच्च,
"सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्व्वन्यायविरोधिनी।
सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम्"।
अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिः। यथा,—"शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि"। इयञ्च सर्व्वक्लेशमूलभूता तम इत्युच्यते।
"अविरोधितया कर्म्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत्।
विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत्"॥
इति आत्मबोधः।)

अविधि, पुं, (न विधि। नञ्तत्पुरुषः।) अविधानं। शास्त्राविहितं। यथा,—
"येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकं"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्याये २३ श्लोकः॥
अपि च याज्ञवल्क्यः।
"वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्"॥
इत्याह्निकतत्त्वं॥

अविन, पुं, (अव+इनच्।) यष्टा। यागकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

अविनय, पुं, (न विनय। नञ्तत्पुरुषः।) विनयाभावः। यथा,—
"बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे॥
वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः।
सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च"॥
इति मानवे ७ अध्याये ४०।४१ श्लोकौ॥ (अशिष्टाचारः। यथा,—
"अयमाचारत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यकासु"।
इति शाकुन्तले।) अविनीते त्रि॥

अविनाभाव, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः स्थितिः।) व्याप्तिः। व्याप्यनिष्ठव्यापकनिरूपितधर्म्मः। यथा,—"वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ धूमनिष्ठा वह्निनिरूपिता व्याप्तिः॥ इति न्यायमीमांसयोर्मतं॥ तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावः। यथा। केयमाकाङ्क्षा न तावदविनाभावः। नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात्। विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषः इत्यत्र जलान्वितनद्या अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेश्च। इत्याकाङ्क्षाचिन्तामणिः। अविनाभाव इति। तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः। तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावस्तत्पदार्थे तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः। इति तट्टीका माथुरी॥

अविनीत, त्रि, (न विनीतः। नञ्तत्पुरुषः।) विनयरहितव्यक्तिः। तत्पर्य्यायः। समुद्धतः २। इत्यमरः॥ (यथा,—
"न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राघव।।
राज्यं पालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पुनः"॥
इति रामायणे। अनियमितः। यथा,—
"नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः"॥
इति मनुः।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता। नञ्तत्पुरुषः।) पुंश्चली। असती। इति हेमचन्द्रः॥

अविपट, पुं, (अवि+पटच्।) अवीनां विस्तारः इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टम्। कम्बलादि॥

अविप्रिय, न, (अवि+प्री+क।) धामार्गवतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदा न विप्रिय इत्येव स्यात् तदा इष्टः।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेषादीनां प्रिया।) श्वेतालता। इति राजनिर्घण्टः॥

अविभक्त, त्रि, (न विभक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) अपृथक्। यथा तत्त्वचिन्तामणौ।
"विभक्ता अविभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धमदैविकम्।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना"॥
इति मलमासतत्त्वम्॥

अविभाज्य, त्रि, (न विभाज्यम्। नञ्तत्पुरुषः।) विभागायोग्यम्। अथ विभाज्याविभाज्ये। तत्र व्यासः।
"अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम्।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धञ्च यद्भवेत्"॥*॥
विद्याधनमाह कात्यायनः।
"उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्व्वकम्।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत्॥
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्॥
विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत्।
शिल्पेष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्व्वकम्।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं वृहस्पतिः"॥*॥
यदि भवान् मन्त्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव मयैतद्देयमिति पणितः पणेत्युपन्यासः निर्ज्जित्य लभते तन्न विभाज्यं। शिष्यादध्यापितात्। आर्त्विज्यतः यजमानाद्दक्षिणया लब्धधनं न प्रतिग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य। तथा यत्किञ्चिद्विद्याप्रश्ने निस्तीर्णेऽपणित यदि कश्चित् परितोषाद्ददाति। तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यल्लब्धं। वादिनोर्व्वा सन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यल्लब्धं मर्य्यादादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृष्टज्ञानं सम्भाव्य यत् प्रतिग्रहादिना लब्धं। तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे निर्ज्जित्य यल्लब्धं। तथैकस्मिन् देये बहूनामुपस्थिते येन प्रकृष्टत्वात् यल्लब्धं। तथा शिल्पादिविद्यया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धं। तथा द्यूतेनापि परं निर्ज्जित्य यल्लब्धं। तत्सर्व्वमविभाज्यमितरैः। तस्माद्यया कयाचिद्विद्यया यल्लब्धं तदर्ज्जकेनैव स्वीकरणीयमिति। प्रदर्शनार्थन्तु कात्यायनेन विशिष्टमिति दायभागः॥*॥ नारदः।
"कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्"॥
बिभृयादित्येकवचननिर्देशात् स एव। यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वार्ज्जितधनेनैव बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने तस्याधिकारः। अन्यतो मूर्खः। कस्य तत्र नितान्तमन्यादीनामधिकारः। कात्यायनः।
"परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या।
तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते"॥
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात्॥*॥ अत्र विशेषयति स एव।
"नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्"॥
तत्रोपचितविद्यापदमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्यो। वैद्येन विदुषा॥*॥ पुनर्विशेषयति।
"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा।
शौर्य्यप्राप्तन्तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्वृहस्पतिः"॥
कुले स्वकुले पितामहपितृव्यादिभ्यः। पितृत एव वा। शिक्षितविद्यानां भ्रातॄणां। यद्विद्याशौर्य्यप्राप्तं धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुरत्नाकरौ। पुनः कात्यायनः।
"अंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्त्रवित्तार्ज्जनात् पिता"।
पुत्त्रवित्तार्ज्जनात्। सदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् पुत्त्रार्ज्जितवित्तात् पितुरंशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघातविषयञ्च। अर्ज्जकस्य तु अंशित्वं भ्रातृधनोपघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवचनात्। पितुरर्द्धहरत्वन्तु पितृद्रव्योपघातादगुणवत्त्वाद्वेति दायभागः। अनुपघाते पिता अंशहरः अर्ज्जकत्वात् स्वयमपि अंशहरः इतरेषामनंशित्वं। भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति अंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं॥*॥ पुनः कात्यायनः।
"नीप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितं।
प्रायोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थन्तु वृहस्पतिः"॥
प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि न तन्मूर्खादिभिः सह पण्डितादिभिर्व्विभजनीयं एवमेव दायभागमदनपारिजातादयः। याज्ञवल्क्यः।
"पितृभ्याञ्चैव यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्"।
पुत्त्रदुहित्रोर्यदलङ्कारादि दत्तं तत्तस्यैवेति शूलपाण्युपाध्यायाः॥ नारदः।
"शौर्य्यभार्य्याधने चोभे यच्च विद्याधनम्भवेत्।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः"॥
प्राप्तञ्च सह भार्य्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं भार्य्याधनमौद्वाहिकमित्यर्थः। चोभे इत्यत्र हित्वेति पाठे एतत्त्रिकं हित्वान्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते अतः एतान्यविभाज्यानीति। न वास्तुविभागो नोदकपात्राणाङ्गोपथास्त्रीणामनसामर्थ्ये प्रचारवाप्यानां वि इति प्रजापतिरिति। यस्मिन् वास्तुनि देवः स्थानादिकं स्यात् अपरे चापि स्थानान्तरे तथा चेत् तदा देवं तत् स्थलं तत्रैव। अपरो॥*॥ साधारणधनार्ज्जितेऽपि विशेषः व्यासः।
"साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधं शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः"।
अत्र भ्रातरः इत्युपलक्षणं पितृव्यादयोऽपि। अत्र। तस्यार्ज्जकस्य। साधारणोपघाते यत्र तोऽशस्यान्यस्य महतो वा उपघातस्तस्य गुणाद्विभागकल्पना कार्य्येति दायभाग। दाक्षत्रयम्।
"क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेव च"।
पितृपितामहागतं क्रमादन्यैर्हृतं योऽशक्तात् मनुष्याः उद्धरति तदन्येभ्यो न दद्यात्। भूमौ तु विशेषयति शङ्खः।
"पूर्व्वनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्धरेत् क्रमात्।
यथाभागं भजन्त्यन्ये दत्त्वांशन्तु तुरीयकं"॥
एतद्वचनं स्मृतिमहार्णवकामधेनुपारिजातप्रभृतिनिखिलग्रन्थेष्वदृष्टमेवेति रत्नाकरः। तत्र, दायमिताक्षराप्रभृतिभिर्दृष्टत्वात्। इति दायतत्त्वम्॥

अविमरीस, क्ली, (अवि+मरीसच्। अवेः मरीसच्प्रत्ययः।) मेषदुग्धं। इति हेमचन्द्रः॥ ("तर्पयाचोतमैनं स्थैरचपन्तूष्णमाविकं"। इति शार्ङ्गधरः।)

अविमुक्त, क्ली, (वि+मुच्+क्त। ततो, न विमुक्तं। नञ्तत्पुरुषः।) वाराणसीक्षेत्रं। यथा,—
"मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः॥
अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्य्यते।
अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरं॥
आनन्दकन्दवीजानामङ्कुराणि यतस्ततः।
ज्ञेयानि सर्व्वलिङ्गानि तस्मिन्नानन्दकानने॥
अविमुक्तमिति ख्यातमासीदित्थं घटोद्भव"।
इति काशीखण्डे २६ अध्यायः॥ (मूर्द्धचिवुकान्तरालस्थाने च। यथा,—
'एष योऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित' इति। "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्ध-चिवुकान्तराले"। इति च भाष्ये।)

अविमुक्त, पुं, (न विमुक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) वाराणसीक्षेत्रं। इति काशीखण्डे। अत्यक्ते त्रि॥

अविरत, क्ली, (न विरतम्। नञ्तत्पुरुषः।) सततं। अनवरतं।
("अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभि-
र्विरहितैरचिरद्युतितेजसा"॥
इति किरातार्ज्जुनीये।) तद्वति त्रि। इत्यमरः॥

अविरल, त्रि, (न विरलः। नञ्तत्पुरुषः।) विरलत्वरहितं। तत्पर्य्यायः। निविरीसं २ घनं ३

निविड ४ निरन्तर ५ सान्द्र ६ नीरन्ध्र ७ बहुलं ८ दृढं ९ गाढ १० । इति हेमचन्द्र ॥

अविरोध', पु, (न विरोध । नञ्तत्पुरुष ।) विरोधाभाव' । यथा,—
"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतजाबालवचनं ॥ अपि च ।
"अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहं" ॥
इत्याह्निकतत्त्व ॥

अविलम्बन, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्तत्पुरुष ।) शीघ्रं । अविलम्बित । इति रायमुकुट' ॥

अविलम्बितं, स्त्री, (वि+लबि+क्त । ततो नञ्तत्पुरुष ।) विलम्बाभाव । तत्पर्याय । शीघ्र २ त्वरित ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अर ६ द्रुत ७ सत्वर ८ चपलं ९ तूर्णं १० आशु ११ । इत्यमर' ॥

अविलम्बित', त्रि, (न विलम्बित । नञ्समास' ।) त्वरायुक्त । तत्पर्याय । उचण्ड २ । इत्यमर' ॥ अवलम्बितं ३ । यथा,—
"अविलम्बितमुच्चण्डं केऽप्याहुरवलम्बितं" ।
इति जटाधर' ॥

अविला, स्त्री, (अव+इलच् ।) मेषी । भेडी । इति हेमचन्द्र ॥ (नास्ति विल यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥)

अविवाद, पु, (न विवाद । नञ्तत्पुरुष ।) विवादाभावः । यथा,—
"यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थित ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गा मा कुरून् गम" ॥
इति मानवे ८ अध्याये ९२ श्लोक ॥

अविवादी, [न्] त्रि, (न विवादी । नञ्तत्पुरुष' ।) विवादरहित । निर्व्विवादी । नञ्पूर्व्वविवादशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अविवाहित', पुं, स्त्री, (न विवाहित' । नञ्तत्पुरुषः ।) अनूढ' । अकृतोद्वाह । अकृतोपयम । अपरिणीत । अकृतपाणिग्रह' । आइबड इति भाषा । नञ्पूर्व्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्तत्पुरुष' ।) विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तु । "मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति" । आपञ्चमादन्येषा मत । नारदोऽपि ।
"आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्य पितृमातृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
सप्तमे पञ्चमे वापि येषा वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सन्तानिनः सर्व्वे पतिताः शूद्रता गता" ॥*॥
सर्व्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि तास्त्वविवाह्या अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्यामयितुरेतदेवेति । तास्च यथा । पितृपितामहादीना सप्ताना सन्तति' सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं मातामहप्रमातामहादीनां पञ्चाना सन्ततिः पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकाना पञ्चाना सन्तति' पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । बन्धुतन्मात्रोरसत्वेऽपि पितृमातामहमातृमातामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चाना यथाया सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्येति । एवञ्च पितुर्म्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्ताया' परीहारः । एव बन्ध्वन्तरेऽप्यूह्यं । बन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रगणन परत' सर्वत्र । पूर्व्वतन्तु पितुर्म्मातुश्च मातुलादिस्वरूपबन्धोरपि स्वापेक्षया अन्येषा बन्धूना मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्य स्यात् । अन्यथा पितु पितामहदौहित्रीकन्याया पितामहभगिनीपुत्त्वबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह प्रसज्येत स चायुक्त । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एव पितु' प्रमातामहदौहित्रीकन्याया पितामहीभगिनीपुत्त्वबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह प्रसज्येत स चाप्ययुक्त' । पितामहीभ्रातृपुत्त्वबन्ध्वपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एव मातुः प्रपितामहदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्त्वबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह' प्रसज्येत स चायुक्त । वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एव मातु प्रमातामहदौहित्रीकन्याया मातामहीभगिनीपुत्त्वबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह प्रसज्येत स चायुक्तः । मातामहीभ्रातृपुत्त्वबन्ध्वपेक्षया तस्या स्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं मातृसपत्नीभ्रातृसन्तति पितृमातृसगोत्रादयोऽप्यविवाह्या ॥*॥ असवर्णाया अविवाह्यत्वं यथा । कन्या त्वसवर्णाया अविवाह्यत्वमाह स्वहन्नारदीयं ।
"समुद्रयात्रास्वीकार कमण्डलुविधारण ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" ॥
इत्यादि । इत्युद्वाहतत्त्व ॥

अविवेक, पु, (न विवेक । नञ्तत्पुरुष । नास्ति विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्ग ।) सदसद्विवेचनाराहित्य । यथा । "देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थ श्रीभगवानुवाच अशोच्यानित्यादि" । इति श्रीमगवद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका ॥ तद्वति त्रि ॥ अविमृश्यकारी । यथा,—("सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदाम्पदम्" ॥ इति किरातार्ज्जुनीये ॥ सदसद्विवेकरहित । यथा,—
"उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि" । इति विष्णुपुराणं ।)

अविवेकी, [न्] त्रि, (न विवेकी । नञ्तत्पुरुषः ।) विवेकशून्य । अविवेचक । यथा । "तस्मादविवेकिन सुखमात्रलिप्सवो नात्राधिकारिणः") इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
"अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्द्रे परम धाम लभ्यते ।
मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता व्यथा ॥
सर्व्वपापहरो विष्णुः स मया व्यथित कृतः" ।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्याय ॥

अविवेचक', त्रि, (न विवेचक' । नञ्तत्पुरुष ।) विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अविवेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अविशेष', त्रि, (न विशेष' । नञ्तत्पुरुषः ।) विशेषरहितः । अभेद' । तुल्यः । विशेषाभावे, पु ॥ विशेषाभाव' । यथा,—
"पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवं ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्व ॥ ("सांख्यादिमतसिद्धानि तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवंगुणकमिति व्याख्यातया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः सूक्ष्माश्चोच्यन्ते" । तथा च विष्णुपुराणे,—
"तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" ॥
इति ।)

अविश्रान्त', त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः । अनवरते, क्ली । विपूर्व्वश्रमधातो' क्तप्रत्ययानन्तरं नञ्समासनिष्पन्न' । ("अविश्रान्तं पतद्गुरुगणकथासेडनजडा" ॥ इति आनन्दलहर्य्याम् ॥)

अविश्राम, क्ली, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।) विश्रामराहित्यं । यथा,—
"अविश्रामं वहेत् भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात्" ॥
इति चाणक्य ॥

अविश्वस्त', त्रि, (न विश्वस्त' । नञ्तत्पुरुष' ।) विश्वासानर्ह । अकृतविश्वासः । प्रत्ययायोग्यः । यथा,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासात् भयमुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति" ॥
इति चाणक्य ॥
("विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्त' पुरोचनम्" ।
इति भारते ॥)

अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।) चिरप्रसूता गौः । ठेलेनगाइ इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अविष, पुं, (अव+टिषच् ।) समुद्र' । इति कातन्त्रीयोणादिवृत्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः । रक्षकमात्रे त्रि ।) विषशून्ये त्रि ॥ (यथा,— "इत्येता अविषा व्याख्याताः" ॥ इति सुश्रुते ॥)

अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्व्विषाख्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविषी, स्त्री, (अविष+ङीष् ।) नदी । इत्युणादिवृत्तावुज्ज्वलदत्त ॥

अविसोढ़, स्त्री, (अवेर्दुग्धम् । अवि+सोढ़च् ।) मेषदुग्ध । इति हेमचन्द्रः ॥

अविस्पष्ट, क्ली, (वि+स्पश+क्त । ततो नञ्समास ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्य्यायः । म्लिष्टं २ । इत्यमर ॥
("नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ" ॥
इति मनु ॥ अस्फुटः । यथा,—
"विसृजति कम्पस्य प्रथयति तरां साध्वसवशादविस्पष्टां दृष्टिं विरयति पुनर्वाष्पसलिलैः" ॥
इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी, स्त्री, (अवत्यात्मानं लज्जया । अव + ई ।) ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ॥

अवीचि, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा यत्र ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
("अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैव विंशकम्" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥) वाच्यलिङ्गस्तु तरङ्गशून्ये ॥

अवीचि, पुं, (नास्ति वीचि सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
अवीचिमत्, क्ली, (अवीचि + मतुप् ।) } शेषः । यथा । "वैतरण्यां पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्ष्यः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति । यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायात् गिरिमूर्द्ध्नः सम्पात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति"। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

अवीचिमय, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः । "यः साक्ष्यादौ अनृतं वदति स निरयस्कन्धेऽवीचिमये अधःशिरा निपात्यते यत्र" । इति श्रीभागवते ॥

अवीर, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य ।) सत्वरहितः । निर्व्वीर्य्यः । इति मेदिनी ॥

अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः ।) अजातापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पतिसुता । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते यथा,—
"यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः ।
भगजीवी वार्द्धुषिको विषहीनो यथोरगः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम्" ॥
इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गणगणिकास्तेनगायनकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्नभोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
"नाश्रोत्रियकृते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा" ।
"अनर्च्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः"
इत्यादिकञ्चोपक्रम्य ।
'भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहं' ।
"मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव" ॥
इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी । स्वसम्बन्धिन्यास्तु श्राद्धादिनाभ्युदयानात् व्यवहाराद् धनाधिकाराच्च । इति च प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञवल्क्यः,—
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥
एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्त्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः" ॥
तथा विष्णुः । अपुत्त्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्रपर्य्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा कात्यायनः ।
"भर्त्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" ॥
यथेष्टत इति धर्म्मार्थं । तथा च व्यासः ।
"लोकान्तरस्थं भर्त्तारमात्मानञ्च वरानने ।
तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्म्मपरायणा" ॥
मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
"यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत् पत्युः समीहितं ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया" ॥
भर्त्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव हरिवंशीयपुण्यकव्रतोपाख्याने ॥
"दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ।
निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे" ॥
तथा वृद्धमनुः,—
"अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च" ॥
तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषज्य । तच्छब्देन भर्त्तुः परामर्शात् भर्त्तुः कृत्स्नमंशं यावदंशं हरेत् न तु वर्त्तनोचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः पतिश्राद्धाधिकारो यथा । पुत्त्रपौत्रप्रपौत्राभावे पत्नी । तथा च शङ्खः ।
"पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहोदरः ॥
भार्य्यापिण्डं पतिर्द्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च ।
श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तम" ॥
इत्यादि ॥
"अपुत्रा स्त्री यथा पुत्त्रः पुत्त्रवत्यपि भर्त्तरि ।
पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्त्रिणी" ॥
इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्त्रसद्भावविषयमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । इति ॥ * ॥ अस्या भर्त्रादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
"तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकं" ॥
एतत्तु तर्पणं पुत्त्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः । इति ॥ ० ॥ मृतायास्तस्या आद्यश्राद्धादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं । यथा । अत्र सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न ।
"पुत्त्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
पुंसस्य पुत्त्रस्त्वन्ये भ्रातृपुत्त्रादयोऽपि ये" ॥
इति लघुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्त्रनिषेधात् । पुत्त्रेणेति तत्सत्त्वमात्रविवक्षितं ।
"सपिण्डीकरणं तासां पुत्त्राभावे न विद्यते" ।
इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
"यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराणि च ।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः" ॥
इति छन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धं प्रेतत्वपरीहारोक्तत्वाच्च । एतत्पत्युरभावे द्रष्टव्यं । ततश्च शिष्टौ पुत्त्रे अन्येनापि सपिण्ड्यते । एवं पतिसत्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तं । इति च शुद्धितत्त्वं ॥

अवेद्य, पुं, (विद + ण्यत् । ततो, न वेद्यः नञ्समासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका । वाछुर इति भाषा । अज्ञेये त्रि ॥ (अविवाह्यः । यथा,—
"व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः" ।
इति मनुः ।)

अवेल, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलापः । अपह्नवः । इति मेदिनी ॥

अवेला, स्त्री, पूगचर्व्वितं । इति मेदिनी ॥ चिवान गुया इति भाषा । अपराह्णः । इति लोकप्रसिद्धिः । वेलाशून्ये त्रि ॥

अवेक्षण, क्ली, (अव + ईक्ष + ल्युट् ।) अवेक्षा । दर्शनं । यथा । "कृताकृतावेक्षणवत् स्वयं तत्कुशीपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्" । इति संस्कारतत्त्वं । (तथाच ।
"दूरादवेक्षणं हासः सम्प्रश्ने सादरो भृशम् ।
परोक्षेऽपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु" ।
इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः । अनुसन्धानम् । यथा,—
"निरुध्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।"
इति रघुवंशे ॥)

अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष + अ + ततष्टाप् ।) प्रत्यवेक्षणं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्य्यायः । प्रतिजागरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धानम् । यथा,—
"अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेत् वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत्" ।
इति मनुः ।
("यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्तदा" ।
इति रामायणे ।)

अवेक्षित, त्रि, (अव + ईक्ष + क्त ।) दृष्टः । यथा मनुः ।
"केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ।
भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया" ।
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतावधानः । यथा, रघुवंशे । 'स कदाचिदवेक्षितप्रजः' ।)

अवैध, त्रि, (न वैधः विधितः आगतः । नञ्तत्पुरुषः ।) विध्यविषयः । विधिविवर्ज्जितः । विधिप्राप्तभिन्नः ।
("अवैधं पञ्चमं कुर्व्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति" ।
इति स्मृतिः ॥)

अवोद, त्रि, (अव + उन्द + घञ् ।) आर्द्रः । इति जटाधरः ॥

अवोध, त्रि, (नास्ति बोधो ज्ञानं यस्य ।) निर्ब्बोधः । अज्ञानः ।

अवोक्षण, क्ली, (अव + उक्ष + ल्युट् ।) प्रोक्षणविशेषः । नुब्जहस्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

"तस्मादद्भिरवोक्षेतद्द्याहालभ्य एव च" ।
अवोक्ष्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकर ॥ नव्यवर्द्धमानधृतम् ।
"उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
न्युब्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अब्द, पु, (अव+दन् ॥ औणादिकोऽय ।) वत्सर । मेघ । मुस्ता । इति रायमुकुट सारसुन्दरी च ॥ (मुस्तार्थे प्रयोगो यथा,—
"किराताब्दामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सरै ।
शोथातिसारशमन विज्ञेयाज्ज्वरनाशनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रह ॥)

अव्यक्त, पु, (वि+अन्ज+क्त । ततो नञ्समास ।) विष्णु । शिव । कन्दर्प । इति मेदिनी । मूर्ख इति हेमचन्द्र । अस्फुटे त्रि ॥)

अव्यक्तं, क्ली, प्रकृति । आत्मा । इति हेमचन्द्र । महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
("योऽसावतीन्द्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन ।
सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्य स एव स्वयमुद्बभौ" ॥
इति मानवे ॥
गणितादौ अज्ञातराश्यादि । अदृश्य । साङ्ख्यमते सर्व्वकारण रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचर प्रधानं महदादि ।
"महत परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर" ।
इति कठोपनिषद् ॥
वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वापावस्थाया शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्ज्जित निर्व्विकार निराकार ब्रह्म । परमात्मा, मायोपाधिक ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रिय लिङ्गग्राह्य परब्रह्म । यदुक्तम्,—
"अव्यक्तमिति विज्ञेय लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्" ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्यासावसेयो भाव ।
"ब्राह्म सर कारणमाप्तवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति" । इति रघुवंशे ॥
प्रकृति । तथा हि,—"यत् सर्व्वस्य जगतो वीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्व्वकार्य्यकारणशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिनामवाच्य परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्ति । सत्त्वादिरूपेण निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्" ।
यदुक्तम् । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रित लिङ्गम् । सावयव परतन्त्र व्यक्त विपरीतमव्यक्तम्" ॥ ० ॥ सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगत सम्भवहेतुरव्यक्त नाम । तदेक बहूना क्षेत्रज्ञानामधिष्ठाम समुद्र इवोदकानां भावाना" ॥ इति सुश्रुत ॥
"अनादि पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुज ।
सदकारणवन्नित्य दृष्ट हेतुमदन्यथा ॥
तदेव भावादग्राह्य नित्यत्वान्न कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा" ॥ इति ॥
"अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञ शाश्वतो विभुरव्यय" ।
इति च ॥
"अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रिय" ॥
इति च ॥
"अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदु" ॥
इति च चरक ॥)

अव्यक्तराग, पु, (न व्यक्तोऽल्पव्यक्तो रागोऽरुणिमा ।) ईषल्लोहितवर्ण । तत्पर्य्याय । अरुण २ । इत्यमर ॥ ताम्र ३ गौर ४ । इति जटाधर ॥

अव्यङ्ग, त्रि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य ।) व्यङ्गरहित । अविकलाङ्ग । यथा,—
"तत आहूय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगं ।
अव्यङ्गावयव पूज्य गन्धधूपार्च्चनादिभि" ॥
इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्याय ॥

अव्यङ्गा, स्त्री, (अवेर्मेषस्य अङ्ग शृङ्गमिव अङ्गं यस्या ।) शूकशिम्बी । इति केचित् ॥ अमरकोषे अव्यण्डा इति तट्टीकाया अव्यण्डा इति च पाठ ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च त्रि ॥

अव्यङ्ग्य, क्ली, (नास्ति व्यङ्ग्यालङ्कारो यस्मिन् ।) व्यङ्ग्यालङ्काररहितकाव्यं ॥ यथा,—
"सव्यङ्ग्यमुत्तम काव्यमव्यङ्ग्यमधमं स्मृत ।
किञ्चिद्व्यङ्ग्यसमायुक्त मध्यम परिकीर्त्तित" ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यञ्जन, पु, (नास्ति व्यञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्ग, यस्य ।) शृङ्गहीनपशु । इति हलायुध ॥ अस्फुटे त्रि ॥ (अनुद्भिन्नरजस्तनाचिह्ना कन्या । यथा,—
"असंप्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अव्यण्डा, स्त्री, (न विगतमण्ड वीजमस्या ।) अव्यण्डा इति कुत्रचिदमरकोषे पाठ ॥ आलकुशीति भाषा ।

अव्यथ, त्रि, (नास्ति व्यथा यस्य स ।) पीडारहित । व्यथाशून्य । सर्पे पु । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्तत्पुरुष ।) हरीतकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमर ॥

अव्यथि, पु, अश्व । सङ्ग्रामे न विभ्यतीति अव्यथि । व्यथ भयसञ्चलनयो सर्व्वधातुभ्य इति इन्प्रत्यय ततो नञ्समास । वेदप्रयोगोऽय ॥

अव्यथिष, पु, (न+व्यथ+टिषच् ।) समुद्र । सूर्य्य । इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिवृत्ति ॥

अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष+ङीप् ।) पृथिवी । अर्द्धरात्र । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथ्य, त्रि, (न+व्यथ+क्यप् ।) व्यथाशून्य । इति पाणिनि ॥

अव्यय, क्ली, पु, (न+वि+इन्+अच् ।) शब्दविशेष । तत्परे विभक्तिर्न तिष्ठति अतएव लिङ्गत्रयाविकृत । तथाच कातन्त्रे,—
"सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥
(क्ली, अनाद्यन्त विकारशून्य परब्रह्म । यथा,—
"अनण्वस्थूलमक्षरमदीर्घमजमव्ययम् ।
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्" ॥
इति आत्मबोधे ॥)

अव्यय, पु, (नास्ति व्ययो यस्य ।) विष्णु ।
("नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ॥) व्ययरहिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (अविनाशी । नित्यपुरुष । यथा,—
"तमस परमापदव्ययं पुरुष योगसमाधिना रघु" ॥ इति रघुवंशे ।
"सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्य संभवत्यव्ययाद्व्ययम्" ।
इति मानवे ॥)

अव्यर्थ, त्रि, (न व्यर्थ । नञ्तत्पुरुष ।) अमोघ । सफल । यथा,—
"दुर्निवार्य्यञ्च दुर्द्धर्षमव्यर्थं वैरिघातकम् ।
तेजसा चक्रतुल्यञ्च सर्व्वशस्त्रास्त्रघातकम्" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्याय ॥

अव्यवसायवान्, [त्] त्रि, (अव्यवसाय+मतुप् । मस्य व ।) व्यवसायरहित । अव्यवसायी । तत्पर्य्याय । शिक्तु २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अनुशीलनरहित ।)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि+अव+स्था+अङ् । ततो नञ्समास ।) अवसिद्धान्त । अविधि । शास्त्रविरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥ (चञ्चले । यथा, कुमारे,
"स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्था" ॥)

अव्यवस्थित, त्रि, (न व्यवस्थित । नञ्समास ।) नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञ । सिद्धान्तरहित । यथा,—
"क्षचिद्रुष्ट क्षचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्ट क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्कर" ॥
इति हितोपदेशे ॥

अव्यवहार्य्य, त्रि, (वि+अव+हृ+ण्यत् । ततो नञ्समास ।) व्यवहारायोग्य । अव्यवहरणीय । यथा । ज्ञानतश्चाण्डालान्त्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया द्विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्य्य । यथा याज्ञवल्क्य ।
"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृत भवेत् ।
कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" ॥
पापान्तरेऽप्यव्यवहार्य्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।
"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्" ॥
"अत्र च कामतो महापातकादिहत्यापकर्तुरव्यवहार्य्यत्वदर्शनात् कामतो बहुतरगुणयुक्तशरणागतादिहन्तॄणामव्यवहार्य्यत्व न तु हीनतरहन्तॄणां अन्यथा विषमशिष्टतापत्ति स्यात्" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहित, त्रि, (वि+अव+धा+क्त । ततो नञ्तत्पुरुष ।) व्यवधानशून्य । तत्पर्य्याय । संसक्तं २ अपटान्तर ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमर ॥ तट्टीका च ॥ लग्न ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("सिसाधयिषाविरहविशिष्टलक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति" ॥ इति दीधिति ॥)

अव्यवहृतः, त्रि, (न व्यवहृतः। नञ्तत्पुरुषः।) अप्राप्तव्यवहारः। इति नञ्समासनिष्पन्नः॥

अव्याजः, पु, (न व्याजः। नञ्तत्पुरुषः।) छलाभावः। यथा।

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति"॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलनाटके प्रथमोऽङ्कः। शीघ्रं। यथा। "सेक्तार्थो यदि मारवस्तरस्य पाथोदपाथोलवैरव्याजं परिषिञ्च किं चिरयसे कालं परिक्रामति। मूले सिक्तरसे दले विगलिते शीर्णे तथा वल्कले न स्यादस्य परिस्थितिः प्रभुरहो धारापि वारां तव॥" इत्युद्भटः॥

अव्याप्यं, त्रि, (न व्याप्यं। नञ्तत्पुरुषः।) अव्यापनीय। व्याप्तिरहित। अनधीन। यथा। "नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्वसाधनात्। तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति"। इत्युपाधिवादचिन्तामणिः। अपि च, "अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"। इति भाषापरिच्छेदः॥

अव्याप्यवृत्तिः, त्रि, (अव्याप्य सर्व्वावच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः। ("अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"। इति भाषापरिच्छेदः।) स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगीति यावत्। दैशिककालिकभेदेन स द्विविधः। तत्पर्य्यायः। प्रादेशिकः २। आत्मनो विशेषगुणाः बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेष ५ यत्न ६ धर्म्म ७ अधर्म्म ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः १०। सामान्यगुणौ संयोगः ११ विभागश्च १२। एते सर्व्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति न्यायभाषा॥

अव्याहत, त्रि, (न व्याहतम्। नञ्तत्पुरुषः।) व्याघातशून्य। यथा।

"यस्य त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति"॥

इति शब्दमाला॥ किञ्च। विष्णुपुराणम्।

"अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्"॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ (अकुण्ठित। यथा,—
"वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहता मतिः"।
इति मार्कण्डेयपुराणे।)

अव्याहृतः, त्रि, अकथितः। न व्याहृतः अव्याहृत नञ्समासनिष्पन्नः॥

अश, ऊ ङ न (स्वादि-आत्म-सक-सेट्।) व्याप्तिः सङ्घातः। ऊ, ङ अशिष्यते अश्यते। न अश्नोति। सङ्घातिः समूहः। इति दुर्गादासः॥ ("यद्ददाति गयास्थश्च सर्व्वमानन्त्यमश्नुते"। इति याज्ञवल्क्यसंहिता।)

अश, श (क्र्यादि-पर-सक-सेट्।) भोजने। अश्नाति अन्नं बुभुक्षितः। इति दुर्गादासः।

अशकुम्भी, स्त्री, (अशः सलिलं कुम्भाति व्याप्नोति इति। अश + कुम्भ + ट + पृषोदरादित्वात्।) पानीयपृष्ठजः। इति रत्नमाला॥ पाना इति भाषा।

अशक्य, त्रि, (न शक्यम्। नञ्तत्पुरुषः।) अशकनीय। असाध्य। यथा। "अशक्ये अध्यवसाय समर्थना"। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

अशक्त, त्रि, (न शक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) शक्तिरहित। असमर्थः यथा। मनुः।

"विभजेयुरिच्छतः सर्व्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्रातशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः"॥

इति दायतत्त्वम्॥

"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अशत्रुः, पु, (न + शद् + क्रुन्। नञ्तत्पुरुषः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शत्रुरहिते मित्रे च त्रि॥

अशन, क्ली, (अश + ल्युट्।) भक्षण। अन्नं। इति हेमचन्द्रः॥ ("शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः॥" इति नागानन्दे॥
"विशिष्टमिष्टमस्कारं पर्य्यैरिष्टैरसादिभिः।
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितं"॥
इति सुश्रुतः॥)

अशन, पु, असनवृक्षः। पीतशालवृक्षः। इति रायमुकुटः॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

अशनपर्णी, स्त्री, (अशनस्य शालवृक्षविशेषस्य पर्णमिव पर्णमस्याः।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ असनपर्णी ५ शनपर्णी ६ सनपर्णी ७ शीतः ८ शीतकः ९ अपराजिता १०। माराटी इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच्।) भोजनेच्छा। क्षुधा। इत्यमरः॥ ("अन्नाद्या अशनाया निवर्त्तते पानात्पिपासा"। इति शतपथब्राह्मणे। "घृताशनाय फलवद्विभूत्या"। इति भट्टौ।)

अशनायित, त्रि, (अशनाय + क्त। अशनाया भोजनेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितः। इत्यमरः॥

अशनिः, पु, स्त्री, (अश्नाति सङ्घातं करोति। अश + अनि।) वज्रः। इत्यमरः। विद्युत्॥ ("अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा" इति रघुवंशे।)

अशर्म्म [न्] क्ली, (न शर्म्म। नञ्समासः। नास्ति शर्म्म यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः।) कष्टः। दुःखं।

("एकीभूतं तदशर्म्म छाया
विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे॥"
इति भारविः॥) तद्विशिष्टे त्रि। इति जटाधरः॥

अशाखा, स्त्री, (नास्ति शाखा यस्याः।) मूर्व्वीतृणं। इति राजनिर्घण्टः॥

अशित, त्रि, (अश + क्त।) भुक्त। खादित। इति हेमचन्द्रः॥

("आप एव तदशितं नयन्ते"।
"तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते"।
इति च छान्दोग्ये उपनिषदि॥
"अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखं"
इति वाभटः॥ "यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति"॥ इति चरकः।)

अशितङ्गवीन, त्रि, (अशिता भोजिता गावो यत्र। अशितगो + ख + निपातनात् मुमागमः।) अशितङ्गवीनं। पूर्व्वं गवादिचरितक्षेत्रादि। इति रटीकासारसुन्दरी॥

अशित्रं, त्रि, (अश + इत्र।) चौरः। इत्युणादिकोषः॥ (चरुः।)

अशिर, क्ली, (अश + इर।) हीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

अशिर, पु, (अश भोजने + इर।) अग्निः। राक्षसः। सूर्य्यः। इति मेदिनी॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री। इत्युणादिकोषः॥

अशिश्विका, स्त्री, (अशिश्वी + स्वार्थे कन्।) अपत्या। कन्यापुत्रविहीना स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ आँटकुडी इति भाषा॥

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति। निपातनात् ङीप्।) अशिश्विका। इत्यमरः॥

अशिक्षित, त्रि, (न शिक्षितः। नञ्समासः।) शिक्षारहित। अनिपुण। अनभिज्ञ। यथा। "कः सारथेरकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी दिशतं दण्डं दाप्यः स्यात्"। इति कुल्लूकभट्टव्याख्यानात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशीत, त्रि, (न शीतः। नञ्तत्पुरुषः।) शीताभावयुक्तः। यथा,—
"अशीतांशवो माघे फाल्गुने पञ्चपक्षिणौ।
चैत्रे जलधरा सर्व्वे वैशाखे नरवानरौ"॥
इति पुराणं॥

अशीतिः, त्रि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य। पङ्क्तिविंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावश्च प्रत्ययश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति भाषा। यथा मनुः,—
"अशीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वार्द्धुषिकः शतात्।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्म्ममनुस्मरन्"॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वं॥ अपि च।
"अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अशुद्ध, त्रि, (न शुद्धम्। नञ्तत्पुरुषः।) अपवित्र। अकृतशोधन। अशौचयुक्त। यथा। मनुः,—

"ततः श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्ध पुनरेव स"॥
इति।
"शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयोः।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति"॥
इति च शुद्धितत्त्वम्॥ (वर्णाश्रमशुद्धियुक्ता।)

अशुभं, क्ली, (न शुभम्। नञ्तत्पुरुषः। नास्ति शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव।) पापं। इति हेमचन्द्रः॥ अमङ्गलं। ("न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्"। मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्व्वथा पाण्डुनन्दना"॥ इति च भारते॥) तद्युक्ते त्रि। यथा,—
"सर्व्वाशुभानां परिमोचकारि
सम्पूजनं देववरस्य विष्णोः"।
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ अपि च। मदनपारिजातधृतं।
"अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं।
दानं कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्व्वौषधीजलैः"॥
इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अशून्यशयनव्रतं, क्ली, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत् व्रतम्।) श्रावणकृष्णद्वितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेषः। यथा,—
"ब्रह्मोवाच।
भगवन्! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं।
शोक-व्याधि-भय दुःखं न भवेद्येन तद्वद॥
भगवानुवाच।
श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः।
क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः॥
तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्त्तिता।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्व्विधानतः॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय।
गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्म्मार्थकामद॥
अग्नयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः॥
लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचिद् यथा भवान्।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु॥
लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे तु कारयेत्।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्व्ववाद्यमयी यतः॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्नीयात्तैलवर्ज्जितं।
नक्तमञ्चारलवणं यावत्तत्स्याच्चतुष्टयं॥
ततः प्रभाते सञ्जाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां।
दीपान्नभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणां॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुता।
अभीष्टोपस्करैर्युक्ता शुक्लपुष्पाम्बरावृता॥
सोपधानकविश्रामा फलैर्नानाविधैर्युता।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्विता॥
अव्यङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने।
दातव्या वेदविदुषे न वकव्रतिने क्वचित्॥
तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलङ्कृत्य विधानतः।
पत्न्यास्तु भाजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितं।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्णीमुपस्करसमन्वितां।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत्॥
एवं यस्तु पुमान् कुर्य्यादशून्यशयनं हरेः।
वित्तशाठ्येन रहितो नारायणपरायणः॥
न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं॥
न विरूपा न शोकार्त्ता दाम्पत्यं जायते क्वचित्।
न पुत्रपशुरत्नानि क्षयं यान्ति पितामह॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च।
कुर्व्वन्नशून्यशयनं विष्णुलोके महीयते"॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः॥

अशृतं, त्रि, (न शृतम्। नञ्तत्पुरुषः।) अपक्वं। इति रत्नमाला॥
"तण्डुलात् षोडशगुणे शृते वाप्यशृते तथा।
तोये पेया पचेत्तावद्यावत् सिक्थकनिर्गमः"॥
इति वैद्यकपरिभाषा॥

अशेषं, त्रि, (नास्ति शेषो यस्येति।) शेषरहितं। निःशेषं॥ सर्व्वं। इत्यमरः॥ ("स्थानं प्राप्स्यस्यशेषाणां जगतामपि पूजितम्"॥ "अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः"॥ इति च विष्णुपुराणम्॥ अशेषेण। यथा,—
"अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः"।
इति कुमारे।
"वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः"॥
इति गीतायाम्॥)

अशोकं, क्ली, पारदः। इति मेदिनी॥ शोकरहिते त्रि॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात्।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। शोकनाशः २ विशोकः ३ वञ्जुलद्रुमः ४ वञ्जुलः ५ मधुपुष्पः ६ अपशोकः ७ कङ्केल्लिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः १० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः १४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७ हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २० पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३। अस्य गुणाः शीतलत्वं। हृद्यत्वं। पित्तदाहश्रमापहत्वं। गुल्मशूलोदराध्माननाशित्वं। कृमिकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य पर्य्यायगुणाः।
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः।
कङ्केल्लिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा॥
अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः।
दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥
अस्य कलिकाभक्षणविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यः॥ (योषितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशोकानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः। यदुक्तम्।
"पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमद्यैः"। इति साहित्यदर्पणे। अपरञ्च।
"पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वकुलो मुखशीधुसिक्तः"।
अपरञ्च।
"सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम्।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्"॥
कुमारसम्भवेऽपि।
"असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः"। इति॥
"कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति"।
इति रघुवंशे।
"अशोकवल्कलक्वाथं शृतं दुग्धं सुशीतलं।
यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनं"॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥
"अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढके विपाचितं।
तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च॥
घृतप्रस्थं पचेदेतत्प्रक्षिप्य च तथापरं।
तण्डुलाम्बून्यजाक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक्॥
केशराजरसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः।
जीवनीयैः पियालैश्च परूषसरलाञ्जनैः॥
यष्ट्याह्वाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी।
तण्डुलीयकमूलञ्च कार्षिकैरेतैः पलार्द्धकैः॥
शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भैर्दत्त्वाथ चूर्णितैः।
पुष्पायोगेन तत्पीतं निहन्यात् सर्व्वदोषजं॥
श्वेतं रक्तं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुस्तरं।
कुक्षिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दारुणं॥
मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं कृशतां श्वासकासिनां।
अशोकघृतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेषु च"॥ *॥
अशोकघृतम्॥ *॥
इति वैद्यकस्त्रीरोगाधिकारे॥)

अशोकः, त्रि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः।) शोकरहितः। यथा,
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (स्वनामख्यातो दशरथस्य मन्त्री। उक्तं रामायणे।
"धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः।
अशोको धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्"॥
स्वनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते।
"अशोको नाम राजाभून्महावीर्य्योऽपराजितः।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः"॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोकादव रोहतीति। अशोक+रुह+णिन्+ङीप्।) कटुरोहिणी। इत्यमरः॥ कट्कीति भाषा। ("अशोकरोहिणी-वैजयन्ती-सुवर्च्चला-पुनर्नवा-दन्तिकाली ज्योतिष्मती-प्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः"। इति सुश्रुते॥)

अशोकषष्ठी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या षष्ठी।) चैत्रस्य शुक्ला षष्ठी। तस्यां षष्ठीपूजा यथा,
"चैत्रे मास्यसिते पक्षे यथा षष्ठीं समर्चयेत्।
सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च"॥
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः॥०॥
"प्रसूता द्वादशे मासि यम्पूज्यापत्यवृद्धये।

सुते जाते तथा मध्यां षष्ठी चाम्पकरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ॥
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" ॥
इति स्कान्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।) कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अशोकारि, पुं, (अशोकस्य अरिः ।) कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा । एवम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । तत्राष्टसंख्याशोककलिकायुक्तजलपानं कर्त्तव्यम् । यथा, अथाशोकाष्टमी स्कान्दे ।
"मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमी ।
पिबेदशोककलिका स्नायाल्लौहित्यवारिणि" ॥
अशोकाख्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं । फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं । लौहित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसुयोगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गगरुडपुराणयोः ।
"अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" ॥
पानमन्त्रस्तु ।
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥
स्त्रीशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊह्योऽपि नास्ति विस्तरमेकादशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां श्राद्धद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र स्रोतोजले बुधवारे पुनर्व्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व्वपापक्षयपूर्व्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्नायात् । स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ।
"ॐ, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर" ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।
केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यां पुनर्व्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्लाष्टम्यां शोकरहितत्वकामः अष्टावशोककलिकाः अहं पिबामि इति सङ्कल्प्य,—
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अशोककलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशूद्रानुपनीतैरपि मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोह्यो नास्ति प्रकृते समवेतार्थत्वात् । इति कृत्यतत्त्वं ॥

अशोच, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः । तत्पर्य्यायः । अनुहृतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशोच्य, त्रि, (शुच् + कर्म्मणि ण्यत् । ततो नञ्तत्पुरुषः ।) शोकायोग्यः । अशोचनीयः । यथा,—
"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
(तथा च चाणक्ये,—
"अशोच्यो निर्धनः प्राज्ञोऽशोच्यः पण्डितबान्धवः ।
अशोच्या विधवा नारी पुत्त्रपौत्त्रप्रतिष्ठिता")

अशौच, क्ली, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो नञ्तत्पुरुषः ।) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं । वैदिककर्म्मार्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न चाशौचाभाव एव शुद्धिर्न्नसंस्कारविशेष इति वाच्यं । अघानां यौगपद्येत्विति न वर्द्धयेदघानि इत्येताभ्यामशौचे पापपर्य्यायाघपदप्रदर्शनात् अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—
"देवाश्च पितरश्चैव पुत्त्रे जाते द्विजन्मनां ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पवित्रञ्च सर्व्वदा" ॥
इत्यादिपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात् शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धितत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रदगुरुमरणे अशौचं यथा,—
"गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीग्रहणं व्रतं ।
दस्मात्तस्य त्रिरात्रन्तु ब्रह्मविद्याग्रहो यतः ॥
उपनीयाध्यापको यस्तस्मिन्नपि त्रिरात्रकं ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिक्षितं यतः ॥
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥"
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।
"गुरावुपरते चैव त्र्यहाणि शिष्यसन्ततौ" ।
इति विद्यानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्व्वलिखितं । विहितकर्म्मविरोध्यदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि सङ्गृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥

जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सम्पूर्णाशौचं । तच्च विप्रस्य दशाहं क्षत्त्रियस्य द्वादशाहं । वैश्यस्य पञ्चदशाहं । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह मनुः ।
"शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति" ॥)
जनने मरणे च दशमपुरुषपर्य्यन्तं सर्व्वेषां वर्णानां त्र्यहः । चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ॥
जनने मरणे च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तं सर्व्ववर्णानामेकाहः ॥ जन्मनामस्मृतेरभावे स्नानमात्रं ॥
अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं ॥ मातामहमरणे सर्व्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥
मातृष्वस्रीय-पितृष्वस्रीय-मातुलपुत्त्र-भागिनेयमरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ॥
पितामहभगिनीपुत्त्र-पितामहीभगिनीपुत्त्र-पितामहीभ्रातृपुत्त्ररूप-पितृबान्धवत्रयमरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ॥
मातामहभगिनीपुत्त्र-मातामहीभगिनीपुत्त्र-मातामहीभ्रातृपुत्त्ररूप-मातृबान्धवत्रयमरणे स
वर्णानामहोरात्रं ॥
एकग्रामवासिस्वगोत्रजमरणे सर्व्ववर्णानाम
रात्रं ॥
औरसव्यतिरिक्तपुत्त्रजननमरणयोःपरपूर्व्वभा
प्रसवमरणयोश्च सर्व्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥
आचार्य्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां त्रिरात्र
समानजातीयोत्कृष्टजातीयपुरुषान्तर-सम्भृक्त
स्वभार्य्यामरणे सर्व्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णोपभु
मरणे तु नाशौचं ॥
भगिनीपुत्त्रगृहे मातृष्वसुर्भ्रातृपुत्त्रगृहे पि
ष्वसुः पैतृष्वस्रीयगृहे मातुलपुत्त्रस्य जामातृ
श्वश्रूश्वशुरयोर्म्मरणे भगिनीपुत्त्रादिचतुर्णां त्रि
रात्रं ॥
श्वश्रूश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्व्ववर्णानां त्रि
रात्रं ॥ श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्म्मरणे स
र्व्वेषां पक्षिणी ॥
श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्व्वेषामहोरात्रं ॥
भगिनी-मातुलानी-मातुल पितृष्वसृ-मातृष्वसृ
गुर्व्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्व्वेषां पक्षिणी ॥
आचार्य्यपत्नीपुत्त्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य
श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व्व
वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृष्वसृपुत्त्र-पितृष्वसृपुत्त्र
मातुलपुत्त्ररूपात्मबान्धवत्रयमरणे सर्व्ववर्णाना
पक्षिणी ॥
(तथा च मनुः —
"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च" ।)
प्रथममन्येनोढा तेनैव जनितपुत्त्रा पुत्त्रसहितैव अन्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्त्रा तयोः पुत्त्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्त्रपितुस्त्रिरात्रं । तत्सपिण्डानामेकरात्रं । तद्द्वितीयपितुर्म्मरणे तथाविधपुत्त्रयोरपि त्रिरात्रं । तथाविधपुत्त्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्म्मातृभ्रातृत्वाशौचं ॥
दौहित्त्रमरणे सर्व्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितृमातृमरणे ऊढानां कन्यानां त्रिरात्रं ॥ यदि मातुलमातृष्वसृपितृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहनं करोति तदा सर्व्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥
मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं । किन्त्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं ॥ २

नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे मरणे मातापित्रोरस्पृश्यत्वयुक्तं तदेव स्वजात्युक्तजननाशौचं । ज्ञातीनान्त्वशौचं नास्ति ॥
नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्त्रयोः पित्रादिसपिण्डानां मातुश्च जननाशौचं । तत्र ब्राह्मणानां दशाहं शूद्रायां मासः ॥ पुत्त्रजन्मनि पितुः सचेलं स्नानं । पुत्त्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेलं स्नानं ॥
(तथाच संवर्त्तः,—
"जाते पुत्त्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः" ॥)

पुत्त्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्म्माधिकारः ।

पुत्त्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ॥

शूद्राया कन्यापुत्त्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिककर्म्माधिकारः । वैदिककर्म्मणि तु मासोत्तरस्नानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्व्वं कन्यापुत्त्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे मातापित्रोस्त्र्यहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्र्यहः । सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे त्र्यहः ॥

(अत्र मनुः,—

"नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव वा ॥")

द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्य्यन्तमनुपनीतबालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥ तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि कृतचूडमरणे द्वादशाहः ॥ द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्र्यशौचं ॥ ३

कन्यायाः जन्मावधिद्विवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व्ववर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्विवर्षोपरि वाग्दानपर्य्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्य्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रं

("स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः"। इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलएव सम्पूर्णाशौचं ॥

दन्तजन्मपर्य्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः शौचं ॥

चूडापर्य्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाहपर्य्यन्तं त्रिरात्रं ॥

दत्ताकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः एकगृहवासादिसत्त्वेऽन्ययोस्त्रिरात्रं । तथाविधबन्धुवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधसत्त्वेऽभावानु कर्त्तव्यं पूर्णाशौचं । एवमन्ये सम्बन्धं साधारणं ॥

अथ गर्भस्रावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्रावे सर्व्ववर्णस्त्रीणामेवाशौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्म्मणोर्गर्भमाससमसङ्ख्यदिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।)

("रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति" ॥

द्वितीयमासावधिगर्भस्रावे माससमसङ्ख्यदिनाधिकादेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्म्माधिकारः ॥ क्षत्रियायाः गर्भमाससमसङ्ख्यदिनाधिकात् दिनद्वयात् । वैश्यायाः दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्दिनात् ॥

सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं । सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादिसपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचरणशीलानां सपिण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिनएव मरणे एव ज्ञेयं ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मद्वितीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालकमरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनो नाशौचदाहश्राद्धादि ॥

शास्त्रानुमत्या अनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाशनि-वह्नि-जलोच्चदेशप्रपतन-सङ्ग्राम-शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-चण्डाल-चौर-हतस्य च त्रिरात्रं ॥ शृङ्ग्यादिभिः स्त्रिया च क्रीडां कुर्व्वतः प्रमदाप्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन तद्धतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धतस्य चौर्य्यदोषेण राज्ञा हतस्य कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैरसमानवर्णैर्हतस्य विप्रादेर्व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वह्नेर्वा दातुर्म्मरणे पाषण्डाश्रितस्य नित्यपरापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवह्न्यादि शस्त्रोद्बन्धन जल-गिरि वृक्षप्रपात-मृतस्य चर्म्मास्थ्यादिमयपात्रनिर्म्माणविप्रादेर्म्मनुष्यवधस्थानाधिकारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंकर्म्माशक्तनपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनो गलत्कुष्ठिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहाशौचादिकं कार्य्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात् ॥

(अत्र मनुः,—

"वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥
पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहाञ्चैव सुरापीनाञ्च योषिताम्" ॥

इति ।) म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे साम्यर्थं हतविप्रादेर्दाहाशौचादिकमस्त्येव ॥

कृतप्रायश्चित्तगलत्कुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्य्यं ॥ शस्त्रेणाभिमुखहतस्य तु सद्यः शौचं दाहादि च ॥ गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धे हतस्याहोरात्रमशौचं ॥

नृपतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥

गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं पराङ्मुखहतस्य तु त्रिरात्रं ॥

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे सर्व्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहादूर्द्ध्वं सम्पूर्णाशौचं ॥

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये त्र्यहं त्र्यहादूर्द्ध्वं प्रकृताशौचं ॥

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारिभाषिकशस्त्रघातस्तु ।

"पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः ।
पतनानशनप्रायैर्व्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" ॥

इति देवीपुराणोक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौचश्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः ॥

("विगतं तु विदेशस्थं शृणुयात् यो ह्यनिर्दशं ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्" ॥
इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थज्ञातिजननश्रवणेऽशौचं नास्त्येव । पुत्त्रजननश्रवणे तु सचैलस्नानात् शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराह ।

"निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्त्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः" ॥)

सम्पूर्णाशौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचैलस्नानादङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।

"अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति" ॥)

मातृ-पितृ भर्तृ मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्त्रपत्न्योरेकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ॥ पूर्णाशौचातिक्रमएव विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे त्र्यहाशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरणमात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवणदिनावधिसजात्युक्तमशौचं । खण्डाशौचेऽपि महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणाशौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्व्वाशौचकालेन सर्व्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—

"अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्" ॥)

पूर्व्वजननाशौचान्त्यदिने पूर्व्वजननाशौचान्तरपाते पूर्व्वमरणाशौचान्त्यदिने पूर्व्वमरणाशौचान्तरपाते च पूर्व्वाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥ पूर्व्वजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्य्योदयात् पूर्व्वं तत्पाते सूर्य्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः ॥

एवं मरणाशौचेऽपि ॥

पूर्व्वाशौचार्द्धितदिनद्वयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

अशौचश्रितदान्तदिनद्वयं शौचादिकमेकदैव तद्दिनेऽदिनस्य श्राद्धादिकं तदपरदिने ॥

अत्र च अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः खपुत्त्रजनने पितृमातृभर्तृमरणे च न दिनद्वयत्रयवृद्धिः । किन्तु खपुत्त्रजननावधि पितृमातृभर्तृमरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौचपूर्व्वार्द्धे • खपुत्त्रजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन शुद्धिः । परार्द्धे चेत् खपुत्त्रजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन शुद्धिः ॥

खपुत्त्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिजनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः । किन्तु पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

खपुत्त्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः खपुत्त्रान्तरजनने एव मातृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्म्मातृमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयवृद्धिः ॥

जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्व्वजातो यदाशौचकालाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्व्वाशौचनाशः । तन्नाशादेव परार्द्धजातबालस्य मातृपितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां पूर्व्वार्द्धजातबालस्य मातापित्रादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः ॥ पूर्व्वजातबालस्य मातापित्रोस्त्वस्पृश्यत्वयुक्ताखण्डजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौचद्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्व्वार्द्धजातबालमरणे तन्मातापित्रोः पूर्व्वाशौचकालपर्य्यन्तमङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं । परार्द्धजातबालमरणे तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोरङ्गास्पृश्यत्वयुक्तखजात्युक्तजननाशौचं । विशेषातिरिक्तप्रमसङ्ख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । असमसङ्ख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥ शूद्रेतरायाः पुत्त्रजननप्रयुक्तविंशतिरात्राशौचाभ्यन्तरे मत्युर्म्मरणेऽपि पुत्त्रजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥

पूर्व्वोक्तसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पितृमातृभर्तृमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन शुद्धिः । एकाहे पूर्णाशौचिसपिण्डद्वयमरणे यावदशौचं तावत् सर्व्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥ सकुल्यपर्य्यायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणेऽपि अशौचं त्रिरात्रं । अङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्रं । तेनैतत् त्रिरात्रद्वयं गुरु । विदेशस्थमरणे अर्थात् अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे त्रिरात्राशौचं अङ्गास्पृश्यत्वस्नानापनेयं । अतस्तल्लघु । एवं सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातित्रिरात्राशौचस्य लघुत्वं विदेशमृतपितृमातृभर्तृत्रिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥

तुल्यत्रिरात्राशौचसन्निपाते पूर्व्वेणैव शुद्धिः ॥ कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ सर्व्ववर्णायाः मातुर्म्मासेन शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां खजात्युक्ताशौचं ॥ तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे शूद्राभिन्नमातुः

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः । न तु पुत्त्रमरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः । न तु परजातमरणात् ॥ शूद्राया यमजोत्पत्तौ प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः । न तु परजातमरणात् । पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्यद्बोध्यं सुधीभिः ॥

अथ शवानुगमनाद्यशौचं ॥ ८

ब्राह्मणशवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

क्षत्त्रियशवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥ वैश्यशवानुगमने ब्राह्मणस्य त्र्यहेन शुद्धिः । शूद्रशवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रशवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाहनाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्म्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचं ॥

लोभेन सजातीयदाहे खखजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवहनस्पर्शे शवजात्युक्ताशौचं ॥ स्नेहादसम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे त्रिरात्रं । अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौचान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्नेहेनापि दाहे त्रिरात्रं ॥

चिताधूमसेवने स्नानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः । "असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति । अनदन्नन्नमह्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति" ॥)

शूद्रे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाश्रुनिपातेन विप्रस्य त्रिरात्रं ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपातनेऽहोरात्रं ॥

शूद्रे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्द्ध्वं मासाभ्यन्तरे तद्गृहेऽश्रुपातने विप्रस्याहोरात्रं सचेलस्नानञ्च ॥ अस्थिसञ्चयनात् पूर्व्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्त्रवैश्ययोर्गृहे रोदने विप्रस्य त्र्यहेन शुद्धिः ॥ शूद्रस्य सर्व्वत्र रोदने नक्तेन शुद्धिः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालस्तु पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहः । क्षत्त्रियस्य षष्ठाहः । वैश्यस्य अष्टमाहः । शूद्रस्य दशमाहः ॥ त्र्यहाशौचे सर्व्वेषां द्वितीयाहः ॥

पूर्णाशौचिमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥ क्षत्त्रियस्य षष्ठदिने । वैश्यस्य अष्टमदिने । शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥ सर्व्वस्य खण्डाशौचे त्रिभागकालेनास्पृश्यतानिवृत्तिः ।

अतीतेऽशौचे सचेलस्नानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः । जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति । पुत्त्रोत्पत्तौ स्नानात् पूर्व्वं पितुर्विमातृणाञ्चास्पृश्यत्वं ॥

सूतिकास्पर्शे पितुर्विमातृणाञ्च सूतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वं । अन्येषां स्नानमात्रं ।

कन्यापुत्त्रयोर्ज्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं । कन्यापुत्त्रयोर्जनने शूद्रायास्त्रयोदशरात्रमस्पृश्यत्वं ।

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरूर्द्ध्वमधो वा रुधिरस्रवे सन्ध्यावन्दनादिवैदिककर्म्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तस्रवे सर्व्वत्र कर्म्मण्येकाहः ॥

अथ रजखलाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि त्रिरात्रमशौचं । त्रिरात्रात् परं सप्तदशाहपर्य्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः । अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं । ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्व्यहाशौचं । ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं । रजखला चतुर्थेऽह्नि भर्तृसेवनादिलौकिककर्म्मणि शुद्धा । पञ्चमेऽहनि दैवपैत्रकर्म्मणोः शुद्धा । ("शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयोः । दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" । इति शुद्धितत्त्वे ।)

रजखलाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शे अन्यव्यजातिस्पर्शे च त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः । उपवासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजखला भवति तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात् किन्तु शुद्ध्युत्तराशौचदिनासत्त्वएवायं विधिः । तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयः ॥

आब्दिकश्राद्धकाले पुत्त्रभार्य्यो यदि रजखला भवति तदा पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं कुर्य्यात् ॥ (अभिषिक्तक्षत्त्रियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादियागप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादावशौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना । "न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् । ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" । विष्णुनाप्युक्तम् । "अशौचं न राज्ञां राजकर्म्मणि, न व्रतिनां व्रते, न सत्त्रिणां सत्त्रे" । इति ।)

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्मः, पु, पर्व्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं । — अश्मकदली, स्त्री, (अश्मा इव कदलीफलं यस्याः ।) कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः गुणपर्य्यायौ काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अश्मकेतु, स्त्री, (अश्मेव केतुरस्याः ।) पुष्पाषाणभेदावच्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्मगर्भं, पु, (अश्मेव गर्भो यस्य ।) हरिन्मणिः । मरकतं । इत्यमरः ॥

अश्मगर्भजं, क्ली, (अश्मनो गर्भाज्जायते इति । अश्मगर्भ + जन् + ड ।) मरकतं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पान्ना इति भाषा ॥ (पु, मामायज्ञो वह्निः ।)

अश्मघ्नः, पु, (अश्मानं मापाय हन्ति भिनत्तीति । अश्म

+ इन् + टक् ।) पाषाणभेदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाथालुडी इति भाषा ॥ अश्मभेदशब्देऽस्य पर्य्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्मजं, क्ली, (अश्मन प्रस्तराज्जायते इति । अश्मन् + जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं इति राजनिर्घण्टः ॥
("अश्मोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥"
इति मनुः ॥ शिलाजत्वर्थे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहस्याश्मरीरोगचिकित्सायां वक्ष्यते यथा ॥
"अमृता चाश्मजं देयं ॥)

अश्मजतुक, क्ली, (अश्मजतु + स्वार्थे कन् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य विशेषविवरणं ज्ञेयं ॥)

अश्मदारणः, पु, (अश्मान दारयतीति । अश्म + दृ + णिच् + ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्त्रं । इति जटाधरः ॥ टाँकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्मन्त, क्ली, (अश्मन प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र । शकन्ध्वादित्वं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अनवधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पु, धर्म्मात् मरुत्वत्यां जातः स्वनामख्यातो मरुद्भेदः । तथा च हरिवंशे ।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुतान् ।"
"अश्मन्तं चिचरश्चिव तथा निष्कुषितं नृप ॥")

अश्मन्तक, क्ली, (अश्मन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली । मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मेदिनी ॥ सेज आँधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्मन्तक, पु, (अश्मन्त + कन् ।) तृणविशेषः । अस्रकुचाइ इतिभाषा । तत्पर्य्यायः । अस्फोटकः २ । इति रत्नमाला ॥ वृक्षविशेषः । आपुटा इति पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्य्यायः । इन्दुकः २ कुराली ३ अम्लपत्रः ४ सूक्ष्मात्मक् ५ नीलपत्रः ६ यमलपत्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशीतलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहतृष्णाविषमज्वरविषार्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्मपुष्प, क्ली, (अश्मन पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैलजनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्ममाल, क्ली, (अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति । भजचूर्णने । भज + णिच् + अण् । पृषोदरादित्वात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थंलौहादिपात्रं । तत्पर्य्यायः । लौहभाण्डं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्मभित्, [द्,] पु, (अश्मान भिनत्तीति । अश्म + भिद् + क्विप् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तरभेदके त्रि ॥

अश्मभेद, पु, (अश्मनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
"अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः ॥
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"एरण्डो विजपूरश्च गोक्षुर इहतीद्वय ।
अश्मभेदस्तथाविल्व स्तम्भूराः क्वाथ' प्रकृतः ॥
एरण्डतैलहिङ्गाढ्यो यवक्षार ससैन्धव ।
सनकगडकटीमेढ्रहृदयोत्थव्यथा जयेत्" ॥
इति शार्ङ्गधर ॥)

अश्मयोनि, पुं, (अश्मा योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) मरकतमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्मर, त्रि, (अश्मनोऽयमिति । अश्म + र ।) प्रस्तरसम्बन्धीय । इति पाणिनि ॥ पाथुरिया इति भाषा ।

अश्मरी, स्त्री, (अश्मान राति ददाति या । अश्मन् + रा + क + गौरादित्वात् ङीष् । मूत्रकृच्छ्ररोगो हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।) मूत्रकृच्छ्ररोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्मर्य्यधिकारः । अत्राश्मर्य्याः सम्प्राप्तिनिदानं सङ्ख्याञ्चाह ।
"वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजा मता ।
प्रायः श्लेष्माश्रया सर्व्वा अश्मर्य्यः स्युर्यमोपमा" ॥
श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवायिकारणा । शुक्रजां विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । अन्ये तु शुक्राश्मर्य्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्ति । प्रायःशब्दस्यात्र विशेषार्थं । यमोपमाश्चिकित्सां विना ॥ * ॥ सम्प्राप्तिमाह ।
"विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥
पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्मरी क्रमेण क्रमशो वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेत्यन्वयः ॥*॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"नैकदोषाश्रयाः सर्व्वा अथासां पूर्व्वलक्षणं ।
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥
मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः" ।
वस्तः छागलः ॥ * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।
"सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तया मार्गनिरोधने ॥
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ।
तत्संक्षोभात् क्षते साक्षमायासाच्चातिरुग्भवेत्" ॥
वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सविच्छेदधारं । तया अश्मर्य्या । मार्गं मूत्रवाहि स्रोत । तद्व्यपायात् कदाचिद्वायुना अश्मर्य्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् । गोमेदकोपमं गोमेदको मणि किञ्चिल्लोहितस्वच्छः । तत्संक्षोभात् तस्या अश्मर्य्याः सञ्चारात् । घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साक्ष सरक्तं मेहेत् । आयासात् प्रवाहणादिजनितात् ॥ * ॥ वातोल्बणमाह ।
"तत्र वाताद्भृशं त्वार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
मृद्गाति मेहनं नाभिं पीडयत्यपि सङ्क्वणन् ॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति विन्दुशः ।
श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव" ॥
सङ्क्वणन् आर्त्तनादं कुर्व्वन् नाभिदेशं पीडयति । शकृत् पुरीषं सानिलं मुञ्चति । मुहुर्व्वारंवारं । विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावेत्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अरुणा किञ्चिद्रक्ता । एवं चाश्मर्य्या वर्णाकारकथनं व्याख्यायां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थंमाह । चिताकण्टकैरिव वदरीवीजवत् चुमाकुरैर्वेष्टिता ॥ * ॥ पित्तोल्बणमाह ।
"पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्मरी" ॥
दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः । पच्यमान इव क्षारेणेव । उष्मवान् उष्णस्पर्शः ॥ * ॥
कफोल्बणमाह ।
"वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता" ॥
महती कुक्कुटाण्डतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गलशुक्ला ॥
"एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।
आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः" ॥
एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्व्वा एवाश्मर्य्यो विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणाः । बालाश्च विशेषतस्तद्दिवास्वप्नसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्मर्य्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनस्निग्धशीतगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशेषेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात् महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखा ग्रहणं निष्कासनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्व्वकं निष्कासनं तत्र सुखा सुखदा । तत्र हेतुमाह । आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्योपचयः स्थौल्यं तस्याल्पत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्मरीमाह ।
"शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्" ।
अव्ययानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः । तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाणसम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः । शुक्रधारणात् वेगात् च्यवमानस्य शुक्रस्य धारणात् ॥ * ॥ शुक्राश्मर्य्याः सम्प्राप्तिमाह ।
"स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।
शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी" ॥
अनिल मैथुनवेगेन स्थानाच्च्युतं । अमुक्तं मैथुनवेगधारणेन हृत शुक्रं । मुष्कयो मेढ्रवृषणयो । मेढ्रवृषणयोरन्तरं इति सुश्रुतवचनात् । तेन मेढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य शोषयति । तच्छुक्रमश्मरी तथाभूतं शुक्रमेवाश्मरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।
"वस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी ।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्य्येव च शर्करा" ।
तस्या शुक्राश्मर्य्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथमपि विशीयते विलयं याति तदा शुक्रं एति मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते । पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे स्थाने मेढ्रवृषणयोरन्तरे पीडिते सति सा

विलीयते अन्तर्लीना भवति ॥ अवस्थाभेदादश्मरी शर्करा सिकता भवतीत्याह। अश्मर्य्येव च शर्करा चकारात् सिकता च भवति। शर्करासिकतयोश्च भेदो महत्त्वाल्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते। सा अश्मरी ॥*॥ शर्करायाः पातमवरोधञ्च सहेतुकमाह।

"अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे।
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान्" ॥

सा अश्मरी। तस्मिन् वायौ। अनुलोमगे मूत्रस्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा निरेति पतति। प्रतिलोमगे ऊर्द्ध्वप्रवृत्ते वायौ विबध्यते। तदा मूत्रस्रोतःश्रिता सक्ता लग्ना स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्य्यात्। तानेवोपद्रवानाह।

"दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिः।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णा हृत्पीडनं वमिः" ॥

दौर्ब्बल्यमिन्द्रियाणां। सदनं अवसन्नत्वं। कार्श्यमङ्गानां। उदरैकदेशे शूलं। उष्णवात मूत्राघातविशेषः ॥*॥ अश्मरी शर्करा सिकतानामरिष्टमाह।

"प्रसूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजान्वितं।
अश्मरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता" ॥

शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वर्थं ॥*॥

अथाश्मर्य्याश्चिकित्सा।

"शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणभिद्‌शिग्रुवरुणगोक्षुरैः।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं क्षिप्त्वा पिबेन्नरः।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशमायाति निश्चितं ॥
क्वाथः शुण्ठ्यादिनामायं दीपनः पाचनः परः।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कटीरुग्गदमेदूजं" ॥

रुक्कुष्ठ।

शुण्ठ्यादिक्वाथः ॥*॥

"एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः।
शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढ़ं
सशर्करं मूत्रगदेऽश्मरीषु" ॥

उरुबूक एरण्डस्तस्यात्र मूलं। मूत्रगदे मूत्रकृच्छ्रे।

एलादिक्वाथः ॥*॥

"कुष्माण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत्।
वस्तौ मेढ्रे शूलयुक्तो अश्मरीशर्करान्वितः" ॥*॥
"वरुणत्वक्‌शिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यथ" ॥

क्षारो यवक्षारः ॥*॥

"त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं।
अवीक्षीरेण सप्ताहादश्मरीनाशनं पिबेत्" ॥

अवीर्म्मेषी ॥*॥

"वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलञ्च नाशयेत्" ॥*॥
"क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कल्केन संयुतः।
शिग्रुमूलस्य च क्वाथः कदुष्णोऽश्मरीं हरेत्" ॥*॥
"शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितः।
दधिमण्डो भिनत्त्याशु अश्मरीमाशु पानतः" ॥

शृङ्गवेरं नागरं ॥*॥

"नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं शुचिस्थानजं
पक्षे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं छित्त्वा तुलां ग्राहयेत्।
सम्यक् चाशु चतुर्गुणाम्बुनि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुड़ेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
जानीयाद्धनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेषां पलं
शुण्ठ्यैर्व्वारुकवीजगोक्षुरकणापाषाणभिच्छीतलाः।
कुष्माण्डत्रपुसाख्यवीजकुनटीवास्तूकशोभाञ्जन
श्चैलागिरिजाभयाक्रिमिहृताचूर्णीकृतानाक्षिपेत् ॥
पथ्याशी प्रतिवासरं गुड़ममुं योऽक्षप्रमाणं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्य्यः पतन्ति द्रुतं" ॥

एर्व्वारुकवीजं कर्कटीवीजं। पाषाणभित् पाथरकुचीति लोके। शीतला नीलदूर्व्वा। तथाच।

"नीलदूर्व्वा रुहा शस्या शाद्वला हरिता तथा।
शतपर्व्वा शीतकुम्भी शीतला वामनी तथा" ॥

इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यकं। गिरिजं शिलाजतु। क्रिमिहृत् विडङ्गं। वरुणादिगुड़ ॥*॥

"मञ्जिष्ठा त्रपुषं वीजं जीरकं शतपुष्पिका।
धात्रीफलं बदरकं गन्धकञ्च मनःशिला ॥
एतेषां समभागानां चूर्णं टङ्कमितं नरः।
भक्षयेन्मधुना सार्द्धं पतेत्तस्याश्मरी ध्रुवं" ॥*॥
"पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्थस्य शृते तु यः।
लवणं शरपुङ्खस्य सार्द्धमाषद्वयोन्मितं ॥
क्षिप्त्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्मरी।
शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा" ॥

इत्यश्मर्य्यधिकारः ॥*॥ इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या निरुक्तिमाह भोजः।

"तुल्यतामश्मना याति तस्मात्तामश्मरीं विदुः"।

इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्यातङ्कदर्पणटीकाकृतोक्तिः ॥

"पित्तमारुतकर्दोषेण अथवा मूत्ररोधनात्।
अतिपथ्याद्व्यभिचारैर्जायते चाश्मरीगदः ॥
मूत्राविष्टौ च पितरौ सुरतं कुरुतो यदि।
मूत्रेण सहितं शुक्रं च्यवते गर्भसम्भवः ॥
पञ्चजस्य सदेहस्य स च तत्र प्रजायते।
मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥
सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदस्तस्माद्भवति मानुषे।
तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥
विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा।
शुक्रञ्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीशुक्रं विनिर्गोति च ॥
पुनश्च मेहने वासः वातेन शोषितञ्च तत्।
क्षयं दर्त्तं प्रपद्येत मूत्रद्वारं रुणद्धि च ॥
तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना।
आण्डसन्धिश्रिता याति शर्करा शस्त्रसाध्यका ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्र। महामते"।

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

"शुण्ठीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा।
क्वाथो गुड़यवक्षारयुतश्चाश्मरिनाशनः ॥ १ ॥
गोक्षुरकस्य वीजानां धातुमाक्षिकसंयुतं।
चूर्णं माहिषदुग्धेन पानञ्चाश्मरिपातनं" ॥ २ ॥

अस्याः पथ्यानि यथा ॥

"पुराणयष्टिकाशालिरक्तशालिकास्तथा।
श्यामाकः कोद्रवोद्दालौ मर्कटीष्टणधान्यकं ॥
कुलत्थयवगोधूमास्तथाचैवाढकी भिषक्।
वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणा ॥
क्रौञ्चादीनि च मांसानि पथ्यान्यश्मरिनाशने" ॥

इति हारीतः ॥

"विशोषयेद्वस्तिगतन्तु शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥
कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या
श्लक्ष्णा त्रिपुट्याप्यथवापि मृद्वी।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्ध्वा
मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्तौ ॥
ससेवनीमेहनवस्तिशूलं
विशीर्णधारञ्च करोति मूत्रं।
मृद्नाति मेढ्रं स तु वेदनार्त्तो
मुहुः शकृन्मुञ्चति मेहते च ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सासृक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात्।
एषाश्मरी मारुतभिन्नमूर्त्तिः
स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती" ॥*॥

चिकित्सा यथा ॥*॥

"क्रिया हिता त्वश्मरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे तथैवेह कफानिलाभ्यां।
कार्य्याश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्म्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाव्योषशठीनिकुम्भाः।
हिंस्रीखराश्वासितिमारकाभ्या-
मेर्व्वारुकाणां त्रपुषस्य वीजं ॥
उपकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं
स्याद् द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणान्तैः ॥ १ ॥
शिग्रोस्तु यूषो मृदुमूलकल्का-
द्बिल्वप्रमाणाद्घृततैलभृष्टात्।
शीतोऽश्मभित्स्याद्दधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २ ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः
शृतो हितश्चाश्मरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात्।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु
शाम्येन्नचेच्छल्यविदुद्धरेत्ताम्" ॥ ४ ॥

अस्या वर्ज्जनीयान्याह।

व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्य-
पिष्टाम्लवातार्ककरव्यवायान्।
खर्ज्जूर-शालूक कपित्थ-जम्बु
बिसं कषायञ्च रसं भजेन्न" ॥

इति च चरकः ।)

चतस्रोऽश्मर्य्यो भवन्ति। श्लेष्मणा वातेन पित्तेन

सृक्रोध चेति ॥ तत्रासशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति । तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रो ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

"यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।
पूर्व्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः" ॥

अथ जातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-मेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावन-लङ्घन-प्लवन-पृष्ठ-यानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचित्याथ परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात् दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति वायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्य्यो दिवास्वप्न-समशनाध्यशन-शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्ते सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्च निजमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभित सम्भृत्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृत्योपि मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

"अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥
पानैः क्षारैः कषायैश्च घृतैः सोत्तरवस्तिभिः ।
यदि नोपशमं गच्छेत् छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा ।
उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्त्तितः ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादापृच्छ्य कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा" ॥

अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत् कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतवलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषस्य तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्व्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहाबद्ध सूत्रेण शाटकैर्व्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीडयेदधोनाभेर्यावत् दश्मर्यध प्रपन्नेति । ततः स्नेहाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्नवलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय निर्व्वलीकमनायतमविषमञ्च वस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथाग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥

"सचेद्गृहीतशल्ये तु विस्रसाद्यो विचेतनः ।
हतवस्तमश्शीर्षञ्च निर्व्विकारो मृतोपमः ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।
विना खेतेषु रूपेषु निर्हर्त्तुं समुपाचरेत् ॥"

इति सुश्रुतः ॥

"अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।
अश्मरीं विनिहन्त्याशु मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥"

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

अश्मरीघ्न, पुं, (अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अश्मरी + हन् + टक् ।) वरुणवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्मरीहर, पुं, (अश्मरीं हरति । अश्मरी + हृ + अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ दे धान इति ख्यातः ।
"वरुणः कफवातघ्नो भेदी चोष्णोऽश्मरीहरः" ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

अश्मसार, पुं, क्ली, (अश्मनः सारः ।) लौहम् । इत्यमरः ॥ ("प्रायाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी" । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्मीर, पुं, क्ली, (अश्मन् + ईरः ।) अश्मरीरोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्मोत्था, स्त्री, (अश्मन उत्तिष्ठति यत् । उत् + स्था + क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रं, क्ली, (अश्नुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश + रक् ।) नेत्रजलम् । इत्युणादिकोषः ॥
("तामपश्र नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं" ।
इति मेघदूते ॥
"सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्" ' इति कुमारे ॥) रक्तम् । इत्यमरटीका ॥

अश्रद्धान, त्रि, (न श्रद्धानः । नञ्तत्पुरुषः ।) श्रद्धाहीनः । यथा देवलः ।
"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयोजनं" ॥
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

अश्रद्धा, स्त्री, (न श्रद्धा । नञ्तत्पुरुषः ।) शास्त्रार्थे अदृढप्रत्ययः । यथा,—
"विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः" ॥
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा श्रुतौ,—
"कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एव" ॥
"अश्रद्धया च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम्" ॥
इति गीतायाम् ।)

अश्रद्धेय, त्रि, श्रद्धानर्हः । आदरायोग्यः । शास्त्रार्थादृढप्रत्यययोग्यम् । अत् शब्दपूर्व्वक धाधातोर्यत्प्रत्यये पश्चान्नञ्समासेन निष्पन्नं ॥ ("किमनेनाश्रद्धेयव्याघवचनप्रत्ययमात्रपरिस्पृष्टेनानाड़म्बेन" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रप, पुं, स्त्री, (अश्रं रक्तं पिबति यः । अश्र + पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्राद्धभोजी, [न्] त्रि, (न श्राद्धभोजी । नञ्तत्पुरुषः ।) श्राद्धान्नाभक्षकः । यथा । दुर्गासिंहोऽपि अश्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति न नियमः । तथात्वे प्रतिलोम स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्राद्धी, [न्] पुं, (अश्राद्धमस्त्यस्य । अश्राद्ध + इन् ।) श्राद्धपक्षपशून्यः । यथा मनुः ।
"नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" ॥
अश्राद्धिनः श्राद्धपक्षपशून्यस्य । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

अश्राद्धेय, पुं, (न श्राद्धेयः । नञ्समासः ।) श्राद्धानर्हः । श्राद्धायोग्यब्राह्मणः । यथा । अम्बिकापर्व्वणि,—
"पितुर्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्" ॥
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अश्रान्तं, क्ली, (अविद्यमानं श्रान्तमत्र । नञ्समासः) अनवरतम् । नित्यम् । इत्यमरः ॥ अमरहिते त्रि ।

अश्रान्त, त्रि, श्रमरहितः । यथा । "अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना । पूर्व्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तान्तु मन्दाकिनी यत् प्रासादद्कूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि" ॥ इति नैषधे १ सर्गः ॥

अश्रि, स्त्री, (अश्नाति अश्नुते वा । अश भोजने अशू व्याप्तौ वा । आश्रीयते प्रहारार्थम् । आङिश्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इण् स च डित् डित्वात् टिलोपः आङो ह्रस्वः ।) खड्गादे कोणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्त्रादेरग्रभागः । इत्यमरः ॥

("हृतस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते"।
इति कुमारे।
"यथो वा स्य यद्‌यूपः सोऽस्याश्रिः कर्णयोऽस्याश्रिमे यत्र"। इति ऐतरेयब्राह्मणे।)

अश्री, स्त्री, अश्रिः। गृहादेरेकभागः। इत्यमरटीका।

अश्रु, क्ली, (अश्नुते नेत्रमिति। अश्+क्रुन्। यद्वा न श्रयति इति। न+श्रि+डुन्।) चक्षुर्जलं। तत्पर्य्यायः। नेत्राम्बु २ रोदनं ३ अस्रं ४ अस्र ५ अस्रु ६ वाष्पः ७। इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ।
("मृतदेहविसर्ज्जनं पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः"। इति रघुवंशे।) लोपः ८। इति जटाधरः।

अश्रुतं, त्रि, (न श्रुतं। नञ्‌तत्पुरुषः।) श्रवणत्रयं। अनाकर्णितं। अशुना इति भाषा। यथा,—
"श्रुतार्थस्य परित्यागात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात्।
ग्रासस्य बाधादित्येव परिसङ्ख्या त्रिदोषिका"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।

अश्रेषा, स्त्री, (नास्ति श्रेषो यस्याम्।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं। अस्य रूपं। चक्राकृतिषड्नक्षत्रात्मकं। इति दीपिका। तस्याधिदेवता सर्पः। यथा। अश्वि-यम-दहन-कमलज-शशि-शूलभृददिति-जीव-फणि-पितरः। इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम्। सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं। यथा,—
"विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं।
पुष्या पौष्णयमं सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्"।
इति दीपिका। सा च अधोमुखगणा। यथा,—
"अश्रेषवह्नियममित्र्यविशाखयुक्ता
पूर्वात्रयं शतभिषा च भवाप्युडूनि।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि"।
इति ज्योतिस्तत्त्वं ।*। तस्या मस्तकोपरि उदये राशिचक्रनिरूपणं यथा,—
"मौलिगे भुजगभे रवपुष्करे
भकुगाकृतिनि सततार्क्के।
नारिकेलिरसिके तुलोदयात्
निर्दयुर्ज्जलधिराश्चिलिङ्गिका"। ३। २४।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणं। तत्र जातफलं।
"कृपाटनः स्यादतिदुष्टचेता
कष्टप्रदश्चापि वृथा जनानां।
सर्पे सदर्पो हि शठार्जितार्थः
कन्दर्पसन्तप्तमना मनुष्यः"।
इति कोष्ठीप्रदीपः।

अश्रेषाभवः, पुं, (अश्रेषायां भवः।) केतुग्रहः। इति हारावली।

अश्व, पुं, (अश्नुते मार्गं व्याप्नोति। अशू व्याप्तौ अशूप्रुषिलटीति क्वन्।) घोटकः। तत्पर्य्यायः। मीविः २ पीती ३ वीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६ तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः ११ अर्व्वा १२ गन्धर्व्वः १३ हयः १४ सैन्धवः १५ सप्तिः १६। इत्यमरः सटीकाश्च।
("जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः"।
इति कुमारे।
"गजकन्यामुखजितयामरचायवमश्वम्"।
इति शिशुपालवधे।) अश्वस्य शुभलक्षणाः। वातकोपनाशकत्वं सौम्यत्वं ताभिकारित्वं। इति राजवल्लभः। पुष्पातिविशेषः। तस्य लक्षणं।
"काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्याचारश्च निर्भयः।
द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च दरिद्रस्तु हयो मतः"।
इति रतिमञ्जरी। (स्वनामख्यातो वृष्णिवंशीयो श्वफल्कचित्रकस्य पुत्रः। यथा,—
"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ।
अरिष्टनेमिरश्वश्च।" इति हरिवंशे। नगाभस्यासौ दानवस्य यथा महाभारते।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत।
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वा गजाननया"।)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः। इति रत्नमाला।

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिव पत्रमस्य।) शालवृक्षविशेषः। लताशाल इति केचित्। तत्पर्य्यायः। सर्ज्जकः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्बरणः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्णः ६ कुशिकः ७ कौशिकः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वं। तिक्तत्वं। स्निग्धत्वं। "उरोविस्फोटविषाक्तकण्डुभिराद्योमार्त्तिनाशित्वं" इति राजनिर्घण्टः।
("सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम्"।
इति रामायणे।
"अश्वकर्णः कषायः स्याद्व्रणस्वेदकफक्रमीन्।
भग्नविद्रधिवाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत्"।
इति भावप्रकाशः।
"विम्बीफलं साश्वकर्णं कान्यकृत् कफपित्तजित्।
तृड्दाहज्वरपित्तास्रकासश्वासक्षयापहं"।
इति सुश्रुतः।)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्णः+स्वार्थे कन्।) शालवृक्षः। इत्यमरः।

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक+इन्+ङीप्।) अश्विनीनक्षत्रं। इति हेमचन्द्रः।

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य।) नखी नामगन्धद्रव्यं। इति रत्नमाला।

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता। इति राजनिर्घण्टः।

अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता। इति शब्दमाला।

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः।) स्वनामख्यातक्षुद्रवृक्षविशेषः। अश्वगन्ध इतिख्याता। तत्पर्य्यायः। हयगन्धा २ वाजिगन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६ कम्बुका ७ अश्वावरोहिका ८ कम्बुकाष्ठा ९ अवरोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा १३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७ पुष्टिः १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नी २१ श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रियकरी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री २८ अरया गुका। कटुत्वं। उष्णत्वं। तिक्तत्वं। मदगन्धित्वं। बलशुक्रकारित्वं। वायुकाशश्वासक्षयव्रणजराव्याधिनाशित्वञ्च। इति रत्नमालाराजनिर्घण्टराजवल्लभाः।
"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी"।
क्वचित्पुस्तके अश्वयवरदास्थाने वदरीति पाठः।
"अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला"।
इति भावप्रकाशः।
("यवाश्वगन्धा यष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम्।
शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्येरण्डजीवनैः"।
इति सुश्रुते।
"अश्वगन्धास्तु वातघ्नी बल्या रुच्या रसायनी"।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः।
"पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत्।
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनं"।
।*। अश्वगन्धाघृतं ।*।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः।)

अश्वगोयुगं, क्ली, (द्वावश्वौ। द्वित्वे, अश्व+गोयुगच्।) अश्वद्वयं। इति पाणिनिः। एक योडाघोडा इति भाषा।

अश्वगोष्ठं, क्ली, (अश्वानां स्थानं। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामभ्य इति, अश्व+गोष्ठच्।) अश्वस्थानं। आस्तबल इति पारसीभाषा। यथा,—
"पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवं।"
इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं।
इति मुग्धबोधव्याकरणं।

अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वस्य ग्रीवाइव ग्रीवा यस्य।) विष्णुदैत्यासुरविशेषः। इति हेमचन्द्रः। (यथाह भारते।
"अश्वग्रीवस्य सूक्ष्मस्य तुण्डस्य महाबलः"।
तत्रैव च।
"अश्वग्रीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः"।
स्वनामख्यातो वृष्णिवंशीयो नृपतिः सचित्रकस्य पुत्रो वृष्णिनरपतेः पौत्रः। यथा हरिवंशे,—
"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ"।)

अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति। अश्व+हन्+टक्।) करवीरपुष्पवृक्षः। इति रत्नमाला।

अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे इति ष्टरच्। अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः। अश्वत्व च जातिः। तत्सहचरितस्योक्तधर्म्मस्य तनुत्वं अन्यपितृकत्वात्।) अश्वायां गर्द्दभेन जातः पशुविशेषः। इति स्मृतिः। खचर इति भाषा।।
("हयानश्वतरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान्"।
इति रामायणे।
"सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरी यथा"।
इति पञ्चतन्त्रे।)

अश्वतरः, पुं, वेगसरः । नागराजविशेषः । इति मेदिनी ॥

("कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकस्तथा"।
"ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ" ॥
इति च महाभारते ॥) गन्धर्व्वविशेषः । पुंवत्सः । इति धरणिः ॥

अश्वत्थः, पुं, (अश्वत्थं फलमस्यास्ति । मूले सिद्धत्वात् । अर्श-आद्यच् । अश्वत्थवत् कामकर्म्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन श्वोऽपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयसंसारवृक्षः । शाल्मलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति अश्व इव तिष्ठति वा । स्था गतिनिवृत्तौ । पृषोदरादित्वात् पूर्व्वोत्तरपदान्तायोः सकारयोर्लकारौ सुपिस्थ इति कः ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा । तत्पर्य्यायः । बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्पलः ४ कुञ्जराशनः ५ । इत्यमरः ॥ अच्युतावासः ६ चलपत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिवृक्षः १० याज्ञिकः ११ गजभक्षकः १२ श्रीमान् १३ क्षीरद्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्यपुष्पः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनुर्वृक्षः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कषायत्वं । शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमनकारित्वञ्च ॥ तत्फलमलस्य गुणाः । सद्यो योनिदोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिहृद्यत्वं । पित्तास्रविषार्त्तिदाहच्छर्द्दिशोषारुचिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

("अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च" ॥
इति चरकः ॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये सपित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः" ॥

इति सुश्रुते ॥)

अथाश्वत्थवन्दनकालमन्त्रौ ।
"अश्वत्थ वन्दयेन्नित्यं पूर्व्वाह्णे प्रहरद्वये ।
अत ऊर्द्ध्वं न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन ॥
(ॐ) चलत्स्पन्द भुजस्पन्दं तथा दुःस्वप्नदर्शनं ।
अभूताद्य समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्द्दन ।
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मी प्रवर्त्तते ॥
प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ नमोऽस्तु ते" ॥
इति स्मृतिसारे ब्रह्माण्डपुराणवचनं ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति विश्वः ॥
"बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशनः ।
पिप्पलो दुर्ज्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥
गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः" ॥ ॥
अथ पिप्पलभेदः । गयहड इति हिन्दिभाषा ।
"पारिशोऽन्यः पलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः ।
गर्द्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनसुपार्श्वकाः ॥
पारीशो दुर्ज्जरः स्निग्धः क्रिमिशुक्रकफप्रदः ।
फलेऽम्लमधुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः" ॥ ॥

अथ वेलियापिप्पलः ।
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥
नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः ।
कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—

ऋषय ऊचुः ।
"कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ" ॥

सूत उवाच ॥
"अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवं" ॥

ऋषय ऊचुः ।
"कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतन्नः कथय सर्व्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः" ॥

सूत उवाच ।
"पार्व्वतीशिवयोर्द्देवैः सुरतं कुर्व्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रुषा" ॥

पार्व्वत्युवाच ।
"कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरते सुखं ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ" ॥

सूत उवाच ।
"एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवतुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः ।
बोधिस्त्वयं चार्क्कदिनं विनैव
न संस्पृशेदर्क्कजवारयोगात्" ॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥ ॥

ऋषय ऊचुः ।
"अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरोः स्वयं ।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथाऽयं शनिवासरे" ॥

सूत उवाच ।
"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्याप सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठं कौस्तुभं तेन विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावल्लक्ष्मीं चकाराशौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं" ॥

लक्ष्मीरुवाच ।
"अकृत्वा कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥
विवाह्योद्वहेमां पश्चात् एष धर्म्मः सनातनः ।
तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्याः मधुसूदन ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे सदा ॥
तामलक्ष्मीं ददौ विप्र ।
रूक्षाक्षीं शुष्कवदनां दिग्वासां विकृतां तनुं ।
रक्तदामनयनां रूक्षकेशशिरोरुहां ॥
स मुनिर्व्विष्णुनाख्यातामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमं ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् ।
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितं ॥
आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदं ।"

ज्येष्ठोवाच ।
"नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥
नागमिष्ये मो ब्रह्मन् नयस्वान्यत्र मां प्रभो" ।

उद्दालक उवाच ।
"कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मा" ॥

ज्येष्ठोवाच ।
"वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाञ्च पूजनं ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहं ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥
द्यूतचौर्य्ये न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहं" ॥

सूत उवाच ।
"इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह" ॥

उद्दालक उवाच ।
"अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः स्थीयतां क्षणं ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः" ॥

सूत उवाच ।
"इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता ।
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्व्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा" ।

लक्ष्मीरुवाच ।
"स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो गच्छ मे प्रिय" ॥

सूत उवाच ।
"लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् करुणान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्" ॥

विष्णुरुवाच ।
"अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदालक्ष्मीः स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ ॥
वैशाखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—
"वैशाखे विष्णुदेवस्य विष्णुमश्वत्थरूपिणं ।
चतुर्व्वर्गप्रदातारमिहैतद्वै वैष्णवो जनः ॥
शतपुष्पमाश्रितोयेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनं ।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ॥
अश्वत्थमूलं विप्रर्षे यो बध्नाति त्रिसन्ध्यादिभिः ।
अश्वत्थरूपी भगवान् किं कर्म्म न हि दत्तवान् ॥
अश्वत्थद्रुममालोक्य प्रणाम कुरुते नरः ।
आयुर्व्वृद्धिर्भवेत्तस्य वर्द्धते सर्व्वसम्पदः ॥

यथाश्वत्थतले विप्र धर्म्मकर्म्म विधीयते ।
न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्म्मणि जैमिने ॥
तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि त्रिस्रोतादीनि जैमिने ।
यत्राश्वत्थतरुस्तिष्ठेत् एकोऽपि शाखिनां वरः ॥
अश्वत्थपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः ।
अश्वत्थमूर्त्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विज ॥
तस्मात्तमाद्द्विजश्रेष्ठ योऽश्वत्थं हन्ति मूढ़धीः ।
संसारे नास्ति तत्कर्म्म यत् कृत्वा स च शुध्यति ॥
अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः ।
तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते ॥
अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरतस्तथा ।
देहस्थं पातकं तस्य हरेत् प्रणमतो हरिः ॥
विलोक्याश्वत्थहन्तारं यः शक्तो न निवारयेत् ।
तन्नेत्रयुग्मं वड़िशैर्यमेनोत्पाट्यते स्वयं ॥
अश्वत्थच्छेदनं मूढ़ मा कुर्व्विति वदेन्न यः ।
तस्य जिह्वां क्षुरिकया स्वयं कृन्तति भास्करिः ॥
अश्वत्थशाखामेकां यः स्वल्पामपि निहन्ति च ।
स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
सुरापाने तथा स्तेये न्यासापहरणे तथा ॥
यत्पापं भ्रूणहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
स्त्रीहत्यायाञ्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
विश्वासवाक्याकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
अश्वत्थच्छेदनाद्घोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
विष्णुमूर्त्तेर्ज्जनो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
तत्तुल्यः पातकी कोऽपि न भूतः क्षितिमण्डले ॥
तदाप्यश्वत्थमाहात्म्यं सर्व्वपापप्रणाशनं ।
साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ॥
तद्भक्तिं कुर्व्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदं" ।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेवनं नाम ११ अध्यायः ॥
(अस्थिररूपः संसारवृक्षः । यथा, गीतायाम् ।
"ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्" ॥
विस्तरस्तु गीतायाः पञ्चदशेऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)

अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।) स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वत्था, स्त्री, पूर्णिमातिथिः । इति मेदिनी ॥

अश्वत्थामा, [न्,] पुं, (अश्वस्येव स्थाम बलं यस्य । पृषोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव तिष्ठति युद्धे । अश्व+स्था+मनिन् ।) द्रोणाचार्य्यपुत्त्रः । स तु चिरजीवी महारथी च । तत्पर्य्यायः । कृपीसुतः २ द्रौणायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रौणिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ द्रोणात्मजः? । ब्रह्ममावे द्रौणिः ५ । (अयं खलु जात एव अश्वइव ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च भारते ।
"अजनत् गौतमीपुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ।
स जातमात्रो व्यनदत् यथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ॥
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति" ।)

अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः । अश्वत्थ+अल्पार्थे ङीप् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके । तत्पर्य्यायः । लघुपत्त्री २ पवित्रा ३ ह्रस्वपत्त्रिका ४ पिप्पलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अस्रपित्तनाशित्वं । विषदाहप्रशमनकारित्वं । गुर्व्विणीहितकारित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृत्या ।) गोक्षुरवृक्षः । इत्यमरः ॥

अश्वन्त, क्ली, (अशू-(स्व)-नामन्तो यस्मिन् ।) अशुभं । क्षेत्रं । चुल्ली । अनवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वपाल, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व+पाल+कर्म्मणि उपपदे अण् प्रत्ययः ।) घोटकरक्षकः । इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गादासः ॥ सहिस् इति पारसीभाषा । ("दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः सम्भ्रमादश्वपालैः प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः" इति रत्नावल्याम् ।)

अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।) माषपर्णीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्ववाल, पुं, (अश्वस्य वाल इव । काशस्य पुष्पं अश्ववालवत् विभाति ।) काशः । केशे इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयोर्वैरम् । द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोरिति अश्वमहिष+वुन् ।) अश्वमहिषयोर्नित्यवैरं । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वमारः } पुं, (अश्वं मारयति । अश्व+मृ+णिच्+अण् ।) करवीरवृक्षः । इति
अश्वमारकः } शब्दरत्नावली ॥ ("लाङ्गल्यर्कुटजाऽश्वमारकटफलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति" । इति सुश्रुते ॥
"करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"तत्र शीतकाश्वमारगुञ्जेत्यादि ।
सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं ॥")

अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) किन्नरः । इति हलायुधः ॥ (स्त्री, किन्नरी । किम्पुरुषस्त्री । यथा कुमारे ।
"न दुर्व्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः" ॥)

अश्वमेध, पुं, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र । मेध हिंसने+घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥ यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमश्वं सम्प्रोक्ष्य कपाले जयपत्रं बद्ध्वा त्यजेत् तद्रक्षार्थं पुरुषविशेषं नियोजयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा केनापि संबद्धे युद्धं कृत्वा तमानीय यथाविधि वधं कृत्वा तद्वपया होमः कर्त्तव्यः । कामनानुसारेण तत्फलं । मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च । यथा । आपस्तम्बः ।
"राजा सार्व्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व्वभौमः" । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा । विष्णुः ।
"अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा" ॥
अपि च ।
"अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" ।
इति विष्णूक्ताश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो यथा बृहन्नारदीये ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
महाप्रस्थानगमनं गोमेधञ्च तथा मखं ॥
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः" ।
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ अन्यच्च । ब्रह्मपुराणम् ।
"नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यां द्विजातिभिः" ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्म्माणि यथा,—
"वैशाखे मासि यः कुर्य्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
अपि च ब्रह्माण्डे ॥
"स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्त्यस्य जायते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्वमेधिक, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध+ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः । इति जटाधरः ॥ (क्लीवलिङ्गे स्वनामख्यात महाभारतान्तर्गत चतुर्द्दशपर्व्व । यथा,—
"ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व सर्व्वपापप्रणाशनम्" ।
"ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द्दशम्" ।)

अश्वमेधीय, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध+छ ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्य्यायः ययुः २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
"कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखो भली ।
यस्य पार्श्वावुभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ ॥
पुच्छं विद्युत्प्रतीकाशमुदरं कुन्दसन्निभं ।
पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्करोपमे ।
विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया ॥
विचित्रैर्व्विविधैर्व्वर्णैश्चित्रो रजतबिन्दुभिः ।
यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैःश्रवा यथा ॥
यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्व्वमपि मोहयेत् ।
एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरुच्यते ॥
अश्वस्य पालकश्चातिबलवान् पुत्र उच्यते ।
पुत्रतुल्यं सहस्रापि नऊवित्र क्रतूत्तम" ॥
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥

अश्वयुक्, [ज्] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति अश्व+युज्+क्विप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ॥

अश्वयुक्[ज्] } पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
अश्वयुजः } मासी अस्मिन् ।) आश्विनमासः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ("अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यादिति स्मृतिः" ।भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा । इति सुश्रुतः ।)

अश्वरक्ष, पु, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष + अण् ।) घोटकरक्षक । अश्वपालः । इति जटाधरः ॥

अश्वरोधक, पु, (अश्वान् रुणद्धि । अश्व + रुध् + ण्वुल् ।) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वलाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारोऽस्याः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्र,पु, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नमाला ॥

अश्ववडवं, क्ली, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववडवयोर्द्वन्द्वे अश्ववडवौ । अश्ववडवानां द्वन्द्वे अश्ववडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च । घोडा घुडीर समाहारद्वन्द्वसमासे क्लीवलिङ्गेर एकवचन हय इतरेतरद्वन्द्वे पुलिङ्गेर द्विवचन बहुवचन हय इति भाषा ॥

अश्ववह, पु, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह + अच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोडसओयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पु, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ + अण् ।) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोडसओयार इति भाषा ॥

("परस्परोत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः" ।

इति माघे ।)

अश्ववारणः, पु, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच् + ल्यु ।) गवयकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृक्षः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [द्] पु, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति । अश्व + विद् + क्विप् ।) नलराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता भारते । यथा ।

"बाहुकस्त्वमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ।॥
ऋतुपर्णो ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥
यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परं ।
निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक" ॥

बाहुको बाहुकवेशधारी नलः ।)

अश्ववैद्य, पु, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति हिन्दिभाषा । अश्वस्य वैद्यः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहं । घोडार पाइशाल । आस्तवल इति भाषा । यथा वाजिशाला तु मन्दुरा । इत्यमरः ॥ द्वे अश्वावस्थानगृहे । वाजिनोऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च । इति तट्टीकायां भरतः ॥ ("कोषागारमायुधागारमश्वशाला हस्तिशालाश्च" । इति भारते ।)

अश्वशृगालिका स्त्री, (अश्वशृगालयोर्वैरम् । द्वन्द्वात् वैरमैथुनिकयोरिति वुन् ।) अश्वशृगालयोर्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वषड्गव, क्ली, (अश्व + षड्गवच् ।) अश्वषट्कः । षड्श्वाः । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेनतनयनन्दन, पु, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः ।) सनत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वा, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारि, पु, (अश्वानामरिः ।) महिषः । इति जटाधरः ॥

अश्वारूढ़, पु, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोहः । घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । "अश्वारोहास्तु सादिनः" । इत्यमरः ॥ द्वे अश्वारूढे । अश्वमारोहन्ति अश्वारोहाः ढात् अण् । सादयन्ति श्रमयन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अश्वारोह, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ + रुह + अण् ।) अश्वपृष्ठस्थितयोद्धा । घोडसोयार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सादी २ इत्यमरः ॥ अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४ तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः । अश्ववाहके त्रि । इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्या गुणा व्याख्याताः ।)

अश्वारोही, [न्] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्वारूढः । अश्वारोहणकर्त्ता । अश्वारोहणशीलः ॥ घोडसोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शीलमस्येत्यर्थे णिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वावरोहक ,पु, अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला ।

अश्वास्य, (अश्वस्यास्यमिव ।) देवसर्षपवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व + इन् + ङीप् ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथमनक्षत्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतितारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्पर्य्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥ सा चन्द्रस्य भार्य्या । नवपादात्मकमेषराशेरादिचतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखाकृतितारात्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता अश्वारूढ़पुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्या जातफलं । "सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वान्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मजभूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य" । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मस्तकोपरि उदये कर्कटलग्नस्य १।२० त्रिंशत्पलाधिकदण्डैको गतो भवति । यथा । "तन्वि घोटकमुखाकृतौ त्रिभे मस्तकोर्द्धपथभाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि कर्कटोदयात् निर्गता गगनरन्ध्रलिप्तिका" ॥ इति श्रीकालिदासकृतरात्रिलग्ननिर्णयः ॥

अश्विनीकुमारौ, पु, (अश्विन्या अश्वीभूतसञ्ज्ञानामसूर्य्यपत्न्या यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ । अश्वीभूतसञ्ज्ञानामसूर्य्यपत्न्या यमजपुत्त्रौ । तौ देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,

"विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यामरिन्दम ।
तस्य भार्य्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः" ॥
"देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ" ।)

नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।

अश्विनीपुत्त्रौ, पु, (अश्विन्याः पुत्त्रौ ।) स्वर्वैद्यौ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पु, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्त्रौ । तयोः पर्य्यायः । स्वर्वैद्यौ २ अश्विनौ ३ दस्रौ ४ नासत्यौ ५ आश्विनेयौ ६ । इत्यमरः । नासिक्यौ ७ गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करस्रजौ ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्विनौ, पु, (प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इनि । यद्वा, अश्विन्याम् जातौ । सन्धिवेलेत्यणो नक्षत्रेभ्यो बहुलमिति लुकि लुकृतद्धितलुकीति ङीपो लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥

("त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" ॥

इति महाभारते ।

"किमश्विनौ सोमरसं पिपासू" ।

इति भट्टौ ।)

("अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
दक्षस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं ॥
प्रशीर्णा दशना पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
चिकित्सितश्च शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥
ग्रहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।
धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्नुते ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥
अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥'

इति चरकः ॥

"श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यं । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धितमिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अश्वीन, त्रि, एकाश्वकर्त्तृकदिनैकगम्यस्थानादिः । आश्विन इत्यमरः ॥ वृद्धाभावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीय, क्ली, (अश्वानां समूहः । अश्व + छ ।) अश्ववृन्दं । अश्वसमूहः । तत्पर्य्यायः । आश्वं २ । इत्यमरः ॥

अश्वीय, त्रि, (अश्वाय हितं । अश्व+छ ।) अश्वहितकारी । इति मेदिनी । अश्वसम्बन्धीयः ॥

अष व्, (भ्वादि-उभ सकं सेट् ।) दीप्तौ । ग्रहणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्, अषति अषते । इति दुर्गादासः ॥

अषडक्षीणः, त्रि, (अविद्यमानानि षडक्षीणि यत्र । अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्म्मेति सार्थे खः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्त्तते । बह्वीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् ।) यो मन्त्रादिर्द्वाभ्यां क्रियते न तृतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुइजने करा मन्त्रणा इति भाषा ॥

अषाढ, पु, (अषाढया युक्ता पौर्णमासी आषाढी, सा यत्र मासे अण् वा कृत्तः । आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अण् ।) आषाढमासः । व्रते पालाशदण्डः । इत्यमरटीकायां भरतद्विरूपकोषः ॥

अषाढकः, पु, (अषाढ+स्वार्थे कन् ।) आषाढमासः । इति शब्दमाला ॥

अष्ट [न्] त्रि, (अश्नुते अशू व्याप्तौ कन् ।) सप्तसूत्र्यां तुट् चेति कनिन् ।) संख्याविशेषः । ८ आट इति भाषा । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । इति व्याकरणं ॥ अष्टवाचकशब्दाः । योगाङ्गं १ वसु २ शिवमूर्त्तिः ३ दिग्गज ४ सिद्धि ५ ब्रह्मश्रुति ६ व्याकरण ७ दिक्पाल ८ अहि ९ कुलाद्रि १० ऐश्वर्य्यं ११ । इति कविकल्पलता ॥

अष्टकः, त्रि, (अष्टावध्याया परिमाणमस्य । अष्टन् +कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकं स्वार्थे कप्रत्ययः । अष्टसंख्याविशिष्टं यथा,—"गङ्गाष्टकं पठति यः प्रयतः प्रभाते वाल्मीकिना विरचितं सुखदं मनुष्यः" । इति वाल्मीकीयगङ्गाष्टकं ॥ अपि च ।

"अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्द्दनं ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभं" ॥

इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकस्तोत्रं ॥

अष्टकर्ण, पु, (अष्टौ कर्णा यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

अष्टका, स्त्री, (अश्नन्ति पितरोऽस्याम् । अश्+तकन् ।) श्राद्धविशेषः । तिथिभेदः । तद्यथा । गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनमासीयकृष्णाष्टमी । आश्विनकृष्णाष्टमी च । एतासु श्राद्धमावश्यकं । यथा । आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिसृषु कृष्णाष्टमीषु श्राद्धानि नित्यानि । यथा गोभिलः ।

"अष्टका योर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमी" ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

"पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाष्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" ।

मूले प्रधानस्थाने अमावास्याया अमावास्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालत्वादिति यावत् । ऐन्द्री आग्नेरिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः ।

"यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कुर्य्यात्" इति । यद्युनेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । पशुरपि छाग एव । छागोऽनादेशे पशुः । इति गौतमात् । न च तैष्या ऊर्द्ध्वमष्टम्यां गौ । इति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं । तदसम्भवे पशुरित्यनेन च पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । सैषी मौषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे मृगोऽपि विहितः । यथा,—

"इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय श्राद्धाय मृगं हत्वा महाबल" ॥

इति । स्त्रिया वधाभावमाह स एव ।

"अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" । एतदुक्तं मत्स्यपुराणेऽपि । आरण्यानामगम्य प्रोक्षितस्य वस्तते । पश्वभावे स्थालीपाकेन । यथा गोभिलः । "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीत" । इति । तद्विधानन्तु ।

"स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकं ।
श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं वाक्यं । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अतएव शातातपः ।

"मघोदके मवाग्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ।

तस्मादन्नं प्रधानं । पूपादिकन्तूपकरणत्वेन प्रमाणामावश्यकं उभयत्र सदेति श्रवणात् । तथा च ।

"नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।
उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥
फलाश्रुतेर्व्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितं" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ गौणचान्द्रपौषस्य कृष्णाष्टमी पूपाष्टका । गौणचान्द्रमाघस्य कृष्णाष्टमी मांसाष्टका । गौणचान्द्रफाल्गुनस्य कृष्णाष्टमी शाकाष्टका । केषाञ्चिन्मते गौणचान्द्राश्विनस्य कृष्णाष्टमी अष्टकापदवाच्या । तासु क्रमात् पूपमांसशाकैः मातृपौषिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्म्मोत्तरपुराणानि ॥

अष्टकाङ्ग, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य ।) नयपीठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाशार छक् इति भाषा ।

अष्टपाद्, [द्], पु, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता । माकडसा । इति भाषा । शरभ । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टपादः, पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्णनाभविशेषः । तत्पर्य्यायः । किन्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः । अन्त्यलोपः । ङीपि मङ्गावे संज्ञायां कन् ह्रस्व ।) लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ छायरमाली इति भाषा ॥

अष्टम, त्रि, अष्टानां पूरणः । इति व्याकरणं ॥ (तस्य पूरणे डट् । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।) यथा । कात्यायनः ।

"अष्टमेऽपि चतुर्द्दश्यां क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमार्शे च ततः किल भवेदणुः" ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥ अपि च ।

"सावर्णिः सूर्य्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।
निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम" ॥

इति देवीमाहात्म्यं ॥

अष्टमङ्गल, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकारमङ्गलद्रव्यं । तद्यथा,—

"मृगराजो वृषो नागः कलसो व्यजनन्तथा ।
वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं" ॥

इति रुद्रनन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ ॥

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः" ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अष्टमङ्गल, पुं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि यस्मिन् ।) श्वेतवर्णमुखवक्षःखुरकेशपुच्छयुतघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमङ्गलघृत, क्ली, (अष्टाभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः कृतं यद्घृतं ।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं । यथा,—

"वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पली घृतमष्टमं ॥
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्द्दिने दिने ।
दृढस्मृतिः कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलं" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अष्टमान, स्त्री, (अष्टौ मुष्टयः परिमाणमस्य ।) कुडवपरिमाणं । शरावाङ्के । इति वैद्यकपरिभाषायां ॥ ("प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानश्च स ज्ञेयः", इति शार्ङ्गधरः ।)

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम+कन्+स्त्रियामाप् ।) शुक्तिपरिमाणं । चतुस्तोलकं । इति वैद्यकपरिभाषाया ॥ ("स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा" । इति शार्ङ्गधरः ।)

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी । अष्टम+ङीप् ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियारूपा । तदुपलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या युग्मात् । कृष्णा च सप्तमीयुता । यथा निगमः ।

"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः" ॥ ० ॥

भविष्यपुराणे ।

"चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनां ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति" ॥

ततश्च सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च फलं । फाल्गुनशुक्लाष्टमीचतुर्द्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्द्दश्युपवासव्रतं ॥ ० ॥ कालिकापुराणे ।

"येषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका ॥

अष्ट अष्ट

रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्व्वं त्र्येकमक्षरं ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत्” ।
एकमक्षरं शक्तिवीजरूपं ।
“तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा कार्य्या विवृद्धये ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिका ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्व्वाक्षतैः शिवां ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ * ॥
ज्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
“कृष्णाष्टमी चतुर्द्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते” ॥
तथा—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याह्ने तु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चयं ।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतं अष्टकाश्राद्धं भीष्माष्टमीकृत्यञ्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥ महाष्टमीकृत्यं महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तत्र जातफलं ।

“भूपालतः प्राप्तधनः कृशाङ्गः
सखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाढ्यो धनधान्ययुक्तः
स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्त्तिः, पुं, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्प्रत्येकमूर्त्तिनामानि । क्षितिमूर्त्तिः सर्व्वः १ जलमूर्त्तिर्भवः २ अग्निमूर्त्ती रुद्रः ३ वायुमूर्त्तिरुग्रः ४ आकाशमूर्त्तिर्भीमः ५ यजमानमूर्त्तिः पशुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्म्महादेवः ७ सूर्य्यमूर्त्तिरीशानः ८ । इति तन्त्रशास्त्रं ॥ एताः शरभरूपिशिवस्याष्टपादाः इति कालिकापुराणं ॥ यथा ।
“अष्टमूर्त्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः” ।
इति वटुकभैरवस्तोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
“अथाग्निः रविरिन्दुश्च भूमिरापः प्रभञ्जनः ।
यजमानः खमष्टौ च महादेवस्य मूर्त्तयः” ॥
इति शब्दमाला ॥

(“अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” ॥
इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारे च ।
“तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः” ॥)

अष्टलोहकं, क्ली, अष्टधातुविशेषः । तद्यथा । सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रङ्गं ४ सीसं ५ कान्तलोहं ६ मुण्डलोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अष्टवर्गः, पुं, (अष्टानां औषधविशेषाणां रविप्रभृतीनां वा वर्गः ।) औषधविशेषाष्टकं । तद्यथा । ऋषभः १ जीवकः २ मेदा ३ महामेदा ४ ऋद्धिः ५ वृद्धिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ । इति वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्तपित्तशुक्रवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
(“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत् कामबलासबलवर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रतृट्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ।
इति भावप्रकाशः ॥)
ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्यथा । आदौ रव्यादिसप्तग्रहाणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिष्ठितराशेः अधिस्थादिनकृच्छुभदः इत्यादि दीपिकोक्तवचनाङ्कसंख्यकगृहे रेखा विन्यसेत् तत्र रवेर्द्वादशकोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४९ कुजस्य ३९ बुधस्य ५५ गुरोः ५६ भृगोः ५२ शनेः ३९ राहोः ३९ एतत्संख्यका रेखा देया । ततः प्रत्येकगृहस्थरेखा द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टभिः शोधयेत् । शेषा रेखाः शुभा ख्याता । अष्टोनाश्चेत्तदा विन्दुभिरष्टानां पूरणं कार्य्यं । तत्र विन्दवोऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दुरेखयोरभावस्तत्र समं परिकीर्त्तितं ॥ तस्य नामगुणाः ।
“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ वृद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत् बल्यः शरीरबलवर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रतृट्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ।
इति भावप्रकाशः ॥ * । ज्योतिःशास्त्रोक्तगणनया रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्टग्रहसमुदायः । यथा । अथाष्टवर्गः ।
“जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं” ।
स्वादिनकृत् शुभदः क्षितिपक्षसमुद्रनगादिकपक्षगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ विभावरिभर्त्तुस्त्र्यङ्गदशेशगतो ३ । ६ । १० । ११ । अथ कुजाद्रविवत् १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ सोमसुतास्त्रिशरर्त्तुनवादिषु यातः । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । देवगुरोर्विषयर्त्तुनवेशगतो ५ । ६ । ९ । ११ । अथ सुरारिगुरोः समथाचलभास्करयातः । ६ । ७ । १२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ लग्नगृहात् त्रिकृताङ्गदशादिषु यातः ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ । रविरेखा । ४८ । भुजङ्गविलासाभिधानमालादण्डकेनादित्याष्टवर्गः ॥ * ॥ चन्द्रः शुभोऽर्कान्निकालाग्निदन्तावलाशशिवस्थ । ३ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । स्वतः स्वात् कुरामर्त्तुगाशाशिवस्थ । १ । ३ । ६ । ७ । १० । ११ । धराजाद्द्विवह्नीषुषड्गोदिगीशेषु । २ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । यः ज्ञात् कुरामाब्धिबाणागदन्तावलाशाशिवस्थ १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ । जीवात् कुदृग्वेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थो १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । अथ शुक्रात्त्रिवेदेषुशैलग्रहाशाशिवस्थ ३ । ४ । ५ । ७ । ९ । १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामबाणर्त्तुशम्भुस्थितो ३ । ५ । ६ । ११ । अथोदयाद्व्यवाहर्त्तुकाष्ठाशिवस्थः । ३ । ६ । १० । ११ । चन्द्ररेखा । ४९ । कामबाणाभिधानमालादण्डकेन चन्द्राष्टवर्गः ॥ * ॥ कुजोऽर्काच्छुभो वह्निबाणर्त्तुदिक्शम्भुगो ३ । ५ । ६ । १० । ११ । अथेन्दुतो रामकालेशग ३ । ६ । ११ । स्वतः स्वात् कुदृग्वेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः स्यात् १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानाथपुत्रादृणेष्वङ्गरुद्रोपयातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्कोपयातो ६ । १० । ११ । १२ । अथ देवारिपूज्यादनेहो गजेशार्कसंस्थ । ६ । ८ । ११ । १२ । ततः सूर्य्यपुत्रात् कुवेदागनागग्रहाशाशिवस्थो १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्शम्भुयातः । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुजरेखा ३९ । सिंहविलासाभिधानमालादण्डकेन भौमाष्टवर्गः ॥ * ॥ ज्ञः शुभोऽर्कात् शरर्त्तुगोशिवार्कगो ५ । ६ । ९ । ११ । १२ । अथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिग्महेश्वरेषु । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुदृक्कृतागनागगोदशेशग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ततः स्वतः कुवह्निपञ्चषट्सुवादिकेषु । १ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्य्यगो ६ । ८ । ११ । १२ । अथ शुक्रतः कुबाहुवह्निवेदपञ्चनागगोशिवेषु । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ पङ्गुतः कुदृक्कृतागनागपञ्चकस्थितो अथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवेषु । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । बुधरेखा । ५५ । अशोकमञ्जरीसञ्ज्ञकमालादण्डकेन बुधाष्टवर्गः ॥ * ॥ सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुयमानलवेदनगादिकपक्षगतो १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ विधोर्द्विशराचलगोशिवगो २ । ५ । ७ । ९ । ११ । वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । अथ बुधात् क्षितियुग्मकृतेषुरसग्रहदिग्गिरिशोपगतः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । तदनु स्वतः एकयमानलवारिधिपर्व्वतनागदशेशगतो १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । अथ सितादयमपञ्चरसग्रहदिक्शिवगो २ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । रविनन्दनतो दहनेषुरसार्कगतः ३ । ५ । ६ । १२ । अथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगग्रहदिग्गिरिशोपगतः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ९ । १० । ११ । गुरुरेखा ५६ । कुसुमस्तवकाभिधानमालादण्डकेन बृहस्पतेरष्टवर्गः ॥ * ॥ भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्य्यगो । ८ । ११ । १२ । अथ चन्द्रतः आग्निपञ्चकाष्टगोशिवार्कग । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ । १२ । कुजात् त्रिवेदकालगोशिवार्कगो ३ । ४ । ६ । ९ । ११ । १२ । अथ बोधनात् त्रिबाणकालरन्ध्ररुद्रसंस्थितः । ३ । ५ । ६ । ९ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रदिग्महेशग । ५ । ८ । ९ । १० ।

११ । ततः खत कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्शिवोपग
१ । ५ । ८ । ९ । १० । ११ । शनेर्गुणाब्धिपञ्चना-
गगोदशेशगो । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ
लग्नत कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थित । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ८ । ९ । ११ । शुक्ररेखा । ५२ । अनङ्ग-
शेखराभिधानमालादण्डकेन मार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥
शुभ मङ्कुर्कात् त्र्यायमाभोधिशैलाष्टदिक्श-
म्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो
रामकालेशगत । ३ । ६ । ११ । त्र्यासुतादङ्कि-
वाणर्तुकाष्ठाशिवार्कोपगो । ३ । ५ । ६ । १० ।
११ । १२ । ऽथ खत कालदन्तावबादिस्थितो । ६ ।
८ । ९ । १० । ११ । १२ । जीवतो बाणकालेश-
मार्त्तण्डयात । ५ । ६ । ११ । १२ । ततो दैत्य-
पूज्यादनेष्टशिवार्कोपयातः । ६ । ११ । १२ । खतो
वीतिहोत्रेषु कालेशयात । ३ । ५ । ६ । ११ ।
ततो लग्नत त्र्याशुगाम्भोधिषड्दिक्शेशस्थित ।
१ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । शनिरेखा ३९ ।
मत्तमातङ्गलीलाभिधानदण्डकेन शनैश्चराष्टवर्गः ।
इति दीपिका ॥ * ॥ राहु शुभोऽर्काद्बिजवङ्कि-
वेदर्तुरन्ध्रगो । २ । ३ । ४ । ६ । ९ । अथ चन्द्रात्
कुरामवेदाङ्गग । १ । ३ । ४ । ६ । खत कुजा-
दङ्किवाणाङ्गरन्ध्रगतो । ३ । ५ । ६ । ९ । ऽथ
बुधात्कुशिपञ्चवह्निबाणरन्ध्रग । १ । २ । ३ । ५ ।
९ । ततो जीवाद्वयबाहुवेदाङ्गरन्ध्रग । ३ । ४ ।
६ । ९ । खत शुक्रात् मद्यवह्निबाणरन्ध्रगत ।
२ । ३ । ५ । ९ । खतः सौरात् मद्यवाणर्तुग । २ ।
५ । ६ । खत खत शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो ।
१ । ४ । ५ । ६ । ९ । ऽथ लग्नादेदरन्ध्र-
दिग्रुद्रसूर्यगत । ४ । ९ । १० । ११ । १२ ।
राहुरेखा । ३९ । म्टगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकेन
राहोरष्टवर्ग ॥ * ॥ सूर्यादिकद्विचतु सप्ताष्ट-
दशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ ।
सोमास्त्रिषड्दशैकादशेष । ३ । ६ । १० । ११ ।
भौमास्त्रिपञ्चषडेकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ ।
बुधात् षडष्टनवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ९ । १० ।
११ । गुरो पञ्चषडेकादशद्वादशेषु । ५ । ६ ।
११ । १२ । शुक्रात् षडेकादशद्वादशेषु ६ । ११ ।
१२ । शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ ।
१० । ११ । लग्नादेकत्रिचतु षड्दशकादशेषु । १ ।
३ । ४ । ६ । ११ । एव लग्नरेखा ३७ ॥ * ॥
"इति निगदितमिष्ट नेष्टमन्यद्विशेषा-
दधिकफलविपाक जन्मभासष दद्यु ।
उपचयग्टहमित्रस्वोच्चगा पुष्टमिष्ट
त्वपचयग्टहनीचारातिभे नेष्टसम्पत् ॥
यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य षष्ठाभि परिशोधयेत् ॥
षष्ठोपरि भवेद्रेखा षष्ठाभ्यन्तरविन्दव ।
षष्ठाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥
रेखा शुभाशुभे देया विन्दवश्चेतरे तु ।
रेखाविन्दू समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ॥
रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेय तद्वद्विन्दोरथाशुभम् ।
श्रीरानन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्य भवेत्तथा ॥
मलिनोऽथ विपच्चैव हानिर्मृत्युर्भवेत्तथा ।
हानिरेखा हानिविन्दो फलान्येतान्यनुक्रमात् ॥
रेखायां वत्सरो ज्ञेय सार्द्धसप्तदिन समे ।
षष्ठवर्गदशायं स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु" ॥
इत्यायुर्द्दाय । इत्यष्टवर्ग ॥ * ॥ नन्दी ।
"अष्टवर्गशुभे श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नमस्करै ।
गोचरस्थेऽप्यदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगे ॥
प्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्म्मणि ।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फला क्रिया ॥
"सतत दिशति नराणा
राशौ मध्येऽष्टवर्गफल निखिल ।
भावफल प्रथमार्द्धे
दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु" ॥
इत्यष्टवर्गार्थकथनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अष्टश्रवा, [स्] पु, (अष्टौ श्रवांसि यस्य । चतु-
र्मुखस्य ब्रह्मण प्रतिमुख दिकर्णतया तथात्वम् ।)
ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अष्टाकपालः, पुं, (अष्टसु कपालेषु सस्कृत । सस्कृत
भक्ष्य इत्यणोदिगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । अष्टन
कपाले हविषीत्यात्वम् ।) यज्ञविशेष । यत्र
अष्टसु कपालेषु पुरोडाश पक्त्वा हूयते । इति
श्रुति ॥

अष्टाङ्गार्घ्यं, पु, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
तादृशोऽर्घ्यं ।) अष्टद्रव्यघटितपूजोपकरणवि-
शेष । यथा,—
"आप क्षीर कुशाग्राणि दधि सर्पि सतण्डुला ।
यवा सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्य प्रकीर्त्तित" ॥
इति तन्त्रम् ॥
"आप क्षीर कुशाग्राणि घृत मधु तथा दधि ।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥
अष्टाङ्ग एष अर्घ्यो व भानवे परिकीर्त्तितः" ।
इति काशीखण्डम् ॥

अष्टादश [न्] त्रि, (अष्टाधिका दश ।) अष्टाधिक-
दशसंख्या । १८ आठार इति भाषा । नित्यबहु-
वचनान्तशब्दोऽय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा मनु ।
"अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्" ।)
अथाष्टादशवाचकशब्दा यथा । द्वीप १ विद्या २
पुराण ३ स्मृति ४ धान्य ५ । इति कविकल्पलता ॥
("अगाहताष्टादशता जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथक्जयश्रियाम् ।"
इति नैषधे ।
"अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः" ।
इति भारते ॥)

अष्टादशाङ्ग, पु, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन् ।)
अष्टादशद्रव्यात्मकपाचन । स चतुर्व्विध । दश-
मूल्यादि १ । भूनिम्बादि २ । दार्व्वादि ३ ।
मुस्तादि ४ । तद्यथा ।
"दशमूली शठी शृङ्गी पौष्कर सदुरालभा ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोल कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापह ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहर" ॥ १ ॥
"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषाय ।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह
श्वासादियुक्तमखिल ज्वरमाशु हन्ति" ॥ २ ॥
"दार्व्वास्तता शठी शृङ्गी मुस्तक रक्तचन्दन ।
नागर कटुका पाठा भूनिम्ब सदुरालभ ॥
उशीर पद्मक धान्य वालक कण्टकारिका ।
पुष्कर पिचुमर्द्दश्च क्काथ जीर्णज्वरापह ॥
कास श्वासश्च विषम श्वयथूदरनाशन ।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातनुत्" ॥ ३ ॥
मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषध ।
त्रिफला धन्वयासश्च नीली काम्पिल्लक त्रिवृत् ॥
किराततिक्तक पाठा बलाकटुकरोहिणी ।
मधुक पिप्पलीमूल मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्त मनीषिभि ॥
मन्यास्तम्भउरोघाते उर पार्श्वशिरोग्रहे" ॥ ४ ॥
इति सुखबोध ॥

अष्टापद, पुं,क्ली, (अष्टसु धातुषु पद प्रतिष्ठा यस्य ।
पक्षे पक्षे अष्टौ पदानि यस्येति वा । अष्टन
सञ्ज्ञायामिति दीर्घ ।) स्वर्ण । धुस्तूर । शारीया
फलक । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ पाशार छक्
इति भाषा । यथा "धुस्तूरः कनकाह्वय" । इत्य
मरदर्शनात् । अष्टापदशब्दस्य कनकवाचकत्वाच ॥
("आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयै ।"
इति कुमारसम्भवे ॥
"स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले ।
अष्टापदेन बलवान् राजा वषधरोपम ॥"
इति हरिवंशे ॥)

अष्टापद, पु, (अष्टौ पदानि यस्य ।) शरभः
मर्कट । इति मेदिनी ॥ लूता । चन्द्रमल्ली ।
क्रिमि । कैलासपर्व्वत । इति हेमचन्द्रः ॥ की
लक । इति धरणि ॥

अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्या । सङ्ख्यासु पूर्व्व
स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामिति ङीपि
पाद पत् ।) चन्द्रमल्ली । इति मेदिनी ॥

अष्टारचक्रवान् [त्] पु, (अष्टारमष्टकोण चक्र
विद्यते यस्य । अष्टारचक्र + मतुप् । मस्य व ।)
जिनविशेष । तत्पर्य्याय । मञ्जुश्री २ ज्ञान
दर्पण ३ मञ्जुभद्र ४ मञ्जुघोष ५ कुमार ६
स्थिरचक्र ७ वज्रधर ८ प्रज्ञाकाय ९ वादिराट्
१० नीलोत्पली ११ महाराज १२ नील १३
शार्दूलवाहन १४ धियाम्पति १५ पूर्व्वजिन १६
खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषण १९ बालव्रत
२० पञ्चचीर २१ सिंहकेलि २२ शिखाधर
२३ वागीश्वर २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टि, स्त्री, (अश्यते पृथिव्या क्षिप्यते इति + अश
+ क्तिन् । पृषोदरादित्वात् वत्वम् ।) बीज ।
इत्युणादिकोष ॥ आँटि इति भाषा ।

अष्ठीवान् [त्] पु, क्ली, (अतिशयितमस्थि यस्मिन् ।
अस्थि + मतुप् । मस्य व । आसन्दीवदष्ठीवदिति
निपातनादस्थिशब्दस्याष्ठीभाव ।) जानु । इत्य-

मर ॥ आँठु इति भाषा ।

अस ल भावे । (अदा-पर-अक-सेट् ।) भाव सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । ल अस्ति विष्णुः । इति दुर्गादासः ॥ (वि+अति) अतिक्रमे । पराभवे । "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्मः" इति भट्टिः । (अभि) भागसत्तायाम् । "यदत्र ममाभिस्यात् दीयताम्" । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे ।

"तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्" ।

इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।

"महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" ।

इति मनुः ।)

अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्त्वा । इर् आस्थत् आसीत् । अस्यमाना महागदाः इति भट्टिः ताच्छील्ये शतृ शान । इति दुर्गादासः ॥

("तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः" ।

इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे ।

"बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान्" ।

इति रामायणे । (वि+अति) उत्ताने ।

"व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" ।

इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।

चौरानपास्यञ्जनकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्व्वा" ।

इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे ।

"अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः" ।

इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । "न मद्विधो न्यस्यति भारमुग्रम्" । इति भट्टिः । (उप+नि) प्रस्तावे । "स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" । इति किराते । (स+उप+नि) प्रमाणादिना दृढीकरणे ।

"त्वया च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञानं वाक्पारुष्यञ्च कृतम्" । इति हितोपदेशे । (प्रति+नि) स्थापने ।

"यथैवायुधजालानि भ्राट्भ्या कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म्म कठिनं च यत्" ॥

इति रामायणे । (निर्) दूरीकरणे । पराभवे ।

"यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्थत्" ।

"तानर्द्दिदत्खादीच निरास्थच्च तलाहतान्" ॥

इति च भट्टौ । (परि) विस्तृतौ । "पर्य्यस्यतीव निचयः सहस्रसंख्यो" । किराते ॥ "ताम्रोष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" । इति कुमारे ॥ पातने च ।

"दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा" ।

इति मानवे ॥ (सम्) संयोगे । एकत्र संश्लेषे । यथा,—

"सर्व्वोऽप्यवयवोऽस्य समस्यते ।"
"अयमयं समर्थेन सह समस्यते ।"

इति च पाणिनिः ॥ इत्यादिः ॥

अस ञ् अयार्थे । (भादिं-उभ-सकं-सेट् ।) अयार्थो दीप्तिग्रहणगतयः ॥ "वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते" । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद्य इवास यत्र इत्यादिसिद्धौ अनेकार्थत्वात् सत्तार्थोऽयमपीति रमानाथः । अनुप्रयोगादन्यत्रापि परोक्षायामस्तेर्भूभावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रदीपः । इति दुर्गादासः ॥

असंख्यः, त्रि, असंख्यनीय । संख्यारहित । अपरिमित । न विद्यते संख्या यस्येति बहुव्रीहिः । अगणनीय । यथा,—

"असंख्य द्विपरार्द्धादि पुद्गलात्मत्वनन्तकः" ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

"शतयोजनविस्तीर्णे शतस्कन्धसमन्विते ।
असंख्यशाखानिकरे रसंख्यफलसंयुते" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

असंख्यातं, त्रि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।

"अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितं ।
असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत्" ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

असंस्कृत, त्रि, (न संस्कृत । नञ्समासः ।) संस्काररहित । यथा । आपस्तम्बः ।

"असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेन्पारगः" ।

इति शुद्धितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

"असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न श्राद्धमाचरेत् ।
यदि स्नेहात् पुरैकाद्धं सपिण्डीकरणं विना" ॥

इति ।

"असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः" ॥

इति च श्राद्धतत्त्वं ॥

असंस्कृतवाक्य, क्ली, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम् ।) संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्य्यायः । अपभ्रंशः २ अपशब्दः ३ । इत्यमरटीका ॥

असंस्थान, क्ली, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न संस्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

असंहत, पु, (न संहन्यते येन । न+सम्+हन् +करणे क्त ।) व्यूहविशेषः । स तु सेनानां पृथग्वृत्तिः । इति रायमुकुटादयः ॥ (दण्ड । भोग । मण्डल ।) असमूहिते असंहते च त्रि ॥

असंहत, त्रि, असंलग्नः । संहतो लग्नः न संहतः असंहत इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

असकृत्, अ, (न सकृत् । नञ्समासः ।) पुनः पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥

("अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा" ।

इति साहित्यदर्पणे ।

"असकृदायेनासक्तांश्चैतान् गुणेषु परिचोदयेत्" ।

इति मानवे ।)

असङ्कल्पित, त्रि, (न सङ्कल्पित । नञ्समासः ।) सङ्कल्पाविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।

"कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
सन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति" ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥

असङ्कुल, पु, (न सङ्कुल ।) विस्तृतः पन्थाः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्ख्य, त्रि, संख्यारहित । अगणनीय । स तु द्विपरार्द्धादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्गत, त्रि, (न सङ्गत । नञ्तत्पुरुषः ।) सङ्गतिरहित । मासङ्गतं प्रयुञ्जीतेति प्रसिद्धिः ॥ यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुरुषं प्रति सङ्गतमपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति पादयितुमानन्तर्य्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषमनियन्त्रित सङ्गतित्व वाच्यं । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी ॥ अयुक्त । यथा देवीपुराणे ।

"अहर्द्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्
पूज्या तदा जन्मभसंयुता च ।
असङ्गता येन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवतीह यत्नात्" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असभ्य । अशिक्षितः । यथा हितोपदेशे ।

"आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा" ॥)

असती, स्त्री, (न सती स्त्री । नञ्समासः ।) भ्रष्टा । व्यभिचारिणी तत्पर्य्यायः । पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८ । इत्यमरः ॥ दृष्टा ९ दुष्टा १० धर्षिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गा १२ निशाचरी १३ चपाररण्डा १४ । इति जटाधरः ॥

("आबाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्" । इति धर्म्मविवेके ।)

असतीसुत, पु, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) व्यभिचारिणीपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । बान्धकिनेयः २ बन्धुलः ३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥

"बन्धुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।
तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ॥
अथ सत्यान्तु भिक्षुक्या पुत्रो भवति यः पुनः ।
तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः" ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसूनुः कौलटेरः बन्धुलः ।

"अपि बान्धकिनेयः स्यात्कौलटेयोऽतिभिक्षुकी ।
कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥
अपि कौलटिनेयः स्यात्" । इति जटाधरः ॥

असतीसूनु, पु, (असत्याः सूनुः ।) कुलटापुत्त्रः । इति जटाधरः ॥

असत्, त्रि, (अस्+शतृ ततो नञ्समासः ।) अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु । इति वेदान्तः ॥ जडवर्गः । यथा,—

"यच्च किञ्चित् क्वचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके ।
तस्य सर्व्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा" ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेतनवर्गः । असत् जडवर्गः ।

"तस्य सर्व्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं"

स्तव्येत्यर्थः । इति सप्तशतीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ निष्फलं । यथा,—

"अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥ ॥ निन्दितः । यथा,—

"असत्कुलप्रसूता या कान्त विद्यातुमच्छमा" ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ॥ ॥ अनित्यः । यथा ।

"अज्ञानन्तु सदसद्भ्यामनिर्व्वचनीयं" । इत्यादि वेदान्तसारः ॥

असत्पथः, पुं, (न सन् पन्थाः ।) मन्दपथः । तत्पर्य्यायः । कुपथः २ कापथः ३ व्यध्वः ४ दुरध्वः ५ अपथः ६ कदध्वा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्येता, (ऋ) त्रि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते इति । असत् + अधि + इङ् + तृच् ।) असदध्ययनशाली । तत्पर्य्यायः । अजपः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

असदृश, त्रि, (न सदृशः । नञ्तत्पुरुषः ।) अतुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी स्तुतिरिति पुष्पदन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।

"वित्तशाठ्यमकुर्व्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्व्वाणो वित्तशाठ्यन्तु लभते ऽसदृशं फलम्" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

असद्ग्रहः, पुं, (असति अप्राप्ये वस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।) बालहठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खोट्‌ इट आवदार इत्यादिभाषा ।

असन, क्ली, (अस्यते इति । अस + ल्युट् ।) क्षेपणम् । इति मेदिनी ॥ ("तृणनिरसने विनियोगः" । इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, वृक्षविशेषः । पियाशाल इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । महासर्ज्जः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः ४ प्रियकः ५ बीजवृक्षः ६ नीलकः प्रियसालकः ८ ।

("प्रियविमानितमानवतीरुषा
निरसनैरसनैरवृथार्थता" ।

इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्त्तिदोषगलदोषरक्तामगण्डनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षभेदः । आसन इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । अश्वकर्णः २ वनेसर्ज्जः ३ महासर्ज्जः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

("बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्ज्जकश्चासनः स्मृतः ॥
बीजकः कुष्ठवीसर्पश्वित्रमेहगुदक्रिमीन् ।
हन्ति श्लेष्मास्रपित्तञ्च त्वच्यः केश्यो रसायनः" ॥

इति भावप्रकाशेऽस्य पर्य्यायगुणौ कथितौ ॥)

असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वालकः २ शीतलः ३ शीतलवातः ४ अपराजिता ५ शणपर्णी ६ । इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्णी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ मराटी इति भरतः ॥ ओसान इति सारसुन्दरी ॥

असन्, [न्] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असन्तुष्ट, त्रि, (न सन्तुष्टः । नञ्समासः ।) सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—

"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः" । इति चाणक्यम् ॥

असन्नद्ध, त्रि, (न सम्यक् नद्धः स्वकार्य्यक्षमः ।) समुद्धतः । पण्डितताभिमानी । दर्पितः । इति जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥

असम्मान, क्ली, मानहानिः । अमर्य्यादा । अनादरः । असाधुमानः । असच्च तत् मानञ्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्नम् ॥

असभ्य, त्रि, असभासत् । सभानुपयुक्तः । असामाजिकः ॥ न सभ्यः असभ्यः इति नञ्समासनिष्पन्नः । खलः । यथा,—

"अयन्त्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे
श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ।
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं
श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः" ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २० श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

असम, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

असमः, त्रि, विषमः । अतुल्यः । यथा । "इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता" । इति कुसुमाञ्जलौ १ स्तवकः ॥

असमञ्जस, क्ली, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतम् । अनुपयुक्तम् । तत्पर्य्यायः । दुर्ज्जातं २ दुःसमञ्जसम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("अतिप्रणयादेतन्मयोक्तमसमञ्जसम्" । इति कथासरित्सागरे । (पुं) सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।

"केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" ।)

असमयः, पुं, (अप्रकृष्टः समयः । नञ्समासः ।) अकालः । दुःसमयः । यथा,—

"एतान् जनान्न सेवेत व्याधिसङ्घस्य दुर्ज्जयः । सर्व्वं सोऽध्यमसमये काले सर्व्वं ग्रसिष्यति" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १९ अध्यायः ॥

असमर्थ, त्रि, (न समर्थः । नञ्समासः ।) अशक्तः । दुर्ब्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।

"उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भुक्ताद्द्विगुणं भवेत्" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

असमवायिकारण, क्ली, (न समवायि कार्य्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।) समवायिकारणासन्नकारणम् । समवायिकारणे प्रत्यासन्नजनकः । यथा । घटं प्रति कपालद्वयसंयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म्म च । समवायिकारणे प्रत्यासन्नं हृदयाः ये कारणं द्वयं । इति न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणन्तु सर्व्वत्र द्रव्ये गुणः गुणे गुणः कर्म्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छेदे ।

"गुणकर्म्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्" ।)

असमान, त्रि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यः । विजातीयः । सजातीयभिन्नः । यथा स्मृतौ ।

"समानगोत्रे च प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमाने द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा" ॥

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

असमाप्त, त्रि, (न समाप्तः । नञ्तत्पुरुषः ।) समाप्तिरहितः । असम्पूर्णः । अनिष्पन्नः । यथा । स्मृतिः ।

"असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरम्" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

असमीक्ष्यकारी, [न्] त्रि, (समीक्ष्य विविच्य न करोतीति । असमीक्ष्य + कृ + णिनि ।) अविवेचनापूर्व्वककर्म्मकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जाल्मः २ । इत्यमरः ॥ ("उचितमेवैतत् ममासमीक्ष्यकारिणः" । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्ध, त्रि, (न सम्बद्धः परस्परान्वययुक्तः । नञ्समासः ।) अनर्थकवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । अबद्धः २ । इति जटाधरः ॥ ("असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति" । इति मनुः । विशृङ्खलः । अनियमः । यथा भारते । "असम्बद्धा महाराज । तान् निघ्नन्ति ते गजाः" इति ॥)

असम्मतः, त्रि, (न सम्मतः । नञ्समासः ।) अनभिमतः । तत्पर्य्यायः । प्रणाय्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

("असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः" ।

इति कुमारे ।)

असम्मान, क्ली, अमर्य्यादा । अपमानः । सम्यङ्मानाभावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समासनिष्पन्नम् ॥

असरः, पुं, (अस + अरः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरसोंका इति ख्यातः ।

असहन, पुं, स्त्री, (न सहनः । नञ्समासः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—

"कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहनोऽप्यस्मादिति प्रस्तुते" । इति महावीरचरिते ।

"प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ" ।

इति रत्नावल्याम् । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्यदर्पणे ।

"अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" ॥

इति ।)

असह्य, त्रि, (न सह्यः । नञ्तत्पुरुषः ।) असहनीयः । असोढव्यः । सहनायोग्यः । यथा,—

"वरं रामशरा सह्या न च वैभीषणं वचः ।
असह्या ज्ञातिदुर्व्वाक्या मेघान्तरितरश्मिवत्" ॥

इति महानाटकम् ॥ ज्ञातिदुर्व्वाक्यमित्यत्र दुर्व्वचो ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारण, त्रि, (न साधारणः सामान्यधर्म्मयुक्तम् । नञ्समासः ।) साधारणभिन्नः । असामान्यः । विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुः । यथा वह्निमान् जलत्वादित्यादिः । यथा । "यत्तु प्रयोगे व्यवधाने कोटीकृते माधुसपत्रमीक्षानादावसाधारण्यस्वल्पेन पुनरुक्तमेव

प्रातःस्नानाचरण” इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ किञ्च “असाधारणशरीरस्थापाराज्जित धविद्धश्चो दातुमनिच्छन्न दद्यात्”। इति दायभाग ॥ अतुल्य। इति शूद्रवर्गे साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्य, त्रि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम् ।) असाधनीय। साधनायोग्य। अशक्य। असाधितव्य। यथा,—
“सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलि।
जायन्तेऽर्शांसि सम्यक्च तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्”॥
इति भावप्रकाश ॥ अपि च।
“य इदं प्रपठेन्नित्य दुर्गानामशतात्मक।
नासाध्य विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्व्वति”॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मक स्तोत्र ॥
(“साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यता तथा।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्”।
“अमर्म्मोपहिते देशे शिरासन्ध्यस्थिवर्ज्जिते।
विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षण”॥
इति सुश्रुत ॥)

असाध्वी, स्त्री, (न साध्वी। नञ्समास ।) अपतिव्रता। यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—
“कन्यातुलाम्बन्मिथुने च साध्वी
शेषेष्वसाध्वी धनवर्ज्जिता च।
निन्द्योऽपि लग्ने द्विपदाश इष्ट
कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभाग”॥ इति।

असान्द्र, त्रि, (न सान्द्र निविड। नञ्तत्पुरुष ।) अनिविड। विरल। इति जटाधर ॥

असाम्प्रत, व्य, (न साम्प्रतम् युक्तम्। नञ्तत्पुरुष ।) अयुक्त। अनुचित। तथा च कालिदास।
“विषवृक्षोऽपि सवर्द्ध स्वय छेत्तुमसाम्प्रतम्”।
इति। कुमारे २।५५॥
(“समत्यसाम्प्रत वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना”।
इति माघे। “अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्”। इति रघौ ८।६०।)

असार, पु, (नास्ति सारो यस्य।) एरण्डवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥

असार, त्रि, (नास्ति सारो यस्य।) साररहितवस्तु। स्थिरांशशून्य। तत्पर्याय। फल्गु २। इत्यमर ॥ निःसार ३ निष्फल ४। इति शब्दरत्नावली ॥ वातं ५। इति जटाधर ॥
(यथा—मनुसंहितायां ८।२०३।
“नान्यदन्येन संसृष्टरूप विक्रयमर्हति।
न चासार न च न्यून न दूरे न तिरोहितम्”।
“असारे खलु संसारे चीणि साराणि भावयेत्”।
इति हितोपदेशे ॥
“निदर्शनमसाराणा लघुर्बहुतृणं नरः।”
इति माघे ॥
“बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः।”
इति पञ्चतन्त्रे ॥
“धिगिमां देहभृतामसारताम्।” इति रघुवंशे॥
“अतो विपरीतास्त्वसारा” ॥ इति चरक ॥)

असार, क्ली, नास्ति सारो यस्य।) अगुरु। इति राजनिर्घण्ट ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेय ॥)

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात्। नञ्तत्पुरुष।) अप्रत्यक्ष। अदर्शन। अगोचर ॥ अतुल्य। इति साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असि, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरीकरोति या। अस+इन्।) नदीविशेष। सा च काशीदक्षिणादिक्स्थिता। यथा।
“तस्मात् विश्वेश्वराज्ञैव काशीवासेऽत्र कारण।
असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते ॥
वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने।
असेश्च वरणायाश्च सङ्गम प्राप्य काशिका ॥
वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्ते-
रुत्सृज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन।
विश्वेशहृद्धमहसि यत् सहसा प्रविश्य
रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥
जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु ये त्व
जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूमिमन्य।
वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्व
प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासन स्यात्”॥
इति काशीखण्डे ३० अध्याय ॥

असिः, पु, (असतीति। अस दीप्तौ इति।) अस्त्रभेद। खाँडा तरवाल इत्यादि भाषा। तत्पर्य्याय। खड्ग २ निस्त्रिंश ३ चन्द्रहास ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयक ६ मण्डलाग्र ७ करपाल ८ कृपाण ९ इत्यमर ॥ प्रबालक १० भद्रात्मज ११ रिष्ट १२ ऋष्टि १३ धाराविष १४ कौक्षेय १५ तरवारि १६ तरवाज १७ कृपाणक १८ करवाल १९ कृपाणी २० शस्त्र २१। इति शब्दरत्नावली ॥ विशसन २२। इति त्रिकाण्डशेष ॥
(“पर्य्यंशाणामथ चिप्रं विकृष्यासि प्रविश्य स।
वैरूप्यमौनयक्तेन भीषणा तामयोजयत्”॥
इति रघुवंशे १२।४०॥
“स्यन्दनाश्वै समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥”
इति मनौ ७।१९२॥) तस्य स्तुतिर्यथा।
“असिर्व्विशसन खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासद।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपालो नमोऽस्तु ते ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा।
नक्षत्र कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वर ॥
हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्द्दन।
पिता पितामहो देवस्त्व मा पालय सर्व्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्र कृशोदर।
भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥
इय येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुर।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नम”॥
इति दृढ़नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गोत्सवपद्धतिधृतवाराहीतन्त्र ॥

असिक, क्ली, (असति दीप्यते यत्। अस्+इकन्।) अधरचिवुकयोर्म्मध्यभाग। इति हेमचन्द्र ॥

असिक्निका, स्त्री, असिक्नी। दासी। इति जटाधर ॥
(“गतोगणस्तूर्णमसिक्निकाना”। इति पाणिनि।

असिक्नी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा। छन्दसि क्तमेक इति तस्य क्न' नान्तत्वात् ङीप् च।) अवृद्धान्तःपुरचारिणी प्रेष्या ॥ इत्यमर ॥ नदी विशेष। इति मेदिनी॥ (दक्षपत्नी वीरणसुता। यथा हरिवंशे। “असिक्नीमावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापते। सुतां सुतपसा युक्ताम्” इति ॥)

असिगण्ड, पु, (अस्यते क्षिप्यते इति असि' क्षिप्त इत्यर्थ। असि गण्डो यस्मिन्।) क्षुद्रोपधान। इति जटाधर ॥ छोटबालिश इति भाषा ॥

असित, पु, (न सित शुक्ल। नञ्समास।) कृष्णवर्ण। तद्विशिष्टे त्रि। (यथा पुष्पदन्ते ॥
“असितगिरिसिम स्यात् कज्जल सिन्धुपात्रम्”।
“चकाशे विनिविष्टेन स सन्ध्येव शिशाऽसिता”।
इति रामायणे ॥) इत्यमर ॥ शनिग्रह। कृष्णपक्ष। इति हलायुध ॥ (स्वनामख्यात सूर्य्यवंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा। यथा, रामायणे—
“भरतात् तु महातेजा असितो समजायत”।
स्वनामख्यात कश्चित् व्यासशिष्यो मुनि। यथा हरिवंशे।
“असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मन”।
पर्व्वतभेद। यथा भारते,—
“तत्र पुण्यह्रद ख्यातो मैनाकश्चैव पर्व्वत।
बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्व्वत”॥)

असिता, स्त्री, (न सिता। असित पलितयो प्रतिषेधात् वर्णादनुदात्तादिति ङीष् तकारस्य क्नकारादेशश्च न।) नीलीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ या अवृद्धा भद्रादेवीभि प्रेष्यते अन्त पुरे च पुन पुन श्चरति सा। इत्यमरटीकायां भरत ॥ या अवृद्धा युवती कृष्णकेशा प्रेष्या दासी अन्त पुरे चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्याता स्वर्वेश्या। यथा हरिवंशे।
“असिता च सुबाहुश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा”।)

असिताभ्रशेखर, पु, (असित कृष्णवर्ण अभ्रो मेघइव शेखरो यस्य।) बुद्धविशेष। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितार्च्चि [स्] पु, (असिता कृष्णा अर्च्चि शिखा यस्य।) अग्नि। इति त्रिकाण्डशेष ॥

असितालु, पु, (असित आलु।) नीलालु। इति राजनिर्घण्ट ॥

असितोत्पल, क्ली, (असितमुत्पलम्।) नीलोत्पल। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा चरक।
“उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च” ॥)

असिदंष्ट्र, पु, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य।) जलजन्तुविशेष। मकर इति ख्यात। इति शब्दरत्नावली ॥

असिदंष्ट्रक, पु, (असिदंष्ट्र+स्वार्थे कन्।) असिदंष्ट्र। मकर। इति त्रिकाण्डशेष ॥

असिद्ध, त्रि, (न सिद्धम्। नञ्समास।) अपक्व। अखिन्न। इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहित ॥
(“स्वयमसिद्ध कथ परान् साधयेत्”इति न्याय। न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टो हेतु। यथा, भाषापरिच्छेदे।

"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा" ॥)

असिद्धि, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अनिष्पत्तिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १ यथा काञ्चनमयपर्व्वतो वह्निमान् इत्यादि १ । स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा, पर्व्वतो वह्निमान् ज्वलत्वादित्यादि ३ । (यथा भाषापरिच्छेदे ।

"आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्" ।)

असिधाव, पुं, (असिं धावति निर्म्मलं करोतीति । असि + धाव + अण् ।) शस्त्रमार्ज्जकः । इति जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।

असिधावक, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन् ।) असिधारकर्त्ता । शस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥

असिधेनु, स्त्री, (असिर्धेनुरिव यस्याः । असेर्धेनुसादृश्येन क्षुरिकाया लघुत्वसादृश्यम् ।) क्षुरिका । इति हलायुधः ॥ छुरी इति भाषा ।

असिधेनुका, स्त्री (असिर्धेनुका इव यस्याः ।) क्षुरिका । इत्यमरः ॥

असिपत्र, पुं, (इक्षुपत्रे, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ गुण्ड्रनाम तृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

असिपत्रक, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिपत्रवन, क्ली, (असिरिव तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । "पत्रैर्यत्र विदार्य्यते" । इति मनुः ॥ ("यस्त्विह वै निजपथादनापद्यपगतः पाषण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्व्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्म्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते" । इति श्रीभागवते ॥

"असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ॥
तप्ता सूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते ।
पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)

असिपुच्छक, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशुमारः । इति हारावली ॥

असिपुत्रिका, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) क्षुरिका । इति हलायुधः ॥

असिपुत्री, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) इत्यमरः ॥ क्षुरिका ॥ छुरी इति भाषा ।

असिमेद, पुं, (असिरिव मेदो निर्यासो यस्य ।) विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेदशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

असिहेति, पुं, (असिर्हेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।) खड्गधारी योद्धा । तत्पर्य्यायः । नैस्त्रिंशिकः २ । इत्यमरः ॥

असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तं । उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥

असु, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्रायः पञ्चप्राणेषु बहुवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥ ("तेजस्विनः सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति" । इति नीतिशतके । ९९ श्लोकः ।)

असुख, क्ली, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १९ ।
"तौ धर्म्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति सम्पृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम्" ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
"न कर्म्म निष्फलं कुर्य्यान्नायत्यामसुखोदयम्")

असुधारण, क्ली, (असूनां धारणं ।) जीवनं । इत्यमरः ॥

असुभृत्, त्रि, (असून् बिभर्त्तीति । असु + भृ + क्विप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । "वृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयो ऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः" । इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ८७ अध्याये १४ श्लोकः ॥

असुर, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति । अस + उरन् । यद्वा न सुर विरोधे नञ्तत्पुरुषः । यद्वा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्य्यपक्षे असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी । स तु कश्यपात् दितिगर्भजातः । तत्पर्य्यायः । दैत्यः २ दैतेयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६ शुक्रशिष्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्ब्बदेवः ९ सुरद्विट् १० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
("सुरा प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः ।
अप्रतिग्रहणात्तस्य दैतेयाश्चासुराः स्मृताः" ॥
इति रामायणे ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी । राहुः इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

असुररिपु, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

असुरसा, स्त्री, (न विद्यते सु शोभनो रसो यस्याः ।) वर्व्वरी । इति रत्नमाला । वावुइ तुलसी इति भाषा । (वर्व्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

असुरा, स्त्री, रात्रिः । राशिः । इति मेदिनी ॥

असुराह्व, क्ली, (असुरस्याह्वा आह्वा यस्य ।) कांस्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

असुरी, स्त्री, (असु + उरन् + ङीष् ।) राजिका । इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्षा इति भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।

असूर्क्षण, क्ली, (न + सूर्क्ष + ल्युट् ।) अवज्ञा । अना-

असुस्थ, त्रि, (न सुस्थः । नञ्समासः ।) सुखःस्थितिरहितः । रोगी ॥

असूर्क्षण, क्ली, (न + सूर्क्ष + ल्युट्) अवज्ञा । अनादरः । इत्यमरः ॥

असूया, स्त्री, (असू च असूयायाम् । असू + यक् + अ ।) गुणेषु दोषाविष्करणं । परगुणे दोषारोपणं इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
"असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्" ॥
इयञ्च "ईर्षासूया विषादाः" । इत्यादिना व्यभिचारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)

असूर्य्यम्पश्या, स्त्री, (सूर्य्यमपि न पश्यति या । न + सूर्य्य + दृश् + खश् । सत्यपि सूर्य्यदर्शने प्रयोगो भवति । यदा तु सूर्य्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य्येतरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापपाणिनी ॥ ("असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुररार्य्यसे" । इति भट्टिः ॥)

असूर्त्तणम्, असूर्त्तण, { स्त्री, (सूर्त्त आदरे तस्मात् ल्युट् ततो नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।

असृक्, [ज्] क्ली (न + सृज् + क्विप् ।) रक्तम् । इत्यमरः ॥ ("पानमप्यसृजः क्षिप्रं क्षमीडायै जलौकसाम्" । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति योगान्तर्गतषोडशयोगः ॥ तत्र जातफलं ।

"धनी कुरूपः कुमतिर्दुरात्मा
विदेशगामी रुधिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी पुरुषो वलीयानसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः" ।

इति कोष्ठीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा, वैद्यके ॥
"रसासृङ्मांसमेदोऽस्थि मज्जशुक्राणि धातवः" ।
"तस्य पित्तमसृक्चास दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ।
"वातासृक् पूर्व्वलक्षणं" । इति माधवकरः ॥
"विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक् प्रदूषयेत् ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनं ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनां ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्" ॥
इति वाग्भटः ॥
"असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः" ।
"तदर्थादादशाकाले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां यातिपञ्चाशतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छाश्रमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

असृक्करः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज् + कृ + ट ।) शरीरस्थधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (भुक्तस्याद्यादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
"रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

असृक्पः, पुं, स्त्री, (असृक् पिबतीति । असृज् + पा + क) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

असृग्धरा, स्त्री, (असृक् शोणितं धरतीति । असृज् + धृ + अच् ।) चर्म्म । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

असृक्पाटी, स्त्री, पु, (न + सृप् + काट् ।) रक्तधारा इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

असेचनक, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच् + ल्युट् । सञ्ज्ञायां कन् ।) यस्य दर्शनात् तृप्ते रन्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शन । इत्यमरः । याहाके देखिया तृप्तिर शेष ना हय एमन वस्तु । ("नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं" । इति साहित्यदर्पणे ॥)

असौम्यस्वर, त्रि, (असौम्यः कठोरः स्वरो यस्य ।) काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्य्यायः । अस्वरः २ । इत्यमरसिंहः ॥

असौष्ठवं, क्ली, (न सौष्ठवं । नञ्समासः) अप्रशंसनीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशय्यं । नञ् पूर्व्वात् सुष्ठुशब्दात् भावे ष्णप्रत्ययः ॥ ("गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं" । इति मालतीमाधवे । अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्यदर्पणे । "असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः" ॥)

अस्त ,पु, (अस्यन्ते रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।) अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्य्यायः । चरमक्ष्माभृत् २ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ ("विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य्यम्" । इति रघुः । "सहस्रशिखरश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् । मकाररत्नसङ्कीर्णो भूयोऽस्तं नाम पर्व्वतः" ॥ इति हरिवंशे ।) लग्नात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्त, त्रि, (अस् + क्त ।) क्षिप्तः । अवसानप्राप्तः । इति मेदिनी ॥ ("पतिरप्यस्तसञ्ज्ञा मतिः" । इति मालतीमाधवे ॥ "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यं" । इति माघे ॥ सूर्य्यास्तगमनं । "करजालमस्तसमयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥ तथा कुमारसम्भवे २ । २३ । "यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा । कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्वाणालातलाघवम्" ॥)

अस्ता, स्त्री, भस्त्रा । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तक, पु, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्व्वाणं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, व्य, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ॥ ("राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताघ, त्रि, (अस्तः गतः अघं मालिन्यं यस्मात् ।) अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पु, (अस्ताय अचलः । यद्वा अस्तः पश्चिमोऽचलः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति हितोपदेशः ॥)

अस्ताद्रि, पु, (अस्तः पश्चिमोऽद्रिः पर्व्वतः ।) अस्ताचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, व्य, (अस् + श्तिप्) विद्यमानता । तत्पर्य्यायः सत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ असधातोस्तिपि कृतेऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चाणक्ये । "अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च । अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य अस्ति + मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, व्य (अस् + तुन् ।) अङ्गीकारः । असूया । पीडा । इति विश्वमेदिन्यौ । असधातोः तुपि कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्त्यान, क्ली, (न स्त्यानं । नञ्समासः ।) भर्त्सनं । निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्र, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + ष्ट्रन् ।) प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातियार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्यमरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेपनयोग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" । "प्रत्याहतास्त्रो गिरीशप्रभावात्" । इति च रघुः ॥) तन्निरूपणं यथा,— "दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसंश्रितः । अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥ अथ गणना । "खड्गचर्म्मं धनुर्व्वाणौ शल्यभल्लौ तथापरौ । अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तियष्टी तथा परे ॥ परशुश्चक्रशूले च परिघश्चैवमादयः । अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा" ॥ वात्स्यस्तु । "अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्म्मायं मायिकन्तथा । खड्गादिकन्तु निर्म्मायं मायिकं दहनादिकं ॥ दहनोऽथ जलं काष्ठं लोष्ट्रं शब्दादयस्तथा । तप्ततैलादिकञ्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ॥ खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता । अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टं कवचादिरपीष्यते" ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ खड्गचर्म्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अस्त्रकण्टक, पु, (अस्त्रं कण्टक इव । वाणास्त्रस्य कण्टकाकृतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्रकारक ,पु, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्म्माता । शस्त्रनिर्म्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ॥

अस्त्रचिकित्सक , पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र + कित् + स्वार्थे सन् + ण्वुल् ।) शस्त्रवैद्यः ॥ ("छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु" । इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्रं अस्त्राघातजं मणादिकं जयति निवारयति । अस्त्र + जि + क्विप् ।) वृक्षविशेषः । कवाट् वेटु इति ख्यातं । कवाडवण्टया इति केचित् । अस्य पर्य्यायः । कवाटवक्रशब्दे द्रष्टव्यः । अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ॥

अस्त्रमार्ज्ज, पु, (अस्त्रं मार्ष्टि । अस्त्र + मृज् + अण् ।) अस्त्रमार्ज्जकः । शाणकरः । तत्पर्य्यायः । शस्त्रमार्ज्जः २ । असिधावः ३ । असिधावकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्त्रसायक, पु, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमयवाणः । इति शब्दमाला ॥

अस्त्रागार, क्ली, (अस्त्राणामागारं ।) अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । आयुधागारं २ । यथा,— "स्थापनं जातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता । राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः" ॥ इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥

अस्त्रागार , पुं, अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति भाषा ॥

अस्थागं, त्रि, (अस्थामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति । अस्था + गम + ड ।) अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थाघ, त्रि, (अस्थामस्थितिं हन्तीति । अस्था + हन + अप् ।) अतलस्पर्शः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थान, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्त्यं यत्र) अतलस्पर्शः । इति जटाधरः ॥ मन्दस्थले क्ली ॥ ("अस्थाने पतितामतीवमहतामेतादृशी स्याद्गतिः" । इति नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थाय, त्रि, अगाधं । स्थीयते यत्रेत्यधिकरणवाच्ये घञि कृते पश्चादादन्तादुयन्प्रत्यये स्थायः ततो न स्थायमस्थायमिति नञ्समासनिष्पन्नः । न सम्भवति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित् ॥

अस्थायी, [न्] त्रि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्थातुं शीलमस्येति शीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्थायीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थार, त्रि, (अस्थामस्थितिं राति । अस्था + रा + ड ।) अतलस्पर्शः । अगाधः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्थावर, क्ली, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्थावरं अस्थावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अस्थावर, त्रि, (न स्थावरम् । नञ्समासः ।) स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्थिन् ।) शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड़ इति भाषा । तत्सङ्ख्यादि शारीरशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तत्पर्य्यायः । कीकसं २ कुल्यं ३ मेदोजं ४ । इत्यमरादयः ॥ (अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रकाशे । "मेदो यत् स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितं । तदस्थिसञ्ज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे ॥ अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं ॥ तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि सर्व्वथा" ॥ "मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जतः शुक्रसम्भवः" ॥ इति सुश्रुतः ॥ त्रीणि सषष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रेषु त्रीण्येवशतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणि पार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध त्रिषष्टिः । एव-

मस्था त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते ॥
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पाष्ण्यामेकं । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नीनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ ॥ श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकं । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वो । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकं । षट् शिरसि ॥ एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा ।
कपाल-रुचक-तरुण-वलय-नलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु वलयानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥
"मांसान्यत्र निबद्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा" ॥
इति च सुश्रुतः ।) बीजं । इति रायमुकुटः वैद्यकञ्च ॥ आँटी इति भाषा ।

अस्थिकुण्ड, क्ली, (अस्थ्नां कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णनरककुण्डविशेषः । यथा,—
"पितृणां यो विपत्पदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिष्ठत्यस्थिकुण्डे रलोमाब्द महेश्वरि" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिकृत्, पु, (अस्थि करोति यः । अस्थि + कृ + क्विप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेदसोऽस्थि । इति सुश्रुतः ।)

अस्थिज, पु, (अस्थ्नो जायते इति । अस्थि + जन + ड ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मज्जशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

अस्थितुण्ड, पु, स्त्री, (अस्थीव दारुणं तुण्डं यस्य ।) पक्षी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न्] पु, (अस्थिमयं धनुर्यस्य ।) शिवः ।

अस्थिपञ्जर, पुं, (अस्थि पञ्जर इव ।) शरीरास्थिसमूहः । तत्पर्य्यायः । करङ्कः २ कङ्कालः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिभक्ष, पु, स्त्री, (अस्थि भक्षयति । अस्थि + भक्ष + अच् ।) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षिविशेषः । हाडगिला इति भाषा ।)

अस्थिभुक् [ज्] पु, स्त्री, (अस्थि भुङ्क्ते इति । अस्थि + भुज् + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाली, [न्], पु, (अस्थिमाला विद्यते यस्य अस्थिमाला + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः । ("शूलहस्तयोऽस्थिमाली" इति शिवशतके ।)

अस्थिर, त्रि, (न स्थिरः । नञ्तत्पुरुषः ।) चञ्चलप्रकृतिः । तत्पर्य्यायः । सङ्कसुकः २ । इत्यमरः । अनिश्चितः । इति स्वामी ॥
("लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः" ॥ इति हितोपदेशे ।)

अस्थिरमति, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चञ्चलबुद्धिः । यथा । "विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिरा" इति ज्योतिस्तत्त्वे दिग्ग्रहयोगफलम् ॥

अस्थिरविभूति, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलैश्वर्य्यं । यथा । "अस्थिरविभूतिमेव चलमटन स्खलितनियममर्म्मपि चरमे" । इति ज्योतिस्तत्त्वे राशिफलं ॥

अस्थिविग्रह, पु, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।) भृङ्गिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिशृङ्खला, स्त्री, (अस्थ्नां शृङ्खला योजनकारिणी ।) ग्रन्थिमान् वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाडयोडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशे ॥
"काण्डत्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया
माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् ।
सपिष्टं सुतनु ततस्तिलस्य तैले
सपक्वं वटकमतीव वातहारि" ।)

अस्थिसंहार, पु, (अस्थीनि संहरति योजयति । अस्थि + सम + हृ + अण् ।) वृक्षविशेषः । हाडभाङ्गा हाडजोडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वज्रवल्ली २ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशः ४ अमरः ५ । इति रत्नमाला ॥ चतुष्कुशाखी ६ वनानिका ७ । इति हारावली । अस्य गुणाः । बलास्थिमयहितकारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा,—
"ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिशृङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥
उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् ।
रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥
काण्डत्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया
माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धं ।
सपिष्टं सुतनु ततस्तिलस्य तैले
सपक्वं वटकमतीव वातहारि" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
("अस्थिभमेऽस्थिसंहारो हितोवल्योऽनिलापहः" इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि + सम् + हृ + अण् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान् वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसार, पु, (अस्थ्नः सारः पाकपरिणामः) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिस्नेहसञ्चक, पु, (अस्थ्नः स्नेहस्तस्य सञ्चकः ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्य्य, क्ली, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्यये स्थैर्य्यं न स्थैर्य्यमस्थैर्य्यमिति नञ्समासेन निष्पन्नं । ("अस्थैर्य्या विभूतयोऽप्युपहता यस्य न किं केन वा" । इति वैराग्यशतकम् ॥ २६ श्लोकः ।)

अस्निग्धदारु, स्त्री, (अस्निग्धं कठोरं दारु ।) देवकाष्ठं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्पष्ट, त्रि, (न स्पष्टम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अव्यक्तः अस्फुटः । यथा । क्लिष्टं । अस्पष्टं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः ।) इच्छाभावः । यथा,—
"यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्यो ह्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तयित्वार्थं सास्पृहा परिकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः ।)

अस्फुट, त्रि, (न स्फुटम् । नञ्समासः ।) अस्पष्टः । अव्यक्तः । क्लिष्टवाक्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्फुटवाक्, [च्] त्रि, (अस्फुटा वाक् यस्य ।) अस्पष्टवक्ता । तत्पर्य्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ॥

अस्मद्, त्रि, आत्मवाची सर्व्वनामशब्दः । अस्य रूपं यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुइ । वयं, आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २ वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ । मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मह्यं १० आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवाभ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७ अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्मासु २१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि द्वितीया-चतुर्थी षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन बहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीयैकवचने मा । चतुर्थी-षष्ठ्योरेकवचने मे । आसां-द्विवचने नौ । आसां बहुवचने नः । श्लोकपाद वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृशर्थधातुयोगे च न स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्मन्त, क्ली, अश्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः ॥ उनान आखा इति भाषा ॥

अस्र, पु, (अस् + रक् ।) कोणः । केशः । इत्यमरः ॥

अस्र, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रक्तं । अश्रु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्थे यथा,—
"पिपासादाहपित्तास्त्रयुक्तं पित्तज्वरं जयेत्" ।
इति शार्ङ्गधरः ॥
"क्षीणेऽस्रे मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रूक्षता ।
शैथिल्यञ्च सिराणां स्यादातादुन्मार्गगामिता" ।
इति भावप्रकाशः ॥ "अस्रस्राविणो विषाः" इति ।
'अशुद्धौ मलिनोऽप्यस्य न प्रस्रवात् स्रावयेत्ततः" ।
इति वाभटः ॥ ॥ नेत्रजलार्थे यथा,—
"कुर्य्यात्सास्रं शिरोगर्भं तेनाद्युदीक्षणाद्यमं" ।
इति वाभटः ॥ ॥ व्यालस्रनयने साम्ने, इति चरकः ॥)

अस्रकण्ठ, पु, (अस्रं कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति हारावली ॥

अस्रखदिर, पु, (अस्रवर्णः खदिरः ।) रक्तखदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ।)

अस्रज, क्ली (अस्रात् रक्तात् परिपाकेण जायते यत् । अस्र + जन् + ड ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ।)

अस्रप, पु, स्त्री, (अस्रं पिवतीति। अस्र+पा+ड।) राक्षस। इत्यमर॥ ("द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि"। इति मुहूर्त्तचिन्तामणि। जलौका।)

अस्रपत्रक, पु, (अस्रमिव रक्तं पत्रं यस्य। संज्ञायां कन्।) भिण्डावृक्षः। इति राजनिर्घण्ट॥

अस्रपा, स्त्री, (अस्रं रक्तं पिवति या। अस्र+पा+ड+टाप्।) जलौका। इति हेमचन्द्र॥

अस्रफला, स्त्री, (अस्रमिव रक्तं फलं यस्याः।) सल्लकीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

अस्रमातृका, स्त्री, (अस्रस्य रक्तस्य मातेव पोषिका। संज्ञायां कन्। एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा।) शरीररस। इति राजनिर्घण्ट॥

अस्ररोधिनी, स्त्री, (अस्रं क्षतजरक्तं रुणद्धि या। अस्र+रुध+णिन्+स्त्रियां ङीप्।) लज्जालुलता। इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ॥

अस्रबिन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्रबिन्दुरिव बिन्दु च्छदे पत्रे यस्याः।) लक्ष्मणा नाम कन्द॥ इति राजनिर्घण्ट॥

अस्रार्ज्जक, पु, (अस्राणामर्ज्जक।) श्वेततुलसी। इति रत्नमाला॥

अस्रु, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते। अस्+रु।) चक्षुर्ज्जल। तत्पर्य्याय। नेत्राम्बु २ रोदनं ३ अस्र ४ अश्रु ५। इत्यमर॥ वास्प ६। इति शब्दरत्नावली॥ लोच ७। इति जटाधर॥ ("श्रुत्वा श्रुत्वासुधारां त्यजति"। इति कीचकवध। "रागासुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जन"। इति वाभट॥)

अस्वच्छन्द, त्रि, (न स्वच्छन्द। नञ्समास।) अधीन। आयत्त। इत्यमर॥

अस्वतन्त्र, त्रि, (न स्वतन्त्र। नञ्समास।) परतन्त्र। पराधीन। इति जटाधर॥

अस्वप्न, पु, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य।) देवता। इत्यमर॥ (निद्राया अभावार्थे यथा, — "अस्वप्न सन्ततारुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले"॥ इति माधवकर॥ "मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्य्यमस्वप्न स्तब्धतां रुज"॥ इति वाभट॥)

अस्वर, त्रि, (अप्रशस्त स्वरो यस्य।) मन्दस्वरयुक्त। तत्पर्य्याय। असौम्यस्वर २। इत्यमर॥ ("अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिप। उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्"॥ इति रामायणे॥)

अस्वाध्याय, पु, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं यस्य।) विधिपूर्व्वकवेदाध्ययनहीन। तत्पर्य्याय। निराकृति २। इत्यमर॥ अनध्याय। अध्ययने निषिद्धदिन। तद्यथा। चन्द्रसूर्य्यग्रहणदिनानि। तानि तु। ग्रस्तास्ते ३ दिनानि। अन्यत्र १ दिनं। सन्ध्यागर्ज्जने १ दिन। माघादिमासचतुष्टये गर्ज्जनमात्रे तद्दिन। निर्घातशब्दे १ दिन। भूकम्पे १ दिन। उल्कापाते १ दिन। महोल्कापाते आकालिक। एकवेदसमापनानन्तर १ दिन। आरण्यकनामकवेदभागसमापनानन्तर १ दिन। पञ्चपर्व्वाणि ५ दिनानि। चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिन। श्रावणशुक्लप्रतिपत् १ दिन। मार्गशुक्लप्रतिपत १ दिन। एता प्रतिपदो नित्या। अन्या काम्या। वज्रपाते आकालिक। विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकालिक। चतुर्द्दशमन्वन्तरा १४ तिथय। युगाद्या ४ तिथय। माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। चैत्रकृष्णपक्षद्वितीया १ दिनं। कार्त्तिकस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। आषाढस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। उत्सवदिनानि अनेकाणि। अक्षयतृतीया १ दिन। इति स्मृति॥

("कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
कृष्णेतरेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्य।
अकालविद्युत् स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्य"॥ इति सुश्रुत॥)

अस्वामिक, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी यस्मिन्।) स्वामिरहितवस्तु। अकर्तृक। वेयोरिस् इति पारस्य भाषा। यथा। एतच्च अग्रदानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात्। अस्वामिकान्याह यम।

"अटव्य पर्व्वता पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रह"॥

पुण्या इति विशेषणात् अटव्यो नैमिषाद्या। पर्व्वता हिमालयाद्या। नद्यो गङ्गाद्या। तीर्थाणि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि। वाराणस्याद्यायतनानि च। स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति। इति श्राद्धतत्त्व॥

अस्वामिविक्रय, पु, (अस्वामिना अनधिकारिणा कृतो विक्रय।) अस्वामिकर्तृकविक्रय। यथा सम्प्रत्यस्वामिविक्रयाख्य व्यवहारपदमुपक्रमते। तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं।

"निक्षिप्तं वा परद्रव्य नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय"॥

इति तत्र किमित्याह।

"स्वं लभेतान्यविक्रीत क्रेतुर्द्दोषोऽप्रकाशिते।
हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्कर"॥

स्व आत्मसम्बन्धिद्रव्य अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीत यदि पश्यति तदा [illegible] गृह्णीयात्। अस्वामिविक्रयस्य [illegible] [illegible] दत्ता- [illegible] [illegible]तत्वेन तुल्य- त्वात्। [illegible] [illegible] दत्तमाधिश्च विनिवर्त्ते[illegible] [illegible] ते गोपिते क्रये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सम्भाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये। वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीन क्रयो रात्र्यादौ कृत तत्र च क्रेता तस्करो भवति। तस्करवत् दण्डभाक् भवतीत्यर्थ। यथोक्त।

"द्रव्य मस्वामिविक्रीत प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्।
प्रकाशक्रयतः शुद्धि क्रेतु स्तेयं रहःक्रयात्" इति॥

स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह।

"नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नर।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्"॥

नष्टमपहृत वान्यदीय क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभि। आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्च। अथाविदितदेशान्तर गत कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्। तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातं। तदिदमनुपपन्नं। विक्रेतुर्द्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। नष्टापहृतमिति नाष्टिकप्रत्ययमुपदेश। नष्टमपहृतं वा आत्मीय द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा त हर्त्तारं क्रेतार स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्य समर्पयेत्॥ *॥

ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह।

"विक्रेतुर्द्दर्शनाच्छुद्धि स्वामी द्रव्य नृपो दम।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"।

यद्यसौ गृहीत क्रेता न मयेदं मपहृत अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति। न पुनरसावभियोज्य। किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवाद। यथाह बृहस्पति।

"मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्य कथञ्चन।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते"॥ इति

तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिक स्वीय। द्रव्यमवाप्नोति चौरस्यापराधानुरूप दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति। अथासौ देशान्तर गत तदा योजनसङ्ख्यानयनार्थ कालो देयः।

"प्रकाशं वा क्रय कुर्य्यात् मूलं वापि समर्पयेत्।
मूलानयनकालस्च देय स्तत्राध्वसङ्ख्ययेति स्मरणात्॥ *॥

अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति। असमाहार्य्यमूलस्तु क्रयमेव [illegible] वचनात्। यदा पुन [illegible] क्रय न शोधयति मूलस्य एव दण्डभाग्भवती[illegible] "अनु [illegible] यथा[illegible]

"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते" ॥
आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैव नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः । पूर्व्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता चौर्य्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ * ॥
तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।
"हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्" ॥
हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णात्यसौ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥
राजपुरुषानीतं प्रत्याह ।
"शौल्किकैः स्थानपालैर्व्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्व्वाक् सम्वत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृपः" ॥
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्व्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा सवत्सरादर्व्वाक्प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्द्ध्वं पुनः सवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावत् सवत्सरं राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य सम्वत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तं—
"प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्व्वाक् त्र्यब्दात् हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्" ॥
इति ॥ तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयं । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तं ।
"आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्म्ममनुस्मरन्" ॥ इति ।
तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्चैतत् पुरस्तात् ॥ * ॥
मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह ।
"पणानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके" ॥
एकशफे अश्वादौ प्रणष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्व्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्द्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्सावलात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥ इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

अस्वामी, [न्] त्रि, (न स्वामी अधिकारी नञ्समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । वृहस्पतिः ।
"अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकं ।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते" ॥
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वाम्य, क्ली, (न स्वाम्यम् । नञ्समासः ।) स्वामित्वाभावः । यथा देवलः ।
"अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्द्दोषे पितरि स्थिते" ।
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वास्थ्य, क्ली, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं । स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्यव्ययीभावसमासनिष्पन्नं ॥ (यथा शिशुपालवधे ।
"विरहय्य चक्रे नमुचिद्विषा वली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवन्दिवः" ॥
भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति ग्रहणीरोगेऽभिहितं माधवकरेण सङ्गृहीतञ्च । अत्र हि अभुक्तेऽस्वास्थ्यमिति तात्पर्य्यं ॥)
अह इ क भासे । (उभ चुरा-अक-सेट् ।) दीप्तिरिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अंहयति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
अह इ ङ गतौ । (भ्वादि आत्म सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अंहते । ङ अंहते । इति दुर्गादासः ॥
अह, व्य, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनिग्रहः । इति मेदिनी ॥
अहं, त्रि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि इति भाषा । यथा आह्निकतत्त्वं,—
"अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्" ॥
(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।
"सोऽहमिज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः")
अहंयुः, त्रि, (अहमस्यास्तीति अहंशब्दात् "अहंशुभयोर्युस्" इति युस् ।) अहङ्कारयुक्तः । गर्व्वान्वितः । तत्पर्य्यायः । अहङ्कारवान् २ । इत्यमरः ॥ ("अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः" । इति भट्टिः ।)
अहः [न्], क्ली, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥
अहःपतिः, पुं, (अह्नः पतिः ।) सूर्य्यः । इत्यमर-
अहङ्कार, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं +कृ+घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ । सात्त्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च जातं । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्कारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदान्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अहमित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते । इति गोतमसूत्रवृत्तिः । "अहमित्यव्ययं तस्य करणं । अहमिति किरति अनेनेति वा अहङ्कारः । करोतेः किरतेर्व्वा घञ् । कारप्रत्ययं इत्यन्ये" । इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ४ स्मयः ५ अवलेपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः । अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मानः १० चित्तसमुन्नतिः ११ । यथा ।
"गर्व्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥
अहङ्कारस्य पर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्याश्रय आत्मा । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
"अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः" ।
अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।
"मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" ।
गर्व्वोन्नत्यम् । यदुक्तं ।
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।
अज्ञाणेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नतिः" ॥
स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कारः । असावेषां सर्व्वमाद्यमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्यहङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च सर्व्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो योऽहङ्कारः स सर्व्वसाधारणः । आरोपितगुणैरात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति दुरभिमानः । महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो नास्ति द्वितीयो मत्समः इत्यभिमानः । आत्मश्लाघनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्व्वोत्कृष्ट इति गर्व्वः ।)
अहङ्कारवान्, त्रि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अहङ्कार+मतुप् । मस्य वः ।) गर्व्वान्वितः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥ अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्व्वितः ४ । इति जटाधरः ॥
अहङ्कारी, [न्] त्रि, गर्व्वयुक्तः । अहङ्कारो विद्यते यस्येति अस्त्यर्थे णिनिप्रत्ययेन निष्पन्नः । अभिमानी । गर्व्वान्वितः ॥ (दशदशरूपके ।
"धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चलश्चण्डो विकत्थनः" ।)
अहङ्कृति, स्त्री, (अहम्+कृ+क्तिन् ।) अहङ्कारः । गर्व्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।
"युध्यतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्ब्बलो यो बलीयसा" ।)
अहत, क्ली, (हन्+क्त । ततो नञ्समासः ।) नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्नावल्यौ ॥ (अहतलक्षणं यथा महाभारते,—
"ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्नधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् यावत् सर्व्वकर्म्मसु" ॥
"अहतेनैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि" । इति ।
"अहतानि च वासांसि रथञ्च शुभलक्षणम्" ।
इति रामायणे । अनाहते, त्रि, ॥
अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्यत्र, वीप्सायां द्वित्वम् । व्रीह्यादित्वात् ठन् । ततष्टाप् ।) परस्पराहङ्कारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्ष्य परस्यापरमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः । आमि वड आमि वड वलिया परस्पर अहङ्कार इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

"इत्यहमहमिकया तयोर्विवन्तो ।")

अहम्पूर्विका, स्त्री, (अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति कथन यत्र । अहम्पूर्व + ठन् + स्वार्थे कन् + ततष्टाप् ।) अहम्पूर्वं अग्रे यामि अहं पूर्वं अग्रे यामीति इत्यन्योऽन्यं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः । आमि अग्रे याव बलिया गोडा ठेलि परस्पर आगे धावोया इति भाषा । (यथा किराते,—
"सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
र्जवादहम्पूर्विकया यियासुभिः" ।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिर्ज्ञानं ।) अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।

अहर्गणः, पु, (अह्नां गणः) मास इति हारावली । अहर्गणो मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-कल्पावधिप्रसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकस्यान्यस्या-वधि वा इष्टकालपर्यन्तं सम्मिलितदिनसमूहः । तत्पर्य्यायः । द्युवृन्द २ । दिनौघ ३ । द्युगण ४ । दिनपिण्ड ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ।

अहर्जरः, पु, (अहोभिर्लोकान् जरयति । अहन् + जॄ + णिच् + अच् । यद्वा अहानि जीर्य्यन्त्य-स्मिन्नत्यस्मिन् । अहन् + जॄ + अच् ।) संवत्सरः । यथा । "यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-र्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्व्वतः स्वाहा" । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षावल्ली । यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरोऽहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान् जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्य्यन्ति अन्त-र्भवन्ति इत्यहर्जरः । तद्वत् यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणो हे धातः सर्व्वस्य विधातः मामायन्तु आयान्तु सर्व्वतो दिग्भ्यः । इति शङ्करा-चार्य्यकृतभाष्यम् ।

अहर्पतिः, पु, (अह्नः पतिः । पक्षे अहःपतिः ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।
"दावार्दधियोः प्रथममर्प्यं तिग्मिनातपम्" ।)

अहर्मणिः } पु, (अह्नो बान्धवः । अह्नो मणिरिव
अहर्मणिः } च ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-वृक्षः ।

अहर्मुखं, क्ली, (अह्नो मुखं ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ।

अहल्य, त्रि, (हलेन कृष्टं । ततो नञ्समासः ।) हलाकर्षणरहितादि । अकृष्टभूमिः ।

अहल्या, स्त्री, गौतमपत्नीविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
"दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ।
...... अहल्या ... " ।)
गौतमपत्नीविशेषः । इति मेदिनी । सा च महा-साध्वी । प्रातःकाले तन्नामस्मरणे महापातक नाशो भवति । यथा ब्राह्मे,—
"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" ।
...... इन्द्र ... गौतमरूपधारिणं इन्द्रं तया सह ... अभिशापात् । ततो गौतमशापेन सा पाषाणदेहा अभूत् । ततः ... रामचन्द्रस्य ... पादस्पर्शेन विमुक्ता सती पुनः पूर्व्वदेहा

मानवी भूता । इति रामायणम् ।

अहस्करः, पु, (अहः करोतीति । अहन् + कृ + ट । कस्कादित्वात् सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्कवृक्षः ।

अहस्पतिः, पु, (अह्नः पतिरिव ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । अर्कवृक्षः । अमरे तत्पर्य्याये अर्कशब्द इति दर्शनात् ।

अहह, अव्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड । पृषोदरादित्वात्लोपः ।) अद्भुतः । खेदः । परि-क्लेशः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी । (आश्चर्य्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशे ।
"अहह । महापङ्के पतितोऽसि" ।
"अहह । तात । महान्तव दारुणः" ।
इति महानाटके ।)

अहहा, अव्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + क्विप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-शब्दार्थोऽपि मन्तव्यः ।

अहार्य्यः, पु, (हृ + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।) पर्व्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ।

अहार्य्य, त्रि, (न हार्य्यः । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यः । अहरणीयः । अग्राह्यः । इति मेदिनी ।
("अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः" ।
"तथात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" ।
इति च मनुः ९ । १८९ ।)

अहिः, पु, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन्तेर्हिसागत्योः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इण् । स च डित् । डित्वात् टिलोपः । आङो ह्रस्वः ।) सर्पः । इत्यमरः । सूर्य्यः । पथिकः । राहुः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । (सीसकः । राहुः । वप्रः । अश्लेषानक्षत्रं । खलः । "विष-धरतोऽप्यतिविषमः खलः इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः । यदयं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः" । इति वासवदत्तायां प्रस्तावनायां ।)

अहिंस्रा, स्त्री, (न हिंस्रा । नञ्समासः ।) गुल्मविशेषः । कुलेखाड़ा इति ख्याता । अस्या गुणाः । विषरोगघ्नीत्यादिरिति । इति राजवल्लभः । (कोकिलाक्षमत्स्येऽप्युक्ता गुणादयो ज्ञेयाः ।) हिंसा-रहिते, त्रि ।)

अहिंसा, स्त्री, (न + हिंस + णिच् + टाप् ।) प्राण्य-पीडनं । इति शब्दचन्द्रिका ।

अहिकान्तः, पु, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः छत्रं फणा इव छत्रं ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्रकः २ । क्षेत्र-छत्रकः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः । ... इति भाषा । नगरीविशेषः । इति ज्योतिस्त-त्त्वं । यथा दुर्गाकल्पे । "केदारमालवाहीर-...... अहिच्छत्रा ... भवति ......" । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

अहिजित्, पु, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान् अहि + जि + क्विप् ।) विष्णुः । कालीयदमनात् । इन्द्रः । वृत्रासुरघातनात् ।

अहितः, त्रि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ।
"स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः" ।)
अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ।
("एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-त्तान्यग्निक्षारविषादीनि ।" इति सुश्रुते ।
प्रतिकूलः । असुखकरः । यथा वैराग्यशतके ।
"भोक्तुमपाप्यहितमाचरतीति चित्रम्" । २५ ।
"परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्" । इति हितोपदेशे । अहिताहारोपयोगिनां पुन कार-णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि सर्व्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्व्वे दोषा-स्तुल्यबलाः । न च सर्व्वाणि शरीराणि व्याधि क्षमत्वे समर्थानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग-वीर्य्यप्रमाणातियोगात् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते । स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भी-रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते इति चरकः ।
"इह खलु यस्मादन्यानि सम्भवन्ति सद्योगत-श्चैकान्तहितान्यैकान्ताहितानि हिताहितानि भवन्ति" । 'एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-दिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि ।'
"दुग्धमेकान्तहिततो विषमेकान्ततोऽहितं एवं युक्तरसादीषु हितेषु संमितादिषु ।
एकान्तहितता विद्धि तथा मुद्गरमान्यथा" ।
"विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितं" ।
इति सुश्रुते ।)

अहितुण्डिकः, पु, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीव्यति यः सः । अहितुण्ड + ठक् । गडादिपूर्वकत्वात् हस्वाभावः ।) भिक्षार्थं सर्पक्रीडकः । तत्पर्य्यायः । व्यालग्राही २ । इत्यमरः । साप्‌ड़े इति भाषा ।

अहिद्विट्, [ष्] पुं, (अहिं सर्पाञ् सर्पं वा द्वेष्टि यः । अहि + द्विष् + क्विप् ।) इन्द्रः । गरुडः । मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ।
("अहिद्विषमुद्गिरता नितान्तं" । इति माघे ।
"एकाहिरुत्पापर्नाहिद्विषेद्गुः
दशो मयूरैरिति दशाङ्कर्णैः" ।
इति ......)

अहिफेना } स्त्री, अहिफेनमिर्द्देशः । विष-
अहिफेनिका } विशेषः । आफिम् इति भाषा । अहिफेन-सदृश्यत्व अहिफेनो मतोऽस्य इति शब्दार्थः । न ...... ।

अहिभुक्, पु, (अहिं सर्पं भुङ्क्ते इति । भक्षो भक्षणात् ।) मयूरादिः । तत्पर्य्यायः । ...... इति शब्दार्णवः ।

अहिपूतन, पु, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्" ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
"तत्र संशोधनैः पूर्व्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ।
त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां क्षालनं हितम् ॥
शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्य्योऽहिपूतने" । इति
(रविनिश्चयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
"दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च ।
कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकैश्च समाचितम् ॥
स्यादहिपूतनं सम्भवति यथादोषञ्च दारुणम्" ॥
इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाभ-
टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
"मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रोव्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्य्युपद्रवः ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनम् ।
पृष्ठारुगुदकुट्टञ्च केचिच्च तमनामिकम्" ॥ * ॥
चिकित्सा ।
"तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः । १
पक्तशीतञ्च शीताम्बु-युक्तमन्तरपानकम् ॥ २
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् । ३
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक् क्वाथं परिषेचितम् ॥ ४
कासीश-रोचना- तुत्थ-मनोह्वालरसाञ्जनैः । ५
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ६
सुपक्वक्षीरमथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः । ७
सारिवाशङ्खनाभिभ्यामशनस्य त्वचोऽथवा" ॥ ८ ॥
चक्रपाणिसंग्रहे तु ॥
"पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ।
पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्" ॥
पटोलाद्यघृतं ॥ * ॥)
अहिफेन, क्ली, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
अत्युग्रत्वात् ।) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ आफि
इति भाषा । (अस्य पर्य्यायमाह भावप्रकाश-
कारः ।
"उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम्" ।
अस्य कार्य्यमाह शार्ङ्गधरः ।
"पूर्व्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति ।
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम्"॥
अपरञ्चाफेनशब्दे आफूकशब्दे च ज्ञातव्यं ॥)
अहिब्रध्न, पु, (अहिः ब्रध्ने यस्य ।) शिवः ।
("अजैकपादहिर्ब्रध्नः पिनाकी चापराजितः" ।
इति हरिवंशे ।) रुद्रविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥
(यथा हरिवंशे ।
"सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्म्ममे ।
महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत" । इति ।)
अहिब्रध्नदेवता, स्त्री, (अहिब्रध्नो रुद्रोऽधिष्ठात्री
देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं । इति ज्यो-
तिःशास्त्रं ॥

अहिभय, क्ली, (अहेः सर्पतुल्यस्वपक्षात् सर्पाद्वा
भयं ।) राज्ञां स्वपक्षोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
भयं ॥
अहिभयदा, स्त्री,(अहेर्भयं द्यति खण्डयतीति । अहि-
भय + दो + क) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भूम्यामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)
अहिभुक्, [ज्] पु, (अहिं भुङ्क्ते । अहि + भुज् +
क्विप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
अहिमर्द्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्द्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध
नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अहिमार, पु, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
मृ + णिच् + अण् ।) अरिमेदकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अहिमेदक, पु, (अहिं मेदयति सर्प्पमात्रेण गल
यति यः सः ।) अरिमेदकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अरिमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
अहिलता, स्त्री, (अहिरिव लता । दीर्घाकारत्वात् ।)
गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥
अहीरणि, पु, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
अहि + ईर + अणि ।) द्विमुखसर्पः । इति त्रि
काण्डशेषः ॥
अहे, व्य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दमाला ॥
अहेरु, स्त्री, (न हिनोति । हि गतौ बाहुलकात् ।
ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
अहो, व्य, (न + हा + डो ।) धिगर्थः । शोकः ।
करुणार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।
विस्मयः । पदपूरणं । असूया । वितर्कः । इति
मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥
"अहो धिगिति मामर्षो वाचमुक्ता नराधिप"।
"अहो मधुरमासां दर्शनं" । इति शाकुन्तले
प्रथमाङ्के ।)
अहोरात्र, पु, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
रात्राह्नाहाः पुंसि । अह्नः सर्व्वैकदेशे टच् इति
टच् ।) दिवानिशं । स तु सूर्य्योदयद्वयपरिच्छिन्न-
त्रिंशन्मुहूर्त्तात्मककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
मासेन पित्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । द्विसहस्रगुणित-
मानुष्यचतुर्युगमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
तत्र मनुष्यमानेन ८६४००००००० वर्षा भवन्ति ॥
अहोवत, व्य (अहो च वत च ।) अनुकम्पा । खेदः ।
सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनौ ॥
("अहोवतासिस्पृहणीयवीर्य्यः" । इति कुमारे ।
"अहोवत । कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि" ।
इति शाकुन्तले । [इति गीता ॥)
"अहोवत । महत्पापं कर्त्तुं व्यवसिता वयम्" ।
अह्नाय, व्य, (ह्रु ङ् अपनयने । बाहुलकाद्भावे घञ् ।
वृद्धिः । पृषोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-
समासः ।) झटिति । द्रुतं । इत्यमरः ॥
(अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज"। इति कुमारे ।
"अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्"। इति रघौ ।
"स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय
वः" । इति काव्यप्रकाशे ।)
अह्नीक, पु, (नास्ति ह्रीर्लज्जा यस्य ।) बौद्धः । क्षप-
णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अह्नुला, स्त्री, (न + ह्रु + डुल् ।) भल्लातकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेला इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
कण्ठः । स च दीर्घः प्लुतश्च भवति ।
"आकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खज्योतिर्म्मयं प्रिये ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली" ॥
इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
"वकाररूपमासाद्य दक्षक्रोडायता त्वधः ।
ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—
"आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥
पितामहो द्विठान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।
द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् ॥
स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी" ॥
इति वर्णाभिधानं ॥
आ, व्य, स्मृतिः । यथा । "आज्ञातं सजटायुरेषः" ।
वाक्यं । यथा । "आ एवं मन्यसे" । इत्यमरः ॥
(पूर्व्वं मैवं मस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ।)
अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)
समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च आ ।) क्वचित् निषिद्धसन्धिवर्णः । आशब्दो
योऽचा न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥
("आ एव तत्त्वमर्य्यादा आ एव तत्कृतं मया" ।
इति मुग्धबोधम् ।)
आ, व्य, एव । स्वीकारः । इत्यमरः ॥
आ, पु, महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ पितामहः ।
वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधाने ।
"आ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादा पितामहवाक्ययोः ।
सीमायामव्यये आ भवेत् सक्रोधपीडयोः" ॥
आः, [स्] व्य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुख ।
("आः किमेतदितिक्रोधादाभाष्य महिषासुरः"।
इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
"आः पापे दुर्विनीते महाश्वेते" । इति काद-
म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।
स्मृतिः । स्पर्द्धा । तर्ज्जनं । इति शब्दरत्नावली ॥
आकम्पित, त्रि, (आकम्प्यते स्म । आङ् + कपि +
क्त ।) कम्पविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । वेल्लितं २
प्रेङ्खितं ३ आधूतं ४ आधुतं ५ चलितं ६ इत्यमरः ॥
कम्पितं ७ धुतं ८ आधूतं ९ विधूतं १० धूतं ११
प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
("अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" । इति रघौ ।

"आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वाते: प्रफुल्लसहकारकृताधिवासे" ।
इति ऋतुसंहारे ॥)
आकरः, पु, (आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कॄ +
अप् । यद्वा आकुर्व्वन्ति सम्भूय कुर्व्वन्ति व्यव-
हारमत्रेति वा । आ + कृ + घ ।) धातुरत्नादे-
रुत्पत्तिस्थानं । तत्पर्य्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
("आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" ।
इति हितोपदेशः ।
"शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्"
इति रामायणम् ।) समूहः ।
("शब्दाकरकरग्राममर्थमङ्गलमङ्गलम्" ।
इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥
आकर्णनं, क्ली, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) श्रवणम् ॥
("मुदा तदाकर्णनतत्परोऽभूत्" । इति नैषधे ।)
आकर्षः, पु, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)
पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।
पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥
छक इति भाषा । (यथा महाभारते ।
"आकर्षस्ते वाक्फलः सुप्रणीतो
हृदि प्रौढ़ो मन्त्रपदः समाधिः" ।
इन्द्रियं । धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-
दिनी ॥ आकृष्यते अनेन । आँकुषी इति भाषा ।
यथा । "आकर्ष इव स्वा आकर्षस्थः" । इति
मुग्धबोधव्याकरणं ॥ आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-
इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।
निकषोपलः ।)
आकर्षणं, क्ली, (आ + कृष् + ल्युट् ।) आकर्षः ।
बलादानयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—
"सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि" ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
तन्त्रोक्तकर्म्मविशेषद्वारा योषाद्यानयनं । यथा ।
अथाकर्षणं ।
"आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।
यद्दृष्ट्वा त्रैपुरे तन्त्रे यद्दृष्ट्वा भूतडामरे ॥
श्रीबीजं मान्मथं बीजं लज्जाबीजं समुद्धरेत् ।
प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥
अमुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदं ।
स्वाहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकं ॥
षट्कोणचक्रमालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।
मध्ये कारयेन्मन्त्री लज्जाबीजसमन्वितं ॥
मध्ये दीर्घमाकृत्वरेणैव नादबिन्दुविभूषितं ॥
रक्तपुष्पाक्षतधूपादिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।
भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहां ॥
पाशञ्च दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके ।
मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्व्वशीं ॥
आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥
भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ॥
काश्मीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन च ।
अनामारक्तसिक्तेन कामवाक्षीमनुं लिखेत् ॥
ॐ क्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षयाकर्षय ॐ फट् ॥
इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।
तद्भूर्जपत्रमादाय गुलिकां कारयेत् सुधीः ॥
तेनैव साध्यपादोत्थमृत्तिकापङ्कवेष्टिता ।
शोषिता तेजसा भानोर्वेष्टयेत् त्रिकटुकैः पुनः ॥
प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।
गुलिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥
तादृशामभिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः ।
ततस्तद्गतचित्तस्तु तावत् कालं जपेन्मनुं ।
यावदायाति सन्तस्ता मदनालसविग्रहा ॥ * ॥
अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणहेतवे ।
देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥
अथ मन्त्रं महेशान्यास्तारमादौ ततस्त्रपा ।
पञ्चशायकबीजञ्च दत्त्वाथ भुवनेश्वरीं ॥
मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनरालिखेत् ।
स्वाहान्तमन्त्रमुद्धृत्य मध्यबीजेन कारयेत् ॥
षड्ङ्गान् दीर्घयुक्ताद्यैर्मश्चेऽष्टदलके यजेत् ।
प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कणोदरे ॥
महारजनरक्तेन पूर्व्वमन्त्रपदं युतं ।
मोहिनीं मद्यक्लिन्नां स्तम्भिनीं स्तम्भिनीं तथा ॥
वशङ्करीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्ववासिनीं ।
आकर्षिणीं ततः क्लिन्नामर्च्चयेदष्टपत्रके ॥
गन्धपुष्पादिधूपाद्यैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।
लक्षजपेन सर्व्वेषां शीघ्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥
क्लीं कालिकायै धीमहि
तन्नः कालि प्रचोदयात् ।
ॐ आकर्षिणी वज्रधारिणी
ॐ फट् स्वाहा अमुकीमाकर्षय ॥
प्रणवं पूर्व्वमुद्धृत्य उग्रसेनी ततः परं ।
नितम्बिनी वह्निजाया विद्या परमदुर्लभा ॥
सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य
पणमूल्येन ताम्बूलं समानीय आमशरावद्वये
नैवेद्य कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-
पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति
सा समायाति"। इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-
कृतषट्कर्म्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥
आकर्षणी, स्त्री, (आकृष्यते अनया । आ + कृष +
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकयष्टि-
काविशेषः । आँकुषी इति भाषा ॥
आकलनं, क्ली, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।
परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ ("सेयापि
सानुनयमाकलनाय यन्त्रा" । इति माघः ।)
आकल्पः, पु, (आ + कृप् + घञ् ।) वेशः । इत्य-
मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वेशार्थे यथा रघौ,—
("अकृतकविधिसर्व्वाङ्गीनमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं सा प्रपेदे" ।
"लोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कृत्" । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
कल्पपर्य्यन्ते च, यथा—"आकल्पं नरकं भुङ्क्ते" ।
इति स्मृतिः ।)
आकल्पकः, पु, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।
ग्रन्थिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥
आकषः, पु, (आकष्यते यत्र, आ + कष् + अच् ।)
प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कष्टिपाथर-
इति भाषा ।
आकस्मिकः, त्रि, (अकस्मात् भवः । अकस्मात् + ठ-
ञ् ।) अकस्मादुद्भवः । हठाज्जातः ॥ ("आकस्मिक-
प्रत्ययभासा च देवी वाचमनुष्टुभेन छन्दसा परि-
णतामभ्युदैरयत्" । इति उत्तररामचरितम् ॥)
आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्ष + अच् + टाप् ।)
इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-
स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।
"आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा"।
अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-
ङ्कदूते,—
"नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु"।)
न्यायमते । यत्पदमृते यत्पदान्वयबोधो न भवति
तत्पदे तत्पदवत्त्वा । प्रतीतिपर्य्यवसानविरहः । इत्या-
लङ्कारिकाः ॥
आकायः, पु, (आङ् + चि + घञ् ।) निवासः ।
इति वोपदेवः ॥
आकारः, पु, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभि-
प्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । सक्केत ठार इत्यादि
भाषा । आकृतिः । मूर्त्तिः । इत्यमरः ॥
("तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" ।
इति रघौ १ । २० ।
"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च" ।
इति हितोपदेशे सुहृद्भेदः । मूर्त्तिः । "आकार-
सदृशप्रज्ञः" । इति रघौ १ । १५ ।)
आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-
दिसूचको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-
वैकृतमिति वोपालितः ॥ गुप्तिर्गोपनं । आकारस्य
भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवहित्था २ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाञ्चादेराच्छादनात्
अवहि स्थितिरवहित्था । इति सारसुन्दरी ॥
("भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था" ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)
आकारगोपनं, क्ली, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-
गुप्तिः । रत्यादिसूचकमुखरागादिगोपनं । इति
हेमचन्द्रः ॥
आकारणा, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)
आह्वानं । इत्यमरः ॥ डाकन इति भाषा ।
("तेन मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः" ।
इति पञ्चतन्त्रम् ।)
आकालिकः, त्रि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य ।
"आकालिकडाद्यन्तवचने" इति समानकालस्या-
कालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यद्वा
अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणध्वंसि ।
इति भरतः ॥ समानकालीनजन्मविनाशशाली ।
इति सन्क्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवः । आरम्भ-
कालात् तत्सजातीयकालस्थायि । दिनमेकं काल-
मारभ्य परेद्युर्यावत्कालं स एव कालस्तावदकाल-

स्तम्भ भव । इति निर्विकल्प । (यथा मनौ ४।१०५ ("गतानामाकालिकान् विद्यादगम्यानामृतावपि" ।

"सपदि गतानुवनौकसस्ताः

साकालिकी वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्" ।

इति कुमारसम्भवे ३ । ३३ ।)

आकालिकमत्स्य, पु, (आकालिक मत्स्य ।) प्रावन विशेषः । स्वायम्भुवमन्वन्तरे कपिलशापेन महाप्ल-वनमुत्पादितम् । तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।

तत् शृण्वन्तु महाभागा वाराह लोकसंश्रयः ।

यथा वा मत्स्यरूपेण केशवाराधनार्थिना ।

तदहं सम्प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रणाशनम्" ।

श्रीकपिल उवाच ।

"स्वायम्भुव मनुश्रेष्ठ प्रजासृप महामते ।

मम कर्म्मोपशान्त्यर्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ।

जगत् सर्व्वं त्वयैवेदं त्वया च परिपालितम् ।

त्वया सर्व्वं जगत् सृष्टं त्वमेव जगतां पतिः ।

तस्मै देहि स्थानं निधु लोकेषु दुर्लभम् ।

पुण्यमायतनं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमम् ।

अहं हि सर्व्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्म्माय ज्ञानदीपिकाम् ।

अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत् ।

ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्त्रयम्" ।

श्रीमनुरुवाच ।

"यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिका ।

चिकीर्षुणा तव कार्य्यं किं स्थानार्पणया तव ।

देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा ।

बहूनि पुण्यभाञ्ज्यत्र तिष्ठन्ति कपिल ! क्षितौ ।

तेषामेकतमं त्वद्विदासाद्य कुरुषे तव ।

स्थानं प्रदत्तं मम सिद्धौ न भविष्यति तत्र किं" ।

कपिल उवाच ।

"त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।

स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि दुर्मते ।

अद्याप्यन्ते वचो मेऽद्य प्रार्थमानां विकत्थन ।

यत्त्वं वदसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ।

इदं त्रिभुवनं सर्व्वं सदेवासुरमानुषम् ।

एतत्प्रहतविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ।

न चिरात् द्रक्ष्यसि मनो ! जलपूर्णं जगत्त्रयम् ।

हतप्रहतविध्वस्तं तव गर्व्वविमानतः ।

एवमुक्त्वा मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः ।

अन्तर्दधे जगामापि तदा प्रज्ञसदो मुनिः ।

कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषण्णवदनो मनुः ।

भावीति प्रतिपद्याशु मनुर्नोवाच किञ्चन ।

विशालां बदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः ।

प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः ।

आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ।

इति जप्यं प्रजपतो मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।

प्रससाद जगन्नाथः केशवो न चिरादथ ।

ततः क्षुद्रझषो भूत्वा दूर्व्वादलसमप्रभः ।

कर्म्मरकलिकाकुम्भतुल्यनेत्रयुगोज्ज्वलः ।

आका

तपस्यन्तं महाभाग मनुं स्वायम्भुवं मुनिं ।

कारागादं तत्र शुद्धमात्मरूपी जनार्द्दनः ।

उवाच च महाभागं मनुं स्वायम्भुवं तदा ।

तपोनिधिं महाभाग भीतं मां त्रातुमर्हसि ।

नित्यं कुर्वे भिन्न मात्स्यिकान्मांसलिप्सून् प्रति ।

अथ चान्यतिमिर्भेक्ष्योऽस्मि एवमात्मनि ।

पाथाहाग्नौ महाभागं भगवन् रक्ष मुनि ।

पाणोऽस्मि यदनुकोशो मयि मां परिपालय ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्वायम्भुवस्तदा ।

अञ्जलौ तोयपूर्णे न्यधादित्युक्त्वातिमिनम् ।

स सन्निधौ मनोः मत्स्यो वर्द्धमानो दिने दिने ।

नाना कारोदितप्रायदेहोऽथ महिमास्पदः ।

महाघटस्यापूर्णं पश्चाच्च स महात्मा

मत्स्यकमपि कुम्भं वर्द्धमानो गतः ।

स च सविमन्मेषो मत्स्यान्योऽपि तेन

मत्स्यकान्निम्नमास्तोमय पीतदेह" ।

इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ।*।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तदा दीनतनु दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः स्वयम् ।

गृहीत्वा पाणिना कालिन्द्यां सरसीं ददौ ।

ततःस्तत्र विपुलं दृष्टे नागान्तास्पदे ।

क्षिप्तोऽत्र विस्तीर्णं साजल्यत्रमास्पदम् ।

नानामीनगणोपेतं शीतामलजलोत्करम् ।

सत्रास्य स्वयं मत्स्यं निःशिधाय मनुस्तदा ।

पालयामास सततम् रूपया परया मुदा ।

सोऽपि तेन कालेन पीनो वेग्यान्वितोऽभवत् ।

न समग्रास सरसि हस्तपादे दिग्गोत्तमा ।

स एकदा महामत्स्य पूर्व्वापरतटद्वये ।

शिरःपुच्छे निधायाशु कुञ्जदेहः समुत्थितः ।

स्वायम्भुव महाभाग मुक्तोऽस्मि त्राहि मामिति ।

तं तथा स मनुर्द्दृष्ट्वा मोक्षनन्तं लोमहर्षणम् ।

आससाद तदा मत्स्यं गयाह च करेण तम् ।

न शक्तोऽस्य समुत्थापं पृथुरोमाणमाहरन् ।

इति सञ्चिन्त्यमेव प्रोद्धार्य करेण तम् ।

भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्द्दनः ।

स्वायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ।

ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्कन्धे कृत्वाऽऽश मनुः ।

निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ।

यथेष्टमत्र वर्द्धस्व न कोऽपि त्वां हनिष्यति ।

अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ।

इत्युक्त्वा स महाभागः सर्व्वप्राणभृतांवरः ।

अतुलं चिन्तयंस्तस्य विस्मयं परमं गतः ।

मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।

सर्व्वं तं पूरयामास देहभोगेन सागरं ।

तं पूर्णकायमालोक्य यतीव्यामं समुच्छ्रितं ।

शृङ्गैः शिराभीरचितं मानसाचलसन्निभम् ।

व्याप्य सागरं सर्व्वं देहभोगाचलीकृतं ।

स्वायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ।

ततः पप्रच्छ तं साम्ना मत्स्यं स्वायम्भुवो मनुः ।

विचिन्त्य लघिमानञ्च पश्चान्मूर्त्तिं तदाद्भुतां" ।

श्रीमनुरुवाच ।

"न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कस्त्वं मे वद सत्तम ।

आका

महत्त्वं लघिमानञ्च विभ्रत्यद्भुतमत्र हि ।

त्वं सदा व्यापकः विष्णुः प्रभुस्त्वं मीनरूपधृक् ।

न चेत् त्वं महाभाग सत्यं वद महामते" ।

श्रीमत्स्य उवाच ।

"आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः ।

तदेवं कामसिद्ध्यर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ।

यत्त्वमिच्छसि दैवेन मया व्याप्तेन मूर्त्तिना ।

तत्त्वमिच्छोऽद्य त्वं मूर्त्तिमिमां विद्धि मनो मम" ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरमिततेजसः ।

ज्ञात्वा प्रसन्नतो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशवं" ।

श्रीमनुरुवाच ।

"नमस्ते जगद्व्यापक जगत्पते हरे ।

पावकानिलतोयाम्बुखनभोगाद्य ।

जगद्धातः सर्व्वेश जगद्धाम हरे पर ।

सृष्टौ च परमेशाय नारायण सुरेश्वर" ।

इत्यादिस्तोत्रं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"स्वायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपधृक् ।

नारायणस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वन" ।

श्रीभगवानुवाच ।

"तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुहुः ।

यथेप्सितं तथाभीष्टं वरं वरय सुव्रत ।

इत्यर्थं सम्प्रदास्यामि तुभ्यं भाव विचारतः ।

वरयाभीप्सितान् कामान् लोकानां वा हितं यत्" ।

मनुरुवाच ।

"यदि देयो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत् ।

तस्मै देहि वरं विष्णो यं वदामि प्रशृणु मे ।

प्रलापं कपिलं पूर्व्वं मदर्थे मुक्तवर्णं ।

हतप्रहतविध्वस्तं सकलं ते भविष्यति ।

येनेयमुद्धृता पृथ्वी देवेन परिपालिता ।

संहरिष्यति यस्त्वेनां तेऽधुना शापयन्त्विनां ।

ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरणं गतः ।

न यथेदं त्रिभुवनं जलप्लुतं भविष्यति ।

हतप्रहतविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं" ।

श्रीभगवानुवाच ।

"न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।

यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ।

तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत् ।

करिष्ये तत्र साहाय्यं स्वायम्भुव निबोध तत् ।

हतप्रहतविध्वस्ते लोकमस्मिन् जगत्त्रये ।

न चिरादेव तत्तोयं शोषयिष्यामि वै मनो ।

यावज्जलप्लवस्तावत् यथा कार्य्यं त्वया मनो ।

तस्मै निगदितं तथ्यं शृणुष्वावहितोऽधुना ।

सर्व्वबीजकाष्ठैरेका नौका विधीयतां ।

तामहं रक्षयिष्यामि यथा नो भिद्यते जले ।

दशयोजनविस्तीर्णां त्रिंशद्योजनमायतां ।

धारिणीं सर्व्वबीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ।

सर्व्वशास्त्रिकरत्नानां भूरिवल्कलतन्तुभिः ।

नवयोजनदीर्घान्तु व्यामत्रयसुविस्तृतां ।

कुरु स्वयं मनो तूर्णं रुहतीमीरिकां वटीं ।

जगद्धात्री जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ।

अद्ययिष्यति ता रज्जुं न चुत्यति यथा तथा ।
सर्व्वाणि वीजान्यादाय सवेदान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निसन्नस्त्वं वर्त्तमाने जलप्लवे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
सूतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ शृङ्गेण त्वं मा ज्ञास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रहृतविध्वस्तं हत स्यात्त्रिभुवनत्रय ।
तावत् एकेन ता नावं वोढाहं नात्र संशय ॥
जलप्लवे तु संपूर्णे शृङ्गे मम च ता हरिं ।
त्वं तया वटिकया तुर्णं सदा नेष्यसि वै दृढ ॥
बद्धायां नावि मे शृङ्गे दैवमानेन वत्सरान् ।
सहस्र प्रेरयिष्यामि ता नाव शोषयन् जल ॥
तत शुष्केषु तोयेषु प्रोन्नमे शिखरे गिरे ।
हिमाचलस्य बद्धा ता तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्य तावत्त शोषये जल ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
शृङ्गेण श्यामलेनैव त्व मा ज्ञास्यसि पुष्करे ।
पुनः सृष्टिं तत कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभामद्विमवाप्स्यसि सनातनीं ।
अहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मा" ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"इति दत्त्वा वर तस्मै मत्स्यस्तेन नमस्कृत ।
अन्तर्द्दधे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारक ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्द्धान गते हरौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्व्वं नाव रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्व्वयाज्ञियवृक्षौघान् छित्त्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्यमेन कारयामास नाव दृढतरा तत ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूत्रसंघैर्वटीरिका ।
पूर्व्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनु ॥
तत कालेन महता वृत्त युद्ध महाद्भुत ।
विष्णोर्व्वराहरूपस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलप्लवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तया रज्ज्वा तरिं बद्धा वीजान्यादाय सर्व्वश ॥
वेदान्दषीन् तथा सप्त दक्ष चादाय वै मनु ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्ने चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तत ।
ततो जलानामुपरि सपक्षक इव पर्व्वत ॥
उद्दीप्तसैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिरादथवास्ते स मनुर्हरिं ॥
तस्मिन् महति विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावद्यावच्चलं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्ने शृङ्गे बद्धा तरिं तदा ।
तां नाव चोदयामास सहस्र दैववत्सरान् ॥
स्वय नावमवष्टभ्य दधार परमेश्वर ।
योगनिद्रा जगद्धात्री समासीदद्वटीरिकां ॥
तत शनै शनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् शृङ्गमुन्नमं तोयमध्यत ॥
दिवाहर्षैर्जनानामुच्छ्रितस्य हिमप्रभो ।
महाग्रस्तु सहस्राणि शृङ्गं तत्तस्य चोच्छ्रित ॥
तस्मिन् शृङ्गे ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मधृक् हरि ।
जगाम शोषणायाशु जलाना जगता पतिः ॥
एवं हि मत्स्यरूपेण वेदाख्यातास्य शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन कृतोऽयाकालिको लय ॥
आकालिकोऽय प्रलयो यतो भगवता कृत ।
इति व कथित सर्व्वं यथावत् द्विजसत्तमा" ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्याय ॥

आकालिकी, स्त्री, (अकाल + ठञ् + ङीप् ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्र ॥

आकाश, पु, क्ली, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्य्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेष । स तु शून्य । तत्पर्य्याय । द्यो २ द्यौ ३ अभ्र ४ व्योम ५ व्योम ६ पुष्कर ७ अम्बर ८ नभ ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्ष ११ गगनं १२ अनन्त १३ सुरवर्त्म १४ ख १५ वियत् १६ विष्णुपद १७ विहाय १८ । इत्यमर ॥ नाक १९ अनङ्गः २० नभस २१ मेघवेश्म २२ महाविल २३ । इति जटाधर ॥ मरुद्वर्त्म २४ मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टप २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणा सङ्ख्यादिपञ्च । विशेषगुण शब्द । स तु नित्य अशरीरी च । अस्येन्द्रियं कर्ण । सत्वेक किन्तु उपाधिभेदेन नाना भवति । ("शब्द श्रोत्रेन्द्रियञ्चापि छिद्राणि च विविक्तता । वियत कथिता एते गुणागुणविचारिभि" ॥ तथा च भाषापरिच्छेदे । "आकाशस्य तु विज्ञेय शब्दो वैशेषिको गुणः । इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेक सन्नप्युपाधित" ॥) वेदान्तमते स जन्य ॥

आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिव्रतकथायां,—
"आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यललितैस्तस्यामरद्रुमपवीजिते" ॥
("नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" । इति रघौ १ । ७८ ।
"उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्" । इति माघ ।)

आकाशजननी [न्] पु, (आकाशमार्गस्य जननी ।) प्रगण्डीमध्यस्थितजनाना वाह्यार्थदर्शनार्थानि सूक्ष्मच्छिद्राणि । यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिका प्रक्षिप्यन्ते । इति राजधर्म्म ॥ (आकाशजननी स्त्री आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)

आकाशदीप, पु, (आकाशे दीयमानो दीप ।) कार्त्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीप । यथा । कार्त्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्करपुराणे ।
"तुलायां तिलतैलेन सायकाले समागते ।
आकाशदीप यो दद्यात् मासमेक हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्" । इति तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
"दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
यूपाकृति यज्ञियवृक्षदारु-
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्धि ॥
यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु
याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कर्णिकायान्तु महाप्रकाशो
दीप प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ ।
निवेद्य धर्म्माय हराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्म्मराजे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पृदृभ्य
प्रेतेभ्य एवाथ तम स्थितेभ्य" । इति ।
अपरार्के त्वन्यो मन्त्रो यथा,—
"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीप ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्त्तिकमाहात्म्यं ॥

आकाशप्रदीप, पु, (आकाशे दीयमान प्रदीप ।) तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्प्रदानाकाशदीप । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
"तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीप यो दद्यात् मासमेक निरन्तर ।
सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीप ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीप सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानव" ॥

आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सूक्ष्मजटामांसी । केदारे उत्पत्तिरस्या । तत्पर्य्याय । निरालम्बा २ खसम्भवा ३ शैवाली ४ सूक्ष्मपत्री ५ गौरी ६ पर्व्वतवासिनी ७ अभ्रमांसी ८ । अस्या गुणा । हिमत्व । शोषश्वासनाडीरोगनाशित्व । लूतागर्द्दभकच्छूक्षताहारित्व । वर्णकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने मूलमस्या । ङीप् ।) कुम्भिका । इति हारावली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्या गुणा द्रष्टव्या ।)

आकाशरक्षी [न्] पु, (आकाशे उच्चस्थाने स्थित सन् रक्षतीति । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रगण्डीस्थितप्रणिधि । दुर्गवहि प्राचीरोपरिस्थितचर । इति राजधर्म्म ॥

आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्चशिखत्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेल अमरवेल इति ख्याता । तत्पर्य्याय । खवल्ली २ दुस्पर्शा ३ व्योमवल्लिका ४ । अस्या गुणा । मधुरत्व । कटुत्व । पित्तनाशित्व । शुक्रवर्द्धकत्व । रसायनत्व । बलकारित्व । दिव्यौषधिपरत्वं । इति राजनिर्घण्ट ॥
"आकाशवल्ली तु बुधै कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिलाक्ष्यामयापहा ॥
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी" ।
इति भावप्रकाश ॥

आकाशवाणी, स्त्री, (आकाशादुद्भवा वाणी।) अशरीरिणी वाक्। देववाणी। इति पुराणम्॥

आकाशसलिलं, क्ली, (आकाशात्पतितं सलिलं जलं।) दिव्योदकं। इति राजनिर्घण्टः॥

आकिञ्चन, क्ली, (अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य भावः। अकिञ्चन + अण्।) अकिञ्चनता॥

आकीर्ण, त्रि, (आङ् + कॄ श विक्षेपे + क्त।) व्याप्तः। तत्पर्य्यायः। सङ्कीर्णं २ सङ्कुलं ३। इत्यमरः। समाकीर्णं ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे। प्रथमसर्गे ५० श्लोके।
"आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः"॥)
जन्त्वादिभिर्निरवकाशम्। इति भरतः॥

आकुञ्चन, त्रि, (आङ् + कुचि + ल्युट्।) न्यायमते पञ्चप्रकारकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। सङ्कोचः॥ (प्रसारितस्य सञ्चितत्वसम्पादनं। नमनं। वक्रतासम्पादनं। यथा। भाषापरिच्छेदे।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च"॥)

आकुल, त्रि, (आङ् + कुल + क।) व्याकुलः। तत्पर्य्यायः। व्यस्तः २ अप्रगुणः ३। इत्यमरः॥ (यथा शाकुन्तले। 'विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला"॥)

आकूत, क्ली, (आङ् + कूङ् + क्त) अभिप्रायः) आशयः। इति हेमचन्द्रः॥ (तात्पर्य्यं। इच्छा। यथा साहित्यदर्पणे। २य परिच्छेदे।
"हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं"। इति
"हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः"॥ इति शाकुन्तले।)

आकृति, स्त्री, (आक्रियते इयं गौरयं अश्व इति व्यज्यतेऽनया। आङ् + कृ + क्तिन्।) रूपं। शरीरं। जातिः। इति मेदिनी॥ (यथा शाकुन्तले प्रथमाङ्के।
"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां"॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः। "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या"। इति न्यायसूत्रम्। जातिलिङ्गमित्याख्या यस्या जातेर्गोत्वादेर्हि साक्षादिसंस्थानविशेषो लिङ्गम्। तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्तित्वम्। जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्गधर्म्मो यस्या सा इत्यर्थ इति कश्चित्॥)

आकृतिच्छत्रा, स्त्री, (आकृत्या छत्रमिव या।) घोषातकीवृक्षः। श्वेतघोषा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः।)

आकृष्ट, त्रि, (आङ् + कृष् + कर्म्मणि + क्त।) कृताकर्षणः। आकर्षितः॥ (प्रलोभितः, मुग्धः। यथा हितोपदेशे। "ततो लोभाकृष्टेन केनचित् पान्थेनालोचितं"॥ इति)

आकोकेर, पु, मकरराशिः। इति ज्योतिस्तत्त्वं॥

आक्रन्द, पु, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अच् वा।) रोदनं। यथा रामायणे।
("तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्भ्रान्तलोचनं"।)
आह्वानं। मित्रं। दारुणयुद्धं। भ्राता। इति मेदिनी॥ ध्वनिः (यथा रामायणे।
"तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्"॥)
नाथः। पार्ष्णिग्राहात् परो राजा। इति धरणिः। (यथा मानवे ७। २०७।
"पार्ष्णिग्राहञ्च सम्प्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले"।)

आक्रमः, पु, (आङ् + क्रम् + अप्।) आक्रमणं। तत्पर्य्यायः। अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (अधिरोहः। व्याप्तिः। विक्षेपः। अधिगमः। प्राप्तिः। अधिकारः॥)

आक्रमणं, क्ली, (आङ् + क्रम् + ल्युट्।) आक्रमकरणं। ("य एतवर्त्ती नृपतिः देशाक्रमणमाचरति"। इति कुल्लूकभट्टः।) व्यापनं॥ (अतिवर्त्तनं। यथा रामायणे।
"कण्टकाक्रमणक्लान्ता वनमद्य गमिष्यति"।
आरोहणम्। यथा रामायणे।
"न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे"।)

आक्रान्त, त्रि, (आङ् + क्रम + क्त) कृताक्रमणः। अधिक्रान्तः। आक्रमविशिष्टः। इति हलायुधः॥ (अभिभूतः। पराभूतः। वशीभूतः। यथा मनुः —
"न पापगिरिणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः"।)

आक्रीड़, पु, (आङ् + क्रीड़ + घञ्।) राजोपवनं। राज्ञः साधारणं वनं। इत्यमरः॥ (केलीकाननं, लीलास्थानं। यथा, रामायणे।
"आक्रीड़ालङ्कृतं स्फीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं"।
तथा च कुमारे। २। ६७।
"अक्रीडपर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु"।
कुरुत्यामन्यपुत्रः स्वनामख्यातः पौरवः"॥
यथा हरिवंशे।
"दुष्मन्तस्य तु दायादः कुरुत्याम प्रजेश्वरः।
कुरुत्यामादयाक्रीडस्तलारकस्य चात्मजा"॥)

आक्रोश, पु, (आङ् + क्रुश + घञ्।) क्रोधाकर्त्तव्यनिश्चयः। तत्पर्य्यायः। आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३ शापः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे।
"आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्ज्य पुरुषर्षभ" इति।)

आक्रोशन, क्ली, (आङ् + क्रुश् + ल्युट्।) अभिशापः। तत्पर्य्यायः। अभिषङ्गः २ अभीषङ्गः ३। इत्यमरः॥

आक्षपाटिक, पु, (अक्षपटे नियुक्तः। अक्षपट + ठक्।) अक्षदर्शकः। धर्म्माध्यक्षः। इति जटाधरः॥

आक्षपाद, पु, (अक्षपाद + अण्) नैयायिकः। इति भूरिप्रयोगः॥

आक्षारणा, स्त्री, क्ली, (आङ् + क्षर + णिच् + युच्।) मैथुनं प्रति आक्रोशः। इत्यमरः॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं। यथा "कृतागम्यागमनस्त्वं स्थानान्तरं गच्छ"। इति भरतः॥ छिनालि अपवाद इति भाषा॥

आक्षारित, त्रि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्त।) परस्त्रिया परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं। अपवादग्रस्तः। इत्यमरः॥

आक्षिक, पुं, आच्छुकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ आचेर गाछ इति भाषा। (द्यूतनिमित्तः। पाशक्रीडाविषयकः। अत्र अक्षैर्दीव्यति जितो वा इति अक्ष + ठञ्। यथा मानवे ८।१५९॥
"प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत्।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुत्रो दातुमर्हति"॥
("पित्तश्लेष्मप्रशमनञ्च वातिकमाक्षिकोष्णकं।
मधुराम्लविपाकञ्च वातपित्तहरञ्च तत्"॥
इति चरकः॥
"आक्षिकं पाण्डुरोगघ्नो वर्ण्यः संग्राहको लघुः"।
इति सुश्रुतः॥)

आक्षीव, पु, (आङ् + क्षीव + अच्।) अक्षीवः। शोभाञ्जनवृक्षः। इति रायमुकुटः॥

आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षिप् + घञ्।) अपवादः। इत्यमरः॥ भर्त्सनं। (यथा—नीतिशतके।४२।
'क्षान्त्येवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः सन्तः साश्चर्य्यचर्य्या जगति बहुमताः कस्यनाभ्यर्थनीयाः'
आकर्षणं।
("नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं।
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः"॥
इति कुमारे। ७। ९५। विन्यासः। स्थापनं।
"कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे।
तस्याः कपोले परभागलाभात्"।
इति कुमारे। ७। १७ अपहरणं। यथा,—
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां"। १।१४ कुमारे।
उपस्थितिः। यथा साहित्यदर्पणम्।
"मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये"।
इति।) काव्यालङ्कारः। इति मेदिनी॥ (अस्य शृङ्गारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः।)

आक्षेपकः, पु, (आङ् + क्षिप् + ण्वुल्।) निन्दाकरः। व्याधः। इति मेदिनी॥ वातरोगविशेषः। तस्य कारणलक्षणे। निदाने यथा—
"यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः।
तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः॥
मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः"।

आक्षोट, पु, (अक्षोट एव स्वार्थे अण्।) अक्षोटवृक्षः। पर्व्वतजपीलुवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
("वातामाभिषुकाक्षोटमकूलकनिकोचकाः।
गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः।
वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः"॥
इति चरकः॥)

आक्षोड़, पु, आक्षोटवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

आक्षोदन, क्ली, (आङ् + क्षुद + ल्युट्।) मृगया। इत्यमरः॥

आखण्डलः, पुं, (आङ् + खण्ड + कलच्।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा कुमारसम्भवे। तृतीयसर्गे।११।
"आखण्डल काममिदं बभाषे"।)

आखनिकः, पुं, (आङ् + खन + इकन्।) चौरः। उन्दुरः। शूकरः इति मेदिनी॥ (खनित्रादिकं खननसाधनद्रव्यं। खननकर्त्ता।)

आखात, पु, क्ली, (आङ् + खन् + क्त।) अखातः। देवखातः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

आखुः, पु, (आङ् + खन + कु।) मूषिकः। इत्यमरः॥ (यथा नीतिशतके। "कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः"।) शूकरः। चौरः।

इति हेमचन्द्र ॥ देवताडवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

(आखुमांसगुणा यथा,—

("आखोर्मांस सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्तैले

पाच्य द्रवति निरतं यावदेतन्न सम्यक् ।

तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना,

हन्ति क्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धि" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह ॥)

आखुकर्णी, स्त्री (आखोः कर्णमिव पत्रमस्या । आखुकर्ण+ङीप्) लताविशेष । मूषाकाणी इति भाषा । तत्पर्य्याय । द्रवन्ती २ शम्बरी ३ चित्रा ४ सुवर्णा ५ उन्दुरुकर्णी ६ न्यग्रोधी ७ मूषककर्णी ८ वृश्चिककर्णी ९ बहुकर्णिका १० माता ११ भूमिचरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ बहुपादिका १५ प्रत्यक्श्रेणी १६ वृषा १७ पुत्रश्रेणी १८ अद्रिभू १९ । अस्या गुणा । कटुत्व उष्णत्व । कफपित्तहरत्व । सारकत्व । आनाहज्वरशूलनाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्ट ॥

"आकुपर्णी आकुकर्णी कर्णिका भूदरीभवा ।

आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघु ॥

विपाके कटुका मूत्रकफामयकृमिप्रणुत्" ।

इति भावप्रकाश ॥

आखुग, पु, (आखुना गच्छति य । गणेशस्य मूषिकवाहनत्वात् तथात्व ।) गणेश । इति हेमचन्द्र ॥

आखुपर्णिका, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्णमस्या ।) लताविशेष । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्या ।)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्णमस्य। ।) आखुपर्णिका । इति रत्नमाला ॥

"मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिग्रु-

क्वाथ सकृष्णा क्रिमिशत्रुकल्क ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्

क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह ।

"आखुपर्णीकिशलयै सुपिष्टै पिष्टमिश्रितै ।

पक्वा पूपलिकां खादेद्धान्याम्लञ्च पिबेदनु" ॥

इति वाभट ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

आखुपाषाणः, पु, पाषाणभेद । आखुपाषाणनामोऽयं लोहसङ्करकारक । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुभुक् [ज्] पुं, (आखून् भुङ्क्ते य । आखु+भुज्+क्विप्) बिडालः । इत्यमर ॥

आखुरथ, पु, (आखु रथो वाहन यस्य ।) गणेश । इति हलायुध ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखोर्विषं हन्ति या ।) देवताडवृक्षः । इति जटाधर ॥ देवदालीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

आखेटः, पुं, (आङ्+खिट्+घञ्) मृगया । इत्यमर ॥ शिकार इति भाषा । ("सुभगाखेटभूमित्व" । कथासरित्सागरे १५।१२० ।

आखेटक, पु, (आङ्+खिट्+ण्वुल् ।) मृगया । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा मत्स्यतन्त्रे ।

"आखेटकस्य धर्म्मेण विभवा स्युर्वशे नृणाम् ।

नृपशा प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽन्न मृगानिव" ॥)

आखेटशीर्षक,क्ली, कुट्टिमभेद । इति शब्दरत्नावली सुडङ्ग इति भाषा । (यदुक्त ।

"कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथाचाखेटशीर्षकं ।

इति कुट्टिमभेदा स्यु शाब्दिकै समुदाहृता" ।)

आखेटिक, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशल । आखेट+ठक् ।) मृगयाकुशलकुक्कुर । तत्पर्य्याय । आखेटिक २ विश्वकद्रुः ३ । इति हारावली ॥ (मृगयाकर्त्ता । त्रासजनक । भयङ्कर । मृगयु । व्याधः ।)

आखोट, पुं, (आख+उट् ।) फलवृक्षविशेष । आखरोट् इति भाषा । तत्पर्य्याय । पार्व्वतीय २ फलस्नेह ३ गुडाशय ४ कीरेष्ट ५ कन्दराल ६ मधुमज्जा ७ वृहच्छद । अस्य गुणा । मधुरत्व । बलकारित्व । स्निग्धत्व । उष्णत्व । वातपित्तनाशित्व । रक्तदोषप्रशमनत्व । शीतलत्व । कफकोपनत्व । इति राजनिर्घण्ट ॥ (आक्षोडशब्दे आक्षोटशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेय ।)

आख्या, स्त्री, (आङ्+ख्या+अङ्+टाप्) नाम । सञ्ज्ञा । इत्यमर ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।

"उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा

पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" ।

आख्यात, त्रि, (आङ्+ख्या+क्त) कथित । उक्तं । इत्यमर ॥ (प्रथित, प्रसिद्ध, प्रकाशित ।) व्याकरणोक्तधातूत्तरविहिततिङ्प्रत्ययादि ॥

आख्यान, क्ली, (आङ्+ख्या+ल्युट्) कथन । यथा

"कथित मङ्गलाख्यान ब्रह्मपुत्र यथागम ।

देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यान निशामय" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्याय ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आङ्+ख्या+ण्वुल् । टाप् ।) उपलब्धार्थकथा । इत्यमर ॥ इतिहास उपन्यास इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षण । यथा,—

"प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञा कथां विदु ।

परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्"

इति च साहित्यदर्पणे ।

"आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तन"

आग, [स्] क्ली, पाप । अपराध । इत्यमर ॥ (यथा शिशुपालवधे ३य सर्गे १०८ श्लोक ।

"सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्ते इति यत्त्वया" ।)

आगतं, त्रि, (आङ्+गम्+क्तः ।) आयात । उपस्थितं ॥ (लब्ध । प्राप्त यथा, हितोपदेशे ।

"आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्य्यात् यथोचितम्" ।)

आगन्तुः, त्रि, (आङ्+गम्+तुन् ।) अतिथि । इत्यमरः ॥ आगमनशील । अनियतः ॥ ("अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्त" । इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,

"आमन्त्वपि शरीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तोभावा दुःखमुत्पादयन्ति" । इति सुश्रुत ।

निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणद्वैविध्यादागन्तुशब्दोऽयमामयस्यान्यतरकारणवाची ।

तद्यथा,—

"द्विविधा पुन प्रकृतिरेषामागन्तुनिजभेदात्" । "मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिषङ्गवधबन्ध-पीडन-रज्जु दहन-मन्त्राशनि-भूतोपसर्गादीनि" ।

"आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति" ।

उदाहरण । "तत्रागन्तवश्छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-वध-बन्धन-व्यधन-पीडनादिभिर्व्वा । भल्लातक-पुष्पफलरसात्मगुप्तासूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्व्वा विषिणाम् ॥ सविषाविषप्राणिदन्तविषाणनखनिपातनैर्व्वा ।

सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्व्वा शोथा समुपजायन्ते" ॥ इति चरकेणोक्त ॥

आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु+स्वार्थे कन्) आहार्य्य । अनित्यस्थायि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अज्ञातकुलशीलादिर्नवागत पुरुष । यथा

"त्यक्ता च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुक पुरस्कृत" । इति हितोपदेशे ॥ अतिथि । अज्ञातस्वामिक पश्वादि । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

"महोक्षोत् सृष्टपशव सूतिकागन्तुकादय ।

पालो येषां तु ते मोच्या दैवराजपरिप्लुता" ॥

आकस्मिकक्षतादिरोग । यथा, सुश्रुते ।

"शलम्बल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमितिरूप तत् द्विविध, शारीरमागन्तुक च" । इति ॥)

आगम, क्ली, (आङ्+गम+अच् ।) तन्त्रशास्त्रं । अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्र ॥

"आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने ।

मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते" ॥ इति

(एतल्लक्षण यथा,—

"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवताना तथार्च्चन ।

साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥

षट्कर्म्मसाधन चैव ध्यानयोगश्चतुर्विध ।

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्त त्वागम तद्विदुर्बुधा" ॥ इति

यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

"बहुधाप्यागमैर्भिन्ना पन्थान सिद्धिहेतव")

आगम, पु, (आ+गम्+अच् ।) शास्त्रमात्रं ।)

('आगमादिव तमोपहादित

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः" ।

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमन । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागम । यथा, नीतिशतके ७३ श्लोके । "नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च" । इति । प्राप्ति । उपार्जनम् ।

"नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते" ।

इति मनु ॥)

साक्षिपत्रादिः । इति व्यवहारमातृका ॥ प्रकृतिप्रत्ययानुपघाति कार्य्यं । इति व्याकरण ॥ (शास्त्रज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,

"आकारसदृशप्रज्ञ प्रज्ञया सदृशागम" ।

इति रघुवंशे १म सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।

"तामर्पयामास च शोकदीनां

तदागमप्रीतिषु तापसीषु" ॥)

आगमन, क्ली, आङ्पूर्व्वगमधातोरनट्प्रत्ययान्तस्य रूपमिदं। आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे।
"रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः"।
स्त्रीसङ्गम । यथा,—
"अन्त्यागमनपापस्य पापं प्रच्छन् स निष्कृति"।
इति राजतरङ्गिणी।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, वृश्चिकालीवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

आगमित, त्रि, (आ+गम+णिच+क्त) अधीत। पठित। इति जटाधरः ॥ (यापित प्रापित।)

आगाध, क्ली, (अगाध एव। स्वार्थे अण्।) अगाध। अतिगभीर इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

आगान्तु, त्रि, आगन्तुक। अतिथि। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागत। आगन्तु।)

आगामी, [न्] त्रि, (आङ्+गम्+णिन। भविष्यत्काल। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे। "भो यजमान। आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्"।)

आगार, क्ली, (आग+ऋ+अण्) गृहं। इत्यमरटीका ॥ (यथा मनुः।
"आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत्।)

आगु, [र्] स्त्री, आगू। प्रतिज्ञा। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

आगू, स्त्री, (आ-गमे क्विपि गम क्वाविपत्नलोपे ऊचगमादीनामित्यूकारादेशः।) प्रतिज्ञा। इत्यमरः ॥

आग्नीध्र, क्ली, (अग्निमिन्धे, इन्धीटिलौ, क्विप्, नलोपः। अग्नीध स्थानं, अग्नीध शरणे रन्। तत्रस्थितत्वात् ऋत्विग्यागीय उच्यते) अग्नीध्र। होतृगृहं। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आग्नेय्या अग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्यत्र आग्नीध्र मण्डपमित्याख्यानदर्शनात्। धनदाग वल्गीयचर्त्विज प ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्दशपुत्रमध्ये परिगणित स्वनामख्यात पुत्रः। यथा हरिवंशे।
"आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यसवल पुत्र एव च ॥
मनो स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः"।
प्रियव्रतन्पपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो नृपति। यदुक्तं,—
"अग्नीध्रो नाम नृपतिर्जम्बुनाथो मनो कुले।
तज्जातो नृपसङ्घाभि कथ्यन्ते भरतादयः" ॥
प्रियव्रतस्य राज्ञ दशपुत्रमध्येपरिगणित स्वनामख्यात पुत्र। यदुक्तम् विष्णुपुराणे २। १ ॥
"प्रियव्रतसुता ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान् द्युतिमांस्तथा।
मेधा मेधातिथिर्भव्य सवन पुत्र एव च ॥
ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्"॥")

आग्नेय, क्ली, (अग्निर्देवता यस्य।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः ॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तं। इति हेमचन्द्रः ॥ घृतं। इति पाणिनि ॥

आग्नेय, पु, (अग्निर्देवतास्य अण्। अग्निनोक्त पुराण यदाग्नेय वेदसम्मितमित्युक्तलक्षणे महापुराण-भेदे वह्निपुराणे च। अग्निदेवताके द्रव्यमात्रे च त्रि। अग्निगोपिति स्वाहायाम् अग्निदेवताकायामृचि च। आग्नेयव्रत। यथा मनौ ९।३१०।
"दुष्टसामन्तहिंसस्य तदाग्नेयव्रत स्मृतम्"।)
अगस्त्यमुनि। इति पाणिनि ॥ अग्निसम्बन्धीये त्रि

आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय+ङीप्।) अग्निकोण ॥ स्वाहा। इति जटाधरः ॥

आग्रयण, क्ली, नवशस्येष्टिः। यथा,—
"शरद्वसन्तयो केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृत" ॥
इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टे।
"श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालत।
प्रशस्तं पुन्यते वश्य न लङ्घ्याग्रयणात्यय" ॥
इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा इति।
आग्रयण नवशस्येष्टि। इति मलमासतत्त्वं ॥

आग्रह, पु, (आङ्+ग्रह+अप्) अनुग्रह। आसक्ति। आक्रम। ग्रहण। इति मेदिनी ॥ (प्रसाद, अभिनिवेश, आसक्ति, यथा,
"इत्याग्रहात् वदन्त त स पिता तत्र नीतवान्"॥
इति कथासरित्सागरे २५।९९।)

आग्रहायण, पु, मार्गशीर्षमास। इति रायमुकुट ॥

आग्रहायणिक, पु, (आग्रहायण्या मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी यस्मिन्। आग्रहायण+ठक्) अग्रहायणमास। मतभेदे वत्सरायणमासोऽयं। यस्मिन् मासे वृश्चिकराशिस्थो रवि। तत्पर्य्याय। मार्गशीर्ष २ सहा ३ मार्ग ४। इत्यमर ॥ आग्रहायी ५ वलक ६ सह ७ मार्गशिर ८। इति शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि त्रि।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्या। मतभेदे मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्ते। प्रज्ञादाण्। पूर्व्वपदादिति णत्व। गौरादित्वात् ङीष्) मृगशिरोनक्षत्र। इत्यमर। अग्रहायणमासस्य पौर्णमासी॥

आघट्टक, प, (आङ्+घट्ट+वुन्। तत स्वार्थे क) रक्तापामार्ग। इति राजनिर्घण्ट ॥

आघाट, पु, (आङ्+घट्+घञ्) सीमा। इति हेमचन्द्र ॥ अपामार्ग। इति राजनिर्घण्ट ॥

आघात, पु, (आङ्+हन्+घञ्) वधस्थान। इति त्रिकाण्डशेष ॥ हनन। छेदन। चोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे। "पादाघातादशोक विकसति वकुल योषितामास्यमद्यै" ॥)

आघातन, क्ली, (आङ्+हन्+स्वार्थे णिच्+ल्युट्)। वधस्थान। इति हारावली ॥ हनन ॥

आघार, पु, (आङ्+घृ+घञ्) घृत। इति हेमचन्द्र। ऋग्वेदिना स्रुवेण चतुराज्यं स्रुचि दत्त्वा प्रजापति मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नेर्वायव्यकोणादारभ्याग्नेयीं यावदविच्छिन्नघृतधारादान। पुनःस्रुवेण चतुराज्यं स्रुचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाग्नेर्नैरृतकोणादारभ्य ऐशानीं यावदविच्छिन्नघृतधारादान। इति कालेशिः ॥ यजुर्वेदिनान्तु स्रुवेण मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकपूर्व्वोक्तक्रमेण घृतधारादान। इति पशुपति ॥

आघूर्णित, त्रि, (आङ्+घूर्ण+क्त) घूर्णितनेत्रादि। घूराया इति भाषा। यथा, देवीमाहात्म्ये ॥
"आघूर्णितो वा वातेन स्थित पोतो महार्णवे"॥

आघ्राण, क्ली, (आङ्+घ्रा+ल्युट्) तृप्तिः। इति हेमचन्द्र ॥ गन्धग्रहण। सोंका इति भाषा ॥
"भेदश्चा गन्धाघ्राणत।" इति कथासरित्सागरे १३। १६।)

आघ्रात, त्रि, (आङ्+घ्रा+क्त) शिंघितः। आक्रान्त। इति मेदिनी ॥ तृप्त। इति हेमचन्द्र ॥ (घ्राणविषयीकृत। यथा, नागानन्दे। "नीता किं न निशा शशाङ्कधवला नाघ्रातमिन्दीवरं ॥)

आर्घ्य, क्ली, पीतवर्णदीर्घतुण्डषट्पदसन्निभमाक्षिकोत्पन्नमधु। अस्य गुणा। अतिशयचक्षुर्हितकारित्व। कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ यथा, भावप्रकाशे ॥
"मधूकवृक्षा निर्यास शरत्कार्यग्निसमोद्भवा।
सवन्त्यार्घ्य तदा ख्यात श्वेतक मालवे पुन ॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु या पीता मक्षिका षट्पदोपमा।
आर्घ्यास्तास्तत्कृत यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगु" ॥
("आर्घ्य मध्वतिचक्षुष्य कफपित्तहर पर,
कषाय कटुपाकि च बल्य तिक्तमवातकृत्"॥
इति सुश्रुत।)

आङ्, अ, उपसर्गविशेष। अस्यार्थ। ईषत्। यथा आपिङ्गल। अभिव्याप्ति। यथा आजन्म ब्रह्मचारी। सीमा। यथा आसमुद्रक्षितीशाना। इति रघौ १म सर्गे। धातुयोगज। यथा आगे हति। इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात्। ग्रहण। प्रत्युत्पत्ति। इति दुर्गादास ॥

आङ्क, क्ली, (अङ्कस्य इद। अङ्क+अण्) कोमलाङ्ग। इति त्रिकाण्डशेष ॥

आङ्गार, क्ली, (अङ्गार+अण्) अङ्गारसमूह। इति रायमुकुट ॥

आङ्गिक, त्रि, (अङ्ग+ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावव्यञ्जकभ्रूक्षेपादि। इत्यमर ॥ मार्दङ्गिक। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे।
"भवेदभिनयो ऽवस्थानुकार स चतुर्विध।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्य सात्त्विकस्तथा"।)

आङ्गिरस, पु, (अङ्गिरस्+अण्) वृहस्पति। इत्यमर। (यथा मनु। २। १५१।
"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरस कवि।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्"॥)

आचमन, क्ली, (आङ+चम्+ल्युट्) वैधकर्मारम्भात् पूर्व्व वारत्रयजलपानानन्तर यथाक्रमाङ्गस्पर्शरूपशुद्धिजनकक्रिया। तत्पर्य्याय। उपस्पर्श २। इत्यमर ॥ आचाम ३ शुचिप्रणी ४। इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधान यथा ॥
"त्रिराचामेदप पूर्व्व द्वि प्रमृज्यात्ततो मुख।
सम्मृज्याङ्गुष्ठमूलेन त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राण पश्चादनन्तर।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुन ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभि हृदयन्तु तलेन वै।
सर्व्वाभिस्तु शिर पश्चाद्बाहू चाग्रेण सस्पृशेत् ॥

ऋचो यजूंषि सामानि त्रिः पिबन् प्रीणयेत् क्रमात्।
अथर्व्वाङ्गिरसौ पूर्व्वं द्विः प्रमार्ज्यां नयेन्मुखम्॥
सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं।
मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्य्यं श्रुती दिशः॥
प्राणग्रन्थिमयी नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत्।
रुद्रं मूर्द्धानमाराध्य प्रीणात्यथ शिखामृषीन्॥
बाहू यमेन्द्रवरुणकुवेरवसुधानलान्।
अभ्युक्ष्य चरणौ विष्णुमिन्द्रदिक्पालदेवताः॥
वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं निक्षिपति यत् क्षितौ।
येऽन्तरा विन्दवो यान्ति ते ग्रामस्थास्तु ते द्विज॥
अग्निवायुसूर्य्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपर्व्वसु।
गङ्गाद्याः सरितस्तासु या रेखाः करमध्यगाः॥
तले सोमः सतीर्थश्च स्मृतोऽत पावनः करः।
इति गारुडे २१५ अध्यायः॥ ३॥

अन्यच्च। अथाचमनं। पराशरः। यथा,—
"कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः।
निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्"॥
आपस्तम्बः। यथा,—
"इत्येवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्।
हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः"॥
आजान्विति अभ्यङ्गादिना तत्पर्य्यन्तमशौचे
आजङ्घात इति हारीतोक्तं सामान्यतः।
"कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाङ्मनःकायसंयतः"॥ ७॥
शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्।
"गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्या ब्रह्मरन्ध्रतः।
जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत्"॥
याज्ञवल्क्यः। यथा,—
"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्"।
अन्तर्जानु जान्वोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः॥
भविष्यपुराणे। यथा,—
"समौ तु चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप।"।
आचामेदित्यनुक्तौ देवलः। यथा,—
"शिखां बद्ध्वा वसित्वा तु निर्म्मले वाससी शुभे।
मौनी भूत्वा समादाय नोद्धृत्य न विलोकयन्"॥ ८॥
आचमनावरोधे तु मनुः। यथा,—
"कायत्रैदशिकाभ्यान्तु न पित्र्येण कदाचन"।
मार्कण्डेयः। यथा,—
"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत्"॥
उदकग्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः। यथा,—
"आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु सङ्गृह्य त्रिः पिबेदपः"॥
वाभ्रव्यः। यथा,—
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः॥
शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"।
कमात् कोष्ठगामी। चरेता॥
"ब्रह्मतीर्थेनाद्भिः पूताभिर्नित्यं चरेत्।
सद्भिर्बलाभिःकलनैर्वर्ज्जिताभिराचमेत्"॥

चतुर्व्वेति भावशुद्धयपेक्षया॥ ९॥
आचमनप्रकारमाह दक्षः।
"प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितं।
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्॥
संहत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै॥
सर्व्वाभिस्तु शिरोदेशं बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्"।
पुनः पुनरिति घ्राणादीनां गोलकद्वयाभिप्रायेण।
इति श्रीदत्तः॥ * ॥
वीक्षणानुष्णयोरपवादमाह यमः।
"रात्रावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः।
उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्"॥ १॥
मुखमार्ज्जनानन्तरं व्यासः। "वामहस्तं पादौ
शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्" इति
सामवेदिक्रमः। यजुर्व्वेदिनान्तु गोतमः। "पादौ
चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्ध्नि
दद्यात् उदकविन्दून्"॥ * ॥
इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः। "खानि चैव
स्पृशेदद्भिः" इति। नाभिस्पर्शे व्यासः। यथा,—
"ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत्"।
इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये। यथा,—
"यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति दानवः।
वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः"॥ * ॥
जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थञ्च जलस्थलैकचरणे
नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः। "अन्तरुदके
आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति बहिरुदके आ-
चान्तो बहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं बहि-
रेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्व्वत्र पूतो भवति"
इति॥ ९॥ जलमाचे जानोरूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्नाचमन-
माह विष्णुः। यथा,—
"जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्।
अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति"॥
हारीतः। यथा,—
"आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपं।
शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपं"॥ ३॥
आचमननिषेधे देवलः। यथा,—
सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः।
उष्णीषी वापि नाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः॥
न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन्।
न हसन् नैव सञ्जल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन्॥
केशानीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं"॥
आकाशं हृदयं। तथा व्यासः।
"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्"॥
मरीचिः। यथा,
"न बहिर्जानु सततं नासन्नो न चासितः।
न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः॥
शुद्धावस्थोऽप्याचामेद्यावदर्थमत्वरः।
जानुनोरूर्द्ध्वमाचम्य भवेन्निषद्य शुध्यति"॥

शाट्यायनः। यथा,
"स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं।
प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्"॥ ४॥
द्विराचमननिमित्तानि॥
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च"॥
ब्रह्मपुराणे। यथा,
"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत्"॥ ५॥
अथाचमननिमित्तानि॥
"निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्युपहतस्य च॥
सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां बद्ध्वा तथैव च।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत्॥
उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनां"॥
हारीतः। यथा,
स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसम्भाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेत्॥ * ॥
अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः। यथा,
"क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्"॥
वृद्धशातातपः।
"व्रतकर्म्मणि निष्ठीवे दन्तश्लिष्टे तथानृते।
क्षुते पतितसम्भाषे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्"॥
मार्कण्डेयपुराणम्॥ यथा,
"कुर्य्यादालम्भनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्।
कुर्व्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च॥
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्व्वाभावे ततः परम्"॥ ६॥
आचमने जलाधारनिषेधमाह। उशना॥ यथा,
"कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्"॥
इति गोपालपञ्चाननकृताचारनिर्णयः॥
"आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः"॥
इति भरद्वाजः॥
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः॥
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः"॥
इति मनुः॥
"शिखासैरस्थिकं तीर्थं ब्रह्मणस्तर्ज्जनी च।
महदाचमनाश्चुद्धिरेवमेव च" ॥
इति निर्णयः॥

आचमनक, पु, (आचमन + स्वार्थे कन्।) निष्ठीवनपात्रं।
पिकदान् डाबर इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
प्रोक्षः २ पतद्ग्रहः ३ प्रतिग्रहः ४। इति
हारावली। (अस्याश्च ... ॥ इति शब्दरत्नावली।)

आचमनीयं, क्ली, (आचम्यतेऽनेन । आङ्+चम्+अनीयर् ।) मुखप्रक्षालनार्थजल । तद्दानविधिर्यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याय ॥
"दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिसलिलैः शुभैः ।
कर्पूरवासितैर्व्वापि कृष्णागुरुसुधूपितैः ॥
यथा तथा सुगन्धैर्व्वा प्रसन्नैः फेनवर्ज्जितैः ।
तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥
उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्ज्जितं ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥
केवलं तोयमात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितं ।
वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्त्तव्यं यदि लभ्यते ॥
आयुर्ब्बलं यशोवृद्धिं प्रदायाचमनीयकं ।
लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेप्सितान्" ॥

आचरणं, क्ली, (आङ्+चर्+ल्युट्) आचार । व्यवहार ॥ ("अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः" । इति नैषधे ।)

आचरितं, त्रि, (आङ्+चर्+क्त) कृताचरण । ("जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता द्विजैः" । इति काशीखण्डे ।) व्यवहृत ॥ (यदुक्तं ।
"दारपुत्त्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनं ।
यत्रार्थो दाप्यतेऽर्थं स्व तदाचरितमुच्यते" ॥
एतत्तु पारिभाषिकं ॥)

आचान्तः, त्रि, (आङ्+चम्+क्त) कृताचमनः । यथा । बौधायन ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च" ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ।

आचामः, पु, (आङ्+चम्+घञ्) आचमन । इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्ड । इत्यमर ॥ (भक्षण । पान । यथा, काव्यप्रकाशे ।
"चकोर्य्य एव निपुणाश्चन्द्रिकाचामकर्म्मणि" ॥)

आचार, पुं, (आङ्+चर्+घञ्) व्यवहार । तत्पर्य्याय । चरित्र २ चरित ३ चारित्र ४ चरण ५ वृत्त ६ शील ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्नानाचमनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६९ श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्ट । व्यवहार ॥ स तु विचार । यथा बृहस्पतिः ।
"आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जित पूर्व्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" ॥
इति व्यवहारतत्त्व ॥ चरित्र । एतद्विवरण सदाचारशब्दे द्रष्टव्य ॥ (रघु । २ । १० । "आचारलाजैरिव पौरकन्याः" ।)

आचारवर्ज्जितः, त्रि, (आचारेण वर्ज्जितः ।) आचारवहिर्भूतः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थित । नियमरहित ।)

आचारी, स्त्री, (आङ्+चार+ङीप्) हिलमोचिका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेलञ्चा इति ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आचार्य्य, पु, (आङ्+चर्+ण्यत् ।) वेदाध्यापक । वैदिकमन्त्रव्याख्याकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । मन्त्रव्याख्याकृत् २ । इत्यमर ॥ द्रोणाचार्य्य । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"उपनीय तु य शिष्य वेदमध्यापयेत् द्विज ।
सकल्प सरहस्यञ्च तमाचार्य्य प्रचक्षते" ॥
इति मानवे २ । १४० ॥
(ततोऽनन्तरमाचार्य्य परीक्षेत । तद्यथा,—
"पर्य्यवदातश्रुत परिदृष्टकर्म्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्व्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमित्येवङ्गुणो ह्याचार्य्यः सुक्षेत्रमार्त्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्त्तृवच्चाप्रमत्तस्ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानसौष्ठवस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः प्रयतेत सम्यक्" । इति चरके ॥)

आचार्य्या, स्त्री, (आचार्य्य+टाप् ।) मन्त्रव्याख्याकर्त्री । इत्यमरसिद्ध ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापनकर्त्री ।)

आचार्य्याणी, स्त्री, (आङ्+चर्+ण्यत्+ङीप्+आनुक् ।) आचार्य्यपत्नी । इत्यमर ॥ (यथा महावीरचरिते ॥
"त्र्यम्बकं देवमाचार्य्यमाचार्य्याणीञ्च पार्व्वतीं" ॥)

आचित, क्ली, (आङ्+चि+क्त ।) दशभारपरिमाण । इत्यमर । २५ मोन इति भाषा ॥

आचित, पु, (आङ्+चि+क्त ।) शाकटो भार । इत्यमर । एक गाडिर वोझा इति भाषा ॥ च्युतपल । इति मेदिनी ॥

आचित, त्रि, (आङ्+चि+क्त) सङ्गृहीत । छन्न । इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशित, आकीर्ण, व्याप्त, ग्रथित, गुम्फितः । यथा भारवि ।
"कचाचितौ विश्वगिवागजौ गजौ" ॥ यथा रघुवंशे ।
"अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थिताया
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती" ।)

आच्छुक, पु, वृक्षविशेष । आच इति भाषा । तत्पर्य्याय । रञ्जनद्रुः २ पत्तीक ३ पत्तिक ४ आच्छिक ५ । इति रत्नमाला ॥

आच्छन्न, त्रि, (आङ्+छद्+क्त ।) आच्छादित । आवृत । यथा । "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्द्दिन" । इत्यमर ॥
("पङ्कपांशुजलाच्छन्न सुव्यक्त दस्युविद्रुत" । इति हितोपदेश ॥)

आच्छादः, पु, (आङ्+छद्+घञ् ।) वस्त्र । इति हेमचन्द्र ॥

आच्छादन, क्ली, (आङ्+छद्+ल्युट् ।) वस्त्र । इत्यमर ॥ सपिधान । अपवृतिमात्रं । इति मेदिनी ॥ (यथा मनु । ३ । ५९ ॥
"तस्मादेता सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः" ॥)

आच्छादित, त्रि, (आङ्+छद्+णिच्+क्त) कृताच्छादन । आवृत । ढाका इति भाषा ।

आच्छुरित, क्ली, (आङ्+छुर+क्तः) सशब्दहास्यं । नखवाद्य । इति धरणि ॥ व्याप्त । (यथा कथासरित्सागरे ।
"न सेहे पांशुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः" ।)

आच्छुरितक, क्ली, (आङ्+छुर+भावे क्त । तत स्वार्थे कन्) सोत्प्रासहास । इत्यमरः ॥ हास्य । नखाघातविशेष । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

आच्छोदन, क्ली, (आङ्+छिद्+ल्युट् । तत एओ दरादित्वात् इत ओत् ।) मृगया । इत्यमर ॥

आछि, इ, आयामे । (भ्वादिं-परं सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ इत्यादौ हित्वाभाव प्रकृति भ्रमनिरासार्थं । इ आञ्छ्यते । आयामो दीर्घीकरण । आञ्छति कट शिल्पी । इति । दुर्गादास ॥

आज, क्ली, (अज+अण् । अजसम्बन्धी छागस्य घृत मांसादि) घृत । इति जटाधर ॥ (यथा वैद्यके ।
"गव्यमाज तथा चौष्ट्रमाविक माहिषञ्च यत् ।
अतो धातुविरुद्धार्थमाज मास प्रशस्यते" ॥)
(तथाच रामायणे । २ । ९१ । ६७ ।
"आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः" ।
घृतार्थ—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्त तत्सर्व्वं घृत शब्दे ज्ञातव्य किन्त्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादिक यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्श्यते ॥
"आज दधि भवेच्चोष्ण क्षयवातविनाशन ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपन ॥
विपाके मधुर वृष्य रक्तपित्तप्रसादन ।
शस्तं कार्श्यापहं प्रोक्त वातपित्तनिवर्हण" ॥
इति हारीतसुश्रुतौ ॥
"नातिशीत गुरुस्निग्ध मांसमाजमदोषल ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहण" ॥
इति चरको वाभटश्च ॥
"गव्यतुल्यगुणन्त्वाज विशेषाच्छोषिणां हित ।
दीपन लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवनात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहर पय" ।
"दध्याज कफपित्तघ्न लघुवातक्षयापह ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्ने प्रदीपन ॥
विपाके मधुर वृष्य रक्तपित्तप्रसादन" ॥
"आज घृत दीपनीय चक्षुष्य बलवर्द्धन ।
कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

आजक, क्ली, (अज+वुञ्) अजसमूह । छागेर पाल इति भाषा । इत्यमर ॥

आजकारः, पु, (आज+कृ+अण्) शिववृषः । इति शब्दरत्नावली ॥

आजगव, क्ली, (अजगव+प्रज्ञाद्यण्) शिवधनु । इति हेमचन्द्र ॥

आजन्मसुरभिपत्र, पु, (आ जन्मनः सुरभीणि पत्राणि यस्य सः) मरुवकवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

आजानेय, पुं, स्त्री, (अज्+घञ्+आज+आनेय) कुलीनाश्वः । श्रेष्ठघोटक । इत्यमरः ॥ "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः" ॥ इत्यश्वतन्त्र ।

आजि, स्त्री, (अज्+इन्) । युद्ध । समानभूमिः ।

इत्यमरकोषमेदिन्यौ। चर्मं। इति हेमचन्द्रः। (युद्धार्थे यथा,—"आहवती लोचनमार्गमाजौ रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य"। इति रघुः।७।४२।) आक्षेप। इति शब्दरत्नावली॥

आजीवः, पु, (आङ्+जीव+घञ्।) जीविका। इत्यमरः॥ ("बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे"॥ इति रामायणे।)

आजु, [र्] स्त्री, (आङ्+जुर्+क्विप्।) आजू। विष्टि। इति स्वामी॥

आजूः, स्त्री, (आ+जुगतौ+क्विप् दीर्घश्च।) वेतन विना कर्म्मकारः। वेंगार इति भाषा। इत्यमरः॥ (यदुक्तम्, "हठादभृतिकः क्लेशो विष्टिराजूश्च कीर्त्त्यते"।)

आज्ञप्त, त्रि, (आ+ज्ञा+णिच्+क्त।) आज्ञाप्राप्त। यथा, देवीमाहात्म्यम्। "आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चण्डमुण्डपुरोगमाः। चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः"॥

आज्ञा, स्त्री, (आङ्+ज्ञा+अङ्+टाप्।) आदेशः। तत्पर्य्यायः। अववादः २ निर्देशः ३ निदेशः ४ शासनं ५ शिष्टिः ६। इत्यमरः॥ ("तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञा"। इति कुमारे। ३।२२। "पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्" इति रघौ। १२।७।)

आज्ञाकारी, [न्] त्रि, (आज्ञा+कृ+णिन्।) आज्ञया कर्म्मकारी। आज्ञावहः। आज्ञानुवर्त्ती॥

आज्ञाचक्र, क्ली, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम्। तथा च तन्त्रे,—"आज्ञानामाम्बुजं तद्धिमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रं। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता॥ एतत् पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्"॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ षट्प्रकाशः॥

आज्ञापक, त्रि, (आङ्+ज्ञा+णिच्+ण्वुल्।) आज्ञाकर्त्ता।

आज्ञापत्र, (आज्ञायै पत्र।) क्ली आदेशलिपिः। निदेशलिखनं। हुकुमनामा इति पारस्यभाषा॥

आज्ञापन, क्ली, (आङ्+ज्ञापि+ल्युट्।) विज्ञापनं। जानान इति भाषा॥

आज्ञाप्त, त्रि, (आङ्+ज्ञापि+क्त।) आज्ञप्तिविशिष्टः। लब्धाज्ञः। आज्ञाप्राप्तः॥

आज्य, क्ली, (आङ् पूर्व्वात् अञ्जेः संज्ञायामिति क्यप्।) घृतं। इत्यमरः॥ श्रीवासः। इत्यजयपालः॥ (यागक्रियासाधनं तैलदुग्धादिकमपि आज्यशब्देनोच्यते। यदुक्तं गृह्यसङ्ग्रहे। "घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकं। आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते"॥ यथा रघुवंशे। ७।२०। "तत्रार्च्चितो भोजपतेः पुरोधाः हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः"॥)

आज्यभागः, पु, (आज्यस्य भागः) ऋग्वेदिनां

आग्नेयाद्यभागे अग्निसोमसम्प्रदानकाज्याहुतिः तद्दक्षिणभागे सोमसम्प्रदानकाहुतिश्च। इति कालेशिः। यजुर्वेदिनान्तु अग्नेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादिप्राच्यन्तद्दुतभागः। इति पशुपतिः॥

आञ्जनेय, पु, (अञ्जनाया अपत्यं, अञ्जना+ढक्।) अञ्जनानामवानरीपुत्त्रः। स तु हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महानाटके। "उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः। आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयं"॥)

आञ्जिनेय, पु, (आञ्जन+ढक्+इट्।) जन्तुविशेषः। आजनाइ इति ख्यातः। इति शब्दमाला॥

आटि, पु, (आङ्+अट+इन्।) पक्षिविशेषः। शराली इति ख्यातः। इत्यमरः॥

आटीकन, क्ली, (आङ्+टीक्+ल्युट्।) वत्सानां गमनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आटीकर, पु, (आटीका+र।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

आटोप, पु, (आङ्+टुप्+घञ्।) दर्पः। इति हेमचन्द्रः॥ वायुजन्य-उदरगुडगुडाशब्दः। इति वैद्यकं॥ (गर्व्वः, सम्भ्रमः, संरम्भः। यथा-पञ्चतन्त्रे "विषं भवतु मा वाभूत् फटाटोपो भयङ्करः"। यथा शिशुपालवधे। 'साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्तः'। "आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमावाहकफप्रसेकैः"। इति माधवकरः।)

आडम्बर, पु, (आङ्+डम्+वरच्। तत टस्याने डः। आडम्ब्यते डवि क्षेपे घञ् भावे वा। आडम्बराति रमयति वा आतोतुपेति कः। मूलविभुजेति वा कः। आडम्बयति वा नाऊलकादरन्।) पटहः। तूर्य्यरवः। गजेन्द्रगर्जनं। इत्यमरः॥ आरम्भः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्ष्म। दर्पः। इति मेदिनी॥ क्रोधः। इति स्वामी॥ हर्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (आयोजनं। एकत्र सन्निवेशः, यथा, भामिनीविलासे। "धातः किं नु विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः"॥ युद्धं। रवार्थे यथा, "असारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान्। नहि तादृक्ध्वनिः स्वर्णे यथा कांस्ये प्रजायते"॥)

आडि, स्त्री, (आङ्+अड+इन्।) शरालिपक्षी। इत्यमरः॥ स्वनामख्यातमत्स्यविशेषः। अस्या गुणाः। गुरुत्वं। स्निग्धत्वं। वातश्लेष्मप्रकोपनत्वं। अतिबलशुक्रमेधावृद्धिकारित्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ (विश्वामित्रशापेन वशिष्ठो महर्षिराडिपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा॥ यथा मार्कण्डेयपुराणे आडिबकयुद्धे,— "श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः। त्वमप्याडिर्भवस्वेति प्रतिशापमयच्छत॥ आडिः सोऽप्युन्नतग्रीवो बकं पद्भ्यामताडयत्"॥)

आड़ू, पु, (अय शब्दे। अनोडस्येषु।) उडुपः। भेला माड इत्यादि भाषा। इत्युणादिकोषः।

आढ़की, स्त्री, (या समन्तात् ढौकते ढौक्यते वा ढौक गतौ अच् घञ् वा पृषोदरादि। परिमाणविशेषः। आढा इति भाषा। यथा,— "शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनमायतं। आढकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्त्तितं"॥ अपि च॥ "त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं। विंशयोजनगम्भीरमाढकं परिकीर्त्तितं"॥ इति गणपतिभट्टः। इति ज्योतिस्तत्त्वं॥

आढक, पु, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं। आडी इति भाषा। इत्यमरः॥ द्रोणचतुर्थभागः। इति लीलावती॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात् षट्पञ्चाशदधिकद्विशतमुष्टिर्भवति। व्यवहारे षोडशसेरो विंशतिसेरो वा। वैद्यकमते अष्टशरावपरिमाणं। तत्पर्य्यायः। पात्रं २ कंसः ३ भाजनं ४। इति परिभाषा॥ ("चतुःप्रस्थैस्तथाढकं। भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्"॥ इति शार्ङ्गधरः। "चतुःप्रस्थमथाढकं। "पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसप्रस्थाष्टकन्तथा"॥ इति चरकः।) अपचयविवक्षायां आढकिकेत्यपि स्यात्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ आढिका। इति भरतः॥

आढकिक, त्रि, (आढक+ठञ्।) आढकपरिमितबीजवपनादियोग्यक्षेत्रादि। इत्यमरः॥

आढकी, स्त्री, शमीधान्यविशेषः। अरहर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तुवरी २ वर्ण्या ३ करवीरभुजा ४ वृत्तबीजा ५ पीतपुष्पा ६। अस्या गुणाः। कषायत्वं। मधुरत्वं। कफपित्तनाशित्वञ्च। तद्दिदलगुणाः। ईषद्वातरुचिकारित्वं। गुरुत्वं। ग्राहित्वञ्च। पीता रक्ता सिता त्रिविधेयं। श्वेता दोषदा। लोहिता रुच्या बल्या पित्ततापादिहन्त्री च। पीता दीपनी पित्तदाहध्वंसिनी च॥ तद्यूषं बल्यं। इति राजनिर्घण्टः॥ अमरमते तत्पर्य्यायः। काक्षी २ मृत्स्ना ३ तुवरिका ४ मृत्तालकं ५ सुराष्ट्रजं ६। भरतमल्लिकमते एतत् षट्कं अरहरस्य। सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्यगन्धद्रव्यस्य। केषाञ्चिन्मते सुगन्धिमृत्तिकायाः॥ (अस्याः पर्य्यायगुणावाह। 'आढकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका॥ आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः। ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्"॥ इति भावप्रकाशः॥ "मृदुः कषाया च सरक्तपित्तं निहन्ति कासानतिवातला स्यात्। गुल्मज्वरारोचककासछर्दिहृद्रोगदुर्नामहराढकी स्यात्"॥ इति हारीतः॥ 'आढकी कफपित्तघ्नी वातला,"। इति चरकः॥ 'आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी"। इति सुश्रुतः॥)

आढकीन, त्रि, (आढक+ख।) आढकिक। इत्यमरटीका॥

आढ्य, त्रि, (आ ढौकते ढौकृ गतौ बाहुलकात् ड्य।) धनवान्। इत्यमरः॥ युक्त। विशिष्ट। अन्वित। यथा, धनाढ्य गुणाढ्य इत्यादि॥ (यथा मनु ८।१६९। "चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्नृप"। यथा भगवद्गीतायां,— "आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया"॥)

आणक, त्रि, (अणक एव स्वार्थे अण्।) अणक। अधम। इति रायमुकुट॥

आणवीन, त्रि, (अणु+खञ्।) अणव्य। अणुधान्योद्भवोचितक्षेत्र। इत्यमरटीकायां रायमुकुट।

आणि, पु, स्त्री, (अण+इन्।) अक्षाग्रकीलक॥ अश्रि। सीमा। इति मेदिनी॥

आतङ्क, पु, (आङ्+तकि+घञ्।) रोग। (यथा, याज्ञवल्क्ये,— "दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्मचा शुचि"।) सन्ताप। शङ्का। (यथा, महावीरचरिते,— "आतङ्कश्रमसाध्वसव्यतिकरोत्कम्पत्वमसञ्जाता"।) मुरजध्वनि। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ ज्वर। इति राजनिर्घण्ट॥ ("नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसाम्। सुखं विज्ञातुमातङ्कमयमेव भविष्यति"॥ इति माधवकर॥ रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते। "प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिं सात्म्यमातङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमित्यादि"॥ ज्वरार्थे पर्य्यायानाह। "ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च। एकार्थनामपर्य्यायैर्विविधैरभिधीयते"॥ इति चरक॥)

आतञ्चन, क्ली, (आङ्+तञ्च+ल्युट्।) प्रतिवाप। गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं। इति स्वामी॥ निक्षेपण। इति सुभूति॥ उपद्रव। इति रायमुकुट॥ द्रवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्ण। इति सारसुन्दरी॥ जवन। वेग। आप्यायन। तर्पण। इत्यमरमेदिन्यौ॥

आततायी, [न्] त्रि, (आतत+अय+णिन्।) वधोद्यत। इत्यमर॥ "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिन॥ आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन"॥ इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी॥

आतप, पु, (आङ्+तप+अच्।) रौद्र। तत्पर्य्याय। प्रकाश २ द्योत ३। इत्यमर॥ दिनज्योति ४ सूर्य्यालोक ५ दिनप्रभा ६ रविप्रकाश ७ प्रद्योत ८ तमारि ९ तापन १० द्युति ११। अस्य गुणा। कटुत्व। रूक्षत्व स्वेदमूर्च्छातृष्णादाहवैवर्ण्यजनकत्व। नेत्ररोगप्रकोपनत्वञ्च॥ इति राजनिर्घण्ट॥ ("आतप कटुको रूक्ष स्वेदमूर्च्छातृषावह। दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपन"॥ "आतप पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्। दाहवैवर्ण्यकारी च" इति सुश्रुत॥ यथा शाकुन्तले,— "कथमातपे गमिष्यसि परिबाधाकोमलैरङ्गैः"॥ यथा ऋतुसंहारे, ११।— "मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशम्"॥)

आतपत्र, क्ली, (आतप+त्रै+क) छत्र। इत्यमर॥ (यथा शाकुन्तले,— "राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रं"। यथा रामायणे,— "पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि"॥ "छत्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या"।)

आतपत्रक, क्ली, छत्र। इति शब्दरत्नावली॥

आतपवारण, क्ली, (आतप+वारि+ल्युट्।) छत्र। इति हेमचन्द्र॥ (यथा रघुवंशे, ३।७०। "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणं"। "अनुदितान्यसितातपवारण"॥)

आतपाभाव, पुं, (आतपस्य अभाव। षष्ठीतत्पुरुष।) छाया। इति राजनिर्घण्ट॥

आतर, पु, (आङ्+तॄ+अप्। आतरत्यनेन, पुंसि संज्ञायामिति घ) नद्यादितरणाय देयकपर्द्दकादि। तत्पर्य्याय। तरपण्य २। इत्यमर॥ पारानिकड़ि नौकाभाड़ा इति भाषा॥

आतर्पण, क्ली, (आङ्+तृप्+ल्युट्।) प्रीणन। तृप्ति। मङ्गलालेपन। आलिपना इति भाषा। इति मेदिनी॥ (यथा मेदिनी। "आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च"॥)

आतापी, [न्] पुं, (आङ्+तापि+णिन्।) आतायी। चिल्ल। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (असुरभेद। चिल इति ख्यात पक्षिभेद॥)

आतायी, [न्] पु, (आङ्+ताय+णिन्।) चिल्ल। चिल इति भाषा। इत्यमर॥

आतार, पु, (आङ्+तॄ+घञ्।) आतर। तरपण्य। इति शब्दरत्नावली॥

आति, पुं, (अत+इण्।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥

आतिथेय, त्रि, (अतिथि+ढञ्। अतिथौ साधु।) अतिथिसेवाकारक। इत्यमर॥ (यथा रघुवंशे, ५।२। "प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेय"॥ यथा कुमारसम्भवे, ५।३१। "तमातिथेयी बहुमानपूर्व्वया सपर्य्यया"। यथा मनु, ३।१८। "दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु"।)

आतिथ्य, त्रि, (अतिथि+ञ्य।) अतिथ्यर्थवस्तु। अतिथिमध्वादिद्रव्य। इत्यमर॥ अतिथिसेवा च॥ ("यथा हितोपदेशे। "अरावप्युचितं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते"॥)

आतिथ्य, पु, अतिथि। इति मेदिनी॥

आतु, पु, (आङ्+तॄ+डु।) भेलक। भेला माड़ इत्यादि भाषा। इति शब्दमाला॥

आतुर, त्रि, (आङ्+तुर+क) रोगी। तत्पर्य्याय। आमयावी २ विकृत ३ व्याधित ४ अपटु ५ अभ्यमित ६ अभ्यान्त ७। इत्यमर॥ (यथा हितोपदेशे। वैद्यानामातुरः श्रेयान्। यथा मनु, ४।१२९। "न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि"॥ आतुरावस्थास्वपि कार्य्याकार्य्यं प्रति कालाकाल संज्ञा। तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालोऽकाल पुनरस्येति। एतदपि भवत्यवस्थाविशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा। तस्य परीक्षा मुहुर्म्मुहुरातुरस्य सर्व्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं। न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति। कालो हि भैषज्ययोगपर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति॥ इति चरक॥ आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत। इति सुश्रुत॥)

आतृप्य, क्ली, (आङ्+तृप्+क्यप्।) फलविशेष। आता इति भाषा। अस्य गुणा। तृप्तिजनकत्व। रक्तवर्द्धकत्व। स्वादुत्व। शीतलत्व। बलमांसकारित्व। हृद्यत्व। दाहरक्तपित्तवायुनाशित्वञ्च। इति द्रव्यगुण॥

आतोद्य, क्ली, (आङ्+तुद+ण्यत्।) वाद्य। तच्चतुर्विधं। वीणादिवाद्यं ततं १ मुरजादिवाद्यं आनद्धं २ वंशादिवाद्यं शुषिरं ३ कांस्यतालादिवाद्यं घनं ४ इत्यमर॥ (यथा रघुवंशे। "स्वनमातोद्यमपि रोनिवेशिता। "आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधं"॥)

आत्तगन्ध, त्रि, (आत्त अरिणा गृहीत गन्धो गर्व्वो यस्य स बहुव्रीहि।) दूरीभूताहङ्कार। तत्पर्य्याय। अभिभूत २। इति हेमचन्द्र॥ गृहीतगन्ध॥ (यथा रघुवंशे १३।७। "पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धा शरण्यमेनं शतशो महीध्रा"॥)

आत्तगर्व्व, त्रि, (आत्त अरिणा गृहीत गर्व्वो यस्य स बहुव्रीहि।) अरिणा गृहीतगर्व्व। दूरीभूताहङ्कार। अभिभव। इत्यमर॥

आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता। तृतीया तत्पुरुष।) लताविशेष। आलकुशी इति भाषा। तत्पर्य्याय। मर्कटी २ काण्डुरा ३ अव्यण्डा ४ कण्डुरा ५ जटा ६ जड़ा ७ शूकशिम्बा ८ आत्मगुप्ता ९ वृषभी १० कपिकच्छुरा ११। इति रत्नमाला। ("माषैः समानं फलमात्मगुप्तम्"। इति सुश्रुत। विशेषोऽस्याः कपिकच्छुशब्दे ज्ञातव्य।)

आत्मग्राही, [न्] त्रि, (आत्मन्+ग्रह+णिन्।) आत्मम्भरि। स्वार्थी॥

आत्मघाती, [न्] त्रि, (आत्मन्+हन्+णिन्।) आत्महन्ता। यथा कूर्म्मपुराणे॥ "व्यापादयेद्व्यथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभि। विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकं"॥ आत्महननकर्त्ता। अवैधबुद्धिपूर्व्वकात्महननस्य प्रायश्चित्तं यथा,— "इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विमादिन।

घातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुता ।
यत्र श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितं ॥
तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे" ।
इति हेमाद्रौ वृद्धशातातपेनोक्तम् ॥
"आत्मनो घातस्त्वर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वय ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुन ॥
अर्व्वाक् संवत्सरात् कुर्य्याद्दहनादि यथोदितं ।
कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुष" ॥
इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुच्चित कार्य्यम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेद ॥ अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतम । "प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्" इति । प्रायो महाप्रस्थानं । अनाशकमनशन । प्रपतनं शैल शिखरादवपातन । इत्यादिनिमित्ते शास्त्राविहितमार्गेण इच्छापूर्व्वकमृतानामशौचादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिरा ।
"चाण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणा ॥
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्व्वं अन्तरीक्षे विनश्यति" ॥
यथा मनु ।
"वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठता ।
आत्मनस्त्यागिना चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया" ॥
वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाता पञ्चमहायज्ञादिरहिता । सङ्करजाता प्रतिलोमजा ॥*॥ प्रमादात् पूर्व्वोक्तनिमित्तैर्म्मरणे विद्यते एवाशौचादिक । अतएवाङ्गिरा ।
"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभि ।
तस्याशौच विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" ॥
चाण्डालादिमृताहिताग्न्यादीनां प्रतिपत्तिकर्म्म च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
"वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते" ॥
वृथामृत अविहितमार्गेण मृत । तथा,—
"आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतं" ॥
गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणं ॥ * ॥ एवं पूर्व्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां स्नेहादिनामाद्यौर्द्ध्वदेहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाम्नातं ।
"कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं तथा ।
"रज्जुच्छेदाश्रुपातञ्च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति" । इति ।
एतच्च बुद्धिपूर्व्वे प्रत्येकमग्न्यादिकरणे ॥
अबुद्धिपूर्व्वके तु संवर्त्त ।
"एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रिया कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" ॥
अत्र समन्त्यादिमांसं भैक्षाहारस्त्रिसवनञ्च ।
तथा स्नानाचमनाभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्तविषये देशकालाद्यपेक्षानुसारेण बोध्यमिदं ॥*॥
यस्तु वृद्धादिर्मुमूर्षुः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियस्तस्यात्महननप्रायश्चित्तमादिपुराणे ।

"वृद्ध शौचस्मृतेर्लुप्त प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभि ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चय ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमारभेत्" ॥
तथा,—
"गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटशाखाया देहत्यागं करोति य ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामति ।
उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्व्वेषां सर्व्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा ॥
अशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वृथानलहतेषु च ।
वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय ॥
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् क्वचित्" ।
विवस्वान् ।
"सर्व्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथ" ॥
धर्म्मार्ज्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य । एवं शास्त्रविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिमृतानां संवत्सरादूर्द्ध्वमौर्द्ध्वदेहिकं कार्य्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
"गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्ध्वदेहिकं" ॥*॥
अत्रापरं विशेषमाह पराशर ।
"चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्व्विप्रैर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्मघातक ॥
दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्ज्जितं ।
दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्तत ॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्" ॥*॥
संवत्सरादर्व्वागपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादिप्रायश्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा और्द्ध्वदेहिकं कार्य्यं । आयुषोऽनित्यत्वेन संवत्सरानन्तरमौर्द्ध्वदेहिकादिलोपप्रसङ्गात् । तच्च नारायणबलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्य ।
"नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरै ।
तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यम" ॥
नारायणबलौ कृते और्द्ध्वदेहिककरणं भवतीत्यर्थ ॥*॥ सर्पहते तु विशेष । संवत्सरं यावत् पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गाञ्च व्यासोद्देशेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्ध्वदेहिकं कुर्य्यात् ॥*॥
नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितं ।
"एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ।
विष्णुं समर्च्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वै संयतो दक्षिणामुख ॥
विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि तत क्षिपेत् ।
नामगोत्रग्रहं कृत्वा पुष्पैरभ्यर्च्च्य तत ॥
धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरं ।
विद्यातप समृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
निमन्त्रयेत विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषित ॥

विष्णोरभ्यर्च्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥
मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्व्वं कुर्य्यादतन्द्रित ।
आवाहनादि यत् प्रोक्तं दैवपूर्व्वं तदाचरेत् ॥
तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रान् तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् ।
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
मृतं सङ्कीर्त्त्य मनसा गोत्रपूर्व्वमत पर ॥
विष्णोर्नाम गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्व्ववत् क्षिपेत् ।
विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभि समर्च्चयेत् ॥
एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्च्चयेत् ।
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्द्दर्भसमन्वितै ।
क्षिपेयुर्गोत्रपूर्व्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दद्यु समाहिता ।
मित्रभृत्यजनै सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यत" ॥
भविष्यपुराणे ।
"सुवर्णताम्रनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां ।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्तवान्" ॥
इति मदनपारिजाते ५ स्तवक ॥

आत्मघोष, पु, (आत्मानं घोषयतीति । आत्मन् + घुष् + अण् ।) काक । इत्यमर ॥ कुक्कुट । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आत्मज, पु, (आत्मन् + जन् + ड । आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुते ।) पुत्र । इत्यमर ॥ मनु, १०।१४।
"तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजं" ।
यथा रामायणे,—
"दिश प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां" ॥)

आत्मजन्मा [न्] पु, (आत्मन जन्म यस्य स बहुव्रीहि ।) पुत्र । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
"अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्व्वतीमात्मजन्मने" ।
यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुक" ॥)

आत्मजा, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ड + आप् ।) कन्या । इत्यमर ॥ बुद्धि । इति शब्दरत्नावली ॥

आत्मतत्त्व, क्ली, (आत्मन तत्त्व स्वरूपम् ।) तत्त्वद्रष्टा सक नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभाव प्रत्यक्चैतन्यमेवात्मतत्त्व । पुत्रादिभासकं नित्यशुद्धत्वादिस्वरूपमेवात्मवस्त्विति यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
"इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपयतीति विशेष उच्यते । तथाच । अतिप्राकृतस्तु आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुते स्वस्मिन्निव स्वपुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रे पुष्टे नष्टेऽहमेव पुष्टो नष्टश्चेत्याद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति । १ । चार्व्वाकस्तु स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादि श्रुते प्रदीप्तगृहात् स्वपुत्र परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कृशोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति । २ । अपरश्चार्व्वाक तेऽप्राणा प्रजापतिं पितरमेत्य ब्रू

दित्यादिश्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचलना-भावात् काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यस्तु चार्व्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा-भावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावानहं पिपासावानित्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति ॥ ४ ॥ इतरस्तु चार्व्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादे-रभावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनु-भवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धस्तु अन्यो-ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्त्तुरभावे करणस्य शक्त्यभावात् अहं कर्त्ताहं भोक्ता इत्या-द्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकर-तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्श-नात् अहमज्ञोऽहमज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-मात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ भाट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द-मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद्-भावात् मामहं न जानामीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा-नोपहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरो बौद्धः असदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्व्वा-भावादहं सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभाव-परामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥ एतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्य्यन्तानामनात्मत्व-मुच्यते। एतैरतिप्राकृतवादिभिरुक्तेषु श्रुति-युक्त्यनुभवाभासेषु पूर्व्वपूर्व्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासा-नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यनुभवाभासैरात्मत्वबाधदर्श-नात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति ॥ १० ॥ किञ्च प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य पुत्रादिशून्यपर्य्यन्तस्य जडस्य चैतन्यभास्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव-प्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवाभासानां बाधित-त्वादपि पुत्रादिशून्यपर्य्यन्तमखिलमनात्मैव। अत-स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्-चैतन्यमेवात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः"। इति वेदान्तसारः (५०—५८)।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घञ् ।) दर्पणः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुवंशे। "निश्वासबाष्पापगमात् प्रपन्नः। प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः"।)

आत्मनीनः, त्रि, (आत्मन् + ख ।) आत्मने हितः। इति व्याकरणम्॥ पथ्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ ("भजनिर्वृतिमात्मनीनाम्"। इति प्रबोधचन्द्रो-दये।)

आत्मनीनः, पुं, (आत्मन् + ख ।) सुतः। श्यालः॥ प्राणधारः। विदूषकः। इत्यजयः॥

आत्मबन्धुः, पुं, (आत्मनः बन्धुः। षष्ठीतत्पुरुषः।) यदुक्तम् "आत्ममातृस्वसुः पुत्रा आत्मपितृस्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्म-बान्धवाः"।) पितृष्वसृपुत्रः। मातुलपुत्रः। मातृ-ष्वसृपुत्रः। इति स्मृतिः॥

आत्मवीरः, पुं, (आत्मा वीर इव यस्य।) प्राणवान्। श्यालकः। विदूषकः। इति मेदिनी॥

आत्मभूः, पुं, (आत्मन् + भू + क्विप् ।) ब्रह्मा। काम-देवः। इत्यमरः॥ विष्णुः। शिवः। इति शब्द-रत्नावली॥

(यथा, कुमारे १०। ४०।
"सर्व्वापदामतिश्यात सर्व्वैरिष्टपरात्मभूः"।)

आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + ङीष् ।) दुरा-लभा। इति शब्दमाला॥ (दुरालभाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया।)

आत्मम्भरिः, त्रि, (आत्मानं बिभर्त्ति, आत्मन् + भृ + इन् + मुम् ।) आत्मोदरमात्रभरणकर्त्ता। स्वार्थपरः। कुक्षिम्भरिः। स्वोदरपूरकः। इत्यमरः॥ (आत्मपरः। परार्थनिरपेक्षं स्वार्थ-साधनपरः। यथा भट्टिकाव्ये। "आत्मम्भरि-स्त्वं पिशितैर्नराणाम्"। यथा हितोपदेशे।
"[illegible]
[illegible]"॥)

आत्मयोनिः, पुं, (आत्मा योनिः कारणमस्य।) ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः। कामदेवः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा कुमारे ७। ३०।
"इदं चकोरापघनाद
प्रत्युद्गमभ्युद्यतमात्मयोनिः"॥)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेन्द्रवारुणीवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥ (आत्मनो रक्षणम्।)

आत्मवल्ली, स्त्री, ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

आत्मच्छाया, स्त्री, (आत्मनः छाया।) आत्मनः। मोहनछाया॥

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या।) आत्मघातः। स्ववधः॥

आत्महा, [न्] पुं, (आत्मन् + हन् + क्विप् ।) देवलः। इति शब्दरत्नावली॥ आत्मघाती। "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्। मया-नुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा"॥ इति श्रीभागवतम्॥ (अपरञ्च यथा, "लब्ध्वा कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्। यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्"॥)

आत्मा, [न्] पुं, (अतति सन्ततभावेन जाग्रदादि-सर्व्वावस्थासु अनुवर्त्तते, अत सातत्यगमने + मनिण्।) यत्नः। धृतिः। बुद्धिः। स्वभावः। ब्रह्म। देहः। इत्यमरः॥ मनः। इति मेदिनी॥ परव्यावर्त्तनम्। इति धरणी॥ पुत्रः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवः। अर्कः। हुताशनः। वायुः। इति हेमचन्द्रः॥
("आत्मा च करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते"।
"अयन्त्वात्मा चेतनः शाश्वतो विभुरव्ययः"।
"चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते"।
"देही सर्व्वगतोह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये।
सर्व्वाः सर्व्वाश्रयस्थास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः"॥
"विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्व्वगतो महान्।
मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतः"॥
"अनादित्वात्मनः स्येन पारम्पर्य्यमनादिकम्"।
"स सर्व्वगः सर्व्वशरीरभृच्च,
स विश्वकर्म्मा स च विश्वरूपः।
स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च,
स नित्ययुक् सानुशयः स एव॥
रसात्ममातापितृसम्भवानि,
भूतानि विद्यात् दश षट् च देहे।
अङ्गानि तत्रात्मनि संश्रितानि,
स्थितस्तथात्मा च समस्ततेषु॥
भूतानि मातापितृसम्भवानि,
रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे।
आप्याय्यते शुक्रमसृग्विभूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि॥
भूतानि चत्वारि तु कर्म्मजानि,
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम्।
स बीजधर्म्मा ह्यपरापराणि,
देहान्तराण्यात्मनि याति याति॥
रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः,
कर्म्मात्मकानां मनसो मनस्तः।
भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म्म हेतुः॥
अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपै-
रात्मा कदाचिन्न वियुज्यते वा।
न कर्म्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः"॥
इति चरके॥
"यदा यदात्मा[illegible] भवे
तदा मनस्त्वधितिष्ठतीन्द्रियं।
ततो मनोऽधिष्ठितमिन्द्रियं घटे-
प्रवर्त्तते सत्यबुद्धिसम्भवे"।
इति वैद्यकसारार्थदर्पणे।)

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः।) पुत्रः। प्राणा-धारः। श्यालकः। विदूषकः। इति हेमचन्द्रः॥

आत्माशी, [न्] पुं, (आत्मन् + अश + णिन्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रयो यस्य सः।) तर्क-विशेषः। तस्य लक्षणम्। स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वम्। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्या यथा। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यात् एतद्घटज्ञानभिन्नं स्यात्। द्वितीया तु घटो-ऽयं यद्येतद्घटजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यात्। तृतीया च अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति॥

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + छ।) स्वकीयः। स्व-रक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रघुवंशे। "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः"। कुमारसम्भवे। २। १९॥ "किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा"।)

आत्मोद्भवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा।) माषपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ कन्या। पुत्रे, पुं। (माषपर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः।)

आत्रेयः, पुं, (अत्रेरपत्यं पुमान्। अत्रि + ढक्।) अत्रिमुनिपुत्रः। स च दत्तः। दुर्व्वासाः। चन्द्रः।

इति मेदिनी ॥ शरीरस्थरसधातुः। इति हेमचन्द्र ॥

आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि+ढक्+कन्+टाप्।) ऋतुमती। इति हलायुध ॥

आत्रेयी, स्त्री, (अत्रि+ढक्+ङीप्।) पुष्पवती स्त्री। (यथाह अङ्गिरा,—
"आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम्।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् आत्रेयीघ्नस्तथैव च" ॥)
नदीविशेष। इति मेदिनी ॥ (अत्रिमुनिपत्नी।) यथा भारते,—
"सरयूर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्वरा।
करतोया तथात्रेयी लौहीत्यस्य महानद" ॥)

आथर्व्वण, क्ली, (अथर्व्वन्+अण्।) अथर्व्वणां समूहः। अथर्व्वनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेद अथर्व्वो तेषां सङ्घ। इत्यमर ॥ शान्तिस्वस्त्ययन। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महावीरचरिते।
"आथर्व्वणस्तीव्र इवाभिचार"।)

आथर्व्वण, पु, (अथर्व्व वेत्तीति। अथर्व्वन्+अण्।) पुरोहित। अथर्व्ववेदज्ञब्राह्मण। इति हेमचन्द्र ॥

आदर, पु, (आङ्+दृ+अप्।) आरम्भ। इति त्रिकाण्डशेष ॥ समादर। सम्मान ॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये ५।१६।
"स जगदे वचनं प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते"।
कुमारसम्भवे ६।१३।
"तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादर"।
हितोपदेशे।
"सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादर"।)

आदर्य्य, त्रि, (आङ्+दृ+ण्यत्।) आदरणीय। आदर्त्तव्य ॥ आदरोपयुक्तः ॥

आदर्श, पु, (आङ्+दृश्+घञ्।) दर्पण। टीका। प्रतिपुस्तक। इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीतायां।
"धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृत" ॥)

आदान, क्ली, (आङ्+दा+ल्युट्।) ग्रहण। अश्वाभरण। इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ रोगलक्षण। इति राजनिर्घण्टः। (स्वीकार प्रतिग्रह। यथा कुमारसम्भवे ५।११ ॥
"कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि" ॥ मनु, ७।२०४।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकं।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते" ॥)

आदानी, स्त्री, (आ+दा+ल्युट्+ङीप्।) हस्तिघोषालता। इति रत्नमाला ॥

आदि, पु, (आङ्+दा+कि।) पूर्व्व। प्रथम। इत्यमरः ॥ मदान्ते गणसूचक। यथा इत्यादि ॥ (प्रारम्भः। प्राक्सत्ता। नियतपूर्व्ववर्त्तिकारण। उत्पत्तिहेतु। सामीप्ये। व्यवस्थायां। प्रकारे, अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति। यदुक्तं,—
"सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा।
आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्ष्वर्थेषु लक्षयेत्" ॥
यथा मानवे १।८।
"अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत्"।
कुमारे १।९। "जगदादिरनादिस्त्व" ॥)

आदिकवि, पु, (आदि प्रथम कवि।) ब्रह्मा। इति श्रीभागवत ॥ वाल्मीकिमुनि। इति हेमचन्द्र ॥ ("तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरय"। इति भागवते १।१।)

आदिकारण, क्ली, (आदि आद्य कारणम्।) पूर्व्वनिमित्तं। मूलहेतु। तत्पर्य्याय। निदान २। इत्यमर ॥

आदिगदाधर, पु, (आदिराद्य आदौ पूजितो वा गदाधर।) गयास्थदेवताविशेष। यथा,—
"गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला।
कालान्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधर ॥
तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपी आसीदादौ गदाधर।
आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यत ॥
पाद्यार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधर" ॥
इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्याय ॥
अपिच
"गदयादाववष्टभ्य गयासुरशिरः शिला।
निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधर" ॥
इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्याय ॥

आदिताल, पु, (आदिराद्यस्ताल।) तालविशेष। यथा,—सङ्गीतदामोदर।
"एकएव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते।
गुरुस्तत्र पुरतो वाच्य प्रायेणैतन्निदर्शन" ॥ इति।

आदितेय, पुं, (अदितेरपत्य पुमान्। अदिति+ढक्।) अदितिपुत्त्र। देव। इत्यमर ॥

आदित्य, पुं, (अदितेरादित्यस्य वा अपत्य+ण्य।) देव। सूर्य्य। इत्यमरमेदिन्यौ ॥ द्वादशादित्यगणे बहुवचनान्त। इत्यमरः ॥ तत्प्रत्येकनामानि। विवस्वान् १ अर्य्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता ५ भग ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्र १० शक्र ११ उरुक्रम १२। एते काश्यपात् अदितिभार्य्यायां जाता। कल्पान्तरे त्वष्टृकन्या सञ्ज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेज सोढुमसमर्था अतस्तस्या पितृत्वष्टादित्यदादशखण्डा दादशादित्या। तेषां द्वादशमासेष्वेकैकस्योदयः। इति पुराण ॥ अर्कवृक्ष। इत्यमर ॥ आकन्द इति भाषा। ("आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्मयोविष्णु"। यथा शान्तिशतके ४।२४।
"आदित्यस्य गतागतैरहरहः सङ्क्षीयते जीवित"।
भारते।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च"।
हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा।
"मरीचात् काश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेवह ॥
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च।
अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृता" ॥
तत्र सवत्सरात्मको भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभाग करोति ॥ इति सुश्रुतः)

आदित्यपत्र, पु, (आदित्यत्त्वस्य पत्रमिव पत्रमस्य।) क्षुपविशेष। तत्पर्य्याय। अर्कपत्र २ अर्कदल ३ सूर्य्यपत्र ४ तपनच्छद ५ कुठारि ६ विटप ७ सुपत्र ८ रविप्रिय ९ रश्मिपति १० रुद्र ११। अस्य गुणा। कटुत्व। उष्णवीर्य्यत्व। कफवातरोगजाठरगुल्मारोचकनाशित्व। अग्निसन्दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहित पुष्पमस्या।) लोहितार्कवृक्ष। इति रत्नमाला ॥ राङ्गा आकन्द इति भाषा।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता।) ओषधीविशेष। हुडहुडिया इति भाषा। तत्पर्य्याय। वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्च्चला ४ सूर्य्यलता ५ सूर्य्यावर्त्ता ६ अर्ककान्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुरसम्भवा ९ सौरी १० सुतेजा ११ अर्कहिता १२ वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तनामा १५ देवी १६ मार्त्तण्डवल्लभा १७ विक्रान्ता १८ भास्करेष्टा १९। अस्या गुणाः। हिमत्व। तिक्तत्व। कटुत्वं। उग्रत्व। कफत्वग्दोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहग्रहशीतज्वरनाशित्वञ्च। अन्यच्च। स्वादुपाकरसत्व। गुरुत्व। अपित्तवर्द्धकत्व। क्षाररसत्व। विष्टम्भवातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

आदित्यसूनु, पु, (अदितेरपत्य पुमान् आदित्य सूर्य्य तस्य सूनु षष्ठीतत्पुरुष।) सुग्रीववानर। इति हेमचन्द्र ॥ यम। शनैश्चर। सावर्णिमनुः। वैवस्वतमनु। इति पुराण ॥ (कर्णः।)

आदिदेव, पु, (आदि कारण स च देवश्चेति कर्म्मधारय।) नारायण। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (जगदुपादानादिगुणवान् वासुदेव विष्णु, महादेव, ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १०।१२।
"परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभु ॥
त्वमादिदेव पुरुष पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं" ॥
यथा, महाभारते,—सूर्य्यस्य नामाष्टशतमध्ये परिगणितो नामभेद।
"ध्वमन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदिते सुतः" ॥)

आदिम, त्रि, (आदौ भव अग्रादिपश्चात् डिमच्। यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादेश्चेति वचनात् म।) आद्यं। प्रथमभववस्तु। इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥ (यथाह भाषापरिच्छेदे,—
"एते मद्यान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्"।
"आदिमः शनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तित" ॥)

आदिराज, पुं, (आदि प्रथमः राजा इति राजाहःसखिभ्यष्टच्।) पृथुराज। इति हेमचन्द्र ॥ (महीक्षितामाद्यो वैवस्वतो मनु। अविक्षित्सुतःखनामख्यात पौरवो राजा। यथा, रामायणे।
"आदिराजो मनुरिव प्रजानां परिरक्षिता" ॥
महाभारते।
"अविक्षित परिक्षित्तु शबलाश्वस्य वीर्य्यवान्।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबल" ॥)

आदिवराह, पुं, (आदिः कारणं स च वराहश्चेति कर्म्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आदिसूकरः । आद्यकोलः ॥

आदिष्ट, क्ली, (आङ्+दिश्+क्त ।) उच्छिष्टं । इति मेदिनी ॥

आदिष्ट, त्रि, (आङ्+दिश्+क्त ।) आदेशितः । आज्ञप्तः इति मेदिनी । (निर्द्दिष्टः, उपदिष्टः, अनुशासितः, अभिहितः ।)

आदीनव, पुं, (दीङ् क्षये भावे क्त । आदरं आदिनं, आदिनस्येति मत्व । आदीनस्य वा नम् । ... क इति माऊम्कारात् याते क ।) क्लेशः । इत्यमरः ॥ दोषः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपालवधे २ । २९ ।
"यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितं" ।)

आदीपनं, क्ली, (आदीप्यते आङ्+दीप्+भावे ल्युट् ।) आलिम्पनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिपना इति भाषा ।

आदृत, त्रि, (आङ्+दृङ्+आद्रियते स्म कर्म्मणि क्त ।) कृतादरः । सादरः । अर्च्चितः । पूजितः । इत्यमरः ॥ (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
"आत्मानमादृतो रक्षेत्प्रमादाद्धि विनश्यति" ।)

आदृत्य, त्रि, (आङ्+दृ+क्यप् ।) आदरणीयः । आदरयोग्यः ॥

आदेश, पुं, (आङ्+दिश्+भावे घञ् ।) आज्ञा । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रफलं । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ वर्णस्य वर्णान्तरोत्पत्तिः । प्रकृतिप्रत्ययोपघातिकार्य्यं । इति व्याकरणं ॥ (अनुमतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्य्योपदेशगम्यो वार्त्ताप्रचारः, कार्य्यभेदः, यथा मुग्धबोधे, "स्वामिवदादेशः" । यथा, मनुः, ९ । २५८ ।
"मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह" ।)

आदेशी, [न्] पुं, (आङ्+दिश्+णिनि ।) दैवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आदेशकर्त्ता, उपदेष्टा, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
"कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं" ।)

आदेष्टा, [ऋ] पुं, (आदिशति ऋत्विगादीन् यागादिष्विष्टसम्पादनाय प्रेरयति । आङ्+दिश्+अतिसर्ज्जने+तृच् ।) यागविषये ममेष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म्म कुर्व्विति ऋत्विजामादेशकः । तत्पर्य्यायः व्रती २ यष्टा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥ अम्यादेष्टा ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ आदेशकर्त्ता ॥

आद्य, क्ली, (अद्यते यत् अद् कर्म्मणि ण्यत् ।) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अदनीयद्रव्ये त्रि ॥ (यथा— मनुः, ५ । २४ ।
"तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेत् । चिरस्थितमपि त्वाद्य"—इत्यादि ।)

आद्य, त्रि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते य अद कर्म्मणि ण्यत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—
"तोषितोऽहं त्वयाश्रेष्ठ त्वयेवाद्येन कर्म्मणा" ।
रघुवंशे, १ । ११ ।
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" ।)
भक्ष्य । यथा मनुः ५ । १६ ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः" ।

आद्यकवि, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्म्मधारयः ।) वाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शुक्राचार्य्यः । ब्रह्मा) ।

आद्यमाषक, पुं, (आद्य+मा+षुन्देति घञ्+क ।) माषकपरिमाणं । पञ्चरत्तिका । इत्यमरः ॥ यथाह भास्कराचार्य्यः,—
"दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं" ।)

आद्यबीज, क्ली, (आद्यं मुख्यं बीजं कारणं ।) आदिकारणं । इति जटाधरः ॥

आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काली । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारधृतनीलतन्त्रनिरुत्तरादि । प्रथमा इति । मदिरा । यथा, मुण्डमालातन्त्रे १० पटलः ॥
"काली तु दक्षिणा आद्या सैवाद्या भुवनेश्वरी ।
द्वापरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्त्तिता ॥
नामभेदं प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरानने ।
न भेदः कालिकायाश्च तारायाः परमेश्वरि ॥
षोडशी भुवनाद्या भैरवीच्छिन्नमस्तकेश्वरि ।
त्रिपुराबाला धूमावती भीमायाः परमेश्वरि ॥
तथा च कमलायुक्ता मातङ्ग्याश्च सुरेश्वरि ।
न च भेदो महेशानि विद्याया वरवर्णिनि" ॥
आदिभूते त्रि ॥

आद्यून, त्रि, (आङ् पूर्व्वात् दीव्यतेरकर्म्मकत्वात् क्त । दिवोऽविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं । अस्य विभाषेति नेट्, च्छ्वोरित्यूट् ।) औदरिकः । इत्यमरः ॥ पेटुक इति भाषा । (यदुक्तं, अमरे ।
"आद्यून स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्ज्जिते" ।
"आद्यून सदर्हत्नेव प्रादेयस्तावकम्बितः" ॥
इति किरात ११ । ५ ।) आदिदीन ॥

आद्योपान्त क्ली, (आद्यस्य उपान्तस्य द्वन्द्व ।) पूर्व्वापरं । इत्तलगतादि इति भाषा ॥

आधमन, क्ली, (आधीयते आङ्+धा+कमनट् ।) बन्धकं । इति स्मृतिः । (आधि । यथा मनुः,—
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत्" ॥

आधान, क्ली, (आधीयते आङ्+धा+भावे ल्युट् यद्वा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्म्मणि ल्युट् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति स्मृतिः ॥ (ग्रहणं, धारणं । अधिगमः, करणं । सम्पादनं । श्रौतस्मार्त्ताग्निर्वा ग्रहणं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकर्त्तव्या विहितवह्निस्थापनपूर्व्वकहोमादिक्रिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः" ॥
यथा मनुः, ५ । १६८ ।
"भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च" ॥
यथा महाभारते,—
"गर्भैषा पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा" ।
यथा मेघदूते, पूर्व्वमेघे । ९ ।
"नूनं त्वां च नयनमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः" ।)

आधानिक, क्ली, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य । प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आधार, पुं, (आध्रियते अस्मिन् इति आधारः अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारावायवस्था भाऽधिकरणे घञ् ।) व्याकरणशास्त्रे अधिकरणकारकं, तल्लक्षणं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधारोऽधिकरणं कर्त्तृकर्म्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारं कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् । तच्च आमी प्याद्वैषयिकदृष्टान्तिकभेदात्त्रिविधं । तथा सिद्धान्तकौमुद्यां, औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा यथा—कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्व्वस्मिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आलवालं । अम्बुधारणं । इति मेदिनी ॥ क्षेत्रादिसेकार्थं सेतुना बन्धनेन जलं निरुध्य यत्र स्थाप्यते स आधारः शस्यक्षेत्रादि । बाँध इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः । इत्याशयं जलस्य आधारः । इति वैकुण्ठः । क्षेत्रादिसेकार्थं जलधारणस्थानमाधारः इति मधुः ॥ (यथा रघुवंशे ५ ।
"आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्द्धितानां सुतनिर्व्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः
श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम्" ॥
याज्ञवल्क्यः ।
"तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्" ।)

आधार्म्मिक, त्रि, (अधर्म्म+ठञ् ।) अधार्म्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
"नाधार्म्मिके वसेद्ग्रामे" ।)

आधि, पुं, (आङ्+धा+कि ।) मनःपीड़ा । प्रत्याशा । बन्धकः । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ॥
(यथा, हितोपदेशे ।
"व्याधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
कोऽहि नाम शरीराय धर्म्मापेतं समाचरेत्" ॥
तथा च वैराग्यशतके ।
"आधिव्याधिशतैर्जनस्य
विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते" ।)

आधिक्य, क्ली, (अधिक+ष्यञ् ।) अधिकस्य भावः । अधिकत्वं । अतिशयता । यथा ।
"युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तथा ।
कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (श्रेष्ठता । उत्कर्षः । प्राचुर्य्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।
"आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनताथवा" ।
यथा, मनुः ७ । १६९ ।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" ॥
आधिक्य नाम यदायुर्व्वेदे भाष्यमाणे वार्हस्पत्यमौशनसम् अन्यद्वा प्रतिसम्बन्धार्थमुच्यते यद्वा

पुन' प्रतिसम्बद्धमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्त- दोषाधिकं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा,— "भेषजमौषधं साधनम्" इति, शब्दपुनरुक्तं "पुनर्भेषजं भेषजम्" इति चरकः ॥)

आधिग्न, त्रि, (आधि+हा+क ।) दग्धः । व्यथितः । इत्यजयपालः ॥

आधिदैविक, त्रि, (अधि+देव+ठञ् । अनुशतिकादीनां च इत्युभयपदवृद्धि ।) दुःखविशेषः । तद्यथा, । "आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्" । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥ (देवतामधिकृत्य,प्रवृत्तं,दाहशीतादिजनितं दुःखम् । अतिवातादिवृष्ट्यादिहेतुकं दुःखम् । देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।

"अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्" ॥
"तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति" इति सुश्रुतः ।)

आधिपत्य, क्ली, (अधिपति+ष्यञ् ।) अधिपतेर्भावः । स्वामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्य्यं । यथा,

"नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ८ ॥
(यथा मनुः १२ । १०० ।
"सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति" ।)

आधिभोग, पु, (आधेर्बन्धकस्य भोगः ।) बन्धकद्रव्यस्य भोगः ॥

आधिभौतिक, त्रि, (अधिभूत+ठञ् । अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धि ।) दुःखविशेषः । यथा । "वाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा । आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्" । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥ ("तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति" । इति सुश्रुतः ॥)

आधिमन्यव, पु, (आधि+मन्यु+अण् ।) ज्वराग्निः । इति हारावली ॥

आधिवेदनिकं, त्रि, (अधि+विद्+ल्युट् । ततः अधिवेदन+ठञ् ।) द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै दत्तधनादि । यथा,—

"अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥

आधुतः, त्रि, (आङ्+धु+क्त ।) आधूतः । कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

आधुनिकः, त्रि, (अधुना+ठञ् ।) अधुनाजातः । नव्यः ॥

आधूतः, त्रि, (आङ्+धू+क्त ।) कम्पितः । इत्यमरः ॥ (विक्षिप्तः, अभिभूतः, व्याकुलितः । आन्दोलितः, चालितः । यथा, रघुवंशे, २ । १८ ।
"पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः" ।)

आधेयं, त्रि, (आङ्+धा+यत् ।) आधारस्थितवस्तु । यथा । शाब्दबोधे चैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गः संसर्गमर्य्यादया भासते । स च क्वचिद्भेद क्वचिदतिरिक्तः एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादि । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतप्रथमव्युत्पत्तिवादः ॥ उत्पाद्य । यथा,—

"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" ॥

इति वोपदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका ॥ आधेय उत्पाद्यः । यथा पक्वाम्रस्थमधुरादिषु रक्तादिगुणः स वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

आधोरणः, पु, (आधोरयति धोरूङ्गतिचातुर्य्ये कर्त्तरि ल्यु ।) हस्तिपकः । माहुत इति भाषा । ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः" ॥)

आध्मात, पुं, (आङ्+ध्मा+क्त ।) शब्दितः । दग्धः । वातरोगविशेषः । सपतः । इति मेदिनी ॥ (स्फीतः दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । "ततो मानाध्मातः स पतति यदा शोकगहने" । हितोपदेशे । "ततोऽसौ दर्पाध्मातस्तस्योपरि आत्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः" । उत्तरचरिते । "ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्" ।)

आध्मान, क्ली, (आङ्+ध्मा+ल्युट् ।) वातव्याधिविशेषः । तस्य रूपं ।

"साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशं ।
आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजं" ॥
इति निदानं ॥ पेटफाँपा इति भाषा ।

तस्य चिकित्सा यथा,—
"आध्माने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं तत ।
फलवर्त्तिक्रिया कुर्य्यात् वस्तिकर्म्म च शोधनं ॥
कर्षमात्रा भवेत् क्षुधा विहृता स्यात् पलोन्मिता ।
खण्डादपि पलं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
मधुनाद्यमितं लिह्यात् चूर्णमाध्माननाशनम्" ॥
नारायणचूर्णं १ ॥
"दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
अम्लैः क्वाथैस्तु पिष्टैः शूलाध्मानयुतोदर ॥
हैमवती वचा । दारुषट्कलेपः ॥ २ ॥
"अभयारग्वधो धात्री दन्ती तिक्ता खुद्दी त्रिवृत् ।
मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥
तानि सञ्चूर्ण्य सर्व्वाणि जलाढकयुगे पचेत् ।
तत्र तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ॥
निस्तुषं जैपालवीजानि नवानि पलमात्रया ।
तनुवस्त्रस्थितान्येव तस्मिन् क्वाथे शनैः पचेत् ॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत् क्वाथो घनो भवेत् ।
ततः खल्वे क्षिपेत् भागानष्टौ जैपालवीजतः ॥
भागांस्त्रीन् नागराद्द्वौ च मरिचात् द्वौ च पारदात् ।
गन्धकात् द्वौ च तानीह यावद्यामं विमर्दयेत् ॥
रसो नाराचनामायं भक्षितो रक्तिकामितः ।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान् विनाशयेत् ॥
आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याध्मानं तथैव च ।
उदावर्त्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ ॥
वेगे शान्ते च भुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तु सैन्धवेनापि ततो दध्योदनं मनाक्" ॥
महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(वायुना सवेदनमुदरपरिपूर्णत्वमाध्मानत्वं । इति रुग्विनिश्चयग्रन्थव्याख्यानकृद्विजयरक्षितः ॥)

आध्मानी, स्त्री, (आङ्+ध्मा+ल्युट्+ङीप् ।) नलिकानामगन्धद्रव्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आध्या, स्त्री, (आङ्+ध्यै+अङ्+टाप् ।) चिन्ता । स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आध्यात्मिकं, त्रि, (आत्मानमधिकृत्य भवं अधि+आत्मन्+ठञ् ।) दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खल्वाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं चाधिदैविकञ्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं । मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषादविशेषादर्शननिबन्धनं । सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥ (आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११७ ।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत्" ॥

आध्यान, क्ली, (आङ्+ध्यै+ल्युट् ।) ध्यानं । चिन्ता । इत्यमरः ॥

आध्यापकः, पु, (आ सम्यक् अध्यापयति यः इति अध्यापकः स एव स्वार्थे अण् ।) अध्यापकः । इति शब्दरत्नावली ॥

आन, पुं, (अन्+घञ्) उच्छ्वासः । वहिर्मुखश्वासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अन्तः स्थितस्य प्राणवायोर्नासिकयोच्छ्वासः ।)

आनक, पु, (आङ्+अन्+ण्वुल्) पटहः । भेरी । मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेघः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भगवद्गीतायां १ । १३ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः" ।)

आनकदुन्दुभि, पु,(आनका दुन्दुभयो देववाद्यविशेषा यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिध्वनिञ्चक्रुः ।) वसुदेवः । इत्यमरः ॥ (कृष्णपिता । यथा—हरिवंशे ॥

"वसुदेवो महाबाहुः पूर्व्वमानकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्रानदन् दिवि ॥
आनकानाञ्च सङ्ह्रादः सुमहानभवद्दिवि" ।)

आनकदुन्दुभिः, पु स्त्री, (आनक प्रोत्साहको दुन्दुभिः ।) ढक्का । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आनत, त्रि, (आङ्+नम्+क्त ।) नतः । तत्पर्य्यायः । प्रणतः २ अवनतः ३ । इत्यमरः ॥ (अधोमुखः, विनतः, प्रणतः, विनयनम्रः । यथा, हरिवंशे ॥
"पितृमातोर्हि पादान् वै नमस्यन्तावानतौ" । महाभारते ।
"स कदाचित् मृगं विद्धा वाणेनानतपर्व्वणा" । मनुः ।
"रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्" ।)

आनतिकरः, त्रि, (आनति+कृ+अच् ।) भारिको-

नक, यथा। प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना प्राच्छादनस्तोषणीय। यथा मिताक्षरायां पराशरः।
"पापं प्रख्यापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा वृषं"।
स्तयोपलक्षणम्।
"प्रख्याप्य पापं वक्तृभ्य किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरेत्।"
इति स्मृतेः।
देवलवचने "तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति"। अत्र तोषयित्वा इति श्रवणात् आनतिकरत्वेन तद्ग्रहणमिदमिति। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

आनद्ध, क्ली, (आनह्यते चर्म्मणा बध्यते इति। आङ्+नह्+क्त।) चर्म्मवद्धमुखवाद्यमात्र। तत्तु मुरजादि। इत्यमरः॥ वाद्यमात्र। तत्तु वेशभूषादि। इत्यजयपाल॥

आनद्ध, त्रि, (आङ्+नह्+कर्म्मणि+क्त।) सन्धित। बद्ध। इति मेदिनी॥ (यथा सुश्रुते।
"छन्नत्तुपारे सविता हिमानद्धा नभाश्रया"।)

आनन, क्ली, (आनिति अनेन। आङ्+अन्+ल्युट्) मुख। इत्यमरः॥ ("तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वर" इति रघु। ३। ३।)

आनन्द, पुं, (आङ्+नन्द्+घञ्) आह्लाद। तत्पर्य्यायः। आनन्दथु २ शर्म्म ३ सात ४ सुख ५ मुत् ६ प्रीति ७ प्रमोद ८ हर्ष ९ प्रमद १० आमोद ११ संमद १२। इत्यमरः॥
(यथा, उत्तरचरिते।
"यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र स्निग्धाश्च सम्पदः"।
मनु।
"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन"।)
वासुदेवस्य बलविशेष। इति हेमचन्द्रः॥

आनन्द, त्रि, (आनन्द+अर्श आदित्वात् अच्।) आनन्दविशिष्ट। हर्षयुक्त। सुखी। इत्यमरटीका॥
("गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"।
इत्यमरोक्तेः अत्र गुणिलिङ्ग।)

आनन्दथु, पु, (आङ्+नन्द्+अथुच्।) आनन्दः। हर्षः। इत्यमरः॥ तद्युक्ते त्रि॥

आनन्दन, क्ली, (आङ्+नदि+ल्युट्) गमनागमनसमये सुहृदादेरालिङ्गनारोग्यस्वागतादिप्रश्नादिद्वारा आनन्दोत्पादन। तत्पर्य्यायः। सभाजन २ सभाजनः ३ सुभाजन ४ आप्रश्न ५ आमन्त्रण ६॥ इत्यमरः तट्टीका च॥ (आनन्दजनन, हर्षोत्पादन। प्रमोदकरः, सुखजनक। यदुक्त।
"मित्र प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः"।
इति हितोपदेशे।)

आनन्दपट, क्ली, (आनन्दाय पटम्।) नवोढावस्त्रं। इति हारावली॥

आनन्दप्रभव, क्ली, (आनन्दः प्रभवोऽस्य तत्।) रेतः। वीर्य्यं। इति हेमचन्द्रः॥
("वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौम्यैर्यं जायतेऽस्मिन्।
तेन स्रवन्ति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकं॥
स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्तात् शुक्रवाहिभिः।
हर्षेणोदीरितं रागात् सङ्कल्पाच्च मनोभवात्॥
वस्त्रौ सभृत्य निर्याति स्थलान्निम्नादिवोदकं।"
इति चरकः॥

"कस्तदेशाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात् तत् सम्प्रवर्त्तते॥"
इति सुश्रुतः।)

आनन्दमयकोष, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरक।) सत्त्वप्रधानाज्ञान। तत्पर्य्यायः। कारणशरीरं २ सुषुप्तिः ३। इति वेदान्तः॥

आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या। आङ्+नन्द+णिच्+अच्+टाप्) विजया। आरामशीतला। इति राजनिर्घण्टः॥ [इति शब्दमाला॥

आनन्दि, पु, (आङ्+नन्द+कि।) आनन्द। हर्ष।

आनन्दित, त्रि, (आङ्+नन्द+क्त। यद्वा आनन्दः सञ्जातोऽस्य। आनन्द+इतच्।) आनन्दयुक्त। हृष्ट। आह्लादितः। (यथा महाभारते।
"पुनरानन्दिता सर्व्वे मधुराया वसाम हे।")

आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द+इनि।) आनन्दविशिष्ट॥

आनन्दी, स्त्री, क्षुपविशेष। आक्रन्दपाता इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥

आनय, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायात्र। आङ्+नीञ्+अच्) उपनयन। इति हेमचन्द्रः॥

आनयन, क्ली, (आङ्+नी+ल्युट्।) स्थानान्तरनयन। आना इति भाषा॥ (यथा रामायणे।
"व्यादिशत्पुरुषास्तत्र गवामानयने बहून्"।)

आनर्त्त, पु, (आङ्+नृत्+घञ्।) देशविशेषः। द्वारका इति ख्याता। नृत्यस्थान। युद्ध। इत्यमरः॥ जल। इति मेदिनी॥ आनर्त्तदेशवासी लोक। इत्यमरटीका॥ (यथा हरिवंशे। "आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः"॥
स्वनामख्यातो राजा।
"शर्य्यातेर्मिथुन त्वासीदानर्त्तो नाम विश्रुतः।
"आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः"॥
"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली"।
"आनर्त्तात् विभो पुत्र सुकुमारस्ततोऽभवत्"।)

आनाय, पु, (आङ्+नीञ्+घञ्।) जाल। इत्यमरः।

आनाय्य, पु, (आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते ऽसौ आङ्+नी+ण्यत्।) दक्षिणाग्नि। इत्यमरः॥ गार्हपत्यादमेरानीय यो दक्षिणाग्निरारोप्यते। सः। इति भरतः॥ होम करिवार निमित्ते घर हइते आनिया दक्षिणादिके राखा आगुन् इति भाषा॥

आनाह, पुं, (आङ्+नह्+घञ्।) मूत्रपुरीषरोधकरोग। तत्पर्य्यायः। विबन्ध २। इत्यमरः॥ विष्टम्भः ३ मलरोधन ४। इति राजनिर्घण्टः॥ ("आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्द्दितम्"।
इति महाभारते।) तस्य सम्प्राप्तिरूपे। यथा,
"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेन
विकारमानाहमुदाहरन्ति"॥ इति निदानं॥
("यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति।
नाधो व्रजति नाप्यूर्द्ध्वमानाहस्तस्य जायते"॥
इति चरकः॥

अस्य चिकित्सामाह। भावप्रकाशे यथा,—
"तुल्यकारणकार्य्यत्वादुदावर्त्तहरीं क्रियां।
आनाहेषु च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते॥"॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विपलं मधुभागिका।
गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुल्बणं॥"॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
सर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः।
मधुनि गुडे वा पक्वै-
र्विहिता साङ्गुष्ठसम्मिता विधिं॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला
शने प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता।
आनाहमुदरशान्ति
शमयति जठर तथा गुल्मम्"॥"॥
इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः॥"॥
आमपाकसमुद्भूते तु चिकित्सा यथा,—
"उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम्"॥
"द्विरुत्तरा हिङ्गुवचा सकुष्ठा
सुवर्च्चिका चेति विडङ्गचूर्णं।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम्॥"॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान्।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशी॥"॥
त्रिवृद्धरीतकीश्यामा स्नुहीक्षीरेण भावयेत्।
वटिका मूत्रपीतास्ता श्रेष्ठा चानाहभेदिका॥"॥
राठं धूमं विडं व्योषं गुडं मूत्रैर्विपाचितं।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहशूलनुत्॥"॥
मूलकं शुष्कमात्रञ्च वर्षाभूमूलपञ्चकम्।
आरेवतफलञ्चापि मस्ता तेन पचेद्घृतम्।
तत् पीतमाशु शमयेदुदावर्त्तमसंशयम्"॥"॥
शुष्कमूलकाद्यं घृतम्॥"॥) देश्यं। इति रमानाथः।

आनिलि, पु, (अनिलस्य वायोरपत्यं अनिल+इञ्।) हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (भीम॥)

आनिली, स्त्री, (अनिल+अण्+ङीप्।) स्वाति नक्षत्र। इति हेमचन्द्रः॥

आनील, पुं, नीलघोटक। इति हेमचन्द्रः॥ (असित। ईषन्नील। यथा किरातार्ज्जुनीये,
"आनीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः"।)

आनुकूल्य, क्ली, (अनुकूल+ष्यञ्।) अनुकूलता॥ (साम्मुख्य। प्रसाद। सहायता। यथा याज्ञवल्क्यः।
"यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते"।
यथा,—रामायणे।
"रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश"।)

आनुगत्य, क्ली, (अनुगतस्य भावः कर्म्म वा। अनुगत+ष्यञ्।) अनुगतत्व। अनुगतस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

आनुपूर्व्वी, स्त्री, क्ली, (अनुपूर्व्व+ष्यञ्।) परिपाटी। अनुक्रमः। इत्यमरः॥ (यथा मनुः ३। २१।
"चतुर्णामानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्"॥
यथा रामायणे।
"आनुपूर्व्व्या स धर्म्मज्ञ प्रपच्छ कुशलं कुले"।)

आनुमानिक, त्रि, (अनुमानाय हित । अनुमान +ठक् । युक्तिसिद्ध । साङ्ख्यमते प्रधानं प्रकृति ।) अनुमानसम्बन्धीय । अनुमानविषयीभूत ॥

आनुरक्ति, स्त्री, (आ + अनु + रन्ज + क्ति ।) अनुराग । (आसक्ति । अनुरक्ति ॥)

आनुविधित्सा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्युपकारेच्छा । इति पुराणम् ॥

आनूप, पु, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तुमात्रं । तच्च खड्गिमहिषवराहादि । एषां मासगुणाः । गुरुत्व । उष्णत्व । मधुरत्व । स्निग्धत्व । शुक्रकारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ अनूपदेशजलगुणा । घनत्व । गुरुत्व । पिच्छिलत्व । मधुरत्व । श्लेष्मजनकत्व । स्निग्धत्व । अग्निमाशित्व । प्रमेहश्लीपदच्छर्द्दिगलगण्डादिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनूपदेशस्थजन्तोर्लक्षणं तन्मासस्य गुणाश्च ।

"कुलेचरा प्लवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याता पञ्चधानूपजातय ॥
आनूपा मधुरा स्निग्धा गुरवो वह्निमर्द्दना ।
श्लेष्मला पिच्छिलाश्चापि मासपुष्टिप्रदा भृश ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृता " ॥

इति भावप्रकाश ॥

("हमरश्चमर खड्गो महिषो गवयो गज ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगा सर्व्वे रुरुस्तथा" ॥
"गुरूष्णो मधुरो नातिधान्वानूपनिषेवणात्" ।

इति चरक ॥ तथाच हारीत ॥

"आनूपास्तेषु विज्ञेया श्लेष्मना वातकोपना " ।

आनूपवर्गस्तु पञ्चविध । यथा । "कूलचरा प्लवा कोशस्था पादिनो मत्स्याश्चेति" इति सुश्रुत ॥ जलप्रयुक्ते, त्रि ।)

आनृशंस्य, क्ली, (अनृशंसस्य भाव । अनृशस + ष्यञ् ।) अनिष्ठुरता ॥ (अक्रौर्य्य । अहिंसत्व । कारुण्य । यथा मनु १ । १०१, २ । ५४, ३ । ११२ ।
"आनृशस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जना " ।
"अर्हण तत्कुमारीणामानृशस्य च केवलम्" ॥
"भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशस्य प्रयोजनम्" ॥)

आन्तरीक्ष, क्ली, (अन्तरीक्ष + अण् ।) अन्तरीक्ष । गगन । इति द्विरूपकोष ॥ (यथा महाभारते ।
"उत्पातास्त्रिविधान् प्राहुर्नारदो भगवानृषि ।
दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह" ॥)
अन्तरीक्षभववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे ।
"स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्य पार्थिवेभ्य पुन पुन" ॥)

आन्तिका, स्त्री, (अन्तिक + अण् + टाप् ।) अन्तिका । ज्येष्ठा भगिनी ॥ इति द्विरूपकोष ॥

आन्तिक, त्रि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्तसम्बन्धीय ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-अक० सेट् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ आन्दोलत् । इति दुर्गादासः ॥

आन्दोलन, क्ली, (आन्दोल + ल्युट् ।) चलनं । कम्पनं ॥ ("किन्नामामरविन्दसुन्दरदृशा लाक्चामरान्दोलनादुद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कार क्षणा वार्य्यताम्" । इति कालिदास । पुन पुनरभ्यास । मुहुरालोचनम् ।)

आन्दोलित, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलन । तत्पर्य्यायः । चलित २ कम्पित ३ धूत ४ वेल्लित ५ । इति हेमचन्द्र ॥

आन्धसिक, त्रि, (अन्धस् + ठक् ।) पाचक । सूपकार । इत्यमर ॥

आन्वयिक, त्रि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः । सत्कुलोद्भव । तत्पर्य्याय । कौल २ । इति त्रिकाण्डशेष । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीन । दिव्यभावरत । कुलाचारी । साधक । "ऊर्द्ध्वस्रोतसिकः शैव कौल आन्वयिकः स्मृतः" । इति त्रिकाण्डशेष ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (श्रवणादनु ईक्षा पर्य्यालोचना प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठञ् + ङीप् ।) तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमर ॥ दुर्गा । यथा,
"आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपरायणा ।
अन्वीक्षा कुरुते यस्मात्तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥ (अध्यात्मविद्या, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजन यस्या सा आन्वीक्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थससाधिका राजभिरवश्य रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥ यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्यास्वतस्र एवैता लोकसस्थितिहेतव " ॥
"आन्वीक्षिक्यात्म विज्ञान धर्म्माधर्म्मौ त्रयोस्थितौ ।
अर्थानर्थौ च वार्त्ताया दण्डनीतौ नयानयौ" ॥
इति ।)

आप ऌ न औ कि व्यापने । (चुरा० पक्षे भ्वादि०-स्वादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ ऌ आपत् । न आप्नोति कीर्त्तिं ब्रह्माण्डं । औ आप्ता । कि आपयति आपति । स्वराज्य प्राप्स्यते भवान् । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादास ॥ (पालने ।
"खे खेऽन्तरे सर्व्वमिदमुताद्याप्स्वराचरम्" ।
इति मनु । (अभि) अभिलाषे ।
"नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब । स्वकर्म्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थान यन्न प्राप पिता मम" ॥
इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतिग्रहणे ।
"ता प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्कजमनवनीलपयोजपत्रै" । इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
"ते च प्रापुरुदन्वन्त बुबुधे चादिपूरुष " ।
इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पु, (आप् + घञ् ।) अष्टवसुमध्ये वसुविशेष । इति जटाधर ॥

आप [स्] क्ली, (आप् + असुन् ।) जल । पापं । इत्युणादिकोष ॥

आपक्व, त्रि, (आङ् + पच् + क्त ।) ईषत्पक्वफलादि । तत्पर्य्याय । पौलि २ अभ्यूष ३ । इत्यमरः ॥ रुटी इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे । ।
"आपक्वशालिललितानतगात्रयष्टि
प्राप्ता शरन्नववधूरिव रम्यरूपा" ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (अपां समूह आपं । तस्य समूहे इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचलतीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी । इत्यमर । (यथा रामायणे ।
"आपगा कृतपुण्यास्ता पद्मिन्यश्च सरांसि च" ॥
"आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्व्वता" ॥
तथाच माघे २ । १०० ।
"सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥)

आपण, पु, (आङ् + पण + अच् ।) पण्यविक्रयशाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्य्याय । निषद्या २ विपणि ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमर ॥ चतुष्क हट्टे इत्यन्ये । आपणादिद्वय हट्टे विपण्यादिद्वयं हट्टमध्ये इति केचित् । इत्यमरटीकाया भरत । (यथा रामायणे ।
"माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा" ।
तथा महाभारते ।
"भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशु श्रियमुत्तमा" ॥)

आपणिक, पु, (आङ् + पण् + इकन् । अथवा आपण + ठक् ।) वणिक । इत्युणादिकोष ॥ दोकानि मुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्याना क्रयविक्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिक, पु, (आङ् + पत् + इकन् ।) श्येनपक्षी । बाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्युणादिकोष ॥

आपत्, [द्] स्त्री, (आङ् + पद् + क्विप् ।) विपत् । विपत्ति । इत्यमर ॥ यथा ।
"आपत्सु मूढो द्युतिमान् य सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्म्माण्यवश्यकार्य्याणि तमाहु पुरुष बुधाः" ॥
इति वह्निपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।
"आपदि किं शरणीयं शरणीय चरणयुगलमम्बाया । तच्छरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किङ्करान् कुरुते" ॥ इत्युद्भट ॥०॥ मनु ११ । २९-३० ।
"विश्वैश्च देवै साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्व्विधे प्रतिनिधि कृत " ॥
"प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिक तस्य दुर्म्मतेर्व्विद्यते फलम्" ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
"आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शुद्ध्येत्तु द्रुपदा वा शत जपेत्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥
"आपदर्थे धन रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मान सतत रक्षेत् दारैरपि धनैरपि" । इति ।
"जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रञ्चापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये" ॥
इति च चाणक्यम् ॥ २९ ॥ २१ ॥

आपत्ति, स्त्री, (आङ् + पद् + क्तिन् ।) दोष । इति हेमचन्द्र ॥ प्रापण । आपत् । इति मेदिनी ॥

आपत्प्राप्त, त्रि, (आपद प्राप्त । २या तत्पुरुषः ।)

विपद्ग्रस्त । तत्पर्य्याय । आपन्नः २ । इत्यमर ॥

आपद्, स्त्री, (आङ्+पद्+क्विप् ।) विपत्ति । इत्यमर ॥ (यथा हितोपदेशे ।
"आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुता" ।)

आपदा, स्त्री, (आ+पद्+अङ्+टाप् ।) विपत्ति । इति रायमुकुट ॥

आपन, क्ली, (आप्+ल्युट् ।) प्रापणम् ॥ मरीच । इति शब्दचन्द्रिका ।

आपनिक, पु, (आङ्+पन्+इकन् ।) इन्द्रनीलमणि । किरातः । इत्युणादिकोषः ॥

आपन्न, त्रि, (आङ्+पद्+क्तः ।) आपद्ग्रस्तः । तत्पर्य्याय । आपत्प्राप्त २ । इत्यमर ॥ प्राप्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—
"आपन्न संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयं" ॥
यथा हितोपदेशे,—
"बलीयसाभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनं" ॥)

आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण जन्तुरनया ।) गर्भवती । इत्यमर ॥
("समममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः" ।
इति रघु १० । ५० ।
"नार्य्यश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिप्लुतमश्नतः" ॥
इति सुश्रुत ॥)

आपमित्यक, क्ली, (मेङ् प्रणिदाने उदीचां माङो व्यतीहारे इति क्त्वा । कुगतीति समास । समासेऽनञिति ल्यबादेश । मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्व अपमित्य निर्वृत्त । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनाविति कक् ।) विनिमयात् प्राप्त । इत्यमर ॥ वदल करिया लओया द्रव्य इति भाषा ।

आपव, पुं, (आपोर्वरुणस्यापत्य पुमान् । आपु+अपत्यार्थे अण् ।) वशिष्ठमुनि । इति महाभारत ॥
("तत्ते शापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मन" ।
इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
"य लेभे वरुण पुत्त्र पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ।
वशिष्ठ नाम स मुनि ख्यात आपव इत्युत" ॥)

आपस्तम्बः, पुं, धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेष ।
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा ।
यमापस्तम्बसंवर्त्ता कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः" ॥
इति याज्ञवल्क्यवचन ॥

आपस्तम्भिनी, स्त्री, (आप स्तभ्नातीति । आपस्+स्तम्भ+णिनि ।) शिङ्गिणीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

आपाकः, पु, (आङ्+पच्+घञ् ।) कुम्भकारस्य पात्रदहनस्थान । इति जटाधरः ॥पोयान् इति भाषा ।

आपात, पुं, (आङ्+पत्+घञ् ।) पतनं । तत्काल । इति मेदिनी ॥ पातन । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा हितोपदेशे ।
"आपातरमणीयानां संयोगानां प्रिये सह" ।
"आपातरम्या विषयाः पर्य्यन्तपरितापिन" ।
तथा च मनुः ११ । ९ ।
"मध्वापातो विषास्वाद स धर्म्मप्रतिरूपक" ।)

आपान, क्ली, (आपीयते अस्मिन् । आङ्+पा+अधि+ल्युट् ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्य्याय । पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्व्वणि २८० अध्याये ।
"गन्धर्व्वाप्सरसो भद्रे । मामापानगतं सदा" ।
१९ । तत्रैव २ अध्याये ।
"आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रणोदिता" ।
"ददर्श यदुवीराणामापाने वैशस महत्" ।)

आपालि, पुं, (आङ्+पल्+इन् ।) केशकीट । इति जटाधर ॥ उकुन इति भाषा ।

आपिञ्जर, क्ली, (ईषत् पिञ्जरम् ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्ट ॥
("आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्य्युदारा शुशुभेऽर्ज्जुनस्य" ॥
इति रघु १६ । ५१ । स्वर्णशब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)

आपीड, पु, (आङ्+पीड्+पचाद्यच् ।) शिखास्थितमाल्य । तत्पर्य्याय । शेखरः २ । इत्यमर ॥
(यथा रघुवंशे १८ । २८ ।
"तस्मिन् कुशापीड़निभे निपीड
सम्यक् महीं शासति शासनाङ्क" ॥)

आपीत, क्ली, (आङ्+पा+क्त ।) माक्षिकधातु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
"आपीतवर्णवदन प्रसुप्तमिव भूमिप" ।)

आपीन, क्ली, (ओ प्यायी वृद्धौ । आङ्+प्याय+क्त । प्याय पी निष्ठाया सोपसर्गस्य न ।) ऊधः । गरुर पालान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे २ । १८ ।
"आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः" ॥)

आपीन, त्रि, (आङ्+प्याय+क्त ।) ईषत्स्थूलः । सम्यक्स्थूल ॥

आपीनः, पु, कूप । इति वोपदेवः ॥

आपूपिक, क्ली, (अपूपाना समूह । अपूप+ठक् ।) अपूपसमूहः । बहुपिष्टक । इत्यमरः ॥

आपूपिक, त्रि, (अपूपा पण्यमस्य । अपूप+ठक् ।) पिष्टकजीवी । पिष्टकविक्रयकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । कान्दविकः २ भक्ष्यकार ३ । इत्यमर ॥ मयरा हालुइकर रुटिओयाला । इत्यादि भाषा ॥

आपूप्य, पु, (अपूप+यञ् ।) शक्तु । चूर्णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छातु मयदा वेसम इत्यादि भाषा ।

आपूर्त्ति, स्त्री, (आङ्+पृ+क्ति ।) ईषत्पूरण । सम्यक्पूरण ॥

आपूष, क्ली, (आ+पूष् वृद्धौ+करणे घञ् ।) रङ्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ रां इति भाषा ॥ (रङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आपृच्छा, स्त्री, (आङ्+प्रच्छ+अङ्+ततः टाप् ।) आभाषण । आलापः । इति हेमचन्द्र ॥

आपोक्लिम, क्ली, लग्नात् तृतीयषष्ठनवमद्वादशलग्न । इति ज्योतिःशास्त्र ॥

आप्तः, त्रि, (आप+क्तः ।) प्रत्ययितः । विश्वस्त । इत्यमरः ॥ (यथा मानवे ७ । ८० ।
"सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेत् बलि" ।)
प्राप्तः । लब्ध । (तैभ्य किमाप्त मया । इति कालिदासः ।) सत्य । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुशलः ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि" ।
इति रघुवंशे ३ । १२ । सन्निकृष्टः । आत्मीयः ।
"असपिण्ड द्विज प्रेत विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान्" ॥
इति मनुः ५।१२ । "आप्तान् सन्निकृष्टान् सहोदरमातृभगिन्यादीन्" इति तट्टीका । बहु । अधिक । यथा मनु ।
"यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणै" ।
"राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्य्यात्" । इति तट्टीका ।

आप्त, पुं, (आप्+क्त ।) भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषचतुष्टयरहित । स च ऋष्यादिः । इति स्मृतिः । आप्तास्तावत् ॥
"रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषा त्रैकालममल ज्ञानमव्याहत सदा ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषा वाक्यमसंशय ।
सत्य वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्य नीरजस्तमाः" ॥
इति चरकः ॥)

आप्तगर्व्व, त्रि, (आप्त प्राप्त गर्व्वो येन सः । प्राप्ताहङ्कार ॥

आप्ता, स्त्री, जटा । इति हारावली ॥

आप्ति, स्त्री, (आप्+क्ति ।) सम्बन्ध । योग । लाभ । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥

आप्तोक्ति, स्त्री, (आप्तस्य भ्रमप्रमादादिशून्यजनस्य उक्ति ।) सिद्धान्तवाक्य । तत्पर्य्याय । राद्ध २ सिद्धान्त ३ अभ्यास ४ समयः ५ आगमः ६ । इति हेमचन्द्र ॥

आप्य, त्रि, (अपां विकार तस्य विकारइत्यणन्तात् स्वार्थे ष्यञ् ।) जलविकारज । फेनादि । तत्पर्य्याय । अम्मय २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
"आप्या प्रभूता ऋभव पृथुकाश्च दिवौकसः ।
लेखा नाम महाराज पञ्च देवगणा स्मृताः" ॥
"तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्व्वेषु सर्व्वेषा सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहण" । इति सुश्रुत ॥)

आप्य, क्ली, वाप्यच्छद । इत्यमरटीकाया रायमुकुट । कुड़ इति भाषा ॥

आप्यायन, क्ली, (आङ्+प्याय्+ल्युट् ।) तर्पण । प्रीणन । तृप्ति । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते,—
"पितृप्रसादमिच्छेय तव चाप्यायनं पुनः" ।
यथा मनु, ३।२१३, ३।२०३ ।
"लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमान्।"

"दैवकार्य्याद्द्विजातीनां पितृकार्य्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतं" ॥)

आप्यायित, त्रि, (आङ् + प्याय् + णिच् + क्त ।) तृप्तः । प्रीतः । वर्द्धितः । यथा,—
"एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात्" ॥
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥ आनन्दित । इति लोकप्रसिद्ध ॥ (यथा हितोपदेशे ।
"आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन" ॥)

आप्रच्छन, क्ली, (आङ् + प्रच्छ + ल्युट् ।) गमनागमनादिसमये सुहृदादेरालिङ्गनारोग्यप्रश्नस्वागतादिनानन्दनं । इत्यमरः ॥

आप्रच्छन्न, क्ली, (आङ् + प्र + छद् + क्त ।) आप्रच्छनं । तत्पर्य्यायः । आनन्दनं २ सभाजनं ३ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ [ग्रपर्य्यन्तं ॥

आप्रपद, क्ली, (प्रपदं पादाग्रं । तत्पर्य्यन्तं ।) पादा-

आप्रपदीन, त्रि, (आप्रपदं पदाग्रान्तं व्याप्नोतीति । आङ् + प्र + पद + ख ।) पादाग्रपर्य्यन्तपतितवस्त्रादि । इत्यमरः ॥ ("आप्रपदीनां कण्ठे यमदोलामिव गुणकुसुममालामारूढाम्" । इति हर्षचरिते ५म उच्छ्वासः ।)

आप्लव, पुं, (आङ् + प्लु + अप् ।) स्नानं । इत्यमरः ॥

आप्लवव्रती, [न्] पु, (आप्लवते प्लुङ् + अच्, आप्लवः स्नानं तत्र व्रती च । आप्लवः स्नानं तत्र व्रती नित्यस्नायीति मुकुटः ।) आप्लुतव्रती । स्नातकब्राह्मणः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्लाव, पुं, (आङ् + प्लुङ् + घञ् । जलप्रक्षेपः, जलसेचनं, जलमध्ये सम्यगवगाहनं, जलप्लावनं, जलानां सर्व्वत्र समुच्छलनं ।) स्नानं । इत्यमरः ॥

आप्लुतः, पु, (आङ् + प्लुङ् + क्त ।) आप्लुतव्रती । स्नातकः । इति मेदिनी ॥

आप्लुत, त्रि, (आङ् + प्लु + क्त ।) स्नातः । कृतस्नानः । इति मेदिनी ॥ (आप्लुतः सर्व्वपापेभ्यः स गङ्गाया व्यमुच्यत । इति भारते ।) स्नाने क्ली इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्द्रीकृतः । सिक्तः । पञ्चतन्त्रे,—
"अन्ये जर्ज्जरितकलेवरा रुधिराप्लुताः" । इति)

आप्लुतव्रती, [न्] पु, (आप्लुतस्य स्नातकस्य व्रतमस्यास्तीति । आप्लुतव्रत + इनि ।) समाप्तवेदाध्ययनस्नानशीलः । ब्रह्मचर्य्यं त्यक्त्वा यो गृहाश्रमं गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो यः स्नानशील आश्रमान्तरं न गतः सोऽपि । आप्लुतः स्नातः तत्र व्रती नित्यस्नायी इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्वा, [न्] पु, (आप् + वुन् ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आफूक, क्ली, अफेनं । इति वैद्यकं ॥ आफि इति भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ॥
"आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्" ।)

आबद्ध, पु, (आङ् + बन्ध + क्त ।) दृढबन्धनं । प्रेम । अलङ्कारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा मेघदूते ९ ।
"गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः" ॥)
योत्रं । इति मेदिनी ॥

आबन्ध, पुं, (आबध्यतेऽनेन आङ् + बन्ध + घञ् ।) योत्रं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ योतदड़ी इति भाषा । भूषणं । प्रेम । बन्धनं । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा अमरुशतके । ३८ ॥
"गते प्रेमाबन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते" ।)

आवलि, स्त्री, आलि । श्रेणी । इत्यमरः ॥ (समूहः, आवली ।)

आविद्धः, त्रि, (आङ् + व्यध् + क्त ।) वक्रः । क्षिप्तः । इत्यमरः । पराहतः । इति मेदिनी ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥

आविधः, पु, वेधनास्त्रं । इत्यमरः ॥ भोमर तुरपन इत्यादि भाषा ।

आविल, त्रि, (आ + विल + क ।) अनच्छः । अनिर्म्मलः । इत्यमरः ॥

आविलकन्दः, पु, मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवुत्त, पुं, (आप् + क्विप् + आपमुत्तनोति । अन्येभ्योऽपीति ड ।) नाट्योक्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥

आभरण, क्ली (आभ्रियतेऽनेन । भृञ् भरणे । ल्युट् ।) भूषणं । अलङ्कारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्व्विधं, आवेध्यं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोप्यं चेति । तत्र आवेध्यं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं नूपुरादिकं, आरोप्यं हारादि । यदुक्तं,—
"स्याद्भूषणं त्वाभरणं चतुर्धा परिकीर्त्तितं ।
आवेध्यं बन्धनीयञ्च क्षेप्यमारोप्यमेव तत्" ॥
(यथा मनु, ७।२२२ ।
"वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च" ।
यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४४ ॥
"किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलं" ॥)

आभा, स्त्री, (आङ् + भा + अङ् + टाप् ।) शोभा कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥ (वातरोगभेदः । बबुले । यथा भावप्रकाशे वातव्याधौ त्रिकशूलचिकित्सा,—
"आभा बबुलपर्य्यायः कथितः कोविदैरिह" ।)

आभाति, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्योतिः ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आभाषण, क्ली, (आङ् + भाष + ल्युट् ।) आलापः । कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ॥
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहुः" ।)

आभासः, पु, (आङ् + भास् + पचाद्यच् ।) सदृशः । प्रतिबिम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥ (प्रतिबिम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्य्यं, मृषाबुद्धिः । यथा अध्यात्मरामायणे,—
"आभासस्तु मृषाबुद्धिरविद्याकार्य्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥
आभासत्वपरं बिम्बभूतमेवं त्रिधा चितिः ।
साभासबुद्धेः कर्त्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि" ॥
तथा च पञ्चदश्यां ६—७ ।
"चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिता ।
पृथक् पृथक् चिदाभासचैतन्याध्यस्तदेहिनाम् ॥
कल्पन्ते जीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी ।
वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यद्वदाधारवस्त्रगान्" ॥)

आभास्वर, पु, (आङ् + भास् + वरच् ।) चतुःषष्टिसंख्यकगणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आभास्वरास्तु चतुःषष्टिः । यथा,—
"आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादशाभास्वरा इमे" ॥)

आभिजन, पुं, (अभिजनादागतः । अभिजन + अण् ।) अभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गाँइ पदवी इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १।२६ ।
"तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव" ॥)

आभिजात्य, क्ली, (अभिजात + ष्यञ् ।) अभिजातस्य भावः । कौलिन्यं । पाण्डित्यं ॥ (महावंशजननजनितमर्य्यादा । यथा रामायणे,—
"आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च" ॥)

आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

आभिधातक, क्ली, (अभिधा + तक् + अच् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

आभिरूप्य, क्ली, (अभिरूप + ष्यञ् ।) अभिरूपस्य भावः । यथा,—
"अर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वधृतहयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनं ॥

आभीर, पु, (आ समन्तात् भियं राति । रा दाने आत इति क ।) गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति भाषा । स च ब्राह्मणादम्बष्ठायां जातः । इति मनुः ॥

आभीरपल्लि, स्त्री, (आभीराणां पल्लिः ।) गोपपल्ली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोयालापाड़ा इति भाषा ॥

आभीरपल्ली, स्त्री, (आभीराणां पल्ली ।) गोपगृहसमूहः । गोपग्रामः । गोपगृहं । गोपस्थानं । तत्पर्य्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥

आभीरी, स्त्री, (आभीरप्रयोगादिति जातेरिति च ङीष् ।) गोपस्त्रीजातिः । गोपपत्नी । तत्पर्य्यायः । महाशूद्री २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति भाषा ॥

आभील, क्ली, (आ समन्तात् भियं लाति जनयति । आङ् + भी + ला + क ।) कष्टं । कृच्छ्रं । इत्यमरः ॥ (भयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
"आभीलं न द्वयोः कृच्छ्रे वाच्यलिङ्गं भयानके" ॥
यथा महाभारते,—
"रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्म्मणाम्" ॥)

आभील, त्रि, (आङ् + भी + ला + क ।) कष्टयुक्तः । इत्यमरः ॥ भयानकः । इति मेदिनी ॥

आभीक्ष्ण्य, क्ली, (अभीक्ष्ण + ष्यञ् ।) अत्यर्थं । नित्यं । तद्युक्तक्रियायां त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

आभेरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

आभोग, पु, (आङ् + भुज + घञ् ।) परिपूर्णता । इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
"गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण" ।

यथा शाकुन्तले। "अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य" ॥)

वरुणस्य छत्त्रं। यत्नः। इति मेदिनी ॥ कविनामयुक्तगानसमापककविता। भणिता इति भाषा। यथा,—

"यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः"।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिक, त्रि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य। अभ्युदय+ठक्।) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि। यथा। अथाभ्युदयिकश्राद्धं। तत्र गोभिलः। आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थः। सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः। दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत इति। अभ्युदये विवाहादिस्तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकं। आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके। अभ्युदयः इष्टलाभः। स च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधः। तत्र भूतः पुत्त्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि। एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्म्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यं। अत्र यवैस्तिलार्थः इत्यनेन पार्व्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्व्वणप्रकृतित्वं प्रतीयते। अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं स्यात्। ततश्च पार्व्वणप्रकृतिकत्वेन पित्र्ये अयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्व्वणप्राप्तत्वात्तदर्थोपदेशः।

"अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्"।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन दैवकर्म्मानन्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारः तेन दैवपितृकर्म्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यं। दिग्गुणभूयस्त्वनिरासाय ऋजवो दर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः। ह्वाता स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं। योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्युत्तरं। एतद्धर्म्मयब्राह्मणपक्षेऽप्यबाधितत्वाद्‌बोध्यं। दधिबदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकं। अक्षतो यवः।

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भ्रष्टा धाना भवन्ति ते"।

इति भट्टनारायणधृतात्। अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्त्वा सयोज्य यवकर्कन्धुदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं। स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः। तत्र स्वधां वाचयिष्ये इति पितृपक्षएव प्रश्नः अतएव तन्निवृत्तये दैवे इति आदौ दैवमध्ये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः। उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति। ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन च स्वधोच्चतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति एष्टव्यं प्रत्युत्तरञ्च अस्तु स्वधा इतिवत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति। अत्र नान्दीमुखाः पितरः इत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य इति निर्देशेन च नान्दीमुखपितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति मत्स्यपुराणेन च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देवतात्वं ततस्तत्रापि प्रीयन्तामितिवन्नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं। न तु नान्दीमुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति पितृदयितोक्तं युक्तम्। नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्यः इत्यस्य पितामहेभ्यः इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्यः इत्यादावपि प्राप्तेः। एतेनाच मैथिलोक्तं तन्त्रता विधानमपि निरस्तं। पार्व्वणवत् स्वधाप्राप्तेः तन्निरासाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र विशेषादभिलापे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः। अभिलापे नम इति ब्रूयात्। "अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः"। इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे स्वधा नम पदयोस्त्यागमोक्षकत्वेन विकल्पादाभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति। पितृनप्यथ देववदित्यनेनापि पार्व्वणोक्तविश्वदेवपद्धतीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति। श्राद्धे तथा प्रयोगे प्रमाणाभावात्। एवमाश्वलायनगृह्ये यवोसीति मन्त्रे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्रमात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः। इति श्राद्धतत्त्वं। अन्यत् नान्दीमुखशब्दे द्रष्टव्य ॥

आम, त्रि, (आम्यते ईषत्पच्यते। आ+अम+कर्म्मणि घञ्।) पाकरहितं। काँचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अपक्वः २ असिद्धः ३ अमृतः ४। इति रत्नमाला ॥

("आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥

"मन्दत्वमागुरुत्वाद्विष्टं पक्वात्तु वृत्तवते जले। विनातिद्रवसङ्घातशैत्यस्नेहप्रदूषणात् ॥ परीक्ष्यैव पुरा साम निरामं वा सदोषिणः। विधिनोपाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा" ॥

चिकित्सा यथा,—

"चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च। व्योषं हिङ्गुजमोदाञ्च अथयवेकत्र चूर्णयेत् ॥ गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा। कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चाननं" ॥

इति चित्रकाद्यगुडिका। इति चरक ॥)

आम, क्ली, षट्प्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगविशेषः। तस्य कारणरूपे।

"आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः। अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च। वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥ तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते" ॥ इति निदानं ॥ अन्यच्च।

"भुक्तमन्नावशेषं यत् रसं भूयस्त्वपाचितं। गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं तदुच्यते ॥ अन्नमन्नरसं केचित् केचिच्च मलसञ्चयं। प्रथमां दोषदुष्टिञ्च आममित्यभिधीयते" ॥

अपक्वं। यथा,—

"भ्रष्टं क्षेत्रगतं प्राज्ञः सतुषं धान्यमुच्यते। आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतं" ॥

इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचनं ॥ रोगविशेषलक्षणादि अजीर्णशब्दे द्रष्टव्यं ॥

("उष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं। दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ आमेन तेन संपृक्ता दोषाद्दूष्याश्च दूषिताः। सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढता। आलस्यापक्तिनिष्ठीवमनोभेदारुचिक्लमाः। लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्य्ययः"। इति चरकः ॥

"आमेऽजीर्णे तु बन्धस्त्वेव चारास्तं लघु शस्यते। पुष्यकासीशमिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च। सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति" ॥ इति च चरकः ॥)

आम, पु, (अम+घञ्।) रोगमात्रं। रोगभेदः। इति मेदिनी ॥ मलवैषम्यरोगः। इति राजनिर्घण्टः।

("पिबेत् स परिकर्त्तामे मस्ते वा दाडिमाम्बुना। विड़ेन लवणा पिष्टं विल्वं चित्रकनागरं" ॥ इति चरकः।)

आमगन्धि, क्ली, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो यत्र।) चिताधूमादिगन्धयुक्तं। अपक्वमांसादिगन्धविशिष्टं। तत्पर्य्यायः। विस्रं २ विस्रं ३। इत्यमरः ॥

आमण्ड, पु, (आमण्डयतीति। आ+मडि+णिच्+अच्।) एरण्डवृक्षः। इति राजनिर्घण्टशब्दरत्नावल्यौ ॥ (एरण्डशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

आमनस्य, क्ली, (अमनसो भावः। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्।) पीड़ा। दुःखं। इत्यमरः ॥

आमन्त्रण, क्ली, (आ+मन्त्र+भावे ल्युट्।) सम्बोधनं। इति हेमचन्द्रः। आपृच्छनं। इति जटाधरः ॥ निमन्त्रणं। इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रणविशेषः। यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति। यथा "इह शयीत भवान्"। इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

आमय, क्ली, (आमं रोगं यात्यनेन। आम+या+ड।) कुष्ठनामौषधि। इति राजनिर्घण्टः ॥ कुड़ इति भाषा।

आमयः, पुं, (अम रोगे+भावे+अच्। मीञ् हिंसायां करणे अच् वा।) रोगः। इत्यमरः ॥

("तदयुक्तं विविधैर्योगैर्निहन्त्यामयान् बहून्"। इति सुश्रुतः ॥

"तत्र व्याधिरामयो गदः आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोगः इत्यनर्थान्तरं"। इति चरकः।)

आमयावी, [न्] त्रि, (आमयोऽस्त्यस्य आमयस्य दीर्घश्च सन्नाम इति दीर्घश्चेति विनिः।) रोगी। इत्यमरः।

आमर्षः, पुं, (मृष + घञ् + नञ्समासः । अन्येषामपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("निरुद्योगं निरामर्षं निर्व्वीर्य्यमरिनन्दनं" । इति रामायणे ।)

आमलक, क्ली, (आ + मल + क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः । आमलक्याः फलं । फलेलुगिति विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् ॥) आमलकीविशेषः । काठ आमला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काष्ठधात्रीफलं २ क्षुद्रामलकं ३ क्षुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("वद्धदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहं" । इति वाभटः ॥ "विद्यादामलके सर्व्वान् रसान् लवणवर्ज्जितान् । खेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनं" ॥ इति चरकः ॥)

आमलकः, पुं, (आङ् + मल + क्वुन् ।) वासकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे । "भल्लातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान्" ।)

आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + क्वुन् + जातेरिति ङीष् ।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आमला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३ वयस्था ४ वयःस्था ५ कायस्था ६ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९ शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृष्या १३ वृत्तफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्षफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशेषेण शुक्रकारित्वं । शीतवीर्य्यत्वं । अम्लत्वात् वायुनाशित्वं । शैत्यमाधुर्य्यात् पित्तनाशित्वं । कषायरूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्व्वफलाधिकगुणत्वं । भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्त्यं । निरत्ययत्वं । दोषहरत्वञ्च । अस्य मज्जगुणाः । तृष्णाच्छर्दिकफवायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । बलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । लघुत्वं । दाहवमिमेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचिकरत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । श्रमविबन्धाध्मानविष्टम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च । अस्य मज्जगो विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या नामानि गुणाश्च ।
"त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।
हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः ॥
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ।
हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः ॥
कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ।
यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशं ॥
तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"तान् गुणांस्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्य्यस्य तु विपर्य्ययः" ॥
इति चरकः ॥)
तच्छुष्कफलगुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अम्लत्वं । स्वादुत्वं तद्द्वारा पाके पित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा । सख्यावूचतुः ।
"उक्तास्त्वया महेशानि तुलसीविल्वसम्भवाः ।
अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तरुः ॥
तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।

देव्युवाच ।

"अस्ति विल्वतुलसीतरुतुल्यः
पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।
नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ
रोपितः कमलयाथ मयापि ॥
कदाचित् देवयात्रायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।
सर्व्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ॥
तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।
तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥
अहं श्रियमवोचञ्च सामुद्रि शृणु मे मतिं ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥
मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गद्गदाक्षरभाषिणी ॥
ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनं" ॥

देव्युवाच ।

"सजये विजये देवि ! नावेवम्भूतयोस्तदा ।
नयनेषु सुजातानि अमलाश्रुजलानि च ॥
तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।
ततो जाता द्रुमाः पृथ्व्यां चत्वारो विमलप्रभाः ॥
ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादमलाद्यतः ।
श्यामलच्छदवृन्दास्ते कर्व्वूरस्कन्धमूलकाः ॥
शिराग्रथितपत्राली पत्रमालाकपत्रकाः ।
विल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥
ते ते गुणाः सर्व्व एव आमलक्यां समाहिताः ।
पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णू सुरेश्वरौ ॥
सर्व्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ।
माघे मासि सितायां तामेकादश्यां समुद्भवां ॥
शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्व्वदेवताः ।
ऋषयस्ते सशिष्याश्च हर्षमापुः परं तदा ॥
शिवाद्युवस्वरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवुस्तदा" ॥ * ॥
अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।
"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाद्यलङ्कृतां ।
शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥
एतेन खलु मन्त्रेण सर्व्वा अस्याः क्रिया मताः ।
एतामुद्दिश्य तीर्थानि प्रोक्तानि मनीषिभिः ॥
विल्ववृक्षवदेवेह पृथिव्यां कर्म्मणा स्थले ।
सिषिचुस्तामामलकीं सर्व्वतीर्थजलैर्द्दिजाः ॥
अथ सर्व्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदाग्रतः ।
मया सम्पूजितः कृष्णः श्रीश्च शम्भुमपूजयत् ॥
तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले ।
आकाशे पुष्पवृष्टिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्कलाः ॥
दृष्ट्वा ह्यामलकीं देवीं दधारानन्दमुत्तमम् ।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी शुभा ॥
नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा दिशस्तथा ।
ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिष्ठानमाश्रिताः ॥
जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।
मान्या ख्याप्या च पूज्या च भवन्त्यथा सखीत्विह" ॥
इति वृहद्धर्म्मपुराणे आमलकीप्रादुर्भावः १२ अध्यायः ॥ * ॥ एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।
"तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः" ॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

आमवात, पुं, (आमोऽपाकहेतुः वातः ।) स्वनामख्यातरोगविशेषः । तस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥
जनयत्यग्निदौर्व्वल्यं हृदयस्य च गौरवं ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः" ॥
विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादिः । विरुद्धा चेष्टा भुक्त्वा व्यायामादिः । तद्युक्तस्य । निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतः" इति मिलितो हेतुः । श्लेष्मस्थानं आमाशयसन्ध्यादि । तेन श्लेष्मस्थानगतेन अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभविष्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अतिशयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः । आमः स्रोतांसि अभिष्यन्दयति संस्तभ्य रसवहशिरावरोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरूणि करोति । नानावर्णः वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः ॥ * ॥ आमस्य लक्षणमाह ।
"अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण तैः ।
आमसंज्ञः स लभते शिरोगात्ररुजाकरः" ॥
अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ * ॥ आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह ।
"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धञ्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते" ॥
एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति बोद्धव्यौ ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।
"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम्" ॥ * ॥
अस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह ।
"स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥
जनयेत् सोऽग्निदौर्व्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रता ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्य्ययं ।
तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धतां ॥
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्" ।
यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि । यत्र दोषः दुष्टः आमः प्रपद्यते गच्छति । जाड्यं अकर्म्मण्यम् । अन्यानुपद्रवान् कथासङ्गादीन्

॥ * ॥ तस्यैव विशिष्टानि लक्षणान्याह ।
"पित्तात् दाह सरागञ्च सशूलं पवनात्मकम् ।
स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्"॥
गुरुकण्डूकं बहुकण्डुकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादि-
कमाह ।
"एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्व्वदेहचरः शोथः सकष्टः सान्निपातिकः" ॥ * ॥
अथ आमवातस्य चिकित्सा ।
"लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
रेचनं स्नेहनमपि वस्तयश्चाममारुते ॥
रूक्षस्वेदो विधातव्यो वालुकापुटकैरपि ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ * ॥
वास्तूकमथ स्न्तकं पटोलं कारवेल्लकं ।
कोरदूषा यवा पथ्या यष्टिका शालयोऽनवाः" ॥
आमवाः पुराणाः ।
"शावकानां तथा मांसं हितं तप्तोष्ण संस्कृत ।
हिनञ्च यूषं कौलत्थं कषायस्वरसस्य च" ॥ * ॥
"चित्रकं कटुका पथ्या नागरातिविषामृता ।
चूर्णिता कोष्णतोयेन पिबेदामानिलापहा ॥१॥
शटी शुण्ठी शिवासिंग्रा देवाह्वातिविषामृता ।
क्वथिता प्रपिबेदामवाती रूक्षञ्च भोजयेत् ॥
देवाह्वा देवदारु । २ ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एकएव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ ३ ।
एरण्डस्नेहयुक्ता हरीतकी भक्षयेद्विधिवत् ।
आमानिलार्त्तियुक्तो युक्तो वृद्ध्या च गृध्रस्या ॥ ४ ।
श्वेत पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
आमवातरुजं हन्ति पादाभ्यञ्जनमर्द्दनात् ॥ ५ ।
आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भक्तान्तानि च ॥ ६ ।
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
आमवाते कटीशूले पाचनः रुक्प्रणाशनः ॥ ७ ।
कटीशूले पिबेत्तैलं एरण्डफलसम्भवं ।
महौषधगुडूच्योश्च क्वाथं मागधिकायुतं ॥
विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधं ॥ ८ ।
रास्ना वातारिमूलञ्च वासकं सदुरालभं ।
शटीदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ॥
श्वदंष्ट्रायाधिघातश्च मिसिधान्यं पुनर्नवा ।
अश्वगन्धामृता कृष्णा वृद्धदारुः शतावरी ॥
वचा सहचरश्चैव चविका वृहतीद्वयं ।
समभागानि सर्व्वाणि रास्नाच द्विगुणा मता ॥
पिबेत् कषायमेतेषामष्टभागावशेषितं ।
क्षिप्त्वा नागरचूर्णञ्च प्रक्षेपोऽत्र यथामलं ॥
सर्व्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
पक्षाघातेऽर्दिते कम्पे कुब्जे सन्धिगतेऽनिले ॥
जानुजङ्घास्थिपीडासु गृध्रस्याञ्च हनुग्रहे ।
उरुस्तम्भे वातरक्ते विश्वाच्यां क्रोष्टुशीर्षके ॥
हृदामये च दुर्नाम्नि योनिशुक्रामयेषु च ।
पुंसां मेढ्रगते वाते स्त्रीणां वन्ध्यामये तथा ॥
योषितां गर्भदं मुख्यं नास्त्यस्मात् परमौषधं ।
महारास्नादिकः क्वाथो वेधसायं विनिर्म्मितः" ॥
महारास्नादिक्वाथः । ९ । "अजमोदामरिच-
पिप्पलीविडङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः । सैन्धव-
मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी
दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
अभया पलानि पञ्च स्युश्चूर्णं विधापयेदेषां ॥
समगुडवटकानदत्चूर्णं वा कोष्णवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्व्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रं ।
आनाहशूलतूनी प्रतितूनी गृध्रसी गुल्मः ॥ कटि-
पृष्ठपरिस्फुटनं स्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रं ॥
श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातजा रोगाः
सर्व्वे प्रयान्ति शान्तिं तमइव सूर्य्यांशुविध्वस्तं ॥
अजमोदादिचूर्णमोदकः ।१०।
"आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिर्गुग्गुलुर्मतः" ।
तथैव योगराजोऽयमज्वरकादिचिकित्सके ।११।
नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य कुडवं तथा ।
क्षीराढकसमायुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलं ॥
त्वगेलत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
निक्षिपेच्चूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं यथा ॥
आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
बल्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनं" ॥
शुण्ठीखण्डः । १२ ।
"मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुण्ठ्याश्च पलानि च ।
तयोश्चूर्णं पटे पूतं दुग्धे मृद्वग्निना पचेत् ॥
दुग्धाढकयुगे गव्यं घृतमष्टपलं क्षिपेत् ।
तत्तावत्पचेद् यावत् भवेदतिघनं पयः ॥
पुनः पचेत् शनैस्तत्र दत्त्वाढकमितां सितां ।
ततः पाके सुविज्ञाते ज्वलनादवतारयेत् ॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कणामूलं सचित्रकं ।
यवानी जीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
जातीफलं शटीत्वक् च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
एतेषां च पलमेतेषां सर्व्वेषाञ्च पृथक् पृथक् ॥
षडत्र नागरं तत्र मरिचं च षड्रत्तकं ।
एषां चूर्णं परिक्षिप्य सर्व्वं सम्मिश्र्य रक्षयेत् ॥
एतत्तु भेषजं प्रोक्तं मेथिकापाकमुत्तमं ।
भक्षयेत् पलमात्रं तत् यथा वाग्निबलं तथा ॥
आमवातं निहन्त्येतत् सर्व्वांश्च पवनामयान् ।
ज्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
हन्त्युन्मादमपस्मारं प्रमेहान् वातशोणितं ।
अम्लपित्तं शीतपित्तं शिरःपीडां दृगामयं ॥
प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
वपुषः पुष्टिकृद्बल्यं वीर्य्यवृद्धिकरं परं" ॥
मेथिकापाकः । १३ ।
"रसो रसोनस्य पिचुप्रमाणः
क्षिपेच्च तत्राचमितं घृतं गोः ।
पिबेदुभे तेन दशत्यवश्यं
शिखीव सूतं हि महामवातं" ॥
सामान्यवातव्याधिचिकित्सायां हि लिखितं रसो-
नाष्टकमामवाते अतिगुणदं । १४ ।
"सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवानिका ।
स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्च्चलं विडं ॥
वचाजमोदा मधुकं जीरकं पौष्करं मधुरं कणा ।
एतान्यर्द्धपलांशानि सूक्ष्मकल्कानि कारयेत् ॥
प्रस्थमेरण्डतैलस्य प्रस्थोऽम्बु शतपुष्पजं ।
काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥
एतत् सर्व्वं समाहृत्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ॥
पाने चाभ्यञ्जने वस्तौ कुरुतेऽग्निञ्च भृशं ।
वातार्त्ते वङ्क्षणे शूले कटीजानूरुसन्धिजे ॥
तथा हृत्पार्श्वजे शूले शस्तं श्लेष्मणि पीडिते ।
अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां"
इत्यैन्धवाद्यं तैलं । १५ ।
"दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकं ।
वर्ज्जयेदामवातार्त्तो गुडमांसमनूपजं" ॥
इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(आत्रेयउवाच ।
"लक्षणं शृणु पुत्त्र ! त्वं समासेन वदाम्यहं ।
गुर्व्वन्नाहारपुष्टेन मन्दाग्नेश्च व्यवायिनः ॥
तर्पिते कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
श्लेष्मस्थाने प्रपद्यैव जायते बहुवेदनः ॥
आमातिसारो वर्त्तेत सन्धौ शोथः प्रजायते ।
जडत्वञ्चैव गात्राणां मलासंपतनं मुखे ॥
पृष्ठमन्यात्रिकेजानुवेदनार्त्तोऽपि सीदति ।
अङ्गं वैकल्यमायाति आमवाते भिषग्वर" ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥
"तस्य नो स्नेहनं कार्य्यं पाचनञ्च विधीयते ।
आमं संपच्यते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्षणैः" ॥
विष्टम्भामलक्षणं यथा ॥ * ॥
"विष्टम्भी गुल्मजन्मेही आमः पक्वाम एव च ।
सर्व्वाङ्गगो भवेद्यान्यो वङ्क्षे तस्यापि लक्षणं ॥
विष्टम्भो गुरु चाध्मानं वस्तिशूलञ्च जायते ।
तस्यापि पाचनं कार्य्यं स्नेहनञ्चैव कारयेत्" ॥
गुल्मजामलक्षणं यथा ॥ * ॥
"जठरं गर्ज्जते यस्य गुल्मवत् परिपीड्यते ।
कटीदेशे जडत्वञ्च आमगुल्माभिशङ्कितं ॥
तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्ज्ञात्वा देहबलाबलं ।
पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ॥
पाचिते चापि गुल्मामे तदाशु मरणं ध्रुवम्" ।
स्नेहामलक्षणं यथा ॥ * ॥
"यस्य च स्निग्धता गात्रे जाड्यं मन्दाग्निको बली ।
स्नेहामो विज्ञेयो यस्य स्नेहीवामः प्रकीर्त्तितः ॥
तस्य नो स्नेहनं कार्य्यंञ्चोपवासञ्च कारयेत् ।
पाचनञ्चैव कर्त्तव्यमामञ्चैवातिसारयेत्" ।
आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥
"यस्य शोफामयं जाड्यं तथा चैव जलोदरं ।
अरुच्यामातिसारञ्च सजासाध्यो विजानता ॥
प्रत्याख्येया क्रिया कार्य्या जीवितस्यापि संशये ।
पाचनं पाचितं ज्ञात्वा तस्मांश्चूर्णानि दापयेत्" ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥
"आमवाते कषायञ्च दशमूलीजलं पिबेत् ।
गुडूची नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुडान्वितं ॥
धान्यनागररास्नाञ्च देवदारुवचाभयाः ।
पाचनञ्चामवाते च श्रेष्ठमेतत्सुखावहं" ॥)
आमातीसारः, पुं, (आमरोगेण कृतः अतीसारः ।)
षट्प्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

संप्राप्तिरूपे ।

"अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषा धातुसङ्घान् मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥
संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसञ्ज्ञितं" ॥
इति निदानं ॥
(चिकित्सा यथा,—
"न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्व्वमामातीसारिणे ।
दोषाह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्डामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिःसृतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥*॥
"अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
आमातीसारं शमयेद् गुडामलकमेव च ॥
वत्सकं जीरके द्वे च दध्ना पिष्टन्तु दापयेत् ।
आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति" ॥
इति हारीतः ॥ * ॥ "तस्य रूपाणि विज्जलमामविस्रुतमवसादितं । रूक्षं द्रवं सशब्दमशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्य्यते पुरीषं वायुश्चान्तःकोष्ठस्य सशब्दशूलं तिर्य्यक् चरति विबद्धं इत्यामातिसारः" ।
"आमे परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकं ॥
तं मूलकानां यूषेण वदराणामथापि वा ।
उपोदकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्च्चलायाश्चञ्चोर्व्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ।
शण्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥
लोणीकायाः सपाठाया शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत्" ॥
इति चरकः ॥)

आमात्य, त्रि, (अमात्य एव स्वार्थे अण् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति द्विरूपकोषः ॥ बलाध्यक्षः ।

आमानस्य, क्ली, (न प्रशस्तं मानसं यस्य स अमानसस्तस्य भावः । अमानस + ष्यञ् ।) आमनस्यं । पीडा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥

आमान्नं, क्ली, (आमञ्च तत् अन्नञ्चेति कर्म्मधारयः ।) अपक्कान्नं । काँचाचाउल इति भाषा । तद्दानमन्त्रो यथा,—
"आमान्नं ते प्रयच्छामि फलताम्बूलसंयुतं ।
गृहाण परमं दिव्यं मया भक्त्या निवेदितं" ॥
इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥*॥ बलात् चाण्डालादिस्वामिकामकान्नभोजनप्रायश्चित्तं यथा । चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः । इति बलाद्भोजनविषयं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्रिरात्रमामान्नविषयं । परत्र सिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः ।
"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः" ॥
"तेनात्रामान्ने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीयभागविधानादज्ञानादावपि तत्तुरीयकल्पना इति" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आमान्नद्वारा कर्त्तव्यश्राद्धानि । यथा,—
"आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतप्रचेतोवचनं ॥ अपि च । योगिनीतन्त्रे ।
"निरग्निरामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित् ।
वृद्धौ च चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

आमाशय, पुं, (आमस्य आशयः षष्ठीतत्पुरुषः ।) अपक्कस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोर्म्मध्यभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—
"पक्काशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः" ।
यथा च सुश्रुते,—
"पक्कामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम" ॥*॥
"नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः" ।
"आमाशयस्तु तदधः" इति भावप्रकाशः ॥
"तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्विधस्याहारस्याधारः" । "आमाशयः श्लेष्मणः" । इति सुश्रुतः ॥)

आमिक्षा, स्त्री, (आमिक्ष्यते मिषु सेचने बाहुलकात् सक् ।) शृतोष्णदुग्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा इति ख्याता । छाना इति केचित् । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । दधिकूर्च्चिका २ पयस्या ३ क्षीरसन्तानिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥
("ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका" । इति सुश्रुतः अत्र हि तक्रकुर्च्चिका शब्देनामिक्षोच्यते इति पर्य्यायान्तरदृष्टत्वात् ॥)

आमिष, क्ली, पुं, (आमिष्यते भुज्यते मिष स्नेहने घञ् संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः ।) मांसं । इत्यमरः ॥ भोग्यवस्तु । सम्भोगः । उत्कोचः । इति मेदिनी ॥ सुन्दराकाररूपादि । लोभसङ्गयः । इति हेमचन्द्रः ॥ लाभः । कामगुणः । रूपं । भोजनं । इति हारावली ॥

आमिषप्रिय, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः ।) कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाभिलाषिणि त्रि ॥

आमिषाशी, न्, त्रि, (आमिषं अश्नाति आमिष + अश् + णिनि ।) मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्पर्य्यायः । शौष्कलः २ । इत्यमरः ॥

आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्त्यस्या जटायामिति अर्शआदित्वादच् गौरादीत्वात् ङीष् च ।) मिषी । जटामांसी । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आमीक्षा, स्त्री, (आमिक्ष्यते, मिषु सेचने बाहुलकात् सक् ।) आमिक्षा । क्वथिते तप्ते क्षीरे दधियोगात् या वटिकाकारा विकृतिर्ज्जायते सा । इति पुरुषोत्तमः ॥

आमुक्तः, त्रि, (आङ् + मुच् + क्तः ।) पिनद्धः । परिहितवस्त्रादि । इत्यमरः ॥ परिहितकवचपर्यन्तः ॥

आमुष, पुं, (आम + वप् + क ।) कण्टकयुक्ततृणविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बेउडबाँश । इति ख्यातः ।

आमुष्यायण, त्रि, (अमुष्य अपत्यम् + फक् । अलुक् ।) ख्यातवंशोद्भवः । सत्कुलजातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आमूल, क्ली, (मूलपर्य्यन्तं आमूलं । अव्ययीभावः ।) मूलपर्य्यन्तं ॥ (प्रारम्भावधि । यथा, शाकुन्तले ।)
"आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रभावन्यं" ।)

आमोदः, पुं, (आङ् + मुद् + घञ् ।) अतिदूरगामिगन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥ सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा रघुवंशे । १।४३ ।
"आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम्" ।)

आमोदन, क्ली, (आङ् + मुद् + ल्युट् ।) आमोदकरणं । हर्षणं ॥ प्रीणनं । आनन्दनं ।

आमोदितः, त्रि, (आ + मुद + णिच् + क्तः । यद्वा आमोदः सञ्जातोऽस्य तारकादित्वादितच् ।) आनन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—
"पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिङ्मुखे" ।
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ आनन्दितः । आमोदशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आमोदी, [न्] त्रि, (आमोद + णिनि ।) मुखवासनं । इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकाजातमुखगन्धः । इति सारसुन्दरी ॥ मुखवासनवटिकादिः । आमोदयुक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः ॥ नानाद्रव्यरचितं एकैकशः एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्यमुखवासनवटिकादिः । इति सर्व्वस्वं । गन्धयुक्तः । हर्षविशिष्टः ॥ (यथा भर्त्तृहरिः ।
"नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहा" ।)

आम्नाय, पुं, (आङ् + म्ना + घञ् + युक् ।) श्रुतिः । वेदः । (यथा महावीरचरिते ।
"तृतीयो ह्येष मेधोऽभिरामाय पञ्चमोऽथवा" ।
उत्तरचरिते ।
"समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः" ।)
संप्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ॥ इत्यमरः ॥ निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥ कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलक्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उपदेशः, शिष्टाचारः, तन्त्रशास्त्रं, अभ्यासः, आम्रेडनं, आलोचनं ।)

आम्बिकेयः, पुं, (अम्बिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् ।) धृतराष्ट्रो राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महाभारते ।
"परं भेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेय" ।)
कार्त्तिकेयः ।

आम्रः, पुं, (अम्यते अम गत्यादौ अमितम्योर्दीर्घश्चेति रक् दीर्घश्च ।) फलवृक्षविशेषः । आम गाँव इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चूतः २ रसालः ३ । अतिसौरभश्चेत् सहकारः ४ । इत्यमरः ॥ कामशरः । कामवल्लभः ६ कामाङ्गः ७ कीरेष्टः ८ माधवद्रुमः ९ भृङ्गाभीष्टः १० सीधुरसः ११ मधूली १२

कोकिलोत्सव १३ वसन्तदूत १४ अम्लफलः १५ मोदाख्य १६ मन्मथालय १७ मध्वावासः १८ समदन १९ पिकरागः २० नृपप्रिय २१ प्रियाम्बु २२ कोकिलावासः २३। इति राजनिर्घण्टः। माकन्द २४ षट्पदातिथि २५ मधुव्रतः २६ वसन्तद्रु २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रिय २९ गन्धबन्धुः ३० अलिप्रियः ३१। इति शब्दरत्नावली॥ मदिरासखः ३२। इति जटाधर॥ बालाम्रफलगुणाः। वायुरक्तपित्तकारित्वं। इति राजवल्लभ॥ अपिच। कषायत्व। अम्लरसत्व। सुगन्धित्व॥ कण्ठामयनाशित्व। ग्राहकत्व। पित्तप्रकोपवायुरक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च। तच्च बद्धास्थिकादृक्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मध्याम्रगुणाः। पित्तकारित्व॥*॥ पक्वाम्रगुणाः। वर्णरुचिमांसशुक्रबलकारित्व। पित्ताविरोधित्व। वायुनाशित्व। हृद्यत्व। गुरुत्वं। अनुलोमनत्व। इति राजवल्लभः॥ अपिच। त्रिदोषशमताकारित्व। स्वादुत्व। पुष्टिजनकत्व। अधिकधातुप्रचयकारित्व। तृप्तिकान्तिकारित्व। तृष्णाश्रमशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मधुयुक्ताम्रगुणाः। क्षयरोगप्लीहवातश्लेष्मरोगनाशित्व॥*॥ घृतयुक्ताम्रगुणाः। वातपित्तनाशित्व। अग्निबलवर्णकारित्वञ्च॥*॥ दुग्धयुक्ताम्रगुणाः। शीतलत्व। स्वादुत्व। गुरुत्व। स्निग्धत्व। भेदकत्व। वातपित्तहारित्व। शुक्रकान्तिबलवर्द्धकत्वञ्च॥*॥ तत्फलास्थिगुणाः। तृष्णाच्छर्दिमेहातीसारनाशित्व। इति राजवल्लभ॥*॥ तत्त्वग्गुणाः। कषायत्व॥*॥ तन्मूलगुणाः। सुगन्धित्व। कषायत्व। रुचिकारित्व। सग्राहित्व। शीतलत्वञ्च॥*॥ तत्पुष्पगुणाः। रुचिकारित्व। अग्निदीपनत्वञ्च॥*॥ आम्रपेषीगुणाः। कषायत्व। अम्लत्वं। भेदकत्व। कफवातनाशित्वञ्च॥*॥ कृत्रिमपक्वाम्रगुणाः॥ अम्लरसहानेर्मधुरत्वाच्च पित्तनाशित्व॥*॥ चुषिताम्रगुणाः॥ परमरुचिबलवीर्य्यकारित्व। लघुत्व। शीतलत्व। शीघ्रपाकित्व। वातपित्तहारित्व। सारकत्वञ्च॥*॥ तद्गालितरसगुणाः। बलकारित्व। गुरुत्व। वातहरत्व। सारकत्व। हृद्यत्व। तृप्तिजनकत्व। अति प्रायर्बृंहणत्व। कफवर्द्धकत्वञ्च॥*॥ तत्खण्डगुणाः॥ गुरुत्व। रोचकत्व। गुरुपाकित्व। मधुरत्व। बृंहणत्व। बलकारित्व। शीतलत्व। वातनाशित्वञ्च॥*॥ अतिमात्राम्रभक्षणगुणाः॥ मन्दाग्निविषमज्वररक्तामयबद्धगुदोदरनयनामयकारित्व। "एतदम्लाम्रविषय न तु मधुराम्रपर। मधुरस्य पर नेत्रहितत्वादिगुणत्वात्॥ यद्यतिप्रयभक्षया करोति तदा शुण्ठीजलमनुपान। अथवा सौवर्चलेन सह क्षीर प्रयोक्तव्य"॥*॥ तत्पल्लवगुणाः। रुचिकारित्व। कफपित्तनाशित्वञ्च॥*॥ तथा च राजनिर्घण्टः।
"आम्रमामं जलं खिन्नं मर्द्दितं दृढ़पाणिना।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितं।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्"॥

(तस्मादाम्रस्य नामानि गुणाश्च।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः॥*॥
आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत्।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातलम्॥
आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत्।
तरुणन्तु तदत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत्॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशोषितम्॥
अम्लं स्वादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित्॥*॥
पक्वन्तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम्॥
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम्।
कषायानुरसं वह्नि-श्लेष्म-शुक्र-विवर्द्धनम्॥*॥
तदेव वृक्षसम्पक्वं गुरुवातहरं परम्।
मधुराम्लरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम्॥*॥
आम्रं कृत्रिमपक्वञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम्॥*॥
रसस्याम्लस्य हीनत्त्तु माधुर्य्याच्च विशेषतः॥
चूषितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्य्यकरं लघु॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम्॥*॥
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुर्वातहरः सरः।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्द्धनः॥*॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं चिरपाकि च।
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम्॥
वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम्॥*॥
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम्॥*॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरञ्च
रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च।
आम्रातियोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात्॥
एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्रपरं न तु।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः॥
शुण्ठ्यम्भोऽनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च"॥*॥
आम्रवीजस्य गुणाः।
"आम्रवीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम्।
ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्"॥*॥
आम्रनवपल्लवस्य गुणाः॥
"आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्"॥*॥
इति भावप्रकाशः॥
"अपक्वमाम्रं फलमेव शस्तं
सग्राहि पित्तास्रजि कोपनञ्च।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाम्लं,
भेद्यं सपित्तामयनाशनञ्च"॥
इति हारीतः॥
"वातपित्तास्रकृद्बालं बद्धास्थिकफपित्तकृत्॥
गुर्व्वाम्रं वातजित् स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत्"।
इति वाग्भटः॥
"रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम्।
पक्वमाम्रं जयेद्वायु मांसशुक्रबलप्रदम्"॥*॥
"आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्द्धनाः।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्य्यगौरवात्"॥
इति चरकः॥
"मिश्रानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेशरम्॥
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम्।
कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु॥
पित्ताविरोधि सम्पक्वमाम्रं शुक्रविवर्द्धनम्।
बृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्य्यति"॥
इति सुश्रुतः॥)

आम्रगन्धक, पु, (आम्रगन्ध+कन्।) समष्ठिल वृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

आम्रपेषी, स्त्री, (आम्रस्य पेषी।) शुष्काम्रखण्ड। आमशी इति भाषा। अस्या गुणाः। अम्लत्व। कषायत्व। उष्णत्व। भेदकत्व। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

आम्रात, पु, (आम्र+अत्+अच्।) आम्रातक। इति शब्दमाला॥ (अस्य गुणाः। यदुक्तं।
"आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परम्।
पक्वन्तु तुवरं स्वादुरसपाकं हिमं स्मृतम्।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं रुच्यं विष्टम्भि बृंहणम्।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्"।
"राजाम्रस्तु आम्रातः कामाङ्गो राजपुत्रकः।
राजाम्रन्तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु॥
ग्राहि रूक्षं विषघ्नाध्मानवातकृत् कफपित्तनुत्"।
इति भावप्रकाशः॥ तथा च चरके।
"मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु।
सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्य्यति"॥)

आम्रातक, पु, (आम्रं तत्सदृशम् वा ईषत् अतति भाति। अत सातत्यगमने क्वणादित्वात् वुन्।) वृक्षविशेष। आमड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पीतन २ कपीतन ३। इत्यमरः॥ वर्षपाकी ४। इति रत्नमाला॥ पीतनक ५ कपिचूड़ा ६ अम्रवाटिक ७ भद्रोपल ८ रसाढ्य ९ तनुक्षीर १० कपिप्रिय ११ अम्बरातक १२ अम्बरीय १३ कपिचूड़ १४। इति जटाधरः॥ तदपक्वफलगुणाः। कषायत्व। अम्लत्व। कण्ठहर्षणत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। मधुराम्लत्व। स्निग्धत्व। पित्तकफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपिच। तृप्तिबलविष्टम्भाजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ आम्रावर्त्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे।
"आम्रानाम्रातकान् भव्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्"। इति।
अस्य पर्य्यायो गुणाश्च।
"आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः॥
आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम्।
पक्वन्तु तुवरं स्वादु रसे पाके हिमं स्मृतं॥
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणं।
गुरु बल्यम्मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥
"आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्द्धनं"।
इति सुश्रुतः॥)

आम्रावर्त्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्त्तः।) आम्रशुष्करस। तत्पर्य्यायः। आम्रातक २। आमसत्त्व इति भाषा। अस्य गुणाः। तृष्णाच्छर्दिवातपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। सूर्य्या-

-सुभि पाकात् लघुलघु। "पक्कस्य सहकारस्य-कटे विस्तारितो रसः। घर्म्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम्।
"आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः।
रुच्यः सूर्य्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्त्तितः"।)

आम्रेडित, क्ली, (आङ्+म्रेडि+क्तः।) द्विस्त्रिरुक्तम्। इत्यमरः ॥ दुइ तिन् वार वला इति भाषा। (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं क्रियते एवं कथितस्य द्विस्त्रिर्वारकथनम्।)

आम्लवेतस, पु, (आम्लोऽम्लरसयुक्तो वेतसः।) अम्लवेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अम्लवेतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

आम्ला, स्त्रि, (आ सम्यक् अम्ला अम्लरसयुक्ता।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीवल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

आम्लिका, स्त्री, (आम्ला+कन्।) तिन्तिडीवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अम्लोद्गारः। इति शब्दमाला ॥ (यथा चरके।
"आम्लिकायाः फलं पक्कं तस्मादल्पान्तरं गुणैः"॥)

आम्लीका, स्त्री, (अम्ल+ठक्।) तिन्तिडीवृक्षः। इत्यमरटीका ॥

आयः, पु, (आङ्+या+ड।) धनागमः। प्राप्तिः। लाभः। (यथा मनुः। ८। ४१९।
"अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च" ॥)
स्त्र्यागाररक्षकः। इति हलायुधः ॥ (ज्योतिषप्रसिद्धमेकादशभवनम्।)

आयःशूलिकः, त्रि, (अयःशूलेन अर्थानन्विच्छति। अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञाविति ठक्।) तीक्ष्णकर्म्मा। क्षिप्रकारी। इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तम्।
"तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः"।)

आयतः, त्रि,(आङ्+यम्+क्तः।) दीर्घः। इत्यमरः ॥ लम्बा इति भाषा। (विस्तृतः। विशालः। आकृष्टः। यथा भट्टतन्त्रे।
"तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः"।)

आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः छदा यस्याः सा।) कदलीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आयतनं,क्ली, (आङ्+यत+ल्युट्।) यज्ञस्थानम्। देवस्थानम्। तत्पर्य्यायः। चैत्यः २। इत्यमरः ॥ यथा रामायणे,—
"येभ्यः प्रणमसे पुत्त्र। चैत्येष्वायतनेषु च"।
"अग्निकुण्डविधानि वेदस्यायतनानि च।
अग्निहोत्राणि च विप्राणां शोभा ह्यन्ना कदा शुभाः"॥
आश्रयः, विश्रामस्थानम्। यथा चाणक्यः।
"नास्ति मोक्षपरं स्थानं पूर्व्वमायतनं त्यजेत्" ॥
कुमारसम्भवे, ७। ५।
"स्नेहसदेकायतनं जगाम"।
महासनं भिटा इत्यादिख्यातो वास्तुदेशः।
याज्ञवल्क्यः,— [व्याधिनिदानम्।]
"आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु" ।)

आयतिः, स्त्री,(आङ्+यम्+क्तिन्।) उत्तरकालः। भविष्यत्कालः।
(यथा मनुः, ७। १६९, ७। १७८।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्"।)
"आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्" ॥)
प्रभावः। कोषदण्डजं तेजः। इत्यमरः ॥ दैर्घ्यम्। सङ्गः। इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणम्। इति धरणी ॥ (राजतरङ्गिण्याम्।
"प्रतापमायतिं शोभां हेमन्तादृश्य वारिदः।
स्मृतिशेषां करोत्येव लोभश्च पृथिवीभुजाः" ॥)

आयत्तः, त्रि, (आङ्+यम्+क्तः।) अधीनः। वशीभूतः। इत्यमरः ॥ (यथा भट्टतन्त्रे,—
"तत् भद्र! स्वयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्व्वस्य" ।)

आयत्तिः स्त्री,(आङ्+यत्+क्तिन्।) दिनम्। स्नेहः। वशित्वम्। सामर्थ्यम्। सीमा। इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ शयनम्। दैर्घ्यम्। प्रभावः। भविष्यत्कालः। इति धरणी ॥ (न्यायपथावलम्बिता। अधीनता।)

आयल्लकं, क्ली, उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः ॥

आयसं, क्ली, (अयस्+अण्।) लौहम्। इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्म्मितादौ, त्रि ॥ (यथा महाभारते,—
"आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्म्मणः"।
यथा मनुः, ८। ३१५।
"शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा"।
रघुवंशे, १७। ६३।
"स चकर्ष परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्"।
(अयोजनितार्थे यथा,—
"विपाके कटु शीतञ्च सर्व्वश्रेष्ठं तदायसम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

आयसी, स्त्री, (अयसा निर्म्मिता। अयस्+अण्+ङीप्।) लौहमयकवचः। तत्पर्य्यायः। अङ्गरक्षिणी २ जालिका ३ जालप्राया ४। इति हेमचन्द्रः ॥

आयस्तः, त्रि, (आङ्+यस्+कर्त्तरि क्तः।) तेजितः। क्षिप्तः। क्लेशितः। कुपितः। हतः। इति मेदिनी ॥ (प्रयत्नशीलः, कार्य्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः।)

आयातः, त्रि, (आङ्+या+क्तः।) आगतः। यथा,
"हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते" ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयानं, क्ली, (आङ्+या+ल्युट्।) स्वभावः। इति जटाधरः ॥ आगमनम् ॥ (यथा महाभारते,—
"आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः"।

आयामः,पु, (आङ्+यम्+घञ्।) दैर्घ्यम्। इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे,—
"योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम्"।
मेघदूते, पूर्व्वमेघे। ५८।
"तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्य्यगायामशोभी"।)

आयासः,पु, (आङ्+यस्+घञ्।) श्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। श्रमः २ क्लमः ३ खेदः ४ परिश्रमः ५ प्रयासः ६ व्यायामः ७। इति हेमचन्द्रः ॥ (अतियत्नः। प्रयत्नः। यथा साहित्यदर्पणे,—

"रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा"।
महाभारते,—
"शोकहर्षौ तथायासः सर्व्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते"।
रामायणे,—
"नैवायासः क्वचित् भद्रे प्राप्स्यसे न च विप्रियम्"।)

आयुः, पु, क्ली, (एति इण् गतौ छन्दसीण इत्युण्।) जीवितव्याप्यकालः। इति जटाधरः ॥ (जीवनं, प्राणः। यथा महाभारते,—
"अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना।
जातः कमलपत्राक्षो हनूमान्नाम वानरः"।
स्वनामख्यातश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नहुषस्य पिता। यथा महाभारते,—
"नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः।
तत्रैव पूर्व्वपूर्व्वेषामायोर्वंशधरः सुतः"।
पुरूरवसः पुत्त्रः स्वनामख्यातो राजा।
यथा हरिवंशे,—
"बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्त्रः पुरूरवाः"।
"तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः"।
ह्रदस्य पुत्रः स्वनामख्यातोऽसुरः।
यथा हरिवंशे,—
"ह्रदस्य पुत्त्रो ह्यायुर्वै शिविः कालस्तथैव च"।)

आयुः, [स्] क्ली, (एति गच्छतीति इण्+उसि+णिच।) जीवितकालः। परमायुः। इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः। विजीवितं २ नियमः ३ अनुबन्धः ४।
"पुरुषाः सर्व्वसिद्धाश्च चतुर्व्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिकेऽप्येवं पादशो ह्रसति क्रमात्" ॥
इति वैद्यकम् ॥
"अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः" ॥
इति मनुः १। ८३ ॥ घृतम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
("नासिकया प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरं।
कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतं ॥
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः।
प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥
शरीरप्राणयोरेव संयोगादायुरुच्यते"।
इति शार्ङ्गधरः ॥
"शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते" ॥ इति।
"वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले। सन्ति पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः। तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत्"।
"तत्रेयं तच्चायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्त्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्व्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायुरुच्यते"। इति च।
"असुखमतो विपर्य्ययेण हितैषिणः पुनर्भूतानामपरस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परी-

ह्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमञ्चामुञ्चापेक्षमाणस्य स्मृतिमतो हितमायुरुच्यते"। इति च ॥

"अहितमतो विपर्य्ययेण प्रमाणमायुषस्तथेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते अनिमित्तैरिदमस्मात् क्षणान्मुहूर्त्ताद्दिवसात्त्रिपञ्चदश-सप्तदश-द्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते इति। तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतमप्रमाणम्"। इति च ॥

"वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्म्योपसेवनञ्चेति"। इति च चरकः ॥)

आयुक्त, त्रि, (आङ्+युज्+क्त।) कर्म्माध्यक्षः। तत्पर्य्यायः। नियोगी २ कर्म्मसचिवः ३ व्यापृतः ४। इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुध्यते अनेनेति। आङ्+युध्+क।) अस्त्रम्। इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः। प्रहरणानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति। तत्र प्रहरणानि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि, यन्त्रमुक्तानि शरादीनि। "हतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः"। "किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे"। इति च उत्तरचरिते।)

आयुधधर्म्मिणी, स्त्री, (आयुधस्येव धर्म्मो विद्यते यस्याः। आयुधधर्म्म+इन्+ङीप्।) जयन्तीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधागार, क्ली, (आयुधानाम् आगारम्। षष्ठीतत्।) अस्त्रगृहम्। सेलाखाना इति ख्यातम्। इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,—
"स्थापमाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता।
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः" ॥
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ९। २८०।
"कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्।
हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्" ॥)

आयुधिकः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध+ठक्।) अस्त्रजीवी। तत्पर्य्यायः। शस्त्राजीवः २ काण्डस्पृष्टः ३ आयुधीयः ४। इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते १६।७।२६।
"न पादचारैः संयुक्ताः नान्तरायुधिका ययुः"।)

आयुधीयः, पुं, (आयुध+छ।) आयुधिकः। इत्यमरः ॥ (योद्धा। यथा मनुः ७। २२२।
"अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम्"।
उत्तरचरिते ६। "तर्ज्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः कुमारमायुधीयश्रेणयः"।) [रत्नमाला ॥

आयुर्द्रव्यं, क्ली, (आयुषो द्रव्यम्।) औषधम्। इति

आयुर्व्वेदः, पुं, (आयुरनेन विन्दति वेत्ति वेत्यायुर्व्वेदः। आयुस्+विद्+करणे घञ्।) अष्टादशविद्यान्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः। वैद्यकशास्त्रम्। चिकित्साशास्त्रम्। तत्तु अथर्व्ववेदान्तर्गतम्। यथा,
"विधातार्थर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन्।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्व्वेदः। अथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्व्वेदस्य विवरणम्।
"ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्व्वेदं चकार सः ॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः।
स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्व्वेदं स्वसंहिताम्।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च।
व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः ॥
जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ।
तन्त्रं वैद्यकसर्व्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम्।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥
सर्व्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्।
वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥
पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्।
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश।
व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्थानैरायुर्व्वेदपयोनिधिम्।
ततस्तन्त्राण्युज्जहरुर्नवनीतानि कोविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्।
आयुर्व्वेदं सर्व्वबीजं सर्व्वं जानामि सुन्दरि ॥
व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥
आयुर्व्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित्।
धर्म्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्त्तितः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य लक्षणम् यथा,—
"आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्व्वेद उच्यते" ॥
तस्य निरुक्तिर्यथा,—
"अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च।
तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥*॥ अन्यत् रोगशब्दे वेदशब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
("हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते" ॥
"तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितम्" ॥
"किमायुः कस्मादायुर्व्वेदः किञ्चायुर्व्वेदः शाश्वतोऽशाश्वत इति। कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमध्येतव्यः किमर्थञ्चेति"।
"तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयजुरथर्व्ववेदानामात्मनोऽथर्व्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदो ह्याथर्व्वणः स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदञ्चोपदिश्यायुर्वाच्यं तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्व्वेदयत्यायुर्व्वेदः कथमुच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च यतश्चायुष्यानायुष्याणि द्रव्यगुणकर्म्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्व्वेदः तत्रायुष्याणि अनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्म्माणि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते"।
"तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुवरोऽब्रवीत् स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्य्यं वैवर्ण्यञ्च ग्राम्यवासकृतमसुखमसुखानुबन्धञ्च। ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानां तत्कृतं पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां स्वशरीरमवेक्षितुं कालश्चायमायुर्व्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्व्वेदमश्विनौ मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरश्विभ्यां। प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्ज्जराव्याधिबहुलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्ययनसञ्चयं मत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनं ऊर्ज्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हथोपधारयितुं प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमार्षं ब्रह्म च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षय्यं कर्म्मेति"। इति चरकः ॥
"तानुवाच भगवान् स्वागतं वः। सर्व्वे वा मीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः! इह खल्वायुर्व्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः। ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा ॥ शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" ॥
"वत्स! सुश्रुत! इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च। आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः। तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय। एतद्ध्यङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च"।
"तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति" ॥

"ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतो" ॥ इति सुश्रुत ॥)

आयुर्व्वेदी, [न्] त्रि, (आयुर्व्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते यस्य । आयुर्व्वेद + इनि ।) आयुर्व्वेदज्ञ । चिकित्सक । वैद्य । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥

आयुर्योग, पु, (आयुषो जीवितकालस्य योगो भवत्यस्मात् ।) औषध । इति राजनिर्घण्ट ।

आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मतुप् ।) चिरजीवी । दीर्घायु । तत्पर्याय । जैवातृक २ । इत्यमरः ॥ (यथा मनु, २ । १२५,३ । २६३ ।
"आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" ।
"आयुष्मन्त सुत सूते यशोमेधासमन्वित" इति च ॥)

आयुष्मान्, पुं, विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गततृतीययोग । तत्र जातफल । "यस्यायुष्मान् जन्मकाले धनुष्मान् याने यान तस्य देशेषु कार्य्य । कुर्य्यान्नून क्रीडन पुष्पवाद्या दासैर्व्वासैरन्वितो गर्व्वितश्च" ॥ इति दीपिका ॥
("आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि" इति सुश्रुतः ॥)

आयुष्य, त्रि, (आयुष् + यत् ।) पथ्य । इति राजनिर्घण्ट ॥ आयुर्हितकारकं ॥ (मनु । ४।१०६ ।
"धन्यं यशस्यमायुष्य स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं" ।
तत्रैव २ । ५१ ।
"आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुखम्" ।
"आयुष्य भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्ज्जनं" ॥
इति सुश्रुत ॥
"आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या प्रणप्रबोधिनी" ।
इति हारीत ।)

आयुष्यसूक्त, क्ली, (आयुष्यञ्च तत्सूक्तञ्चेति । कर्म्मधारय ।) नान्दीश्राद्धादौ वसुधारासम्पातगानान्तरपाठ्यो वैदिकमन्त्रविशेष ।
सामगाना तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्व विश्वमायुरसिमहि । प्रजान्त्वष्टरधिनिधेह्यस्मै शतं जीवेम शरदो वयन्ते । आयुषे मे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदु पृथिव्या दिवो जनित्र्या ऋच्छन्त्वापोध'चरन्ती सोमो होत्राय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्यर्द्ध्यै अमुष्य राज्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं दृद्धिस्तस्य षष्ठ्यन्तनाम प्रयोज्य । इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्व ॥ * ॥
यजुर्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्चस्य रायस्पोषमौद्भिदं इदं हिरण्य वर्चस्व जैत्रायाविशतादुमा । न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोज प्रथमजं ह्येतत् । यो बिभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायु' । यदा बध्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः । तन्म आवध्नामि शतसारदया युष्माञ्जरदष्टिर्यथास" । इति वत्कृतयजुर्व्वेदीयश्राद्धप्रयोगतत्त्व ॥

आयुस्कार, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्जनकः ॥ (आयुर्वृद्धिजनक ।
"सद्द्यामलकशुक्तिभिर्दधिसरैर्वा तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यवशक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सहमाक्षिकेण पवनेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करं" ॥
इति वाभट ॥)

आयोग, पु, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमाल्योपहार । व्यापार । रोध । इति हेमचन्द्र ॥
(यथा रामायणे,—
"सरले कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितै ।
स देशो भ्रमरायोग प्रदीप्त इव लक्ष्यते" ॥)

आयोगव, पु, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्राद्वैश्याया जातो जातिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य कर्म्म काष्ठतक्षण । (यथा मनु १०।१२, १० । १६ ।
"शूद्रादायोगव क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणां ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्करा" ॥
"आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणा ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रय " ॥)

आयोजनं, क्ली, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योग । आहरणं । द्रव्यासादन । यथा,—
"कुत्रचित् तण्डुला' सन्ति क्व च स्थाली क्व चेन्धनं ।
तेषामायोजन कुर्व्वन् मुख्य कर्त्ताभिधीयते" ॥
इति गोयीचन्द्रकृतकारिका ॥

आयोधनं, क्ली, (आङ् + युध + ल्युट् ।) युद्धं । वध । इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
"आयोधने कृष्णगतिं सहाय-
मवाप्य य क्षत्रियकालरात्रि" ।
भट्टि', "आयोधने स्वायुकमस्त्रजातम्" ।
रघु', ५ । ७१ । "आयोधनाग्रसरता त्वयि वीर । याते ।)

आर, क्ली, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) सुवर्णायसं । सुवर्णलोह । इति राजनिर्घण्ट' ॥ पित्तल । इत्यमरटीका ॥ कोण । प्रान्तभाग । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (चक्राङ्गकाष्ठभेद । यथा महाभारते,
"आरान्तरेणावपतत् सव्हिष्णाङ्ग ज्वलेन ह" ।
"यस्त्रिषष्टिशतारण्यं वेदार्थं स परः कवि " ॥)

आरः, पुं, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञाया घञ् ।) मङ्गलग्रह । शनिः । पित्तल । इति हेमचन्द्र ॥ वृक्षभेदः । तत्पर्याय । मधुराम्लफल २ । इति रत्नमाला ॥ रेफल इति ख्यात ॥

आरकूट, पुं क्ली, (आर कूटयति स्तूपीकरोति पचाद्यच् ।) पित्तलं । इत्यमर ॥ (यथा नैषधे ।
"अकाञ्चने काञ्चनमायिकाङ्के किमारकूटाभरणेन न श्रिय " ।)

आरक्षं, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष + अच् ।) रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीय । इति विश्व ॥

आरक्ष',पु, (आङ + रक्ष + अच् ।) गजकुम्भसन्धि' । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

आरग्वधः, पुं, (आ + रुगो शब्दाया क्विप् । आरुगं रोगमप्यर्थमपि हन्ति अच् वधादेशश्च ।) वृक्षविशेष । सोनालु सोँदालि इति ख्यात । तत्पर्य्यायः । राजवृक्ष २ सम्पाक ३ चतुरङ्गुल ४ आरेवतः ५ व्याधिघात ६ कृतमाल ७ सुवर्णक' ८ । इत्यमरः ॥ मन्थान ९ रोचन १० दीर्घफल ११ नृपद्रुम' १२ हिमपुष्प' १३ राजतरु' १४ कर्णद्रुम १५ ज्वरान्तक' १६ भरुज' १७ स्वर्णपुष्प १८ स्वर्णाङ्ग' १९ कुष्ठसूदनः २० कर्णीमरणक' २१ महाराजद्रुम' २२ कर्णिकार' २३ स्वर्णाङ्क २४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ प्रग्रह २५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा । अतिमधुरत्वं । शीतलत्व । शूलज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविष्टम्भनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ अपि च । ज्वरहृद्रोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिशयपथ्यत्वं । मृदुत्वञ्च । अस्य फलगुणा । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं । वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभ' ॥ आमलतास इति हिन्दीभाषा ।
"आरग्वधो राजवृक्ष सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णका ॥
कर्णिकारो दीर्घफल स्वर्णाङ्ग' स्वर्णभूषणः ।
आरग्वधो गुरु स्वादुः शीतल' स्रंसनोत्तमः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फलं स्रंसनं रुच्य कुष्ठपित्तकफापहं ॥
ज्वरे तु सतत पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परं" ।
इति भावप्रकाशः ॥
(व्यवहारो यथा,—
"बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्योऽमृदलपायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गुल" । * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा ॥ * ॥
"फलकाले फलन्तस्य ग्राह्य परिणतञ्च यत् ।
तेषा गुणवता मारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत्" । * ॥
सयोगविशेषे गुणा यथा ॥ * ॥
"द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
चतुर्व्वर्षसुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके । * ॥
चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रसृतं वाथवाञ्जलिं ।
सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
छाला शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा" ॥
इति चरकः ॥)

आरट्ट, पु, (आङ् + रट् + टच् ।) देशविशेष' । त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्ददर्शनात् ॥ तत्र आरट्टजोऽपि पाठ' । (यथा भारते,—
"पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ।
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरे ।
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्म्मा न तान् व्रजेत्" ॥
"पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्व्वतात् ।
आरट्टा नाम वाहीका न तेष्वार्य्यो द्व्यहं वसेत्" ॥)

आरट्टज, पु, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन + ड ।) आरट्टदेशोद्भवघोटकः । इति जटाधर;

त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ च॥ (आरट्टदेशोत्पन्ने, त्रि। यथा महाभारते,—

"सीधो पानं गुरुतल्पावमर्द्दो
भ्रूणहत्या नरवित्तापहारः।
येषां धर्म्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म्म-
आरट्टजान् पञ्चनदान् धिगस्तु"॥)

आरणि, पु, (आङ्+ऋ+अणिच्।) आवर्त्तः। तत्पर्य्यायः। कुशाहुण्डकः २। इति हारावली॥ पाकमारा जल इत्यादि भाषा॥

आरण्यपशु, पु, (अरण्ये भव। अरण्य+अण्+स चासौ पशुश्चेति कर्म्मधारय।) अरण्यजातपशु। स च सप्तधा यथा। महिष १ वानरः २ ऋक्ष ३ सरीसृप ४ रुरु ५ पृषतः ६ मृग ७। इति तिथ्यादितत्त्वे पैठीनसि॥

आरण्यमुद्गा, स्त्री,(अरण्यमुद्गस्येवाकार पर्णो यस्याः। तत स्वार्थे अण्।) मुद्गपर्णी। मुगानी इति भाषा। इति राजनिर्घण्ट॥

आरण्यराशिः, पु, (अरण्ये भव आरण्य अत्र सिंह एव स एव राशिः।) सिंहराशि। मकरप्रथमार्द्ध। मीनमेषवृषराशय। इति दीपिका॥

आरति, स्त्री, (आङ्+रम्+क्तिन्।) विरति। निवृत्ति। इत्यमर॥ (उपरम, नीराजनम्।)

आरनाल, क्ली, (आर्द्धंति आङ्+ऋ+अच् आर। नल गन्धे ज्वलतीति वा नाल। आर नालो गन्धो यस्य।) काञ्जिक। इति हेमचन्द्रः॥

"आरनालन्तु गोधूमैरामै स्यान्निस्तुषीकृते।
पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृश गुणैः"॥
इति राजनिर्घण्ट॥

("वाचा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्कैस्तैल विपाचयेत्।
महद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापह"॥ * ॥
वाचादितैलं॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह॥)

आरनालक, क्ली, (आरनालम् एव स्वार्थे क।) काञ्जिक। इत्यमर॥ काञ्जि इति भाषा।

आरब्ध, त्रि, (आङ्+रभ्+क्त।) कृतारम्भ। आरम्भे क्ली। यथा,—

"आरब्ध मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितं।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्य न संशय"॥
इति मलमासतत्त्व॥ * ॥ आरब्धकर्म्मण्यशौचाभावो यथा,—

"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे।
आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतक"॥
इति तिथ्यादितत्त्व॥

आरम्भ, पु, (आङ्+रभि+घञ्।) प्रथमकृति। तत्पर्य्यायः। प्रक्रमः १ उपक्रम २ अभ्यादान ३ उद्घात ४ आरम्भ ५। इत्यमरः॥ अभ्यादानादित्रयमारम्भमात्रे। प्रक्रमादिपञ्च आरम्भमात्रे इत्येके॥ केचित्तु प्रक्रमादिद्वय प्रथमारम्भे॥ अभ्यादानादित्रय आरम्भमात्रे। इति बङ्गभिरक्षामपि न साधु यतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व्वमयं आरम्भे शेषत्रय आरब्धे इत्याहु। इति भरतः॥ त्वरा। उद्यमः। वधः। दर्प। इति मेदिनी॥ प्रस्तावना। इति त्रिकाण्डशेष॥ आद्यकृतिः। यथा,—

"मीनादिस्थो रविर्य्येषामारम्भप्रथमक्षणे।
भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासास्तेषामाद्या द्वादश स्मृताः"॥
आरम्भप्रथमक्षणे आद्यकृत्याद्यसमये। इति मलमासतत्त्वम्॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

"आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथा मेघदूते। ३०।—
"त्वय्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम्"।
साहित्यदर्पणे। प्रमथपरिच्छेदे।
"ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकाम"। रघुवंशे। १।१५।
"आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदय"।)

आरव, पु, (आङ्+रु+अप्।) शब्द। इत्यमर॥ (यथा रामायणे। "वानराश्चक्रुरारव"।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकम्लेच्छदेशीयभाषा। यथा,

"ज्येष्ठाश्लेषा मघा पूर्व्वा रेवती भरणीदये।
विशाखार्द्रोत्तराषाढ़शतभे पापवासरे॥
लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्"।
इति गणपतिमुहूर्त्त॥

आरा, स्त्री, (आङ्+ऋ+अच्+टाप्।) चर्म्मभेदकास्त्र। तत्पर्य्याय। चर्म्मप्रभेदिका २। इत्यमर॥

"उदग्र्यारामयकायोत्थितस्य"। इति माघ।)

आराग्रं, क्ली, (आराया अग्र यस्मिन्।) अर्द्धचन्द्रावस्त्रमुखं।

"अर्द्धचन्द्रक्षुरप्रादिधाराग्र मुखमुच्यते"।
"आराग्रन्तु मुखन्तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः"॥ इति हलायुधः॥

आरात्, व्य, (आ राति। रा दाने बाहुलकादातिप्रत्यय।) दूरं। निकट। इत्यमरः॥
(यथा, उत्तरचरिते।
"मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते"। इति
"तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्"। इति रघौ २।१०।

आरातिः, पु, (आङ्+रा+क्तिन्।) अराति। शत्रुः। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥

आरात्रिक, क्ली, (आङ+रात्रि+कन्।) नीराजननिमित्तदीप। नीराजना। नीराजनपात्रञ्च। आरति इति भाषा। तथाच हरिभक्तिविलासे।

"ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रय।
महानीराजन कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः॥
प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा।
आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकं"॥
अन्यच्च।

"आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-
र्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं।
सर्व्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारा-
नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात्"॥

आराधन, क्ली, (आङ्+राध्+ल्युट्।) साधन। प्राप्तिः। तोषणं। इत्यमरः॥ पचन। इति मेदिनी॥ (यथा वैराग्यशतके टष्याद्वषणे ५।
'मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः'।

उत्तरचरिते। प्रथमाङ्के।

"स्नेह दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा"॥
कुमारसम्भवे १। ५९।

"आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयता तनूजाम्"।)

आराधना, स्त्री, (आङ्+राध्+णिच्+युच्+स्त्रीत्वात् टाप्।) साधना। तत्पर्य्यायः। सेवा २ भक्ति ३ परिचर्य्या ४ प्रसादना ५ शुश्रूषा ६ उपास्तिः ७ वरिवस्या ८ परिष्टिः ९ उपचार १०। इति हेमचन्द्रः॥

आराम, पु, (आरम्यतेऽत्र, आङ्+रम्+आधारे घञ्।) उपवन। इत्यमरः॥ बागान् इति भाषा। (यथा, मनु,—८। २६२। ८। २६४।

"छिन्नकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च"।
"गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्"।)

आरामशीतला, स्त्री, (आरामलतात् शीतला स्निग्धा।) सुगन्धिपत्रविशेषः। वन्यर्थादिवर्गे लिखिता। तत्पर्य्याय। आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४ रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाढ्या ७ रामशीतला ८। अस्या गुणाः। तिक्तत्व। शीतलत्व। पित्तहारित्वं। दाहशोषप्रशमनत्व। विस्फोटज्वरलोपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा वैद्यके।
"आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी"।)

आरालिक, त्रि, (अराल कुटिल चरति इति ठक्।) सूपकारः। पाचकः। इत्यमरः॥

आराव, पु, (आङ्+रु+घञ्।) शब्दः। इत्यमरः॥ (यथा महाभारते।
"आराव माल्यवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे"।
"आराव सुमहानासीत्"।)

आरु, पुं, (ऋ+उण्।) वृक्षभेदः। कर्कटः। शूकरः। इति मेदिनी॥

आरू, पु, (ऋच्छति अर्य्यते वा। ऋ+ऊ+णिच्।) पिङ्गलवर्णः। तद्युक्ते त्रि। इत्युणादिकोषः॥

आरूक, क्ली, (आरू+कन्।) हिमालये प्रसिद्धौषधीविशेष। आड इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वीरसेन २ वीर ३ वीरारुक ४। तत्प्रपुष्पादिभेदतः चतुर्ज्जातिः। तेषां गुणाः। मधुरत्व। हिमत्व। अर्शःप्रमेहगुल्मादोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा चरके॥
"अर्श्ञं परूषक द्राक्षा वदर्य्यारुकाणि च"।)

आरूढ़, त्रि, (आङ्+रुह्+कर्त्तरि क्त।) कृतारोहणः। चढ़ादिर उपर चढ़ा व्यक्ति इति भाषा। यथा,—

"राम रामेति रामेति कूजन्तं मधुराक्षरं।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलं"॥
इति रामायणपाठस्य पूर्व्वपाठ्यश्लोकः॥
(यथा स्मृतिः।
"आरूढ़ो नैष्ठिकं धर्म्मं यस्तु प्रच्यवते पुन।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा"॥
गीता।
"योगारूढ़स्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते"।)

आरेवतं, क्ली, (आरेवयति निस्सारयति मलं सारकत्वात्। रेव् प्लवगतौ। णिच् + विच्॥ अतति। अत + अच्। तत आरेव् चासौ अतश्चेति।) पारावतस्य फल। इति राजनिर्घण्ट॥
("मूलकं शुष्कमानञ्च वर्षाभू पञ्चमूलकं।
आरेवतफलञ्चांशु पक्वा तेन घृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुते वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहस्य॥)

आरेवतः, पु, (आरेवयति रेचयति मलं सारकत्वात् आङ् + रेव् + णिच् + विच् + अतच्।) आरग्वधवृक्ष। इत्यमरः॥

आरोग्यं, क्ली, (अरोगस्य भावः। ष्यञ्।) व्याध्यभाव। तत्पर्य्याय। अनामयं २। इत्यमरः॥ पाटवं ३ लाघवं ४ वार्त्तं ५। इति राजनिर्घण्टः॥ ("आरोग्यं तत् सुखावहं"। इति शार्ङ्गधरः॥
"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमुत्तमम्"।
"सुखसञ्ज्ञकमारोग्यम्,"
"वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायु प्रदक्षिण।
पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥"
इति चरकः॥
"सुखमार्थं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितं।
आरोग्यमायुरर्थो वा मासद्भिः प्राप्यते नृभि"॥
इति सुश्रुतः॥)

आरोग्यशाला, स्त्री, (आरोग्यार्था शाला। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) आरोग्यदानगृहं। चिकित्सालय। यथा,—
"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्व्वद॥
आरोग्यशाला कुर्व्वीत महौषधपरिच्छदा।
विदग्धवैद्यसंयुक्ता सन्नरससयुता॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः।
ओषधीमूलतत्त्वज्ञ समुद्धरणकालवित्॥
बलवीर्य्यविपाकज्ञ शालिमांसौषधीगणे।
त्यागिवद्देहिना तद्वदनुकूलः प्रियवदः"॥
इति वैद्यक॥

आरोपः, पु, (आङ् + रुह् + णिच् + घञ्।) मिथ्याज्ञानं। यथा। "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुन्यवस्त्वारोप अध्यारोप"। इति वेदान्तसारः॥ मिथ्याविष्करण। यथा। "असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि"। इत्यमर॥
(यथा साहित्यदर्पणे। १०म परिच्छेदे।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा"।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपह्नवे"॥
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं"।)

आरोपणं, क्ली, (आङ् + रुह् + णिच् + ल्युट्।) न्यास। स्थापनं॥ (शस्यादीना रोपण। शरासनादौ ज्यादीनां संयोजनं, उन्नमन, समुत्थापन, यथा साहित्यदर्पणे। १०म परिच्छेदे।
"यत्र कस्यचिदारोप परारोपणकारणम्"।
रामायणे। आदिकाण्डे।
"यस्यास्य धनुषो राम कुर्य्यादारोपण मुने"।)

आरोपितं, त्रि, (आङ् + रुह् + णिच् + क्त।) कृतारोपणं। निहितं। न्यस्तं। इति हलायुधः॥ कल्पितं॥ (यथा कुमारसम्भवे ३। ३५।
"तं देशमारोपितपुष्पचापे"। काव्यप्रकाशे।
"समस्तवस्तुविषय श्रौता आरोपिता यदा"।)

आरोहः, पु, (आङ् + रुह् + घञ्।) दैर्घ्य॥ वरस्त्रियाः श्रोणिः। इत्यमरः॥ (यथा माघे "आरोहैर्निविड़बृहन्नितम्बबिम्बै"।) अवरोहः। आरोहण। गजारोहः। समुच्छ्रय। इति मेदिनी॥
("आरोहमिव रत्नाना प्रतिष्ठानमिव श्रियः"। इति रामायणे।) परिमाणविशेषः। नितम्बः। इति हेमचन्द्रः॥ (आरोहति यः। आङ् + रुह् + अच्। निषादी। यथा, हरिवंशे,—
"अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश"।)

आरोहक, त्रि, (आङ् + रुह् + ण्वुल्।) आरोहणकर्त्ता॥

आरोहणं, क्ली, (आरुह्यतेऽनेन। आङ् + रुह् + ल्युट्।) सोपान। सिंडि इति भाषा। (भावे ल्युट्।) समारोह। नीचादूर्द्ध्वगमनमिति यावत्। (यथा कुमारसम्भवे १। ३९।
"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्"।)
प्ररोहणं। अङ्कुरादिजननमिति यावत्। इति मेदिनी॥

आर्किः, पु, (अर्कस्यापत्यं। अर्क + इञ्।) अर्कपुत्त्रः। शनैश्चरः। इति ज्योतिःशास्त्रं॥ (वैवस्वतमनु, सुग्रीव, कर्णश्च।)

आर्गलः, पु स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे अण्।) अर्गलः। इति द्विरूपकोषः॥ खिल इति भाषा।

आर्ग्वधः, पु, आरग्वधवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः"।)

आर्घा, स्त्री, (आङ् + अर्घ + अच्।) पीता दीर्घतुण्डा षट्पदसन्निभा मक्षिका। इति राजनिर्घण्ट॥

आर्घ्यं, क्ली, (आर्घया मक्षिकया विहितम्। आर्घा + यत्।) आर्घानाममक्षिकोत्पन्नमधु। तस्य गुणा। अतिशयचक्षुर्हितकारित्व। कफपित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (यदुक्तं,—
"मधूकवृक्षनिर्यास जरत्कार्व्वाश्रमोद्भवा।
स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यात श्वेतक मालवे पुन॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु या पीता मक्षिका षट्पदोपमाः।
आर्घास्तास्तत्कृत यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगु"॥
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्य कफपित्तहरं परं।
कषाय कटु पाके च बल्य तिक्तमवातकृत्"॥
इद हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम्।
"पौत्तिक भ्रामर क्षौद्र माक्षिकं छात्त्रमेव च।
आर्घ्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः"॥)

आर्त्तः, त्रि, (आङ् + ऋ + क्त।) पीड़ितः। अस्वस्थ। यथा,—
"आर्त्तानां मार्गमाणाना प्रायश्चित्तानि ये द्विजा।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ (दुःखित, कातर, शोकाभिभूतः, उद्वेजित, विरक्त, अपहृत, उत्पीड़ितः। यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के।
"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्र न प्रहर्त्तुमनागसि"।
"द्वेष्योऽपि सम्मत शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्"।
इति रघौ। १। २८। (तथा च चरके॥
"नाश्विनावार्त्त भेषजेनोपपादयेतां"। इति॥

आर्त्तगलः, पुं, (आर्त्त इव गलति पचाद्यच्।) नीलझिण्टी। तत्पर्य्याय। बाण २ बाणा ३ दासी ४ आर्त्तगल ५। इत्यमरस्तट्टीका च॥
("दासे आर्त्तगलस्य स"। इति भावप्रकाशः॥)

आर्त्तवं, क्ली, (ऋतुरस्य प्राप्त, अण् यद्वा ऋतुरेव। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण्।) स्त्रीरज। इत्यमरः॥ पुष्पं। इति मेदिनी॥ (यथा मनुः, ३। ४८।
"तस्मात् युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं"।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने"॥
अथार्त्तवस्य स्वरूपमाह।
स्त्रीणा रस एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्ता पुनराह सुश्रुत एव।
"मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदार्त्तवं।
ईषद्विवर्णगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्"॥
गर्भग्रहणयोग्यस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह।
"शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमं।
तदार्त्तव प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्"॥
आर्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं। वातादिप्रकृतिभेदेन वर्णभेदात्। यद्वासो न विरञ्जयेत्। यद्वासो जल प्रक्षालितं तद्वासस्त्यजति न तु विक्ततरक्तं कुर्य्यात्"। इति भावप्रकाश॥
"मासान्निष्पिच्छदाहार्त्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्त्तव शुद्धमादिशेत्॥
गुञ्जाफलसवर्णञ्च पद्मालक्तकसन्निभं।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तव शुद्धमेव तत्"॥
इति चरक,—
"शशासृक्प्रतिम यत्तु यद्वा लाक्षारसोपम।
तदार्त्तव प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्॥
विधिमुत्तरवस्यन्त कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये॥
स्त्रीणा स्नेहादियुक्ताना चतस्रष्वार्त्तवादिषु।
कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च॥
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठा भूषण वृक्षकाणि च।
दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे॥
पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथश्चन्दनक्वाथमेव च"।
"आर्त्तव शोणितन्त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरजीवरक्तमाङ्गराचार्य्या"॥
"एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तवमिति"॥ इति सुश्रुतः॥)

आर्त्तव त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽस्य। अण्।) ऋतूद्भवः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ यथा रामायणे,—
"आर्त्तवान्युपसुक्ताना पुष्पाणि च फलानि च"
रघौ ८। ३६।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम्"।)

आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी। घोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥

आर्त्तिः, स्त्री, (आङ् + ऋ + क्तिन्।) पीड़ा। धनुष्कोटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ रोगः। इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते, पूर्व्वमेघे । ५४ ।
"आपन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्" ।
सुश्रुते,—
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु" ।)

आर्द्र, त्रि, (अर्द्द + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सार्द्र २ क्लिन्न ३ स्तिमित ४ तिमित ५ समुन्न ६ उत्त ७ । इत्यमरः ॥ (तच्च द्विविधं यदुक्तं,—
"आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
वास्तूकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डीरण्डमार्षकम् ।
धुस्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रद्रव्यं तु नीरसम् ।
सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।
शालली वत्सीउरण्डसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
दुग्धिकार्कक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः" ॥
यथा रघुवंशे, "आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूता" ।
मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
"तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्") ॥

आर्द्रक, क्ली, (अर्द्दयति कफं आर्द्र । तत कन् । यद्वा आर्द्रयति जिह्वाया । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शृङ्गवेर २ इत्यमरः ॥ कटुभद्र ३ कटूत्कट ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं ५ मूलज ६ कन्दर ७ वरं ८ महौषध ९ सैकतेष्ट १० अनूपज ११ अपाकशाक १२ चान्द्राख्य १३ राहुच्छत्र १४ सुशाकक १५ शृङ्गं १६ आर्द्रशाकं १७ सच्छाक १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । कफवातविबन्धानाहशूलजित्तनाशित्व । कट्वत्व । रुचिशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच । उष्णत्व । कटुत्व । विपाके शीतलत्व । लघुत्व । अग्निदीपनत्व । शोथकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लवणार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे पथ्यत्व । जिह्वाकण्ठविशोधनत्व । अग्निसन्दीपनत्व । हृद्यत्व,—
"वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम् ।
एक एव निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी" ॥
इति द्रव्यगुणः ,—
"आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका ।
आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।
कटुका मधुरा पाके रूक्षवातकफापहा ।
ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥
कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे ।
दाहे निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तद्वदार्द्रकमेतच्च, इति वाग्भटः ॥
"रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते" ॥
इति चरकः ॥
"कफानिलहरं स्वर्य्यं विबन्धानाहशूलनुत् ।
कट्वष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यञ्चैवार्द्रकं स्मृतम्" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

आर्द्रपटी, [न्] पुं, (आर्द्रपट + इनि ।) आर्द्ररक्तवस्त्रास्तरकर्त्तृकशत्रुनाशफलकाभिचारकर्म्मविशेषः । यथा । "अथार्द्रपटी । प्रणवो हृदयं भगवति चामुण्डे रक्तवाससे अप्रतिहतरूपपराक्रमे अमुकवधाय विचेतसे वज्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनास्तृतः समुद्रगामिनीनदीतटे ऊषरभूमौ वा दक्षिणामुख ऊर्द्धबाहुर्ज्जपेत् यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति शत्रोः" । इति तन्त्रसारः ॥ आर्द्रपटविशिष्टे, त्रि ॥

आर्द्रमाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ माषाणी इति भाषा ।

आर्द्रशाक, क्ली, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषष्ठनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्मरागवत् ज्वलैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं । इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।
"क्षुधाधिको रक्तशरीरकान्तिः
कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।
प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा
नचार्द्रचेता शरणागतेऽपि" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आर्द्रालुब्धक, पुं, (आर्द्राया तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ॥

आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति भावप्रकाशः ॥
("आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तहृत्" ॥ इति वाग्भटः ।)

आर्य्यः, त्रि, (ऋतुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्य्यते वा ॥ ऋ + ण्यत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ॥ पूज्यः । श्रेष्ठः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शान्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
"योऽहमार्य्येण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेन भामिनि" ।
न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्यकर्म्मानुष्ठाता । यदुक्तं,
"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य्य इति स्मृतः" ॥
धार्म्मिकः । धर्म्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ५७ ।
"आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्" ।
उचितः । यथा, रामायणे,—
"मार्गमार्य्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्" ॥
नाट्योक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्यजनाह्वाने व्यवह्रियते । यथा, साहित्यदर्पणे, षष्ठपरिच्छेदे ।
"स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः" ।
"वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परं" ॥)

आर्य्यः, पुं, (ऋतुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।) स्वामी । बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यजयः । (श्रेष्ठवर्णः । म्लेच्छेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।
"म्लेच्छाद्यान्ये बहुविधाः पूर्व्वं ये निकृता रणे ।
आर्य्याश्च पृथिवीपालाः" । इति । स्वनामख्यातः सावर्णमनोः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे ।
"वरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान् वसुः ।
चरिष्णुरार्य्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च ।
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रा भविष्या दश भारत ।" ॥)

आर्य्यक, क्ली, पिण्डमाषादिपितृकार्य्यं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आर्य्यक', पुं, (आर्य्य + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । मातामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—
"अद्य ते कतिचिद्रात्र्यस्तातस्यार्य्यकवेश्मनि" ।
"आर्य्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलस्तव" ॥
महाभारते,—
"आर्य्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्य्यकेण च ।
तदा दौहित्रदौहित्र परिष्वक्तः समीडितम्" ॥
पूज्यव्यक्तिमात्रम् । स्वनामख्यातो नागश्रेष्ठः, यथा महाभारते,—
"आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः" ।)

आर्य्यका, स्त्री, (आर्य्यक + टाप् । उदीचामात इति पक्षे इत्त्वाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥

आर्य्यपुत्त्र, पुं, (आर्य्यस्य पुत्त्रः । षष्ठीतत्पुरुषः ।) भर्त्ता । स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
"आर्य्यपुत्त्र । पिता माता भ्राता पुत्त्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते" ॥)
गुरुपुत्त्रः । मान्यस्य पुत्त्रः ।

आर्य्यमिश्र, त्रि, (आर्य्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा रामायणे, २ काण्डे ।
"समक्षमार्य्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्" ।
उत्तरचरिते, प्रस्तावनायाम् ।
"अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्य्यमिश्रान् विज्ञापयामि" ।)

आर्य्या, स्त्री, (ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्व्वती । इति त्रिकाण्डशेषः । छन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।
"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या" ॥
इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
"लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
षष्ठो ज्श्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥
षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।
चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः" ॥
सा नवधा ।
"पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।
गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधार्य्या" ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥

आर्य्यावर्त्त, पुं, (आर्य्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आङ् + आ + वृत् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमालययोर्मध्यदेशः । तत्पर्य्यायः । पुण्यभूमिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,—
"आसमुद्रात्तु वै पूर्व्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" ॥
इति मानवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरे ।—

"आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः"।
आर्य्यिका, स्त्री, (आर्य्या + स्वार्थे कन् + अत इत्वं।) श्रेष्ठा स्त्री। इति वोपदेवः॥
आर्ष, पुं, (ऋषेरिदं। ऋषि + अण्।) विवाहविशेषः। यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं। यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"यज्ञस्थायर्त्विजे दैव आर्षं आदाय गोयुगं।
चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्"॥
(यथा मनुः, ३। २९।
"एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते"॥)
ऋषिप्रणीते त्रि॥ (यथा मनुः १२। १०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः"॥
आर्षभि, पुं, (ऋषभस्यापत्यम्। ऋषभ + इञ्।) ऋषभपुत्त्रः। स तु भरतराजचक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥
आर्षभी, स्त्री, (ऋषभस्य वृषस्य प्रिया। ऋषभ + अण् + ङीप्।) कपिकच्छुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
(मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषः। यथा,
"तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता"।
कपिकच्छुशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)
आर्षभ्यः, पुं, (ऋषभस्य प्रकृतिः। ऋषभ + ञ्य।) षण्ढोपयुक्तवृषः। तत्पर्य्यायः। षण्डतायोग्य २। इत्यमरः॥ षाँडेर उपयुक्त एँड़े इति भाषा॥
आर्हत, पुं, (अर्हन् जिन एव। अर्हत् + अण्।) जिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। वादवादी २। इति हेमचन्द्रः॥
आलं, क्ली, (आलयति भूषयतीति। आ + अल् + अच्।) हरितालं। इत्यमरः॥ अनर्थे त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे॥)
("हरितालं तालमालं शैलूषभूषणम्।
पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पीतमित्यपि"॥)
आलगर्द्दः, पुं, (अलगर्द्द एव। स्वार्थे अण्।) अलगर्द्दः। जलसर्पः।
आलम्ब, पुं, (आङ् + लबि + घञ्।) अवलम्बः। आश्रयः॥ (शरणं। गतिः। "इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्"। इति शान्तिशतके ३। २।) अधोलम्बनम्। यथा, रामायणे,—
"शोभते किञ्चिदालम्बैः शालयः कनकप्रभाः"॥)
आलम्बन, क्ली, (आङ् + लम्ब + ल्युट्।) अवलम्बनं। विभावविशेषः। यथा,—
"आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ।
आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्"॥
इति साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदः।
आलम्भ, पुं, (आङ् + लभि + घञ्।) मारणम्। वधः। इत्यमरः॥ (यथा स्मृतिः, "अश्वालम्भं गवालम्भं"। मेघदूते पूर्व्वमेघे। ४६।
"व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्"।
छेदनम्। कर्त्तनम्। मनुः ११। १४४।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने।
वृथालम्भेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोव्रतः"॥
स्पर्शः। आलिङ्गनम्। यथा मनुः २। १७९।
"द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथाऽनृतम्।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च"॥)
आलम्भ्या, स्त्री, (आङ् + लभि + ण्यत्।) वधार्हा। हननीया। इति वोपदेवः॥
आलय, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्। आ + ली + आधारे अच्।) गृहं। इत्यमरः॥ (यथा कुमारे १। १।
"हिमालयो नाम नगाधिराजः" नैषधे, "तत्रामरालयमरालमरालकेशी"। रामायणे ३ काण्डे।
"न हि दुष्टात्मनामार्य्या निवसन्त्यालये चिरं"।
लयपर्य्यन्ते, क्ली। भागवते १ अध्याये ५। "पिबत भागवतं रसमालयम्")॥
आलवाल, क्ली, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति आ + लव + ला + क।) तरुमूलसेचनार्थस्वल्पजलाधारः। चारमादा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आवालः २ आवापः ३। इत्यमरः॥ (रघुवंशे १। ५१।
"विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्"।
माघे। "विपुलालवालभृतवारिदर्पणाः"।)
आलस, त्रि, (अलस + स्वार्थे अण्।) अलसः। आलस्ययुक्तः। इति द्विरूपकोषः॥
आलस्यं, क्ली, (अलस + ष्यञ्।) अलसस्य भावः। अलसता। तत्पर्य्यायः। तन्द्रा २ कौसीद्यं ३। इति हेमचन्द्रः॥ मन्दता ४ मान्द्य ५ कार्य्यद्वेषः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तं। "आलस्यं श्रमगर्भादिर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" इत्युक्तलक्षणो व्यभिचारिभावभेदः। सुश्रुते।
"सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता।
शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मण्यालस्यमुच्यते"॥)
आलस्य, त्रि, (अलस एव। अलस + स्वार्थे ष्यञ्।) अलसयुक्तः। तत्पर्य्यायः। मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३ शीतकः ४ अलसः ५ अनुष्णः ६। इत्यमरः॥
आलातं, क्ली, (अलातमेव। अलात + स्वार्थे अण्।) अलातं। अङ्गारः॥
आलान, क्ली, (आलीयतेऽत्र। आङ् + ली + ल्युट्। विभाषा लीयतेरित्यात्त्वम्।) गजबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः॥ गजबन्धनरज्जुः। इति नीलकण्ठः॥ (रघुवंशे १। ७१।
"अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः"।
कादम्बरी। "इभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन"।
रघुवंशे ४। ६९, ४। ८१।
"गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः"।
"तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"॥)
बन्धनं। इति रायमुकुटः॥ रज्जुः। इति मेदिनी॥
आलापः, पुं, (आङ् + लप् + घञ्।) कथोपकथनं। सम्भाषणं। तत्पर्य्यायः। आभाषणं २। इत्यमरः। (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः।
"काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च"।)
आलाप्य, त्रि, (आङ् + लप् + कर्म्मणि ण्यत्।) आलापयोग्यः। आलापनीयः॥
आलावर्त्तं, क्ली, (आलमत्यर्थमावर्त्तते इति आल + आ + वृत् + अच्।) वस्त्रनिर्म्मितव्यजनं। इति हेमचन्द्रः॥ कापडेर पाखा इति भाषा।
आलावुः, स्त्री, अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥ लाउ इति भाषा। (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥
आलावूः, स्त्री, अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥
आलास्य, पुं, (आलं पर्य्याप्तं आस्यं मुखं यस्य सः।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः॥
आलिः, स्त्री, (आलयति भूषयति। आ + अल भूषणे। अच इः।) वयस्या। (यथा कुमारसम्भवे। ५।८३।
("निवार्य्यतामालि किमप्ययं वटुः,
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः"।)
(आलति निवारयति जलं। अल वारणे। सर्व्वधातुभ्य इन्।) सेतुः। (अल्यतेऽनया। अल् + इन्।) पङ्क्तिः। इति मेदिनी अमरश्च॥ सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥
आलिः, पुं, (आलति दंशने समर्थो भवति। आ + अल् + बाहुलकात् इण्।) वृश्चिकः। भ्रमरः। इति हारावली अमरटीका च॥
आलिः, त्रि, (आङ् + अल् + इण्।) विशदाशयः। निर्म्मलान्तःकरणः। इति मेदिनी॥ अनर्थः। इति हेमचन्द्रः॥
आलिङ्गनं, क्ली, (आङ् + लिङ्ग + ल्युट्।) प्रीतिपूर्व्वकपरस्पराश्लेषः। कोलाकोलि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अङ्कपालिः २ श्लिषा ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ परिरम्भः ४ परीरम्भः ५ परिष्वङ्गः ६ संश्लेषः ७ उपगूहनं ८। इत्यमरः॥ तत्प्रभेदा यथा। आमोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमालिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ दयालिङ्गनं ५ मदनालिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७। इति कामशास्त्रम्॥
("आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव"।
इति माघः॥ यथा मेघदूते उत्तरमेघे ९।
"यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां"।)
आलिङ्गी, [न्] पुं, (आ + लिङ्ग + इनि।) आलिङ्ग्यः। मृदङ्गविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी शब्दरत्नावली च॥
आलिङ्ग्य, पुं, (आ + लिङ्ग + ण्यत्।) यवाकृतिमृदङ्गः। इत्यमरः॥ मादोल इति भाषा। यथा शब्दार्णवे॥
"चतुरङ्गुलहीनोऽङ्काग्रमुखे चैकाङ्गुलेन यः।
यवाकृतिः स आलिङ्ग्य आलिङ्ग्यः स हि वाद्यते"॥
आलिञ्जर, पुं, (अलिञ्जर + अण्।) अलिञ्जरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जाला इति भाषा।
आलिन्द, पुं, (अलिन्द + अण्।) अलिन्दः। बहिर्द्वारप्रकोष्ठः। गृहान्तरशय्यार्थवेदिका। इति रायमुकुटः शब्दरत्नावली च॥ गृहैकदेशः। इत्यमरमाला॥
आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्वार्थे कः।) आलिन्दः। इति शब्दरत्नावली॥
आलिम्पन, क्ली, (आङ् + लिम्प + ल्युट्।) मङ्गलालेपनं। आलिपना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आतर्पणं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

"यमनिका तु कार्य्यर्थं स्त्रीणामावृदपीयत" ॥)

आवृत, त्रि, (आङ् + वृ + क्तः ।) कृतावरण । तत्पर्य्याय । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ संवीतम् ४ रुद्धम् ५ । इत्यमर ॥ (आच्छादित, प्रावृत, व्याकीर्ण । वर्णभेद, स च ब्राह्मणादुग्रजातीयायां जातः ।)

आवृत्तः, त्रि, (आङ् + वृत् + क्त ।) कृतावरण । आवृत । इत्यमरटीका ॥ (आवृत्त, क्रमवैप रीत्येन स्थापित, प्रतिनिवृत्त, पलायित, उद्वर्त्तित, परिवर्त्तित । यथा उत्तरचरिते.
"स इतुरुष एव सन्दर्भोऽस्माकमावृत्त" ।)

आवेगः, पु, (आङ् + विज् + घञ् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा दशरूपके,—
"आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागादियोगो वातात् पांशूपदिग्धस्त्वरितमदगतिर्वर्षजे पिण्डिताङ्ग" । यथा अमरुशतके ८, ७ ।
"आवेगादवधीरित प्रियतमस्तूष्णींस्थितस्तत्क्षणात्" ।)

आवेगी, स्त्री, (आङ् + विज् + घञ् + ङीप् ।) वृद्धदारकवृक्ष । इत्यमर राजनिर्घण्टश्च ।
(अस्या गुणादयो वृद्धदारकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

आवेदन, क्ली, (आङ् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं । (विज्ञापनम् ।)

आवेश, पु, (आङ् + विश् + घञ् ।) अहङ्कारविशेष । तत्पर्य्याय । संरम्भ २ आटोप ३ । अपस्माररोग । इति हेमचन्द्र ॥ भूतादिना रोग । तत्पर्य्याय । भूतसञ्चार २ भूतक्रान्ति ३ ग्रहामय ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ आसक्ति । अभिनिवेश । (यथा रघुवंशे, ५।१९ ।
"तस्मै सभ्याविशेषविवर्जिताय" ।)

आवेशन, क्ली, (आविश्यतेऽस्मिन् । आङ् + विश् + ल्युट् ।) शिल्पशाला । इत्यमर ॥ (मनु, ९।२६५ ।
"जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च" ।
(भावे ल्युट् ।) भूतावेश । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः" ।)
प्रवेश । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धरणी ॥ परिवेश । इति हेमचन्द्र ॥

आवेशिकः, त्रि, (आवेश सरम्भ प्राप्त । आवेश + ठञ् ।) आगन्तु । अतिथि । इत्यमर ॥ स्वीय । असाधारण । तत्पर्य्यायः । अन्यासाधारण २ प्रातिष्ठित ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

आवेष्टकः, पु, (आङ् + वेष्ट + ण्वुल् ।) प्राचीरादिः । इति हलायुध ॥ पाँचिल बेड़ा इत्यादि भाषा ॥

आवोधनं, क्ली, (आङ् + बुध् + ल्युट् ।) ज्ञानम् । बुद्धि ॥

आशंसा, स्त्री, (आङ् + शन्स + अङ् + टाप् ।) इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्र ॥
(रघुवंशे, १२।४४ ।
"निदधे विजयाशंसा चापे सीताञ्च लक्ष्मणे" ।)

आशंसिता, [तृ] त्रि, (आङ् + शंस + तृच् ।) आशंसाकर्त्ता ॥ आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशंसु, त्रि, (आङ् + शंस + उ ।) आशंसिता । इच्छु ॥ इत्यमरः ॥

आशास्तः, त्रि, (आङ् + शास् + क्त ।) शासनकृशासितविशिष्ट ॥

आशङ्का, स्त्री, (आङ् + शकि + अ + टाप् ।) भयं । त्रासः । इति हेमचन्द्र ॥ (संशय, वितर्क ।) शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
"गताशङ्का यत्र मृगगणशिशवो मन्दमन्द चरन्ति" ।
कथासरित्सागरे, ९० तरङ्गे ।
"तत् श्रुत्वा विगताशङ्कस्तामस्तारमदर्पिताम्" ।)

आशमः, पु, (अशन + आर्थे अण् ।) अशनपक्ष । इति भरत द्विरूपकोषस्य ॥

आशय, पु, (आङ् + शीङ् + अच् ।) अभिप्राय । पनसवृक्ष । आधारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ विभव । किम्पचानः । चेत । शरीर । कोष्ठागार । इत्यजयपाल । धर्म्माधर्म्मौ । अदृष्ट । इति कुसुमाञ्जलि ॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्सागरे, १२ तरङ्गे ।
"तथालोक्याशय बुद्ध्वा तस्य सोऽपि वशानुगः" ।
चित्तार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।
"अहमात्मा गुडाकेश सर्व्वभूताशयस्थित" ।
"आशया सप्त" । 'वाताशयस्तु वाताशय पित्ताशय श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशय पक्वाशयो मूत्राशय स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम" इति । सुश्रुत ॥)

आशयाश, पु, (आशेरतेऽस्मिन्नित्याशय । शरीर ।) आधार । तमश्नाति । कर्म्मण्यण् ।) आशयाश । अग्नि । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

आशर, पु, (आ समन्तात् शृ हिंसायां + पचाद्यच् ।) अग्नि । राक्षस । इति मेदिनी ॥

आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्नुते व्याप्नोतीति । आङ् + अशू + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा । आयता तृष्णा । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
"आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला" ।
दिक् । इत्यमर ।
वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्" ॥
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । स्वनामख्याता दक्षप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
"श्रीर्ह्रीर्धृतिस्तथा कीर्त्तिराशा मेधा च सुव्रता" ।)

आषाढ, पु, आषाढमास । व्रतिनां पलाशदण्ड । इत्यमरटीका द्विरूपकोषश्च ॥

आशाढा, स्त्री, पूर्व्वाषाढानक्षत्र । उत्तराषाढा च ॥

आशापुरसम्भव, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।) भूमिजगुग्गुलु । इति राजनिर्घण्ट ॥

आशाबन्धः, पुं, (आशाया बन्धः । षष्ठीतत् ।) समाश्वासः । (मेघदूते,—
"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां ।
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि" ॥)
प्रत्याशा । मर्कटजालक । माकड़सार जाल इति भाषा । इति मेदिनी ॥

आशित, त्रि, (आङ् + अश् + क्त ।) अशित । भुक्त इति जटाधर ॥

आशितङ्गवीन, त्रि, (आशिता भोजिता गावो यत्र यस्मिन्वा तत् अरण्यमाशितङ्गवीनमिति ख । निपातनात् पूर्व्वस्य मुम् ।) आशितङ्गवीन । गावो यत्राशिता स्युः । इत्यमर ॥ (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे ।
"विप्राणीतक्रयीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्" ।)
पूर्व्वे ये स्थाने गरु चरियाछे इति भाषा ।

आशितम्भव, क्ली, (आशित + भू + खच् + मुमागम ।) अन्नादि । तृप्ति च । इति मेदिनी ॥ (यावता अन्नेन अतिथ्यादि भोजित तृप्तोभवति तावत् अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे,—
"भिक्षाग्निताङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्" ।)

आशिता [तृ] त्रि, (आ अश्नातीति । आ + अश् + तृच् ।) बहुभोजनशील । अतिशयभोक्ता । इति हेमचन्द्र ॥

आशिर, पुं, (आ + अश + किरच् ।) राक्षस । अग्नि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (सूर्य्य ।)

आशी, [स्] स्त्री, (आङ् + शास् + क्विप् + उपधाया इत्वम्) आशीर्व्वाद । सर्पदन्त । इत्यमर । वृद्धिनामौषधि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (हितप्रार्थन, अभीष्टवृद्धिप्रार्थन । यदुक्त,—
"वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
इष्टावधारक वाक्यमाशीः सा परिकीर्त्तिता" ।
यथा, कुमारे ७।४७ ।
"तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्" ।)

आशी, स्त्री, (आङ् + अशू + अच् + ङीप् ।) हितासन । अहिदन्त । सर्पविष । इति शब्दरत्नावली ॥ [इति विश्वविद्या ॥
"आशी तानुगता दृष्ट्वा यथा दष्टो न जीवति" ।

आशीर्व्वाद, पु, (आशिषो वाद षष्ठीतत् ।) आशीर्वचन । मङ्गलप्रार्थना । (यथा, मनु । २।३३ ।
"मङ्गल्य दीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादाभिधानवत्" ।)

आशीविष, पु, (आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्य स पृषोदरादित्वात् साधु ।) सर्प । इत्यमरः ॥
रघुवंशे,—१।५७ ।
"गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनै" ।

आशु, पु, क्ली, (अश् + उण् ।) प्रावृट्कालसमुद्भव धान्य । आउश इति भाषा । तत्पर्य्याय । व्रीहिः २ पाटल ३ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । पाके अम्लत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

आशु, क्ली, (अश्नुते इति । अशूङ् व्याप्तौ उण् ।) शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
("तदाशु कृतसन्धान प्रतिसंहर सायकम्" ।)
सत्त्वगामि चेत् त्रि । इत्यमरः ॥

आशुगः, पु, (आशु शीघ्र गच्छतीति । आशु + गम् + ड ।) वायुः । बाणः । (रघुवंशे, १२।९१ ।
"रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः" ।)
शीघ्रगामिनि, त्रि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
("विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" ।)

आशुपत्री, स्त्री, शल्लकीलता । इति रत्नमाला ॥

आशुव्रीहि, पु, (आशुः व्रीहिः ।) आशुधान्य । इत्यमरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आशुशुक्षणिः, पुं, (आ समन्तात् शोष्टुमिच्छति । आङ् + शुष् + सन् + अनि ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ (यथा कादम्बर्य्याम्,—"मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिगृह्णाति एतत्प्रीत्या आशुशुक्षणिः" ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आश्मकुटी, [न्] पुं, पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥

आश्चर्य्यं, क्ली, (आङ् + चर् + ण्यत् + सुट् निपातनात् ।) अपूर्व्वं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ अद्भुतः ३ चित्रं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
"गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्य्यमेघाः" ।)

आश्मनः, पुं, (अश्मन् + अण् ।) अरुणः । सूर्य्यसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्मनि प्रस्तरे भवमित्यर्थे अश्मन् + अण् । शिलाभववस्तुनि त्रि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।
"यस्यापमाश्मनप्रख्य सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहम्" ।)

आश्रमः, पुं,क्ली, (आङ् + श्रम + घञ् ।) शास्त्रोक्तधर्म्मविशेषः । आश्राम्यन्ति स्व स्व तपश्चरन्त्यत्र । स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्य्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं ३ सन्न्यासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही । वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ मुनीनां वासस्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे तु ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" ।
रघुवंशे, १।४८ ।
"स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" ।)

आश्रमिकः, त्रि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रयः, पुं, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यपदेशः । (यथा, मनुः २।११ ।
"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः" ।
सामीप्यं । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, शान्तिशतके ४।६ । "वासो वल्कलमाश्रयो गिरिगुहा शय्या लतावल्लरी" ।)
गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्श्रयणं । अवलम्बनं । (यथा, मनुः ७।७२ ।
"त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः" ।)
राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—
"अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्ध्रुवा ॥
दद्यत् बलं वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥
वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपांपतिमिवापगाः ॥
अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनं ।
प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छन्त्युपगूहितुं कमला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्यशः ।
तस्मात् सर्व्वोपधाशुद्धमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥
अमर्षश्चैव शौर्य्यञ्च शीघ्रकारित्वमेव च ।
तत्कर्म्मणि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणा मताः ॥
व्यसनस्यागमद्वारमनुत्साहो महीयते ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्व्वतश्च विपश्चितः ॥
स्रवन्निवामृतं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
लुब्धं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्व्वीत यत्नेन महामात्यपुरोधसां ॥
यथाबलं प्रकुर्व्वीत दुष्टदण्डनिपातनं" ॥
इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥

आश्रयाशः, पुं, (आश्रयमाधारमपि अश्नाति यः । आश्रय + अश् + कर्म्मणि उपपदे अण् ।) अग्निः । (यथा, हितोपदेशे । २ ।
"दुर्वृत्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" ।)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥

आश्रयाशः, त्रि, (आश्रयं स्वालम्बनस्थानमपि अश्नाति यः । आश्रय + अश् + अण् ।) आश्रयनाशकः । आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥

आश्रवः, त्रि, (आ सम्यक् शृणोति वाक्यं यः । आङ् + श्रु + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥ कथार बाध्य इति भाषा ।
("दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्
सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः" ।)
इति रघुवंशम् । १९।४९ ।)

आश्रवः, पुं, (आङ् । श्रु + अच् ।) अङ्गीकारः । क्लेशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्रिः, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि + इञ् ।) अश्रिः । कोणः ॥

आश्रितः, त्रि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः । शरणागतः । न्यायमते परमाण्वाकाशादिनित्यद्रव्यभिन्नसर्व्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्म्यं ॥ (अवलम्बितः, अनुसृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्ती ।)

आश्रुतः, त्रि, (आङ् + श्रु + क्तः ।) अङ्गीकृतः । स्वीकृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥

आश्लेषः, पुं, (आङ् + श्लिष् + घञ् ।) आलिङ्गनं । इति हलायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्व्वमेघे ३ ।
"कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" ।)
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याकरणं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा + अण् । स्त्रियां टाप् ।) अश्लेषा । अश्लेषानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, तैत्तिरीयसंहितायां ।४।४।१०।१ ।
"आश्लेषानक्षत्रं सर्पा देवताः" ।)

आश्वं, क्ली, (अश्वानां समूहः । अश्व + अण् ।) अश्ववृन्दं । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्वस्य भावः कर्म्म वा ।)

आश्वत्थं, क्ली, (अश्वत्थस्य इदम् । अश्वत्थ + अण् ।) अश्वत्थवृक्षफलं । इत्यमरः ॥

आश्वपालिकः, पुं, (अश्वपालस्यापत्यम् । अश्वपाल + ठक् ।) अश्वपालस्य पुत्त्रः । इति व्याकरणं ॥

आश्वयुजः, पुं, (आश्वयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्वयुजी + अण् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ आश्विनसम्बन्धिनि त्रि । (मनुः, ६।१५ ।
"त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च" ॥)

आश्वयुजी, स्त्री, (अश्वयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्वयुज् + अण् + ङीप् ।) आश्विनी पूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्वासः, पुं, (आङ् + श्वस् + घञ् ।) निर्वृतिः । आख्यायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आशाप्रदानं ॥ (आश्रयदानं, भीतस्य भयनिवारणार्थं सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के ।
"आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्" ।)

आश्विनः, पुं, (अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । अश्विनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतषष्ठमासः । रवेः कन्याराशिस्थितिकालः । तत्पर्य्यायः । इषः २ आश्वयुजः ३ । इत्यमरः ॥ शारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र जातफलं ।
"राज्ञां प्रियः काव्यकलाविदग्धः
स्याद्धर्मकर्माश्रयसुतीक्ष्णबुद्धिः ।
सुखी वदान्यो बहुमानशाली
भक्तो भवेदाश्विनमासजन्मा" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आश्विनेयौ, पुं, (अश्विन्याः अपत्ये । अश्विनी + ढक् ।) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्त्रौ नकुलसहदेवनामानौ, अश्विनीकुमारजातत्वात् तयोस्तथात्वम् ।)

आश्वीनः, त्रि, (अश्वेनैकाहेनातिक्रम्यते । अश्वस्यैकाहगम इति खञ् ।) यदध्वं एकेनाश्वेन एकेन दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक दिने यावार पथ इति भाषा ।

आषाढः, पुं, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः कालः इति अण् । पलाशदण्डपक्षे आषाढं प्रयोजनमस्य इति विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरित्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवेर्मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्व्वोत्तराषाढान्यतरनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्य्यायः । शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
"अनल्पजल्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्सलश्च ।
बहुव्ययो मन्दहुताशनः स्यादाषाढमासप्रभवो मनुष्यः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्रतिनां पलाशदण्डः ।
("अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा" ।
इति कुमारे । ५।३० ।)
मलयपर्व्वतः । इति मेदिनी ॥

आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + स्वार्थे क ।) आषाढमासः ॥

आषाढभवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गलग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥

आषाढा, स्त्री, पूर्व्वाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढानक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आली, स्त्री, (आलि+ङीष् ।) सखी । पङ्क्तिः । वृश्चिकः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ सेतुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रेण्यर्थे यथा कुमारे ६।४९ ।
"तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा" ।)

आलीढ, क्ली, (आङ् + लिह् + क्त ।) धन्विनां दक्षिणजङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थान । इत्यमर । (यथा, रघौ ३ । ५२ ।
"अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः" ।
(तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिधृतम् ।
"अमिता पूर्व्वगङ्गा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
अयमो मध्यकायस्तु स्यादालीढस्य लक्षणम्" ॥)

आलीढ, त्रि, (आङ् + लिह् + क्त ।) अशित । भुक्त । इति मेदिनी ॥ (क्षत, रघुवंशे, २ । ३७ ।
"सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः" ।)

आलीढक, क्ली, (आलीढ एव स्वार्थे क ।) तरुणकानां स्त्रीषु क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाकुरेर खेला इति भाषा । आटीलकमिति क्वचित् पाठ ॥

आलीनक, क्ली, (आलीन+कन् ।) रङ्ग । इति हेमचन्द्र ॥ रां इति भाषा ।

आलु, स्त्री, (आङ् + लु + डु ।) भेलक । स्वनामख्यातमूलविशेष । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं । स्तन्यदुग्धशुक्रकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥

आलुः, स्त्री, (आलाति । आङ् + ला + डु ।) स्वल्पवारिधानिका । घटी झारी इत्यादि भाषा । तत्पर्य्याय । कर्करी २ गलन्तिका ३ । इत्यमर ॥

आलु, पुं, पेचक । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठालु । इति राजनिर्घण्टः ॥

आलुक, क्ली, (आलु + स्वार्थे कन् ।) मूलविशेष आलु इति भाषा । इति राजवल्लभ ॥ एलवालुक । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—
"आलुकमप्यालूकं तत् कथितं वीरसेनस्य ।
काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालुकानि कथ्यन्ते ॥
पिण्डालुकमध्वालुकरक्तालुकानि व्यक्तानि" ।
काष्ठालुक काठिन्ययुक्ताकारः । शङ्खालुक श्वेततायुक्तशङ्खालु । हस्त्यालुक दीर्घतायुक्तमहाशरीर । पिण्डालुक वर्त्तुलसुघनी । मध्वालुकं मधुरतायुक्तरोमान्वितदीर्घसुघनी । रक्तालुक रताक्त तरक्षा इति च । एषां गुणाः ।
"आलुकं शीतलं सर्व्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्ज्जरं रक्तपित्तनुत् ॥
कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
("आलुकानि च सर्व्वाणि तथा रूप्याणि सालुना ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम्" ॥
इति वाग्भट ॥
"विदारीकन्दशतावरीबिसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि" ॥
"रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च ।
गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

आलुकः, पु, (आलाति पृथ्वीं कामरोगं वा आङ् + ला + डु + संज्ञायां कन् ।) काष्ठालु । इति राजनिर्घण्टः ॥ शेषनागः । इति हेमचन्द्रः ॥

आलुकी, स्त्री, दीर्घाकाररक्तवर्णरक्तालुः । चवई इति नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥
"रक्तालुभेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
आलुकी वल्लवत् स्निग्धा गुर्व्वी एतकफनाशिनी ।
विष्टम्भकारिणी तेषां तथैवातिरुचिप्रदा" ॥

आलेख्यं, क्ली, (आङ् + लिख् + ण्यत् ।) चित्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथामाघे, २।६७ ।
"इति सरभसो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः" ।
"निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव" । रघुवंशे ३।१५ ।)

आलेख्यशेष, त्रि, (आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य सः ।) मृतः । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रघुवंशे, १४।१५ ।
"वाप्यायमाणो बलिमन्निकेत-
मालेख्यशेषस्य पितुर्व्विवेश" ।)

आलोकः, पु, (आङ् + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा इति भाषा । उद्योतः । आलो इति भाषा । शान्तिशतके, ४ । ६ ।
"आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः सह" । मेघदूते पूर्व्वमेघे ३८ ।
"यद्वालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः" ।
यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
"यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां" ।
(यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।
"आलोक दद्दृशुर्वीरा नीराशा जीविते यदा" ।
वन्दिभाषण । स्तुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे । २ । ९ ।
"उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
मालोकशब्दं वयसां विरावैः" ॥)

आलोकनं, क्ली, (आङ् + लोक् + ल्युट् ।) दर्शनं । इत्यमर ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । "ततस्तदालोकनतत्पराणां," कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते" ।
माघे, ११ । १३ ।
"व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" ।)

आलोचनं, क्ली, (आङ् + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं । विवेचनं ॥ (यथा हेमचन्द्र, "रहस्यालोचनं मन्त्रः" । सांख्यमते निर्व्विकल्पक ज्ञानं निर्द्धर्म्मक शुद्धवस्तुविषयक प्राथमिक ज्ञानं । यदुक्तं ।
"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
ततःपरं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया" ।
"बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" ।
"शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः" ॥ सांख्यकारिका ।)

आवनेय, पुं, (अवन्या अपत्यं अवनी + ढक् ।) मङ्गलग्रह । इति ज्योतिःशास्त्र ॥ (यथा काशीखण्डे । १७ अध्याये ।
"उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूसुतोऽस्य यथाभवत् ।
पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगतः ॥
भालस्थलात्पपातैकः स्वेदबिन्दुर्महीतले ।
तत कुमारः सञ्जज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात् ॥
स्नेहसम्वर्द्धितः सोऽथ धात्र्या धात्रीस्वरूपया ।
माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः" ॥)

आवपनं, क्ली, (उप्यते स्थाप्यतेऽत्र । आङ् + वप् + आधारे ल्युट् ।) भाण्डस्थापनस्थान । भाण्ड । इत्यमर ॥ सम्यक्क्षुरिकर्म्म । सम्यग्बीजतन्तुवपनं ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्व्वणि ।
"प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्य्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः" ।
"अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत्" ।)

आवरणं, क्ली, (आङ् + वृ + ल्युट् ।) फलकं । इति हेमचन्द्रः ॥ ढाल इति भाषा । आच्छादनं । ढाका इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्व्वणि ।
"विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च" ।
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा" । इति रघुः । ५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।
"स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः" ॥)

आवरणशक्ति, स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) मायाशक्तिः । यथा । "स्वल्पोऽपि मेघो बहुयोजनविस्तीर्णमादित्यमण्डलं अवलोकयितृनयनपथपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परिच्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यं" ॥ इति वेदान्तः ॥

आवर्त्त, क्ली, (आङ् + वृत् + घञ् ।) माक्षिकधातुः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (आवर्त्तनं । चक्राकारेण भ्रमणं ।)

आवर्त्त, पु, (आङ् + वृत् + घञ् ।) जलभ्रमः । इत्यमरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
"स्वयं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः" ।)
चिन्ता । आवर्त्तन । इति मेदिनी ॥ मेघनायकचतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः । इति पुराणं ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ६ ।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" ।)
राजावर्त्तनामोपरत्न । इति राजनिर्घण्ट ॥

आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशते । आवर्त्त + कै + क + ङीष् ।) लताविशेषः । भगतवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । तिन्दुकिनी २ विभाण्डी ३ विषाणिका ४ रक्तलता ५ भगोष्ठा ६ रक्तपुष्पी ७ मरुत्माली ८ पीलकीला ९ चर्म्मरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । शीतवीर्य्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । भद्रदन्तिकाख्यश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तनं, क्ली, (आङ् + वृत् + ल्युट् ।) दुग्धादेरालोडनं । आओटान इति भाषा । धातुद्रव्यस्य द्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गलान इति भाषा । सूर्य्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायाया पूर्व्वदिग्गमनारम्भकालः । "आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततःपरः" इति स्मृतिः ॥

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ्+वृत्+ल्युट्+ङीप्।) धातुद्रव्यद्रावणार्थयन्त्रपात्र। मुछी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूषः ४। इति शब्दरत्नावली॥

आवर्त्तनमणि, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः।) राजावर्त्तनामोपरत्न। इति राजनिर्घण्टः॥

आवर्त्तिनी, स्त्री, (आवर्त्त+इनि+ङीप्।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

आवर्हितः, त्रि, (आङ्+वृह्+क्तः।) उन्मूलितः। उत्पाटितः। इति हेमचन्द्रः।

आवलिः, स्त्री, (आङ्+वल+इन्।) श्रेणी। पंक्तिः। इत्यमरः॥

आवली, स्त्री, (आङ्+वल्+इन्+ङीप्।) आवलि। इत्यमरः॥ (यथा अमरुशतके ३॥ "आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रचलत्कुण्डलं"। "दिशावलीव्याजनिशाकरांशुभिः"। इति माघे १। २५।)

आवल्य, क्ली, (अवल+ष्यञ्।) अवलस्य भावः। दौर्ब्बल्यं॥

आवश्यकं, त्रि, (अवश्य+मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः।) अवश्यकर्त्तव्य। नैश्चयिकं। उचित। यथा। "ध्यणोरावश्यके। उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे ध्यण् स्यात्"। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥ किञ्च। आवश्यकपर्व्वादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्व। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ (यथा साहित्यदर्पणे,। "आवश्यकानां कार्य्याणां अविरोधादिनिर्म्मितः"।)

आवसथं, क्ली, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन्। आङ्+वस+अथच्।) गृह। इति हेमचन्द्रः॥ (वसतिस्थान। विश्रामस्थान। अग्निगृह। अग्निहोत्रस्थान।
रघुवंशे, ८। १४ "निवसन्नावसथे पुराद्बहिः"। मनु। ३। १०७।
"आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्"।)

आवसथ, पु, (आवसन्त्यत्र। आ+वस+अधिकरणे अथच्।) गृह। (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभे "अस्ति चम्पकाभिधानाया नगर्य्यां परिव्राजकावसथः"।) आर्य्याकोष। आर्य्याच्छन्दसो ग्रन्थभेदः। व्रतविशेष। इत्युणादिकोषः॥

आवसित, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ्+वस् आच्छादने+क्त।) परिपक्वमर्दितधान्य। इति भरतः॥ बङ्कषितधान्य। इति सुभूतिः॥ सम्मर्द्दधान्य। इत्यन्ये॥ तत्पर्य्यायः ऋद्ध २। इत्यमरः॥

आवहः, पुं, (आभिमुख्येन वहतीति। आङ्+वह्+अच्।) सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः। स च भूवायुः। इति पुराणज्योतिषे॥
(यथा, मनु, ८। ३४७।
"द्वौ सुखाज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिरुमापथा। चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्वान्त आवहः"॥ इति प्रापकः। जनक। यथा मनुः,— "समुत्सृजेत्साहसिकान् सर्व्वभूतभयावहान्"। रघुवंशे। १४।५, "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहं"।)

आवह्यमान, त्रि, (आङ्+वह्+शानच्।) क्रमागतं॥ (परम्परागतं, धारावाहि।)

आवाधा, स्त्री, (आ सम्यक् वाधा।) दुःख। पीडा। इति शब्दरत्नावली। भूखण्ड। त्रिकोणक्षेत्रमध्यरज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत्। इति लीलावती॥

आवापः, पु, (आ वपन्ति सलिलमत्र। आङ्+वप्+घञ्।) आलवालं। इत्यमरः॥ वलयः। (यथा महाभारते १४ पर्व्वणि।
"मोहात् पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि"।) शत्रुचिन्तन। (परराष्ट्रचिन्तनम्। यथा, माघे। २८८।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता"।) मानभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ भाण्डवपन। परिक्षेपः। इति मेदिनी॥ निम्नोन्नतभूमि। इत्यजयः॥ पात्र। इति शब्दरत्नावली॥ प्रधानहोमः। इति स्मृतिः॥

आवापकः, पु, (आ उप्यते इति। आङ्+वप्+कर्म्मणि घञ्+सञ्ज्ञायां कन् वा।) वलयः। इत्यमरः॥

आवापन, क्ली, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ्+वप्+णिच्+करणे ल्युट्।) सूत्रयन्त्र। इति शब्दमाला॥ ताँत् इति भाषा।

आवारि, स्त्री, (आङ्+वृ+इ।) हट्टवेश्म। इत्युणादिकोष॥ दोकान हाट्चालि इत्यादि भाषा।

आवाल, क्ली, (आङ्+वल्+घञ्।) आलवाल। इत्यमरः॥ (वालकमभिव्याप्य इत्यर्थे।) वालकपर्यन्तम्॥

आवाल्य, क्ली, (वाल्यात् आ आवाल्यं पर्य्यन्तार्थेऽव्ययीभावः।) वाल्यावस्थापर्य्यन्त॥ (यथा धर्म्मविवेके,—"आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्"।)

आवास, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति। आङ्+वस्+अधिकरणे घञ्।) गृहं इति हेमचन्द्रः॥ (यथा गीतगोविन्दे। ४।१०।
"आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते"।)

आवाहनं, क्ली, (आङ+वह्+णिच्+ल्युट्।) आह्वान। निमन्त्रणं। यथा,—
"प्रतिमास्थानेष्वप्सु नावाहनविसर्ज्जने"। इति। विनायकादीनां याहुतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणे।
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च। आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ"॥
इति च तिथ्यादितत्त्वं॥ आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे द्रष्टव्या॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया। आङ्+वह्+णिच्+करणे ल्युट् ङीप्।) मुद्राविशेषः। यथा,
"हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्धानामिकामूलपर्व्वणोः। अङ्गुष्ठौ नि क्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता"॥ इति तन्त्रशास्त्र॥

आविः, [स्] अ, (अवते। उङ्शब्दे+इस्।) प्राकाश्यम्। प्रस्फुटत्वं। तत्पर्य्यायः। प्रादुः २। इत्यमरः॥

आविक, पु, (अविना मेषलोम्ना कृतम् इति अवि+ठक्।) कम्बल। इति हलायुधः॥ (त्रि, मेषलोम्ना निर्म्मितं, । २।४१
"वसोरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च"। मेषीदुग्धं। यथा वैद्यके,—
"आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरीप्रणुत्। अहृद्यं तर्पणं केश्य शुक्रपित्तकफप्रदम्॥ गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम्"। इति।)

आविद्ध, पु, (आङ्+विध्+क्तः।) अविद्ध। कारमर्द्दक। इति शब्दरत्नावली॥ माणि आमण इति ख्यातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (उद्भिन्नः उत्क्षिप्त।)

आविर्भाव, पुं, (आविस्+भू+घञ्।) प्रकाशः। देवावतरणं। प्रादुर्भावः। यथा,—
"तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः। भक्तानामनुकम्पार्थं यस्याविर्भावमिच्छति"॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि २ अध्याय॥

आविर्भूत, त्रि, (आविस्+भू+क्त।) प्रकाशित। अधिष्ठित। जन्मयुक्त। अवतीर्ण। प्रादुर्भूतः। आविर्भावविशिष्ट। यथा,—
"उग्रक्षे ग्रहपक्षके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ। लग्ने कर्कटके पुनर्व्वसुदिने मेषं गते पूषणि। निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्व्वविभव यत्किञ्चिदेकं महः"॥
"तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी। आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह"॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

आविष्कार, पु, (आविस्+कृ+घञ्।) प्रकाशः॥ (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे।
"आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते"।)

आविष्कृत, त्रि, (आविस्+कृ+क्तः।) प्रकाशितः। तत्पर्य्यायः। प्रकटित २। इति हेमचन्द्र। (यथा उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के। "आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन"।)

आविष्ट, त्रि, (आ+विश+क्त।) प्रेतवाहित। भूतादिग्रस्त। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आवेशयुक्त। निविष्टः॥ (उपहत। यथा कामन्दक,
"आविष्टइव दुःखेन तद्गतेन गरीयसा"।)

आवीरचूर्ण, क्ली, (आवीरमेव चूर्णम्।) फल्गु। फागु इति वङ्गभाषा। आवीर इति हिन्दीभाषा। यथा,—
"चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमद्रवसंयुत। आवीरचूर्णं रुचिर गृह्यतां परमेश्वर"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्याय॥

आवुक, पु, (अवति रक्षतीति। अव+बाहुलकादुण्+कन्।) नाट्योक्तौ पिता। इत्यमरः॥

आवृत्, स्त्री, (आङ्+वृत्+क्विप्।) अनुक्रमः। परिपाटी। इत्यमरः॥ (प्रकारः। जातकर्म्मादिक्रियाकलापः। यथा मनुः, २।२४८। २।६६।
"अमयैवावृता कार्य्या पिण्डनिर्वपणं सुतैः"।

नं, त्रि, (आङ्+स्कन्द+भावे ल्युट्।) तिरस्कारः। रणः। शोषणं। इति मेदिनी॥ (यथा, किराते ६।२५। "चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्र"।)

आस्कन्दितं, क्ली, (आङ्+स्कन्द+भावे+क्त।) अश्वगतिविशेषः। स च सम्यग्गतिः। इत्यमर॥

आस्कन्दितक, क्ली, (आस्कन्दितमेव स्वार्थे कन्।) आस्कन्दित। अश्वानां पञ्चमगति। तत्पर्य्याय। उत्तेरित २ उपकण्ठ ३। इति हेमचन्द्र॥ ("उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि। उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमन कोपादिवाखिलैः पदैः"। हेमचन्द्र॥)

आस्तर, पु, (आस्तीर्य्यतेऽसौ। आङ्+स्तृ+अप्।) करिकम्बल। इति हेमचन्द्र॥ वस्त्रास्तरणम्॥ (यथा शान्तिशतके, २।१९। "वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योकस्तरूणा तलम्"॥)

आस्तरण, क्ली, (आस्तीर्य्यते यत् येन वा आङ्+स्तृ+कर्म्मणि करणे वा ल्युट्।) हस्तिपृष्ठस्थितचित्रकम्बल। झुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रवेणी २ वर्णः ३ परिस्तोम ४ कुथा ५ कुथ ६। इत्यमर॥ प्रवेणिः ७ परिस्तोमः ८ कुथ ९। इत्यमरटीका॥ (शय्या, कुशासन। यथा रामायणे,२ काण्डे।

"राज्ञवास्तरणे पूर्व्वमयोध्यायामिवासने"।

महाभारते, आदिपर्व्वणि।

"दर्भास्तरणमास्तीर्य्य निषसाद धृतराष्ट्रज"॥)

आस्तिक, पुं, (अस्तीत्यस्य। अस्ति+ठक्।) मुनिविशेष। स तु जरत्कारुमुनिपुत्त्र। तत्पिता गर्भस्थ त आत्वास्तीत्युक्त्वा गत इत्यस्मादास्तिक। (यथा,—

"अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम्।
वन तस्मादिद तस्य नामास्तिकेति विश्रुतम्"॥)

इति महाभारतम्॥

("आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा"। इति मनसाप्रणाममन्त्र॥)

आस्तिकः, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य। अस्ति+ठक्।) नास्तिकभिन्न। ईश्वरोऽस्तीतिवादी। वेदप्रामाण्यवादी। तत्पर्य्याय। श्रद्धालु २ श्राद्धः ३। इति हेमचन्द्र॥

("सत्यधर्म्मच्युतात् पुंस क्रुद्धादाशीविषादिव। अनास्तिकोऽप्युद्विजते जन किं पुनरास्तिकः"॥ इति महाभारते आदिपर्व्वणि॥)

आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसत्राद् निवृत्तिरूपप्रयोजन ददाति यः। जनमेजयो राजा आस्तिकमुनिवचनात् सर्पयज्ञात् विरराम इति पौराणिकी कथा।) जनमेजयो राजा। इति शब्दरत्नावली॥

आस्तीक, पुं, आस्तिकमुनि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता, षष्ठीतत्पुरुषः।) आस्तिकमाता। मनसा देवी। इति शब्दरत्नावली॥

आस्था,स्त्री, (आङ्+स्था+अङ्+टाप्।) यत्नः। आलम्बनं। आस्थान। अपेक्षा। इति मेदिनी हेमचन्द्रौ॥ (श्रद्धा। आदरः। प्रतिष्ठा। यथा, रघौ १०।४३।

"दैवात् स्वर्गादवभ्रंशत मर्त्यस्त्वास्थापराङ्मुखः"।

"विनश्वरे विधायास्था यशः पालय मित्र मे"। इति हितोपदेश॥)

आस्थान, क्ली, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति। आङ्+स्था+ल्युट्।) सभा। इत्यमर। (यथा, किराते १।१६। "अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुल
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्"।)

यत्नः। इत्यजय॥ (आश्रय। स्थानम्।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान+ङीप्।) सभा। इत्यमर॥ ("आस्थानीं समये सम नृपजन सायन्तने सम्पतन्"। इति रत्नावली।)

आस्पद,क्ली, (आपद्यतेऽस्मिन् इति। आस्पद प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुट्।) प्रतिष्ठा। कर्म्म। इत्यमर॥ प्रभुत्व। इति धरणी। स्थान। इति हेमचन्द्र॥ ("रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्यय"। इति नागानन्दे। तथा च रघौ ३।३६।

"नरेन्द्रमूलायतनादनन्तर
तदास्पद श्रीर्युवराजसञ्ज्ञितम्"।)

आस्पन्दन, क्ली, (आङ्+स्पन्द+ल्युट्।) स्पन्दन। कम्पनम्॥

आस्फाल, पु, (आङ्+स्फुल+घञ्।) हस्तिकर्णास्फालन। हातिर काण नाड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। झलज्झला। इति हारावली-त्रिकाण्डशेषौ॥ (आस्फालन। सञ्चालन।)

आस्फालन, क्ली, (आङ्+स्फुल+णिच्+ल्युट्।) आटोप। प्रागल्भ्यम्॥ (यथा रघौ ६।७३।

"ऐरावतास्फालनविश्लथ य
सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन"।)

आस्फुजित्, पु, (आस्फु+जि+क्विप्।) शुक्राचार्य्य। इति त्रिकाण्डशेष॥

आस्फोटः, पुं, (आङ्+स्फुट्+घञ्।) आस्फोतवृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥ आकन्द इति भाषा। भूरादेर्वाङ्कादिशब्दः। इति श्रीभागवतम्॥ ("कच्चैः कक्ष्या विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतुः"। इति महाभारते सभापर्व्वणि।)

आस्फोटक, पुं, (आङ्+स्फुट्+ण्वुल्।) पर्व्वतजपीलुवृक्षः। इति शब्दमाला॥ आखरोट इति भाषा।

आस्फोटन,क्ली, (आङ्+स्फुट्+ल्युट्।) विकाशः। भुजघ। इति धरणी॥ बाहादिशब्दः। ताल ठोका इत्यादि भाषा॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे। "आस्फोटमनिनादांश्च वाणाना तत्र खेलताम्"॥ धान्यादेस्तुषविश्लेषकरणम्।)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुट्यतेऽनया। स्फुट्+करणे-ल्युट्+ङीप्।) वेधनिका। इत्यमर॥ तुरपन भ्रमर इत्यादि भाषा।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति। आङ्+स्फुट्+अच्+टाप्।) नवमल्ली। वनमल्ली। इति शब्दरत्नावली॥ (नवमल्लीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेय।)

आस्फोत, पुं, (आस्फोटयतीति। आङ्+स्फुट्+अच्+पृषोदरादित्वात् साधु।) अर्कवृक्षः। कोविदारकवृक्षः। इति मेदिनी॥ भूमिकुष्माण्डवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, वाभटे।

("मूल सप्ताह्वात्तकुशिरीषाश्वमारादर्कान्माणत्याश्चित्रकास्फोतनिम्बात्।
वीज कारञ्ज सार्षप प्राग्दुनाट
श्रेष्ठा जन्तुघ्न कृष्णा द्वे हरिद्रे"॥)

आस्फोतक, पुं, (आस्फोत एव स्वार्थे कन्।) अर्कवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोत+टाप्।) अपराजिता। वनमल्लिका। इति मेदिनी॥ सारिवावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। वृक्षविशेष। श्यामलतेति ख्याता। अस्या गुणौ। कुष्ठविषरोगनाशित्व। इति राजवल्लभ॥

आस्य, क्ली, (अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति असु क्षेपणे ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यत्। यदा आस्यन्दते अस्मादिना प्रस्रवति इति स्यन्द प्रस्रवणे+ड।) मुख। मुखमध्यम्। (यथा, मनु १।९५।) ("यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकस"।) (आस्ये भवमास्य।) मुखभवे त्रि। इति मेदिनी।

आस्यपत्र,क्ली, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत्।) पद्म। इति शब्दचन्द्रिका।

आस्यलाङ्गल, पु, (आस्य लाङ्गल भूविदारकयन्त्रमिव यस्य।) शूकर। इति हेमचन्द्र॥

आस्यलोम, [न्] क्ली, (आस्यस्य लोम।) श्मश्रु। इति हेमचन्द्र॥

आस्या, स्त्री, (आस्+ण्यत्।) स्थितिः। इत्यमरो मेदिनी च॥ (आसनं, इति वैद्यमाधवकररोगविनिश्चयसंग्रहे। यथा,—

"आस्यासुख स्वप्नसुख दधीनि"

सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,

"आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सखा"।)

आस्यासवः, पु, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव।) लाला। इति हेमचन्द्रः॥ थुतु लाल इत्यादि भाषा।

आस्रप, पुं, (आस्र पिबतीति। आस्र+पा+क।) मूलानक्षत्र। इति हेमचन्द्रः॥ (राक्षस।)

आस्रवः, पु, (आङ्+स्रु+अप्।) क्लेशः। कष्ट। इत्यमर॥

आह, व्य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽय।) क्षेपः। नियोगः। इति मेदिनी॥ दृढ़सम्भावन। इति शब्दरत्नावली॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः।) नासारोगविशेषः। नासाज्वर इति ख्यातः। तस्य लक्षणम्।

"तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे।
गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा आहकः स्मृतः"॥

इति वैद्यकम्॥ (आहव इति क्वचिद्वैद्यके पाठः। तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम्।

"शोथः सरक्तो नासायां यथावावौ ज्वरस्तथा। वातश्लेष्मसमुत्थश्च आहवाख्य विनिर्दिशेत्"।

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सासारे ॥
"दूर्व्वाचव्य फल माषकुलत्थौ वशपत्रिका ।
जलस्थलभवौ कर्णमोरटाखरमञ्जरी ॥
दण्डोत्पलस्य मूलानि क्वाथ्यादष्टगुणेऽम्भसि ।
तत्पादशेषिते तैल तुला कृत्वा विपाचयेत् ।
तत्तैल प्रतिमर्षेण आहवाख्य ज्वर जयेत्" ॥
॥*॥ दूर्व्वाद्यं तैलं ॥*॥)

आहतं, क्ली, (आ+हन्+क्त ।) पुरातनवस्त्र । नूतनवस्त्रं । इति मेदिनी ॥ मृषार्थकवाक्य । इत्यमरः ॥

आहत, त्रि, (आ+हन्+क्त ।) गुणितः । ताडितः । इति मेदिनी ॥ ("प्रति दिवस याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः"। इति पञ्चतन्त्रम्। ज्ञातः । मिथ्योक्तः । इत्यजय ॥ निहत । "घूना विशतिराहताच्चौहिणीनाम्"। इति महाभारतम् ।)

आहत, पु, (आहन्यते यः+आङ्+हन्+कर्म्मणि+क्त ।) आनकः । ढक्का । इति मेदिनी ॥

आहतलक्षण, त्रि, (आहत अभ्यस्त लक्षण यस्य ।) गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यात । तत्पर्य्यायः । हतलक्षण २ । इत्यमर ॥

आहर, पु, (आङ्+हृ+अच् ।) उच्छ्वास । अन्तर्मुखश्वास ॥ इति हेमचन्द्र ॥ (आहरणशीले वाच्यलिङ्ग एव । यथा, रघौ १।४९ ।
"वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः" ।)

आहरण, क्ली, (आङ्+हृ+भावे ल्युट् ।) द्रव्याद्यानयन । आसादनम् । यथा । देवीपुराणे ।
"मृदाहरणसघट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च ।
स्नपनं पूजनश्चैव विसर्जनमत पर" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहव, पु, (आह्वयते अरिर्यस्मिन् । आङ+ह्वे+अप् ।) युद्धं ।
("यदाश्रौष भीष्ममत्यन्तशूरम्
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम्" ॥
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १।१८२ ।
आहूयते आज्यादिक यत्र । आङ्+हु+अप ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

आहवनीय, पु, (आहूयते आज्यादिरस्मिन् । आङ्+हु+अनीयर् ।) यज्ञाग्निविशेष । इत्यमरः । गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थं य संस्क्रियते सः । इति भरत ॥ (यथा, मनौ २।२३१ ।
"गुरुराहवनीयस्तु साग्निस्त्रेता गरीयसी" ।)

आहार, पु, (आङ्+हृ+घञ् ।) द्रव्यगलाधःकरण । तत्पर्य्यायः । जग्धिः २ भोजन ३ जेमन ४ लेपः ५ निघसः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८ विघस ९ इति तट्टीका ॥ प्रत्यवसानं १० भक्षणं ११ अशन १२ ॥ इति रत्नमाला ॥ अभ्यवहार १३ खदन १४ निगर १५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य गुणा । सद्यस्तृप्तिजनकत्व । बलकारित्व । देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
("तमुवाच भगवानात्रेय । हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति । अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति" ।
"तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश । समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति, विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि त्वहित विपरीतं इत्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादम्भवति एव वादिनञ्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन्नेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेय । येषा विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश । गुणतो द्रव्यतः कर्म्मतः सर्व्वावयवतो मात्रादयो भावास्तत्र तदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुपदिष्ट भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्तस्तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्याम । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात् । स पुनर्द्वियोनि स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविध प्रभावो हिताहितोदर्कविशेषात् । चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात् । षडास्वादो रसभेदतः षड्विधत्वात्" । इति चरकः ॥
"यदाहारगुणैः पान विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपान धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च" ॥
इति च चरकः ॥
"प्राणिना पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च षट्सु रसेष्वायत्तो रसा पुनर्द्रव्याश्रया" ॥
"स च तत्रौदकैर्गुणैराहार प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति" ।
"आहारः प्रीणन सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
आयुस्तेज समुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः" ॥
इति सुश्रुत ॥) स त्रिविध । सात्त्विकः १ राजसिक २ तामसिक ३ । सात्त्विकाहारो यथा,—
८ श्लोक ।
"आयुः-सत्त्व बलारोग्य-सुख प्रीति-विवर्द्धना ।
रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहारा सात्त्विकप्रिया" । राजसिकाहारो यथा, ९ श्लोक ।
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा" ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
"यातयाम गतरस पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्य भोजन तामसप्रियम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्याय ॥ आहरण । इति मेदिनी ॥
("स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया" । इति महाभारतम् । आदिपर्व्वणि ७६ । सम्भवपर्व्वणि ७६।२५ ।)

आहारसम्भवः, पु, (आहारात् सम्भवो यस्य ।) शरीरस्थरसधातु । इति हेमचन्द्रः ॥

आहार्य्यं, त्रि, (आङ्+हृ+ण्यत् ।) आगन्तुक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("आहार्य्यैर्नीयमानं हि छाया दुःखेन हृष्यताम्" इति कामन्दकः ।) आहरणीय ॥ (यथा, मनु ८।२०२ । "अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः" ।) (शस्त्रकर्म्मभेदः । यथा सुश्रुते "तच्च शस्त्रकर्म्माष्टविध, तद्यथा,—छेद्यं भेद्य, लेख्य वेध्य एष्यम्, आहार्य्यं, विस्राव्यं, सीव्यमिति" ।
"आहार्य्याशर्करास्त्रिस्रो दण्डकर्णमलाश्मरी" ।)

आहार्य्य पु, नाट्योक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषादिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।
"भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्व्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा" ॥)

आहार्य्यशोभा, स्त्री, (आहार्य्यात् या शोभा ।) कृत्रिमशोभा । चित्रभूषादिना कृतद्युतिः । इति जटाधर ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये २य सर्गे,—
"आहार्य्यशोभारहितैरमायै-
रैक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान्" ।)

आहाव, पु, (आङ्+ह्वे+अप् ॥ निपातनात् वृद्धि ।) कूपसमीपे पश्वादिजलपानार्थंकृतस्वल्पजलाशयः । इत्यमर ॥ चौवाच्चा इति भाषा । (आह्वयतेऽरिरत्र इति व्युत्पत्त्या ।) युद्धं । आह्वान । इति धरणि ॥ (आहूयतेऽत्र इति आ+हु+अधिकरणे घञ् ।) अग्नि ।)

आह्निक, पु, (अहिरिव आकृतिर्यस्य । अहि+ठक् ।) पाणिनिमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ केतुग्रहः । इति हेमचन्द्र ॥

आहित, त्रि, (आङ्+धा+क्त ।) न्यस्त । अर्पितः । स्थापित । इति हलायुध ॥
(यथा, किराते ।
"व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्क" ।)

आहितलक्षण, त्रि, (आहित लक्षणं यस्य ।) आहतलक्षण । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुणादिद्वारा ख्यातः ।

आहिताग्नि, पु, (आहित स्थापितोऽग्निर्येन ।) साग्निक । अग्निहोत्री इति स्मृति ॥
("न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" । इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २ ४४ ॥
"गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः" ।)

आहितुण्डिक, पुं, (अहितुण्डेन दीव्यति । अहितुण्ड+ठक् ।) व्यालग्राही । सापुड़िया इति भाषा । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
"वैद्यसांवत्सराचार्य्याः स्वपक्षेऽधिकृतास्तथा ।
यथाहितुण्डिकोन्मत्ता सर्व्वं जानन्ति शत्रुषु" ।)

आहुत, क्ली, (आङ्+हु+क्त ।) नृयज्ञः । पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु नृयज्ञः । इति जटाधरः ॥

आहुतिः, स्त्री, (आ+हु+क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकोऽग्नौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्य्यायः । देवयज्ञ २ होम ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
"पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः" ।
धर्म्मात् मरुद्वत्या जातः स्वनामख्यातो मरुद्भेदः ।
यथा हरिवंशे,—
"मरुद्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
नकुलं चाहुतिं चैव चारित्रं मधुपक्षकम्" ।)

आहुल्यं, क्ली, (आङ्+हुल्+यप् ।) क्षुपविशेषः तरवट इति काश्मीरादौ ख्यातं । तत्पर्य्यायः ।

पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् ।
न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्थिशं द्विरदादृते ।
मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् ॥
चर्म्मपूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च ॥
सलिले यदि कुर्व्वीत देवताना प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् ।
तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजक ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यद्यासनस्य सस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्कुलम् ॥
आसनं पाद्यमधुना शृणु वेतालभैरव" ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्याय ॥

आसन, पु, (असु क्षेपणे + ल्युः + प्रज्ञाद्यण् ।) जीवकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (जीवकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ण्यासश्रन्थो युच् ।) स्थितिः । इत्यमर ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) विपणिः । (आस + भावे + ल्युट् + ङीप्) स्थिति । इति मेदिनी ॥

आसन्द, पुं, (आसं ददातीति । आस + द ।) वासुदेवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्या । आस् । अन्दादयश्चेति साधु ।) क्षुद्रखट्वा । इति मेदिनी ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ५।४।४।१। "तस्मादस्मा आसन्दीमाहरन्ति सैषा खादिरी वितृण्णा भवति येय वप्रुषुता भरतानाम्" ।)

आसन्न, त्रि, (आङ् + सद् + क्त ।) निकट । इत्यमरः ॥ (समीपवर्त्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४ "आसीनमासन्नशरीरपातः" । अस्ताभिमुख सूर्य्ये ।)

आसव, पुं, (आङ् + सुञ् + अप् ।) मद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । मैरेयं २ शीधु ३ । इत्यमर ।
"शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।
मैरेय धातकीपुष्पगुड़धानाम्लसंहितम्" ।
इति माधवेन भेदः कृतस्तथापि सूक्ष्ममनादृत्येदमुक्तम् । इति भरत । मद्यमात्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा मनु ११।९५।
"यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्य मांस सुरासवं ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्य देवानामश्नता हवि" ।)
("यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्य स आसव" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।
"आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समा" ।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥
"छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्" ।
"शार्कर सुरभि स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघु" ।
इति च वाभटः ॥
"मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तिरोगनुत् ।
जरणीय परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्कर" ॥
"रोचनो दीपनो हृद्य शोषशोफार्शसंहित ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्य पक्वरसो मत" ॥
"रक्षो भिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपन ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरु" ॥
इति चरक ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्ण सुरासवो हृद्यो मूत्रल कफवातनुत् ॥
मुखप्रिय स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशन ।
लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापह ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ।
तीक्ष्ण कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत् ॥
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरु ।
बल्य पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वीकेक्षुरसासव" ॥)

आसवद्रु, पु, (आसवस्य द्रु ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥

आसादित, त्रि, (आङ् + सद् + णिच् + क्त ।) प्राप्त । लब्ध । इत्यमर ॥ (सन्निधापित, आयोजित, सम्पादितः ।)

आसार, पु, (आङ् + सृ + घञ् ।) धारासंपात । वेगवृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्ध्ना" । प्रसरणम् । सैन्याना सर्व्वतो व्याप्ति । इत्यमर ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।३।४९।
"तस्मात् दुर्गं दृढ़ं कृत्वा सुभटासारसंयुत" ।)
सुहृद्बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२९।
"अज्ञातवीवधासारतोयशस्यो भजेत्तु य" ।)

आसीन, त्रि, (आस् + शानच् ।) उपविष्ट । इति जटाधर ॥ बसा लोक इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचलायित, क्ली, (आसीनेन उपविष्टेन प्रचलवदाचरितम् ।) उपविश्य निद्रावशेन दोलनम् । इति राजवल्लभ ॥ ढोला इति भाषा ।

आसुति, पु, (आसूयते + आङ् + सुञ् + क्तिन् ।) मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्र ॥ मद चोयान इति भाषा ।

आसुतीवल, पु, (आसुतिरस्यास्ति रज:कृष्यासुतिपरिषदो वलच् । वलेति दीर्घ ।) यज्वा । शौण्डिक । इति हेमचन्द्र ॥ (कन्यापाल, शूद्रजातिविशेष ।)

आसुर, पुं, (असुर + प्रज्ञाद्यण् ।) असुर । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥
"ब्राह्माद्यष्टधाविवाहान्तर्गतविवाहविशेष ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्य ।
"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" ॥
इति मनु ३।३१।

आसुर, क्ली, विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ असुरस्य भाव । (यथा गीतायां ७।१५।
"न मा दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमा ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिता" ।)
असुरसम्बन्धीये त्रि । इति व्याकरणम् ॥

आसुरं, त्रि, (असुरस्येदम् । असुर + अण् ।) असुरसम्बन्धि । यथा —
"यस्मिन् नवे पुराणे च विम्बे देवा न रेमिरे ।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं हव्यं मन्त्रवर्जितम्" ।
इति श्राद्धतत्त्वे ऋग्वेदीयवृषपरिशिष्टम् ॥
अपि च ।
"स्नानं दानं तप श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्ज्जयेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतयमवचनम् ॥*॥ आसुरसर्गो यथा ।
"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरश प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुरा ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्य तेषु विद्यते ॥
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥
एता दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय ।
प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिता ॥
काममाश्रित्य दुष्पूर दम्भमानमदान्विता ।
मोहात् गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रता ॥
चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिता ॥
आशापाशशतैर्ब्बद्धा कामक्रोधपरायणा ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥
इदमद्य मया लब्धमिद प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हत शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ता कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥
आत्मसम्भाविता स्तब्धा धनमानमदान्विता ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥
अहङ्कारं बल दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिता ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
तानहं द्विषत क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्याय ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्यण् तत ङीप् ।) राजिका । राइ सर्षा इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गतचिकित्साविशेष । सा च छेदभेदाद्यात्मिका । इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचन, त्रि, (न सिच्यते मनोऽत्र । नञ् + सिच् + अधिकरणे ल्युट् । तत स्वार्थे अण् ।) यस्य दर्शने तृप्तेरन्तो न जायते स । तत्पर्य्याय । अतृप्तिकृत् २ । इति हारावली ॥ (आ + सिच् + करणे + ल्युट् । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे १।१६२।१३ । "या पात्र पूर्व्व आसेचनानि" ।)

आसेचनक, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायां कन् ।) असेचनक । आसेचन । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १०म परिच्छेदे ।
"नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्" ।)

हलराख्य २ नगर ३ तस्वटं ४ ग्निमीपर्ण ५ सुपुष्प ६ पीतपुष्प ७ कासगपुष्पकं ८ शूपमालोत्पक ९ शरत्पुष्प १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं । शीतलत्व । चक्षुर्हितत्वम् । पित्तदाहमुखरोगकुष्ठकण्डूतिजन्तुसूतमसागाधित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आह्नतं, क्ली, (आ + ह्नै + क्त ।) प्रलयपर्य्यन्तं । यथा,—
"कदम्बानि पटोलानि एन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाह्नतनारकी" ॥
"आह्नतानि आभूतानि प्रलयपर्य्यन्तमाशोति यावत्" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्नत, त्रि. (आङ् + ह्नै + क्त ।) कृताह्वान । यथा,—
"प्रगायत स्ववीर्य्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवा ।
आहूत इव मे शीघ्र दर्शनं याति चेतसि" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

आहूति, स्त्री, (आङ् + ह्नै + क्तिन् ।) आह्वानं । इति शब्दरत्नावली ॥

आहेय, त्रि, (अहौ भव । अहि + ढञ् ।) अहिसम्बन्धि । तद्विषचर्म्मादि । इत्यमरः ॥

आहो, अव्य, (आ हन्तीति । आङ् + हन् + डो ।) विकल्प । इत्यमर ॥ प्रश्न । (यथा शाकुन्तले पञ्चमाङ्के ।
"दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुल "।)
विचार । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
("आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः" ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुष । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अहोपुरुषस्य भाव । अहोपुरुष + वुञ् + स्त्रीत्वात् टाप् ।) दर्पात् यात्मनि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकार्य्यवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करण । आत्मविषयकार्य्यसिद्धिमननशक्त्याविष्करण । इति भरत ॥ (यथा, भट्टौ ५।२७ ।
"आहोपुरुषिका पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः" ।)

आहोस्वित्, अव्य, (आहो च स्विच ।) आहो । विकल्पः । इत्यमरटीका ॥

आह्नः, पुं, (अह्नां समूहः ।) दिनसमूह । इति व्याकरणम् ॥

आह्निक, त्रि, (अह्ना निर्वृत्त । अहन् + ठञ् ।) दिननिर्व्वर्त्त्यं । दिनसाध्य । इति मेदिनी ॥ दिनसम्बन्धी ॥

आह्निक, क्ली, (अह्ना निर्वृत्त । अहन् + ठञ् ।) भोजन । प्रकरणसमूहः । ग्रन्थभागः । नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृताह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म्माणि सङ्क्षेपेण लिख्यन्ते ॥

—— तत्र

समाप्य

नमस्कृत्य दक्षिणपद्मा भूमौ विन्यस्य कर्कोटकनागदमयन्तीनलऋतुपर्णनामकार्त्तवीर्य्यार्जुनान् स्मृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य द्विराचामेत् ।

ततः नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषोत्सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा द्विराचम्य हरिं स्मृत्वा दिवा सूर्य्यं रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदभावे अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निषिद्धदिने च द्वादशगण्डूषजलैः पर्णैर्व्वा मुखं शोधयित्वा द्विराचामेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा सूर्य्योदयपर्य्यन्तं गायत्रीं जपेत् । स्नानाशक्तौ आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्ज्जनं मन्त्रस्नानञ्च कृत्वा सन्ध्योपासनं कुर्य्यात् ।

तत आदर्शादिदर्शनं दधिदूर्व्वादिमङ्गलद्रव्यस्पर्शं च कुर्य्यात् इति । * ।

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम् ।

वेदविद्याभ्यास । समित्पुष्पाद्याहरणञ्च । * ।

अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम् ।

गुरुदेवधार्म्मिकोपासन । कुटुम्बभरणार्थमीश्वरोपासनादि च । *

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम् ।

मध्याह्नस्नान । तत्र परखातोदके चेत् तदा सप्त पञ्च त्रीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्त्वा नाभिमात्रोदके कुशहस्त सशिरस्कमज्जनं कृत्वा द्विराचम्य सङ्कल्प्य यथाविधि निर्गिमज्जेत् ।

तत स्नानवस्त्रपरिधानव्यतिरेकेण गात्रमार्ज्जनं तिलकं तर्पणञ्च कुर्य्यात् ।

ततः अष्टममुहूर्त्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञ विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथाकाले उपयुञ्जीत । * ।

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम् ।

बलिवैश्वदेवकर्म्मणी काम्यबलिकर्म्म वामदेव्यगानं गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठ पार्व्वणश्राद्धानन्तरं बलिवैश्वदेवकर्म्मणी कर्त्तव्ये ।

बलिकर्म्मानन्तरमतिथिलाभार्थं मुहूर्त्तं गोदोहनकालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत । सन्न्यासिने भिक्षादिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथिलाभे नित्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये भिक्षां दद्यात् । अतिथ्यलाभे ब्राह्मणाय दानं तदसम्भवे अग्नौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्ध । वामदेव्यगानं तदशक्तौ ऋक्त्रयं पठेत् । नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये बलितर्पणाभ्यां नित्यश्राद्धसिद्धिः । ततो गोग्रासदानं गोनमस्कारञ्च कुर्य्यात् । ततो यथाविधि भोजन । विष्णुपादोदकादिकं पूर्व्वमस्पृष्टीतञ्चेत् इदानीं स्वीकुर्य्यात् । तत स्थानान्तरं न गत्वा स्वद्भिर्धर्म्मणो मुखहस्तौ शोधयित्वा तृणादिना दन्तलग्नरसद्रव्यमपनीय जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्थ एव भूमौ पादौ संस्थाप्य द्विराचम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ।

ततो मार्गेणान्नाभावेऽशुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रमुद्धृत्य उच्छिष्टमपनीय तत्स्थानं गोमयोदकाभ्यां सिञ्चेत् ।

तत सुखं आसने उपविश्य इष्टदेवतानाम स्मृत्वा अन्नजीर्णतायै मन्त्रपाठपूर्व्वकं वामहस्तेनोदरं परिमृज्य पादशतमभ्रमणानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित् कालं शयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम् इति । * ।

अथ षष्ठसप्तमयामार्द्धकृत्यम् ।

इतिहासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्द्धकृत्यम् ।

लौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्ध्योपासनम् । इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्य्यात् । * ।

अथ रात्रिकृत्यम् ।

सन्ध्यानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रजपस्तिकाल्पपाठरचनागायत्रीस्मरणानि कुर्य्यात् ।

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्व्ववद्बलिवैश्वदेवकर्म्मणी कृत्वा अतिथिलाभेऽन्नादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्यभरणीयैः सह सार्द्धप्रहराभ्यन्तरेऽनतितृप्त भुञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् । प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्य्यात् । तत शयनं । शुचिदेशे खट्वोपरि शय्यां कृत्वा शिरोदेशे पूर्णकुम्भं निधाय रात्रिवास परिधाय प्रक्षालितपाणिपादो द्विराचान्तः पूर्व्वशिरा दक्षिणशिरा वा पद्मनाभं स्मृत्वा दामद्वयाभ्यन्तरे शयीत । * ।

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां दक्षिणपार्श्वेन स्वापयेत् ।

तत अविलम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभ्यां लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य द्विराचम्य स्वायात् । ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रञ्च कुर्य्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावनृतावपि सेकादिक्षालनानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं । स्त्रीगमनादे पूर्व्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्य्यात् । सम्भोगानन्तरं तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयातां । अनृतावपि गर्भवत्त्वेऽपि कामुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गस्पृष्ट्यस्नानं कुर्य्यात् ॥

ऋतुगमनं पुत्त्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमावश्यकम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म्म समाप्तं । * ॥

आह्लाद, पुं, (आङ् + ह्लद् + घञ् ।) आनन्द । हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥
"नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।
आहूय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतान्।"

आह्लादित, त्रि, आनन्दितः । हृष्टः । जाताह्लादः । इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्लादशब्दात् इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आह्वयः, पुं, (आङ् + ह्वे + अच् । यद्वा आह्वयायते प्राप्यते इति । आह्व + या + घञर्थे क ।) नाम । इत्यमरः । (यथा, रामायणे, बालकाण्डे । ७ ।

"कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाश्रयम्"।)
अष्टादशव्यवहारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः।
यथाह मनुः अष्टमे। ४।५।६।७। "तेषामाद्यमृणा-
दानं" इत्युपक्रम्य। "स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च"।)

आह्वा, स्त्री, (आह्वानमिति। आङ्+ह्वे+अङ्।)
नाम। संज्ञा। इत्यमरः॥

आह्वानं, क्ली, (आङ्+ह्वे+भावे ल्युट्।) आवा-
हन। डाका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हूतिः २
आकारणं ३। इत्यमरः॥ (यथा मनुः ९।१२६।
"जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्"।)
(आह्वयतेऽनेन। करणे ल्युट्।) नाम। इति शब्द-
रत्नावली॥

इ

इ, इकारः। तृतीयस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं
तालु। स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति।
(अयञ्च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव।)
"इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम्।
हरिब्रह्ममयं वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम्॥
हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम्।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायां।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्द्ध्वाधः कुञ्चिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत्।
लक्ष्मीर्व्वाणी तथेन्द्राणी क्रमात्तास्वेव संवसेत्॥
शीर्षाधःकुञ्चिता रेखा दक्षोर्द्ध्वा कामरूपिणी।
मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥*॥ (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्यां "इचुयशानाम् तालु" इति सामान्यत
उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिष्वस्य विस्तरतो
विवृतिरुक्ता। यथा,—"तुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्य्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेत्येव पाठः।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात्।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो
नाम वायुः ऊर्द्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्व्वो-
त्पत्तिक्रमोत्पत्तेः। प्राक्‌जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि
वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति
तदा स्पृष्टता ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता समी-
पावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता अतएव
इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चा-
रयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालुस्थानेन सम्यक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोः समीपदू-
रावस्थानं। स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेर्नपुंसके भावे
ल्युट्। प्रयत्नमित्यपपाठः नडन्तस्य पुंस्त्वात्।
"शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः" इत्यादि। यथा,
शिक्षाया शब्देन्दुसारः। तथाहि "अचोऽस्पृष्टा
यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। "शेषाः
स्पृष्टाः हलः प्रोक्ताः" इत्यादि। अत्र अचः
अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषत्
अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता
इत्यर्थः। नेम इत्यर्द्धे तेन शलः ईषत् विवृताः
यणामपेक्षाधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः। अपि च—
"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। हो-
तारं रत्नधातमम्"। ईळे इत्येतत् समस्तमपि-
पदमनुदात्तम् "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रेण अति-
ङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईळे इति तिङन्तस्य
निघातविधानात् अग्निमीळे इति पदयोः स-
ंहिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
"उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थकेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
ळे इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
संहितायाम् पूर्व्वस्यैकारस्य नितरां उदात्तत्वम्।
अपरञ्च ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्न इति सूच्य-
ते। अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाग्रन्थे। यथा,—
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू"।
"स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्"।)
तस्य नामानि यथा,—
"इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः॥
भ्रूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रञ्च नासिका।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः॥
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्लिन्ना च पावका"।
इति वर्णाभिधानतन्त्रम्॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यास-
धृतमन्त्रः "इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो
वामचक्षुषि"। इति।)

इ, } गतौ। (भ्वादिं-इत्पक्षे अदा-पर-सक-अनिट्।)
इल, } अयति। ल इति। पृथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वो
न ङित्। शेषस्तु इन गताविति प्रसिद्धः। यिनो-
ऽध्यणावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव। इति दुर्गादासः॥
(उत्।) उदये। समुन्नतौ। यथा,—
"उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे" इति।
(अभि+उत्।) अभ्युदये। समुन्नतौ। सर्व्वे गत्यर्था
ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वक्ष्य
प्रयोगः। यथा,—मनुः।
"ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्"।
"अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः"।
इति साहित्यदर्पणम्। (अति) अतिक्रमे। परा-
भवे। यथा, हितोपदेशे। १।
"अतीत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मूर्द्ध्नि वर्त्तते"।
"ततः परं जनस्थानं क्रोशत्रयमतीत्य वै"।
इति रामायणे। (अनु) अनुकरणम्।
"धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्पणः।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन"॥
इति महाभारते। (अप) अपगमने। पलायने।
"प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते"। इति शाकुन्तले।
(सम्+आ) सम्मिलने। "देवास्तैतान् समेत्यो-
चुर्न्याय्यं व शिशुरुक्तवान्"। इति मनुः। २।
१५२। इत्यादयो ज्ञेयाः।)

इ, ल, स्मृत्या। (अदा- परं-सकं-अनिट्।) अधि-
पूर्व्वोऽयं। अधिग्रहणं अन्यपूर्व्वस्य केवलस्य च
प्रयोगनिरासार्थं। एवं सर्व्वत्र। ल अध्येति तव
लक्ष्मणः। इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं। इन्व-
दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम्। इति दुर्गादासः॥

इ ङ ल अध्ययने। (अदा०-आ०-सक०-अनिट्।)
अधिपूर्व्वोऽयं। अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
ग्रहणं। ङ ल वेदमधीते विप्रः। इति दुर्गादासः॥
("यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः"
इति मनुः।२।१३७।)

इ, व्य, भेदः। क्रोधोक्तिः। अपाकरणं। अनुकम्पा।
इति मेदिनी॥ खेदः। इति हेमचन्द्रः॥।

इंरेज, पु, लण्डदेशजातम्लेच्छजातिविशेषः। यथा,—
"अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः।
इंरेजा नव षट् पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः"॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः॥

इ, [स्] व्य, कोपः। सन्तापः। दुःखभावना। इति
शब्दरत्नावली॥

इः, पु, (अस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्यापत्यम् पुमान्।
अ+इञ्।) कामदेवः। इति पुरुषोत्तमहला-
युधौ॥ यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम्।
"इः कामे रतिलक्ष्म्योरी उः शिवे ब्रह्मकाद्य ऊः"॥

इक्कटः, पु, तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। वज्रमूलः २।
इति त्रिकाण्डशेषः। कोशाङ्गः ३ इत्कटः ४। इति
हारावली॥ (इत्कटशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः॥)

इक्षुः, पु, (इष्यतेऽभिलष्यतेऽसौ इति। इष्+क्सु।)
स्वनामख्याततृणं। आक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
रसालः २। इत्यमरः॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ असिपत्रः ७ मधुतृणः ८
वृष्यः ९ गुडतृणः १०। इति राजनिर्घण्टः॥
मृत्युपुष्पः ११ महारसः १२ असिपत्रः १३ को-
शकारः १४ इक्षवः १५। इति शब्दरत्नावली॥
पयोधरः १६। इति जटाधरः॥*॥ तस्य भेदाः।
वंशकः १ कान्तारः २ भीरुः ३ पौण्ड्रः ४। इति
रत्नमाला॥ सामान्येक्षुगुणाः। रक्तपित्तनाशित्वं।
बलशुक्रकफकारित्वं। पाके मधुरत्वं। स्निग्धत्वं।
गुरुत्वं। शीतलत्वं। मूत्रशुद्धिकारित्वञ्च। तस्य
मूले अतिमधुरत्वं। मध्ये मधुरत्वं। ग्रन्थिस्थल-
ग्रभागेषु लवणरसत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
मूलादूर्द्ध्वं मधुरत्वं। मध्ये अतिमधुरत्वं। अग्र
क्रमाल्लवणत्वं नीरसत्वञ्च॥ अभुक्ते इक्षुभक्षणगुणः।
पित्तदाहत्वं। भुक्ते वातप्रकोपणत्वं। भुक्तिमध्ये
गुरुतरत्वञ्च॥ इति राजनिर्घण्टः॥ दन्तनिष्पी-
डितेक्षुरसगुणाः। हिमत्वं। शुक्रकारित्वं। कृमि
जनकत्वम्। जीवनहितकारित्वम्। वायुरक्तपित्त
नाशित्वं। स्वादुत्वं। स्निग्धत्वं। प्रीतिदातृत्वं। रक्त-
वर्द्धकत्वं। मुखप्रह्लादकारित्वं। धातुवर्द्धकत्वञ्च।
इति राजवल्लभः॥ अपि च। रक्तदोषश्रमशमन-

कारित्व। अल्पश्लेष्मदातृत्व। हृद्यत्व। रुचिजनकत्व। मूत्रशुद्धिकारित्व। देहस्य कान्तिदातृत्व। बलकारित्व। पीयूषोपमत्व। त्रिदोषशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः। रक्तशुक्रकारित्व। शीतलत्व। सारकत्व। रुचिकरत्व। दाहजनकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः ॥ अपि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्व। किञ्चित् पित्तवायुनाशित्व। अकोमलत्व। अस्वादुत्व। चौरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च। पर्य्युषिततद्रसगुणाः। वान्तिहरत्व। वातजनकत्वं। जाड्यप्रतिश्यायरोगदातृत्व। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पक्वरसगुणाः। गुरुत्व। सुतीक्ष्णत्व। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्व। अतिशयगुरुत्व। अतिपाके विदाहित्व। पित्तास्रदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य विकाराः ॥

"सर्षीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः।
निर्म्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम्" ॥

इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षोर्नामानि गुणाश्च।

"इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः ॥
इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः" ॥*॥

अथेक्षुभेदाः।

"पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि" ॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः।

"वातपित्तप्रशमनौ मधुरौ रसपाकयोः।
सुशीतौ बृंहणौ बल्यौ पौण्ड्रको भीरुकस्तथा" ॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

"कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः" ॥*॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

"कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः" ॥*॥

अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

"दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः" ॥*॥

अथ शतपोरकगुणाः।

"शतपर्व्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" ॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

"मनोगुप्ता वातहरी तृष्णामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी" ॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

"तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपना।
तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी" ॥*॥

अथ बालयुवद्धेक्षुगुणाः।

"बाल इक्षुः कफं कुर्य्यान्मेदोमेहकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत् ॥
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्य्यकृत्" ॥*॥

अथाङ्गभेदेन भेदः।

"मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनैः" ॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः ॥

"दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः" ॥*॥

अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"मूलाग्रजन्तुग्रन्थ्यादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित् कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः" ॥

अथ पर्य्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"रसः पर्य्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः" ॥*॥

अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः" ॥*॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

"इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः ॥
वृष्या मोहहराः शीता बृंहणा विषहारिणः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ श्वेतेक्षुगुणाः।

"रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
स्निग्धश्च तर्पणो वृष्यो बृंहणश्च सजीवनः ॥
स्वादुगुणाभिवृद्धत्वाद्वातपित्तप्रशान्तिकृत्।
वृष्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफकृन्मतः" ॥

अथ कृष्णेक्षुगुणाः।

"तद्वत् सुकृष्णो भवनं गुणानां
वृष्यो भवेत्तर्पणबृंहणश्च।
सञ्जीवनः स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता श्रमशोककारी" ॥*॥

अथ यन्त्रोद्भवरसगुणाः।

"यन्त्रेण पीडितरसः कथितो गुरुश्च
वृष्यः कफञ्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च।
पाके विदाहिबलकृच्च सुशोभनश्च
संसेवितो रुधिरपित्तरुजं निहन्ति" ॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

"दन्तेन पीडितरसो रुचिकृद्गुरुश्च
सन्तर्पणो बलकरः कफकृच्छ्रमघ्नः।
विष्टम्भकोऽपि रुधिरञ्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमः सरश्च" ॥*॥

अथ पक्वरसगुणाः ॥*॥

"पक्वो गुरुतरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनुत्" ॥*॥

इति हारीतः। तथा च वाभटः शार्ङ्गधरश्च।

"इक्षोः रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत्।
वृष्यः शीतोऽस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः।
सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
शैत्यप्रसादमाधुर्य्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥
शतपर्व्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः" ॥

"वृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः।
श्लेष्मणो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्य्यात् पौण्ड्रकाद्वंशको वरः"।

इति चरके ॥ तथा च सुश्रुते ॥

"इक्षवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः स्निग्धाः बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराश्चेति ते चानेकविधाः। तद्यथा,—

"पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥
सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मणः सरः।
अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारो वंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ।
एवङ्गुणस्तु काष्ठेक्षुः, स तु वातप्रकोपणः ॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातला कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥
वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्त्तितः ॥
पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्")।

कोकिलाक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुकाण्ड, पुं, (इक्षुवृक्षस्य काण्ड इव काण्डो यस्य।) मुञ्जकः। शरमुञ्ज इति ख्यातः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामायणे २।९१।१५।
"अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्"।)
काशतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्ध, पुं, (इक्षुवृक्षस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।) काशतृणम्। इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रगोक्षुरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्।) गोक्षुरकवृक्षः। गोखुरी इति भाषा। शुक्लभूमिकुष्माण्डः। कोकिलाक्षवृक्षः। कुलिया खारा इति भाषा। काशतृणम्। इत्यमरो मेदिनी च ॥ काशिया इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्।) भूमिकुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥ (भूमिकुष्माण्डशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः।)

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षोस्तुल्या।) तृणविशेषः। कानाखु इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। इक्षालिका २ अनिक्षु ३ इक्षुवालिका ४। इति रत्नमाला ॥

इक्षुदर्भा, स्त्री, (इक्षुवृक्षस्य दर्भो गन्ध इव दर्भो यस्याः।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुदर्भा २ पत्रालुः ३ दर्भपत्रिका ४। अस्या गुणाः। समधुरत्वं। स्निग्धत्वं। ईषल्लाघवत्वं। कफपित्तहरत्वं। रुचिजनकत्व। लघुत्व। वस्तिशुद्धिकारित्वञ्च।

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्र, क्ली, (इक्षोर्नेत्र ।) इक्षुमूल । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुपत्र, पु, (इक्षोः पत्रमिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य ।) यावनालनामधान्यविशेष । इति राजनिर्घण्टः ॥ जोयार इति भाषा ।

इक्षुर, पु, (इक्षुरिव पूर्य्यते । इक्षु+पृ+क ।) शरट्टणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरट्टणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्षुवालिका, स्त्री, (इक्षोर्वालिकेव तदाकृतित्वात् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ अनाखु इति ख्याता । काश । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया इति भाषा ।

इक्षुमूल, क्ली, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । इक्षुनेत्र २ मोरटकं ३ वंशनेत्र ४ वंशमूल ५ मोरट ६ वंशपूरक ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अतीव मधुरो मूलः" इति सुश्रुतः ।)

इक्षुयोनि, पुं, (इक्षोर्योनिरुत्पत्तिकारण ।) पुण्ड्रकेक्षु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्ड्रक । शैत्यप्रसादमाधुर्य्यैर्वरः, इति वाभट । पौण्ड्रकशब्दे चास्य विशेषो ज्ञेय ॥)

इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्ध राति ददातीति । इक्षु+रा+क ।) कोकिलाक्षवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ कुलिया खारा इति भाषा । इक्षु । गोक्षुरकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ काश । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरकः, पु, (इक्षुर+स्वार्थे+क ।) कोकिलाक्षवृक्ष । स्थूलशर । काशतृण । इति राजनिर्घण्टः ।
("स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयो फलचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नर पीत्वा पयसा न क्षय व्रजेत्" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशतृण । इति भावप्रकाश ॥ (इक्षुवृक्षस्य रस । अस्य गुणा क्रमेण यथा, दन्तपीडितेक्षुरसगुणा । जीवनहितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्व, तृप्तिजनकत्व, वायुरक्तपित्तनाशित्व, स्वादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्व धातुवर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।
"दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशन ।
शर्करासमवीर्य्य स्यादविदाही कफप्रद" ॥
यन्त्रनिष्पीडितरसगुणा, रक्तशुक्रकारित्वम्, शीतलत्व, सारकत्व, दाहजनकत्व, किञ्चित् पित्तवायुनाशित्व, क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च यथा, भावप्रकाशे,—
"मूलाग्रजन्तुयग्ध्यादिपीडनात् मलसंकरात् ।
किञ्चित्काल विधृत्याथ विकृतिं याति यान्त्रिक ॥
तस्मात् विदाही विष्टम्भी गुरुः स्यात् यान्त्रिको रसः । पर्य्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्व, वातजनकत्वं, आध्यप्रतिश्यायरोगदातृत्व, कफवायुकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
"रसः पर्य्युसितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरु ।
कफपित्तकर शोषी भेदनश्चातिमूत्रल" ॥ * ॥
पक्वेक्षुरसगुणा । गुरुत्व । सतीक्ष्णत्व । कफवातनाशित्व । स्निग्धत्व । अतिपाके विदाहित्वं । पित्तास्रदोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
"पक्वो रसो गुरु स्निग्ध सुतीक्ष्ण कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमन किञ्चित् पित्तहर स्मृत" ॥ * ॥
इक्षुरसविकारगुणा । यथा भावप्रकाशे ।
"इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशना ।
गुरवो मधुरा बल्या स्निग्धा वातहराः सरा ।
वृष्या मोहहरा शीता वृंहणा विषहारिणः" ॥)

इक्षुरसक्वाथ, पु, (इक्षुरसस्य क्वाथ ।) गुड़ । इति हेमचन्द्र ॥ (गुडशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)

इक्षुरसोद, पु, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य उदभाव ।) इक्षुसमुद्र । इति जटाधर ॥

इक्षुवल्लरी, स्त्री, (इक्षुरिव सुस्वादा वल्लरी ।) क्षीरविदारी । क्षीरकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुस्वादा वल्ली लता ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः । पुडि आक् इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्ड्रक । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टन, पु (इक्षोरिव वेष्टन यस्य ।) भद्रमुञ्ज । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुशाकट, क्ली, (इक्षो क्षेत्र । इक्षुशब्दात् क्षेत्रे शाकटशाकिनौ इति शाकटप्रत्यय ।) इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुशाकिनं, क्ली, (इक्षोर्भवनं क्षेत्र वा । इक्षु+शाकिन ।) इक्षुक्षेत्र । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसार, पु, (इक्षोः सार ।) गुड । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्ष्वाकु पु, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु+आङ्+कृ +मितद्र्वादित्वात् डु । यद्वा इक्षु इति शब्दं अकतीति अक गतौ बाहुलकादुण् ।) वैवस्वतमनुपुत्र । स तु सत्ययुगे अयोध्याया सूर्य्यवंशीयादिराज । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् । ४ । १ ।
"विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्" ।
इक्ष्वाकोर्गोत्रे जाता इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्ग । इक्ष्वाकुवंशोद्भवा । यथा रघु । १।७२ ।
"इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धय" ।)

इक्ष्वाकु, स्त्री, (इक्षु+आङ्+कृ+डु ।) कटुतुम्बी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाउ इति भाषा । ("इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्व्ववदेव क्षीरेण काशश्वासच्छर्द्दिकफरोगेषूपयोग"। इति सुश्रुते ।
"सिद्ध वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्प येषा प्रशस्यते" ।
अस्या पर्य्यायो यथा ।
"लम्बाऽथ कटुकालावुतुम्बी पिण्डफला तथा ।
इक्ष्वाकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥
अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
"कासश्वासविषच्छर्द्दिज्वरार्त्ते कफकर्षिते ।
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते" ॥
अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
"अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसम्मिताम् ।
क्षीरप्रस्थे शृत दद्यात् पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे ॥
पुष्पादिषु च चत्वार क्षीरे जीमूतके यथा ।
योगाद्धरितपाण्डूना सुरामण्डेन पञ्चम ॥
फलस्य रसभागञ्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ॥
घृतमध्ये फलेजीर्णे स्थित क्षीर यदा दधि ।
जात स्यात् कफजे कासे श्वासे वम्याञ्च तत्पिबेत् ॥
मस्तुना वा फलान्मध्य पाण्डुकुष्ठविषार्द्दित ।
तेन तक्र विपक्व वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥
अजाक्षीरेण वीजानि भावयेत् पाययेत च ।
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥
तुम्ब्या फलरसै शुष्कै सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्द्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्पत्सुखोचित ॥
भक्षयेत्फलमध्य वा गुडेन पललेन च ।
इक्ष्वाकुफलतैल वा सिद्ध वा पूर्व्ववद्घृतम् ॥
पञ्चाशद्घृतद्रव्यानि फणादीना यथोत्तरम् ।
पिवेद्विमृद्य वीजानि कषायेष्वासुत पृथक् ।
यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नख पिबेत् ॥
कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राञ्च फलवत् स्मृता ।
गुल्ममेहे प्रसेके च कल्क मांसरसे पिबेत् ॥
नर साधु वमत्येव न च दौर्ब्बल्यमश्नुते" ॥
"इक्ष्वाकुमूल मदन विशल्यातिविषे वचां ।
कुष्ठ किण्वाम्लिको चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ब्बवत्" ॥
इति चरक ॥)

इक्ष्वारि, पु, (इक्षुवृक्षस्य अरिः ।) काशतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ।)

इक्ष्वालिक, पु, (इक्षुरिव अलति व्याप्नोतीति ।) काशतृणं । इति भावप्रकाशः ॥

इक्ष्वालिका, स्त्री, (इक्ष्वालिक+टाप् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ आगाखु इति भाषा । खागड़ा इति केचित् ॥

इख, गतौ । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ तृतीयस्वरादि । एखति । इति दुर्गादास ॥

इखि, इ, गतौ । (भ्वादि-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इङ्खते । इति दुर्गादासः ॥

इगि, इ, गतौ । (भ्वादि-परं-सकं-सेट्,इदित् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ तृतीयस्वरादि । इ, इङ्गति इङ्गित । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्त भारते ।
"त्वया सृष्टमिदं विश्व यच्चेङ्ग यच्च नेङ्गति" ।

इङ्गं, त्रि, (इगि+क ।) अद्भुत । जङ्गम । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।
("त्वया सृष्टमिद विश्व यच्चेङ्ग यच्च नेङ्गति" ।)

इङ्ग, पुं, (इङ्ग+घञ् ।) इङ्गित । ज्ञान । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इङ्गितं, क्ली, (इगि+क्त ।) अभिप्रायानुरूपचेष्टाविष्करण । ठार सङ्केत इत्यादि भाषा । तत्पर्य्याय । आकारः २ इङ्गः ३ । इत्यमर ॥ गमनं । चेष्टा । इति हेमचन्द्र ॥
("आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मन" ॥
हितोपदेशे सुहृद्भेदः । (तथाच रघु १।२० ।)

"तस्य सत्त्वमतस्य गूढ़ाकारेङ्गितस्य च"।)

इङ्गुद, पु (इङ्गं ज्ञानं व्यवच्छेदयतीति। इङ्ग+दो +क। अस्य उक्।) इङ्गुदीवृक्षः। इत्यमरभरतौ॥

("इङ्गुदन्तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित्"। इति चरके॥०॥ विशेषोऽन्यदिङ्गुदीशब्दे ज्ञेय।)

इङ्गुदी, स्त्री, (इङ्गुद+ङीष्।) वृक्षविशेषः। इङ्गौट इति भाषा। जीयापुता इति तु वङ्गदेशीयाः प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि। तत्पर्य्यायः। तापसतरुः २। इत्यमरः॥ छिङ्गुपत्र ३ विषकण्टः ४ अङ्गिपाल्तक ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्र ७ मूलारि ८ तापसद्रुम ९ तीक्ष्णकण्ट १० तैलफलः ११ पूतिगन्ध १२ विगन्धक १३ क्रोष्टुफल १४।

(यथा रघु १४।८१।

"तामिङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीप-

मास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः"॥)

अस्या गुणाः। मदगन्धित्व। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। फेनिलत्वम्। लघुत्वम्। रसायनत्वम्। जन्तुवातामयकफशमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्य पर्य्यायपूर्व्वक गुणानाह।

"इङ्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुम।

इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रिमीन्॥

हन्त्युष्णश्श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान्"।

इति भावप्रकाश॥) ज्योतिष्मतीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ नयाफट्की इति भाषा।

इङ्गुल, पु, स्त्री, इङ्गुदीवृक्षः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

इच्छा, स्त्री, (एषणा इच्छा। इष्+श+टाप्।) मनोधर्म्मविशेष। तत्पर्य्यायः। आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ तृट् ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ काम १० अभिलाषः ११ तर्ष १२। इत्यमर॥ रुक् १३ रुचा १४ श्रद्धा १५ तृष्णा १६ रुचि १७ मति १८ दोहल १९ छन्द २० इट् २१। इति जटाधरः॥ (यथा मनौ ५।४५

"योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया"।)। न्यायमते अस्याः कारणम्। (यथा, भाषापरिच्छेदे। १४८, १४९।)

"निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते।

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्य्यदि॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्।

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्"॥

अस्याः प्रतिबन्धः। "बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका"। इति भाषापरिच्छेदे १४८॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः। इच्छा+मतुप्। मस्य वः।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री। तत्पर्य्यायः। कामुका २। इत्यमरः॥

इच्छावसुः, पु, (इच्छयाभिलाषमात्रेणैव वसु धन यस्य।) कुबेरः। इति जटाधर॥

इच्छुः, त्रि, (इच्छतीति। इषधातोर्निपातनात् सिद्धम्।) इच्छाविशिष्टः। आकाङ्क्षायुक्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, रामायणे।४।४।८।

("शरण्य शरणोच्छूनां पितुरादेशपालकः"।)

इज्जकः, पुं, (इज्ज्+कन्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ टायासेतु इति ख्यातः।

इज्जल, पुं, (जलीति। इ+क्विप्+तुक्, इत् जल यस्य।) हिज्जलवृक्षः। हिजल गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निचुल २ अम्बुज ३। इत्यमर॥ (सपर्य्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे।

"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा।

ज्जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽथ विषापहः"॥)

इज्य,पुं, (इज्या विद्यते यस्य। इज्या चर्श आद्यच्।) वृहस्पतिः। इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च॥

("जीवाङ्गिरोमानुजेज्यानां चोपाति गुरुमादयः"।)

इज्य, त्रि, (इज्या पूजास्त्यस्य। अर्श आद्यच्।) गुरु। पूजनीयः। इति मेदिनी॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति। यज+भावे क्यप्+टाप्।) दान। यज्ञः। (यथा, रघु। १। ६८।)

("सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलित")

पूजा। सङ्गम। इति मेदिनी॥ (कर्म्मणि क्यप्।) गौः। इति राजनिर्घण्ट॥ कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेष॥

इज्याशील, पु, (इज्या यज्ञ शीलयति यज्ञ पुनरावर्त्ततीति। इज्या+शील+अ।) पुन पुनर्यज्ञ कर्त्ता। तत्पर्य्यायः। यायजूक २। इत्यमरः॥

इञ्चाक, पु, मत्स्यविशेषः। इति त्रिकाण्डशेष॥ इंचला मोचाचिङ्ङि इति भाषा। (चिङ्गटशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

इट गत्या। (भ्वादि–पर–सक–सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ एटति। इति दुर्गादास॥

इट्[ष्]स्त्री, (इष्+क्विप्।) इच्छा। इति जटाधरः॥

इट्चरः, पु, (एषणमिति इट्। इष्+क्विप्। तेन चरति इति। इष्+चर्+अच्।) षण्डः। इत्यमर॥ षाँड इति भाषा।

इडा, स्त्री, (इल्+क+टाप्।) बुधग्रहभार्य्या। सा इक्ष्वाकुराजकन्या। (यथा हरिवंशे,—

"तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता।

दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुति"॥)

गौ। (यथा, भारते, —

"इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षाविशारदैः"।)

वचन। (देवीभेद। यथा, हरिवंशे,—

'श्रुतिःप्रीतिरिडाकान्ति शान्ति पुष्टिःक्रिया तथा'।)

पृथ्वी। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते, द्रोणपर्व्वणि २१५।१०।

"पतत्रिसङ्घै स जघन्यरात्रे

प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः"।) स्वर्ग।

शरीरस्य वामभागस्था नाड़ी। इति हेमचन्द्रः॥ (तथा च षट्चक्रभेदेर श्लोके।

"मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे, मध्ये नाड़ी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा"।

"मेरोर्मेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे वहिर्भागे सव्यदक्षे वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्य्यात्मिके नाड्यौ इडापिङ्गलानाड़ीद्वयमिति निर्गलितार्थः। निषण्णे वर्त्तेते"। आगमकल्पलतिकायां। ८।

"इडा नाम स्थिता गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती॥

एतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्त्तिता।

तत्र स्नात सदा योगी सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥

इयन्तु यथाकामकर्म्मानुष्ठायिनीवानां पुनरावर्त्तकारिणी धूममार्गा पितृयानरूपिणी।

अनयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव ब्रह्मनाड़ी यस्यां नाड्यां इद सर्व्व विश्व प्रतिष्ठितम्। यथा उत्तरगीतायाम्। २ अध्याये।

"इडा च वामनिश्वास सोममण्डलगोचरा।

पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति॥१२॥

गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभृत्।

दीर्घास्थि मूर्द्धिपर्य्यन्त ब्रह्मदण्डेति कथ्यते॥१३॥

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्म ब्रह्मनाड़ीति सूरिभि॥१४॥

इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी॥

सर्व्व प्रतिष्ठित यस्यां सर्व्वग सर्व्वतोमुखम्"॥१५॥

पर आसामिडादीनां नाड़ीना शोधनमकुर्व्वन् योगी कदाप्यात्मप्रसाद लब्धुं नार्हति तथा च भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे।

"ईप्सितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि।

प्राणायाम ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत्॥

मृदासने कुशान् सम्यक् आस्तीर्य्याजिनमेव च।

लम्बोदरञ्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः॥

तदासने सुखासीनः सव्ये न्यस्येतरं करम्।

समग्रीवशिराः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचन॥

अतिभुक्तमभुक्तञ्च वर्ज्जयित्वा प्रयत्नतः।

नाड़ीसंशोधन कुर्य्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः॥

वृथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्व्वतः।

नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितानितम्॥

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्णसयुतम्।

विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे॥

इड़या पूरयेद्वायु वाह्य द्वादशमात्रकैः।

ततोऽग्नि पूर्व्ववद्ध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतम्।

रमष्ठ विन्दुसयुक्त शिखिमण्डलसस्थितम्॥

ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्द पिङ्गलया पुन।

पुन पिङ्गलयापूर्य्य घ्राण दक्षिणतः सुधीः॥

तद्वद्विरेचयेद् वायुमिड़या तु शनै शनैः।

त्रिचतुर्वत्सरञ्चापि त्रिचतुर्मासमेव च।

गुरुणोक्तप्रकारेण रहस्येव समभ्यसेत्"॥)

इड़ाचिका, स्त्री, (इड़ावत् अचति। इड़ा+अच्। ण्वुल्। टाप्+अत इत्वम्।) वरटा। बोल्ता इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥

इड़िका, स्त्री, (इडा+स्वार्थे क, इत्वम्।) पृथ्वी। इति शब्दरत्नावली॥

इड़िक्क, पुं, (इड़िक्+कै+क।) वनच्छागल। इति हेमचन्द्र॥

इड्वरः, पुं, (इट्+वृ+अच्।) इट्चरः। षण्डः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

इत, इ बन्धे। (इदित्–दिवा–आत्म–सक–सेट्।) इ इन्त्यते। इति दुर्गादासः॥

इत', त्रि, (इ + क्त ।) गत । स्मृत । इति मेदिनी ॥ (प्राप्त' । ज्ञाने, क्ली ।)

इत', [स्] व्य, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम् ।) नियम । पञ्चम्यर्थ' । (यथा कुमारे २ । २८ । "तद्भूल वत्सा किमित प्रार्थयध्व समागता" ।) विभाग । इति विश्व ॥

इतर, त्रि, (इना कामेन तरतीति । इ + तॄ + अच् यद्वा इतेन ज्ञानेन त्वीयते इति बाहुलकात् अर' ।) अन्यः ("वामेतरस्तस्य कर प्रवृत्तुं" । इति रघु' । २।३१ ।) नीच । इत्यमर ॥

इतरविशेष', पु, (इतरस्मात् विशेष ।) अन्यप्रभेद ॥

इतरेतरं, त्रि, अन्योऽन्य । परस्परं । इति हेमचन्द्र ॥ यथा, रघु । ७ । ५४ ।)
("व्यूढावुभौ तावितरेतरस्मात्
भङ्गं जयस्थापतुरव्यवस्थम्" ।)

इतरेद्यु', [स्] व्य, (इतर + एद्युस् ।) इतरस्मिन्नहनि । अन्यदिने । इत्यमरः ॥

इतस्तत', व्य, अत्र तत्र । एखाने सेखाने इति भाषा । यथा,—
"द्वे सहस्रे रथानां स गजानामयुत रणे ।
इतस्ततो धावमान सुरथो रथिना वरः" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि २० अध्याय ॥ अपि च ।
"ताड़िताश्तेन वीरेण पयोन्द्राश्वासमागता ।
इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गता पातालमुज्ज्वला" ॥
इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्याय ॥

इति, व्य, (इण् + क्तिच् ।)-हेतु । (यथा, रघु' ।२।२२।
"वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्यां,
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ" ।)
प्रकरणम् । (यथा, मनु । २ । १५ ॥
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीय वैदिकी श्रुति" ॥)
प्रकाश । (यथा, रघु' । १ । १२ ।
"दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" ॥)
आदिः । समाप्ति । इत्यमर ॥ निदर्शनम् ।
("आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव" ।
इति मनु । १।१० ।) प्रकार । अनुकर्ष' । परस्मातिः । इति मेदिनी ॥ (विवक्षानियम । प्रत्यक्ष । अवधारण । परामर्शः । मानम् । इत्यमर्थः । एवार्थः । "गुणानित्येव तान् विद्धि" । इति रामायणे । १म काण्डे ।)

इतिकथ, त्रि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य ।) अश्रद्धेय । नष्ट' । इति मेदिनी ॥

इतिकथा, स्त्री, अर्थशून्यवाक्य । इति मेदिनी ॥

इतिह, व्य, (इति एवं च ह किल च ।) पारम्पर्य्योपदेश' । तत्पर्य्याय ऐतिह्य २ । इत्यमर' ॥

इतिहास, पु, (इतिह आस्तेऽस्मिन् । इतिह + आस + घञ् ।) पूर्व्ववृत्तान्त । प्राचीनकथा । तत्पर्य्याय' । पुरावृत्त' २ । इत्यमर' ॥
(यथा, मनु' । ३ । २३२ ।
"आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" ।)
व्यासादिप्रणीतभारतादिग्रन्थ' । इति भरत ॥

इत्कट', पु, (इतं समीपस्थ जन कटति आच्छादयति फलेन इति । इत् + कट् + अच ।) तृणविशेष' । ओकड़ा इति भाषा । तत्पर्य्याय । बङ्कमूल' २ वाटीदीर्घ' ३ खरच्छद' ४ । इति रत्नमाला ॥
("वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति" । इति चरक ॥)

इत्किला, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इत्थं, व्य, (इदम् + थमु । एतेतौरथोरिति इदादेश ।) इदम्प्रकार । इति वोपदेव ॥ एइ प्रकार इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।
"इत्थं व्रतं धारयत' प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्त्ते ।)

इत्य, त्रि, (इ + क्यप् ।) गम्य' । इति व्याकरणम् ॥

इत्वर', त्रि, (एतीति + इ + क्वरप् ।) क्रूरकर्म्मा । पथिक' । दुर्व्विध । नीच । इति हेमचन्द्र ॥

इत्वरी, स्त्री, (एति परपुरुष प्राप्नोतीति । इ + क्वरप् + ङीप् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ॥ अभिसारिका । इति हेमचन्द्र ॥

इद, इ, परमैश्वर्य्ये । (इदित् भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुम' ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्र । इति दुर्गादासः ॥

इद, [म्] त्रि, (एति, इण् गतौ, इणो दमुगिदि दशपादीरुक्ति । यद्वा इन्दति, इदि परमैश्वर्य्ये, इन्दे कमिर्नलोपश्चेति दीक्षित ।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व्वनाम । इति व्याकरणम् ॥ एइ इति भाषा ।

इदकार्य्या, स्त्री, (इदम् कार्य्यं यस्या ।) दुरालभा-वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इदा, स्त्री, सवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततृतीयवत्सर । इति मलमासतत्त्वं ॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

इदानीं, [न्] व्य, (इदम् + दानीं, इदम इश् ।) अस्मिन् काले । सम्प्रति । इत्यमर ॥
("हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतस" ।
इति रघु । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

इदानीन्तन, त्रि, (इदानीं + भवार्थे ट्यु ।) इदानीम्भवं । सम्प्रतिजात । आधुनिक । इति व्याकरणम् ॥
"वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतु" ।
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।२६।)

इदावत्सर', पु, (इदा इति वत्सर ।) सवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेष । अस्मिन् वत्सरे अन्नवस्त्रदान महाफलम् । इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
("सवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोसीद्वत्सरोऽसि" । इति वाजसनेयीसंहिता ।२७।४५।)

इद्ध, क्ली, (इन्द + क्त ।) आतप' । दीप्ति । इति मेदिनी ॥ आश्चर्य्य । इति जटाधर ॥

इद्ध', त्रि, निर्म्मल । इति शब्दरत्नावली ॥

इद्वत्सर, पु, इदावत्सर' । यथा,—
"सवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीय परिवत्सर ।
इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सर' ॥
पञ्चमो वत्सरस्तेषा तदेभि' पञ्चभिर्युगं ।
तेषु संवत्सरो ह्यग्नि सूर्य्यस्तु परिवत्सर ॥
सोम इद्वत्सरस्तेषा वायुश्चैवानुवत्सर' ।
रुद्रस्तु वत्सरो ज्ञेय पञ्चाब्दा ये युगात्मका" ॥
इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्याय ॥

इध्म, क्ली, (इन्ध + मक् ।) अग्निसन्दीपनकाष्ठम् । इत्यमर' ॥ आलानि काठ इति भाषा ।
("तत्रेध्मानयने शुक्रो नियुक्त' काश्यपेन ह" ।
इति भारते ।)

इन, पु, (एतीति । इ + नक् ।) सूर्य्य । प्रभुः । ("वस न इनस्पति" । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) नृपभेद । इत्युणादिकोष' ॥

इनानी, स्त्री, वटपत्रीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

इन्दम्बरं, क्ली, (इन्द महार्हम् अम्बरं नीलवस्त्रमिव ।) इन्दीवर । नीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥

इन्दिन्दिर, पु, भ्रमर' । इति हेमचन्द्र ॥

इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरच + टाप् ।) लक्ष्मी । इति जटाधर' त्रिकाण्डशेषश्च ॥ ("मन्दं मन्द मन्दिरादिन्दिरेव" इति भामिनीविलासे ।) शोभा । कान्ति । यथा, "निशि नि सरदिन्दिर काथ तुलयाम कलयापि पङ्कजम्" । इति भामिनीविलासे ।)

इन्दिरामन्दिरं, क्ली, (इन्दिराया मन्दिर वासस्थान मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्लभ' ॥

इन्दिरालय, क्ली, (इन्दिराया लक्ष्म्या आलय' ।) पद्म । इति शब्दरत्नावली । क्लीवत्वमभिधानात् ॥

इन्दिरावरं, क्ली, (इन्दिराया' लक्ष्म्या वर प्रिय ।) नीलोत्पल । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्दिवर, क्ली, (इन्दतीति । इदि परमैश्वर्य्ये, इगुपधात् किदिति इन् । इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वर प्रिय ।) नीलोत्पल । इति शब्दमाला ॥

इन्दीवर, क्ली, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वर प्रिय ।) नीलपद्म । तत्पर्य्याय । नीलाम्बुजन्म २ । इत्यमरः । कुवलय ३ नीलाब्ज ४ नीलोत्पल ५ । इति रत्नमाला ॥ ("इन्दीवरेण नयन मुखमम्बुजेन" । इति कालिदास । "इन्दीवरश्यामतनुर्न्नृपोऽसौ" । इति रघु ।६।६५।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर + इनि ङीप् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नीलोत्पलसमूह ।)

इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमस्त्यस्या । अर्श आद्यच गौरादित्वात् ङीष् ।) शतमूली । इति मेदिनीराजनिर्घण्टौ ॥
("वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी"
इति परिभाषायां ॥)

इन्दीवारं, क्ली, (इन्द्या लक्ष्म्या वारो वरण यस्मिन् ।) इन्दीवरं । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

इन्दु', पु, (उनत्ति अमृतधारया भुवं क्लिन्नां करोति इति । उन्द + उ + आदेरिच्च ।) चन्द्र' ।
("दिलीप इति राजेन्दुरिन्दु' क्षीरनिधाविव" ।
इति रघु । १ । १२ ।) कर्पूर । इत्यमर' ॥
(चन्द्रसमसंख्य एकसंख्यायुक्त । मृगशिराः चक्रम् ॥
"दिवार्ककिरणैर्जुष्ट सृष्टमिन्दुकरैर्निशि" ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात्। इन्दु+कन्।) अश्मन्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकमला, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभ्रं कमलं।) सितोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

इन्दुकान्त, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य। चन्द्रोदयेऽयं निष्यन्दतीतिभावः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः।) रात्रिः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दुजनक, पुं, (इन्दोर्जनकः।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदिपर्व्वणि अष्टादशाध्याये द्रष्टव्या। यथा,—
"ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः"॥ ३४॥)

इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या। इन्दु+जन्+ड।) नर्म्मदा नदी। इति हेमचन्द्रः। नर्व्वदा इति ख्याता। (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च। यथा,—
"अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च॥
प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलशालिनी।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत"॥
इति भारते आदिपर्व्वणि ८८ अध्यायः॥)

इन्दुपुत्त्र, पुं, (इन्दोः पुत्त्रः।) बुधग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥

इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ विषलाङ्गला इति भाषा।

इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं बिभर्त्तीति। इन्दु+भृ+क्विप्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णेन्दुर्विद्यते यस्याः। इन्दु+मतुप्।) पूर्णिमा। इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्दुमती पूर्णिमेव आनन्ददायिका स्वनामख्याता विदर्भराजभगिनी, अजराजपत्नी। यथा,—रघुः।
"अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां
स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः"। ५।३९।
"वसुधामपि हस्तगामिनी-
मकरोदिन्दुमतीमिवापराम्"। ८।१।)

इन्दुरत्न, क्ली, (इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव।) अमृता। सोमलता। शशिकला। इति मेदिनी। यमानिका इति शब्दमाला॥

इन्दुलोहक, क्ली, (इन्दुलोह+कन्।) रौप्यम्। इति राजनिर्घण्टः।

इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली लता।) सोमलता। इति जटाधरः॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः॥)

इन्दुव्रत, क्ली, (इन्दवे इन्दुलोकार्थं वा व्रतं।) चान्द्रायणम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते॥)
("इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम्।
पिबेत् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ")

इन्दूरः, पुं, मूषिकः। इति जटाधरः। इँदुर इति भाषा॥ (गणेशवाहनं। इति पुराणम्।)

इन्द्र, पुं, (इन्दतीति। इदि परमैश्वर्य्ये तस्मात् रन्प्रत्ययः।) देवराजः। स तु अदितिपुत्त्रः। पूर्व्वदिक्पतिश्च। तस्य भार्य्या शची। पुत्त्राः जयन्तः १ ऋषभः २ मीढुषः ३। अस्त्रं वज्रः। वाहनं ऐरावतः। पुरी अमरावती। वनं नन्दनं। तत्पर्य्यायः। मरुत्वान् २ मघवा ३ बिडौजाः ४ पाकशासनः ५ वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९ जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ शतमन्युः १३ दिवस्पतिः १४ सुत्रामा १५ गोत्रभित् १६ वज्री १७ वासवः १८ वृत्रहा १९ वृषा २० वास्तोष्पतिः २१ सुरपतिः २२ बलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भभेदी २५ हरिहयः २६ स्वाराट् २७ नमुचिसूदनः २८ सङ्क्रन्दनः २९ दुश्च्यवनः ३० तुराषाट् ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४ ऋभुक्षाः ३५। इत्यमरः। महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७ पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरन्दशः ४१ शतधृतिः ४२ पृतनाषाड् ४३ अहिद्विषः ४४। इति जटाधरः॥ वज्रपाणिः ४५ देवराजः ४६ पर्व्वतारिः ४७ पर्य्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९ नाकनाथः ५० पूर्व्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२ अर्घ्यः ५३ प्राचीनबर्हिः ५४ तपस्तक्षः ५५। इति शब्दरत्नावली। तस्य चतुर्द्दश नाम भेदा यथा।
"इन्द्रस्तु विश्वभुग् ज्ञेयो विपश्चित्तदनन्तरम्।
विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः।
तेजस्वी साम्प्रतस्त्विन्द्रो बलिर्भाव्यस्त्वनन्तरम्॥
अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते।
सुशान्तिश्च सुकीर्त्तिश्च ऋतधामा दिवस्पतिः।
इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्द्दश"॥
इति देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्यायः।
विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतषड्विंशयोगः।
तत्र जातफलम्।
"प्रतापशीलो बलवान् गुणाढ्यः
श्लेष्माधिकः श्रीकमलाभ्युपेतः।
किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः"।
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥ अन्तरात्मा। आदित्यविशेषः। इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे।
"तत्र शक्रस्य विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि"।)
कुटजवृक्षः। रात्रिः। इति धरणी॥ उपद्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ परमेश्वरः। इति वेदान्तः॥ ("इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिः॥ इन्द्रियं। श्रेष्ठः। प्रथमः। यथा, नरेन्द्रो राजा। पक्षीन्द्रो गरुडः। इत्यादि।)

इन्द्रक, क्ली, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्।) सभागृहम्। तत्पर्य्यायः। आस्थानगृहं २। इति हेमचन्द्रः॥

इन्द्रकील, पुं, (इन्द्रस्य कील इव।) मन्दरपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे २।८०।१८।
"तमिन्द्रकीलप्रतिमा प्रतोलिवरशोभिता।)

इन्द्रकुञ्जर, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः।) ऐरावतहस्ती। इति जटाधरः॥

इन्द्रकोष, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः कोषः।) मञ्चः। खट्वा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तमङ्गकः। इति हेमचन्द्रः। घोभला गोंजला इत्यादिख्यातः। निर्यूहोऽपि। यथा, महेश्वरः।
"निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्य्यासे नागदन्तके"।

इन्द्रगोप, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य।) रक्तवर्णकीटविशेषः। मखमली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अग्निरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अग्निकः ५ इति हेमचन्द्रः। शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः ८। इति राजनिर्घण्टः॥ ("अविरलवितरेवश्चीन्द्रगोपैः"। इति किराते। १०।३।)

इन्द्रचन्दन, क्ली, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः।) हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रचिर्भिटी, स्त्री, लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। इन्दीवरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५ पुष्पमञ्जरिका ६ मोघी ७ करम्भा ८ नलिका ९। अस्या गुणाः। कटुत्वं। शीतत्वं। पित्तश्लेष्मकासदोषव्रणक्षमिनाशित्वं। चक्षुर्हितकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रच्छन्द, [स्] क्ली, (इन्द्र इव सहस्रपुष्पेण छाद्यते इति। इन्द्र+छद्+असुन्। निपातनात् सिद्धः) सहस्रगुच्छहारः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्द्रजाल, क्ली, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आवरकम्। यद्वा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया इव।) मायाकर्म्म। भोजवाजि, भेल्कि इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। कुहकं २ जालं ३ कुसृतिः ४। तद्विवरणयथा यथा,—
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम्।
व्याधिदारिद्र्यहरणं जरामृत्युविनाशनम्॥
इन्द्रस्य यो न जानाति जालेश्च रुद्रभाषितम्।
निग्रहानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि॥
न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे क्षेत्रे गृहेऽपि वा।
इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति।
न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे।
इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः॥
कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने।
संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः।
क्रूरकर्म्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते॥
यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे समुपागताः।
तथा सर्व्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च।
तमोनाशो यथा भानुः शीतलानां यथा शशी।
गम्भीराणां यथा सिन्धुर्गालेन्द्रश्च तथा प्रिये॥
तथा किं बहुनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः।
जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति"॥
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ओषधीनां विधिं वरे।
येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति॥
महाकालस्य बीजानि प्रस्थमेकं समाहरेत्।

धात्रीरसेन देवेशि । सप्त वारान् विभावयेत्” ॥ गुटिका कर्त्तव्या ता गुटिका मुखे निक्षिप्य पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे। छागस्य शीर्षं सगृह्य कृष्णमृत्तिका पूरयित्वा पुनर्धुस्तूरवीजानि वापयेत् काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षिपेत् स छागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय कृष्णाचतुर्दश्यां मृत्तिका पूरयेत् शणवीजानि वापयेत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शणवीजानि ग्रीवाया बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥ कृष्णाचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिका पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले सगृह्य समस्त पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ कृष्णा काक-शीर्षमादाय काकमाचीवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता भवन्ति तत्फलं सगृह्य मुखे प्रक्षिप्य काको भवति काक इव गच्छति मह्या उड्डीयमानश्च ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिका पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्चनीय यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलाना चूर्णं कृत्वा तेन चूर्णेन य स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्वस्व ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि सगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिका कारयेत्। सप्तरात्रं पाचयेत् । ता गुटिका मुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणा का कथा। उड्डीयेन पुरुषो भवति। जीवेद्वर्षशतं स्त्रिय सर्व्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गर्दभशिरः समादाय कृष्णाचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिका निक्षिपेत् लशुनवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्यनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरञ्जनीय तावत् योजनशतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति लाभस्तस्य। किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्व्वे जीवा एव उष्ट्रगर्द्दभमहिष्यादिलघुदृष्टजीवा । यत् यत् वीजं यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ * ॥ अथ सर्व्वेषां धारणमन्त्रः। ॐ ह्रीं ह्रीं क्रैं ऐं ल ल ॐ मौ स्वाहा। एकादशाक्षरो मनुरस्य पुरश्चरणं लक्षजप। दशांशहोम घृतेन तर्पणं मार्ज्जन ब्राह्मणभोजनादिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ वशाधिकारः ।

“मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुस्तूरवीजकेन च ।
पलाशपुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
योऽस्य गन्धं समाघ्राति स च खेदेन पश्यति ।
दुन्दुभिं पटहांश्चैव शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् ॥
एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां स्त्रियेषु च ।
श्रूयते वेश्ममानानां तथापत्यापजीविनां ॥
न चापि दंशते वेश्म यत्रैव सोऽगदो भवेत्” ।

अत्र मन्त्र ।
ॐ “रक्तचामुण्डे अमुकं मे वशमानय ह्रीं ह्रीं हू फट्। अयुतं जप्तव्यम् । ॐ नमोऽस्तु आदित्याय किलि किलि चिलि चिलि धूम लिहि यक्षिणि मोदते हि शाकिनि अनिदुदुसूलयाणि स्वाहा॥ वर्णा ४० शिलाकृतिके मन्त्रे । ॐ नमो गुह्यवासिन्यै गुह्यपति गुह्यिले मनोजवो ॐ ए ॐ विच्चे नम । शिलायां कृति करलिखिता खदिरानलसन्तप्तलिङ्गा यतो नवयौवितोऽपि आकर्षण। वर्णा २६ । ॐ नम कपालरुद्राय सर्व्वलोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिहतवलवीर्य्यपराक्रमप्रभवाय हा हा हे हे पच पच मारय मारय कपट कपट काट सर्प कर्म्मकरि अमुकं मे वशमानय स्वाहा। ७७। वर्णा अयुतजपाद्वशीकरोति ॥ * ॥ अन्यप्रकार ।

“पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम्।
अञ्जनं रोचनयुतं वनितावशकृत् परम्” ॥
तत्र मन्त्र । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकार ।
“कपाल मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च ।
कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृष्य तिलकेन च ॥
नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।
एष कापालिको योगो वशित्वस्य शुभं मतम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकार । पुरुषार्थी ।
“कर्पूरं वालुकं लाक्षा रजसा सम्प्रभावितं ।
रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“नरजिह्वा समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये च दापयेत् ।
प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरुन्धती ॥
साभिसक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति” ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“कनकश्चाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्षपाः ।
तिलतैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपः प्रशस्यते” ॥
अत्र मन्त्र । ॐ नम शुण्ड्यै दरि विदरि यामिनि अमुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्यप्रकार । हरितालं श्मशाने कृष्णाचतुर्दश्यां लिप्त्वा कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वशी भवेत् स नरः ॥ * ॥ अन्यप्रकार । ऋतुनवलोधनतालालघाटास्थिवायसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रलक्षमावशङ्करं मकरालये पुष्पे। नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा मात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कदलस्कन्धे कज्जलं कृत्वा चक्षुषी अभ्यञ्जयेत् य पश्यति स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“कर्णदन्तमल लाला स्वदेहाच्छिमलत्रयम् ।
नासिकोद्भवरक्तश्च चूर्णमेवद्वलायुतम् ॥
एतत् सर्व्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुध ।
पानभोजनके देया वशीकरणमुत्तमम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रुधिरं स्त्रिय ।

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगर गौरसर्षपा ॥
शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
भोज्ये पानेऽथवा देया स्त्रीणान्तु वशकारका ॥
नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥
अन्यप्रकार । कृष्णसर्पमष्यङ्गुलप्रमाणं शिरश्छित्वास्य सर्षपादिभि पूरयित्वा छायाशुष्कं शोषयेत्। परत सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकार ॥ पूगीफलं निर्गिलितापानमार्गे निर्गत गृह्य धुस्तूररसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूजयेत् ॥ पुन कुङ्कुमचन्दनैरधिभाव्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा तद्धूमेन दाहयेत् ।
तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मत ” ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“अजगन्धस्य पत्राणि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णश्चेत्स्त्रिषु दुर्लभम् ॥
अनेनैव तु चूर्णेन ओटयेत् त्रिषु पादपम् ।
पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं स्वादिलभयेत् ।
तत्क्षणात् फलते वृक्षो नरनारीषु का कथा ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् ध्रुवात्” ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“गोपित्तं सैन्धवश्चैव वृहतीफलमेव च ।
लेपमेतत् प्रयोक्तव्य नरनारीवशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“वालामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेत समन्वितं ।
दद्यात् पानेन प्रमदा क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
पुत्रादिश्च धनं त्यक्त्वा दासीवत् भवति तु सा ।
यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला” ॥ * ॥
अन्यप्रकार । वल्मीकमृत्तिकायां प्रतिकृतिं कृत्वा क्षीरेण स्नाप्य आज्येन वा अभ्यज्य तस्य लवणाङ्कृतिमेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति सप्तरात्रेणाथवा। देवीञ्च गान्धारीं यक्षिणीं शक्रस्यापि पत्नीं वशमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“उद्धृतं पश्चिमो मसमात्मनो रुधिरान्वितम् ।
स्त्रीपुरुषयोः प्रदातव्य वशीकरणमुत्तमम्” ॥
अत्र मन्त्र । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय हिलि हिलि स्वाहा। वर्णाः १४। सप्तजप्तेन सिद्धि ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“कृष्णपक्षचतुर्दश्यां मृतमस्म तु ग्राहयेत् ।
स्त्रीणाञ्च मूर्द्धि दातव्य विद्यया परिजप्तया ॥
दह्यते मुह्यते नारी पच्यते शुष्यतेऽपि च ।
अङ्गानि चैव भज्यन्ते यदि तं न समाविशेत्” ॥
अत्र मन्त्र । ॐ नमश्चामुण्डे श्मशानवासिनि स्वाहा । वर्णा । १४ । सप्तरात्रेण प्रेरक ॥ * ॥
अन्यप्रकार ।
“श्वेतार्कं रोचनायुक्तं आत्ममूत्रेण पेषयेत् ।
ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् ध्रुवात् ।
दृश्यमात्रेण तेनैव सर्व्वा भवति किङ्करः” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।

"श्वेतार्कं चन्दनेनैव रमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिद्दासि पश्चाद्दासी भविष्यति ॥ * ॥

अथ पतिवशीकरणम् ।

"मधुक सह तैलेन सार्षपेण तु पेषयेत् ।
एतेन पाणिमभ्यज्य भर्त्रा सा सहिता स्वपेत् ॥
सत्यसे मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"मन शिलाकुङ्कुमसर्षपाश्च
तथा च कुष्ठं सहदेवदारु ।
रक्तञ्च रक्ता पलितेन सार्द्धम्
प्रपेषयेत् सूक्ष्मतरं महान्तम् ॥
प्रस्नातपूर्व्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्मृत्य लक्ष्मीश्वरकेण पूज्य ।
ततः प्रकुर्य्यात् तिलकं ललाटे
वामाच्च हस्ताचतुरङ्गुलीभि ॥
पुष्टरमापेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्" ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

"बृहतीफलमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
नि शेषस्त्रीजगत्कर्षं नाम्ना स्त्रीहृदयाङ्कुशम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्धि मदनस्य स्मृतं बुधैः" ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"कुष्ठञ्च धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य कान्तां श्यामां वशं नयेत् ॥
तासाञ्चित्तहरोऽप्येष मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्व्वं प्रयच्छति" ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"पञ्चरक्तानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्व्वाणि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥
नागरं द्विभागेन लेपः कान्तावशङ्करः" ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"देवदारु वचा कुष्ठं चतुर्थं वैश्वभेषजम् ।
धात्रीवीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्" ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"हरिद्रा बृहतीमूलं भद्रमुस्तं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं छाया वैश्वं समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष रक्तावर्त्तीवशङ्करः" ॥*॥
अन्यच्च ।
"हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेषयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीप्रीताय शङ्करः" ॥*॥
"कौशिकशोणितलेपात् वेचमाढा पुरं भवेल्लिङ्गं ।
तदग्रान्ते लस्तम्भमय कीलकसदृशः भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
वीर्य्यं हि स्तम्भयेन्नित्यं प्रहरार्द्धं न संशयः" ॥*॥
सर्व्वसाधारणो मन्त्र । ॐ ह्रं क्लीं क्रीं श्रीं फट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्व्वयोगानभिमन्त्र्य सिद्धिः" । इति श्रीपार्व्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथविरचिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौतुहलविद्यानाम इन्द्रजालतन्त्रम् ॥*॥ पुस्तकत्रयमालोच्य यथासाध्य शोधितमेतत् ॥ * ॥ * ॥ अपिच । ईश्वर उवाच ।
"इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्र महामन्त्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्" ॥
"ओं नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजालकौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा" अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥*॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
"ओं नमः परमब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि पाहि कुरु कुरु" ॥
"उलूकस्य कपालेन घृतेनाक्तकज्जलम् ।
तेन नेत्राञ्जनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्कोलवीजनिक्षिप्तं गुरुवारे मुखे गजे ।
मन्त्रेण सिञ्चयेन्नित्य यावद्वीजफल ह वै ॥
त्रिलौहवेष्टितं कृत्वा एकवीजं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्य्यन्तु वायुतुल्यपराक्रम ॥
दशशैमदिवसटनाम्न योजन्न गच्छमागतकम् ।
एवं सख्या त्रिलौही च ज्ञातव्या सर्व्वकर्म्मणि ॥२॥
यानि कानि च वीजानि अङ्कम स्थलमेव च ।
पद्मवीजनिक्षिप्तं मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्वीजं मुखमध्यस्थं त्रिलौहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥३॥
यानि कानि च वीजानि अङ्कोलतैलमेलनात् ।
सफलो जायते वृक्ष सिद्धियोगमदाहृतम् ॥ ४ ॥
शवमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥५॥
शिग्रुवीजस्थितं तेन पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मन शिला ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उलूकविष्ठां गृहीत्वा तु एरण्डतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निःक्षिपेत् विन्दु स क्षिप्रो जायते ध्रुवम् ॥७॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलाससंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निःक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दूरं गन्धकं ताम्रं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तल्लिप्तवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं डुम्बरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके लिप्तं जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥१०॥
अङ्कोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृति ।
पलायन्ते नरा सर्व्वे पशुपक्षिगणादयः ॥११॥
अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥१२॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलासं परिगृह्य च ।
शत्रुर्मूत्रयते यत्र कृकलासं तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेद्भूमिमध्ये तु उद्धृते च पुनः सुखी ।
नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥१३॥
गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदग्नौ विनिःक्षिपेत् ॥
विघ्नाः सर्व्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥१४॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्रजालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥*॥*॥
अन्यच्च ।
"वश्याकर्षणकर्म्माणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।
ग्रीष्मे विद्वेषणं कुर्य्यात् प्रावृषि स्तम्भनं तथा ॥
शिशिरे मारणञ्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौर्णमास्याञ्च ऋतुकर्म्मविशारदः ।
वसन्तश्चैव पूर्व्वाह्णे ग्रीष्मो मध्याह्न उच्यते ॥
वर्षा ज्ञेयापराह्णे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्" ॥ * ॥

अथ पक्षादिनिर्णय ।

"कृष्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्द्धनम् ॥
द्वादश्यां मारणं कर्म्म एकादश्यां तथैव च ।
तृतीयां नवमीञ्चैव वश्याकर्षञ्च कारयेत् ।
स्तम्भनञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म्म च ।
अश्विनीमृगमूलाश्च पुष्या पुनर्व्वसुस्तथा ॥
वश्याकर्षञ्च कर्त्तव्य कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा अनुराधा च रोहिणी ।
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्" ॥ * ॥

अथ वशीकरणम् ।

"सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं विलिप्य रमते तरुणीं नवोढां ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्त्तिः ॥
पुष्ये रुद्रजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यकृत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
साङ्गं धूपयते तेन भजते कामवत् स्त्रियः" ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्व्वं सक्षोभमयेभ्य उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥
"पानीयस्याञ्जलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां जपेत् ।
सालङ्कारां नवां कन्यां लभते मासमात्रतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्व्वः कन्यानामधिपतिः सुरूपां सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
"कन्यागृहे शालकाष्ठं क्षिपेदेकादशाङ्गुलम् ।
गृहे च पूर्व्वफल्गुन्यां यस्यां कन्यां प्रयच्छति ॥ * ॥

अथ सर्व्वजनवशीकरणम् ।

"शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
स्वर्णेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्व्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्" ॥
ॐ क्रीं क्लीं ऐं ह्रौं भोगप्रदा भैरवी मातङ्गी त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोपरि सहस्रजप कुर्य्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत शक्रसमोऽपि वशो भवति । इति कालनाथविरचिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥
अथाकर्षणं । ॐ क्रीं चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण स्त्रियं दृष्ट्वा जप कुर्य्यात् तत्क्षणात् एकतः समागच्छति । पूर्व्वमेवायुतजपेन सिद्धिः ॥
"अस्मेयायां समादाय अर्ज्जुनस्य च अभ्रकम् ।
अजमूत्रेण सम्पिष्य ज्वलितां शिरसि दापयेत् ।

पुरुषस्य मस्तुना वा क्षिपेदाकर्षणं भवेत्” ॥ * ॥
अथ जय ।
“गोजिह्वा शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता।
कुरुते सर्व्ववादेषु जयं पुष्ये समुद्धृते ॥
मार्गशीर्षपौर्णमास्या शिखिमूलं समुद्धरेत् ।
बाहौ शिरसि वा धार्य्य विवादे विजयो भवेत् ॥
गिरिकर्णी शमी गुञ्जा श्वेतवर्णा समाहरेत् ।
चन्दनेनान्वितस्त्वेव तिलकेन जयी नरः ॥
कण्टकार्कवटावर्त्तिर्विद्रुमं पद्ममस्तथा ।
तिलकं कुरुते यस्तु पश्येत्तं पञ्चधा रिपुः ॥
आर्द्रायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
संग्रामे जयमाप्नोति भया सृत्वा जयी भवेत्” ॥
अस्य मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूनय धूनय पातय
पातय महीतले क्रीं ॥ * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
“पुष्योद्धृतं सितार्कस्य मूलं वामेतरे भुजे ।
बद्ध्वा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः ॥
रक्ताचितार्कमूलन्तु सोमग्रस्ते समुद्धृतं ।
क्षीरैः पिष्ट्वा वर्त्तीं कुर्य्यात् तिलकं शुभमङ्गना” ॥ * ॥
अथ ईश्वरादिक्रोधोपशमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
सर्व्वक्रोधोपशमनि स्वाहा ।
अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
ततः क्रोधोपशमनं भवति” ॥*॥ गजनिवारणम् ।
“श्वेतापराजितामूलं हस्तस्थं वारयेत् गजम् ।
मूलं त्रिशूल्या वक्त्रस्थं गजवशकरं भवेत्” ॥ * ॥
व्याघ्रनिवारणं ।
“मुखस्थं वहतीमूलं हस्तस्थं व्याघ्रभीतिजित्” ।
क्रीं क्रीं क्रीं श्रीं श्रो श्रो स्वाहा ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
तदा मुखं न चालयति गन्तुमशक्यः ॥
“मूलं कृष्णचतुर्दश्यां ग्राह्येयेत्ताङ्कलीभवम् ।
हस्तस्थं व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्त्तितम्” ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रे ३ उपदेशः ॥*॥ अथ स्तम्भनम् ।
“श्वेतगुञ्जोत्थितं मूलं मुखस्थं दृष्टगुल्हजित्” ।
ॐ क्रीं रक्ष रक्ष चामुण्डे तुरु तुरु अमुकं मे
वशमानय वशमानय स्वाहा । अयं चण्डामन्त्रः ।
अस्यप्रयोगसिद्धिः ॥
“पुष्यार्के मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्बुधः ।
सभामध्ये च सर्व्वेषां मूखस्तम्भः प्रजायते” ॥ * ॥
मेघस्तम्भनम् । इष्टकाद्वयसम्पुटमध्ये मेघसञ्ज्ञक-
चतुरस्रं विलिख्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
स्तम्भयति । मन्त्रः । “मेघान् स्तम्भय स्तम्भय” ॥*॥
नौकास्तम्भनम् ।
“भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीलं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते ध्रुवम्” ॥*॥
निद्रास्तम्भनम् ।
‘मूलं वृहत्या मधुकं पिष्ट्वा नस्यं समाचरेत् ।
निद्रास्तम्भनमेतद्धि मूलदेवेन भाषितम्” ॥ * ॥
शस्त्रस्तम्भनम् ।
“कपित्थस्य च वन्दाकं कृत्तिकायां समाहरेत् ।
वक्त्रस्थन्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनकं परम् ॥

करे सुदर्शनामूलबन्धनात् स्तम्भनं तथा” ।
ॐ अहो कुम्भकर्ण महाराक्षस निकषागर्भ-
सम्भूत परसैन्यस्तम्भन महाभय रुद्रवह्न आज्ञापय
स्वाहा । अष्टोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः ॥
“गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।
लेपमात्रे शरीराणां सर्व्वशस्त्रनिवारणम् ॥
पुष्यार्के श्वेतगुञ्जायाः मूलमुद्धृत्य धारयेत् ।
हस्ते खड्गभयं नास्ति संग्रामे च कदाचन” ॥ * ॥
गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।
“उष्ट्रस्यास्थि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतले ध्रुवम् ।
गां मेषीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि” ॥*॥
बुद्धिस्तम्भनम् ।
“भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
अथ वचाञ्च श्वेतार्कं ध्रुवमेषां समाहरेत् ॥
लौहपात्रे विनिक्षिप्य दिदिनान्ते समुद्धरेत् ।
तिलकं सर्व्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्” ॥
ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व्व-
मुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा ।
उक्तयोगस्याय मन्त्रः ॥ * ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
ॐ ब्रह्मवेशिनि शिवे रक्ष रक्ष स्वाहा । अनेन
मन्त्रेण सप्तपाशान् गृहीत्वा चौरेण कर्णौ बद्ध्वा
अपरान् मुष्टिभ्यां धारयेत् । इति चौराणां गति-
स्तम्भनम् । * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
“ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धुस्तूरस्य तु मूलकम् ।
कट्यां बद्ध्वा रमेत् कान्ता न गर्भं धारयेत् क्वचित् ॥
मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्ज्जुनोदितम् ।
तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भं सम्भवेत् क्वचित् ॥
सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्ध्वा कान्ता रमेत्तु यां ।
न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन लभते पुनः” ॥*॥
शुक्रस्तम्भनम् ।
“नीलीमूलं श्मशानस्थं कट्यां बद्ध्वा तु वीर्य्यधृक् ।
रक्तापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमन्त्रयेत् ॥
भौमे प्रातः समुद्धृत्य कट्यां बद्ध्वा तु वीर्य्यधृक्” ॥
इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।
“भृङ्गीवचानलदसर्जरसं समानं
कृत्वा त्रुटिं मलयजञ्च घटेकमिश्रम् ।
यो धूपयेन्निजगृहं वसनं शरीरं
तस्यापि दास इव मोहमुपैति लोकः” ॥
भृङ्गराज केशराजो लज्जा च सहदेविका ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः” ॥
ॐ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ह्र फट् ।
“अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
साध्यस्य मुखनिक्षिप्ते मोहमायाति तत्क्षणात्” ॥
ॐ भीं क्षीं भों मोहय । इमं मन्त्रं वारत्रयं
जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः ॥ * ॥ देहरञ्जनम् ।
“कदम्बपत्रं लोध्रञ्च अर्ज्जुनस्य च पुष्पकम् ।
पिष्ट्वा गात्रोद्वर्त्तनाच्च कायदुर्गन्धनाशनम् ॥
एला शटी-पत्रक-चन्दनानि
तोयाभयाशिग्रुघनामयानि ।
समैरभोज्य सुरराजयोगं
स्यात् सुगन्धो नरमोहयोग्यः” ॥ * ॥
मुखरञ्जनम् ।

“रसाञ्जनजम्बूफलगर्भसारं
सकर्कटो माक्षिकसंयुतश्च ।
स्थितो मुखान्ते पुरुषस्य रात्रौ
करोति पुंसां मुखवासमिष्टम् ॥
चूर्णं सुराकेशरकुष्ठकानां
प्रातर्दिनान्ते परिलेढि या स्त्री ।
अप्यर्द्धमासेन मुखस्य वासः
कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशं” ॥ * ॥
केशकृष्णीकरणादि ।
“लोहकिट्टं जवापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
त्रिदिनं लेपयेत् शीर्षे त्रिमासं केशरञ्जनम्” ॥
इति कृष्णीकरणम् ॥ * ॥ केशशुक्लीकरणम् ।
“वचाक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
तत्तैललिप्ता केशाः स्युः शुक्लाश्च नात्र संशयः ॥
इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥*॥ अथ वाजीकरणं
“अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरे पिष्ट्वा महाबलः ।
पुष्योद्धृतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रयत्नतः ॥
स्मरराचन्तु गोक्षीरैर्वृद्धोऽपि तरुणायते” ।
“चूर्णं विदार्य्याः स्वरसेन तस्याः
विभावितं भास्कररश्मिजाले ।
मध्वाज्यसम्मिश्रितमेव लीढ्वा
दशस्त्रियो गच्छति निर्व्विशङ्कः” ॥ * ॥
जन्मवन्ध्याचिकित्सा ।
“समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।
एकवर्णगवां क्षीरे कन्याहस्तेन पेषयेत् ॥
ऋतुकाले पिबेत् बन्ध्या पलार्द्धं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यन्नमुद्गञ्च लघ्वाहारं प्रदापयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्य्यात् बन्ध्या भवति गर्भिणी ।
उद्वेगं भयशोकञ्च दिवानिद्रां विवर्ज्जयेत् ॥
न कर्म्म कारयेत् किञ्चित् वर्ज्जयेत् सावगाहनम् ।
पतिसङ्गं चरेत् सा च नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कृष्णापराजितामूलं छागीक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुकाले समायाते भुक्त्वा गर्भधरा भवेत् ॥
गोक्षुरस्य तु बीजन्तु पिबेन्निर्गुण्डिकारसैः ।
त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा बन्ध्या भवति गर्भिणी” ॥
इतीन्द्रजाले जन्मवन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥
अथ काकवन्ध्याचिकित्सा ।
“अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरैः पलार्द्धं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम्” ।
इतीन्द्रजाले काकवन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥
अथ मृतवत्साचिकित्सा ।
“प्राङ्मुखः कृत्तिकाऋक्षे वन्ध्याकर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेषयेत्तोयैः कर्षमात्रं सदा पिबेत् ॥
या वीजपूरद्रुममूलमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकल्यौ तन्मूलद्वयम् ॥

एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥
सर्पिषेतन्नियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च शस्यते ।
पुत्त्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
अल्पायुषञ्च जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ।
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च शस्यते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्त्तितम् ।
नोक्तं लक्ष्मणामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
जीववत्सा शुक्लवर्णा घृतमत्र तु दीयते ॥
आरण्यगोमयेनाथ वह्निर्ज्वाला प्रदीयते” ।
अत्र पयस्या क्षीरयुक्ताभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं ।
नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
अथ गर्भस्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
“गोक्षीरे पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ।
पतने न पिबेन्नारी मद्गर्भः स्थिरो भवेत् ॥
अथवा मधुकं दारु शरत्त्वचस्य बीजकम् ।
समपिष्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरेण गोभवे ॥१॥
नीलोत्पलं मृणालञ्च यष्टी कर्कटशृङ्गिका ।
गोक्षीरेण द्वितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना ॥२॥
श्रीखण्डं तगरं कुष्ठं मृणालं पद्मकेशरम् ।
पिबेत् शीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
अथवा क्षीरकाकोलीं बलानन्ताश्च पिबेत् ॥३॥
शीतोत्पलं मृणालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
तुर्य्यमासे गवा क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
अथवा मधुकं रास्ना श्यामा ब्राह्मणयष्टिका ।
अनन्ता पेषयित्वा तु गवा क्षीरे समं पिबेत् ॥४॥
पुनर्नवा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भस्रावहरं भवेत् ॥
अथवा वृहतीयुग्मं पद्माङ्कं काट्फलं त्वचः ।
गोघृतं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥५॥
सिता काश्मर्युमञ्जा च शीततोयेन पेषयेत् ।
षष्ठे मासि गवा क्षीरे पिबेत् क्लेशं निवर्त्तयेत् ॥
अथवा गोक्षुरं शिग्रुं मधुकं पृश्निपर्णिकाम् ।
बलायुक्तां पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धे षष्ठमासके ॥६॥
काष्ठकं पौष्करं मूलं पद्मकाष्ठं नीलमुत्पलम् ।
पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरे पीत्वा प्रशाम्यति ॥
अथवा मकरन्दाक्षा पद्मकाष्ठञ्च सकेशरम् ।
मृणालं शर्करायुक्तं क्षीरे पेयन्तु सप्तमे ॥७॥
यष्टी पद्माक्षकार्ष्मर्यं केशरं गजपिप्पली ।
नीलोत्पलं गवा क्षीरे पिबेदष्टममासके ॥
अथवा विल्वमूलञ्च कपित्थं वृहती शमी ।
इक्षुपाटलयोर्मूलं एभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे शाम्यति वेदना ॥८॥
विशालावीजकङ्कोलं मधुना सह लेपयेत् ।
वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
अथवा मधुकं श्यामा ह्यनन्ता क्षीरकाकली ।
एभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
शर्करा गोस्तनी द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
पाययेत् दशमे मासि गवा क्षीरैः प्रशान्तये ॥
अथवा शुण्ठसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।
अथवा मधुकं दारु शुण्ठीक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
क्षौद्रं द्वयं चन्दनसिन्धुजातं
मरेन्द्रगजं पयसा सुपिष्टम् ।
गर्भं स्रवन्तं प्रतिषन्ति शीघ्रं
योगो विमुञ्चन् किल मूलदेवः ” ॥
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा ॥ * ॥
अथ गर्भस्तम्भकम् ।
“गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भस्तम्भप्रशान्तये ।
पिबेद्वा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
समांशं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥*॥
अथ सुखप्रसवयोगः ।
“श्वेतपुनर्नवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपीड़िते ॥
वासकस्य तु मूलन्तु घोसरस्य समुद्धरेत् ।
कट्यां बद्ध्वा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
द्वारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥*॥
अथ स्तनवर्द्धनस्तनोत्थापनञ्च ।
“तैलं वचादाडिमकल्कसिद्धं
सिद्धार्थजं लेपनतो नितान्तम् ।
नारीकुचौ चारुतरौ सुपीनौ
कुर्य्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं
तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
तूलेन वक्षोजयुगे प्रदेयं
प्रयाति वृद्धिं पतितोऽपि नार्य्याः ॥
प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
सनियममथ रात्र्यां तण्डुलाम्भो युवत्याः ।
कुचयुगमतिपीनं क्वापि नो याति पातं
कथितमिति पुरैवं चक्रदत्तेन योगः ” ॥*॥
अथ योनिसंस्कारः ।
“प्रक्षालयेन्निम्बकषायनीरैः
स्विन्नाज्यकृष्णागुरुगुग्गुलाना ।
धूपेन योनिं निशि धूपयित्वा
नारी प्रमोदं विदधातु भर्त्तुः ” ॥*॥
अथ लोमशातनम् ।
“पलाशभस्मान्विततालचूर्णै-
रम्भाम्बुमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।
कन्दर्पगेहे मृगलोचनानां
रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे छद्मोपायविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिकः, त्रि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी । इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रं जितवान् इति । इन्द्र + जि + क्विप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्य्यायः । मेघनादः २ मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
“एवमुक्तस्तदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।
महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मया दानवपुङ्गवः ॥
दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥१६॥
करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥१७॥
इयं ममात्मजा राजन् हेमयाप्सरसा धृता ।
कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥१८॥
बाढमित्येव तं राम ! दशग्रीवोऽभ्यभाषत ।
प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम्” ॥१९॥
“ततो मन्दोदरी पुत्त्रं मेघनादमजीजनत् ।
स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८ ॥
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥२९॥
जड़ीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम्” ॥३०॥
अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं तत्रैव ३५ सर्गे ।
“जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्त्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद् गगने तिष्ठन् सामपूर्ब्बं प्रजापतिः ॥ २ ॥
वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्त्रस्य तव संयुगे ।
अहोऽस्य विक्रमौदार्य्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥३॥
जितं हि भवता सर्व्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ।
कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥४॥
अयञ्च पुत्त्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्य्यवान् ।
जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥५॥
बलवान् दुर्ज्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे” ॥६॥
महावीरो लक्ष्मणस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च सह निकुम्भिलां गत्वा तमस्त्रमेनमिन्द्रजितं व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्गमारभ्य ७ सर्गेषु उक्तम् ॥
स्वनामख्यातो दानवः । यथा हरिवंशे । ३ । ८३ ।
“इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनामस्तथैव च ।
महानामश्च विक्रान्तः कालनामस्तथैव च” ॥)

इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्त्रस्य विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + णिनि ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणन्तु रामायणे । ६ । ९१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
“इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥९३॥)

इन्द्रतूलं, क्ली, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमानत्वात् ।) आकाशप्रपतितसूत्रम् । आकाशबुड़िर सुता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धसूत्रकम् २ ग्रीष्महासम् ३ वत्सकम् ४ वाततूलम् ५ मरुद्ध्वजम् ६ । इति हारावली ॥

इन्द्रतूलकं, क्ली, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रतूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रदारुः, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्य्यायः ।

"देवदारु स्मृत दारुभद्र दार्व्वीन्द्रदारु च ।
मस्तदारुद्रुकिलिम क्लिमिं सुरभूरुह" ॥)

इन्द्रद्रुः, पु, (इन्द्रस्य द्रुर्वृक्ष ।) अर्ज्जुनवृक्ष । इत्यमर ॥ कुटजवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रद्रुम, पु, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्ष ।) अर्ज्जुनवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रनील, पु, (इन्द्रवत् नील ।) मरकतमणि । इति हेमचन्द्र ॥ पान्ना इति भाषा । (अस्य परीक्षा यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
"क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीर क्षीरस्थेत् नीलता व्रजेत् ।
इन्द्रनीलमितिख्यात तदाहि रत्नकोविदे" ॥
"क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा" ॥
इति रघुवंशे । १३।५४। यथा, भावप्रकाशे ॥
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
"नीलन्त्वथेन्द्रनीलञ्च गोमेद पीतरत्नकम्" ।)

इन्द्रनीलक, पु, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकतमणि । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्प यस्या ।) लाङ्गलिकीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति ख्याता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरण ज्ञेयं ।)

इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पेव । कन् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्ट ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।

इन्द्रप्रस्थ, क्ली, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्थम् इव ।) राजयुधिष्ठिरनिर्म्मितनगरम् । अधुना दिल्ली इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।
"ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथा ।
नगर मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमा ॥
सागरप्रतिरूपाभि परिखाभिरलङ्कृत" ॥
"तत्त्रिविष्टपसङ्काश इन्द्रप्रस्थ व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे विद्ध विद्युत्समावृतम्" ॥)

इन्द्रप्रहरण, क्ली, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् । वज्रम् । इति हलायुध ॥

इन्द्रभेषज, क्ली, (इन्द्र महत् भेषजम् ।) शुण्ठी । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रमहकामुक, पु, (इन्द्रमह कामयते इति । इन्द्रमह + काम + उकञ् ।) कुक्कुर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

इन्द्रयव, पु, क्ली, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यव यवाकारबीजत्वात् तथात्वम् ।) स्वनामख्याततिक्तबीजविशेष । तत्पर्य्याय । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमर ॥ शक्राह्व ४ शक्रबीजम् ५ वत्सक ६ वत्सकबीजम् ७ भद्रज ८ कुटज ९ कुटजबीजम् १० कलिङ्गबीजम् ११ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफवातरक्तपित्तहरत्वम् । दाहातिसारशमनत्वम् । ज्वरदोषशूलमूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ कुड़चिर विचि इति भाषा । यथा,—
"उक्त कुटजबीजन्तु यवमिन्द्रयव तथा ।
कलिङ्गञ्चापि कालिङ्ग तथा भद्रयव स्मृतम्" ॥
इति क्लीवे अमर प्राह ।
"कश्चिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि" ॥
इति धन्वन्तरि प्राह ।
"ऐन्द्र यव त्रिदोषघ्न सग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातीसाररक्तार्शःकृमिविसर्पकुष्ठनुत् ॥
दीपन गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित्" ।
इति भावप्रकाश ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणे ।
"तद्बीज ज्वरजित्तिक्त रक्तपित्तातिसारजित्" ।)

इन्द्रलुप्त, क्ली, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्त लोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेष । टाक इति भाषा । तस्य लक्षणम् ।
"रोमकूपानुग पित्त वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि तत श्लेष्मा सशोणित ॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भव ।
तदिन्द्रलुप्त खालित्य रुज्येति च विभाव्यते" ॥
इति निदानम् ॥ खालित्य रुज्येति च तस्य पर्य्याय कथनम् । तथाच भोज ।
"तदिन्द्रलुप्तमित्याहु खल्लीं रुज्याञ्च केचन" ।
कार्त्तिकस्त्वाह । "इन्द्रलुप्त श्मश्रुणि भवति खालित्य शिरोरुहेष्वेव रुज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति" ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
"तिक्तपटोलीपत्रस्वरसैर्घृष्टा शम याति ।
चिरकालजापि रुज्या नियत दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षुरतिलपुष्पाणि तुल्यञ्च मधुसर्पिषं ।
शिर प्रलेपित तेन केशै समुपचीयते ॥
हस्तिदन्तमषीं कृत्वा छागीदुग्धरसाञ्जन ।
लोमान्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥
यष्टीन्दीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनै ।
इन्द्रलुप्त शम याति केशा स्युश्च घना दृढा ॥
जातीकरञ्जवरुणकरवीरामिपाचितम् ।
तैलमभ्यञ्जनाद्धन्ति इन्द्रलुप्त न सशय ॥
स्नुहीपय पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
अजामूत्र सगोमूत्र रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।
तैल भवति नियमात् खालित्यव्याधिनाशनम् ॥
स्नुहीदुग्धादितैलम्" । इति भावप्रकाश ॥
('केशघ्नस्य चिकित्सान्तु प्रवृत्त हारीत 'साम्प्रतम् ।
रूक्ष सपाण्डुर वातात् पित्तात्तप्त सदाहकम् ॥
कफान्वित भवेत् स्निग्ध रक्तात्पाक व्रजन्ति तत् ।
सन्निपातेन सदृश जायते सर्व्वलक्षणम्" ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
"गुडेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनञ्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिफलाञ्च वचा शुण्ठीं गुडेनापि प्रपेषितम् ।
धावन कफसम्भूते चेन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिके च हित दुग्ध नवनीतान्वितन्तथा ।
सिताशिवाफल यष्टी पैत्तिके धावन मतम् ॥ ३ ॥
भृङ्गराजरस ग्राह्य प्रदद्याद्वेररसन्तथा ।
सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
पश्चात् कार्य्य पूरणेन स्नानमुष्णेन वारिणा ।
धवार्ज्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
क्वाथमेषा शिरोदद्रून् शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।
कुरुवकस्य पुष्पेण जपाया कुसुमेन च ॥
दद्रुस्य चेन्द्रलुप्तस्य हतमेव निवारणम् ।
पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ॥
शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते" ॥
"धुस्तूरपत्राणि च मागधीना
निशा विशालागृहधूमकुष्ठम् ।
घृतेन युक्तञ्च जलेन पिष्ट
शिर प्रलेपे त्रतवारण स्यात् ॥
पित्ते क्षते दोषयुते च रोगे
पटोलपत्र पिचुमर्द्दकं वा ।
तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा
घृतेन खण्डेन प्रलेपनञ्च ॥
निवार्य्यते मस्तकज क्षतञ्च
शिरोऽर्त्तिसङ्घान् विनिहन्ति चैतत् ।
गजेन्द्रदन्तस्य मषीं गृहीत्वा
प्रलेपन वा नवनीतकेन ॥
तिलार्कभल्लातकदग्धमाष-
क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोग
खल्लाटके केशचय करोति" ॥
इति हारीत ॥
"तेजोऽनिलाद्यै सह केशभूमिम्
दग्ध्वाशु कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य" ॥ * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
"खालित्ये पलिते वल्या हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यैस्तैलै शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥
सिद्ध विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैस्तथापि च ।
नस्य स्यादणुतैल वा खालित्यपलितापहम्" ॥)

इन्द्रलुप्त, पु, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्त नाशो यस्मात् ।) केशनाशकरोग । तत्पर्य्याय । इन्द्रलुप्तक २ केशघ्न ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥

इन्द्रलुप्तक, क्ली, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्तरोग । इति भूरिप्रयोगो जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥

इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप् ।) इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्र वारयति । इन्द्र + वृ + णिच् + उन् । ङीप्) लताविशेष । राखाल ससा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । विशाला २ । इत्यमर ॥ ऐन्द्री ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्भटा ६ मृगेर्व्वारु ७ पिटङ्कीकी ८ मृगादनी ९ । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवादनी १२ क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचिर्भिटी १४ सूर्य्या १५ विषघ्नी १६ गणकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णी २० सुफला २१ तारका २२ वृषभाक्षी २३ पीतपुष्पा २४ इन्द्रवल्लरी २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला २७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ रक्तैर्व्वारु ३० विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता ३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटाधर ॥ अपि च ।
'ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च मरापुष्पा सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्व्वारुर्मृगादनी ।
गवादनीद्वय तिक्त पाके कटुरस लघु ॥
वीर्य्योष्ण कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।

श्वासकासामयं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् ॥
प्रमेहमूढगर्भामगण्डामयविषापहम्"।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपित्तोदरश्लेष्मकृमिकुष्ठज्वरापहत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रवृद्धा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वृद्धा । यद्वा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वृद्धः कृशो भवति यस्याः ।) व्रणरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्" ॥
इति निदानम् ॥ तस्याश्चिकित्सा ।
विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
पाके तु शोधयेदाज्यपक्वैर्मधुरभेषजैः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
("या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
साविद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी" ॥)

इन्द्रवृक्षः, पुं, (इन्द्रस्य वृक्षः ।) देवदारु । इति जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्द्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे वृहद्भानुरवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्निबाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः । उरुगम्भीरब्रध्नाद्या मनुपुत्त्रा भविष्यन्ति ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौत्यनाम्ना चाख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
"भौत्यश्चतुर्द्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् । ४० ।
चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिरस्तथा ।
वयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे शृणु । ४१ ।
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्त्रानतः शृणु । ४२ ।
उरुगम्भीरब्रध्नाद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः" ।४३।
मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशतितमं युगं ।)

इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वालिनामवानरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्ज्जुनः ॥

इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवृक्षः इव सुरसः सुपथ्यरसः ।) सिन्दुवारवृक्षः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निर्गुण्डीशब्दे च अस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

इन्द्रसुरिसः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६ इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसन्धकः ८ सिन्धकः ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्रालिका १२ सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) फणिज्झकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ काँटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी । शची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्राग्निधूमः, पुं, (इन्द्राग्नेर्मेघवह्नेर्धूम इव ।) हिमम् । इति हारावली ॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसुरिसवृक्षः । इत्यमरः ॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः सुरराजस्य वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवरुणेति ङीष् आनुक् च ।) दुर्गा । यथा,—
"ऐश्वर्य्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
इदि परमैश्वर्य्ये च इन्द्राणी तेन सा शिवा" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥ इन्द्रभार्य्या । तत्पर्य्यायः । पुलोमजा २ शची ३ । इत्यमरः ॥ पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रतायी ५ । इति जटाधरः ॥ माहेन्द्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री ८ शतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
("यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा" ॥
इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्रशक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । "इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं" । "इन्द्राणीं इन्द्रस्य सूर्य्यस्य वायोर्वा शक्तिम्" । इति दयानन्दसरस्वतीकृतभाष्यम् ।) इन्द्रसुरिसवृक्षः । स्त्रीणां करणः । इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृक्षः । स्थूलैला । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमातृकान्तर्गतमातृकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः कनिष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपात् अदितौ वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विवृतिर्वामनशब्दे द्रष्टव्या ।)

इन्द्रायुधं, क्ली, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।) इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गयडी इत्यादि भाषा ।
("स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्" ।
इति रघुवंशे । १२ । ७९ । तथा, मनुः । ४ । ५९ ।
"न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः" ।)

इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः । इत्यमरः ॥

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनं खाद्यद्रव्यम् ।) सविदावृक्षः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा । गुञ्जा । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।
("इन्द्राणिकेन्द्राशनकञ्च" ।
"तथाचेन्द्राशनोत्कटे" ।
"ग्रीष्मसुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

इन्द्रियं, क्ली, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण ईश्वरेण सृष्टम् । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादि क्रमेण ज्ञातम् । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्म्मसाधनम् । तत्पर्य्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ । इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा । कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५ कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि । मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ ॥ मनस्तावदिन्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्द्दश देवाः चतुर्द्दशेन्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् । त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्य्यः । रसनायाः प्रचेताः घ्राणस्याश्विनौ । वाचो वह्निः । हस्तस्य इन्द्रः । पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः । मनसश्चन्द्रः । बुद्धेश्चतुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः । चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते । पृथिव्या इन्द्रियं घ्राणं । जलस्य जिह्वा । तेजसश्चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः । (अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्य्यश्चक्षुषो । रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः । हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रः । प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ॥) (यथा, मनुः । २ । ८८ । "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" ।
विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १।१११।२ ।
"यथा क्षयाम सर्व्ववीरया विशा तन्नः शर्द्धाय धासथास्विन्द्रियम्" । "इन्द्रियं विज्ञानम्" इति दयानन्दभाष्यम् ।) शुक्रम् । वीर्य्यम् । इत्यमरः ॥

इन्द्रियस्वापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्वापः सम्यक् निरोधः ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रियायतनं, क्ली, (इन्द्रियाणाम् आयतनम् आश्रयस्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञानविषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः । स्पर्शः । तत्पर्य्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
"इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः" ।
"अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद्
यशोधनानां हि यशो गरीयः" ।
इति रघुः । १४ । ३५ ।)

इन्द्रेज्यः, पुं, (इन्द्रस्य इज्यः ।) वृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्ध ई ध ङ ञि दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-आत्म-अक-सेट् ।) ऋखादिः । ई ञि इन्धोऽस्ति । ङ ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥

इन्धनं, क्ली, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करणे + ल्युट् ।) अग्निसन्दीपनतृणकाष्ठादि । जालानी काठ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । इध्मम् २ एधः ३ समित् ४ एधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।
"अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्" ।)

इन्वका, स्त्री, इल्वलाः । मृगशिरोनक्षत्रोपरिस्थितपञ्चतारा । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

इभः, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति । इण् भन् । औणादिकोऽयं प्रत्ययः ।) हस्ती ।
("खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा" ।
इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

"इभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्ध"।)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः। इत्यमरः॥

इभकणा, स्त्री, (इभो हस्तीव कणा।) गजपिप्पली। इति रत्नमाला॥ ("कर्पूरं जातिकोष सजल-मिभकणा तेजपत्र लवङ्गम्"। इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः।)

इभदन्ता, स्त्री (इभस्य दन्त इव। इभदन्त+टाप्।) नागदन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (नागदन्ती-शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः।)

इभनिमीलिका, स्त्री, (इभस्य हस्तिन इव निमीलिका।) वैदग्धी। भङ्गिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इभपालकः, पुं, (इभाना पालक।) हस्तिपक। इति हेमचन्द्र॥ माहुत् इति भाषा।

इभमाचलः, पुं, (इभमाचालयति। इभ+आङ्+चल+णिच्+बाहुलकात् ख।) सिंह। इति भूरिप्रयोगः॥

इभषा, स्त्री,(इभ+षा+क+टाप्।)स्वर्णक्षीरीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

इभाख्यः, पुं, (इभस्य आख्या यस्मिन्।) नागकेशर-वृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इभोषणा, स्त्री, इभकणा। गजपिप्पली। इति शब्द-चन्द्रिका॥(गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम्।)

इभ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत्।) धन-वान्। इत्यमरः॥ (पुं, राजा। हस्तिपकः।) (यथा छान्दग्योपनिषदि।१।१०। "उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास। सहेभ्यम् कुल्मा-षाणखादन्त बिभिक्षे"।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी।शल्लकी। इति मेदिनी॥

इय, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमाया रूप। एइ स्त्री इति भाषा। इति व्याकरणम्॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य। इदम्+वतुप् वस्य यः।) कियत्संख्याबोधकम्। इतिव्याकरणम्॥ एतो इति भाषा। (यथा, रघुवंशे।१३।६७।

"इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्र
मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्"।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत्+तल्।) इयतो भावः। सीमा। परिमाणम्। सङ्ख्या। इत्यादि॥ ("अमेय तदशक्तया वा न गुणानामियत्तया"। इति रघुवंशे। १०। ३२।)

इरण, त्रि, ईरण। शून्य। ऊषरभूमि। इत्यमर-टीकायां रमानाथः॥

इरम्मदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अवि न्नत्वात् इति उग्रम्पश्येरम्मदेत्यादिना खश्प्रत्ययो मुमागमश्च निपातितः।) वज्राग्निः। तत्पर्य्याय। मेघज्योतिः २। इत्यमरः॥ मेघाग्नि ३। इति जटाधरः॥ अन्योन्यसङ्घट्टनेन मेघाग्निरूत्य यज्ज्यो-तिर्वृक्षादौ पतति सः। मेघेत्युपलक्षणं वात-णामिरपि। इति भरत॥

इरा, स्त्री, (इं काम राति ददाति इति। इ+रा+क। यद्वा एतीति इ+रन्+टाप् निपातनात् गुणाभावः।) भूमिः। वाक्यम्। मद्यम्। जलम्। इत्यमरः॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। २।९।

"इरा वहन्तो घृतमुक्षमाणा
मित्रेण साकं सह संविशन्तु"।)

सरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ (अन्नम्।) काश्यपपत्नीविशेषः। यथा, गारुडे ६ अध्याये॥

"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः काश्यपस्य वदाम्यहम्। अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनि। कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा"। तस्याः सृष्टिर्यथा। "इरा वृक्षलता वल्ली तृणजातिश्च सर्व्वश। खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा"। (दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ८२। "मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शङ्कुशिरा वृक"।)

इराचर, क्ली, (इराया चरतीति। इरा+चर्+ट।) करका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वृष्टिर शील इति भाषा। जलचरे भूचरे च त्रि॥

इराज, पु, (इरया मद्येन जायते इति। इरा+जन्+ड।) कन्दर्पः। इति हलायुधः॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति। इरा+मतुप्।) वटपत्रीवृक्षः। पाषाणभेदीविशेष। इति राजनिर्घण्ट॥ (नदीभेदः। यथा, महाभारते।

"विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती। इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा"॥

इरिणं, क्ली, (ऋच्छतीति। ऋ गतिप्रापणयो, किदिच्चेति इनन्।) शून्यम्। ऊषरभूमि। इत्य-जय॥ (यथा, मनु। ३। १४२।) "यथेरिणे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्"।)

इरिमेद, पुं, (इरिणो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य।) अरिमेद। विट्खदिर। इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च॥ ("इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदक"। इति पर्य्याय। अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे। "अरिमेद कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित्। हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्"॥)

इरिवेल्लिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणजन्यपीडाविशेष। तस्य लक्षणम्।

"पिडकामुत्तमाङ्गस्था वृत्तामुग्ररुजाज्वराम्। सर्व्वात्मिका सर्व्वलिङ्गा जानीयादिरिवेल्लिकाम्"॥ इति निदानम्॥ चिकित्सा यथा। "पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्त्तिता। तयैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम्"॥ इति भावप्रकाशः॥ (तथा च वाभटः। "त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका"। "इरिवेल्लिका गन्धनामां जयेत्पित्तविसर्पवत्"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे।)

इरेशः, पुं, (इराया ईशः।) विष्णुः। इति शब्द-रत्नावली॥ राजा। वागीशः। वरुणः॥

इर्व्वारुः, पुं, स्त्री, (उर्व्व+आरु। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इत्यमर॥ काँकुड़ इति भाषा। अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्व। अजीर्ण-कारित्वम्। शीतत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। दाह-तृड्दिष्टक्लान्तिनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः।)

इर्व्वारुशुक्तिका, स्त्री, (इर्व्वारुः शुक्तिकेव स्वयं स्फो-टनात्।) इर्व्वारुविशेषः। इति हारावली॥ फुटी इति भाषा।

इर्व्वालु, पु, (इर्व्व+आरु। रलयोरैक्यात्।) इर्व्वारुः। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

इल, श शये, गतौ। क्षेपे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदां-पर-सक-शयने, अकं-सेट्।) श इलति। शय शयन। इति दुर्गादासः॥

इल, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभ-सक-सेट्।) क्रखादि। क एलयति। इति दुर्गा-दासः॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता। सा च विश्रव पत्नी। इति पुराणम्॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्व प्राप्नोति इति। इल+क+टाप्।) वैवस्वतमनुकन्या। सा च विष्णुवरात् पुंस्त्व प्राप्य सुद्युम्ननाम्ना ख्याता। पश्चात् शङ्करशप्तकुमारवन प्रविश्य पुन स्त्रीत्व गता। बुधस्तां भार्य्यात्वेन स्वीकृत्य पुरूरवसं जनयामास। ततस्तस्याः पुरोहितो वशिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै मास स्त्रीत्व मासं पुंस्त्व दत्तवान् इति श्रीभाग-वत॥ कर्द्दमप्रजापतिपुत्त्र इलः कार्त्तिकेयजन्मदेशं प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानाम्ना ख्यातः तत पार्व्वती-माराध्य मासं स्त्रीत्वं मास पुंस्त्वञ्च प्राप्तवान्। इति रामायणं॥ पृथिवी। गौः। वाक्य। इति मेदिनी॥

इलावृतं, क्ली, (इरया आवृतं।) जम्बुद्वीपस्य नव-वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। तच्च सुमेरुपर्व्वत संवेष्ट्यास्ते। तस्य सीमा उत्तरे नीलपर्व्वतः। दक्षिणे निषधः। पश्चिमे माल्य-वान्। पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वत। इति श्रीभागवतम्॥ अग्नीध्रस्य स्वनामख्यातः पुत्त्रः स तु पितु सकाशात् इलावृत नाम वर्षमलभत। यदुक्तं विष्णुपुराणे। २। १। १६, १७, १८।

"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु अग्नीध्रो मुनिसत्तम।। तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव॥ नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः। रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च॥ केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत्"॥)

इलिका, स्त्री, (इला एव। इला+स्वार्थे कन्+टाप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपणे च इति, कृदिकारा-दिति वा ङीष्।) ईली। करपालिका। इत्य-मरटीकाया रायमुकुट॥ छालकुरि इति भाषा।

इलीशः, पुं, (इलन्ति अप्सु द्रुतं गच्छन्ति इति इला द्रुतगामिनो मत्स्याः। इल+क। तेषां ईशः।) स्वनामख्यातमत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ ("इलीशो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः। रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरो प्रिय"॥ इत्युद्भट। "इलीशो मधुरः स्निग्ध पित्तश्लेष्माग्निमान्द्यकृत्"। इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥)

इल्लल, पुं, पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

इल्लिश, पुं, इलीशमत्स्यः। तत्पर्य्यायः। वारि-कर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलतालः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इलीशः ६ राजशफरः ७ इल्लीशः ८ जलतापी ९। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। पित्तश्लेष्माभिवृद्धिकारित्वम्। मधुरत्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ॥

"इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः।
पित्तघ्नः कफकृत् किञ्चित् लघुर्वृष्योऽनिलापहः"॥

इति भावप्रकाशः॥

इल्वका, स्त्री, इल्वलाः। नित्यबहुवचनान्तशब्दो-ऽयम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

इल्वल, पुं, (इल्+वलच्। निपातनात् गुणाभावः।) दैत्यविशेषः। स च वातापेर्भ्राता। (स च सिंहिकासुतः। यथा, हरिवंशे। ३य अध्याये।

"सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः।९८।
तेषां बल्यश्च बलिनो नमस्चैव तथाबलः।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा" ॥९९॥

तस्य विवृतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने ९६ अध्याये।

लोमश उवाच।

"इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः।४।
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः।
पुत्त्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु॥५॥
तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्त्रं वासवसम्मितम्।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम्॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः।
मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः॥७॥
मेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात्।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम्।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन् स्म प्रत्यदृश्यत॥९॥
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम्।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत्॥१०॥
तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम्।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः।
वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशाम्पते॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः॥१३॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु।
पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान्॥१४॥"

ततः ९९ अध्याये इल्वलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम्॥ यथा,— लोमश उवाच।

"इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान्।
उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत्।१।
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत् तदा।
सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा।२।
ततो राजर्षयः सर्व्वे विषण्णा गतचेतसः।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम्।३।
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीनृषिसत्तमः।
विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरं।४।
धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः।
तं पर्य्यवेशयद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव।५।
अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः।
भुक्तवत्यसुरोऽह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः।६।
ततो वायुः प्रादुरभूत् अधस्तस्य महात्मनः।
शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः।७।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह।८।
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः।९।
इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम्।
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत्।१०।)

मत्स्यविशेषः। इति मेदिनी॥

इल्वला, स्त्री, (इल+वलच्।) मृगशिरोनक्षत्र-शिरोदेशस्थिताः पञ्चताराः। इत्यमरः॥ (नित्य-बहुवचनान्तोऽयम्।)

इव, इ, व्याप्तौ। (इदित्-भ्वादि-पर-सक-सेट्।) प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः॥ ऋत्वादिः। इ इन्वति। दन्त्यवकारपरत्वान्नानुस्वारः। प्रीणनं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

इव, व्य, सादृश्यम्। साम्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, रघौ। १। १।

"वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ"॥)

(उत्प्रेक्षा। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"।)

ईषत्। वाक्यालङ्कारः। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के। "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्"। एवार्थः। यथा, ऋग्वेदे १। १८४। ३। "श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा" "इवशब्द एवार्थे" इति भाष्यम्। अवधारणार्थः। यथा, शतपथब्राह्मणे "महानेव तु ईश्वरः" "इवशब्दोऽवधारणार्थ इति भाष्यम्।)

इशीका, स्त्री, इषीका। गजचक्षुर्गोलकः। इत्य-मरटीकायां भरतः॥

इष य सर्पणे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर-सक-सेट्।) ऋत्वादिः। य इष्यति। सर्पणं गतिः। इति दुर्गादासः॥

इष उ श वाञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-सेट्।) उ एषित्वा इष्ट्वा। वेमसह-लुभेत्यादिसूत्रेणैवेट्सिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इ-षगाभीक्ष्ण्ये इष्य सर्पणे इत्येतयोरप्राप्तये विशे-षणार्थः। न च यिवादिग्रहणवत्तत्र इच्छ इति ग्रहणेनैवेट्सिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-मतस्यैव न्याय्यत्वात्। श इच्छती इच्छन्ती। अस्यैव इच्छादेशः। इच्छति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

इष ग आभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्येन करणे। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (क्र्यादि-पर-सक-सेट्।) ग इष्णाति पण्डितः। पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

इष, पुं, (इष्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति। इष+क।) आश्विनमासः। इत्यमरः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ४।३। "यच्छरद्वृषंस ओषधयः पच्यन्ते ते ने हैताविषश्चोर्गश्च"। इषोर्जौ शरत्"। इति सुश्रुतः॥)

इषिका, स्त्री, (इष्+क्वुजादिभ्यो वुन्।) इषीका। गजचक्षुर्गोलकः। तुलिका। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

इषिर, पुं, (इष्यति गच्छतीति। इष+किरच्।) अग्निः। इत्युणादिकोषः॥ (गमनशीले, त्रि, यथा, ऋग्वेदे। ७। ३५। ४। "शं न इषिरो अभिवा-तः"। "इषिरः गतिशीलः" इति भाष्यम्।)

इषीका, स्त्री, (ईष्यते इति। ईषेः कित् ह्रस्व-श्चेतीकन् ह्रस्वश्च।) गजाक्षिकूटकः। हस्तिचक्षु-र्गोलकः। इत्यमरः॥ तूलिका। इति रायमुकुटः॥ काशतृणम्। इति हेमचन्द्रः॥

("पताकिनां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता"।
"इषीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत्।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः"।
इति च महाभारते।
"तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः"।

इति रघुः १२।२३"। इषीकास्त्रं काशास्त्रं "इषीका काशमुच्यते" इति हलायुधः। इति तट्टीका।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति। इष्+उ।) बाणः। इत्यमरः॥ ("उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले"। इति शाकुन्तले २ अङ्के।)

इषुधि, स्त्री, (इषवो धीयन्तेऽस्मिन्। इषु+धा+कि।) तूणः। इत्यमरः॥ ("धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी"। इति महाभारते ३।३९।)

इषुपुङ्खा, स्त्री, शरपुङ्खावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इष्टं, क्ली, (इज्यते इष्यते वा यज इष वा+भावे क्त।) यज्ञादिकर्म्म। (यथा, हेमचन्द्रः।

"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते"॥)

यथेप्सितम्। कामः। इत्यमरः॥ संस्कारः। इति मेदिनी॥

इष्ट, त्रि, (इष्यते इज्यते वा यत् तत्। इष यज वा+कर्म्मणि क्त।) आशंसितम्। वाञ्छितम्। पूजितम्। प्रियः। इति मेदिनी॥ (यथा, महा-भारते।

"उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः"।
मनुः।४।२२९।
"तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्"।)

इष्ट, पुं, (इज्यते यः। यज्+क्त।) यज्ञः। इति मेदिनी॥ एरण्डवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (शमीशब्देऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम्॥)

इष्टका, } स्त्री, (इष+तकन्+टाप्।) मृदादि-
इष्टिका, } निर्म्माणार्थदग्धमृत्तिकाखण्डः। इति चितिव्यवहारे लीलावती। इट इति भाषा। तद्गृहगुणाः।

"कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम्।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्"॥

इति चाणक्यम्॥*॥ तन्निर्म्मितस्थाने पितृकर्म्मणि-

भेदो यथा। शङ्खलिखितौ। नेष्टकार्चिते पितॄन् सन्तर्पयेत्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ देवोद्देश्यकेष्टकामयष्टद्दानफलं यथा। मठादिप्रतिष्ठातत्त्वे॥
"मृण्मयात् कोटिगुणितफलं स्यात् दारुभिः कृते। कोटिकोटिगुणं पुण्यफलं स्यादिष्टकामये॥ द्विपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजे तु विदुर्बुधाः। मच्छिलयोः समं ज्ञेयं फलमाप्नोदरिन्द्रयोः"॥

इष्टकापथं, क्ली, (इष्टकापथं यस्य अधोवायुकरत्वात्।) वीरणमूलम्। इत्यमरः॥ (इष्टकाभिर्निर्म्मितः पन्थाः।) इष्टकानिर्म्मितपथे, पुं॥

इष्टगन्ध, क्ली, (इष्टो गन्धो यस्येति।) वालुका। इति मेदिनी॥

इष्टगन्धः, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य।) सुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरः॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चेति वाक्ये। सौरभम्।)

इष्टा, स्त्री, (इज्यतेऽनया। यज+क्त टाप्।) शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इष्टापूर्त्तं, क्ली, (इष्टञ्च पूर्त्तञ्च द्वयोः समाहारः।) यज्ञखातादिकर्म्म। इति हेमचन्द्रः॥ यथा।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते॥ वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते"॥
इति मलमासतत्त्वधृतजातूकर्ण्यः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे १८।६।
"इष्टापूर्त्तविनाशाय तद्दाशस्यौरधर्म्मिणः"॥
तथा च महाभारते। ३।३२।३०।
"इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्"।)

इष्टार्थोद्युक्तः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्युक्तः।) उत्सुकः। उत्साहयुक्तः। इत्यमरः॥

इष्टिः, स्त्री, (इष्, यज् वा+क्तिन्।) अभिलाषः। (इति भाष्यकारेच्छा गतार्थत्वात्। इति पाणिनिः।) यागः। इत्यमरः॥(यथा, रघुः।१०।४।
"आरेभिरे जितात्मानः पुत्त्रियामिष्टिमृत्विजः"।
"प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्वदेवसदक्षिणाम्"।
इति मनुः।६।३८।) श्लोकसंग्रहः। इति मेदिनी॥

इष्टिकापथिकं, क्ली, आमज्जकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इष्टिपचः, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति। यद्वा, इष्टये स्वेच्छार्थं पचति यः। इष्टि+पच+अच्।) दनुजः। असुरः। इति शब्दरत्नावली॥

इष्टिमुट्, [ष्] पुं, (इष्टिं यागं मुष्णाति। इष्टि+मुष्+क्विप्।) दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इष्टुः, स्त्री, (इष+तु।) इच्छा। इत्युणादिकोषः॥

इष्मः, पुं, (इष्यतीति इषियुधीति मक्।) कामदेवः। वसन्तकालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ [कालः। इति हेमचन्द्रः॥

इष्यः, पुं, (इष्यतेऽनेन इति। इष्+क्यप्।) वसन्त-

इष्वः, पुं, (इष्यतेऽसौ। इष्+वन्। निपातनात् गुणाभावः।) उपदेष्टा। इत्युणादिकोषः॥

इष्वासः, त्रि, (इषून् बाणान् अस्यतीति। इषु+अस्+घञ्।) इषुक्षेपकम्। इति मेदिनी॥ तिरन्दाज इति ख्यातम्।

इष्वासः, पुं, (इषवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन इषु+अस्+करणे घञ्।) धनुः। इत्यमरः॥
("महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः"।
इति रामायणे।१।१।१०। गीतायां १।४।
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि"।)

इह, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम्।) अस्मिन्। एइ देशे एइ काले इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः।३।१८१।
"यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्"।
"षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता"।
इति हितोपदेशे।)

इहामुत्रफलभोगविरागः, पुं, (इह अस्मिन् लोके स्रक्चन्दनादिजनितोऽमुत्रामुष्मिन् लोके अमृतादिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् विरागो नितरां विरतिः।) ऐहिकपारत्रिकविषयभोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे॥

ई

ई दीर्घ ईकारः। चतुर्थस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रयत्वात् प्लुतश्च भवति।) (विवृतिस्तु ऋस्वइकारे द्रष्टव्या।)
"ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली। ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा॥ पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतिम्। चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्। (वङ्गीयभाषायां।) तस्य लेखनप्रकारो यथा।
"ऊर्द्धाधः कुञ्चिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः। अधोगता कोणशीर्षा कुञ्चिता दक्षतः शुभा॥ शीर्षाद्ध्वे कोणयुता कुञ्चितोर्द्धगता पुनः। चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ अस्य नामानि यथा,—
"ई स्त्रीमूर्त्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम्। गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रतिसञ्ज्ञकः॥ विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्विशुद्धः परापरः। कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः॥ शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी। वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका॥ पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका। कुचद्वन्द्वं तर्ज्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी"॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम्॥ (मातृकान्यासे ऽस्य वामचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यासधृतमन्त्रे। "इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वामचक्षुषि।)

ई, ल, कान्तौ। गतौ। व्याप्तौ। क्षेपे। प्रजने। खादने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं अकं च-अनिट्।) कान्तिरिच्छा। प्रजनो गर्भग्रहणं इत्यर्थः। ल एति गौ गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः।
"न ह्येति तरणिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिः"।

इति गणकृतात्वात् नित्यत्वादात्मनेपदं। धातुरयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

ई, ङ य, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ य ईयते। इति दुर्गादासः॥

ई, व्य विषादे। अनुकम्पा। इति मेदिनी॥ क्रोधः। दुःखभावनं। प्रत्यक्षं। सन्निधिः। इति हेमचन्द्रः॥ (सम्बोधनम्।)

ई, पुं, कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ई, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी। ङीप्।) लक्ष्मीः। इति विश्वमेदिन्यौ॥

ईख, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (इदित्-भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। इ ईङ्ख्यते। इति दुर्गादासः॥ (ईख गतौ। ईखति इति केचित्।)

ईक्ष ङ दर्शने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रणिधानञ्च। ङ ईक्षते चन्द्रं लोकः। "न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते"। इति कालिदासः॥ "निरीक्षिष्यामि यामुनीन् इति गणकृतानित्यत्वात्" इति रमानाथः॥ "वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचादित्वादन् ततो निरीक्ष इवाचरतीति क्विपो साध्यः" इति दुर्गादासः॥

ईक्षणं, क्ली, (ईक्ष+भावे, ल्युट्।) दर्शनम्। ("हतान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेक्षणक्षमाः"। इति कथासरित्सागरे॥) (ईक्ष्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्।) चक्षुः। इत्यमरः॥ ("अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्"। इति शाकुन्तले। २ अङ्के।
"श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्"। इति विष्णुपुराणे।१।११।१५। निरूपणम्। पर्य्यवेक्षणम्। यथा, मनुः ७।१४१।
'स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणाम्"।)

ईक्षणिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभं जानाति या। ईक्षण+ठन्+टाप्।) देवज्ञा। लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी। इत्यमरः॥ (पुं, देवज्ञः। यथा, मनुः।६।२५८।
"मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह"।)

ईज, इ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्-इदित्।) इ ईञ्जते। कुत्सं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

ईज, ङ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। ङ ईञ्जते इजते। कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

ईड, क, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं-सकं-सेट्।) क ईडयति। इति दुर्गादासः॥

ईड, ङ ल, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) ल ङ ईट्टे। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। ३य काण्डे।
"गन्धर्व्वाः सुरसंघाश्च बहवश्च महर्षयः। अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे"॥)

ईडा, स्त्री, (ईड+क+टाप्।) स्तुतिः। इति हलायुधः॥ (प्रशंसा।)

ईडितः, त्रि, (ईड्यते स्म। ईड्+क्त।) स्तुतः। कृतस्तवः। इत्यमरः॥ (प्रशंसितः।)

ईत, इ बन्धे। इ ईन्त्यते। इति दुर्गादास ॥ (भ्वादि-पर-सक सेट्। तेन इन्ततीति केचित्।)

ईतिः, स्त्री, (ईयतेऽनया। ई + क्तिन्।) डिम्ब। प्रवास। इत्यमरो मेदिनी च ॥ कृषेः षट्प्रकारोपद्रवविशेष। यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिका खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" ॥
इति स्मृति ॥ (कलहभेद। नृपतिरहितयुद्धम्।
"ईतयो व्याधयस्तन्द्रा दोषा क्रोधादयस्तथा।
उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा" ॥
इति महाभारते हनूमद्भीमसंवादे ।३।१४९।३४।)

ईदृक्, [श्] त्रि, (इदम् + दृश् + क्विप्।) अयमिव दृश्यते। इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एइ-प्रकार इत्यादि भाषा।
("रत्नानीदृशि भूयांसि न भवन्त्येव भूतले"।
इति कथासरित्सागरे। २५। १७६ ॥ तथा च किराते। २। २८ ॥
"इदमीदृगनीदृगाशय प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः"।

ईदृक्ष, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसावित्याद्यर्थे। इदम् + दृश् + क्स दृक्षे चेति ईश्।) ईदृश। इति व्याकरणम् ॥
("ईदृक्षराजकर्म्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्"।
इति कथासरित्सागरे।)

ईदृश, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् + कञ्।) ईदृक्। एतत्सदृश। इति व्याकरणम् ॥
("ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः"।
इति उत्तररामचरिते।)

ईर, कि गतौ। प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः। (वा, चुरा-पर-सक-सेट्।) नुदि। कि ईरयति ईरति। नुदि प्रेरणे। इति दुर्गादास ॥

ईर, ङ ल, कम्पे। गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-आत्म सक कम्पार्थे, अक-सेट्।) दीर्घादि। ङ ल ईर्त्ते लता वायुना। इति दुर्गादास ॥

ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेष। यथा। ईरिकावणम्। इति णत्वप्रकरणे दुर्गादास ॥

ईरिण, त्रि, (ऋ + इरन्।) शून्य। ऊषरभूमि। इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः। ३। १४२ ॥
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ॥
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्" ॥
"ततस्तदीरिणं जातं समुद्रस्यावसर्पितं"।
इति महाभारते अनुशासनपर्व्वणि। ऊषर।)

ईरित, त्रि, (ईर + क्त।) क्षिप्तम्। इत्यमर ॥ प्रेरितम्। कम्पितम्। गतम्। कथितम् ॥ ("इतीरिते वचसि वचस्विनामुना"। इति माघे ।१७।१।
"तस्य वर्म्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः"।
इति, महाभारते।)

ईर्क्ष्य, ईर्ष्य। (भ्वादि-पर-अक-सेट्।) पराभ्युदयासहिष्णुतायामिति यावत्। इति कविकल्पद्रुम ॥ दीर्घादि। रेफयुक्तः। ईर्षा परादोषासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्ष्यति खलः साधवे। मध्यान्त इत्येके। इति दुर्गादास ॥

ईर्म्म, क्ली, (ईर + बाहुलकात् मक्।) व्रणः। इत्यमर ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ४। ४४।
"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा"।)

ईर्य्या, स्त्री, (ईर + ण्यत्।) भिक्षुव्रतम्। इति जटाधर ॥

ईर्व्वारुः, पु, स्त्री, (ईर वृणोतीति। ईर + वृ-बाहुलकात् उण्।) स्फुटि। इति शब्दरत्नावली ॥ फुटी इति भाषा।

ईर्षा, स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य + घञ्। हलाल्लोप इति यकारलोप।) अक्षमा। इति शब्दमाला ॥
("कथमीर्षां न कुरुषे सुग्रीवस्य समीपतः"।)
इति रामायणे ॥ ४। २४। ३०।)

ईर्षालु, त्रि, (ईर्षा + आलुच्।) ईर्षाविशिष्ट। इति हलायुधः ॥

ईर्ष्य, ईर्ष। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-पर-अक-सेट्।) दीर्घादिः। रेफयुक्तः। ईर्ष इति ईर्ष्यस्य घञि हलाल्लोप इति यलोपे सिद्धम्। ईर्षा पराभ्युदयासहिष्णुत्वम्। परदोषासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्ष्यति खलः साधवे। मध्यान्त इत्येके। इति दुर्गादास ॥

ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य + अच् + टाप्।) परोत्कर्षासहिष्णुता। रीष इति भाषा। तत्पर्य्याय ॥ अक्षान्तिः २। इत्यमरः ॥ (यथा, मनु। ७। ४८ ॥
("पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मानभेद। यथा, शृङ्गारशतके ॥
"वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः"।)

ईर्ष्यालु, त्रि, (ईर्ष्यां लाति। ईर्ष्या + ला + डु।) ईर्षाविशिष्ट। अक्षान्तियुक्त। तत्पर्य्यायः। कुहन २ इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी।
"दिवसे सन्निधानेन पैशुनप्रेरणा यदि।
ईर्ष्यालुना खैरिणीव रक्षितुं यदि पार्य्यते"।)

ईलि, स्त्री, (ईर्य्यते इति। ईर + इन् रस्य ल।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्ड। इति भरत ॥ सोँटा इति ख्याता। करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति ख्याते यवनास्त्रे वा। इति सारसुन्दरी ॥

ईलिका, स्त्री, (ईलिरेव। ईलि + स्वार्थे कन् टाप्।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्डः। इति भरतः ॥ सोँटा इति ख्याता। एकधारेलीति स्वामी। तत्पर्य्याय। ईलि २ ईली ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ करपालिका ६। इति शब्दरत्नावली ॥

ईलित, त्रि, (ईड + क्त। डस्य लः।) स्तुत। इत्यमर ॥

ईली, स्त्री, (ईर + क। कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष्।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्ड। तत्पर्य्यायः। करपालिका २। इत्यमरः ॥

ईश, ङ, ल, ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-आत्म अक-सेट्।) दीर्घादि। ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावोऽधीनीकरणञ्च। ङ ल ईष्टे धनी। मायानामीशितेशा च। अत्र कर्म्मणि षष्ठी। इति दुर्गादासः ॥

ईश, त्रि, (ईष्टे इति। ईश् + क।) ईश्वरः। (यथा कुमारे २।९ "जगदीशो गिरीश्वरः"।) प्रभुः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, कुमारे। ३।३४ "कथञ्चिदीशा मनसा बभूव"।)

ईश, पु, (ईष्टे इति। ईश + क।) महादेवः।
("शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्य्यङ्कबन्धं निविडं बिभेद"।
इति कुमारे ३। ५९।) ईशानकोणाधिपतिः। इत्यमर ॥

ईशसखः, पु, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यष्टच्।) कुबेर। इति हेमचन्द्रः ॥

ईशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप्।) लाङ्गलदण्ड। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि २४०। ३०।
"ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन"।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी। दुर्गा ॥ ईशस्य प्रभोः पत्नी इति व्युत्पत्त्या स्वामिपत्नी। प्रभुस्त्री यथा, अथर्व्ववेदे ११।८।१७ "ईशा वशस्य या जाया"।)

ईशादण्ड, पु, (ईशाया लाङ्गलस्य दण्डः।) अक्षयुगयोः सन्धारणार्थो दण्ड। यथा,—
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम" ॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८। २ ॥

ईशादन्त, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य।) वृहद्दन्तहस्ती। तत्पर्य्याय। महादन्त २। इति त्रिकाण्डशेष ॥ हस्तिदन्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

ईशान, क्ली, (ईश + आनश्।) ज्योति। इति मेदिनी ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे ।१।१७५।४।
"मुषाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान ओजसा"।)

ईशान, पु, (ईष्टे। ईश् + ताच्छिल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्।) महादेव। इत्यमरः ॥
("तस्मिन् मुहूर्त्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम्" ॥
इति कुमारे ७।५६।
"तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः"।
इति भारते।) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेष। इति पुराण ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। ४।९।
"हराय मृडाय शर्व्वाय शिवाय भवाय महादेवाय उग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहा" इति।) दूतमूर्त्तिधरः शिव। स च धूम्रजटिल। यथा, मार्कण्डेये। ८८। २३ ॥
"सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता।
दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः"।)
शिवाष्टमूर्त्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्ति। इति स्मृतिरागमश्च ॥ (परमेश्वरः। यथा, कृष्णयजुर्व्वेदे।
"सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं सुहृत्"।
तथा च महाभारते १। १। २२।
"आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्" ॥
साध्यापुत्रो-देवताभेदः। यथा,—
"धर्म्मात् साध्या मरुद्वत्व कामः साध्या साध्यान् व्यजायत।
प्रसवं भवनञ्चैव ईशानं सुरभिं तथा" ॥

इति भारते ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ॥ शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन् + तल् ।) ईशित्वं । अणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

ईशिता, [ऋ] त्रि, (ईष्टे इति । ईश् + तृच् ।) ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे । २ । ९५ ।
"तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा" ।)

ईशित्वं, क्ली, (ईशिनो भावः । ईशिन् + त्व ।) ईशिता । देवानामष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुक्तं ।
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता" ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्थावरादिसर्व्वभूतानि आज्ञाकारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ईश्वरः, त्रि, (ईश् + वरच् ।) आढ्यः ।
("दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्" ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।
"अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
तत्सर्व्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर" ॥
नियन्ता । प्रभुः ।
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये" ।
इति मनुः । १ । ९९ ॥)

ईश्वरः, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, अश्नुते व्याप्नोतीति अशधातोर्वरट् उपधाया ईत्वं च ।) शिवः । (यथा, कुमारे । ७ । ३१ ।
"तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण" ।
"अथेश्वरं देवगणैः सह सप्तर्षिभिर्विभुम्" ॥
"वाग्भिः स्थितः स्तुवन् यावच्छ्रिये भावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितः ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ॥
क्रोधाभिरक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते" ।
"तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयाध्याये ॥
"ततः दृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च" ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयाध्यायः ॥)
कन्दर्पः । इति मेदिनी ॥
"विशुद्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यम्" ।
इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादिपञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ऐश्वर्य्यशाली । तत्पर्य्यायः । राष्ट्री १ अर्य्यः २ नियुत्वान् ३ इनः ४ । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥ श्रीहरिः । यथा ।

रुद्रउवाच ।
"हरे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च वै पूज्यः कैर्व्रतैस्तुष्यते परः" ॥
इत्यादि । श्रीहरिरुवाच ।
"शृणु रुद्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवानां सर्व्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
अहं ध्येयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो रुद्र ददामि परमां गतिम्" ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
"सुतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः" ।)

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष् ।) दुर्गा ।
("विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः" ।
इति किराते । "ईश्वरायाः गौर्य्याः, स्थेशभासेत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष्" इति तट्टीका ।) लक्ष्मी । सरस्वत्यादिशक्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईश् + वनिप् । वनोर चेति ङीपौ ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥ ("त्वमीश्वरी देवि ! चराचराणाम्" । इति मार्कण्डेयपुराणे । ९१ । २ ।) लिङ्गिनीवृक्षः । बन्ध्याकर्कोटकीवृक्षः । रुद्रजटालता । नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईष उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट् ।) उञ्छः उद्धृतशस्यशेषापहरणं । ईषति धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥

ईष ङ दाने । (भ्वादिं-आत्म-सक-सेट् ।) ईक्ष । हिंसने । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादि । ङ ईषते । ईक्षो दर्शनं । इति दुर्गादासः ॥

ईषः, पुं, (ईष् + क ।) इषः । आश्विनमासः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥ (स्वनामख्यात उत्तममनोर्दशपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—
'औत्तमेयान् महाराज ! दशपुत्रान् मनोरमान्' ॥ १८
"ईष ऊर्ज्जस्तनूर्ज्जश्च मधुमाधव एव च ।
शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च" ॥ १९
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)

ईषत् व्य, (ईषणमिति । ईष् + अत् ।) अल्पम् । किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
("तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरः" ।
इति विष्णुपुराणे ॥ १।११।१२ ।
"ईषत् सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-
बिम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तः" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ॥
"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥)

ईषत्करः, पुं, (ईषत् + कृ + खल् ।) अत्यल्पः । तत्पर्य्यायः । लेशः २ उपपदः ३ गन्धः ४ अनुबन्धः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । ईषत्क्रियमाणं वस्तु । इति व्याकरणम् ॥

ईषत्पाण्डुः, पुं, (ईषत् पाण्डुः ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ॥

ईषदुष्णः, त्रि, (ईषच्च तदुष्णञ्चेति ।) अल्पतप्तं । तत्पर्य्यायः । कोष्णः २ कवोष्णं ३ कदुष्णं ४ मन्दोष्णः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

ईषद्रक्तः, पुं, (ईषत् रक्तः ।) अल्पलोहितवर्णः । तत्पर्य्यायः । अव्यक्तरागः २ अरुणः ३ । इत्यमरः ॥

ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्यमरः ॥ लाङ्गलेर ईष् इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
"हिरण्ययी वा रभिरीषा अक्षो" ।
रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ । ३ । "रथः एकेष" ।
"ईषामन्ये युगानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्" ।
इति महाभारते । वनपर्व्वणि २४० । ३० । ईशेति क्वचित् पाठः ॥)

ईषादन्तः, पुं, (ईषेव दन्तो यस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती । तत्पर्य्यायः । उदग्रदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
("ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान्"
ईषादन्ता महाकायाः सर्व्वे चाष्टकरेणवः" ॥
इति च भारते ॥)

ईषिका, स्त्री, (ईष + किकन् ।) हस्तिचक्षुर्गोलकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तूलिका । इत्यमरः ॥ अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमन्त्र्य शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय ससर्ज्ज पुरुषर्षभः" ॥
इति रामायणम् ॥

ईषिरः, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् । औणादिकप्रत्ययोऽयम् । पर्फरीकादित्वात् साधुः ।) तूलिका । वीरणादिशलाका इत्यन्ये । आवर्त्तितमनावर्त्तितं वा सुवर्णं ज्ञातुं यत्र क्षिप्यते तच्चेत्यन्ये । आवर्त्तितसुवर्णं द्रवाकारं यत्र निक्षिप्यते तत्रेति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ईष्मः, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ईह ङ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि आत्म-अक सेट् ।) दीर्घादिरकर्म्मकः । ङ ।
"ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम्" ।
इति भट्टिः । १ । ११ ॥
सकर्म्मकोऽपि । "भ्रामं भ्रमादपि नेहते" । इति जयदेवः ॥ "सर्व्वः स्वार्थं समीहते" इति माघः । २।६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥

ईहा, स्त्री, (ईह + अ + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।
("इच्छया जायते कामं ईहयार्थो विवर्द्धते ।
श्रद्धया वर्द्धते धर्म्मस्तेषां फलमिदं त्रिधा" ॥
इति रामायणे ॥ ३ काण्डे । तथा च मनुः २।३७ ।
"राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" ।
"वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनः" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) वाञ्छा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्" ॥
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)

ईहामृगः, पुं, (ईहाप्रधानो मृगो वृकः ।) कुक्कुरप्रमाणहरिणाकृतिकपिलवर्णजन्तुविशेषः । इति भरतः ॥ घोंघ इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कोकः २ वृकः ३ । इत्यमरः ॥

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोवश मुनिं दान्तं म्लेच्छवत्वेदपारगम् ॥
तस्मात् म्लेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्त्वास्थिभस्मधृक् ।
एतत्तु कामरूपाख्यं म्लेच्छैर्गुप्तं भवद्ध्रुवम् ॥
स्वयं विष्णुर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विरलास्त्वागमा सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्व्वं फलमवाप्स्यति ॥
एवमुक्त्वा वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गणाः म्लेच्छतां याता कामरूपे सुरालये ॥
वामोऽभूदुग्रतारापि शम्भुर्म्लेच्छरतोऽभवत्" ।
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

उग्रत्व, क्ली, (उग्रस्य भाव । उग्र + त्व ।) उग्रता । उत्कटता । तत्पर्य्याय । चण्डता २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रधन्वा, [न्] पुं, (उग्रं धनुर्यस्य । धनुषश्चेत्यनङ् ।) इन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥ ("स इषुहस्तै स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा सायुध इन्द्रो गणेन । संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" । इति ऋग्वेदे । १०।१०३।३ ॥ शिव । उग्रधनुर्विशिष्टे, त्रि ॥)

उग्रनासिक, त्रि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।) दीर्घनासिकाविशिष्ट । इति हेमचन्द्र ॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं वासस्थानत्वेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्रसेनः, पु, (उग्रा सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राजविशेष । स च आहुकपुत्त्रः । कंसराजपिता च । परीक्षित्पुत्त्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा महाभारतेऽपि "जनमेजयः पारिक्षित सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च" इति । तथा च तत्रैव १।६५।४२।
"भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा" ॥)

उग्रसेनज, पुं, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन + जन + ड ।) कंसनामासुरराज । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उग्रा, स्त्री, (उच्यति क्षुधा समवयते या । उच समवाये + ऋज्रेत्यादिना रक् गस्यान्तादेश । ततष्टाप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्ट ॥ ("दन्तधावे हित श्रेष्ठ तिलोग्राचर्व्वणं सदा" । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।) क्षिक्किकौषधी । इति हेमचन्द्र ॥ उग्रजातिस्त्री । (यथा मनु १० । १९ ।
"क्षत्तुर्ज्जातस्त्वथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते" ॥)
धन्याकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नारी ॥

उङ्कुणः, पुं, उत्कुण । इति शब्दमाला ॥ उकुन् इति भाषा ।

उच, इ र य समवायने । मिश्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् ।) ऋखादि । इर औचत् औचित् । अस्मात् मुचादित्वात् वित्य ड इत्यन्ये । य उच्यते केश स्नानात् । इति दुर्गादास ॥

उचितं, त्रि, (वच + "शमिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्" इति कितच् प्रत्ययः ।) विदितम् । न्यस्तम् । परिमितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्र ॥ श्लाघ्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्च, त्रि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चयने अन्येभ्योऽपि इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अत्र वा । अर्श आद्यच्, अव्ययानामिति टिलोप ।) उपरि । उँचु इति भाषा । तत्पर्य्याय । प्रांशु २ उन्नतम् ३ उदग्रम् ४ उच्छ्रितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्ग ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।
"ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै,
रसूर्य्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्" ।)
(ज्योतिषोक्त ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
"अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा
झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशै-
स्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः" ॥
सूर्य्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशय श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशाः यथाक्रमं उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)

उच्चकै, [स्] व्य, (उच्चैस् + अव्ययसर्व्वनाम्ना इति प्रागिवीयेषु अर्थेषु टे प्रागकच् ।) उच्चै । अतिशयोच्चम् । इति द्विरूपकोष ॥ (यथा विष्णुपुराणम् ।
"वशिष्ठाद्यैर्दयासारै स्तोत्र कुर्व्वद्भिरुच्चकैः" ।
उन्नतम् । यथा माघे १।१२।
"गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः" ॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुञ्जा । भूम्यामलकी ।
("उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावर्य्युच्चटामूलं पेयमेव बलार्थिना" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ ।)
नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥ दम्भ । चर्य्या । लशुनप्रभेदः । इति हेमचन्द्र ॥ तृणविशेषः । निर्व्विषी इति ख्याता । चेंचुया इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरत । तत्पर्य्याय । चूड़ाला २ चक्रला ३ । इत्यमर ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५ शुक्लला ६ उत्तानक ७ । इति रत्नमाला ॥

उच्चण्डः, त्रि, (उत् चण्डतीति । चडि कोपे + अच् ।) त्वरान्वितः । अविलम्बितः । इत्यमर ॥

उच्चतरु, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरु ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

उच्चताल, क्ली, (उच्च मत्ततया प्रचण्डस्तालो यत्र ।) पानगोष्ठ्यां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्व्वदेवश्रेष्ठत्वात् श्रेष्ठः देवः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चन्द्र, पुं, (उत् लुप्त अवशिष्टश्चन्द्रो यस्मिन् ।) रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चय, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रग्रन्थि । तत्पर्य्यायः । नीवी २ । इति हेमचन्द्रः । (पुष्पादीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४।
"करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्" ।
"पुष्पोच्चय नाटयति" इति शाकुन्तले १मा‌ङ्के ।
राशिः । समष्टि । यथा,—
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" । रघुः २।५१।
"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १ ॥)

उच्चल, क्ली, (उच्चलतीति । उत् + चल् + अच् ।) मन । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नतललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, क्ली, (उत् + चट् + णिच् + ल्युट् ।) उत्खातम् । उचाटन इति भाषा । षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथि कृष्णा चतुर्द्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । अप भाषा साध्यस्य केशयुक्तग्रथिततुरङ्गदशनोद्भवा । फलम् । उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परकीर्त्तितम् । इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पु, (उच्चार्य्यते परित्यज्यते इति । उत् + चर + णिच् + घञ् ।) विष्ठा । इत्यमर ॥
("मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुख" ।
इति मनु ।४।५०।)
"यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ।)
उच्चारणम् ॥

उच्चारण क्ली, (उत् + चर + णिच् + ल्युट् ।) कथनम् । वाङ्निष्पत्तिकरणम् ॥ यथा । "ह्रस्वे अकार उच्चारणार्थे" । इति मुग्धबोधव्याकरणे, सन्धि सञ्ज्ञा २ । अपि च ।
"कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धता" ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावच, त्रि, (उदक् च अवाक् च । मयूरव्यंसकादित्वात् साधु ।) अनेकप्रकार । तत्पर्य्यायः । नैकभेद २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु १।३८।
("उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ।
"उच्चावचेषु भूतेषु स्थित त व्याप्य तिष्ठत" ।
इति च मनु ६ । ७३ ॥)

उच्चिङ्गट, पुं, तृणगडमत्स्यः । कोपनपुरुष । इति मेदिनी ॥

उच्चूलः, पु, (उद्गता चूड़ा यस्य । डस्य लत्वम् ।) ध्वजोर्द्ध्वमुखकूर्च्चः । इति हेमचन्द्रः । निशानेर पाम इति भाषा । अस्य पटुका अवचूल ॥

उच्चै, [स्] व्य, (उच्चीयते इति । उत् + चि + डैस् ।) उच्चम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ४।३०।
"उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च" ।
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" ।
इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
"अलङ्घ्या हेलया पादमूर्द्ध्नि विद्विषाम्" ॥)

उच्चैःश्रवाः [स्] पुं, (उच्चैः श्रवौ कर्णौ यस्य । यद्वा उच्चैः श्रवसी यस्य । यद्वा उच्चैः श्रवतीति उच्चैः

+श्रु+असुन्।) इन्द्रघोटकः। इत्यमरः॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमन्थनोत्थितः। इति श्रीभागवतम्॥
("उच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च"॥
इति कुमारे। २। ४७॥)

उच्चैर्घुष्ट, क्ली, (उच्चैर्घुष्यते स्म। घुष+क्त।) घोषणा। इत्यमरः॥

उच्छ, इ श उञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-इदित्-परं-सक-सेट्।) रुक्लादिः। इ उञ्छति। श उञ्छती उञ्छन्ती। उञ्छ उद्धृतशस्यस्य शेषाप-हरणम्। (यथा, हलायुधः।
"सुलभं शस्यमुञ्छन्ति यद्देशे व्रतिनो द्विजाः"।
उञ्छ स्फोटनमित्येके। इति दुर्गादासः॥

उच्छ, ई श बन्धे। समापने अतिक्रमे। वर्जने। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-पर-सक-सेट्।) ई उष्टः। श उच्छती उच्छन्ती। चत्वारोऽर्थाः। समापने। (अक०) उच्छति रात्रिः। "भरण्यां व्युष्टायामुषसि जनयामास तनयम्"। व्युष्टायां समाप्तायामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

उच्छन्न, त्रि, (उत्+छद+क्त।) नष्टम्। इति श्रीभगवद्गीता॥

उच्छादन, क्ली, (उत्+छद+णिच्+ल्युट्।) उत्-सादनम्। उद्वर्त्तनम्। गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्म-लीकरणम्॥ इत्यमरटीका॥
("यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च"।
इति रामायणे। २। १११। १०॥)

उच्छिलीन्ध्र, क्ली, (उत्थितं शिलीन्ध्रम्।) छत्रिका। इति श्रीभागवतम्॥ कोडक छाता इति भाषा)
("उद्गतशिलीन्ध्रे, त्रि, "कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्याम्"॥ इति मेघदूते। पूर्व्वमेघे। १८॥)

उच्छिष्ट, त्रि, (उत् शिष्यते यत्। उत्+शिष+क्त॥) भुक्तावशिष्टम्। इति पुराणम्॥ एंटो इति भाषा। तद्भोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे।) विष्णुः।
"आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने च वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्"
इति। एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तबलादापदादिविषये बोध्यः। विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः। तथाचाङ्गिराः।
"चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे।
द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति"॥
यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः।
"अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धन्तु ब्रह्म- वैश्यो विधिः"॥
चान्द्रं चान्द्रायणम्। कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रम्। एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयं बलात्कारानुत्तारे-ऽप्येतत्साम्यमूलाद्युत्कृष्टपरञ्च। तत्राज्ञाने आप-स्तम्बेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात्। अङ्गिरसा अन्त्यावसायिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यत-स्तप्तकृच्छ्रविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्व्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं बोध्यम्। प्राय-श्चित्तविवेके ससर्गप्रकरणेऽप्येवम्। क्षत्रियवि-शोस्त्वापदि ज्ञेयम्"॥*॥ "सर्व्वत्रोच्छिष्टे तु व्रत-द्वैगुण्यं आपदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावकव्रतं तदशक्तौ धेनुद्वयं षट्कार्षापणा वा देयाः। तत्रो-च्छिष्टान्ने पराक इति। अभ्यासभेदे त्वावृत्ति-रूहणीया"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥*॥ अथो-च्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्। (तत्रैव उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यम्) आपस्तम्बः।
"भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा।
प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम्॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥
भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्।
अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पादः आमाशने तथा"॥
प्राजापत्यं स्नाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्यग्रास आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्णः। दक्षः।
"पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः।
संस्पर्शं यदि गच्छेत्तु श्वावोदक्यान्त्यजैः सह॥
दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम्।"
दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम्॥
काश्यपः।
श्वसूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वलाः।
यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्॥
एतद्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम्॥ ब्रह्मपुराणे।
"उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः।
उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा॥
उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः।
उभौ स्नानं प्रकुर्व्वीत सद्य एव समाहितौ"॥
अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः॥ त्यक्तः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे २।२१।११। "कृतोच्छिष्टमिदम्"। इति। अनाचान्तो भक्षकः। यथा मनुः २। ५६।
"नचैवात्यशनं कुर्य्यात् नचोच्छिष्टः क्वचित् व्रजेत्"।

उच्छिष्टभोजन, पु, (उच्छिष्टं देवनैवेद्यावशिष्टं भो-जनं यस्य।) देवनैवेद्यबलिभोजनकर्त्ता। इति हेमचन्द्रः॥

उच्छिष्टमोदन, क्ली, सिक्थम्। इति राजनिर्घण्टः। मोम इति भाषा॥

उच्छीर्षक, क्ली, (उत् ऊर्द्ध्वस्थापितं शीर्षं मस्तकं येन। बहुव्रीह्यर्थे कन्।) उपधानम्। इति हलायुधः। बालिश इति भाषा॥

उच्छून, त्रि, (उत्+श्वि+क्त। ओदितश्चेति तस्य नः। यजादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्व्वरूपे च हल इति दीर्घे।) स्फीतम्। उन्नतम्। वर्द्धितम्। तथा च प्राचीनाः।
"कामिन्याः कियदुच्छूनमुरः शेषान् समीक्षते।
नव्य शालिमिवोत्पन्नमतिदीनः कृषीबलः"॥
(स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः।
इति साहित्यदर्पणे। १ परिच्छेदे॥)

उच्छृङ्खल, त्रि, (उद्गतं शृङ्खलं निगडं यस्य।) शृङ्ख-लारहितं। तत्पर्य्यायः। अवाधः २ उद्दामः ३ अनि-यन्त्रितः ४ अनर्गलः ५ निरङ्कुशः ६। इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा, हितोपदेशे ३। ९७।
("अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यत् शास्त्रनियन्त्रितम्"॥
"सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः"।
इति माघे। १२। १३॥)

उच्छ्रय, पु, (उत्+श्रि+अच्।) पर्व्वतवृक्षादेरु-च्चता। तत्पर्य्यायः। उच्छ्रायः २ उत्सेधः ३। इत्य-मरः॥ ("प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा षट्"। इति रामायणे॥)

उच्छ्राय, पु, (उत्+श्रि+घञ्।) उच्छ्रयः। उच्चता। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।
"ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च"।
"शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं"॥
इति मेघदूते। ६० ॥)

उच्छ्रित, त्रि, (उत्+श्रि+क्त।) संजातः। समुन्नद्धः। उच्चः। प्रवृद्धः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभा-रते १३। दानधर्म्मकथने। ८१। २६। "सर्व्व-मयैर्भान्ति शृङ्गैस्तासभिरुच्छ्रितैः"।) त्यक्तः। इति हेमचन्द्रः॥

उच्छ्वसित, त्रि, (उत्+श्वस्+क्त।) प्रफुल्लः। विक-सितः। इति हेमचन्द्रः॥ (भावे+क्त। जीवितम्। स्फुरितम्। प्राणनम्। यथा, मेघदूते। १०१।
"त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव"।
"सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम्"।
इति शाकुन्तले ३ अङ्के॥)

उच्छ्वास, पु, (उत्+श्वस्+घञ्।) अन्तर्मुखश्वासः। ("प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु"। इति ऋतु-संहारे ग्रीष्मवर्णनायां ३।) तत्पर्य्यायः। आहरः २ आनः ३। इति हेमचन्द्रः॥ आख्यायिकापरि-च्छेदः। आश्वासः। इति मेदिनी॥ (यथा, काव्या-दर्शे आख्यायिकालक्षणकथने,—
"वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम्"॥)

उज्जयनी, स्त्री, विशालानगरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उजैन इति पश्चिमदेशे ख्याता। वङ्गदेशे तु उजनी। इयं मालवदेशस्य नगरी। मोक्षदसप्त-पुर्य्यन्तर्गतपुरी। पुरा विक्रमादित्यराजधानी च अधुना महाराष्ट्रेणाधिकृता॥ (यथा, मेघदूते पूर्व्वमेघे। २९॥
"सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा च भूरुज्जयिन्याः"।)

उज्जयन्त, पु, रैवतपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥

उज्जयिनी, स्त्री, उज्जयनीनगरी। तत्पर्य्यायः। विशाला २ अवन्ती ३ पुष्पकरण्डिनी ४। इति हेमचन्द्रः॥

उज्जासन, क्ली, (उत्, जसु हिंसायाम्। णिच् भावे ल्युट्।) मारणम्। बधः। इत्यमरः॥

उज्जृम्भ, त्रि, (उत्+जृम्भि+घञ्।) प्रफुल्लम्। प्रस्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः॥
("उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना"।
इति साहित्यदर्पणे। ३ परिच्छेदे॥)

उज्जृम्भित, त्रि, (उत्+जृम्भि+क्त॥) प्रफुल्लम्। चेष्टायां, क्ली। इति मेदिनी॥

उज्ज्वल, त्रि, (उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते इति। उत्+ ज्वल+अच्।) दीप्तम्। विशदम्। विकाशितम्।

("पुलहस्य सुता राजन् शलभाश्च प्रकीर्त्तिता ।
सिंहा किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा" ॥
इति महाभारते । आदिपर्व्वणि ॥) (नायको मृग-
वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छयत्र इति ।)
नाटकरूपकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
"ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहणं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्त्या अपि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तयेत् ॥
महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे" ॥
"मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्म्मिलिता
दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा—कुसुमशेखर-
विजयादि" ॥)

ईहावृक, पु, (ईहाप्रधानो वृकः ।) ईहामृगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
(यथा, शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ।
तथा च मुग्धबोधे ।
"उत्रय पञ्चममवा स्रो व्यौषा" ।)
स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवसङ्ख्यकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
"उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्व्वर्गप्रदायकम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधो मध्यतः कुब्जा रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवह्नीन्द्रा शक्तिर्माया परा स्मृता" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
"उः शङ्करो वर्त्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नश्चटिका पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी ॥
कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहम्बरी ।
उड्डुः कुटिला श्रोत्रं पारदोमो वृषो हरः" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे न्यासः । यदुक्तं मातृकान्यासप्रकरणे

"उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वामकर्णे" ।)

उ, ङ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-
अकं-अनिट् ।) ङ अवते गौः । इति दुर्गादासः ॥

उ, व्य, (उ शब्दे+क्विप्+तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रोषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदपूरणम् ।
पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उः इति ख्यातं ॥
("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" ॥
इति कुमारे । १ । २६ ॥)

उ, पु, (अतति विश्वमयत्वात् सर्व्वं व्याप्नोतीति ।
अव्+डु ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः" ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

उकनाह, पु, पीतरक्तवर्णाश्वः । स एव क्वचित्
श्यामरक्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ॥

उक्त, क्ली, (वच्+क्त ।) एकाक्षरछन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥

उक्त, त्रि, (उच्यते यः । वच्+कर्म्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्य्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
भणितः १२ वदितः १३ रणितः १४ रटितः १५
भटितः १६ रटितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८६ । ९ ।
"इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः" ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
"इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तः स्मिता जगौ" ॥)

उक्ति, स्त्री, (वच्+भावे क्तिन् ।) कथनम् । तत्-
पर्य्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं
५ वचः ६ । इत्यमरः ॥ ("अतिसच्छिद्रपिरन्तमो
क्तिभिः" । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
"एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" ॥)

उक्थ, क्ली, (वच्+थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
"विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति" ॥
स्तोत्रम् । यथा,
"अथ योऽसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्
तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" । इति
छान्दोग्ये उपनिषदि ॥)

उक्थशंस [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोऽविषमित्यत्र श्वेत-
वहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्व-
भावि तत्र डस् । अन्यत्र क्विप् ।) यजमानः ।
इति व्याकरणम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १९ । ९ ।
"नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था" ।)

उक्था, स्त्री, (वच्+थक्+टाप् ।) छन्दोविशेषः ।
एकाक्षरपादमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व्व-
गुरुः । यथा श्रीस्ते सास्ता । इति छन्दोमञ्जरी ।
उः २ सर्व्वलघुः । यथा । उरवतु । इति छन्दो-
ऽर्णवः ॥

उक्ष सेचे । (भ्वादिं-पर- सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उक्षति वृक्षं मेघः । वृष् सेचः । इति
दुर्गादासः ॥ ("उक्षाम्बचक्रर्नगरस्य मार्गान्" ।
इति भट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)

उक्षः त्रि, (उक्ष+अच् ।) सिक्तः । धौतः ।

उक्षतर, पु, (उक्षन्+तरप् ।) महावृषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उक्षा, [न्] पु, (उक्ष+कनिन् ।) वृषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८।७२।९। "उक्षा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः" । तथा च कुमारे ७।७० ।
"तत्रावतीर्य्याच्युतदत्तहस्तः
शरद्घनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः" ॥)
ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी ॥ ओखति । इति दुर्गादासः ।

उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित् भ्वादिं
-परं सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उङ्खति । इति
दुर्गादासः ॥

उखर्व्वल, पु, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । उलपः २
भूरिपत्रः ३ सुतृणः ४ तृणोत्तमः ५ । अस्य गुणाः ।
बलदातृत्वम् । रुचिकारित्वम् । पशूनां सर्व्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उखा, स्त्री, (उख+क+टाप् ।) स्थाली । इत्य-
मरः ॥ हाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
"इद्धः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम्" ॥)

उख्य, त्रि, (उखायां संस्कृतः । उखा+यत् ।) स्थाली-
पक्वमांसादि । तत्पर्य्यायः । पैठरः २ । इत्यमरः ।
("शूल्यमुख्यञ्च होमवान्" । इति भट्टिः ।४।
उखाया भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे ।११।१।२।
"उख्यान् (अग्नीन्) हस्तेषु बिभ्रतः" ॥)

उग्र, त्रि, (उच्यति क्रुधा समवैति । उच समवाये
+ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रक्, गश्चान्तादेशः ।) रौद्रः ।
उत्कटः । इत्यमरो मेदिनी च ॥
("लोकेषु प्रथितं घोरं तपस्तस्य भविष्यति" ॥
इति रामायणे ॥
"तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्" ।
इति मनुः ।१२।७५। यक्षादिधारी । शारदाकृत् ।
यथा मनुः ४।२१२ ।
"उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्दशम्" ॥)

उग्रा, स्त्री, वत्सनाभनामविषम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उग्र, पु, (उच+रक् । गश्चान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्त्तिरयम् । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने ।१७।८।
"उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः" ।
नृपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७९ । ४० ।
क्षत्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ।
आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १०।९।
"क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" ॥)
अस्य कर्म्म बिलवासिगोधादिवधबन्धनम्" ।
तथाच मनुः । १०।४९ ।
"क्षत्त्रोग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनम्" ।

नक्षत्रगणविशेषः । स च पूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढा-पूर्व्वभाद्रपदमघाभरण्यात्मक । इति ज्योतिषं शोभाञ्जनवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरलदेश । इति हेमचन्द्रः ॥ (रुद्र । उग्रोदेवः । स्वनामख्यातो दानवविशेष । यथा हरिवंशे ।
"वेगवान् केतुमानुग्र सोग्रव्यग्रो महासुर" ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्त्रेषु एक । यथा, धृतराष्ट्रपुत्त्र-नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
"उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुप" ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काश्मीरराजस्य स्वनामख्यातो गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
"दिव्यानुग्रहमागुग्राभिधो यस्य गुरुर्व्यधात्" ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४९ । ५९ ॥
स्त्री, योगिनीभेद । यथा, कालिकाया । ६० अध्याय ।
"महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च" ।)

उग्रकाण्ड, पुं, (उग्र काण्डो यस्य ।) कारवेल्ल । इति राजनिर्घण्ट ॥ करेला इति भाषा । कारवेल्ल शब्देऽस्य गुणादिक ज्ञेयम् ।)

उग्रगन्ध, क्ली, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्ट ॥

उग्रगन्ध, पु, (उग्रस्तीव्र गन्धो यस्मिन् ।) लशुन । कट्फल । अर्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥ चम्पक । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते त्रि ॥ (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याय ।
"उग्रगन्ध पुराण स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरा याति गुणवत्स्यात्तथा तथा" ॥)

उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्र गन्धो यस्या ।) अजमोदा । वचा । छिक्किकौषधी । इति मेदिनी ॥ अजगन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्ट ॥ ("वचा, यमानी च" । इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे अनेकार्थ-नामवर्गे ॥)

उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवीभेद । यथा महिषासुर प्रति भगवतीवाक्यम् ।
"उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यह पुन ।
यया मूर्त्त्या त्वा हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो नृणा भवान् ।
पूज्यो भविष्यसि त्व वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिसृष्टौ उग्रचण्डामूर्त्त्या त्व निहत पुरा ।
द्वितीयसृष्टौ तु भवान् भद्रकाल्या मया हत ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वा हनिष्यामि सहानुगम्" ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
"उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवम्या पुरा कृष्णपक्षे कन्या गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह" ॥ * ॥
अनया मूर्त्त्या दक्षयज्ञभङ्ग कृत । यथा,—
"आषाढस्य तु पूर्णाया सत्र द्वादशवार्षिकम् ।
दक्षः कर्त्तु समारेभे तत्र सर्व्वे दिवौकसः ॥
ततोऽह न वृतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना ।
कपालीति सती चापि तज्जायेति च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणास्तत्याज सा सती ।
त्यक्तदेहा सती चापि चण्डमूर्त्तिस्तदाभवत् ॥
ततः प्रवृत्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्या कृष्णपक्षे तु कन्याया चण्डमूर्त्तिधृक् ॥
योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिभि सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणै सर्व्वै सहिता शङ्करेण च ।
स्वय बभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मन ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकस ।
पूजयाञ्चक्रुरतुला देवीं पूर्व्वोदितेन तै ॥
पूर्व्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकस ।
कृत्वैव परमामापुर्निर्वृति दु खहानये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्य्यं देव्या प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुला प्राप्तुं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गा महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परत्र च महामायावलिर्भूत्वा स जायते ॥
अष्टम्या रुधिरैर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभि ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्व्वलिभिर्भोजनैः शिवा" ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
"भद्रकालीमुग्रचण्डा महामाया महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्व्वासा पूजने परिकीर्त्तितम् ।
तन्त्रं यथोग्रचण्डाया पृथक् त्व शृणु भैरव ॥
आद्यद्वय नेत्रवीज मन्त्रस्योपान्तमन्तरे ।
वह्निनान्तस्वरेणेन्दुविन्दुभ्या तन्त्रमौग्रकम्" ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५९ । ६० अध्यायौ ॥

उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् त्राति तारयति वा या ॥ उग्र + तॄ + णिच् + अच् + टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
"उग्रादपि भयात् त्राति यस्मात् भक्तान् सदाम्बिका" ।) देवीविशेष । अस्या उत्पत्त्यादि यथा,—
"सर्व्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुम्भो निशुम्भश्च दिक्पालत्व तथा गतौ ॥
सर्व्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामाया प्रतुष्टुवु ॥
अनेकसस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्कर ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूय मातङ्गस्याश्रम प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषत ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मा स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वधायाह स्तूयेऽद्य सकलै सुरै ॥
विनिःसृतायां देव्यास्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूद्गौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिण ॥
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद् भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्या प्रथम वीज कथित तन्त्रमेव च" ॥ * ॥
"एषैवैकजटाख्यातिर्यस्मात्तस्या जटाधिका ।
शृणु त्व चिन्तन चास्या सम्यक् वेतालभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्त प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्या बिभ्रतीन्दीवरं त्वध ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम् ॥
द्यां लिखन्तीं जटामेका बिभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमाला धरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरा कट्या व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपाद शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भि सुखेप्सुभि" ॥ * ॥
"एतस्या सप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ता ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ता प्रपूजयेत्" ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्याय ॥ * ॥ अपिच
"ब्रह्मशैलस्य पूर्व्वस्या भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
"चारुनिम्न शुभावर्त्त कामाख्यानाभिमण्डलम् ॥
यत्रोग्रतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीज पूर्व्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूप शृणु नरश्रेष्ठ येन ध्येया सदाशिवा ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृशाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकाखर्परौ ॥
खड्ग चेन्दीवरं वामे शीर्षे त्वेकजटा पुनः ।
वामपाद शवस्योर्व्वोर्निधायोत्थाय दक्षिणम् ॥
शवस्य हृदये न्यस्य साट्टहास प्रकुर्व्वती ।
नागहारशिरोमालाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोण मण्डल चास्या ऊकारमध्यवीजकम् ।
द्वारे नानायोगिनीना नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्दूल तत्प्रोक्त वान्यगोचरे" ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याय ॥ * ॥ सा च वशिष्ठशापात् वामा भूता । यथा,—
और्व्व उवाच ।
"एतद्विष्णोर्व्वच श्रुत्वा विधिना सहित स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वच साध्यसाधने ॥
विसृज्य तान् ब्रह्मविष्णुयमान् वृषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्व्वान् कामरूपान्तर ययौ ॥
उग्रतारा ततो देवीं गणाश्च प्राह शङ्कर ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वञ्चाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणा कामरूपाद्देवी चाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामास पीठ कर्त्तु रहस्यकम् ॥
उत्सार्य्यमाणे लोके तु चतुर्व्वर्णैर्द्विजातिभि ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो वशिष्ठ कुपितो मुनि ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीशया ।
गणै सह वृतः प्राह शापं कुर्व्वन् सुदारुणम् ।
यस्मादहं वृतं धाम्ने त्वयोत्सारयितुं मुनि ॥
तस्मात्त्व वाम्यभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्सयन्ति म्लेच्छवत् यस्माद्गणास्ते मन्दबुद्धय ।
भवन्तु म्लेच्छास्तस्माद्ध भवत्या कामरूपके ॥

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे । "अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं" ।
"विविधोज्ज्वलवेशा तु बलनूपुरनि स्वना" ॥)

उज्ज्वला, स्त्री, (उत् + ज्वल + अच् ।) स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उज्ज्वल, पु, (उत् + ज्वल + अच् ।) शृङ्गाररसः । इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।
"स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः" ॥)

उज्झ श त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट् ।) ओपधः इत्येके । उजिझिषति । औजिझत् । श उज्झती उज्झन्ती । इति दुर्गादासः ॥ अन्यत् उदझधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्झः, पुं, (उज्झतीति । उज्झ + अच् ।) त्यागः । विसर्जनम् । (यथा, मनु ११ । ५६ ।
"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" ॥)

उज्झित, त्रि, (उज्झ + क्त ।) उत्सृष्टम् । त्यक्तम् । वर्जितम् । इति हलायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।
"अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः" ।
"उज्झितायास्त्वया नाथ ! तदैव मरणं वरम्" ॥ इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उञ्छ, क्ली, (उछि + घञ् ।) पतितधान्यादानवत् शस्यग्रहणं । यथा । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने । उञ्छेन पतितधान्यादानवद्ग्रहणेन शिल्यते सञ्चीयते उञ्छशिलं उञ्छिः उञ्छे शिलं उञ्छे छदोरित्युक्ते सापेक्षेति इकुसुलत्वात् कः उञ्छशिलम् । सम्पात विपर्ययस्तद्घनाम । "शाका न चेदुञ्छशिलेन वृत्तिः । फलेन मूलेन च वारिणा च" इति । समाहारद्वन्द्वे उञ्छशिलञ्च । उञ्छभेदश्च यथान्यत्तत् परिग्रहणन्तु ऋतम् । इति निगमाभिधाने क्लीवम् । पुमानुञ्छऋतशिलं इति वोपालिते पुंस्युञ्छः । भवभूतिश्चातशिलोञ्छे इति गोवर्द्धनः । केचिदुञ्छशिलयोर्भेदमाहुः । "प्रतिग्रहात् शिलः श्रेयस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते" । इति तत्र शाल्यादेर्निर्मातितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं शिलं । शिला धान्यमञ्जरीसंग्रहः । इति स्वामी च । एकैकस्य कपोतवद्धान्यकणादानमुञ्छः । तदुक्तं उञ्छो धान्यकणादानं इति । शिलं तान्यादि दन्त्यादि च । धर्म्मत्वात् सत्यमिति ऋतम् । इति उञ्छशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उञ्छ, पु, (उछि उञ्छे + घञ् ।) उञ्छशिलम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । २ ।
"मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत्" ॥)

उञ्छन, क्ली, (उछि + ल्युट् ।) आपणादिपतितकणोपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उञ्छन खुँटिया लओन धुनिया लओन कुड़ाइया लओन इत्यादि भाषा ॥

उञ्छशिल, क्ली, (उञ्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः ।) उञ्छवृत्ति । सा तु स्वामिशस्यक्षेत्रात् शेषावचयनम् । तत्पर्य्यायः । ऋत २ । इत्यमरः ॥ दुर्ब्बलसंश ३ उञ्छ ४ उञ्छ ५ शिल ६ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ४ । ५ ।
"ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्" ॥)

उञ्छशील, त्रि, (उञ्छः शीलं वृत्तं यस्य ।) उञ्छजीवी । उद्धृतशस्यस्य शेषाहरणकर्त्ता । इति पुराणम् ॥ छिचेर इति भाषा ॥

उटः, पुं, तृणपर्णादिः । इत्यमरटीकायां भरत ॥

उटज, पु, क्ली, (उटास्तृणपर्णादयस्तेभ्यो जायते इति । उट + जन + ड ।) मुनीनां पत्ररचितगृहम् । तत्पर्य्यायः । पर्णशाला २ । इत्यमर ॥ पर्णोटज ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघु । ("आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः" १ । ५० ।
"मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" । १ । ५२ ।) गृहमात्रम् । इत्यमरमाला ॥

उठ उपघाते । (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋकारादि । ओठति खलं साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

उड सङ्घतौ । (पर-अक सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उडुमः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, क्ली स्त्री, (उ रोषोक्तिपूर्ब्बकं डयते इति । उ + डी + डु मितद्वादित्वात् डुः ।) नक्षत्रम् । इत्यमरः ॥ ("तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखम्" । इति भागवते । १० । २९ । २ । तथा रघुवंशे । १९ । ६५ ।
"इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्या" ।) जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुप, पु क्ली, (उडुनो जलात् पाति रक्षतीति । उडु + पा + क ।) भेलकम् । भेला माड इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । प्लव २ कोल ३ । इत्यमर ॥ भेलक ४ उडुपः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
("तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" ॥ इति रघुवंशे । १ । २ ।) चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥
("अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्" । इति महाभारते । वनपर्व्वणि ।) चर्म्मावनद्धपानपात्र । यथा,—
"चर्म्मावनद्धमुडुपं प्लवं काष्ठं करण्डवत्" ॥ इति सज्जनः ॥)

उडुपति, पु, (उडूनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराणज्योतिषे ॥ ("अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः" । इति कुमारे । ५ । २२ ।
"परिमुग्धतां वणिग्गिवोडुपतेः" । इति माघे ।)

उडुपथ, पुं, (उडूनां पन्थाः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बर, क्ली, (उडुं वृणोतीति । उडु + वृ + अच् ।) ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ ("ताम्रं शुल्वमुडुम्बरम्" । इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थे यथा,—
"उडुम्बरस्य पर्य्याये कर्षएव निगद्यते" ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमाध्याये ।) कर्म्मपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बर, पुं, (उडु + वृ + अच् ।) उदुम्बरवृक्ष । यज्ञडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जन्तुफल २ यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धक ४ । इत्यमरः ॥ ब्रह्मवृक्षः ५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ यज्ञफलः ७ यज्ञोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ सदाफलः ९ क्षीरवृक्षः १० सुप्रभः ११ श्वेतवल्कलः १२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् । मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
("उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्म्ममात्रकम् । सलिलेन्मधुना सर्व्वमनुपानं सुखावहम्" ॥ इति वैद्यके रसेन्द्रसारसंग्रहे मूत्राघाताधिकारे) अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहली । गोवराटेर निचेर काठ इति भाषा । पण्डम् । नपुंसकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ।

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णीशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडूप, पु क्ली, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।) उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति द्विरूपकोषः ॥

उड्डयन, क्ली, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः । ओड़ा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ।
"गतो विरत्योड्डयने निराशताम्" ॥
("सोऽपि तमादाय सम्पातोड्डयनेन प्रस्थितः" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

उड्डामर, त्रि, (उत्कृष्टः डामरः ।) श्रेष्ठम् । तत्पर्य्यायः । उद्भटः २ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (पु तन्त्रविशेषः ॥)

उड्डीन, क्ली, (उत् + डी + क्त ।) खगगतिक्रिया । पक्षिणां ऊर्द्ध्वगमनम् । इत्यमरः ॥
("अथ सम्पातादिकामष्टावुड्डीनगतिविशेषान् वेत्ति" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

उड्डीयमान, त्रि, (उत् + डी + शानच् ।) उड्डयनविशिष्टपक्ष्यादि । उड़न्त ओड़ता इत्यादि भाषा ।

उड्डीश, पु, (उत् + डी + श । यद्वा उड्डाना उत्पतनगामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः ।) महादेवस्य योगीश्वरत्वात् ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति मेदिनी ॥

उत, व्य, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं । सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धम् । च पर्य्यये ॥)

उत व्य, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । समुच्चयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ (अप्यर्थे । यथार्थे । "किमेतदारम्भ उत स्यान्दम्" । इति पञ्चतन्त्रे । "तत्किमयमावर्ण दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते" । इति शाकुन्तले । "वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः" । इति उत्तरचरिते ।)

उत, त्रि, (वे + क्त । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।) सन्तुसन्तानः । वोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊत २ स्यूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ्य, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्र । इति पुराणम् ॥
("प्रयत्नङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्व्वत्र विश्रुताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रत" ॥ इति महाभारते आदिपर्व्वणि ।)

उतथ्यानुजः, पुं, (उतथ्यस्यानुजः ।) वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा माघे २।६९ ।
"तथ्यामुतथ्यानुजवत् जगादाग्रे गदाग्रजम्" ॥)

उतथ्यानुजन्मा, [न्] पुं, (उतथ्यस्य अनुजन्मा अनुजः ।) वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।) परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः । इत्यमरः ॥
("क्षमा स्वित् श्रेयसी तात । उताहो तेज इत्युत" । यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि सुराङ्गना" ॥ इति च महाभारते ॥)

उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमरटीका ॥ ("अन्यदप्य विदधातीह गर्भमुताहोस्वित् स्वेन कायेन याति" । इति महाभारते ॥)

उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।) उन्मनाः । अन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥
("तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्ज्जितं मानसोत्काः" । इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारे । ६ । ९५ ।
"अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः" ॥)

उत्कटः, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
"चन्द्रांशुनिकराभाश्च हाराः कासाञ्चिदुत्कटाः । स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डराः" ॥)

उत्कटं, क्ली, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायानाह भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे,
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद् भृङ्गञ्चोदन्तमुत्कटम्" ।)

उत्कटः, पुं, (उद्गतमदस्रुतेः उच्छब्दात् स्वार्थे समोदयेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥ सञ्जातमदहस्ती । इति हारावली ॥ शरः । रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैंहलीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कण्ठ, पुं, (उद्गतः कण्ठो यस्य ।) शृङ्गारस्य षोडशबन्धान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसनं यस्य प्रसिद्धिः । तस्य लक्षणम् ।
"नारीपादौ च हस्तेन धारयेदूरुके पुनः । स्तनार्पितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्ठसञ्ज्ञकः" ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

उत्कण्ठा, स्त्री, (उत् + कठि + अ + टाप् ।) उत्कलिका । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥ कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाञ्छकेन स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् । इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मनस्त्वम् । इत्यन्ये ॥
("गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालाम्" । इति मेघदूते । ८३ ।
"यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" । इति शाकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥)

उत्कण्ठितः, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा + इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्य्यायः । उत्कः २ उत्सुकः ३ उन्मनाः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
("साभ्रेऽह्न्यवद्गतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन" । इति मेघदूते । १०३ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जातास्याः । उत्कण्ठा + इतच् + टाप् ।) स्वीयादिनायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् ।
"सङ्केतस्थलं प्रति भर्त्तुरनागमनकारणं चिन्तयति या" ।
अस्याश्चेष्टा । अरति-सन्ताप-जृम्भाङ्गाकृष्टि-कम्प-रुदित-श्वासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥ (इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
"आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमनदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपह्नुतेरुदाहरणम् । यथा,—
'उत्कण्ठितासि तरले । नहि नहि सखि । पिच्छिलः पन्थाः' ॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः । उत्कण्ठा ॥

उत्करः, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + अप् ।) धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥
("सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्" । इति रामायणे ॥)

उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥ (प्राधान्यम् । श्रेष्ठता । यथा, "उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले" । इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
"निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्" । इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
"पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः" । इति रघुः । ४ । ११ ।) अतिशययुक्ते त्रि ॥ स्वकालात् परकालकर्त्तव्ये । इति स्मृतिः ॥

उत्कलः, पुं, (उत् + कल + अच् ।) ओड्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उडिष्या इति भाषा । व्याधः । इति शब्दमाला ॥ पाखिमारा इति भाषा ।
("उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ" । इति रघुवंशे ४।३८ ॥ सुद्युम्नतनयः स्वनामख्यातो राजा । यदुक्तं महाभारते ।
"सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ।
उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा" ॥)

उत्कलः, त्रि, (उत् + कल + अच् ।) भारवाहकम् । इति शब्दमाला । मुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वुन् + टाप् ।) उत्कण्ठा । इत्यमरः ॥
("ततोऽन्येद्युः प्रतिपदं तत्तदुत्कलिकाम्लता" । कथासरित्सागरे । २१।१०५ ।) कलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भा क्षणात्" । इति रत्नावली ।) तरङ्गः । ("वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिघातो-त्कूजितशैवलाभाः" । इति माघः । ३ । ७० ।) हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलितः, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । समृद्धिमान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् + टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप् ।) प्रतिवर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कारः, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + घञ् ।) धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । निकारः २ । इत्यमरः ॥ धान साडा इति भाषा । धान्यस्य राशीकरणं वा । इति भरतः ॥

उत्कूटं, क्ली, (उत् + कूट् + क ।) उत्तानशयनम् । इति हारावली ॥ चित् हइया शोया इति भाषा ।

उत्कुणः, पुं, (उत् + कुण + क ।) केशकीटः । उकुण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्कुणः २ कोलकुणः ३ उद्दंशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूटः, पुं, (उन्नतं कूटमस्य ।) छत्रम् । इति हारावली ॥

उत्कृष्टः, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् । अतिशययुक्तम् । प्रकृष्टम् । प्रशस्तम् । यथा,—
"उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री, यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा । वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु, यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा" ॥
इत्युद्भटः ॥ (कर्मणावत्त्वेचादि ॥)

उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।) प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति । उत् + कुच + क ।) घुस् इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राभृतं २ ढौकनं ३ लञ्चा ४ कौशलिकं ५ आमिषं ६ उपाहारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १० ग्राह्यं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उपदानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं १४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये १ । ३ । ३८ ।
"उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" ।)

उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + अप् ।) व्यतिक्रमः । विपरीतिः । तत्पर्य्यायः । व्युत्क्रमः २ अपक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोशः, पुं स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं करोतीति । उत् + क्रुश + अच् ।) कुररपक्षी । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः, पुं, (उत् + क्षिप + क्त ।) धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्द्ध्वत्यक्ते त्रि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् + टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्य्यायः । कर्णान्दुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपणं, क्ली, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) व्यजनम् । धान्यमर्द्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदसनम् । ऊर्द्ध्वक्षेपणम् ।
("असिमात्रलोहितलो बाहू घटोत्क्षेपणात्" इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपणम् । इति

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पञ्चकर्म्ममध्यपरिगणितम्। यथा भाषापरिच्छेदे।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च"। ६ ॥)

उत्खला, स्त्री, (उत् + खल + अच् + टाप्।) मुरा-नाम गन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। तालपर्णी २ ताल-पर्णी ३ तालाख्या ४ खला ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्।)

उत्खात, त्रि, (उत् + खन + क्त।) उन्मूलितम्। इति जटाधरः॥ उपडान इति भाषा। ("त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः"। इति रघुवंशे।४।३३। विदारित। यथा,—
"शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातपङ्कादिवरश्च"। इति मेघदूते। ११६ ॥)

उत्त, त्रि, (उनत्ति स्म। उन्दी क्लेदने अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्त। नुदविदेति पक्षे नस्याभावः।) आर्द्र-वस्तु। इत्यमरः॥

उत्तंस, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तंसि सौत्रो भूषार्थः। पचाद्यच् हलश्चेति घञ् वा।) कर्णपूरः। कर्णाभरणम्। शेखरः। शिरोभूषणम्। इत्यमरः॥ मतान्तरे क्लीवलिङ्गोऽपि॥ ("नोत्तंस क्षिपसि क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि"। इति साहित्यदर्पणे। ३य परिच्छेदे॥)

उत्तप्त, क्ली, (उत् + तप + क्त।) शुष्कमांसम्। इत्यमरः॥

उत्तप्त, त्रि, तप्त। सन्तप्तः। परिभूतः। स्नातः। इति मेदिनी॥

उत्तभित त्रि, उन्नमितम्। इति श्रीभागवतम्॥

उत्तम, त्रि, (अतिशयेन उत्कृष्टः। उत् + तमप्। द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नाम्। यद्वा उत्ताम्यति तमु अच् उत्ताम्यते वा घञ्। नोदात्तेति न वृद्धिः।) भद्रः। उत्कृष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रधान २ प्रमुख ३ प्रवेक ४ अनुत्तम ५ मुख्य ६ वर्य्य ७ वरेण्यः ८ प्रवर्ह ९ अनवरार्द्ध्य १० परार्द्ध्य ११ अग्र १२ प्राग्रहर १३ प्राग्र्य १४ अग्र्य १५ अग्रीय १६ अग्रिय १७। इत्यमरः॥ मुखः १८ अग्रणी १९ तट्टीका॥ ("उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः"। इति हितोपदेशः।
"उत्तमादेवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्त्रमापदि"॥ इति महाभारते॥)

उत्तम, पुं, वैशिकनामनायकभेदः। तस्य लक्षणम्।
"दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः"। इति रसमञ्जरी॥ प्रियव्रतराजपुत्त्रः। स च तृतीयमनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः। सत्यजिदिन्द्रः। सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः। वशिष्ठ-सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः। पवनसृञ्जययज्ञहोत्राद्याः मनुपुत्त्राः। इति श्रीभागवतम्॥ (उत्तान-पादस्य राज्ञः सुनामख्यातः पुत्त्रभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। २॥
"तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः"॥)

उत्तमफलिनी, स्त्री, (उत्तमफलं विद्यते यस्याः। उत्तमफल + इनि + ङीप्।) दुग्धिकावृक्षः। इति रत्नमाला। क्षीरई इति भाषा॥

उत्तमर्ण, पुं, (उत्तममृणमस्य। अधमर्णः इति सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते।) ऋणदाता। इत्यमरः॥ महाजन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऋणदः २। इति जटाधरः॥ ("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः। दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्"॥ इति मनुः। ८। ४७॥)

उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन्।) सम्यक् संग्रहणम्। तत्तु निर्जने परभार्य्यया सह केशाकेशिपरस्परालिङ्गनसहासनादिरूपमिथुनीभावः। इति मिताक्षरा॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्मिन्।) दण्डविशेषः। स तु साशीतिपणसाहस्रः। यथा।
"साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः"। इति याज्ञवल्क्यः॥ सहस्रपणमितोऽपि। यथा,
"पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः"॥ इति मनुः॥

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा। उत् + तमप् + टाप्।) उत्कृष्टा नारी। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४। इत्यमरः॥ मत्तवासिनी ५। मत्तकासिनी ६। इति तट्टीका॥ दुग्धिकावृक्षः। इति मेदिनी॥ स्वीयादिनायिका-भेदः। अस्या लक्षणम्। अहितकारिण्यपि प्रिये हितकारिणी। अन्याश्चेष्टा उत्तमा एव। इति रसमञ्जरी॥

उत्तमाङ्ग, क्ली, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं।) मस्तकः। इत्यमरः॥ ("कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः"। इति रघौ। ७। ५१। "बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे"। इति कुमारे। ७। ४१। मुखम्। यथा, मानवे १। ९३॥
"उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्येष्ठ्यात् ब्राह्मणश्चैव धारणात्। सर्व्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्म्मतो ब्राह्मणः प्रभुः"॥ उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी। इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम्।)

उत्तर, क्ली, (उत् + तॄ + अप्।) प्रतिवाक्यम्। इत्य-मरः॥ जवाब इति यावनी भाषा। (यथा, माघे २। २२।
"वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्"।) तस्य व्युत्पत्तिः।
"उत्तीर्य्यते निस्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेन"। तस्य स्वरूपम्।
"पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम्। अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः"॥ तस्य भेदाः।
"मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराःप्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः"॥ इति नारदः॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-वचनं यथा हेतुसधर्म्माणो विकाराः शीतकस्य हिमाद्येर्हेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्माणो विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथ-प्रपचने हेतुवैधर्म्ये हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति। एतत् सविपर्य्ययमुत्तरम्। इति चरके विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः॥)

उत्तर पुं, विराटराजपुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते। गोहरणपर्व्वणि ३५। ३३ "तमुत्तर वीक्षस्व योत्स्यमानं स्थितम्"। तत्रैव ३४ "सहोत्तरे-णास्तु तदस्य मङ्गलम्")। (सुनामख्यातपर्व्वत-भेदः। यथा, "दक्षिणस्योत्तरो गिरिः"। इति रामायणे॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति व्युत्पत्त्या शिवः। इति महाभारते। १३। १४९। ६६।)

उत्तर, त्रि, (उदतिशयेन उद्गतः। उत् + तरप्।) ऊर्द्ध्वः। उदीची। (यथा, रामायणे।
"उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवच्छिलोच्चयम्"।) उत्तम इति मेदिनी अमरश्च॥ (प्रधानः। श्रेष्ठः। यथा, रघुः १३। ७।
"नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो,
धर्म्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते"।
"महाधर्म्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्"। इति महाभारतम्॥) अनन्तरम्।
("वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्"॥ इति मनुः। २। १३६॥)

उत्तरकाल, पुं, (उत्तरः कालः।) भविष्यत्कालः। गौणकालः। यथा, हरिहरपद्धतिः।
"एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः। स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः"॥

उत्तरकुरु, स्त्री, (उत्तरः कुरुः।) जम्बुद्वीपस्य नव-वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
('विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्
कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः"।
इति किरातार्ज्जुनीये। १। २५॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला।) अयोध्यानगरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
("पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः"॥
इति रघुः ९। १॥
"यदुपते क्व गता मथुरापुरी
रघुपते क्व गतोत्तरकोशला"।
इति उद्भटः॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया।) अन्ति-मक्रिया। सांवत्सरिकश्राद्धादिपित्र्यक्रिया। यथा,
"प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः"॥ इति विष्णुपुराणम्॥

उत्तरङ्ग क्ली, (उत्तर + गम् + खच्।) द्वारोर्द्ध्वस्थ-दारु। इति हेमचन्द्रः॥ उद्गततरङ्गे त्रि॥
"प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः"॥ इति रघुः। ७। ३६।

उत्तरण, क्ली, (उत् + तॄ + ल्युट्।) नद्यादिपारगमनम्। उत्तरण इति भाषा॥

उत्तरत', [स्] व्य, (उत्तर+स्वार्थे+अतसुच्।) उत्तरदिग्देशकालात्। इति रायमुकुट ॥ उत्तर इइते इति भाषा। (यथा, रामायणे ४।५५। अध्याये।
"दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरत शिर ।
तमेवानुमरिष्यन्त सर्व्वे संविविशुर्भुवि" ॥)

उत्तरतारं, क्ली, (उत्तरमपर तारं।) उत्तरतीरम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्ष पु, (उत्तरः पक्ष ।) विचारसिद्धान्त । समाधानम्। तत्पर्य्याय । सिद्धान्त २ समाधि ३ कृतान्त ४। इति त्रिकाण्डशेष ॥ सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यास । इति स्मृति ॥ यथा माघे।
("प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षता" ।२।१५॥)

उत्तरपाद, पु, (उत्तर पाद ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतद्वितीयपाद । (यथाह बृहस्पति ।
"पूर्व्वपक्ष स्मृत पादो द्विपादश्चोत्तर स्मृत"।) उत्तरम्। इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम्। अस्या रूपम्। दक्षिणोत्तरमिलिततारकाद्वयम्। इति कालिदास ॥ पर्य्यङ्करूपं तारकाद्वय। इति दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्य्यमा। अस्या मिश्रगुणा। अस्या जातफलम्।
"दाता दयालुः स्वजने सुशीलो
विशालकीर्त्तिं सुमति प्रधान ।
धीरो नरोऽत्यन्तमृदुस्वभाव-
स्त्वदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूति" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

उत्तरफाल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फाल्गुनी।) उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम्। तत्पर्य्याय । उत्तरा २ अर्य्यमदेवा ३। इति हेमचन्द्र ॥

उत्तरभाद्रपत्, [द्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपत्।) उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम्। इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्र। तत्पर्य्याय । प्रोष्ठपदा २ अहिर्बुध्न्यदेवता ३। इति हेमचन्द्र ॥ अस्या रूपम्।
"उत्तरे सुमुखि तारमूर्त्तिभृ-
त्युत्तमाङ्कमिलितद्वितारके ।
नीलचामरकचे न्टयुग्मता
लोचनाचलकलाः पलायिता" ॥
इति कालिदास' ॥ पर्य्यङ्करूपमष्टतारात्मका। इति दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम्।
"धनी कुलीन कुशल क्रियादौ
भूपाश्चमान्यो बलवान् महौजा ।
सत्कर्म्मकर्त्ता निजबन्धुभक्तो
यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूत" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप' ॥

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तर वदति य ; उत्तर+वद+णिन्।) उत्तरवक्ता। इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ आसामी इति भाषा। यथा याज्ञवल्क्य २।१७।
("पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिन" ॥)

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्य परिभाषता साक्षिणा य स्वय शृणोति अर्थिना श्राव्यते वा स । तथाच नारद ।
"साक्षिणामपि य' साक्ष्य स्वपक्ष परिभाषताम्।
श्रवणात् श्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसञ्ज्ञक" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम्। परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधक त्रि, (उत्तर साधक ।) साधकसहाय । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर+टाप्।) विराटराजकन्या। साभिमन्युपत्नी। इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते ३। गोहरणपर्व्वणि ३५। २३।
"स तत्र नर्म्मसयुक्तमकरोत् पाण्डवो वङ्ग।
उत्तराया प्रमुखत सर्व्व जानन्नरिन्दम" ॥)
उत्तरा दिक्। तत्पर्य्याय । कौवेरी २ देवी ३ उदीची ४। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा महाभारते २। दिग्विजयपर्व्वणि २८। १७।
"एव स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्" ।)
अस्या दिशोऽधिपति कुबेर कर्कटवृश्चिकमीनराशयस्च। यथा। समयप्रदीप ॥
"मेषसिंहधनु प्राच्या दक्षिणस्यान्तु तत्परे।
प्रतीच्या तत्परे ज्ञेया उदीच्याश्च तत परे" ॥

उत्तरात्, व्य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरादातिप्रत्यय ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१९।९।
"आ ते शुष्मा वृष्ण एतु पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्" ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तर पूर्व्वस्वामिकस्वत्वनाशानन्तर अधिकरोति पूर्व्वस्वामिकधने स्वाम्यमाप्नोतीति। उत्तर+अधि+कृ+णिन्।) प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी। दायाद । ओयारिस् इति यावनी भाषा ॥ (मृतधनोत्तराधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उत्तराभास, पु, (सदुत्तरम् इव आभासते। आङ्+भास+अच्।) दुष्टोत्तरम्। तथा च कात्यायन ।
"प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च।
पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तर भवेत्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायण, क्ली, (उत्तरा उत्तरस्या अयनं सूर्य्यादेर्गमनम्। पूर्व्वपदात्सञ्ज्ञायामिति णत्वम्।) सूर्य्यस्य उत्तरदिग्गमनकाल'। स तु माघादिषण्मासात्मक। इति हेमचन्द्र ॥ (यथाह सूर्य्यसिद्धान्त।
"भानोर्मकरसक्रान्ते' षण्मासा उत्तरायणम्।
कर्क्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥
"माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतव षट् क्रमादित ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभि स्याद्दक्षिणायनम्" ।)
देवाना दिनम्। इति स्मृति ॥ (मकरसक्रान्ति ।
"वानप्रस्थाश्रमिभिर्विप्रै करणीयो यागभेदः"।
यदुक्त मनुना ६।१०।
"ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च" ॥
"शिशिरश्च वसन्तोऽपि ग्रीष्म स्यादुत्तरायणे"।
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्याय ॥
"शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम्।
आदानञ्च तदा दत्ते नृणा प्रतिदिन बलम् ॥
तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावत ।
आदित्यपवना सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुव ॥
तिक्त कषाय कटुको बलिनोऽत्र रसा क्रमात्।
तस्मादादानमाग्नेयम्"। इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्त ॥
"तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययो कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च"।
"उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिना बलमपहीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा।) उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापति, पु, (उत्तराशाया उत्तरदिश अधिपति अधिष्ठाता।) कुवेर। इति हलायुध' ॥

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम्। अस्या रूपम्। सूर्पाकृतिताराचतुष्टयात्मकम्। अस्या अधिदेवता विश्व । इति कालिदास ॥ गजदन्तवदष्टतारामयम्। इति दीपिकाटीका ॥ तत्र जातफलम्। यथा कोष्ठीप्रदीपे।
"दाता दयावान् विजयी विनीत
सत्कर्म्मचेता विभवै समेत ।
कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्त
वैश्वे सुवेश पुरुषो मनीषी" ॥)

उत्तरासङ्ग, पु, (उत्तरे ऊर्द्ध्वभागे आसज्यते। उत्तर+आ+सञ्ज+घञ्।) उत्तरीयवस्त्र। इत्यमर ॥
("कृताभिषेका हुतजातवेदस
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्"।
इति कुमारे ५।१६ ॥ तथा, रामायणे २।५०।४८।
"ततश्चीरोत्तरासङ्ग सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्" ॥)

उत्तरीय, क्ली, (उत्तरस्मिन् ऊर्द्ध्वदेहभागे भवम्। उत्तर+छ।) उत्तरीयवस्त्रम्। दोहोट् दोला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्याय । प्रावार' २ उत्तरासङ्ग ३ बृहतिका ४ सव्यानम् ५। इत्यमर ॥ कक्षा ६। इति जटाधर ।
("अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-
मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्"।
इति रघु १६।४३। यथा रामायणे २ ८८।१४।
"उत्तरीयमिवासक्त सुव्यक्त सीतया तदा" ॥)

उत्तरेण, व्य, (उत्तर+एनप्।) उत्तरदिग्देशकाल। इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ यथा मेघदूते १६।७५।
("किञ्चित्पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण"।
"तत्रागार धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्" ॥)

उत्तरेद्यु, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यपरुदिति उत्तरशब्दादेद्युस् प्रत्ययो निपातित ।) उत्तरस्मिन्नहनि। आगामिदिने। इति शब्दरत्नावली ॥

उत्तान, त्रि, (उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात्।) अगम्भीरम्। ऊर्द्ध्वमुखशयितम्। इति मेदिनी ॥ चित्

इति भाषा। (ऊर्द्धतलम्। यथा,
"उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये"।
इति कुमारे ३।४५। तथा, याज्ञवल्क्यः।
"पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत्"।
"उत्तान लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः।
विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्"॥
इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशेऽध्याये वाग्भटेनोक्तं॥
"उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्य वा ताम्रभाजनम्।
नाभौ निधाय धाराम्बु शीतदाहनिवारणम्"॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः॥)
उत्तानकः, पु, (उत् + तन + ण्वुल्।) उच्चटावृक्षः।
इति रत्नमाला॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः॥)
उत्तानपत्रकः, पु, (उत्तान ऊर्द्धमुखं पत्रं यस्य।
बहुव्रीहौ स्वार्थे कन्।) रक्तैरण्डवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥
उत्तानपादः, पु, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य।)
राजविशेषः। स तु स्वायम्भुवमनुपुत्त्र इति
पुराणम्॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११॥
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव"॥)
उत्तानपादजः, पु, (उत्तानपादात् जायते यः। उत्तान-
पाद + जन् + ड।) उत्तानपादराजपुत्त्रः। तत्प-
र्य्यायः। ज्योतीरथः २ ग्रहाधारः ३ ध्रुवः ४। इति
हारावली॥ (उत्तमः। यथा, विष्णुपुराणे १।११॥
"तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन्! पितुरत्यन्तवल्लभः॥२॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज!
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्यास्त्वभूद्ध्रुवः सुतः॥३॥)
उत्तानशय, त्रि, (उत्तानः शेते। शीङ् शयने पार्श्वा-
दिषूपसंख्यानमिति अच्।) अत्यन्तशिशुः। तत्प-
र्य्यायः। डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनन्धयी ४। इत्य-
मरः॥ उत्तानसुप्तः॥
उत्तापः, पु, (उत् + तप् + घञ्।) तेजः। उष्मा।
सन्तापः॥ (यथा, हितोपदेशः।
"प्रत्यहं सर्व्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमं किल"॥)
उत्तारः, त्रि, (उत् + तॄ + घञ्।) महान्। तत्पर्य्यायः।
उदीर्णः २ उद्भटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५। इति
जटाधरः॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये।
"संसारसागरोत्तारतरणिः"।) वमनम्। इति
प्रायश्चित्तविवेकादयः॥
उत्तारी, [न्] त्रि, (उत् + तॄ + णिन्।) चपलः।
इति भूरिप्रयोगः॥
उत्तालः, त्रि, (उत् + तल् + घञ्।) उत्कटः। श्रेष्ठः।
विकरालः। प्लवङ्गमः। इति मेदिनी॥
("लसदुत्तालवेतालतालवाद्यं विवेश तत्।
श्मशानं छायारजनीनिवासमवनोपमम्"॥
इति कथासरित्सागरे २५। १३६॥
"अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः
उत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः"।
इति उत्तरचरिते। २य अङ्के।) त्वरितः। इति
हेमचन्द्रः॥

उत्तीर्णः, त्रि, (उत् + तॄ + क्त।) मुक्तम्। पारगतम्॥
("तुलाकोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः"।
इति पद्यसंग्रहे १९॥)
उत्तुङ्गः, त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः।) उच्चः। इति
जटाधरः॥
("उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपाग्रा
काकः कृशोऽपि फलमाप्नुवते सपक्षः"।
इति उद्भटः। उन्नतः। "पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति"। इति भर्तृहरि
१। ७२॥)
उत्तुषः, पु, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्।)
भृष्टधान्यम्। तत्पर्य्यायः। खाजिकः २ लाजा ३।
इति हारावली। खइ इति भाषा॥
उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्।) प्रे-
रणा। व्यग्रकरणम्॥ (तीक्ष्णीकरणम्। यथा,
"व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम्"। इति माघे।)
उत्तेजितं, क्ली, (उत् + तिज् + णिच् + क्त।) अश्व-
चतुर्थगतिः। सा च मध्यवेगेन या गतिः। तत्प-
र्य्यायः। रेचितम् २। इति हेमचन्द्रः॥ प्रेरिते
त्रि॥
उत्तेरितं, क्ली, (उत् + तॄ + इतच्।) अश्वपञ्चमगतिः।
तत्पर्य्यायः। उपकण्ठं २ आस्कन्दितकम् ३। इति
हेमचन्द्रः॥ (तथा चोक्तं,—
"उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न शृणोति न पश्यति"॥)
उत्तोलनं, क्ली, (उत् + तुल् + ल्युट्।) ऊर्द्धनयनम्।
तोला। इति भाषा॥
उत्त्यक्तः, त्रि, (उत् + त्यज् + क्त।) परित्यक्तः। ऊर्द्ध-
क्षिप्तः। विरक्तः॥
उत्त्रासः, पुं, (उत् + त्रस् + घञ्।) भयम्। इति
शब्दरत्नावली॥
उत्थानं, क्ली, (उत् + स्था + ल्युट्।) सैन्यम्। युद्धम्।
पौरुषम्। पुस्तकम्। उद्यमः। (यथा रामायणे ५।
"मम धर्म्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसञ्ज्ञितम्"।)
उद्गमः। (अभ्युदयः। यथा रघुवंशे। ६।३१।
"निदर्शयामास विशेषदृश्य-
मिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै"॥)
हर्षः। वास्तुः। अङ्गनम्। चैत्यः। (धनार्ज्जन-
निमित्ता चेष्टा। यथा मनुः ९। २१५॥
"भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह।
न पुत्त्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन"॥)
मलोत्सर्गः। इति हेमचन्द्रः॥ तन्त्रम्। तन्तु स-
मण्डलम्। सैन्यचिन्ता च। सन्निविष्टः। उपविष्टः।
इत्यमरभरतौ॥ गात्रोत्तोलनम्। उठन इति
भाषा। (यथा शाकुन्तले २य अङ्के। "मेदश्छेद-
कृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः"।) यथा च,
निशि स्वामी दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (पुनर्जीवनम्। मरणान-
न्तरं पुनर्जीवनलाभः। यथा महाभारते।
"स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः"॥)
उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

या एकादशी। अस्यां भगवान् क्षीरोदशयानो
नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति।) का-
र्त्तिकशुक्लैकादशी॥ अथ विष्णूत्थानम्। तच्च
दिवसे रेवत्यन्तमुक्तायां द्वादश्याम्। रात्रौ रेव
त्यन्तपादयोगे तु दिवाष्टतीयभागे रेवतीयुक्त-
द्वादश्याम्। द्वादश्यामुक्ताभावे एकादशीप्रभृति-
पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे। तद-
भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं सम्पूज्य।
ॐ "महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्व्वन्दितवन्दनीय।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ॥
मेघा गता निर्म्मल एष चन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ"॥
ततश्च।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्"॥
इति पठेत्। इति कृत्यतत्त्वम्॥
उत्थापनं, क्ली, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्।) उत्तो-
लनम्। उपस्थितीकरणम्॥
("किन्नु मे सुकृतं भूयात् भर्त्तुरुत्थापनं न वा"।
इति महाभारते १। आस्तीकपर्व्वणि। ४६।१७॥)
उत्थितं, त्रि, (उत् + स्था + क्त।) वृद्धिमत्। प्रोद्यत।
उत्पन्नम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ (कृतोत्थानम्।
"अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः"।
इति कुमारे, ७।६१। रघुवंशे च ७।१०।
"शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ"।
इति मेघदूते। ११२। "न यावदेतावुदपश्य-
दुत्थितौ"। इति माघे। १।१५॥)
उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुलयो यत्र।) चपेटः।
विस्तृताङ्गुलिकरतलम्। इति शब्दचन्द्रिका। चा-
पड् इति भाषा॥
उत्पतः, पु, (उत् ऊर्द्धे पतति गच्छति। उत् + पत् +
अच्।) पक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
उत्पतनं, क्ली, (उ + पत् + ल्युट्।) उत्पत्तिः। ऊर्द्ध-
गमनम्। इति मेदिनी॥
("अथोत्पतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना"।
इति कथासरित्सागरे॥ विषमतरङ्गे॥)
उत्पतिता, [ऋ] त्रि, (उत् + पत् + तृच्।) ऊर्द्ध-
गमनशीलः। उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः॥
उत्पतिष्णुः, त्रि, (उत् + पत् + इष्णुच्।) ऊर्द्धगमन-
शीलः। तत्पर्य्यायः। उत्पतिता २। इत्यमरः॥
("ससम्भ्रमश्चक्षुषामेषानामुत्पतिष्णवः"।
इति रघु। ४। ६७। तथा पञ्चतन्त्रे। ३। ४१।
"मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः"॥)
उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्।) उत्पतनम्।
तत्पर्य्यायः। जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
उद्भवः ६। इत्यमरः॥ संसारः ७ भवः ८
जातिः ९। इति जटाधरः॥ प्रभवः १० भावः ११
सम्भवः १२ जनूः १३। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा मनु । २।६८ ।
"उत्पत्तिव्यञ्जक पुण्य कर्म्मयोगं निबोधत" ।)
(साङ्ख्यादिमते आविर्भाव । यथा, मृत्पिण्डे विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वाना आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ॥)

उत्पन्न, त्रि, (उत् + पद + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्ट । जात । उद्भूत ॥

उत्पलं, क्ली, (उत्पलतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।) नीलकमलम् । कुष्ठौषधि । इति विश्व ॥ पुष्पम् । इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । तच्च पद्मकुमुदादि । तत्पर्य्याय । कुवलयम् २ । इत्यमर ॥ कुवलम् ३ । इति जटाधर ॥ कुवेलम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । "नवावतार कमलादिवोत्पलम्" ।) अस्य गुणा । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ जलपुष्पविशेष । कोञि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । अनुष्णम् २ रात्रिपुष्पम् ३ जलाश्रयम् ४ हिमाब्जम् ५ निशापुष्पम् ६ । अस्य गुणा । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तरक्तार्त्तिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमिज्वरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
("उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" ।
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
"तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥)

उत्पल, त्रि, (उद्गत पल मांस यस्मात् स ।) मांसशून्य । इति विश्व हेम चन्द्र ॥

उत्पलगन्धिकं, क्ली, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । समासे इत् स्वार्थे कन् ।) चन्दनविशेष । तत्पर्य्याय । ह्यणताम्रम २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्र, क्ली, (उत्पलस्य पत्रम् । नखक्षतपक्षे पत्रमिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।
ता समुत्क्षिप्य धरा स्वदंष्ट्रया
महावराह स्फुटपद्मलोचन ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभ
समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)
स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्र ॥ तिलकम् । इति धरणी ॥

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलमस्त्यस्या उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्श आद्यच् । यद्वा उद्गत पलमनया । तत उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता । इत्यमर ।(श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिक ज्ञेयम् ॥)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्या तेषा समूहो वा । उत्पल + इनि + ङीप् ।) पद्मसमूह । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेष । छोटी कोञि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । कैरविणी २ कुमुद्वती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्टा ५ कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पलिनी ८ । (यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि ३।९६।२५ ।
"वर्द्धे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा" ॥)

अस्या गुणा । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामयपित्तनाशित्वम् । वातकफकासतृष्णाश्रमवमिभ्रमताकारित्वञ्च । तस्या वीजगुणा । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुँसेर चापड़ा इति भाषा ॥

उत्पवन, क्ली, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशपिण्डिकाया पवित्रमध्येन जलादेरुत्क्षेपणम् । तत्र क्रम । "पवित्रद्वयमग्रे वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या मूले दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या उत्तानहस्ताभ्या गृहीत्वा आज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाज्यावाज्योत्क्षेपणम्" । इति कालेसि ॥ "पवित्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या मूले वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्य गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्यस्तपाणि पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चिदुत्तोलनम्" । इति पशुपति ॥ "पशुपत्युक्तक्रमेण सामगाना मन्त्रोच्चारणपूर्व्वक पवित्रद्वयमध्येनाज्यावाज्योत्क्षेपण ॥ इति भवदेवभट्ट ॥

उत्पश्य, त्रि, (उदूर्द्ध्व पश्यतीति + उत् + दृश् + श ।) उन्मुख । ऊर्द्ध्वदृष्टिविशिष्ट । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पाटन, क्ली, (उत् + पट + णिच् + ल्युट् ।) उन्मूलनम् । मूल उपड़ान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।
"निखातोत्पाटनं भङ्ग पतन निर्गमस्तथा" ॥)

उत्पाटित, त्रि, (उत् + पट + णिच् + क्त ।) कृतोत्पाटन । तत्पर्य्याय । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ । इति जटाधर ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पात, पु, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अकस्मादायाति य । प्राणिना शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारभूकम्पादि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ तत्पर्य्याय । अजन्यम् २ उपसर्ग ३ । इत्यमर ॥ स त्रिविध । दिव्य १ यथा अपर्व्वणि चन्द्रादित्यग्रासादि । आन्तरीक्ष्य २ यथा, उल्कापातनिर्घातादि । भौम ३ यथा भूकम्पादि । इति दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पातानां लक्षणादिक ऋतौ स्वभावप्रभवात् अदोषत्वञ्चोक्त वृहत्संहितायां ४६ अध्याये । यथा,—
"नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्द्वो ।
उत्पातानां प्रभव स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥
येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तान्तुस्वभावकृतान् ।
ऋषिपुत्रकृतै श्लोकैर्विद्यादेतै समासोक्तै ॥८३॥
वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वना ।
परिवेशरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदया ॥ ८४ ॥
द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमा ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥८५॥
तारोल्कापातकलुष कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनभिज्वलनस्फोटधूमरेणुनिलाहतम् ॥ ८६ ॥
रक्तपद्मारुण सान्ध्य नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरिता चाम्बुसंशोष दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभ वदेत् ॥८७॥
शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्य रसन दरण क्षिते ॥ ८८ ॥
सरोनद्युदपानाना वृद्ध्यूर्द्ध्वतरणप्लवा ।

सरण चाद्रिगेहाना वर्षासु न भयावहम् ॥८९॥
दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्व्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवाम्बरे ॥ ९० ॥
गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्व्वतसानुषु ।
शस्यवृद्धिरपा हानिरपापा शरदि स्मृता ॥९१॥
शीतानिलतुषारत्व नर्दन मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्वाना दर्शन वागमानुषी ॥९२॥
दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्व्वता ।
उच्चै सूर्य्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभना स्मृता ॥९३॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
कृष्णाञ्जननिभाकाश तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥९४॥
चित्रगर्भोद्भवा स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकारा शिशिरे शुभा ॥९५॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्त्तौ शुभप्रदा ।
ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणा ॥९६॥
उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूना भाषितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रम ॥९७॥
पूर्व्व चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।
नचोदिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥९८॥
उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्ध्वा
विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च ।
एतत्तन्मुनिवचन रहस्यमुक्त
यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी" ॥ ९९ ॥
उत्पतनं । उल्लम्फ । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।
"एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरिपुङ्गवा" ।
उन्नति । वृद्धि । यथा, हितोपदेशे ।
"करनिहितकन्दुकसमा पातोत्पाता मनुष्याणां" ।
उत्पत्ति । यथा, महाभारते, वनपर्व्वणि ।
"बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्" ॥)

उत्पादक, पु, (उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) पशुविशेष । तत्पर्य्याय । शरभ २ कुञ्जराराति ३ अष्टपाद ४ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पादक, त्रि, (उत्पादयतीति । उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) उत्पादयिता । जनक । यथा मनु ।
"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मद पिता" ।
२ । १४६ ॥

उत्पादनं, क्ली, (उत् + पद + णिच् + ल्युट् ।) जननम् । उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनु ९।२७ ।)
"उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्" ।

उत्पादशयन, पु स्त्री, (उत्पाद ऊर्द्ध्वपाद सन् शेते य स । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्टिभपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद + णिच् + ण्वुल् + टाप् ।) देहिकानामकीट । इति त्रिकाण्डशेष ॥ हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + ङीष् ।) आरोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जल, त्रि, (उदतिशय पिञ्जलो व्यग्र ।) भृशाकुल । अतिशयव्याकुल । तत्पर्य्याय । समुत्पिञ्ज २ पिञ्जल ३ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्ष्यते इति उत् + प्र + ईक्ष + अ + टाप् ।) अनवधानम् । इति मेदिनी ॥ काव्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्" ।
"अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्" । इति काव्यप्रकाशः ॥ (अस्या भेदा बहवः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥
"भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥
तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥
द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्व्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥
उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥
उक्त्यनुक्तौ प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
अलङ्कारान्तरोत्या सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः" ॥
विस्तृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उत्प्लवन, क्ली, (उत् + प्लु + ल्युट् ।) उल्लम्फनम् । लाफान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
"द्रव्याणां चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम्" ॥)

उत्प्लवा, स्त्री, (उत् + प्लु + अच् + टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्फाल, पुं, (उत् + फल् + घञ् ।) लम्फः ॥ ("तच्छ्रुत्वा स कृतोत्फालः शक्तिदेवोऽथ साध्वसात्" । इति कथासरित्सागरे । १९ तरङ्गे ॥)

उत्फुल्ल, त्रि, (उत्फलतीति । उत् + फल् + क्त । आदितश्चेतीड्भावः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानमिति निष्ठातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।
("उत्फुल्लकमलपरागजन्या-
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः" ।
स्फीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १३ ॥
"हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता" ।
आनन्दादिना विस्फारितः । यथा, रामायणे ॥
"अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्फुल्ललोचनैः" ।)
स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥

उत्स, पुं, (उनत्ति जलेन । उन्द + उन्दिगुधिकुषिभ्यश्चेति सः । किदित्यनुवृत्तेर्नलोपः ।) प्रस्रवणम् । इत्यमरः ॥ उनइ इति भाषा । यत्र स्थाने खुत्वा जलं गलति तत्र । इति भरतः ॥ स्वाम्यादयस्तु अविच्छेदेन स्वच्छजलं यत्र स्थाने पतति निपत्य च वङ्कीभवति तत्रेत्याहुः ॥ तथा साङ्ख्योऽप्याह ।
"गिरेरुपरि निर्झरादिप्रभवजलसङ्घातः" ।
"अजस्रं मन्दवेगेन स्वच्छजले । इति कोक्काटः" ॥

उत्सङ्ग, पुं, (उत्सजते मिलति यत्र । उत् + सञ्ज + घञ् ।) क्रोडम् । इति जटाधरः ॥
("उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्" । इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १ । ११ । ५ ॥
"प्रणयेनागतं पुत्रम् उत्सङ्गारोहणोत्सुकम्" ॥)
पर्व्वतादीनां शिखरदेशः । सानु ॥ यथा, रघुः ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह" ॥ ६ । ३ ॥
सौधादीनामुपरिभागः । छाद इति भाषा ॥
"सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः" । इति मेघदूते । २९ । अभ्यन्तरभागः ।
"वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" ।
इति कुमारे । १ । १० । ऊर्द्ध्वतलः । वहिर्भागः ।
"दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः" ।
इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् । विवाहः ॥ व्रणाधोभागः । शोथ इति भाषा ॥ यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।
"अभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति" । गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षिज्जन्मनि । १० । ६८ । १८ । १९ ॥
"आसीन्मम मतिः कृष्ण 'पूर्णोत्सङ्गा जनार्द्दन"' ॥)

उत्सर्ग पुं, (उत् + सृज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् । वर्ज्जनम् । (यथा, कुमारे । ७ । ३५ ॥
"मौलिच्छलोत्सर्गविनीतवेशा" ।
"तयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः" ।
इति मेघदूते । २० ॥ यथा, मनुः । ११ । १९३ ।
"तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च" ।)
सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । २ । २७ ।
"अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः" ।)
शास्त्रिककर्त्तव्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् । अथ वैधोत्सर्गविधिः । स्नानसन्ध्याचमनानि कृत्वा नारायणनवग्रहगुरून् सम्पूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधिपतिदेवतां सम्प्रदानञ्च अर्च्चयित्वा सकलस्य कुशतिलजलत्यागपूर्व्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥
(अपानवायोर्व्यापारः । मलमूत्रादिवर्ज्जनम् ॥ उत्सृज्यते विण्मूत्रमनेनेति व्युत्पत्त्या पाय्विन्द्रियम् । यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ॥)

उत्सर्जन, क्ली, (उत् + सृज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । त्यागः १ विहापितं ३ दानं ४ विसर्ज्जनं ५ विश्राणनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रतिपादनं ९ प्रादेशनं १० निर्व्वपणं ११ अपवर्जनं १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ॥ (शास्त्रिककर्त्तव्यक्रियाविशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ९६ ।
"पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्यात् वहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि" ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सृप् + णिनि + ङीप् । उत्सर्पतीति वाक्ये वाच्यलिङ्ग एव ।) जिनानां कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीभेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥
(उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।
"उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना" । इति ॥)

उत्सर्य्या, स्त्री, (उत् + सृ + ण्यत् ।) प्रजननकालप्राप्ता गौः । इति जटाधरः ॥ पाल अओनेर उपयुक्त गाइ इति भाषा ।

उत्सव, पुं, (उत् + सू + अप् ।) नियताह्लादजनकव्यापारः । तत्पर्य्यायः । क्षणः २ उद्धवः ३ उद्धर्षः ४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३ । ५९ ।
"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च" ॥)
उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥
(उन्नतिः । अभ्युदयः ।
"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे" ॥
इति हितोपदेशे । १ । १६४ ॥)

उत्सादन, क्ली, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) समुल्लेखः । उद्वाहनम् । उद्वर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥
("उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने" । इति मनुः । २ । २०९ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥
"पूर्व्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्" ॥
इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपनादिना व्रणस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।
"अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्च्चला ।
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः" ॥
"उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वपुः ।
प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम्" ॥
इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्सादित, त्रि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) कृतोत्सादनम् । उद्वर्त्तितम् । निर्म्मलीकृतशरीरम् ॥ (यथा, महाभारते ७ । ८० । १० । प्रतिज्ञापर्व्वणि ।
"उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः ।
आप्लुतः साधिवासेन जलेन सुसुगन्धिना" ॥)

उत्सारक, पुं, (उत्सार्य्यन्ते प्रभुद्वारतोऽनेन इति । उत् + सृ + णिच् + वुण् ।) द्वारपालः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्त्ता ॥

उत्सारण, क्ली, (उत् + सृ + णिच् + ल्युट् ।) दूरीकरणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥

उत्साह, पुं, (उत् + सह् + घञ् ।) उद्यमः । तत्पर्य्यायः । अध्यवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् । इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ य परिच्छेदे ।
"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" ।)
ध्रुवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"उत्साहः स्यात् रसे हास्ये ताले कन्दुकसञ्ज्ञके ।
वर्णर्द्धिकरः पादैस्त्रयोदशमिताक्षरैः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्द्धन, क्ली, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह + वृध + ल्युट् ।) उद्यमवृद्धिः । वीररसः । इत्यमरः ॥

उत्सिक्त, त्रि, (उत् + सिच् + क्त ।) उद्धत । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गर्व्वित । वर्द्धित । उद्रिक्त । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनु ८ । ७१ ।
"बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा" ।
"वीर्य्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशङ्गतौ" ।
इति रामायणे १म काण्डे ॥)

उत्सिच्यमान, त्रि, (उत् + सिच् + शानच् ।) उद्रिच्यमानः । वृद्धिमान् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्सुक, त्रि, (उत् उद्योग सवति सौति सुनोति वा । सु प्रसवैश्वर्य्ययो । विचिसंज्ञापूर्व्वकत्वात् गुणाभाव । क्विपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । तत संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सवति । षू प्रेरणे । मितद्र्वादित्वात् डु । सत्खिति क्विप् वा । कनिकेण इति ह्रस्व ॥ उत् + सु + क्विप् + कन् ।) वाञ्छितकर्म्मोद्यत । तत्पर्य्याय । इष्टार्थोद्युक्त २ । इत्यमर ॥ उत्कण्ठितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे ।
("प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलार्थं तवानघे ।
ब्राह्मणान् नित्यशः पुत्त्रि मोत्सुका भू कदाचन" ॥
"वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्याम्" ।
इति रघुवंशे २।२२ ॥)

उत्सूर, पु, (सूर सूर्य्यमतिक्रान्त ।) दिनावसानम् । इति हेमचन्द्र ॥

उत्सृष्ट, त्रि, (उत् + सृज् + क्त ।) कृतोत्सर्ग । तत्पर्य्याय । त्यक्तः २ हीन ३ विधुत ४ समुज्झित ५ धूत ६ । इत्यमर ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य ।
"महोक्षोत्सृष्टपशव सूतिकागन्तुकादय" ॥)

उत्सेचन, क्ली, (उत् + सिच् + ल्युट् ।) ऊर्द्धसेकः । उथलन उथलन इत्यादि भाषा ॥

उत्सेध, पु, (उत् + सिध् + घञ् ।) पर्व्वतवृक्षादीनां दैर्घ्यम् ।
("कूर्म्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डल" ॥
इति महाभारते गजकूर्म्मयुद्धे । २९ । ३१ ।)
उच्छ्रयः । (यथा, कुमारे ५ । ८ ॥
"पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति" ॥
उपरिभाग । यथा, कुमारे ५।२४ ।
"पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः" ।)
शरीरम् । इत्यमर ॥ संहननम् । इति हेमचन्द्र ॥
("सोत्सेधमुत्पार्य्यशिरातनुलम्" ।
इति भावप्रकाशे शोथाधिकारे ॥
"उत्सेधं संहत शोफ तमाहुर्निचयादतः" ।
इति निदानस्थाने चयोदशाध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

उद, व्य, (उ + क्विप् + तुक् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) विश्वत्युपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः । अस्यार्थ । ऊर्द्ध्वम् । उत्कर्ष । प्राकट्यम् । नैकट्यम् । इति दुर्गादास ॥ प्रकाशः । विभागः । प्राबल्यम् । अत्यासम् । शक्तिः । प्राधान्यम् । बन्धनम् । भाव । मोच । लाभ । ऊर्द्धकर्म्म । इति मेदिनी ॥

उद, क्ली, (उन्द + अच् ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ।
("जगत्प्रयान्तोदधिसम्प्रवोदे
नागायमानोदरनाभिनालात्" ।
इति श्रीभागवते । तथा च गीतायाम् ।२।४६।
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके" ॥)

उदक्, [च्] व्य, (उद + अञ्च + अस्तातिः ।) उत्तरदिग्देशकाला । इति मेदिनी ॥

उदक, क्ली, (उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + क्वुन् । उदकमिति २।३९ । उणादिसूत्रेण साधु ।) जलम् । इत्यमर ॥
("अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठति" ।
इति माघः २।३४ ॥ तथा श्रीभगवद्गीता । २।४६ ॥
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वत संप्लुतोदके" ।
"उदकस्योद एकहलादौ । पा०६।३।५९ ।
इति विकल्प । उदकुम्भ । उदककुम्भ । यथा, भट्टि । २ । २० । "तप क्षमाः शान्त्युदकुम्भहस्ता" ॥ उदशब्दोऽप्युदकपर्य्याय इति माघटीका । उदकस्योद सञ्ज्ञायामिति रचितः । यथा, कुमारे ५।२६ । "सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा" ॥ इति उज्ज्वलदत्त ।
वारिशब्देऽस्य विवरण वोद्धव्यम् ॥)

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा ।) दिव्यविशेषः । यथा । अथोदकपरीक्षा ।

पितामह ।
"तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्म्यं सनातनम् ।
मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥
शरान् सम्पूजयेद्धन्वा वैणवञ्च धनुस्तथा" ।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारद ।
"गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभि ।
वरुणाय प्रकुर्व्वीत पूजामादौ समाहितः" ॥
ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्त कर्म्म कुर्य्यात् ।

कात्यायन ।
"शरांस्त्वनायसाग्रांस्तु प्रकुर्व्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाण्डमयाश्चैव क्षेप्ता च सुदृढ़ क्षिपेत्" ॥

पितामह ।
"क्षेप्ता च क्षत्त्रियः कार्य्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा ॥
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचि ॥
इषून् प्रक्षिपेद्धीमान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले" ॥ * ॥

नारद ।
"क्रूरं धनु सप्तशत मध्यमं षट्शत मतम् ।
मन्द पञ्चशत प्रोक्तमेष ज्ञेयो धनुर्विधि" ॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शत यस्य धनुषः परिमाणं तत् सप्तशतम् । एव षट्शतादिकम् ॥ * ॥

पितामहः ।
"मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्ष्य कृत्वा विचक्षणः ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात् ।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्य पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणां पतनं ग्राह्य सर्पणं परिवर्ज्जयेत् ।
सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद्दूरतर यतः" ॥
पतन ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्य्यन्तं गच्छेदित्यर्थः । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशरग्रहणं ततस्तु प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः स्थापयितव्यः ॥ * ॥ नारदः ।
"नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।
ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्य्यात् पुंसां निमज्जनम्" ॥
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु ॥ * ॥
विष्णु । पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्ज्जिते तस्य नाभिमात्रजले मध्यस्थारागदेषिणः पुरुषस्यान्यस्योरू गृहीत्वा अभिमन्त्रितम्भ प्रविशेत् । तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपर शरमोक्षं कुर्य्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः । अन्यथा तस्येति पाठः स्यात् ॥ * ॥

अत्ययपुरुषस्य लक्षणधारणमाह स्मृतिः ।
"उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्म्मस्थूणां प्रगृह्य च" ॥*॥
प्राड्विवाककर्त्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामह ।
तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे" ॥ * ॥
शोध्यकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्य ।
"सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिमात्रोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्" ॥
मा मा । अभिशाप्य शपथ कारयित्वा । कं जलम् । विशेत् निमज्जेत् ॥ * ॥ तोरणञ्च निमज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्य्यम् । यथा नारद ।
"गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्व्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ" ॥ * ॥
शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारदबृहस्पती ।
"शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वित ।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शर" ॥
मध्यम शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविध ।
प्रत्यागच्छेत्त वेगेन यत स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥
अन्यथा न विशुद्ध स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्व्वं निवेशयेत्" ॥*॥
जविनौ विशेषयति नारदः ।
"पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्म्मणि" ॥
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण ।
"शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्द्दिशेत्" ॥
इति विशेषाभिधानात् । कात्यायन ।
"निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नर ।
पुनस्तत्र निमज्जेत दंशचिह्नविभावितः" ॥
जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्ट समुत्प्लवते यदि तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥ * ॥

पितामहः ।
"गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च सम गमनमज्जनम् ।
गच्छेत् तोरणमूलात्तु शरस्थान जवी नरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शायकम् ।
गच्छेत्तोरणमूलन्तु यत स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।

"अन्तर्ज्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्"॥ अत्र मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्षसमकालं गमनं शूलपाण्युक्तमयुक्तम्। मज्जनसमकालञ्चेत् मध्यमं शरमादायेत्यप्युक्तमपि प्रमाणशून्यम्। ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति। अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां करतालिकायां प्राड्विवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्ज्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तव्यार्थः॥ * ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः। उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः सपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्म्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं बद्ध्वा प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेत्। वक्ष्यमाणमन्त्रेण।

ओँ "तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे"। इति॥

शोध्यस्तु ओँ "सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण" इत्यनेन जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोध्यनाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं जलमध्ये गच्छेत्। ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्थूणप्राङ्मुखपुरुषस्योरू गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति। ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः। कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः। मज्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः। ततो दक्षिणादिकं दद्यात्"। इति दिव्यतत्त्वम्॥

उदकीर्ण, पुं, (उदेन जलेन कीर्य्यते व्याप्तः।) महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

उदकीर्य्य, पुं, (उदेन कीर्य्यः।) करञ्जविशेषः। इति रत्नमाला॥ डालकरमुचा डहरकरञ्ज इत्यादि भाषा। (अस्योक्तः पर्य्यायो भावप्रकाशे।
"उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका"॥
गुणा अस्य करञ्जशब्दे ज्ञातव्याः॥)

उदक्या, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिसाधनार्थमर्हतीति। उदक+महायामिति यत्।) रजस्वला। ऋतुमती। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ४।५७।
"नोदक्यामभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्नचावृतः"॥)

उदगद्रि, पुं, (उदग् उत्तरे योऽद्रिः।) हिमालयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥

उदगयन, क्ली, (उदक् उत्तरस्यामयनं गमनम्।) उत्तरायणम्। इति स्मृतिः॥ (यथा, मनुः। १।६७।
"दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्"॥
"तदादित्यस्योदगयनमादानञ्च चीन्दतून् शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्"॥ इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्। विस्तरस्त्वस्योत्तरायणशब्दे ज्ञेयः॥)

उदग्भूम, पुं, (उदगुत्तरदिगवत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र। समासे+अच्।) सद्भूमिः। उत्कृष्टस्थानम्। इति जटाधरः॥

उदग्र, त्रि, (उद्गतमग्रं यस्य।) उच्छ्रितम्। उच्चम्। इत्यमरः॥ (विशालम्। महत्। दीर्घम्। भीमम्।
"नयन् मधुलिहं श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः"॥
इति माघः। २।२१। तथा, रघुः। २।५३।
"क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"। "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुः"॥ इति च रघुः। ६।३२॥)

उदग्रदन्, [त्] पुं, (उदग्रौ दन्तौ यस्य। अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दतृ॥) उच्चदन्तहस्ती। वृहद्दन्तयुक्ते, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

उदज, पुं, (उत्+अज्+समुदोरजः पशुष्विति अप्। अजव्यपोरिति पर्य्युदासात् वीभावो न।) पशुप्रेरणम्। इत्यमरः॥

उदञ्चन, क्ली, (उत्+अञ्च+ल्युट्।) पिधानपात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ ढाकुनि इति भाषा। (यथा, शतपथब्राह्मणे। ४।३।५। "प्रतिप्रस्थाता सस्रवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदञ्चनेन वा"।) ऊर्द्ध्वक्षेपणम्॥

उदञ्चित, त्रि, (उत्+अञ्च+क्त।) ऊर्द्ध्वक्षिप्तम्। इति हेमचन्द्रः॥ ("उदञ्चिताञ्चोऽञ्चितदक्षिणोरुः"। इति भट्टिः॥ (पूजितम्॥)

उदण्डपाल, पुं, (उदण्डस्य उद्भिन्नाण्डस्य पालो गमनं पलायनं यत्र। मत्स्यसर्पविशेषाणामण्डः उद्भिन्नः सत्पलायते इति प्रसिद्धिः।) मत्स्यविशेषः। सर्पभेदः। इति मेदिनी॥

उदधि, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन्। उद+धा उदक+धा+कि।) समुद्रः। इत्यमरः॥ ("उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्"। इति रघुः ८।८॥ मेघः। घटः॥)

उदधिक्रा, पुं, (उदधि+क्रम+विट्।) समुद्राक्रमणकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

उदधिमल, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव॥) समुद्रफेनः। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। अतिवान्तिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्म्मेखलेव यस्याः॥) पृथिवी। इति महाभारतम्॥ ("चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्त्ता"। इति कादम्बरीकथामुखे।)

उदन्त, पुं, (उद्गतो निर्गतो अन्तो यस्य।) वार्त्ता। ("कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिदूनः"॥ इति मेघदूते" १०१। तथा, रघुः।१२।६६।
"श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः"
साधुः। इति मेदिनी॥ दक्षिणाजनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि। यथा, शतपथब्राह्मणे। "पूतमसदिति तदाङ्कर्षमुदन्तं तर्हि लुञ्च्यात् तद्वेनोदन्तं कुर्य्यादुप ह दहेत् यद्यदन्तं कुर्य्यादप्रजस्थिवै रेत उपदश तस्मान्नोदन्तं कुर्य्यात्"॥)

उदन्तक, पुं, (उदन्त+स्वार्थे कन्।) वृत्तान्तः। वार्त्ता। इति शब्दरत्नावली॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत्+अन्त+णिच्+ण्वुल्+टाप्।) तृप्तिः। इति हारावली॥

उदन्या, स्त्री, (उदन्यति उदकस्येच्छा वा। सुप आत्मनः क्यच्। अशनायोदन्येति ईत्वाभावः क्वचि उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते अप्रत्ययादिश्च।) पिपासा। इत्यमरः॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि। ६।८।५। "अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति"॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र। उदक+मतुप्। उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्भावो निपातितो मतुपि।) समुद्रः। इत्यमरः॥ (यथा रघुः ४।५२॥
"असह्यविक्रमः सह्यः दूरान्मुक्तमुदन्वता"।
ऋषिविशेषः। इति पाणिनिः। ८।२।१३॥)

उदप आघाते। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (परं सकं सेट्) पञ्चमस्वरादिः। उदपः। इति दुर्गादासः॥ पानुबन्धः उदधातुरयं भ्रमवणात् उदपेति लिखितः॥

उदपान, क्ली, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन्। उदक+पा+अधिकरणे+ल्युट्, उदकस्य उदः।) कूपः। इत्यमरः॥
("तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च"।
इति मनुः ४।२८। तथा, रामायणे २।८०।१२।
"निर्ज्जलेषु च देशेषु खनयामासुरुत्तमान्।
उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्"॥
भावे ल्युट्। जलपानम्। यथा गीतायाम्। २।४६
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः सम्प्लुतोदके"॥)

उदय, पुं, (उदयन्ति ग्रहा यस्मात्। उत्+इ+अच्।) पूर्व्वपर्व्वतः। उदयाचलः। (भावे+अच्।) समुन्नतिः। इति मेदिनी॥ दीप्तिः। मङ्गलम्। इति शब्दरत्नावली॥ ग्रहाणामुद्गमः। तत्र सूर्य्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्याये॥ *॥
"उदयास्तमने चैव सर्व्वकालन्तु सम्मुखे।
दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च॥१३॥
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः।
तिरोभावञ्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः॥१४॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः।
उदयास्तमनाख्यञ्च दर्शनादर्शनं रवेः॥१५॥
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम्।
विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा॥१६॥
उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः।
ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति॥१७॥
उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे दिशौ।

यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम्॥१९॥
ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥२०॥
उदयास्तमने च सर्व्वकालं भवतः । ते च परस्परं समुखे समानसूत्रस्थे भवतः । तत्र हेतुमाह । यद्यथेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्व्वकालं मध्याह्न एव सतोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनयोरवधिमाह । शक्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने तिष्ठंस्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्येव पुरत्रयं तदन्तरालस्थौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उदयाद्यवस्थाभिः स्पृशति स्वरश्मिभिर्भासयति । तथा विकर्णस्थः अग्न्याद्यन्यतमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं कोणं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्येव त्रीन् कोणान् तन्मध्यवर्त्तिद्वे च पुरे तथैवोदयाद्यवस्थाभिः स्पृशति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते तावदह । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्रात्रिरित्यर्थः । तथाहि ऐन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा सौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ऐशकोणस्थानां तृतीयो यामः । अग्निकोणस्थानां प्रथमः । याम्ये स्थितानामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा ऐन्द्रे अस्तमयः । अग्निकोणे तृतीयो यामः । नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्नः तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋतिकोणे तृतीयो यामः । वायव्ये प्रथमः । सौम्ये उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणे अस्तमयः । वायव्ये तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः । ऐन्द्रे उदयः । एवं अग्निकोणे यदा मध्याह्नस्तदा ऐशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः । यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि योज्यम् । एवं मेरोः सर्व्वतः परिभ्रमन् सूर्य्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्निधानव्यवधानकृतमेव रश्मीनां वृद्धिह्रासतीव्रत्वमन्दत्वादिकमभीप्याह । उदित इति गोभिः रश्मिभिः ॥ दिग्विभागोऽप्युदयास्तमयनिमित्त एवेत्याह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्व्वा दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा श्रुतिः । "तस्मादसावादित्यः सर्व्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति । तस्मात् सर्व्वा एवान्यतः प्रत्युदगादिति"॥ पुरस्तादुद्यन्तं सूर्य्यं पश्यतस्तु दक्षिण-वाम-पार्श्वभागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मिविस्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोकालोकाचलपर्य्यन्तं तपतीत्यर्थः । मेरौ तु विशेषमाह । ऋते इति । ब्रह्मसभावर्ज्जं मेरोरुपर्य्यपि सर्व्वतस्तपति न तु ब्रह्मसभां भासयति । तत्र हेतुमाह । ये ये मरीचय इति ॥ मेरोः सर्व्वतोऽपि विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात् सर्व्वेषां द्वीपानां वर्षाणाञ्च मेरुरुत्तरत एव स्थितः । तस्मान्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्व्वन्तः सूर्य्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्व्वेषां सर्व्वदा मेरुरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोकालोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः । दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यद्वा । भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्य्यमुद्यन्तं पश्यतामुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति" ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, क्ली (उत् + इ + ल्युट् ।) उदयः । इति मेदिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।
"एषा युक्ता परावतः सूर्य्यस्योदयनादधि" ॥)

उदयनः, पुं, अगस्त्यमुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी॥ ("प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्"। इति मेघदूते।३१।) उदयनाचार्य्यः । स च कुसुमाञ्जलिग्रन्थकर्त्ता ॥

उदरं, क्ली, (उत् ऋणातीति । "उदिदृणातेरजलौ पूर्व्वपदान्त्यलोपश्च" । उत् + दृ + अच् । अन्त्यलोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचिण्डः २ कुक्षी ३ जठरं ४ तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥ ("उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" । इति मनुः । ८ । १२५ ॥)

उदरः, पुं, (उदरं अस्त्यत्वेनास्त्यस्य । अर्श आदित्वादच् ।) उदरस्थरोगविशेषः । उदरी इति भाषा । यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्तमाह ।
"रोगाः सर्व्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात्" ॥
अग्नौ मन्दे सर्व्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरामतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतूनाह । अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैः अत्यन्तदोषजनकैः मलसञ्चयात् मलानां दोषाणां पुरीषस्य चातिवृद्धेः । अत्रोदरशब्देनोदरस्थो रोग उच्यते । यत आह ।
"तात्स्थ्यात्तद्धर्म्मताभ्याञ्च तत्समीपतयापि च ।
तत्साहचर्य्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्व्विधा" ॥*॥
सम्प्राप्तिमाह ।
"रुद्धा स्वदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य जनयन्त्युदरं न्नृणाम् ॥*॥
सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥*॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विका संख्यामाह ।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥*॥
वातोदरस्य लक्षणमाह ।
"तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्व्वभेदनम् ॥
शुष्ककासोऽङ्गमर्द्दश्च गुरुता मलसंग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्मात्ह्रासवृद्धिमत् ॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ।
आध्मानादतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
वायुश्चात्र सरुक् शब्दो विचरेत् सर्व्वतोगतिः" ॥
पाणिपादित्यत्र व्यञ्जनान्तः पाच्छब्द आर्षत्वात् । कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वामदक्षिणभागद्वयवाची । सर्व्वतोगतिः सकलकोष्ठे सञ्चरन् ॥*॥ पैत्तिकमाह ।
"पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥
पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते" ॥
हरित् शाकवर्णम् । सोष्म अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते बहिर्दाहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोद्वमति । क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदूयते व्यथते ॥*॥ कफोदरमाह ।
"श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
तन्द्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्" ॥
स्वापः स्पर्शाज्ञता । गौरवमङ्गानाम् । तन्द्रा निद्रावाङ्छल्यम् । उत्क्लेशो हृल्लासः । शुक्लराजीततं शुक्लशिराव्याप्तम् ॥*॥ सन्निपातोदरमाह ।
"स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-
विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च
दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाच्च ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
कुर्य्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
तच्छीतवाते भृशदुर्द्दिने च
विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।
दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
प्लीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
स्त्रियः इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विट् मार्ज्जारादीनाम् । आर्त्तवं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि विषाणि । दुष्टाम्बु सविषमत्स्यतृणपर्णादियुतं प्रटितञ्च ॥ दूषीविषं विषमेवाम्नायुपघातेन स्वल्पप्रभावम् । यत उक्तम् ।
"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितञ्च ।
स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
विषं हि दूषीविषतामुपैति" ॥
गुणविप्रयुक्तं गुणवियुक्तं तत् । उदरं शीततादिषु कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् । तन्त्रान्तरे दूष्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो-

दरम् ॥ * ॥ प्लीहोदरमाह ।
"वर्द्धते प्लीहस्त्वया यद्दियात् प्लीहोदरं हि तत् ।
तद्वामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्तं तस्य तच्च यत् ॥
प्रवृद्धप्लीहलिङ्गानि यान्युक्तानि भिषग्वरैः ।
प्लीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्व्वाणि देहिनाम्" ॥
प्लीहोदरस्यैव भेदो यकृद्दाल्युदरं न पुनरधिक-
मित्याह । "सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृ-
द्दाल्युदरं तदेव" । यकृद्दालयति दोषैर्भेदयतीति
यकृद्दाल्युदरं तदेव उदरमेव ॥ * ॥ बद्धगुदमाह ।
"यस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्व्वा,
वालाश्मभिर्व्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्चीयते यस्य मलः सदोषः,
शनैः शनैः शङ्करवच्च नाड्याम् ॥
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति" ॥
उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शाकशष्कुलिकादिभिः ।
वालाश्मभिः वालुकाभिः कर्कराभिर्व्वा वालैः केशैः
अश्मभिः पाषाणैर्व्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
मलः पुरीषम् । शङ्करवत् समार्जनीच्छिन्नतृण-
धूल्यादिवत् । "शङ्करोऽवकरः पुमान्" इत्यमरः ।
शङ्करो घूणा इति लोके । नाड्यां अन्त्रनाड्याम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये ॥ * ॥ क्षतोदरमाह ।
"शल्यं यथान्नोपहृतं यदन्त्रं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् क्षतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कर्करादि । अन्नोपहृतं अन्नमिश्रितम् । भुक्तं
यदन्त्रं भिनत्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
विना आगतं शरादि । तदपि यदन्त्रं भिनत्ति
एतदुपलक्षणम् । जृम्भयात्यशनं वा यदन्त्रं
भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्कराद्यन्नकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन वा" ॥ इति ।
तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात्
स्रुत्वा पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदी-
र्य्यतइव । पदसन्धिरार्षत्वात् । एतत् क्षतोदरं
तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥ * ॥
उदकोदरमाह ।
"यत् स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च" ॥

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्" ॥
स्नेहपीतः पीतइत्यत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि
क्तः पश्चात् स्नेहं पीतः स्नेहपीत इति तत्पुरुषः ।
तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृहीत-
तानुवासनवस्तिः । वान्तः अत्रापि पूर्व्ववत् कर्त्तरि
क्तः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरूढः गृहीतनिरूहवस्तिः । स
चेदाशु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वहानि जल-
वहानि स्रोतांसि दुष्यन्ति स्वकर्म्मदुष्टानि भवन्ति
जलवहेषु स्रोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपस्ने-
हन्यायेन वहिर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु स्रोतःसु स्नेहोपलिप्तेषु पूर्व्ववत्
यथापूर्व्वम् । अन्नरसे उपस्नेहन्यायेन वहिर्निःसृते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वहिर्निःसृते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिवृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समाततं व्याप्तम् । यथा दृतिः
चर्म्ममयं जलाहरणपात्रम् । क्षुभ्यति अन्तर्जल-
दोलनेन सञ्चलति कम्पते वहिः शब्दायते कम्प-
मानं सत् शब्दं करोति ॥ * ॥
साध्यासाध्यलक्षणमाह ।
"जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्" ॥
बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितञ्च यत्नसाध्यमित्यन्वयः ।
"पक्षाद्बद्धगुदं तूर्द्ध्वं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्च दकोदरम्" ॥
छिद्रान्त्रं शरादिना छिद्रमन्त्रं यस्य तदुदरं अभा-
वाय भवति ॥ * ॥
जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
"पयःपूर्णा दृतिरिव क्षोभं शब्दकरं मृदु ।
अप्रत्यक्षशिराःस्थूलं नितान्तमुदरं महत् ॥
आलस्यमास्यवैरस्यं मूत्रं बद्धं सकृच्छ्रकम् ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुतापि च ॥
शूलाच्च कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्ज्जयेत्" ॥
शूलाच्छ्लस्थाने शूनाच्छ्रभिति च पाठः । कुटिलोपस्थं
वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचं । उपरि आर्द्रा तन्वी
त्वग्यस्य । तं उदरिणम् ।
"पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्य्यमाणं विवर्ज्जयेत्" ॥
विरिक्तमपि पूर्य्यमाणं पूर्य्यमाणोदरं उदरिणं
विवर्ज्जयेत् ॥ * ॥
अथोदरस्य चिकित्सा ।
"एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलान्
क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥
कुष्ठं दन्ती यवक्षारः पाठा चित्रकवचा वचा ।
शुण्ठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदरविनाशनी" ॥
कुष्ठादिचूर्णम् ॥ * ॥
"स्नुनुहस्तु तुलामेकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्गु सैन्धवचित्रकम् ॥

देवदारु वचा कुष्ठं मधु प्रियङ्गुः पुनर्नवा ।
सौवर्च्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्पली ॥
एतेषां पलिकान् भागान् त्रिवृतः षट्पलानि च ।
पिष्ट्वा कषायेणैतेन तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥
तत्पिबेत् प्रातरुत्थाय यथाग्निबलमात्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः ॥
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिगुदक्रमीन् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शूलमाममूलमरोचकम् ॥
यकृदष्ठीलिकानाहान् प्लीहानं चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अशीतिर्वातजा गदाः" ॥
इति रसोनतैलम् ॥ * ॥
"पित्तोदरेषु बलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्व्वलं ह्यनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ।
सञ्जातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रिवृत्कल्कैरुरुवूकस्य शृतेन च ॥
पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाययेद्भिषक् ।
नरः पथ्यभुक् नित्यं कफोदरनिवृत्तये" ॥ * ॥
"नागरत्रिफलाकल्कैर्दध्यम्लुमूत्रपेषितैः ।
पाचितं तैलमाज्यञ्च पिबेत् सर्व्वोदरापहम्" ॥
इति नागरादितैलं घृतञ्च ॥ * ॥
"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमोदनं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामञ्च दिवास्वप्नमानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्" ॥ * ॥
"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥
यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शताह्वा जीरकौ व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गञ्च समांसानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वादराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमण्डेन विड्बन्धे दाडिमाम्बुभिरर्शसे ।
परिकर्त्तेषु वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम्" ॥
उपकुञ्चिका कारवी च दृहज्जीरकं । यस्य भग-
रैला नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं ग्राह्यं पुन-
र्वसोः । स्वर्णक्षीरी चोक इति लोके । विशाला
इन्द्रवारुणी । सातला सीहुण्डभेदः सातलेत्येव

प्रसिद्धा। परिकर्त्तो गुदे परिकर्त्तनवत् पीडा इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रकसूर्य्यकल्कैः।
घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याद्धसमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेन जठरामयानां
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः" ॥

इति नाराचघृतम् ॥ * ॥

"वत्साण्ड्याः कर्षमात्राया कल्कं दध्यादिवेष्टितम्। निगिलेद्दारिणा नित्यमुदरव्याधिशान्तये" ॥ वत्साण्डी शूरणपत्री नागभेदः। वत्साण्डी इति लोके ॥ * ॥

"पुनर्नवादारुनिशासविश्वा-
पटोलपथ्याः पिचुमर्द्ददारु।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्व्वैः
कृतः कषायो विधिना विधिज्ञैः ॥
गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्तः
पीतः प्रभाते नियतं नराणाम्।
सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥

पुनर्नवादिक्वाथः। इत्युदराधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥ ("उदरं स्तिमितं गुरु" इति वैद्यकमाधवकरधृतरुग्विनिश्चयग्रन्थः। अस्य शब्दस्य रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यविवृत्तिरुदररोगशब्दे ज्ञातव्या ।)

उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव।) गुल्मरोगः। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरत्राणं, क्ली, (उदरस्य त्राणं यस्मात्।) उदरबन्धवस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। नागोदं २। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरथिः, पुं, (उदृच्छति उदर्य्यते वा। उत्+ऋ+उदर्त्तेस्थिदिति गथिन्।) समुद्रः। सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाचः, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच इव।) सर्व्वान्नखादकः। तत्पर्य्यायः। सर्व्वान्नीनः २ सर्व्वान्नभक्षकः ३। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरम्भरिः, त्रि, (उदरं बिभर्त्तीति। उदर+भृ+इन्+मुम् च। निपातसिद्धः।) स्वोदरमात्रपूरकः। तत्पर्य्यायः। कुक्षिम्भरिः २ आत्मम्भरिः ३। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधिः, पुं, (उदरस्य व्याधिः।) उदररोगविशेषः। यथा,—गारुडे १९४ अध्यायः ॥

"कदलीयवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम्।
तदास्वादनान्नश्यन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः" ॥

उदररोगः, पुं, (उदरस्य रोगः।) जठरव्याधिविशेषः। उदरी इति भाषा ॥

("सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे।
तप्यमानं तपश्चोग्रं साक्षाद्धर्म्ममिव स्थितम् ॥
आयुर्व्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्त्तकम्।
पुनर्व्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीदिदं ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥
प्रणष्टाग्निबलाहाराः सर्व्वचेष्टास्वनीश्वराः।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥
तेषामायतनं सङ्ख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजान्।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥
सर्व्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः।
सर्व्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे" ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

"अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः।
मलवृद्ध्या प्रवर्त्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्दोषसञ्चयः।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य मार्गान् बद्धोत्तरोत्तरान्॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम्।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्" ॥

सामान्यहेतवो यथा,—

"अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात्।
मिथ्यासंसर्ज्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात् कर्म्मविभ्रमात्।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥
स्रोतसां दूषणादामात् सङ्क्षोभादतिपूरणात्।
अर्शोवातशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम्।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः" ॥

प्राग्रूपं यथा,—

"क्षुन्नाशः स्वादतिस्निग्धगुर्व्वन्नं पच्यतेऽचिरात्।
भुक्तं विदह्यते सर्व्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो वृद्धिरुदावर्त्तकता च रुक्।
वस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्द्धते पाट्यतेऽपि च ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात्।
राजीजन्म वलीनाशः इति लिङ्गं भविष्यताम्" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा,—

"रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः।
प्राणापानान् हि सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—

"कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यञ्चोदरलक्षणम्" ॥

वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकर्षणैः।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्वस्तिगुदमार्गगः ॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्तथा।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः" ॥

अस्य रूपाणि।

"कुक्षि-पाणि-पाद-वृषण-श्वयथूदर-विपाटनम् अनियतौ च वृद्धिह्रासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्द्द-पर्व्वभेद-शुष्ककास-कार्श्य दौर्व्बल्यारोचक-विपाकाः अधोगुरुत्वं वातवर्च्चोमूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं तन्वसितराजीशिरासन्ततमाहतमाध्मातदृतिशब्दवद्भवति। वायुश्चोर्द्धमधस्तिर्य्यक् च सशूलशब्दश्चरत्येतद्वातोदरं विद्यात्" ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम्।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि।

"दाहज्वर-तृष्णा-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्च्चसामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्र-राजीशिरावनद्धं दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकञ्च भवत्येतत् पित्तोदरं विद्यात्" ॥

श्लेष्मजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चाप्युपसेवितैः ॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतोऽनिलः।
तमेव पीडयन् कुर्य्यादुदरं बहिरन्तगः" ॥

अस्य रूपाणि।

"गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द्द-सुप्ति-पाणि-पाद-मुष्कोरुशोफोत्क्लेश-निद्रा-श्वास-कासाः शुक्लत्वञ्च नख-नयन वदन-त्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं शुक्ल-राजीशिरासन्ततं गुरुस्तिमितस्थिरं कठिनञ्च भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्" ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,

"दुर्ब्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात्।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोम-विण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्त्रयः।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्व्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥

अस्य रूपाणि।

"सर्व्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते वर्णाश्च नखादिषूदरमपि नानावर्णराजीशिरासन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्" ॥

यकृत्प्लीहसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"असितस्यातिसङ्क्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धन्तं विवर्द्धयेत्" ॥

इति तस्य प्लीहा कठिनोऽष्ठिलेवादौ वर्द्धमानः कच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानञ्च परिक्षिपन्नुदरमभिनिवर्त्तयति" ॥

अस्य रूपाणि यथा,—

"दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रग्रहतमःपिपासाङ्गमर्द्द-च्छर्द्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास मृदुज्वरानाहाग्निनाशकार्श्यास्यवैरस्य-पर्व्वभेद-कोष्ठ-वातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नील-हरित-हारिद्र-राजिमद्भवत्येवमेव यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्य्यात्तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्तस्य प्लीहजठरएवावबोध इत्येतत् यकृत्प्लीहोदरं विद्यात्" ॥

बद्धगुदोदरस्य निदानपूर्ब्बिका सम्प्राप्तिर्यथा,
"पक्ष्माश्मभिः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।
उदावर्त्तैस्तथार्शोभिरन्त्रसम्मूर्च्छनेन वा ॥
अपानो मार्गसंरोधाद्वातग्निं कुपितोऽनिलः ।
वर्च्चः पित्तकफान् रुद्ध्वा जनयत्युदरं ततः" ॥
अस्य रूपाणि ।
"तृष्णा-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोषोरुसाद-कास श्वास-दौर्ब्बल्यारोचकाविपाक-वर्च्चोमूत्र सङ्गाध्मान च्छर्द्दि-क्षवथु-शिरो-हृन्नाभि गुदशूलान्यपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजिशिरावनद्धं सराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तते इत्येतद् बद्धगुदोदरं विद्यात्" ॥
छिद्रोदरस्य निदानपूर्ब्बिका सम्प्राप्तिर्यथा,
"शर्करा-तृणकाष्ठास्थि कण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा ।
स्रवात् पाकस्ततस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद्द्रवः ।
पूरयन् गुदमन्त्रञ्च जनयत्युदरं ततः" ॥
अस्य रूपाणि ।
"इति तदधोनाभ्यां प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः सलोहित-नील-पीत पिच्छिल कुणप-गन्धामवर्चः उपवेशते हिक्का-श्वास कास तृष्णा प्रमेहा-रोचकाविपाक दौर्ब्बल्यपरीतश्च भवत्येतत् छिद्रोदरं विद्यात्" ॥
जलोदरस्य निदानपूर्ब्बिका सम्प्राप्तिर्यथा,—
"स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ" ॥
अस्य रूपाणि ।
"तस्य रूपाण्यनन्नकाङ्क्षापिपासा-गुदस्राव-शूल-श्वास-कास दौर्ब्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजिशिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसस्पर्शं भवत्येतदुदकोदरं विद्यात्" ॥
एषां साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—
"तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपवृत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन्तः स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्य्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति" ।
तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमाकोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥
तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृतिसमक्षोभस्पर्शत्वञ्च ।
तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति छर्द्द्यतीसार-तमक-तृष्णा-श्वास-कास-हिक्का-दौर्ब्बल्य-पार्श्वशूलारुचि-स्वरभेद-मूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्यादिति ॥ भवति चात्र,—
"वातात् पित्तात् कफात् प्लीह्नः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं क्रमतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥
पक्षाद्बद्धगुदन्तूर्द्ध्वं सर्व्वं जातोदकन्तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्चोदरं नृणाम्" ॥
"श्वयथुः सर्व्वमर्म्मोत्थः श्वासो हिक्काऽरुचिः सतृट् ।
मूर्च्छाच्छर्द्द्यतिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्" ॥
असाध्यलक्षणमाह ।
"अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिमात्रिकम् ।
सदा गुड़गुड़ायाच्च सिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवङ्क्षणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ।
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मूत्रेऽल्पे संहते लेये लालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः" ॥
अत एषां वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
"उपक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूर्व्वं स्नेहैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ।
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवन्त्युदराण्येव यतो नित्यं विशोधयेत् ।
शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ॥
प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्यञ्च बले लब्धे क्रमात् पयः ।
यूषैरसैर्व्वा मन्दाम्ललवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ।
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु ।
दीप्ताग्निबद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरूहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नाम्लशृतैरण्डतिलतैलानुवासनम् ॥
अविरेच्यन्तु यं विद्याद्दुर्ब्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वा योऽन्यथवानिलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः ।
बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्ब्बलन्त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिना ॥
सञ्जातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥
शातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्बधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगञ्च बस्तिकर्म्मविरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्ज्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्व्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥
उदावर्त्तरुजानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
लिङ्गैः प्लीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि स्वलक्षणैः ।
चिकित्सां सम्प्रकुर्व्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥
स्नेहं स्वेदं विरेकञ्च निरूहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥
षट्पलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्व्वा प्रयोजयेत् ।
सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काण्डकैः सामया जले ।
मूत्रे वा सुतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥
कामलागुल्ममेहार्शःप्लीहसर्व्वोदरक्रिमीन् ।
तद्धन्याज्जाङ्गलरसैर्योगे स्याच्चात्र भोजनम् ॥
अग्निकर्म्म च कुर्व्वीत भिषग्वातकफोल्बणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्यन्नानि संसृज्य भजेत् प्लीहोदरी नरः ॥
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म्म कार्य्यं वातघ्नमेव च ॥
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तत् यापयेद्भिषक्" ॥
अरिष्टलक्षणं यथा ।
"तृष्णाकासज्वरार्त्तन्तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ।
वर्ज्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्व्वलेन्द्रियम्" ॥
"प्लीहबद्धोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्व्वशः ।
सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्व्वत्र कारयेत्" ॥
पथ्यनियमो यथा ।
"दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति ।
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुशीधूंस्तथा सुराम् ॥
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्यात्सैरपि ।
मन्दाम्लस्नेहकटुभिर्यञ्च मूलोपसाधितैः" ॥
अपथ्यानि यथा ।
"औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानञ्च वर्ज्जयेत्" ॥
वातजादिभेदेन तक्रपाननियमो यथा ।
"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं प्लीहोदरार्तस्तु त्र्यूषणन्तु दकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हपुषायवान्याजाजिसैन्धवैः ।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
"देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिग्रुकैः ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥
पलाशं कत्तृणं रास्ना तद्वत्पक्वावसेचयेत् ।
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥
रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि वक्ष्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च ॥

रुधिरमशुद्धातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत्” ॥
इति पञ्चकोलघृतम् ॥ * ॥
“चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत्” ॥
इति चित्रकघृतम् ॥
“पटोलमूलं रजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
काम्पिल्यकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ॥
षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षडहं पयः ॥
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेव पुनः पुनः ।
हन्ति सर्व्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति” ॥
इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
“नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकञ्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत्” ॥
इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
“भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानान्तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
पिबेदिक्षुरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशाम्यति ।
ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरून् ।
अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
पानभोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रदापयेत् ॥
यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विसृजेद्धि फले विषम् ।
तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥
विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्त्तते ।
विषेण हृतदोषन्तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥
पाययेत भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सयववास्तुकम् ।
भक्षयेत्कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ॥
निरम्ललवणस्नेहं खिन्नाखिन्नमनन्नभुक् ।
मासमेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत्” ॥
“इदन्तु शल्यहर्त्तॄणां कर्म्म स्याद्दृष्टकर्म्मणाम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥
विपाट्यान्त्रमन्ततः पश्चाद्वीक्ष्य बद्धच्छिद्रान्त्रयोः ।
सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोचयेत् ॥
मूर्च्छनात् यत्र सम्मूढमन्त्रं यत्र विमोचयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥
मण्डश्च संगृहीतानि मत्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगे प्रवेश्यान्त्रं बहिः सीव्येद्व्रणान्ततः ।
तथा जातोदकं सर्व्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ॥
वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।
निःस्राव्य च विम्लाप्यैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
तथा बस्तिविरेकाद्यैर्म्लानि सर्व्वं च वेष्टयेत् ।
निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥
अतः परञ्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।
त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्त्रींश्चापि भोजयेत् ॥
श्यामाकं कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ।
नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥
प्रयोगाणाञ्च सर्व्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्य्यार्थमेव च ॥
प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्व्वधातुक्षयार्त्तानां देवानाममृतं यथा” ॥
इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।
“धन्वन्तरिर्धर्म्मभृतां वरिष्ठो
राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।
ब्रह्मर्षिपुत्त्रं विनयोपपन्नं
शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात्सः ॥
पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः
प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव ।
आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च
दकोदरञ्चेति वदन्ति तानि ॥
सुदुर्ब्बलाग्नेरहिताशनस्य
संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।
स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-
र्वृद्धिं गता कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥
गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि
कुर्व्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।
कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥
त्वचं समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति” ॥ * ॥
अस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—
“तत्पूर्ब्बरूपं बलवर्णकाङ्क्षा-
वलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।
जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो
बस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः” ॥
वातादिभेदेन लक्षणानि यथा,—
“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-
र्यद्वर्द्धते कृष्णसिरावनद्धम् ।
सशूलमानाहवदुग्रशब्दम्
सतोदभेदं पवनात्मकन्तत् ॥ १ ॥
यच्चोषतृष्णाज्वरदाहयुक्तं
पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।
पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य
पित्तोत्तरं तत्त्वचिराभिवृद्धि ॥ २ ॥
यच्छीतलं शुक्लसिरावनद्धं
श्लक्ष्णं स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।
स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं
कफोदरं तच्चिराभिवृद्धि ॥ ३ ॥
विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।
प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति
प्लीहोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥
सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे
ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव” ॥ ४ ॥
दूष्योदरं बद्धगुदोदरं परिस्राव्युदरं दकोदरञ्चेति चतुर्णामुदराणां सुश्रुतीयलक्षणादिकं यत् भावप्रकाशे संगृहीतं तत्तावद्वाच्यविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अष्टावुदराणि पूर्व्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं परिस्रावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्व्वाण्येव च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वाद्यश्चतुर्व्वर्गो भेषजसाध्यः । कालप्रकर्षात् सर्व्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि वर्ज्जयितव्यानि वा ॥

उदरी तु गुर्व्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धपिशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषष्टिकयवगोधूमनीवारान्नित्यमश्नीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेहयित्वा तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैलप्रगाढेन विदारिगन्धादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शाल्वणेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्णं स्वेदयेत् ॥ * ॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा श्यामात्रिफलात्रिवृद्विपक्वेनानुलोम्य शर्करामधुघृतप्रगाढेन न्यग्रोधादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ श्लेष्मोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शणातसीधातकीकिण्वसर्षपमूलकबीजकल्केश्चोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण पायसेन वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ * ॥

दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा महावृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् । इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् । वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दजं वा विषमासेवयेत् । तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥ * ॥

भवति चात्र,—

“कुपितानिलमूलत्वात् संचयित्वान्मलस्य च ।
सर्व्वोदरेषु शंसन्ति बहुशस्त्वनुलोमनम्” ॥

ज्योतिष्मतीफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्जिकाहिङ्गुमिश्रं पिबेत् ॥ गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥ स्नुहीक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं कालेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा स्नुहीभावितामुत्कारिकां पक्वां दापयेत्” ॥

“प्लीहोदरिणः स्निग्धखिन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ कूर्परमभ्यन्तरतः शिरां विध्येद्विमर्दयेत् पाणिना प्लीहानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः संशुद्धदेहं समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत हिङ्गुसौवर्च्चिकाक्षारेण स्रुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारम् । पारिजातकेक्षुरकापामार्गक्षारं वा तैलसंसृष्टम् ।

उदा
उदा

"वरटीदष्टसस्थान' शोथ संजायते वहि ।
सकण्डूस्तोदवजस कर्द्दिज्वरविदाहवान् ॥
उदर्द्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्द्दश्च कफाधिकम्" ॥
(अस्य चिकित्सा यथा,
"अभ्यङ्ग कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्तत ।
उदर्द्दे वमन कार्य्यं पटोलारिष्टवारिणा" ॥
"सगुड दीप्यक यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्नर ।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्द्द' सर्व्वदेहज" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

उदलावणिक, त्रि, (उदलवणेन लवणाम्भसा सिद्ध । उदलवण + ठक् ।) लवणोदकससिद्धव्यञ्जनादि । इति हलायुध ॥

उदवसितं, क्ली, (उदूर्द्ध्वमवसीयते स्म । षो अन्तकर्म्मणि षिञ् बन्धने वा । क्त । द्यतिस्यतीतीत्वम् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥

उदश्वित्, क्ली, (उदकेन श्वयति वर्द्धते इति । उद + श्वि + क्विप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्यमर' ॥ अस्य गुणा । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् । दाहतृष्णामुखशोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("अर्द्धोदकमुदश्वित्स्यात्" ॥
"उदश्विच्छ्रेष्मल बल्य श्रमघ्नं परमं मतम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्याय ॥)

उदात्त, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादिसम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाट । महत् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे २य काण्डे ।)
"उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्" ।
नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
"अविकत्थन क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्व' ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रत कथित" ॥)

उदात्त, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा + क्त ।) स्वरभेद । स तु वेदगाने उच्चै स्वर । इत्यमरः ॥ दानम् । वाद्यविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥
काव्यालङ्कारभेद' । इति मेदिनी ॥ (यदुक्त साहित्यदर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।
"लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्ग महतां चरित भवेत्" ॥)

उदान, पु, (उदूर्द्ध्वेन आनिति अनेन । उत् + आङ् + अन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायु' । इत्यमर ॥ तस्य कर्म्म ऊर्द्ध्वनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।
"उदान पादयोरास्ते हस्तयोरङ्गसन्धिषु ।
कर्म्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्त्तितम्" ॥)
"ऊर्द्ध्वगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमणवायु" ।
इति वेदान्त ॥ (तथा चोक्तम् ।
"हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिसंस्थित' ।
उदान' कण्ठदेशे स्यात् व्यान' सर्व्वशरीरग" ॥
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तम" ।
इति महाभारते वनपर्व्वणि ॥
प्रकुपितोदानस्य लक्षण यथा ।
"हिक्का श्वासः परिश्वास' कास' शोषार्त्तिघण्टिका ।
हृल्लासो हृदि शूलञ्च यकृद्वातादिका वमि' ।
क्षवथुर्न्नमश्चैव तथा वैस्वर्य्यपीनसौ ॥
अरुचिश्च प्रतिश्याय एते प्रोक्ता उदानत ।
उदान श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति" ॥
इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीतेनोक्तम् ॥ * ॥
"उदान क्षवथूद्गारच्छर्द्दिनिद्राविधारणै' ।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्द्यरोचकपीनसान् ।
कुर्य्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्द्ध्वसंश्रयान्" ।
इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥
अस्य स्थान कार्य्यञ्च यथा ॥
"उदानस्य पुन' स्थान नाभ्युर' कण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्ति प्रयत्नोर्ज्जो बलवर्णादि कर्म्म च" ॥
इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तम ॥
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषत" ॥
दोषान्तरगतस्यास्य लक्षण यथा ॥
"उदाने पित्तसयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमा ।
अस्वेदहर्षौ मन्दाग्नि शीतस्तम्भौ कफावृते" ॥
इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
उदरावर्त्त । नाभि' । सर्पविशेष । इति मेदिनी ॥ पक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

उदार, त्रि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आतश्चेति क । उदर्य्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्म्मणि घञ् वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७ । १८ ॥
"उदारा सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" ॥
"उदारा महान्त मोक्षभाज एव इत्यर्थ" ॥
इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाशय । तत्पर्य्याय । दक्षिणः २ सरल ३ । इत्यमर' ॥
("क उदार समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे" ।
इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीर । सारवान् । रम्य । न्याय्य ।
"इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गा निशम्य" ।
इति रघु ५ । १२ । असाधारणः । सरलाशय । शिष्ट ।
"स तथेति विनेतुरुदारमते
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम्" । इति रघु । ८ । ९१ ॥)

उदावत्सर, पु, सवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेष । अस्मिन् वर्षे रौप्यदान महाफलम् । इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥

उदावर्त्त, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोगविशेष । तत्पर्य्याय' । गुदग्रह' २ । इति हेमचन्द्र ॥ मलमूत्रवायुरोधकरोग' । तस्य निदान संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।
"वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियम् ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणा धृत्योदावर्त्तसम्भव" ॥
(अपरञ्चास्य सनिदानसप्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
"कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यै
सन्धारणाभोजनमैथुनैश्च ।
पक्वाशये कुप्यति चेदपान'
स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्ध्वा ॥
करोति विण्मूत्रसमीरसङ्ग
क्रमादुदावर्त्तमत सुघोरम् ।
रुग्वस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं
स पृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥
आध्मानहृल्लासविकर्त्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथ ।
वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डान्यूर्द्ध्वञ्च वायुर्व्विहितो गुदे स्यात् ॥
कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्ति
स्याद्वा तनु स्यात् खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषा' ॥
वम्यान्ध्य-बाधिर्य्य-शिरोऽभिताप-
वातोदराष्ठीलमनोविकारा ।
तृष्णास्रपित्तारुचिगुल्मकास-
श्वासप्रतिश्यार्द्दितपार्श्वरोगा' ।
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था
भवन्त्युदावर्त्तकृता सुघोरा" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"त तैलशीतज्वरनाशनोक्तै,
स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।
उपाचरेद्वर्त्तिनिरूहवस्ति-
स्नेहैर्विरेकैरनुलोमनान्नै' ॥ * ॥
श्यामात्रिवृन्मागधिकाग्निचूर्णं
गोमूत्रपिष्ट दशभागमाषम् ।
सनीलिका द्विलवणा गुडेन
वर्त्ति कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥
पिण्याकसौवर्च्चलहिङ्गुभिर्व्वा
ससर्षपत्र्यूषणयावशूकै ।
क्रिमिघ्नकम्पिल्लकशङ्खिनीभि
सुधार्कपत्रीरगुडैर्युताभि' ।
स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवेश्म-
धूमै सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्ति ॥ * ॥
श्यामाफलेक्षु सपिप्पलीक
नाड्याथवा तत् प्रधमेत्तु चूर्णम् ।
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धव वा ॥ * ॥
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य वर्चोऽनिलमूत्रसङ्गम् ।
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरूहम् ॥
ऊर्द्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षाराम्ल-वातघ्नयुत सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥
वातेऽधिकेऽम्ल लवणं सतैल
क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
समूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाशु
गुद शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥
त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकं
ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भि-

चरणम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।
"खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतु पुन्नागेभ्य शिलीमुखा" ।
"अध प्रतिहतो वायु श्लेष्मणा मारुतेन च" ।
"करोत्युद्गारबाहुल्यम्" इति भावप्रकाशे मध्य खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिक वमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यथा, शारदातिलकटीकायां,—
"उद्गारे नागइत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभ" ॥)

उद्गीत, त्रि, (उदुच्चैर्गीयते स्म । उत् + गै + क्त ।) उच्चैर्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,— मार्कण्डेये ८४ । ६ ।
"शब्दात्मिकासुविमलर्ग्यजुषां निधान-मुद्गीतरम्यपदपाठवतां च साम्नाम्" ॥)

उद्गीथ, पु, (उत् + गै + थक् ।) सामवेदभेद । प्रणव । इत्यमरटीकायां भरत ॥
("अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखा प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति" ॥
इति उत्तररामचरिते । २याङ्के" ।)
सामवेदध्वनि । इत्यन्ये ॥ सामगानम् । इति सारसुन्दरी ॥ साम्ना द्वितीयोऽध्याय । इति भगीरथ ॥ (भवपुत्त्र । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उद्गूर्ण, त्रि, (उत् + गूर + क्त ।) उद्यतम् । इत्यमर ॥ उत्तोल्यधृतवस्त्रादि । इति भरत ॥

उद्ग्राह, पु, (उत् + ग्रह + घञ् ।) उद्ग्रहणम् । ऊर्द्धीकृत्य कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमर ॥ विद्याविचार । इति भरत ॥

उद्ग्राहित, त्रि, (उत् + ग्रह + णिच + क्त ।) उद्धृत । बद्ध । ग्राहित । इति मेदिनी ॥ उपन्यस्त । इति हेमचन्द्र ॥

उद्घ, पु, (उद्धन्यते इति । उत् + हन् + कर्म्मणि अप् । टिलोपात् घत्व च निपातनात् । यद्वा उद्धन्ति नीचताम् । उत् + हन् + ड ।) प्रशस्त । प्रकाण्ड । इत्यमर ॥ (हस्तपुटम् । अग्नि । शरीरस्थो वायुः ॥)

उद्घन, पु, (ऊर्द्ध हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन + अप् । निपातनात् हस्य घ ।) यत्र काष्ठे काष्ठ निधाय तक्ष्यते तत् । इत्यमर ॥ परकाठ इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७।६२ ।
"तस्मिन्नन्तर्वने पश्यन् प्रधाने सौधसद्मन ।
लौहोद्घनघनस्कन्धा ललितापघना स्त्रियम्" ॥)

उद्घर्षण, स्त्री, (उत् + घृष + ल्युट् ।) गात्रादिघर्षण । इष्टकया उद्घर्षणगुणा । कण्डूकोठानिलम् । त्वग्गतामितेजनलम् । शिरामुखकारकत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
("उद्घर्षणन्तु विज्ञेय कण्डूकोठानिलापहम्" । इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ समासकथन । उद्देश । यथा । शल्यमिति ॥ इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)

उद्घस, स्त्री, (उत् + अद + अप् । घसादेश ।) मांसम् । इति हारावली ॥

उद्घाट, पुं, (उत् + घट + घञ् ।) स्थानभेद । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चौकिर घर थाना इत्यादि भाषा । (उद्घाटनम् ॥)

उद्घाटक, स्त्री, (उत् + घट + णिच् + ण्वुल् ।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थयन्त्रविशेष । तत्पर्याय । घटीयन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्र ॥

उद्घाटन, स्त्री, (उत् + घट + णिच् + ल्युट् ।) कूपात् जलोत्तोलनार्थ रज्जुसहितघट । तत्पर्याय । घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति भरत ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रप्राप्तौ ॥
"धर्म्म यो न करोति निश्चलमति स्वर्गार्गलोद्घाटनम्" ॥)

उद्घाटित, त्रि, (उत् + घट + णिच् + क्त ।) कृतोद्घाटनम् । खोला इति भाषा ॥
("गृहेऽनुद्घाटितद्वारि नाकृत प्रविशेन्नर ।
वारितार्थप्रवक्तापि पश्चाद्दमशन त्यजेत्" ॥
इति स्मृति ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)

उद्घाटितज्ञ, त्रि, (जानाति इति ज्ञ । उद्घाटितस्य ज्ञ । उद्घाटित + ज्ञा + क ।) प्राज्ञ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

उद्घात, पुं, (उत् + हन् + घञ् ।) आरम्भ । इत्यमर ॥ (यथा, कुमारे २ । १२ ।
"उद्घात प्रणवो यासा न्यायस्त्रिभिरुदीरणम्" ।
"आकुमारकथोद्घात शालिगोप्यो जगुर्यशः" ।
इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । ग्रन्थपरिच्छेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पादस्खलनम् । ("यथावनुद्घातसुखेन मार्गम्" । इति रघु । २।७२ ।
"रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना" । इति शाकुन्तले । ६ अङ्के ॥ समुपक्रम । पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादिचयम् । उत्तुङ्ग । (यथा, रामायणे ४ काण्डे
"पृथुघ्रङ्कशिलोद्घात" । इति ॥) मुद्गरम् । इति मेदिनी ॥

उद्झ, श त्यागे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-परस्मै-सक-सेट् ।) ऋकारादिरन्त्यवर्गद्वितीयोपध । क्विपि समुत्समुद्भ्याम् । स्यादौ नवद्र इति उज्झिष्यति औज्झीत् । श उज्झती उज्झन्ती । इति दुर्गादास ॥

उद्दंश, पु, (उत् + दन्श + अच् ।) कीटविशेष । तत्पर्यायः । मत्कुणः २ कोणकुण ३ किटिभि ४ उत्कुण ५ । इति हेमचन्द्र ॥

उद्दण्डपाल, पु, (उद्दण्ड इव पाल्यते इति । उद्दण्ड + पाल + + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेद । इति मेदिनी ॥

उद्दन्तुर, त्रि, (उत् अतिशयेन दन्तुर ।) उत्तुङ्ग । कराल । उत्कटदन्त । इति मेदिनी ॥

उद्दानं, स्त्री, (उत् + दो + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्व्वणि ।
"उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्याना तत्र रज्जुभि" ।)
उद्गम । चुल्ली । वाडवाग्नि । मध्य । लग्न । इति विश्व ॥

उद्दाम, त्रि, (दाम्न उद्गत ।) बन्धनरहितः । स्वतन्त्र । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । ११ । ७८ ॥
"मदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" ॥
"अत्यद्भुतमिवोद्दाम गज मदजलोद्धतम्" ।
इति रामायणे ॥) महान् । यथा ।"उद्दामदन्तुरविधुन्तुददन्तघाते" । इति प्रबन्ध्या ॥
("उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि" । इति मेघदूते । २७ ॥ गम्भीरः । यथा भागवते १ म स्कन्धे । "उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासः" ॥)

उद्दाम, पुं, (उद्दीप्त दाम यस्य यस्य । समासे अच् ।) वरुण । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
"यदि नयुगल तत सप्तरेफा-
स्तदा दण्डवृष्टिप्रयातो भवेद्दण्डक ।
प्रतिचरणविवृद्धरेफा स्युरर्णार्णव-
व्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादय " ॥)

उद्दाल, पु, (उत् + दल + घञ् ।) बहुवारकवृक्ष । इत्यमर ॥ वनकोद्रवः । इति रत्नमाला ॥

उद्दालक, पु, (उद्दाल एव । स्वार्थे कन् ।) बहुवारकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेद । स तु आयोदधौम्यस्य शिष्य । तस्य नामोत्पत्ति र्यथा महाभारते १ । पौष्योपाख्याने ३ अध्याये ।
"एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवु उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । २३ ॥
स एक शिष्यमारुणि पाञ्चाल्य प्रेषयामास गच्छ केदारखण्ड बधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन सदिष्ट आरुणि पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्ड बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपाय भवत्वेव करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदक तस्थौ ॥ २७ ॥ तत कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्य शिष्यानपृच्छत् क्व आरुणि पाञ्चाल्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते त प्रोचुः भगवतस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्ड बधानेति । स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्व्वे गच्छाम यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्द चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वारुणिरुपाध्यायवाक्य तस्मात् केदारखण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्याय उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच चैनमुपाध्याय अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीय संरोद्धु संविष्टो भगवत् शब्द श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्ड भगवन्तमुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्ड विदार्य्य उत्थितस्तस्मात् उद्दालक एव नाम्ना भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीत " । ३४ ॥
अपर एतन्नामख्यात ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु पिता । यथा तत्रैव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुष्ठाने १२२ ॥
"बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति न श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः" ॥९॥)

उद्दित, त्रि, (उत् + दो + क्त ।) बद्धः । इत्यमरटीकायां भरत ॥

उद्दीपक, त्रि, (उत् + दीप् + ण्वुल् ।) उद्दीपनकर्त्ता ॥

उद्दीपन, स्त्री, (उत् + दीप् + ल्युट् ।) प्रकाशनम् ॥

विभावविशेषः । यथा,—
"आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये" ॥ ते च ।
"आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा" ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमर-
झङ्कारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ ३य परि-
च्छेदः ॥)

उद्दीप्त, त्रि, (उत् + दीप + क्त ।) प्रकाशितः ॥

उद्दीप्रं, क्ली, (उत् + दीप् + रक् ।) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश + घञ् ।) अनुसन्धानम् ।
अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अभि-
धानं यथा,—"पदार्थोद्देशः" । समासकथनम् ।
यथा, "समासकथनमुद्देशः । यथा,शल्यमिति" ॥
पर्व्वतस्य गण्डकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।
"इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्त्तितः" ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
"समन्वितवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा" ।
इति महाभारते ॥)

उद्देशकः, त्रि, (उत् + दिश + ण्वुल् ।) उद्देशकर्त्ता ।
उदाहरणम् । इति लीलावती ॥

उद्देश्य, त्रि, (उत् + दिश + ण्यत् ।) उद्देष्टव्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवाद्यम् ॥)

उद्देहिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः ।) कीटविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटि
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्द्रावः, पुं, (उद्द्रवणम् । द्रु + उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः
इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

उद्धत, पुं, (उत् + हन् + क्त ।) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्धतं, त्रि, (उत् + हन् + क्त ।) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठाङ्के ।
"धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्" ।
"मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता" ।
इति किराते । २ । ४९ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।
आहतः । चालितः । यथा,—शाकुन्तले १म अङ्के ॥
"आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया" ।
निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ "तुषार-
वर्षोद्धतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्" ॥)

उद्धतमनस्कता, स्त्री, (उद्धतं गर्व्वितं मनो यस्य तस्य
भावः ।) गर्व्वः । अभिमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्धरणं, क्ली, (उत् + हृ + ल्युट् ।) उद्धारः । वान्ता-
न्नम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां पृथ्व्यादेर्वा शो-
धनम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—
"यतवानपि तु श्रीमाञ्छाकपङ्कोद्धरणोद्धरः" ।
इति महाभारते ।
"कण्टकोद्धरणेनित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" ॥
इति मनुः ॥ ९ । २५२ । व्यसनादिभ्यो विमोचनम् ।
"स्म यतीयुर्विगुणानि तस्य

दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" ॥
इति रघुः । २ । २५ ॥)

उद्धर्षः, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन् ।) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।
"अप्रक्तोऽस्मि रणोद्धर्षे तमस्विप्ररणा गृहम्" ॥)

उद्धर्षणं, क्ली, (उत् + हृष + ल्युट् ।) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम् ।)
(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥
"तत परिषद सर्व्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथित वचः" ॥)

उद्धवः,पुं,(उद्धुनोति दुःखमिति । उत् + धूञ् + अच् ।)
उत्सवः । इत्यमरः ॥ यज्ञाग्निः । यादवविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥
"वृष्णीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो वृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः" ॥

उद्धानं, क्ली, (उद्धीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + ल्युट् ।)
चुल्ली । इत्यमरः ॥

उद्धान, त्रि, (उत् + धा + ल्युट् ।) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + णिच् +
क्त ।) निर्मदहस्ती । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रमानाथः ॥

उद्धारः, पुं, (उत् + हृ + घञ् ।) ऋणम् । इत्यमरः ॥
उद्धृतिः । इति मेदिनी ॥ ("निमग्नस्य पुनरुद्धार
एव दुर्लभः" । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।
"अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै" । मोक्षः । निर्व्वा-
णम् ॥ * ॥ उद्ध्रियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।
यद्वा, साधारणद्रव्यात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।
इति श्रीनाथः । उद्ध्रियते साधारणधनात्
निष्कृष्य विशेषमिष्टतया एव बोध्यते इत्युद्धारः
इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्ध्रियते इति
उद्धारः इति रघुनन्दनः । उद्ध्रियते साधारणधनात्
वहिर्भाव्यते इत्युद्धारः इति श्रीकृष्णः । यथाह
मनुः ९ । ११२ ॥
"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः" ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः उद्ध्रियते इत्युद्धारः ज्येष्ठस्या-
विभक्तसाधारणधनात् उद्धृत्य विंशतितमो भाग-
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ जयानन्तरं श-
त्रुभ्यो लब्धं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ९७ ।
"राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथक् जितम्" ॥
"उद्धारः योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्ध्रियते इत्युद्धारः
जितधनाद्युत् उत्कृष्टधन सुवर्णरजतभूम्यादि राज्ञे
समर्पणीयम्" । इति तट्टीका ॥)

उद्धारं, क्ली, (उत् + हृ + घञ् ।) उद्धानम् । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥ उनन् आका इत्यादि भाषा ।

उद्धारणं, क्ली, (उत् + हृ + णिच् + ल्युट् ।) उद्धार-
करणम् । उत्तोलनम् ॥

उद्धारा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्धूननं, क्ली, (उत् + धूञ् + णिच् + ल्युट् ।) एक-

त्रितैलावलङ्ककर्पूरकस्तूरीमरिचलवचूर्णम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥

उद्धूषणं, क्ली, (उत् + धूष + ल्युट् ।) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥

उद्धृत, त्रि, (उत् + हृ + क्त ।) कृतोद्धरणम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । समुद्धृतः २ । इत्यमरः ॥
उत्क्षिप्तः । परिभुक्तोज्झितः । इति मेदिनी ॥
("उद्धृतमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः" । इति रघुः ।
२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६९ ।
"इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः
पयोधिरोधक्षममुद्धृतं रजः" ॥)

उद्ध्मानं, क्ली, (उत् ध्मायते अग्निरत्र । ध्मा शब्दाग्नि-
संयोगयोः उत्पूर्व्वात् तस्मात् ल्युट् ।) चुल्ली । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उद्ध्यः, पुं, (उज्झति कूलमिति । उज्झ + क्यप् । निपा-
तनात् सिद्धम् ।) नदः । इति व्याकरणम् ॥
("तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययोः" । इति रघुः ११ । ८ ।
"कूलं भिद्योद्ध्यसन्निभौ" ॥ इति भट्टिः । ५ । २२ ॥)

उद्बुद्ध, त्रि, (उत् + बुध + क्त ।) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्त्वे,—
"उद्बुद्धा च भगवत्यर्ची पूजयेत् दीपमालया" ॥
यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।
"उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्य्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः" ॥)

उद्बोधः, पुं, (उत् + बुध् + घञ् ।) किञ्चित् ज्ञानम् ॥
(यथा साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ४१ ।
"उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति" ॥)

उद्भटः, पुं, (उत् + भट + अच् ।) कच्छपः । सूर्य्यः ।
इति मेदिनी ॥ (सूर्प इति केचित् ॥)

उद्भटः, त्रि, (उत् + भट + अच् ।) प्रवरः । ("पदे
पदे सन्ति भटा रणोद्भटाः" ।) इति नैषधः ॥
श्रेष्ठाशयः । तत्पर्य्यायः । महेच्छः २ उदारः
३ उदात्तः ४ उदीर्णः ५ महाशयः ६ महामनाः
७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्भवः, पुं, (उद्भवनं उद्भवत्यस्मादिति वा । उत् + भू
+ अप् ।) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ ("दिलीप-
सूनुर्मणिराकरोद्भवः" । इति रघुः । ३ । १८ । "वि-
ष्णुपादोद्भवा गङ्गा" । इति पुराणम् । विष्णुः ।
प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उद्भिज्ज, त्रि, उद्भिज्ज । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उद्भिज्ज, त्रि, (उद्भेदनमिति उद्भित् सम्पदादित्वात्
क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उद्भित् + जन् + ड ।)
उद्भिद्यजातमात्रम् । वृक्ष तृणगुल्मादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः १ । ४६ । "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे
वीजकाण्डप्ररोहिणः" । "इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय-
उद्भिज्जाः" ॥ इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

उद्भिद्, [द्] त्रि, (उद्भिनत्ति भूमिमिति । उत् +
भिद + क्विप् ।) उद्भिज्जम् । इत्यमरः ॥ तस्य प-
र्य्यायः । वृक्षः १ गुल्मः २ लता ३ वल्ली ४ तृणम् ॥ ॥
(यथा, महाभारते आदिपर्व्वणि । "सस्वेदजा

रथात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ * ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेको
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः" ॥ * ॥
द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठ
सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ * ॥
वचामयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी" ॥ * ॥
इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्राप्तिक लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्यथा ।
"अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥
क्षुत्तृष्णा-श्वास-निद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
त्रयोदशविधश्चासौ भिन्नं एतैस्तु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथाक्रमः ॥
आध्मानशूलौ हृदयोपरोध
शिरोरुजं श्वासमतीवहिक्काम् ।
कास-प्रतिश्याय-गलग्रहांश्च
बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ॥
कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे
हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः
पुरीषमास्यादथवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ २ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु
कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्ध्नि ॥
आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्रा
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥ ३ ॥
मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
श्रोत्राक्षनासावदनोद्भवाश्च
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ७ ॥
छर्द्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं
येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा
ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ ९ ॥
तन्द्राङ्गमर्द्दावरुचिः श्रमश्च
क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः ॥ १० ॥
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
स्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च ॥ ११ ॥
श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
जृम्भाङ्गमर्द्दोऽङ्गशिरोऽक्षिजाड्य
निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा" ॥ १३ ॥
अरिष्टलक्षणं यथा,
"तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,
"सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रिया भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धे स्विन्ने विशिष्यते ॥ १ ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेऽभिहते पिबेत् ।
एलामथाप्यद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः" ॥ ३ ॥
"स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसेवनैः ।
वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥ ६ ॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ।
सुरां सौवर्च्चलवतीं बीजपूररसान्विताम् ॥ ७ ॥
छर्द्याघाते यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ॥ ८ ॥
वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलम्पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ १० ॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ ११ ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ १२ ॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथारतः" ॥ १३ ॥
अपरञ्च सनिदानसम्प्राप्तिक लक्षणं चिकित्सा च ॥
"वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषञ्चातिवर्त्तयेत् ॥
ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
तृष्णाहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
तत्रैलवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत् ॥
दीयते भिन्नवर्च्चस्कं भुक्तवाप्यनुवासयेत् ।
नचेच्छान्ति प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
अथैनं वङ्गणं स्विन्नं युञ्ज्याद् स्नेहविरेचनैः ।
पाययेत त्रिवृत्पीलुयवानीरसपानकैः" ॥
"देवदार्व्वग्निकं कुष्ठं वचाम्पथ्या मलञ्जमाम् ।
पौष्करांशि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकं पचेत् ॥
पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति" ।
घृतं यथा ।
"मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥
आरेवतफलञ्चाप्सु पक्त्वा तेन घृतम्पचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमशेषतः" ॥ * ॥
"चूर्णं निकुम्भकम्पिल्लश्यामेक्ष्वाकाग्निकोद्भवम् ।
स्नुक्क्षीरेणघ्नमाम्बध्यो भवनाभाञ्च साधयेत् ॥
गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः" ।
वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे यथालिखितं तद्यथा ॥
"त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
धानकुलीना खरसैर्गुडिका कार्य्याञ्जरोत्थाक्तु ॥
प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्डामयनाशिनी ।
प्रोक्ता तिमिराग्निपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तहरी ॥
क्रिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलञ्च ॥
शुद्धगुडिका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या" ॥
इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ॥
अथ अपथ्यानि यथा ।
"वमनं वेगरोधञ्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
शालीतशाकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ॥
पिण्याकमालुकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरूणि च ॥
उदावर्त्ती प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)
उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।)
उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, त्रि ॥
उदासीन, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानच् + ईदास इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥
विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः सन् हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध्वमासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५ ।
"मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः" ॥
मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८ ।
"अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्" ॥
उपेक्षकः । यथा, —
"उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म्मसु" । इति गीतायाम् ॥ ९ । ९ ॥)
उदास्थित', पुं, (उत् + आङ् + स्था + क्त ।) चरः ।
द्वारपालः । अध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रव्रज्यावसितः । नष्टसन्न्यासः । इति मेदिनी ॥
उदाहरण, क्ली, (उत् + आङ् + हृ + ल्युट् ।)
दृष्टान्तः । तत्पर्य्यायः । उपोद्घातः २ उदाहारः ३
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे १।३३ ।
"प्रभवितान्धतमसमसत्तमोदाहरन् रविः" ।
कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारे ।६।५२ ।

"अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुम्" ॥)
मध्यन्यायावयवान्तर्गतमिदम् । (नाट्यशास्त्रे सोत्क-र्षवचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहि-त्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे ।
"उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते" ।
यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्के ॥
"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात्पाण्डवीनां चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" ॥
यत्‌चिह्नाटकलक्षणान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे ।
"यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥)
उदाहारः, पु, (उत् + आ + हृ + घञ् ।) उदा-हरणम् । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः । इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्तार्थनिदर्शनं इति साङ्ख्यः ॥ प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥
उदितः, त्रि, (वद् + क्त । यद्वा । उत् + इण् + क्त ।) उक्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
"भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
भवत्यधिक्षेपइवानुशासनम्" ॥)
ऊर्द्धः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
"उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्" ॥
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" ।
इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।
"दधतमुज्ज्वलशालान्तरगोपुराः,
पुर इवोदितपुष्पवना भुवः" ॥)
उदितोदितः, त्रि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः अभ्युदितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥
("पुरोहितञ्च कुर्व्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्याञ्च कुशलमथर्व्वाङ्गिरसे तथा" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥)
उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरः अञ्चत्यर्कः । उत्क्रान्त दृष्टिपथं अञ्चति सूर्य्यं वा । उदः ईदित्वेऽत ईकारः । ऋत्विगादिना क्विन् । उगितश्चेति ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
("यदोदीच्यां गतिर्मार्गोऽसदा सूर्य्यबलाधिकम्" ॥
इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
उदीचीनं, त्रि, (उदीची + ख ।) उदीच्यां भवं । उत्तर-दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । "उदीचीनप्रवणं करोत्यु दीची वै मनुष्याणां दिक्" ॥)
उदीच्यं, क्ली, (उदीच्यां भवम् । उदीची + यत् ।) बालकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् ।
(बालकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
उदीच्यः, पुं, (उदीच्यां भवः । उदीची + यत् ।) शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥
(तद्देशवासिनि त्रि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
"शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ।
"हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः
प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः" ॥)
उदीरणं, क्ली, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे २ । १२ ।
("उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" ॥
प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
"ब्रह्मास्त्रोदीरणात् शत्रोर्देवदानवकिन्नराः" ।
इति महाभारते ॥)
उदीर्णः, त्रि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् । इति जटाधरः ॥
("न हि राज्ञामुदीर्णानामेवम्भूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मन् ! श्रिया हीनैर्धनच्युतैः" ॥
इति महाभारते ।) उत्तेजितः । उद्दीपितः ।
उद्धतः । यथा, कुमारे २ । ३२ ।
"भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः" ।
"ब्रह्म चानेन संसृष्टं क्षत्त्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ" ॥
इति महाभारते । पु, विष्णुः । यथा, महा-भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १४९ । ८० ।
"उदीर्णः सर्व्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" ॥)
उदुम्बरं, क्ली, (उं शम्भुं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ + सञ्ज्ञायां खच् । अरुर्द्विषदिति मुम् । उत्कृष्टमु-म्बरम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
उदुम्बरः, पु, उडम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४ कालस्कन्धः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रति-ष्ठितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ । अस्य पक्वफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्रिमि-कारित्वम् । रक्तपित्ततृष्णामूर्च्छादाहनाशित्वञ्च । अस्य सुपक्वफलगुणाः । अतिशयशीतलत्वम् । मधु-रत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वञ्च । अस्यामफल-गुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्त-विकारित्वञ्च ॥ अस्य त्वग्गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-त्वम् । स्तनदुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्यायगुणौ यथा ।
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥
मधुरस्तुवरो व र्णो व्रणशोधनरोपणः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे वटादिवर्गे ॥
अस्य फलगुणास्त्वाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-ऽध्याये यथा,—
"अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च" ॥)
कुष्ठविशेषः । देहली । गोबराटेर नीचेर काठ् इति भाषा । षण्ढकः । नपुंसकः । इति हेमचन्द्रः ॥
उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो दन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) उडम्बरपर्णी । दन्तिकावृक्षः । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्य्यायास्तु केचित् कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः । यथा,—
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः" ॥)
उदूखलं, क्ली, (उदूर्द्धं खं तत् खञ्च । तत् लाति । आतोऽनुपेति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गुलुः । इति मेदिनी ॥ तण्डुलकण्डनार्थकाष्ठनि-र्म्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उलूखलम् २ । इत्यमरः ॥ ("संकुर्य्यादुदूखले विद्वान्" इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रष्टव्यः ॥)
उदूढः, त्रि, (उत् + वह + क्त ।) ऊढः । स्थूलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।)
"उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतम्
गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया" ॥)
उद्गतं, त्रि, (उत् + गम + क्त ।) उद्वान्तम् । छर्द्दित-वस्तु । इत्यमरः ॥ ऊर्द्धगतम् । उदितम् ॥
उद्गमः, पु, (उत् + गम + अप् ।) ऊर्द्धगमनम् । उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारे । ७।७७ ॥
"रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्" ।
"फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा" ॥
इति रघुवंशे । ४ । ९ ॥ प्रस्थानं वहिर्गमनम् ।
"तनयानां क्षुधार्त्तानां पश्यन् प्राणोद्गमव्यथाम्" ।
इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)
उद्गमनीयं, क्ली, (उत् + गम + अनीयर् ।) धौत-वस्त्रद्वयं । इत्यमरः ॥ धोया योड इति भाषा ।
("सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा" ।
इति कुमारे । ७ । ११ ॥)
उद्गाढं, क्ली, (उत् + गाह + क्त ।) अतिशयः । तद्-युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ ("प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयाः" । इति साहित्य-दर्पणे । ३य परिच्छेदे ॥)
उद्गाता, [ऋ] पु, (उद्गायति साम यः । उत् + गै + तृच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्‌ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥
("ब्रह्माणं परमं वव्रादुद्गातारञ्च सामगम् ।
होतारमथ चाध्वर्य्युं बाहुभ्यामसृजत्प्रभुः" ॥
इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०९ ।
"होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" ॥
"उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
उद्गारः, पु, (उत् + गॄ + घञ् ।) उद्वमनम् । इत्य-मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
"आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः" ॥)
शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
"तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्व्वतः स गुहामुखैः ।
उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः" ॥)
कण्ठगर्ज्जनं । इति जटाधरः ॥ ढेकुर इति भाषा । तच्च नागवायुकर्म्म । इति श्रीधरस्वामी ॥ (स्रावः ।

षाण्डशा उद्भिदश्च"। उद्भिद्यते पशुफलमनेन इति निरुक्तेः यागभेदः ॥)

उद्भिद्, त्रि, (उद्भिनत्तीति। उत्+भिद्+इगुप धेति कः।) तरुगुल्मादि। तत्पर्य्यायः। उद्भित् २ उद्भिज्जम् ३। इत्यमरः॥ उद्भिजम् ४। इति रमानाथः॥ (यथा महाभारते १४ पर्व्वणि।
"जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च" ॥)

उद्भिदं, क्ली, (उद्भिनत्तीति। उद्+भिद्+क।) पांशुलवणम्। इति रत्नमाला॥ पांशा लुण इति भाषा। ("उद्भिदानि पलालेच्चुकरीषवेणुक्षितिजानि"। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

उद्भूतः,त्रि,(उद्भवति स्म। उत्+भू+क्त।) उत्पन्नः। जातः। यथा। ईशानसंहितायाम्।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूत कोटिसूर्य्यसमप्रभः" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६।
"उद्भूतस्पर्शवद्‌द्रव्य गोचरः सोऽपि च त्वचः"।)

उद्भूतरूपं, क्ली, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्य रूपम्।) नयनगोचररूपम्। यथा,—भाषापरिच्छेदे॥।
"उद्भूतरूप नयनस्य गोचर
द्रव्याणि तदन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्व परिमाणयुक्तम् ॥५४॥
क्रियाजाती योग्यवृत्ती समवायश्च तादृशम्।
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" ॥५५॥

उद्भ्रमः, पु, (उद्भ्रमणमिति। उत+भ्रम+घञ्। नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः।) उद्वेगः। इत्यमरः॥

उद्भ्रान्त,क्ली, (उत्+भ्रम+क्त।) बाहुमुद्यम्य भ्रमणाकारखड्गभ्रामणम्। इति महाभारतम्॥ (परिभ्रान्ते, त्रि। यथा, रघौ ४। ४६॥
"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः" ॥
विकले। विह्वले। यथा, रामायणे,—
"उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत्" ॥)

उद्यः,पुं,नदः। इति हेमचन्द्रः॥ (उद्यते वत्। वद+क्यप्। कथनीये, त्रि। यथा, न्यूयोद्यम् वाक्यम्।)

उद्यत,त्रि, (उत्+यम+क्त।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि। उद्यतशस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। उद्गूर्णः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुवंशे। ४। १६।
"प्रजार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ" ॥)

उद्यतः, पुं, (उत्+यम+क्त।) ग्रन्थपरिच्छेदः। इति जटाधरः॥

उद्यमः, पुं, (उत्+यम+घञ्। सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः।) उद्योगः। तत्पर्य्यायः। गुरणम् २। इत्यमरः॥ गूरणम् ३ गोरणम् ४। इति तट्टीका॥ उत्साहः ५ अध्यवसायः ६ उद्योगः ७। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे ५। ३।
("विमृश्य चैना तपसे कृतोद्यमाम्"।
"शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्"।
इति च कुमारे ५। ५॥)

उद्यानं, क्ली, (उद्यात्यति क्रीडार्थमस्मिन्। उत्+या ल्युट्।) राज्ञः साधारण वनम्। तत्पर्य्यायः। आक्रीड २।
("वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्म्या"। इति मेघदूते ७।)निःसरणम्। प्रयोजनम्। इत्यमरः॥

उद्यानपालः, त्रि, (उद्यानं पालयतीति। उद्यान+पालि+अण्।) उद्यानरक्षकः। माली इति भाषा॥ ("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते"॥ इति कुमारे।२।३६॥)

उद्युक्तः, त्रि, (उत्+युज्+क्त।) उद्यमयुक्तः। उद्योगविशिष्टः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, अमरकोषे। "इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः"।)

उद्योगः, पुं, (उत्+युज+घञ्।) यत्नः। चेष्टा। तत्पर्य्यायः। उत्साहः २ अध्यवसायः ३ उद्यमः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८।२।
"उद्योग सर्व्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह"।
"उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः"।
छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" ॥
इति नीतिवाक्यम्।
महाभारतस्य उद्योगपर्व्व। यथा, महाभारते १। १। ६३।
"उद्योग सैन्यनिर्य्याण श्वेतोपाख्यानमेवच" ॥)

उद्योगी, [न्] त्रि, (उद्योगोऽस्यास्तीति। उद्योग+इन्।) उद्योगविशिष्टः। उद्यमी। तथा च।
"उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैव निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः" ॥
इति नीतिसारे १३॥

उद्योतः, पु, (उत्+द्युत+घञ्) आलोकः। ज्योतिः। इति हलायुधः॥

उद्रः, पु, (उनत्तीति। उन्द+रक्।) जलजन्तुविशेषः। इत्यमरः॥ उद्‌बिडाल इति भाषा।

उद्रङ्ग,पु, पुरविशेषः। "व्योमचारि पुरं शौभमुद्रङ्ग प्रतिमार्गक"। इति जटाधरः॥

उद्रङ्कः, पुं, व्योमचारि पुरम्। तत्पर्य्यायः। खपुर २ ऊर्द्धग पुर ३ हरिश्चन्द्रपुर ४ शौभ ५ प्रतिमार्गक ६ चक्रा ७ चक्र ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्रथः, पु, (उद्गतो रथो यस्मात्।) रथकीलम्। ताम्रचूडपक्षी। इति मेदिनी॥

उद्रिक्त, त्रि, (उद्रिच्यते स्म। उत्+रिच+क्त।) स्फुटम्। स्पष्टम्। इति जटाधरः॥

उद्रेकः, पु, (उत्+रिच+घञ्।) उपक्रमः। वृद्धिः।
"अधुनैव कुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः।
न जाने यौवनोद्रेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥
इत्युद्भटः॥
"हरिक्ते साहस्रा कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम्।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम्" ॥
इति महिम्नःस्तोत्रम्॥
("तम प्रवेशः सरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः"। इति वैद्यकरविनिश्चयेऽपस्माराधिकारे॥)

उद्रेका, स्त्री, (उद्रेक+टाप्।) महानिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

उद्वत्सरः, पुं, (उत्क्रान्तो वत्सर।) वत्सरः। इति हेमचन्द्रः॥

उद्वन्धन, क्ली, (उत्+वन्ध+ल्युट्) ऊर्द्धबन्धनम्। इति स्मृतिः॥ गलाय दड़ि दियेन फाँसी दियेन टाङ्गान इत्यादि भाषा॥

उद्वमनं, क्ली, (उत्+वम+ल्युट्।) उद्गीरणम्। तुलिया फेलन वाँति करण इत्यादि भाषा॥

उद्वर्त्तः, त्रि, (उत्+वृत्+घञ्।) अतिरिक्तः। उवरण वाडा इत्यादि भाषा। यथा। "उद्वर्त्तो हि ग्रन्थ समधिकफलमाचष्टे"। इति व्याकरणटीका॥

उद्वर्त्तनं, क्ली, (उत्+वृत्+णिच्+भावे करणे वा ल्युट्।) उत्पतनम्। (यथा, मेघदूते ४२।
मोघीकर्त्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि" ॥)
विलेपनम्। घर्षणम्। इति मेदिनी॥
(यथा, मनुः ४। १३२।
"उद्वर्त्तनमपस्नान विण्मूत्रे रक्तमेव च।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" ॥)
शरीरनिर्म्मलीकरणगन्धद्रव्यादि। तत्पर्य्यायः। उत्सादनम् २। इत्यमरः॥ हरिद्रा सेवन आवटन इत्यादि भाषा। सामान्योद्वर्त्तनगुणाः। कफवायुमेदोवातरोगनाशित्वम्। अङ्गस्थैर्य्य-चर्म्मनिर्म्मलकारित्वञ्च॥ हरिद्राद्युद्वर्त्तनगुणाः। कण्डूवैवर्ण्यरूक्षताहारित्वम्॥ तिलोद्वर्त्तनगुणाः। कण्डूरूक्षतालग्दोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
("उद्वर्त्तन वातहर कफमेदोविलापनम्।
स्थिरीकरणमङ्गाना त्वक्प्रसादकर परम्॥
शिरामुखविविक्तत्व त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम्॥
इति चिकित्सितस्थाने २४। अध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

उद्वर्द्धन, क्ली, (उत्+वृध्+ल्युट्।) अन्तर्हासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्वर्हितः, त्रि, (उत्+वर्ह+क्त।) उद्धृतः। इति भूरिप्रयोगः॥ उद्वाहितो वा इति पाठः॥

उद्वहः, पुं, (उद्रूर्द्धं वहति प्रापयतीति। उत्+वह+अच्।) पुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,— रघुः। ६। ६।
("उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहात्" ॥)
सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः। स तु प्रवहवायोरूर्द्धस्थितः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥
("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः।
परावहः सवहश्च उद्वहश्च महाबलः॥
तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः।
इत्येते क्षुभिता सप्त मारुता गगनेचराः" ॥
इति हरिवंशे। २३६ अध्याये। विवाहः॥)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह+टाप्।) कन्या। पुत्त्री। इति हेमचन्द्रः॥

उद्वान्तः, त्रि, (उत्+वन+घञ्।) उद्गमितः। उद्वान्तः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

उद्वान्त, त्रि, (उत्+वम्+क्त।) वमितवस्तु। तद्

पर्य्यायः । उद्धतं २ । इत्यमरः ॥

उद्वान्तः, पुं, (उद्गतं वान्तं मदो यस्मात् ।) निर्म्मदहस्ती । इति मेदिनीकरजटाधरौ ॥

उद्वासनं, क्ली, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । वध । इत्यमर ॥ (संस्कारभेदः । यथा, कात्यायने ९ । १ । २ ॥
"अप उपस्पृश्य प्राणाद्यार्थे परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वामीध्र उत्पूय पश्चात् आज्यग्रहणम्" ॥)

उद्वाहः, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः । तस्य लक्षणं भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्वकर्म्मत्वे । स तु अष्टविधः । वरमाहूय यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्थायर्त्विजे कन्यादानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं स आर्षः ३ । यत्र अनया सह धर्म्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्व्वः ६ । यत्र बलात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः ७ । यत्र सुप्ताया मत्ताया प्रमत्ताया वा कन्याया निर्ज्जने गमनं स पैशाचः ८ । तस्य निर्णयः । सगोत्रामनवरवयस्कां समानप्रवरां पितृपक्षयोर्ऊर्द्ध्वतनसप्तां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्परया प्रत्येकसप्तमीपर्य्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया सप्तमीपर्य्यन्तां पितृबन्ध्वपेक्षयोर्ऊर्द्ध्वतनपञ्चानां प्रत्येकापेक्षया सप्तमीपर्य्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया सप्तमीपर्य्यन्ता मातामहसमानोदका मातामहापेक्षयोर्ऊर्द्ध्वतनचतुर्णां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्तां मातृबन्ध्वपेक्षयोर्ऊर्द्ध्वतनचतुर्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्ताञ्च कन्यां परित्यज्य उद्वाहः कर्त्तव्यः ॥ पितृबन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्यतामवलम्ब्य सप्तमीपर्य्यन्तायाः पञ्चमीपर्य्यन्तायाश्च कन्यायाः परिहारः । वर्ज्जनीयानां कन्यानां मध्येऽपि या भिन्नगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अत्र सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृबन्धुपञ्चमगणनप्रतियोगिमातामहमातृबन्धुगोत्रमादायैव भिन्नगोत्रगणनम् । शूद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः । मातृसपत्नीभ्रातृकन्यां सहोदरीं अध्यापयितृकन्यां शिष्यकन्यां श्वशुरकन्याञ्च परित्यज्य विवाहः कर्त्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः । आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता । तदभावे पितृभ्रातिः । तदभावे मातामहः । तदभावे मातुल । तदभावे माता । तदभावे मातामहभ्रातिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं कुर्य्यात् । अथ विवाहपूर्व्वकर्त्तव्यकर्म्म । अवश्यभावि शुभाशुभग्रहादिदोषशान्त्यर्थं होमो हिरण्यगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । लग्नसमये वरे उपस्थिते स्वस्तिवाचनादिकं विधाय वरणम् । स्त्र्याचारादि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति धनदानञ्च । ततः स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य कुशण्डिका समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ ज्येष्ठेऽकृतविवाहे विवाहकर्त्ता कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठः परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता परिदायी । तत्पुरोहितः परिकर्त्ता । ते सर्व्वे पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थक्लीबैकाण्डवैमात्रेयवेश्यासक्तशूद्रतुल्यातिरोगिजडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठातिवृद्धनैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुकृषिसक्तनृपसक्तधनवृद्धिप्रसक्तकामकारिदत्तकोन्मत्तचौरेषु ज्येष्ठेष्वनूढेष्वपि कनिष्ठविवाहे न दोषः । एवं विकृतरूपानूढा ज्येष्ठा कनिष्ठायाः सोदराया ऊढाया परिवेदनाय न भवति । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

उद्वाहन, क्ली, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) विवाहः । तत्पर्य्यायः । रणरण २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विसीत्यम् । द्विवारकृष्टक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + ङीप् ।) वराटकः । इति हेमचन्द्र ॥ कडि इति भाषा ॥

उद्वाहिक, त्रि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।) उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनु । ९ । ६४ ।)
"नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्" ॥)

उद्वाहित, त्रि, (उत् + वह + णिच् + क्त ।) उद्वहित । उद्धृत । विवाहितः । यथा । राजमार्त्तण्डे देवलः ।
"बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।
उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्" ॥
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोक्तान्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—
"उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सा तु गर्हिता"
इत्यागमसिद्धान्त ॥)

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वहति उद्धरतीति । उत् + वह + णिनि + ङीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥

उद्वाहुः, त्रि, (उद्गूर्द्धे वाहुर्यस्य ।) ऊर्द्ध्ववाहुः । उद्वेगशब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखित ॥ (यथा, रघु । १ । ३ ।
("प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामन" ॥)

उद्वाहुलक, क्ली, ऊर्द्ध्वोत्थितबाहुः । उद्वेगशब्दार्थे मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्विग्नः, त्रि, (उत् + विज + क्त । ओदितश्चेति तस्य नः । श्वीदित इति नेट् ।) उद्वेगयुक्तः । यथा,—
"तैर्ह्रीकरभसंभुग्नक्षुभितभिन्नविपन्नकैः ।
निमग्नोद्विग्नसङ्कीर्णैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी" ॥
इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—
"नोद्विग्नश्चरते धर्म्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम्" ॥)

उद्विवर्हणं, क्ली, (उत् + वि + वृह + ल्युट् ।) उद्धारकरणम् । यथा,—
"कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो
रसाङ्गताया भुव उद्विवर्हणम्" ।
इति श्रीभागवते १३ । ४३ ॥ उद्विवर्हणं उद्धरणम् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उद्वृत्तः, त्रि, (उत् + वृत् + क्त । वृत्ताचरितात् उत्क्रान्तो वा ।) उत्तोलितः । उत्क्षिप्तः । परिमुक्तोज्झितः । उद्वान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥ दुर्वृत्तः ॥ (यथा, महाभारते,—
'उद्वृत्तान् सततं लोकान् राजा धर्म्मेण शास्ति वै" ॥)

उद्वेगं, क्ली, (उद्विज्यतेऽनेन इति । उत् + विज् + घञ् ।) गुवाकफलम् । इत्यमरः ॥

उद्वेगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्वेजनम् । तत्पर्य्यायः । उद्भ्रमः २ । इत्यमरः ॥ चमत्कारः । इति भरत ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रसमञ्जरी ॥ भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाहुलकम् । उद्गमनम् । इति मेदिनी ॥
("नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम् ।
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या" ॥
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ३७ श्लोकः ॥
"सदय बुभुजे महाभुज
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति" ।
रघुः ८ । ७ ।
"सक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम्" ।
इति साहित्यदर्पणे ॥ ३य परिच्छेदः ॥)

उद्वेग, त्रि, (उद्गतो वेगो यस्मात् ।) स्तिमितः । शीघ्रगामी । ऊर्द्ध्ववाहुः । इति हेमचन्द्र ॥

उद्वेजनं, क्ली, (उत् + विज + ल्युट् ।) उद्वेगः ॥
("परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान्नॄन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्" ॥
इति मनु ॥ ८ । ३५२ ॥)

उधः, [स्] क्ली, (वहति उनत्ति वा । वह प्रापणे उन्द क्लेदने वा + असुन् ।) ऊधः । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ गरुर पालान् इति भाषा ॥

उध्रस ण उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्यादिं-पर-सकं-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्वरः । मध्ये केवलधकारस्याधो रेफः । क्र्यादावुध्रस उञ्छ इत्ययमुदिच्चौरादिकः पठ्यते तस्य श्रासयतीति रूपं अपरं श्नाति । येषां मते उत्पूर्व्वस्य गणद्वयेऽपि पठनं तेषां मते श्राविधावुध्नाति निगद्यते णिचि कृतेऽप्युध्रासयत्यन्यतः । अत्र उत्पूर्व्वस्येति तु उत् उकारः न तूपसर्गः । ण उध्नाति शस्यं दीनः । इति दुर्गादास ॥

उध्रस क उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सकं-सेट् ।) क उध्रासयति धूलिं वायुः । इति दुर्गादास ॥

उन्द, ई प क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-सकं-सेट् ।) कृत्स्नादिः । क्लेद आर्द्रभावः । प उनत्ति वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उत्तः । उन्दिदिषति । इति दुर्गादासः ॥

उन्दरुः, पुं, उन्दुरः इति द्विरूपकोषः ॥

उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मूषिक । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ इंदुर इति भाषा ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + ऊर ।) जन्तुविशेषः । इंदुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मूषिकः २ आखुः ३ । वृष-

चेत्। गिरिका ४ बालमूषिका ५। नेंडटे इन्दुर इति भाषा। इत्यमरः॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः ८ उन्दुरः ९ खनकः १० वभ्रुः ११ वृषः १२ आखनिका १३ वृषा १४ दीना १५ मुषीका १६। मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९। इति शब्दरत्नावली॥ विलेशयः २० सुषिरः २१ इन्दुरः २२। इति जटाधरः॥ छुछुन्दरस्य पर्य्यायः। चिक्कः २३ पेशनपुच्छः २४ चिक्का २५। इति च शब्दरत्नावली॥ दारादहना २६ आखनिका २७। इति जटाधरः॥

उन्दुरु, पुं, (उन्द+बाहुलकात् उरुः।) मूषिकः। इति हेमचन्द्रः॥
("उन्दुरुपाषाणरसयितं तेन वालप्रकल्पवत्"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

उन्दुरुकर्णी, स्त्री, (उन्दुरोः मूषिकस्य कर्णइव पर्णमस्याः। उन्दुरुकर्ण+ङीष्।) आखुकर्णीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

उन्न, त्रि, (उन्द+क्त। नुदविदेति पक्षे नत्वम्।) क्लिन्नः। दयापरः। इति हेमचन्द्रः॥

उन्नत, त्रि, (उत्+नम+क्त।) वर्द्धितः। तत्पर्य्यायः। उच्चः २ प्रांशुः ३ उदग्रः ४ उच्छ्रितः ५ उत्तुङ्गः ६। इत्यमरः॥ उच्चैः ७। इति शब्दरत्नावली॥ तुङ्गः ८। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। १। १५। "स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्व्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना"॥ स्त्री, दिनपरिमाणज्ञानसाधन उपायः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ। "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसञ्ज्ञं ज्ञेयम्"। (पु, चाक्षुषमन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये ७६।५४।
"सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः"॥)

उन्नतनाभि, त्रि, (उन्नतो नाभिर्यस्य।) उच्चनाभियुक्तः। तत्पर्य्यायः। तुन्दिः २। इति हलायुधः॥

उन्नतानत, त्रि, (उन्नतञ्च तत् आनतञ्चेति।) उच्चनीचस्थानादि। तत्पर्य्यायः। बन्धुरम् २। इत्यमरः॥

उन्नति, स्त्री, (उत्+नम+क्तिन्।) गरुडभार्य्या। समृद्धिः। ("वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः"। इति साहित्यदर्पणे। ३ य परिच्छेदे।) उदयः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"मासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः
प्रत्यक्षतोन्नतिर्यद्दिवसेऽवगम्या।
तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः
शङ्कुर्विधोः स्वोदितनाडिकाभिः"॥)

उन्नतीश, पुं, (उन्नत्या तदाख्यया प्रसिद्धाया गरुडपत्न्याः ईशः स्वामी।) गरुडपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उन्नमित, त्रि, (उत्+नम्+णिच्+क्त।) उत्तोलितः। उर्द्धीकृतः। इति श्रीधरस्वामी॥
("अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-
र्धृते कथञ्चित् फणिनां गणैरधः"॥
इति माघे। १। १४॥)

उन्नय, पु, (उन्नयनम्। उत्+नी+क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति अच्।) ऊर्द्धनयनम्। इत्यमरः॥

उन्नयन, क्ली, (उत्+नी+ल्युट्।) वितर्कः। इति हेमचन्द्रः॥ ऊर्द्धप्रापणम्। उत्तोलनम्। तोलान उठान इत्यादि भाषा॥
(यथा, कात्यायने। २२। १०। ५।
"नेमिर्वोन्नयनमभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः"।
उदूर्द्ध्वे नयनं यस्येति नाम्ने वाच्यलिङ्गः"॥)

उन्नाय, पुं, (उन्नयन इति। उत्+नी+घञ्।) उन्नयनम्। इत्यमरः॥ (यथा भट्टिः। ७। ७०।
"उन्नायानधिगच्छन्तः प्रणायैर्व्वसुधाभृताम्"॥)

उन्नाद, क्ली, (उत्+नद+घञ्।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥

उन्निद्र, त्रि, (उद्गता निद्रा रात्रौ दुग्धादिकं वा यस्मात्।) प्रफुल्लः। विकसितः। इति हेमचन्द्रः॥
("उन्निद्रपुष्पाक्षचम्पककुड्मलाभा"।
इति माघ।) प्रबुद्धः। शयनादुत्थितः।
"तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः"।
इति मेघदूते। ८८। तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के।
"शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः"॥)

उन्भ च श पूर्त्तौ। (तुदां+पर+सक+सेट्।) ऋमादिः। च श उम्भति कुम्भं जलेन लोकः। उम्भामास। इति दुर्गादासः॥

उन्मत्त, त्रि, (उत्+मद+क्त।) उन्मादयुक्तः। वायुक्षतचित्तविभ्रमविशिष्टः। पागल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्मादवान् २। इत्यमरः॥ तस्यौषधम्, यथा,—गारुडे १९९ अध्याये॥ *॥
"कूर्म्ममत्स्याखुमहिषीगोश्रृगालाश्च वानराः।
विड़ालवर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः॥
एषु स्थाप्य विण्मूत्रं मांसं वा रोमशोणितम्।
धूमं दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये॥
एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर।
निघ्नन्ति ज्वरमुन्मादं ग्रहानिन्द्राशनिर्यथा"॥
("तमात्मनो हतमुपपन्नो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्"। इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये।
"देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान्।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत्"॥
इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेणोक्तम्॥
अन्यदपि एतन्मत्तस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम्॥)
तद्वाक्यप्रामाण्यं यथा,—मलमासतत्त्वे॥
"उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितञ्च यत्।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः॥
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान्।
नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती"॥

उन्मत्त, पुं, (उन्मत्तयति। उन्मत्त+तत्करोतीति णिच्+पचाद्यच्।) धुस्तूरः। यथा,—
("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः।
गुड़ाज्यसयुतो हन्ति सर्व्वोन्मादांश्च दोषजान्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे॥)
मुचुकुन्दवृक्षः। इति मेदिनी॥

उन्मद, त्रि, (उद्गतो मदो यस्य।) उन्मादयुक्तः। उद्धतमदः। तत्पर्य्यायः। उन्मदिष्णुः २। इत्यमरः॥ ("उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्"॥ इति रघुः। २। ९। तथा, माघे ६। २९॥
"मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे"॥)

उन्मदिष्णु, त्रि, (उत्+मद+इष्णुच्।) उन्मदः। उन्मादशीलः। इत्यमरः॥

उन्मनस्, [स्] त्रि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य।) उत्कण्ठितचित्तः। तत्पर्य्यायः। उत्कः २। इत्यमरः॥
("उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-
न्यस्मरन्नपि बभूव राघवः"
इति रघुः। ११। २२। "पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः"॥ इति किराते। ८। १६॥)

उन्मन्थ, पु, (उत्+मथि+घञ्।) मारणम्। वधः। इति हेमचन्द्रः॥

उन्माथ, पुं, (उन्मथ्यतेऽनेनेति। उत्+मथ+घञ्। मारणादिपक्षे भावे घञ्।) कूटयन्त्रम्। मनवधोपयुक्तयन्त्रम्। आमिषं दत्त्वा मृगपक्ष्यादिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते सः। इत्यमरः॥ मारणम्। घातकः। इति मेदिनी॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।
"प्रभो मदायत्तां क इव भुवनोन्माथविधिषु"॥)

उन्माद, पुं, (उत्+मद+घञ्। (महादेवः। यथा महाभारते। महादेवसहस्रनामकथने १३। १७। ९९॥ "उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्थकरो यशः"॥) वातिकरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्तविभ्रमः २। इत्यमरः॥ मतिभ्रमः ३ उन्मना ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्तविप्लवः ५।२२१॥ इति हेमचन्द्रः॥) मानसरोगविशेषः।
तस्यौषधं यथा,—
"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम्॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम्।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्"॥
इति गारुडे १९९ अध्यायः॥ *॥ अथ उन्मादाधिकारः॥ तत्र उन्मादस्य निरुक्तिमाह।
"मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः"॥
अयमर्थः। यस्माद्धेतोरुद्धताः प्रबुद्धा दोषाः उन्मार्गमाश्रिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिप्तं कुर्व्वन्ति। अतोऽयमुन्माद इति कीर्त्तितः। स उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्यकरत्वात्॥*॥ तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह। स चाल्पकः लक्ष्यो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च। स उन्मादस्तरुणो नवीनः॥*॥ उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह।
"विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः"॥
दुष्टं अम्लबीजादिदूषितम्। अशुचि रजस्वलादि-

स्पृष्टम्। प्रधर्षणमभिभवः। विषमाश्च चेष्टा बलवद्विग्रहादयः ॥ * ॥ सन्निपातस्य निदानमाह।

"एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते॥
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्" ॥ * ॥

तस्य सम्प्राप्तिमाह।

"तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः" ॥

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य। मलाः वातादयः। बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति। एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता। मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दश। एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि। यतश्चरकेण सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि। प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्व्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यरूपमाह।

"धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्य्याकुला दृष्टिरधीरता च।
अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्" ॥

धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम्। सत्त्वपरिप्लवः सत्त्वं मनस्तस्य चाञ्चल्यम्। अबद्धवाक्त्वम् असम्बद्धभाषितम्। शून्यं स्मृतिशून्यम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति शीघ्रम्" ॥

प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह।

"अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविक्षेपणरोदनानि।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च
जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्" ॥

अस्थाने अनवसरे। हास्यादीनि रोदनान्तानि। जीर्णे आहारे। बलं व्याधेः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"अजीर्णकट्वम्लविदाहिशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कुर्य्यात्" ॥

हृदि स्थितं पित्तं चितं सञ्चितम्। पुनः अजीर्णकट्वम्लविदाहिशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं कुर्य्यात् पूर्व्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह।

"अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः
सन्तर्ज्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्" ॥

अमर्षोऽसहिष्णुता। संरम्भः आरभटी आडम्बर इति यावत्। सन्तर्ज्जनं परत्रासनम्। अभिद्रवणं पलायनम्। औष्ण्यं गात्रे। रोषो दाहविशेषः। प्रच्छाय इत्यादि छायायां शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः ॥ * ॥

श्लैष्मिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रवृद्धः।
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम्" ॥

सम्पूरणैर्भोजनादिभिः। मन्दविचेष्टितस्य व्यायामरहितस्य। सोष्मा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्वभावात्। मर्म्मणि अत्र मर्म्मशब्देन हृदयमुच्यते। विकारमुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह।

"वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा।
छर्द्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते
नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्" ॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम्। नारीविविक्तप्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च। भुक्ते सति बलं व्याधेः ॥ * ॥

सान्निपातिकस्य निदानपूर्व्वकं लक्षणमाह।

"यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्व्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्।
सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृग्-
विरुद्धभैषज्यविधिर्व्विवर्ज्यः" ॥

सः सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातग्रहणेनैव सर्व्वात्मकत्वं लब्धम्। पुनः सर्व्वैरिति यत्कृतं तद्रजस्तमःप्रापणार्थम्। तेन रजस्तमोभिर्मिलितैरित्यर्थः। तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्म्मिलिताः। समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति। सर्व्वैर्हेतुभिः समस्तैर्म्मिलितैः स्यात्। यतोऽन्यो व्याधिः सर्व्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति। अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्व्वैर्हेतुभिर्म्मिलितैः स्यात्। तादृगुन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः। विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः। त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्य्या। सा च परस्पराविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव द्रव्यमामलकादि तच्चात्रायौगिकम्। अतएव विवर्ज्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखजस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।

"चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः" ॥

अन्यैर्हिंस्रादिभिः। गाढमतिशयेन। क्षते अभिहते। प्रियया प्राप्तुमशक्यया रिरंसोः पुरुषस्य विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह।

"चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः"।

चित्रमाश्चर्य्यम्। मनोऽनुगतं गोप्यमपि। विसंज्ञो विरुद्धज्ञानः। अतीवमूढः अतीवज्ञानशून्यः। अत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषजस्य रूपमाह।

"रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृते तु भवेत् परासुः"।

परासुः मृतः ॥ * ॥

अरिष्टमाह।

"अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः।
जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति" ॥ * ॥

अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह।

"अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः।
प्रकोपकालो नियतश्च यस्य
देवादिजन्मा स मनोविकारः" ॥

अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टः न मर्त्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यत्र सः। विक्रमः पराक्रमः। वीर्य्यं शौर्य्यम्। ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। ज्ञानं बुद्धिः। आदिपदेन तद्भेदा मेधा-विचारणा-स्मृत्यादयो गृह्यन्ते। विज्ञानं शिल्पादिविषयकं ज्ञानम्। चेष्टा पाटवम्। आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते। नियतः वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः। मनोविकार उन्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह।

"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रोऽवितथसंस्कृतप्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः" ॥

अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य सः। निस्तन्द्रः निद्रारहितः। अवितथं सत्यम्। ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः ॥ * ॥

दैत्याविष्टमाह।

"संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः" ॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः। दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः।

गन्धर्व्वाविष्टमाह।

"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः" ॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा। पुलिनं तोयोत्थितं तटम्। वनान्तरं वनमध्यम्। तयोः सेवी। स्वाचारः अनिन्दिताचारः। प्रियाणि परि समन्ततो भावेन गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा। चारुचाल्पशब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविष्टमाह।

"ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरोऽद्भुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः" ॥ * ॥

पित्राविष्टमाह ।
"प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः" ॥
प्रेतानां मृतानां पितॄणाम् । दिशति ददाति । अपसव्यवस्त्रः दक्षिणस्कन्धस्थितोत्तरीयः ॥ * ॥
नागाविष्टमाह ।
"यस्तूर्व्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्किण्यौ भुजरपि जिह्वयावलेढि ।
क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सु-
र्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेन जुष्टः" ॥
प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । सृक्किण्यौ ओष्ठप्रान्तौ ॥ * ॥
राक्षसाविष्टमाह ।
"मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविचारी
शौचद्विट् भवति स राक्षसैर्गृहीतः" ॥
अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ * ॥
ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।
"देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गवित्शुचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः" ॥
अहिंस्रः अहिंसाशीलः ॥ * ॥
पिशाचाविष्टमाह ।
"उद्धस्तः कृशपरुषो विरुद्धभाषी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः" ॥
उद्धस्तः नग्नः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् । कृशो निर्मांसः । परुषो रूक्षः । अतिलोलः सर्व्वस्मिन् अन्नपाने लोलुपः । व्याचेष्टन् विरुद्धमाचेष्टन् । ग्रहा हिंसा क्रीडा पूजार्थं गच्छन्ति । अतएवोक्तम् ।
"अशुचि भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा" ॥ * ॥
तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह ।
"स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे ॥"
यश्चाद्रीत्यादि यः पर्व्वतादिपतितः सन् ग्रहैर्गृहीत इत्यर्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते । त्रयोदशेऽब्दे सर्व्व एव देवादिग्रहगृहीतोऽसाध्यः ॥ * ॥
देवादीनामावेशसमयमाह ।
"देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ॥
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षःपिशाचा रात्रौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि" ॥
कृष्णपक्षे अमायाम् । प्रायशःपदादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्र तिथौ बलिदानार्थञ्च ॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।
"दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करार्च्चिश्च यथा देहञ्च देहधृक् ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्" ।
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निर्म्मलद्रव्यं गृह्यते । छाया प्रतिबिम्बम् । स्वमणिं सूर्य्यमणिम् । देहधृक् जीवात्मा ॥ * ॥ * ॥
अथोन्मादस्य चिकित्सा ।
"वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्य्यं परो वस्त्यादिकक्रमः ॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते" ॥
ते जलादयः ॥ * ॥
"ब्राह्मीकुष्माण्डीफलषड्ग्रन्थाशङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
दृष्टा उन्मादहृतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः" ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीस्वरसपरम् । कुष्माण्डीफलं तद्रीसपरम् । षड्ग्रन्थे तु यथाश्रुतार्थमेव । तेनायमर्थः । वरमीकरसतोरा ४ कृटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥ कोहण्डके वीजकचूर्णमासा २ कृटकचूर्णमासा २ मधुना सनीयावलेह्यम् । द्वितीयो योगः । मह्याभरीवचकचूर्णमासा २ कृटकचूर्णमासा २ मधुनावलेह्यम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खपुष्पीस्वरसतोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः । चतुर्थयोगः ॥ * ॥
"सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरञ्जौ देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तदर्थकृत्" ॥
सिद्धार्थकादि ॥ * ॥
"भयादिष्टविनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं रक्षेदुत्तानमातपे ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लौहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुबद्धं विजने गृहे ॥
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तं ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेयुर्बधैरेनं तर्ज्जयन्तो नृपाज्ञया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत् ।
तवस्तस्य शमं याति सर्व्वतो विप्लुतं मनः ॥
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥ * ॥
व्योषं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य वीजं गौराश्च सर्षपाः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्थकं ज्वरम्" ॥
व्योषाद्यञ्जनम् ॥ * ॥
"कुलत्थगन्धे लवणाजमोदे
द्वे जीरके चौषि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्व्वैः समानाश्च वचा विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्य
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत् ॥
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
हिताय सर्व्वलोकानां दुर्म्मेधानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्म्मेधा धृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्" ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदूली इति लोके । सारस्वतचूर्णम् ॥ * ॥
"विश्वाजमोदरजनीद्वयसैन्धवोग्रा-
पथ्याग्निकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिहतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे" ॥
विश्वाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
"क्वाथे विचूर्णिते त्रिंशा तत्षोडशगुणं जलम् ।
पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा रास्ना वातारिश्छिन्नरुहा बला ।
मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथैस्तु कुडवैः पृथक् ॥
कृते क्वाथे घृतप्रस्थद्वयं मृद्वग्निना पचेत् ।
कल्कीकृतैर्वक्ष्यमाणद्रव्यैः सम्यक् पुनः पचेत् ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्व्वेलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्यौ द्वे प्रियङ्गुः शारिवाद्वयम् ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥
तालीसपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैः कर्षमितैः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेद्धृतम् ।
महाचैतसनामेदं सर्व्वचेतोविकारहृत् ॥
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽग्नौ ज्वरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्याये शोषे कार्श्ये तृतीयके ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेषु च ।
पाण्डुरामये तथा कण्ड्वां विषे मेहे गरेऽपि च ॥
देवादिहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ।
शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम्" ॥
पृश्निपर्णी चाकुलेति लोके अमिया इति च । महाचैतसं घृतम् ॥ * ॥
अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।
"पूजाबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥
कृष्णामरिचसिन्धूत्थमधुगोरोचनाकृतम् ।
अञ्जनं सर्व्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम्" ॥
कृष्णाद्यञ्जनम् ॥ * ॥
"कृष्णजम्बुकलोमानि शल्लकी लसुनं तथा ।
हिङ्गु मूत्रञ्च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥

एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः" ।
कृत्तलोमादिधूपः ॥ * ॥
"कल्याणकञ्च युञ्जीत महद्वा चेतरं घृतम् ।
तैलं नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
कृते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
रोगिणं भिषजं यत्ते क्रुद्धा हन्युर्महौजसः" ॥
इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(आत्रेय उवाच ॥
"अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ।
प्रमत्ता ऊर्द्ध्वगा दोषा ऊर्द्ध्वं गच्छन्त्यनार्गताम् ॥
उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषग्वरैः ।
सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्त्तितः ।
अथान्यः सन्निपातेन त्रिधाद्भवति चापरः ॥
अशुचिविपथशून्यागारकेऽरण्यमध्ये
सभयगहनवीथीदेवतागारके च ।
अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेत-
क्षुभितमनसमार्गत्याज्यसुन्मार्गयेति ॥
चिन्ताव्यथासुभयहर्षविमर्षलोभात्
देवातिथिद्विजनरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।
प्रेमाधिकाद्युवजनादपि विप्रयोगात्
उन्मादहेतु च त्वया कथितं वरिष्ठैः ॥
तन गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।
लोलयेच्छर्द्दते वापि कम्पते हसते तथा ॥
धावते हगने चैव तथा जिह्वा विनश्यति ।
नरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येद्घनमथातुरः ॥
तस्यापस्मारकं कर्म्म कर्त्तव्यं भिषजावरैः ।
विशेषेण भूतविद्या मध्ये वक्ष्यामि चाग्रतः" ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥
अस्य सम्प्राप्तिसहित-निदानलक्षण-चिकित्सिता-
न्याह वाभटः ॥
"उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
उन्मादोनाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥
शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।
विकृतासात्म्यसमलादिषमादुपयोगतः ॥
विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात् ।
क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥
आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद्विषेणोपविषेण च ।
एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥
धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
उन्मादं कुर्व्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥
देही दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
भ्रमत्यचिन्तितारम्भम्"—
वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥
"तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥
अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्त्तनम् ।
गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥
असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात् फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥
अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्य्येषु तल्लाभे चावमानता ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ॥ १ ॥
पित्तात् सन्तर्ज्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्ठाद्यभिद्रवः ।
शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
कफादरोचकश्छर्द्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुराननेः ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
सर्व्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ४ ॥
धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥
रोदित्यकस्मान् म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
विषेण श्यावबदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत्" ॥ ६ ॥
चिकित्सा यथा ॥
"अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥
कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
हर्षणाश्वासनोत्त्रासभयताडनतर्ज्जनम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः" ॥ * ॥
"द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्ब्राह्म्या घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पीन्टपद्रुमैः ।
ससप्तलाक्रिमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥
पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम्" ॥
इति ब्राह्मीघृतम् ॥ * ॥
"वरा विशाला भद्रैला देवदार्व्वेलवालुकैः ।
द्विसारिवा द्विरजनी द्विस्थिरा फलिनी नतैः ॥
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेशरदाडिमैः ।
वेल्लतालीशपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥
पाण्डुकण्डुविषे शोषे मोहे मेहे गरे ज्वरे ।
अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च" ॥
इति कल्याणघृतम् ॥ * ॥
"एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीरार्द्धिमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्व्वस्मादधिकं गुणैः" ॥
इति महाकल्याणघृतम् ॥ * ॥
"जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरीछत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा ॥
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानामङ्गवर्द्धनम्" ॥
इति महापैशाचकं घृतम् ॥ * ॥
"अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥
सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ * ॥
शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषबस्तजैः ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्म्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
धूपयेत् सततञ्चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥
तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
विध्येच्छिरां यथोक्तां वा वृत्तं मेध्यामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात्" ॥
"भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्य्याद्भूतनिर्द्दिष्टमौषधम् ।
बलिञ्च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥
प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम्" ॥ * ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥
अस्य सनिदानसम्प्राप्तिर्यथा ।
"इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्यथा,—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः ।
पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्त्तन्ते तद्यथा,
"भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च मलविकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगं वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समाचरतामत्युपक्षीणदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भ्रमितानामुपहतमनसां वा काम-क्रोध-लोभ-हर्ष-भय-शोक-चिन्तोद्वेगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनोबुद्धि-सञ्ज्ञा-ज्ञान-स्मृति भक्ति-शील-चेष्टाचार-विभ्रमं विद्यात्" ॥
तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि । तद्यथा,—
"शिरसः शून्यभावः चक्षुषो व्याकुलता स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायास-सम्मोहोद्वेगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्ण-

मुन्मत्तचित्तत्वमुदर्द्दितत्वमर्द्दिताकृतिकरणानां व्याधीः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितानवस्थितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाञ्च तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्त्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि" ॥

अत्र वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

"ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिस्तत्रेदमुन्मादविज्ञानं भवति। तद्यथा,—परिसरणमजस्रमक्षिभ्रुवौष्ठांस हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादनियतानाञ्च सततङ्गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात् स्मितहसित नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणावंश-शङ्ख-शम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना। यानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्य्येष्वलब्धेषु। लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्य्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डितारुणाक्षता वातोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

अमर्ष क्रोध-सरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्ठमुष्टिभिरभिद्रवणं स्वेषां परेषां प्रच्छाय-शीतोदकान्नाभिलाषः। सन्तापोऽतिवेलम्। ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षिता पित्तोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णीम्भावोऽल्पशश्चङ्क्रमणं लालाशिङ्घाणकास्रवणमनन्नाभिलाषो रहस्कामता बीभत्सत्वं शौचद्वेषः स्वप्न-निद्रताश्वयथुराननेशुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति। त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात्। तमसाध्यमित्याचक्षते कुशला" ॥

साधारणसाधनविधिर्यथा।

"साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति। तद्यथा,—स्नेह स्वेद-वमन-विरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्त कर्म्म-धूप-धूम-पानाञ्जनावपीड-प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-वध-बन्धनावरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मारणापतर्पणशिराव्यधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्य्यन्तत्स्यादिति। उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तम। अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत्प्रकीर्त्तितम्" ॥ इति ॥

आगन्तुरुन्मादो यथा।

"यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्व्वकृतं कर्म्माप्रशस्तमिच्छन्ति। तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधाद्ध्ययं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व्व यक्ष-राक्षस-पिशाच-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य्य पूज्यानवमत्याहितान्याचरति अन्यद्वा किञ्चित् कर्म्माप्रशस्तमारभते।

तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्" ॥

आगन्तून्मादस्य पूर्व्वरूपाणि यथा।

"तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तून्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्व्वरूपाणि। तद्यथा—देव गोब्राह्मण-तपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायता अरतिरोजो-वर्णच्छाया बल वपुषामुपतप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनञ्चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति। तद्यथा। अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशपन्तः पितरो धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्व्वाः समाविशन्तो यक्षाः राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः पिशाचाः पुनराक्रह्य वाहयन्त ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति। तद्यथा। अमर्त्त्यबलवीर्य्य पौरुष-पराक्रम- ग्रहण-धारण स्मरण-वचनज्ञान-विज्ञानान्यनियतश्चोन्मादकाल।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीया पुरुषा भवन्ति। तद्यथा—पापस्य कर्म्मणः समारम्भे पूर्व्वकृतस्य वा कर्म्मणः परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययन बलि-मङ्गल होम प्रयोगे नियमव्रतब्रह्मचर्य्ये वा महाहवे वा देव कुल-पुरविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया प्रजननकाले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनरुधिरस्रावाशुचेरप्रयतस्य चैत्य-देवायतनाभिगमने वा मांस मधु तिल गुड़-मद्योच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगर-निगम-चतुष्पथे पवनश्मशानाभिगमने वा द्विज-गुरु-सुर-यति पूज्याभिधर्षणे वा धर्म्माख्यानव्यतिक्रमे वा न्यस्यकर्म्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनम्भवति। तद्यथा। हिंसारतिरभ्यर्च्चनञ्चेति। तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्। तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा निमज्जति स्थलात् श्वभ्रे निपतति शस्त्र कषा काष्ठ-लोष्ट-मुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमारभते। तमसाध्यं विद्यात्। साध्यौ पुनर्द्वावितरौ। तयोः साधनानि। मन्त्रौषधि-मणि-मङ्गल बल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-स्वस्त्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्येवमेते पञ्चोन्मादाः व्याख्याता भवन्ति" ॥

"नैव देवा न गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥
ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्म्मणा।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता" ॥

इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेषे आगन्तून्मादकारणलक्षणविशेषश्च।

"समुद्धेता न सुख न दुःख
नाचारधर्म्मे कुत एव शान्तिम्।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययञ्चेत इतस्ततश्च ॥
समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः" ॥

"देवर्षि गन्धर्व्व पिशाच यक्षरक्षःपितृणामभिधर्षणानि।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादिमिथ्याकृतं कर्म्म च पूर्व्वदेहे" ॥

"अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः नैव तु गुणप्रभावैः।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव
छायातपौ दर्पणसूर्य्यकान्तौ ॥
आघातकालास्तु सपूर्व्वरूपाः
प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुराद्याः।
उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध
कालञ्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम्" ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोपनमस्वप्नमभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमनन्नाभिलाषमरोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् ॥

चण्ड साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रधृष्यं सुखवाद्य-नृत्य गीतान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्ध-रक्तवस्त्र-बलिकर्म्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभगन्धमिति गन्धर्व्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असकृत् स्वप्नरोदनहास्यं नृत्य-गीत-वाद्य-कथान्नपान स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविष्टुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्रतिबलिनं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्ज्जकमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिः स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीड़नेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

अस्वस्थचित्तस्थानमनभिमानं नृत्यगीतहासिनं बद्धाबद्धप्रलापिणं सङ्करकूटमलिनरथ्याचेलतृणाश्मकाष्ठारोहणरतिं भिन्नरूक्षवर्णस्वरं नग्न विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा।

"तत्र शौचाचार तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याञ्च देवाः, मानशुचि विविक्तसेविनं धर्म्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः षष्ठीनवम्योर्ऋषयः, मातृ-पितृ-गुरु वृद्ध-सिद्धाचार्य्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायाञ्च पितरः, गन्धर्व्वास्तु स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं द्वादश्याञ्चतुर्द्दश्याञ्च,

सत्त्व-बल-रूप-गर्व्व-शौर्य्य-युक्तं माल्यानुलेपनं हास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्याञ्च यक्षा, स्वाध्याय-तपोनियमोपवासब्रतचर्य्या-देव-यति-गुरु-पूजारतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवतागार-सलिल-क्रीडनरतिं प्रायः शुक्लपक्षस्य पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्मराक्षसा, रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-स्त्रैण-लुब्धं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुषं छिद्रमपेक्ष्याभिधर्षयन्तीत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याताः” ॥

अत्र ये असाध्यास्तेषां लक्षणानि यथा ।

“सर्व्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्तावुद्यम्य रोष-संरम्भो निःसम्भ्रममन्येष्वात्मनि वा पातयेत् स त्वसाध्यो ज्ञेयस्तथा साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः प्रस्रुतनासिकश्छिद्यमानमर्म्मा प्रतिहन्यमानपाणिः सततं विकूजन् दुर्व्वर्णस्तृषार्त्तः पूतिगन्धिश्च हिंसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्ज्जयेत् । रत्यर्चनाकामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारबलिमिश्रेण मन्त्रभैषज्यविधिनोपक्रमेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“लशुनानां शतं त्रिंशदभयाञ्च्यूषणात् पलम् ।
गवां चर्म्ममसी प्रस्थो द्व्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णं पलं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः” ॥

लशुनाद्यं घृतम् ॥ * ॥

“विशेषतः पुराणञ्च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषाद्ग्रहमोक्षणम् ॥
गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत्स्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ॥
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः” ॥
“एतैरौषधवर्गैर्व्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अञ्जनोन्मादनालेपान्नावनादींश्च योजयेत् ॥
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठञ्च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम्” ॥

इति नस्याञ्जनम् ॥ * ॥

“प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृतां पिबेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्व्वा सहिङ्गुभिः” ॥

इति धूमपानम् ॥ * ॥ [शिराम् ।

“शङ्खके प्रान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च” ॥
“कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्ज्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु भैषज्यमाचरेत् ।
पूजा बल्युपहाराश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥
शान्तिकर्म्मेष्टिहोमाश्च जपस्वस्त्ययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाञ्च कुर्व्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥

इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥

अस्य विशिष्टपूर्व्वरूपं यथा ।

“मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम् ॥
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥

वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ॥

“रूक्षच्छविः परुषवाक् धमनीततो वा
श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥ १ ॥
तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्र-
श्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निशङ्की
पित्ताद्दिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी
रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥

अपरयोर्लक्षणानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

“स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशोधयेत् ।
तीक्ष्णैरुभयतो भागे शिरसश्च विरेचनैः ॥
विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्नेहसंयुतैः ।
योजयित्वा च तच्चूर्णं घ्राणे नस्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपाणाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्विषैः ॥
भीषयेत् सततं पाशैः कशाभिर्व्वाथ ताडयेत् ।
यन्त्रयित्वा सुगुप्तं वा त्रासयेत्तं तृणाग्निना ॥
प्रतुदेद्दारयेच्चैनं मर्म्माघातं विवर्ज्जयेत् ।
सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैः ।
तेनेदं त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्पमेधसाम् ।
ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां वन्ध्यानाञ्चाशु गर्भदम्” ॥

इति फलघृतम् ॥ * ॥

“उरोऽपाङ्गललाटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ।
अपस्मारक्रियाश्चापि ग्रहोद्दिष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विशुद्धञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥
शोकशल्यं व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ।
उन्मादेषु च सर्व्वेषु कुर्य्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्व्वं मदेऽप्येवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्व्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम्” ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥

“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
ब्रतानि धर्म्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्याः
व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्ख्याः ।
असृग्वसामांसभुजः सुभीमा
निशाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥
“निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंवृताः ।
ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् ॥
स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रमएव सुरादिषु ।
नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥
सत्यत्वादप्रवृत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृता ।
हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्यं भावमुपाश्रिताः ॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ।
ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमत एव निरुच्यते ।
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥
जप्यैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितम् ।
रक्तानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
भक्ष्याश्च सर्व्वे सर्व्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।
वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥
यानि तेषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवग्रहे देवगृहे हुत्वाग्निं प्राशयेद्बलिम् ॥
कुशस्वस्तिकपूपाज्यच्छत्रपायससम्भृतम् ।
असुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरादिषु ॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ।
शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥
पूर्व्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यानिदर्शितैः ।
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥
“नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकबिल्वयोः ।
हरिद्रे च कृतावर्त्तिः पूर्व्ववन्नयनाञ्जनम्” ॥
“न चायत्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।
ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥
वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः ।
हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यशश्च विपुलं भिषक्” ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥

"सूतायस्कारमभ्रञ्च मुक्ता चापि समं समम्।
सूतपादोऽस्य वङ्गं ताम्रं गन्धं मनःशिला ॥
तुल्यं रसाञ्जनं शुद्धमञ्जिफेनं शिलाञ्जनम्।
पञ्चानां लवणानाञ्च प्रतिभागं वसोन्मितम् ॥
भृङ्गराजभिन्नवह्नीदुग्धेनापि विमर्द्दयेत्।
दिनान्ते पिण्डितं कृत्वा रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥
भूताङ्कुशो रसो नाम नित्यं गुञ्जाद्वयं लिहन्।
आर्द्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
पिप्पल्याद्यं पिबेच्चानु दशमूलकषायकम्।
खेदयेत् कटुतुम्ब्या च तीक्ष्णमुष्णञ्च वर्ज्जयेत् ॥
माहिषञ्च घृतं क्षीरं गुर्व्वन्नमपि भक्षयेत्।
अभ्यङ्गं कटुतैलेन हितो भूताङ्कुशो रसः" ॥

इति भूताङ्कुशो रसः ॥ * ॥ उन्मादभञ्जिनी वटी यथा।

"शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी।
वचा शिरीषवीजञ्च हिङ्गुश्च श्वेतसर्षपम् ॥
करञ्जवीजं त्रिकटु मांसं पारावतस्य च।
एतानि समभागानि गोमूत्रैर्व्वटिकां कुरु ॥
गिरिमल्लीवीजसमां छायाशुष्कां च कारयेत्।
प्रातः सन्ध्यानिशाकाले चक्षुषोरञ्जनं हितम् ॥
मधुना दिवसे चाप्यं रात्रौ चैव जलेन च।
वटिकैषा समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी।
चातुर्थकापस्मारघ्ना सर्व्वोन्मादविनाशिनी" ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अथ पथ्यानि यथा।

"स्नेहो विरेको वमनञ्च पूर्व्वं
क्रमान्मरुत्पित्तकफोद्भवेषु।
ततः परं वस्तिविधिश्च नस्यम्
सन्तर्प्पणं ताडनमञ्जनञ्च ॥ १ ॥
आश्वासनञ्चासनबन्धनानि
भयानि दानानि च हर्षणानि।
धूमो दमो विस्मरणं प्रदेहः
शिरोऽथवा सम्भ्रमनञ्च सेकः ॥ २ ॥
आश्चर्य्यकर्म्माणि च धूमपानं
धीधैर्य्यसत्त्वात्मनिवेदनानि।
अभ्यञ्जनं स्वापनमासनञ्च
निद्रासुशीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
गोधूममुद्गारुणशालयश्च
धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः।
घृतं नवीनञ्च पुरातनञ्च
कूर्म्मामिषं धन्वरसा रसालम् ॥ ४ ॥
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
ब्राह्मीदलं वास्तुकतण्डुलीयम्।
खर्जूरमूलं गगनाम्बुपथ्या
सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
द्राक्षाकपित्थं पनसञ्च वैद्यै-
र्व्विधेयमुन्मादगदेषु पथ्यम्" ॥ ६ ॥

"पूजाबल्युपहारशान्तिविषयो होमेष्टिमन्त्रक्रिया
दानं स्वस्त्ययनं व्रतानि नियमः सत्यं शमो मङ्गलम् ॥
प्रायश्चित्तविधानमञ्जनविधीरत्नौषधीधारणं
भूतानामनुरूपमिष्टचरणं गौरीपतेरर्च्चनम् ॥ ७ ॥
देवब्राह्मणगुरुपूजनञ्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्" ॥ ८ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

"मद्यं विरुद्धाशनमुष्णभोजनं
निद्राक्षुधातृट्क्षुतवेगधारणम्।
व्यवायमायाढ़फलं कठिल्लकं
शाकानि पत्रप्रभवानि सर्व्वशः ॥
तिक्तानि विम्बी च भिषक् समादिशे-
दुन्मादरोगोपहतेषु गर्हितम्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥ * ॥)

औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्य्यासससमुत्थ-प्रियाश्रितवृथाव्यापारः। इति रसमञ्जरी ॥ (व्यभिचारिभावभेदः। यथा, साहित्यदर्पणे ३। १३६।

"औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा"। इति ॥ अस्य लक्षणं सोदाहरणमाह तत्रैव ३। १५५।

"चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्" ॥

उदाहरणम्।

"भ्रातर्द्विरेफ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम्?
भङ्कारमनुभूय सानन्दम्—
"ब्रूषे किमोमिति सखे! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्" ॥)

उन्माद, त्रि, (उत् + मद + घञ्।) उन्मादरोगयुक्तः। क्षिप्तः। उन्मत्तः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥

उन्मादन, पु, (उन्मादयत्यनेन इति। उत् + मद + णिच + ल्यु) कामदेवस्य पञ्चवाणान्तर्गतवाणविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते अस्य। उन्माद + मतुप्। मस्य वः।) उन्मादरोगविशिष्टः। उन्मत्तः। इत्यमरः ॥

उन्मान, पु, (उत् + मा + ल्युट्।) द्रोणपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः"। इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥ "स एव कलशः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ॥ इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

उन्मिषित, त्रि, (उत् + मिष + क्त।) प्रफुल्लः। विकसितः। इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे।

"व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्म्महातपःसाक्ष्य इव स्थिता क्षपा"। ५। २५ ॥

उन्मीलन, क्ली, (उत् + मील + ल्युट्।) उन्मेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेला इति भाषा। विकाशः ॥ ("अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः। ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्न्नेत्रोन्मीलनकारकः"। इति महाभारते। १। १। ८४ ॥)

उन्मीलित, त्रि, (उत् + मील + क्त।) विकसितः। प्रस्फुटितः। इति हलायुधः ॥ ("उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्"। इति कुमारे। १। ३२ ॥ "ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः"। इति साहित्यदर्पणे १म परिच्छेदे ॥)

उन्मुख, त्रि, (उदूर्द्ध्वं मुखं यस्य।) ऊर्द्ध्वमुखः। तत्पर्य्यायः। उत्पश्यः २। इति हेमचन्द्रः ॥ ("मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः"। इति रघुः। १। ३९।) उत्सुकः। यथा कुमारे। ६। ३४।

"तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे"।

"पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्"। इति रघुः। ३। १२ ॥

"अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभिः"। इति मेघदूते। पूर्व्वमेघे १४।

"इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा"। इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३९ श्लोकः ॥)

उन्मुद्र, त्रि, (उद्गता मुद्रा यस्मात्।) प्रफुल्लः। विकसितः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्मूलित, त्रि, (उत् + मूल + क्त।) उत्पाटितम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे। ५।६।

"लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः" ॥)

उन्मेष, क्ली, (उत् + मिष + घञ्।) चक्षुरुन्मीलनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेला इति भाषा। ("खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्"। इति मेघदूते उत्तरमेघे २०।) स्फुरणम् ॥ यथा,

"खकिरणपरिवेषोन्मेषशून्याः प्रदीपाः" ॥ इति रघुः। ५। ७४ ॥ विकाशः २। प्रस्फोटनम्। यथा,—

"दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते"। इति कुमारे। २। ३३ ॥)

उप व्य प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। अनुगतिः। पश्चाद्भावः। अनुकम्पा। आधिक्यम्। (यथा पाणिनि २।३।९। "उप परार्द्धं हरेर्गुणाः। परार्द्धादधिका इत्यर्थः।) हीनः। (यथा मुग्धबोधे कारके ७। "विष्णुमन्वर्च्चयते भर्गः शक्रादय उपाच्युतम्"।) सामीप्यम्। (यथा, मुग्धबोधे समासप्रकरणे ६७। "उपसमिध उपसमित्। उपनद। उपनदि" ॥) प्राथम्यम्। इति दुर्गादासः ॥ दाक्षिण्यम्। सामर्थ्यम्। व्याप्तिः। भूषणम्। दोषाख्यानम्। निदर्शनम्। आरम्भः। करणम्। दानम्। मारणम्। व्याप्तिः। लिप्सा। उपालम्भनम्। पूजा। उद्योगः। इति शब्दरत्नावली ॥

उपकण्ठ, क्ली, (उपगतं कण्ठम्। अत्यादयः इति समासः। उपगतः कण्ठं सामीप्यमस्येति वा।) ग्रामान्तम्। तत्पर्य्यायः। उपशल्यम् २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आस्कन्दितम्। अश्वपदक्रमगतिः। इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे।

"प्रियोपकण्ठं मुकुरङ्गभाजो-
रत्नावलीरम्बुधिराबभञ्ज" ॥)

उपकण्ठ, त्रि, (उपगतः कण्ठं सामीप्यमस्य।) निकटः। इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे। ७। ५१ ॥

"तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः" ॥)

उपकरण, क्ली, (उप + कृ + ल्युट्।) प्रधानाङ्गीभूतोपकारकद्रव्यम्। नृपादीनां छत्रचामरादि।

"ऽ च सुर्व्वं गुञ्जकाश्च प्रमयाशेषां समाराधन

तत्पर्य्याय । परिच्छद २ परिवर्हः ३ तन्त्रम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा । "तस्मादस्य प्रधानं यूपादिकन्तु उपकरणत्वेन ग्रहणानामावश्यकम्" । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ पूजादौ नैवेद्यादि । मृगबन्धनादौ जालादि ॥

उपकार, पु, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः । ("उपकारापकारौ हि यस्य लक्षणमेतयोः" । इति माघः । २।३७॥ "कृतोपकारेव रतिर्बभूव" । इति कुमारे । ३ । ७३ ।) विकीर्णपुष्पादि । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ + ण्वुल् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्टभेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥ कुशूल । मराय इति भाषा । इति केचिदाऊरिति भरत ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच् + अण् + ङीप् ।) राजगृहम् । इति भरतधृतद्विरूपकोष ॥

उपकारी, [न्] त्रि, (उपकरोतीति । उप + कृ + णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । ("उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्" इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥)

तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद्द्रव्यदानमस्वर्ग्यं यत्र दत्त्वा परितप्यते तद्वृदानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यसनोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दक्षः ।

"मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्" ॥

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

"उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ।
समदृष्टिर्भवास्तु त्वं सर्व्वभूतेषु केशव" ॥

इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्व्वणि ११ अध्याय ॥

उपकार्य्यः, त्रि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उपकारोचितः । इति मेदिनी ॥

उपकार्य्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ + ण्यत् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमर ॥ (पटभवनम् । यथा, रघौ ५ । ४१ ।

"तस्योपकार्य्यारचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः" ॥

"प्रद्युम्नप्रतिविष्टितोपकार्य्यमार्य्यं,
साकेतोपवनमुदारमध्युवास" । इति च १३ । ७९ ।)

कुशूलः । मराय इति भाषा । इति केचिदाऊरिति भरतः ॥

उपकुञ्चि, स्त्री, (उप + कुञ्च + कि ।) सूक्ष्मकृष्णजीरकः । इति रत्नमाला ॥ (कृष्णजीरकशब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुञ्चिका, स्त्री, (उप + कुञ्च + ण्वुल् + टाप् ।) कृष्णजीरकः । सूक्ष्मैला । इत्यमर ॥

("कारवी करवी वद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ।
मध्यस्थलगमोश्चेषु विविधेस्ववधारिता" ॥

इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उपकुम्भं, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् । इति व्याकरणम् ॥

उपकुर्व्वाणः, पुं, (उप + कृ + शानच् ।) ब्रह्मचर्य्यानन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥ (कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सन्धिच्छेदे,—

"यतोऽनुपकुर्व्वाणो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्" ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । कुल संख्याने बन्धुषु च । अघ्न्यादि ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिपुल इति भाषा । ("कृष्णोपकुल्या मगधी" इति वैद्यकरत्नमाला ॥ "उपकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) (उपगता कुल्यामिति वाक्ये वाच्यलिङ्ग । कृत्रिमसरःसमीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, पु, (उपकूपं कूपसमीपे यो जलाशयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम् । इत्यमर ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] त्रि, (उप + क्रम + तृच् ।) उपक्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रम, पु, (उप + क्रम + घञ् । नोदात्तोपदेशस्य इति न वृद्धि ।) ज्ञानारम्भ । अयमस्योपाय अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भ ॥ उपधा । राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैः अमात्यादेर्यत् परीक्षणं भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रम । प्रथमारम्भः । इत्यमरः ॥ विक्रम । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥ पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपाय । यथा,—"सामादिभिरुपक्रमैः" । इति मनुः । ७ । १०७ । आरम्भः । यथा,—"रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" ॥ १२ । ४२ । इति रघुः । "उपक्रम्यते इत्युपक्रमः कर्म्मणि घञ् । रामस्य कर्त्तुरुपक्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति क्लीवत्वम्" । इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, पु, (उप + क्रुश + घञ् ।) निन्दा । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५३ ।

"राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा" ॥)

उपक्रोष्टा [ऋ] पु, स्त्री, (उप + क्रुश + तृच् ।) गर्द्दभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्वाण, पु, (उप + क्वण + अप् ।) प्रक्वाणः । वीणाशब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्म्मः, पुं, (उपक्षेपणरूपो धर्म्मः ।) शूद्रस्वामिकान्नस्य भाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणम् । इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगत, त्रि, (उप + गम् + क्त ।) अङ्गीकृत । स्वीकृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ९ । १५ ।

"उपगतोऽपि च मण्डलनाभिता-
मनुदितान्यसितातपवारणः" ।)

कृतमैथुनः ॥

उपगमः, पु, (उप + गम् + अप् ।) अङ्गीकार । निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६ । ६९ ।

"तं प्राप्य सर्व्वावयवानवद्यं
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी" ॥)

उपगूहन, क्ली, (उप + गुह + ल्युट् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः ॥ ("स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनः" ॥ इति भागवते १ । ५ । १९ ॥ तथा च साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।

"कृति प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम्" ॥)

उपग्रहः, पुं, (उपगृह्यते इति । उप + ग्रह + अप् ।) वन्दी । इत्यमरः ॥ बँदुयान् इति भाषा । उपयोग । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहसदृशो ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । स्कन्दशत्रुसमागमे २२६ । १ ॥

"ग्रहा सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चैव दीप्ताः पारिषदा गणाः" ॥)

उपग्रहणम्, क्ली, (उप + ग्रह + ल्युट् ।) उपाकरणम् । संस्कारपूर्व्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (स्वीकार । यथा, रामायणे १।४।४।

"वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" ।

वेदोपबृंहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्य, पु, (उपगृह्यते इति । उप + ग्रह + ण्यत् ।) उपढौकनम् । इत्यमरः ॥ भेटी डालि इत्यादि भाषा ॥

उपघात, पु, (उपहन्यते अनेन । उप + हन + करणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (भावे घञ् । विनाशः । यथा,—

"तथात्मनश्चेन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" ।

इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अपकारः ।

'स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" ॥

इति मनु । २ । १७९ ॥)

उपघ्न, पु, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १५ । १ ।

"कृदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" ॥)

उपचक्रः, पु, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्य ।) चक्रवाकपक्षिविशेषः । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" ॥

इति महाभारते ३ भीमस्य जगरग्रहणे १७८ । ७ ॥)

उपचक्षु, [स्] क्ली, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम् ।) दिव्यचक्षु । चश्मा इति पारस्यभाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, पुं, (उप + चि + अच् ।) वृद्धि । उन्नतिः । ("स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे" । इति माघः । २ । ५७ । "तदेतेषामसम्मूलानां ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्" । इति हितोपदेशे कथामुखम् ।) लग्नात् तृतीयषष्ठदशमैकादशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, त्रि, (उपचर्य्यते स्म । उप + चर + क्त ।) उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्य्या, स्त्री, (उप + चर + क्यप् + टाप् ।) चिकित्सा । इति कृत्यायुधः ॥

उपचाय्यः पुं, (उपचीयतेऽग्निरस्मिन् इति । "अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः" ३।१।१३१ । इतिसूत्रदायादेशौ निपात्येते । उप + चि + ण्यत् ।) यज्ञाग्निः । इत्यमरः ॥

उपचार, पुं, (उप + चर + घञ् ।) सोमप्रविकारः ।

तत्पर्य्यायः। उपचर्य्या २ चिकित्सा ३ रुक्प्रतिक्रिया ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रम ८ शमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा। ("स मे चिरायास्खलितोपचाराम्"। इति रघौ, ५। २०।) व्यवहारः। ("प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ"। इति कुमारे ७। ८६।) उत्कोच। इति हेमचन्द्रः॥ परस्य रञ्जनार्थं असत्यभाषणम्। यथा, कुमारे ४। ९। "उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्ग कथमक्षता रतिः"॥ "उपचारज्ञता दाक्ष्य" इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥)

उपचार्य्य, पु, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति हेमचन्द्रः॥

उपचितः, त्रि, (उपचीयते स्म। उप + चि + क्त।) दिग्धः। समृद्धः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ ९ म—सर्गे, "मृगवयोगवयोपचितं वनम्"।) समाहितः। इति विश्व हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्धः। लेपादिना वर्द्धितः। इत्यमरः॥ ("यथाह हारीतः।

"प्रयतत्वाद्दोषमुपचितमशुभं नाशयतीति"॥)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्।) मूषिकपर्णी। इत्यमरः। इँदुरकानि इति भाषा। दन्तीवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—

"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः"। इति वैद्यकरत्नमाला॥)

उपजापः, पु, (उप + जप् + घञ्।) भेदः। विच्छेदः। इत्यमरः॥

("तेषु तेषु चाकृतेषु प्रासरन् परोपजापाः"। इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। तथा च माघे २। ९९।

"उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि"॥)

उपजिह्वा, स्त्री, (उपगता जिह्वा यस्याः।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपदेहिका २ वम्री ३ उद्दीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ आलजिह्वा इति ख्याता च॥ ("उपजिह्वा स्मृचौ वाह्न"। इति याज्ञवल्क्यः।

"तादृगेवोपजिह्वा तु जिह्वाया उपरि स्थिता"॥ इति वाभटेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥

चिकित्सा यथा।

"उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्"। इति च वाभटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिह्विका, स्त्री, (उपजिह्वा + स्वार्थे कन्।) घण्टिका। आलजिव इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतिजिह्वा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे ४। ६१। २१। "यदत्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति"।) कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। उत्पादिका २ वटि ३ उद्देहिका ४ दिवी ५। इति हारावली॥ ("यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते। आशु सञ्जनयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिह्विका"॥ इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता

प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति"॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत्।
जिह्वागतानां कर्म्मोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते"॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव + गुरोश्चेत्यः। संज्ञायां कन् कुन् वा।) उपजीव्यम्। जीवनोपायः॥

उपजोषम्, व्य, (उपजोषणम्। उप + जुष + अम्।) आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।

"यथोपजोषं सर्व्वस्य जनश्चिक्रीड़ भारत"।

सुखं। यथा, रामायणे २। ८६। २२।

"आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपजोषम्"॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आतश्चोपसर्गे इति कर्म्मणि अङ्।) आद्यज्ञानम्। इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा वाल्मीके श्लोकनिर्म्माणे ज्ञानम्॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः"॥ इति रघुः १५। ६३॥ "लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः" इति मल्लिनाथटीकामुखम्॥)

उपढौकनं, क्ली, (उप + ढौक + ल्युट्।) पारितोषिकद्रव्यम्। भेट् डाला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यं ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [ऋ] पु, (उप + तप् + तृच्।) उपतापकमात्रम्। तत्पर्य्यायः। स्पर्शः २ स्पृष्टा ३। इत्यमरः॥ स्पशः ४ स्पर्द्धा ५। इति तट्टीका॥ रोगः। इत्यन्ये। इति भरतः॥

उपतापः, पु, (उप + तप् + घञ्।) त्वरा। उत्तापः। रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीड़ा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

"विवक्षितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति"। पीडादायके वाच्यलिङ्गः। यथा, कौशिकसूत्रे। १३५। "यो वनस्पतीनामुपतापो बभूव"॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप + "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः"। ५। २३४। इति त्यकन्। "त्यकनश्च निषेधः" इति इत्वाभावः।) पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ४। ४६।

"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"॥)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्म्मणि घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। अवदंशः २ चक्षणम् ३ मद्यपासनम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारे विश्रुतचरिते—

"द्विधान् उपदंशान् उपपाद्य"।

"ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्व्वीद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां सूपम् उपदंशं च उपजहार"। इति च।) मेढ्ररोगविशेषः। वाघी इति भाषा। अथोपदंशाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।

"हस्ताभिघातान्नखदन्तघाता-
दधावनादत्युपसेवनाद्वा।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने
पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः"॥

हस्ताभिघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तघातस्थानलेनानुक्तोऽपि मेढ्रे नखदन्तघातो बलवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे। "शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रसः। रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"॥ कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेढ्रे नखदन्तघातः। उत्कमादी स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। ताभिर्वा मेढ्रे नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशयोनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसङ्कुलत्वाद्वा। वातादिदुष्टत्वाद्वा योनिदोषात्। विविधोपचारैः। दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिक आगन्तुजश्चेति॥ *॥ तत्र वातिकपैत्तिकस्योपदंशस्य लक्षणमाह।

"सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः
स्फोटैर्व्यवस्येन्मरुतोपदंशम्।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः
पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"॥

व्यवस्येत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्वेति विकल्पः॥*॥ श्लैष्मिकसान्निपातिकावाह।

"सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः
शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन।
नानाविधस्रावरुजोपपन्न-
मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"॥*॥

असाध्यमाह।

"विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्ध
मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तम्"।

विशीर्णमांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं खादितम्। मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेढ्रमांसत्वेनावशिष्ट फलकोषमात्रम्॥ *॥ उत्पन्नमात्रमचिकित्सायां अकरणे दोषमाह।

"सञ्जातमात्रे न करोति मूढः
क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।
कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः
प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"॥

विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः॥*॥ लिङ्गार्शमाह।

"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्य्युपरि संस्थितैः।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा।
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्व्वसन्धिगतापि च।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा।
लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्शं इति चापरे"।

लिङ्गवर्त्तेः स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे अण्डकोषाभ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गरन्ध्रसन्धौ। पर्व्वसन्धिगता मणिपर्व्वणो सन्धिगता॥ *॥ *॥

अथोपदंशस्य चिकित्सा।

"उपदंशेषु सर्व्वेषु स्निग्ध स्विन्नस्य देहिनः।

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधि ।) समष्ठिलच्छदः । शिग्रुश्च । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।) दशनम् ॥

उपदर्शकः, पु, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + णिच् + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (दर्शयितरि, त्रि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ।) उपढौकनम् । इत्यमरः ॥ ("उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्" । इति रघुः । ४ । ७० ।)
"प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन" । इति रघुः । ७।३० ।)

उपदानक, क्ली, (उपदान + स्वार्थे कन् ।) उत्कोचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपदिष्ट, त्रि, (उप + दिश् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः । यथा । "ननु शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न त्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति" । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते छिद्यते इति उप + दो + क + ङीष् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परगाछा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यक्षभूतादि ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽप्सरो यक्षो रक्षो गन्धर्व्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय" ॥)

उपदेश, पुं, (उप + दिश् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् । तत्पर्य्याय । दीक्षा २ । यथा ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥
इति रामार्च्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षायामसामर्थ्ये सङ्क्षेपो यथा ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदब्जमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केकरम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः" ॥
इति विश्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।
(यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये" ॥)
शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
"धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः" ।
"एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागरयात् रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्जयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥ अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याय ॥)

उपदेशी, [न्] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिश् + णिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्रलाभे ।
"गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्म्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्" ॥)

उपदेष्टा, [ऋ] त्रि, (उपदिशति य । उप + दिश् + तृच् ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।
"तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बृहस्पतिः ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" ।
इत्याह्निकतत्त्वञ्च ॥

उपदेहिका, स्त्री, (उपदेहो विद्यते यस्याः । उपदेह + ठक् ।) कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । उपजिह्वा २ वम्री ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रव, पु, (उप + द्रु + अप् ।) उत्पातः । इति हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो विकारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
"यो व्याधिस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"व्याधेरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [ऋ] त्रि, (उप + दृश + साङ्केतिकात् तृच् ।) उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शी । इति गीताटीका ॥
("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः" । इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,
"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्म्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वात् ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत् कार्य्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्य्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपधर्म्म, पु, (उपहीनोधर्म्मः ।) पाषण्डः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।
"एष धर्म्मः परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते" ॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥ धर्म्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
"धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः ।
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्य्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ।
धर्म्मोपधाभिर्व्विप्रांस्तु सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूयश्चोपधाभिर्व्विशोध्य स मे मतिसहायमकरवम्" । इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानामुपान्त्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पु, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।) अप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा । माक्षिकम् १ तुत्थकम् २ अभ्रम् ३ नीलाञ्जनम् ४ मनःशिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७ ॥ शरीरस्थधातुभवोपधातु सप्तधा यथा । रसात् स्तनदुग्धम् १ रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा ३ मेदसो घर्म्मः ४ अस्थ्नो दन्ताः ५ मज्जनः केशः ६ शुक्रात् ओजः ७ । इति वैद्यकम् ॥
("स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ॥
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः" ॥
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।
तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

उपधान, क्ली, (उपधीयते आरोप्यते मस्तकमत्र । उप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ॥ वालिश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उपबर्हः २ । इत्यमरः । गण्डुः ३ । इति जटाधरः ।
("सोपधाना धियं धीराः स्थेयसीं खट्टयन्ति ये" । इति माघः २।७७ । "पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः । इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीय, क्ली, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा + अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपधि, पु, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा + किः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ।
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत्" ।
"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" ।
इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधूपित, त्रि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नमरणः । परिधूपितः । इति मेदिनी ॥

उपधृति, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, त्रि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपनतां स मेदिनीं" । इति रघुः ८ । ७ ॥ नम्रः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।
"शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिः" ॥)

उपनद, } क्ली, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
उपनदि, }
"नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" । ५ । ४ । ११० । इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्म्मणा । उप + नी + अच् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
("गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः" ॥
इति स्मृतिः । भावे + अच् । प्रापणम् । यथा, महाभारते ३ । २ । २४ ।
"नागमस्य प्रियाख्याने सम्भोगोपनयेन्द्रियाम्" ॥
न्यायमते यो यो धूमवान् स वह्निमान् अयमपि तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ॥)

उपनयन, क्ली, (अध्ययनार्थं आचार्य्यस्य उप समीपं नीयते येन कर्म्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यज्ञसूत्रधारणादिरूपप्रधानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्य्यसमीपं नीयते येन कर्म्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।
"गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

उप
उप

बाणो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनय विदु" ॥*॥
तत्पर्य्याय'। वटूकरणम् २। इति त्रिकाण्डशेष ॥
उपनाय' ३ उपनय' ४ आनय' ५। इति हेम-
चन्द्र' ॥ तस्य काल ।
"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे" ॥
ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्य्यन्तम् ॥ तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्य'। क्षत्त्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
पर्य्यन्तम्। तत्रैकादशवर्षो मुख्यः। वैश्यस्य चतु-
र्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तम्। तत्र द्वादशवर्षो मुख्य'।
इति स्मृति ॥ सैके द्वादशे। तत्राशक्तौ प्रायश्चित्त
कृत्वा तदुत्तरे कार्य्यम्।
"गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीप नीयते गुरो।
बाणो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनय विदु ॥
रक्ताखाये तथा शक्रध्वते पाठनिषेधनात्।
उपनयन न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्" ॥
कृत्यचिन्तामणौ।

"जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
अस्त गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
भृग्वेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाश
प्रयाति देवैरपि रक्षितो य" ॥

उदये लग्ने। व्रतेन उपनयनेन। भुजबलभीमकृत्य-
चिन्तामण्योः।
"स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरि-
ब्विन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्य व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वारा सितार्केन्द्यका:" ॥
तोयपति शतभिषा। अदितिसुतउत्तरफल्गुनी।
सागरः पूर्व्वाषाढा। दीपिकायाम्।
जीवार्केन्दुडुशुद्धौ हरिशयनवह्निर्भास्करे चोत्तरस्थे,
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपदृढसुभदे चौरिभे गादितौच।
शुक्रार्केन्द्यर्द्धलग्ने रविमदनतिथि प्रोह्य षष्ठाष्टमेन्दु,
गो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ
व्रतं स्यात्" ॥
रविमदनतिथि सप्तमीं त्रयोदशीम् ॥*॥
कृत्यचिन्तामणौ।
"माघे द्रविणशीलाढ्य फाल्गुने च दृढव्रतः।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजन।
शेषेष्वन्येषु रात्रि' स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्" ॥
राजमार्त्तण्डे।
"पुनर्व्वसौ कृतो विप्र पुनःसंस्कारमर्हति"।
वृद्धगर्ग।
"रवियुक्तानन ध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम्।
मध्ययोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्ज्जयेत्" ॥
चैत्रशुक्लतृतीया आषाढ़शुक्लदशमी मन्वन्तरा-
दित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन
निषिद्धेति। षष्ठामशुचिरमार्य्यो रिक्तास्त वङ्क-
दोषभाक्। शुक्लपक्ष एव विहित प्रागुक्ताश्व-
लायनवचनात् ॥*॥ सामगाना कुजवारेऽप्युप-
नयन श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिधृतवात्स्य-
वचनात्। यथा।
"शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयन कथित द्विजानाम्।
नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनय' स्मृतिकर्म्महीनः" ॥
अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकाया।
"ऋग्वेदाधिपतिर्ज्जीवो यजुर्व्वेदाधिप सित।
सामवेदाधिपो भौम शशिजोऽथर्व्ववेदराट्" ॥
वेदाधिपकथनम् ॥*॥
"ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्त्रिये भौमभास्करौ।
चन्द्रो वैश्ये बुध शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने" ॥
वर्णाधिपकथनम् ॥*॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये
यात्रायाम्।
अत्रापि विवाहवद्दशयोगभङ्गवर्ज्जनम्।
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः।
विंशति सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध निवर्त्तते" ॥
अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥
"पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययो ॥
प्रायश्चित्त भवेदेषा प्रोवाच वदता वर" ॥
इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते। अनयोर्गर्भ-
जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता। तथाच मा-
ण्डव्य। "व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन
माङ्गराचार्य्या। आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्व्व
सदान्ये तु" ॥*॥ यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठिनसि-
वचनं द्वादशषोडशविंशतिस्वेदतीता अवरुद्ध-
काला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
दीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम्। षोड़-
शोपरि तु व्रात्यहोमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति।
इत्युपनयनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रम।

तत्र प्रथम प्रात कृतस्नान कृतवृद्धिश्राद्धः पिता
कृतवृद्धिश्राद्धेन पित्रान्यएवाचार्य्यो वृतस्तद-
सम्भवे माणवकवृतो वा समुद्भवनामानमग्निं स-
स्थाप्य विरूपाक्षजपान्ता कुशण्डिका समाप्य
माणवक प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
शिखया सह मुण्डित स्नापितं कुण्डलाद्यलङ्कृत
क्षौमवस्त्रावृतं तदसम्भवे शुक्लाहतकार्पासिक-
वस्त्रावृत माणवक दक्षिणे पूर्व्वाभिमुख निधाय
प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणा घृताक्ता समिध
तूष्णीमग्नौ हुत्वा तत्तन्मन्त्रैर्व्यस्तसमस्तमहाव्याहृ-
तिहोम कुर्य्यात्। तत आचार्य्य' पञ्चभिर्म्मन्त्रै
पञ्चाहुतीर्जुहुयात्। तत आचार्य्य' उदगग्रेषु
कुशेषु कृताञ्जलि' प्राङ्मुख ऊर्द्धस्तिष्ठेत्। अग्न्या-
चार्य्ययोर्म्मध्ये माणवकोऽपि कृताञ्जलिराचार्य्या-
भिमुख उदगग्रेषु कुशेषु ऊर्द्धस्तिष्ठेत्। माणव-
कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
वकस्य अञ्जलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आ-
चार्य्यस्यापि। ततो गृहीतजलाञ्जलिराचार्य्यो
गृहीतजलाञ्जलिं माणवक पश्यन् मन्त्र
जपति। तत आचार्य्यो' माणवकं मन्त्र पाठ-
यति। ततो माणवकस्याभिवादनार्थ देवता-
श्रयं नक्षत्राश्रय गोत्राश्रय वा माणवकनाम
कल्पयित्वा आचार्य्यो माणवकं कथयति। तत-
आचार्य्यो माणवक मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति।
माणवक' पूर्व्वाचार्य्यकल्पित नाम मन्त्रेण कथ-
यति। तत आचार्य्यमाणवकौ पूर्व्वगृहीतजला-
ञ्जली त्यजेताम्। आचार्य्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणि मन्त्रेण गृह्णाति।
ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्र जपत्याचार्य्य।
ततो माणवकमाचार्य्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्राम-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति। ततो माणवकस्य दक्षिण-
स्कन्ध स्पृष्ट्वा अवतीर्णेन दक्षिणपाणिना अव्यव-
हित नाभिदेश आचार्य्यो मन्त्रेण स्पृशति। ततो
माणवकस्य नाभेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्य्य'
स्पृशति। ततो माणवकहृदयदेशं मन्त्रेणाचार्य्य
स्पृशति। ततो दक्षिणे पाणिना आचार्य्यो
माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्र जपति।
ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्ध
स्पृशन्नाचार्य्यो मन्त्र जपति। अथाचार्य्यो माण-
वक मन्त्रेण सम्बोधयति। अथ सम्बोधित माण-
वक आचार्य्यो मन्त्रेण प्रेषयति। ब्रह्मचारी तु
सर्व्वत्र बाढ़मिति ब्रूयात्। ततोऽग्नेरुत्तरभागे
गत्वा आचार्य्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
विशति। तत आचार्य्याभिमुखो माणवक पानि-
तदक्षिणजानुः उदगग्रेषु कुशेषु उपविशति।
तत प्रवरसंख्यया पञ्च वा त्रयो वा मेखला-
यज्ञोपवीतरूपग्रन्थय कर्त्तव्या। अथैन माण-
वकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिण कारयित्वा त्रिवृता
मुञ्जमेखला परिधापयन् मन्त्रद्वय वाचयति।
ततो यज्ञोपवीत कृष्णसाराजिनान्वितं आचार्य्यो
माणवक मन्त्रेण परिधापयेत्। ततो माणवक-
आचार्य्यस्य उपसन्नो भवति। ततस्तमुपसन्नमाण-
वक आचार्य्य' प्रथम पाद पादं ततोऽर्द्धमर्द्ध तत'
कृत्स्ना सावित्रीं अध्यापयेत्। तत आचार्य्यो
माणवकं महाव्याहृती पृथक् पृथक् कृत्वा
प्रणवपूर्व्विका अध्यापयेत्। ततो वैल्व पालाश
वा माणवकपरिमाणदण्ड माणवकाय प्रयच्छन्
आचार्य्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति। अथ गृहीत-
दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातर भिक्षां प्रार्थयति।
ततो मातृबन्धून् तत पितर तत पितृबन्धून्
ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत्। तत सर्व्वलब्धभैक्ष आचा-
र्य्याय निवेदयेत्। ततः पूर्व्ववदाचार्य्यो व्यस्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोम कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्ता
समिध तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृत कर्म्म समाप्य
उदीच्य शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्त कर्म्म
निर्व्वर्त्तयेत्। तत यदि पितैवाचार्य्यस्तदा कर्म्म-
कारयितृब्राह्मणाय दक्षिणा दद्यात्। अथान्य-

एवाचार्य्यो वृतः तदा येन वृत स तस्मै दक्षिणा दद्यात्। ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्त यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत्। ततः प्राप्तायां सन्ध्याया सन्ध्यामुपास्य कुशण्डिकोक्तविधानेन समुद्भवनामानमग्नि संस्थाप्य मन्त्र जप्त्वा दक्षिण जानु भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकमग्निपर्य्युक्षणञ्च कृत्वा समिद्धोम कुर्य्यात्। तत प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्त्रय गृहीत्वा स्वाद्यन्तयोस्तूष्णीं मध्ये समन्त्रक अग्नौ जुहुयात्। तत कर्म्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्य्युक्षणोपक्रम दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेक कुर्य्यात्। तत ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रेणाग्नि विसृज्य अतीताया सन्ध्याया भिक्षालब्धमन्न क्षारलवणवर्जित सघृतमुदकेनाभ्युक्ष्य भक्षणप्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत। एतच्चाग्निकर्म्म समावर्त्तनपर्य्यन्त प्रत्यह साय प्रात कर्त्तव्यम्॥ इत्युपनयनकर्म्म समाप्तम्॥ इति भवदेवभट्ट॥ (ब्राह्मण-क्षत्रिय वैश्यानामन्यतममन्वय-वय शील-शौर्य्य-शौचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तियुक्त तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनास प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्ट क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत्। अतो विपरीतगुण नोपनयेत्।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मण प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्ताया दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्त चतुरस्र स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भै सस्तीर्य्य पुष्पैर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवता पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मण स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विल्वाना समिद्भिश्चतुर्णा वा क्षीरवृक्षाणा न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकाना दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दार्व्वीहौमिकेन विधिना-स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्तत प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्य्यात् शिष्यमपि कारयेत्॥ ब्राह्मणस्त्रयाणा वर्णानामुपनयन कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्न मन्त्रवर्ज्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके॥ ततोऽग्नि त्रि परिणीयाग्निसाक्षिक शिष्य ब्रूयात्। काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्य-पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणावश्य भवितव्य मदनुमतस्थान-गमन-शयनासन-भोजनाध्ययन-परेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्य प्राप्नोति। अह वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग् भवेयमफलविद्यश्च। द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितोपनत-साधु-नाथाभ्युपगताना चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजै प्रतिकर्त्तव्यमेव साधु भवति। व्याधशाकुनिक-पतित-पापकारिणा न च प्रतिकर्त्तव्यमेव विद्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्मार्थकामाश्च प्राप्नोति॥

भवनस्यान्न॥

"कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
शुक्लेतरेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्यम्।
अकालविद्युत्-स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः॥)

उपनाय, पु, (उपनीयते आचार्य्यसमीपमिति। उप+नी+घञ्।) उपनयनम्। इति हेमचन्द्र॥

उपनायक, पु, (उपमितो नायकेन।) नायकगुणोत्कर्षकथक। यथा,—

"नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायका"।

इति सङ्गीतदामोदर॥ *॥ उपपतिश्च॥ (उपनयतीति। उप+नी+ण्वुल्। प्रापके, त्रि॥)

उपनाह, पु, (उपनह्यते ऽस्मिन्। उप+नह+घञ्।) वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम्। तत्पर्य्याय। निबन्धनम् २। इत्यमरः॥ व्रणालेपपिण्ड। इति मेदिनी॥ प्रलेप इति भाषा। (यथाह सुश्रुत।

"आदौ विम्लापन कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थी पाटनक्रियाम्"॥)

उपनिधि, पु, (उपनिधीयते इति। उप+नि+धा+कि।) उपन्यस्तवस्तु। स्थाप्यद्रव्यम्। तत्पर्य्याय। न्यास। २। इत्यमर॥

("वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्पितम्।
द्रव्यमुपनिधि प्रोक्त स्मृतिषु स्मृतिवेदिभि"॥

वासुदेवपुत्त्रः। इति विष्णुपुराणम्॥)

उपनिषत्, [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्मविद्या अनया इति। उप+नि+सद्+क्विप्।) धर्म्म। वेदान्तशास्त्रम्। निर्जनस्थानम्। इति मेदिनी॥ (वेदशिरोभाग। तत्र चतुर्णां वेदाना अशीतिसहितशताधिकसहस्रसङ्ख्यका उपनिषद। तथाहि। ऋच एकविंशति। यजुषो नवाधिकशतम्। साम्न सहस्रम्। पञ्चाशदुपनिषदोऽथर्व्वणस्य॥ ब्रह्मविद्या।) समीपसदनम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ तत्त्वम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः। यथा, आश्वलायनगृह्यकारिका।

"प्रथम स्यात् महानाम्नी द्वितीयञ्च महाव्रतम्।
तृतीय स्यादुपनिषद् गोदानञ्च तत परम्"॥)

(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदा प्रदर्शिता। यथा,—

"ईश केन कठ प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः॥७॥
ऐतरेयञ्च छान्दोग्य वृहदारण्यक तथा॥१०॥
ब्रह्म कैवल्य-जाबाल-श्वेताश्वा हस आरुणि॥१६॥
१ २ ३ ४ ५
गर्भो नारायणो हसो विन्दुर्नाद-शिरः शिखा॥२३॥
६
मैत्रायणी कौषितकी वृहज्जाबाल-तापनी॥२७॥
कालाग्निरुद्र-मैत्रेयी सुवाल-क्षुरि-मन्त्रिका॥३२॥
७
सर्व्वसार निरालम्ब रहस्य वज्रसूचिकम्॥३६॥
८ ९ १० ११
तेजोनाद-ध्यान-विद्या योगतत्त्वात्मबोधकम्॥४२॥
१२ १३ १४ १५
परिव्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्वाण-मण्डलम्॥४८॥
१६ १७
दक्षिणाशरभ स्कान्द महानारायणाऽद्वयम्॥५३॥
१८
रहस्य रामतपन वासुदेवञ्च मुद्गलम्॥५७॥
१९ २०
शाण्डिल्य पैङ्गल भिक्षु महत्शारीरक शिखा॥६३॥
२१
तुरीयातीत-सन्यास-परिव्राजाक्षमालिका॥६७॥
२२
अव्यक्तैकाक्षर पूर्णा सूर्य्याक्ष्यध्यात्म-कुण्डिका॥७४॥
सावित्र्यात्मा पाशुपत परब्रह्मावधूतकम्॥७९॥
२३
त्रिपुरातापन देवी त्रिपुरा कठ-भावना॥८४॥
२४ २५ २६ २७
हृदय कुण्डली भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम्॥९०॥
२८
तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम्॥९४॥
गोपालतापन कृष्ण याज्ञवल्क्यं वराहकम्॥९८॥
शाट्यायनी हयग्रीव दत्तात्रेय च गारुडम्॥१०२॥
२९ ३०
कलि-जाबालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिका" [॥१०८॥

अत्र स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः।

१ हस परमहस। २ विन्दुरमृतविन्दु। ३ नादोऽमृतनाद। ४ शिरोऽथर्व्वशिरः। ५ शिखाथर्व्वशिखा। ६ तापनी नृसिंहतापनी। ७ रहस्यं शुकरहस्यम्। ८ तेज तेजोविन्दु। ९ नादो नादविन्दु। १० ध्यान ध्यानविन्दुः। ११ विद्या ब्रह्मविद्या। १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट्। १३ त्रिशिखी त्रिशिखीब्राह्मण। १४ चूडा योगचूडामणिः। १५ मण्डल मण्डलब्राह्मण। १६ दक्षिणा दक्षिणामूर्त्ति। १७ अद्वय तारक। १८ रहस्य रामरहस्यम्। १९ महत् महोपनिषत्। २० शिखा योगशिखा। २१ परिव्राज परमहसपरिव्राजक। २२ पूर्णाऽन्नपूर्णा। २३ कठः कठरुद्र। २४ कुण्डली योगकुण्डली। २५ भस्म भस्मजाबालः। २६ गण गणपति। २७ दर्शन जाबालदर्शनम्। २८ अग्निहोत्रक प्राणाग्निहोत्रम्। २९। कलिः कलिसन्तरणम्। ३० रहस्य सरस्वतीरहस्यम्॥

आसा मध्ये या यद्वेदान्तर्गतास्ता अपि तत्रैव प्रदर्शिता। यथा,—

सामवेदान्तर्गता षोडशसङ्ख्यका उपनिषदः।

अव्यक्तम् १ आरुणि २ कुण्डिका ३ केन ४ छान्दोग्यम् ५ (या)जाबालदर्शनम् ६ जाबाली ७ महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः ११ रुद्राक्षम् १२ वज्रसूचिकम् १३ वासुदेवम् १४ सन्यासम् १५ सावित्री १६॥ *॥

शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसङ्ख्यकाः उपनिषदः यथा,—

अतीताध्यात्मम् १ ईशावास्यम् २ (जा)याबालम् ३

तारसार' ४ तुरीयम् ५ त्रिशिखी ६ निरालम्बम् ७ परमहंस ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ शाट्यायनी १७ सुबालः १८ हंस १९ ।*॥

शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गता द्वात्रिंशत्-सङ्ख्यका उपनिषद यथा,—

अक्षि १ अमृतनाद २ अमृतविन्दु ३ अवधूतम् ४ एकाक्षरा ५ कठरुद्र ६ कठवल्ली ७ कलिसन्तरणम् ८ कालाग्निरुद्र ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भ १२ तेजोविन्दु १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्त्ति १५ ध्यानविन्दु १६ नारायण १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणाग्निहोत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्या २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिखा २४ वराह २५ शारीरकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतर २८ सर्व्वसार २९ स्कान्द ३० सरस्वतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥*॥

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्यका उपनिषद यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोध २ ऐतरेय ३ कौषितकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दु ६ निर्व्वाणम् ७ मुद्गलाष्टक ८ वह्वृच ९ सौभाग्यम् १० ॥*॥

अथर्व्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्यका उपनिषद',

अथर्व्वशिखा १ अथर्व्वशिर २ कृष्ण ३ गणपति ४ गारुडम् ५ गोपालतापनम् ६ जावालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेय ९ देवी १० नारदपरिव्राजकः ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परिव्राजकान्नपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ रामतापनी २४ रामरहस्यम् २५ वृहज्जावालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीता २९ सूर्य्यात्म ३० हयग्रीवम् ३१ ॥*॥)

उपनिष्कर, स्त्री, (उपनिष्किरन्ति सैन्यान्यत्र । उप + निस् + कॄ + घ । ऋदोरप् तु न । अपोबाधकस्य ल्युटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यद्वा उप निष्कीर्य्यते सैन्यैर्गम्यते इति । कॄ + कर्म्मणि अप् । इदुदुपधस्येति ष ।) पुरपथ । इत्यमर ॥ राजपथ' । इति हेमचन्द्र ॥

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपक्रम्यतेऽनेन उप + निर् + क्रम + ल्युट् ।) राजपथ । इति हेमचन्द्र ॥ निष्क्रमणनामसंस्कार' ॥

उपनीत', पुं, (उप + नी + क्त ।) कृतोपनयन । इति स्मृति ॥ ("अथोपनीतं विधिवद्द विपश्चित" । इति रघु' । ३ । २९ ।) निकटप्राप्ते त्रि ॥

उपन्यास, पु, (उप + नि + अस् क्षेपणे + घञ् ।) वाक्योपक्रमः । तत्पर्य्याय' । वाङ्मुखम् २ । इत्यमरः ॥ ("तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन" । इति शारीरकभाष्ये ॥ ९४ । ७ । विचार । यथा, मनुः ८।३१ ।

"विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत" ॥

"वक्ष्यमाणं सर्व्वजनहित विचार शृणुत" ।

इति तट्टीका ।

धनादीनामर्पणम् । गच्छित इति भाषा ॥)

उपपति', पु, (उपमित' पत्या । अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया इति समास ।) जार । इत्यमर ॥ ना इति भाषा । तस्य लक्षणम् । आचारहानिहेतु पति । स चतुर्व्विध । सार्व्वकालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनुकूल' १ । सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण' २ । भूयो नि शङ्क कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूय प्रश्रयपरायणो धृष्ट ३ । कामिनीविषयकपटपटु शठ ४ । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा, मनु ३ । १५५ ।

"पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे" ॥)

उपपत्ति', स्त्री, (उप + पद + क्तिन् ।) सङ्गति । निर्वृति' । समाधानम् । सिद्धान्त । प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्ति । इति वेदान्तसार ॥ ("उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" । इति भारवि । २ । १ ॥) हेतु । यथा,—

"श्रोतव्य' श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि" । इत्यत्र उपपत्तिभिर्वङ्गभिर्हेतुभिरिति पक्षतायाम्माथुरी ॥ सङ्गति' । यथा,—

"लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तित" ।

इति भाषापरिच्छेद' ।८२॥ (उपाय । यथा माघे । "अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभि" । सिद्धि । प्राप्ति । "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्व्वलाश" । इति रघु ॥ ५ । १२ ॥)

उपपद, क्ली, (उपोच्चारित पदम् ।) लेश । इति त्रिकाण्डशेष ॥ समीपोच्चारणीयपदम् । (यथा, रघौ १६ । ४० । "तस्या स राजोपपद निशान्तम्" ॥) यथा वा नामोत्तरे शर्म्मवर्म्मादि । समभिव्याहृतस्यार्थपोषकपदम् । यथा प्रहारादौ प्रादि । इति व्याकरणम् ॥

उपपातक, क्ली, (उपपातयति नरके यत् । उप + पत् + णिच् + ण्वुल् । यद्वा उपमितं पातकेन ।) पापविशेष । तत्तु ऊनपञ्चाशद्विधयथा । गोवध १ अयाज्ययाजनम् २ परदारगमनम् ३ आत्मविक्रय ४ गुरुत्याग ५ मातृत्याग ६ पितृत्याग ७ एषां शुश्रूषाद्यकरणत्याग । स्वाध्यायत्याग ८ स तु सर्व्वदा ब्रह्मयज्ञत्याग । अधीतवेदविस्मरणञ्च । अग्नित्याग ९ स तु स्मार्त्ताग्निहोत्रत्याग । सुतत्याग १० स तु तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम् । परिवित्तिता ११ सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य । परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनिष्ठस्य । तयो कन्यादान १३ तयोर्याजन १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम् । कन्याया दूषणं १५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना रूषणम् । अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत् । वार्द्धुष्य १६ तत्तु निषिद्धवृद्धिजीवनम् । व्रतलोप १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । तडागविक्रय' १८ आरामविक्रय १९ दारविक्रय' २० अपत्यविक्रय' २१ व्रात्यता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम् । बान्धवत्याग' २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्व्वमध्यापनम् । भृताध्ययनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्व्वकाध्ययनम् । अपण्यानां विक्रय २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्मणेन विक्रय । सर्व्वाकरेष्वधीकार, २७ स तु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकार । महायन्त्रप्रवर्त्तन २८ तत्तु महता उदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतुना सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्त्तन अथवा तैलादियन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च । ओषधिहिंसन २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाश । स्त्र्याजीव ३० स तु भार्य्यादिस्त्रीणां वेश्यात्व कृत्वा तदुपजीवनम् । अभिचारकर्म्म ३१ तत्तु श्येनादिना यज्ञेन अनपराद्धस्य मारणम् । मूलकर्म्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् । इन्धनार्थमशुष्कद्रुमाणां छेदनं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भ ३४ स तु अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानम् । निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तत्तु लशुनादे सकृदनिच्छया अथवा गणकदेवलतस्करादान्नभक्षणम् । अनाहिताग्निता ३६ सा तु समर्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रह । स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम् । देवर्षिपितृणां ऋणाशोधन ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणम् पाषण्डशास्त्राभ्यासो वा । कौशीलव्यक्रिया ४० सा तु तौर्य्यत्रिकस्य सततानुष्ठानम् । धान्यस्तेय ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ४४ स्त्रीवध ४५ शूद्रवध ४६ वैश्यवध ४७ क्षत्रियवध ४८ नास्तिक्यम् ४९ । तत्तु अदृष्टार्थकर्म्माभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति वा । इति मनु शूलपाणिश्च ॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिक प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपाप, क्ली, (उपमित पापेन ।) उपपातकम् । इति स्मृति ॥

उपपुरं, क्ली, (उप समीपे पुरम् ।) शाखानगरम् । इति हेमचन्द्र ॥

उपपुराण, क्ली, (उपमित पुराणै ।) व्यासकृताष्टादशपुराणसदृशनानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुराणम् । यथा,—

"अन्यान्युपपुराणानि मुनिभि कथितान्यपि ।
आद्य सनत्कुमारोक्त १ नारसिंहं २ तत परम् ॥
तृतीय वायवीयञ्च ३ कुमारेण च भाषितम् ।
चतुर्थं शिवधर्म्माख्य ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं ५ नारदीयमत परम् ६ ।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८ ॥
कापिल ९ वारुण १० शाम्ब ११ कालिकाह्वयमेव च १२ ।
माहेश्वर १३ तथा कल्की १४ दैव १५ सर्व्वार्थसिद्धिदम् ॥
पराशरोक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ भास्कराह्वयम् १८ ।

अत्र दैव देवीपुराणम् । इति मलमासतत्त्वधृतकूर्म्मपुराणम् ॥ (एषां विस्तृतिस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकाशत्वम् । जृम्भणसमये मुखव्यादानात् तथात्वम् ।) जृम्भा । हाइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । हाफिका २ । इति हारावली ॥

उपप्रदानं, क्ली, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कोच । इति हेमचन्द्रः ॥ घुस इति भाषा । (यथा कथासरित्सागरे २४ तरङ्गे ।
"उपप्रदानं सिंहूनामेकं ह्याकर्षणौषधम्" ॥)
उपप्लव, पु, (उप+प्लु+अप् ।) राहुग्रहः । विप्लवः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥
("उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" ।) इति कुमारे । २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा "उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च" । इति स्मृतिः । (उत्पातसूचकोऽग्न्यादि । यथा, "कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः" । इति रघु । ५ । ६ । भीतिः । "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः" । इति रघु । १३ । ७ ।
"उपप्लविनो भयवन्तः" । इति मल्लिनाथ ।)
उपभूषण, क्ली, (उपमितं भूषणेन ।) घण्टाचामरादि । यथा,—
"घण्टाचामरकुम्भादिमाल्यमकरणादिकम् ।
तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्" ॥ इति ।
"प्रावारः पामपात्रञ्च गेण्डुको यष्टमेव च ।
पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभूषणम्" ॥
इति च कालिकापुराणे ६८ अध्याय ॥
उपभृत्, स्त्री, (उप+भृ+क्विप् ।) चक्राकारयज्ञपात्र । इत्यमरः ॥ (यथा, श्रौतसूत्रे । १ । १० । ८ ॥
"पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानम् ।)
उपभोग, पु, (उप+भुज+घञ् ।) भोजनातिरिक्तभोगः । तत्पर्य्यायः । निर्व्वेशः २ । इत्यमरः ॥
("प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्" । इति रघु । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।
"वामेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा" ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" । इति मनुः । २ । ९४ ॥)
उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप+मा+अङ्+टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥
("स्फटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" । इति माघे १ । ४ ।
"अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः" । इति रघु । १ । ४७ ।) तस्य वैदिकपर्य्यायः । इदमिव १ इव यथा २ अग्निर्णये ३ चतुरश्चिद्ददमानात् ४ ब्राह्मणा व्रतचारिणः ५ वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः ६ जारआभग ७ मेषोभूतोऽभीयन्नय ८ तद्रूपम् ९ तदर्ण्यं १० तद्वत् ११ तथा १२ । इति द्वादशोपमा । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ (अर्थालङ्कारभेदः । विस्तृतिस्तु उपमालङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ।)
उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता माता ।) धात्री । इति जटाधरः ॥ मातुः सदृशी । सा षड्विधा यथाह स्मृतिः ।
"मातुःष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥
उपमानकर्त्तरि त्रि ॥
उपमान, क्ली, (उपमीयते इति । उप+मा+ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ५ ।
"उपमानमभूद्विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया" ।
सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकारणम् । यथा गौर्गवयपदार्थ इति वाक्ये । "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घग्रीवत्वादिरश्वात्तु वैधर्म्योष्ट्रः । उष्ट्रे करभपदवाच्यतायाः । एवमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्य । तथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विष हन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थं ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहर्त्रीत्युपमितिर्या विषर्य्याक्रियते इत्यादि ॥)
उपमालङ्कार, पु, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्यालङ्कारः । यथा । उपमामाह ।
"साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः" ।
तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्लक्षणम् । यथा, —
"सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च" ।
इय पुनः श्रौत्यार्थी च । तल्लक्षणन्तु ।
"श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः" ॥
द्वे त्रिधा । तद्धिते समासेऽथ वाक्ये । उदाहरणम् ।
"सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले" ॥
अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।
"मधुरः सुधावदधरः
पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां
सदृशी चपले च लोचने तस्याः" ॥
अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी । पूर्णा षडेव तत् ।
"लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत्" ॥
इयञ्च तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पूर्व्वोक्तरीत्या पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् ।
"मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।
वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥
"सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।
आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।
कर्म्मकर्त्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥
उदाहरणम् ।
"अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ॥
तदेव दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्यगता समासगता च । यथा ।
"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" ।
श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्व्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।
"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा"
उदाहरणम् ।
"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" ।
"गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः"
पुनर्धर्म्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।
"द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः" ।
उदाहरणम् ।
"तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्तेन वा नयनतुल्यम्" ।
पुनर्द्विधा ।
"क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मे वादिविलोपने" ।
उदाहरणम् । विधवति मुखाब्जमस्या इत्यादि ।
"उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" ।
उदाहरणम् ।
"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥
धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" ।
त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगलोचनेत्यादि ।
"तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्यकाः" ।
पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलिता सप्तविंशतिप्रकारोपमा" । इति साहित्यदर्पणस्य १० परिच्छेदात् सङ्गृहीतं ॥
उपमिति, स्त्री, (उप+मि+क्तिन् ।) उपमा । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् । यथा "गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारशक्तिज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पिण्डप्रत्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्मरणम्" । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषापरिच्छेदे ॥ ७९-८० ॥
"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स्मृता ॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥
पदज्ञानन्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्" ॥
उपमेत, पु, (उपमां इतः प्राप्तः ।) शालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शालवृक्षो हि सर्व्वोन्नतत्वात् उन्नतानामुपमास्थानम् । इत्यर्थः ।)
उपयन्ता, [ऋ] पु, (उप+यम+तृच् ।) पतिः । इति जटाधरः ॥ ("अथोपयन्तारमलं समाधिना" । इति कुमारे ५ । ४५ । "अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्ताम्" । इति रघुः । ७ । १ ।)
उपयम, पु, (उप+यम्+अप् ।) विवाहः । इत्यमरः ॥
उपयाचक, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप+याच+ण्वुल् ।) समीपे याच्ञाकर्त्ता ॥
उपयाचित, त्रि, (उप+याच्+क्त ।) ईप्सितसिद्धये देवाय देयं वस्तु । तत्पर्य्यायः । दिव्यदोहदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा, कथासरित्सागरे १३ तरङ्गे ।
"तस्योपयाचितान्येव तथा कुर्व्वन्ति जनाः ।
तत्तद्वाञ्छितसंसिद्धिहेतोः सेवाप्रयाणैः" ॥)
उपयाचितक, त्रि, (उपयाचित+कन् ।) उपयाचि-

तम्। खेचरालये देवदेयम्। इति जटाधरः॥ (यथा, कादम्बरी। "सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि"॥)

उपयामः, पुं, (उप+यम्+घञ्।) विवाहः। इत्यमरः। (यज्ञाङ्गपात्रविशेषः। यथा यजुर्व्वेदे ७।४।११। "उपयामगृहीतोऽसि"। उपयाम्यतेऽनेन। उप+यम+णिच्+अच्। इति व्युत्पत्त्या सिद्धम्॥)

उपयुक्तः, त्रि, (उप+युज्+क्त।) योग्यः। उचितः॥

उपयोगः, पुं, (उपयुज्यते इति। उप+युज्+घञ्।) आचरणम्। इति विश्वरचितः। इष्टसिद्ध्यर्थव्यापारः। इति विष्णुमिश्रः॥ ("अनङ्गलेखक्रियोपयोगम्"। इति कुमारे। १।७॥) भोजनम्। "औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्"। इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन्+तल्।) उपयोगिनो भावः। फलसाधनता। प्रयोजनम्। आनुकूल्यम्॥

उपयोगी, [न्] त्रि, (उपयोगोऽस्यास्तीति। उपयोग+इनि।) उपयुक्तद्रव्यादि। क्रियासाधनम्। अनुकूलः॥ ("तदुपयोगीनि—शारीरकसूत्रादीनि"। इति वेदान्तसारे। २॥ उपभोगद्रव्यम्। यथा कथासरित्सागरे। १५ तरङ्गे।

"अस्ति कन्यारत्नं मे त्वद्वातामुपयोगि चेत्"।)

उपयोषं, व्य, उपजोषम्। आनन्दः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

उपरक्तः, पुं, (उप+रञ्ज+क्त।) राहुग्रस्तः सूर्य्यश्चन्द्रश्च। इत्यमरः॥ राहुः। इति हेमचन्द्रः॥

उपरक्तः, त्रि, (उप+रञ्ज+क्त।) व्यसनार्त्तः। दैवमानुषान्यतरपीडायुक्तः। इत्यमरः॥

उपरक्षणं, क्ली (उपगतं रक्षणं यत्र।) रक्षणार्थं सैन्यस्थापनम्। चौकी इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। सज्जनम् २। इत्यमरः॥

उपरतः, त्रि, (उप+रम+क्त।) मृतः। इति स्मृतिः। (यथाह नारदः।

"पितुर्य्यूपरते पुत्त्रा विभजेयुर्धनं पितुः"॥)

विरतः॥

उपरतस्पृहः, त्रि, (उपरता नष्टा स्पृहा धनाद्याकाङ्क्षा यस्य।) सत्यपि सत्त्वे स्वगतधनेच्छारहितः। स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनेच्छा प्रागभावासमानकालीनेच्छाध्वंसवान्। इति दायतत्त्वम्॥ इच्छारहितः॥ ("पितुर्य्यूपरतस्पृहे"। इति याज्ञवल्क्यः॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप+रम्+क्तिन्।) विरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेये ९१।८।

"विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि। नमोऽस्तु ते"॥)

"निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम्। अथवा विहितकर्म्मणां विधिना परित्यागः"। इति वेदान्तः॥

उपरमः, पुं, (उप+रम+घञ्। निपातनात् न वृद्धिः।) उपरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ ("फेनोपरमे कल्कमथ नियोजयेत्"। इति वैद्यके॥)

उपरसः, पुं, (उपमितं रसेन।) उपधातुः। तद्यथा।

खेचरम्। अञ्जनम्। कङ्कुष्ठम्। गन्धारी। गैरिकम्। चिंतिनागः। शैलेयः। इति राजनिर्घण्टः॥

"गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिला स्रोतोऽञ्जनटङ्कणम्, राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्द्दसिकता वोलाश्च कङ्कुष्ठकम्, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसा सूतस्य किञ्चिद्गुणैः"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

उपरागः, पुं, (उप+रञ्ज+घञ्।) राहुग्रस्तश्चन्द्रः। सूर्य्यश्च। इत्यमरः॥ ("उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणीयोगम्"। इति शाकुन्तले। निकटस्थितत्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम्। यथा स्फटिकस्तम्भे रक्तपुष्पाणां रक्तिमारोपः।) राहुः। विगानम्। परीवादः। इति हेमचन्द्रः॥ दुर्नयः। ग्रहकल्लोलः। व्यसनम्। इति मेदिनी॥ (यथा रघौ १९।७। "विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम्"॥)

उपरामः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) निवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्यमरः॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः॥ आरामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः॥

उपरि, व्य, (ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वा वा वसत्यागतो रमणीयं वा। "उपर्य्युपरिष्टात्"। ५।३।३१। इति ऊर्द्ध्वस्योपादेशो रिल् प्रत्ययश्च॥) ऊर्द्ध्वम्। इति व्याकरणम्॥ उपर इति भाषा।

("त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः। मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति"॥ इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः।

"अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता"।

इति रघु।२।६०॥)

उपरिष्टात्, व्य, (ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वा वा वसति आगतो रमणीयं वा। "उपरि उपरिष्टात्"।५।३।३१। इत्यूर्द्ध्वस्य उपादेशो रिष्टातिल् प्रत्ययश्च।) उपरि। ऊर्द्ध्वम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे।

"नाधस्तान्नोपरिष्टाच्च गतिर्नाभूत् न चाम्बरे"॥)

उपरीतकः, पुं, रतिबन्धविशेषः। आसन बाँधन इत्यादि भाषा। तस्य लक्षणं यथा।

"एकपादमुरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः"॥ इति रतिमञ्जरी॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः॥

उपरूपकं, क्ली, (उपमितं रूपकेण।) नाटकविशेषः। स तु अष्टादशविधः। यथा।

"नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्। प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा॥ संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका। दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च॥ अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः। विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्"॥ इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः॥

उपरोधः, पुं, (उप+रुध्+घञ्।) अनुरोधः॥ (प्रतिबन्धः। "अन्येषामपि मैत्रोपजीविनां तत्पुपरोधं करोषि"। इति महाभारते आदिपर्व्वणि। ३।४५। "तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्"। इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के॥)

उपरोधकं, क्ली, (उप+रुध्+ण्वुल्।) गर्भागारम्। वासगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

उपर्य्युपरि, व्य, ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वे। उपर उपरि इति भाषा। सामीप्यम्। यथा "उपर्य्युपरि ग्रामम्"। इति व्याकरणम्॥

उपलः, पुं, (उपलाति। उप+ला+क। यद्वा, उं शम्भुं पलति यः। उ+पल+अच्।) पाषाणः। (यथा,—

"रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्"। इति मेघदूते पूर्व्वमेघे १९ श्लोकः।) रत्नम्। इति मेदिनी॥ (यथा मनुः। ११।१६७।

"मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च। अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता"॥

वालुका। यथा,"भिषगुपलाप्रक्षिणी नना"। इति ऋग्वेदे। ९।११२।२। "उपलेषु वालुकासु" इति भाष्यम्॥)

उपलक्षणं, क्ली, (उप+लक्ष+ल्युट्।) अजहत्स्वार्थलक्षणा।

("स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम्। उपादानं लक्षणञ्चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा॥ यथा कुन्ताः प्रविशन्ति। इत्युपादानम्। गङ्गायां घोषः। इत्युपलक्षणम्"। इति काव्यप्रकाशः॥) एकपदेन तदर्थान्यपदार्थकथनम्। यथा,शुद्धितत्त्वम्। "देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्"॥ अत्र पादुकादयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि॥

उपलम्भ्यः,पुं, (उप+लम्भ+ण्यत्।) आश्रयः। अवलम्बनम्॥

उपलधिप्रियः, पुं, (उपलधि प्रियो यस्य।) चमरनामवनजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥

उपलब्धार्था, स्त्री, (उपलब्ध अर्थो यस्याः।) आख्यायिका। इत्यमरः॥ हितोपदेशादिकथा॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप+लभ+क्तिन्।) मतिः। प्राप्तिः। (यथा, रघुः ५।५६। "त्वया हि मे स्यात् स्वमदोपलब्धिः"।) ज्ञानम्। इति मेदिनी॥ (यथा महाभारते १४। अनुगीतापर्व्वणि।२२।२९।

"कामन्तु न खेषु गुणेषु सङ्गः कामञ्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः। अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धिस्तावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः"॥)

उपलभेदी, पुं, (उपलं भिनत्तीति। उपल+भिद्+णिनि।) पाषाणभेदी वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अश्मभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

उपलम्भः, पुं, (उप+लभ+घञ्। उपसर्गात् खलघञोरिति नुम्।) अनुभवः। इत्यमरः॥ (यथा रघुः १४।२।

"विसस्मर्यमनसतया न दृष्टौ

उपस्थाता, [ऋ] त्रि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + तृच् ।) भृत्य । "प्रेष्यो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः" । इति शब्दमाला ॥ (ऋत्विग्भेदे, पु ॥
"भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपशान्तये" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्याये ।)

उपस्थित, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थित । तत्पर्य्याय । उपनत २ उपसन्न ३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७ ।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ।
"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्" ।
इति च रघु' १ । ४५ ।) स्पष्ट । शोधित । इति जटाधर ॥ (अनार्ष । यथा पाणिनि । ६।१।१२९ ।
"अप्लुतवदुपस्थिते" अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उपस्थितोऽनार्ष" । इति ।)

उपस्पर्श, पु, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । स्नानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शन, क्ली, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्श । इति धरणि ॥ (यथा रामायणे २ । ७५ । २४ ।
"उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तम ।" ।)

उपस्वत्व, क्ली, (उपगत स्वत्वम् ।) उत्पन्नम् । लाभम् । स्वत्वासन्नीभूतभूम्यादिलब्धधनादि ॥

उपहत, त्रि, (उप + हन् + क्त ।) नष्ट । उत्पातग्रस्त । अशुद्धद्रव्यम् । ("कारुत्वचाउपहत पृथक्जनम्" । इति किराते । "किमेभिराशोपहता तमुत्तिभि" । इति कुमारे । ५ । ७६ ।)

उपहसित, क्ली, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेद इति । जटाधर ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ३य-परिच्छेदे २२८ ।
"ज्येष्ठाना स्मितहसिते मध्याना विहसितावहसिते च । नीचानामपहसित तथातिहसित च षड्भेदा ॥ मधुरस्वर विहसित सांसशिरःकम्पमवहसित । अपहसित सास्राक्ष विक्षिप्ताङ्ग भवत्यतिहसितम्" ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहार, पु, (उप + हृ + घञ् ।) उपढौकनद्रव्यम् । तत्पर्य्याय । प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्य ५ उपदा ६ । इत्यमर ॥ (यथा,—रघौ ४ । ८४ ।
"रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्च पादयो" ।
"बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः" ।
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ३३ श्लोक । यथा,—कुमारे । ६ । ४२ ।
"ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्" ॥
उपगतो हार इति वाक्ये हारनिकटस्थद्रव्यम् । यथा,—नैषधे । १।४८ ॥
"उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भित
नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्" ।)

उपहालक, पु, कुन्तलदेश । इति हेमचन्द्रः ॥

उपहास, पु, (उप + हस् + घञ् ।) परीहास । निन्दार्थवाक्यादि । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा । "उपहासाय किं न स्यात् असत्सङ्गो मनीषिणाम्" ।

इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा, रघु । १२ । ३० ।
"फलमस्योपहासस्य सद्य प्राप्स्यसि पश्य माम्" ।)

उपह्वर, क्ली, (उपह्वरन्त्यत्र । उप + ह्वृ + अ ।) निर्ज्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८ । ६ । २८ । "उपह्वरे गिरीणाम्" ।) निकटम् । इत्यमर ॥
("ऊर्म्मीप्रवाहैर्जाह्नव्या समानीतमुपह्वरम्" ।
इति महाभारते । ३ । कुरुक्षेत्रगमनपर्व्वणि २०८ ॥
"सर्व्वागास्य उपह्वरे वैधान्" । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ।)

उपह्वर, पु, (उप + ह्वृ + अ ।) रथः । इत्युणादिकोषः ॥ (प्रान्तभाग । यथा ऋग्वेदे । १ । ८७ । २ ।
"उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केनचित्पथा" ।)

उपांशु, पु, (उपगता अंशवो यत्र ।) जपभेद । इति मेदिनी ॥
"जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानस ।
निजश्रवणयोग्य स्यादुपांशु स जपः स्मृत" ॥
इत्यागम ॥ (निगूढे वाच्यलिङ्ग । यथा, महाभारते । १।३।१६ । "अस्य लिकमुपांशुव्रत यदेन कश्चित् ब्राह्मण कश्चिदर्थ अभियाचेत्त तस्मै दद्यादयम्" ।)

उपांशु, अ, विजनम् । रह । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघु ८ । १८ "परिचेतुमुपांशु धारणा कुशपूत प्रवयास्तु विष्टरम्" ।)

उपाकरण, क्ली, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ ल्युट् ।) संस्कारपूर्व्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमर । पशूनां संस्कारपूर्व्वकहननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १० । ४ । "उपाकरणकालेऽश्वमानीय" ।)

उपाकर्म्म, [न्] (क्ली, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ (यथा मनु । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्र क्षेपण स्मृतम्" ।)

उपाकृत, त्रि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपक्रान्तम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृत, पु, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अभिमन्त्र्य हतः पशु । इत्यमरः ॥
("अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ।
इति मनु ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्र ॥

उपाख्यान, क्ली, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व्ववृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेषकथनम् । यथा,—
"सर्व्वाख्यान श्रुत ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्याय ॥
"शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्" ।
इति च तत्रैव ३८ अध्याय ॥
("चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावत् भारत प्रोच्यते बुधै" ॥
इति महाभारते १ । १ । १०१ ।)

उपागम, पु, (उप + आ + गम् + अप् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यजय ॥

उपाग्रहणं, क्ली, (उप + आ + ग्रह् + ल्युट् ।) उपाकरणम् । संस्कारपूर्व्वकवेदग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपाङ्ग, पु, (उपमित अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्पर्य्याय । पत्रावली २ पत्रलेखा ३ पत्राङ्गुलि ४ पुण्ड्र ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ । इति जटाधर ॥ (पुराण न्याय-मीमांसा धर्म्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ।)

उपात्त, त्रि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—
"तत्र केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ॥
नित्यक्रिया तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वीयशवालम्भविषयपुराणवचनम् ।

उपात्त, पु, (उप समीपे आत्तः ।) निर्म्मदहस्ती । इति हलायुध ॥

उपात्यय, पु, (उप + अति + इ + अच् । उपगतस्य अत्यय अतिक्रम्य गमन वा ।) शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च अतिक्रम । अतिक्रम । क्रमोल्लङ्घनम् । द्वयो पर्य्याय । पर्य्याय २ अतिपात ३ । इत्यमर ॥ (यथा पाणिनि ३।३।३८ । "परावनुपात्यय इण" ।)

उपादान, क्ली, (उप + आङ् + दा + ल्युट् ।) स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्य्याय । प्रत्याहार २ । इत्यमर ॥ (ग्रहणम् । "स्यादात्मनोऽप्युपादानात् एषोपादानलक्षणा" । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेद ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ न्यायमते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानञ्च ॥

उपादेय, त्रि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्राह्य । उत्तमः । उत्कृष्ट । इति वेदान्त ॥
("भवे सौख्य हित्वा शममसुखमुपादेयमनघम्" ।
इति शान्तिशतके । १ । २१ ।) विधेयकर्म्म । इति तिथितत्त्वम् ॥

उपाधि, पु, (उप + आ + धा + कि ।) धर्म्मचिन्ता । कुटुम्बव्यापृत । इत्यमर ॥ छलम् । (यथा रामायणे २ । १११ । २९ ।
"उपाधिर्न मया कार्य्यो वनवासे जुगुप्सित" ।)
विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ ("पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्" । इति मुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्यापकत्वे सति हेतोरव्यापक । यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र आर्द्रकाष्ठ उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । व्यभिचारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते जातिगुणक्रियायदृच्छास्वरूप ॥

उपाध्याय, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वेदैकदेशाध्यापक । यथा,—
"एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" ॥
इति भविष्ये २ अध्याय ॥ मानवे २ । १४५ श्लोके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः । इङश्चेति-सूत्रे अपादाने स्त्रियामुपसंख्यान तदन्ताच्च वा

पौष्योपाख्याने । ३ । १२० । "न हि मे मन्युरद्यापि उपशमं गच्छति"। तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ । १५ । "तदयमपि शान्तकार्य्यः सम्प्रति परमामुपशमनिष्ठां प्राप्त"।)

उपशय, पुं, (उप + शी + अच् ।) निदानपञ्चकान्तर्गतरोगज्ञानकारणः । तस्य लक्षणम् ।
"हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः"।
इति निदानम् ॥ ("अस्तिमयं उपशय पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाञ्चौषधाहारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः"। इति चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।)

उपशल्य, क्ली, (उपगतं शल्यम् ।) ग्रामप्रान्तभागः । तत्पर्य्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥
(यथा रघौ १५ । ६० ।
"उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ" ॥
"अनेक विप्रावोपशल्ये कामप्यापीडमासाद्य"। इति दशकुमारे ॥)

उपशायः, पुं, (उप + शी + घञ् ।) पर्य्यायशयनार्थकः । प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्य्यायः । विशायः २ । इत्यमरः ॥

उपश्रुत, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गीकृतम् । इत्यमरः ॥

उपश्रुति, स्त्री, (उपश्रूयते । उप + श्रु + क्तिन् ।) दैवप्रश्नः । यथाह हारावली ॥
"नक्तं निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्" ॥
(उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् । उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात् तथात्वम् ।)

उपष्टम्भक, पुं, (उप + स्तम्भ + ण्वुल् ।) आधिक्यम् । यथा । उद्भवादीन् तेजोभागोपष्टम्भकतया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचिन्तामणिः ।

उपसंग्रह, पुं, (उपसङ्गृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह + अप् ।) पादस्पर्शपूर्व्वकनमस्कारः । तत्पर्य्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति हेमचन्द्रः । (उपसंग्रहणम् । यथा, महाभारते ६ । भीष्मवधपर्व्वणि । १९ । १५ ।
"उपातिष्ठन्महाबाहुं पर्य्यङ्के योपसंग्रहे" ।)

उपसंग्राह्य, त्रि, (उपसङ्गृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह + ण्यत् ।) उपसङ्ग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् । मान्ये ग्रहीतव्यम् । इति [illegible] ।
(यथा मनुः । २ । १३२ ।
"भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि" ।)

उपसंव्यान, क्ली, (उपसंवीयतेऽनेन । उप + सम् + व्ये + करणे ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् । [illegible] । (यथा कुमारसम्भवे [illegible] ।
"[illegible]" ।)

उपसंहार, पुं, (उपसंहरणम् । उप + सम् + हृ + घञ् ।) [illegible] । [illegible] । यथा ।
"उपक्रमोपसंहारयोः शुभमङ्गलकीर्त्तनाय" ।
इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वलिखनम् ॥
(संक्षेपीकरणम् । समापनम् ॥)

उपसत्ति, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमनम् । प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, पुं, (उप + सद् + क्विप् ।) अग्निविशेषः । यथा । वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ॥
"गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः ।
एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः" ॥
(स्त्री, यज्ञभेदः । आश्वलायने ४ । ८ । १ "अथोपसद्भिः प्रचरति" । इति । समीपस्थिते वाचलिङ्गः ॥)

उपसदन, क्ली, (सद्मनः गृहस्य समीपे । यद्वा, उप + सद + ल्युट् ।) गृहसमीपम् । (यथा रामायणे १ । ५० । १९ ।
"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह" ॥
उपसेवनम् । प्राप्तिः । यथा, महाभारते वनपर्व्वणि ।
"तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्म्मणि" ।)

उपसन्न, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपगतः । उपस्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १२ । मोक्षधर्म्मपर्व्वणि । २८७ । ११ ।
"ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भो" ।)

उपसम्पन्न, त्रि, (उप + सम् + पद् + क्त ।) यज्ञार्थहतपशुः । तत्पर्य्यायः । प्रमीतः २ प्रोक्षितः ३ । पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादि । तत्पर्य्यायः । प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्य्याप्तः । संस्कृतः । प्राप्तः । मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८१ ।
"श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" ।)

उपसर, पुं, (उप + सृ + अप् ।) स्त्रीगव्यादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोगः । तत्पर्य्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनि ३ । ३ । ७१ । "प्रजनः प्रथमगर्भग्रहणम् गवामुपसरः" । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । "वीणामुपसरं दृष्ट्वा" । अत्र जयमङ्गलाप्याह । "वीणा उपसरं मैथुनार्थेन निर्गमनम्" ॥)

उपसर्ग, पुं, (उप + सृज + घञ् ।) रोगभेदः । (यथा, सुश्रुते । "हीनाः एकलपोपसर्गाः प्रभूताः" ।) उपद्रवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९२ । ७ ।
"उपसर्गानशेषांश्च महामारीसमुद्भवान्" ।)
धातोः पूर्व्ववर्त्तिद्योतकसंज्ञकप्रादयः । यथा । प्र । परा । अप । सम् । नि । अव । अनु । निर् । दुर् । वि । अधि । सु । उत् । परि । प्रति । अभि । अति । अपि । उप । आङ् । अस्य प्रमाणम् ।
"निपाताश्चादयो ज्ञेयाः उपसर्गाश्च प्रादयः ।
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" ॥
स त्रिधा । "धात्वर्थं बाधते कश्चित्" । यथा आदत्ते । "कश्चित्तमनुवर्त्तते" । यथा प्रयाते । "तमेव विशिनष्ट्यन्यः" । यथा प्रणमति । "उपसर्गगतिस्त्रिधा" । अपि च ।
"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्" ॥
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

उपसर्ज्जन, क्ली, (उप + सृज् + ल्युट् ।) प्रधानभिन्नम् । तत्पर्य्यायः । अप्रधानम् २ अप्राग्र्यम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः ८ । २११ ।
"उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते" ।
(विशेषणम् । त्यागः । उपप्लवः । यथा अनध्यायप्रकरणे मनुः ।—
"निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने" ।)

उपसर्पक, त्रि, (उप + सृप् + ण्वुल् ।) उपसर्पणकर्त्ता । उपासकः ॥

उपसर्य्या, स्त्री, (उप + सृ + उपसर्य्या काल्या प्रजने इति साधुः ।) प्राप्तगर्भग्रहणकाला गौः । ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥ कालप्राप्ता ३ सूपरता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

उपसार्य्य, त्रि, (उप + सृ + ण्यत् ।) समीपगमनीयः । (यथा, पाणिनि ३ । १ । १०४ । "प्रजने काल्यति किम् उपसार्य्या काशीप्राप्त्या इत्यर्थः" ।)

उपसूर्य्यक, क्ली, सूर्य्यमुपगतं उपसूर्य्यं स्वार्थे कन् । चन्द्रमसः उपसूर्य्यमिव उपसूर्य्यकः इवार्थे कन् ॥ चन्द्रसूर्य्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥

उपस्थ, क्ली, (उपतिष्ठते स्म इति । उप + स्था + क ।) मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपस्थयुक्ते त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"तेनोपस्थो गमते न गच्छ राजनन्दन" ॥
(यथोपस्थमात्रादि । यथा मनुः ,
"नैवेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" ॥
व्याप्तम् । यथा, रघुः "सोऽयोपस्थितनदुर्दयनतिसुरुषः" ।)

उपस्कर, पुं, (उप + कृ + अप् समवाये चेति सुट् ।) व्यञ्जनादिसंस्कारार्थमन्नादिसर्षपपिप्पल्यादि । येगार वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । वेसवारः २ । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ९५ । ८ ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।)
गृहसामग्रीसञ्चयम् । तत्र [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"गृहोपस्कर[illegible]कर्म्मसु ।
[illegible]" ।
(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" । इति [illegible] ।)

उपस्त्री, स्त्री (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । रक्षिता इति भाषा ॥

उपस्थ, पुं, (उप + स्था + क ।) लिङ्गम् । भगः । क्रोडः । इति मेदिनी ॥ ("[illegible]", इति [illegible] । १ । १८ ।) गुह्यदेशम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः । ८ । १०४ ।
"उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" ।)
त्रिषु त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

शास्त्रकृद्भिः ।

अथ यथाशास्त्रं निष्कामसात्त्विककर्त्तुर्मन्दबुद्धिं प्रदर्श्य दुर्व्वलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्त्तव्यमपि प्रदर्शयामास । यथा भागवते ३।२९।१० ।
"कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः" ॥

दुर्व्वलभक्तियोगाधिकारिकर्त्तव्यता च तत्रैव । ११ । ११ । ३४-४२ ।
"मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम् ।
परिचर्य्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्म्मानुकीर्त्तनम् ॥
मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव ।
सर्व्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥
मज्जन्मकर्म्मकथनं मम पर्व्वानुमोदनम् ।
गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ॥
यात्रा बलिविधानञ्च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु ।
वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥
ममार्च्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः ।
उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्म्मणि ॥
सम्मार्ज्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः ।
गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥
अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनम् ।
अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदितं मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥
सूर्य्योऽग्निर्ब्राह्मणा गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।
भूरात्मा सर्व्वभूतानि भद्र पूजापदानि च" ॥

हे भद्र । एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना कस्मिन् स्थाने केन यजेत इत्याह तत्रैव ११ । ११ । ४३-४५ ।
"सूर्य्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम् ।
आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वङ्ग यवसादिना ॥
वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥
स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ।
क्षेत्रज्ञं सर्व्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्" ॥

हृदि खे हृदयाकाशे । मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या । जले जलाञ्जलिप्रदानरूपतर्पणपूर्व्वकैर्द्रव्यैः । स्थण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः । भोगैरिति । देहे भोगैरात्मानं एतैरन्नादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं न त्वविद्याकर्म्मजनितं देहं बिभर्म्मीति चिन्तयेत् । क्षेत्रज्ञमिति । सर्व्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं कूटस्थमप्येतत्स्वरूपं मां समत्वेन यजेत ॥ एतेषु स्थानेषु तत् कीदृग्रूपं ध्येयमित्यपेक्षायाह तत्रैव ११ । ११ । ४६-४७ ।
"धिष्ण्येष्वित्येषु मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।
युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्च्चेत् समाहितः ॥
इष्टापूर्त्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।
लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया" ॥

तदा 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम्' इत्यारभ्य "लभते मयि सद्भक्तिम्" इत्यन्तैरेतैर्गुणदोषैर्धारस्याधारादभूतप्रतिमादावपि [illegible] भक्तियोगोपयोगित्वमेव स्फुटमिति प्रदर्शयामास स्वयं भगवान् । अतएव तदा दुर्व्वलाधिकारिणा भक्तियोगाश्रयिणापि प्रबले क्रियायोग एव कर्त्तव्य इति बोध्यतेऽन्यथा चित्तशुद्ध्यभावात् ज्ञानं न लभेत इति तात्पर्य्यार्थः ॥

ननु ना भूतत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रियायोगशून्यया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्तेरुदयेनैव चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियोगयोर्लक्षणे वैलक्षण्यादर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्काररूपचरमफलत्वेनोक्तत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते ३ । २९ । ११-१२ ।
"मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे" ॥

ईदृग्भक्तिर्यदि बहुजन्मार्जितसुकृतिवशात् कस्यापि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि सालोक्यादिमुक्तिः साधकान्तरैः प्रार्थनीया भगवता स्वयं दीयमानामपि तादृग्भक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह । तत्रैव ३ । २९ । १३ ।
"सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः शब्दत एव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावेव लक्षणादिना सर्व्वत्र एकाचारौ एकनिष्ठावेकभावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११ । ११ । २९-३३ । भगवद्भक्तस्य लक्षणमनुपृष्टवानुद्धवं प्रति भगवान् ।
"कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्व्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्व्वोपकारकः ॥
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।
अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः" ॥

कविः क्रान्तदर्शी सर्व्वज्ञ इत्यर्थः ।
"आज्ञायैव गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्वकान् ।
धर्म्मान् सन्त्यज्य यः सर्व्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः" ॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास । यथा, तत्रैव ११ । ११ । १२-१७ ।
"न तथा बध्यते विद्वान् तत्र तत्रादयन् गुणान् ।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः ॥
वैशारद्येक्षयाऽसङ्गशितया छिन्नसंशयः ।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्त्तते ॥
यस्य स्युर्वीतसङ्कल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम् ।
वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥
यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किञ्चिद्यदृच्छया ।
अर्च्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥
न स्तुवीत न निन्देत कुर्व्वतः साध्वसाधु वा ।
वदतो गुणदोषाभ्यां वर्ज्जितः समदृङ्मुनिः ॥
न कुर्य्यान्न वदेत् किञ्चिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा ।
आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः" ॥

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलैक्येऽपि भक्तौ सर्व्वाधिकारप्रसङ्गदर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्तिवत् ज्ञानस्यापि प्रसङ्गदर्शनात् आत्मसाक्षात्कृतौ साक्षात्कारणत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते ११ । १९ । १—५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
"यो विद्याश्रुतसम्पन्नः आत्मवान्नानुमानिकः ।
मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥
ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।
स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः ॥
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्त्ति माम् ॥
तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ।
नालं कुर्व्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः" ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४ । ३३-३९ ।
"श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥
अपि चेदसि सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति" ॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्न किमप्यन्तरं मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतस्तयोरेकात्मत्वात् अतत्त्वदर्शिनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशो भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपदिश्य तदुपसंहारे ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव [illegible] सम्यक् स्थितसाधनेति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् ॥ यथा भागवते ११ । १९ । ४५-४६ ।
"भावोद्धवानपायिन्या सर्व्वलोकमहेश्वरम् ।
सर्व्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥
इति स्वधर्म्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो नचिरात् समुपैति माम्" ।

निष्कामानुष्ठितभक्तिरेव क्रमेण [illegible] निर्गुणता गच्छन्ती सती परप्रेमानन्दरूपेण परिणमते तत्र तदा सद्य साक्षात्कारस्तत्र ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्निरूपत्वात् न यदि निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्भेदः [illegible] । यथा छान्दोग्ये "कथं [illegible] । [illegible] इदं विभाति [illegible] नित्यमद्वैतम्" । इति ज्ञानभक्त्योरभेदत्वात् [illegible] [illegible] निर्गुणत्वात् [illegible] [illegible]

प्रतिकूलेन विपर्य्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचञ्चलं चाञ्चल्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः। तेन किं स्यादित्यत आह। तत्रैव ३।२८।१०॥

"मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः।
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्"॥

निरुद्धप्राणस्य योगिनः मनोऽचिरात् शीघ्रमेव चित्तमलो रजः अविद्याकामकर्म्मजनितमलं विषयसङ्गजनितपापविषयमित्यर्थः तेन रहितं विरजं निर्म्मलं स्यात्। इदानीं पूर्व्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्य्येण किं फलं स्यात् तत्तत् क्रमेण सर्व्वं बोधयति। तत्रैव ३।२८।११-१२॥

"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्॥
यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम्।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः"॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धारणया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियार्थसम्बन्धिविषयसंसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभिमानदम्भक्रोधमात्सर्य्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः। अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा शुद्धात्मा योगी प्रथमं धारणात्मकनासाग्रभागे भगवतः काञ्चित् स्वाभीष्टां मूर्त्तिं ध्यायेदित्युपदिदेश भगवान् कपिलदेवः। इदानीं ध्येयमूर्त्तिं विवृणोति। यथा तत्रैव ३।२८।१३—१९॥

"प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम्।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम्।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्॥
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया।
परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्॥
काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम्॥
अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतम्।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम्॥
कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम्।
ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः॥
स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम्।
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा"॥

ध्येयमूर्त्तेः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं न याति तावद्ध्यायेदितिभावः। गुहाशय बुद्धितत्त्वे विराजमान एव निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौक्ष्म्यकरणाय मूर्त्तिं धारयित्वा भगवतश्चरणारविन्दादीन्येकैकाङ्गानि ततः सामस्त्यान्यङ्गानि ततो विलासहासादीनि च क्रमेण यथाविधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः॥ ततः किमित्याह। एवं चिरं ध्यात्वा योगी बहुजन्मार्जितसौभाग्यवशात् यदि हरौ प्राप्तभावो भक्त्या द्रवद्धृदय आनन्दार्णवे भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थूले भगवद्रूपे बडिशवत् सक्तमपि चित्तं निर्गुणस्य परब्रह्मणः स्वरूपलाभार्थं तस्मादङ्गादिस्थूलरूपाद्वियोज्य निरालम्बनं निर्विषयं कृत्वा उपरतगुणप्रवाहः सन् आत्मनोऽविद्याकृतावरणाभावात् सर्व्वोपाधिपरिवर्ज्जितमेकमेवात्मानमात्मना पश्यतीत्याह। यथा तत्रैव ३।२८।३४-३५॥

"एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमान-
स्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते॥
मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं
निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः"॥

ननु सविकल्पसमाधेरनन्तरं व्युत्थाने किमायातं चित्तं कथं भवेदिति चेत् न यतोऽनेन सम्प्रज्ञातसमाधिवशात् तदाऽऽत्मन्यात्मानं पश्यति स योगी सुखदुःखादिवर्ज्जितं सर्व्वं पश्यति तदा देहाद्युपाधिनिर्म्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत्। यथा तत्रैव ३।२८।३६—३७॥

"सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये।
हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः॥
देहञ्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः"॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनःसंयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कायां स्वारम्भकं प्रारब्धबीजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थितिकारणमित्याह। तत्रैव ३।२८।३८॥

"देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः"॥

ननु यदि परमात्मज्ञानेनात्मसाक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि निवृत्तैव सुगमोपायः श्रूयते तस्मिन् सति माम् कथं वृथा कर्म्माडम्बरे प्रवर्त्तयसे इति चेत् न कर्म्मविद्ययोरधिकारिभेदात् आदावीश्वरार्पितकर्म्मणा निष्कामकर्म्मणा वा चित्तशुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः। इत्यधिकारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्म्मणोः पृथक् प्रदर्शयापि तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान् जातसंशयोऽर्जुनः। यथा गीतायां ३।१-२।

"ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्"॥

हे जनार्द्दन! चेद्यदि ते कर्म्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्म्मणि नियोजयसीत्यन्वयः। व्यामिश्रेण ज्ञानकर्म्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव। इत्येवं विचितोऽर्जुनस्य संशयं निराकुर्व्वन्नाह भगवान् वासुदेवः। तत्रैव ३।३-४॥

"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्॥
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति"॥

अत्र सत्त्वशुद्धिपर्य्यन्तं ज्ञानोत्पत्तिपर्य्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्म्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्म्मणामिति। कर्म्मणां अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति। ननु "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति श्रुत्या सन्न्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि सन्न्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्म्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति। न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् सन्न्यासादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तट्टीकायां पूज्यपादश्रीधरस्वामी।

ननु काम ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्म्मणा चित्तशुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिबलेनापि सत्त्वसंशोध्याविद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बहुषु शास्त्रेषु दृश्यते। सर्व्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिक्यं प्रदर्शितं महात्मभिस्ततो बहुप्रयाससाध्यं कर्म्माडम्बरं विहाय भक्तिपथाश्रयणमेव गरीयो निःश्रेयसार्थमिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्च्चादावर्च्चनादिक्रियायोगसाध्यत्वाच्च। किञ्च पुरुषाणां निःश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गत्रयं मुक्त्वा नान्यपरः पन्थाः क्वापि दृश्यते श्रूयते वा। तथाहि श्रीमद्भागवते ११।२०।६-८। तत्त्वजिज्ञासुमुद्धवं प्रति यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः।

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया।
ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्॥
निर्व्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्मसु।
तेष्वनिर्व्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिनाम्॥
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्।
न निर्व्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः"॥

यदृच्छया दैवगत्या। न निर्व्विण्णो न प्राप्तनिर्व्वेदः।

अतः सर्व्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारसापेक्षं ज्ञानकर्म्मभक्तियोगादयो विहिताः। यथा तत्रैव ११।२० अध्याये २६॥

"स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्त्तितः।
कर्म्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः"॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थी निष्ठस्थसात्त्विककर्त्ता प्रथमतः केवलं अविद्याकर्म्मनिर्हारादीनुद्दिश्य निष्कामकर्म्मानुष्ठानमाचरति न जातुचित्तविशुद्धसत्त्वोऽधिरूढयोगो योगीव सहसा भेदबुद्ध्यादिकं परिहातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणोऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञा निर्गुणभक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्यर्चनादिक्रियायोगं परित्यक्तुं समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्तियोगावलम्बिना दुर्ब्बलाधिकारिणा भगवत्प्रतिमापूजादिकर्म्मयोग एव कर्त्तव्यः इत्येवद्विहित

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” ॥
अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये । १२-१७ ॥
“ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादन्तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम्” ॥
तथा च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
“सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं बृहत्” ॥

“आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
रणोरणीयान् महतो महीयान् ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” ॥

महानिर्व्वाणतन्त्रे च । ५ । ११ ।
“मरौ मरीचिं विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते” ॥
ननु किमिदानीं वाग्भङ्ग्याऽद्वैतवादं संस्थाप-यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
तथा च श्रीविष्णुधर्म्मे,—
“परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागोऽज्ञानकल्पितः ।
क्षये तस्यात्मपरयोर्विभागाभाव एव हि ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
अनादिसम्बन्धवत्या क्षेत्रज्ञोऽयमविद्यया ।
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्म त्वात्मनि संस्थितम्” ॥
तथाहि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्यधृतवह्निपुराण-प्रश्नपूर्व्वकं दर्शितम् । यथा,—
“यदात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
संसृतिः कथमस्य स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ॥
लोकनाथ वद त्वं तत् श्रूयते भगवान् यतः ।
वदावत् कल्पितं मे त्वमर्हसि साम्प्रतम् ॥
[illegible] ।
[illegible] कीर्त्तितं बुधैः ॥
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
[illegible] सदात्मा [illegible] सदा भवेत् ॥”
तथा च शुक्रशिष्यो गौडपादाचार्य्यः ॥
“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्व्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः” ॥
तस्मादद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-र्जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वान्न विशुद्धसत्त्वोपाधेरीश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः सुखदुःखमोहाज्ञानादयः । तथा च भगवान् पराशरः ।

ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यत्र समस्तपुंसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य” ॥

कथं तर्ह्यौपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-धिकानां तेषां वा सोपाधिकेश्वरस्य वा स्वरूप-स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्व्वकं व्यवस्थां दर्शयति ।
“एकस्तु सूर्य्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मा च सर्व्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
“ब्रह्म सर्व्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आकाशमिव भूतेषु बुद्धावात्मा न चान्यथा” ॥
एवं सति यथा बुद्धा देहोऽहमिति मन्यते ।
‘अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात् संसारबन्धिनी’ ॥
सर्व्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
प्रशान्तो व्योमवद्व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
धूमाभ्रधूलिभिर्व्योम यथा न मलिनीयते ।
प्राकृतैरपरामृष्टो विकारैः पुरुषस्तथा ॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे जलैर्धूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
यथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिनीकृते ।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्” ॥
परन्तु केवलं प्रकृतेः पृथक्चैतन्यज्ञान-मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते किन्तु नैव श्रुतय एव परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-तरोपनिषदि “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-रूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥ अतएव ब्रह्मजिज्ञासोर्योगिनः श्रुत्युपदिष्टमार्ग-तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रम एव । यथा, तत्रैव “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः । तस्याभिध्यानात् योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमाया-निवृत्तिः । ज्ञात्वा देवं सर्व्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देह-भेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः” । परं योगा-भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानस्योत्पत्ति-रिति गतिसम्पादकानां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्व्वं पूर्व्वप्रकरणे पुराण-तन्त्रादिविहितयोगादिकं प्रदर्शितं तथापि तत् दृढीकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि [illegible] । “युञ्जा-नः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥
युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गेयाय शक्त्यै ॥ २ ॥
युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्य्यतो धिया दिवं ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ॥
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन् ।
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभि-
र्विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः” ॥ ५ ॥
परन्तु आत्मज्ञानविशदीकरणाय दक्षसंहितैव श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-रामः । यथा,
“ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
किन्त्वेवं मा मन्यध्वं यत् गृहाश्रि[illegible] आरण्यवा-सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत् इत्यत्र यथाह दक्षः सप्तमाध्याये ।
“लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
न च पद्मासनात् योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।
लोकयात्राभियुक्तस्य योगो भवति कर्हिचित् ॥
अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्व्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
अतएव निर्व्वेदादृते केवलं तपःस्वाध्यायादिभि-र्योगसिद्धिः शास्त्रदृग्भिरनुमोदनीया । किन्तु आदरनैरन्तर्य्येण आत्मचिन्तादय एव ब्रह्मज्ञो-सदुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
“आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
सर्व्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ।
आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव सुभावितः ॥
[illegible] ।
आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्यात् जाग्रच्चापि विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
परन्तु विषयासक्तिनिर्म्मूलं विना नापि काम-सिद्धिरात्मसिद्धिर्न प्राप्यते । यथा तत्र,—
“न आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूतः स एवं हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥
विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्ज्जयेत्” ॥

स्वरूपतस्तयोरेकात्मत्वात्। परन्तु तत्त्वज्ञानोत्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारबन्धनकारिणी नश्वरफलदात्री अन्धभक्तिवत् सकामा भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिभिरिति बोध्यम् ॥ यथा भागवते १ । २ । ७ ।

"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम्" ॥

विशेषतः प्रह्लादध्रुवयोरिव नित्यानित्यवस्त्ववाप्तिदर्शनात्। असुरकुलजातोऽपि प्रह्लादः निष्कामभक्तियोगमाचरन् तत्प्रभावेन शतशः पितृप्रयुक्ता बाधामतिक्रम्यात्मप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्व्वाणमप्यवाप्तवान्। ध्रुवः पुनः स्वायम्भुवमनुवंशजातोऽपि विमातृवचना दीर्ष्यापरवशः सन् परमतत्त्वज्ञाद्देवर्षिनारदादप्युपदेशं लब्ध्वा अन्तः कामबीजं परिपुष्णन् कठोरतपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्थायिनं ध्रुवाख्यलोकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले सहसा जातनिर्व्वेदः आत्मधिक्कारेण मुहुरन्वशोचत् ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयो राजपुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्यानित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ९ । २७-३५ ॥

"सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्व्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं पदं हरे-
र्मायाविनस्तच्चरणार्च्चनार्ज्जितम् ।
लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

ध्रुव उवाच ।

समाधिना नैकभवेन यत् पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्द्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥

अहोवत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहीषमसत्तम ॥
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥
मयैतत् प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्ज्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो वत ॥
ईश्वरात् क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः" ।

भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभ्यमानोऽपि प्रह्लादः निष्कामभक्तिज्ञानप्रभावेन किमपि नैच्छदिति धर्म्मनन्दनमजातशत्रुं युधिष्ठिरं श्रावयामास देवर्षिर्नारदः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ५१ ५५ ॥

"एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥
मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥
प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्व्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्व्वासामाशिषां पतिम् ॥
एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।
एकान्तित्वाद् भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः" ॥

तत्रैव ७ । १० । १—५ ।

नारद उवाच ॥

"भक्तियोगस्य तत् सर्व्वमन्तरायतयार्भकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा मां प्रलोभयोत्पत्त्या सक्तं कामेषु तैर्व्वरैः ।
तत्सङ्गभीतो निर्व्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥
भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।
भगवन् संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ! ।
नान्यथा तेऽखिलगुरो । घटेत करुणात्मनः ॥
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ।
आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ॥
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वञ्च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव" ॥

अस्तु तस्य निस्पृहत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासीदिति चेत् न यतः उपरिष्टादेव तत्त्वज्ञानमूलाया निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं । यथा, भागवते ७ । ५ । १२ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रह्लादोक्तिः ।

"स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि-
र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम्" ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना-
स्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः" ॥

स्वार्थगतिमिति। स्वस्मिन् एवार्थो येषां ते स्वार्थास्तत्त्वज्ञानिनस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपस्तं । बहिरर्थमानिन इति । बहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां तान् गुरून् इति मन्यन्ते ये इति ॥ ननु क्वचिद्दर्शादेर्निन्दापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्व्वत्र साधुसङ्गलाभस्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्व्वाभ्य उपासाभ्य हृद्देशे आत्मध्यानमेव गरीय इत्येवोपदिदिशुः महान्तः शास्त्रकृतः । अन्यथा "मदर्चास्थापने श्रद्धा" "अर्च्चायामर्चयेत्तावत्" "यावन्न मे कथारतिः" इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं स्यात् । दर्शितञ्च यथासम्भवमुपासनायां दुर्व्वलाधिकारिणा यत् यत् कर्त्तव्यं इदानीं सबलाधिकारिणां करणीयं यत्प्रकृतमथ तदेव दर्शयामः समासेनेति । यथा, वृहदारण्यकश्रुतौ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च" । अर्थात् आत्मैव साक्षात् कर्त्तव्यः साक्षात्कारे उपायमाह श्रवणं मननं निदिध्यासनञ्च किन्तत् श्रवणादि इति जिज्ञासायां ब्रूमः । यथा । "श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्य्यावधारणम् । लिङ्गानि तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्व्वताफलार्थवादोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा, छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये "तत्त्वमसीति" नवकृत्वः प्रतिपादनम् ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयीकरणं अपूर्व्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनः तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिना उपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनात् । मानान्तराविषयीकरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं यथा तत्रैव "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" । इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते। प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् ।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः" । यथा, तत्र "सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते" । मननन्तु । "श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्" । "विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्" ॥ इति वेदान्तशास्त्रेषु ॥

समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्व्विकल्पकश्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तदा मृण्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते ॥

निर्व्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धिवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकाराकारितलवणानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्व्वर्षिभिः ॥ अतो ज्ञानलक्षणानि भगवद्गीतायां । १३ । ७-११ ॥

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवम् ।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ।

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत् इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,

"विषयेन्द्रियसयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्म्मो धर्म्मरूपेण गृहीतस्तैरपण्डितैः" ॥ इति ॥

यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्व्वतो निःश्रेयसकरं जीवानामित्यशेषत प्रदर्शितम् किन्तु दुर्व्वलसबलाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञानयोगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिपल्लवितेन ॥*॥)

उपासित, त्रि, (उप + आस् + क्त ।) कृतोपासन । तत्पर्य्याय । वरिवसित २ वरिवस्यित ३ उपचरित ४ । इत्यमर ॥

उपास्ति, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन् ।) सेवा । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ७ ।

"मुक्तिर्न्नेर्व्वेऽच्युतोपास्तिं भूत भूतमभि प्रभु" ॥)

उपाहित, पु, (उप आसन्न आहित फलं यस्य ।) अग्न्युत्पात । स तु उल्कापातादि । इत्यमरः ॥

उपाहित', त्रि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयोजित । इत्यमर ॥ आरोपित । इति मेदिनी ॥

उपेक्षण, क्ली, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट् ।) वर्ज्जनम् । त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्भीमसंवादे १५० । ४२ ।

"साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्य्याणि समासव्याससयोगत" ॥)

उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप् ।) अस्वीकार । त्याग । (औदासीन्यम् । यथा, रघु १४ । ६५ । "कुर्य्यामुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन्" ।) युद्धविषये तु चतुर्थोपाय । "मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रय" । इति हेमचन्द्रः ॥

उपेन्द्र, पु, (इन्द्रमुपगत । कश्यपात्तु अदितौ वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।) विष्णु । इत्यमर ॥ (उपेन्द्रस्यापरा व्युत्पत्तिमाह हरिवंशे ७५ । ४६ ।

"ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वर ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवता" ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
"कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्व्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्व्वदेवानां धर्म्मस्य यशस श्रिय ।
मङ्गलानां व्रतानाञ्च कल्पं स्वर्गापवर्गयो ॥
उपेन्द्र कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्व्वविभूतये ।
तदा सर्व्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप ।" ॥)

उपोढ़', त्रि, (उप समीपे उह्यते स्म । उप + वह + क्त ।) निकट । (यथा, किराते १३ । २३ "तदुपोढैश्च नमस्कर पृथक्कः" ।) विवाहितः । इति मेदिनी ॥ (धृत । विहित । यथा शाकुन्तले ७म अङ्के,—

"उपोढ़शब्दा न रथाङ्गनेमय
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रज" ॥)

उपोढ, पुं, (उप + वह् + क्त ।) व्यूह । इति धरणी ॥

उपोती, स्त्री, (उयते स्म या । उव + वे + क्त + ङीष् । पृषादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका । इति शब्दरत्नावली ॥ ("द्वादश्यामुपोतीं त्यक्त्वा पारणं कुर्य्यात्" । इति स्मृतिः ॥)

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । पुँइशाक इति भाषा । तत्पर्य्याय' । कलम्बी २ पिच्छिला ३ पिच्छिलच्छदा ४ मोहनी ५ मदशाक' ६ विशाला ७ वलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यरुचिविष्टम्भश्लेष्मकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, एकादशीतत्त्वे द्वादशीनियमे कूर्म्मपुराणधृतवचनम् ।

"द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् वर्ज्जयित्वाप्युपोदकीम्" ॥)

उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तरपदस्य चेत्युत्तरपदस्योदादेश । कप् । टाप् ।) पूतिका । इत्यमर ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । स्निग्धत्वम् । वलश्लेष्मकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ (यथा, वैद्यके ।

"तण्डुलीरानतव्याजैर्व्वस्तथैषा उपोदिका" ।
"मदघ्नी चाप्युपोदिका" ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
"स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरत द्विरूपकोषश्च ॥

उपोद्घात, पु, (उप समीपे उद्धननम् । उप + उत् + हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमर ॥ आरम्भ । इति भरत ॥ सङ्गतिविशेष । यथा,—

"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" ॥
तल्लक्षणं यथा,—
"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा" ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्कालङ्कार ॥

उपोषण, क्ली, (उप + उष् दाहे + ल्युट् ।) उपवास । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।

"उपोषणं नवम्याञ्च दशम्याञ्चैव पारणम्" ।
विवृतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपोषित, क्ली, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवास । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा, मनु । ५ । १५५ ।

"नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्" ॥

उपोषित, त्रि, (उपोष्यते स्म । उप + वस + कर्त्तरि + क्त ।) कृतोपवास । यथा,—

"उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम्" ।
इति दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ १९ ।
"पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्" ॥)

उप्त, त्रि, (उप्यते स्म य क्षेत्रादिषु । वप् + क्त ।) कृतवपन । वोना इति भाषा । यथा,—

"तद्वै धनुस्त इषव स रथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्व्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं
भस्मन् हुतं कुहककराद्धमिवोप्तमूष्याम्" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥

श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतु नान्य इत्याह तद्वैइति यतो येन ईशेन रिक्तं शून्यं असत् कार्य्याक्षमं सम्भन्नविधानैरपि भस्मनि हुतमिव भस्मन्निति लुप्तसप्तम्यन्तं पदम् । अतिप्रीतादपि कुहकान्मायाविनः सकाशाद्राद्धं लब्धं यथा । सम्यक्कर्षणादिनापि ऊषरभूमौ उप्तं बीजमिव" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ • ॥ कृतमुण्डनम् । यथा—

"सशिख वपनं कार्य्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणा" ।
इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदेकश्रुतिमूलकत्वात् । तद्धृतपारस्करीये । पर्य्युप्तशिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थं तद्भाष्यकृता हरिशर्म्मणापि यदि सर्व्वतोभावेनोप्तशिरस मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम्" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

उप्तकृष्ट, त्रि, (आदौ उप्त पश्चात् कृष्टम् । पूर्व्वकालेति समास ।) वीजवपनानन्तरकर्षितक्षेत्रम् । तत्पर्य्याय । वीजाकृतम् २ । इत्यमर ॥

उब्ज, श आर्ज्जवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदां परस्मै-सेट् ।) ऋदादि । ओष्ठवकारोपधः । तेन व्यंगच्छतवीति दीर्घो न स्यात् । स्वादौ नवक्र इति उब्जिजिषति । ऊर्णोर्व्विर्दीर्घपाठसामर्थ्यात् स्वरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारलाभ उब्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । श उब्जती उब्जन्ती । आर्ज्जवमवक्रीभाव । उब्जति साधुरवक्र स्यादित्यर्थ । इति दुर्गादास ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५ २ । १ ॥ "उब्जन्तु त सुभ्व पर्व्वतासो निहियता मतियाजस्य यष्टा" ॥)

उभ, श पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परस्मै-सेट् ।)ऋदादि । श उभति कुम्भं जलेन लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥

उभय, त्रि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ + तयप् । उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपोऽयजादेश । कथमुभये देवमनुष्या इति यतो बहूनामुभावयवौ न घटत । नैष दोष । अत्र हि द्वौ राशी समुदायस्यावयवौ । एको देवानामपरो मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येद प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति ।) युगलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुइ इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५५ ॥

"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्" ॥)

उभयत', [स्] व्य (उभयस्मात् । उभय + तसिल् ।) पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् । (यथा, मनु । ८ । ३१५ ।

"शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा" ॥)

उभयद्युः, [स्] व्य, (उभयोरह्नो । द्युश्चोभयाद्वक्तव्य इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् । इत्यमर ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १ । २५ । ४ ।

"यो३न्येद्युरुभयद्युरभ्येति" ॥)

उभयेद्युः, [स्] व्य (उभयोरह्नो । सद्यःपरुदिति उभयाद्येद्युस् निपातित ।) उभयदिनम् । इत्यमर ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । ५ । २९ ॥
"अग्निहोत्रमुभयेद्युरहूयत" ॥)

उम्, व्य, (उङ् शब्दे + डुम् ।) रोष । अङ्गीकार । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जित । इति शब्दरत्नावली ॥

उमा, स्त्री, (उ भो मा तपस्या कुर्व्विति । यथा, "उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" । इति कुमारोक्तेः । यद्वा ओर्हरस्य मा लक्ष्मीरिव । उ शिवं माति मिमीते वा । आतोऽनुपसर्गेति क । अजादित्वात् टाप् । अवति ऊयते वा उङ् शब्दे "विभाषा तिलमाषो मेति" । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक् ॥) दुर्गा । (यथा, कुमारे । ३ । ६७ ।
"उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि" ॥)
अतसी । कीर्त्तिः । हरिद्रा । कान्ति । इति मेदिनी ॥ शान्ति । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा ।
"यतो हि तपसे पुत्त्रि वनम् गन्तुञ्च मेनका ।
उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती" ॥
इति कालिकापुराणे ४२ अध्याय ॥

उमाकट, पु, (उमाया रज । उमा "अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम्" इति कटच् ।) उमाधूलिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूला इति भाषा ।

उमागुरु, पुं, (उमाया गुरु पिता । सती दक्षयज्ञे शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमालयात् मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ।) हिमालयपर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥

उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथित्वादस्याः तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थी । यथा,
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्व्वमुमा सती ।
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" ॥
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

उमापति, पु, (उमाया पतिः ।) शिव । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते १४ । संवर्त्तमरुत्तीये । ८ । १
"तप्यते यत्र भगवान् तपो नित्यमुमापति" ॥)

उमावनं, स्त्री, (उमाया प्रीतये वनमिव ।) पुरविशेषः । तत्पर्य्यायः । देवीकोट २ कोटीवर्षम् ३ बाणपुरं ४ शोणितपुर ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उमासुत, पुं, (उमाया सुत पुत्त्र ।) कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र ॥

उमेश, पु, (उमाया ईशः पति ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उम्बरः, पु, (उम् इत्यव्यक्तशब्दं वृणोतीति । उम् + वृ + अच् ।) द्वारोर्द्ध्वकाष्ठम् । तत्पर्य्याय । गृहावग्रहणी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदुम्बर ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्व्वविशेष । यथा, हरिवंशे पारिजातहरणे । १२९ । १४ ।
"उम्बरस्तुम्बुरुश्चैव जगुरन्ये च सद्गणान्" ॥)

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्ज्जितं स्वभावं वाति प्राप्नोतीति । उम + वा + क । पृषोदरादित्वात् वस्य ब ।) अर्द्धपक्कशमीधान्यानलसम्भृष्टयवगोधूममञ्जरी । अस्या गुणा । कफप्रदत्वम् । बलकारित्वम् । लघुत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, प पूरणे इति कविकल्पद्रुम । (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) उन्भ इति च पाठ ॥

उम्यं, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा क्षेत्रम् । उमा + "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य" । ५।२।४ । इति यत् ।) औमीनम् । अतसीक्षेत्रम् । हरिद्राक्षेत्रञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (पर-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरादि । उरत । इति दुर्गादास ॥

उर, [स्] क्ली, (इयर्त्ति । ऋ गतौ । "अर्त्तेरुच्च" ।४।१९४ इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेश किच्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमर ॥
(यथा, रघु १० । १० ।
"कौस्तुभाख्यमपा सार विभ्राण वृहतोरसा" ।
तथा, माघे ७।२२।
"उरसि सरसपादलेखा
प्रतिमतयानुययावसत्पयान" ॥)
तत्पर्य्याय । वक्षः २ वत्सम् ३ क्रोडम् ४ हृत् ५ भुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्ट ॥

उर [स्] त्रि, (ऋ + असुन् + उरादेश किच्च ।) उत्तम । श्रेष्ठ । इति मेदिनी ॥

उरःसूत्रिका, स्त्री, (उरस सूत्रमिव । इवे प्रतिकृताविति कन् ।) मुक्ताहारचितहार । इत्यमर ॥

उरग, पुं, । (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति डप्रत्यय सकारलोपश्च ।) सर्प इत्यमर ॥ ("अङ्गुलीवोरगक्षता" । इति रघु १ । २८ ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

उरगस्थान, क्ली, (उरगाणा सर्पाणा स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाशन, पु, (उरगान् सर्पान् अश्नातीति । उरग + अश् + ल्यु ।) गरुडपक्षी । इति जटाधर ॥ ("खावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या" । इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्ग, पु, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ड । निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

उरङ्गम, पु, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + खच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥

उरण, पु स्त्री, (ऋ + "अर्त्तेः क्युरुच्च" ।५।१७ इति उणादिसूत्रेण क्युच् उत्व रपरत्वञ्च ।) मेष । इत्यमर ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । "य उरणं जघान नवचखासं नवतिञ्च बाहून्" ।
तथा हरिवंशे २६ । २९ ।
"उत्पक्षावरणौ दृष्ट्वा राजा स्वङ्गागतो गृहम् ॥)
मेष । इति उणादिकोष ॥

उरणाक्ष, पुं, (उरणस्य मेषस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् तथात्वम् । अक्ष्णोदर्शनादित्यच् ॥) वृक्षविशेषः । एडाँचि इति भाषा । चाकुन्दा इति केचित् । तत्पर्य्याय । प्रपुन्नाड २ एडगज ३ दद्रुघ्न ४ चक्रमर्द्दक ५ पद्माट ६ । इत्यमर ॥ उरणाख्य ७ प्रपुन्नडः ८ प्रपुनाड ९ । इति तट्टीका ॥ (अस्य गुणादय एडगजशब्दे ज्ञातव्या ॥)

उरणाक्षक, पु, (उरणाक्ष + स्वार्थे कन् ।) उरणाक्षवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

उरणाख्य, पु, (उरणस्य मेषस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दद्रुघ्नवृक्ष । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

उरणाख्यक, पु, (उरणाख्य + स्वार्थे कन् ।) दद्रुघ्न वृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

उरभ्र, पु, स्त्री, (उरु कठोरं भ्रमति । भ्रमु चलने । अन्येभ्योऽपीति ड । पृषोदरादित्वात् साधु ।) मेष । इत्यमर ॥ (मेषशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उररी, व्य, (वृ + बाहुलकात् ररीक् । सम्प्रसारणञ्च ।) स्वीकारः । विस्तारः । इत्यमर । (यथा, साहित्यदर्पणे २य परिच्छेदे । "इति काव्यनिकं भेदमुररीकृत्य" ॥)

उररीकार, पु, (उररीकरणम् । उररी + कृ + घञ् ।) अङ्गीकार । इति जटाधर ॥

उररीकृत, त्रि, (उररी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृत । विस्तृत । इत्यमर ॥

उरश्छदः पु, (उरो वक्ष स्थल छाद्यतेऽनेनेति । उरस + छद + घ ।) कवचः । इत्यमर ॥ (रामायणे ३ काण्डे । 'काञ्चनैरुरश्छदैश्चैमे पिशाचवदना खरा ॥)

उरसिजः, पु, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् + जन् + ड । सप्तम्या अलुक् ।) स्त्रीस्तन । इति हलायुध ॥ (यथा, रामायणे ।)
"परिपस्पृशिरे चैन पीनैरुरसिजैर्मुहुः" ॥)

उरसिल, त्रि, (प्रशस्त अतिशयित वा उरो वक्षो यस्य । उरस् + इलच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्यमरः ॥

उरस्कट, पु, (उर कथ्यतेऽनेन । उरस् + कट् + क ।) वामयज्ञोपवीतकम् । वुकवाहाड इति ख्यातम् । पञ्चवटञ्च तत्पर्य्यायः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

उरस्त्राण, क्ली, (उरसस्त्राणं भवत्यस्मात् ।) वक्षस्त्राणकवचम् । तत्पर्य्यायः । नागोदरम् २ । इति हारावली ॥

उरस्यः, त्रि, (उरसा निर्म्मितः । उरस् + यत् ।) औरसजात । इत्यमर ॥

उरस्वान्, [त्] त्रि, (प्रशस्तमतिशयित वा उरो वक्ष स्थल यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्य्याय । उरसिलः २ । इत्यमर ॥

उरी, व्य, (वयतेरीक् बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च ।) स्वीकार । विस्तार । इत्यमरः ॥ (यथा रघौ १५ । ७० ।
"उरीकृतयात्मनो देह राज्यमस्मै न्यवेदयत्" ॥)

उरीकृत, त्रि, (उरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः । विस्तृत । इत्यमर ॥

उरु, त्रि, (ऊर्णोति । ऊर्णु + "महति ह्रस्वश्च"

४ । १ । ३२ । इति उणादिसूत्रेण कु नुलोपो ऊत्वञ्च ।) महान् । बड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बड्म् २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ वृहत् ६ विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९ । इत्यमरः ॥ विस्तीर्णम् १० विकटम् ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १ । सौपर्णे । २१ । १८ ।

"विस्तीर्णं दद्दशातुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाध निधिमुरुमम्भसामनन्तम्" ।

बहुलम् । यथा, ऋग्वेदे १ । २९ "तुविजिता उरुज्वयां" । "उरुज्वयो बहुनिवासौ" इति भाष्यम् ॥)

उरुकाल, पु, (उरुर्महान् काल कृष्णवर्णो परिणामे यस्य । पाकवशादस्याभ्यन्तर कृष्णवर्णो जायते अतस्तथात्वम् ।) महाकालवता । इति रत्नमाला ॥ माकाल फलेर गाछ इति भाषा । (अस्य पर्य्यायो यथा,—

'उरुकालो महाकाल किम्पाक काकमर्द्दक" । इति च तत्रैव । अस्य गुणास्तु महाकालशब्दे ज्ञेया ॥)

उरुकालक, पु, (उरुकाल + स्वार्थे कन् ।) महाकालवता । इति त्रिकाण्डशेष ॥

उरुगाय, पु, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते य । उरु + गै + घञ् ।) श्रीकृष्ण । (यथा, श्रीभागवते २ । ३ । २० ।

"जिह्वा सती दार्द्दुरिकेव सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथा" ।

विस्तीर्णा गति । यथा, कठोपनिषदि । २ । ११ । "स्तोममहदुरुगाय प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो नचिकेतोऽत्यप्राचीः" । उरुगाय विस्तीर्णा गति । इति भाष्यम् ।)

उरुरी, व्य, उररी । इति भरत द्विरूपकोषस्त्र ॥

उरुवुक, पु, एरण्डवृक्ष । इत्यमरटीकायां राय-मुकुट ॥

उरुवूक, पु, (उरु महान्तं वायतीति । उरु + वै + उलूकादयश्चेति ऊक ।) एरण्डवृक्ष । इत्यमर ॥ रक्तैरण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥

("लघु भिन्नशकृत्तिक्ता लाङ्गलकुरुवूकयो" ।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याय ॥)

उरुव्यचा, [स्] पु, (उरु महान्तं विचतीति । उरु + व्यच् + असु ।) राक्षस । इत्युणादिकोष ॥ (व्यतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३ । ५० । १ "ओ रुव्यचा पृणतामेभिरन्न ॥)

उरोज, पु, (उरसि वक्ष स्थले जायते । उरस् । जन् + ड ।) स्तन । इति हेमचन्द्र ॥

उर्ज्जित, त्रि, (उर्ज्ज + क्त ।) वर्द्धितम् । इति श्री-भागवतम् ॥ (प्रख्यातम् । यथा, रघु ७ । ३८ ।

"बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
नामोर्ज्जितं चापभृत शशंसु" ।

उर्ज्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका ॥)

उर्णनाभ, पु, (उर्णेव सूत्र नाभौ गर्भे यस्य । समासे ऊत्वञ्च ।) मर्कटक । इति शब्दरत्नावली ॥ माकडसा इति भाषा ॥

उर्णा, स्त्री, मेषादिलोम । भ्रुवयमध्यावर्त्त । इत्य-मरटीकायां रमानाथ ॥ ("ललाटपट्टे नवनलिन-नालसमङ्गतन्तीयमुर्णा परिस्फुरति" । इति कादम्बरी ॥)

उर्द्द, उ परिमाणे । क्रीडायाम् । स्वादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-आत्म सक-क्रीडायां, अक-सेट् ।) ऊखादीरेफमध्यः । दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादिरिति कश्चित् । उ उर्द्दते कनकं वणिक् । इति दुर्गादास ॥

उर्द्र, पु, (उर्द्द + र ।) जलाखु । इति शब्दरत्नावली ॥ उद्बिड़ाल इतिभाषा ।

उर्व्व, ई, हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) ऊखादि । व्यञ्जनचतयीति दीर्घे ऊर्व्वति । क्विपि राज्ञोऽपि इति वलोपे ऊ उरौ उर । एव सर्व्वत्र । ई ऊर्णः । इति दुर्गादास ॥

उर्व्वट, पु, (उरुर्महान् अटोऽटन यस्य ।) वत्सर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

उर्व्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ + अच् + टाप् । यद्वा उर्व्यते उर्व्व + घ । यद्वा उर्व्व राति । उर्व्व + रा + क्विप् ।) सर्व्वशस्याढ्या भूमि । (यथा अथर्व्ववेदे १० । ६ । ३३ । "यथा बीजमुर्व्वरायां कृष्टे कालेन रोहति" ।) भूमीमात्रम् । इति हेमचन्द्र ॥ (अप्सरोभेद । यथा काशीखण्डे ।

"कलानिधिर्गुणनिधि कर्पूरतिलकोर्व्वरा" ॥)

उर्व्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि अश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । यद्वा ऊरु नारायणस्य महर्षेरूरुप्रदेश अश्नुते योनित्वेन व्याप्नोतीति । उरु + अश् + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वर्गवेश्या । इत्यमर ॥ तस्या उत्पत्तिर्ह रिवंशे । नारायणोरु निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी । मनीषादित्वात् ऊखादि ॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११ । ४ । ६-१६ । यथा,—

"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवर प्रशान्त ।
नैष्कर्म्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्य्यनिषेविताङ्घ्रिः ॥
इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिहीर्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगण स वदर्य्युपाख्यम् ।
गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातै
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञ ॥
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेव
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ।
मा भैष्ट भो मदनमारुतदेववध्वो
गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव । देवा
सव्रीडनम्रशिरस घृणया तमूचु ।
नैतत् विभो त्वयि परे विकृते विचित्रं
स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥
त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तराया
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददत स्वभागान्
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्ध्नि ॥

क्षुत्तिट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्ना-
नस्मानपारजलधीनतितीर्य्य केचित् ॥
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-
र्मज्जन्ति दुश्चरपयश्च वृथोत्सृजन्ति ।
इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शना ।
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिता कुर्व्वतीर्विभु ॥
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रिय श्रीरिव रूपिणी ।
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्य्यहतश्रिय ॥
तानाह देवदेवेश प्रणतान् प्रहसन्निव ।
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥
ओमित्यादेशमादाय नत्वा त सुरवन्दिन ।
उर्व्वशीमप्सर श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययु ॥
इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ।
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मित" ॥

पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽय नारायणो मिश्रोर्व्वशी देवेश निर्भिद्य अप्सर श्रेष्ठामेनामुर्व्वशीं देवगणेभ्यो ददौ इति दृश्यते ॥

इय हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरूरवसि राजनि मद्धप्रणया बहुकाल तेन सह रेमे । एतत्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये ॥ यथा,

जनमेजय उवाच ।

"गन्धर्व्वी उर्व्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् ॥
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बहुश्रुत ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत ।
ऐलन्तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता ॥
आत्मन शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह ।
अनग्नदर्शनञ्चैव सकामायाश्च मैथुनम् ॥
द्वौ मेषौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठत ।
घृतमात्रा तथाहार कालमेकन्तु पार्थिव ॥
यद्येष समयो राजन् यावत्कालञ्च ते दृढ ।
तावत्कालन्तु वत्स्यामि त्वत्त समय एष न ॥
तस्यास्त समयं सर्व्वं स राजा समपालयत् ।
एव सा वसते तत्र पुरूरवसि भाविनी ॥
वर्षाण्येकोनषष्टिन्तु तद्भक्ता शापमोहिता ।
उर्व्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्व्वाश्चिन्तयान्विता ॥

गन्धर्व्वा ऊचु ।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ।
समागच्छेत् पुनर्द्देवानुर्व्वशी स्वर्गभूषणम् ॥
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वर ।
मया तु समयस्तत्राभ्यां क्रियमाणः श्रुत पुरा ॥
व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा ।
तदहं वेद्मि शेषेण यथा मोक्ष्यत्यसौ नृप ॥
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्य्यसिद्धये ।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशा ॥
निशायामथ चागम्य मेषमेकं जहार स ।
मातृवत् वर्त्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ॥
गन्धर्व्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तञ्च यशस्विनी ।
राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मे ह्रियतेति सा ॥
एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत ।
नग्न मा द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥
ततो भूयस्तु गन्धर्व्वा द्वितीय मेषमाददु ।

द्वितीये तु गते मेषे ऐलं देव्यब्रवीदिदम् ॥
पुत्त्रो मे ह्रियते राजन्ननाथाया इव प्रभो ।
एवमुक्तस्तदोत्थाय नग्नो राजा प्रधावितः ॥
मेषयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्व्वैर्विद्युदप्यथ ।
उत्पादिता सुमहती ययौ तद्भवनं महत् ॥
प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमवैक्षत ।
नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूता साप्सरा कामचारिणी ॥
तिरोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्व्वा ह्यगमन्दिवम् ॥
उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहम् ।
अपश्यन्नुर्व्वशीं तत्र विललाप सुदुःखितः ॥
चचार पृथिवीञ्चापि मार्गमाणा इतस्ततः ।
अथापश्यत् स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥
प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाप्लुताम् ।
क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः ।
सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥
उर्व्वशी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तमः ।
यस्मिन्नहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥
समाविग्नास्तु ताः सर्व्वाः पुनरेव नराधिप ।
जायेऽहो तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥
एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषताम् ।
उर्व्वशी चाब्रवीदैलं सगर्भाहं त्वया विभो ॥
संवत्सरात् कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
निशामेकाञ्च नृपते निर्व्वत्स्यसि मया सह ॥
हृष्टो जगाम राजाथ स्वपुरं सुमहायशाः ।
गते संवत्सरे भूय उर्व्वशी पुनरागमत् ॥
उषितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः” ॥ * ॥)
(नदीभेदः । उर्व्वशीतीर्थं । यथा, महाभारते १३। आङ्गिरसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
“उर्व्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्” ॥)

उर्व्वशीरमणः, पुं, (उर्व्वश्याः स्वर्व्वेश्यायाः रमणः प्रियः ।) उर्व्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । पुरूरवाः २ बौधः ३ ऐलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणन्तु उर्व्वशीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उर्व्वशीवल्लभः पुं, (उर्व्वश्याः वल्लभः पतिः ।) ऐलनृपतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उर्व्वारुः, पुं, (उरु + ऋ + उण् ।) इर्व्वारुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ काँकुड़ इति भाषा । (कर्कटीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उर्व्वी, स्त्री, (ऊर्णोति इति । ऊर्णुञ् + “महति ह्रस्वश्च” ।१।३२ । उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो ह्रस्वश्च । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (“हिरण्मयोर्व्वीरुहवल्लितन्तुभिः” । इति माघे १ । ७ । तथा, रघुः । १ । ३० ।
“अनन्यशासनामुर्व्वीं शशासैकपुरीमिव” ॥)

उल दाहे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर-सकं-सेट् ।) उल्का । उलपम् । इति दुर्गादासः ॥

उलपः, पुं, (वलतीति । वल + “विटपपिष्टपविशिपोलपाः” । ३ । १०५ । इति उणादिसूत्रेण कपि सम्प्रसारणञ्च ।) विस्तीर्णा लता । सा तु त्रपुषीद्राक्षालताम्बूल्यादि । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ गुल्मिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्रतानाः ४ । इति जटाधरः ॥ प्रतानिनी ५ वीरुधा ६ वरुत् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिनीमते क्लीवमपि । तृणविशेषः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उलुखड इति भाषा ॥

उलिन्दः, पुं, (वल + किन्दच् सम्प्रसारणञ्च ।) देशविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

उलुपः, पुं, स्त्री, गुल्मिनी । शाखापत्रप्रचययुक्तलता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचिन्मेदिनी च ॥

उलुपः, पुं, तृणविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥ उलुखड इति भाषा ।

उलुपी, [न्] पुं, (उलुप इवाकृतिर्विद्यते यस्य । उलुप + इनि ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाकृतिमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

उलूकं, स्त्री, (वल + “उलूकादयश्च” ।४।४१ । इति उणादिसूत्रेण निपातनात् ऊकः सम्प्रसारणञ्च ।) तृणविशेषः । उलुखड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूच्यग्रः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ जूर्णाख्यः ५ खरच्छदः ६ उलपः ७ उलुपः ८ । इति रत्नमालादयः ॥

उलूकः, पुं, (उचतीति, उच समवाये, उलूकादयः इति साधुः, यद्वा वलते, उलूकादित्वात् वले सम्प्रसारणम् ऊकश्च ।) पेचकपक्षी । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्धः ४ कौशिकः ५ कुशिः ६ नक्ताह्वरः ७ निशाटः ८ काकारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः” । इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १३१ ।
“श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत्” ॥)
इन्द्रः । (“उलूकाविन्द्रपेचकौ” । इत्युणादिवृत्तिः । ४।४१ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
“आह्वयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ।
उलूक गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्” ॥
विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
“उलूकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्धवायनः” ।)
उलूकदेशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते २ । २७ । ११ ।
“उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” ॥)

उलूकी, स्त्री, ताम्रायाः सुता शुकी तस्याः कन्या । यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
“षट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी-शुचि-गृध्रिकाः ॥
शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्युलूककान् ।
श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि ॥
शुच्यौदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ।
अश्वान् उष्ट्रान् गर्द्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ॥
“ताम्रायाः वंशमाह षडिति त्रिभिः । सुताः कन्याः ता एवाह शुकीति । सुग्रीवी च शुचिश्च गृध्रिका च ताः । उलूकप्रत्युलूककान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्च । उलूकीति पाठेऽपि उलूकीं प्रत्युलूकांश्च सैवाजनयदित्यर्थः न पुनरुलूकीसंज्ञा अन्या अनिर्द्दिष्टत्वात् । शुकी शुकानजनयत् उलूकप्रत्युलूककानिति मात्स्योक्तेः । शुच्यौदकान् शुचिरेव शुची सा औदकान् जलजान् पक्षिगणान् व्यजायत । सुग्रीवी तु अश्वादीन् व्यजायत इत्यन्वयः । ताम्रायाः वंशः परिकीर्त्तित इत्युपसंहारः” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उलूखलं, क्ली, (ऊर्द्ध्वं खमुलूखम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । उलूखं लाति गृह्णातीति । आतोनुपेति कः ।) उदूखलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ३ । ८८ ।
“वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत्” ।
(“शृते पयसि मृद्वीयादापोथ्योलूखले ततः” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥) गुग्गुलुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उलूखलकं, क्ली, (उलूखल + स्वार्थे कः ।) गुग्गुलुः । इत्यमरः ॥ (उलूखलं कायति शब्दयति यः इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे १ । २८ । ५ ।
“यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे” ।
“हे उलूखलक हे विद्वन्” इति भाष्यम् ।)

उलूतः, पुं, (उलति छिनत्ति यः । उल् + बाहुलकात् । ऊतच् ।) अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उलूपी, [न्] पुं, (उः विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति । इनि । रलयोरैक्यम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ उपलइति ख्यातः अतिचञ्चलमत्स्यः । शिशुमाराकृतिर्मत्स्यभेदः । इति कलिङ्गादयः ॥ शोशु इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्यन्ये ॥ भँगाल इति ख्यातः । इत्येके ॥ शिशुमार एव उच्यते । इति सर्व्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ ॥ “चुलुपी शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उलूपी, स्त्री, कौरव्यनामनाग-कन्या सा तु अर्ज्जुनपत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्व्वणि । २१५ अध्याये उक्ता । यथा,—
उलूप्युवाच ।
“ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥
साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णां समुद्रगाम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता ॥
तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ! ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ” ! ॥
अर्ज्जुन उवाच ।
ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे ! मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्म्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥
तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि ! ।
अनृतं नोक्तपूर्व्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
कथञ्च नानृतं मे स्यात् तव चापि प्रियं भवेत् ॥
न च पीड्येत मे धर्म्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि ! ॥
उलूप्युवाच ।
जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्य्यमिदमादिष्टवान् गुरुः ॥
परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।

यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै द्वादशवार्षिकम् ॥
वने चरेत् ब्रह्मचर्य्यमिति वः समयः कृतः ।
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्म्मो न दुष्यति ।
परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ! ॥
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्म्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्म्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः ॥
स च ते धर्म्म एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममार्ज्जुन ! ।
भक्ताञ्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मतं प्रभो ! ॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्म्ममनुत्तमम् ॥
शरणञ्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ! ।
दीनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि नित्यशः ॥
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ।
याचे त्वाञ्चाभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि ॥
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्म्ममुद्दिश्य कारणम् ॥
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत ! ।
साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥*॥)

उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे "शुक्रवल्कोल्काः" ३ । ४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।) तेजःपुञ्जः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अग्निशिखा । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
"तुलाराशिं गते भानौ अमावस्या नराधिप ! ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सम्पूज्याथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप ! ॥
लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ।
इति तिथितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात् पतिताग्निः । इति रायमुकुटादयः ॥
("तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः" ।
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ५४ श्लोकः ।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च"
इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ।
"दृष्टच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला ।
पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" ॥
इति काश्यपः ॥
(अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।
"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।
नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च" ॥
अस्या लक्षणादिकं चोक्तं वृहत्संहितायां ३३ अध्याये । तद्यथा,—
"दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या ।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिस्त्वेति ॥ ३ ॥
अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु ।
निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा ।
कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ ५ ॥
धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकं ।
ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ ६ ॥
तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा ।
तिर्य्यगधश्चोर्द्धं वा याति वियत्युह्यमानेव ॥ ७ ॥
उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा ।
दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभा ।
गोधाहिधूमरूपा पापा या चोभयशिरस्का ॥ ९ ॥
ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसाभा ।
श्रीवत्सवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपा शिवसुभिक्षाः ॥ १० ॥
अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
बम्भ्रमति गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य ॥ ११ ॥
संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च ।
परचक्रागमनृपभयदुर्भिक्षावृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
पौरेतरघ्नमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः ।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णघ्नी ।
क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी स्निग्धा खण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणनीलासृग्दहना सितभस्मसन्निभा रूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये घ्नती रवीन्दू पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेष्पूल्काहतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदैवेषु ॥ १८ ॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम् ।
क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुर्व्वन्त्येता पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ २० ॥
आशाग्रहोपघाते तद्देशानां खले कृषिरतानाम् ।
चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ २१ ॥
द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे ॥ २२ ॥
क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य ॥ २३ ॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
श्रेष्ठिन प्रतीपगा तिर्य्यगा नृपाङ्गनाः ।
हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्धगा ॥ २५ ॥
वर्हिपुच्छरूपिणी लोकसंक्षयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
हन्ति मण्डलापुरं छत्रवत्पुरोहितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिला याता न भवति शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ २९ ॥
अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता जयति रिपूनचिरात् तया प्रयातः" ॥ ३० ॥)

उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखावत् तेजः मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खेँकशियालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शृगालिका २ लोमालिका ३ दीप्तजिह्वा ४ किखि ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उल्मुक, क्ली, (ओषतीति । उष दाहे + उल्मुकदर्व्वीति निपातनात् धातो मस्य लः मुकप्रत्ययश्च ।) अङ्गारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
"अन्वाहार्य्यपचनादुल्मुकमादाय" । वृष्णिवंशीयराजा । यथा, महाभारते २ । निमन्त्रितराजागमने ३४ । १६ ।
"उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।
वृष्णयो निखिलाश्चान्ये समाजग्मुर्महारथाः" ॥)

उल्लङ्घन, क्ली, (उत् + लघि + ल्युट् ।) अतिक्रमणम् । इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा । (यथा, कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथः ।
"समयोल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गति प्रवृत्ते सति" ॥)

उल्लल, त्रि, (उत् + लल् + अच् ।) बहुरोमयुक्तः । तत्पर्य्यायः । रोमशः २ । इति हारावली ॥

उल्ललितः, त्रि, (उत् + लल् + क्त ।) तरलितः । आन्दोलितः । इति जटाधरः ॥

उल्लसनक, क्ली, (उल्लसन + स्वार्थे कन् ।) रोमाञ्चः । इति हेमचन्द्रः ॥

उल्लाघः, त्रि, (उत् + लाघ् + गत्यर्थेति क्त । निपातनात् सिद्धम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥ शुचिः । दक्षः । हृष्टम् । मरीचमिति यावत् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हृष्टमित्यत्र हृष्टमिति क्वचिन्मेदिन्यां पाठः ॥

उल्लापः, पुं, (उत् + लप् + घञ् ।) शोकरोगादिना ध्वनिविकारः । तत्पर्य्यायः । काकुवाक् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, भर्त्तृहरिः । ३ । ६ ।
"खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः ॥")

उल्लासः, पुं, (उत् + लस् + घञ् ।) ग्रन्थपरिच्छेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काव्यप्रकाशे प्रथमउल्लास इति प्रयोगः । वृद्धिः । इति श्रीभागवतम् ॥ आह्लादः । प्रकाशः ॥
("निपतन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोविन्दवः" ।
इति अमरुशतके । ४८ ।)

उल्लिखित, त्रि, (उत् + लिख + क्त ।) उत्कीर्णः । तनूकृतः । इति मेदिनी ॥ चित्रितः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ऊर्द्धे लिखित ॥ (यथा, रघु । ६ । ३२ ।)
"त्वष्ट्रेव यन्त्रोल्लिखितो विभाति" ॥)
उल्लेख, पुं, (उत् + लिख् + घञ् ।) उच्चारणम् । कथनम् । इति स्मार्त्ताः ॥ (अलङ्कारभेद ॥ तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोल्लेखो य स उल्लेख उच्यते" ॥
उदाहरणम् । "प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः । नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः" ॥)
उल्लेखनं, क्ली, (उत् + लिख् + ल्युट् ।) वमनम् । इति रत्नमाला ॥ खननम् । यथा "भूमेरुल्लेखनं कुर्य्यात्" । इति स्मृति ॥ (यथा, मनु ५ । १२४ ।
"सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च" ।)
उच्चारणम् । यथा,—
"मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।
उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
उल्लोच, पुं, (ऊर्द्धे लोचति । उत् + लोच् + अच् । यद्वा ऊर्द्धे लोच्यते । लोच् + घञ् । कुत्वन्तु न निष्ठायामनिट इति वचनात् । अस्य तु तन्न सेट्त्वात् ।) चन्द्रातपः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वितानम् २ । इत्यमरः ॥
उल्लोल, पुं, (उल्लोडयतीति । लोडृ उन्मादे + णिच + पचाद्यच् । डलयोरैक्यात् डस्य लः ।) महातरङ्गः । बड ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कल्लोल २ । इत्यमरः ॥
उल्व, क्ली, (उल्लीयते इति । उत् + लीङ् श्लेषणे उल्वादयश्च ४ । ९५ । इति उणादिसूत्रेण साधुः ।) जरायु । इत्यमरः । (यथा, गीतायां ३ । ३८ ।
"यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्" ।
"जातमात्रं विशोध्योल्वाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितञ्चानु बलातैलेन सेचयेत्" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥
"अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्धि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा च्छेदयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग् बध्नीयात् । इति सुश्रुते शारीरस्थाने १० अध्याये ॥)
उल्वण, त्रि, (उत् + वण + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) व्यक्तम् । स्फुटम् । इत्यमरः ॥
("श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥
"हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वोल्वणानि च" ।
इति रविनिश्चयग्रन्थे अर्शोऽधिकारे ॥
प्रकाशः । निर्बाधः । यथा, रघु । ४ । ३३ ।
"तस्यासीदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः" ॥)
उशती, त्रि, (वश + शतृ + ङीप् । सम्प्रसारणम् ।) अकल्याणवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अघमर्षणमन्त्रे । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः स्तान ऊर्ज्जे दधातन महेरणाय चक्षसे । ॐ यो वः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः" ॥)
उशना, [स्] पुं, (वश कान्तौ + "वशेः कनसि" । ४ । २३८ । इति उणादिसूत्रेण कनसि । ग्रह्यादित्वात् सम्प्रसारणम् ।) शुक्राचार्य्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ३ । ६ ।
"अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते" ॥
स च दैत्यगुरुः । तथा च महाभारते ययातिसंवादे १ । ७६ । ६ ।
"पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यन्तूशनसं परे" ॥)
उशिक्, [ज्] पुं, (वह्नि उश्यते वा । वश कान्तौ + "वशः कित्" । २ । ७१ । इति उणादिसूत्रेण इजि । सम्प्रसारणम् ।) अग्नि । घृत । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
उशिक्, त्रि, (वश कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।) कमनीयम् ॥
"न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा
न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्याय । "चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशन्ति मन्यन्ते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसा यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न रमन्ते । उशिक्क्षयाः उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मषण्डनिवासाः स्वक्तविविधान्नादियुक्ते उच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीड़ास्थाने न रमन्ते इति शेषः" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे १ । १३१ । ५ "आदित्ते अस्य वीर्य्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ" । "उशिजो धर्म्मं कामयमानाः जनाः" । इति भाष्यम् ॥)
उशी, स्त्री, (वश + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाञ्छा । इत्युणादिकोषः ॥
उशीनर, पुं, (उशीप्रदो वाञ्छाप्रदो नरो यत्र ।) देशभेदः । तत्पर्य्यायः । गान्धार २ । इति जटाधरः ॥ चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः । स तु शिविराजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरुवंशीयो नृपभेदः । यथा महाभारते । श्येनकपोतीये । ३ । १३० । २१-२३ ।
"उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥
ता देवसमितिं तस्य वासवश्च विशाम्पते ।
अभ्यगच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः" ॥
तस्य चारित्रं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
उशीर, पुं क्ली, (वश कान्तौ + "वशः कित्" ४ । ३१ इति उणादिसूत्रेण ईरन् । सम्प्रसारणम् ।) वीरणमूलम् । बेनार मूल खस इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । अभयम् २ नलदम् ३ सेव्यम् ४ अमृणालम् ५ जलाशयम् ६ लामज्जकम् ७ लघुलयम् ८ अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १० । इत्यमरः ॥ उशीरम् ११ मृणालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम् १५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहेष्टकापथम् १८ इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकायां भरतादयः ॥ जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरणम् २३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतरु २६ शिशिरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम् २९ जलमेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम् ३२ कम्भ ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । धर्म्मदौर्गन्ध्यदाहपित्तरक्तरोगनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मोहभ्रमापहत्वम् । ज्वरार्त्तिपित्तशमनकारित्वम् । जलसौगन्ध्यदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । "प्रियंवदे ! कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते" । अस्य पर्य्यायगुणा यथा,
"वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदञ्च तत् ।
अमृणालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत्कफपित्तहृत् ॥
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उशीरक, क्ली, (उशीर + स्वार्थे कन् ।) वीरणमूल । इति रत्नमाला ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेय ।)
उशीरी, स्त्री, तृणकाण्ड । छोट काश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मिषि २ गुण्डा ३ अश्वाल ४ नीरज ५ शर ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहक्षयरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उष उ वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिपर-सक-सेट् ।) ऋषादि । उ ओषित्वा उष्ट्वा । ओषति । क्त्वावेट्त्वान्नेमडीश्वीयादिना इमो निषेधे निष्ठायां उष्ट । दहि भस्मीकरणे । इति दुर्गादासः ॥
उष वधे । दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) ओषति । उषित । दहि भस्मीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनु । ९ । २७३ ।
"यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्म्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम्" ॥)
उष, स्त्री, (उष + क ।) पांशुजलवणम् । इति रत्नमाला ॥
उष, पुं, (उष + क ।) कामी । गुग्गुलु । रात्रिशेषः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ (दहनवधकर्त्तरि, त्रि ।) व्युष्टिका । इति शब्दरत्नावली ॥
उष, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्धकारम् । उष + "उषः किदिति" ४ । २३३ । उणादिसूत्रेण असि ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ।
("आसीदासन्ननिर्व्वाणः प्रदीपार्च्चिरिवोषसि" ।
इति रघु । १२ । १ । तथा, माघे । ११ । १७ ।
"पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्णे" ॥)

उषणं, क्ली, (उष्+बाहुलकात् क्युन् । ल्युट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उषण+टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति रत्नमाला ॥ ("उपकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे पर्य्याय उक्तः ।)

उषती, स्त्री, (उष्+शतृ । आगमशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः ।) अकल्याणवाक् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ । ८७ । ८ ।

"ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्" ॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष्+"उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्" । ३ । १४२ । इति कपन् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषर्बुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस्+बुध्+कः ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ रक्तचित्रकः । राचिता इति भाषा ॥

उषसी, स्त्री, (उषः दिवसः स्यति दूरीकरोतीति । उषः+सो+कः+ङीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मेदिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष+कः+टाप् ।) बाणराजसुता । सा तु अनिरुद्धभार्य्या । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणयुद्धे १२ ।

"बाणस्य दुहिता कन्या तत्रोषा नाम भाविनी" ।

विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थोगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उखा । स्थालीति यावत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।

"उषा गोधूलियोगे वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्" ॥)

उषा, व्य, (ओषतीति । उष+कः+टाप् ।) रात्रिशेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ सा तु नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत् भवति । यथा,—

"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" ॥

इति तिथितत्त्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु कामदेवपुत्त्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषायाः रमणः ।) अनिरुद्धः । इति हलायुधः ॥

उषितः, त्रि, (उष वा वस+क्तः ।) प्लुषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितङ्गवीनं, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।) आशितङ्गवीनम् । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं क्ली, (उष्+कीरच् ।) उशीरः । वीरणमूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

उष्ट्रः, पुं, (उष+"उषिखनिभ्यां कित्" । ४ । १६१ । इत्युणादिसूत्रेण ष्ट्रन् कित् च ।) वाह्लरथः । इति धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रमेलकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्यमरः ॥ दीर्घगतिः ५ वली ६ करभः ७ दासेरकः ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ शृङ्खलकः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वगः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूम्रकः २५ शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेलः २७ कण्टकाशनः २८ भोलिः २९ बक्रकः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्गलङ्घनः ३९ भूतघ्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।

"नाधीयीताश्वमारूढो न रथं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः" ॥
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः" ।

इति च मनुः । ११ । २० ॥)

उष्ट्रकाण्डी, स्त्री, (उष्ट्र इव काण्डोऽस्य । जातित्वात् ङीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रोगहारित्वञ्च । अस्या बीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । ग्रीष्मत्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छ इव पुच्छो मञ्जरी यस्याः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शातभीरुः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति रत्नमाला ॥

उष्ट्रशिरोधरः, क्ली, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आकृतिर्यस्य ।) भगन्दररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिडकाङ्गुदागताम् ।
तदाशुपाकां हिमपूतवाहिनीं
भगन्दरन्तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्" ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साञ्चोक्तवान् वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तरमुष्ट्रग्रीवः । यथा ।

"पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ॥
रागिणी तनुरुष्णाढ्या ज्वरधूमायनान्विता" ।
"उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः" ।
"अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम्" ।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् समासिपूर्व्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति । सास्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति अग्न्यक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीष-रेतांसि विसृजति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते" ॥ इति ।*॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

"उष्ट्रग्रीवे क्रियां शृणु ।
अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वा छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ।
पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र न पूजितः ।
अथैन घृतसंसृष्टैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
बन्धं ततोऽनुकुर्व्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्वं शोधयेद्भिषक् ॥
ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमम् ।
उत्कृत्यास्रावमार्गन्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ॥
क्षारेण वा स्रावगतिं दहेद्द्रुतवह्निना वा ।
सुखोष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥
उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।
वामनीयौषधैः कार्य्याः परिषेकाश्च मात्रया" ॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उष्ट्रस्य स्त्री वा ।) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ ।

"घूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका" ।) उष्ट्रभार्य्या । इति मेदिनी ॥ वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष+ष्ट्रन्+ङीष् ।) मृत्तिकाभाण्डः । उष्ट्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः । कुष्ठशोथपित्तार्शःकफाटोपानाहोदरक्रिमिजन्तुगुल्मश्वासोच्छ्वासनाशित्वम् । तद्दधिगुणाः । अर्शःकुष्ठक्रिमिशूलोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । स्वादुत्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् । लघुत्वम् । शुक्राक्रिमिकफास्रवातविषनाशित्वञ्च । तद्घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । रुचिकारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

"ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोथोदरार्शसाम्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहपथ्यगुणे पानीयवर्गे ।

"औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनन्तथा ।
क्रिमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम्" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

"रूक्षं तथोष्णं लवणं कफस्य
निवारणं वातविकारहारि ।
लघु प्रशस्तं कटुकं हमीणां
शोफार्शसामौष्ट्रपयोऽनुकूलम्" ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत् सलवणं लघु ।

घ्नं वातकफानाहक्रिमिशोथोदरार्शसाम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदीषत् स्वादुरसं लघु ।
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमि-कुष्ठ-विषापहम्" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

उष्णः, पुं, (उष दाहे + "इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो नक्" ।३।२। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) ग्रीष्मऋतुः । तत्पर्य्यायः । ग्रीष्मः २ ऊष्मकः ३ निदाघः ४ उष्णोपगमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आतपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ।
"उष्णो हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम्" ।
क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा महाभारते सवर्णमरुत्तीये ।१४।८।६।
"नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भास्करः" ।
अग्निः । सूर्य्यः । यथा, मनुः ११ । ११३ ।
"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्" ।
("उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यद्रव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघुत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उष्णः, त्रि, (उष + नक् ।) निरालस्यशक्तिः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ चतुरः ३ पेशलः ४ पटुः ५ सूत्थान ६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । २३७ ।
"यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नाति वाग्यत" ॥)

उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां कारिणीति कन् ।) ग्रीष्मकालः । घर्म्मादिः । इति धरणी ॥ (ज्वर । इति पाणिनि. ५ । २ । ७२ ॥)

उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्य्यमस्य । उष्ण + कन् ।) शीघ्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रयातः । इति धरणी ॥ क्रोधोद्दीप्तः इति पाणिनि ५ । २ । ७२ ॥)

उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥

उष्णरश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ३ । २५ ।
"कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य" ॥)

उष्णवारणः, पुं, क्ली, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण + वृ + णिच् + ल्युट् ।) छत्रम् । इति हारावली ॥ (यथा, कुमारे ५ । ५२ ।
"यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः" ।
हलायुधेऽस्य मुखादिकं ज्ञेयम् ॥)

उष्णवीर्य्यः पुं, (उष्णमुग्रं वीर्य्यं यस्य ।) शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥ तीव्रतेजोयुक्तद्रव्यादिः ॥ (प्रचण्डवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥)

उष्णा, स्त्री, (उष्यते दह्यते यया । उष वधे + नक् + टाप् ।) [illegible] । सन्तापः । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णांशुः, पु, (उष्णा अंशवो यस्य ।) सूर्य्यः । इति

उष्णागमः, पुं, (उष्णस्यागमो यस्मिन् ।) ग्रीष्मकालः । इत्यमरः ॥

उष्णाभिगमः, पु, (उष्णस्यातपस्याभिगमो यत्र ।) ग्रीष्मऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

उष्णासहः पु, (उष्णा आतप आसह्यते यत्र । उष्ण + आ + सह + अच् ।) हेमन्तऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उष्णासह्याकारिणि, त्रि ॥)

उष्णिक्, [ह्] स्त्री, (उत् + स्निह + क्विन् । निपातनात् उपसर्गान्तलोपः षत्वं च ।) सप्ताक्षरच्छन्दः । (यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्,—
"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" ॥
उष्णिक् सप्ताक्षरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्व्वकं तल्लक्षणं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।
"रविदुहितृतटे वनकुसुमनतिः ।
व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम्" ॥ १ ॥
"कुमारललिता ज्सगाः" ॥
"मुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।
व्रजैणनयनानां ततान सुदमुच्चैः" ॥ २ ॥
"मसगौ स्यान्मदलेखा" ॥ "रङ्गे बाहुविरुग्णात् कुम्भीन्द्रान्मदलेखा । आसीद्भूर्म्मुरशत्रो कस्तूरीरसचर्च्चा" ॥

उष्णिका, स्त्री, (अल्पमन्नमस्याम् । ब्राह्मणकोष्णिके सञ्ज्ञायामिति कन् । निपातनादन्नशब्दस्योष्णादेशः ।) यवागूः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः,पु, क्ली,(उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकन्ध्वादिः ।) शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य गुणाः । केशचक्षुरायुर्वृद्धकत्वम् । धूलिशीतोष्णानिवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
"उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवातकफापहम् ।
लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुपित्ताक्षिरोगकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते सौभवधोपाख्याने ३ । २१ । २४ ।
"विशीर्णमणिनोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः" ।
रजोऽवश्यायसूर्य्यांशुहिमानिलनिवारणम् ।
प्रतिश्यायशिरःशूल-हरमुष्णीषधारणम् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहद्रव्यगुणे गुणानां क्रियाभिधानादिवर्गे ॥
"माथवारं म्टगावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ।
पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजापहम्" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥)
चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥

उष्णोदकं, क्ली, (उष्णञ्च तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् । क्वाथ्यमानपादावशेषार्द्धावशेषपादहीनं जलम् । तद्विधिर्यथा ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्" ॥
अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-कफवातामदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च ।
"श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि" ॥
इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलन्तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वर-कास-कफ-श्वास वात-पित्ताम-मेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥
अथ भेदे अस्य पाकभेदः । यदाह,
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
"हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयो" ॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्व्वैद्याटागमदर्शनात्" ॥
केचित्तु ।
"वसुष्वङ्केषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयो ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्" ॥
अत्र दोषाणां यथोल्बणता क्षीणता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं सग्राह्यग्निप्रदं लघु" ॥ * ॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसञ्ज्ञा ।
तस्य लक्षणगुणाः ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्" ॥
इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ रात्रौ उष्णोदकपानगुणाः । श्लेष्मसङ्घातभेदकत्वम् । मारुतापकर्षित्वम् । आशु अजीर्णजारकत्वञ्च ।
"तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तनुत् ।
कफघ्नं पादशेषस्य पानीयं लघु दीपनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
("शरदीह तथा ग्रीष्मे क्वाथे पादावशेषितम् ।
शिशिरे च वसन्ते च कुर्य्यादर्द्धावशेषितम्" ॥
विपरीतमृतुं दृष्ट्वा प्राप्तं वार्द्धभागिकम् ।
क्वाथ्यमानञ्च निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ॥
अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
सत्पादहीनं वातघ्नं चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥
कफघ्नं पादशेषन्तु पानीयं लघु पाचनम्" ।
"दिवसे क्वथितं तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।
रात्रौ शृतन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
"दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥
हिक्काध्मानानिलश्लेष्म सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते" ॥
"अनभिष्यन्दि लघु च तोयं क्वथितशीतलम् ।
पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तत्त्रिदोषकृत्" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥
"कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

श्वास-कास ज्वर-हर मथ्यमुष्णोदकं सदा।
यत् क्वाथ्यमान निर्व्वेग नि फेन निर्म्मल लघु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोय गुणवत् स्मृतम्।
न च पर्य्युषित देय कदाचिद्वारि जानता ॥
अम्लीभूत कफोत्क्लेशि न हित तत् पिपासवे।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च शृतशीत प्रशस्यते"।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान देश-कालानमिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्ण प्रयच्छन्ति भिषज। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थ प्रायो भेषजानि आमाशयसमुत्थाना विकाराणा पाचन-वमनापतर्पणानि शमनानि भवन्ति पाचनार्थञ्च पानीयमुष्ण तस्मादेतज्ज्वरितेभ्य प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठम्। तद्धेषा पीत वातमनुलोमयति अग्निमुदर्य्यमुदीरयति। क्षिप्र जरा गच्छति श्लेष्माणञ्च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीत तृष्णा-प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थात्-सम्रपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशाम्यन्तीति"।
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याय ॥)

उष्णोपगम, पु, (उष्ण उपगमो यत्र।) ग्रीष्मकाल। इत्यमर ॥

उष्म, पु, (उष+मक्।) ग्रीष्मकाल। वसन्तकाल। इत्युणादिकोष ॥ उष्ण। क्रोध ॥

उष्मक, पु, (उष्म+कन्।) ग्रीष्मऋतु। इत्यमरः ॥

उष्मा, [न्] पु, (उष्+मनिन्।) ग्रीष्मकाल। उत्ताप। इत्यमरटीकाया नीलकण्ठ ॥ (यथा कुमारे। ५। २३ ॥
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्धगम्"।
"उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १म अध्याये ॥)

उष्मागम, पुं, (ओषतीति उष्मा। आगच्छतीति आगम। उष्मा आगमो यत्र।) ग्रीष्मकाल। इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

उस्र, पु, (वस+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपीति"। २। १३। उणादिसूत्रेण रक्।) वृष। (यथा, ऋग्वेदे। ६। १२। ४। "वन्वन्नवातानावीस्र पितेव"। "उस्र वृषभ"। इति भाष्यम् ॥) रश्मि। इति मेदिनी ॥ (यथा रघु। ४। ६६।
"शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव"।
सतामेद। सूर्य्य। यथा, ऋग्वेदे। ३। ५८। १।
"प्र मिथासो न ददृसस्रो अग्रे"। "वसति नभसीत्युस्र सूर्य्य"। इति भाष्यम्। अश्विनीपुत्रौ। यथा तत्रैव। ४। ४५। ५ ॥
"अग्नय उस्रा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्विनौ" ॥)

उस्रा, स्त्री, (उस्र+टाप्।) अर्ज्जुनी। गाइ इति भाषा। उपचित्रा। इन्दुरकाणीति भाषा। इति मेदिनी ॥ (सुरभी गौ। इत्युणादिकोष ॥)

उह इर् अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-सेट्।) ऋदित्वादिः। इर् औहत् औहीत्। अर्द इह मधः। इति दुर्गादासः ॥

उह्यानः, पु, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः ॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकार। स च षष्ठस्वरवर्णः। अस्य उच्चारणस्थान ओष्ठ ॥ ("उपूपध्मानीयानामोष्ठौ"। स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्) प्लुतश्च भवति। (प्रत्येक उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्-विधोऽपि भवति ॥
"स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृत करण स्मृतम्"।
इति शिक्षावचनात् अस्योच्चारणे विचार आभ्यन्तरप्रयत्न। विवृत जिह्वायादे स्पर्शनाभाव। यदुक्त तत्रैव "अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टा शल स्मृता"। इति।)
"शङ्खकुन्दसमाकार ऊकार परमकुण्डली।
पञ्चप्राणमय वर्ण पञ्चदेवमय सदा ॥
पञ्चप्राणयुत वर्ण पीतविद्युल्लता तथा।
धर्म्मार्थकाममोक्षञ्च सदा सुखप्रदायकम्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्) लेखनप्रकारो यथा,—
"तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्चिता वामतः शुभा"।
तद्रूपा पूर्व्वोक्तोकाररूपा।
"तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाग्निवरुणा क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी माया लक्ष्मीर्वाणी च सा स्मृता"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—
"ऊ कण्ठको रति शान्ति क्रोधनो मधुसूदन।
कामराज कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्घीशो भैरव सूक्ष्मो दीर्घघोणा सरस्वती।
विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्षणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डोभू कान्यकुब्जकः"।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णे न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम्। यथा, मातृकान्यासमन्त्रे "उ नमो दक्षिणकर्णे ऊ नमो वामकर्णे"। अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमे।
"उ क्लाविभूस्तु वेटकः। तेन सिधु शास्त्रे इत्यस्य लुङि कृते असेधीत् असैत्सीत् इति स्यात् ॥)

ऊ, व्य, (वेञ्+क्विप्।) वाक्यारम्भ। रक्षा। अनुकम्पा। इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)

ऊ, पुं, (अवति रक्षतीति। अव+क्विप्। ज्वरत्वरेत्यूट्। ६।४।२०।) महेश्वरः। इति पुरुषोत्तम ॥ चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, त्रि।)

ऊढः, त्रि, (उह्यते स्म। वह+क्त।) विवाहित। इति स्मृति ॥
("भार्य्योढ तमवज्ञाय तस्मै सौमित्रयेऽसकौ"। इति भट्टिः। ४। १५ ॥) धृतवहन ॥

ऊढकङ्कटः, त्रि, (ऊढो धृतः कङ्कटो येन।) कवचधारी। तत्पर्य्याय। सन्नद्ध २ वर्म्मित ३ सज्ज ४ दंशितः ५। इत्यमर ॥

ऊढा, स्त्री, (वह+क्त+टाप्।) भार्य्या। इति हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या। यथा,—
"ऊढानूढासमवायेऽनूढैव प्रथम धनहारिणी"।
इति स्मृतिः ॥)

ऊत, त्रि, (वे+क्त।) तन्तुसन्ततम्। तत्पर्य्याय। स्यूतम् २ उतम् ३। इत्यमर ॥ कापड़ वोना इति भाषा ॥ (ग्रथितम्। अव+क्त। ज्वरत्वरेत्यूट् ६। ४। २०। रक्षितम् ॥)

ऊति, स्त्री, (अव्+क्तिन्। ज्वरत्वरेत्यूट्। ६। ४। २०।) रक्षणम्। (वे+क्तिन्।) स्यूतिः। इति मेदिनी ॥ वोना सेलाइ इति भाषा। धारणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ अवनम्। इत्यमरटीकाया स्वामी ॥ लीला। इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तरि क्तिच्। रक्षाकर्त्री। यथा, ऋग्वेदे। ४। ४। २ ॥
"उरुष्यन्तम् माध्वी दस्रा न ऊती"। कर्म्मणि क्तिन्। पुराणस्य दशविधलक्षणमध्ये कर्म्मवासनारूपो लक्षणभेद। यथा, भागवते। २।१०—१४।
श्रीशुक उवाच।
"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थान पोषणमूतयः।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्।
वर्णयन्ति महात्मान श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥
भूतमात्रेन्द्रियधिया जन्म सर्ग उदाहृतः।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृत ॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजय पोषण तदनुग्रहः।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्म्मवासना" ॥
"कर्म्मवासना ऊतय"। इति चूर्णिकाटीका ॥)

ऊधः, [स्] क्ली, (उन्द+असुन्। ऊधसो नङिति निर्देशात् ऊधादेशः।) आपीनम्। इत्यमरः ॥ गाइर पालान् इति भाषा। (यथा महाभारते। चैत्ररथपर्व्वणि। १। १७६। १३ ॥
("मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्"।
"यदैव क्षिये समावाप्यायेते ऊध पशूनाम्"।
इति शतपथब्राह्मणे। २। ५। १। ५ ॥)

ऊधस्य, क्ली, (ऊधसि भवम्। ऊधस्+यत्।) दुग्धम्। इति हेमचन्द्र ॥

ऊन, व् क परिहाणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-पर-सक-सेट्।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः। तथा च। "क्षोभमास्तु हृदय न यदूना रागखण्डिमकरोम यदूनाम्"। इति माघयमकम्। परिहान न्यूनक्रिया। ऊनयति वणिक् स्वर्णं प्रथमपरिमाणात्। परिमाणमात्रेऽयमिति केचित्। मा भवान् ऊनिनत्। ऊनधोर्णिः अप् हिले स्थानमेव नास्ति अतो माग्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह। ओनेऋदनुबन्धव्यापकत्वात् हिलात् प्राक् प्राप्तो ह्रस्वो अग्लोपित्वान्न स्यात्। इति दुर्गादास ॥

ऊन, त्रि, (अवतीति। अव+"इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्"। ३। २। इति उणादिसूत्रेण नक्। "ज्वरत्वरेति"। ६।४। २० ऊट्। सर्व्वत्र तु ऊनयतेरूनमिति साधितम् ॥) हीनम्। न्यूनम् ॥ ("ऊन न सत्त्वेष्वधिको बबाधे"। इति रघुः। २। १४ ॥ तत्रैव। ११। १।

"किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ"।
"ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः"।
इति मनुः। ५। ६८।)

ऊनविंशः, त्रि, ऊनविंशतेः पूरणः। यथा,—
"तिथ्यङ्कवेदैकदशोनविंश-
मैकादशाष्टादशविंशसंख्या।
इन्द्वोडुना सूर्य्ययुतोडुना च
योगादमूर्ह्येशयोगभङ्गः"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

ऊनविंशति, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः।) एकोनविंशतिः। ऊनिश इति भाषा। यथा। "ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि"। इति तिथ्यादितत्त्वे आमावस्याप्रकरणे॥

ऊम्, व्य (ऊयते। ऊय+मुक्।) रोषोक्तिः। प्रश्नः। इति मेदिनी॥ निन्दा। स्पर्द्धा। इति शब्दरत्नावली॥

ऊम, स्त्री, (अवतीति। अव+"अविसिविसिशुषिभ्यः कित्"। १। १४३। इति उणादिसूत्रेण मन्। कित् ऊठ् च।) देशविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

ऊय, ई ङ सेवने। तन्तुसन्ताने इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वादि-आत्म सकं सेट्।) दीर्घादिः। सेवनमिह सियुतन्तुततावित्यस्य रूपं ई ऊत। ङ ऊयते पटं सौचिकः। इति दुर्गादासः॥

ऊररी, व्य (ऊय+बाहुलकात् ररीक्।) विस्तारः। अङ्गीकारः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

ऊरव्यः, पु, (ऊरोर्जातः। ऊरु+शरीरावयवात् यदिति यत्। वैश्यस्य ब्रह्मण ऊरोर्जातत्वात् तथात्वम्।) वैश्यः। इत्यमरः॥ (यदुक्तं यजुषि। ३१। ११।
"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत"॥ इति॥)

ऊरी, व्य (ऊय+बाहुलकात् रीक्।) विस्तारः। अङ्गीकारः। इत्यमरः॥ (यथा हितोपदेशे विग्रहे। "ऊरीकृत्य प्रस्थितः"॥)

ऊरीकृत, त्रि, (ऊरी+कृ+क्त।) अङ्गीकृतः। विस्तृतः। इत्यमरः॥

ऊरु, पु, (ऊर्णूयते आच्छाद्यते इति। ऊर्णु+"ऊर्णोतेर्नुलोपश्च"। १। ३१। इति उणादिसूत्रेण कर्म्मणि कुः नुलोपश्च।) जानूपरिभागः। उरत् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सक्थि २। इत्यमरः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।
"भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः"।
"भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः"।
इति रघुः। १२। ८८। तथा मनुः। १। ३१।
"लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः"॥)

ऊरुज, पु, (ऊरोर्जायते इति। ऊरु+जन्+ड।) वैश्यः। स तु ब्रह्मण ऊरुभ्यां जातः। इत्यमरः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। २। ६। ४।
"रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुजाः"।
भृगुवंशीय ऋषिभेदः। स च और्व्व इति नाम्ना ख्यातः। तस्य जन्मकथा और्व्वशब्दे द्रष्टव्या॥)

ऊरुपर्व्वा, [न्] पु, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वेव।) जानु। इत्यमरः॥ हाँटु इति भाषा।

ऊररी, व्य, (ऊर+ररीक्।) विस्तारः। अङ्गीकारः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

ऊरुस्तम्भ, पु, (ऊरू स्तभ्नाति इति ऊरु+स्तन्भ+अण्।) ऊरुरोगविशेषः। यथा। अथोरुस्तम्भाधिकारः। तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।
"शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः॥
सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम्।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते॥
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिशयव्यथौ।
ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः॥
संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे"॥
जीर्णाजीर्णे किञ्चिज्जीर्णे किञ्चिदजीर्णे तस्मिन् भोजनमित्यर्थः। अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णे समश्नत इति पठितम्। तत्र शीतादिभिर्निषेवितैर्भुक्तैः। संक्षोभेण सञ्चलनेन। स्वप्नेन दिवा। जागरणेन रात्रौ। अभिभूय दूषयित्वा। इतरं दोषं पित्तम्। स्तिमितेन आर्द्रेण द्रुतेनेति यावत्। न तु घनेन। एवंविधेन श्लेष्मणा। सः पवनः। तदा ऊरू स्तभ्नाति तेन स्तम्भेन। अचेतनौ शून्यौ। परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः। ध्यानं समूढता। पादसम्बन्धिनीभिः सदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिश्च संयुक्तौ। अथ सुश्रुतेन महावातव्याधिषु पठितः॥* प्राग्रूपमाह।
"प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा"॥*॥
तस्योपशयमाह।
"वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वदादाहवेदना।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च॥
संस्थाने पीडने गत्या चालने चाप्यनीश्वरः।
अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरू पादौ च मन्यते"॥
अन्यनेयौ अन्यपुरुषचाल्यौ भवत इत्यर्थः। अज्ञानात् अनिश्चयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन। वातशङ्किभिः वातव्याधिशङ्किभिः। तत्र ऊरुस्तम्भे। स्नेहनात् स्नेहादिना स्नेहन्या चिकित्सया। पादसदनादय ऊरुभग्नोपमत्वात् ते विकाराः स्युः। जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्व्वोर्गमनादावशक्तिः। आदाहवेदना ईषद्दाहेन सह वेदना।*।
ऊरुस्तम्भस्यारिष्टलक्षणमाह।
"यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत्।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्"॥
अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमात्रं साधयेत्॥*॥*॥
अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा।
"स्नेहासृक्स्राववमनवस्तिकर्म्मविरेचनम्।
वर्जयेदाढ्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम्॥
तस्मादत्र सदा कार्य्यं स्वेदनं घनरूक्षणम्।
आममेदःकफाधिक्यान्मारुतं नयता समम्॥
यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम्।
तत्सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम्॥
सर्व्वो रूक्षक्रमः कार्य्यस्तत्रादौ कफनाशनः।
पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिला क्रिया॥
भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः।
जाङ्गलैरघृतैर्म्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः"॥
उद्दालो वनकोद्रवः।
"दद्यादाद्दालकशाकेन हीनेन लवणेन तु।
जीर्णशाल्योदनं रूक्षमूरुस्तम्भवते भिषक्॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशादिसम्भवः।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो वातामयापहः॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतः सरितं शीतलोदकाम्।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः॥
मूलैर्व्वा वाजिगन्धाया अर्कस्य कारयेत्।
गाढमुत्सादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने॥
त्रिफलाग्रन्थिकव्योषचूर्णं लिह्यात् समाक्षिकम्।
ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत्॥
नागरं पिप्पलीञ्चापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु।
ऊरुस्तम्भी पिबेन्मूत्रैर्द्दशमूलीरसेन वा"॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥
अपि च।
"त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी।
ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम्॥
हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम्।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम्॥
जङ्घाशूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत्"॥*॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः॥
("एक ऊरुस्तम्भ इति व्याधित्रिदोषसमुत्थानः"। इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः॥
अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,
"श्रिया परमया ब्राह्म्या परया च तपःश्रिया।
अहीनं चन्द्रसूर्य्याभ्यां सुमेरुमिव पर्व्वतम्॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिक्षमालयम्।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान्॥
भगवन्! पञ्च कर्म्माणि समस्तानि पृथक्तया।
निर्द्दिष्टान्यामयानान्तु सर्व्वेषामेव भेषजम्॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्यैतानि भिषग्वर!।
न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया तत॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम्।
सलिङ्गं भेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः"॥*॥
निदानं सम्प्राप्तिलक्षणे च यथा॥
"स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णे समश्नतः।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः।
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः॥
स्नेहाचासञ्चितः कोष्ठे वातादीन् मेदसा सह।

तद्वास्तु गौरवादूरू यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्थिजङ्घोरुदोषो मेदोमलोल्कटः ।
अविधेय परिस्पन्द जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्य तद्वदूरुगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहरुक्सुप्तिकम्पनैः ।
मेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देह निहन्त्यसून् ॥
गुरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्य्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः" ॥
पूर्व्वरूपाणि यथा ॥
"प्राग्रूप ध्याननिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः ।
रोमहर्षश्च छर्द्दिश्च जङ्घोर्व्वोः सदनन्तथा" ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा-यथा ॥
"तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमन यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
स्नेहये श्लेष्मणो नित्य स्नेहन वस्तिकर्म्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
श्लेष्मस्थानगत श्लेष्मा पित्तञ्च वमनात्सुखम् ।
हर्त्तुमामाशयस्थौ च स्रंसनात्तावुभावपि ॥
पक्वाशयस्थाः सर्व्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न ताममेदोभ्या स्रव्या जङ्घोरुसंस्थिताः ॥
वातस्थाने स्थित शैत्यात्तयोस्तम्भाश्च तद्गता ।
न शक्या सुखमुद्धर्त्तु जल निम्नादिव स्थलात् ॥
तस्य सशमन कुर्य्यात् क्षपणं शोषणन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्युक्त्यपेक्ष्य सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्द्द्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥
सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्राग्रस्वपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥
क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशना ॥
समङ्गा शाल्मली बिल्व सधुना सह नापिबेत् ।
तथा ग्रीवेस्थकौ दीप्यदेवदारुमतान्यपि ॥
चन्दन धातकीकुष्ठ तालीश नखदन्तथा ।
मुस्त हरीतकी लोध्र पद्मक तिक्तरोहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूल सरल देवदारु च ॥
चव्य चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
भल्लातक समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
सक्षौद्रानर्द्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान्" ॥
"मूर्व्वामतिविषां कुष्ठ चित्रक कटुरोहिणीम् ।
पूर्व्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
स्वर्णक्षीरीमतिविषा मुस्त तेजोवतीं वचाम् ।
सुराह्न चित्रक कुष्ठ पाठा कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्र वा जलप्लुतम्" ॥
"अपतर्पणजस्य स्याद्दोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्व्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो वातामयापहः" ॥
"कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्य सरल दारुकेशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलन्ते सार्षपं पचेत् ।
सक्षौद्र मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भार्द्दित पिबेत्" ॥
इति कुष्ठाद्य तैलम् ॥ * ॥
"पलाभ्या पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वर ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः" ॥
इति अष्टकट्वर तैलम् ॥ * ॥
"इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणान्यन्यद्वाह्य शृणु चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिकामूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकाना तत्त्वचूर्णैः कुर्य्यादुत्सादन भृशम् ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्द्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणा ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासयुतैर्भिषक् ।
गाढ़मुत्सादन कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्" ॥
"श्योनाक खदिर बिल्व रुहत्यौ सरलासनौ ।
अश्मन्तकाढकीशिग्रुश्वदंष्ट्रासुरसार्ज्जकान् ॥
तर्कारीं नक्तमालञ्च जलेनोत्क्वाथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्त्येषु चोदयेत् ।
स्थलान्याक्रामयेत् कल्य शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमल शीत स्थिरतोय पुन पुनः ॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥
तत् सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीर बलमग्निञ्च कार्य्येषा रक्षता क्रिया" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
"निष्कत्रयं शुद्धसूत निष्कद्वादशगन्धकम् ।
गुञ्जावीजञ्च मरिचं निष्क निम्बवीज जया तथा ॥
प्रत्येक निष्कमात्रन्तु निष्क जैपालवीजकम् ।
जया जम्बीरधत्तूरकाकमाचीभवैर्द्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्याद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
गुञ्जाभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसयुत ॥
शमयत्यूर्द्ध्वग दु खमूरुस्तम्भ सुदारुणम्" ॥
इति गुञ्जाभद्रो रस ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-सग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥)

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतिर्यस्याः ।) कदलीवृक्ष । इति राजनिघण्टः ॥ (कदलीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येया ॥)

ऊर्ज्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-अक सेट् ।) दीर्घादि । क ऊर्ज्जयति जनो जीवति बली स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज्जं, क्ली, (ऊर्ज्ज्यते जीव्यतेऽनेन । ऊर्ज्ज + घञ् ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ३८ ॥
"नम ऊर्ज्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे ।
तृप्तिदाय च जीवानां नम सर्व्वरसात्मने" ॥)

ऊर्ज्जः, पु, (ऊर्ज्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति । ऊर्ज्ज + णिच् + अच् ।) कार्त्तिकमासः । उत्साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।
"वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्ज्जां पते" । "ऊर्ज्जां बलपराक्रमादीनाम्" । इति भाष्यम् ।) प्राणनम् । इति मेदिनी । (वीर्य्यम् । यथा, मनुः । २।५५ ।
"पूजित ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति" ॥
"यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्य्यं च ददाति" ।) इति कुल्लुकभट्टः ॥) कान्तिकनामसवत्सरः ॥ (स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे ७।१४ ।
"प्रथितस्य नभस्यस्य नभ ऊर्ज्जस्तथैव च ।
स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः" ॥
स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।
"हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जा नाम सुतेजसः" ॥)

ऊर्ज्जस्वलः, त्रि, (अतिशयितः ऊर्ज्जो बल अस्यास्तीति । ऊर्ज्जस् + ज्योत्स्नादिभ्यो वलच् ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः ॥ ("ऊर्ज्जस्वल हस्तितुरङ्गमेतत्" । इति भट्टिः । ३ । ५५ । "मोक्ष्यार-मूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्" । इति रघु । २ । ५० ॥)

ऊर्ज्जस्वि, [न्] क्ली, (ऊर्ज्जस् + विनि ।) अलङ्कारविशेष । तस्य लक्षणम् । साहङ्कारवल्लभिधानम् । तथा चोक्तम् । ऊर्ज्जस्वि रूढाहङ्कारम् । तस्योदाहरणं यथा । "प्रचपलमगुरु मरासहिष्णुं जनमसमानमनूर्ज्जितम् विवर्ज्य । कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूर्ज्जितुङ्गमेघम्" ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्ज्जस्वी, [न्] त्रि, (अतिशयित ऊर्ज्जो बलमस्यास्तीति + ऊर्ज्जस् + विनि ।) अतिशयबलवान् । इत्यमर ॥ (यथा, भारते ।)
"अन्नमूर्ज्जस्करं लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नर " ॥)

ऊर्णनाभ, पु, (ऊर्णेव तन्तुर्गर्भो यस्य । यद्वा मृदुत्वादूर्णेव नाभिर्यस्य । नाभेरुपसङ्ख्यानमितच् । उपमायोरिति ६।३।६२ । ह्रस्व ।) कीटविशेषः । माकड्सा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लूता २ तन्तुवायः ३ मर्कटक ४ । इत्यमरः ।
(यथाह उज्ज्वलदत्त । ५ । ४७ ।
"नाधारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीष्यते ।
नच निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति किञ्चन" ॥
अत्र ऊर्णनाभिरिति चिन्त्यम् ।) (स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८७ ।
"ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ" ।
स्वनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे ।३।८८ ।
"सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः" ॥)

ऊर्णनाभिः, पु, (ऊर्णावत् नाभी यस्य ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।
"आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः" ।)

ऊर्णा, स्त्री, (ऊर्णोति । ऊर्णु + "ऊर्णोते र्डः" । ५।४७ । इति उणादिसूत्रेण डः । डित्वात् टिलोपः ।) मेषादिलोम । पसम् इति भाषा । योरन्तरावर्त्तः । इत्यमर ॥ स तु भ्रूद्वयमध्ये स्थिताऽलतन्तुरूपः शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्तो महापुरुषलक्षणम् चक्रवर्त्त्यादीनां महायोगिनाञ्च भवति । इति भरत ॥ (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ । १५।१२ । "चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट" ॥)

ऊर्णायुः, पुं, (ऊर्णा अस्यास्तीति । ऊर्णा युस् ।) मेषलोमकम्बलः । मेषः । इत्यमरः ॥ ऊर्णनाभः ।

इति हेमचन्द्र ॥ त्वचाभङ्ग । इति मेदिनी ॥ (गन्धर्व्वविशेष । यथा, हरिवंशे ।
"ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा ऊरूश्च भारत ! ॥)
ऊर्णु, ञ ग आच्छादने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-उभ-सक-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफयोगान्मूर्द्धन्य । तेन ऊर्णुनाव इत्यादौ निमित्ताभावान्मूलधातोर्णत्वलाभाव । लन्न ऊर्णोति ऊर्णौति ऊर्णुते दिशं मेघ । इति दुर्गादास ॥
(यथा, भट्टि ।१४।१०२ ।
"ऊर्णुनाव स ग्रस्त्रौघैर्वानरायामनीकिनीम्" ॥)
ऊर्द्दर, पु, (ऊर्जेन बलेन तृणादि विदारयति । ऊर्ज+दृ+"ऊर्जिदृणातेरल्पचौ पूर्व्वपदान्त्यलोपश्च" ।५।४०। उणादिसूत्रेण अल् अत बा । स्वरभेदार्थं प्रत्ययदयम् ।) शूर । राक्षस । इत्युणादिकोष ॥ (कुसूलम् । धान्याद्याधारः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ ॥ "ऊर्द्दरं पृणता यवेनेद्रम्" । "ऊर्द्दरं कुसूलम्" इति भाष्यम् ॥)
ऊर्द्ध, त्रि, उपरि । उच्छ्रित । तुङ्गः । इति धन्त्यस्थवकारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥
अत्र ऊर्द्धशब्दो निर्व्विकार । तदुक्तं वर्णदेशनाया । उज्जिहीते उद्गच्छति उदो हाडौ डप्रत्ययः आदिवर्णस्य ऊरादेश । इति मधुमाधवादय ॥ इति मृदङ्गभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते । मुद्गलज्ञानप्राप्तौ । ३ । २६० । २ ।
"ऊर्द्धंग सतथ शश्वद्देवयानचरो मुने" ॥)
ऊर्द्धक, पु, (ऊर्द्धः सन् कायतीति । ऊर्द्ध+कै शब्दे +क ।) ऊर्द्धक । मृदङ्गविशेष । इत्यमरटीकाया भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्णवे ।
"ऊर्द्धको गोपुच्छवत् सत्रिताखोऽष्टाङ्गुलो मुखे । हस्तोर्द्धं वाद्यते तेषां वादन दुर्जन न वा" ॥
तथाच चिन्तामणौ ।
"हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कस्तथालिङ्गो यवाकृतिः । ऊर्द्धको दण्डतुल्य स्यात् सुरजा भेदतो मता" ॥)
ऊर्द्ध, पुं, दण्डवत्स्थित । यथा,—
"आसीन ऊर्द्धं प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृश । तदासीनेन कर्त्तव्य न प्रह्वेन न तिष्ठता" ॥
इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ आसीन उपविष्ट । "ऊर्द्धो दण्डवत् स्थित प्रह्वोऽवनतपूर्व्वकाय" । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
ऊर्द्धः, त्रि, (उत्+हा+ड । आदिवर्णस्य ऊरादेशः ।) उच्छ्रित । तुङ्गः । उपरिस्थात् । इति मेदिनी ॥ ऊर्द्धशब्दो दीर्घादि सवकारो निर्व्विकारश्च । तथाच उपरि ध्वन्यते इति कृतनिरुक्तिं तद्धशब्दो वकारवामिति सुभूत्यादयः ॥
"कुर्व्वतीबधलेसुकेर्मुवन नीचमूर्द्धजैः । यस्या चलालीवानेति पिचानागचमूर्द्धजे" ॥ इति कीचकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमारे १।१६।)
"पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखे" ।
ऊर्द्ध शब्दो मकारान्तोऽव्ययो दीर्घादिर्वकारवान् तथा वदन्तोऽव्ययोऽपीति नयादितादय ॥

ऊर्द्धक, पु, (ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते इति । ऊर्द्ध+कै+क ।) मृदङ्गविशेष । यथा,—
"ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स त्रिताखोऽष्टाङ्गुलो मुखे । हस्तोर्द्धं वाद्यते तेषा वादन दुर्ज्जन नवा" ॥
इति भरतधृतशब्दार्णव ॥ अपिच । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कस्तथालिङ्गो यवाकृति । ऊर्द्धको दण्डतुल्य स्यात् मुरजा भेदतो मता" ॥ अन्यटीकायान्तु । "यवमध्यस्तथोर्द्धक" । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
ऊर्द्धकण्टी, स्त्री, (ऊर्द्धे ऊर्द्ध कण्टको यस्याः ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्टिका" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ऊर्द्धजानुः, त्रि, (ऊर्द्धे स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरिभागे स्थूलजानुक । तत्पर्याय । ऊर्द्धज्ञु २ । इत्यमर ॥ (यथा, साख्यायनश्रौतसूत्रम् १।५।८।
"उपविश्योर्द्धजानु" । इति ॥)
ऊर्द्धज्ञ, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । पृषोदरादित्वात् साधु ।) ऊर्द्धजानु । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
ऊर्द्धज्ञु, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । "ऊर्द्धात् विभाषा" ।५।४।१३०। इति पक्षे ज्ञु ।) ऊर्द्धजानु । इत्यमर ॥ (यथा, साख्यायनश्रौतसूत्रम् । "ऊर्द्धज्ञुरनवानं यजति" ॥
तथाच माघे ११ । २१ ।
"तनुमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धज्ञुरेव" ॥)
ऊर्द्धदेव, पु, (ऊर्द्ध तुङ्ग श्रेष्ठो देव ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥
ऊर्द्धन्दम, त्रि, (ऊर्द्धम्+दम्+खच् ।) ऊर्द्धस्थ ॥ इति त्रिकाण्डशेष ॥ ऊर्द्धङ्म इति युक्तिसिद्धपाठः ॥
ऊर्द्धपाद, पु, (ऊर्द्धो पादा यस्य ।) शरभ । इति शब्दरत्नावली । (ऊर्द्धपदे, त्रि ॥)
ऊर्द्धपुण्ड्र, पु, (ऊर्द्धं पुण्ड्र इव ।) तिलकविशेष । स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रेक्षुवत् चन्दनादिना कृतोर्द्धरेखात्रय । यथा । "ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकमिति" ।
"ऊर्द्धपुण्ड्र द्विजः कुर्य्याद्धारिमृद्भस्मचन्दने" । इत्यादि च बहवः ॥
"ऊर्द्धपुण्ड्र मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्र भस्मना सदा । तिलक वै द्विजः कुर्य्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विज कुर्य्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुल शूद्रयोनिज" ॥
इति आह्निकतत्त्वधृतब्रह्माण्डपुराणम् ॥ (ऊर्द्धपुण्ड्रधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्माण्डपुराणे ।
"अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् । शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नर ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् । श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" ॥
अस्य धारणे वैदिकादिभिन्न एवाधिकारी यदुक्तं देवीभागवते नारायणेन ॥
"ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलं च वर्त्तुलं चतुरस्रकम् । अर्द्धचन्द्रादिक लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

भस्मना सकलजातिस्तु वेदपथ्यानमाश्रित । पुण्ड्रान्तरं भ्रमादापि ललाटेनैव धारयेत् ॥ ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थं चापि विष्णवागमादिषु । स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नर" ॥
श्राद्धे ऊर्द्धपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था । यथा, निर्णयसिन्धौ हेमाद्रि ।
"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्म्मणि । तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥
तथा च नारद ।
"यज्ञो दानं जपो होम स्वाध्यायः पितृकर्म्म च । वृथा भवति विप्रेन्द्राः । ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥
इत्यादिवचनात् एतेषु कर्म्मणि ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं विहितम् । केचित्तु ।
'ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधि' । श्राद्धकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्" ॥
तथा,—
"वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रङ्गवल्लिन्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशा पितरो गता" ॥
इति संग्रहोक्तवचनात् तथा,—
"ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्व्वपेत्" । इति विश्वप्रकाशवचनाच्च श्राद्धकाले ऊर्द्धपुण्ड्रादिकं न धार्य्यमित्याहुः । तन्न, यत कुलाचारादेव व्यवस्था । यत्तु,—
"ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्य तथैव च । निराशा पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्" ॥ इति हेमाद्रिधृतवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रकविषयम् । अत श्राद्धकाले गन्धत्रिपुण्ड्रकमेव न धार्य्यं । अन्यरूपस्तु धार्य्य एव । तथा च व्यास ।
"वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्व्वदा । ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नत" ॥)
ऊर्द्धरेता, [स्] पु, (ऊर्द्धं रेतो यस्य न पतति वीर्य्यं यस्येत्यर्थ ॥) महादेव । इति त्रिकाण्डशेष । (अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गतो महादेवस्य नामभेद । यथा महाभारते १३।१७।४५ ।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभस्थल" ॥) भीष्म । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेव पितु काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्म्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य ऊर्द्धरेतस्त्व जातम् । एतद्विवरणन्तु महाभारते १ । सत्यवतीलाभोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) मुनिविशेष । तद्यथा । सनक-सनन्द-सनातनसनत्कुमारादय । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्मसभावर्णने ।११।४९ ॥
"अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम्" ॥) त्रि, विषयासङ्गरहित । सन्न्यासी । यथा भारते शकुन्तलोपाख्याने,—
"ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोकपूजित । चलेद्धि वृत्ताधर्म्मोऽपि न चलेत् संशितव्रतः" ॥)
ऊर्द्धलिङ्ग, पु, (ऊर्द्धं लिङ्गं यस्य ।) महादेव । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थल" ॥)
ऊर्द्धलोक, पु, (ऊर्द्धः उपरिस्थो लोक ।) स्वर्ग । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे। ५ सूत्रम् ।
"रक्षांस्यखादयदनाययदूर्द्धलोक-
माक्रन्दयत्कपिभिरायययदाशु राम" ॥)

ऊर्द्धस्थः, त्रि, (ऊर्द्धं तिष्ठति य । ऊर्द्ध+स्था+क।) उपरिस्थितः । तत्पर्य्याय । ऊर्द्धन्दम २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिर्यंच।) ऊर्द्धावस्था। स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्य्याय । पुरुषकम् २। इति त्रिकाण्डशेष ॥ उपरिस्थितिः । उपरिस्थानम् ॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्धं आसित ।) कारवेल्ल । इति त्रिकाण्डशेष ॥करला इति भाषा ॥

ऊर्म्मि, स्त्री, पु, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । "अर्त्ते रूच" । ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्त्ते-रूरादेशश्च ॥) तरङ्ग । (यथा, रघु । १२ । ८५ । "तमाधूतध्वजपट व्योमगङ्गोर्म्मिवायुभि" ॥) प्रकाशः । वेग । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वेदना । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्र ॥ "शोकमोहौ जरामृत्यू क्षुत्पिपासे षडूर्म्मयः"। इति श्रीभागवतटीका ॥ (बुभुक्षादयः षट्, यथा,—
"बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मय" ॥
(अश्वगतिभेद । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।
"पक्षीक्षतानामश्वाना नमनोन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता" ॥
तथा च माघे ५ । ४ ।
"तूर्णं पयोधर इवोर्म्मिभिरापतन्त" ॥)

ऊर्म्मिका, स्त्री, (ऊर्म्मिरिव । इवे प्रतिकृताविति कन् । ऊर्म्मि प्रकाश कायतीति वा । आतोनुपेति क ।) उत्कण्ठा । भृङ्गनाद । वस्त्रभङ्ग । अङ्गुलीयकम् । वीचि । इति हेमचन्द्र ॥

ऊर्म्मिमान्, [त्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्यास्तीति । ऊर्म्मि+ मतुप् ।) वक्र । इत्यमरः ॥ ढेउखेलानिया इति भाषा । तरङ्गयुक्त ॥ (यथा, महाभारते २ । द्रौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।
"दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्" ॥)

ऊर्म्मिमाली, [न्] पु, (ऊर्म्मीणा माला विद्यतेऽस्य । इनि ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ ("चन्द्र प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली"। इति रघु ५ । ६१ ॥)

ऊर्व्वरा, स्त्री, उर्व्वरा । सर्व्वशस्याढ्या भूमी । इति शब्दरत्नावली । (व्युत्पत्तिस्तु ऋकारादौ उर्व्वराशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊर्व्वशी, स्त्री, (ऊरुमश्नुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति या । ऊरु+अश्+अच् +ङीप् । नारायणोरुसम्भवत्वात् तथात्वम् ।) उर्व्वशी । स्वर्गवेश्याविशेष । इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥ (विवृतिस्तु ऋकारादौ उर्व्वशीशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊर्व्वसी, स्त्री, (ऊरौ उषिता इति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उर्व्वशी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ऊर्व्वङ्ग, स्त्री, (ऊर्व्याः पृथिव्या अङ्गमिव ।) गोमयच्छत्रिका । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ वज्रारोहम् ४ गोलासम् ५ । इति हारावली ॥

ऊर्षा, स्त्री, देवताडवृक्षम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ऊलुपी, [न्] पु, उलुपी । शिशुमार । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेष ॥)

ऊलूक, पु, (उलु कशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उलुक पेचक । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्र ३ । ७७ ।
"ऊलूका न्पति कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति" ॥)

ऊष रोगे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-परं सकसेट् ।) दीर्घादि । "ऊषति सन्तं खल" । इति दुर्गादास ॥ [वर्णी ॥

ऊष, स्त्री, (ऊष्+क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्नावली।

ऊष, पु, क्षारमृत्तिका । इत्यमर ॥
(यथा मनुः ५ । १२० ।
"कौषेयाविकयोरूषै कुतपानामरिष्टकै" ।
"ऊषै क्षारमृत्तिकाभि" इति कुल्लुभट्ट ।
कर्णविवरम् । चन्दनादि ।)

ऊषक, स्त्री, (ऊष+स्वार्थे कन् ।) प्रत्यूषम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऊषणा, स्त्री, (ऊष्+ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेमचन्द्र ॥ (मरिचार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मरिच वेल्लज कृष्णमूषण धर्म्मपत्तनम्" ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेया ॥ शुण्ठी च । एतदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागर विश्वभेषजम् ।
ऊषणा कटुभद्रञ्च शृङ्गवेर महौषधम्" ॥
गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ पिप्पलीमूलञ्च । एतदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"ग्रन्थिक पिप्पलीमूलमूषणा चटकाशिर" ।
अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्या । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषणा, स्त्री, उषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ (चविका । अस्या पर्य्यायो यथा,—
"भवेच्चव्यन्तु चविका कथिता सा तथोषणा" ।
गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोध्या । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषर, त्रि, (ऊष्+र ।) क्षारभूमी । नोणा जायगा । इति भाषा । तत्पर्य्याय । ऊषवान् २ । इत्यमर ॥
("तत्र विद्या न वप्तव्या शुभ बीजमिवोषरे" ।
इति मनु । २ । ११२ । ऊषरा मृत्तिका कोपयेत् । प्रमाणं यथा ॥ "पित्तमूषरा" इति वैद्यकमाधवकृतरोगविनिश्चये पाण्ड्वधिकारे ।)

ऊषरज, स्त्री, (ऊषर+जन्+ड ।) पांशवलवणम् । रोमकनामायस्कान्तभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥

ऊषवान्, [त्] त्रि, (ऊषो विद्यतेऽस्य । ऊष्+मतुप् । मस्य व ।) ऊषरभूमी । इत्यमरः ॥

ऊषा, स्त्री, (उष्+क+टाप् ।) उषा । अनिरुद्धभार्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्कथा च भागवते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४ अध्याये बाणयुद्धे द्रष्टव्या ॥)

ऊह उ वितर्के । सन्देहादिविचारे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-आत्म सक-सेट् ।) दीर्घादि । सन्देहादिविचारस्तर्कः । उ ऊहते धर्म्म धीर । यश समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति गेर्व्वाणेर्धेरेढे चेति परस्मैपदविधानाच्छत्रन्तम् । "अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन" । इति गणकृतानित्यत्वादिति रमानाथ । वस्तुतस्तु पचादित्वादनि ऊह इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादास ॥

ऊहः, त्रि, (ऊह+घञ् ।) पूर्व्वापरस्य उत्क्षेपणम् । तत्पर्य्याय । अध्याहार २ तर्क ३ । इत्यमर ॥ वितर्कः ४ । वूह ५ व्यूह ६ वितर्कणम् ७ अध्याहरणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपूर्व्वोत्प्रेक्षणम् । इति जैमिनिः ॥ असमवेतार्थकपदत्यागपूर्व्वकसमवेतार्थकपदसमभिव्याहारकरणम् । इति श्राद्धतत्त्वटीका ॥ साकाङ्क्षवाक्यस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम् ॥ (ऊहनम् । आरोप । यथा, महाभारते १३ । उमामहेश्वरसवादे १४५ । ४३ ॥
"इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदा ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना प्रज्ञावन्तोऽथ कोविदा" ॥
परीक्षणम् । सिद्धिभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह+ल्युट्+ङीप् ।) सम्मार्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥ झाँटा इति भाषा ॥

ऋ

ऋ, ऋकार । सप्तमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थान मूर्द्धा । ("ऋटुरषाणाम्मूर्द्धा" । इत्युक्ते । तथाच शिक्षाया "स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषाः" । तथा च मुग्धबोधे । "ऋचय टठडढणरषा मूर्द्धण्या" । इति ।) स तु ह्रस्वो दीर्घ प्लुतश्च भवति ॥ (एव त्रिधापि उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् नवविधस्तत प्रत्येक अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध एव ।)
"ऋकार परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ॥
सदाशिवयुत वर्णं सदा ईश्वरसयुतम् ।
पञ्चवर्णमय वर्णं चतुर्ज्ञानमय तथा ॥
रक्तविद्युल्लताकार ऋकार प्रणमाम्यहम्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयमायायाम्) तस्य लेखनप्रकारादि यथा ।
"ऊर्द्धादृक्षगता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः ।
पुनस्त्वधोदक्षगता मात्रा शक्तिः परा स्मृता ॥
मात्रासु ब्रह्मविष्णीशास्तिष्ठन्ति क्रमतः परा" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।
"ऋ पूर्द्धिमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रम ।
भावभूति क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृत ॥
एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
कर्णा कामलता मेधा निवृत्तिर्गणनायक ॥
रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी" ।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणगण्डेऽवस्थितत्वात्तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, मातृका

न्यासध्वतमन्ते "ऋं नमो दक्षिणप्रायो ॠं नमो वामप्रायो"। इति। अनुबन्धविशेष। यथा, कविकल्पद्रुमे। "उः क्षाविडस्तु वेट्क ऋ। ऋदा ह्रस्व"। एतेन ढौकङ् गत्यामित्यस्य लुङि अडुढौकदिति सिद्धम्।)

ऋ, प्रापे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-पर-सक-अनिट्।) प्राप प्राप्ति। "ऋच्छति धन सती"। इति दुर्गादास॥

ऋ, इर स गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-परं-सकं-अनिट्।)

ऋ, र लि गत्याम्। (जुहो-परं-सकं-अनिट्।) र वैदिक। लि इयर्त्ति। शपो लुक्करणादस्य पाठग्रानयोरेव ऋच्छादेशः। इयृच्छत् समियृच्छान। इति दुर्गादास॥

ऋ, र न हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-परं-सकं-अनिट्।) र वैदिक। न ऋणोति। रेफादिस्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित्। इति दुर्गादास॥

ॠ, व्य गर्हणम्। वाक्यम्। देवमातरि स्त्री। इति मेदिनी॥ (सम्बोधनम्।) परिहास। वाक्यविकार। इति शब्दरत्नावली॥ (पु, स्वर्गः॥)

ऋक्, [च्] स्त्री, (ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया। ऋच्+क्विप्।) वेदविशेष। ऋग्वेदः। इत्यमर॥ अस्य एकविंशतिशाखा। वेदमन्त्रविशेष। तस्य लक्षणम्। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थिति। अस्यार्थ। यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुवादिपादस्थितिः। इति जैमिनि॥ (ऋग्यजुसामाथर्व्ववेदाभिहितैरपरैस्त्वाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च सन्ध्ययो रक्षा कुर्य्युः॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे अध्याये॥)

ऋक्थं, क्ली, (रिच् स्तुतौ ऋच्+"पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्"।२।७ इत्युणादिसूत्रेण थक्।) धनम्। इत्यमर॥ स्वर्णम्। इत्युणादिकोषः॥ (यदुक्तं शब्दार्णवे। "हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं विक्तम् ऋक्थ धन वसु"॥) पुत्रहीनस्य ऋक्थिन"। इति याज्ञवल्क्य। "ऋक्थमूलं हि कुटुम्ब"। इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम्॥)

ऋक्ष, न र वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-परं-सक-सेट्।) र वैदिकः। न ऋक्ष्णोति। इति दुर्गादास॥

ऋक्ष, क्ली, पु, (ऋष्+स। "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्"। ३। ६६। इत्युणादिसूत्रेण कित्।) नक्षत्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, मनु।२।१०१।
"पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात्।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्"॥
तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशति।) राशि। इति ज्योतिषम्॥ (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन द्वादश। अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ।१२।२५।
"प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु स।
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्कर"॥
"ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव"। इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ऋक्षः, पु, (ऋक्ष्+अच्।) पर्व्वतविशेषः॥ (अयं हि कुलाचलानामेकः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ॥
"माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारिपात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः"॥)
भल्लूकः। (यथा मनुः। १२। ६७।
"वको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कट।
स्त्रीमृक्षस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः"॥)
श्योनाकवृक्षः। इति मेदिनी॥ श्योनाकभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वनामख्यातोऽजमीढपुत्रः। यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्त्तने। ३२। ८७।
"धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढ समेयिवान्।
ऋक्षं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्"॥
स्वनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः।
यथा, तत्रैव ३२।१०४।
"विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथ"॥
तथा स्वनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः। यथा, महाभारते १। पुरुवंशानुकीर्त्तने। ९५। २४।
"अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवा नाम तस्यां पुत्रमृक्षमजीजनदृक्षम्"॥ एतेन पुरुवंशे त्रय एव ऋक्षनामानो राजान सम्भूता॥)

ऋक्षगन्धा, स्त्री, (ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः।) वृक्षविशेष। वीरताड इति ख्यातः। तत्पर्य्याय। छगलान्त्री २ आवेगी ३ वृद्धदारक ४ जुङ्ग ५। इत्यमर॥ ऋषिशाङ्ग इति ख्यातो वृक्षश्च। तत्पर्य्याय। ऋष्यगन्धा २ ऋषिशाङ्गलिका ३ इति रत्नमाला। क्षीरविदारीवृक्ष। तत्पर्य्याय। महाश्वेता २। क्षीरिका ३। ऋक्षगन्धिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

ऋक्षगन्धिका, स्त्री, (ऋक्षगन्धा+स्वार्थे कन्। अत इत्वम्।) छायाभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्याय। क्षीरविदारी २ महाश्वेता ३। इत्यमर॥

ऋक्षर, स्त्री, (ऋषी गतौ। ऋष्+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"।३।७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) वारिधारा। इति मेदिनी॥

ऋक्षर, पुं, (ऋष+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"। ३। ७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) ऋत्विक्। इति मेदिनी॥

ऋक्षराज, पुं, (ऋक्षाणां भल्लूकानां राजा। राजाहःसखिभ्यष्टच्।) जाम्ववान्। इति रामायणम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८। ४१।
"लेभे जाम्ववतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्"॥)

ऋक्षेश, पु, (ऋक्षाणां नक्षत्राणामीशः।) चन्द्र। इति हलायुधः॥

ऋच, श स्तुत्याम्। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदां परं-सक-सेट्।) श ऋचति। आनर्च। इति दुर्गादास॥

ऋचीष, क्ली, (ऋचतीति। ऋच्+बाहुलकात् कीषन्।) पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्र॥

ऋच्छ, श मूर्त्तौ। गमने। मोहे। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदां-पर-सकं अकञ्च-सेट्।) श ऋच्छती ऋच्छन्ती। मूर्त्ति काठिनीभाव। "मूर्त्तिं काठिन्यकाययोरित्यमरात्। ऋच्छति घृत कठिनं स्यादित्यर्थ। ऋच्छति वृद्धो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थ। मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राञ्चः। ऋच्छति वृद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थ। इति रमानाथः"॥ इति दुर्गादासः॥

ऋच्छरा, स्त्री, (ऋच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति। ऋच्छ+"ऋच्छेररः" ३। १३१। इत्युणादिसूत्रेण अर। अरन् इति प्रमाद इति नारायणीयम्।) वेश्या। इत्युणादिकोष॥ (यथा, अथर्व्ववेदे १०। ९२०। "ऋच्छरा ये च ते शफा"॥)

ऋज, ङ गत्याम्। स्थैर्य्ये। ऊर्ज्जने। अर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वादि-आत्म-सक-अकञ्च-सेट्।) ङ अर्ज्जते। ऊर्ज्जन जीवन बलवद्भावश्च। इति दुर्गादास॥

ऋज, इ ङ भृजि। इति कविकल्पद्रुम॥ (इदित् भ्वादि-आत्म-सक-सेट्।) ऋजादिः। भृजि भर्जने। इ ऋञ्जते। ङ ऋञ्जते मत्स्य सूपकार। इति दुर्गादास॥

ऋजीष, क्ली, (अर्ज्जते रसोऽस्मादिति। ऋज्+"अर्ज्जेऋजश्च" इत्युणादिसूत्रेण ईषन्।) पिष्टपचनम्। पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रामरौ॥ नरकविशेष। अत्र पिष्टपचनप्रक्षेप।
(यथा, मनु ४।९०।
"लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्"॥
धनम्। सोमलताया उद्धृतो रस। यथा, ऋग्वेदे ३। ४३। ५। "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्"।
"ऋजीषिन् सोमवन्"। इति भाष्यम्"॥)

ऋजु, त्रि, (अर्जयति गुणान्। अर्ज अर्जने। "अर्जिदृशीति"। १। २८। उणादिसूत्रेण साधु॥) अवक्रम्। सोजा इति भाषा। तत्पर्य्याय। अजिह्मम् २ प्रगुणम् ३। इत्यमरः॥ प्राञ्जल ४ सरल ५। इति जटाधर॥
("उमा स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा"।
इति कुमारे ५। ३२॥ यथा, मनु। २। ४७।
"ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शना"॥
स्त्रियां ङीष्पक्षे यथा, माघे १२।१९।
"ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धराश्चलावचूडा कलधौतरावैः"॥
अनुकूलम्। यथा, ऋग्वेदे ५। ४१। १५।
"ऋजुहस्त ऋजुवनिः"। "ऋजुहस्तस्वदनुकूलहस्त"। इति भाष्यम्॥ शोभनम्। यथा ऋग्वेदे ५। ४४। ५। "धारवाकेष्वृजुगाथ"। "ऋजुगाथ शोभनस्तुतिक"। इति भाष्यम्॥ वसुदेवपुत्रभेदे पु। यथा भागवते ९। २४। ५४।
"ऋजु समर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्"॥)

ऋजुकाय, पु, (ऋजु सरल कायो यस्य।) कश्यपमुनि। इति जटाधर॥ अवक्रशरीरे त्रि॥
("तस्मिन् स्वस्तिसमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्"।
इति भागवते ३। २८। ८॥)

ऋज्र, पु, (ऋज्+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति"। २। २८॥ उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च।) नायक। इत्युणादिकोष॥ (सरलगामिनि, त्रि। यथा ऋग्वेदे १। ११७। १४। "युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरूहथुर्ऋज्रेभिरश्वैः"॥

"ऋभ्वेभिः ऋभुगामिभिः"। इति भाष्यम्॥)

ऋञ्जसानः, पुं, (ऋञ्जि+"ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्"। २। ८७। इत्युणादिसूत्रेण असानच्। किच्च।) मेघः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ उणादि-कोषश्च॥)

ऋण, द उ ञ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तना-उभ-सक-सेट्।) द ञ ऋणोति अर्णोति ऋणुते अर्णुते। उ अर्णित्वा ऋत्वा। इति दुर्गादासः॥

ऋण, क्ली, (ऋ+क्त। ऋणमाधमर्ण्ये इति णत्वम्।) धारः। देना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्युदञ्चनम् २ उद्धारः ३। इत्यमरः॥ पुनर्देयत्वेन स्वीकृत्य यत् गृहीतम्। इति भरतः॥ अस्य विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥

कुसीदाख्य ऋणं यथा।

"स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते।
तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्"॥

इति नारदः॥ अस्यार्थः। स्थानं मूलधनावस्थानम्। लाभो वृद्धिः। दानग्रहणपदे कर्म्मण्यनटा साध्ये तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्ध्रणम्। इति रत्नाकरादयः॥ कलाशून्ये तु अवश्यापाकरणीयत्व-रूपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः। अतएव वाणिज्यार्थ-प्रयुक्तस्य नर्णत्वं इति मिश्राः॥ * ॥ अपि च।

"कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्व्विशङ्कैः प्रगृह्यते।
चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम्"॥

इति वृहस्पतिः॥ अस्यार्थः। कुत्सितात् सीदत-श्चाधमर्णात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्व्विशङ्कै-रुत्तमर्णैः। चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन द्विगुणादिलाभः॥ * ॥ ऋणत्रयविशेषो यथा।

"देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः।
ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा॥ * ॥

तत्परिशोधनमाह।

"देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः।
अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा॥
श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत्।
ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा"॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥ (जलदुर्गमभूमिः। यथा मुग्धबोधे १। २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः।

"दशार्णो देशः दशार्णा नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते"॥ अङ्कशास्त्रोक्तः कुतश्चि-दपि राश्यन्तरात् वियोज्यः सङ्ख्यावान् पदार्थः। यथा वीजगणिते।

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्।
योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्व्वा
धनर्णयोरन्तरमेव योगः"॥

ऋणतीति। ऋण गतौ तस्मात् कः। इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः। गन्ता। गमनशीलः। यथा, ऋग्वेदे ६। १२। ५। "सद्यो यः स्यन्द्रो विषितो धवीयान् ऋणो न तायुरति धन्वा राट्"। "ऋणः शीघ्र-गन्ता" इति भाष्यम्॥)

ऋणमत्कुणः, पुं, (ऋणे मत्कुण इव।) लग्नकः। इति शब्दरत्नावली॥ जामिन इति भाषा॥

ऋणमार्गणः, पुं, (ऋणं मार्गयति यः सः। ऋण+मार्ग+ल्यु।) प्रतिभूः। इति हारावली॥ जामिन इति भाषा॥

ऋणमुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणात् वा मुक्ति-र्मोचनं भवत्यस्मात्।) ऋणपरिशोधनम्। तत्-पर्य्यायः। विगणनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ऋणमोक्ष, पुं, (ऋणात् मोक्षः।) ऋणपरिशो-धनम्। इति हारावली॥

ऋणादान, क्ली, (ऋणस्य आदानम् ग्रहणम्।) अधम-र्णात् उत्तमर्णेन स्वधनग्रहणम्। तत्तु अष्टा-दशविवादान्तर्गताद्यविवादः। (यदाह मनुः। ८।४।

"तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः"।

इत्यादि।) तच्च सप्तविधं यथा। इदमृणं देयम् १ इदमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन् समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णे पञ्चविधम्। उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदान-विधिश्च ७ इति द्विविधम्। तथाच नारदः।

"ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा भवेत्।
दानग्रहणधर्म्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्॥

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम्।
दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यद्वसु"॥

तत्र विशेषमाह वृहस्पतिः।

"परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम्।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्यात् धनी सदा"॥

इति विवादार्णवसेतुः॥ अस्य यदवशिष्टं ऋणोद्-ग्राहणशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ऋणान्तक, पुं, (ऋणमन्तयति यः। ऋण+अन्ति नामधातु+ण्वुल्। मङ्गलग्रहाराधनेन ऋणाप-नयनात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति शब्द-रत्नावली॥

ऋणापनोदन, क्ली, (ऋण+अप+नुद+ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषः।) ऋणापनयनम्। धारशोधनम्॥

ऋणी, [न्] त्रि, (ऋणमस्यास्तीति। ऋण+इनि।) ऋणयुक्तः। धारी॥

("जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिरृणैरृणी भवति"। इति श्रुतिः। "ऋणी न स्यात् यथा पिता"। इति दायभागे॥)

ऋणोद्ग्राहण, क्ली, (ऋणस्य उद्ग्राहणम्।) अधमर्ण-गृहीतर्णग्रहणम्। यत्र ऋणप्रार्थनकाले प्रार्थितो-ऽपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं तदाह मनुः। ८।४८—४९।

"यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य साधयेदधमर्णिकम्"॥
धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"॥

अयमर्थः। पूर्व्वपूर्व्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम् संगृह्य वशीकृत्य। धर्म्मं वृहस्पतिराह।

"सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म्म एष उदाहृतः"॥

अस्यार्थः। ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु सन्देशो यो यत्र सामवचनं यत्रानुगमनं प्रायोप-वेशनं वा धनिकस्य सधर्म्मः ऋणोद्ग्राहणोपायः॥ व्यवहारे कात्यायनः।

"धार्य्योऽवरुद्ध ऋणिकः प्रकाशं जनसंसदि।
यावन्न दद्याद्देयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा"॥

अस्यार्थः। यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य धनि-केन धारणं व्यवहारः॥ छलाचरितबलात्कारेषु वृहस्पतिः।

"छद्मना याचयित्वार्थमानीय ऋणिकाद्धनी।
अन्वाहितादि वाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः"॥

अस्यार्थः। ऋणिकस्य धनमन्वाहितादि वा छद्मना आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायः सोपधिः सञ्ज्ञकमुच्यते।

"पुत्त्रदारपशून् बद्ध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्।
यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते॥
बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते"॥

अनयोरर्थः। पुत्त्रदारपशुरोधो द्वारोपवेशनञ्च य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते। स्वगृहमा-नीय ताडनादिलक्षण उद्ग्राहणोपायो बला-त्कार उच्यते॥ * ॥ कोऽधमर्णः केनोपायेन साध्यस्तदाह कात्यायनः।

"राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत्।
ऋणिनञ्च दुर्वृत्तं वापि छलेनैव प्रसाधयेत्"॥

ऋक्थिनं दायादम्॥ तथा

"वणिजः कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः।
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत्॥ * ॥

यत्र धनं न लभ्यते तत्राह वृहस्पतिः।

"निर्धनं ऋणिकं कर्म्म गृहमानीय कारयेत्।
शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः"॥

याज्ञवल्क्यः,—

"हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म्म कारयेत्।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्॥

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः॥ * ॥ व्यापार-द्वारा न ब्राह्मणस्य ऋणशोधनमाह कात्यायनः।

"कर्म्मणा क्षत्रविट्शूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत्"॥ * ॥ ऋणशोधनाय निन्दितं कर्म्म कारयितुरुत्तमर्णस्य दण्डमाह कात्यायनः।

"यदि स्वादावणादिष्टमशुभं कर्म्म कारयेत्।
प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वमृणाम्मुच्येत धर्णिकः॥ * ॥

यदि परमवृद्धिप्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति तदा चक्रवृद्ध्या लेख्यया धारयेत्। यथा वृहस्पतिः।

"पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी।
कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया"॥

तथा च वृहस्पतिः।

"हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके।
द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम्॥
रक्षेद्वा कृतमूल्यन्तु दशाहं जनसंसदि।
ऋणानुरूपं परतो गृहीतान्यस्तु वर्जयेत्॥
स्वधनञ्च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरैः।
तद्बन्धुज्ञातिविदितं शेषमस्यापराग्नुयात्" ॥ * ॥

यथाविषयं धर्म्मादीन् धनसाधनोपायान् मनुनाप्यो

न राज्ञा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।
"यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्" ॥ *॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्णाय दापयेत् इत्याह नारदः ॥
"ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशन्तु विंशकम्" ॥ *॥
यदा अधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शक्त्यनु-सारेण दत्त्वा पूर्व्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावद्दत्तं उत्तमर्णेन उपगतं प्राप्तमिति धनी तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह याज्ञवल्क्यः ।
"लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" ॥
इति विवादार्णवसेतुः ॥
ऋत, गत्याम् । स्पर्द्धने । ऐश्वर्य्ये । घृणायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-पर-ईयङ्पक्षे आत्म-गत्यर्थे सक, अन्यार्थे-अक-सेट् ।) घृणा दया । ऋतीयते जनः स्पर्द्धते ईश्वरो भवति । किञ्चि-द्दयते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । आर्त्तीत् आनर्त्त इत्यादि । इति दुर्गादासः ॥
ऋतं, क्ली, (ऋ+क्त ।) उञ्छशिलम् । (यथा, मनुः । ४ । ४—५ ॥
"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" ॥)
जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । "तन्म ऋतं पातु शतशारदाय" । "ऋतमुदकम्" । इति भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी । (यथा, मनुः । ८ । ८२ ।
"साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ।
"विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतम्" ॥
कर्म्मफलम् । यथा, "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" ।
इति श्रुतिः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १ । २५६ ।
"भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्" ॥
पु, सूर्य्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । "ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म एवायुः" ॥
परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । "ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म" ॥
सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६७ । २ ।
"सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये" ॥ "ऋताय सत्याचाराय" । इति दया-नन्दभाष्यम् ॥ रुद्रः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे रुद्रोपस्थाने । "ऋतमित्यस्य कालाग्नी रुद्र ऋषि-रनुष्टुप्छन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-योगः" ॥ देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
"ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्व्वीर्ऋतस्य धीति-र्वृजिनानि हन्ति" । "ऋतस्य ऋतदेवस्य" । इति भाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
"ऋतचिद्धि सत्यम्" । "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् ज्ञाता" । इति भाष्यम् ॥ अग्नेर्मूर्त्तिवि-भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । "ऋतस्य सत्यश्च" । इति ॥)
ऋत, त्रि, (ऋ+क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति मेदिनी ॥
ऋतजित्, पु, (ऋतं जयति ऋत+जि+क्विप् ।) यक्षविशेषः । यथा,—
"त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।
श्रूयतां चापरे सूर्य्ये फाल्गुने निवसन्ति ये" ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । "त्वष्टा सूर्य्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राक्षसः । ऋत-जिद्यक्षः । धृतराष्ट्रो गन्धर्व्वः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ । ८३ । "ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च" ॥)
ऋतधामा, [न्] पु, (ऋतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा यजुर्व्वेदे ५।३२।
"हव्यसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" ॥) इन्द्रभेदः ।
स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविता । यथा,—
भागवते । ८ । १३ । २८ ।
"भविता रुद्रसावर्णी राजन् ! द्वादशमो मनुः ।
ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः" ॥
यदुवंशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।
"कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" ॥
अविनश्वरस्थानवति, त्रि । यथा यजुर्व्वेदे । १८ । ३८ ।
"ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्व्वस्तस्यौषधयः" ॥)
ऋतिः, स्त्री, (ऋ+करणे+क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म । जुगुप्सा । स्पर्द्धा । इति मेदिनी ॥ (भावे+क्तिन् ।) गमनम् । अनुगमम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्व्वेदे । ३० । १३ ।
"ऋतये स्तेनहृदयम्" । शत्रौ पु, इति निरुक्तिः ।)
ऋतीया, स्त्री, (ऋत+ईयङ्+टाप् ।) घृणार्थकः । जुगुप्सा । तत्पर्य्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ । इत्यमरः ॥
ऋतुः, पु, (ऋ+"अर्त्तेश्च तुः" । इति उणादिसूत्रेण १, ७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः । स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-फाल्गुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३ ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ श्रावणभाद्रौ वर्षा ५ आ-श्विनकार्त्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-ऽपि । कार्त्तिकाद्यग्रहायणपौषमाघाः शीतः १ फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढश्रावण-भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्त्तिका-दिषण्मासाः शीतः १ वैशाखादिषण्मासाः ग्रीष्मः २ ॥ इति स्मृतिः ॥ * ॥
(यदुक्तम् ।
"मासद्वयात्मकः कालः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः" ।
यच्च तु "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः" इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयोरेकत्रीकरणं विवक्षितम् ॥
"चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु सङ्क्रमात् ॥
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृड्मिथुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः" ।
मेषवृषौ रवियुक्तौ सङ्क्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-वित्यादि । अन्ये तु ।
"शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।
माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादमी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"वर्षाः शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥
पृथक् पृथक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः" ।
इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः" ॥
इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्" ।
इति सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।
"तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्य्यमुपदेक्ष्यते ।
हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-लक्षणास्त्रयः ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टेः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षा । एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः" ।
इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ।
"तत्र माघादयो द्वादशमासाः द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभो-नभस्यौ वर्षाः । इषोर्जौ शरत् । सहःसहस्यौ हेमन्त इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-दक्षिणमुत्तरञ्च" ।
"इह तु वर्षा-शरद्धेमन्त वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृट् षडृ-तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।
ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्-यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुन-चैत्रौ वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ-श्रावणौ प्रावृडिति" । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-नोक्तम् ॥)
स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तत्पर्य्यायः । रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ॥
यथाह मनुः । ३ । ४५-४८ ।
"ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥
युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः" ॥
"रजः सप्तदिनं यावत् ऋतुस्तु भिषजां वरः" ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवम् ॥"
"नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ।
ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ॥
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् ।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्" ॥
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत् ॥
आर्त्तवस्रावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः" ॥
"सर्व्वासामेव चतुर्वर्णस्त्रीणां सर्व्ववादिसम्मतः । पूर्व्वोक्तसमयः शास्त्रान्तरेषु विषयः । तद्यथा । स्नानदिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दशरात्रावधि क्षत्त्रियायाः । अष्टरात्रावधि वैश्यायाः । षड्रात्रावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्" ॥
"ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः" ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
शिवः । यथा महाभारते १३ । महादेवसहस्रनामकथने १७ । १३९ ।
"ऋतुः सवत्सरो मासः पक्षः सङ्ख्यासमापनः" ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनामकथने १४९ । ५८ ।
'ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" ॥)
दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विश्वः ॥

ऋतुप्राप्त, त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः । अवन्ध्यवृक्षादि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्या अस्तीति । ऋतु + मतुप् + ङीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्य्यायः । रजस्वला २ स्त्रीधर्म्मिणी ३ अवी ४ आत्रेयी ५ मलिनी ६ पुष्पवती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १।३। ८७ । "उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथायं ऋतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम्" ॥
ऋतुमतीकृत्यमाह ।
"आर्त्तवस्रावदिवसात् अहः सा ब्रह्मचारिणी ।
शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥
करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत् ।
अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ॥
नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वप्नं प्रधावनम् ।
अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् ॥
आयासं भूमिखननं प्रवातञ्च विवर्जयेत् ।
ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सद्वसनादिभिः ।
भूषिता सुमनाः पश्येत् भर्त्तारं समलङ्कृतम् ॥
पूर्व्वं पश्येत् ऋतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्त्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्" ॥
एतदकरणे प्रत्यवायमाह ।
"अज्ञानात् वा प्रमोदाद्वा लौल्याद्वा दैवतस्तु वा ।
सा चेत् कुर्य्यात् निषिद्धानि गर्भदोषास्तदाप्नुयात् ॥
एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विकृतलोचनः ।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥
अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलोऽञ्जनाददृक् ।
स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलः स्यात् प्रधावनात् ॥
अत्युच्चशब्दश्रवणात् वधीरः खलु जायते ।
तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् ॥
प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्" ॥
इति ।
"क्षामप्रसन्नवदना स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्" ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्धः स्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतुमतीमाचक्ष्महे" ।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
"पीनप्रसन्नवदना प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् ।
नरकामा प्रियकथा स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् ।
हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति" ॥
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
"ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवासःसमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य हेतोः ।
पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्त्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः ॥
ततो विधानं पुत्त्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् ।
कर्म्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः" ॥
"तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्व्वा भवति । चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । नच प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लाविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवती त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासादुपेयात्" । इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ऋतुराज, पुं, (ऋतूनां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५।४।९१ । इति टच् ।) वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋतुवृत्तिः, पुं, (ऋतुषु वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य ।) वत्सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ऋतुसन्धि, पुं, (ऋत्वोः सन्निर्भेदनम् ।) ऋतुद्वयसन्धिकालः । स च ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहौ । तथाच वाभटः ।
"ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्व्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिः" ॥

ऋतुस्नान, क्ली, (ऋतौ स्नानम् ।) रजस्वलास्त्रिया चतुर्थाहकर्त्तव्यस्नानम् । इति स्मृतिः ॥ तत्स्नानानन्तरं भर्तृवदनं द्रष्टव्यं नान्यस्य भर्तृसन्निधाने भर्त्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्य्यं विलोकयेत् । इति काशीखण्डम् ॥
("ततः पुण्येऽहन्यादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम्" ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

ऋते, व्य, (ऋत + के ।) विना । वर्ज्जनम् । इत्यमरः ॥ ("अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्" । इति रघुवंशे । ३ । ६३ ॥ तथा, कुमारे २ । ५७ ।
"अशक्तृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः" ॥)

ऋत्विक्, [ज्] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यज् + ऋत्विगादिना क्विन्नन्तो निपातितः ।) पुरोहितः । यथा,—
"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते" ॥
इति मानवे २ । १४३ ॥ तत्पर्य्यायः । याजकः २ । इत्यमरः ॥ भरताः ३ कुरवः ४ वाग्यतः ५ वृक्तवर्हिषः ६ यतस्रुचः ७ मरुतः ८ सबाधः ९ देवयवः १० । इत्यष्टावृत्विङ्नामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
अथ हि नायकस्य धर्म्मसहायाः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । ५१ । "ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्म्मे" ॥)

ऋद्ध, क्ली, (ऋध् + क्त ।) सम्पन्नधान्यम् । इति मेदिनी ॥ परिपक्वमर्द्दितधान्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वहुलितधान्यम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्य्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः ॥ अवसितम् ३ । इति तट्टीका । सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १३ । १४९ । ४३ ।
"ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः" ॥)

ऋद्धः, त्रि, (ऋध् + क्त ।) समृद्धः । सम्पन्नः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
"अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्" ॥)

ऋद्धि, स्त्री, (ऋध् + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः तत्पर्य्यायः । योग्यम् २ सिद्धिः ३ लक्ष्मी ४ । इत्यमरः ॥ प्राणप्रदा ५ प्रजा ६ । इति रत्नमाला ॥ प्राणदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

१० चेतनीया ११ रथाङ्गी १२ मङ्गल्या १३ लोककान्ता १४ जीवश्रेष्ठा १५ यशस्या १६। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। सुस्निग्धत्वम्। अतितिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। रुचिमेधाकारित्वम्। श्लेष्मकुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या रूपं यथा,—

"ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजालः सरन्ध्रकः॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः"।

औषधकरणे ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दः अथवा वला देया। इति परिभाषा॥ *॥ समृद्धिः। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे २। ५८॥
"परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना"।)
पार्व्वती। इति शब्दरत्नावली॥ (लक्ष्मीः॥)

ऋध, उ य न इर वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां, स्वा-पर-सक-सेट्।) य ऋध्यति। उ अर्द्धित्वा ऋद्ध्वा। न ऋध्नोति। इर आर्धत् आर्धीत्। क्वचित्कृतौ चायम्। सोऽहं प्रागभवतेव भूतजननीमृध्नोमीति भवभूतिः॥ अन्तर्भूतण्यर्थत्वादिदं सिद्धमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

ऋफ, श दाने। श्लाघायाम्। हिंसायाम्। निन्दायाम्। युद्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक,अक च-सेट्।) श ऋफति जनो ददाति श्लाघते हिनस्ति निन्दति युध्यते वेत्यर्थः। आनर्फ। हिंसायामप्ययमित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

ऋभुः, पुं, (ऋ स्वर्गे देवमातुरदितेर्व्वा भवति यः। ऋ+भू+डु।) देवता। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ९। २१। ६।
"ऋभुर्न रथ्यं नवं दधतो केतुमादिशे"॥
देवानामपि देवः। यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः।
तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः"॥)
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
"आद्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः"।
इति हरिवंशे। ७। ३२॥)

ऋभुक्षः, पुं, (ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्ति यत्र। ऋभु+क्षि+ड।) स्वर्गः। वज्रम्। इन्द्रः। इति। रायमुकुटः॥ (देवमात्रे। यथा ऋग्वेदे। ४। ३७। १। "उपनो राजा अध्वरमृभुक्षाः"। "ऋभुक्षाः ऋभवः"। इति भाष्यम्॥)

ऋभुक्षा, [न्] पुं, (ऋभुक्षः स्वर्गो वज्रं वा अस्यास्तीति इनिः। "पथिमथ्यृभुक्षामात्"। ७।१।८५। "इतोत्सर्व्वनामस्थाने"। ७।१।८६। इत्यादिना सिद्धम्। यद्वा ऋभुक्षति इति अर्त्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ३७। २। "इन्द्रो विभ्वां ऋभुक्षा वाजो अर्य्यः"। इति॥)

ऋम्फ, प श वधे। (मुचादि-तुदां-पर-सक-सेट्।) इति रिम्फधातोष्टीकायां दुर्गादासः॥

ऋश, गतिस्तुत्योः। सौत्रधातुरयम्। (परं सकं-सेट्।) ऋशति। इति दुर्गादासः॥

ऋश्य, पुं स्त्री, (ऋश्+क्यप्।) मृगविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४। १०।
"ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमागहि"॥)

ऋष, ई श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-सेट्।) कृत्वादि। ई ऋष्टः। श ऋषति। इति दुर्गादासः॥

ऋषभः, पुं, (ऋष्+"ऋषिवृषिभ्यां कित्"। इति उणादिसूत्रेण ३।१२३। अभच्। किच्च।) वृषः। (यथा, ऋग्वेदे ६। २८। ८। "उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्य्ये"॥) कर्णरन्ध्रम्। कुम्भीरपुच्छः। उत्तरपदे श्रेष्ठः। इति मेदिनी॥
("स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्द्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः"॥
इत्यमरवाक्यात्। यथा पुरुषर्षभः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः। असमस्तेऽप्ययं श्रेष्ठार्थवाचकः। यथा, भागवते २। ४। २२॥
"स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्"॥
"ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठः"। इति तट्टीका॥ गणविशेषः। आकृतिगणोऽयम्। यथा पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २। १। ५६॥
"उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"॥ व्याघ्रादिराकृतिगणः। "व्याघ्र-सिंह-ऋक्ष-ऋषभ-चन्दन-वृक-वृष-वराह-हस्तिन्-तरु-कुञ्जर-रुरु-पृषत्-पुण्डरीक-पलाश-कितवाः"। इत्येते व्याघ्रादयः॥) पर्व्वतविशेषः। इति धरणी॥ वराहपुच्छः। आदिजिनः। इति हेमचन्द्रः॥ भगवदवतारविशेषः। (यथा, भागवते ५।६।७। "तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चङ्क्रममाणः"।) स तु सत्ययुगे अग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्त्रत्वेन जातः। तस्य पुत्त्रः जडभरतः। इति श्रीभागवतम्। (तथा, मार्कण्डेये ५३। ३८।
"अग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विजः॥
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्त्रशताद्वरः"॥
स्वारोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये ६७। ४।
"ऊर्ज्जस्तम्बस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा"॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकाहनिष्पाद्यो यागभेदः। यथाह गर्गः "पूर्व्वं ऋषभसज्ञो राज्ञः"॥ स्वनामख्यातः यज्ञतुरपुत्त्रो नृपभेदः। यथा, शतपथब्राह्मणे १३। ५। ४। १५। "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्नानां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्"॥) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। वृषः १ ऋषभकः २ वीरः ३। इति रत्नमाला॥ गोपतिः ४ धीरः ५ विषाणी ६ दुर्द्धरः ७ ककुद्मान् ८ पुङ्गवः ९ वोढा १० शृङ्गी ११ धूर्य्यः १२ भूपतिः १३ कामी १४ रुक्षप्रियः १५ उक्षा १६ लाङ्गूली १७ गौः १८ मन्थुरः १९ गोरक्षः २० वनवासी २१। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तविरेकनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मकारित्वम्। दाहक्षयज्वरहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥
("जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ"॥
"ऋषभो वृषशृङ्गवत्"॥
"ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि"॥
अनयोर्गुणा यथा॥
"जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ।
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) सप्तस्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः। (अयं स्वरः त्रिश्रुतिः। अस्य तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२) रञ्जनी, (३) रतिका। तिसृश्च श्रुतिजातयो यथा, (१) करुणा, (२) मध्या, (३) मृदुः। अयञ्च ऋषिवंशीयः, क्षत्त्रियजातिः, पिञ्जरवर्णश्च। अस्योत्पत्तिः शाकद्वीपे। अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा, छन्दो गायत्री। यथा सङ्गीतरत्नाकरे,—
"ऋषभस्त्रिश्रुतिस्तत ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता॥
दीप्तायता मृदुर्मध्या षड्जे स्यात् ऋषभे पुनः।
सस्थिता करुणा मध्या मृदुः . .॥
पञ्चमः पितृवंशस्थो रि-धावृषिकुलोद्भवौ।
ऋधौ तु क्षत्त्रियौ ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ"॥
रि धौ ऋषभधैवतौ इत्यर्थः। इत्यादि।)
स तु गोस्वरतुल्यस्वरः। चातकस्वरतुल्यस्वर इति केचित्। नारदमते गावः ऋषभस्वरं वदन्ति यथा,—
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्द्दन्ति चर्षभम्"।
इति नारदसंहितायाम्। दर्पणरत्नाकरादिमते तु चातकः ऋषभं वदति। यथा सङ्गीतदर्पणे,—
"स्वरमृषभं चातको ब्रूते"।) अस्योत्पत्तिः।
"नाभिमूलाद्यदा वायुरुत्थितः कुरुते ध्वनिम्।
वृषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभः स्मृतः"॥
इति सङ्गीतदामोदरः॥
("नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः।
ऋषभस्येव नादं यत् तस्मादृषभ ईरितः"॥
इति च सङ्गीतसमयसारे। अस्योत्पत्तिः ऋग्वेदात्। यथा रत्नावल्याम्,—
"ऋग्वेदात् षड्ज ऋषभौ यजुषो मध्यधैवतौ।
सामवेदात् समुद्भूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ"॥
इति॥)

ऋषभध्वजः, पुं, (ऋषभः ध्वजश्चिह्नमस्य ध्वजेऽस्य वा।) शिवः। अर्हद्विशेषः। इति मेदिनी॥

ऋषभी, स्त्री, (ऋषभ+जातौ ङीष्।) नराकारस्त्री। शूकशिम्बी। शिराला। विधवा। इति मेदिनी॥
(शूकशिम्ब्यर्थे व्यवहारो यथा॥
"शैन्द्युषभ्यतिरसेत्यादिम्"।
इति चरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये॥ अत्र हि ऋषभी शूकशिम्बी इत्यस्य शिवदासीयटीका॥ *॥)

ऋषिः, पुं, (ऋषति प्राप्नोति सर्व्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन पश्यति संसारपारं वा इति। ऋष्+"इगुपधात् कित्" ४। ११९। इति उणादिसूत्रेण इन्। किच्च।) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता। शास्त्रकृदाचार्य्यः। (यथा, ऋग्वेदे १। १। २। "अग्निः

पूर्व्वेभिरृषिभिरीड्यो नूतनैरुत स देवा एह वक्षति”॥) रिषिर्हिंसादिश्च। “विद्याविदग्धमतयो रिषय प्रसिद्धाः”। इति प्रयोगात्। इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । सत्यवचा २ शापास्त्र ३। स तु सप्तविध यथा। व्यासाद्या महर्षय १ भेलाद्या परमर्षय २ कण्वादयो देवर्षय ३ वशिष्ठाद्या ब्रह्मर्षय ४ सुश्रुताद्या श्रुतर्षय ५ ऋतुपर्णादयो राजर्षयः ६ जैमिन्याद्या काण्डर्षय। इति त्रि-काण्डशेष ॥ तथा च रत्नकोषे।
“सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षय ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावरा ॥ * ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा।

१ स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः। अत्रि। अ-ङ्गिरा। पुलस्त्य। पुलहः। क्रतु। वशिष्ठ। (यथा हरिवंशे। ७।८।
“मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिरा पुलह क्रतुः।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मण सुता” ॥)

२। स्वारोचिषे उर्जस्तम्भादय ।
(यथा, मार्कण्डेये ६७। ४।
“उर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिरृषभस्तथा।
निश्चरश्चार्व्ववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)

३। उत्तमे वशिष्ठसुता प्रमदादय ।
(यथा, मार्कण्डेये ७३। १३।
“स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः।
तनयस्यान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)

४। तामसे ज्योतिर्धामादय ।
(यथा मार्कण्डेये ७४। ५९।
“ज्योतिर्धामा पृथु काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)

५। रैवते हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्द्ध्वबाहु-रित्यादय । (यथा मार्कण्डेये ७५। ७३-७४।
“हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथापर ।
वेदबाहु सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनि ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारग ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनो” ॥)

६। चाक्षुषे हर्य्यम्मदीरकादय ।
(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यन्ते तत्रैव।७६।५४।
“सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधु ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षय” ॥)

७। वैवस्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे काश्यप । अत्रि। वशिष्ठ । विश्वामित्र । गौतमः। जम-दग्निः। भरद्वाज ॥ (यथा मार्कण्डेये ७९। ९-१०।
“अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिक ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मन ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे” ॥)

८। सावर्णिके गालव । दीप्तिमान्। परशु-राम। अश्वत्थामा। कृप। ऋष्यशृङ्ग। व्यास।
(यथा, मार्कण्डेये ८०। ४।
“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ॥
राम परशुराम। द्रोणिरश्वत्थामा ॥)

९। दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः।
(यथा मार्कण्डेये ९४।८।
“मेधातिथिर्व्वसु सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा।
सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो हव्यवाहन” ॥)

१०। ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्सुकृतसत्यजयमू-र्त्त्याद्या । (यथा मार्कण्डेये ९४। १०, १३, १४।
“मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तर द्विज। ॥
सप्तर्षीस्तान् निबोध त्व ये भविष्यन्ति वै तदा।
आपो भूतिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्यएव च।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तम” ॥)

११। धर्म्मसावर्णिके अरुणादय ।
(यथा मार्कण्डेये ९४। १९-२०।
“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणि ।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनि ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तम” ॥)

१२। रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्त्यादय ।
(यथा मार्कण्डेये ९४।२५।
“द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधि ।
तपोरतिस्तथैवान्य सप्तमस्तु तपोधृतिः” ॥)

१३। देवसावर्णिके निर्म्मोहतत्त्वदर्श्याद्या । (मार्क-ण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनु रौच्याख्ययाभि-हित । यथा, तत्रैव ९४। २७ ३०।
“त्रयोदशस्य पर्य्याये रौच्याख्यस्य मनो सुतान्।
सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्म्माण सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे।
सुशर्म्माण सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम। ॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पति ।
भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुक ।
निर्म्मोह सुतपाश्चान्यो निष्प्रकम्पश्च सप्तम” ॥)

१४। इन्द्रसावर्णिके अग्निबाहुशुचिशुक्रमागधाद्या सप्तर्षय । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्यया-भिहित। यथा तत्रैव ९९। १।
“तत परन्तु भौत्यस्य समुत्पत्ति निशामय।
देवानृषींस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान्” ॥
तत पर त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन् मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १००। ३१।
“अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधव ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षय स्मृता” ॥
पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-भेदोऽपि दृश्यते। हरिवंशे ७ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्य विवरणादिकं द्रष्टव्यम्॥)
॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्न्यरुन्धतीसहित-वर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानक्षत्रे स्थितिः तस्योदये तेषाञ्चोदयो भवति। काशीखण्डमते शनिलोकादूर्द्ध्वं ध्रुवलोकात् अध तेषां स्थिति ॥ * ॥ वेद । किरण। इति मेदिनी ॥ भृग्वादि-महर्षिसन्तान । यथा।
“भृगुर्म्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतु।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्ना स्वयमीश्वराः।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षय ॥
ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत।
काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा।
उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौशिजस्तथा” ॥
औशिजस्थाने कौशिक इति वा पाठ ।
“कर्द्दमो वालिखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्द्धन ।
इत्येते ऋषय प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गता” ॥
इति। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा।
“ऋषि हिंसागतौ धातुर्व्विद्यासत्यतपःश्रुति ।
एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च तत स्त्वृषि ॥
निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तिमृषिस्त्वयम्।
ऋषन्ते परमा यस्मात् परमर्षिस्तत स्मृतः ॥
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृतिकारणम्।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता” ॥
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्याय ॥

ऋषिक, } पुं, (ऋषेः पुत्र। ऋषि + कन्।) काव्या-
ऋषीकः, } दि ऋषिपुत्र। यथा।
“ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवात्।
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ॥
ऋषीकाणा सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रका।
इत्येते ऋषय प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गता ॥
तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत।
वत्सरो नग्नहश्चैव भारद्वाजश्च वीर्य्यवान्।
ऋषिर्द्दीर्घतमाश्चैव बृहदुक्थ शरद्वतः ॥
वाजिश्रवा सुचित्तश्च श्यावोऽश्वश्च पराशरः।
शृङ्गी च काश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥
इत्येते ऋषिका सर्व्वे सत्येन ऋषितां गता”।
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमाल्पा सरित् इव।) नदी। इति हेमचन्द्र ॥
(“ऋषिकुल्यां समासाद्य नर स्नात्वा विकल्मष।
देवान् पितॄन् चार्चयित्वा ऋषिलोक प्रपद्यते” ॥
इति महाभारते। तीर्थयात्रापर्व्वणि ३। ८४। ४६॥
ऋषिकुलाय हितम्। ऋषिकुल + यत्। ऋषि-कुलहिते, त्रि। यथा, भागवते ३। १६। १३।
“अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम्।
नास्वाद्य मन्युदग्धाना तेषामात्माप्यतृप्यत” ॥)

ऋषिशाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया शाङ्गलिकी।) ऋद्धगन्धारक्षः। इति रत्नमाला ॥ ऋषिशाङ्गल-इति ख्यात। (वृद्धदारकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औषधार्थम्।) माषपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (माषपर्णी-शब्देऽस्या गुणादिक ज्ञेयम् ॥)

ऋष्टिः, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन्।) खड्ग। इत्य-मर ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ५। ५७। २।
“वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः।
सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः” ॥
आयुधमात्रम्। यथा ऋग्वेदे १। १६६। ४।
“भयन्ते विश्वाभुवनानि हर्म्म्या।
चित्रो वो याम प्रयतास्वृष्टिषु” ॥
“ऋष्टिषु युद्धस्य हेतिषु”। इति भाष्यम्।
तथा तत्रैव ।५। ५२। ६।
“आ रुक्मैरायुधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत”।

"ऋष्टीरायुधविशेषान्" । इति भाष्यम् ।
तथा मनु ३ । १३३ ।
"यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्" ॥
"ज्वलितशूलर्ष्ट्याख्यायुधलोहपिण्डान्" । इति तट्टीका ॥ दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ५४ । १३ ।
"विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो
दिवो मर्या ऋतजाता अयास" ।
"ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः" । इति भाष्यम् ॥ गमनागमनशील । यथा, ऋग्वेदे १ । ६४ । ४ ॥ "अंसेष्वेषां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं यज्ञिरे स्वधया दिवो नरः" । "ऋष्टयः गमनागमनशीलाः" ।
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ पु, धर्मसावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ९४ । १९ ।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः" ॥)
ऋष्य, पु स्त्री, (ऋष् + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)
मृगविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते ऋष्यशृङ्गोपाख्याने । ३ । ११० । २७ ।
"ऋष्यशृङ्ग कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः" ।
ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य सः
ऋष्यशृङ्गः ।
"ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोहा इति कीर्त्तितः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
स्वनामख्यात कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्त्रः । यथा भागवते । ९ । २२ । ११ ।
"ततस्तु क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ।
ऋष्यस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः" ॥
ऋष्यकेतु, पु, (ऋष्यः केतौ यस्य ।) अनिरुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋश्यकेतुः । ऋष्यकेतनः । रिष्यकेतुः । विश्वकेतुः ॥
ऋष्यगता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन गता ज्ञाता ।)
ऋष्यप्रोक्तावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
ऋष्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्यस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । ऋषिजाङ्गल इति ख्यातः । तत्पर्यायः । ऋक्षगन्धा २ ऋषिजाङ्गलिकी ३ । इति रत्नमाला ॥
("मधावहा-ऋद्धि ऋष्यगन्धाश्वगन्धेत्यादिषु" ॥
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)
ऋष्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता ।)
शतमूली । शूकशिम्बी । अतिबला । इति मेदिनी ॥
(अस्याः पर्यायो यथा ॥
"अतिबला महाशतावरी कपिकच्छुश्च" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
व्यवहारो यथा ॥
"ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्येत्यादिषु" ।
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र तु ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी इति शिवदासीयटीका ॥ • ॥
"कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथा काणविषाणिके ।
ऋष्यप्रोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवल्लिका" ॥
इति उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
ऋष्यमूकः, पु, (ऋष्यो मृगो मूको यत्र ।) पर्व्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे पम्पासरोवरकूले स्थितः । यत्र वालिभयात् सुग्रीवादयः पञ्च वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥
("तावृष्यमूकस्य समीपचारी
चरन् ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ" ।
इति रामायणे । ४ । १ । १२८ ॥)
ऋष्यशृङ्गः, पु, (ऋष्यस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य ।) मुनिविशेषः । स तु विभाण्डकसुतः ।
तस्य भार्य्या लोमपादराजकन्या शान्ता । इति रामायणम् ॥ ('मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः"।
इति भट्टिः । १ । १० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति विवरणमुच्यते ।
आसीत्पुरा महातेजास्तपस्विसत्तमः काश्यपो विभाण्डको नाम ऋषिः । स च महाह्रदं समासाद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदाप्सरसमुर्व्वशीं दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अप्सु प्रचस्कन्द । ततः काचित् मृगी तृषिता तोयेन सह तत्पीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि मृगी पुरा काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् मृगरूपधारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अथामोघत्वात् ब्रह्मरेतसस्तस्या मृग्यामेकः पुत्त्रः समभवत् । मृगीगर्भजातत्वादस्य शिरसि शृङ्गमजायत तेनास्य ऋष्यशृङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्व्वस्तस्मादनन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्य्ये एवाभवत् ।
एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति ख्यातोऽङ्गानामीश्वरः समभवत् । तेन कामात् ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्व्वे ब्राह्मणास्तं परितत्यजुः । पुरोहितत्यक्तस्यास्य राज्ये न ववर्ष शतक्रतुः । अतः क्लिष्टचित्तः स राजा ब्राह्मणान् सन्तोषयित्वा कञ्चिदुपायं पर्य्यपृच्छत् । तेन पृष्टास्ते ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्यशृङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।
अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्य्यस्य ऋष्यशृङ्गमानेतुं शापाद्भीतामिर्वाराङ्गनाभिर्यत्नमकरोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्ना काश्चित् वाराङ्गना बहूनि उपायनद्रव्याणि गृहीत्वा जलपथेन तं तपोधनम् लोभयित्वानेतुं प्रतस्थिरे । अथ ताः काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमां नावमदूरे निबध्य तत्रोषुः । अथ कदाचित् तासां काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वाग्भङ्ग्या मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्रमथ्य कामवशगता अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च स्वस्थानमाजगाम । गतायाञ्च तस्यां मदनेन मत्तो विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः । अथ विभाण्डकस्तपसः प्रतिनिवृत्य स्वसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।
प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा ऋषिरूपधारिणी वेश्या तं विभाण्डकसुतं प्रलोभ्य नाव्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमागता ।
अथ स राजा तं प्राप्य विभाण्डकसुतं प्रहृष्टमना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन् तपोधने समस्तराज्यं प्रवृष्टजलेनापूर्य्यमाणमभवत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनायगण्यात् विभाण्डकात् शापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्यशृङ्गाय प्रददौ ।
अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिवृत्तः सुतमनवलोक्य ध्यानधिया सर्व्वमवगम्य क्रुधा ज्वलन्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च तस्मिन् विभोते सर्व्वे ऋष्यशृङ्गस्य राज्यमिदमिति आचख्युः । पूजितश्च तेन राजर्षिणा दिवि इन्द्रमिव पुत्त्रं शचीमिव शान्तां स्नुषाञ्चावलोक्य ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः आश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्यशृङ्गः शान्तया सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥
अथ गच्छति काले सूर्य्यवंशावतंसो राजा दशरथः अनपत्यतया क्लिश्यमानहृदयो निजगुरुं वशिष्ठदेवं पुत्त्रलाभोपायं प्रपच्छ । एवमुक्तस्तेन ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यशृङ्गं तपोधनं समानीय पुत्त्रेष्टिं कर्त्तुं समादिशत् ।
अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं ऋष्यशृङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । ततः आगतेन तेन क्रियमाणे यज्ञे दैवस्वर्वह्निमध्यादुदतिष्ठत् । एतच्चरुभक्षणात् नारायणावतारस्वरूपा रामादयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अथ विभाण्डकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३ । ११० अध्यायस्तथा रामायणे । १ । ९ अध्यायश्चारभ्य द्रष्टव्या ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।
यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।
"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपएव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

ऋ

ॠ दीर्घऋकारः । स तु अष्टमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् "ऋटुरषाणाम्मूर्द्धा" । पाणिनीयशिक्षायामपि ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः" ।)
स प्लुतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥
(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति षड्विधः ।)
ॠकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"तदूर्ध्वाधोगता दक्षा वामतः कुञ्चिता लघ ।
पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥
मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।
"ॠ क्रोधोऽतिथिपशो वाणी वामनो गोऽप्यश्रीर्दृतिः ।
ऊर्द्ध्वमुखी निशानाथः पद्ममाला विनस्थधी ॥
शम्भिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

एकदन्ताङ्कयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
कोमला श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
अरण्यमिव कीलाले पावको गन्धकर्षिणी" ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामनासिकया न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे । "ॠ नमो दक्षिणघ्राणे ॠ नमो वामघ्राणे"। इति ॥ अनुबन्धविशेषस्तेन अङाङ्गस्थो वा स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । "अङाङ्गस्थोऽथ ऋर्वा ऌ-रङ्वानिर्वाथ ए सिचि" ॥ (एतेन कणृ आर्त्तस्वरे लुङि इते अचीकणात् अचकणात् इति स्यात् ॥)

ॠ गि गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रयादि-क्र्यादि पर-सक-सेट् ।) गि ॠणाति । ईर्णः ईर्णि । इति दुर्गादासः ॥

ॠ, व्य, (ॠ + क्विप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ॠ, स्त्री, (ॠणातीति । ॠ + क्विप् ।) वचः । इति मेदिनी ॥

ॠ, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (ॠ + भावे क्विप् ।) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥

ॠः, पु, (ॠणाति प्राप्नोति विश्वमिति । ॠ + क्विप् ।) भैरवः । (यथा, "ॠनन्ददात्रि । प्रमथेशसङ्गे ।।' इत्युद्भटः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

ऌ

ऌ ऌकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-स्थानं दन्तः । (यदुक्तम् सिद्धान्तकौमुद्याम् ' ऌतु-लसानान्दन्ताः "। शिक्षायामपि यथा,—
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः '।) स ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति षड्विधएव ॥)
"ऌकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा ।
पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता तथा" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषाया) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"रेखाध कुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
वङ्गीशवायवस्तासु नित्यं सन्ति च नित्यश " ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
"ऌ स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धूम्रावको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो महेशः कौन्तरुद्रकौ ॥
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेन्द्रो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी '॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा मातृकान्यासमन्त्रे । "ऌ नमो दक्षिणगण्डे ॡ नमो वामगण्डे"। अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अङ् स्यात् । यदुक्तम् कविकल्पद्रुमे ।
"अङाङ्गस्थोऽथ ऋर्वा ऌरङ्वानिर्वाथ ए सिचि"।
एतेन गमॢ ऌ ओ गतौ इत्यस्य लुङि अगम-दिति स्यात् ॥)

ऌ, व्य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥ भूमिः । क्षुध्र । पर्व्वतः । इति मेदिनी ॥

ॡ

ॡ दीर्घ ॡकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । "ऌत्रय तथदधनलसा वो दन्त्या "।) स प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-दात् षड्विधएव ।)
"ॡकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषाया) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"तत्कोडतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
तासु वन्द्या सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वती '॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
"ॡकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूक्ष्मा कान्तिर्व्वामगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
शान्तिकृत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वपा कालो नित्या शुद्धः शुचि कृती ।
सूर्य्यो धैर्य्योत्कर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसूः " ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे न्यस्यतया तन्नाम्नाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-मन्त्रो यथा ॥ "ऌ नमो दक्षिणगण्डे ॡ नमो वामगण्डे" ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च ऌकारस्य दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-तव्यं ऌकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि "ऌति ॡवा" इति वार्त्तिकोक्तेः ॡकार एव तत्र विधेयः । तेन होतॣकार इत्यादौ ॡकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रद्विमात्रत्रिमा-त्रापेक्षा "ऌत्रयम्" इत्युक्तत्वेन न विरोधः ॥)

ॡ, व्य, देवमाता । नार्य्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥

ॡ, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता । कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

ॡ, पु, सर्व्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

ए

ए एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-स्थानं तालुकण्ठश्च । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "एदैतोः कण्ठतालु"। तथाच शिक्षायाम् । "ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ" ॥) स दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-नुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विधएव ॥)
"एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
रक्तिनीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली" ॥
इति कामधेनुतन्त्रं ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-नप्रकारो यथा ।
"कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वध ।
पुनर्व्वामगता सैव तासु वङ्गीशवायव " ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
"एकारो वास्तवः शक्तिर्झिण्टी सोष्ठो भगं मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्द्दनः ।
भयं ज्ञानं कृपा धीरा जङ्घा सर्व्वसमुद्भवः ।
वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसञ्ज्ञकः ।
सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः " ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्झिण्टी भगन्तथा ।
माधवीशश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः" ॥
इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिधानम् । मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
"ए नमः ओष्ठे ऐं नमोऽधरे" ॥ इति । अनु-बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अवृद्धिः स्यात् । यथाह कविकल्पद्रुमे ॥
"ऌरङ्वानिर्वाथ ए सिचि ।
अवृद्धिरेयजादि स्यात्" ॥
एतेन कटे वर्षावरणयोरित्यस्य लुङि अकटीदिति स्यात् ॥)

ए, व्य, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥

एः, पु, (एति प्राप्नोति सर्व्वं विश्वमिति । इण् + अच् । "सर्व्वं विष्णुमयं जगत्" इति वाक्यादस्य तथा-त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

एक त्रि, (एतीति । इण गतौ । "इण्भीकापा शल्यतिमर्चिभ्य कन्" ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥ ("त्वमेको ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः" । इति मनौ १ । ३ । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" । इति श्रुतिः ॥ "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्" । इति रघुवंशे २ । ४७ । "ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्" इति कुमारे ५ । ८२ ॥) आदिसंख्या । इति मेदिनी । अथैकवाचकानि । परमात्मा १ विधुः २ क्षितिः ३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति कविकल्प-लता ॥ अग्निः ६ सूर्य्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ । इति महाभारते वनपर्व्व ॥ (सर्व्वनामशब्दोऽयम् । तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां "सर्व्वादयश्च पञ्चत्रि-शत्" इत्युक्ता "त्यद्-तद्-यद् एतद् इदम् अदस्

एक-द्वि-युष्मद्-अस्मद्-भवत्-किम्” इत्युक्तवान् । यथा शाकुन्तले २ अङ्के । “विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन् कर्म्मणि सहायेन भवितव्यम्” । पु, स्वनामख्यात ऐलवंशीयो नृपतिभेद । यथा, भागवते ९।१५।२।

‘श्रुतायोर्वसुमान् पुत्त्र सत्यायोश्च श्रुतञ्जय ।
रयस्य सुतएकश्च जयस्य तनयोऽमित’ ॥

परमेश्वरः । विष्णु । यथा विष्णुसंहितायाम् । “एको नैक स्व क किम्” । “परमार्थत सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यादेक” । इति भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेद सजातीयभेद । घटे पटात् भेद विजातीयभेद । घटे कपाला-देर्भेदः स्वगतभेद ॥)

एकक त्रि, (“एकादाकिनिच्चासहाये” । ५।३।५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असहाय । एकला इति भाषा । तत्पर्य्याय । एक २ एकाकी ३ । इत्यमर ॥

(“महानप्येकको वृक्ष सर्व्वत सुप्रतिष्ठित ।
प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यत” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ३।५२। ॥ तथा नैषधे । २ । ३९ ।

“विधिरेककचक्रचारिणम्
किमु निर्म्मितसति मान्मथ रथम्” ॥)

एककुण्डल पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलराम । कुवेर । इति मेदिनी ॥

एकगुरु, पुं, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमर ॥ एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्रा, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेष । तत्पर्य्यायः । हरिगृहम् २ शुम्भपुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सूर्य्यरथः । त्रि, असहायचारी । यथा, ऋग्वेदे १।१६४।२।

“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र-
मेकोऽश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व्वं
यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः” ॥

अत्र भाष्यकृता यद्व्याख्यातन्तदाह ।

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथ रहणस्वभाव ...र्यस्य सम्बन्धिन सप्ततत्संख्याका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुत सप्त नेत्याह । एकोऽश्व सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधान सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूप इत्वा वहतीत्यर्थ । वाय्वधीनत्वादन्तरीक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् । अजरममरणधर्म्माकम् । अनर्व्वम-शिथिल पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्व्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुस्तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्त रथमादित्य सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मय सप्तप्रकारकार्य्या असाधारणा परस्परविलक्षणा षडृतव एक साधारण इत्येवरूपा यद्वा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येव सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति एतस्य कार्य्यं निर्व्वहन्तीत्यर्थ । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्य सप्तनामा सप्तरसाना सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृश । सप्तर्षिभि स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमतीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । त्रयो नाभिस्थानीया सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्या यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्त्रय कालास्त्रिनाभय । तद्विशिष्टं चक्र चक्रवत् पुन पुन परिभ्रममाण संवत्सराख्यचक्रमजरममरणम् । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधन कालः इति स्मृते । अनर्व्वमप्रतिहतम् । ईदृश संवत्सराख्यं चक्र नानाकालावयवोपेतमयमादित्य पुन पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् युगादीना तदावृत्तिसाध्यात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुन कीदृश तत् । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्व्वाणि भूतान्यधितस्थु आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्व्वस्या स्थिते । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च” ॥ नृपादयविशिष्टम् । एक नागविशिष्टम् । यथा, भागवते ।३।१।२०।

“इत्थ व्रजन् भारतमेव वर्ष
कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा-
मेकातपत्रामजितेन पार्थ” ॥

पु, असुरभेद । यथा, हरिवंशे ३।८४ ।

“एकचक्रो महाग्रऊस्तारकश्च महावल” ।

अय हि प्रतिविन्ध्य इति नाम्ना प्रसिद्ध । यथा । महाभारते १ । सम्भवपर्व्वण्यंशावतरणे ६७।२२।

“एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुर ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथित क्षितौ’ ॥

स्त्री, स्वनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो महावल वकनामानमसुरं हतवान् ॥ यथा,— महाभारते । १ । अंशावतारपर्व्वणि भारतसूत्रे । ६१ । २६-२८ ।

“ते तत्र नियता कालम् कञ्चिदूषुर्नरर्षभा ।
मात्रा सहैकचक्राया ब्राह्मणस्य निवेशने ॥
तत्रासमाद क्षुधित पुरुषाद वृकोदर ।
भीमसेनो महाबाहुर्व्वक नाम महाबलम् ॥
तथापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्य्येण पाण्डव ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्य्यसान्त्वयत्” ॥)

एकचर, पु, (एकश्चरति य । चर+पचाद्यच् ।) हिंस्रपशुविशेष । गण्डार इति भाषा । तत्पर्य्याय । वार्द्धीनस २ गणोत्साह ३ गण्डक ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

(सर्पादि । यथा, मनु । ५ । १७ ।

“न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्” ।

“ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्” । इति तट्टीकाया कुल्लुकभट्ट ॥ (त्रि, एकाकिचारी । यूथभ्रष्टः । यथा, “अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” । इति किराते । १२ । ३ । “एकचरो यूथादपेत” । इति तट्टीका ॥)

एकचारी, [न्] पु, (एक सन् चरतीति । चर्+णिनि ।) बुद्धसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकचारिणि, त्रि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्या ।

“एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका’ ।

इति श्रवणात् । यद्वा एका मुख्या जटा यस्या ।

“स्वलिखन्तीं जटामेका विभ्रतीं शिरसा स्वयम्” ।

इति च श्रवणात्तथात्वम् ।) उग्रतारा । तस्या आविर्भावो यथा,—

“सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्
गङ्गावतारनिकटे महामाया प्रतुष्टुवु ॥
अनेकसस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यद मातङ्गस्याश्रम प्रति ॥
एव ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषत ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मा स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्व्वधायाह स्तूयेऽद्य सकलै सुरैः ॥
विनि सृताया देव्यान्तु मातङ्ग्या कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिण ॥
उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्या प्रथम वीज कथित तन्त्रमेव च ॥
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।
शृणुत चिन्तन चास्या सम्यक् वेतालभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवी भक्त प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्ग दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्दीवर त्वध ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन विभ्रतीम् ॥
स्वलिखन्तीं जटामेका विभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु विभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरा कट्या व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपाद शवहृदि संस्थाप्य दक्षिण पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासव स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भि सुखेप्सुभि ॥ • ॥
एतस्या संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ता ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ता प्रपूजयेत्” ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्याय ॥

एकजन्मा, [न्] पु, (एक मुख्य जन्म यस्य । दिक्पालांशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य इत्यर्थे । शूद्र । तस्य अद्विजत्वात् तथात्वम् ।)

एकतम, त्रि, (एक + "एकाच्च प्राचाम्" । ५ । ३ । ९४ । इति डतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्व्वणि । "अस्थीनि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु" ॥)

एकतर, त्रि, (एक + "एकाच्च प्राचाम्" । ५ । ३ । ९४ । इति डतरच् ।) द्वयोर्म्मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यदाह कात्यायनः ।

"यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात्" ॥)

एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।) एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ६६ । १३ ।

"बह्वीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये ।
पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः" ॥)

एकतान, त्रि, (एकेन भावरसेन तन्यते विस्तीर्य्यते इति । तन इञ् विस्तारे । कर्म्मण्यण् ।) एकाग्रः । एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ७ । ९ । ८ ।

"ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः" ॥

एकस्तानो विस्तृतिर्यस्येति ।) एकताले पुं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

एकताल, पुं, (एकस्तुल्यस्तालो मानं यत्र ।) समन्वितलयः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । समतालः इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीतशास्त्रे स्वनामख्यातः तालभेदः । त्रि, एकतालवृक्षसमन्वितः । यथा रघौ १५ । २३ ।

"एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः" ॥)

एकतीर्थी, [न्] पुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।) सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा ॥ (एकतीर्थी एकाश्रमी" इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक + त्रल् ।) एकस्मिन् । इति व्याकरणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकं विनान्यत्रापि प्रयुज्यते" । इति दुर्गादासः । यथा मनुः । ५ । १३६ ।

"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" ॥)

एकदंष्ट्र, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेणैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पाटनकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकदन्त, पुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः ॥ (परशुरामकृतगणेशदन्तोत्पाटनकथा ब्रह्मवैवर्त्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवाशिवयोर्द्वारपालत्वमङ्गीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्नन्तरे परशुरामः शिवं द्रष्टुमागतः । शिवदर्शनव्याकुलस्यान्तर्जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते गणपतिना सह तस्य तुमुलं युद्धमभवत् । परशुरामक्षिप्तेन परशुना च गजाननस्य एको दन्तो भग्नः । तदा प्रभृत्येव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एकदा, व्य, (एक + "सर्व्वैकान्यकियत्तदः काले दा" । ५ । ३ । १५ । इति दाः ।) एकस्मिन् काले । तत्पर्य्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ६ । ३ । २९ ।

"जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्" ॥)

एकदृक्, [श्] पुं, (एकः सर्व्वमभिन्नं पश्यति यः । एकादृश् + क्विप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य । रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य तथात्वम् ।) काकः । काणे त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (एकमेव सर्व्वं ब्रह्मात्मना पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी ॥ एकमेव पक्षं पश्यतीत्यर्थे एकपक्षाश्रयी ॥)

एकदेह, पुं, (एकः मुख्यो देहो यस्य । ग्रहेषु सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एको मेदरक्तादीनां साम्यात् तुल्यो देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः । यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।

"बहूनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" ॥

दम्पती । "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः" । तथा,—

"शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" ।

इति स्मृत्युक्तेश्च जायापत्योरेकदेहत्वम्" ॥)

एकधा, व्य, (एक + "एकाद्धो ध्यमुञ्" । ४ । २ । ४ ॥ इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते अनुगीतापर्व्वणि १४ । ४२ । ६० ।

"सर्व्ववित् सर्व्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विकुर्व्वाणस्ततस्ततः" ॥)

एकधुर, त्रि, (एका धूः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" । ५ । ४ । ७४ । इति अः समासान्तः ।) एकभारवाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः । ४ । ४ । ७९ । 'एकधुराल्लुक्" ।)

एकधुरावह, त्रि, (वहतीति वहः । वह् + अच् । एकधुराया वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीण, त्रि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुराल्लुक् च" । ४ । ४ । ७९ । चकारेण खस्यानुकर्षणसामर्थ्यात् पक्षे खः ॥) एकधुरः । एकभारवोढा । इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य शाकटादेर्वा धुरं वहति यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनट, पुं, (एको मुख्यो नटः ।) मुख्यनटः । तत्पर्य्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथाप्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्ष, त्रि, (एकः पक्षो यस्य ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे । अद्वितीयः पक्षः ॥ यथा, रघौ १४ । ३४ ।

"इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्
आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति विग्रहे "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति एकपतिशब्दस्य नकारान्तादेशे "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् ।) पतिव्रता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १० ।

"तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्" ॥

एकः समानः पतिर्यस्याः इति विग्रहे । सपत्नी । यथा मनुः । ९ । १८५ ।

"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् ।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुः" ॥)

एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः ।) गन्धपत्रच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

एकपद, क्ली, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यस्मिन् ।) तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्य्यायः । तत्क्षणम् १ इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । "कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" ॥ "एकपदे तत्क्षणे । स्यात् तत्क्षणे एकपदमिति विश्वः" । इति तट्टीका ॥ एकं प्रधानं पदं स्थानम् । "पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरोक्तेस्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सुप्तिङन्तरूपपदम् । यथा माघे २ । ९५ ।

"निघ्नन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" ॥

एकं श्रेष्ठं पदं कोष्ठरूपपूजास्थानम् । वास्तुमण्डलस्थमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुयागतत्त्वधृतदेवीपुराणम् ।

"इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थितौ" ॥)

एकपद, पुं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वेकपदः स्मृतः" ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ (वास्तुयागमण्डलैककोष्ठपूजनीयो देवभेदः । यथा वास्तुयागतत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् । "भृगुश्चैकपदो ज्ञेयः" । इति । एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १ । १६ । २० ।

"पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपाद-
मात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम्" ॥

एकेन पदा चरन् वृषरूपधरो धर्म्मो गोरूपधरां पृथ्वीं रुदतीं दृष्ट्वाह । हे भद्रे । पादैर्न्यूनं एकपादं मा तथा शूद्रैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोचसि किम् । इति तट्टीका ॥)

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् । कुम्भपदीषु चेति निपातः । यद्वा सङ्ख्यासु पूर्व्वस्येति पादस्यान्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । साक्षाच्चेति ङीष् वा । पादः पत् ।) पद्या । इत्यमरः ॥

एकपर्णिका, स्त्री, (एकपर्णा + कन् । तपःसाधनार्थं पार्व्वत्याः पत्रमात्रभक्षणात् तथात्वम् ।) दुर्गा । देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥

"अपर्णाशा निराहारा एकाग्नी एकपर्णिका ।
पाटला पाटलाहारा देवी लोकेषु गीयते" ॥

एकपात्, [द्] पुं, (एकः पादो यस्य । सङ्ख्यासु पूर्व्वस्येति अन्त्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रुद्रः । यथा, महाभारते सम्भवपर्व्वणि १ । १२३ । ६५ ।

"चन्द्रैकपादहिरम्भ पिनाकी च परन्तप" ॥
विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
"चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" ॥
एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ॥)

एकपिङ्ग, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।) कुबेरः । इत्यमरः ॥ (कुबेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता काशीखण्डे । यथा, —
"प्रसार्य्य नयने पूर्व्वमुमामेव व्यलोकयत् ।
शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ॥
अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् ।
अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भृशम् ।
क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।
तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामाविलोकनात् ॥
अथ देव्यब्रवीद्देव किमसौ दुष्टतापसः ।
असकृद्वीक्षते माद्य(?) पुनर्मामेव पश्यति ॥
असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ॥
उमे ! त्वदीयपुत्त्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।
सपश्यति तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥
इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।
वरं ददामि ते वत्स ! तपसानेन तोषितः ॥
निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः ।
यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! ॥
पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदो भव ।
मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके ॥
अलकां निकषामित्र ! तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।
आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् ॥
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।
प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।
देव्युवाच ।
वत्स ! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा ।
भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥
देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।
कुबेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत" ॥)

एकपिङ्गल, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुबेरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकभक्तव्रत, क्ली, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।) रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवाभोजनम् । तथा च स्कन्दपुराणे ।
'दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन"॥
(अस्य व्रतस्य नियमफलादिकमुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे । तद्यथा,—
"चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं(?) समवाप्नुयात् ॥
अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यहनि(?) जपेत् ॥
अतिरात्रस्य यज्ञस्य तत् फलमवाप्नुयात् ।
एवं समस्तं पूर्व्वमेकभक्तो भवेन्नरः ॥
अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यहनि(?) जपेत् ॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य तत् फलमवाप्नुयात् ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
वत्सरादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते"॥इति॥)

एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी । अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, त्रि ॥)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः । एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकावली २ । इत्यमरः ॥

एकरज, पुं, (रज्यते इति रजः । एको मुख्यो रजः । रञ्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

एकल, त्रि, (एक+ला+क ।) एकाकी । इति पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५ । ७ । १० । "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्तउपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमाप" ॥)

एकलिङ्ग, क्ली, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः । तथा च आगमे ।
"पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।
तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" ॥

एकलिङ्ग, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य सः ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकवर्णी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या । एक + वर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः । तत्पर्य्यायः । करताली २ कङ्कमाला ३ कलङ्कषा(?) ४ इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कप् । इत्वम् ।) एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर बकना इति भाषा ॥

एकवाद, पुं, (एकोऽभिन्नस्वरो वादः वाद्यम् । डिण्डिम इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ।) डिण्डिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविंशति, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एकाधिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा । यथा । मनुः ५ । ३५ ।
"नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्त्यलोलुपः(?) ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्" ॥

एकवीर, पुं, वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । महावीरः २ सङ्कवीरः(?) ३ सुवीरकः(?) ४ । अस्य गुणाः । मदकारित्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तीव्रवातनाशित्वम् । चटुलीकटिशूलादिकफपक्षाभिघातहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अद्वितीयो वीरः । वीरवरः । प्रधानशौर्य्यशाली । यथा भागवते ३ । १ । ४० ।
"अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्थे
राजर्षिवर्य्येण विनापि तेन ।
यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये
धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः" ॥)

एकवृक्ष, पुं, (एको वृक्षो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।
"चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृक्षान्तरमीक्ष्यते ।
एकवृक्षः स विज्ञेयः" । इति आगमः ॥ (एकोऽद्वितीयो वृक्षः इति विग्रहे एकस्मिन् वृक्षे । यथा सारमञ्जरी । "एकवृक्षे पञ्चनौका भवति" । एको वृक्षः इति पाठान्तरम् ॥)

एकशफ, पुं, (एकः शफः खुरो यस्य । अखण्डखुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।
"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्" ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्धदधि-मूत्र मांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

एकशृङ्ग, पुं, (एकं शृङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अकालप्रलयात् मत्स्यरूपधरस्यास्य शृङ्गे मनोर्नौर्बद्धा । तत्कथा यथा कालिकापुराणे ३० अध्याये ।
"स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।
ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्व्वतः ॥
उद्दीप्तस्यैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिरात् यत्रास्ते समनुर्हरिः" ॥
विस्तृतिस्तु अकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकशृङ्गयुक्तपशुमात्रम् ॥ (पितृगणभेदः । यथा, महाभारते २ । ११ । ४१-४३ ।
"पितृगणाश्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ ! ।
मूर्त्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥
वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।
गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्व्वेदाः कलास्तथा ।
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप" ॥)

एकषष्टि, स्त्री, (एकाधिका षष्टिः ।) संख्यासंख्येयविशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकषट्टि इति भाषा । (यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।
"सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु" ।)

एकसर्ग, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥

एकसूत्र, पुं, (एकं सूत्रं यस्य । एकसूत्रेण वादनात् तथात्वम् ।) डमरुवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः । "दामहायनान्ताच्च" । ४ । १ । २७ । इति ङीप् ।) एकवर्षीयगवी । एकवत्सरेर बाछुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकाब्दा २ । इत्यमरः ॥ (पुंसि प्रमाणं यथा, मनुः ११ । १३६ ।
"वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्" ॥
'अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान् वृषभान् दद्यात् प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक+टाप् ।) दुर्गा । यथा ।
"एका गुहार्थं शैलेन्द्रे तस्मादेका(?) न उच्यते(?)" ।

देवी सा परमार्थेति वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति" ।
"एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्व्वेषु विश्रुता ।
यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विभिन्नैः स्फटिको मणिः ॥
तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्ण्यते" ॥
इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
(अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ९० । ७ ।
"एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा" ।
"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां" । इति श्रुतिः ॥
एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १ । १४ ।
"प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्
एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन" ॥)

एकाकी, [न्] त्रि, (एक + "एकादाकिनिच्चासहाये" । आकिनिच् ।) सहायरहितः । असहायः । एकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकः २ एकाकः ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।
"एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति" ॥)

एकाक्षः, पुं, (एकमक्षि यस्य । सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा एकाक्षत्वं जातम् । तत् पाद्मे भरतस्यायोध्याप्रतिनिवृत्त्यनन्तरमुक्तम् । तद्यथा,—
"राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोऽरमत स्त्रिया ।
कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥
ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना ।
ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्क्षमाशु ॥
तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निरदन् दारुणास्वनम् ॥
वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ।
यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥
तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं वा शरणार्थी जगाम सः ॥
तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिरे ।
न शक्ताः स्म वयं त्रातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
इत्यनूचुः महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
पुनस्तस्मात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
भो भो वलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज ।
स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥
इत्युक्तः सोऽथ वलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
त्राहि त्राहीति भर्त्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥
तच्छिरः पादयोस्तस्य युञ्जे चाथ जानकी ।
समुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ।
ररक्षासौ निजास्त्रात्तु तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
वायसोऽपि मुकुन्दं नत्वा सीतायै राघवाय च ।
स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः" ॥)
एकनेत्रविशिष्टे काणे त्रि ॥

एकाग्रः, त्रि, (एकः एकस्मिन् वा अग्रं पुरोगतं ज्ञेयमस्य ।) अनन्यचित्तः । तत्पर्य्यायः । एकतानः २ अनन्यवृत्तिः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६ एकायनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।
"मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" ।
"एकाग्रं विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम्" । इति कुल्लूकभट्टः । तथा भागवते ८ । १६ । ३ ।
"मनस्येकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।
वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतम्" ॥
तथा गीतायाम् ६ । १२ ।
"तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये" ॥
"एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा" । इति स्वामिटीका ।) अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्र्यः, त्रि, (एकं अग्र्यं अस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥

एकाङ्गं, क्ली (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दरमङ्गं भवत्यस्मात् ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥ (एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा, महाभारते १३ । दानधर्म्मकथने । ८२ । २१ ।
"मानानामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते" ॥
एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मस्तकम् । अस्य पर्य्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकादश, [न्] त्रि, (एकाधिका दश ।) संख्याविशेषः । ११ एगार इति भाषा । तद्वाचकौ । रुद्रः १ दुर्य्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।
"गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणी । एकादश + डडन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे सूर्य्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपैकादशकलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्य्यमण्डले चन्द्रमण्डलस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥ तत्र जातफलम् ।
"क्रोधोत्कटः क्रोशसहः सुभाषी
यागादिकर्त्ता स्वजनैकभर्त्ता ।
महामतिर्देवगुरुप्रियः स्या-
देकादशीजो मनुजोऽतिदृप्तः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः । पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व्वैव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेयुः । तदलाभे गृही पूर्व्वां तदन्यः परां विधवापि उपवसेत् । पूर्णा तु ।
"उदयात् प्राक् यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।
सम्पूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही" ॥
इति गारुडोक्ता ॥ यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या परदिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदा उत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमी ततैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्य्योदयप्राक्कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने च न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा तूभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व्वस्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो नित्यः । वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अपुत्रवतां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः । काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः । नित्योपवासे रविशुक्रादिदोषो नास्ति । अष्टाब्दादधिको मर्त्योऽपूर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारी । विधवानान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः तत्र मलमासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्तव्यवस्था ॥ * ॥
अथ हरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था लिख्यते । तत्रादौ उपवासपूर्व्वदिनकृत्यम् ।
"प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रकः ।
व्रतं सङ्कल्प्य कुर्व्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्" ॥
इति कारिका ॥ सङ्कल्पमन्त्रः ।
"दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।
त्रिदिनं देवदेवेश निर्व्विघ्नं कुरु केशव" ॥ * ॥
तत्र रुक्माङ्गदराजवाक्यं नारदीये ।
"प्रातर्हरिदिने लोकास्तिष्ठध्वं चैकभोजनाः ।
अक्षारलवणाः सर्व्वे हविष्यान्ननिषेविणः ॥
अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्ज्जिताः ।
स्मरध्वं देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्" ॥ * ॥
अथान्यनियमाः । स्कान्दे ।
"कांस्यं मांसं मसूरञ्च क्षौद्रं चानृतभाषणम् ।
पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्ज्जयेत्" ॥
पारणदिनोक्तनिषिद्धान्यथान्यान्यपि निषिद्धानि ॥ * ॥
ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः ।
"एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत्" ।
आग्नेये च ।
"उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुः प्रवृत्तिभिः" ॥ * ॥
भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च ।
"रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" ॥
पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुरहस्यम् ।
"शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" ॥ * ॥
सङ्क्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।
"सङ्क्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।
उपोष्या सा महापुण्या सर्व्वपापहरा तिथिः" ॥ * ॥
उपवासदिने श्राद्धनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
"एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित्" ॥ * ॥
अथ अधिकारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
"वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि ।

एकादश्युपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः" ॥
कात्यायनस्मृतौ च ।
"अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।
एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" ॥ * ॥
अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
"उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
पुत्त्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ॥
अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात् स्वशक्तितः ।
उपवासन्तु कुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्" ॥
मार्कण्डेयपुराणे च ।
"एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
पयोमूलफलैर्व्वापि न निर्द्वादशिको भवेत्" ॥ * ॥
अनुकल्पापवादः । गरुडपुराणे ।
"मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।
फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्" ॥ * ॥
एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
"एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्त्रप्रदायिनी" ॥
गारुडे च ।
"एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । [॥*॥
स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम्" ।
उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्म्मोत्तरे ।
"एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । [॥*॥
विमिश्रा वापि कुर्व्वीत न दशम्या युता क्वचित्"
विद्धोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
"दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति" ॥ * ॥
द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
"ऊर्द्ध्वं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
एवं कुर्व्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम्" ॥ * ॥
सम्पूर्णालक्षणेन विद्धालक्षणम् । भविष्यपुराणे ।
"आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
एकादशी च सम्पूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता" ॥ * ॥
अरुणोदयविद्धापरित्यागमाह कण्वः ।
"अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणा" ॥
वेधश्चतुर्विधः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः ॥
महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः" ॥ * ॥
अरुणोदयविद्धोपवासदोषः । पाद्मे ।
"अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्व्विधम् ।
मद्दिनं ये प्रकुर्व्वन्ति यावदाहूतनारकाः" ॥ * ॥
शुद्धाविशेषपरित्यागः । गारुडे ।
सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते ॥
गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्व्वां नोपवसेत्तदा" ॥ * ॥
अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।

"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः" ॥ * ॥
अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"एकादशी च सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
द्वादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मीलनी च सा" ॥
पद्मपुराणे ॥
"सर्व्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्" ॥ * ॥
अथ वञ्जुली । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"द्वादश्येव विवर्द्धेत नचैवैकादशी यदा ।
वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ ! कथिता पापनाशिनी" ॥
भागवतादितन्त्रे ।
"सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" ॥ * ॥
अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
"अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया" ॥
नारदीये ।
"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति" ॥
अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"दर्शश्च पौर्णमासी च सम्पूर्णा वर्द्धते यदि ।
द्वितीयेऽह्नि द्विजश्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी" ॥ * ॥
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ * ॥
अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"पुष्यश्रवणपुण्यार्करोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक्" ॥
अथोपवासदिनकृत्यम् । देवलः ।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः" ॥
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
"एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत" ॥ * ॥
पुष्पाञ्जलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानञ्चाह मार्कण्डेयः ।
"अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥
देवार्च्चनं ततः कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा ।
सङ्कल्पमन्त्रमुच्चार्य्य देवाय विनिवेदयेत्" ॥ * ॥
सङ्कल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
"पूर्व्वाया सङ्गदोषेणैकादश्या स्नानपूजने ।
वर्ज्जयन्ति नराः पूर्व्वान् यामांश्च चतुरो द्विज ॥
तदूर्द्ध्वं स्नानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषिते ।
न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
दिनकार्य्यमशेषञ्च कर्त्तव्यं शर्व्वरीमुखे" ॥ * ॥
पूजाजागरणविधिः । ब्राह्मे ।
"एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिसमाहितः ।
पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ॥
उपहारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
एवं सम्पूज्य विधिवद्रात्रौ कुर्य्यात् प्रजागरम्" ॥ * ॥
अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
"शृणु नारद वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च पुराणपठनन्तथा ।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रञ्च मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यञ्चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्ज्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्व्विण्णेन चेतसा ।
यामे यामे महाभागे कुर्य्यादारात्रिकं हरेः ॥
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्य्याज्जागरणं हरेः" ॥ * ॥
अथ पारणदिनकृत्यम् । कात्यायनः ।
"प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
पारणन्तु ततः कुर्य्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्" ॥
तत्र समर्पणमन्त्रः ।
"अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव" ॥ * ॥
अथ पारणे द्वादशीलङ्घने दोषः । स्कान्दे ।
"पारणाहनि सम्प्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी" ॥ * ॥
अथ द्वादश्यत्यल्पत्वे कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
"अल्पा चेद्द्वादशी कुर्य्यात् नित्यकर्म्मारुणोदये ।
अत्यल्पा चेन्निशीथोर्द्ध्वमामध्याह्निकमेव तत्" ॥ * ॥
अथ सङ्कटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
"मन्त्रं जपित्वा हृदये निवेद्योपोषणं व्रती ।
अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् सङ्कटे विषमे सति" ॥ * ॥
अथ हरिवासरकालपारणनिषेधः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः" ॥ * ॥
अथ द्वादशीदिने वर्ज्जनीयानि । स्कान्दे ।
"क्षौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोधमैथुने ।
परान्नं कांस्यताम्बूले लोभं निर्म्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्" ॥
अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः । अञ्जनम् । शिलापिष्टम् । मसूरम् । द्यूतम् । हिंसा । चणकम् । कोरदूषकम् । औषधम् । एतानि पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्ज्जनीयानि ॥ * ॥ इति श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनानापुराणोक्तषड्विंशत्येकादशीनामानि लिख्यन्ते । अग्रहायणस्य कृष्णैकादशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य कृष्णैकादशी सफला ३ शुक्ला पुत्त्रदा ४ । माघस्य कृष्णैकादशी षट्तिला ५ शुक्ला जया ६ । फाल्गुनस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला आमर्दकी ८ ।

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ९ शुक्ला कामदा १०। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरूथिनी ११ शुक्ला मोहिनी १२। ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा १३ शुक्ला निर्जला १४। आषाढस्य कृष्णैकादशी योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य कृष्णैकादशी कामिका १७ शुक्ला पुत्रदा १८। भाद्रस्य कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०। आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापाङ्कुशा २२। कार्त्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३ शुक्ला प्रबोधिनी २४। मलमासस्य शुक्लैकादशी सुभद्रा २५ कृष्णा कमला २६॥ * ॥ इत्येकादशीप्रकरणं समाप्तम्॥ (संख्याविशेषः। एगार इति भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।
"एकादश धार्त्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः" ॥)

एकान्नविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकादिश्चैकस्य चादुक्"। ६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम्।) एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्॥

एकानंशा, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः।) पार्व्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा। यदुक्तं हरिवंशे। ५९।१४ - ४७।
"देवक्यजनयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्"।
"विद्धि चैनामथोत्पन्नां अंशाद्देवीं प्रजापते।
एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य तु" ॥)

एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) अत्यन्तम्। तत्पर्य्यायः। अतिशयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४ भृशम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८ निर्भरम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२ बाढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८३।
"तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपते" ॥
तद्वति, त्रि। यथा कुमारे १। ३६।

"नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः"।

तथा भागवते। २।४।४।
तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते" ॥)
मेध्यगामिनि त्रि। इत्यमरः॥ (सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्तः॥ यथा "दृष्टिहिरेषयति मदनपक्षं वामयतीति" ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥) निर्ज्जनम्। (यथा हितोपदेशे विग्रहे। १५। "अथ केनापि शस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृततनुत्राणेन धनुःकाण्डं सज्जीकृत्यावनतकायेन एकान्ते स्थितम्" ॥)

एकान्ती [न्] (एकान्तमस्त्यस्य। एकान्त + इनि।) विष्णुभक्तविशेषः। यथा, गारुडे १११ अध्याये।
"एकान्तेनासमो विष्णुर्यस्मादेषां परायणम्।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः॥
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य स प्रियः।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी" ॥

एकान्नः, त्रि, (एकः एककालपक्वं चान्नं यस्य।) एकभक्तः। यथा। काशीखण्डे।
"ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः।
वृन्ताकं सूरणञ्चैव शूकशिम्बीश्च वर्ज्जयेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ एकमविभक्तमन्नं यस्य इति व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा,
"एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवृहस्पतिवचनम्॥

एकान्नविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। "एकादिश्चैकस्य चादुक्"। ६।३।७६। नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।) एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकहायनी। एकवत्सरवयस्कागवी। इत्यमरः॥

एकायनः, त्रि, (एकः अयनं विषयो यस्य।) एकाग्रः। एकविषयासक्तचित्तः। इत्यमरः। (यथा छान्दोग्योपनिषदि। ७।४।२। तानि ह वा एतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि"। एकमयनं गतिर्यत्र। एकमात्रगमनयोग्यः। यदुक्तं महाभारते ३।१४६।६६।
"अनेनैव यथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते" ॥)

एकायनगतः त्रि, (एकायनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्येति वा।) एकाग्रः। इत्यमरः॥

एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा आवली माला।) एकयष्टिका। इत्यमरः॥ एकनर हार इति भाषा। (अलङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—
"पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदेकावली द्विधा" ॥
क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।
"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्" ॥

"न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः" ॥

भट्टि। २।१९॥ क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च दृश्यते। यथा,—
"वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्" ॥
एवमपोहनेऽपि॥)

एकाश्रितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।) एकवृत्तिधर्म्मः। तद्यथा। रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकपृथक्त्वम् ६ परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १० सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्नः १५ गुरुत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ स्नेहः १८ संस्कारः १९ अदृष्टम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ ९०॥

एकाष्ठीलः, पुं, (एकमस्थि लाति। ला + क। सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वञ्च।) वकवृक्षः। इति कश्चिदमरः॥

एकाष्ठीला, स्त्री, (एकाष्ठील + टाप्।) वकवृक्षः। इत्यमरः॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ आकनादि इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा॥
"अम्बष्ठाम्बष्ठकी पाठा कुचेला पापचेलिका।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनौका शिवावुका" ॥
इति वैद्यकरत्नमाला॥)

एकाहः, पुं, (एकमहः। "उत्तमैकाभ्याञ्च"। ५।४।९० इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः ५।५९।
"अर्व्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च" ॥)

एकाहारः, पुं, (एकः न द्वितीयः आहारः।) एकदिनवृत्त्येकवारभोजनम्। यथा।
"एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्" ॥
इति शुद्धितत्त्वधृतस्मृतिः॥

एकीय, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + छ।) एकपक्षः। सहायः। सहभावी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

एकोद्दिष्ट, क्ली, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र।) प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम्। यथा। गोभिलः अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति ॥ * ॥ एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं यौगिकम्। अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वं अर्घार्थैर्ञ्चाद्धिदसम्पसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम्। अत्र नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि श्राद्धसूत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते न तु प्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डार्थावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो मैथिलोक्तो हेयः। अत्राग्नौकरणनिषेधेन कृतशेषस्यालाभे कृतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तसूत्रोक्तपात्रालम्भनस्यापि बाधः। आनन्तर्य्याभावात् अमृतमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इति तृप्ताः स्थ इति तृप्तिप्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः। कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः। अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अन्नादिकमित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः। अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरम्यतामिति वाजे वाजे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति। एतदिति पूर्व्वोक्तेतिकर्त्तव्यताकश्राद्धमित्यर्थः। प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्व्वणविकृतित्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः श्राद्धं अकृतसपिण्डीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतएवैतन्न्यायमूलकमेवाश्वलायनस्त्रापरिशिष्टेऽपि पितृ-

शब्दं न युञ्जीत पितृत्वं चोपजायते इत्युक्तम्। अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताच-य्योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-स्येत्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम्। ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकस्यैव पितृपदस्थाने प्रेत-पदोहो न तु अभिलाषाद्युपाधिके एवमभिलाप-वाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोल्लेख किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधि-कारित्वात्। सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविहि-तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे अभिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेख। एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात्। एवं नैकवचनोहो-ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु न पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्व्वस्याधिगम्यत्वात् मधवस्तु मधु-मयी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च तुल्य-पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति। तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः। न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः। एव-मामावेति मन्त्रे पितरा इत्यत्र नोहः। एव वृद्धि श्राद्धेष्वेतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति। अन्यत्र सर्व्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-निषेधात् प्रेतपदोहः कार्य्यः। विष्णुः एकवन्म-न्त्रानूहेन एकोद्दिष्टे इति एकवत् एकवचनवत् यथा स्यात्तथोहेन यथा पवित्र स्थो वैष्णव्याविव्यत्र पवित्रासि वैष्णवीति एवं विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यत्रापि पूतमसीति। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग मा वृषायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-मादयस्व यथाभाग मा वृषायस्व इत्यूह्यम्। अमी मदन्त पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति। वृषायिषत इत्यत्र वृषायिष्टेति। एत पितर इति पिण्डार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति। सौम्यास इत्यत्र सौम्येति। दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्य-मिति। नियच्छत इत्यत्र नियच्छेति। नमो व इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-त्यूह्यम्। एवं व इत्यत्र ते इति। आशीःप्रार्थने येभ्य इत्यत्र यस्मै इति। तेषामित्यत्र तस्येत्यूह्यम्। एतद्वः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु बहुवचनस्य। एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृता-मेव पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अभ्रान्तर्थक्येन सद्दि-ष्टतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्त-त्वात्। ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूहः। सांवत्सरिके लैकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात्। स्मृतिः।
"प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितञ्च यत्।
दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन"॥
उच्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम्। गृहे उपरागे पर्य्युषित स्थितम्। दम्पत्योरास्यमस्वामिगोर्भोजना-नन्तर पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्ता-मणिः॥ यत्तु देवलवचनम्।
"एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्"॥
इति। तस्यैकोद्दिष्टशेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजन पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वय इति॥ *॥ तत्करणकालो यथा। ब्रह्मपुराणम्।
"पूर्व्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम्।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्"॥
मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये व्यासः।
"कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्"॥
आवर्त्तन पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्-गमनारम्भकाल। तत्समीपे कुतपशेषदण्डे।
यदाह गोतमः।
"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्"।
तेन पूर्व्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्तिथिलाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्व्वदिने एकोद्दिष्टं उभयप्राप्त्यनुरोधात्। पूर्व्वदिने कुत-पालाभे परत्र तल्लाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिनएव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात्। तथा च बौधायनः।
"यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे।
तिथिर्य्याभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता"॥
उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्व्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पूर्व्वदिने रौहिणालाभे परत्र सप्तममुहूर्त्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ *॥ एकोद्दिष्टविधिकसांवत्सरिकश्राद्धम्। यथा,—
"एकोद्दिष्टं पुरावश्य तद्विशेषं वदे शृणु"।
प्रथम निमन्त्रणं पादप्रक्षालन आसन अद्य अमुक-गोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्म्मणः प्रतिसांवत्-सरिकमेकोद्दिष्टं श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मास्वहं करिष्ये श्राद्धकरणानुज्ञापनम्। आसन अर्घ्यः। गन्धादि-दान नित्यश्राद्धम्। अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्य्यात्। ततस्तृप्तिं ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम्। ॐ अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते जल-मवने निक्ष्व ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादा-नम्। इति गारुडे २२३ अध्यायः॥

एकोषिका, स्त्री, (एका मुख्या उषिका कामनीया।) वृत्तविशेषः। इति रत्नमाला॥ आकादि इति भाषा॥

एज, ऋ ङ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-आत्म-अक-सेट्।) ऋ मा भवान् एजिजत्। ङ एजते। इति दुर्गादासः।

एज, ऋ कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-पर-सकं सेट्।) ऋ मा भवान् एजजित्। एजति वायुना तृणम्। इति दुर्गादासः॥

एठ, ङ बाधने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं सक-सेट्।) बाधन विहतिः। ङ एठते वत्सरं लोकः। इति दुर्गादासः॥

एडः, त्रि, (इलति। इल स्वप्ने। अच्। डलयो-रैक्यम्। यद्वा आ सर्व्वत ईड्यते। ईड स्तुतौ। घञ्।) बधिरः। इत्यमरः॥

(मेषः। यथाह कात्यायनः।
"श्वेडवराहैर्मूदधारा प्राक्षीद विष्णुः"॥)

एडक, पुः (एड+स्वार्थे कन्। यद्वा इलति एलयति वा इल+ण्वुल्।) मेषः। इत्यमरः॥ वनच्छागलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

एडका, स्त्री, (एडकस्य स्त्री। अजादित्वात् टाप्। क्षिपकादित्वान्नेत्वम्।) मेषी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

एडगज, पु, (एडः मेष एव गजो यस्य मल्लकत्वात्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः॥ चाकुन्दिया इति भाषा। अस्य गुणाः। वातकफकुष्ठत्वग्दोषगुल्मोदर-रोगार्शोनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
(पर्य्याया यथा,—
"चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचन।
पद्माट स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य चक्रमर्द्दशब्दे ज्ञेयाः॥
व्यवहारो यथा,—
"ससोमराजं सैडगज करञ्जं"।
इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

एडमूक, त्रि, (एडो बधिरो मूकश्च।) बधिरः मूकश्च। वक्तुं श्रोतुमशिक्षित। वाक्श्रुतिवर्ज्जितः। इत्य-मरः॥ शठ। इति मेदिनी॥

एडूक, क्ली, (ईड+उलूकादयश्चेति ४।४१। उणा-दिसूत्रेण साधुः। निपातनात् ह्रस्वम्।) एडूकम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

एडूक, क्ली, (ईड्यते इति। "उलूकादयश्च" ४।४१। उणादिसूत्रेण साधुः।) अन्तर्न्यस्तकीकसकुड्यम्। इत्यमरः॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुड्यम् ईष्टा-वेष्टा इति ख्यातमित्यन्ये। इति सारसुन्दरी॥ कीकसमस्थि एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं कीकसमिव कीकसं किञ्जिष्ठादीति मधुः॥
"मध्यसंस्थापितास्थ्यादि कुड्यमेडूकमुच्यते"।
इति माधवः॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि।
"एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता"॥
अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३। १९०।६३। यथा,—
"एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसङ्क्षये"॥)

एडोक, क्ली, एडूकम्। इति भरतधृतद्विरूपकोषः॥

एण, पु स्त्री, (एति द्रुतं गच्छतीति। इ+बाहुल-कात् णः।) हरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥ मृग-विशेषः। इत्यमरः॥ अस्य मांसगुणाः। कषा-यत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम्। संग्राहित्वम्। रोचनत्वम्। हृद्यत्वम्। बलकारि-

लघ । इति राजवल्लभः ॥ (यथा मनु ३ । २६९ ।
"षण्मासांस्तु च्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु" ॥
अस्य लक्षणं यथा ॥ "एणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥)

एणक, पुं, (एण + स्वार्थे कन् ।) एणः । इति शब्दरत्नावली ॥

एणतिलक, पुं, (एणो मृगस्तिलकमिव यस्य । चन्द्रस्य मृगाङ्कत्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति हारावली ॥

एणभृत्, पुं, (एणं बिभर्त्तीति । एण + भृ + क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

एतं, त्रि, (आ + इण् + क्त ।) आगतम् । इति मेदिनी ॥ कर्व्वूरवर्णयुक्तम् । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां एनी एता । पाणिनि ४ । १ । ३९ ॥)

एत, पुं, (आ सम्यक् एति गच्छतीति । आ + इण् + क्त ।) मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्व्वूरवर्णः । इति मेदिनी ॥

एतद्, त्रि, (इण् + "एतेस्तुट् च" इति उणादिसूत्रेण १ । १३२ । अतोऽदिः स्यात्तस्य तुडागमः ।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व्वनामशब्दः । इति व्याकरणम् ॥ एइ इति भाषा ।
("एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्" ।
इति कुमारे ६ । ६३ ॥ "एतान् महाराज विशेषधर्म्मान्" । इति शुद्धितत्त्वम् । उक्तस्य पश्चादुक्तौ "द्वितीयाटौस्स्वेनः" २ । ४ । ३४ । इति एनादेशः स्यात् । यथा "य एनामाश्रमधर्म्मे नियुङ्क्ते" ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥) [हेमचन्द्रः ॥

एतन, पुं, (आङ् + इ + तन ।) निश्वासः । इति

एतर्हि, अव्य, (इदम् + "इदमोर्हिल्" । ५ । ३ । १६ ।
इति र्हिल् ततो "एतेतौ रथोः" ५ । ३ । ४ ।
इति एतादेशः ।) एतस्मिन् काले । सम्प्रति । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते १ । १७ । ४२ ।
"स एव एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम्" ॥)

एतश, पुं, (इण् + 'इणस्तशन्तशसुनौ" ३ । १४९ ।
इति उणादिसूत्रेण तशन् ।) ब्राह्मणः । इत्युणादिकोषः ॥

एतशाः, [स्] पुं, (इण् + "इणस्तशन्तशसुनौ" ३ । १४९ इति उणादिसूत्रेण तशसुन् ।) ब्राह्मणः । इत्युणादिकोषः ॥

एतावत्, त्रि, (एतद् + "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" । ५ । २ । ३९ । इति परिमाणे वतुप् । (एतत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघु २ । ५१ ।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन" ॥)

एध, ङ, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्म-अक-सेट्) ङ एधते । इति दुर्गादासः ॥
(यथा मनु ४ । १७० ।
"हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते" ॥)

एध, पुं, (इध्यतेऽनेनाग्निः । इन्ध + "हलश्च" ३ । ३ । १२१ । इति करणे घञ् । "अचोदैधौठ्प्रश्रथहिमश्रथाः" इति घञि नलोपो गुणश्च निपातित ॥) इन्धनम् । इत्यमरः ॥ जालानि काठ इति भाषा । (यथा रघौ ९ । ८२
"एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे" ॥)

एध, [स्] क्ली, (एध् + असुन् ।) इन्धनम् । इत्यमरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४ । ३७ ।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन" ॥)

एधतु, त्रि, (एध् वृद्धौ "एधिवह्योश्चतु" १ । ७९
उणादिसूत्रेण चतु ।) वर्द्धितम् । वृद्धियुक्तम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

एधतु, पुं, (एध + "एधिवह्योश्चतु" । १ । ७९ ।
उणादि चतुः ।) पुरुषः । अग्निः । इति मेदिनी ॥

एधित, त्रि, (एध वृद्धौ + क्त ।) वर्द्धितः । वृद्धिप्राप्तः । इत्यमरः ॥

एन, [स्] क्ली, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण् आगसीत्यसुन् नुडागमश्च ।) पापम् । अपराधः ।
इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
("एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्
जगाद भूयो जगदेकनाथः" ॥
इति रघुः । ५ । २३ ॥)

एरका, स्त्री, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गुन्द्रमूला २ शिम्बी ३ गुन्द्रा ४ शरी ५ । यथा भागवते ११ । ३ । १८ ।
"चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद् दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम् ।
ददार करजैर्व्वक्षस्येरकां कटकृद् यथा" ॥)
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् ।
चक्षुर्हितत्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा वैद्यके,
"एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी" ॥
एषा यत्र व्यवह्रियते तद्यथा,—
"निर्व्वापणं स्याज्जलमेरका च" ।
इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ "एरका शोगल" । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥)

एरङ्ग, पुं, (एरति सम्यक् भ्रमति यः । आ + ईर-गतौ कम्पने + अङ्गच् ।) मत्स्यभेदः । रङ्गा इति ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

एरण्ड पुं, (एरयति वायुम् । आ + ईर गतौ कम्पने च + बाहुलकात् अण्डच् ।) वृक्षविशेषः । भेरेण्डा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व्वहस्तकः ३ उरुवूकः ४ रुवूकः ५ चित्रकः ६ चञ्चुः ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मण्डः ९ वर्द्धमानः १० व्यडम्बकः ११ । इत्यमरः ॥ उरुबुकः १२ रुबुकः १३ रूवुकः १४ रुवकः १५ वुकः १६ आमण्डः १७ आमण्डः १८ व्यडम्बनः १९ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
कान्तः २० तरुणः २१ शुक्लः २२ वातारिः २३ दीर्घपत्रकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य तैलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । अतिश्लेष्मवर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुल्महृद्रोगजीर्णज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । -क्रिमिदोषसकलाङ्गशूलकुष्ठनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । रसायनोत्तमत्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।
आमवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतैरण्डगुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्त्तिज्वरवायुकासनाशित्वम् । रसाढ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य मूलगुणाः । शूलवायुकफनाशित्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
(शुक्लरक्तैरण्डयोः पर्य्यायगुणा यथा,—
"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
वातारिस्तरुणश्चापि रुवूकश्च निगद्यते ॥
रक्तोऽपरो रुवुकः स्यादुरुवूको रुवूकस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ।
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ॥
मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपनम् ।
वातार्य्यग्रदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् ॥
कफवातक्रिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ।
एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ॥
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"सतिक्तोषणमेरण्डतैलं स्वादु सरं गुरु ।
ब्रध्नगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकुष्ठपृष्ठाश्रयाञ्जयेत् ।
तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवन्त्विति" ॥
इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये ॥
"एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकषायानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं वृष्यं मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभागदोषहरञ्च" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

एरण्डकः, पुं, (एरण्ड + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः ।
इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (एरण्डशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

एरण्डज, त्रि, (एरण्डात् एरण्डवृक्षात् जायते इति । एरण्ड + जन् + ड ।) एरण्डवृक्षजातम् । तत्तैलम् । खेहमध्ये श्रेष्ठविरेचकम् । यथा ।
"चूर्णमध्ये त्रिवृच्चूर्णं क्षीरसे कारवेल्लकम् ।
स्नेहेष्वेरण्डजं तैलं फलेष्वेव हरीतकी" ॥
इति वाभटः ॥
("एरण्डजं घनश्चापि स्वादुमेवं मृदु स्मृतम् ।
हृदस्तिशङ्खकफूरुशूलानाहविबन्धनुत् ॥
आनाहाष्ठीलवातासृक्प्लीहोदावर्त्तशूलिनाम् ।
वातपित्तविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये ।
तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डसमुद्भवम्" ॥
इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥)

एरण्डपत्रिका, स्त्री, (एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ॥)
दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एरण्डफला, स्त्री, (एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः ।)

दन्तीस्थः। इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्ण्यपि ।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।
वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भस्य मकूलकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एरण्डा, स्त्री, (आ+ईर्+बाहुलकात् अण्डच्+टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एर्व्वारु, पुं, (एरणमिति । आ+ईर्+सम्पदादित्वात् क्विप् । एरं ऋणोति वारयति वा । ऋण्+बाहुलकात् उण् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्य्यायः । व्यालपत्रा २ लोमशा ३ स्थूला ४ तोयफला ५ हस्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्तहरत्वम् । सुशीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामयघ्नत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम् तृप्तिदाहत्वम् । अतिसेवितश्चेत् वातप्रकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("एर्व्वारुकं स्वादु शीतं सक्षारं कफवातकृत् ।
नातिपित्तकरं रुच्यं दीपनं दाहनाशनम्" ॥
इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"त्रपुसैर्व्वारुकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
एर्व्वारुकञ्च सम्पक्वं दाहतृष्णाक्लमार्त्तिनुत्" ॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

एलकः, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिपतीति इल+ण्वुल् ।) मेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एलङ्गः, पुं, (एरङ्ग+रस्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकाडा इति भाषा । रायखाँड़ा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । सग्राहित्वम् । कफवातनाशित्वम् । मेधाग्निपुष्टिकारित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे द्रव्यगुणे मांसवर्गाधिकारे ॥
"एलङ्गः स्निग्धो मधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः" ॥)

एलवालु, क्ली, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् । टाप् । एलेव वल्ते । वल प्राणने । बाहुलकात् उण् । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ।) एलवालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यत्र व्यवह्रियते तद्यथा, रोध्रादिगणे ॥
"सैलवालु परिपेलवमोचाः" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

एलवालुक, क्ली, (एलवालु+स्वार्थे कन् ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । वालुका इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । ऐलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिवालुकम् ४ वालुकम् ५ इत्यमरः ॥ हरिवालुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ आलुकम् ७ एल्वबालुकः ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १० कुष्ठगन्धि ११ । अस्य गुणाः । अत्युग्रत्वम् । कषायत्वम् । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् । परमरुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यत्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ॥
"एलवालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
ऐलवालुकमेलालु कपित्थं पत्रमीरितम् ॥
एल्वालु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु ।
हन्ति कण्डूव्रणच्छर्द्दितृट्कासारुचिहृद्रुजः ॥
बलासविषपित्तास्रकुष्ठमूत्रगदक्रिमीन्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥

एला, स्त्री, (इल्+अच्+टाप् ।) फलवृक्षविशेषः । एलाचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुलगन्धा २ ऐन्द्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ बलवती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १० गन्धालीगर्भः ११ एलीका १२ कायस्था १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी एलाचि इति भाषा । स्थूला च । वड एलाचि इति भाषा । आद्यायाः पर्य्यायः । उपकुञ्चिका १ तुत्था २ कोरङ्गी ३ त्रिपुटा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥ वयस्था ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मैला ८ त्रिपुटी ९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्य्यायः । पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटिः ४ बहुला ५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताड़काफलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलाद्वयगुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मलार्त्तिवान्तिपुंस्त्वघ्नत्वम् । स्थविरस्य गुणाढ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । शूलकोष्ठबद्धतृष्णाच्छर्द्दिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः । कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलापत्र, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य । अर्श आदेरच् ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥
(यथा महाभारते आस्तीके पर्व्वणि १ । ३५ । ६ ।
"नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः" ॥)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । "पाककर्णेति" । ४ । १ । ६४ । ङीष् ।) वृक्षविशेषः । काँटा आमरुली एलानी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सुवहा २ रास्ना ३ युक्तरसा ४ । इत्यमरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ+इल्+ईकन्+टाप् ।) सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, व्य, (अयनमिति । इण्+"इणशीभ्यां वन्" । १ । ५२ । उणादि वन् ।) अवधारणम् । यथा । त्वमेव जानासि । तत्पर्य्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः ४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ६ च ७ । इति सुभूतिः ॥ सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् । चारनियोगः । विनिग्रहः । इति मेदिनी ॥ (अनियोगः । यथा "अद्यैव" इति मुग्धबोधव्याकरणम् । एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेषणसङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्गतस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेषणे धनुर्द्धरे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्कृष्टधनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्य्यात् । पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेषणसङ्गतस्य एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्वयितावच्छेदकसरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवनकर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधादिति सम्प्रदायः ॥) गमनकर्त्तरि त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । "ऋजुमर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभिचष्टे सूरो अर्य एवान्" ॥ अश्वे पुं, यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ३ । "उप वामवः शरणम् गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः" ॥ "एवैरश्वैः" इति भाष्यम् । गमने क्ली । यथा, ऋग्वेदे १ । १२९ । ३ । "एवेन सद्यः पर्य्येति पार्थिवम्" । "एवेन गमनेन" । इति । भाष्यम् ॥)

एव, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेव विप्रः । अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्य्यायः । वत् २ वा ३ यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । (यथा, कुमारे । ६ । ८४ ।
"एववादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी" ॥)
तत्पर्य्यायः । इत्थम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ यथा । एवमेतत् । अस्य पर्य्यायः एवशब्दे लिखितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परकृतिः । पृच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वादि-आत्म-सक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एषिषत् । ङ एषते । इति दुर्गादासः ।
(यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।
"स वै वत भ्रष्टमतिस्तवैषते
य कर्म्मणा पारमपारकर्म्मणाम्" ॥)

एष, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतद्शब्दस्य पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषण, पुं, (इष्+ल्यु ।) लौहमयबाणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ९ । ३९ ।
"कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं
तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः" ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यतेऽनया । इष् गतौ+ल्युट्+स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वञ्च ।) स्वर्णकारादीनां तुला । निक्ति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाराची २ । इत्यमरः ॥

एषणी, स्त्री, (इष्यते अनया, इष्+ल्युट्+ङीष् ।) व्रणमार्गानुसारिणी । मेलकार इति भाषा । तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्ति इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इषु श वाञ्छे+टाप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥ एतद्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ऐ

ऐ ऐकारः । स तु द्वादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं तालु कण्ठश्च । ("एदैतोः कण्ठतालु" इ-

न्तुक्तः। तथाच शिक्षायाम्। "ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ"॥) स च ह्रस्वो न भवति। (द्विमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्रत्वात् प्लुतश्च भवति। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि पुन प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विध एव॥)
"ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम्।
कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा॥
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।
सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"एकाररूपमध्ये तु किञ्चिद्दक्षे तदोर्द्धतः।
चन्द्रेन्द्रभानवस्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृता॥
त्रिधा शक्तिमयी पूर्व्वा दुर्गा वाणी सरस्वती"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥ तन्नामानि यथा,—
"ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः।
दक्षा दामोदरप्रज्ञोऽधरो विकृतमुख्यपि॥
क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत्।
ज्ञानामृता कपर्द्दिश्री पीठेशोऽग्निः समातृकः॥
त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः।
महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती॥
कामकोटो वामजानुरंशुमान् विजयो जटा"।
इति तन्त्रशास्त्रम्॥ दन्तान्तं। योनिः। इति वीजवर्णाभिधानम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमः। ("ऐर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन ईरनिट्"। एतेन यजादिगणीयत्वात् "ऐ वसौ निवासे इत्यस्य किटिप्रभृतिषु सम्प्रसारणे कृते उवास इत्यादयो भवेयुः"॥ मातृकान्यासे अधरे न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम्। मातृकान्यासमन्त्रो यथा। "ऐं नमः ओष्ठे ऐं नमोऽधरे"॥ इति॥)

ऐ, व्य, (एतीति। आ+इण्+विच्।) आह्वानम्। स्मरणम्। आमन्त्रणम्। इति मेदिनी॥

ऐः पुं, (एति प्राप्नोति सर्व्वम्। आङ्+इण्+विच्।) महेश्वरः। इति एकाक्षरकोषः॥

ऐकागारिकः, त्रि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य। "ऐकागारिकट् चौरे" ५।१।११३ इति इकट् वृद्धिश्च निपातनात्।) चौरः। इत्यमरः। एकागारवासी॥

ऐकाहिकः, त्रि, (एकाहे भवम्। एकाह+ठक्।) एकाहनिष्पन्नम्। एकदिनान्तरभवम्। इति वैद्यकम्॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषायसंग्रहे दारुयादिपाचने यथा। "भूतोत्थं विषमं त्रिदोषजनितञ्चैकाहिकं द्व्याहिकम्॥
"काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलि।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।) एकाहभवम्। यथा,—
"ऐकाहिकं द्वितीयञ्च तृतीयकचतुर्थकम्"।
इत्यादि माहेश्वरकवचम्॥

ऐकाहिकज्वरः, पुं, (ऐकाहिकः एकाहभवो ज्वरः।) एकदिनान्तरागतज्वरः। तस्यौषधं यथा,—
"पीतं श्वेतिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहं ज्वरञ्च परमेश्वरः॥
शिखायाञ्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत्।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत्॥
वास्योदकेन पीतं तत् सद्यश्चिरज्वरं भवेत्"।
इति गारुडे १९३ अध्यायः॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः"।
"मुस्तामृतामलक्यश्च नागरं कण्टकारिका।
कषायचूर्णान्वितः क्वाथस्तथा मधुसमन्वितः॥
ऐकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरणात् व्यपोहति।
वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम्॥
ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्क्षणादेव नश्यति।
वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः पुनः॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्वैद्यैर्द्विशा वरः"।
मन्त्रो यथा,
ॐ ह्रां क्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय सूर्य्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्व्याहिक-त्र्याहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध बन्ध ह्रां क्रीं ह्रूं फट् स्वाहा। इति हारीते चिकित्सास्थाने। २ अध्याये॥)

ऐक्यं, क्ली, (एक+भावे ष्यञ्।) एकस्य भावः। एकता। एकत्वम्। एकीभावः। यथा। शारदायाम्।
"गुरोर्लब्ध्वा पुनर्विद्यामष्टोत्तरशतं जपेत् सुधीः।
गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया॥
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्"।
इति दीक्षातत्त्वम्॥

ऐक्षवः, त्रि, (इक्षोर्विकारः। इक्षु+अण्।) इक्षुविकारः। इक्षुसम्बन्धिगुडादि। इति स्मृतिः॥ (अस्य गुणादयः इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

ऐक्षवं, क्ली, (इक्षोर्भवम्। इक्षु+अण्।) इक्षुभवगुडादि। यथा,—
"कदली लवणी धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ इक्षुगुडादिगुणा इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

ऐङ्गुदं, क्ली, (इङ्गुद्या इदम्। "प्लक्षादिभ्योऽण्" ४।३।१६४। विधानसामर्थ्यान्नाणो लुक्।) इङ्गुदीवृक्षस्य फलम्। इत्यमरः॥ ("स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदम्"॥ इति सूत्रस्थाने। ४६ अ। सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ऐडुकं, क्ली, (एडुकमेव। स्वार्थे अण्।) एडूकम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

ऐणः, त्रि, (एणस्य इदम्। एण+अण्।) एणस्य चर्म्मादि। इत्यमरः॥

ऐणिकः, त्रि, (एणं मृगं हन्तीति। एण+ठक्।) एणहन्ता। इति व्याकरणम्॥

ऐणेयः, त्रि, (एण्या इदम्। एणी+ढञ्।) एण्याश्चर्म्मादि। इत्यमरः॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

ऐतिह्यं, क्ली, (इतिह उपदेशपारम्पर्य्यम्। तदेव। इतिह "अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः"। ५।४।२३। इति स्वार्थे ञ्यः।) पारम्पर्य्योपदेशः। तत्पर्य्यायः। इतिहः। इत्यमरः॥ (यथा रामायणे। ५। ८१। २१।
"ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम्।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता"॥
"ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादि"।
इति विमानस्थाने। ८ अ। चरकेणोक्तम्॥)

ऐन्दवं, क्ली, (इन्दुर्देवता यस्य। इन्दु+अण्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति ज्योतिषम्॥ यथा। मात्स्ये।
"अश्विनी रेवती मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम्।
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते"॥
ऐन्दवं मृगशिरः। इति मठप्रतिष्ठातत्त्वम्॥ (इन्दोश्चन्द्रस्य इदम्। चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मनुः ११। १२५।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम्"॥)

ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव+ङीप्।) सोमराजी। इति वैद्यकम्॥

ऐन्द्रं, क्ली, (इन्द्रो देवता यस्य। इन्द्र+अण्।) ज्येष्ठानक्षत्रम्। इति जटाधरः॥ मूलविशेषः। वन आदा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनार्द्रका २ वनजा ३ अरण्यार्द्रका ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। अम्लत्वम्। रुचिबलाग्निकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्द्रस्य इदम्।) इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि। (यथा मनुः ५। ९३।
"न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा"॥
"ऐन्द्रस्थानं राज्याभिषेकाख्यं आधिपत्यकारणम्"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ तथा रघुः २। ५०।
"मह्यीतलस्पर्शनमात्रभिन्न-
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः"॥
"ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्"॥
इति वाग्भटे सूत्रे। ५ अ॥)
(इन्द्रस्यापत्यं पुमान्।) वालिवानरे (अर्ज्जुने जयन्ते च पु॥ जलविशेषे।)

ऐन्द्रजालिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीव्यतीति। इन्द्रजाल+ठक्।) इन्द्रजालकारकः। तत्पर्य्यायः। प्रतीहारकः २ मायाकारकः ३ कौसृतिकः ४ मायावी ५ व्यंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८। इति जटाधरः॥

ऐन्द्रलुप्तिकः, त्रि, केशघ्नरोगविशिष्टः। टेको इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खल्लीटः २ खलतिः ३। इति भूरिप्रयोगः॥

ऐन्द्रिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान्। इन्द्र+इञ्।) जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः। काकः। इति मेदिनी॥ ("ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः"। इति रघुवंशे। १२। २२॥) वालिनामवानराः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अर्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥

ऐन्द्रियक, त्रि, (इन्द्रियेणानुभूयते। इन्द्रिय + वुञ्।) प्रत्यक्षम्। इन्द्रियग्राह्यम्। इत्यमरः॥ (व्याधिविशेषः। यथा,—
"मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः॥
वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक्।
न सुखं कारणं तस्मात् योगएव चतुर्विधः॥
नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म्म वा विना।
सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते॥
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः।
इच्छा द्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्त्तते॥
तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान्॥
स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः।
वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः॥
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना"।
इति चरके शारीरे १अः॥)

ऐन्द्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्रस्य इयम्। इन्द्र + "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इत्यण्। टिड्ढेति। ४।१।१५। ङीप्।) प्राची। (यथा, मार्कण्डेये ८८।२०।
"वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता"।
इन्द्रस्य योगैश्वर्य्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अलक्ष्मी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इन्द्रवारुणी। इति रत्नमाला॥ राखाल शसा इति भाषा। पूर्व्वा दिक्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ एला। इति राजनिर्घण्टः॥ एलाचि इति भाषा।
"यष्ट्याह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्व्वा"।
इति सूत्रे ३ अध्याये। चरकेणोक्तम्॥)

ऐभी, स्त्री, (इभ इत्याख्यास्त्यस्याः। इभ + "प्रज्ञादिभ्यश्च"। ५।४।३८। इति अण् + ङीप्।) हस्तिघोषा लता। इति राजनिर्घण्टः॥

ऐरावणः, पुं, (इरया जलेन वणति शब्दायते इति। इरा + वण + पचाद्यच्। ततः इरावणएव स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। ५।४।३८। यद्वा इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन्। पूर्व्वपदादिति ८।४।३। णत्वम्। तत्र भवः। इरावण + अण्।) ऐरावतहस्ती इत्यमरः॥ यथा, महाभारते १।१८।४१।
"श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम्।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः"॥)

ऐरावत, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन्। इरा + मतुप्। इरावान् मेघः। तत्र भवः। इत्यण्। जलवति मेघे सूर्य्यकरपतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम्॥) इन्द्रस्य ऋजुदीर्घधनुः।
इति मेदिनी॥ रामधनुक् इति भाषा॥

ऐरावत, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन्। मतुप्। इरावान् समुद्रः। तत्र भव इति। इरावत् + अण्।

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा इरावत्या विद्युत अयं तस्येदमित्यण्॥ ४।३।१२०।) इन्द्रहस्ती। स तु शुक्लवर्णः चतुर्द्दन्तः समुद्रमथनोत्थितः पूर्व्वदिग्गजश्च। तत्पर्य्यायः। अभ्रमातङ्गः २ ऐरावणः ३ अभ्रमुवल्लभः ४। इत्यमरः॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्द्दन्तः ६ मल्लनागः ७ इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १०। इति जटाधरः॥ सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रणीः १३ नागमल्लः १४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३।२२॥ ("ऐरावतास्फालनकर्कशेन"।
"प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव"।
इति रघौ। १।३६॥)
नागरङ्गः। लकुचवृक्षः। नागभेदः। इति मेदिनी॥ ("ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत्"। इति सूत्रे। ४६ अः। सुश्रुतेनोक्तम्॥) (इरावत्या नद्याः सन्निकृष्टो देशः। इरावती + अण्। यथा, महाभारते ३।१६२।३२।
"बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा"॥)

ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान् मेघस्तस्य इयं। इरावत् + "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इति अण् + ङीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेषः इति मेदिनी॥ ऐरावतभार्य्या। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ वटपत्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पञ्चालदेशीयनदीविशेषः। अधुना रावी इति ख्याता॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः यथा।
"पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता"॥)

ऐरिणं, क्ली, (इरिणे उषरभूमौ भवम्। इरिण + अण्।) पांशुलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (पांशुलवणेऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

ऐरेयं, क्ली, (इरा + ढक्।) मद्यम्। इरा एव ऐरेयं स्वार्थे ण्यप्रत्यये वृद्धिः॥ (यथास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"ऋतेऽप्यूर्द्धमधश्चैवमैरेयास्त्वसुरासवैः"।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विद्रध्यधिकारे॥)

ऐल, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान्। इला + अण्।) इलापुत्त्रः। स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरूरवाः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते। १।७५।१७।
"पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति न श्रुतम्"॥
"षट् सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्द्धीमानमावसुः"॥२४॥)

ऐलवालुकं, क्ली, (एलवालुकमेव। स्वार्थे अण्।) एलवालुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

ऐलविलः, पुं, (इलविलाया अपत्यं पुमान्। इलविल + अण्।) इलविलापुत्त्रः। स तु कुवेरः। इत्यमरः॥ तस्य रूपान्तराणि। ऐडविडः। ऐडविलः। एलविलः॥

ऐलेयं, क्ली, एलवालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः॥ (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥) (पुं, इलाया अपत्यम्। इला + ढक्। मङ्गलः। भौमः। पुरूरवाः॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान + "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इति अण् + ङीप्।) ईशानकोणः। इति जटाधरः॥ ("ऐशानीक्रमतो रेखा" इति स्मृतिः। "ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने"। इति तिथितत्त्वम्॥)

ऐशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।) ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

ऐशी } त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
ऐश्वरी } ईश + ईश्वर + अण् + ङीप्।) ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

ऐश्वर्य्यं, क्ली, (ईश्वरस्य भावः। ईश्वर + ष्यञ्।) ईश्वरधर्म्मः। तत्पर्य्यायः। विभूतिः २ भूतिः ३। स चाष्टविधो यथा। अणिमा १ लघिमा २ प्राप्तिः ३ प्राकाम्यम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६ वशित्वम् ७ कामावसायिता ८। इत्यमरः॥
("ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षणां भग इतीङ्गना"॥
इति पुराणम्। "ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्म्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः"। इति वाचस्पतिमिश्रः। सम्पत्तिः। प्रभुत्वम्। नियन्तृत्वम्।
यथा रघुवंशे। १२।६९॥
"तस्मै निशाचरैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः"॥)
इति॥)

ऐश्वर्य्यकर्म्मा, [न्] पुं, (ऐश्वर्य्यं कर्म्म यस्य॥) ईश्वरसम्बन्धिकर्म्मयुक्तः। तत्पर्य्यायः। इरज्यति १ पत्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्म्माणः। इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः॥

ऐषम, [स्] व्य, (अस्मिन् वत्सरे इति। "सद्यः परुत्परार्य्यैषमः" ५।३।२२। इति इदम इश् समसनप्रत्ययश्च सवत्सरे निपात्यते।) वर्त्तमानवत्सरः। इत्यमरः॥

ऐषमस्तन, त्रि, (ऐषमोभवः। "ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्"। ४।२।१०५। इति शैषिकेष्वर्थेषु पक्षे त्युल् तुट् च।) ऐषमसम्बन्धी। एइ वत्सरेर इति भाषा। इति पाणिनिः॥ ७।२।१०५॥

ऐषमस्त्य, त्रि, (ऐषमोभवः। ऐषमस् + ऐषमोह्यसिति पक्षे त्यप्) ऐषमस्तनः इति पाणिनिः॥

ऐहिकं, त्रि, (इह + ठञ्।) इह भवम्। इहकालेर इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ (यथा भागवते ५।१४।३२। "क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रंसन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः"॥)

ओ

ओ ओकारः। स तु त्रयोदशस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानम् ओष्ठः कण्ठश्च। ("ओदौतो कण्ठौष्ठम्" इत्युक्तेः। तथा च शिक्षायामुक्तम्।
"ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ"॥) स तु ह्रस्वो न भवति। दीर्घः प्लुतश्च भवति। (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विधः। एतेन द्वादशविध एव निर्णीतः।)

"ओकारं चञ्चलापाङ्गि। पञ्चदेवमयं सदा।
रक्तविद्युल्लताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम्॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम्।
एतद्वर्णं महेशानि स्वयं परमकुण्डली"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षाग्मध्ये तु कुञ्चिता।
किञ्चिदूर्द्ध्वगता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वध॥
ब्रह्मेशविष्णवस्तासु मात्रा तु ब्रह्मरूपिणी।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—
"ओकार सत्यपीयूषौ पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्घकः।
आप्यायनी चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी मुखी द्विजः॥
उद्देशदर्शकस्तीव्रः कैलासो वसुधाक्षरः।
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमनेशः सर्वमङ्गला॥
त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा।
त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिर्वीजादिकर्षिणी"॥
इति तन्त्रशास्त्रम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमे। "श्वयंशादि स्यादोनिंष्ठातन ओरनिट्"॥ तेन ओ दी चये इत्यस्मात् क्तातायां निष्ठाया दीनं दीनवत् इति स्यात्॥ मातृकान्यासे उर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम्। मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
"ॐ नम उर्द्धदन्तपङ्क्तौ ओं नमऽधोदन्तपङ्क्तौ"॥)
ओ, व्य, सम्बोधनम्। आह्वानम्। स्मरणम्। अनुकम्पा। इति मेदिनी॥
ओं, व्य, ओम्। प्रणवः। इति वेदागमौ॥
ओ, पु, ब्रह्मा। इत्येकाक्षरकोषः॥
ओक, क्ली, (उचेरिगुपधलक्षणे के गुणः कुत्वञ्च "ओक उच के"। ७। ३। ६४। इति निपात्यते।) गृहम्। आश्रयः। इत्यमरटीकायां भरतादयः॥ (पु। पक्षी। शूद्रः॥)
ओकः, [स्] क्ली, (उच्यते समवैति अस्मिन्। उच + असुन्। गुणः। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्॥) आश्रयः। गृहम्। इत्यमरः॥ ("जलौका अथ भक्षके"। इति अमरकोषः। तथा विष्णुपुराणम् १।६।३७।
"सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्"॥)
ओकणः, पुं, केशकीटः। इति शब्दरत्नावली॥ उकुण इति भाषा॥
ओकणि, पु, यूकः। इति शब्दरत्नावली॥ उकुण इति भाषा॥
ओकुल, पु, (उच + उलच्। निपातनात् सिद्धम्॥) गोधूमभ्रष्टतत्तापकः। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। रुच्यत्वम्। मधुरत्वम्। बलकारित्वम्। रक्तवातापहत्वम्। स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। मदविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
ओकोदनी, स्त्री, (ओकः मस्तकरूपाश्रयस्थानमदनं भक्ष्यं यस्याः।) यूका। इति शब्दरत्नावली॥
ओक्षणी, स्त्री, (ओघ + क्वप् + अच् + ङीप्।) ओकणः। इति शब्दरत्नावली॥ उकुन इति भाषा॥
ओख, ऋ, शोषणे। भूषणे। सामर्थ्ये। निवारणे।
इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-आक-सक च परसेट्।) ऋ मा भवान् ओचिखत्। अत्र दित्वात् प्राक् प्राप्तो ह्रस्व ऋदित्वान्न स्यात्। शोष खेदरहितीभावः। ओखति पङ्कं आतपात्। अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं वारणञ्च। इति दुर्गादासः॥
ओघ, पु, (उच् समवाये + घञ्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) द्रुतनृत्यगीतवाद्यम्। समूहः। इत्यमरः॥ जलवेगः। (यथा कुमारे ४। ४४।
"रविपीतजला तमात्यये पुनरोघेन हि युज्यते नदी"॥) परम्परा। उपदेशः। इति मेदिनी॥
ओङ्कारः, पु, (ओम् + कारप्रत्ययः।) प्रणवः। इत्यमरः॥ (यथाह स्मृतिः।
"ओङ्कारः पूर्व्वमुच्चार्य्यस्ततो वेदमधीयते"।
"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्ज्जातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ"।
इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः।
"प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति"॥
इति मनुः। २। ७५॥ अथाह आवस्तम्बः,
"ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अध्येष्यमाण एतदपि प्रतिपद्येत विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौकिक्या वाचा व्यावर्त्तते"। लौकिक्या वाचा व्यावर्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः।)
ओङ्कारा, स्त्री बुद्धशक्तिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ओज ल, बले। तेजसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अक-सेट्।) मा भवान् ओजिजत्। इति दुर्गादासः॥
ओज, [स्] क्ली, (उब्जत्यनेन। उब्ज आर्ज्जवे उब्जेर्बले "बलोपश्च" ४।१९१। उणादिः असुन्।) बलोपस्य। गुणः।) दीप्तिः। अवष्टम्भः। प्रकाशः। बलम्। इति मेदिनी॥ (यथा रघौ २। ५४।
"रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्"। यथा च मानवे १। १६।
"तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्"॥)
प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः। इति ज्योतिषम्॥ गौड़ी रीतिः काव्यगुणः। तस्य लक्षणम्। बहुसमाससयुक्तवर्णपदाडम्बरः। यथा,
"ओजः प्रसादमाधुर्य्यगुणत्रितयभेदतः।
गौडवैदर्भपाञ्चालीरीतयः परिकीर्त्तिताः॥
ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम्"।
तस्योदाहरणम् यथा,—
"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटायमानाग्रफणिस्फूर्ज्जत्स्फुत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्सम्भ्रमा।
आनन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीशप्रमोस्ता मायाञ्चवसङ्गमे भगवती लज्जावती पार्व्वती"॥
इति काव्यचन्द्रिका॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसारभागजधातुविशेषः। तस्य गुणाः। सर्व्वशरीरस्थितत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। स्थिरत्वम्। शुक्लवर्णत्वम्। कफात्मकत्वम्। शरीरस्य बलपुष्टिकारित्वञ्च॥
"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्।
ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति॥
भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भ्रियते मधु।
तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुः सम्भ्रियते नृणाम्"॥
इति वैद्यकम्॥ ओजोऽदन्तोऽपि। इति भरतः।
"हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्"।
इति पूर्व्वखण्डे। ५ष्ठ। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
"तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः"॥
"ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः॥
यहते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः॥
सवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥
यच्छरीररसः स्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।
तत्फला विविधा वाता प्रणमन्तीति महाफलाः॥
ध्मानाद्धमन्य स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः॥
तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता।
परिहार्य्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः॥
हृद्यं यत्स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत्प्रसादनम्।
तत्तत्सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च"॥
इति सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥
"गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहुलं मधुरं स्थिरम्।
प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं तथा"॥
मद्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तद्यथा॥
"गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः।
माधुर्य्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादञ्चाशुभावनात्॥
रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि।
विकाशिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यात् सान्द्रतान्तथा॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं विहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान्"।
"रसधातावदिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम्।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते"॥
"नैव विघातं जनयेन्मद्यं पैच्छिकमोजसः।
विकाशि-रूक्ष विशदा गुणास्तत्र हि नोल्वणाः"॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने। १२ अः॥
"ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्।
विविक्तं मृदु मृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम्॥
देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्।
तदभावाच्च शीर्य्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्॥
अभिघातात् क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात् क्षुधः।
ओजः सङ्क्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम्।
तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः"॥
इति सूत्रस्थाने। १५ अः। सुश्रुतेनोक्तम्॥)
ओड़व, पुं, पञ्चस्वरयुक्तरागः। स तु ऋ-प-वर्ज्जितः। स-ग-म-ध-नि युक्तः। यथा मालारादयः। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (यदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये जातिप्रकरणे।
"वान्ति यान्त्युडवोऽन्नेति योमोत्तममुडवं बुधैः।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसङ्ख्या तदुद्भवा।
ओडवी साक्ति येयाच्च स्वरास्तेनौडवा मताः"॥
"औडवा मता" इति क्वचित् पाठः॥ "उडवं नक्षत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् तदुडवं व्योम, तच्च भूतेषु पञ्चमम्। तेन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते। औडवी सङ्ख्या विद्यते येषां स्वराणां ते औडवाः पञ्चस्वराः" इत्यादिसिंहभूपालटीका॥)

रागरागिण्य इति यावत् । यथा,—
"औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः ।
सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्तो रागजातिस्त्रिधा मता" ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णस्वरा
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाडवस्वरा निषादो-
ज्झिताः ष ऋ ग म प ध ॥ औडवस्वरा ऋ-प-
वर्जिता ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
स्वरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाडवरागाः षड्भिः
स्वरैर्यथा । सैरिन्ध्रीप्रभृतयः । औडवरागाः
पञ्चभिः स्वरैर्यथा मल्लारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे । ५३—५४ ॥
"वान्ति यान्त्युडवोऽत्रेति व्योमोक्तमुडवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ॥
औडवी सन्ति येषाञ्च स्वरास्ते तोडवा मता ।
ते सजाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवञ्च पञ्चस्वरमिदं विदुः" ।
"क्रमादल्पाल्पतरते षाडवौडवकारिणो" ॥)
औडुम्बर, क्ली, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।
"रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्" ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ त्रि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
+अण् । उडुम्बरपात्रम् । यज्ञाङ्गत्वविकारः ।
यथाह देवलः ।
"स्रुचीर्त्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः" ॥)
औडुम्बर, पु, चतुर्दशयमान्तर्गतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ मुनिविशेषः । यथा,—
"वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" ॥
इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । "औडुम्बरा
प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः
फलादिभिर्जीवन्ति" । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
औत्कर्ष्यं, क्ली, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष+ष्यञ् ।)
उत्कर्षता ॥
औत्तानपादि, पु, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद+इञ् ।) ध्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपौत्रः ।
(यथा भागवते । ४ । १० । ३० ।
"औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरो विपक्षान्" ॥
उत्तानपादात् सुरुच्यां जातः उत्तमः । इति महा-
भारतम् ॥) यद्वाग्रामुपरिस्थितनिश्चलतारा च ॥
औत्सर्गिकः, त्रि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः ।
उत्सर्ग+ठञ् ।) सामान्यत्वम् । इति स्मार्त्ताः ॥
औत्सुक्य, क्ली, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक+ष्यञ् ।)
उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।
"औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
ह्रिया" ॥ "रथचरणसमाह्वयत्वावदौत्सुक्यनुन्ना" ।
इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ॥५॥
"इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" ।
व्यभिचारिभावभेदः ।
यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । "औत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा" ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।
"इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरा स्वेद-दीर्घनिश्वसितादिकृत्" ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
"औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते ।
इष्यमाणश्च स्वार्थ इत्यलक्षणत्वात् फलस्य' ॥)
औदनिक, त्रि, (ओदनं शिल्पमस्य । ओदन+ठञ् ।)
सूपकारः । इत्यमरः ॥
औदरिक, त्रि, (उदरे प्रसितः । उदर+ठक् ।)
विजिगीषाविवर्ज्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥
(यथा किराते । ११ । ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः । "अतएवाद्यूनः औदरिकः । आद्यूनः
स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्ज्जिते । इत्यमरः" ॥)
"विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः" । इति
भरतः ॥ "स्वोदरपूरणमात्रशक्तिनिमित्तकनिन्दाया
गेच्छा विजिगीषा तया रहितः" ।
इति रमानाथः ॥
औदश्वित, क्ली, (उदश्वित्+"उदश्वितोऽन्यतर-
स्याम्" । ४ । २ । १९ । इति पक्षे अण् ।) अर्द्ध-
जलयुक्तघोलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्विच्छब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
औदश्वित्क, क्ली, (उदश्विति संस्कृतम् । "उदश्वितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १९ इति ठक् । "इसुसुक्ता-
न्तात् कः" । ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
औदार्य्य, क्ली, (उदारस्य भावः । उदार+ष्यञ् ।)
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाग्गुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशा-
लिनीम्" इति "औदार्य्यं अर्थसम्पत्तिः" इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।
"दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समता" ॥
नायिकालङ्कारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ९४ ।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः" ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता ।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः" ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । "औदार्य्यं विनयः
सदा" ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसक्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्य्यश्रुणी लोचने" ॥
मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।
"शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्या घोरवृत्तयः" ॥)
औदास्य, क्ली, (उदास+ष्यञ् ।) उदासस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।
"औदास्यसविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशौ पतिततामवलोक्य भैम्याः" ।
इत्यादि नैषधम् ॥ "क्षौणीविलिखनहेतोर्वयमपि
कृत्वा किमौदास्यम्" । इति पद्यावली ॥
औद्दालक, क्ली, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम् । उद्दाल-
+अण्+सञ्ज्ञायां कन् ।) वल्मीककारिकीट-
निर्म्मितमधु ।
तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।
"प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः ।
कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
"औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥
औद्धत्य, क्ली, (उद्धत+ष्यञ् ।) उद्धतस्य भावः ।
यथा । "असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
भ्रूभङ्गदोषसम्भोगरक्तासविहेलनादिकृत्" ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
औद्भिज्ज, क्ली, (उद्भिद्+जन+ड+स्वार्थे अण् ।)
पांशुलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
औद्भिद, क्ली, (उद्भिद+स्वार्थेऽण् ।) साम्भरि-
लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने
४६ अः ॥
"लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् ।
सतिक्तं कटुसक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्" ॥)
तीक्ष्णत्वम् । उत्क्लेदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठबद्धवातादिशूलनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च
यथा—
"औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयं ।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ॥
"सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम्" ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अः ॥)
उद्भिदो जातः अत्रम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
("औद्भिदं पित्तशमनं नश्वरं न विदाहि च" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे द्रव्यगुणे धान्यवर्गे ॥

रागरागिण्य इति यावत् । यथा,—
"औडव पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः ।
सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता" ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णस्वरा
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाडवस्वरा निषादो-
ज्झिता ष ऋ ग म प ध ॥ ओडवस्वरा ऋ-प-
वर्जिताः ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
स्वरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाडवरागाः षड्भिः
स्वरैर्यथा । सैरिन्ध्रीप्रभृतयः । ओडवरागाः
पञ्चभिः स्वरैर्यथा मल्लारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे । ५३—५४ ॥
"वान्ति यान्त्युडवोऽत्रेति व्योमोक्तमुडवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ॥
ओडवी सास्ति येषाञ्च स्वरास्ते त्वोडवा मताः ।
ते सञ्जाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवञ्च पञ्चस्वरमिदं विदुः" ।
"क्रमादल्पाल्पतरते षाडवौडवकारिणो" ॥)

औडुम्बर, क्ली, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।
"रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्" ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ त्रि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
+अण् । उडुम्बरपात्रम् । यज्ञाङ्गवृक्षविकारः ।
यथाह देवलः ।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः" ।)

औडुम्बरः, पु, चतुर्द्दशयमान्तर्गतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ मुनिविशेषः । यथा,—
"वैखानसा बालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" ॥
इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । "औडुम्बरा
प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः
फलादिभिर्जीवन्तः" । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

औत्कर्ष्य, क्ली, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष+ष्यञ् ।)
उत्कर्षता ॥

औत्तानपादि, पु, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद+इञ् ।) ध्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्त्रः । स्वायम्भुवमनुपौत्त्रः ।
(यथा भागवते । ४ । १० । ३० ।
"औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरो विपक्षान्" ॥
उत्तानपादात् सुरुच्यां जातः उत्तमः । इति महा-
भारतम् ॥) ग्रहाणामुपरिस्थितनिश्चलतारा च ॥

औत्सर्गिक, त्रि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः ।
उत्सर्ग+ठञ् ।) सामान्यत्वम् । इति स्मार्त्ताः ॥

औत्सुक्य, क्ली, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक+ष्यञ् ।)
उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।
"औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
ह्रिया" ॥ "रथमरुणसमाक्तस्तावदौत्सुक्यनुन्ना" ।
इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ॥ ५ ॥
"इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" ।
व्यभिचारिभावभेदः ।
यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । "औत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जाः" ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।
"इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरा स्वेद-दीर्घनिश्वसितादिकृत्" ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
"औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते
इष्यमाणस्य स्वार्थं इष्टलक्षणत्वात् फलस्य" ॥)

औदनिक, त्रि, (ओदनं शिल्पमस्य । ओदन+ठन् ।)
सूपकारः । इत्यमरः ॥

औदरिक, त्रि, (उदरे प्रसितः । उदर+ठक् ।)
विजिगीषाविवर्ज्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥
(यथा किराते । ११ । ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः । "अतएवाद्यून औदरिकः । आद्यूनः
स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्ज्जिते । इत्यमरः" ॥)
"विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः" । इति
भरतः ॥ "स्वोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दाल्या
गीच्छा विजिगीषा तया रहितः" ।
इति रमानाथः ॥

औदश्वित, क्ली, (उदश्वित्+"उदश्वितोऽन्यतर-
स्याम्" । ४ । २ । १९ । इति पक्षे अण् ।) अर्द्ध-
जलयुक्तघोलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्विच्छब्दे-
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

औदश्वित्क, क्ली, (उदश्विति संस्कृतम् । "उदश्वितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १९ इति ठक् । "इसुसुक्ता-
न्तात् कः" । ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

औदार्य्य, क्ली, (उदारस्य भावः । उदार+ष्यञ् ।)
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाग्गुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशा-
लिनीम्" इति "औदार्य्यं अर्थसम्पत्तिः" इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।
"दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समता" ॥
नायिकालङ्कारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ९४ ।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः" ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता ।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः" ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । "औदार्य्यं विनयः
सदा" ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्य्यश्रुणी लोचने" ॥
मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।
"शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः घोरवृत्तयः" ॥)

औदास्य क्ली, (उदास+ष्यञ् ।) उदासस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।
"औदास्यसविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशो पतितलामवलोक्य भैम्याः" ।
इत्यादि नैषधम् ॥ "क्षौणीविलिखनहेतोर्वयमपि
कुब्जा किमौदास्यम्" । इति पद्यावली ॥

औद्दालक, क्ली, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम् । उद्दाल-
+अण्+संज्ञायां कन् ।) वल्मीककारिकीट-
निर्म्मितमधु ।
तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।
"प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः ।
कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
"औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषिक्तः कृत्वा वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

औद्धत्य, क्ली, (उद्धत+ष्यञ् ।) उद्धतस्य भावः ।
यथा । "असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
भ्रूभङ्गदोषसघोषरक्ताक्षिवैकृतादिकृत्" ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

औद्भिज्ज, क्ली, (उद्भिद्+जन+ड+स्वार्थे अण् ।)
पांशुलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

औद्भिद, क्ली, (उद्भिद+स्वार्थेऽण् ।) साम्भरि-
लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने
४६ अः ॥
"लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् ।
सतिक्तं कटुसक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्" ॥)
तीक्ष्णत्वम् । उत्क्लेदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठबद्धतानाहशूलनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च
यथा—
"औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयं ।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ॥
"सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम्" ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अः ॥)
उद्भिदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
("औद्भिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणे पानीयवर्गे ॥

अस्य व्याख्यायां शिवदासेनोक्तं यथा ।
"औद्भिदं निम्नप्रदेशादूर्द्ध्वमुत्तिष्ठज्जलम्" ॥
उद्भिदो जात इत्यादि । यथा ॥
"तत् नस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम्" ।
"भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्व्विधम् ।
वनस्पतिर्वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः" ॥
"मूलत्वक्सारनिर्य्यासनाडस्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्मतैलानि कण्टकाः ॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः" ।
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अः ॥)

औद्वाहिक, क्ली, (उद्वाहसमये लब्धम् । उद्वाह + ठञ् ।) भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्य्याधनम् । इति दायभागः ॥ तत् भ्रातृभिरविभाज्यम् । यथा ।
"पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्ज्जयेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः । ९ । २०६ ।
"विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" ॥)

औपगव, पु, उपगोरपत्यम् । इति भरतः ॥ उप समीपे गौर्य्यस्य इति उपगुर्गोपः । लक्षणया तत्पुरोहिते उपगुशब्दः । यथा हारीतः ।
"य वर्णं याजयेद् यस्तु स तद्वर्णत्वमाप्नुयात्
सद्योवर्षेण वर्षैश्चैत्वेवमेवाब्रवीद्भृगुः" ॥* ॥ तथाच लक्षणया ब्राह्मण उपगुपदवाच्यः । तस्यापत्यमौपगवः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी । (उपगोरिदमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, त्रि- उपगु + "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।)

औपगवक, क्ली, (औपगवानां समूहः । "गोत्रोक्षो- ष्ट्रेति" । ४ । २ । ३९ । वुञ् ।) औपगवसमूहः । इत्यमरः ॥

औपग्रस्तिक, पु, (उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः । उप- ग्रस्त + "तमधीष्टो भृतो भूतो भावी" । ५ । १ । इति ठञ् ।) राहुग्रस्तचन्द्रः सूर्य्यश्च । इति शब्द- रत्नावली ॥

औपनिधिक, क्ली, (उपनिधि + स्वार्थे ठञ् ।) उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमर्पितद्रव्यम् । इति स्मृतिः ॥

औपम्य, क्ली, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सादृश्यम् । तत्पर्य्यायः । अनुकारः २ अनुहारः ३ साम्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्षा ७ उपमानम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
"प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्व्वन्ति साधवः" ॥
"औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु- ष्कस्येष्वासेनारोग्यदस्येति" । इति विमानस्थाने । ८ अध्याये ॥ चरकेणोक्तम् ॥)

औपयिक, त्रि, (उपायेन सम्प्राप्तः । उपाय + ठक् + ह्रस्वश्च ।) न्याय्यः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते विदुरागमनपर्व्वणि १ । २०५ । १२ ।
"एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत" । ॥
तथा रामायणे २ । ५४ । ३९ ।
"वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल" ।
स्त्रियां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक- पर्व्वणि १ । १९४ । ११ ।
"न वैश्यशूद्रौपयिकी कथास्ता
न च द्विजाना कथयन्ति वीराः" ॥
स्वार्थे विनयादिभ्यष्ठक्प्रत्यये कृते उपाय एव औप यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
"शिवमौपयिकं गरीयसीम्" इति ॥

औपरोधिक, पु, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध + ठक् ।) पीलुदण्डः । तत्पर्य्यायः । पैलवः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि त्रि ॥

औपवस्त, क्ली, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण्) उपवासः । इति हेमचन्द्रः ॥

औपसर्गिक, पु, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग- विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् ।
स्वेदशूलादिभिर्युक्तस्तदा भवति मानवः ॥
प्रतिलोमं पुनस्तेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात् ।
औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः" ॥
इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि ॥
("तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल- जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रव- संज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सहभोजनात् ।
सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
औपसर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति नरान्नरम्" ॥
इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
माधवसंग्रहस्य व्याख्याया कुष्ठाधिकारे यथा ।
"औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पामरोगा- दयो भूतोपसर्गजाः सङ्क्रामन्ति आविशन्ति" ॥)

औपस्थ्य, क्ली, (उपस्थाद्भवम् । उपस्थ + ष्यञ् ।) उप स्थेन्द्रियसुखम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, तत्रैव ७ । ६ । १३ ।
"औपस्थ्यजैह्व्यं बहु मन्यमानः
कथं विरज्येत दुरन्तमोहः" ॥)

औमीन, त्रि, (उमाना भवनं क्षेत्रं वा । "विभाषा- तिलमाषोमेति" । ५ । २ । ४ । पक्षे खञ् ।) उम्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मसिनार क्षेत इति भाषा ॥

औरग, क्ली, (उरगस्य इदम् । उरग + अण् ।) अश्ले- षानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सर्पसम्बन्धिनि त्रि ॥

औरभ्र, पु, (उरभ्रस्य मेषस्य इदम् । उरभ्र + अण् ।) कम्बलः । तत्पर्य्यायः । उर्णायुः २ आविकः ३ रल्लकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेषमांसम् । यथा मनुः । ३ । २६८ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै" ॥
मेषदुग्धम् । यथा,—
"औरभ्रं मधुरं रूक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
न शस्तं रक्तपित्तार्त्ता वातिकानां हितं भवेत्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकः ऋषिभेदः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । "अथ खलु भगवन्तममर- वरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशीराजं दिवो दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत- करवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" ॥)

औरभ्रक, क्ली, (उरभ्राणां समूहः । उरभ्र + "गो- त्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति" । ४ । २ । ३९ । वुञ् ।) मेष- समूहः । इत्यमरः ॥ भेडार पाल इति भाषा ॥

औरस, पु स्त्री, (उरसा निर्म्मितः । उरस् अण् ।) स्वजातपुत्रः । तत्पर्य्यायः । औरस्यः २ । इत्य- मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ द्वादशविध- पुत्रान्तर्गतश्रेष्ठपुत्रोऽयम् । स तु सवर्णायां भा- र्य्यायां स्वयं जनितः । यथा । "सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्" । इति बौधायनः ॥ (तथा मनुः । ९ । १६६ ।
"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्" ॥)
"औरसो धर्म्मपत्नीजः" इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥ २ । १३१ ॥

औरस्य, पु स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् । ततः स्वार्थेऽण् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (क्ली, उरसो वक्षस उत्पन्नम् । वक्षोभवम् । यथा शि- क्षायाम् । १६ ।
"हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्" ।
औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" ॥)

और्द्ध्वदेहिक, त्रि, (ऊर्द्ध्वदेहाय भवम् । ऊर्द्ध्वदेह + ठञ् ।) मृतार्थं तद्दहदानम् । इत्यमरः ॥ यदह्नि मृतस्तदह प्रभृति सपिण्डीकरणात् पूर्व्वं प्रेत तृप्तिहेतुकं यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥ (पुत्रदाराद्यवश्यभर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिक धर्म्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवति ।
यथा मनुः ११ । १० ।
"भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च" ॥
तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
"दासीर्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकम्" ॥
(और्द्ध्वदैहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)

और्द्ध्वस्रोतसिक, त्रि, (ऊर्द्ध्वस्रोतस् + ठञ् ।) शैवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (और्द्ध्वस्रोतसिकः । इत्यपि स्यात् ॥)

और्व्व, क्ली, (उर्व्व्या भवम् । उर्व्वी + अण् ।) पांशु- लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

और्व्व, पु, (और्व्वात् भृगुवंशीयात् ऋषेर्जातः । और्व्व + अण् । और्व्वस्य क्रोधजत्वात्तथात्वम् ।) वाड- वानलः । इत्यमरः ॥ स तु भूगोलस्य दक्षिण- सीमा । तत्र सर्व्वे नरका दैत्याश्च वसन्ति । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ स्वनामख्यातो भृगुवंशीय- ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महाभारते चैत्ररथ- पर्व्वणि १७९ अध्याये । उक्ता । यथा,—

"ततो महीतलं तात क्षत्रियैर्यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥
तद्वित्तं ददृशुः सर्व्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तान् शरणागतान् ॥
निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्व्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्व्वां वसुन्धराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दध्रे महौजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये ॥
तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्द्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा" ॥
"अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः" ॥

अयमौर्व्वस्तु पितृवधामर्षात् क्षत्रियवधे कृतप्रतिज्ञ उग्रे तपसि वर्त्तमानः पितृभिर्निवारितः । ततो वृथाप्रतिज्ञो नाहं भवितुमुत्सहे इति जानन्नपि अमोघत्वाच्च क्रोधवह्नेः पितॄनुक्तवान् । यथा तत्रैव १८९ अध्याये ।
"यस्मायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥
भवताञ्च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैव समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्व्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः" ॥)
(उर्व्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

और्व्वशेयः, पुं, (उर्व्वश्या अपत्यम् । उर्व्वशी + ढक् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य जन्मकथा पुराणेषूक्ता यथा,
"तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः" ॥
उर्व्वशीगर्भजाताः पुरूरवसः सप्त पुत्राः ।
तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

औलूकं, क्ली, (उलूकानां समूहः । अण् ।) उलूकसमूहः । इति जटाधरः ॥ पेंचार झाँक् इति भाषा ॥

औलूक्यः, पुं, (उलूकस्य मुनेरपत्यं पुमान् । उलूक + गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शनवेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु कणाद इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)

औशीरः, क्ली, (उश्यते । वश् + ईरन् । प्रज्ञाद्यण् । ५ । ४ ३८ । यद्वा उशीरस्येदं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥ शयनं स्वापः शय्या वा आसनं पीठादि । शयनासनं समुदितमिति स्वामी । पृथगिति सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि १२ । ६० । ३१ ।
"छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे" ॥)
उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

औशीरः, पुं, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।) चामरदण्डः । इत्यमरः ॥

औषणं, क्ली, (उषण + भावार्थे अण् ।) कटुरसः । उषणं मरीचं तस्य भावः ॥

औषधं, क्ली, (ओषधेरिदम् । ओषधिरेव वा "ओषधेरजातौ" ५।४ ३७। इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्यम् । ओषधिमेव भवार्थे अण्प्रत्ययः । तत्पर्य्यायः । भेषजम् २ भैषज्यम् ३ अगदः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥ जैत्रम् ६ आयुर्योगः ७ गदारातिः ८ अमृतम् ९ आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
("शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीधैर्य्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम्" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
"धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्ज्जिते ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ।
अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥
शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
जन्त्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥
भूतैश्छायातपाम्बाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥
सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः" ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
"यथाविषं यथाशस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥
औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्य्यान्निपतितो मूर्द्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्य्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥
तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

"करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः तद्द्विविधं व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलवल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं । द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभण-हर्षण-भर्त्सन-वध-बन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्तो भावो यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवङ्गुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ एवं गृहीतमेवं निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षयति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूच्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति" । इति च तत्रैव विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्य्यायानाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १अ ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥
अभेषजञ्च द्विविधं वाधनं सानुवाधनम्" ।
तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

"श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमि-विष-शस्त्रातप-पवन-दहन-तोयसम्बाध मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाहुराचार्य्याः । प्रावृट्-वर्षा-शरद्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथासङ्ख्यं मूल-पत्र-त्वक्-क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु आददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यति मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतो भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येव बलवत्तराणि भवन्ति । सर्व्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधु-घृत गुड पिप्पली विडङ्गेभ्यः । सर्व्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्पत्तावतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति” ॥)

नानारोगहरौषधादिर्यथा । सूत उवाच ।

“एवं धन्वन्तरिर्विष्णुः सुश्रुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह नानारोगान् मृगार्द्दनान्” ॥

हरिरुवाच ।

“सर्व्वज्वरेषु प्रथमं कार्य्यं शङ्कर ! लङ्घनम् ।
क्वथितोदकपानञ्च तथा निर्व्वातसेवनम् ॥
अग्निस्वेदो ज्वराश्चैव नाशमायान्ति हीश्वर ! ।
वातज्वरहरः क्वाथो गुडूच्या मुस्तकेन च ॥
दुरालभयैव कृतं पित्तज्वरहरं शृणु ।
शुण्ठीपर्पटमुस्तैश्च बालकोशीरचन्दनैः ॥
साज्यं क्वाथं श्लेष्मजन्तु नश्यति सदुरालभम् ।
सबालकं सर्व्वज्वरं नश्यति सहपर्पटम् ॥
किराततिक्तकैर्वापि गुडूचीशुण्ठितिक्तकैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च शृणु चान्यं योगमुत्तमम् ॥
बालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकया तथा ।
ज्वरनुच्च कृतक्वाथस्तथा वै सुरदारुणा ॥
धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्कर ! ।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुडूचीत्रिफलायुतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाकृद्वातनुत्त्विदम् ।
हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्भवम् ॥
चूर्णं जलञ्च क्वथितं धन्याकोशीरपर्पटैः ।
आमलक्या गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं शृणु ।
हरिद्रानिम्बत्रिफलामुस्तकैर्देवदारुणा ॥
कषायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्वथितं जलम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुडूच्या पुष्करेण च ।
जग्ध्वा नागबलाचूर्णं श्वासकासादिनुद्भवेत् ॥
कफवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
मण्डो वा मुद्गयूषं वा शाल्यन्नं वाथ यूषवत् ॥
ज्वरार्त्तमानुषे देयं ज्वरघ्नाग्निस्तदा भवेत् ।
विश्वपर्पटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ।
बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्पटनिम्बयोः ।
विधाने क्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु ललाटे वा दहेल्लौहशलाकया ।
तिक्ता पाठा पटोलञ्च विशाला त्रिफला त्रिवृत् ॥
सक्षीरो भेदनः क्वाथः सर्व्वज्वरविशोधनः” ॥

इति गारुडे १७९ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“समभागात् प्रजायन्ते खल्वीटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् माजाक्षीररसाञ्जनात् ॥
भृङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशवृद्धिकरं तैलं गुञ्जाचूर्णान्वितेन च ॥
गजा मांसी कुष्ठसुरायुक्तमभङ्कलं शिव ! ।
गुञ्जाफलं समाप्यैव लेपनं चेन्द्रलुप्तनुत् ॥
आम्रास्थिचूर्णलेपाद्धि केशाः सूक्ष्मा भवन्ति वै ।
बद्धमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पतन्ति च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्गुणगोमूत्रं मनःशिलमेव च ॥
शिरोऽभ्यङ्गाच्छिरोजन्मयूकालिक्षाः क्षयं नयेत् ।
नरदग्धशङ्खचूर्णं हयसीसकलेपिताः ॥
कचाः श्लक्ष्णा महाकृष्णा भवन्ति वृषभध्वज ! ।
भृङ्गराज लौहचूर्णं त्रिफला बीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरञ्च गुडमेतैः समैः शृतम् ।
पलितानीह कृष्णानि कुर्य्याल्लेपान्महौषधम् ॥
आम्रास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ।
जीर्णं पक्वलौहचूर्णं काञ्जिकं कृष्णकेशकृत् ॥
चक्रमर्द्दकबीजानि कुष्ठमेरण्डमूलकम् ।
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्टा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवञ्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
शतपुष्पा देवदारु एभिस्तैलन्तु साधितम् ॥
गोपुरीषरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।
तत्कर्णभरणाद्रुद्र ! कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेषमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ! ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिस्रावादिकस्य च ॥
मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा ।
गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥
कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।
अपामार्गोऽश्वगन्धा च बृहती सितसर्षपाः ॥
यवास्तिलाः सैन्धवञ्च पालिकोद्वर्त्तनं शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनानाञ्च कर्णयोर्वृद्धिकृद्भवेत् ॥
कटुतैलं भल्लातकं बृहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥

इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाञ्जनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।
भरणाद्रोगहरणं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥
अशीतितिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।
अभया निम्बामलकं शुण्ठी पिप्पली तण्डुलीयकम् ॥
छायाशुष्कां वटिं कुर्य्यात् पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
मधुना सह सा चाक्ष्णोरञ्जनात्तिमिरादिनुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपत्रमरीचानि अजामूत्रेण पेषयेत् ॥
पुष्पं रात्र्यन्धतां हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदर्द्धेन मनःशिला ॥
सैन्धवञ्च तदर्द्धेन एतत् पिष्टोदकेन तु ।
छायाशुष्कान्तु वटिकां कृत्वा नयनमञ्जयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पिटकस्य महौषधम् ।
त्रिकटु त्रिफला चैव करञ्जस्य फलानि च ॥
सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजरसेन हि ।
पिष्टा तदञ्जनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अटरूषकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं बदरीमूलं पीतमक्षिव्यथां हरेत् ।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्जिकसंघृष्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।
अञ्जनात् पिटकस्यैव नाशो भवति शङ्कर ! ॥
विष्णुनीलीकारमूलं पिष्टमश्वजलेन च ।
अनेनाक्षितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि ॥
पिप्पलीकतकश्चैव हरिद्रामलकं वचा ।
खदिरपिष्टवर्त्तिश्च अञ्जनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्णमुखो धौति दृढहस्तेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च नित्यं सर्व्वैः प्रमुच्यते ॥
सुक्षीरगइस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।
छागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वातरोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं वृद्धपलाशञ्च हरीतकी ।
पटोलकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽञ्जनात् ॥
गञ्जामूलं छागमूत्रघृष्टं तिमिरनुच्च तत् ।
रौप्यताम्रसुवर्णानां हस्तघृष्टं शलाकया ॥
घृतं तद्वमनं रुद्र ! कामलाव्याधिनाशनम् ।
घोषाफलमथाघ्रातं पीतं कामलनाशनम् ॥
दूर्व्वादाडिमपुष्पन्तु अलक्तकहरीतकी ।
नासाशिरारक्तनुत् स्यान्नस्यादे रसेन हि ॥
सुपिष्टं शिङ्घिनीमूलं तद्रसेन वृषध्वज ! ।
नस्यदानाद्विनश्येत नासार्शो नीललोहित ! ॥
गव्यं घृतं सर्ज्जरसं रुद्र ! धन्याकसैन्धवम् ।
धुस्तूरकं गैरिकञ्च एतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैलं व्रणनुत् स्याच्च स्फुटितोष्ठघटितोऽधरे ।
जातीपत्रञ्च चर्व्वित्वा विधृतं मुखरोगनुत् ॥
भक्ष्यात् केशरबीजस्य दन्ताः स्युश्चलिताः स्थिराः ।
मुस्तकं कुष्ठमेला च यष्टीमधुकबालुकम् ॥
धन्याकमेतदद्नान्मुखदुर्गन्धनुत् हर ! ।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य भक्षणात् ॥
तैलयुक्तस्य नित्यं स्यात् मुखदुर्गन्धसाक्षयः ।
दन्तव्रणानि सर्व्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्जिकस्य सतैलस्य गण्डूषकवलाश्रिति ।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिरुच्छिव ! ॥
परित्यक्तः श्लेष्मणा शुण्ठीचर्व्वणतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्येला यष्टीमधु च पिप्पली ॥
जातीपत्रमथैषाञ्च चूर्णं लीढं तथा कृतम् ।
शेफालिकाजटायाश्च चर्व्वणं गलशुण्ठिनुत् ॥
नासाशिरारक्तकर्षमिश्रयेत् शङ्कर ! शिङ्घिका ।
रसं शिरीषबीजानां हलदस्य चतुर्गुणम् ॥
तेन पक्वेन भूतेश ! नस्यं मस्तकरोगनुत् ।
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तद्भक्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुञ्जामूलस्य चर्व्वणात् ।
काकजङ्घा स्नुही नीली कषायाम्लकमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्तगाश्च क्रिमीन्नाशयते शिव ! ।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥
तेन चाभ्यङ्गिता दन्ताः कुर्य्युः कटकटाशनिः ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा द्विशः ॥
त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मत्याः फलस्य हि ।
मज्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकलङ्कनुत् ॥
लोध्रकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
यवतण्डुलमेतैस्तु यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
वारिपिष्टैर्व्वक्त्रलेपः स्त्रीणां शोभनवक्त्रकृत् ।
द्विभागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्थन्तु साधितम् ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालाक्षायाः कार्षकेण वा ।
यष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिकृत् ॥
शुण्ठी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्टकारिका ।
एभिस्तु क्वथितं वारि पीतश्चाग्निं करोति वै ॥
वातशूलक्षयञ्चैव सुरयक्षमखेश्वर ।।
करञ्जपर्पटोशीरं वृहती कटुरोहिणी ॥
गोक्षुरं क्वथितं त्वेभिर्वारि पीतं श्रमापहम् ।
दाहपित्तज्वरं शोषं मूर्च्छाञ्चैव क्षयं नयेत् ॥
मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णं क्वथितं क्षीरसंयुतम् ।
पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्भवेत् ॥
क्वाथौषधीनां सर्व्वासां कर्षार्द्धं ग्राह्यमेव च ।
वयोऽनुरूपतो ज्ञेयो विशेषो वृषभध्वज ।॥
दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
विषमज्वरनुत् स्याच्च काकजङ्घारसस्तथा ॥
सशुण्ठीक्वथितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्भवेत् ।
यष्टीमधु मुस्तकञ्च सैन्धवं वृहतीफलम् ॥
एतैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
मरीचमधुशुण्ठीनां नस्यान्निद्रां भवेच्छिव ।॥
मूलन्तु काकजङ्घाया निद्राकृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
सिद्धं तैलं काञ्जिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ॥
शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
शोणितज्वरदाहेभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
शूकशैवालमस्थास्तु शुण्ठीपाषाणभेदकम् ।
शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छदमेव च ॥
शोभाञ्जनस्य मूलञ्च एतैः क्वथितवारि च ।
दत्त्वा हिङ्गु यवक्षारं पीतं वातविनाशनम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भल्लातकं शिव ।।
वार्य्येतैः क्वथितं पीतं वरशूलापसारकृत् ॥
अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
एतया मर्द्दनात् रुद्र ! उरुस्तम्भः प्रशाम्यति ॥
वृहतीकस्य वै मूलं सपिष्टसुरकेन च ।
पीतं झिञ्झिनिवातस्य विपाटनकृदेव च ॥
पीतं तक्रेण मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
हरेत् झिञ्झिनिवातं वै वृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥
अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ।
पीतं मांसरसेनापि वातनुच्चास्थिभङ्गहृत् ॥
घृतलिप्तं शक्तुकञ्च छागक्षीरेण संयुतम् ।
तल्लेपात् पादयोर्नश्येत् सन्तापो नात्र संशयः ॥
मध्वाज्यं सैन्धवं सिक्थं गुडगैरिकगुग्गुलैः ।
ससर्ज्जरसः स्फुटितः कोमलोऽङ्घ्रिस्तु लेपनात् ॥
कटुतैलेन लिप्तो वा विधूमाग्नौ प्रतापितः ।
मृत्तिकाखादितः पादः समः स्याद्वृषभध्वज ! ॥
सर्ज्जरसः सिक्थकञ्च जीरकञ्च हरीतकी ।
तत्साधितघृताभ्यक्तो ह्यग्निदग्धव्यथापनुत् ॥
तिलतैलञ्चाग्निदग्धयवभस्मसमन्वितम् ।
अग्निदग्धव्रणं नश्येद्बहुशः कृतलेपतः ॥
नवनीतं माहिषञ्च दुग्धपिष्टतिलानि च ।
भल्लातकव्रणं नश्येत् दृष्कल्यं तस्य लेपतः ॥
शरपुङ्खा लज्जालुका पाठा चैषान्तु मूलकम् ।
जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशाम्यति ॥
मूलञ्च काकजङ्घायास्त्रिरात्रेणैव शोषतः ।
पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते व्रणे ॥
सजलं तिलतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
तत्सेकदानान्नश्येत प्रहारोद्भववेदना ॥
अभया सैन्धवं शुण्ठिरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
भक्षयित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्कर । ॥
कटिबद्धं निम्बमूलमक्षिशूलहरं भवेत् ।
शणमूलं सताम्बूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
वीजानि मङ्गलदिने एषामुद्वर्त्तनं समम् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकरं भवेत् ।
श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ॥
नस्यदानात् डाकिनीनां मातॄणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च वृषभध्वज । ॥
मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
श्वेतापराजितार्कस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
कृत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
पिप्पली लोहचूर्णन्तु शुण्ठिश्चामलकानि च ।
समानि रुद्र ! जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ॥
उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्षणात् समम् ।
पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेदर्षशतद्वयम् ॥
ॐ ठ ठ ठ इति ।
सर्व्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्व्वकामकृत् ॥
सगृह्य वृक्षात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ।
चिताग्नौ भस्म तच्छत्रोर्दत्तं शिरसि शङ्कर । ॥
तमुच्चाटयते रुद्र ! शृणु त्वं योगमुत्तमम् ।
निक्षिप्तञ्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्म्मणि ॥
कथ्या तन्तु निबद्धं वै कुर्य्यान्मलनिरोधनम् ।
कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ॥
चूतदलेऽमेध्यमध्ये ततो निक्षिप्यते हर ! ।
स खाद्यते काकवृन्दैर्नारी पुरुष एव वा ॥
शर्करा मधु शाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
षाण्ढत्वं नाशयेद्रुद्र ! आस्वादितमिदं हर ! ॥
उलूककृष्णकाकस्य चिह्नस्याथ समिच्छतम् ।
रुधिरेण समायुक्तं ययोर्नाम्ना च हूयते ॥
तयोर्द्वयोर्महावैरं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ।
भावितं कृष्णदुग्धेन रोहितस्य शशस्य च ॥
मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
हस्ते लाङ्गलिकाकन्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दर्पं व्यपोहति ॥
पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
वर्त्तिर्य्यस्य पुरीषेण कृतगर्भा तु भाविता ॥
मयूररुधिरेणैव जीवमाहरते शिव ।॥
ज्वरितानां भुजङ्गानां विलस्थानामपीश्वर ! ॥
देहस्थिताग्नौ दग्धस्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
तद्भस्म सम्मुखे क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गकृद्भवेत् ॥
मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
ॐ ठ ठ ठ ठाहीं ठाहीं ठाहीं स्वाहा ।
ॐ उदर पाहीं पाहीं स्वाहा ॥
सुदर्शनाया मूलन्तु पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
निक्षिप्तं गृहमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ति तम् ॥
मार्ज्जारपलल विष्ठा हरितालञ्च भावितम् ।
छागमूत्रेण तल्लिप्तो मूषिको मूषिकान् हरेत् ॥
युक्तो हि मन्दिरे रुद्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ।
त्रिफलार्ज्जुनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ॥
लाक्षा सर्ज्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतैर्धूपो मक्षिकाणां मशकानां विनाशनः।” ॥
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
“ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥
ॐ नारायणायेति स्वाहा ।
ताम्बूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्ततः ।
ॐ हरि हरि स्वाहा ॥
गोदन्तहरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥
श्वेतसर्षपनिर्म्माल्यं यद्गृहे तद्विवादकृत् ।
वैभीतकं शाखोटकं मूलं पत्रञ्च संयुतम् ॥
स्थाप्यते यद्गृहद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
खञ्जरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥
अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
यः पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्य्यान्नृपालये ॥
काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
आरण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
करञ्जतैले तद्भाव्य रुद्राग्रे कज्जलं ततः ॥
पातयेत् पद्मसूत्रेण अदृश्यः स्यात् तदञ्जनात् ॥
ॐ नमः खड्गवज्रपाणये महायक्षसेनापतये स्वाहा । ॐ वक्र क्रीं क्रीं वरसंयुक्ता त्वरिता विद्या ॐ मातश्चौरं स्तम्भय स्वाहा ।
सहस्रं परिजप्या तु विद्येयं चौरवारिणी ।
महासुगन्धिकामूलं शुक्रं स्तम्भेत् कटौ स्थितम् ॥
ॐ नमः सर्व्वसत्त्वेभ्यो नमः सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा ।
सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणार्द्धे सा वशा भवेत् ॥
ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।
अङ्गलेपाच्च वनिता नान्यं भर्त्तारमिच्छति ॥
पुत्रदण्डीशिफा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य स्तम्भनम् ।
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥
अपराजिताशिफां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम् ॥
रोचनानागपुष्पाणि विल्वपुष्पं प्रियङ्गव ।
कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन जगद्वशेत् ॥
ॐ क्रां गौरि देवि सौभाग्यपुत्रवश्यादि देहि मे ।

ॐ क्रीं जम्भि! देहि सौभाग्यं सर्व्वत्रैलोक्यमोहनम्॥
दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी ।
तिलतैलेन संयुक्तं योनिलेपाद्वशो नरः ॥
निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।
सुभगा स्यात् सा च रुद्र! पतिर्दासो भविष्यति ॥
माहिषं नवनीतञ्च कुष्ठञ्च मधुयष्टिका ।
सौभाग्यं भगलेपाच्च पतिर्दासो भवेत्तदा ॥
मधुयष्टिश्च तैर्द्याद्गोक्षीरं कण्टकारिका ।
एतानि समभागानि पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ॥
मातुलुङ्गस्य वीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ॥
तत्पीत्वा लभते गर्भं नात्र कार्य्या विचारणा ।
मातुलुङ्गस्य वीजानि मूलान्येरण्डकस्य च ॥
घृतेन सह संयोज्य पाययेत् पुत्रकाङ्क्षिणीम् ।
अश्वगन्धाशृतं दुग्धं क्वथितं पुत्रकारकम् ॥
पलाशस्य तु वीजानि क्षौद्रेण सह पेषयेत् ।
रजस्वला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविवर्ज्जिता" ॥
इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेण दृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ता सुलोहिता पुंस श्वेता रुद्र! न संशयः ॥
मूलकं स्वेदमग्नौ तु रसं तस्य प्रपेषयेत् ।
कर्णयोः पूरणात्तेन कर्णस्रावो विनश्यति ॥
अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नौ तापयेच्छनैः ।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातक्युत्पलपङ्क्तिभिः ।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ॥
पचेत्तैलं तथा शुक्लक्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसायनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं तथा सर्ज्जिकसैन्धवम् ।
भुजग्रन्थि विडं मुस्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि ते ।
पक्वतैलं हरेदाशु स्रावादींश्च न संशयः ॥
कर्णयोः कृमिनाशः स्यात् कटुतैलस्य पूरणात् ।
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमं विश्वभेषजम् ।
गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव कृत्वा च वटिका हर! ।
अजीर्णाद्युद्भवे चैका दद्य विसूचिकापहम् ।
पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथार्व्वुदम् ॥
एषा च शङ्करी वर्त्तिः सर्व्वनेत्रामयापहा" ।
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
"वचा मासी च विल्वञ्च तगरं पद्मकेशरम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥
अनेन धूपितो मर्त्त्यः कामवद्विचरेन्महीम् ।
कर्पूरं देवदारुञ्च मधुना सह योजयेत् ॥
लिङ्गलेपाच्च तेनैव वशीकुर्य्यात् स्त्रियं किल ।
मैथुनं पुरुषो गच्छेत् गृह्णीयात् स्वकमिन्द्रियम् ॥
वामहस्तेन वामञ्च हस्तं यस्याः स्त्रिया क्षिपेत् ।
आक्षिप्ता सा स्त्री वशं याति नान्यं पुरुषमिच्छति ॥
ओम् रक्तचामुण्डे अमुकं मे वशमानय वशमानय
क्रीं क्रौं क्रः फट् ।
इमं मन्त्रायुतं मन्त्र्य तिलकेन च शङ्कर! ।
गोरोचनासंयुतेन स्वरक्तेन वशीभवेत् ॥
सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम् ।
मधु सर्पिः सितायुक्तं स्त्रीणां तद्भगलेपनम् ॥
यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्यां नारीं गमिष्यति ॥
शङ्खपुष्पी वचा मासी सोमराजी च फलगुकम् ।
माहिषं नवनीतञ्च गाढीकरणमुत्तमम् ।
सनालानि च पद्मानि क्षीरेणाज्येन पेषयेत् ॥
गुटिका शोषिता कृत्वा नारीयोन्यां प्रवेशयेत् ।
दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥
सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।
मार्ज्जारविष्ठाधुस्तूरश्लोकेशेन समन्वितः ॥
चातुर्थकहरो धूपो डाकिनीभयनाशनः ।
अर्ज्जुनस्य तु पुष्पाणि भल्लातकविडङ्गके ॥
श्रीवेरकं सर्ज्जरसं सौवीरं सर्षपास्तथा ।
सर्व्वयूकामक्षिकाणां धूपो मशकनाशनः ॥
भूलतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिपूरणात् ।
तेन लेपयतो योनौ भगस्तम्भश्च जायते" ॥
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
"साञ्जनञ्च घृतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।
दृष्टं मयं समायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥
हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पल्यो मरिचानि च ।
विभीतकस्य वीजानि हरितालं मनःशिला ॥
सर्व्वाक्षिरोगान्नश्येयुरजाक्षीरसमन्विता ।
तत्क्षणात् पुष्पनाशः स्यात् मालतीकुसुमाञ्जनात् ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिला ।
कासे श्वासे च हिक्कायां लिह्यात् क्षौद्रं घृतप्लुतम् ॥
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।
नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च बलवत्तरः ॥
समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।
कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च मधुमिश्रं वृषध्वज! ॥
नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।
तण्डुलोदकसंमिश्रं प्रशमेद्रक्तविक्रियाम् ॥
शुण्ठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।
कोकिलस्वर एव स्यात् गुलिकाभक्षणात्ततः ॥
हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।
एतद्द्वयेण चोद्वर्त्य लोमशातनमुत्तमम् ॥
लवणं हरितालञ्च तण्डुल्याश्च फलानि च ।
लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥
सुधा च हरितालञ्च शङ्खश्चैव मनःशिला ।
सैन्धवेन सहैकञ्च छागमूत्रेण पेषयेत् ॥
तत्क्षणोद्वर्त्तनादेव लोमशातनमुत्तमम् ।
शङ्खामलकीयनं धातक्याः कुसुमानि च ॥
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ।
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः" ॥
इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
"शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥
शुक्तिं तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिकृत् ।
गुडस्य तु पुराणस्य पलमेकन्तु भक्षयेत् ॥
प्रत्यहं वर्षमेकन्तु निरन्तरमथो हर! ।
स्त्रीसहस्रञ्च गच्छेच्च पुमान् बलयुतो हर! ॥
कुष्ठं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमाक्षिकसंयुतम् ।
भक्षणात् स्वप्नवेलायां वलीपलितनाशनम् ॥
यवसौभाग्यगोधूमं चूर्णं कृत्वा च पिप्पलीम् ।
घृतेन लेपयेद्गात्रमेभिः सार्द्धं विचक्षणः ॥
कन्दर्पसदृशो मर्त्त्यो भवते नित्यभक्षणात् ।
यवास्तिला अश्वगन्धा मुषली सरला गुडम् ॥
एभिश्च वटिका भक्ष्या तरुणो बलवान् भवेत् ।
हिङ्गु सौवर्च्चलं शुण्ठी पीत्वा तु क्वथितोदके ।
परिणामाख्यशूलञ्च अजीर्णञ्चैव नश्यति ॥
धातकीं सोमराजीञ्च मधुना सह पेषयेत् ।
दुर्व्वलस्य भवेत् स्थूलो नात्र कार्य्या विचारणा ।
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं वली लिहेत् ॥
क्षीराशी च क्षयी पुष्टिमेवान्येरतुलां लभेत् ॥
कुलीरचूर्णं सक्षीरं पीतञ्च क्षयरोगनुत् ।
भल्लातकं विडङ्गञ्च यवक्षारञ्च सैन्धवम् ।
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ॥
लोमानि शातयत्येव नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मालूरस्य रसं गृह्य जलौका तत्र पेषयेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी-उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिका कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेद्वशी ।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
मुखशीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्व्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥
गोरोचनाभृङ्गराजचूर्णञ्चाथ घृतं समम् ।
दिव्याम्भसस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ॥
ॐ ह्रीं अग्निस्तम्भनं कुरु । ॐ नमो भगवते जल
स्तम्भय स्तम्भय सस सस केक केक चर चर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव! ॥
स्त्र्यस्थि च गवास्थि च स्तननिर्माल्यमेव च ।
अरेर्यो निखनेत् द्वारे पञ्चत्वमुपयाति सः ॥
ब्रह्मदण्डी तु पुष्येण खाने पाने वशीकरा ॥
यष्टीमधुपलैकेन पक्वमुण्ड्योदकं पिबेत् ।
विसूचिकाञ्च कुष्ठञ्च हरत्येव महेश्वर! ॥
ॐ क्रः क्रः ।
मन्त्रोऽयं हरते रुद्र! सर्व्वं वृश्चिकजं विषम् ।
पिप्पली नवनीतञ्च शृङ्गवेरञ्च सैन्धवम् ॥
मरीचं दधि कुष्ठञ्च नस्ये पाने विषं हरेत् ।
त्रिफलार्द्रककुष्ठञ्च चन्दनं घृतसंयुतम् ॥
एतत्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव! ।
पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मनःशिला ॥
एष योगो विषं हन्ति वैनतेय इवोरगान् ॥
सैन्धवं त्र्यूषणं चूर्णं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।
वृश्चिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं वृषध्वज! ।
ब्रह्मदण्डीशिखान् क्वाथ्य चूर्णं त्रिकटुकं पिबेत् ।
नाशयेद्रुद्र! गुल्मानि निरोधं रक्तमेव च ॥

पीत्वा क्षीरं चौद्रयुतं नाशयेद्धृदयग्रजम् ॥
षटरूषकमूलेन भग नाभिञ्च लेपयेत् ।
सुखं प्रसूयते नारी नात्र कार्य्या विचारणा ॥
शर्करा मधुसंयुक्ता पीता तण्डुलवारिणा ।
रक्तातिसारशमनं भवतीति वृषध्वज ।' ॥
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कृतशेखर । ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
देवदारुरसं पाठां चीरेण सह पेषयेत् ॥
अनेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥
मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम् ।
हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
विरेचनकरी रुद्र । भवतीति न संशयः ॥
त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी
ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्घाशूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥
नाटाच्च शृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुग्गुलं गुडतुल्यञ्च गुलिकासुप्रयुज्य तु ।
वायुं स्नायुगतञ्चैव अग्निमान्द्यञ्च नाशयेत् ॥
शङ्खपुष्पीं तु पुष्येण समुद्धृत्य सपत्रिकाम् ।
समूलां छागदुग्धेन अपस्मारहरां पिबेत् ॥
अश्वगन्धाभये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
रक्तपित्तं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ।
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ॥
गुडूची पद्मकारिष्टं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥
ॐ क्रूँ नम इति ।
श्रोत्रे बद्धा शङ्खपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
ॐ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् मे
वज्रेण ठ ठ सर्व्वव्याधीन् मे वज्रेण फट् । इति ॥
पुष्पमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र । अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
जम्बूफलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कञ्चुकम् ।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर । चातुर्थकस्य च ॥
करवीरं भृङ्गपत्रं लवणं कुष्ठकर्कटम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ॥
पामा विचर्च्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि शशाम्भि वै ॥
पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥'
क्षीहा विनश्यते रुद्र । तथा शूरणसेवनात् ॥
पिप्पलीञ्च हरिद्राञ्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
प्रक्षिपेच्च गुदद्वारे अर्शांसि विनिवारयेत् ।
अजादुग्धमार्द्दकञ्च पीतं क्षीहापहं भवेत् ॥
सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपा ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ॥
कुष्ठनाशश्च तल्लेपान्निम्बपत्रादनात्तथा" ॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"रजनीकदलीक्षारलेपः सिध्मविनाशनः' ।
कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
उष्णोदकेन संपीता कटिशूलविनाशनम् ।
अभया नवनीतञ्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
पानादर्शोहरं स्याच्च नात्र कार्य्या विचारणा ।
षटरूषकपत्रेण घृतं मृद्वग्निना पचेत् ॥
चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहरः परः' ।
गुग्गुलु त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
अजाजीं शृङ्गवेरञ्च दधिमण्डेन पाययेत् ।
लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
यवक्षारं शर्करा च मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
चिताग्निः खञ्जरीटस्य विष्ठा फेनो हयस्य च ।
शोभाञ्जनं चासनेन नरः एतैस्तु धूपितः ।
अर्शस्त्रिदशैः सर्व्वैः किं पुनर्मानवैः शिव । ॥
तिलतैलं यवान्दग्ध्वा मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
तेनैव सह तैलेन अग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥
लज्जालु शरपुङ्खा च लेपः साज्यो हराग्निहा ।
पश्चाङ्गं कनकं गृह्य श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत् ॥
दुग्धं धूमं तत्र दत्त्वा तत्क्षणात् पतते ध्रुवम् ।
ॐ नमो भगवते छिन्द छिन्द ज्वरस्य शिरः'
प्रज्वलितपरशुपाणिरुद्राय फट् ।
करे बद्धा तु निर्गुण्ड्या मूलं ज्वरहरं ततः ।
मूलञ्च श्वेतगुञ्जायाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शांस्येव न संशयः ॥
विष्णुक्रान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।
ब्रह्मदण्ड्यास्तु मूलेन सर्व्वकर्म्माणि कारयेत् ॥
त्रिफलायास्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
आज्यं पुनर्णवाविल्वैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भकृत् ॥
भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।
घृतशर्करया युक्तं शुक्रं स्यादक्षयं ततः ॥
विडङ्गं मधुकं पाठा मांसी सर्व्वरसन्तथा ।
हरिद्रा त्रिफलाश्चैव अपामार्गं मनःशिलाम् ॥
उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेषयेत् ।
योनिं लिङ्गञ्च म्रक्षेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥
पुनर्णवामृता दूर्व्वा कनकं चेन्द्रवारुणी ।
वीजैनैषा जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारणमीरितम् ॥
मध्वाज्यसहितं दुग्धं वलीपलितनाशनम् ॥
मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणमाक्षिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकस्य पलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत् ॥
तैलं धुस्तूरवृक्षस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
समाधावभविघ्नन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
रात्रौ च सार्षपं तैलं कार्यं खद्योतसम्भवम् ।
तद्दीपं प्रज्वलेत् सम्यक् अग्निज्वालाकलापवत् ॥
कुञ्जरस्य मदार्त्तस्य स्वयं नेत्रे शिवाञ्जयेत् ।
संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
दन्तं दुण्डुभसर्पस्य मुखे संगृह्य वै क्षिपेत् ।
तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
कुम्भीरनेत्रदन्ताणि सास्थीनि रुधिरं तथा ।

वशातैलसमायुक्तमेकत्र तन्नियोजयेत् ॥
आत्मानं म्रक्षयेत्तेन जले तिष्ठेद्दिनत्रयम् ।
कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।
एतान्येकत्र सस्थानि जले तिष्ठेत् यथा गृहे ॥
लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ।
तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ॥
कामलादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा ।
जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलन्तु जीर्णहृत् ॥
सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥
अथेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।
बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
बन्ध्यागर्भकरं पीतं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीशुण्ठिसंयुतम् ।
परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकम् ॥
निर्गुण्डिकाशिफां पीत्वा गण्डमालाविनाशनम् ।
केतकीपत्रजं क्षारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
तक्रेण शरपुङ्खा वा पीता क्षीहा विनाशयेत् ॥
मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।
शुण्ठीं सौवर्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
"अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः' ।
इममष्टसहस्रञ्च जप्त्वा बद्धा शिखान्ततः ॥
व्यवहारे जयं स्याच्च शतं जप्यानृणां प्रियः ।
तिलानान्तु घृताक्तानां क्षणानां रुद्र । होमयेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।
अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥
तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अपराजितः स्याद्युद्धे च अयं चेद्युद्यमे शिव । ॥
जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु ततस्त्वाष्टशतेन च ।
शिखां बद्धा राजकुले व्यवहारे जयी भवेत् ॥
ह्रींकारं सविसर्गञ्च प्रातः सूर्य्यसमद्युतिम् ।
स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते ध्रुवम् ॥
तथैव नासामूर्द्धसि ध्यातश्चैवोपकारकृत् ।
सुसमाहितचित्तेन न्यस्तन्तु प्रमदालये ॥
सकामा कामिनीं कुर्य्यात् स्खलन्मदजलाकुलाम् ।
यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥
दृष्टिमात्रे सदा तस्य वश्यमायान्ति योषितः ॥
मनःशिला पत्रकञ्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ॥
एभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वश्यतामियात् ॥
सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।
तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वश्यतां नयेत् ।
गोरोचना मीनपित्तमाभ्याञ्च कृतवर्त्तिकाम् ॥
यः पुमांस्तिलकं कुर्य्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।
स करोति वशं सर्व्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
गोरोचना महादेव ! कुङ्कुमयोगितभाविता ।
सर्वो या कृततिलका सा नारी यं निरीक्षते ॥

तच्च शर्व्व! वशं कुर्य्यान्नात्र कार्य्या विचारणा ।
नागेश्वरञ्च शैलेय त्वक्पत्रञ्च हरीतकी ॥
चन्दन कुष्ठस्तुल्येना रक्तशालिसमन्विता ।
एतैर्धूपो वशकर स्मरवाण इवेश्वर! ॥
रतिकाले महादेव! पार्व्वतीप्रिय! शङ्कर! ।
निजशुक्र गृहीत्वा तु वामहस्तेन य पुमान् ॥
कामिनीचरणं वाम लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ।
सैन्धवञ्च महादेव! पारावतमल मधु ॥
एभिर्लिप्तन्तु लिङ्ग वै कामिनीवशकृद्भवेत् ।
पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
तण्डुलञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकयोगत ।
अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
हयलाला च मञ्जिष्ठा मालतीकुसुमानि च ।
श्वेतसर्षपाण्येतैश्च लिप्तलिङ्ग स्त्रिया प्रिय ॥
मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोषनुत् ।
अश्वगन्धानागबलागुडमासनिषेविणाम् ॥
रूप भवेत् यथा तद्वन्नवयौवनचारिणाम् ॥
लौहचूर्णसमायुक्त त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादित रुद्र! परिणामाख्यशूलनुत् ॥
क्वथितोदकपानन्तु शम्बूकाक्षारक तथा ।
मृगशृङ्ग ह्यग्निदग्ध गव्याज्येन समन्वितम् ।
पीत हृत्पृष्ठशूलाना भवेन्नाशकर शिव! ॥
हिङ्गु सौवर्च्चल रुद्र! वृषध्वज! महौषधम् ।
एभिस्तु क्वथित वारि पीत वै सर्व्वशूलनुत् ॥
अपामार्गस्य वै मूल सामुद्रलवणान्वितम् ।
आस्वादितमजीर्णस्य शूलस्य स्याद्विमर्द्दकम् ॥
वटरोहाङ्कुरो रुद्र! तण्डुलोदकघर्षित ।
पीत सतक्रोऽतीसार क्षय नयति शङ्कर! ॥
अङ्कोठमूल कर्षार्द्ध पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातिसारग्रहणीं पीत हरति भूतप! ॥
मरीचशुण्ठिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तद्द्विगुण पीत ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
श्वेतापराजितामूल हरिद्रासिक्थतण्डुलम् ।
अपामार्गत्रिकटुकमेषान्तु वटिका शिव! ।
विसूचिकामहाव्याधिं हरत्येव न सशय ॥
त्रिफला त्रिकटुश्चैव शिलाजतु हरीतकी ।
एकैकमेषा चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
पीत सर्व्वप्रमेहन्तु क्षय नयति शङ्कर! ॥
अर्कक्षीर प्रस्थमेक तिलतैल तथैव च ।
मन शिला मरीचाना सिन्दूरस्य पल पलम् ॥
चूर्ण कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपे शोषयेत्तत ।
पीत स्नुहीगत दुग्ध सैन्धव शूलनुद्भवेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलायुक्त पलाशाष्टकसैन्धवम् ।
मन शिला निम्बपत्र जातीपुष्पमजापय ॥
वन्मूत्र शङ्खनाभिश्च चन्दन घर्षयेत्तत ।
एभिश्च वटिका कृत्वा अक्षिणी चाञ्जयेत्तत ॥
नश्यते पटल काच पुष्पञ्च तिमिरादिकम् ॥
विभीतकस्य वै चूर्ण समधु श्वासनाशनम् ॥
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसयुतम् ।
सर्व्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाञ्जयेत् ॥

रान्ध्यता पटलता नश्येदिति विनिश्चय ।
पिप्पली केतक रुद्र! हरिद्रामलक वचा ॥
सर्व्वाक्षिरोगा नश्येयु सक्षीरादञ्जनात्तत ॥
काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विहृते शिव! ।
चर्व्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर" ! ॥
इति गारुडे १८९ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"पीत सारं गुडूच्याश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
पीत गोक्षालियामूल तिलदध्याज्यसयुतम् ॥
निरुद्धमूत्र क्वथित प्रवर्त्तयति शङ्कर! ।
तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्च्चलयुता सुरा ॥
गोरक्षकर्क्कटीमूल पिष्टं वास्योदकेन च ।
पीत दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्क्कराम् ॥
पिष्ट वै मालतीमूल ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
साधित छागदुग्धेन पीत शर्क्करयान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्क्कराम् ॥
द्विजयष्ट्याश्च वै मूल पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
गण्डमाला हरेल्लेपात् कुण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जनहरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
पुव्याधिर्नश्यते रुद्र! योगमन्य वदाम्यहम् ॥
दन्तीमूल हरिद्रा च चित्रक तस्य लेपनात् ।
भगन्दरविनाश स्यादन्ययोग वदाम्यहम् ॥
जलौकाजग्धरक्तान्तु भगन्दरमुमापते! ॥
त्रिफलाजलहृष्टञ्च मार्जारास्थिविलेपितम् ।
ततो न प्रसवेत् रुद्र! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
हरिद्रा त्वेकवारन्तु स्नुहीक्षीरेण भाविता ।
झटित्यर्शो निपतति तल्लेपात् वृषभध्वज! ॥
घोषाफल सैन्धवञ्च तक्रिमार्श पतेत्तथा ।
गव्याज्य साधित पीत यवाशक्षारवारिणा ॥
त्रिगुणेन त्रिकटुकमर्शांसि क्षययेच्छिव! ।
विल्वस्य च फल दग्ध रक्तार्शसो विनाशनम् ॥
जग्ध्वा कृष्णतिलान्येव नवनीतयुतानि च ।
यवक्षार शुण्ठिचूर्ण युक्त तुल्यघृतान्वितम् ॥
लीढमग्नि करोत्येष प्रत्युषे वृषभध्वज! ।
शुण्ठ्या च क्वथित वारि पीतश्चाग्नि करोति वै ॥
हरीतकी सैन्धवञ्च चित्रक रुद्र! पिप्पली ।
चूर्णमुष्णोदकेनैषा पीतश्चातिक्षुधाकरम् ॥
साज्य शूकरमास वै पीत चातिक्षुधाकरम्" ॥
इति गारुडे १९० अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"हस्तिकर्णस्य वै मूल गृहीत्वा चूर्णयेद्धर! ।
सर्व्वरोगविनिर्मुक्त चूर्ण पलशत शिव! ॥
सक्षीर भक्षित कुर्य्यात् समाहेन वृषध्वज! ।
नर श्रुतिधर शूर मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
पद्मगौरप्रतीकाश युक्त दशशतायुषा ।
षोडशाब्दाकृति रुद्र! सतत दुग्धभोजनम् ॥
मधुसर्पि समायुक्त जग्धमायुस्कर भवेत् ।
तज्जग्ध मधुना सार्द्ध दशवर्षसहस्रिणम् ॥
कुर्य्यान्नर श्रुतिधर प्रमदाजनवल्लभम् ।
दध्ना नित्य भक्षितन्तु वपुर्देहकरं शिव! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नर वर्षसहस्रिणम् ।
तच्च काञ्जिकसयुक्त नर कुर्य्याच्च भक्षितम् ॥
शतशर्ष दिव्यदेह वलीपलितवर्जितम् ।
जग्ध त्रिफलया युक्त चक्षुष्मन्त करोति वै ॥
अन्ध पश्येत् चूर्णस्य साज्यस्यैव तु भक्षणात् ।
महिषक्षीरसयुक्त तल्लेप कृष्णकेशकृत् ॥
खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति वृषभध्वज! ।
तैलयुक्तेन चूर्णेन वलीपलितवर्जितम् ॥
तदुद्वर्त्तनमात्रेण सर्व्वरोगै प्रमुच्यते ।
सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टि षण्मासतोऽञ्जनात् ॥
पलाशस्य तु वीजानि श्रावणे वितुषाणि च ।
गृहीत्वा नवनीतेन तेषा चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
कर्षार्द्धमेव कुल्माष नत्वा नित्य हरि प्रभुम् ।
यष्टि पुराणधान्य स्यादम्बुवर्ज्जं वृषध्वज! ॥
जीवेद्वर्षसहस्राणि वलीपलितवर्जित ॥
भृङ्गराजस्य वै चूर्ण पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
विडालपदमात्रन्तु ससौवीरञ्च भक्षयेत् ।
माससात्रप्रयोगेण वलीपलितवर्जित ॥
शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागवलो भवेत् ।
भवेत् श्रुतिधरो रुद्र! पुष्यर्क्षे चैव भक्षयेत्" ॥
इति गारुडे १९१ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"निर्व्रण स्यात् पूयहीन प्रहारो घृतपूरित ।
अपामार्गस्य वै मूल हस्ताभ्याञ्च विमर्द्दयेत् ॥
तद्रसेन प्रहारस्य रक्तस्रावो न पूरणात् ।
रुद्र! लाङ्गलिकामूल छिन्नजस्य तथैव च ॥
तेन व्रणमुख लिप्त शल्यो नि सरति व्रणात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर! ॥
दध्ना माहिषेण युक्त जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
कङ्कुमूलस्य वै चूर्ण दत्त नाडीव्रणापहम् ॥
भल्लातकफल पिष्ट वारिणा तेन लेपत ।
तेन दुष्ट रक्तदोष प्रणश्यति न सशय ॥
यवभस्म विडङ्गञ्च गन्धपाषाणमेव च ।
शुण्ठिरेषाञ्चैव चूर्णं भावित रुधिरेण वै ।
कफलाभस्य तल्लिप्तं अर्ब्बुद विद्रवेच्छिव! ॥
शोभाञ्जनस्य वीजानि अतसीमसिना सह ।
गोरसन्तु प्रपिष्टान्यत् ग्रन्थिक नाशयेद्धि वै ॥
श्वेतापराजितामूल पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
तेन नस्यप्रदानात् स्याद्भूतवृन्दस्य विद्रव ॥
अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
भुजङ्गवर्म्मं वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवा ।
गौरसर्षप एभि स्याल्लेपो भूतहर कृत ॥
गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अञ्जन कृतमेभि स्यात् ग्रहभूतहर शिव! ॥
गुग्गुलूलूकपुच्छाभ्यां धूमो ग्रहहर कृत ।
चातुर्थिकज्वरैर्मुक्त कृष्णवस्त्रावगुण्ठित" ॥
इति गारुडे १९२ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"श्वेतापराजितापुष्परसेनाक्ष्णोश्च पूरणे ।
पटल नाशमायाति ह्येतदुत्तममौषधम् ॥
मूल गोक्षुरकस्यैष चर्व्वित्वा नीललोहित! ।
दन्तकीटव्यथां नश्येदन्धासुरविमर्द्दन! ॥

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासत ॥
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्याश्चापुष्पमूलनुत् ॥
श्वेतार्कमूलं विधिना गृह्णीत पूर्व्वसंस्थितम् ।
कृतमुद्रा च ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ।
नारी मुक्तं हि लभते सुरते वृषभध्वज ! ।
हस्तवद्ध पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साद्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ।
शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
एतत् सकाञ्जिकं पीत रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ।
वास्योदकेन पीत तदृष्टिविषहरं भवेत् ॥
यस्य लज्जालुकामूलं दीयते बद्धचेतसा ।
साद्धं स वै वशं याति पुमान् स्त्री वा न संशय ॥
पिष्ट्वा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु य ।
गरं विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्य्या विचारणा ॥
वास्योदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ।
रक्तचित्रकमूलस्य शमनं भगन्दर ! ॥
कर्णयोः कामलाव्याधिविनाशः स्यान्न संशयः ॥
श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ।
नारिकेलस्य वै पुष्पं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
कुर्य्यात् सुदर्शनामूलं चादित्ये तु समाहृतम् ।
कण्ठबद्धं त्वाहिकादिग्रहभूतविनाशनम् ॥
पुष्ये धवलगुञ्जाया गृह्णीतं मूलमुत्तमम् ।
मुखे तु निहितं रुद्र ! हरेत् गरविषं बहु ॥
हस्ते बद्धं काण्डनुच्च कण्ठबद्धं ग्रहादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमाला न संशय ॥
सपीन्द्रवारुणीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ।
शिङ्गिन्योरण्डकं रुद्र ! शूकशिम्बीसमन्वितम् ॥
शीतोदकञ्च तन्नस्यो गाढग्रीवाव्यथा हरेत् ॥
माहिषं नवनीतञ्च अश्वगन्धा च पिप्पली ।
वचा कुष्ठं त्वयं लेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनर्द्धितनुत् ॥
कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ।
तल्लेपो युवतीनाञ्च कुर्य्यान्मनोहरं स्तनम् ॥
विटपेन्द्रवारुणीमूलं यस्य नाम्ना समुद्धरेत् ।
निक्षिप्यते समुत्पाद्य तस्य क्रीडा विनश्यति ॥
पुनर्णवायाः शुक्लाया मूलं तण्डुलवारिणा ।
पीतं विद्रधिं नश्येच्च नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कदली यवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदास्वादनान्नश्यन्ति उदरव्याधयोऽखिला ॥
बदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं भक्ष्या क्रमीन् सर्व्वान् हरेत् शिव ॥
नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

एकञ्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ! ।
सोमराजस्य वीजाना जग्ध पथ्या च दद्रुनुत् ॥
अम्लतक्र सगोमूत्र क्वथितं लवणान्वितम् ।
कास्यपृष्ठं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दद्रु पामानं वै गरं तथा ॥
सोमराजस्य वीजानि नवनीतयुतानि च ।
मधुनाक्षादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ।
तक्रानुपानतो रुद्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
सितापराजितामूलं वर्त्तितं वास्यवारिणा ।
तल्लेपो रुद्र ! मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येद्दद्रुकण्डूश्च वृषभध्वज ! ॥
विशल्यकगम्भारिमूलं पक्वक्षीरेण संयुतम् ।
भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ॥
मूलकस्य च वीजानि अपामार्गरसेन वै ।
पिष्टानि तेन लेपेन सिध्मिका रुद्र ! नश्यति ॥
कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिध्मिकापहा ।
रम्भापामार्गयोः क्षारं एकत्तैलविमिश्रितं ॥
तदभ्यङ्गान्महादेव ! सद्य सिध्मा विनश्यति ।
कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वच ॥
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ।
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्याद्दक्षगौरत्वमीश्वर ! ।
तिलसर्षपसंयुक्तं हरिद्राद्वयकुष्ठकम् ॥
तेनोद्वर्त्तितदेहः स्यादुज्ज्वलः सुरभि पुमान् ।
मनोहरश्चानुदिनं दूर्व्वाया काकजङ्घया ॥
अर्ज्जुनस्य तु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
लाक्षाश्रणि च तल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥
मन्दोष्णलोध्रनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्ग्रीष्मप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्म्मदोषश्च नश्यति ।
काकजङ्घोद्वर्त्तनञ्च अङ्गरागकरं भवेत् ॥
यष्टीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ।
एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ।
सायकाले तोयपानात् पीनसं प्रहितं हरेत् ॥
विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।
पीतं सकाञ्जिकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ! ॥
चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
मनःशिला वलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातीपत्रं कौशिपत्रं तथा चैव मनःशिला ।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदरान्नौ महेश्वर ! ॥
धूमपानं कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
भोजनादौ हि समधु पिपासा त्वरितं हरेत् ।
विल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ॥
पीतं हरेच्च त्रिविधं छर्द्दिं वै नात्र संशयः ।
पीता दूर्व्वा छर्द्दिनुत् स्यात् पिष्टा तण्डुलवारिणा" ॥
इति गारुडे १९४ अध्याय ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"पुनर्णवाया मूलञ्च श्वेतं पुष्ये समाहृतम् ।

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पन्नगा ॥
तार्क्ष्यं मूर्त्तिं वृश्चियो वै भद्रकदन्तनिर्म्मिताम् ।
स पन्नगैर्न दश्येत यावज्जीवं वृषध्वज ! ॥
पिबेद्दूरवडमूलं य पुष्यर्क्षे रुद्र ! वारिणा ।
तस्मिन्नपास्तदशना नागा स्युर्नात्र संशयः ॥
पुष्ये लज्जालुकामूले हस्तवद्धे तु पन्नगान् ।
गृह्णीयाच्छिपतो वापि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पुष्ये श्वेतार्कमूलञ्च पीतं शीतेन वारिणा ।
नश्येत दन्तकविषं करवीरादिजं विषम् ॥
मत्स्याक्षकस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्जिकेन वै ।
वोप्रमण्डलिकानाञ्च तल्लेपो हरते विषम् ॥
तण्डुलीयकमूलञ्च पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्व्वविषाणि च ॥
नीली लज्जालुकामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पीत्वा दद्रुष्टकविषं नश्येदेकेन चोभयो ॥
कुष्माण्डकफलरसं सगुडं सहशर्करं ।
पीतं सद्गुग्धं मोहन्तु तद्दष्टस्य विषस्य वै ॥
तथा काद्रवभूतस्य मोहस्य हरं एव च ।
यष्टीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
सदुग्धा च त्रिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥
सुम्बुकत्रयपानाच्च वारिणा शीतलस्य वै ।
ताम्बूलजग्धरोमाञ्च मुखलाला विनश्यति ॥
घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ।
कृष्णाङ्कोठस्य मूलेन पीतमुत्क्वथितं जलम् ।
ततो नश्येद्दारुविषं त्रिरात्रेण महेश्वर ! ॥
उष्णं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ।
नाशयेत्तन्महादेव ! वेदना वृश्चिकोद्भवाम् ॥
कुसुम्भं कुङ्कुमश्चैव हरितालं मनःशिला ।
करञ्जपिष्टितश्चैव अर्ककीटश्च शाल्मली ॥
विषं नृणां विनश्येत एतेषां भक्षणाच्छिव ! ।
दीपतैलप्रदानाच्च दष्टे वृश्चिकजे शिव ! ॥
खर्ज्जूरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ।
दष्टस्थानं वृश्चिकस्य रुद्र ! गुग्गुलुधूपितम् ॥
विषं नश्येत्ततो रुद्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अङ्कोठपत्रधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
नागेश्वरमरीचानि शुण्ठी तगरपादिका ।
नश्येन्मधुमक्षिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवञ्च साज्यं वा तेन लेपत ।
शिरीषस्य च वीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
तल्लेपेन महादेव ! नश्येदुन्दुरुजं विषम् ॥
ज्वलिताग्निना विसेकी तथा दर्द्दुरजं विषम् ॥
धुस्तूरकरसोन्मिश्रं क्षीराज्यगुडपानतः ।
शुना विषं विनश्येत शशाङ्ककृतशेखर ! ॥
वटनिम्बशमीनाञ्च वल्कलैः क्वथितं जलम् ।
तत्सेकान्नखदन्ताना नश्येद विषवेदनाम् ॥
देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ।
नागेश्वर हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा देवदारुकम् ।
एभिर्लेपादिनश्येत लूताविषमुमापते" ! ॥
इति गारुडे १९५ अध्याय. ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"एकं पुनर्णवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ! ।
सरसं योनिविक्षिप्तं नराङ्गस्य यथा हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तरुणीनां व्यथां हरेत् ॥
भूमिकुष्माण्डमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।
सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बहुपयस्करम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
नश्येत् घृतविपक्वा च कार्य्यावश्यं तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान ! योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेल्लमूलेनैव विनिर्गता ।
योनिं प्रवेशमायाति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
नीलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ॥
पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्द्दभरोगनुत् ॥
पाठामूलं रुद्र ! पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पामरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वास्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पामरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥
कदलीमेकुचं पीतं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव ! रक्तस्रावं हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ।
तिलक्वाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥
कुसुमस्य निबद्धस्य तरुणीनां महेश्वर ! ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्रावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥
पीतन्तु काञ्जिकं रुद्र ! क्वथितं शरपुङ्खया ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वैं मूलं कटिबद्धं प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफलमधुकैः पूरितः शिव ! ।
योनिः शुभा स्याद्वृद्धाया युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
यस्य बालस्य तिलकं कृतो गोरोचनाख्यया ।
शर्कराकुष्ठपानञ्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
विषभूतग्रहादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ।
शङ्खनाभिवचाकुष्ठलोहानां धारणं सदा ॥
बालानामुपसर्गेभ्यो रुद्र ! रक्षाकरं भवेत् ।
पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ॥
सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्य्यान्महामतिम् ।
मासैकेन महादेव ! जरामरणवर्ज्जितम् ॥
पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥
रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
जग्ध्वा मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।,
वलानि कुर्य्यान्नाशायाः प्रत्यूषे भक्षितं शिव ! ॥
कुष्ठचूर्णं साज्यमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
साक्षात् सुरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ! ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराज्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥
रसखैरखतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसंदृष्टो बलक्षुद्रक्षयाद्भवेत् ॥
दुग्धं वितुषमाषञ्च शिम्बीवीजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामकृत्" ॥
इति गारुडे १९६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"या गौर्द्वेष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
शुनोऽस्थि कण्ठबद्धं हि महिषीणां गवान्तथा ।
कृमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
गोजङ्गलाभिपातं स्यात् गुञ्जामूलस्य भक्षणात् ।
वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
चतुष्पादद्विपदयोः कृमिजालं निपातयेत् ।
व्रणञ्च शमयेद्रुद्र ! यवानां पूरणात्तथा ॥
गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिष्युपसर्गनुत् ।
समसूरं शालिवीजं पीतं तक्रेण घर्षितम् ॥
क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसस्य हितं भवेत् ।
मत्तस्य शरपुङ्खाया दत्तं सलवणं शिव ! ॥
वारिस्फोटं हयानाञ्च वेशराणां विनाशयेत् ।
अश्वाश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ।
तुरङ्गमवेशराणां कण्डुनुत् स्याद्ध्रुवाहत" ॥
इति गारुडे १९७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ मुषलीभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्भक्षणमजीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ॥
अतिश्रोणिं च मन्दाग्निं ज्वीहादञ्च निवारयेत् ।
बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ।
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्णवा ॥
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ।
एषां दशपलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले ॥
तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्णवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥
अपस्मारं वातरक्तमारुण्याञ्च पुमान् भवेत्, ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ! ॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥
हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठ्या च साध्यं तैलन्तु सार्षपम् ।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥

शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
वाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
कृमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भूर्जग्रन्थि विडं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
व्याधिजं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥
चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तुर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलो दमनकं नखम् ॥
सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्पूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्लभः ॥
स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥
यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं वचा ।
सौवर्च्चलं विडं वत्थं पिप्पलीमूलराजिकम् ।
एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसंयुतम् ॥
मर्म्मार्शोगुल्मश्वयथु हन्ति वह्निं करोति वै ॥
मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारुहरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं शकृद्रसम् ॥
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ।
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ।
प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलपानेन नाशयेत् ॥
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ।
पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शारिवा निशा ॥
जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्वथितं घृतम् ।
एभिर्लेपात् स्युररुजो व्रणा वै स्राविणः शिव ! ॥
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची ॥
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
अग्निशिखा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धवम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अपामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
शङ्खपुष्पाभया साज्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ।
त्रिभिर्दिनैर्नरं कुर्य्याद्ग्रन्थाष्टशतधारिणम् ॥
अङ्किर्वा पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता ।
वचा कुर्य्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

चन्द्रसूर्य्यग्रहे पीत पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षणं कुर्य्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापर्पटैश्च शृत जलम् ।
पटोलीमुस्तकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्य्या विचारणा ।
कतकस्य फल शङ्ख सैन्धवं त्र्यूषणा वचा ॥
फेनो रसाञ्जन क्षौद्र विडङ्गानि मन शिला ।
एषा वर्त्तिर्हन्ति काच तिमिरं पटल तथा ॥
प्रस्थे द्वे गण्डमालाना क्वाथयेद्द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्णवा गोक्षुरक सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ॥
सरल सुरदारुञ्च मञ्जिष्ठा कण्टकारिका ।
नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूल हनुग्रहम् ॥
बाधिर्य्य सर्व्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ।॥
पलद्वयं सैन्धवञ्च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थ त्वारनाल तैलप्रस्थ पचेत्तत ।
शहस्तद्धस्तरक्षीहसर्व्ववातविकारनुत् ॥
उदुम्बरं वटश्चैव जम्बुद्वयमथार्ज्जुनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाश लोध्रतिन्दुकम् ॥
मधुकमाम्रसर्ज्जञ्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरीषवीज कतकमेतत्क्वाथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणाक्षेपाञ्चिरकालभवानपि”॥
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥ * ॥

हरिरुवाच ।
“पाठा द्वे रजनी कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम् ।
वचा त्रिकटुकञ्चैव लवण चूर्णमुत्तमम् ॥
ब्राह्मीरसे भावितञ्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
सप्ताह भक्षित कुर्य्यान्मदैश्वर्य्यं मति पराम् ॥
सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्ज देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तन तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भय हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥
निम्बकुष्ठे हरिद्रे द्वे शिग्रु सर्षपजस्तरु ।
देवदारु पटोलञ्च धान्य तक्रेण घर्षितम् ॥
देह तलाक्तगात्र वै अनेनोद्वर्त्तयेत्तत ।
पामाः कुष्ठानि नश्येयु कण्डु पिटकसक्थिकौम्॥
सामुद्र सैन्धवं क्षारो राजिका लवण विड्म् ।
कटुलोहरज कीट त्रिवृत् सूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
एतच्चाग्निबल चूर्ण पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत मासादिष्टतभोजनम् ।
नाभिशूल मूत्रशूल गुल्मप्लीहभवञ्च यत् ।
सर्व्वशूलहर चूर्ण जठरानलदीपनम् ।
परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
अभयामलक द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गी पुनर्णवा शुण्ठी जम्बा क्वाथ निहन्ति वै ॥
अभयामलक द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जयं ज्वरहर भवेत् ॥
त्रिफला वदर द्राक्षा पिप्पली च विरेचकृत् ।
हरीतकी सोमराजी लवणञ्च विरेचकृत् ॥
कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोशृगालाश्च वानरा ।
विडालवर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटा ॥
हंस एषाञ्च विण्मूत्र मास वा रोमशोणितम् ।
धूप दद्यात् ज्वरार्त्तेभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
अपस्माराभिभूतेभ्यो ग्रहार्त्तेभ्यश्च शान्तये ।
एतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वर ।॥
निहन्ति यानि रोगाणि वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ।
औषधे भगवान् विष्णु स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवेत् ॥
ध्यातोऽर्च्चित स्तुतो वापि नात्र कार्य्या विचारणा”॥
इति गारुडे १९९ अध्याय ॥
(विष्णु । यथा महाभारते।विष्णो सहस्रनाम-कीर्त्तने।१३। १४९। ४४।
“अमृताशूद्भवो भानु शशविन्दु सुरेश्वर ।
औषध जगत सेतु सत्यधर्म्म पराक्रम” ॥)

औषर, क्ली, (उषरे भव । उषर+अण् ।) पाशव-लवणम् । अयस्कान्तभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पाशवलवणशब्देऽस्य गुणादिक ज्ञेयम् ॥)

औषरक, क्ली, (औषर+स्वार्थे कन् ।) मृत्तिका-लवणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्य्याय । सार्व्वगुणम् २ सर्व्वसर्गलवणम् ३ उषरकम् ४ साम्बरम् ५ वङ्गलवणम् ६ मेलकलवणम् ७ मिश्रम् ८। अस्य गुणा । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम्। विदाहित्वम् । पित्तमलवन्धमूत्रसंशोषकारित्वञ्च। इति राज-निर्घण्ट ॥

औष्ट्रक, क्ली, (उष्ट्राणां समूहः । उष्ट्रस्य विकार अवयवो वा। उष्ट्र+“गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति”। ४।२।३९।वुञ्।) उष्ट्रसमूह । इत्यमर ॥ उटेर पाल इति भाषा। (उष्ट्रदुग्धार्थे यथा ॥ वाभटे सूत्रस्थाने । ५ अ ॥
“ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रक दीपन लघु ।
शस्त वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम्” ॥)

औष्ण्य, क्ली, (उष्ण+ष्यञ् ।) उष्णस्य भाव । उष्णता ॥ (यथा रघु ।१७।३३।
“पूर्व्वराजवियोगौष्ण्य कृत्स्नस्य जगतो हृतम्”॥)

अं

अ अकार । स तु अनुस्वार । तन्त्रमते पञ्चदश-स्वरवर्ण ।(स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव “अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन” । इत्युक्ते । नहि योगः अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु येषा ते अयोगास्तथापि वाहयन्ति णत्वषत्वकार्य्यं नि-र्व्वाहयन्तीति वाहा अयोगाश्च ते वाहाश्चेति अयोगवाहा अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मा-नीया इत्यर्थ ।)
विन्दुमात्रानुनासिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थ । वोपदेवेनास्य नुरिति सञ्ज्ञा कृता। स तु नकार-मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“नुवीपूर्व्वेण समद्धौ मूर्ध्नौ तु परगामिनौ ।
चत्वारोऽयोगवाहाख्या णत्वकर्म्मण्यणो मता” ॥
इति दुर्गादास ॥ * ॥
“अंकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
सर्व्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा ।
“अकाररूपशीर्षे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति ॥
या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“अंकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यक ।
प्रद्युम्न श्रीमुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्नृमध्वज ॥
पर शशी प्रमाणेश सोमविन्दुः कलानिधि ।
अक्रूरश्चेतना नादपूर्णा दु खहर शिव ॥
शिव शम्भुर्नरेशश्च सुखदु खप्रवर्त्तक ।
पूर्णिमा रेवती शुद्ध कन्याचरवियद्रवि ॥
अमृताकर्षिणी शून्यं विचित्रा व्योमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाशश्च कुब्जिका चैव वुद्वुद” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अ, क्ली, पर ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोष ॥ (महेश्वर । यदुक्तम् महाभारते १३।१७।१२६ ।
“विन्दुविसर्ग सुमुख शर सर्व्वायुध सह” ॥)

अः

अ अ कार स च विसर्ग । द्विविन्दुमात्रकण्ठ्यवर्णा-ऽयं अकार उच्चारणार्थ । तन्त्रमते स च षोडश-स्वरवर्ण ।(पाणिन्यादिमते अयं अयोगवाह एव । अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुस्वारशब्दे द्रष्टव्या ।) वोपदेवेनास्य विरिति सञ्ज्ञा कृता। स तु सका-ररकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“अ कार परमेशानि! विसर्गसहित सदा ।
अ कार परमेशानि! रक्तविद्युत्प्रभामयम् ॥
पञ्चदेवमयो वर्ण पञ्चप्राणमय सदा।
सर्व्वज्ञानमयो वर्ण आत्मादितत्त्वसयुत ॥
विन्दुत्रयमयो वर्ण शक्तित्रयमय सदा।
किशोरवयसा सर्व्वे गीतवाद्यादितत्पराः ॥
शिवस्य युवती एता स्वय कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा ।
“अकाररूपदक्षे तु द्विविन्दुरथ ऊर्द्धत ।
ब्रह्मेशविष्णवस्तासु मात्रा शक्ति समीरिता ॥
विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“अ कण्ठको महासेन कालपूर्णामृता हरि ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यामुखी सुखम् ॥
द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दु खसूचक ।
द्विजिह्व कुण्डल वक्त्र सर्ग शक्तिर्निशाकर ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वर” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अ., पु, महेश्वर । इत्येकाक्षरकोष ॥ (यदुक्तम्,—महाभारते १३। १७।१२६।
“विन्दुर्विसर्गः सुमुख शर सर्व्वायुधः सह” ॥)
